

સરદાર વલ્લભભાઈ

ભાગ બીજો

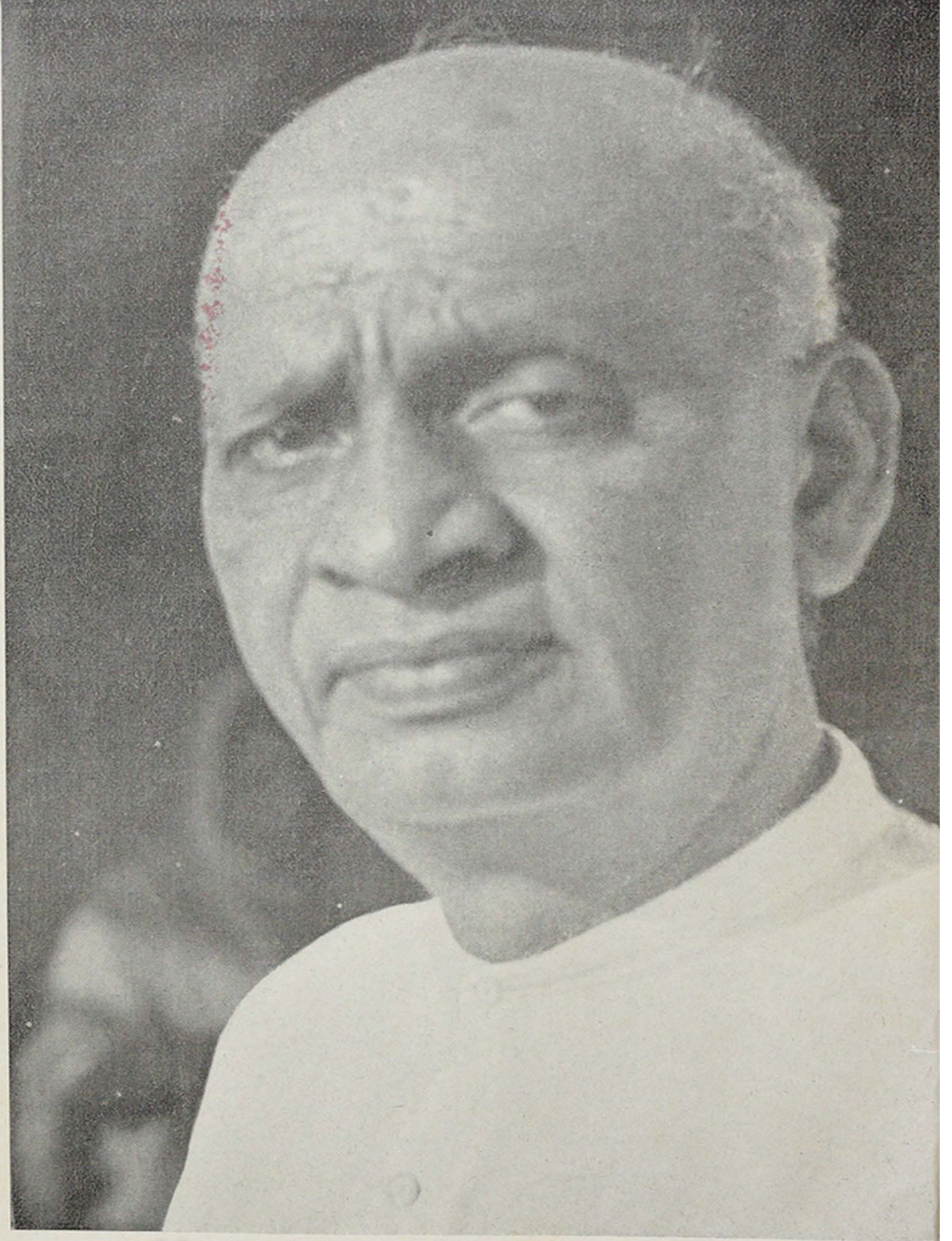
નરહરિ ક્ષાં પરીખ

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

Gandhi Heritage Portal

Gandhi Heritage Portal
Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

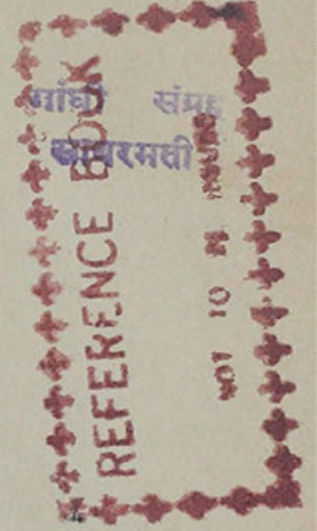
Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

સરદાર વલ્લભભાઈ

ભાગ બીજો

લેખક
નરહરિ દ્વા૦ પરીખ

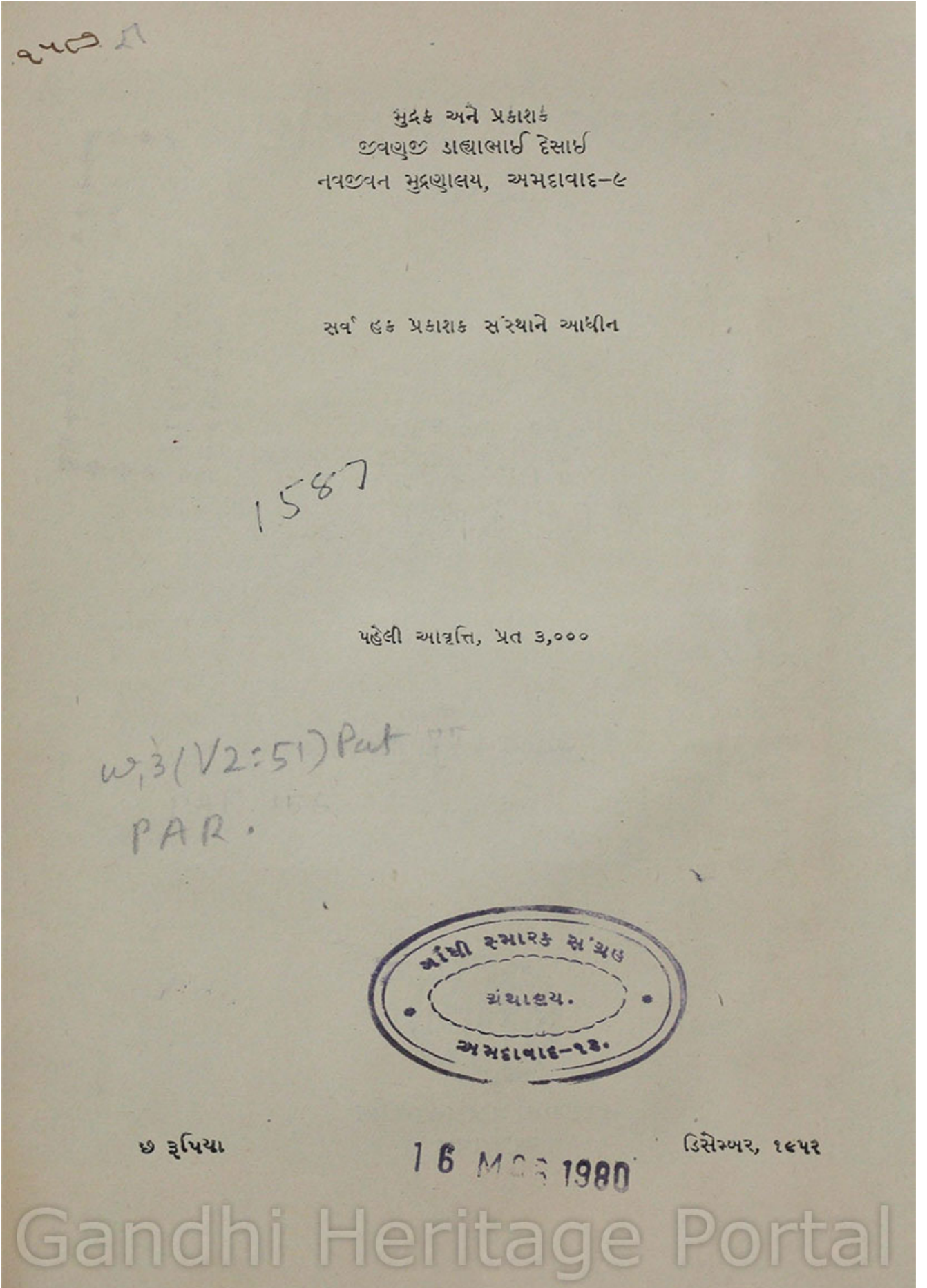
પ્રકાશક તરફથી લેટ

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

Gandhi Heritage Portal

Gandhi Heritage Portal
Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

નિવેદન

સરદાર વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલના જીવનચરિત્રનો પહેલો ભાગ સરદાર વલ્લભભાઈ (ભાગ વહેલો) એ નામથી ૧૯૫૦ની સાલમાં નવજીવન પ્રકાશન મંદિર તરફથી પ્રગટ કરતાં તેની સાથે જોડેલા ૧૦-૧૦-૫૦ના મારા અંગત નિવેદનમાં મેં જણાવ્યું હતું કે

“આ પુસ્તકમાં એક રીતે કહીએ તો એ સાધનાના કાળની વિગતો જ આવી છે. એ સાધના મારફતે સરદારે જે જે શક્તિ કેળવી તેનો લાભ હિંદની પ્રબલને કેવી રીતે મળ્યો અને દેશની સ્વતંત્રતાની લડત પાર પાડવામાં ને તે પાર પડ્યા પછી વસમા વખતમાં દેશનું સુકાન ધીરજથી તેમ જ દૃઢતાથી સંભાળી આજે તે શક્તિઓનો તેઓ કેવો ઉપયોગ કરે છે તેની વિગતો હવે પછી પ્રગટ થનારા આ ચરિત્રના ઉત્તર ભાગમાં આવશે. એ ભાગ પૂરો કરી આપવાનું નરહરિભાઈએ માથે લીધેલું છે એ જાણીને વાચકો રાજ થશે.”

એ પ્રમાણે સરદારશ્રીના ચરિત્રનો આ બીજો ભાગ સરદાર વલ્લભભાઈ (ભાગ બીજો) એ નામથી બહાર પડે છે, પણ તે નિવેદનમાં કહેલી વાતમાં એક ફેર પડ્યો છે — કરવો પડ્યો છે. આ ભાગમાં ૧૯૩૦ની સવિનયભંગની લડતની શરૂઆતથી તે ૧૯૪૨ની ‘હિંદ છોડો’ની લડતના આરંભ સુધીનાં બાર વર્ષના ગાળાનું ચરિત્ર જ આપવાનું બની શક્યું છે. તેનું કારણ એ કે સરદારશ્રીના પહેલા ભાગમાં આપેલા ચરિત્ર પછીનો તેમના અવસાન સુધીનો જીવનનો ભાગ અનેક રીતે અત્યંત સમૃદ્ધ છે. અને તે બધી સમૃદ્ધિ એક પુસ્તકમાં સમાવી લેવાનું બને એવું ન લાગ્યું. તેથી પહેલા ભાગને જોડેલા નિવેદનમાં જેને ‘ઉત્તર ભાગ’ કહ્યો હતો તેના એ ભાગ કરવા પડ્યા છે. એ ‘ઉત્તર ભાગ’નો ઉત્તર ભાગ હવે પછી આપવાની ઉમેદ છે.

જે સહભાવથી અને ભક્તિથી ગુજરાતી જાણનારા વાચકોએ પહેલા ભાગને આવકાર્યો છે તે જ લાગણીથી આને પણ તેઓ આવકારશે એ ખાતરી રાખીને મારું નિવેદન હું પૂરું કરું છું.

૧૦-૧૨-૫૨

જીવજીત ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ

૨

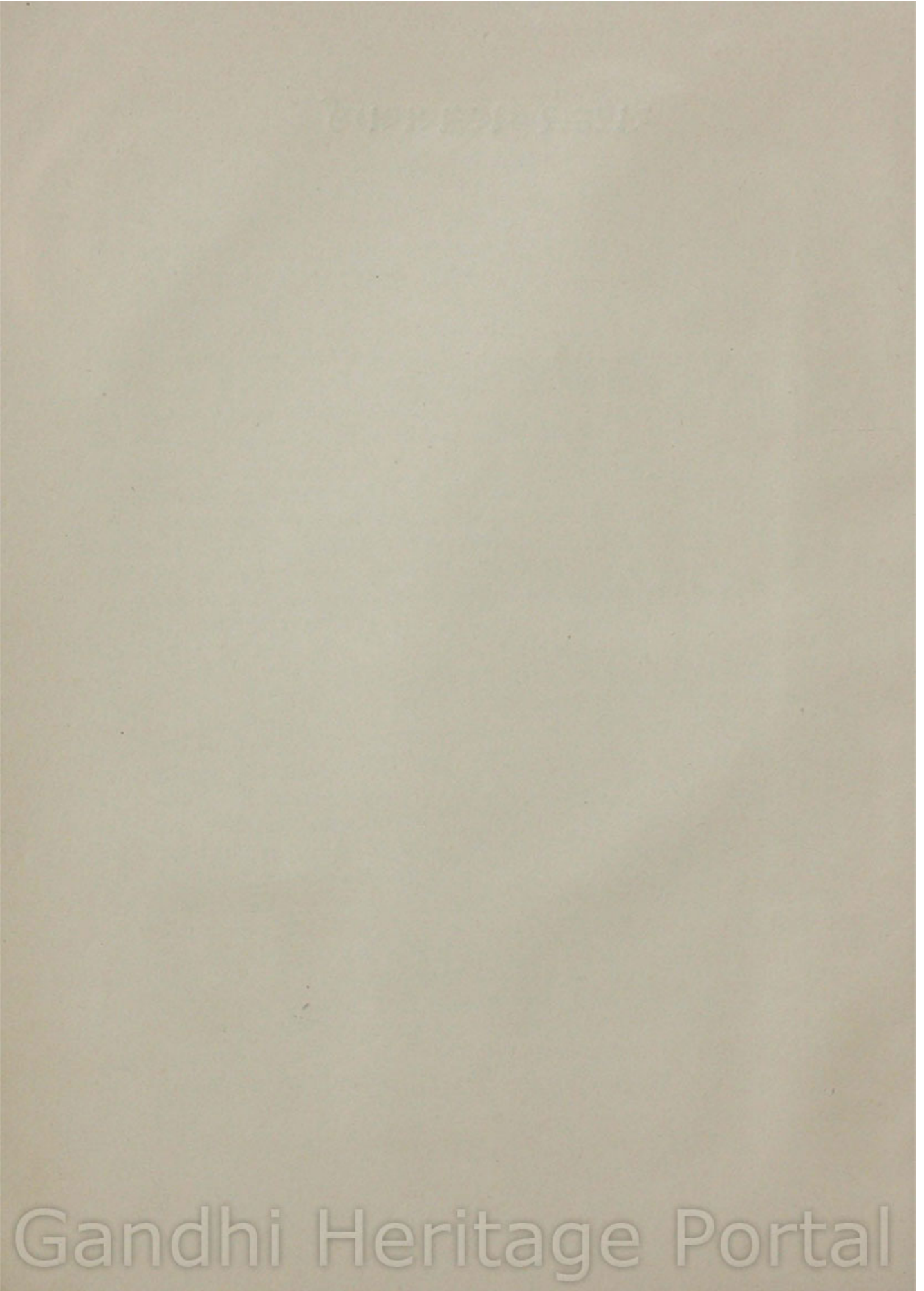
Gandhi Heritage Portal

અનુક્રમણિકા

નિવેદન	જીવણી ૩૦ દેસાઈ	૩
૧. રાસ ગામે સરદારની ધરપકડ		૩
૨. સાબરમતી જેલમાં		૧૫
૩. સબરસ સંગ્રામ		૨૭
૪. ગાંધી-અવિન કરાર — લડતની તહકૂબી		૪૧
૫. કરાંચી કોંગ્રેસના પ્રમુખ		૪૭
૬. સંઘિનો અમલ		૫૪
૭. બારડોલી તપાસ અને સંઘિલંગ		૭૦
૮. ગાંધીજી અને સરદારની ગિરફતારી : સરકારનું દમનચક્ર		૮૩
૯. ચરવડા જેલમાં ગાંધીજીની સાથે		૯૧
૧૦. ગાંધીજીના છૂટ્યા પછી ચરવડા તથા નાશિક જેલમાં		૧૨૮
૧૧. વત્સલ હુદય		૧૪૪
૧૨. વિદ્યાપીઠ પુસ્તકાલય પ્રકરણ		૧૫૯
૧૩. બોરસદ તાલુકામાં પ્લેગનિવારણ		૧૬૫
૧૪. '૩૪ની મુંબઈની કોંગ્રેસ અને ત્યાર પછી		૧૭૧
૧૫. જેલમાંથી છૂટ્યા પછીનું દોઢ વર્ષ		૧૮૬
૧૬. ગુજરાતનો હરિજન ક્ષણો, લખનો કોંગ્રેસ અને પ્રાંતિક ધારાસભાઓની સૂચીની તયારીઓ		૨૦૨
૧૭. ફેઝપુર કોંગ્રેસ		૨૧૨
૧૮. પ્રધાનપદાનો સ્વીકાર		૨૧૭
૧૯. નરીમાન પ્રકરણ — ૧		૨૨૫
૨૦. નરીમાન પ્રકરણ — ૨		૨૪૨
૨૧. હરિપુરા કોંગ્રેસ — ૧		૨૬૬
૨૨. હરિપુરા કોંગ્રેસ — ૨		૨૭૩
૨૩. પાર્લિમેન્ટરી કમિટીના ચેરમેન		૨૯૦
૨૪. દેશી રાજ્યોમાં પ્રબંધીય લડતો — ૧		૩૧૬
૨૫. દેશી રાજ્યોમાં પ્રબંધીય લડતો — ૨		૩૨૯
૨૬. દેશી રાજ્યોમાં પ્રબંધીય લડતો — ૩		૩૯૯
૨૭. ત્રિપુરી કોંગ્રેસ		૪૨૪
૨૮. કોંગ્રેસ વનવાસી અને છે		૪૪૦
૨૯. પ્રધાનમંડળોનાં રાજ્યોમાં પછી		૪૫૭
૩૦. ગાંધીજી કોંગ્રેસની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થાય છે		૪૬૯
૩૧. વ્યક્તિગત સવિનયલંગ, કોમી રમખાણો અને સરદારની બીમારી		૪૭૪
૩૨. યુદ્ધ હિંદુસ્તાનનાં બારણાં ઠોકે છે		૪૯૨
૩૩. ક્રિપ્સ વિષ્ટિ		૫૦૨
૩૪. હિંદ છોડીને ચાલ્યા નાઓ		૫૧૦
૩૫. નવમી ઓગસ્ટ		૫૨૬
સૂચિ		૫૩૫

સરદાર વલ્લભભાઈ

Gandhi Heritage Portal

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

રાસ ગામે સરદારની ધરપકડ

લાહોરની કોંગ્રેસમાં પૂર્ણ સ્વરાજ્યનો ઠરાવ પસાર કર્યા પછી કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ નક્કી કર્યું કે ૨૬-૧-૩૦ ને રવિવારનો દિવસ પૂર્ણ સ્વરાજ દિન તરીકે ઉજવવો. દેશના એકેએક શહેરમાં અને હજારો ગામડાંમાં સભાઓ થઈ અને પૂર્ણ સ્વરાજની પ્રતિજ્ઞાની ઘોષણા કરવામાં આવી. પ્રતિજ્ઞાના આખર ભાગમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે :

“આપણા દેશની આવી અતુર્કવિધ (આર્થિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક) ખરબાદી ને સરકારે કરી છે, એ સરકારને વધારે વાર તાબે રહેવામાં મનુષ્યના અને ઈશ્વરના આપણે અપરાધી બનીશું એવો અમારો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે. તેની સાથે અમે એ પણ માનીએ છીએ કે સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાનો અતિશય અસરકારક રસ્તો હિંસાનો નહીં પણ અહિંસાનો છે. એટલે અમે અમારાથી બને તેટલી હદ સુધી બ્રિટિશ સરકાર સાથે સ્વેચ્છાએ ચાલતો સહકાર છોડીને એ રાજ્યમાંથી છૂટવાની પેરવી કરીશું અને સવિનય કાનૂન ભંગ, (જેમાં કર નહીં ભરવાની લડત આવી જાય છે) તેને માટે પણ તૈયારી કરીશું. અમને ખાતરી છે કે આપણે આ રાજ્યને સ્વેચ્છાએ નેટલી મદદ આપીએ છીએ તે એવી લઈએ અને ગમે તેટલી ઉશ્કેરણી થાય છતાં હિંસા કર્યા વિના કર ભરવાનું બંધ કરીએ તો આ અમાનુષી રાજ્યનો અંત આપણે અવશ્ય આણી શકીશું.

“અમે આને અંતઃકરણથી પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે પૂર્ણ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાને માટે કોંગ્રેસ વખતોવખત ને સૂચનાઓ બહાર પાડશે તેનો અમે અમલ કરીશું.”

પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય દિનની ઉજવણી આખા દેશમાં એટલા બધા ઉત્સાહપૂર્વક થઈ કે તેથી, બહારથી દેખાતી નિષ્ક્રિયતા અને નિરાશાની પાછળ કેટલી તીવ્ર લાગણી અને ભોગ આપવાની તમન્ના હતી તેનો દેશને ખ્યાલ આવ્યો. તેને આગલે જ દિવસે વાઈસરોયે વડી ધારાસભામાં ભાષણ કર્યું, અને તેમાં ગોળમેળ પરિષદના હેતુઓ વિષે સ્પષ્ટતા કરી. એથી તો આશાને માટે કશો અવકાશ ન રહ્યો. વડા પ્રધાન, ભારત મંત્રી તેમ જ ખીજા બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓએ ગોળમેળ પરિષદના હેતુઓ લગભગ એક જ જાતની ભાષામાં પ્રગટ કર્યા હતા.

“ગોળમેજી પરિષદ ખોલાવવાનો હેતુ એવા ઉપાયો શોધી કાઢવાનો છે, જેથી કરીને હિંદુસ્તાનના સઘળા વર્ગો, સઘળી કોમો, સઘળા પક્ષો તથા જુદા જુદા હિતસંબંધો ધરાવનારા સઘળા લોકો, અમુક દરખાસ્તો વિષે શક્ય તેટલા વધારે પ્રમાણમાં એક વિચાર ઉપર આવે, અને તેમની વધારેમાં વધારે પ્રમાણમાં સંમતિ મળે. આવી સર્વસંમત દરખાસ્તો પાર્લામેન્ટ સમક્ષ મૂકવાની બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળની ફરજ રહેશે.”

પોતાના ભાષણમાં વાઈસરોયે સાફ સાફ કહ્યું કે :

“નામદાર શહેનશાહની સરકાર જે પરિષદ ખોલાવવા ધારે છે તે પરિષદની ફરજ, કેટલાક માગણી કરે છે તેમ, હિંદુસ્તાનનું રાજ્યબંધારણ ધડવાની દરખાસ્તો, જેનો પાર્લામેન્ટને કશો વાંધો ઉઠાવ્યા વિના સ્વીકાર કરવો પડે, એ બહુમતીથી રજૂ કરવાની નહીં હોય. . . . આ પરિષદ તો પ્રજ્ઞતને સ્પષ્ટ કરવાના અને તેની વચ્ચે મેળ સાધવાના હેતુથી ખોલાવવામાં આવે છે, જેથી કરીને નામદાર શહેનશાહની સરકારને કાંઈક દોરવણી મળે. બાકી પાર્લામેન્ટની વિચારણા માટે (હિંદુસ્તાનના રાજ્યબંધારણની) દરખાસ્તો ધડી કાઢવાની જવાબદારી તો નામદાર શહેનશાહની સરકાર ઉપર જ છે.”

વાઈસરોયે આટલી સ્પષ્ટતા કરી તે માટે ગાંધીજીએ તેમનો આભાર માન્યો, અને જાહેર ક્યું કે હિંદુસ્તાન પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય માગે છે તેની વાનગી તરીકે નીચેના અગિયાર મુદ્દા ઉપર પ્રજ્ઞતે અત્યારે જ સંતોષવામાં આવે તો, જેમાં પોતાના વિચારો અને માગણીઓ રજૂ કરવાની પૂરી સ્વતંત્રતા હોય એવી ગોળમેજીમાં કોંગ્રેસ ભાગ લેશે અને વાઈસરોયને તથા બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળને સવિનય ભંગની વાત અત્યારે નહીં સાંભળવી પડે :

૧. સંપૂર્ણ મઘનિષેધ કરવો.
૨. હૂંઠિયામણનો દર ૧ શિ. ૬ પેન્સ ઉપરથી ઘટાડીને ૧ શિ. ૪ પેન્સ કરવો.
૩. જમીનમહેસૂલમાં ૫૦ ટકા ઘટાડો કરવો અને એ વિષયને ધારાસભાના અંકુશ નીચે આણવો.
૪. નિમકવેરો રદ કરવો.
૫. શરૂઆતમાં લશ્કરી ખર્ચમાં ૫૦ ટકાનો ઘટાડો કરવો.
૬. ઉપલા દરજ્જાના અમલદારોના પગારો અર્ધા અથવા તેથી પણ ઓછા કરવા.
૭. પરદેશી કાપડ ઉપર રક્ષણાત્મક જકાત નાખવી.
૮. સમુદ્રકાંઠાનું વહાણવટું હિંદુસ્તાનના લોકોના હાથમાં અનામત રહે એવો કાયદો પસાર કરવો.
૯. ખૂત કરવાના અથવા ખૂત કરવાનો પ્રયત્ન કરવાના આરોપસર જેમને સજા થઈ હોય તે સિવાયના તમામ રાજદ્વારી કેદીઓને છોડી મૂકવા અથવા સામાન્ય ન્યાયની અદાલતોમાં તેમના મુકદ્દમા ચલાવવા. ખીન્ત રાજદ્વારી મુકદ્દમા પાછા ખેંચી લેવા, હિંદી ફોજદારી કાયદાની કલમ ૧૨૪ અ તથા ૧૮૧૮નો ત્રીજો

રેગ્યુલેશન રદ કરવો અને જે હિંદીઓ દેશનિકાલ થયેલા હોય તેમને દેશમાં પાછા ફરવાની છૂટ આપવી.

૧૦. છૂપી પોલીસખાતું રદ કરવું અથવા તેને લોકતંત્રને આધીન બનાવવું.

૧૧. આત્મરક્ષણ માટે હથિયારો વાપરવાના પરવાના લોકતંત્રના અંકુશને આધીન રહીને આપવા.

ઉપરના અગિયાર મુદ્દામાં ગાંધીજીને સ્વરાજનો સાર મોટે ભાગે આવી જતો લાગતો હતો. પણ આ આખતમાં કશો સંતોષકારક જવાબ મળ્યો નહીં. એટલે કોંગ્રેસને લાગ્યું કે લડત ઉપાડ્યા સિવાય છૂટકો નથી.

કોંગ્રેસની કારોગારીએ લડતનાં તમામ સૂત્રો ગાંધીજીને સોંપી દીધાં. ભંગ માટે કયો કાયદો પસંદ કરવો એનો ગાંધીજી વિચાર કરવા લાગ્યા. ‘આ લડત ક્યારે ચલાવવી અને કેવી રીતે ચલાવવી એના નિર્ણય ઉપર આવતાં, સ્ત્રીને જેવી પ્રસૂતિની વેદના થાય એવી વેદના હું અનુભવી રહ્યો છું,’ એમ ગાંધીજી ઘણી વાર કહેતા. તેમને એ પ્રશ્ન મૂકી રહ્યો હતો કે ૧૯૨૨માં દેશના એક ખૂણામાં કેટલાક અસહકારી ગણાતા લોકોએ તોફાને ચડી ખુનામરકી કરી અને તેથી લડત મોદક રાખવી પડી, તેમ જે ફરી વાર પણ થાય, તો અહિંસક શસ્ત્રના પ્રયોગનો અવકાશ જ ન રહે. એટલે આ વખતે ગાંધીજીએ પોતાના વિચારોમાં એક પગલું આગળ ભર્યું. તેઓ એ નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે, ‘આટલાં વર્ષો અહિંસાની તાલીમ લોકોને આપી છે અને હજી પણ હિંસા ન થાય એને માટે પૂરેપૂરી કાળજી આપણે રાખીશું, તેમ છતાં જેણે સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી નથી કરી એવા કોઈ માણસો દેશમાં કોઈ જગ્યાએ હિંસા કરી એસે તેથી દેશની લડત અટકવી જોઈએ નહીં.’

તા. ૯-૨-૩૦ના ‘નવજીવન’ ના અગ્રણેષમાં તેમણે સરકારની અતિશય વ્યાપક અને ઘોર હિંસાનું વિગતવાર વર્ણન કરીને લખ્યું :

“આવી ઘોર હિંસાની સામે થવાની શક્તિ આપણે મેળવવી રહી. તે શક્તિ મેળવતાં અને તેનો ઉપયોગ કરતાં રખેને હિંદુસ્તાનમાં અશાંતિ ફેલાઈ જશે, અંધાધૂંધી વ્યાપી જશે, એવો ડર બતાવવામાં આવે છે. પણ આ વ્યાપક હિંસાની આગમાં પડેલા આપણને ખીજ કઈ હિંસાનો ડર લાગવો જોઈએ? અથવા કઈ હિંસાનું જોખમ વધારેપડતું લાગવું જોઈએ? ભૈરવજીવને આરે જેટલા માણસને ખીજ કયા લયની પરવા હોઈ શકે? તેથી જેઓ અહિંસાને વરેલા છે તેમનો માર્ગ સીધો છે એમ મને લાગે છે. તેમને ચૂપ બેસી રહેવા સિવાય ખીજે કઈ રસ્તો સૂઝે નહીં તો તેમની અહિંસા લજવાય, અને કદાચ એ અહિંસા ન હોય, પણ તેની (વિકૃત) અતિશયતા (એટલે) નામદી હોય. હિંદુસ્તાનમાં અહિંસાને એક જ અંતિમ ઉપાય માનનારા માણસોનું દળ ખરેખર હોય તો તેમણે આ સમયે પોતાના શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરી ઘોર હિંસાનો કાં તો પરાજય કરવો કાં તો લડતાં લડતાં ખપી જવું એ તેમનો ધર્મ છે.”

હિંસાના ઉપાયોને માનનારા ત્રાસવાદી લોકો તોફાનો કરે તો શું કરવું એ ખીજો વિચાર હતો. તે વિષે પણ ગાંધીજીએ એ જ લેખમાં પોતાના વિચારો જણાવ્યા :

“હિંદુસ્તાનમાં એક હિંસક દળ પણ કામ કરી રહ્યું છે. તે માને છે કે અહિંસાથી કદી આ હિંસાનો પરાજય થવાનો નથી અને સ્વતંત્રતા મળવાની નથી. અહિંસક દળ ગતિમાન થતાં આ હિંસક દળ વચમાં પડી પોતાનું બળ અજમાવવાની ભૂલ કરે એવો સંભવ છે. એટલે અહિંસક દળ સૂડી વચ્ચે સોપારીની જેમ અત્યારે આવી પડ્યું છે. પણ જ્યારે ત્યારે આ જોખમ ખેડ્યે જ છૂટકો છે. આણીને ટાંકણે અહિંસા કામે ન લાગી શકે તો તે નિરર્થક શસ્ત્ર ગણાવું જોઈએ. અનુભવી ઋષિમુનિઓની પ્રતિજ્ઞા એવી છે કે અહિંસાના સાન્નિધ્યમાં હિંસા શમી જાય છે. તેથી મારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે જે હિંદુસ્તાનમાં ખરેખર અહિંસક દળ હશે તો તે બધા ભયોને અને જોખમોને પહોંચી વળશે. પણ જે એ દળ નામમાત્રનું જ હશે અને દૂરથી જ રળિયામણું દેખાતું હશે તો તેનો નાશ થઈ જાય એ જ અરાખર છે. એમ થશે તો પરાજય અહિંસાનો નહીં થાય, પણ અહિંસા પાળવાનો પ્રયત્ન કરતાં કરતાં પોતાના કાર્ય પૂરતી અહિંસાને ન પહોંચી શકનારનો થયો એમ સિદ્ધ થશે. એમાંથી શુદ્ધ અહિંસા પ્રગટ થશે. એ વિશ્વાસ ઉપર અત્યારે અહિંસક યુદ્ધની આખી રચના હું નમ્ર ભાવે હૃદયમાં યોજી રહ્યો છું.”

પોતાના મન સાથે તેમ જ દેશ આગળ આટલી સ્પષ્ટતા કરીને ગાંધીજીએ તા. ૧૨મી માર્ચે સાબરમતી સત્યાગ્રહ આશ્રમમાંથી પગપાળા ફૂચ કરી, અને સુરત જિલ્લામાં આવેલા દાંડી ગામના સમુદ્રકિનારે પહોંચી ત્યાં કુદરતી રીતે અનેક મીઠું ઉપાડી મીઠાના કાયદાના ભંગથી લડત શરૂ કરવાનું ઠરાવ્યું.

લડતને વિષે ગાંધીજીના વિચારો તો સરદારને માન્ય હતા જ. પણ તેમના દિલમાં એક ખીજો જ લાગણી કામ કરી રહી હતી. ૧૯૨૨માં જ્યારે ગાંધીજીને છ વરસની સજા કરવામાં આવી ત્યારે તેમની જ સલાહથી અને બહાર રહેલા નેતાઓના પ્રયત્નથી દેશમાં શાંતિ રહી હતી. તેનો અનર્થ કરી લોર્ડ અર્કનહેડ પાર્લમેન્ટમાં એવું બોલેલા કે, “ગાંધીજીને પકડ્યા છતાં હિંદુસ્તાનમાં એક ફૂતરું બેસ્યું નહોતું અને અમારો કારવાં (સંઘ) સુખેથી આગળ ચાલી રહ્યો હતો.” લોર્ડ અર્કનહેડના આ શબ્દોનો અરાખર જવાબ દેશે આપવો જોઈએ, એમ સરદારને લાગતું હતું. ગાંધીજીને જ્યારે પકડવામાં આવે ત્યારે આખો દેશ સત્યાગ્રહની લડતથી સળગી ઊઠે, બંધી જેલો ભરાઈ જાય અને સરકારને જમીનમહેસૂલની એક કોડી પણ ન મળે તો સરદારને સંતોષ થાય એમ હતું. જોકે આ વિષે ગાંધીજીને એમ લાગતું હતું કે આર્થિક મુદ્દા ઉપર જમીન-મહેસૂલ ન ભરવાની લડત ચલાવવી એ પ્રમાણમાં હળવી વાત ગણાય, પણ

સ્વરાજના મુદ્દા ઉપર જમીનમહેસૂલની લડત ચલાવવાને માટે દેશ કદાચ તૈયાર ન હોય. તેથી જ તેમણે કાનૂનભંગ માટે મીઠાનો કાયદો પસંદ કરેલો.

સરદારે પોતાને માટે એવી યોજના વિચારેલી કે ગાંધીજીની દાંડીયાત્રા ચાલતી હોય તે વખતે ગાંધીજીના પ્રવાસમાર્ગની આસપાસના પ્રદેશમાં ફરીને ભાષણો કરી લોકોને લડત માટે તૈયાર કરવા. લાહોર કોંગ્રેસમાંથી પાછા આવીને તરત તેમણે આ કામ શરૂ કરી દીધું. તેઓ લોકોને કેવા પ્રોત્સાહિત કરવા મંડ્યા હતા તેના નમૂના તરીકે ભરૂચ શહેરમાં તેમણે આપેલા ભાષણમાંથી નીચેનો ઉતારો અહીં આપ્યો છે:

“આઠ-દશ-પંદર દિવસે કાયદાનો સવિનય ભંગ થવાનો છે, એવા પ્રકારે અને એવી વ્યક્તિઓ મારફતે, કે જે અહિંસાપરાયણ હોય, જેનામાં ક્રોધ ન હોય, ઈર્ષ્યા ન હોય, જેની સાત્ત્વિકતા અને શુદ્ધતા વિષે શંકા ન હોય. શરૂ કરનાર અને એના સાથીઓ પકડાશે. એમને પકડે તો તમે શું કરશો? ઇંગ્લંડનો એક મુત્સદ્દી હમણાં જ બોલી બઠ્યો છે કે ગાંધીજીને ૧૯૨૨માં પકડયા ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં કૂતરુએ ભસ્યું નહોતું. આ વાત સાચીયે છે અને નહીંયે છે. તે વખતે બારડોલીમાં લડત શરૂ કરવાની હતી તે તેમણે બંધ રાખી, તલવાર મ્યાન કરી. જે જે ક્ષત્રિયો લડતા હોય અને એક તલવાર મ્યાન કરે તો બીજો ધા ન કરે. પણ આ તો ક્ષત્રિયો નહોતા, માયાવી રાક્ષસ હતા. તેમણે ધા કરી ગાંધીજીને પકડયા. તેમ છતાં ગાંધીજીએ તમામ કામ કરનારાઓને મનાઈહુકમ આપ્યો કે મારી પાછળ કોઈએ આવવાનું નથી. તમે જેલો ભરવાની ચળવળ ન ઉપાડશો. આનો અર્થ એમ કરવામાં આવ્યો કે એક કૂતરુએ ન ભસ્યું. જ્યારે તલવાર મ્યાન નહોતી કરી ત્યારે તો એમના હાંત ગગડી ગયા હતા. ખુદ વાર્ધસરોયે કબૂલ કર્યું હતું કે ‘મને ગમ નહોતી પડતી કે શું કરવું?’ મુંબઈના ગવર્નર બોલી ગયેલા કે ‘સ્વરાજ હાથવેંતમાં હતું.’

*

*

*

“સાબરમતીને કાંઠે બેઠાં બેઠાં આટલું આપી દીધા પછી ગાંધીજીને આજે નવું શું કહેવાનું હોય? જગત તો તમારો હિસાબ પૂછશે કે તમે શું કર્યું? એણે તો કામ કરી દીધું છે અને કરશે. એના પછી એના સાથીઓ પકડાશે. ત્યારે તમારી કસોટી થવાની છે.

“એકતોને અને બીજાઓને પૂછું છું કે, ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા છે? ખુદામાં તમે માનો છો? જન્મ્યા તે મરે છે તે નહોતો છો? મરણમાંથી કોઈ ઈશ્વરના નથી. નામદના મોત કરતાં બહાદુર અને આખરે સરદારના મરણે મરતાં શીખો. તોપોના ઘડાકા થાય, વિમાનોમાંથી બોમ્બના ભડાકા થાય, ઘાણી ફૂટે એમ માણસો મરતા હોય ત્યારે ઇતિહાસને પાને નામ તો ચડે. આવો દિવસ આપણે ત્યાં ક્યારે આવે? ત્યારે આવે કે જ્યારે કોઈ પણ ગુજરાતી સરકારને સાથ ન આપે. . . . પકડાપકડી થવા દો. પછી દુનિયા નાણે કે કૂતરું ભસે છે કે શું થાય છે.”

તા. ૭મી માર્ચે સરદાર બોરસદ તાલુકાના રાસ ગામે ગયેલા. એમને સાંભળવા હજારો માણસ ગામને પાદરે વડ નીચે ભેગું થયેલું. મેન્ડિસ્ટ્રેટે

ત્યાં જઈ સરદારને ભાષણ ન કરવાની નોટિસ આપી, અને પૂછ્યું: “ શું કરવા ધારો છો ? ” સરદારે કહ્યું: “ મારે એ નોટિસનો અનાદર કરવો છે.” પેલાએ કહ્યું, “ પરિણામનો વિચાર તમે કર્યો જ હશે.” સરદારે કહ્યું, “ ગમે તેમ થાય, હું અનાદર કરીશ.” સરદારે ભાષણ શરૂ પણ નહોતું કર્યું, પણ આટલી વાતચીત ઉપરથી જ તેમને પકડવામાં આવ્યા. ત્યાંથી એમને ખોરસદ લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં મેજિસ્ટ્રેટની અદાલતમાં એમનો કેસ ચલાવવાનું કારસ ભજવાયું. અદાલતમાંથી વકીલોને બહાર કાઢવામાં આવ્યા. જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ, નોટિસ આપનાર મેજિસ્ટ્રેટ અને જિલ્લા પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, એ ત્રણેએ મળીને કૂંડાળાં વાળ્યાં. નોટિસ બંધવનાર મેજિસ્ટ્રેટ અને પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તથા બીજા એક સ્થાનિક પોલીસ અમલદારની જુઓનીઓ સરદારની ગેરહાજરીમાં લીધી. તે વખતે સરદારને અદાલતના ઓરડાની પાછળની ઓરડીમાં - મેજિસ્ટ્રેટની ચેમ્બરમાં - બેસાડેલા હતા. પછી તેમને બહાર લાવીને પૂછ્યું કે, “ આ આરોપના સંબંધમાં તમારે કંઈ કહેવું છે ? ” સરદારે જવાબ આપ્યો: “ મારે બંધાવ નથી કરવો. હું ગુનાનો સ્વીકાર કરું છું. ” જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટે ફેંસલો આપ્યો: “ તહોમતદાર બૂમબરાડા પાડીને ભાષણ (harangue) કરવા ગયા એટલે જિલ્લા પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે તેમને ૫૪ મી કલમ પ્રમાણે એમ ન કરવાનું કહ્યું. તેમણે ન માન્યું અને ભાષણ કર્યું, એટલે ૭૧ મી કલમ પ્રમાણે ગુનો થયો. તહોમતદાર ગુનો કબૂલ કરે છે. તેમને ત્રણ માસની સાદી કેદ અને રૂ. ૫૦૦ દંડ, અને દંડ ન ભરે તો ત્રણ અઠવાડિયાં વધારે કેદ, એટલી સજા કરવામાં આવે છે. ” બોરસદથી તેમને મોટરમાં સીધા અમદાવાદ લાવવામાં આવ્યા. રસ્તામાં ડો. ડાનૂગાને ત્યાં જમવા રોકાયા. જેમને સરદાર પોતાનાં સગાં બહેન સમાન ગણતા હતા તે નન્દુબહેન ડાનૂગાએ તેમને કંકુનો ચાંદલો કર્યો અને ભાવભીની વિદાય આપી. આશ્રમ આગળ પણ મોટર થોભાવી અને બધાં ભાઈબહેનોને તથા બાળકોને મળી, હસાવી રમાડી તેમની વિદાય લીધી. સાબરમતી જેલના દરવાજા આગળ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે તેમની આગળ સિગરેટ ધરી. સરદાર એ લેવા હાથ લાંબો કરવા જતા હતા, એટલામાં ખંચાયા અને લેવા ના પાડી. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે કહ્યું, “ તમે ખીડી તો પીઓ છો ? ” સરદારે જવાબ આપ્યો: “ પણ તું જેલની અંદર ક્યાં ખીડી આપવા આવવાનો છે ? ” તે ક્ષણેથી સરદારે ખીડી છોડી તે કાયમને માટે છોડી.

સરદારના પકડાયાના સમાચારથી આખું ગુજરાત સળગી ઊઠ્યું. અમદાવાદમાં સાબરમતી નદીને કિનારે એક મોટી સભા ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે થઈ. તેમાં ૫૦ થી ૭૫ હજાર માણસો હશે. તેમાં નીચેનો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો:

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

“અમે અમદાવાદના શહેરીઓ અમારો નિશ્ચય નહોતર કરીએ છીએ કે વલ્લભભાઈને જ્યાં લઈ જવામાં આવ્યા છે ત્યાં અમે જવાને તૈયાર છીએ. જ્યાં સુધી દેશને સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત નથી થઈ ત્યાં સુધી અમે જાંપીને બેસીશું નહીં અને સરકારને જાંપીને બેસવા દઈશું નહીં. અમે અંતઃકરણથી માનીએ છીએ કે હિંદુસ્તાનની મુક્તિ સત્ય અને અહિંસાના પાલનમાં રહેલી છે.”

સરદારને પકડવાથી રાસ ગામ ઉપર વીજળીક અસર થઈ. મુખી, મતાદારો અને તમામ રાવણિયાઓએ રાજનામાં આપ્યાં એટલું જ નહીં પણ રાસમાં રહેતા એક કલાલ, જેમણે બીજા એક ગામે દાડના પીડાનો ઇન્નરો રાખ્યો હતો તેમણે દાડનો ધંધો કદી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. એક શીખ ભાઈ, સરદાર પકડાયા તે જ દિવસે રેલગાડીની તોડરી છોડી રાષ્ટ્રીય સૈનિક તરીકે બેડાઈ ગયા. એકલા રાસ ગામમાંથી પાંચસો ભાઈબહેનોએ સલાગ્રહની લડતમાં સૈનિકો તરીકે બેડાવા પોતાનાં નામ આપ્યાં.

ત્રીજે દિવસે મહાદેવભાઈ સરદારને જેલમાં મળવા ગયા. એનું વર્ણન મહાદેવભાઈની રસિક શૈલીમાં અહીં આપ્યું છે:

“એનું એ જ ખડખડાટ હસવું, એના એ જ કટાક્ષ અને એનો એ જ ખુશમિનજ ! કોને લાગે કે સરદારનાં જેલમાં દર્શન કરીએ છીએ ? ‘ગાંધીજીને એક વાર જવા દો ને, પછી બધું કરી બતાવીશું,’ એમ કહીને સૌના કુતૂહલને શમાવતા સરદાર ગાંધીજીના પહેલાં જેલમાં ચાલ્યા જશે એમ કોઈએ ધાર્યું નહોતું. ખોરસદમાં તો ગાંધીજી આવે ત્યારે લોકોએ શું કરવું એ તેમને સમન્વવવા જ તેઓ ગયા હતા. તેમને જેલમાં લઈ જતા હતા ત્યારે આશ્રમ આગળ તેમની મોટર દસેક મિનિટ રોકાયેલી. તે વખતે આચાર્ય કૃપાલાનીએ તેમને કહેલું કે ‘આખરે આમ આપને દગો દઈને આગળ નવો છો ને?’ એટલે ખડખડાટ હસતા સરદાર બોલ્યા: ‘દગો તો સરકારે દીધો. ખોરસદમાં મને પકડવાના છે એમ નહયું હોત તો હું નત જ શા સારુ?’

“જેલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મને આગ્રહ કરવા માંડ્યો કે તમે સરદાર સાથે અંગ્રેજીમાં વાત કરો. મેં જવાબ આપ્યો: ‘હું તો મારા આપની સાથે અંગ્રેજીમાં બોલું તો વલ્લભભાઈ સાથે અંગ્રેજીમાં બોલું. બાકી તમે એવો જ આગ્રહ કરશો તો હું મુલાકાત જવા દઈશ, પણ અંગ્રેજીમાં નહીં બોલું.’

“પેલો ગૂંચાચો. સરદાર હસતાં હસતાં કહે: ‘એ આશ્રમવાળા લોકો એવા હોય છે કે ધારેલું જ કરે. એ તો અંગ્રેજીમાં નહીં જ બોલે.’

“સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ધૂંટડો ગળી ગયો. એણે કહ્યું: ‘વાડુ, ત્યારે એટલી શરતે કે તમે ગુજરાતીમાં બોલો તે હું ન સમનું ત્યાં મને અંગ્રેજીમાં સમન્વવને.’

“મેં કહ્યું: ‘એ વાત બરોબર.’

“‘તમને કેવી રીતે રાખે છે?’ એમ પૂછતાં સરદારે કહ્યું: ‘ચોર-લૂંટારાને જેવી રીતે રાખે છે તેવી રીતે મને પણ રાખે છે. બહુ આનંદ છે. આના જેવી લહેર બિંદગીમાં કોઈ વાર આવી નહોતી.’

“‘પણ નવા જેલનિયમો તમને લાગુ પાડતા નથી?’

“સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને એ નિયમોની ખબર નથી. અને જેલમેન્યુઅલ મને લેવા આપતા નથી.’

“તમને કોની સાથે રાખ્યા છે? ક્યાં રાખ્યા છે?’

“ગુનો કરવાની આદતવાળા યુવાનોનો વોર્ડ કહેવાય છે તેમાં. નેકે ત્યાં કોઈ યુવાનો તો નથી જ. પહેલે દિવસે તો આપણા જલાલપુરવાળા બિરાદરો જેઓ દારૂના પીડાની ચોક્કી કરતાં વર્ષ વર્ષની સબ મેળવીને આવ્યા છે તેઓ મારી સાથે હતા. પણ તેમને તુરત ખસેડવામાં આવ્યા.’

“સરદારે આગળ ચલાવ્યું: ‘અમારી ખોલી સાંજે સાડા પાંચ વાગ્યે બંધ થાય છે અને સવારે સાત વાગ્યે ખૂલે છે. કાલે રવિવાર હતો એટલે અપોરે સાડા ત્રણ વાગ્યાના પૂર્યા.’

“સૂવાને માટે શું?’

“એક ખાસો કામળો આપ્યો છે ને! તે ઉપર આળોટીએ છીએ. મને પહેલે દિવસે લાગેલું કે બંધ નહીં આવે, પણ ખીલે દિવસે તો ધસધસાટ બંધ આવી. તે એવી આવી કે બહાર કદી આવી નથી. આ ઉનાળાના દિવસમાં બહાર સુવરાવતા હોય તો કેવું સારું!’

“ખોરાકનું કેમ?’

“ખોરાકનું તો શું પૂછવું? જેલમાં કોઈ મોજ કરવા થોડા આવ્યા છીએ? અપોરે કંઈક નડા રોટલા ને દાળ, અને સાંજે રોટલા અને શાક એમ આપે છે. થોડાને ખપે એવું તો હોય છે જ.’

“પણ માણસને ખપે એવું હોય છે કે નહીં?’

“શા સારુ નહીં? પાચખાને જવાનું ઠેકાણું નહોતું તે અહીં એક વાર નિયમિત પાચખાને નહીં છું. પછી શું નેઈએ? પણ એની તું ચિંતા શા સારુ કરે છે? ત્રણ મહિના હવા ભરખીને રહી શકું એમ છું.’ એમ કહીને ખડખડાટ હસી જેલનો દરવાજો ગળવી મૂક્યો.

“પછી સરદારે કહ્યું: ‘સવારે જુવારના લોટની નમક નાખેલી કાંચ મળે છે. પણ એ નથી લેતો. કારણ મરડો થવાનો ડર રહે છે.’

“રોટલા દાંતે ચવાય છે શી રીતે ’ એના જવાબમાં એ મળે કહ્યું: ‘રોટલા તો પાણીમાં ભાંગી નાખું છું, અને મનથી એક રોટલો ખાઈ નહીં છું.’

“બત્તી મળે છે?’

“બત્તી ન મળે. બત્તી આપતા હોય તો રાત્રે વાંચું પણ ખરે. અહીં તો સાંજ પડી એટલે અંધારું’

“કશું વાંચવાનું નેઈએ છે?’

“ગીતા અને તુલસીરામાયણ આપ્યાં છે. ‘આશ્રમલજનાવલિ’ મોકલે. એટલી ત્રણ વસ્તુ ત્રણ મહિનામાં વાંચી લઈશ તો બહુ છે.’

“મેં કહ્યું: ‘ગીતાજી તો હવે આપુની બહાર પડવાની છે.* જે દિવસે

*‘અનાસક્તિયોગ’. એમાં ગાંધીજીએ ગીતાના અનુવાદ ઉપરાંત વિશિષ્ટ શ્લોકો ઉપર પોતાની નોંધો પણ લખી છે. નવજીવન, પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. કિં. રૂ. ૦-૧૦-૦, ટપાલસંસ્થા ૦-૨-૦.

કૃત્ય શરૂ કરશે તે જ દિવસે એ ગીતાજી બહાર પડશે. અને આપુએ તમારે માટે પહેલી જ નક્ક રાખી મૂકી છે. તે મોકલું ને?’

“મેં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તરફ જોયું એટલે તેમણે કહ્યું: ‘ભલે, ધાર્મિક સાહિત્યની સામે અમને વાંધો નથી.’

“પછી તેમને થયેલી સન્નને વિષે અમદાવાદના વકીલો ઠીક કાયદો ફેંદી રહ્યા છે એમ મેં તેમને કહ્યું. એટલે કહે: ‘ખાલી કાયદો શા સારુ ફેંદે છે?’ મેં કહ્યું: ‘એ તો હાઈકોર્ટમાં જવા માગે છે.’ એટલે કહે: ‘મને અહીં મન્ન છે, અને મારે સન્ન પૂરી કર્યા વિના નીકળવું નથી; બાકી મેન્જિસ્ટ્રેટ મૂરખ હતો. એને કાયદાનું કશું જ્ઞાન નહોતું. કોઈને એણે કોર્ટમાં ન આવવા દીધા. કાયદાની કલમો શોધતાં એને દોઢ પહોર થયો અને મને સન્ન કરવાનો આઠ લીટીનો ફેંસલો લખતાં એને દોઢ કલાક ગયો.’

“પછી મેં એમને જોઈતી ચીજોની યાદી કરવા માંડી. એટલે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કહે: ‘અસ્ત્રાની રન્ન નથી. તમને હન્નમત કરાવવાની સગવડ આપવામાં આવશે.’ ‘એ તો હું જાણું છું અહીં કેવી હન્નમત થાય છે તે.’ કહીને સરદાર હસ્યા.

“એટલે જ્વેલર, જેમને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કરતાં નિયમોનું કંઈક વધારે જ્ઞાન લાગતું હતું તેમણે કહ્યું: ‘સાહેબ, આ કેદીને તો અસ્ત્રો આપી શકાય.’

“સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કહે: ‘તો ભલે. પણ જ્યારે તમને જોઈએ ત્યારે આપીશું. એ રહેશે અમારી પાસે.’

“એટલે સરદાર કહે: ‘પણ મને એક અસ્ત્રો આપી મૂકતા હો તો કેવું સારું! ખીન્ન કેદીઓની હન્નમત કરું અને ચાર પૈસા પેદા કરું.’

“આ વેળા તો ચિત્રવત્ બેસી રહેલા સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને જ્વેલર પણ ખડખડાટ હસ્યા. પણ તુરત જ પાછું તેમને નિયમોનું જ્ઞાન થયું. ધડીક વાર માણસ બનેલા તે પાછા ચંત્ર બન્યા, અને બોલ્યા: ‘એમણે સાબુની માગણી કરી છે. પણ સુગંધી સાબુ ન મોકલશો. સુગંધી સાબુની રન્ન નથી.’

“અમે નીકળતા હતા ત્યાં સરદાર બોલ્યા: ‘ત્રણ મહિના તો હું મન્ન કરીશ. નીકળીશ ત્યારે એવું તપી ગયેલું હશે કે હું ટાંકણે જ નીકળવાનો. બહુ સારું થયું.’

“આખરે જાણે ખાસ કાંઈ વાત કહેવાના હોય તેમ કહે: ‘મારા આનંદનો તો પાર નથી. પણ એક વાતનું હુ.ખ છે.’

“એ વાક્ય અંગ્રેજીમાં બોલ્યા. જ્વેલર અને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ચાંક્યા. સાંભળવાને અધીરા થયા. પણ સરદાર કહે: ‘એ કહેવાય એવું નથી.’ એમ કહીને બિલકું અમારું કુત્હલ એમણે વધારી મૂક્યું.

“ધડીક વાર પછી બોલ્યા: ‘દુઃખની વાત એ છે કે અહીં બધા જ હિંદી અધિકારીઓ છે. સિપાઈઓ અને વોર્ડરોથી માંડીને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સુધી સૌ હિંદીઓ જ પડ્યા છે. ગોરા હોત તો બતાવત. તેમની સાથે લડત. પણ આ આપણા લોકો સાથે શી રીતે લડાય? આપણા લોકોને તંત્રના ગુલામ કેવા બતાવી મૂક્યા છે તેનો આ નમૂનો છે.’

“નીકળતાં નીકળતાં ખીલે સંદેશો પણ એમણે પોતાની વ્યંગ વાણીમાં આપી દીધા. મેં કહ્યું: ‘તમને ત્રણ મહિનામાં એક જ મુલાકાત મળે, અને આ એક તો થઈ ગઈ. હવે તમે પાછા ન મળી શકો એ દુઃખ થાય છે.’”

“એટલે સરદાર કહે: ‘મને કોઈએ મળવાની જરૂર નથી. ઊલટા કોઈ મળવા આવે તો મને યાદ આવે છે કે હજી આ બહાર રહેલા છે.’”

ઉપરની હકીકત મહાદેવભાઈએ છાપામાં બહાર પાડી કે તરત જ સરદારની સાથેનું વર્તન બદલવાના હુકમ સરદારે કાઢ્યા. ઘેરથી ખાટલો, ગોદડાં અને મચ્છરદાની તથા ખાવાનું મંગાવવું હોય તો મંગાવી શકાશે એવી એમને ખબર આપવામાં આવી. સરદારે કહી દીધું: “મારે ઘેરથી ખોરાક નથી મંગાવવો. માત્ર એ તપેલી અને થાળીવાટકો મંગાવી લઈશ, અને સીધું આપશો તે રાંધી લઈશ, જેથી ચોખ્ખું ખાવાનું મળે.”

અમદાવાદના વકીલોને એમ લાગતું હતું કે સરદારે ભલે કહ્યું કે “I plead guilty (હું ગુનો સ્વીકારું છું)” પણ તેમણે ભાષણ કર્યું નથી, ભાષણ કરવાનો પોતાનો ઇરાદો જ માત્ર જાહેર કર્યો છે; તેમણે નોટિસના ભંગનું કૃત્ય કર્યું નથી, ત્યાં સુધી ગુનો થતો નથી. પણ આવી વકીલી દલીલખાજમાં પડવાની સરદારની ઇચ્છા નહોતી. છતાં શ્રી દાદાસાહેબ માવળંકર કાયદાના સલાહકાર તરીકે સરદારની મુલાકાત લેવા જેલ પર ગયા, ત્યારે સરદારે નીચેનું નિવેદન લખાવ્યું:

“મેંજિસ્ટ્રેટ મારી ઉપર નોટિસ બળવી અને મને પૂછ્યું, ‘હવે તમે શું કરવા માગો છો? પરિણામ તો તમે જાણતા જ હોવા જોઈએ.’ મેં કહ્યું, ‘મને પરિણામની કશી દરકાર નથી. હું ભાષણ કરવા જ માગું છું.’ એટલે એમણે ડેપ્યુટી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને મને પકડવા કહ્યું અને પૂછ્યું કે તમે જામીન ઉપર છૂટવા માગો છો? મેં ના પાડી. પછી ડેપ્યુટી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે મને મોટરમાં બેસાડ્યો. મેંજિસ્ટ્રેટ અને પોલીસપાટી પણ સાથે આવી. અમે લગભગ અઢી વાગ્યે ખોરસદ મેંજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં પહોંચ્યા. કલેક્ટર મુસાફરી બંગલામાં હતા. ત્યાં ડેપ્યુટી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે તેમને મળવા ગયો. સાડા ત્રણ વાગ્યે તેઓ બંને પાછા આવ્યા. દરમિયાન કેટલાક વકીલો અને જામના સદ્ગૃહસ્થો મેંજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં આવી પહોંચ્યા હતા. ડિસ્ટ્રિક્ટ મેંજિસ્ટ્રેટ આવીને તેમને કોર્ટની બહાર કાઢ્યા અને મને જોડેની મેંજિસ્ટ્રેટની ચેમ્બરની ઓરડીમાં બેસવા કહ્યું. હું અંદર ગયો એટલે ખાસના બહારથી બંધ કરી દીધાં. હું ચેમ્બરમાં એકલો જ રહ્યો. બહાર કોર્ટના ઓરડામાં પણ ત્રણ જ માણસો હતા, ડિસ્ટ્રિક્ટ મેંજિસ્ટ્રેટ, ડેપ્યુટી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ઓફ પોલીસ, અને જેમણે મારા ઉપર નોટિસ બળવી હતી તે મેંજિસ્ટ્રેટ. અર્ધાંચેક કલાક પછી મને બહાર કાઢવામાં આવ્યો. મને ડિસ્ટ્રિક્ટ મેંજિસ્ટ્રેટ પૂછ્યું, ‘ડિસ્ટ્રિક્ટ પોલીસ એક્ટની અમુક કલમ (જે મને યાદ નથી) મુજબ પોલીસ અમલદારે ફરમાવેલા હુકમનો અનાદર કરવા માટે તમને સબ કેમ ન કરવી જોઈએ એનાં કોઈ કારણ હોય તો બતાવો.’ મેં જવાબ આપ્યો, ‘હું બચાવ

કરવા ઇચ્છતો નથી અને ગુનો સ્વીકારું છું.’ પછી એણે ફેંસલો લખ્યો, અને તેમાંથી માત્ર સળ ફરમાવતો ભાગ મને વાંચી સંભળાવ્યો. મને એણે કહ્યું કે આ કલમ પ્રમાણે વધારેમાં વધારે સળ ત્રણ મહિનાની કેદ અને રૂ. ૫૦૦ દંડ થઈ શકે છે. એટલે હું તમને વધારે સળ કરી શકતો નથી. પછી મને મોટરમાં બેસાડ્યો અને બોરસદથી સીધો અમદાવાદની જેલમાં લાવીને મૂકી દીધો.”

પછી શ્રી. માવળંકરે થોડા સવાલો પૂછ્યા :

પ્ર૦—ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ*ના ફેંસલામાં જણાવ્યું છે કે ડિસ્ટ્રિક્ટ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. બિલીમોરિયાએ ડિસ્ટ્રિક્ટ પોલીસ એક્ટની ૫૪મી કલમ મુજબ તમને ભાષણ (harangue) ન કરવાની વિનંતી કરી. ડિસ્ટ્રિક્ટ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે તમને કાંઈ કહેલું ?

ઉ૦—તેણે મને કશું કહ્યું નથી. મારે એની સાથે બિલકુલ વાત જ થઈ નથી.

પ્ર૦—ફેંસલામાં આગળ જણ્યું છે કે તમે હુકમ માનવાની ના પાડી અને ભાષણ કર્યું. તમે કાંઈ ભાષણ કરેલું ?

ઉ૦—મેજિસ્ટ્રેટના સવાલના જવાબમાં હું બોલ્યો એટલું ‘ભાષણ’ કરેલું. મેં તેને કહ્યું કે હું ભાષણ કરવા ઇચ્છું છું. મારો આ ઇરાદો મેં જાહેર કર્યો એટલે મને પકડ્યો.

પ્ર૦—ડિસ્ટ્રિક્ટ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ઓફ પોલીસ પોતાની ફરિયાદની પુષ્ટિમાં કહે છે કે તેણે તમને ચેતવણી આપી ત્યાર પછી તમે ભાષણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, એ વાત સાચી છે ?

ઉ૦—તેણે મને કશી ચેતવણી આપી નથી. એ તો મેજિસ્ટ્રેટની બાબુમાં જાણો હતો, અને મેજિસ્ટ્રેટ સાથે મારે જે વાત થઈ તે મેં ઉપર જણાવી છે. તે સિવાય એ લોકોને અને મારે કશી વાતચીત થઈ નથી. મેં ભાષણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. મેં માત્ર મારો ઇરાદો જાહેર કર્યો હતો. જેકે મને પકડવામાં ન આવ્યો હોત તો હું જરૂર ભાષણ કરત.

પ્ર૦—કેસનાં કાગળિયાંની સહીસિક્કાવાળી નકલો અમને મળી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ડિસ્ટ્રિક્ટ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને ફરિયાદપદ્ધતિ સાક્ષી તરીકે તપાસવામાં આવ્યા હતા. એમની તપાસ તમારી હાજરીમાં અને તમે સાંભળી શકો એવી રીતે થઈ હતી ખરી ?

ઉ૦—મારી હાજરીમાં કશા જ પુરાવો લેવામાં આવ્યો નથી, અને હું કોર્ટમાં પાંચ મિનિટ રહ્યો તે દરમિયાન કોઈ સાક્ષીને તપાસવામાં આવ્યો નથી.

પ્ર૦—તમારી સામે કશી ફરિયાદ તમને વાંચી સંભળાવવામાં આવી હતી ?

ઉ૦—ના.

પ્ર૦—તમને એમ પૂછવામાં આવેલું ખરું કે કોઈ પણ સાક્ષીને તમારે કશા સવાલ પૂછવા છે ?

* આ ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ મિ. માસ્ટર, તે એ જ ગૃહસ્થ જે ૧૯૧૭માં અમદાવાદમાં મ્યુનિસિપલ કમિશનર હતા. અને જેમનાં પોલ સરદારે ઉઘાડાં પાડ્યાં તેથી જેમની ત્યાંથી બદલી થઈ હતી.

૭૦ — ના. કોઈ સાક્ષીને તપાસવામાં જ આવ્યો નહોતો ને.

સરદારને આવી રીતે કાયદેસર કામ ચલાવ્યા વિના સગ્ન કરવામાં આવી તેથી બહાર ઠીક ઠીક ખળભળાટ થયો. દિલ્હીની વડી ધારાસભામાં માલવિયાજી સરદારની ધરપકડ અને સગ્નના મુદ્દા ઉપર સભામુલતવીની દરખાસ્ત લાવ્યા. એ દરખાસ્ત ત્રીસ વિરુદ્ધ પંચાવન મતે ઊડી ગઈ. પણ એ દરખાસ્ત ઉપર કેટલાક બિનસરકારી સભાસદોએ ભાષણ કર્યાં તેમાં જનાજ ઝીણા સાહેબનું ભાષણ નોંધવા જેવું છે. તેમણે કહ્યું :

“નામદાર હોમ મેમ્બરના કહેવા પ્રમાણે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે, તેમને પકડવામાં આવ્યા તે પહેલાં ઘણાં ભાષણો કરેલાં. હું પૂછું છું કે એ ભાષણો કાયદાથી વિરુદ્ધ હતાં? સવાલ તો એ છે કે તેમણે કાયદાની મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન કર્યું હતું કે નહીં? એ વિષે મારી પાસે કશી માહિતી નથી. પણ ને તેમણે પહેલાં એવાં ભાષણો કર્યાં હતાં, જેમાં તેમણે કાયદાની મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન કર્યું હતું એમ કહેવાય છે, તેવું જ ભાષણ અથવા ભાષણો અહીં પણ કરવાના હતા, અને ને તેઓ પહેલાં કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરીને ગુના કરી ચૂકેલા જ હતા તો એને માટે યોગ્ય ઉપાય તો એ હતા, અને જિલ્લાના અધિકારીઓએ એ જ ઉપાય લેવો નોંધતો હતો, કે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ઉપર ગુના કરવા બદલ બહુ પહેલાં કામ ચલાવવું નોંધતું હતું; પણ વાણીસ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતના મૂળમાં ધા કરતો આવો હુકમ તેમના ઉપર બંધવવો નોંધતો નહોતો. આમ કરીને હિંદી સરકાર ને પરંપરા પાડવા માગે છે તે પરંપરા બહુ ભયંકર છે. તેમાં ભારે નેખમે રહેલાં છે. એટલે હું આ ધારાસભાને વિનંતી કરું છું કે તેઓ સમજ લે કે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના કેસનો મુદ્દો બહુ મહત્વનો છે. ખીજ અવાંતર બાબતો ઉપર ને બોલવામાં આવ્યું છે અને નત નતની દલીલો કરવામાં આવી છે, તેથી ધારાસભા ખીજ બાબત દોરવાઈ નય એ બરાબર નથી. આપણી આગળ ને ખરો મુદ્દો છે તેનો જ વિચાર કરવો નોંધવો.”

“અલબત્ત, વિચારસ્વાતંત્ર્યનો દુરુપયોગ થઈ શકે. ઘણી વાર તેનો દુરુપયોગ થયેલો પણ છે. પણ તેના કરતાં પણ વિચારને દબાવી દેવાનો હક સરકારે ધારણ કરવો એ વધારે ભયંકર છે. માનવજાતના લાંબા ઇતિહાસમાં સરકારોએ આ નતની સત્તાનો વધારે દુરુપયોગ કરેલો છે. આપણી આગળ ઠંડે કલેજે વિચાર કરવા જેવો સીધેસીધો મુદ્દો આ છે : કયા ઉપાયો લેવાથી રાજ્યતંત્રને વ્યવસ્થિત અને અક્લવાળું બનાવી શકાય — આવી નતની અટકાયતોથી કે સ્વાતંત્ર્ય આપવાથી ?”

૨

સાબરમતી જેલમાં

સરદારને પોતાની ડાયરી લખતા કલ્પવા એ બહુ મુશ્કેલ છે. આખા જન્મારામાં ભાગ્યે જ કોઈ વાર તેમણે ડાયરી લખી હશે. પણ સાબરમતી જેલમાં એકલા જ હતા, એટલે તેમને આ વિચાર સૂઝ્યો. તા. ૭-૩-'૩૦ થી તા. ૨૨-૪-'૩૦ સુધીની ડાયરી તેમણે પોતાને હાથે લખેલી છે. તેમાં સાબરમતી જેલમાં અનેલી કેટલીક મહત્વની ઘટનાઓનું વર્ણન પણ આવી ગય છે. વળી સરદારના ભક્તિપૂર્ણ હૃદયની, ગુજરાત વિષેની અગાધ મમતાની, આપુણ પ્રત્યેના ભાવની આપણને તેમાં ઝાંખી થાય છે. એટલે આ પ્રકરણમાં તે આખી આપી છે.

તા. ૭-૩-'૩૦ શુક્રવાર: રાતના આઠ વાગ્યે સેન્ટ્રલ જેલ સાબરમતીમાં, ખોરસદથી મોટરમાં ડે. સુ. મિ. બિલીમોરિયા મૂકી ગયા. પકડતાં તેમ જ છૂટા પડતાં ખૂબ રોયો. રસ્તામાં ખૂબ ભલમનસાઈથી વર્ત્યો. રાતે જેલમાં કોરન્ટાર્થન વોર્ડ કહે છે તેમાં રાખ્યો. ત્યાં ત્રણ કામળી આપવામાં આવી. તે પાથરી સૂઈ રહ્યો.

તા. ૮-૩-'૩૦ શનિવાર: સવારે ઊઠતાં આસપાસ બધે કેદી નેયા. પાચખાનામાં જવા માટે બે બેની હારમાં બેઠેલા. એક જ પાચખાનું હતું. એકમાં જવાનું ને બીજામાં પાણી લેવાનું. આ નવો જ અનુભવ હતો. એટલે આપણે તે વિચાર જ માંડી વાળ્યો. પેશાબને માટે સામે જ ખુલ્લામાં એક કૂંડું મૂકેલું હતું. તેમાં બેને જલું હોય તે બધા જ બિભા બિભા પેશાબ કરે. આનુબાનુ કેદી, વોર્ડર, પોલીસ ફરતા જ હોય. એટલે એ ક્રિયા કરવાની પણ હિંમત ન આવી. લીમડાના સુંદર ઝાડમાંથી વોર્ડરે દાતણ કાપી આપ્યું એટલે દાતણ કપ્યું. કેટલાક ઓળખાણવાળા કેદીઓ નીકળવા લાગ્યા. જલાલપુરના ત્રણે નવા આવેલા ત્યાં જ હતા. નૂતના ખડત્સો તેો તરત જ કહેવા લાગ્યા કે તમને અહીં રાખશે જ નહીં. એમની એ વાત સાચી પડી. નવ વાગ્યે વોર્ડરે મારે માટે ખાસ સગવડ પાચખાનાની કરી. એક જ પાચખાનામાં બે કૂંડી મુકાવી. બીજા બધા કામ પતાવી આવેલા, એટલે આપણને અડધો કલાક પૂરા મળ્યો. એટલામાં જેલર અને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ આવ્યા. તેમણે કંઈ નેઈએ છીએ, એમ ખબર પૂછી. તેમને કહ્યું કે મહેરબાનીથી કંઈ જ ન નેઈએ. હકથી શું મળે છે, તે ખબર પડે તે વિચાર કરું. ખરી રીતે બધા કેદીને જે મળે તે મને મળે એમ હતું. ખાસ કંઈ સગવડ આપવાની રૂલમાં છૂટ નથી, એમ નાણી લીધું. પછી યુરોપિયન કેદીમાં અને હિંદી કેદીમાં કંઈ ફરક રાખવામાં આવે છે કે કેમ, તે પૂછતાં કંઈ ભેદ નથી એમ કહેવામાં આવ્યું. પરંતુ અંગ્રેજી રીતે રહેવાની આદત હોય તેવા

૧૫

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

હિંદીને માટે પણ અંગ્રેજ નેવી કંઈ સગવડ તો નહીં જ આપવામાં આવતી હોય, એમ પૂછતાં કંઈ ખરાબર જવાબ મળ્યો નહીં. મેં જલ મેન્યુઅલ અને રૂલ્સની માગણી કરી. રૂલ્સ પ્રમાણે તે ન આપી શકાય એવો જવાબ મળ્યો. મેં કહ્યું કે તો પછી મારે લડવાનો વિચાર કરવો રહ્યો. ચોપડીઓમાં મને ભગવદ્ગીતા અને તુલસીરામાયણ આપવામાં આવ્યાં. એટલે બંધી જ સગવડ મળી ગઈ એમ કહું તો ચાલે. પછી દસ વાગ્યે દાક્તર પાસે લઈ ગયા. નાના નાના બે છોકરા દાક્તર હતા. કેદીઓ તો તેમને ઉપાડીને નાસી જાય, એવા દુબળા છોકરાઓ ચોદરો કેદીઓની દવાની સગવડ કરતા હતા. વજન ૧૪૬ રતલ થયું. ઊંચાઈ ૫-૫૩” માપી. પછી રજ આપવામાં આવી. પાછા ફરતાં મને ખીજ બેરેકમાં લઈ ગયા. બહાર તો જુવેનાઈલ હેબીચ્યુલ નંબર ૧૨ એવું નામ આપેલું હતું. પરંતુ અંદર તો પાંચ ખુટ્ટા કેદીઓ હતા અને એક આંધિ વચનો ભંગી કેદી હતો. પાંચમાં એક બોદાલનો ચમાર, બીજા કટોસણનો બારેયો, ત્રીજા ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો રખડતો સાધુ ડોકોરથી પકડી આણેલો, ચોથા ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો લૈયો મુંબઈથી પકડાયેલો, પાંચમો ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો ખુટ્ટો મુસલમાન. તેમાં મને મૂક્યો. બોદાલના ચમાર ડોસાને ડરડમાં સજ થયેલી, અને તેના છોકરાને ખૂતના આરોપ માટે દસ વર્ષની સજ થયેલી. કટોસણવાળાને વીરમગામ તાલુકામાં ચોરીના કામમાં સજ થયેલી. ત્રીજા ખૂતના કામમાં, ચોથા સારી ચાલના જમીનમાં અને પાંચમો તો લૂંટ, ધાડ, ખૂત વગેરે ૫૬ ગુના માટે એક દોહરોની ટાળી પકડાયેલી તેમાં દસ વર્ષ માટે આવેલો હતો. તેણે પાંચ વર્ષ તો ભરી દીધેલાં. આ કેદીઓ ઉપર બે મુસલમાન વોર્ડરે હતા. બેજ ખૂતના કામમાં સજ ખાઈને આવેલા હતા. એક તો અમદાવાદમાં તેલિયા મિલ પાસે પોલીસને છરી મારવા માટે, પાંચ વર્ષની સજ ખાઈ, બીજા વખત જલમાં આવેલો. નાનપણથી જ જલમાં ધર કરી રહેલો. અને બીજા પણ પાંચ વર્ષથી રહેલો. આ બંધા ઉપર એક લાલખાં નામનો મુસલમાન સિપાઈ રાખવામાં આવેલો. અહીં મને લાવી મૂકવામાં આવ્યો. કેદી બિચારા મારી સારવાર કરવા પ્રયત્ન કરે. વોર્ડરને કેદી કરતાં ખાવામાં કંઈ ફેરકાર છે. તેમને ઘઉંના રોટલા મળે અને કેદીને જુવારના. એટલે મારા જુવારના રોટલા જોઈ તેઓ મૂંઝાયા. સવારમાં જુવારના લોટની મીઠું નાખેલી કાંજ આપવામાં આવે. તે તો લેવાની જ ના પાડી. બપોરે એટલે સવારે દસ વાગ્યે અને સાંજે ચાર વાગ્યે એમ બે ટાણાં, એક એક રોટલો, ભાજ અગર દાળ ખાવા માંડ્યું. કેદીઓની સાથે જ ચલાવ્યું. સૌને બે બે રોટલા વજન કરેલા અને માપથી દાળ અગર ભાજ વારાફરતી મળતાં. આપણે તો એક રોટલો જ લેવાનો રાખ્યો. બહાર ચારપાંચ વખત પાચખાને જવું પડતું. આ, સિગરેટ વગેરે લાલચ અને ખુશામત કરતાં પણ પેટનું ઠેકાણું પડતું નહીં. અહીં તો ખુશામત જ છાડી. અને રોજ એક વખત જ જવું એમ રાખ્યું. એટલે આખરે ત્રણ દિવસે ઠેકાણું પડ્યું. ત્રણ દિવસ તો પડી જ રહ્યા. રાતદિવસ આળોટવું અને ફરવું એટલું જ રાખ્યું. ખરાકમાં ફરવાની જગ્યા સુંદર હતી. ત્રણ લીમડાનાં ઝાડ અને આશ્રમ નેવી સ્વચ્છતા. પાચખાનું સાફ, મારે માટે કેદીઓ અલગ જ રાખતા. પાણીનો તળ એટલે નાહવાની સરસ સગવડ, પણ ખુલ્લામાં એટલું જ.

લિસ: ૫૧ નું ને ૫૧.૨

સાબરમતી જેલમાં

૧૫૮ ૧૭

અખીલ કરવાનું પૂછતાં ના પાડી. મને જીવારનો રોટલો ખાતો નેઈને એક વોર્ડર રોવા નેવો થઈ ગયો. પોતાનો ઘડનો રોટલો મારા સાથે બદલવા બહુ આગ્રહ કર્યો. પણ રૂલ વિરુદ્ધ કંઈ કરવાની મેં ના પાડી. એ ભલા વોર્ડરનો મેં આભાર માન્યો.

1587

તા. ૯-૩-૩૦ રવિવાર: આખો દિવસ ઊંઘવામાં જ કાઢ્યો. રવિવારે ત્રણ વાગ્યાથી કેટલીમાં પૂરવામાં આવ્યા. બીજા દિવસોએ તો પાંચ સાડા પાંચ વાગ્યે પૂરે. સવારમાં સાડા છ વાગ્યે બહાર કાઢે. રવિવારે કપડાં ધોવા માટે ગરમ પાણી અને ખારો આપવામાં આવે છે. કેટલીએએ તેમાંથી નાહવાનું ગરમ પાણી મને કાઢી આપ્યું. એટલે બે દિવસે નાહ્યો. દસ વાગ્યા પછી રોટલા ખાઈ સૂતા. બપોરના ત્રણ વાગ્યે બે રોટલા, થોડું તેલ તથા ગોળ આપી તે સાથે ચોરડીમાં પૂર્યાં. મેં તો તેલ લેવાની જ ના પાડી. એક તો ખાંસી લઈને જ આવેલો, અને કાચું તેલ ખાવાનો કંટાળો. સાંજે રોટલો અને ગોળ પાણીમાં પલાળી ખાઈ લીધાં. દાંત બે બાજુના ગયેલા હોવાથી, પાણીમાં પલાળ્યા સિવાય ખાઈ શકાતું નહોતું.

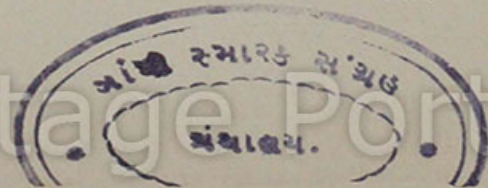
તા. ૧૦-૩-૩૦ સોમવાર: બપોરના મહાદેવ અને કૃપાલાની મળવા આવ્યા. ઓફિસમાં મુલાકાત થઈ. સાહેબ સિંઘના છે. ગુજરાતી આવડે નહીં અને અમારે અંગ્રેજી બોલવું નહીં. એટલે જરા અડભડાટ થયો. છેવટે ચલાવ્યે રાખ્યું. ખેડા કલેક્ટરે જજમેન્ટની નકલ ન આપી એટલે મેં માગણી કરવા કબૂલ કર્યું. પૂછતાં ખબર આપી કે સામાન્ય કેટી તરીકે રાખવામાં આવે છે. મારી તો સ્વર્ગવાસ નેવી સ્થિતિ હતી. કારણ કે માથેથી બોલે અને ચિંતા જતાં જ રહેલાં. અને આરામનો તો પાર જ નહીં. ખાવાપીવાની તો ખાસ આદત રાખેલી હતી જ નહીં. એટલે એ મુશ્કેલી નહોતી. ભોંય પર કામળી પાથરી સૂવામાં એક દિવસ કઠણ લાગ્યું. પછી તો કંઈ જ મુશ્કેલી ન લાગી. તાપને લીધે બહાર સૂવાની અને રાત્રે બત્તીની માંગણી કરતાં, ના પાડવામાં આવી. લખાણ કરવા કહ્યું તે મેં ના પાડી. કોઈ નતની ખાસ મહેરબાની નેઈતી જ નથી. એટલે લખવાનું માંડી વાળ્યું. કેસની બંધી હકીકત મહાદેવે નાણી લીધી. તેમને પૂરી ખબર મળી નહોતી. જેલના રેડિયા ઉપર સૂતરને વળ દેવાનું શરૂ કર્યું.

તા. ૧૧-૩-૩૦ મંગળવાર: સરકારમાંથી કંઈક હુકમ આવ્યો કે મને ખાસ કેટી તરીકે રાખવો અને સગવડ આપવી. મને જણાવવામાં આવ્યું. મેં કહ્યું કે મારે કશી સગવડ નેઈતી નથી. અહીં બંધી જ વાતનું સુખ છે. માત્ર એક જ દુ:ખ છે. તે કહેવાની જરૂર નથી. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના આગ્રહથી કહ્યું કે, જેમ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય આપણા જ લોકોથી ચાલે છે, તેમ આખી જેલમાં કોઈ અંગ્રેજ નથી, એટલે કોની સાથે લડવું?

ત્રણેક વાગ્યે કલેક્ટર અને ડી. એસ. પી. મળવા આવ્યા. તેમણે મારે જે સગવડ નેઈએ તે કહેવાનું કહ્યું. મારે કંઈ જ નથી નેઈતું એમ મેં જવાબ આપ્યો. અને ખેડાના કલેક્ટરની અયોગ્ય વર્તણૂકની વાત કરી. જેલરનો અતિશય આગ્રહ નેઈ, ઘેરથી પથારી તથા યાળી, વાટકો, લોટો મંગાવ્યાં. અંબાલાલ શેઠની મોકલેલી છ ચોપડીઓ મળી. બત્તી રાખવાની રજા મળી એટલે રાતે અગિયાર

સ. ૨-૨

16 MAR 1980

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

વાગ્યા સુધી રામાયણ વાંચ્યું. આજથી ચા, દૂધ, દહીં અને રોટીની સગવડ થઈ, તેથી પેલો વોર્ડર બિચારો ખૂબ રાજ થયો.

તા. ૧૨-૩-૩૦ બુધવાર: સવારના ચાર વાગ્યે ઊઠી પ્રાર્થના કરી. ગીતા વાંચી. આજે છ સાડા છ વાગ્યે બાપુ આશ્રમમાંથી નીકળવાના તે યાદ કરી, ખાસ ઈશ્વરસ્મરણ કરી તેમની સફળતા માટે પ્રભુની સહાયતા માગી. સવારે નવ વાગ્યે મિ. નેપી મેન્જિસ્ટ્રેટ આવ્યા. રસ્તામાં લોકોની ભારે ભીડ જામેલી તેથી તેમને વાર થઈ. પછી તેમણે બાર-એસોસિયેશનનો ઠરાવ થયાની અને તે ઠરાવ મિ. ડેવિસ* મારફતે હાઈકોર્ટમાં મોકલી આપવાની માગણી કર્યાની વાત કરી. સાંજના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ આવ્યા તેમને મારા તરફથી મિ. ડેવિસને ખાસ સંદેશો મોકલવા વિનંતી કરી, અને કહેવરાવ્યું કે, એવો ઠરાવ મોકલવાની કશી જ જરૂર નથી. અને તેમણે મોકલવો ન જોઈએ એવી મારી ઠગ્યા છે. તેઓ ખાસ જઈને ડેવિસને કહી આવ્યા.

આજથી સવારના એક રોટી અને બે ઓંસ ખટર મંગાવ્યાં છે.

તા. ૧૩-૩-૩૦ ગુરુવાર: ચાર વાગ્યે ઊઠ્યા. પ્રાર્થના અને રામાયણ. મિ. ડેવિસ મળવા આવ્યા. ઘેરથી ખાટલો પથારી આવ્યાં. બહાર સૂવાની રજા મળી. બત્તી બહાર મૂકી રાતે વાંચ્યું. અંબાલાલભાઈને ત્યાંથી ડેક ચેર આવી. જજમેન્ટની નકલ મળી. આજે વળી જલ્દર કહે કે સરકારનો મને એ વર્ગના કેદી તરીકે રાખવાનો હુકમ આવ્યો છે. એટલે તમે જે સગવડ જોઈએ તે માગજો.

તા. ૧૪-૩-૩૦ શુક્રવાર: ચાર વાગ્યે ઊઠી પ્રાર્થના વગેરે. માવળંકરને બોલાવવા કાગળ લખ્યો. રેંટિયો, પૂણી અને લખવાનો સામાન આવ્યો.

આજે હોળીનો તહેવાર હોવાથી કેદીઓને અઢી વાગ્યે કોટડીમાં પૂર્યા અને પોલીસો રજા ઉપર ગયા. ખાવાના રોટલા બે વાગ્યે આપ્યા. તે કોટડીમાં જ ખાવાના.

તા. ૧૫-૩-૩૦ શનિવાર: આજે સવારે અઢી વાગ્યે ઊઠ્યો. 'Emma Hamilton' ચાર વાગ્યા સુધી વાંચીને પૂરી કરી. પછી પ્રાર્થના કરી અને રામાયણ વાંચ્યું. પાંચ વાગ્યે O'connorનું 'Memoirs of An Old Parliamentarian' Vol. I વાંચવાનું શરૂ કર્યું. સાત વાગ્યા પછી એક કલાક ફર્યા અને પછી નાહવાધોવાનું કરી પરવાર્યા. માવળંકર અને મહાદેવને મળવા ઓફિસમાં લઈ ગયા. બારડોલીથી હિસાબ ઓડિટ થઈ આવેલો તેમાં સહીઓ કરી દીધી. પછી ફેંસલાની નકલ દાદાને આપી. કાયદાની ચર્ચા કરી. કેસના તમામ રેકર્ડની નકલ માગવા, ખેડાના કલેક્ટરને અરજી કરી. આવીને જરૂર્યો. પછી રેંટિયો ચલાવ્યો. આજે ધુળેટી હોવાથી બે વાગ્યાથી જલ્દના નોકરોને રજા આપવાની એટલે કેદીઓને બે વાગ્યાથી કોટડીમાં પૂરી દીધા. રાતના દસ વાગ્યા સુધી વાંચ્યું.

તા. ૧૬-૩-૩૦ રવિવાર: સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠ્યો. પ્રાર્થના, કસરત, વાંચવાનું. છ વાગ્યે દાતણપાણી. એક કલાક ફર્યા. નાહીધોઈ ગીતાપાઠ. પછી વાંચ્યું. દસ વાગ્યે ભોજન. અરધો કલાક સૂતો. પછી બે કલાક રેંટિયો ચલાવ્યો.

* અમદાવાદના ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ. તેઓ વિલાયતમાં સરદારના સહાયથી અને મિત્ર હતા. ત્યારની મૈત્રી હિંદુસ્તાનમાં પણ કાયમ રહેલી.

પછી વાંચ્યું. રવિવાર એટલે બધા કેદીને પાછા અઠી વાગ્યે કોટડીમાં પૂર્યા. આજે સાંજના પાંચ વાગ્યે બેઠ વોર્ડરને બોલાવી લીધા. અને તેમને બદલે પોલીસને પહેરે મૂક્યો. સાંજના એકલું દૂધ લીધું. રાત્રે દસ વાગ્યે સૂતા.

તા. ૧૭-૩-'૩૦ સોમવાર: સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠ્યા. પ્રાર્થના, કસરત, વાંચવાનું. સાત વાગ્યે દાતાજીપાણી. પછી રેંટિયો. અગિયાર વાગ્યે ભોજન કર્યું. ડોક્ટર કાનૂગા, નંદુબહેન અને આનંદી આવ્યાં. જ્વેલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની ઓફિસમાં તેમની મુલાકાત થઈ. પછી અડધો કલાક સૂતા. પછી રેંટિયો ચલાવ્યો. સાંજના એક કલાક વાંચ્યા પછી ભોજન. રાત્રે દસ વાગ્યે સૂતી વખતે જીલાબ લીધો.

તા. ૧૮-૩-'૩૦ મંગળવાર: ચાર વાગ્યે ઊઠ્યા. પ્રાર્થના, વાચન, કસરત. છ વાગ્યે દાતાજીપાણી, નાસ્તો. પછી રેંટિયો. દસ વાગ્યે ભોજન. અગિયાર વાગ્યાથી બે કલાક રેંટિયો. પછી વાંચ્યું. ચાર વાગ્યે પાંચું ભોજન. સાંજના એક કલાક કર્યા. પછી પ્રાર્થના, વાંચવાનું. નવ વાગ્યે સૂઈ ગયા.

તા. ૧૯-૩-'૩૦ બુધવાર: પાંચ વાગ્યે ઊઠ્યા. પ્રાર્થના. નિત્યક્રમ. ખેડાથી નક્કો આવી તે માવળંકરને કાગળ સાથે મોકલાવી. બીજું હંમેશ મુજબ. આજે પેલા ચમારને બીજા વોર્ડમાં લઈ ગયા.

તા. ૨૦-૩-'૩૦ ગુરુવાર: ચાર વાગ્યે ઊઠ્યા. પ્રાર્થના, વાચન, કસરત નિત્ય પ્રમાણે. પછી કાંત્યું. બાર વાગ્યે માવળંકર, મહાદેવ, દીવાન માસ્તર તથા મણિબહેન આવ્યાં. કલેક્ટરને ફરી કાગળ લખ્યો. પૂણી થઈ રહી તે મંગાવી. પેલા બાવાને અહીંથી હસ્પિતાલમાં લઈ ગયા, એટલે મારા સિવાય ત્રણ કેદી રહ્યા. પણ સાંજે પાંચ વાગ્યે બીજા એક કેદી જેને ૩૦૪ માં એક વર્ષની સજા થયેલી છે, તેને અહીં લાવ્યા.

‘વિશ્વભારતી’ મેગેઝીન વિદ્યાપીઠમાંથી આવેલું, તે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પાસે હતું તે મોકલ્યું. ‘પ્રસ્થાન’ તથા ‘મોડર્ન રિવ્યૂ’ હતું તેની પાસે જ છે. તે આપતો નથી.

તા. ૨૧-૩-'૩૦ શુક્રવાર: ચાર વાગ્યે ઊઠ્યા. પ્રાર્થના, કસરત, વાચન. દાતાજીપાણી, નાસ્તામાં એક કલાક. પછી દસ વાગ્યા સુધી રેંટિયો. સાડા દસે ભોજન. તેમાં એક કલાક. પછી પાંચ વાગ્યા સુધી રેંટિયો. પછી એક કલાક વાચન. પછી આરામ. ભોજન પછી વાચન. પ્રાર્થના. પછી એક કલાક કર્યા. દસ વાગ્યા સુધી વાંચ્યું. આવતી કાલે કમિટી આવવાની હોવાથી, બધા કેદીઓની હાજરી કરાવી.

તા. ૨૨-૩-'૩૦ શનિવાર: પાંચ વાગ્યે ઊઠ્યા. પ્રાર્થના, કસરત, નિત્યક્રમ. આઠથી દસ રેંટિયો. દસ વાગ્યે વજન લેવા ડોક્ટર આવ્યા. ત્રણ રતલ ઓછું થયું. આજે સવારે બાવાનું છોડી દીધું. અપચો લાગવાથી મોં આવેલું. ડોક્ટરે કાગળની દવા આપી. બપોરના ત્રણ કલાક રેંટિયો. સાંજના બાવાનું છોડી દીધું.

તા. ૨૪-૩-'૩૦ સોમવાર: સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠ્યા. બીજું હંમેશ માફક. બાર વાગ્યે દાદુભાઈ અને મણિબહેન મળવા આવ્યાં. આજે એક વાર ખાંધું. સાંજના ડૂંકા દૂધ લીધું.

તા. ૨૫-૩-'૩૦ : મંગળવાર. ખેડાના કલેક્ટરનો જવાબ આવ્યો, તેની માવળંકરને ખબર આપી. બીજું અધું દરરોજ પ્રમાણે. જીલાબ લીધો તેથી રાત્રે એક વાગ્યે ઊઠવું પડ્યું.

તા. ૨૬-૩-'૩૦ બુધવાર : મનસુખલાલ મળવા માટે રજા મંગાવે છે. મંગળવારે આવવા લખાવ્યું. બાકી રોજની માફક.

તા. ૨૭-૩-'૩૦ ગુરુવાર : ત્રણ વાગ્યે ઊઠ્યો. પ્રાર્થના વગેરે રોજ માફક. મનસુખલાલનું કેરીનું પાર્સલ આવ્યું. માવળંકર અને બલુભાઈ મળવા આવ્યા. જેલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ શનિવારે રાત્રે અહીંથી જાય છે, તેથી છેવટના મળવા આવ્યા.

તા. ૨૮-૩-'૩૦ શુક્રવાર : દરરોજ પ્રમાણે.

તા. ૨૯-૩-'૩૦ શનિવાર : સાડાત્રણ વાગ્યે ઊઠ્યો. આજે બારડોલી અને માતર મહેમદાવાદના સરકારી હુકમ લઈ મહાદેવ મળવા આવ્યો. જેલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને છેલ્લી સલામ. બાકી હંમેશ મુજબ.

તા. ૩૦-૩-'૩૦ રવિવાર : આજે અઠી વાગ્યે ઊઠ્યો. જેલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. અડવાણી આજે ગયા. અને નવા મિ. લેક્ટરન આવ્યા. બીજું હંમેશ મુજબ.

તા. ૩૧-૩-'૩૦ સોમવાર : આજે નવો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સવારે જેલર સાથે આવીને મળ્યો. અંબાલાલભાઈની છ ચોપડીઓ વાંચી નાખી છે, તે આજે પાછી મોકલી. તેમણે બીજી ત્રણ મોકલી. સૌ. સરલાદેવીએ અથાણું, પાપડ વગેરે મોકલ્યું તે જેલર આપી ગયો. ડૉ. ફેજદાર આવ્યા. મોં અને જીભ નેઈ દવા આપવાનું કહી ગયા. પછી ફરી આવવા કહ્યું.

તા. ૧-૪-'૩૦ મંગળવાર : 'મોડન' રિવ્યૂ' અને 'પંચ' વગેરે મેંગેઝીન આપ્યાં. આજે મનસુખલાલ આવવાના હતા તે આવ્યા નહીં. તેમનો કાગળ પણ આવ્યો હોય તેવી ખબર ન મળી. તેથી તપાસ કરી. જેલર માંદો પડી ગયો છે. ડૉ. જેલર આવ્યો તે ખબર આપી ગયો કે કાગળ પણ નથી. આથી નવાઈ તો લાગી. ડૉક્ટરે કોગળા કરવાની દવા આપી. જીલાબની દવા પણ મોકલી. રાત્રે જીલાબ લીધો.

તા. ૨-૪-'૩૦ બુધવાર : જીલાબ સવારે ઠીક થયો. છ વાગ્યા સુધી સૂઈ રહ્યો. ખોરાક કમી કરી નાખ્યો. ખોરાકમાં તો જ્યારથી મરજીમાં આવે તે ખાવાની છૂટ મળી છે ત્યારથી બે ત્રણ દિવસ અખતરા કરી, સાંજના માત્ર દૂધ, ભાત અને બપોરના શેરી, માખણ, ભાત, દહીં, દાળ, શાક ખાવાનું રાખ્યું.

તા. ૩-૪-'૩૦ ગુરુવાર : આજે ડૉ. ફેજદાર આવ્યા નહીં. ડેવિસ સવારે મળી ગયો. ખૂબ વાતો કરી ગયો. રાઉન્ટ ટેબલ કોન્ફરન્સમાં જવાનો ખૂબ આગ્રહ કરવા લાગ્યો. પોતે સાથે આવવા ઇચ્છા જણાવી. જેલર હજી માંદો જ છે.

તા. ૪-૪-'૩૦ શુક્રવાર : આજે જેલર નોકરી પર ચડ્યો. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને સાથે લાગ્યો. મનસુખલાલના કાગળની વાત પૂછતાં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તરત જ બોલ્યો કે કાગળ તે જ દિવસે આવ્યો છે. તમને કહેવાનું ચૂકી ગયો. ડૉ. ફેજદાર આવ્યા. ફળ લેવાની સલાહ આપી ગયા. તે મોકલવા માટે ડૉ. કાનૂગાને કહેવાનું જણાવ્યું.

સાબરમતી જ્વેલમાં

૨૧

તા. ૫-૪-૩૦ શનિવાર: પોણા ચાર વાગ્યે ઊઠ્યો. કાનૂગા તરફથી ક્ષણ આઘ્યાં એટલે ખીન્ને ખોરાક કાપી નાખ્યો. તેથી તબિયત ઠીક થઈ.

તા. ૬-૪-૩૦ રવિવાર: આજે ચાર વાગ્યે ઊઠી રાષ્ટ્રીય સપ્તાહની ઉજવણીની સફળતા વિષે અને ગુજરાતની લાજ ઈશ્વર રાખે તે વિષે ખૂબ પ્રાર્થના કરી. બાકી હંમેશ મુજબ.

રાત્રે નવ વાગ્યે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, જ્વેલર અને વીરમગામ ડિવિઝનનો આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર, મણિલાલ કોઠારીને મારા વોર્ડમાં મૂકી ગયા. મણિલાલ પાસેથી રાતના બાર વાગ્યા સુધી બહારની બંધી વાતો સાંભળી. પછી સૂઈ ગયા.

તા. ૭-૪-૩૦ સોમવાર: રાતના મોડે સુધી જાગવાથી આજે સવારે મોડું ઉઠાયું. સાડા પાંચ વાગ્યે ઊઠી પ્રાર્થના કરી, ગીતાપાઠ તથા રામાયણ-કથા. સવારે વાંચવાનું માંડી વાળી દિવસના ભાગમાં જ કરવાનું રાખ્યું. આજે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પોતાને ત્યાંથી 'ટાઈમ્સ' આપી ગયો. સાંજે ખેડાથી દરબારસાહેબ, ગોકળદાસ તલાટી વગેરેને તથા અમદાવાદમાંથી ડૉ. હરિપ્રસાદને જ્વેલમાં લાઘ્યાની વાત સાંભળી. દિવસના મણિલાલ પાસેથી બહારની વધુ વિગતો જાણી લીધી.

તા. ૮-૪-૩૦ મંગળવાર: આજે પાંચ વાગ્યે ઊઠ્યા. પ્રાર્થના પછી નિત્યક્રમ. સાડા દસ વાગ્યે મહાદેવ મળવા આવ્યો. બારડોલી, માતરના સરકારી હુકમની વાતો કરી. દરબારસાહેબ પાસેથી ખેડાના કેટલાકને જે જે વરસની સખત સજા કર્યાની અને ખેડાના કલેક્ટરની ગુંડાશાહીની વાતો સાંભળી. ગુજરાતનો જવાબ અતિશય સુંદર હોવાનું અને બાપુ રાજ થયાનું સાંભળ્યું. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ 'ટાઈમ્સ' અને ખીજ ચોપડીઓ આપી ગયો.

તા. ૯-૪-૩૦ બુધવાર: ચાર વાગ્યે ઊઠ્યો. પ્રાર્થના, નિત્યક્રમ. કલેક્ટર ટેલર તથા પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ઓર્ગેનમન નવ વાગ્યે આવ્યા. તેમને ખેડા જિલ્લાના કેદીઓ સંબંધી શું કરવા માગે છે તે જણાવવા કહ્યું. પછી તેઓ ત્યાં ગયા. બધા કેદીઓને મારા વોર્ડમાં લાવ્યા. તેમની પાસેથી કેદીઓના ક્લાસ વિષેની હકીકત સાંભળી. તેનો ટેલર નિકાલ કરવા માગતો હતો. તેને રસ્તો કાઢી આપ્યો. ગમે તેને ગમે તે ક્લાસમાં મૂકે તેની અમને હરકત નથી. માત્ર અમારી બધાની જ્વેલની અંદરની ટ્રીટમેન્ટ એક્સરપ્શી હોવી જોઈએ, એટલે અમને કંઈ જ વાંધો નથી. બધાનો ખોરાક એક્સરપ્શી, રહેવાનું બધાનું સાથે અને કોઈ પણ નતનો ભેદભાવ ન હોય, એમ રાખવામાં આવે, તો પછી સરકારના દફતરમાં ગમે તેને ગમે તે વર્ગમાં મૂકવામાં આવે તેની અમને કંઈ જ અડચણ નથી એમ જણાવ્યું. એ તે પ્રમાણે હુકમ આપી ગયો. એટલે બધા સત્યાગ્રહી કેદીઓ જે એકંદરે એકત્રીસ હતા તેમને મારા વોર્ડમાં મૂકી ગયા. હું અને મણિલાલ તો હતા જ. એટલે કુલ તેત્રીસ થયા. બધા ભેગા રહે અને એક જ પંગતે જમે એવી ગોઠવણ થઈ. અમારા વોર્ડમાં માત્ર નવ જણને જ રહેવાની ગોઠવણ હતી એટલે ખીન્ને એક વોર્ડ ન્યાં સગવડ વધારે હતી, ત્યાં ચોવીસ જણને સાંજના સાડાસાત વાગ્યે પ્રાર્થના પછી સૂવા લઈ નય અને સવારે નિત્યક્રમથી પરવારી બધા આ વોર્ડમાં આવી નય એવી ગોઠવણ કરી. બપોરે અગિયાર વાગ્યે મૃદુલા, ભારતી,

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

નિમુ અને ખા મળવા આવ્યાં. રાત્રે એક વાગ્યા સુધી ગોકળદાસ અને ફૂલચંદ પાસેથી મારા પકડાયા પછીની ખેડા જિલ્લાની બધી હકીકત પૂછીને જાણી લીધી.

તા. ૧૦-૪-'૩૦ ગુરુવાર: સવારે છ વાગ્યે ઊઠ્યો. રાત્રે ઉત્તરગરો થયો હતો. પ્રાર્થના, રેડિયો. બપોરે રામરાય મળવા આવ્યો. પછી ઓફિસમાં ખોલાવી ખોરાક સંબંધી સરકારના હુકમ આવ્યા હતા તે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે બતાવ્યા. તેમાં જે ફેરફાર કરવાનો હતો તે જણાવ્યો. ખાર ઔસ ધઉનો લોટ રેટલી માટે મળે છે તે સાથે ધી-તેલ નહીં મળતું હોવાથી માથા દીઠ જે ઔસ મળવું જોઈએ. અને તે ન મળે તો જે ઔસ માખણ મળવું જોઈએ, અને તે પણ ન મળે તો ધઉનો લોટ કમી કરવો કે જેથી અમારે ખાતે નકામું ખર્ચ ન ચડે એમ કહ્યું. કારણ અમે એટલો બધો લોટ ધી-તેલ વિના ખાઈ શકીએ નહીં અને લોટ નકામો પડે. અથવા તો સવારમાં જે ઘેડ આપવામાં આવે છે તે અડધી ઓછી કરી, તેમાંથી જે બચાવ થાય તેનું ધી-તેલ આપવું એમ જણાવ્યું. તેની એણે ના પાડી. મેં કહ્યું કે દરેક કેદી દીઠ સરકાર શું ખર્ચ કરવા માગે છે તે અમને જણાવો. અને તેમાંથી અમે અમારી વ્યવસ્થા કરી લેશું. પણ અમને અનુકૂળ ન આવે એવી ગોઠવણ કરી, અમારે ખાતે ખર્ચ ચડાવો એ અમે કબૂલ રાખવાના નથી. અમે સામાન્ય કેદીનો જ ખોરાક લઈશું. અમે મોજશોખ કરવા આવ્યા નથી, તેમ અમારે કોઈ ચીજ જોઈએ જ તેમ પણ નથી. પરંતુ હકીકત જે મળે તે લેવાના છીએ. એટલે એણે કમિશનરને મળી સાંજે ખબર આપવા કહ્યું. સાંજે એણે જલદ સાથે કહેવડાવ્યું કે આવતી કાલથી અમારી માગણી પ્રમાણે કામચલાઉ ગોઠવણ મંતૂર કરી છે, અને સરકારમાં લખ્યું છે. બપોરના ખેડાથી ખીન્ત જે જણ આવ્યા. એક ચાંપાનેરિયા અને ખીન્ત વીરસદના ચતુર્ભુજ. ચતુર્ભુજ માંદા હોવાથી દવાખાનામાં મોકલ્યા. ચાંપાનેરિયાને અમારી સાથે મંગાવી લીધો.

તા. ૧૧-૪-'૩૦ શુક્રવાર: ચાર વાગ્યે ઊઠ્યા. પ્રાર્થના. નિત્યક્રમ. સુરતથી રામદાસ અને ખીન્ત આઠ મળી નવ કેદી આવ્યા. તેમને સાથે રાખવા ગોઠવણ કરી. એકંદર ૪૪ થયા; કમિશનર ગેરેટ દસ વાગ્યે આવ્યા. તેને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ લઈ આવ્યો હતો. કલેક્ટર, કમિશનર આવે ત્યારે દરેક કેદી પોતાની કોટડીના ખારણા પાસે સીંધો ઊભો રહે એવી માગણી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અમારી પાસે કર્યા કરતો હતો. મેં તેની સાફ ના પાડી અને સંભળાવી દીધું કે માનભંગ થાય એવી કોઈ જાતની સ્થિતિને અમે તાબે થવાના નથી. સભ્યતા અગર વિવેકમાં અમે ચૂકવાના નથી. પણ સ્વમાનનો ભંગ કરનારી એવી કોઈ વાતનો અમે સ્વીકાર કરવાના નથી. પછી ખોરાક વિષે વાત કરતાં તેને કહ્યું કે અમારે કંઈ જ સૂચના કરવી નથી. ખરાબમાં ખરાબ વર્તન મળે તેને માટે તૈયાર થઈને અમે આવેલા છીએ. પરંતુ અમારે ખાતે માથા દીઠ કેટલું ખર્ચ સરકારે ભોગવવાનું નક્કી કર્યું છે તે અમને જણાવવું જોઈએ. અને તે ખર્ચની અંદર અમારે જે જોઈએ તે ગોઠવી લેવાની અમને છૂટ હોવી જોઈએ. તેવી છૂટ આપવાને વાંધો હોય તોપણ અમે કબૂલ કરશું. પરંતુ તો પછી જે વસ્તુઓ આપવાની મુકરર કરી હોય તેમાંથી અમારે જેટલી જોઈએ તેટલી જ લઈશું અને તેટલું

ખર્ચ અમારે ખાતે પડવું નેઈએ. અમને પ્રતિકૂળ સીધુંસામાન આપવાની ગોઠવણ કરી, અમે વાપરી ન શકીએ તે અમને આપવામાં આવે તો તે અમે કબૂલ નહીં રાખીએ. અમારે ખાતે કંઈ પણ નકામું ખર્ચ થાય તે અમે ઇચ્છતા નથી. આ સંબંધમાં સરકારમાં લખાણ કરવા તેણે કહ્યું. પછી મનસુખલાલ અને કસ્તૂરભાઈ મળવા આવ્યા. જેઠને ખાત્રીનાં કપડાંમાં નેયા. તેથી બહાર પ્રવૃત્તિ ઠીક ચાલતી હશે એમ ભાસ થયો. આપણા કેદીઓની સંખ્યા વધી પડી એટલે ખીલે એક વોર્ડ ખાલી કરી કુલ ત્રણ વોર્ડ અમારે સ્વાધીન કર્યા.

તા. ૧૨-૪-'૩૦ શનિવાર: હંમેશ મુજબ. બપોરે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાથે વાતો થઈ.

તા. ૧૩-૪-'૩૦ રવિવાર: સવારે આઈ. જી. પી. મેજર ડોઈલ તથા કમિશનર ગેરેટ આવ્યા. ડોઈલે ખૂબ સભ્યતાથી વાતો કરી. નેઈતુંકરતું હોય તે પૂછ્યું. મેં જમનાલાલજીની ખબર પૂછી. થાણા જેલમાં તે મળીને આવ્યો હતો. જમનાલાલજી મોજ કરે છે એમ કહ્યું. એણે કાકાની ખબર પૂછી. કાકાના મરણ બાબત ખેદ નહોતર કર્યો. મણિલાલને તપાસ્યો અને એને બહારની દવા લાવવા દેવાની રત્ન આપી. પછી એણે અમારા ખોરાકની વાત કરી. હાલના 'ફ્રેટ રેઈટ' (ઉચ્ચક રકમ) માં ફેરફાર કરવાનો વિચાર જણાવ્યો. અત્યારે ખર્ચ ૦-૬-૧૦ એ ખી કલાસના દર કેદી દીઠ આવતું હતું તેને બદલે સાત આના કરવા વિચાર જણાવ્યો. અને મારી સંમતિ અગર સલાહ માગી. મેં સંમતિ અગર સલાહ આપવાની જવાબદારી લેવા ના પાડી અને સાફ જણાવ્યું કે તમારે જે દર મંજૂર કરવો હોય તે કરો. પરંતુ તે દરની અંદર શી શી ચીજો રોજ ખરીદવી તે અમારી મુનસદ્દી ઉપર રાખવું નેઈએ. અમને પ્રતિકૂળ ખોરાક ગોઠવી તેમાંથી ઘણી ચીજો નકામી પડે તેમ ન થવું નેઈએ. એ વાત એણે કબૂલ કરી. પછી કેટલું ખર્ચ ઓછું થઈ શકે તે ઉપર વાત કરવા લાગ્યો, ત્યારે ફરીથી એને સાફ જણાવ્યું કે અમે ખરાબમાં ખરાબ ટ્રીટમેન્ટ માટે તૈયાર થઈને આવેલા છીએ. એટલે તમે રોજનો એક આનો નક્કી કરશો તોપણ અમે કંઈ જ ફરિયાદ કરવાના કે કોઈ નતની મહેરબાની માગવાના નથી. માત્ર આખા ઇલાકા માટે રેઈટ નક્કી કરવામાં અમે સંમતિ આપવાના નથી. તેની સાથે અમે કોઈ નતનો વાંધો પણ ઉઠાવીશું નહીં.

પછી ગેરેટ સાથે ખારડોલીની વાત થઈ. કમિટીની છેવટની ભલામણો સંબંધી હમણાં જે જી. આર. બહાર પડ્યો છે તેમાં કેટલીક ચૂક થયેલી છે તે વિષે મેં કહ્યું. તેની એણે નોંધ કરી. મેં એને એ પણ કહ્યું કે બધા મુખ્ય કામ કરનારા જેલમાં છે ત્યાં સુધી વિશેષ તપાસ હાલ મુકતવી રાખવી નેઈએ. પણ તેણે માન્યું નહીં. એટલે મેં એને દિલની વાત સંભળાવી દીધી. એણે કહ્યું કે લોકો મહેસૂલ ભરતા નથી. મેં કહ્યું કે ન જ ભરવું નેઈએ. થોડા આગેવાનોને કેદમાં પૂરી મહેસૂલ વસૂલ કરવાની ઉમેદ રાખવી, એ કેવી ભૂલ છે તેનો હવે પૂરો અનુભવ થશે તે પણ સંભળાવ્યું. સાથે સાથે કહી દીધું કે મહેસૂલ ખાતામાં તારા જેવો કંઈ અને કડક અમલદાર મેં નેયો નથી. માતર મહેમદાવાદમાં તેણે કરેલા કારસ્તાનની શરૂથી ઠેક સુધીની હકીકત તેને સંભળાવી. પછી એ ચાલ્યો ગયો.

બપોરે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે ઓફિસમાં બોલાવ્યો અને સાત આના રોજ પ્રમાણે ખોરાકમાં શું શું નેઈએ તે ગોઠવી, અઠવાડિયાનાં 'રેશન્સ' (સીધું) નક્કી કરી દેવા અને વિસ્ત્ર આપવા મને કહ્યું. તે ઉપરથી મેં બધા સાથીઓની સલાહ લઈ સાંજે એને ખંબર આપી કે હાલ જે ચીજો મળે છે તે પ્રમાણે દરરોજ લઈશું. અને સાત આના પ્રમાણે ગણતાં તથા જે ભાવ તમે આપ્યા છે તે નેતાં, સાડા પાંચ દિવસ સુધી ખોરાક પહોંચશે. એટલે દર અઠવાડિયે એક રવિવાર આખો અને અઠવાડિયામાં કોઈ એક દિવસ અડધો એમ અમે ઉપવાસ કરીશું. એ વાત સાંભળી એ ચમક્યો. અને મને કહ્યું કે સવારે આઈ. જી. પી.ને તમે કેમ ન કહ્યું, અને કબૂલત શું કામ આપી? મેં એને કહ્યું કે તારી વાત ખોટી છે. મેં કરી કબૂલત આપી જ નથી. મેં તો ખાસ કહ્યું હતું કે અમારે માથે નાખી કોઈ પણ દર મુકરર કરી શકાશે નહીં. એ ઉપરથી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે ખીજે દિવસે સવારે કમિશનર પાસે ગયો અને બપોરે આવીને કહી ગયો કે હાલ ચાલે છે તેમ જ ચાલવા દેવાનું છે. કરી ફેરફાર કરવાનો નથી.

આજે બીજા કેટલાક કેદીઓ આવ્યા.

તા. ૧૪-૪-'૩૦ સોમવાર: સવારે વહેલા ઊઠી પ્રાર્થના કરી. સાડા ચાર વાગ્યે પેલા વોર્ડમાં જઈ ત્યાં કેમ ચાલે છે તેની તપાસ કરી. રામદાસ માંદો છે તેની ખબર કાઢી. આજે કુલ છપ્પત કેદી થયા.

તા. ૧૫-૪-'૩૦ મંગળવાર: ચાર વાગ્યે ઊઠ્યા. પ્રાર્થના, નિત્યક્રમ. આજે બીજા પાંચ કેદી આવ્યા. આજુદથી ભીખાભાઈ, નરસિંહભાઈ અને ભગવાનદાસ આવ્યા. ભગવાનદાસના વોરડમાં મેન્જિસ્ટ્રેટ સી ક્લાસ ભર્યો છે. તેને પ્રથમ તો અમારા વોર્ડમાં મોકલ્યા. પરંતુ જમ્યા પછી એને સિપાઈ બોલાવી ગયો. અને જેલરના હુકમથી સી વોર્ડમાં મૂકવા લઈ ગયો. એટલે મેં જેલરને ખબર મોકલાવી કે એને પાછો અમારી સાથે નહીં મોકલવામાં આવે તો અમે બધા સાંજથી ઉપવાસ શરૂ કરીશું. નહીં તો અમને બધાને ત્યાં લઈ જવા નેઈએ. તે પછી જેલરે તેને પાછો મોકલ્યો. જેલર મળવા આવ્યો અને ભૂલ મેન્જિસ્ટ્રેટની છે તે માટે દિલગીરી બતાવીને આગળ લખાણ કરવા કહ્યું.

તા. ૧૬-૪-'૩૦ બુધવાર: સવારનો કાર્યક્રમ હંમેશ મુજબ. પછી ખેડાથી દાદુભાઈ વગેરે મળવા આવ્યા. મહાદેવ પણ મળવા આવ્યો. એને ક્લાસિકલિકેશનની બંધી વાત કરી. મેન્જિસ્ટ્રેટ ઇરાદાપૂર્વક ભેદ પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ જણાવ્યું. મોહનલાલ પંડ્યા આવ્યા. તેમને પણ મેન્જિસ્ટ્રેટ સી ક્લાસમાં મૂક્યા છે તેની મહાદેવને ખબર આપી. કલકત્તા અને કરાંચીમાં હુલ્લડ થયાના અને જેરામદાસને ગોળી વાગ્યાના સમાચાર 'ટાઇમ્સ'માં વાંચ્યા.

તા. ૧૭-૪-'૩૦ ગુરુવાર: હંમેશ મુજબ. જેરામદાસની જિંદગી નેખમમાં નથી અને ગોળી નીકળી ગઈ છે એ જાણી બધાને આનંદ થયો.

તા. ૧૮-૪-'૩૦ શુક્રવાર: હંમેશ મુજબ.

તા. ૧૯-૪-'૩૦ શનિવાર: હંમેશ મુજબ. જેલમાં બીજા સામાન્ય કેદીઓમાં અસતોષ હોય એમ લાગ્યું. એક આગેવાન કેદી તરફથી સંદેશો મળ્યા કે તેઓ

બધા ખોરાક છોડી હડતાલ પાડવા માગે છે. મેં તેમને કારણ પુછાવ્યું અને દુઃખ કે ફરિયાદ હોય તો પ્રથમ મને જણાવો એમ કહેવડાવ્યું. ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલ બોર્ડના પ્રમુખ મોતીલાલ અને મેજિસ્ટ્રેટ ઈસાની મળવા આવ્યા.

તા. ૨૦-૪-'૩૦ રવિવાર: હંમેશ મુજબ. આજે સવારે ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી અને કાદરી આવ્યા. પેલા કેદીઓએ સવારથી જ હડતાલ પાડી ખાવાનું બંધ કર્યું અને ખૂમો પાડવાની શરૂ કરી. 'ગાંધીજીની ને' પોકારવા લાગ્યા. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ગુરસે થયો અને ગભરાયેલો લાગ્યો. કલેક્ટર કમિશનરને બોલાવી લાગ્યો. તેઓ આવી ગયા પણ કંઈ ઠેકાણું પડ્યું નહીં. આખો દિવસ અને રાત કેદીઓએ ખૂમો પાડ્યાં જ કરી. અમારામાંથી ન્હવાન વર્ગના કેટલાક સવારથી જ કેદીઓની ખૂમો સાંભળી ઉશ્કેરાયા. તેમની સાથે સહાનુભૂતિ બતાવવાની ખાતર ઉપવાસ કરવાની સૂચના આવી. મેં ના પાડી ત્યારે ગુરસે થયા. છતાં હું મક્કમ રહ્યો. બપોરના મણિલાલે તેમને સમજાવ્યા. સાંજે પ્રાર્થના પછી મેં પણ તેમને ખૂબ સમજાવ્યા. છતાં તેમના મોં ઉપર શેષ માલૂમ પડતો હતો.

તા. ૨૧-૪-'૩૦ સોમવાર: હંમેશ મુજબ. આજે ડાહ્યાભાઈ, ચરોદા, હરિભાઈ, સુમિત્રા, જિતુ મળવા આવ્યાં. બપોરના બપોર મળી કે કેદીઓ હુલ્લડ કરી બેઠા છે, તેની જવાબદારી અમારા ઉપર નાખવામાં આવી છે. નેલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, કલેક્ટર, કમિશનર વગેરે એમ માની બેઠા છે કે અમારે લીધે જ આ તોફાન થાય છે. તેથી અમને અહીંથી બદલવા એવો વિચાર ચાલી રહ્યો છે. આજે કેદીઓના વર્ગીકરણ વિષેના નિયમો છાપામાં આવ્યા તે વાંચ્યા. અસલ નિયમોમાં ફેરફાર કરેલો હોય અને તે ઇરાદાપૂર્વક કરેલો હોય તેમ જણાયું. એનું શું પરિણામ આવશે તે તો હવે પછી જ જણાય. પણ સૌને સી ક્લાસમાં જવા માટે તૈયાર રહેવાની સૂચના આપવામાં આવી. ડોક્ટર આજે વળત કરી ગયા. ૧૪૩ થયું. ગઈ વખતે કરેલું ત્યારે પણ એટલું જ હતું. નેલમાં આવ્યો તે દિવસે ૧૪૬ થયેલું તેનું કારણ ઇસ્પતાલના કાંટામાં અને બીજા ખરા કાંટામાં ત્રણ રતલનો ફેર છે. એટલે પ્રથમથી જ વળત ૧૪૩ હતું તે કાયમ રહ્યું છે.

તા. ૨૨-૪-'૩૦ મંગળવાર: નિયમ મુજબ. આજે નેલના કેદીઓએ ઉપવાસ છોડ્યા. પણ કામ પર જવા ના પાડી બેઠા છે. બપોરે માવળંકર અને ગજ્જર મળવા આવ્યા. કેટલાક કાગળો ઉપર મારી સહીઓ લેવાની હતી તે લઈ ગયા.

ઉપરની તારીખ સુધીની જ ડાયરી લખેલી છે.

આ ડાયરીમાં બધા કેદીઓના એક વર્ગીકરણની તથા સંયુક્ત રસોડાની જે વાત છે તે વ્યવસ્થા લાંબી ચાલી નહીં. મહિનો પૂરો થતાં સુધીમાં તો કેદીઓની સંખ્યા બહુ વધી ગઈ. ઉપરના વર્ણનમાં તો નેલ એક રાજકીય પરિપક્વતા ઉતારા જેવી લાગે છે. પણ સંખ્યા વધતાંની સાથે અમલદારો એ ચલાવી લેવા તૈયાર ન જણાયા. તેમણે જુદા જુદા વર્ગના કેદીઓ એક બીજાને ન મળી શકે, અને તેમનું સંયુક્ત રસોડું ન ચાલે એવો બંદોબસ્ત કર્યો. સરદારે કહ્યું કે અમને બધાને જ કે વર્ગમાં મૂકો. અને અમે બધા

ક વર્ગનો ખોરાક લઈશું. પછી તમને શો વાંધો છે? જેલ અમલદારો કહેવા લાગ્યા કે એ અમારાથી ન બની શકે. અમે તો બ વર્ગના કેદીઓને બ વર્ગનો ખોરાક અને ક વર્ગના કેદીઓને ક વર્ગનો ખોરાક આપવા અંધાપેલા છીએ. એટલે સરદારે અને બધા રાજદ્વારી કેદીઓએ ઉપવાસ આદર્યા. ક વર્ગના કેદીઓને તો મળવાનું અંધ કરવામાં આવ્યું જ હતું. જોકે તેઓ પણ ઉપવાસ ઉપર તો ઊતર્યા હતા. સરદાર અને ઉપલા વર્ગના કેદીઓના અલગ રસોડામાં રોજ સીધું આવીને પડી રહેતું. આમ ઘોતેર કલાકના ઉપવાસ થયા પછી કલેક્ટર તથા ઉત્તર વિભાગના કમિશનર જેલ ઉપર ગયા. તેમને સરદારે કહ્યું, આ તે કેવો ન્યાય છે? અમે વધારે નહીં પણ ઓછું માગીએ છીએ. અને તે ઓછું મેળવવા અમારે ઉપવાસ કરવા પડે છે! જેલ અધિકારીઓના આગ્રહનું બેહદાપણું કમિશનર સમજી ગયો. તેણે સૂચના આપી કે ઉપલા વર્ગના કેદીને ક વર્ગનો ખોરાક લેવો હોય તો તે લેવાની છૂટ આપવી. પરંતુ જુદા જુદા વર્ગના કેદીઓને મળવાનું તો તેણે અંધ જ કર્યું. એને અંગે આગળ ઉપર કોઈ મુશ્કેલી ઊભી ન થાય તે માટે છ મહિના ઉપરની સખવાળા ઉપલા વર્ગના સઘળા કેદીઓને ખીજી જેલમાં ખસેડવામાં આવ્યા. પોતાના સાથીઓથી છૂટા પડતાં સરદારની આંખ ભીની થઈ. રવિશંકર મહારાજ, પંડ્યાજી વગેરેને કહ્યું, જ્યાં જાઓ ત્યાં આપણી આંખ અરાબર સાચવજો અને સાથે આપણા જે ભાઈઓ હોય તેમની અરાબર સંભાળ રાખજો.

કેદીઓના વર્ગીકરણને અંગે સાબરમતી જેલમાં જેવો ઝઘડો થયો તેવો જ પંજાબમાં ગુજરાતની સેન્ટ્રલ જેલમાં ભાઈ દેવદાસ ગાંધીએ ઉપાડ્યો હતો. એ જેલમાં કેવળ બ અને બ વર્ગના કેદીઓને જ રાખ્યા હતા. તેમણે ક વર્ગનો ખોરાક લેવાનું શરૂ કર્યું હતું. પણ ક વર્ગના તમામ કેદીઓને ખોરાકમાં થોડું ઘી, દૂધ તથા લોટ વગેરે ચોખ્ખાં મળે, ઉપરાંત બહાર ખુદ્દામાં સૂવાની રજા મળે, જેલનું સોંપેલું કામ પૂરું કર્યા પછી વાંચવાલખવાની તથા બધા રાજદ્વારી કેદીઓને હળવામળવાની છૂટ રહે એવી માગણી કરી હતી. તેઓ સરદાર સાથે પત્રવ્યવહાર કરતા તેમાં તેમણે જે સાંકેતિક શબ્દો યોજ્યા હતા તે રમૂજની ખાતર અહીં આપ્યા છે: ક વર્ગના કેદી પ્રત્યેના વર્તન માટે Health શબ્દ યોજ્યો હતો. અને Hunger Strike માટે Dr. Ansari's Treatment એ શબ્દ યોજ્યો હતો. My health is not good. I therefore propose to begin Dr. Ansari's treatment on such and such a date. એટલે કે અહીં અમારા પ્રત્યે વર્તન સારું નથી.

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

અને અમે અમુક તારીખથી ઉપવાસ શરૂ કરવાના છીએ. My health is improving એટલે અમારી માગણી સ્વીકારવાની આશા છે. I am patient about my health એટલે હાલ ધીરજ રાખવી. આવી ગમ્મત જેલમાં ચાલતી હતી.

સરદારે ધાર્યું હતું તેમ તેઓ પોણા ચાર મહિના સાખરમતીમાં રહી તા. ૨૬મી જૂને બહાર આવ્યા.

૩

સખરસ સંગ્રામ

સરદાર રાસ ગામેથી પકડાયા હોવાથી ત્યાંના લોકો ઠીક ઠીક રોપે ભરાયા. તેઓ એમ પણ માનતા થયા હતા કે આપણે ગામેથી સરદારને પકડ્યા માટે લડતને અંગે આપણી જવાબદારી વિશેષ છે. લડત ચાલુ થયા પછી એ ગામના આગેવાન શ્રી આશાભાઈને પકડવામાં આવ્યા. એટલે તા. ૨૬-૪-'૩૦ના રોજ રાસ ગામની પ્રજાએ એકત્ર થઈ નીચેનો ઠરાવ એકમતે કર્યો :

“સરકારે સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈને અમારે ગામથી ગેરકાયદે પકડ્યા, દરબાર શ્રી ગોપાળદાસભાઈ અને તાલુકાના તેમ જ જિલ્લાના ખીન્ન આગેવાનોને અમારા તાલુકામાં પકડ્યા, તથા અમારા ગામના આગેવાન ભાઈ શ્રી આશાભાઈ ઉપર નૂકું તહોમત મૂકી કેદ કર્યા, તેમ જ આ બધા ઉપર ન્યાયનું નાટક ભજવી દ્વેષપૂર્વક આકરી સન્નઓ કરી. તેથી ન્યાં સુધી સરકાર વગર શરતે એ સન્નઓ રદ કરીને એ બધાને જેલમાંથી છૂટા કરે નહીં ત્યાં સુધી અમારું આ રાસ ગામ સરકારને જમીનમહેસૂલ ભરશે નહીં.”

ઉપર પ્રમાણે ઠરાવ બોરસદ તાલુકાનાં ખીન્ન પણ કેટલાંક ગામેએ કર્યા તથા બારડોલી તાલુકાનાં ઘણાં ગામેએ જમીનમહેસૂલ નહીં ભરવાનો નિર્ધાર કર્યો. ગાંધીજીએ આ વિષે ખાસ કરીને રાસ ગામને સલાહ આપતાં લખ્યું :

“મહેસૂલ ન ભરવાની વાત સરકાર સાંખે તેમ નથી. મહેસૂલ ન ભરવાનું પગલું ભરવાનો ક્રમ હજી શરૂ નથી થયો. પણ જેને હિંમત હોય તે ભલે ન ભરે. કરાડીના પાંચા પટેલે એકલાએ તેમ ક્યું જ હતું ના! પણ આમ કરનાર પોતે ભારે નેખમ ખેડે છે એ સમજ લે. ધરબાર, ઠોરઠાંખર વેચાઈ નય તો લોકોએ નવાઈ ન માનવી. બારડોલીની જેમ ખેડામાં નહીં થઈ શકે. બારડોલીની લડાઈ જીત પ્રકારની અને સંકુચિત હતી. તે એક હક મેળવવાની હતી, આ હકુમત છીનવવાની છે. એની વચ્ચે આસમાન જમીનનું અંતર છે.

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

“એટલે રાસે પગલું ભર્યું” છે, તે ઉપર કાયમ રહેવા પૂરતી એ આત્મશુદ્ધિ કરે, ત્યાગ કેળવે, જે ખીન્ન ગામો રાસનું અનુકરણ કરવા ઇચ્છે છે તે શાંતપણે પોતાની શક્તિનું માપ કાઢે.

“બાકી જે જિલ્લામાંથી સરદારને લઈ ગયા, જે જિલ્લામાંથી દરબારને લઈ ગયા, જે મોહનલાલ પંડ્યા અને રવિશંકરનું નિવાસસ્થાન છે, એ જિલ્લો જેટલું કરે તેટલું આજીવું છે.”

તા. છટ્ટી એપ્રિલથી નિમકનો કાયદો તોડવાનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો. દરેક પ્રાંતની જેલો સત્યાગ્રહી કેદીઓથી ભરાઈ જવા લાગી. એટલે સરકારે હવે કાયદાનો ભંગ કરનારને પકડવાને બદલે મારજૂડ કરવાની નવી નીતિ અપનાવી. એકલા થયેલા લોકોની સંખ્યા સહેજ વધારે હોય ત્યાં લાડીનો ઉપયોગ છૂટથી અને ઘાતકી રીતે કરવામાં આવતો હતો. પેશાવરમાં અને ખીન્ને કેટલેક સ્થળે તો સત્યાગ્રહીઓ ઉપર ગોળીબાર પણ થયા હતા. એટલે સરકારની વધારેમાં વધારે ખફગી પોતાના ઉપર વહોરી લેવા માટે ગાંધીજીએ ધરાસણાના મીઠાના અગર ઉપર હુમલો લઈ જવાની યોજના કરી. પોતાની એ યોજનાની ખબર આપતો કાગળ વાઈસરોયને લખ્યો તેમાં તેમણે જણાવ્યું :

“આ પગલું લેવાનો નિર્ણય મેં કર્યો આંચકો ખાધા વિના કર્યો છે એમ નથી. મેં આશા રાખી હતી કે સરકાર સત્યાગ્રહીઓ સાથે સભ્યતાપૂર્વક લડશે. સત્યાગ્રહીઓને પહોંચી વળવા સાધારણ રીતે પ્રચલિત છે તે કાયદાનો અમલ કરીને સરકારે સંતોષ માન્યો હોત તો મારે કંઈ કહેવાપણું નહોતું. તેને બદલે જાણીતા આગેવાનો સાથે વધતેઓએ અંશે કાયદા મુજબનો વર્તાવ ચલાવીને ખીન્ન સાધારણ સત્યાગ્રહીઓ પ્રત્યે તો જંગલી અને કેટલીક વાર ખીલત્સ અત્યાચારો કરવામાં આવ્યા છે. આજીવું છૂટ્ટવાયું બન્યું હોત તો તો નેત્રું ન નેત્રું કરી શકાત. પરંતુ મારી પાસે તો બંગાળ, બિહાર, ઉત્કલ, યુક્ત પ્રાંતો, દિલ્હી અને મુંબઈથી ખબરો આવી છે, જે ગુજરાતમાં મળેલા અનુભવોનું સમર્થન કરે છે. અને ગુજરાત વિષે તો મારી પાસે પાર વિનાનો પુરાવો પડેલો છે. કરાંચી, પેશાવર તથા મદ્રાસમાં વિના કારણ અને વિના ઉશ્કેરણી ગોળીબાર થયેલા જણાય છે. સરકારની દૃષ્ટિએ કિંમત વિનાનું અને સત્યાગ્રહીની દૃષ્ટિએ ભારે કીમતી એવું મીઠું સ્વયંસેવકો પાસેથી જૂંટવી લેવા માટે તેમનાં હાડકાં ભાંગવામાં આવ્યાં છે અને ગુલ્લ ભાગો દબાવવામાં આવ્યા છે.

*

*

*

“તેથી ત્રાસ વર્તાવી ધાક બેસાડી દેવાની અત્યારે શરૂ થયેલી નીતિનો અમલ આખા દેશને આવરી લે તે પહેલાં મને લાગે છે કે મારે વિશેષ ઉગ્ર પગલું લેવું અને આપના ક્રોધને વધારે જલદ પણ વધારે સાફ માર્ગે વાળવો.

*

*

*

“ મને તો એમ જ લાગે છે કે સત્તાનો તીક્ષ્ણ પંતે પૂરેપૂરો ખુલ્લો કરવાનું આપને આમંત્રણ ન આપું તો હું કાયર ગણાઉં. જે લોકો અત્યારે સંકટો સહન કરી રહ્યા છે, અને જેમની માલમિલકત કૃતા થઈ રહી છે, તેમને એમ ન જ લાગવું જોઈએ કે, આ લડત કે જેને પરિણામે સરકારનું ખરું પોત પ્રકાશ્યું છે તે ઉપાડવામાં જેનો મુખ્ય હાથ હતો તેવા મેં ચાલુ પરિસ્થિતિમાં સત્યાગ્રહનો કાર્યક્રમ જેટલો અમલમાં મૂકી શકાય તેટલો અમલમાં મૂકવા માટે કશું કરવું બાકી રાખ્યું છે.”

આ કાગળ ગયો એટલે ગાંધીજીને પકડવામાં આવ્યા. છતાં ધરાસણા ઉપર ૧૫મી મેથી હલ્લા તો શરૂ થયા જ, અને ત્રણ અઠવાડિયાં એટલે વરસાદ આવ્યો ત્યાં સુધી ચાલુ રહ્યા. તે દરમ્યાન ત્રણ હજાર ઉપરાંત સત્યાગ્રહીઓનાં માથાં ફૂટ્યાં અને બે ભાઈઓના પ્રાણ ગયા. ધરાસણામાં કેવો હતાકાંડ થયો તે માટે નજરે જોનારાઓએ કરેલાં બે વર્ણન અહીં આપીશું.

મુંબઈની સ્મોલ કોઝીઝ કોર્ટના નિવૃત્ત જજ મિ. હુસેન, વિખ્યાત વૃત્તવિવેચક શ્રી કે. નટરાજન અને સર્વન્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટીના શ્રી દેવવરે ધરાસણાનો એક હલ્લો જાતે જોયા પછી નીચેનું નિવેદન બહાર પાડ્યું હતું :

“ મીઠાના અગર આગળની વાડ પાસેથી સત્યાગ્રહીઓને મારી હોડાવ્યા પછી યુરોપિયન ઘોડેસવારો હાથમાં લાડી સાથે મારતે ઘોડે દોડ્યા. રસ્તામાં જે લોકો મળે તેને તેઓ લાડી ફટકારતા. પછી ગામની ગલીઓમાં પણ તેમણે ઘોડા દોડાવ્યા. લોકો આમતેમ ભાગીને ઘરમાં ભરાઈ જવા લાગ્યા. જે માણસ બહાર રહેતો તેને તેઓ લાડી મારતા.”

‘ ન્યૂ ઈ મેન ’ નામના પત્રનો ખબરપત્રી લખે છે :

“ બાવીસ દેશોમાં અઠાર વર્ષ થયાં મેં ખબરપત્રીનું કામ કર્યું છે. તેમાં મેં ઘણાં લોકોનાં તોફાનો, બળવા અને રસ્તા ઉપરની લડાઈઓ જોઈ છે. પણ ધરાસણામાં મેં જેવાં હુદયવિદારક દૃશ્યો જોયાં તેવાં ક્યાંયે જોયાં નથી. કેટલીક વાર તો એ દૃશ્યો જોતાં મને એટલી વેદના થતી કે હું ધડીવાર ત્યાંથી ખસી જતો. ત્યાં મેં સ્વયંસેવકોની જે શિસ્ત જોઈ તે અદ્ભુત હતી. મને તેઓ ગાંધીજીના અહિંસાના સિદ્ધાંતથી પૂરેપૂરા તરબોળ થયેલા જણાયા.”

દરમ્યાન દાડનાં પીઠાં ઉપર અને પરદેશી કાપડની દુકાનો ઉપર અહેનોનું પિકેટિંગ બહુ અસરકારક નીવડ્યું હતું. એ કામ ગાંધીજીએ ભારે વિચાર-પૂર્વક અહેનોને સોંપ્યું હતું. તેમાં અખૂટ ધીરજ, અપાર ખંત અને ભારે આમોશીની જરૂર હતી, જે અહેનો જ સારી રીતે બતાવી શકે. ઝીણી ઝીણી અગવડો અને કનડગતો વેહીને અખંડ ચોકી કરતાં શાંત બેસી રહેવામાં પુરુષ કદાચ કંટાળી જાય. પણ અહેનોએ કંટાળ્યા વિના એ કામ કર્યું અને સફળ

રીતે પાર પાડ્યું. ગુજરાતમાં દાંડનાં પીંઠાં ઉપર ચોકી ગોઠવવામાં એ પારસી અહેનો — શ્રીમતી મીઠુબહેન પિટીટ અને શ્રીમતી ખુરશેદબહેન નવરોજી — આગેવાન હતાં એ પણ એક મોટા સુયોગ હતો.

તા. ૨૬મી જૂને પોતાની સગ્ન પૂરી કરીને સરદાર બહાર આવ્યા. એમણે ધાર્યું હતું તેમ તે વખતે વાતાવરણ ગરમાગરમ હતું. ગુજરાતમાં તો ભાગ્યે જ કોઈ આગેવાન કાર્યકર્તા બહાર હતો. ખીન્ન પ્રાંતોમાં પણ મોટા ભાગના આગેવાનો સળિયા પાછળ પુરાર્થ ગયેલા હતા. અમદાવાદમાં સરદારનું સ્વાગત કરવા જે જાહેર સભા થઈ તેમાં બોલતાં તેમણે કહ્યું:

“તમે મારી પાસે જેલખાનાની વાતો સાંભળવાની આશા જરૂર રાખી હશે. તેની તો તમને શી વાત કહું? ત્યાં કંઈ માયાં ફૂટતાં નહોતાં. ત્યાં કોઈ જતનું દુઃખ જણાતું નહોતું. જે કોઈ કહે કે જેલમાં દુઃખ છે તો તમે તે માનશો નહીં. ત્યાં તો પરમ એન છે, ને તે વળી માત્ર રોજના ચાર પૈસામાં જ. એ ચાર પૈસાના ખર્ચમાં જેલમાં જેટલું સુખ મળે છે તેટલું બહાર નથી. કારણ કે આજે જ્યારે આપણી કોંગ્રેસના પ્રમુખ જેલમાં પુરાયા છે, જ્યારે જગતના શ્રેષ્ઠ પુરુષ મહાત્મા ગાંધી ચરવડાના કારાવાસમાં છે, ત્યારે જેલની બહાર રહીને આરામથી ધાન ખાવું એ ધૂળ ખાવા બરોબર છે. સૌ મળે રૂની તળાઈઓમાં સૂવું એ પણ ચિતા ઉપર સૂવા બરોબર છે. એટલે સાચું કહું છું કે જેલમાં જેટલું સુખ લાગે છે તેટલું બહાર નથી લાગતું.

*

*

*

“આજની સ્થિતિ બેતાં મને અતિશય આશા બંધાય છે. તમારા બધાને ઉત્સાહ બેઈ હું હર્ષાયેલો થઈ જઈ છું. તમે હવે બતાવી દો કે આ ઉત્સાહ એ ક્ષણિક નથી, એ એક પણ માટે આવેલું પૂર નથી, પણ એક સમર્થ તપસ્વીની બાર વર્ષની પ્રખર તપશ્ચર્યાનું ફળ છે. આજે મને ઘણા સલાહ આપતા હતા કે મારે ભાષણ ન કરવું, મારે ફસાઈ ન જ પડવું. વળી કેટલાક કહેતા હતા કે મારે આજની સભામાં ન આવવું, કારણ તેમને ભય હતો કે મને આજે ને આજે જ પાછો પકડશે. પણ હું તો કહું છું કે મારા હાથની રેખામાં જેલની વાત જ નથી. જેલ જવાનું મેં જાણ્યું જ નથી. આ સરકારની જેલ એ તે કંઈ જેલખાનું છે? ખરું જેલખાનું તો માયાનું બંધન છે. આપણા આત્માને જે મોહ, માયા ને કામક્રોધનાં બંધન છે એ જ ખરું જેલખાનું છે. જે માણસે એ બંધન તોડ્યાં છે તે માણસને આ જગત પરનું બળવાનમાં બળવાન એવું કોઈ પણ સામ્રાજ્ય બંધનમાં રાખી શકવાનું નથી.”

પાંચેક દિવસ અમદાવાદ રહી તેઓ મુંબઈ ગયા. ત્યાં વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓએ તેમની મુલાકાત લેતાં, ગોળમેજી પરિષદમાં કોંગ્રેસ કઈ શરતે ભાગ લઈ શકે એ વિષે પૂછ્યું. જવાબમાં સરદારે જણાવ્યું કે,

“એ સવાલ જ અત્યારે ઉપરિચિત થતો નથી. કોંગ્રેસના પ્રમુખને તો પકડ્યા જ છે. તે ઉપરાંત કામચલાઉ પ્રમુખને પણ પકડ્યા છે. વળી કોંગ્રેસની કારોબારીને

સરકારે ગેરકાયદે ઠરાવી છે. એટલે સરકારને ક્યાં કરી સમાધાની કરવી છે ? આવી બાબતમાં કોંગ્રેસ તરફથી કોઈ બોલનાર હોય તો તે મહાત્મા ગાંધી જ છે. જ્યારે એમને તક મળશે અને યોગ્ય લાગશે ત્યારે એ બોલશે.”

તા. ૩૦મી જૂને પં. મોતીલાલજીને પકડવામાં આવ્યા. કોંગ્રેસ પ્રમુખ શ્રી જવાહરલાલજી પકડાયા પછી તેઓ કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે કામ કરતા હતા. પોતાની ધરપકડ થઈ ત્યારે તેઓ સરકારને પ્રમુખ નીમતા ગયા. તેમણે આખા દેશમાં લડતને સંગઠિત કરવા માંડી. આ જ વખતે સરકારે એક ફતવો બહાર પાડીને કોંગ્રેસની કારોબારીને અને ખીણ ઘણીખરી સંસ્થાઓએ ગેરકાયદે ઠરાવી હતી અને તેનાં કાર્યાલયો ઉપર જપ્તી ખેસાડી તાળાં માર્યાં હતાં. તેના જવાબમાં સરકારે એક ભાષણમાં જણાવ્યું :

“ દેશમાં એકેએક ઘર કોંગ્રેસ સમિતિનું કાર્યાલય બની જાય અને એકે-એક માણસ કોંગ્રેસ સંસ્થા બને.”

તા. ૨૭ જુલાઈએ માલવીજીએ કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે સરકારને નીચે પ્રમાણે તાર કર્યો :

“ કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિને ગેરકાયદે મંડળી ઠરાવતો સરકારનો હુકમ, બે મહિનાથી તેમણે જે દમન આદર્યું છે તેને માથે કળશ ચડાવે છે. આ સંનેગોમાં હું સરકારને યોગ્ય જવાબ એ જ આપી શકું કે કોંગ્રેસ કારોબારીનો સભ્ય બનીને મારી સેવા દેશને ચરણે ધરું. આપને જ્યારે યોગ્ય લાગે ત્યારે મને હુકમ ફરમાવશો.”

તા. ૪થી જુલાઈએ સરકારે તેમને લખ્યું કે,

“ આપનો તાર મેં છાપાંમાં વાંચ્યો પણ મને મળ્યો નથી અને કદાચ મળશે પણ નહીં. આપની માગણી હું સાભાર આવકારું છું અને મને મળેલી સત્તાની રૂએ પં. મોતીલાલજીની જગ્યાએ આપને કોંગ્રેસ કારોબારીના સભ્ય નીમું છું. આપે દેશભક્તિથી પ્રેરાઈને તાકીદે જે પગલું લીધું છે તેની રાષ્ટ્ર ભારે કદર કરશે.”

તે વખતે શ્રી જયકર અને શ્રી સમુ સરકાર સાથે સમાધાન કરાવવા વિષ્ટિ કરી રહ્યા હતા. તે માટે તેઓએ ગાંધીજીને જેલમાં મળવાની પરવાનગી માગી હતી. વિષ્ટિની આ વાતોથી લોકોમાં કંઈક અશ્ચિન્ન ઉત્પન્ન થતો હતો. એટલે સરકારે જુલાઈ માસની અધવચમાં નીચે પ્રમાણે નિવેદન બહાર પાડ્યું :

“ આને જેઓ સમાધાન કરવાની વાતો કરી રહ્યા છે અથવા ભાંજગડિયા થઈ ગાંધીજી પાસે જવાની પેરવી કરી રહ્યા છે તેઓ નાણ્યેઅનાણ્યે દેશની ભારેમાં ભારે કુસેવા કરી રહ્યા છે. એવી ભાંજગડ કરનારાઓ પ્રજાના સ્વમાનને ભંગ કરી રહ્યા છે. સરકારનો હૃદયપલટો થશે અને સમાધાનીનો સાચો સમય આવ્યો છે એમ તેને લાગશે ત્યારે ચરવડા જેલની ચાવી એની પોતાની પાસે જ હોવાથી દરવાજા ખોલી ગાંધીજી સાથે સીધી વાત કરતાં એને જરાયે સંકોચ થવાનો

નથી. ખાલી ભાંગડની વાતોથી લોકો ભુલાવામાં પડવાનો અને લડતમાં શિથિલતા આવવાનો ભય રહે છે. સમાધાનીનો સમય હજી થયો દૂર છે, અને જે આપણે ગાફેલ રહી શિથિલ થઈશું તો વધારે દૂર જશે. માટે એવી મિથ્યા વાતો પર જરાયે લક્ષ્ય ન આપતાં કોંગ્રેસનું કામ સૌએ વિશેષ જોરથી ચલાવ્યે રાખવું. લડાઈનો વહેલો અંત લાવવાનો એ એક જ ઉપાય છે, એ કોઈએ ભૂલવું નહીં.”

તા. ૩૧મી જુલાઈ એ લોકમાન્ય તિલક મહારાજની સંવત્સરી દિને મુંબઈમાં એક મોટું સરઘસ કાઢવાનું યોજવામાં આવ્યું હતું. તે વખતે કોંગ્રેસ કારોબારીની બેઠક પણ મુંબઈમાં ચાલુ હતી. એટલે સરદાર, પં. માલવીજી, શ્રી જયરામદાસ દોલતરામ તથા શ્રી શેરવાણી જેઓ મુંબઈમાં હતા, તેમણે સરઘસમાં ભાગ લીધો. શ્રી હંસાબહેન મહેતા જેઓ મુંબઈનાં ડિરેક્ટર હતાં તેઓ તથા શ્રી મણિબહેન પટેલ પણ એ સરઘસમાં હતાં. સરઘસ શાંતિપૂર્વક આગળ વધ્યું હતું. પણ બેરીઅંદર સ્ટેશન આગળ થઈને કોટ વિસ્તારમાં દાખલ થતાં એ સરઘસ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકતો હુકમ ફરમાવવામાં આવ્યો અને તેને આગળ વધવું અટકાવવામાં આવ્યું. હજારો માણસનું આખું સરઘસ આ અટકાયતના હુકમથી વિખેરાઈ જવાને બદલે જમીન ઉપર બેસી ગયું, અને પોલીસ અમલદારોની સૂચનાઓ છતાં ત્યાંથી એક તમુ પણ ચસવાની ના પાડી. રાત પડી ગઈ અને મુશળધાર વરસાદ પડવા માંડ્યો. છતાં એ વરસાદમાં ભીંજાયેલે કપડે અને વહેતા પાણીમાં સરદાર તથા બીજા નેતાઓ અને લોકો ત્યાં જ બેસી રહ્યા. બીજે દિવસે પરોઢિયે નેતાઓને અને બહેનોને પકડવામાં આવ્યાં અને ખાકીના લોકો ઉપર ઘાતકી લાડીમાર વરસાવવામાં આવ્યો. આ વખતે પણ સરદારને ત્રણ માસની સજા થઈ અને તેમને યરવડા જેલમાં રાખવામાં આવ્યા. દરમ્યાન શ્રી સુબ્રુ અને શ્રી જયકરની વાટાઘાટો કંઈક આગળ વધી હતી. તેમના પ્રવૃત્તિથી તા. ૧૪મી ઓગસ્ટે યરવડા જેલમાં ગાંધીજીની સાથે વાતો કરવા પંડિત મોતીલાલજી, પંડિત જવાહરલાલજી તથા ડૉ. સૈયદ મહમૂદને અલ્લાહાબાદની નૈની જેલમાંથી યરવડા જેલમાં લાવવામાં આવ્યા. સરદાર, શ્રી જયરામદાસ તથા શ્રીમતી નાયડુ યરવડા જેલમાં જ હતાં. એમને પણ ગાંધીજી પાસે લઈ જવામાં આવ્યાં. કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓ તરીકે આ સાત જણની પેલા બે ત્રિષ્ટિકારો સાથે મસલત થઈ. કોંગ્રેસ પ્રતિનિધિઓએ પ્રથમ તો એ સ્પષ્ટ કર્યું કે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિને અને જરૂર પડે તો કોંગ્રેસની મહાસમિતિને પૂછ્યા વિના તેઓ કશો છેવટનો જવાબ આપી શકે નહીં. પણ પોતાના અંગત અભિપ્રાય તરીકે તેઓએ જણાવ્યું કે સરદાર નીચેની માગણીઓ સ્વીકારવા તૈયાર થાય તો જ કંઈક સંતોષકારક નિરાકરણ નીકળી શકે :

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

૧. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંથી પોતાની મરજીમાં આવે તો છૂટા થવાનો હિંદુસ્તાનનો હક સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારાવો નેઈએ.

૨. હિંદુસ્તાનને, લોકોને જવાબદાર એવું સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય રાજ્યતંત્ર મળવું નેઈએ. લશ્કર ઉપર તથા આર્થિક બાબતો ઉપર તેનો કાબૂ હોવો નેઈએ. તેમાં ગાંધીજીએ વાઈસરોયને લખેલા કાગળમાં જે અગિયાર મુદ્દા જણાવ્યા છે તે બધા આવી નય.

૩. બ્રિટન હિંદુસ્તાનમાં જે હકો અને છૂટો ભોગવે છે, જેમાં હિંદુસ્તાનના કહેવાતા સરકારી દેવાનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેમાંથી જે જે વસ્તુઓ રાષ્ટ્રીય સરકારને અન્યાયી અથવા હિંદુસ્તાનના લોકોના હિતની વિરુદ્ધ હોય તે એક નિષ્પક્ષ પંચને સોંપવાનો હિંદુસ્તાનને હક હોવો નેઈએ.

૪. પરદેશી કાપડ અને દારૂ ઉપર શાંત રીતે ચોક્કી કરવાનું કોંગ્રેસ ચાલુ રાખશે. સિવાય કે સરકાર જ દારૂ અને પરદેશી કાપડનો પ્રતિબંધ કરે.

૫. લોકોને મીઠું એકઠું કરવાનો તથા બનાવવાનો હક રહે.

૬. આટલું થાય તો સત્યાગ્રહ પાછો ખેંચી લેવામાં આવે. તેની સાથે જ જેઓને હિંસા કરવાના ગુનાસર સજા નહીં થઈ હોય તેવા સત્યાગ્રહી અને બીજા રાજદ્વારી કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવે; સોલ્ટ એક્ટ, પ્રેસ એક્ટ, રેવન્યુ એક્ટ અથવા એવા બીજા કાયદા નીચે જેમની મિલકત જપ્ત થઈ હોય તે પાછી આપવામાં આવે; સત્યાગ્રહી કેદીઓ પાસેથી વસૂલ કરવામાં આવ્યો હોય તે સિવાયનો દંડ રદ કરવામાં આવે; મુખી-તલાઈઓ તથા બીજા સરકારી અમલદારો જેઓએ રાજતામાં આપ્યાં હોય અથવા સત્યાગ્રહની લડતને અંગે જેમને બરતરફ કરવામાં આવ્યા હોય તેમને પાછા નોકરીમાં લેવામાં આવે; અને વાઈસરોયે કાઢેલા બધા ઓર્ડિનન્સો રદ કરવામાં આવે.

આ શરતો લઈને શ્રી જયકર તથા શ્રી સમ્રુ વાઈસરોય પાસે ગયા. તેના તરફથી બહુ જ અસંતોષકારક જવાબ મળ્યો. છતાં તેઓ ફરી પંડિત મોતીલાલજી, પંડિત જવાહરલાલજી તથા ડૉ. સૈયદ મહમૂદને નૈતી જેલમાં મળ્યા અને તેમનો કાગળ લઈ ગાંધીજી, સરદાર, શ્રીમતી સરોજિની નાયકુ તથા શ્રી જયરામદાસ દોલતરામને યરવડા જેલમાં મળ્યા. તા. ૫-૯-'૩૦ના રોજ ગાંધીજી અને ઉપર જણાવેલા તેમના સાથીઓએ કોંગ્રેસની માગણી ફરી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં રજૂ કરી અને વાઈસરોયની દરખાસ્તો બિલકુલ સંતોષકારક નથી એમ જણાવ્યું. આમ શ્રી જયકર અને સમ્રુની વિધિનો અંત આવ્યો.

જેલની અંદર આ વારાઘાટો ચાલતી હતી ત્યારે બહાર લડત પહેલાં કરતાં પણ વધુ ગરમ થઈ હતી. લાહીમાર તો સામાન્ય થઈ પડ્યો હતો. આરડોલી તથા બેરસદમાં મહેસૂલ નહીં આપવાને કારણે પોલીસે ઊભા પાક જપ્તીમાં લેવા માંડ્યા હતા તથા લોકો ઉપર અનેક પ્રકારની કનડગત કરવા માંડી હતી. પોલીસના દુર્વર્તનમાંથી બહુને પણુ અથવા પામતી નહોતી.

સ-૩

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

એ ત્રાસમાંથી બચવા માટે આખાં ગામનાં ગામ પાસેની ગાયકવાડી હદમાં હિંજરત કરી ગયાં હતાં, અને ખેતરોમાં ઘાસપૂળાના અથવા પાલાના માંડવા આંધી તેમાં રહેતાં હતાં. આમ જ્યારે ભટ્ટી ખૂબ જ તપેલી હતી ત્યારે નવેમ્બરની શરૂઆતમાં સરદાર ફરી પાછા બહાર આવ્યા. આ જ અરસામાં મહાદેવભાઈ પણ એમની છ માસની સગ્ન પૂરી કરીને બહાર આવ્યા હતા. સરદારે બહાર નીકળીને લોકોને તેજ કરનારાં ભાષણો કરવા માંડ્યાં. એટલે ‘હિન્દી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ નામના મંડળની’ ગેરકાયદે પ્રવૃત્તિઓ સાથે તેઓ સંબંધ ધરાવે છે એમ કહી સરદાર તથા મહાદેવભાઈ ઉપર સરકારે વાચાઅંધીના હુકમો કાઢ્યા. જોકે તેમણે તો બહાર આવ્યા પછી તરત મુંબઈમાં માંડવીનો ખાદીભંડાર ખુલ્લો મૂકતાં લોકોને કહી દીધું હતું કે,

“મારા દિલની વાણી તમને ક્યાં અજાણી છે? એ વાણીના ઉપર જગતમાં કોઈ તાણું મારી શકે એમ નથી. હું જેવમાં ખેડો હોઈશ ત્યાંથી પણ એ તમને પહોંચશે અને તમારા હૃદયમાં ઊતરશે.”

આરડોલીના, જલાલપુરના, ખોરસદના એમ કેટલાક તાલુકાઓના ખેડૂતો હિંજરત કરી ગયા હતા તેમને પણ આ સભામાંથી જ તેમણે સંદેશો આપી દીધા :

“કેટલાક મને સલાહ આપવા આવે છે કે ગુજરાતના ખેડૂતને શા માટે પાયમાલ કરો છો? ગુજરાતનો ખેડૂત એટલો પાંગળો હોય તો મને ખરેખર દુઃખ થાય. પણ તે પાંગળો નથી. ગુજરાતનો ખેડૂત આ લડતમાં વટાઈ જશે તો તેણે દેશની મુક્તિના યજ્ઞમાં સારામાં સારો ફાળો આપ્યો એમ હું માનીશ. જે ચાર તાલુકાઓ આજે લડે છે તેમને નકશામાંથી કાઢી નાખવા હોય તો ભલે કાઢી નાખે. હું તેમને માટે મગર થઈશ. આપણે તો આ ચાલુ નકશો ભૂંસી નાખીને તેમાં નવા રંગ પૂરવા છે. એ નવા નકશામાં ખરાં ઈજ્જતનાં સ્થાનો આ તાલુકાઓનાં ચિતરાશે. ખેડૂતોની જમીનો જશે એવી બીક દેખાડવામાં આવે છે. ખેડૂતોની જમીન જશે તો શું સરકારને કોઈએ તાંબાના પતરે આ દેશનું રાજ્ય લખી આપ્યું છે?”

ગુજરાતની માફક કર્ણાટકમાં સીરસી, સિદ્ધાપુર તથા અંકોલા તાલુકાઓમાં ખેડૂતોએ નાકરની લડત ઉપાડી હતી. ગુજરાતના ખેડૂતોની એક સભા આગળ તેમને ઉદ્દેશીને સરદારે કહ્યું :

“કર્ણાટકના બહાદુર ખેડૂતો તમારી સાથે ભોગ આપવામાં, જમીન અને મિલકત ગુમાવવામાં તથા હાડમારીઓ વેકવામાં હરીફાઈ કરી રહ્યા છે. તેમને ત્યાં જખ્તિઓ થઈ છે, જમીનો ખાલસા થઈ છે અને કેટલાયે માણસો જેલમાં ગયા છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો દુઃખો અને કષ્ટોની ક્ષી પરવા કરતાં નથી. તેઓ છેક પાયમાલ થઈ ગયાં છે. તેમની પાસે કશાં સાધન રહ્યાં નથી. તેમની બહાદુરીની અને ભોગની આ વાતો સાંભળીને મારું હૃદય તેમની પ્રશંસા કરે છે, તેમનાં

અપાર કષ્ટોનું સાંભળીને કોઈ કોઈ વાર હું કંપી ઊઠું છું. છતાં તેમને માટે હું મગર થાઉં છું.”

તેમનું પોતાનું ગામ કરમસદ આણંદ તાલુકામાં આવેલું છે. તે ગામ ઉપર મહેસૂલ વસૂલ કરવા પોલીસે એક વાર ધાડ પાડેલી. ત્યારે સરદારનાં એંશી વર્ષનાં વૃદ્ધ માતૃશ્રીને પણ પોલીસની કનડગતનો લહાવો મળેલો. પોલીસ ઘરમાં પેહી તે વખતે તેઓ રાંધતાં હતાં. પોલીસે રસોડામાં જઈ ચૂલા ઉપર મૂકેલાં વાસણો ફેંકી દીધાં. ભાતના તપેલામાં કાંકરા અને કેરોસીન નાખ્યું અને અહું રમણભમણ કરીને નાસી ગયા. ગામના જુવાનિયાઓ આ જોઈ ઊકળી તો ખૂબ ઊઠ્યા પણ આ લડત અહિંસક છે એ યાદ કરી તેમણે ખામોશી રાખી.

સરદારે તેમની આ અને જોડોમાં વખતનો કેવો ઉપયોગ કર્યો હતો તે આપણને એ ઉપરથી ખબર પડે છે કે સાબરમતી જેલમાંથી નીકળ્યા ત્યારે નવ રતલ સૂતરનો ઠગલો કાંતી લાવ્યા હતા અને યરવડામાંથી નીકળ્યા ત્યારે આઠ રતલ સૂતર કાંતી લાવ્યા હતા. જેલમાંથી તેઓ બહારની લડતની, લડતમાં પડેલાં ભાઈબહેનોની, પોતાનાં માતૃશ્રીની કેવી ચિંતા રાખતા અને મળિયુંબહેનને વખતોવખત કેવી શિખામણ આપતા તે તેમણે મળિયુંબહેન ઉપર લખેલા નીચેના કાગળોમાંથી જણાઈ આવે છે. યરવડા જેલમાંથી તા. ૮-૯-૩૦ના રોજ લખેલા કાગળમાં તેઓ મળિયુંબહેનને લખે છે :

“ તબિયત સંભાળીને ખૂબ કામ કરજો. ખેડા જિલ્લામાં રખડવાનું રાખજો અને લોકોને હિંમત આપ્યાં કરજો. કોઈને ગભરાવા ન દેવા. માવળંકરને અને તો એક દિવસ મળી આવજો. તેમને મળવા જવાનો દિવસ હોય તેની તપાસ કરી તે દિવસે જવું. એટલે તેમનાં સગાંવહાલાંના દિવસમાં અંતરાય ન આવે. ગયા કાગળમાં ઠીક હકીકત લખી હતી. એમ દર અડવાડિયે અગર દસબાર દિવસને અંતરે ખબર લખ્યાં કરજો.

“ કાશીકાકા ગયા એ પણ ઠીક થયું. થોડો અનુભવ થશે એ પણ સાદું જ છે. ખાને વળી ફરી વખત મળે તો મળી આવજો. એમને કંઈ પૈસાની જરૂર હોય તો કૃષ્ણલાલને મળી મારા ખાનગી ખાતામાંથી મંગાવી આપી શકાય.

“ છગનલાલ જોષી ભલે બહાર ફરતા. બહાર ફરનારનું પણ કામ છે. વખત આવ્યે સૌ ઠેકાણે પડશે. સૌની સાથે મીઠાશથી કામ લેવાનો પ્રયત્ન કરવો. કોઈને બનતાં સુધી માહું ન લાગે એમ કરવું. આ યજ્ઞમાં સૌ કોઈ વહેલામોડા મને કે કમને પડ્યા વગર રહેવાના નથી. ઉતાવળ કે અધીરાઈથી કામ ન થાય. માટે કોઈને દુઃખ ન લાગે તેવી રીતે સમજવી કામ લેવું. તું હાલ ક્યાં રહે છે તે ખબર લખી નથી. હું માની લઉં છું કે દાદુભાઈને ત્યાં જ રહેવાનું રાખ્યું હશે.

લિ.

આપુના આશીર્વાદ”

તા. ૩-૧૦-'૩૦ના રોજ લખે છે :

“તમારો ખેડા જેલમાંથી લખેલો કાગળ મળ્યો હતો. ત્યાર પછી સાબરમતીથી કંઈ લખશો એમ માની રાહ જોતો હતો. પરંતુ તમને તો મહિનામાં એક જ કાગળ લખવાની છૂટ હોવાથી વખતે નહીં લખી શકાય એમ હશે. એટલે તમારી ખબર તો ચિ. ડાહ્યાભાઈ મળવા આવ્યા ત્યારે સૌ નંદુબહેનનો કાગળ હતો તે ઉપરથી પડી. સાબરમતી ગયા પછી તમને તાવ આવેલો એમ તેમના કાગળ ઉપરથી ન્દુબહેનને આરામ થઈ ગયો હશે. ત્યાં આ ઋતુમાં મલેરિયા હંમેશાં થાય છે. એટલે જરા સંભાળ રાખવી જોઈએ. પેટ સાફ આવે તે માટે ડોક્ટર પાસેથી કંઈ દવા નિયમસર લેવી. એટલે કંઈ અડચણ નહીં આવે. સોખત તો કોઈ ને કોઈ મળી રહેતી હશે. સવિતાબહેન એક મહિના માટે ત્યાં આવ્યાં છે. ખેડાવાળા કોઈ ને કોઈ મોકલ્યાં જ કરશે એટલે સોખત મળી રહેશે.

“હિંદી અને મરાઠી તાબું કરી શકાય તો સારું. પણ તમારી પાસે તો કામ લેવામાં આવતું હશે એટલે પૂરતો વખત મળે કે નહીં એ ખબર નથી. કામમાં વખત નય એ એક રીતે સારું જ છે. અહીં આવ્યા પછી તમે પૂણી મોકલાવી એટલે મેં તો પાછું ચાર શેર સૂતર ખેંચી કાઢ્યું છે. અહીંથી છૂટ્યા પછી કામમાં પડતા પહેલાં અમદાવાદ આવી એક વખત તમને મળી જઈશ. હવે એક મહિનો બાકી છે. . . . મહાદેવ તો મારા પહેલાં છૂટ્યા હશે. છૂટીને તરત કામમાં પડતા પહેલાં મને મળી નય તો ઠીક. ચિ. ડાહ્યાભાઈ આવતા અઠવાડિયામાં મળવા આવશે ત્યારે એમની જોડે ખબર મોકલાવીશ.

“તબિયત બરાબર સંભાળજો. આપુની ગીતા અને આશ્રમસજ્જનાવલિ સાથે હશે. તેને ઉપયોગ બરાબર કરજો. જેલના નિયમ બરાબર પાળવા. જેલર અને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પણ આપણા વર્તનથી છતી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો.

“મારી તબિયત સારી છે. સાબરમતીમાં જેટલું વજન ગુમાવ્યું હતું તેટલું પાછું મેળવી બહાર નીકળવાની ઉમેદ છે. આપુના ઉપર કાગળ લખવો હોય તો મને જુદો લખવાની જરૂર નથી. એમને જ લખવો. શિયાળામાં ટાઢ પડશે. તે વખતે કપડાં ઓઢવા માટે જોઈએ તો નંદુબહેનને ખબર આપજો. બાકી તો જેલમાંથી કામળા મળશે. એનો ઉપયોગ કરવો એ જ સારું.

“ચિ. ડાહ્યાભાઈ આવતા અઠવાડિયામાં શુક્રવારે કે શનિવારે આવવાનો છે. બિચારો એકલો બહાર રહ્યો છે એટલે મૂંઝાય છે. નોકરી છોડવાનો વિચાર કરી રહ્યો છે. મેં તો એને જેમ કરવું હોય તેમ કરવાની રજા આપેલી છે.

“જેલ કમિટીમાંથી વખતે કોઈ મળવા આવે તો તેમની સાથે પણ ઠીક સભ્યતાથી વાત કરવી. મિ. ડેવિસ વખતે તપાસ કરે તો કંઈ અડચણ હોય તો તેમને ખબર આપજો. બાકી તો જેલમાંથી બીજું શું લખવાનું હોય? અને બીજું શું લખી શકાય? એકબીજાની તબિયતના સમાચાર મળી શકે એટલે બસ. તમારી સાથે બીજી બહેનો હોય તેમની મહોબત કરજો, અને તેમને ખૂબ ધીરજ અને હિંમત આપજો.

લિ.

આપુના આશીર્વાદ”

તા. ૧૩-૧૦-'૩૦ ના કાગળમાં લખે છે :

“તમારે તા. ૭-૧૦-'૩૦નો કાગળ મળ્યો છે. તાવ મર્યો અને તબિયત સારી રહે છે જાણી આનંદ થયો. ચિ. ડાહ્યાભાઈ પાછા ગયા શુક્રવારે મળી ગયા. આ વખતે રામદાસ અને મીરાબહેન પણ આવેલાં હતાં. તેમની પાસેથી તમારા સમાચાર મળ્યા હતા. એક રીતે તો તમને ત્યાં જ રાખેલાં છે એ ઠીક થયું છે. બીજાં બધાંને સગવડ થઈ પડશે.

“પુરશેદખહેનની તબિયત નાજુક છે અને વળી સગવડ કંઈ જ નથી એટલે અડચણ તો પડશે. પણ એ તો નિભાવી લેશે. જેટલી સગવડ કરી આપી શકાય એટલી કરી આપીએ એટલે બસ. એમને એ વર્ગમાં મૂકેલાં છે. એટલે નિયમ પ્રમાણે કમોડ મળવું જોઈએ છતાં કેમ નથી મેળવી શક્યાં એ હું સમજી શકતો નથી. મને લાગે છે કે એમને એ વર્ગના નિયમોની માહિતી પણ ન હોય.

“મહાદેવભાઈને તો રામદાસ સાથે રાદેશો કહેવડાવી દીધા છે. એટલે હવે તમારે કંઈ ચિંતા ન કરવી. મારે પણ હવે ફક્ત ત્રણ અડવાડિયાં જ બાકી રહ્યાં છે. તે પછી એક વખત અમદાવાદ આવી મળી જવા પ્રયત્ન કરીશ. તે વખતે વળી શી સ્થિતિ હશે તેની આજથી શી ખબર પડે ?

“મેજર સાહેબ બહુ ભલા છે. એટલે એમનાથી બનશે એટલી સગવડ આપશે. પણ એ ઘારે તેટલું કરી શકે તેમ નથી. એટલે આપણે તો જેટલું વેઠવાનું આવી પડે તેટલું વેઠવું. બંગડીને માટે લડવું પડે એ નવાઈની વાત છે.* છતાં તમે બધાં ત્યાં જ ઠીક લાગે તે કરજો. બાકી એ વિષય એવો છે કે સરકાર એમાં લડવા વખત ન આવવા દે.

“સૌ બહેનોની સંભાળ રાખજો. અને સૌને બહાદુર બનાવી બહાર મોકલજો.

“વાંચવાનો વખત ન મળે તેની કશી ચિંતા કરવાનું કારણ નથી. કાંતવાને માટે પણ વખત મળે તો જ કાંતજો. ત્યાંનાં બીજાં કામોમાં જેટલો વખત આપવો પડે તેટલો વખત આપવો.

“મારી પાસે તો પૂણી ખૂબ આવી પડેલી છે અને કાંતવાનું પણ ખૂબ ચાલી રહેલું છે. રોજ બે હજાર વાર કાંતવાનું રાખ્યું છે. હવે પૂણીની જરૂર નથી. વખત પણ હવે થોડો જ રહ્યો છે. વળી બધા આશ્રમો અને સમિતિઓ ઉપર ઘાડ આવી છે. એટલે કોઈને પૂણીના કામ માટે રોકવા એ પણ પાપ કરવા જેવું છે. મને તો બાપુ પણ પૂણી મોકલી આપતા હતા. પણ એમને કાંતવું રહ્યું તે માટે જોઈએ, તે ઉપરાંત મારે માટે પીંજવાનું કામ કરતા હતા. એટલે મેં ના પાડી.

“મારી તબિયત સરસ છે. સાબરમતીમાં જેટલું વજન ગુમાવ્યું હતું તેટલું પાછું મેળવી લીધું છે. અહીં તો એ વર્ગનો ખોરાક જ લેવાનું રાખ્યું

* સાબરમતી જેલમાં બહેનોની કાચની બંગડી પણ ઉતારી લેતા અને કહેતા કે તમારે પહેરવી હોય તો સૂતરની બનાવીને પહેરો. આની સામે ત્યાંની બહેનોએ વિરોધ ઉઠાવેલો. પત્રવ્યવહારથી જ એ પ્રકરણ પતી ગયું હતું અને બહેનોને બંગડી પહેરવાની છૂટ મળી હતી.

છે. ખીજા બધાની સાથે રહેવામાં એ જ રીતે સગવડ આવે તેમ હતી. જેરામદાસ અને ચંદુભાઈ મનમાં છે. એમણે તમને આશીર્વાદ મોકલ્યા છે. મથુરાદાસ અહીં નથી. દિલ્હીથી અહીં આવ્યા જ નથી. એમને પરભાર્યા બેલગામ જેલમાં લઈ ગયેલા છે. ભાઈ જમનાદાસ દ્વારકાદાસ અહીં અમારી સાથે હતા. તેઓ આજે સવારે છૂટી મુંબઈ ગયા છે.

“ચિ. ડાહ્યાભાઈ બહુ મૂંઝાયાં કરે છે. નોકરી છોડી દેવાની વાત કરતો હતો. મેં તો એને જેમ ઇચ્છામાં આવે તેમ કરવાની રજા આપી છે. પણ એને ઉપાધિ વળગેલી છે એટલે શું કરી શકશે તે સમજી શકતો નથી.

“પુરશેઠબહેન ને સવિતાબહેનને, તથા ખીજા સૌ બહેનોને મારા આશીર્વાદ કહેજો.

લિ.

બાપુના આશીર્વાદ”

ખીજા વાર જેલમાંથી બહાર આવ્યા ત્યાર પછી સરદાર ઉપર ભાપણુંબંધીને હુકમ કાઢવામાં આવ્યો. પણ લડતમાં પડેલા અને હિજરત કરી ગયેલા ખેડૂતોને મળ્યા વિના તેઓ તરત જેલમાં જવા ઇચ્છતા નહોતા. જોકે સરદાર એમને બહાર રહેવા દે એમ નહોતી. સરદારે જ્યારે પોતાને પકડવાનું એકે સીધું બહાનું ન આપ્યું ત્યારે મુંબઈમાં ખાદી ભંડાર ખુલ્લો મૂકતાં તેમણે કરેલું ભાપણું પોલીસે શોધી કાઢ્યું અને ડિસેમ્બરના ખીજા અઠવાડિયામાં તેમને ફરી પકડ્યા. તેમના ઉપર મુકદ્દમો ચાલ્યો, તેમાં મુંબઈના ભાપણું ઉપરાંત તેમના ખીજા ગુના એ બતાવવામાં આવ્યા કે તેમણે મુનશીને કાગળ લખ્યો કે આપણે લડતને મોખરે રહેવું જોઈએ, ડોક્ટર કાનૂગાને બંગલે થોડા ખેડૂતો સરદારને મળવા આવ્યા, ભાઈલાલ સારાભાઈને ત્યાં ત્રીસ ચાળીસ ખેડૂત જેવા લોકો ભેગા થયેલા ત્યાં સરદાર અને મહાદેવ દેસાઈ ગયા હતા, સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં કેટલાક ખેડૂતો સરદારને મળવા આવ્યા હતા, કેટલાક વિદેશી વસ્ત્રના વેપારીઓ કાનૂગાને બંગલે સરદારને મળવા ગયા હતા અને માણેકચોકમાં સ્વયંસેવકો વિદેશી કાપડની દુકાનો સામે ચોકી કરતા હતા ત્યાં થઈને સરદાર પસાર થયા હતા ! આ બધા તેમના ગુના માટે તેમને નવ માસની સજા કરવામાં આવી.

આ વખતે લોકો ઉપર કેટલો ધાતકી જીલમ ચાલી રહ્યો હતો તેનું વર્ણન વિખ્યાત પત્રકાર મિ. ઍલ્સકર્ડ જેઓ આખા હિંદુસ્તાનમાં ફર્યા હતા તેમણે તા. ૧૨-૧-૩૬ના ‘મેંચેસ્ટર ગાર્ડિયન’માં કર્યું છે. તેમાંથી ગુજરાતને લગતું વર્ણન અહીં ઉતારીશું.

“ગુજરાતનાં ગામડાંમાં પોલીસે ગુન્નરેલા ધાતકીપણાનો મારી પાસે પુષ્કળ પુરાવો છે. હું આ ગામડાંમાં પાંચ દિવસ રહ્યો છું. કાયદા મુજબની સખ્તાર્થ તો ત્યાં પૂરતી કડક હતી જ. ખારડોલી અને બોરસદ તાલુકામાં લગભગ દરેક

ખેડૂત મહેસૂલ આપવાની ના પાડતો હતો. અનેક હેતુથી પ્રેરણને તે એમ કરતો હતો. ગાંધી પ્રત્યેની ભક્તિ, સ્વરાજની તમન્ના, અનાજના ભાવ ખેસી જવાને લીધે વેડવી પડતી આર્થિક મુશ્કેલી, એમ ઘણાં કારણો મહેસૂલ ન ભરવા માટે ભેળાં થયાં હતાં. આના જવાબમાં સરકારે ખેતરનો ઊભો પાક જપ્ત કરવા માંડ્યો, ભેસો જપ્ત કરીને હરાજ કરવા માંડી, કૂવા ઉપરનાં એન્જિન અને પંપો ઉખેડી લઈ જવા માંડ્યાં. અને આ બધું નહીં જેવી કિંમતે વેચી નાખવામાં આવતું. ખેડૂતને ચાળીસેક રૂપિયા મહેસૂલના ભરવાના હોય તે બદલ તે પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવી ખેસતો. વળી અમલદારોએ એક તદખીર એવી કાઢી હતી કે મહેસૂલનો હપ્તો ત્રણ મહિના અગાઉ લેવાનું ઠરાવ્યું હતું. પરિણામ એ આવતું કે ૧૯૩૦ના બંને હપ્તા જેમણે ઓકટોબર સુધીમાં ભરી દીધા હોય તેમને ૧૯૩૧ના હપ્તા નવન્યુઆરીમાં ભરવાના આવતા. આ બધું કાયદા મુજબ થતું હશે, પણ તેથી વેડવી પડતી હાડમારી માણસને ગાંઠો કરી મૂકે એવી હતી. અને આ બધાને માથે લોકોને પોલીસનો ખેહદ ત્રાસ વેડવો પડતો. બંદૂક અને લાઠીઓ લઈને પોલીસ આ ગામડાંમાં ફરતી અને જે મળે તે ખેડૂતને લાઠી અને બંદૂકના કુંદાનો સ્વાદ ચખાડતી. આવા જીલમનો ભોગ થઈ પડેલા માણસોનાં પિસ્તાળીસ નિવેદનો મેં લીધાં છે અને ખે સિવાય બાકીના કેસોમાં તો તેમને પડેલા સોળ અને થયેલા ધા મેં નજરે નેયા છે. એક છોકરીએ શરમને લીધે મને ધા ન બતાવ્યા. આમાંના કેટલાક કેસો તો ગંભીર ગણી શકાય. એક માણસનો હાથ લાંગી ગયેલો હતો, એક માણસનો અંગૂઠો કપાઈ ગયેલો હતો, ન્યારે બીજાને આખે શરીરે મારનાં ચાઠાં હતાં. કેટલાક કેસો દૂરની હોસ્પિટલમાં હોવાથી હું નેઈ નહીં શકેલો. આમાં હેતુ ગમે તેમ કરીને મહેસૂલ ઓકાવવાનો હતો. માર મારવામાં આવે અને ભેસ પકડવામાં આવે એટલે હપ્તાની મુદત ન થઈ હોય તોપણ મહેસૂલ ભરાવી દઈ શકાતું. મેં તો એવા કેસ પણ નેયા છે કે ખાતેદાર ન હોય એવા માણસને પણ મારીઝૂડીને તેની પાસેથી તેના પડોશીનું મહેસૂલ વસૂલ કરવામાં આવેલું. ઘણા કેસોમાં તો લડતમાં નેડાનાર ગામને કેવળ ત્રાસ ઉપજાવવાનો જ હેતુ હતો, કારણ ત્યાં મહેસૂલ વસૂલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો નહોતો. આ એક પ્રકાર તો પોલીસને માટે ગમત ઠહાનો થઈ પડ્યો હતો. માણસને પૂછે : ‘કેમ, તારે સ્વરાજ નેઈએ છે ને? લે ત્યારે.’ એમ કહીને ખેચાર લાઠીના ફટકા લગાવી દેવામાં આવે. આમાં વધારે ભૂંડું તો એ હતું કે પોલીસના તેમ જ રેવન્યુ ખાતાના અમલદારો ખેડા જિલ્લામાં પાટીદાર લોકોની સામે બારેયા લોકોને ઉશ્કેરી કોમી ઝેર ફેલાવતા. પાટીદારોને મારવાને, તેમનું દેહું હોય તો ન આપવાને, અને તેમનાં ધર સળગાવી દેવાને બારેયાઓને ઉશ્કેરવામાં આવતા. રશિયામાં કોમ્યુનિસ્ટ અમલદારો ગામડામાં વર્ગવિગ્રહ જગાવવાને માટે જે બતના ઉપાયો લેતા તેના કરતાં આ ઊતરે એવા નહોતા.

*

*

*

“બોરસદમાં કાચા કેદીઓને રાખવાની મેં એક જગા નેઈ. બનવરને રાખવાના ખુલ્લા પાંજરા જેવી જ હતી. ત્રીસ ચોરસ ફૂટ જેવડા એ પાંજરામાં

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

અઠાર કેદીઓને રાખેલા હતા. આ પાંજરામાંથી તેમને દિવસમાં એક વાર અર્ધા પોણા કલાક માટે મોં ઘોવા અને નજર જવા માટે કાઢવામાં આવતા.”

દરમ્યાન તા. ૧૨-૧૧-૩૦ના રોજ લંડનમાં ગોળમેજી પરિષદ આદેશાહી હાઠ સાથે મળી. કોંગ્રેસની ગેરહાજરીમાં એ પરિષદમાં કશી વાસ્તવિકતા તો નહોતી જ, છતાં બ્રિટિશ મુસ્લિમોએ અધો ડોળ સારો ભજવ્યો. તા. ૧૯-૧-૩૧ના રોજ બ્રિટિશ વડા પ્રધાને હિંદના રાજ્ય-અધારણુ વિષે બ્રિટિશ સરકારની નીતિ અને ઇરાદા જાહેર કર્યા અને પરિષદ મુલતવી રાખી. પોતાના ભાષણમાં તેણે છેવટે ઉમેર્યું : “દરમ્યાન જેઓ અત્યારે સવિનય ભંગતી લડતમાં જોડાયા છે તેઓ વાર્ષિકરોયે કરેલી અપીલને અનુકૂળ થશે તો તેમની સેવાઓ સ્વીકારવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે.” આ ઉપરથી તા. ૨૧-૧-૩૧ના રોજ અલ્લાહાબાદ સ્વરાજ ભવનમાં કોંગ્રેસની કારોબારીએ મળીને ઠરાવ કર્યો કે ગોળમેજી પરિષદમાં થયેલા કામકાજને કોંગ્રેસ જરા પણ માન્યતા આપતી નથી અને ઇંગ્લંડના વડા પ્રધાન મિ. રામ્સે મેકડોનલ્ડે બ્રિટિશ સરકારની જે નીતિ જાહેર કરી છે એના ઉપર પુખ્ત વિચાર કરીને ઠરાવે છે કે એ નીતિ એટલી ગોળગોળ છે કે તેથી કોંગ્રેસને કશો સંતોષ થાય એમ નથી.

એટલામાં લંડનથી શ્રી શાસ્ત્રી, સમુ તથા જયકરનો પં. મોતીલાલજી ઉપર તાર આવ્યો કે અમે જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાનમાં આવીને તમારી સાથે મસલત કરીએ નહીં ત્યાં સુધી બ્રિટિશ વડા પ્રધાનના ભાષણ ઉપર કશો ઠરાવ ન કરવાની કોંગ્રેસને અમારી વિનંતી છે. તે ઉપરથી મોતીલાલજીએ અધા સભ્યોને સૂચના આપી કે આ ઠરાવની હકીકત બહાર કાઢી જાણે નહીં અને ઠરાવ છાપામાં આવે નહીં એની સૌએ કાળજી રાખવી. છતાં ઠરાવ તો છાપામાં પહોંચી ગયો. ગોળમેજી પરિષદ મુલતવી રાખતી વખતે બ્રિટિશ મુસ્લિમોની એવી ઇચ્છા હોવી જોઈએ કે કોંગ્રેસને ગોળમેજીમાં લાવવાનો હજી એક પ્રયત્ન કરી જોવો. તે ઉપરથી વાર્ષિકરોયે તા. ૨૫-૧-૩૧ના રોજ જાહેરનામું બહાર પાડીને ગાંધીજીને અને કોંગ્રેસ કારોબારીના તમામ સભ્યોને અનશરતે છોડી મૂક્યા, જેથી તેઓ અંદર અંદર મસલત કરી શકે. લડત દરમિયાન જેઓને કોંગ્રેસ કારોબારીના સભ્યો બનાવવામાં આવ્યા હતા તેમને પણ છૂટા કરવામાં આવ્યા. આ જાહેરનામાને પરિણામે કુલ છવ્વીસ માણસોને છોડવામાં આવ્યા. છૂટનારા સભ્યોમાં સરદાર પણ હતા. કારોબારીના સભ્યોના છૂટવાથી લડતનું એક નવું પ્રકરણ શરૂ થાય છે.

ગાંધી-અર્ચિન કરાર — લડતની તહકૂખી

ગાંધીજી અને કારોબારીના સભ્યો બહાર આવ્યા, તે વખતે પંડિત મોતીલાલજી ગંભીર બીમાર હતા. એટલે ગાંધીજી તેમને મળવા માટે સીધા અસ્લાહાબાદ પહોંચ્યા. અસ્લાહાબાદ જઈને તેમણે કારોબારીના છૂટેલા તથા બહાર હતા તે બધા સભ્યોની સભા બોલાવી. એ કે ત્રણ દિવસમાં લગભગ ત્રીસેક સભ્યો ત્યાં પહોંચી ગયા અને હવે શું કરવું તેની મસલત શરૂ થઈ. પં. મોતીલાલજી મસલતમાં ભાગ લઈ શકે એવી સ્થિતિમાં નહોતા. ગાંધીજીને તેમણે જણાવ્યું કે, “ મહાત્માજી, હું તો હવે થોડી વારમાં ચાલ્યો. સ્વરાજ જોવાનું મારા નસીબમાં નથી. પરંતુ હું જાણું છું કે તમે તો તે જીતી ચૂક્યા છો, અને થોડા જ સમયમાં એ તમારા હાથમાં આવશે.” દેખુઆરીની છટ્ટીની સવારે પં. મોતીલાલજીનો દેહાંત થયો. તે જ દિવસે ગોળમેજીમાં ગયેલા આપણા નેતાઓ મુંબઈને કિનારે ઊતર્યા. શ્રી શાસ્ત્રી તથા સમ્રુ મુંબઈથી સીધા અસ્લાહાબાદ પહોંચ્યા. તેઓએ લંડનમાં જે બંધનું હતું તેનો બધા હેવાલ કારોબારી સમિતિ આગળ કહી સંભળાવ્યો. કારોબારીના સભ્યોએ તેમની ઠીક ઠીક ઊલટતપાસ કરી. એને પરિણામે આમાંથી કશું નીપજવાનું નથી એવી કારોબારીના સભ્યોની ખાતરી થઈ, અને તા. ૨૧મી જાન્યુઆરીના રોજ કોંગ્રેસની કારોબારીએ જે ઠરાવ કર્યો હતો તે જ ઠરાવ ઉપર બધા છૂટેલા સભ્યો પણ કાયમ રહ્યા. પેલા ભાઈઓએ ગાંધીજીને સૂચના કરી કે તમારે વાઈસરોયને કાગળ લખી એક મુલાકાતની માગણી કરવી જોઈએ અને એમની સાથે ખુલ્લા દિલથી વાતચીત કરવી જોઈએ. કારોબારીના સભ્યો તથા ગાંધીજીને પણ આમાંથી કશું પરિણામ આવશે એવી આશા તો નહોતી, છતાં પોતાનું વલણ સામા પક્ષને સમજવવાની એક પણ તક જતી ન કરવી જોઈએ એ ગાંધીજીની કાર્યપદ્ધતિ અનુસાર તેમણે વાઈસરોયને કાગળ લખ્યો. વાઈસરોયનો જવાબ તાબડતોબ આવ્યો કે મળવા આવો. એટલે ગાંધીજી તા. ૧૬મી ફેબ્રુઆરીએ દિલ્હી ઊપડ્યા. કારોબારીને કહેતા ગયા કે સમાધાનની આખતમાં વાઈસરોય સાથે જરા પણ આશાપ્રદ વાતચીત થશે તો હું કારોબારીને દિલ્હી બોલાવી લઈશ. વાઈસરોય સાથેની પહેલી મુલાકાતમાં જ ગાંધીજીને કાંઈક આશા અંધાઈ અને તેમણે કારોબારીને દિલ્હી બોલાવી. ત્યાર પછી ત્રણ અઠવાડિયાં સુધી વાઈસરોય સાથેની વાટાઘાટે આશાનિરાશા વચ્ચે

ઝોલાં ખાતી ચાલી. એ અઘો વખત કારોબારી દિલ્હીમાં જ રહી. વાઈસરોય પાસેથી આવીને ગાંધીજી થયેલી અંધી વાતો કારોબારીને કહી સંભળાવતા અને તેમનો અભિપ્રાય જાણી લેતા. કોઈ કોઈ વાર તો વાઈસરોય સાથેની મુલાકાત પૂરી કરીને ગાંધીજી મધરાતે પોતાના મુકામે પાછા ફરતા. તે વખતે પણ અઘા સભ્યોને જગાડી વાઈસરોય સાથે થયેલી અંધી વાતચીત તેમને કહી સંભળાવતા.

આ અઘો વખત દેશમાં લડત તો ચાલુ જ હતી. જોકે કાર્યકર્તાઓને એવી ખાનગી સૂચનાઓ આપવામાં આવી હતી કે જે પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ હોય તે ન અટકાવવી, પણ લડતના કોઈ નવા કાર્યક્રમ ઉપાડવા નહીં. છતાં પોલીસનો મિશન અને તેના જુલમો એવા હતા કે કોંગ્રેસવાળા ન ઇચ્છતા હોય તોપણ તેમને લડત આપવી પડે. ખેડૂતોની કનડગત, જપ્તીઓ, ઊભા પાક સાથે જમીનોનાં વેચાણ, પાક ઉપર પોલીસોના પહેરા, પાક લેવાનો પ્રયત્ન કરનારને મારઝૂક, એ અધું પૂરજોશમાં ચાલુ હતું. દારૂનાં પીઠાં તથા પરદેશી કાપડની દુકાનો ઉપર ચોકી કરવાનું પોતાનું કામ અહેનો ખૂબ જ શાંતિપૂર્વક છતાં એટલા આગ્રહપૂર્વક કરતી કે પોલીસથી તે સહું જતું નહોતું. એને અંગે અહેનો ઉપર પોલીસના ઘાતકી હુમલાનો એક અનાવ ગાંધીજીને અને કારોબારીને ઓડવામાં આવી તેના થોડા જ દિવસ અગાઉ એટલે તા. ૨૧મી જાન્યુઆરીએ બોરસદમાં અન્યો. ત્યાંની સ્થાનિક અહેનોની મદદમાં સાબરમતી આશ્રમની કેટલીક અહેનોએ બોરસદ પાસે ગાયકવાડી હદમાં છાવણી નાખી હતી. એક અહેન જે શાંતિથી પિકેટિંગ કરતી હતી, તેને પોલીસે પકડ્યા પછી તમાચા માર્યાં. આની સામે બોરસદની અહેનોએ આશ્રમનાં શ્રી ગંગાઅહેન વૈદની આગેવાની નીચે એક સરઘસ કાઢવાનું નક્કી કર્યું. આ સરઘસનો કાર્યક્રમ શાંતિથી પાર ઊતરે તો તો પોલીસની આજ્ઞા જન્ય, એટલે લાડીધારી પોલીસની મોટી ટુકડી સરઘસને રોકવા તૈયાર થઈને ઊભી. સરઘસ નીકળ્યું કે તરત પોલીસે તેને આગળ જતું અટકાવીને વિખેરાઈ જવાનો હુકમ કર્યો. અહેનો વિખેરાઈ ન જતાં ત્યાં જ બેસી ગઈ અને રાષ્ટ્રગીતો ગાવા લાગી. પોલીસ વરુની માફક આ અહેનો ઉપર તૂટી પડી. તેમની ઉપર લાડીઓનો વરસાદ વરસાવ્યો, અને લાડીથી ધાયલ થઈને પડેલી અહેનોને રસ્તા ઉપરથી ખેંચી ખેંચીને બાજુએ તાખવા માંડી. ગંગાઅહેન સખત ધાયલ થયાં અને લોહીથી રંગાઈ ગયાં. આ હકીકત જાહેર થતાં દેશમાં અહુ હાહાકાર થયો.

વાટાઘાટો દરમ્યાન પોલીસના આ અને બીજા ઘાતકી વર્તન સંબંધી તપાસ થવી જોઈએ એની વાત નીકળી. તપાસ થવી જ જોઈએ એવો

કારોબારી સમિતિનો મક્કમ અભિપ્રાય હતો, જ્યારે લડત દરમ્યાન સરકારી અમલદારો તથા પોલીસોએ કરેલા કોઈ પણ કૃત્ય સંબંધી તપાસ કરવા વાઈસરોય બિલકુલ તૈયાર નહોતા. એટલે આ મુદ્દા ઉપર વાટાઘાટો પડી ભાંગે એવી સ્થિતિ ઊભી થઈ. ગાંધીજીએ કારોબારીને કહ્યું કે તોડી નાખવાની હદ સુધી આ મુદ્દો પકડી રાખવાનું મને ઠીક લાગતું નથી, પણ કારોબારીનો એવો આગ્રહ હોય તો હું આનંદપૂર્વક કારોબારીના એજન્ટ તરીકે વર્તીશ અને સમાધાની તૂટી પડતી હોય તો તોડીને વાઈસરોય પાસેથી પાછો આવીશ. ગાંધીજીનું આવું વલણ જોઈ કારોબારીએ પોતાનો આગ્રહ છોડી દીધો.

ખીજે એવો જ મુશ્કેલ પ્રશ્ન ખેડૂતોની ખાલસા થયેલી જમીનો આપતનો હતો. આ આપતમાં સરદારને માન્ય ન હોય એવી કોઈ પણ સમાધાની ગાંધીજી સ્વીકારવા તૈયાર નહોતા, અને સરદારનો આગ્રહ હતો કે ખાલસા થયેલી જમીનો અધી પાછી મળવી જ જોઈએ. જે જમીનો ખીજ આસામીને વેચાઈ ગઈ ન હોય તે પાછી આપવા વાઈસરોય તૈયાર હતા, પણ વેચાઈ ગયેલી જમીનોની આપતમાં વાઈસરોયને પોતાની મુશ્કેલી હતી. કારણ આરડોલીમાં અને બેરસદમાં નાકરની લડત જોશમાં ચાલતી હતી તે વખતે વાઈસરોયે મુંબઈ સરકારને કાગળ લખીને ખાતરી આપી હતી કે કોઈ પણ સંજોગોમાં વેચાઈ ગયેલી જમીનો ખેડૂતોને પાછી આપવાનું પોતે કહેશે નહીં. ગાંધીજીએ કહ્યું કે, “વેચેલી જમીનોની આપતમાં કશું ન અને તો મારે વાટાઘાટો તોડવી પડશે. આ આપતમાં કોંગ્રેસ કારોબારીનો હુકમ (મેન્ટેટ) લઈને હું આવ્યો છું. વળી સરદાર વલ્લભભાઈના તેજે હું તો ગુજરાતમાં પ્રકાશું છું, એટલે આ પ્રશ્નમાં તો મારે સરદારથી જ દોરવાવું જોઈએ. જેમાં તેઓ સંમત ન થઈ શકે એવું સમાધાન મારાથી કબૂલ રાખી શકાય નહીં.” છેવટે આ પ્રશ્નનો તોડ એવી રીતે નીકળ્યો કે કોઈ ત્રાહિત માણસ વચ્ચે પડીને ખરીદનાર પાસેથી ખેડૂતોને જમીન પાછી અપાવે તો સરકાર વાંધો લેશે નહીં, એટલું જ નહીં પણ અને તેટલી અનુકૂળતા કરી આપશે.

ગાંધીજીનો ખાસ આગ્રહ તો એ હતો કે પરદેશી કાપડ ઉપર અને દારૂનાં પીકાં ઉપર શાંત ચોક્કી કરવાનો આપણો હક સ્વીકારાવો જ જોઈએ. વળી જે પ્રદેશમાં મીઠું કુદરતી રીતે જ મળી આવતું હોય તે પ્રદેશના લોકોને એ મીઠું લેવાનો હક હોવો જોઈએ. એમનો ખીજે આગ્રહ એ પણ હતો કે જે અમલદારો અને પટેલતલાટીઓએ લડતને અંગે પોતાની નોકરીનાં રાજીનામાં આપ્યાં હોય તેમને સરકારે નોકરી ઉપર પાછા લેવા જોઈએ. આ મુદ્દાઓ ઉપર તડજોડ કરવામાં મુશ્કેલી ન આવી.

સૌથી વધારે મહત્વનો પ્રશ્ન રાજ્યઅંધારણને લગતો હતો. એ આખતમાં લાંબી વાટાઘાટો પછી, અલખત કારોઆરીની મંજૂરીની અપેક્ષાએ, ગાંધીજીએ સ્વીકાર્યું કે, “હવે પછીની ચર્ચા ગોળમેજી પરિષદમાં ચર્ચાયેલી અંધારણની યોજનાનો વિચાર આગળ ચલાવવાના હેતુથી કરવામાં આવશે. જે યોજનાની રૂપરેખા ત્યાં આંકવામાં આવી છે તેનું ફેડરેશન (સમૂહ તંત્ર) એ એક અનિવાર્ય અંગ છે. તે જ પ્રમાણે કેટલીક આખતો દા. ત. દેશનું રક્ષણ, પરદેશો સાથેના સંબંધો, લઘુમતી કોમોની સ્થિતિ, હિંદના દેવા લેણાની પતાવટ, વગેરેમાં હિંદુસ્તાનના હિતને માટે સલામતીએ તથા હિંદીઓની જવાબદારીએ એ પણ એનાં અનિવાર્ય અંગો છે.” જેમ જમીનના પ્રશ્ન વિષે સરદારના મનનું સમાધાન નહોતું થતું તેમ આ રાજ્યઅંધારણી પ્રશ્ન વિષે જવાહરલાલજીને સંતોષ નહોતો થતો. કેદીઓના છુટકારાની આખતમાં એકલા સત્યાગ્રહી કેદીઓને જ છોડવાના હતા. ખીન્નઓ જેમને અટકમાં લેવાયેલા હતા તેમના કેસો વ્યક્તિગત રીતે વિચારવાના હતા, તથા જે સોલ્જરો અને પોલીસો ઉપર ઉપરીના હુકમના ભંગને સારું કેસો થયા હતા તેમને કશી રાહત આપવામાં આવી નહોતી. આવી બધી આખતોમાં કારોઆરીના સભ્યોને સંતોષ નહોતો. ગાંધીજીનું કહેવું એમ હતું કે આપણે જ્યારે સમાધાન કરવા જઈએ છીએ ત્યારે બધું આપણી મરજી પ્રમાણે થતું નથી. છતાં કોઈ એક મુદ્દા ઉપર અથવા તો બધા મુદ્દા ઉપર તમારે વાટાઘાટો તોડી નાખવી હોય તો હું તેમ કરવા તૈયાર છું. છેવટે બધા સભ્યોએ ગાંધીજીની સલાહ માની, અને જવાહરલાલજી જેઓને આ સમાધાની જરાયે ગમતી નહોતી તેઓ પણ ગાંધીજી ઉપર શ્રદ્ધા રાખી સમાધાન કબૂલ કરવા તૈયાર થયા.

આરડોલી અને ઘોરસદ તાલુકાના જે ખેડૂતોના ઊભા પાક લૂંટાઈ ગયા હતા, જમ્પીઓમાં જેમનો કીમતી માલ કોડીની કિંમતે વેચાઈ ગયો હતો તથા જેમની લાખો રૂપિયાની જમીન ખાલસા થઈને ખીન્નઓને વેચાઈ ગઈ હતી તેમને આ સંધિથી નિરાશા થાય એ સ્વાભાવિક હતું. તેમને સમાધાનીનું રહસ્ય સમજવતાં ગાંધીજીએ કહ્યું :

“આ સંધિ એ લડતનો અંત નથી. લડતનો અંત તો સ્વરાજ મળ્યા પછી જ આવશે, અને કદાચ સ્વરાજ મળ્યા પછી પણ ન આવે. કારણ સ્વરાજ સરકાર સામે પણ સત્યાગ્રહ કરવાનો પ્રસંગ આવે. આજે તો જે સંધિ થઈ છે તે સ્વરાજની મજલમાં એક આગળ પગલું છે. હવે જે લેવાનું રહ્યું છે તે વાતચીત, ચર્ચા, વાટાઘાટથી લેવાનું છે. તમને થયેલાં નુકસાનનો બદલો તમને અપાવવાની મેં તમને વાત કરી હોય કે સરદારે કરી હોય એવું મને સ્મરણ

નથી. કોઈ સ્વયંસેવકોએ તમને એવી આશા આપી હોય તો તે વગર વિચાર્યે હતી એમ મારે કહેવું નેઈએ. એને માટે તમે સમિતિને કે મને કે સરદારને જવાબદાર ન ગણતા. દાંડીની યાત્રા પછી હું એ વાત કહેતો આવ્યો છું કે આ તો શિરસાટાની લડાઈ છે. આ લડાઈમાં ફના થવું પડશે, અને જે ફના થવા માગે છે તે નુકસાનીનો બદલો શેનો માગે? તમારાં ધરખાર લૂંટારો, તમે ખૈરાંછોકરાં સાથે ખુવાર થશો, એમ તમને ઢોલ વગાડીને કહું છે. એ સહન કરવું હોય તો લડાઈમાં પડને, નહીં તો ન પડતા એમ તમને સાફ જણાવ્યું હતું.

*

*

*

“આ સંધિ કરવી નેઈતી હતી કે નહીં એ જુદો સવાલ છે. પણ એમાં માથું નમાવવાપણું હતું ખરું? હું કહું છું કે જરાયે નહોતું. તમે બદલો શેનો માગો? નનમાલ ખોચા હોય તોય બદલો તો છે જ. સ્વરાજને માટે આટલી નુકસાની ખમવાને તમે તૈયાર ન હો તો કહેવાશે કે ખારડોલી, ખોરસદના લોકો કંનૂસ હતા, લૂંટવાને તૈયાર નહોતા. આપણે સ્વરાજ લઈને ખેસશું ત્યારે આ નુકસાની આપવાની શક્તિ હશે તોપણ, તમે એ માગશો તો સ્વરાજના ધાતક થવાના છે. હા, સરદારને અને મને એક વસ્તુ જરૂર માથાના ધા જેવી લાગે. તમારી જે જમીન ખીજને અપાઈ ગઈ છે તે ખોવાની વસ્તુ નથી એ ચોક્કસ છે. નુકસાન થયું હોય તેનો બદલો ન મંગાય કારણ આપણે મરેલાની જિંદગી પાછી નથી માગતા કે કેદમાં જઈ આવેલાની કેદનો બદલો નથી માગતા, પણ આ જમીન તો મળવી જ નેઈએ. સરદારે તમને જમીનો પાછી અપાવવાની કબૂલાત કરી હતી ખરી, નેકે મેં નહોતી કરી. પણ એ જમીન તમને મળશે એને વિષે શંકા નથી. એ ક્યારે મળશે, કઈ રીતે મળશે, એ ન કહેવાય. પણ મળશે એ વાત સાચી છે. સરદારની અને મારી કસોટી કરવાને આટલી એક વાત બસ છે, તે એ કે ગયેલી જમીન પાછી મળવી જ નેઈએ. એ નથી મળી ત્યાં સુધી સ્વરાજ નથી મળ્યું. ત્યાં સુધી અમે તમારા સાચા સેવક નથી બન્યા એમ માનને. એને માટે અમે ખાક થશું, અને તમને ખાક કરશું.”

સંધિ પછી તરત થોડા દિવસ ગાંધીજી અને સરદાર એકાદ અઠવાડિયું સાથે કર્યાં. ગામેગામ લોકોના કષ્ટસહનની સ્તુતિ કરતાં સરદાર કહેતા : “તમે સહન તો બહુ કર્યું”. પણ તમે જેવડી ઇજ્જત કમાયા એવડી ઇજ્જત થોડા જ કમાઈ શકે એમ છે.” ખારડોલીમાં કરતા હતા ત્યારે ખેડા જિલ્લાના ઇસણાવ ગામમાં હિજરતીઓનાં અઠાર ઝૂંપડાં બળી ગયાના સમાચાર આવ્યા. તેમાં અનેક ઢોરો અને ચાર મનુષ્યો બળીને ખાક થઈ ગયાં હતાં. ગાંધીજીએ સરદારને કહ્યું, “એ લોકોને દરેક પ્રકારની મદદ કરવામાં આવશે એવું કહેણું તો મોકલો?” ખોતાના ખેડૂતોને માટે ભારે અભિમાન ધરાવનારા સરદાર કહે, “એ લોકો જરાય ગભરાયા નહીં હોય, મદદ લેવાની ના પાડશે. છતાં દરખાસાહેબ, છગનલાલ જેવી વગેરે ત્યાં છે તે કરવાનું કર્યા વિના નહીં રહે.”

ખેડૂતો પાસેથી કામ લેવાની સરદારની પદ્ધતિ ગાંધીજીના કરતાં કાંઈક જુદી પડતી હતી તેનો ધ્વનિ આરડોલીના હિન્દીઓ આગળ આ વખતે કાઢેલા સરદારના નીચેના ઉદ્દગારોમાં આપણને સંભળાય છે. એક સવારે ગાંધીજી સાથે હિન્દી ગામો જોવા ગયેલા ત્યાં સરદાર બોલ્યા :

“ગાંધીજી તો તકલી ચલાવી ભાષણ આપે. એમને હવે બોલવાનું કશું રહ્યું નથી. ખેડૂતો એ સમજે પણ શું? માટે તમારે મારું કહ્યું માનવું. એમની પાસેથી શીખવાનું મેં શીખી લીધું છે. હવે તમારે મારી પાસેથી શીખવાનું છે.”

આપણે આગળ જોઈશું કે સંધિના અમલની આખતમાં સરદારને ઘણી અકળામણ થતી અને ખેડૂતોનો સ્વભાવ તથા ખેડૂતોની મુશ્કેલીઓ ગાંધીજી નથી સમજી શકતા એમ એમને લાગતું. તેની આગાહી ઉપરના ઉદ્દગારોમાં છે.

પણ આ સંધિ પછી લોકો રાહત મેળવવાની આશા કરતા થઈ જાય એ ગાંધીજીને અને સરદારને બંનેને જરાયે પસંદ નહોતું. બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ સ્વરાજની વાટાઘાટ કરવા માટે હાથ લાંબો કરતા હતા તે સ્વીકારવા માટે આ સંધિ હતી, લડતમાં જેમણે ગુમાવ્યું હતું તેમને રાહત આપવા માટે કે અપાવવા માટે નહોતી. વળી સ્વરાજ માટે લોકોમાં કામ કરવાની કોંગ્રેસને તક મળે તે હેતુ પણ હતો. પણ આપણે આગળના પ્રકરણમાં જોઈશું કે જે ઉદારતા અને સહભાવથી પ્રેરાઈને ગાંધીજી અને વાઈસરોય લોર્ડ અર્વિન આ સંધિ કરવા પ્રેરાયા હતા તે ઉદારતા અને સહભાવનો છાંટો પણ હિંદુસ્તાનમાંના બ્રિટિશ અમલદાર વર્ગમાં ઊતર્યો નહોતો. એટલે ગાંધીજીના, સરદારના અને બીજા કાર્યકર્તાઓના કાળજવટ પ્રયત્નો છતાં સંધિમાંથી કાંઈ નીપજ્યું નહીં.

૫

કરાંચી કોંગ્રેસના પ્રમુખ

જે વખતે વાઈસરોય સાથે વાટાઘાટો ચલાવી હતી તે વખતે જ કારોબારીના સભ્યો આવતી કોંગ્રેસ ક્યાં અને ક્યારે ભરવી તેનો વિચાર કરી રહ્યા હતા. લાહોરની કોંગ્રેસમાં ઠરાવ્યું હતું કે દર વરસે નાતાલના દિવસોમાં કોંગ્રેસ ભરાય છે તે દિવસોમાં ટાઢ બહુ હોય છે, તેથી માચ માસમાં ઋતુ સમધારણ હોય તે વખતે કોંગ્રેસ ભરવી. આ વર્ષે લડત ચાલતી હતી એટલે દરેક પ્રાંતની કોંગ્રેસ સમિતિઓ પ્રમુખની તેમ જ પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી રીતસર કરી શકે તેમ નહોતું. એટલે કારોબારીએ ઠરાવ્યું કે જે સમાધાની થઈ જાય તે કરાંચીમાં કોંગ્રેસ ભરવી અને તેનું પ્રમુખપદ સરદારને આપવું. પ્રતિનિધિઓની આખતમાં ઠરાવ્યું કે દરેક પ્રાંતની પ્રાંતિક સમિતિ પોતાને માટે ઠરેલી સંખ્યામાંથી અડધા પોતાના સભ્યોમાંથી ચૂંટે અને અડધા પોતાના પ્રાંતમાંથી જેલ ગયેલાઓમાંથી ચૂંટે.

સમાધાની પાંચમી માર્ચે થઈ, અને માર્ચના છેલ્લા અઠવાડિયામાં કોંગ્રેસ ભરવાનું નક્કી કર્યું; એટલે કરાંચીના લોકોને તૈયારી કરવાને માટે બહુ થોડા દિવસ હતા. પણ ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ શ્રી જમશેદ મહેતાના સહકારને લીધે અને સ્વાગત પ્રમુખ ડૉ. ચોઈથિરામ તથા સિંધના નિરભિમાની અને નિષ્ઠાવાન કાર્યકર્તા શ્રી જયરામદાસજીની વ્યવસ્થાશક્તિને લીધે કરાંચી કોંગ્રેસની વ્યવસ્થા બહુ સુંદર થઈ શકી. કરાંચીમાં વસતા ગુજરાતીઓએ પણ તેમાં ભારે ફાળો આપ્યો. તૈયારી માટે પૂરો એક મહિનો પણ નહોતો મળ્યો છતાં હજારો માણસોને રહેવાની, નાહવાધોવાની, ખાવાપીવાની તથા પાચખાનાપેશાબની લગભગ આદર્શ ગણાય એવી વ્યવસ્થા તેઓએ કરી. પહેલાંની કોંગ્રેસો કરતાં આ કોંગ્રેસથી એક નવો શિરસ્તો એ પડ્યો કે કોંગ્રેસની મુખ્ય બેઠક માટે મંડપ બાંધવાને બદલે આકાશના છત્ર નીચે જ બેસવાનું ઠરાવ્યું. એ આકાશ-છત્રવાળા મંડપની રચના, તેની અંદરના ધ્વનિવર્ધકોની વ્યવસ્થા, બેસવાની ગોઠવણ અને ત્રિરંગી દીપમાળ એ બધું કળાપૂર્ણ હતું.

કરાંચીની આ કોંગ્રેસ બહુ ક્ષુબ્ધ વાતાવરણમાં ભરાઈ હતી. સરકાર સાથે કરવામાં આવેલી સમાધાનીથી નવજીવાન વર્ગને ભારે અસંતોષ હતો. સમાધાન પ્રમાણે જેઓ છૂટવા જોઈતા હતા તેવા બધા કેદીઓ અમલદારોની આડખીલીઓને લીધે હજી છૂટ્યા નહોતા. વળી બંગાળ તથા બીજા કેટલાક

૪૭

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

પ્રાંતોમાં મોટી સંખ્યામાં કેદીઓ અટકાયતમાં અથવા નજરકેદમાં હતા. તેઓ સત્યાગ્રહની લડતને કારણે પકડાયેલા નહોતા પણ રાજદ્વારી કેદીઓ તો હતા જ. આ સમાધાનીમાં તેમને છોડાવવાની કશી જોગવાઈ થઈ શકી નહોતી. આના કારણે પણ નારાજનું મોટું કારણ તો એ હતું કે ભગતસિંગ અને તેના એ સાથીઓ સુખદેવ અને રાજગુરુ, એમને પંજાબના એક અમલદારનું ખૂન કરવા બદલ ૧૯૨૮ના લાહોર કાવતરા કેસમાં ફાંસીની સજા થઈ હતી. તેમને ફાંસી ન દેવામાં આવે એવી બધા નવજુવાનોની માગણી હતી. વાઈસરોય સાથેની ચર્ચા દરમ્યાન ગાંધીજીએ એમને ફાંસી ન દેવામાં આવે તે માટે વાઈસરોયને સમજાવવામાં કશી આડી રાખી નહોતી, પણ વાઈસરોય ફાંસી અટકાવવા તૈયાર નહોતા અને વાટાઘાટો સત્યાગ્રહની લડત અંગેની જ હોઈ ગાંધીજી સંધિની શરતોમાં એ લાવી શકતા નહોતા. વળી ભગતસિંગ એવો બહાદુર જુવાન હતો કે તેણે વાઈસરોયને દયાની અરજી કરવા સાફ ના પાડી હતી અને કહ્યું હતું કે મેં તો દેશની સ્વતંત્રતાની લડતને માટે એક શત્રુનું ખૂન કર્યું છે, માટે સરકાર પણ મને શત્રુ ગણી ભલે ગોળીએ દે, મને ફાંસીએ લટકાવે છે એ પણ મને તો હીણપદ લાગે છે. ભગતસિંગના આવા હિંમતવાળા અને બહાદુર વર્તનથી સ્વાભાવિક રીતે જ નવજુવાનોનાં હૃદય તેણે જીતી લીધાં હતાં. વાઈસરોયે ગાંધીજીને એટલું કહ્યું કે તમે આહતા હો તો કરાંચીની કોંગ્રેસ પૂરી થઈ જાય ત્યાર પછી એને ફાંસી દેવાય એવી વ્યવસ્થા હું કરું. પણ ગાંધીજીએ વાઈસરોયને વીનવ્યા કે તમે મારું માનતા નથી અને નવજુવાનોનાં દિલ પર સારી અસર કરવાની આ તક ગુમાવો છો, એટલે તમારે એને ફાંસી દેવી જ હોય તો કરાંચી કોંગ્રેસ પહેલાં દો જેથી મારે અને સરદારને નવજુવાનોનો જે કાંઈ રોષ વહોરવાનો હોય તે અમે ત્યાં જ વહોરીએ. એ રોષમાંથી છટકવાનો અમારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ નહીં.

આવા કાણુ સંજોગોમાં સરદારને કોંગ્રેસની ધુરા વહન કરવાનું હતું. તેની કદર આપણા સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવે કેવી કરી હતી તે, જ્યારે ગાંધીજી અને સરદાર મુંબઈથી કરાંચી જતા હતા ત્યારે પોતાની અંજલિ તરીકે તેમના હાથમાં નીચેનો શ્લોક તેમણે મૂક્યો તે ઉપરથી જણાય છે.

યત્ર યોગેશ્વરો ગાંધી વલ્લભશ્ચ ધૂર્ધરઃ ।

તત્ર શ્રીવિજયો ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥

જહાં યોગેશ છે ગાંધી, અને ધૂર્ધર વલ્લભ;

ત્યાં શ્રી જય, ત્યાં ભૂતિ, નીતિ, નિશ્ચલ માનું હું.

સાંતાકૃષ્ણ, ૧૮-૩-'૩૧

આશાવાદી અધ્યાત્મા

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

કરાંચી કોંગ્રેસના પ્રમુખ

૪૯

છેવટે કરાંચી કોંગ્રેસના થોડા દિવસ અગાઉ જ ભગતસિંગ અને તેના સાથીઓને ફાંસી દેવાઈ. નવજીવાનો ખૂબ ઉશ્કેરાયા. ગાંધીજી અને સરદાર કરાંચી સ્ટેશને પહોંચ્યા તે વખતે નવજીવાનો તેમની આગળ કાળા વાવટા અને કાળાં ફૂલો ધરી પોતાનો વિરોધ દર્શાવવા ઇચ્છતા હતા. ગાંધીજીએ કોંગ્રેસના અધ્યક્ષે સૂચના કરી કે એમને રોક્યા વિના મારી પાસે આવવા દો. પહેલાં મારે એમનું સ્વાગત સ્વીકારવું છે. તેઓ આવ્યા એટલે ગાંધીજીએ કહ્યું કે આ કાળાં ફૂલ મારી અને સરદારની ઉપર નાખવાં હોય તો તેમ કરો, નહીં તો અમને હાથમાં આપો. તેમને એ પણ કહ્યું કે અમને કાળાં ફૂલથી વધાવવાનો તમને હક છે, તમને અમારા ઉપર રોષ કરવાનો પણ હક છે. યુવાનોએ ફૂલો માથા ઉપર વેરવાને બદલે હાથમાં આપ્યાં. ગાંધીજીએ કહ્યું તમારા આ વિનય માટે હું તમારો બહુ આભારી છું. ગાંધીજીનું આવું શાંત અને વાત્સલ્યપૂર્ણ વર્તન જોઈ યુવાનો શરમાયા. તેમના દિલમાં ગાંધીજી કે સરદાર પ્રત્યે અનાદર તો નહોતો જ, માત્ર પોતાની લાગણીનો ઊભરો તેમની આગળ તેઓ ઠાલવવા માગતા હતા.

સરદારનું પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ બહુ ટૂંકું હતું. પોતાને કોંગ્રેસના પ્રમુખ નીમવામાં આવ્યા છે તે પોતાની નહીં, પણ ગુજરાતની કદર કરવા માટે છે એમ કહેતાં તેમણે જણાવ્યું :

“ મારા જેવા સીધાસાદા એકૂતને તમે દેશના પ્રથમ સેવકના પદને માટે ચૂંટ્યો તે મારી સ્વસ્થ સેવાની કદરના કરતાં ગુજરાતે ગયા વર્ષના ચક્ષુમાં જે અદ્ભુત બલિદાન આપ્યાં છે તેની કદર કરવાને અર્થ છે, એ હું સારી રીતે સમજું છું. ગુજરાત પ્રાંતને એ માનને માટે તમે પસંદ કર્યો એ તમારી ઉદારતા છે. બાકી સાચી વાત તો એ છે કે આ જમાનાની અપૂર્વ નગૃતિના ગયા વર્ષમાં કોઈ પ્રાંતે બલિદાન આપવામાં કશી કચાશ રાખી નથી. દયાળુ પ્રભુનો પાડ છે કે એ નગૃતિ એ સાચી આત્મશુદ્ધિની નગૃતિ હતી.”

ભગતસિંગની ફાંસી વિષે બોલતાં કહ્યું :

“ નવજીવાન ભગતસિંગ, સુખદેવ અને રાજગુરુને થોડા જ દિવસ ઉપર ફાંસી મળી છે તેથી દેશને પારાવાર ઉકળાટ થયો છે. એ યુવકોની કાર્યપદ્ધતિની સાથે મારે નિરપત નથી. બીજા કોઈ પણ હેતુને માટે ખૂત કરવું તેના કરતાં દેશને માટે કરવું એ એણું નિંદ છે એમ હું માનતો નથી. છતાં ભગતસિંગ અને તેના સાથીઓની દેશભક્તિ, હિંમત અને બલિદાન આગળ મારું શિર ઝૂકે છે. આ યુવાનોને થયેલી ફાંસીની સજા બદલીને દેશનિકાલની કરવામાં આવે એવી લગભગ આખા દેશની માગણી છતાં સરકારે એમને ફાંસી દઈ દીધી છે, એ હાલનું રાજતંત્ર કેટલું હુદયશૂન્ય છે એ પ્રગટ કરે છે.”

સંધિ વિષે બોલતાં કહ્યું :

સ. ૨-૪

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

“આપણે આ સમાધાની ન સ્વીકારી હોત તો આપણો દોષ ગણાત અને ગયા વર્ષની તપશ્ચર્યા બંધી ઘોવાઈ જત. આપણે તો સત્યાગ્રહી તરીકે હંમેશાં દાવો કરવો જોઈએ અને કર્યો છે કે આપણે હંમેશાં સુલેહ માટે તૈયાર છીએ એટલું જ નહીં પણ ઉત્સુક છીએ. એટલે જ્યારે સુલેહ માટે દ્વાર ખુલ્લું દેખાયું ત્યારે આપણે તેનો લાભ લીધો. ગોળમેજી પરિષદમાં ગયેલા આપણા દેશબંધુઓએ સંપૂર્ણ જવાબદારીવાળા તંત્રની માગણી કરી. બ્રિટિશ પક્ષએ એ માગણી સ્વીકારી. અને તે પછી વડા પ્રધાને, વાઈસરોયે અને આપણા કેટલાક પ્રસિદ્ધ નેતાઓએ કોંગ્રેસના સહકારની માગણી કરી. તે ઉપરથી કોંગ્રેસની કારોબારીને લાગ્યું કે જે માનભરી સુલેહ થઈ શકે તો અને કશીયે શરતો અને કાયદુ વાના પૂર્ણ સ્વરાજ માટે માગણી કરવાનો કોંગ્રેસનો હક સ્વીકારતો હોય તો કોંગ્રેસે ગોળમેજી પરિષદમાં જવાનું આમંત્રણ સ્વીકારવું અને બધા પક્ષ સ્વીકારી શકે એવું તંત્ર ઘડવાના પ્રયત્નમાં સહકાર દેવો. જે આ પ્રયત્નમાં આપણે નિષ્ફળ જઈશું અને તપશ્ચર્યાના માર્ગ સિવાય બીજા રસ્તો નહીં રહે તો તે લેવાને આપણને અટકાવનાર પૃથ્વી ઉપર એકે શક્તિ નથી.”

કોંગ્રેસ આગળ મુખ્ય ઠરાવ ગાંધી-અર્વિન કરારથી થયેલી સંધિને બહાલી આપવાનો હતો. ઉપર કહેવાઈ ગયું છે કે આ સંધિ નવજીવાનોને પસંદ પડી નહોતી. તે વખતે કોંગ્રેસમાં નવજીવાનોના મધ્યમમાર્ગી નેતા જવાહરલાલ નેહરુ હતા અને અંતિમમાર્ગી નેતા શ્રી સુભાષ બોઝ હતા, એમ કહેવાય. પંડિત જવાહરલાલને સંધિ પસંદ પડી નહોતી તે સંધિની શરતોને કારણે નહોતું, પણ એમના અભિપ્રાય પ્રમાણે સંધિમાં પૂર્ણ સ્વરાજના તત્વનો એમને ત્યાગ થયેલો લાગતો હતો તે કારણે હતું. છતાં ગાંધીજી પ્રત્યેની ભક્તિને લીધે અને તેમની સમજવટને કારણે સંધિની આખતમાં એમણે પોતાના મનને મનાવી લીધું હતું. અને કોંગ્રેસની બેઠકમાં સંધિનો ઠરાવ એમણે જ રજૂ કર્યો. તે રજૂ કરતાં તેમણે પોતાની મનોવ્યથાના દરેક ક્રમનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. આટલી મનોવ્યથા પછી જ્યારે સંધિને બહાલી આપવાનો ઠરાવ રજૂ કરવાને પોતે ઊભા થાય છે ત્યારે એ ઠરાવમાં કંઈક રહસ્ય હશે, એમ તેમણે નવજીવાનોને સૂચન કર્યું. તેમની દર્દભરી વાણીએ શ્રોતાઓનાં હૃદય ઉપર ઊંડી અસર કરી અને ગાંધીજીનું તથા સરદારનું કામ અતિશય સહેલું કરી મૂક્યું. અંતિમમાર્ગી સુભાષબાબુએ પણ ઠરાવનો વિરોધ ન કરતાં તેને ટેકો આપ્યો. એટલે નવજીવાનો શાંત થયા. પછી ગાંધીજીએ યુવાનોને સમજવટમાં કહ્યું :

“આપણા નવજીવાન ભાઈઓ અને બહેનોને સંધિથી દુઃખ થયું છે. તેમને માટે મારા દિલમાં પ્રેમ સિવાય બીજું કશું નથી. એમનું દુઃખ હું સમજી શકું છું. એમને આ સંધિ વિષે શંકા ઉઠાવવાનો પૂરેપૂરો હક છે. મારા દિલમાં એમના વિરોધથી ચીડ નથી થતી, ગુસ્સો પણ નથી આવતો. આપણે ગોળમેજી પરિષદ

કરાંચી કોંગ્રેસના પ્રમુખ

૫૧

સામે ભારે વિરોધ દર્શાવેલો. એ પરિષદમાંથી કશું ન મળે એવું પણ કહેલું. ત્યારે એવું શું બની ગયું છે કે જેથી આપણને લાગે છે કે એ પરિષદમાં જવાથી કાંઈ લાભ થવાનો છે? મારામાં કાંઈ બહુ નથી, કે નથી કોંગ્રેસમાં કાંઈ બહુ, જેથી ગાળમેળ પરિષદની વૃત્તિ બદલાઈ નય અને બધું મળી રહે. એટલે તમે મારી પાસેથી સારી રીતે સમજ લો કે હું એવું વચન નથી આપવા માગતો કે અમે ગાળમેળ પરિષદમાં જઈશું એટલે પૂર્ણ સ્વરાજ મળી જશે. મારા મનમાં એ વિષે પૂરેપૂરો શક છે. ઘણી વાર થાય છે કે આ પરિષદમાં જઈને આપણે શું કરશું? આને જે આપણે માગીએ છીએ તેની અને આજ સુધી ગાળમેળ પરિષદ આગળ ધરવામાં આવ્યું છે તેની વચ્ચે એવડો મોટો દરિયો છે કે ત્યાં જઈને શું કરશું, એ શંકા દિલમાંથી નીકળતી જ નથી.

“પણ જે વસ્તુ અમુક સંલેગોમાં ધર્મ થઈ પડે છે તે ને ન કરીએ તો પાપ થાય. સત્યાગ્રહનો કાયદો છે કે જેની સામે સત્યાગ્રહ કરી રહ્યા હોઈએ તેની સાથે મસલત કરવાનો વખત આવે ત્યારે મસલત કરવી. આપણી પ્રાર્થના એ હોય કે જેને આપણે દુશ્મન માનીએ તેની સાથે પ્રેમ કરીને તેને છૂટી લઈએ. સત્યાગ્રહીની પ્રતિજ્ઞા તો દુશ્મનને પ્રેમથી છૂટવાની છે. જે સત્યાગ્રહીમાં પ્રેમ ન હોય પણ વેરઝેર હોય તો એ સત્યાગ્રહી નહીં પણ દુરાગ્રહી કહેવાય. પણ કોંગ્રેસના ધ્યેયમાં તો દુરાગ્રહને સ્થાન નથી, એમાં તો માત્ર સત્ય અને અહિંસાને સ્થાન છે. એટલે આપણે માનીએ કે જેની સામે સત્યાગ્રહ કર્યો તેની સાથે સંધિ થઈ જ ન શકે તો એ મોટી ભૂલ છે. એ ભૂલ દૂર કરવી નેઈએ. એટલે નેકે મને આ વસ્તુમાંથી કશું નીપજવા વિષે શંકા છે તોપણ જ્યારે આપણને નિમંત્રણ દેવામાં આવ્યું છે, જ્યારે આપણને કહેવામાં આવે છે કે તમારે શું નેઈએ છે, તે અમને આવીને સંભળાવો અને સમજાવો, લડ્યાં કરવાને બદલે અમને જાણવા દો કે તમારી શી માગણી છે, ત્યારે આપણે ત્યાં જવું જ નેઈએ. . . .

આ સંધિમાં આપણને શરમ લાગે એવી એક પણ વાત નથી. આ સંધિમાં અમુક વસ્તુ કેમ નથી આવી, અમુક વસ્તુ કેમ રહી ગઈ છે એ અહીં સમજાવવા નથી માગતો પણ એ સંધિ કરવાનો કારોબારી સમિતિનો કેમ ધર્મ થઈ પડ્યો હતો તે તમને સમજવું. કારોબારી સમિતિને સરકારે જ્યારે છોડી ત્યારે તેણે કાં તો સવિનય ભંગ કરીને પાછા જેલમાં ચાલ્યા જવું, કાં તો કંઈક બીજું પગલું ભરવું, એ એનો ધર્મ થઈ પડ્યો. એ પગલું આપણે ન ભર્યું હોત અને સવિનય ભંગ કરીને જેલમાં નત તો જગતમાં આપણી નામના નહોતી થવાની, પણ આપણી બદનામી થાત.

“આપણે આ સંધિ થાકીને નથી કરી. એક ભાઈએ કહ્યું, અમે તો એક વર્ષ વધારે લડાઈ ચલાવવાને માટે તૈયાર હતા. એ વાત હું પણ માનું છું. હું તો તેથી આગળ જઈને કહું છું કે એક નહીં પણ વીસ વર્ષ આપણે લડાઈ ચાલુ રાખી શકતા હતા. સત્યાગ્રહી તો બીજા બધા થાકીને કંટાળી નય તોપણ એકલો લડ્યાં કરે. એટલે આપણે થાક્યા તેથી કારોબારી સમિતિને સંધિ કરવી પડી એ વાત બરાબર નથી. એવી રીતે થાકીને જે સત્યાગ્રહ બંધ કરે છે તે ઈશ્વરને છેતરે છે, પ્રજાને છેતરે છે, દેશને છેતરે છે. પણ એવી રીતે આ સંધિ

Gandhi Heritage Portal

થઈ જ નથી. આ સંધિ થઈ કારણ એ થવી નોઈતી હતી. આપણામાં લડવાની શક્તિ હોય માટે લડ્યાં જ કરવું નોઈએ એમ તો ન જ કહેવાય અને આવતી સાલ સુધી લડત તોયે પાછી આની આ જ વાત આવીને ઊભી રહેત. ત્યારે શું તમે પાછા એમ કહેત, 'ના, અમે તો લડ્યાં જ કરવાના?' ને સિપાઈ એમ કહે કે હું તો લડ્યાં જ કરીશ તો તો એ મિથ્યાભિમાની કહેવાય. એ ઈશ્વરનો ગુનેગાર અને છે. એટલે ને સંધિ થઈ એ થવી નોઈતી જ હતી."

નવજીવાનોની એક ખાસ સભા આગળ ગાંધીજીએ કહ્યું :

“ભાઈ, સંધિને સમજવાનો પ્રયત્ન કરો. મારો તો આખી જિંદગી સંધિ કરવાનો, લડવાનો, વળી પાછા સંધિ કરવાનો ધંધો રહ્યો છે. આપણે તો એ નેવાનું હતું કે આપણે સાચા રસ્તા ઉપર છીએ કે કેમ, નેથી આપણને જગતમાં કોઈ પણ ઉતાવળું અને અવળું પગલું લેવાને માટે નિંદ્રી ન શકે. ચાળીસ વર્ષ થયાં નેણે આ જ પ્રકારનું કામ કર્યું છે અને કંઈક અંશે સફળતા મેળવી છે તેના અનુભવોનો તો જરા ખ્યાલ કરો. કરોડો લોકોમાં ચેતન આવી ગયું છે. કરોડો ખેડૂતો નિર્ભય થઈને ખેડા છે, તે શું કશા કાર્ય કે પ્રયત્ન વિના થયું? એ મેં કર્યું એવો દાવો હું નથી કરતો. હું તો નિમિત્ત હતો. પણ ને વસ્તુ હિંદુસ્તાનની આગળ મૂકવાનો પ્રયત્ન આ પંદર વર્ષ થયાં હું કરી રહ્યો છું તે વસ્તુએ લોકોમાં ચેતન આણ્યું છે એ વિષે તો શંકા નથી જ. તમારી બહાદુરી, તમારો ત્યાગ, મને ગ્રાહ્ય છે. એ ત્યાગને અહિંસાની શક્તિ સાથે નોડો.”

ખીજો ઠરાવ ભગતસિંગને અને એના મિત્રોને અપાયેલી ફાંસી વિષે હતો. એ ઠરાવ પણ જવાહરલાલે રજૂ કર્યો. તેઓ બોલ્યા,

“આ ઠરાવ રજૂ કરવાને માટે મારે બદલે એ ઠરાવના ધડનાર અહિંસાના પૂનરી હોત તો, નેણે હિંસાના મંત્રનું પાલન કરીને પોતાના જીવનનું બલિદાન આપ્યું છે તેની તારીફ કરનારો આ ઠરાવ ગાંધીજીએ રજૂ કર્યો હોત તો એ વધારે ઉચિત થાત.”

ભગતસિંગવાળો ઠરાવ નીચે આપ્યો છે :

“આ કોંગ્રેસ કોઈ પણ રીતની અથવા કોઈ પણ રૂપની રાજદ્વારી હિંસા સાથે નિસ્ખત રાખતી નથી. છતાં સરદાર ભગતસિંગ અને તેના સાથીઓ શ્રી સુબહેવ અને રાજગુરુની બહાદુરી, શૌર્ય અને બલિદાનની તારીફ કરે છે, અને મરનારનાં કુટુંબીઓ સાથે શોકમાં શામિલ થાય છે. આ ત્રણ ભાઈઓને ફાંસી દેવાનું કૃત્ય એ ઉડહડતા વેરથી પ્રેરાયેલું અને તેમની સન્નમાં ફેરફાર કરવાની રાષ્ટ્ર સમસ્તની માગણીને ધરાદાપૂર્વક ઠોકર મારનારું હતું એવો આ કોંગ્રેસનો અભિપ્રાય છે. આ કોંગ્રેસ પોતાનો એ અભિપ્રાય પણ વ્યક્ત કરે છે કે બે રાષ્ટ્રો વચ્ચે સહભાવ, ને આ ટાંકણે અતિશય આવશ્યક છે, એ પેદા કરવાની સુવર્ણ તક સરકારે પોતાના આ કૃત્યથી ગુમાવી છે. ને પક્ષ નિરાશાથી પ્રેરાર્થને રાજદ્વારી હિંસાનો આશ્રય લે છે તે પક્ષને છતી લઈ શાંતિને માર્ગે વાળવાની પણ આ સુવર્ણ તક હતી એ સરકારે ગુમાવી છે.”

કોંગ્રેસની એક દરમ્યાન જ કાનપુરમાં કોમી હુલ્લડ થયાના અને એ હુલ્લડમાં કેટલાંક મુસલમાન કુટુંબોને અચાવવા જતાં શ્રી ગણેશશંકર વિદ્યાર્થી

મરાયાના સમાચાર આવ્યા. તેથી ભારે ગમગીની ફેલાઈ. મુસલમાન કુટુંબોને મારવા આવેલાં ઝનૂની ટોળાં આગળ સાચા સત્યાગ્રહી તરીકે ગણેશશંકર વિદ્યાર્થી અડગ ઊભા રહ્યા હતા. તેઓ યુક્ત પ્રાંતની સમિતિના પ્રમુખ હતા. તેમના કુટુંબ પ્રત્યે દિલસોજી અતાવનારો જે ઠરાવ કોંગ્રેસે પસાર કર્યો તેમાં જણાવ્યું કે,

“જેઓ ભયમાં આવી પડ્યા હતા તેમના પ્રાણ બચાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં અને મારામારી અને ગાંડપણની વચ્ચે શાંતિ અને ડહાપણ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરતાં, એક પ્રથમ દરજ્જાના આગેવાન કોંગ્રેસી કાર્યકર્તાએ પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી છે તે માટે આ કોંગ્રેસ ગર્વ લે છે.”

પણ આ કોંગ્રેસ વિશેષ યાદગાર તો તેણે પસાર કરેલા ‘સ્વરાજના મૂળ હુકો’ વિષેના મહત્વના ઠરાવ માટે બની ગઈ છે. એ ઠરાવ કોંગ્રેસનું કામ પૂરું થવા આવ્યું ત્યારે ઉતાવળમાં પસાર થયેલો હોઈ એમાં સુધારો કરવાની સત્તા કોંગ્રેસે પોતાની મહાસમિતિને આપી હતી. તા. ૬, ૭, ૮ ઓગસ્ટ, ૧૯૩૧ના રોજ મહાસમિતિએ એ ઠરાવમાં કેટલાક સુધારા કરી તેને છેવટનું રૂપ આપ્યું. અત્યારે આપણું સ્વરાજ થઈ ગયું છે છતાં એ ઠરાવમાં જણાવેલી ઘણી બાબતોનો અમલ હજી આપણે કરી શક્યા નથી, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

આટલા ઉપરથી જણાશે કે આ કોંગ્રેસનું સુકાન ચલાવવું એ સહેલું નહોતું. છતાં સરદાર પોતાની વ્યવહારદક્ષતાથી જવાબદારીને પહેાંચી વળી શક્યા. એક ખેડૂતને શોભે એવી રીતે તેમણે અધું કામ ચલાવ્યું. હિંદીમાં જ તમામ કામકાજ ચલાવવાનો આગ્રહ રાખ્યો. અને છેવટના ઉપસંહારના ભાષણમાં પોતાના હૃદયમાં રહેલું દર્દ તથા આંખમાં ભરેલો અંગાર તેમણે ઠાલવ્યો :

“ગાંધીજીને ૬૩ વર્ષ થવા આવ્યાં; મને ૫૬ થવા આવ્યાં. સ્વરાજની ઉતાવળ તે અમને ધરડાએને હોય કે તમને જીવાનેને? અમારે મરતાં પહેલાં હિંદુસ્તાનને આઝાદ નેવું છે, એટલે તમારા કરતાં અમને વધારે ઉતાવળ છે. તમે મનૂરો અને ખેડૂતોની વાત કરો છો. હું દાવો કરું છું કે ખેડૂતોની સેવા કરતાં હું બુઢો થયો. છતાં તમારામાંના કોઈની પણ સાથે હરીફાઈમાં ઊતરવા તૈયાર છું. ખેડૂતો પાસે જે કુરબાની મેં કરાવી છે તેટલી ભાગ્યે જ તમારામાંથી કોઈએ કરાવી હશે. છ માસ પછી ફરી વખત આવશે તો બતાવીશ. નાહકના તમે શું કામ ફૂંડો છો? છ માસમાં તમે બુઢા નથી થઈ જવાના. એ વાત સાચી છે કે સરકારે રોષનાં કારણ ઘણાં આપ્યાં છે અને આપી રહી છે. પણ આપણે રોષ કર્યું પાલવે એમ નથી. આપણે અત્યારે તલવાર મ્યાન કરી છે. તેને કાઢ ન ચડવા દેશો. તેને ધરી ધરીને ચળકતી રાખો. મઘનિષેઘ, ખાદી, તથા આત્મશુદ્ધિના કાર્યક્રમ તો તમારી સામે પડેલા જ છે. તેમાંથી પ્રજ્વળી

તાકાત પારાવાર વધે છે, એ તમે જોયું છે. . . . આપણામાં તાકાત હશે તો ગોળમેજીમાં ધાર્યું મેળવીશું. આપણને એ નાપસંદ પરશે તો પાછા આવીશું અને લડીશું. માટે પ્રબળ શક્તિ વધે એવું કરો.”

જમીનદારો અને માલદારોને સંબોધીને કહ્યું :

“પં. જવાહરલાલજી કાર્યક્રમ મૂકે છે ત્યારે ઘણા ભરખી ઊઠે છે. જે તેમનામાં ગરીબો પ્રત્યે પ્રેમ છે, અને કોઈ પ્રત્યે દ્વેષ નથી તો તેમનો (જવાહરલાલજીનો) ડર શા માટે? જમીનદારોની જમીનો જશે એવું કહીને એમને શું કામ ભડકાવો છો? બકરીનો તે શિકાર હોય? જમીનદારો તો બિચારા પામર છે. સરકારનો એક સિપાઈ પણ તેમને ડરાવે છે. આપણે એવું કામ કરીએ કે તેમના દિલમાં પણ ઈશ્વરનો વાસ છે તે નવ્રત થાય, અને પ્રબળ સુખદુઃખ જોડે તે એકરસ થાય. પોતાના ફરજંદ જેવી પ્રબળ ભૂખે મરતી હોય ત્યારે જે મહેલોમાં ગાનતાન કરે, નાચો નચાવે અને પૈસાનો ધુમાડો કરે એવા જમીનદાર ન જ ચાલે.”

આમ કોંગ્રેસની બેઠકનું કામ ઠીક ઊકતી ગયું, પણ આગળ બહુ વિકટ કામ પડ્યું હતું.

૬

સંધિનો અમલ

સંધિ થઈ ગયા પછી તરત પત્રકારોને મુલાકાત આપતાં ગાંધીજીએ જણાવેલું કે, “વાઈસરોયની અખૂટ ધીરજ અને એટલી જ અખૂટ મહેનત તથા બિનચૂક વિનયને આ સંધિ આભારી છે. આ નાબુક વાટાઘાટો ચાલતી હતી તે દરમિયાન તેઓ હંમેશાં નિખાલસ રહ્યા છે અને અને ત્યાં સુધી સમાધાની ઉપર આનવાનો તેમણે પોતાનો નિશ્ચય દેખાડ્યો છે.” એવી જ રીતે વાઈસરોયે પણ આ સમાધાની શક્ય બનાવવા માટે ગાંધીજીની પ્રશંસા કરી. ગાંધીજીની પ્રામાણિકતા, સચ્ચાઈ અને ઊંચી દેશભક્તિનાં તેમણે ભારોભાર વખાણ કર્યાં અને કહ્યું કે, “ગાંધીની સાથે કામ કરવું એ એક ભારે લહાવો છે. તેમાં આનંદના ઘૂંટણ આવે છે.” આમ આ સંધિ કરનાર બે વ્યક્તિઓ જ્યારે એકબીજા પ્રત્યે સુજનતા અને સહભાવથી ઊભરાતી હતી ત્યારે બ્રિટિશ અમલદારોને, વાઈસરોય ગાંધીજી સાથે સમાધાનની વાતો કરે અને સરકાર અને કોંગ્રેસ વચ્ચે આવી સંધિ થાય એટલે કે કોંગ્રેસ એ લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સંસ્થા છે એ વસ્તુનો સરકાર તરફથી સ્વીકાર થાય એ જરાયે પસંદ નહોતું. અને સંધિનો અમલ કરવાનો તો તેમના હાથમાં હતો. એટલે તેમણે ચોરીમાંથી જ દાંત કચડવા માંડ્યા. વળી સંધિ કર્યા પછી થોડા જ વખતમાં લોર્ડ અર્વિનની મુદત પૂરી થતી હતી એટલે તેમને જવાનું થયું. તેમની જગ્યાએ

લોર્ડ વિલિંગ્ડન તા. ૧૮-૪-૧૯૩૧ના રોજ વાઈસરોયપદે આવ્યા. તેઓ હિંદુસ્તાનના સારી પેઢે ભોમિયા હતા. મુંબઈ અને મદ્રાસમાં ગવર્નર થઈ ચૂકેલા હતા અને સિવિલ સર્વિસ સાથે તેમની સારી ગાંઠ-બંધાઈ ગયેલી હતી. હિંદુસ્તાનમાંના બ્રિટિશ અમલદારોનું માનસ તેઓ ધરાવતા હતા એટલું જ નહીં પણ એ માનસ સાથે તેમનો સમભાવ હતો, બંધે એ માનસ તેમણે પોતે પણ કેળવ્યું હતું. આ સંધિ પ્રત્યે અને સંધિના પ્રણેતા ગાંધીજી અને લોર્ડ અર્વિન પ્રત્યે તેઓ કેવું વલણ ધરાવતા, તે ખાનગીમાં તેમણે કાઢેલા પણ બહુ જાણીતા થઈ ગયેલા તેમના આ ઉદ્દેશોમાં વ્યક્ત થાય છે : “એ તો અર્વિન ભલો માણસ તે આ નટખટ વાણિયાની જાળમાં ફસાયો. હું તો એને કાઢું જ ન આપું.” બીજા એક પ્રસંગે કહેલું : “વાનર યુક્તિઓ-વાળો એ લુચ્ચો (ગાંધીજી) મને ખોટો દેખાડવામાં હંમેશાં ક્ષમી જાય છે.” જેનું આત્મ માનસ હોય તેની પાસેથી કેવી આશા રખાય ? અને અમલદારોને તો સંધિ અશક્ય બનાવવી જ હતી. વિલિંગ્ડન સાહેબના રાજ્યમાં તેમને છૂટા દોર મળ્યા. વળી સંધિ થઈ ત્યારે ઇંગ્લંડમાં મજૂર પ્રધાનમંડળ સત્તા ઉપર હતું પણ સંધિ પછી થોડા જ વખતમાં તેણે રાજીનામું આપ્યું અને મુખ્ય પ્રધાન મિ. મેકડોનલ્ડ જે મજૂર પક્ષનો નેતા હતો તેણે મિશ્ર પ્રધાન-મંડળ રચ્યું. ત્યાં પ્રધાનમંડળમાં કોન્ઝર્વેટિવ પક્ષનું જોર વધારે હતું. આ ફરકારને લીધે પણ પરિસ્થિતિમાં ખોટો ફરક પડી ગયો.

લોકોએ જમીનમહેસૂલ ન ભરવાની લડત ઉપાડી તેથી અમલદારોનો પિત્તો સારી પેઢે ઊકળેલો તો હતો જ. એટલે સંધિ પછી જમીનમહેસૂલની આડી વસૂલ કરવા માટે તેમણે ઠીક ઠીક આકરાં પગલાં લેવા માંડ્યાં. સંધિમાં ખાલસા કે જપ્ત થયેલી સ્થાવર તથા જંગમ મિલકત આખતમાં તથા મહેસૂલની વસૂલાતની આખતમાં નીચે પ્રમાણે શરતો થયેલી હતી :

“ જમીનમહેસૂલ કે બીજા કોઈ દેવાની વસૂલાતને માટે ખાલસા કે જપ્ત થયેલી જમીન અને બીજી સ્થાવર કે જંગમ મિલકત જે સરકારના કબજામાં હશે તે પાછી આપવામાં આવશે, સિવાય કે જિલ્લાના કલેક્ટરને એમ માનવાને કારણ હોય કે કર ન આપનાર માણસ તેની પાસેથી લેવાનું લહેણું યોગ્ય મુદતમાં આપવાની આડાઈ કરીને જ ના પાડે છે. યોગ્ય મુદત કેટલી તે નક્કી કરવામાં, કર ન ભરનારા જે લોકોને પૈસા ભરવાની મરજી હોવા છતાં તે માટે ખરેખર મુદતની જરૂર હશે, તેવાઓને વિષે ખાસ વિચાર કરવામાં આવશે, અને જરૂર હશે તો જમીનમહેસૂલના વહીવટના સામાન્ય ધારાધોરણ પ્રમાણે મહેસૂલ મુલતવી રાખવામાં આવશે.

“ નુકસાનને માટે વળતર આપવામાં નહીં આવે. જ્યાં જંગમ મિલકતને સરકારે વેચી દીધી હશે કે બીજી રીતે તેનો છવટનો નિકાલ કર્યો હશે ત્યાં પણ

વળતર આપવામાં નહીં આવે, તેમ જ વેચાણની ઊપજ પાછી આપવામાં નહીં આવે. સિવાય કે જે કાયદેસર લહેણને માટે તે મિલકત વેચવામાં આવી હોય તેના કરતાં ઊપજેલી રકમ વધારે હોય.

“ન્યાં સ્થાવર મિલકત ત્રીન્ન પક્ષને વેચી દેવામાં આવી છે ત્યાં સરકારને સંબંધ છે ત્યાં સુધી સોદો છેવટનો ગણાવો નેઈએ.

“મિલકતની જમ્તી કાયદેસર નથી એ મુદ્દાસર કોઈ પણ માણસને કાયદેસર ધલાજ લેવો હોય તો તે લેવાની છૂટ રહેશે.

“સરકાર માને છે કે બહુ જ નૂજ કિસ્સા એવા હશે ન્યાં લેણાની વસૂલાત કાયદાની કલમો પ્રમાણે ન થઈ હોય. એવા કિસ્સા હોય તો તેને પહોંચી વળવા સારુ સ્થાનિક સરકારો જિલ્લા અમલદારોને આ નતની ફરિયાદોની તાકીદે તપાસ કરવાની અને ન્યાં ગેરકાયદેપણું સાબિત થાય ત્યાં વિના વિલંબે ન્યાય આપવાની સૂચનાઓ મોકલશે.”

યુક્ત પ્રાંતમાં ઘણા કિસાનો ચાલુ સાલે મહેસૂલ નહીં ભરી શકેલા. તેમણે સવિનય ભંગતી લડતના કારણે જ તેમ ક્યું નહોતું પણ ખેતીની ઊપજના ભાવ એટલા ઊતરી ગયેલા હતા અને આર્થિક મંદી એટલી બધી આવી હતી કે કિસાનો પાસે જમીનદારોને ગણોત ભરવાના પૈસા જ નહોતા. સંધિ થયા પછી કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓએ કિસાનોની ગણોત ભરવાની અશક્તિને કારણે રાહતની માગણી કરવા માંડી અને રાહતની આખતમાં કશો નિકાલ ન થાય ત્યાં સુધી ગણોત ન આપવાની કિસાનોને સલાહ પણ આપવા માંડી. રાહતની આખતમાં તપાસ કરી લોકોને ન્યાય આપવાને બદલે હિંદ સરકારના હોમ સેક્રેટરી મિ. ઇમર્સને ગાંધીજીને તા. ૨૧-૩-'૩૧ના રોજ કાગળ લખીને જણાવ્યું કે,

“સ્થાનિક કોંગ્રેસ આ નતનું વલણ રાખે તો નાકરની લડત બીન્ન રૂપમાં ચાલુ જ રહે છે અને સંધિના મૂળ હેતુનું પાલન થતું નથી.”

ગાંધીજીએ તા. ૨૩-૩-'૩૧ના રોજ જવાબમાં જણાવ્યું કે,

“મારા કહેવાથી આ પ્રશ્ન ઉપર પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ એક નોંધ તૈયાર કરી છે તે આ સાથે મોકલું છું. એ નોંધમાં જણાવ્યા મુજબ સ્થાનિક કોંગ્રેસ સમિતિઓનું વલણ મને વાંધાભરેલું લાગતું નથી. મારો અભિપ્રાય એવો છે કે કોંગ્રેસ સમિતિઓની મદદને સ્થાનિક અમલદારો પાછી નહીં ઢેલે અને તેમની પ્રવૃત્તિ ઉપર વહેમની નજરથી નહીં જુએ તો બધું કુશળ જ છે.”

પણ અમલદારો તો કોંગ્રેસને લોકોની પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વીકારવા જ તૈયાર નહોતા. એટલે મિ. ઇમર્સને તા. ૩૧-૩-'૩૧ના રોજ જવાબ આપ્યો કે,

“આર્થિક હાડમારીઓના પ્રશ્નો વિચાર કરવાનું કામ મહેસૂલખાતાનું છે. એ બાબતમાં કોંગ્રેસ પોતાના તંત્રનો ઉપયોગ કરે એવું સૂચન સંધિમાં અથવા વાઈસરોય સાથેની આપની વાતમાં હતું નહીં.”

આ સ્થિતિ ગાંધીજી, જવાહરલાલજી કે સરદાર શી રીતે સ્વીકારે ? સૌએ મળીને મસલત કરી લીધા પછી તા. ૮-૪-'૩૧ના રોજ ગાંધીજીએ મિ. ઇમર્સનને સાફ સાફ જણાવ્યું કે,

“કિસાનોના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમના તરફથી બોલવું એ કોંગ્રેસનું પ્રથમ કાર્ય છે. ખેડૂતોના પ્રતિનિધિ તરીકે કોંગ્રેસ તરફની મદદને સ્થાનિક અમલદારો માન્ય ન રાખે અને તેમની મદદની દરખાસ્તોને સહાનુભૂતિપૂર્વક ન વિચારે તો ભય છે કે કોંગ્રેસને માટે સમાધાનીની શરતોનું પાલન કરવું અશક્ય થાય. એમ કરીને સંધિના ભંગના દોષનો ટોપલો કોંગ્રેસને માથે નાખવો તે ખોટું છે. છવટે તો શરતોનું પાલન લોકો દ્વારા જ થવાનું છે, અને જો કોંગ્રેસના માણસો લોકોની માગણીઓ અને લોકોનાં દુઃખો અમલદારો આગળ રજૂ ન કરી શકે તો સંધિનું પાલન કરવામાં કોંગ્રેસ અસમર્થ જ નીવડે.”

આરડોલી અને ખોરસદ તાલુકામાં તથા ગુજરાતના ખીજા ભાગોમાં પણ સ્થાનિક અમલદારોએ આવી મુશ્કેલીઓ ઊભી કરવા માંડી હતી. માતર તાલુકાના મામલતદારે એક નોટિસ કાઢી હતી. તેમાં જણાવ્યું હતું કે, “રખાનું ખર્ચ અને જપ્તીનું ખર્ચ સરકારને થયેલું હોવાથી તે માફ થઈ શકશે નહીં.” નવજીવન કાર્યાલયે લડત દરમ્યાન મહેસૂલ નહીં ભરેલું. સંધિ પછી તરત તે આપવા ગયા ત્યારે તેમની પાસે ‘નોટિસ ફી’ માગી અને ‘નોટિસ ફી’ વગર મહેસૂલ લેવાની ના પાડી. વળી ખેડૂતો પાસેથી પાછલી સાલની ખાકીઓ પણ તેઓ માગવા મંડયા હતા. સ્થાનિક કાર્ય-કર્તાઓ સાથે વિચાર કરીને ગાંધીજી તથા સરદાર એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા હતા કે,

૧. રાસ ગામને એટલી ભારે નુકસાની ખમવી પડી છે કે તે ભાગ્યે જ કાંઈ પણ ભરી શકે.

૨. ખાકીનાં ગામો પોતાથી શક્ય તેટલું બધું કરીને ચાલુ વર્ષનું મહેસૂલ ભરવાનો પ્રયત્ન કરશે.

૩. તગાની તથા પહેલાંની ખાકી સરકારે મુલતવી રાખવી જોઈએ. સરકાર એવું માને છે કે લોકો ઉપર આવી પડેલી આફત તેમને પોતાને જ વાંકે ઊભી થયેલી છે, પણ સંધિ થયા પછી આ કારણ રજૂ કરવું અપ્રસ્તુત છે.

૪. રખાનું, જપ્તીનું તથા નોટિસ ફીનું ખર્ચ નહીં લેવું એવો સંધિનો ચોખ્ખો અર્થ છે. તેથી એ ખર્ચોની રકમની માગણી કરવામાં ન આવે.

ગાંધીજીએ તા. ૨૦-૪-'૩૧ના રોજ ઉત્તર વિભાગના કમિશનર મિ. ગૌરેટને ડાગળ લખીને આ વસ્તુ જણાવી. તેના જવાબમાં મિ. ગૌરેટે ૨૧-૪-'૩૧ના રોજ ડાગળ લખીને જણાવ્યું કે,

“આપ કોંગ્રેસને સરકાર અને લોકો વચ્ચે મધ્યસ્થ તરીકે વર્ણવો છો. સંધિને અંગે સ્વીકારાયેલી વસ્તુઓમાંની આ નથી, અને તમે સૂચવેલો અર્થ

સ્વીકારવા હું અસમર્થ છું. લોકો પોતાને લગતી આખતમાં સરકારી અમલદારો પાસે પહોંચી જવાને સ્વતંત્ર અને શક્તિમાન છે.”

ગાંધીજીએ મુંબઈ સરકારને પત્ર લખી જણાવ્યું કે :

“હિંદની સરકારે તથા બ્રિટિશ સરકારે એ વસ્તુનો સ્વીકાર કર્યો કે કોંગ્રેસ જ લોકોની સાચી પ્રતિનિધિ છે ત્યારે જ તેની અને સરકારની વચ્ચે સંધિ થઈ છે. સરકાર અને લોકો વચ્ચે મધ્યસ્થ તરીકે કોંગ્રેસનો ઇન્કાર કરવો એટલે સંધિનો ઇન્કાર કરવો એ અર્થ થાય છે.”

આના જવાબમાં મુંબઈ સરકારે અને મિ. ગેરેટે સહજ ફેરવી તોલ્યું અને તત્કાળ પૂરતું તે કામ આગળ ચાલ્યું. પણ એમના દિલમાંથી આંટી ગઈ નહોતી. એટલે મુશ્કેલીઓ તે ઊભી જ રહી.

યુક્ત પ્રાંતમાં અને ગુજરાતમાં મહેસૂલ વસૂલ કરવાની આખતમાં અમલદારોએ સખતાઈ અને જોરજુલમ ચાલુ રાખ્યા. કલ્યાંટકમાં સીરસી અને સિદ્ધાપુર તાલુકા આર્થિક સંકટોને લીધે મહેસૂલ ભરી શક્યા નહોતા. ત્યાં પણ અમલદારોએ જુલમ કરવા માંડ્યા. કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓને આજુએ રાખી સરકારે આરોગ્યાર દમનનાં પગલાં લેવાનું શરૂ કર્યું.

કાયદાની મર્યાદામાં રહીને દાંડનાં પીઠાં ઉપર પિકેટિંગ કરવાની છૂટ સંધિના કરારમાં અપાયેલી હતી, પણ તેમાં દાંડતાડીની દુકાનોની હરાજી ઉપર પિકેટિંગ કરવાની છૂટ ક્યાં હતી? એટલે એના ઉપર પિકેટિંગ કરનારાને ૧૪૪મી કલમ લાગુ પાડવા માંડી. વળી પીઠાં ઉપરનાં પિકેટિંગનું નિયમન કરવાને બહાને સ્થાનિક અમલદારોએ એવા હુકમો બહાર પાડવા માંડ્યા કે પિકેટિંગ અશક્ય થઈ જાય. એવા હુકમોથી ચોક્કી કરનારાની સંખ્યા એટલી નાની નહીં કરવામાં આવી કે દુકાનને જે અથવા વધારે આરણું હોય તે એના ઉપર ચોક્કી રાખી શકાય જ નહીં. કેટલીક જગ્યાએ તે પીઠાંથી સો સો વાર દૂર ઊભા રહીને ચોક્કી કરવાના હુકમો કાઢવામાં આવ્યા. જેથી પિકેટિંગ કરનારા દુકાનો જોઈ પણ શકે નહીં અને પિકેટિંગ નિષ્ફળ અને આ ઉપરાંત અમદાવાદ, રત્નાગિરિ તથા ભરૂચ જિલ્લામાં પોલીસ પરવાનામાં જણાવેલા સ્થળ અને સમયની બહાર દાંડનું વેચાણ કરવાની પીઠાંવાળાને અમલદારોએ રજૂ આપી. વળી પીઠાંવાળા ચોક્કી કરનારા ઉપર હુમલા કરતા તે પ્રત્યે પોલીસ આંખમીંચામણું કરતી, અને ચોક્કી કરનારાઓની દાદ ફરિયાદ સાંભળતી નહીં. દાંડતાડી ઉપરનાં પિકેટિંગને નિષ્ફળ બનાવવાને એક પણ ઉપાય લેવાનો અમલદારોએ બાકી રાખ્યો નહીં.

ન્યાં મીઠું કુદરતી રીતે પાકતું હોય ત્યાં પોતાના ઘરઉપયોગ માટે એ લેવાની અને આસપાસના પ્રદેશમાં માથે મૂકીને વેચવાની સંધિના કરારની રૂએ છૂટ આપવામાં આવી હતી. મદ્રાસ ઇલાકાના માછીઓએ સંધિ પછી

વડી સરકારને આ છૂટ મળવા માટે આભારનો તાર કર્યો. સરકાર તરફથી એ લોકોને જવાબ મળ્યો કે તમને આ શરતો લાગુ નથી પડતી. સમાધાનીની શરતોમાં ધરના વાપરને સારું મીઠું ભેગું કરવાની કે પકવવાની છૂટ રહેશે એવા શબ્દો હતા અને મદ્રાસ ઇલાકાના માધીઓ માછલી સાચવવાના ઉપયોગને સારું મીઠું લેવા ઇચ્છતા હતા, એમ કહીને સરકારે તેમને ના પાડેલી. અહીં લાંબી વાટાઘાટો પછી સરકારે મે મહિનાની આખરમાં કબૂલ કર્યું કે “સમાધાનીની કલમોનો ઉદ્દેશ ગરીબોને લાભ આપવાનો હોઈ, ‘ધરગથ્યુ વાપર’ એ શબ્દોમાં ખાતર માટેના, ઢેરને ખવડાવવાના અથવા માછલી સાચવવાના ઉપયોગનો સમાવેશ થશે.”

વલસાડ તાલુકાનાં પાંચ ગામોએ પોતાની જમીનો ઉપર ધરાસણાના મીઠાના અગર ઉપર હુમલો કરનારા સ્વયંસેવકોની છાવણીઓ કરવા દીધેલી તે અદલ તેમનો દંડ કરવામાં આવેલો અને જમીનો જપ્ત કરવામાં આવેલી. હવે સમાધાનીની શરતોમાં “જે દંડ વસૂલ થયા નથી તે માફ કરવામાં આવશે અને જપ્ત થયે જમીનો વેચી નાખવામાં નહીં આવી હોય તે પાછી આપવામાં આવશે” એવી કલમ હતી. એટલે સમાધાની પછી એ ખેડૂતો પૂરે પૂરું મહેસૂલ ભરીને જમીનોનો કબજો પાછો માગવા ગયા ત્યારે તેમને કહેવામાં આવ્યું કે તમારી ખેતીની જમીનનો તમે ખિતખેતીના કામ માટે ઉપયોગ કર્યો તેનો દંડ નહીં ભરો ત્યાં સુધી જમીન પાછી આપવામાં નહીં આવે.

જે પટેલો અને તલાટીઓએ લડત દરમ્યાન રાજનામાં આપેલાં તેમને પાછા નોકરીએ લેવાની આખતમાં પણ સ્થાનિક અમલદારોએ જાતજાતના વાંધા ઊભા કર્યા. તેમની આખતમાં ખેરસદના મામલતદારે તા. ૧૧-૩-૩૧ના રોજ નોટિસ કાઢી કે,

“તમે ફરી નોકરીએ ચડવા ખુશી હો તો તમારી નિમણૂક બાર મહિનાને માટે સરકાર તરફથી થશે. અને ત્યાર બાદ તમારી વર્તણૂક સંતોષકારક જણાયેથી તમારું મનું તમને પાછું આપવા વિચાર થશે. વળી તમારા વાર્ષિક મહેનતાણાનો ચોથો ભાગ દંડ તરીકે આપવો પડશે” વગેરે.

આ જાતની નોટિસ સામે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો ત્યારે તે પાછી ખેંચી લેવામાં આવી. પણ પટેલ તલાટીઓને પાછા લેવાની આખતમાં ગચ્ચાં નાખવાનું તો ચાલુ જ રહ્યું. સમાધાનીમાં એક શરત એવી હતી કે રાજનામાંથી ખાલી પડેલી જગ્યાઓ જ્યાં કાયમની પુરાઈ ગઈ હશે ત્યાં સરકાર પહેલાંના હોદ્દાદારોને ફરી તે જગ્યાએ લઈ શકશે નહીં. આ કલમનો લાભ લેવા માટે સ્થાનિક અમલદારોએ એવું કહેવા માંડ્યું કે ‘વધુ હુકમ

થતાં સુધી' નિમાયેલા પટેલો અને મુખીઓને કાયમ નીમવામાં આવ્યા છે. આમાંના ઘણા તો નોકરીને માટે નાલાયક હતા એમ પણ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું. દા. ત. રાસ ગામમાં આરૈયા કોમના જે માણસને નવો મુખી નીમવામાં આવ્યો હતો તેને પહેલાં ચોરીના ગુના માટે સગ્ન થયેલી હતી. વળી સમાધાન પછી તેના મુખીપણા દરમ્યાન કેટલાક બિનઆરૈયાઓનાં ઝૂંપડાં આળી નાખવામાં આવ્યાં હતાં અને સંખ્યાબંધ ઝાડો અને વાડોને નુકસાન કરવામાં આવ્યું હતું. આરડોલી તાલુકાના વરાડ ગામે એક જહાંગીર પટેલ નામના પારસીને લડત દરમ્યાન મુખી નીમવામાં આવેલો. તેની સામે લાંચ લેવાના, પૈસા ઉચાપત કરવાના, ધમકીઓ આપીને પૈસા કઢાવવાના અને ગુંડાશાહી કરવાના આરોપો હતા. વળી જન્મ થયેલી જમીનો સરદાર ગારડા નામના પારસીએ ખરીદેલી તેમાં પણ તેનો ભાગ હોવાનો આરોપ હતો. છતાં આવા માણસોને તેમની નિમણૂક કાયમી કરવામાં આવી છે એમ કહી સ્થાનિક અમલદારોએ ખસેડવાની ના પાડી.

શ્રી દુર્લભભાઈ અને શ્રી મોરારજીભાઈએ લડત દરમિયાન પોતાના ડેપ્યુટી કલેક્ટરના હોદ્દાનાં રાજીનામાં આપેલાં. તેમને વિષે લોર્ડ અર્વિન અને ગાંધીજી વચ્ચે એવી મોઢાની સમજૂતી થયેલી કે તેમને નોકરી ઉપર પાછા ન ચડાવતાં પેન્શન આપવામાં આવશે. અંતેએ ગાંધીજીના કહેવાથી પેન્શન માટે અરજીઓ કરી. પણ અર્વિન પછી આવેલા વિલિંગ્ડન સાહેબે પેલી મોઢાની સમજૂતીનો ઇન્કાર કર્યો.

ઘણા પ્રાંતોમાં લડતમાં ભાગ લેનારા વિદ્યાર્થીઓને માફી માગ્યા વિના કે સત્યાગ્રહની લડતમાં ફરી કદી ભાગ ન લઈએ એવી કપ્પૂલાત આપ્યા વિના હાઈસ્કૂલોમાં અને કોલેજોમાં દાખલ કરવાની ના પાડવામાં આવી.

સંધિને અંગે આવા પાર વિનાના ઝઘડા સ્થાનિક અમલદારોએ ઊભા કરવા માંડ્યા. તે માટે જિલ્લાના અમલદારો સાથે, પ્રાંતિક સરકારો સાથે અને હિંદ સરકાર સાથે ગાંધીજીને લાંબો પત્રવ્યવહાર ચલાવવો પડ્યો અને વારંવાર દિલ્લી સીમલાના ધક્કા ખાવા પડ્યા.

ગુજરાતમાં મુખ્યત્વે આરડોલી અને ઘોરસદ એ જે તાલુકાઓમાં નોકરની લડત ચાલેલી, અને અંતે તાલુકાઓમાં સમાધાની પછી ખેડૂતો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે મહેસૂલ ભરી દે એ માટે સરદારે અને ગાંધીજીએ તનતોડ પ્રયત્ન કરેલો. સરદાર આ વર્ષે કોંગ્રેસના પ્રમુખ હતા એટલે તેમને ઘણાં કામોમાં ધ્યાન આપવાનું રહેતું અને ગાંધીજી પાસે પણ પાર વિનાનું કામ પડેલું હતું. છતાં અંતેએ સંધિની શરતોનું લોકો તરફથી પાલન થાય એને જ પોતાનું મુખ્ય કામ માન્યું, અને સરદારે આરડોલીને તથા ગાંધીજીએ

બોરસદને પોતાના રહેઠાણનું મુખ્ય મથક બનાવ્યું. અંતેને કલેક્ટરો જેવા જિલ્લા અમલદારોની વારંવાર મુલાકાત લેવી પડતી; એમ કહીએ તો પણ ચાલે કે તેમની દાદીમાં હાથ ધાલવા પડતા. તેઓ અને કોંગ્રેસી કાર્યકર્તાઓ મહેસૂલ ઉધરાવી આપનારા વેદિયા જ બન્યા હતા એમ કહીએ તો ચાલે. લોકો પાસે પરાણે પરાણે તેમણે મહેસૂલ ભરાવ્યું. પણ અમલદારોને તો લોકોને કનડવા જ હતા એટલે પાછલી જૂની આકીઓ માટે પણ તકાદા કરવા માંડ્યા અને સખતાઈનાં પગલાં લેવા માંડ્યાં. આથી સરદાર કેવા અકળાતા તે ગાંધીજી સાથે થયેલો નીચેનો સંવાદ તે વખતની મહાદેવભાઈની ડાયરીમાં છે, તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે :

સરદારને ચિડાયેલા નેઈ આપુએ પૂછ્યું: ‘આના ઉપર તોડવું હોય તો તોડી શકીએ છીએ.’

સરદાર: ‘તોડીને શું? અર્ધાએ તો ભરી દીધું. આ લોકો તકાદાની નોટિસો કાઢ્યે નય છે. ખીન્ન પણ ભરી દેશે. આપણે લોકોને કશી સ્પષ્ટ દોરવણી આપી શકતા નથી.’

આપુ: ‘કેમ નહીં?’

સરદાર: ‘જેનાથી ભરાય તે ભરે એ સ્પષ્ટ દોરવણી ના કહેવાય. હું તો તમને કહેતો જ હતો કે આ લોકો ચોર છે. એમની મુનસૂરી ઉપર વાત ન્યાં સુધી રાખશો ત્યાં સુધી આપણે ભરી જવાના છીએ. પણ તમે તો કહ્યું કે ખરેખર મુલતની આપશે, બે વર્ષની પણ આપશે. પણ એવું કશું આ લોકો આપતા નથી. બે વરસનું ભરવાનું લોકોને શી રીતે કહી શકાય?’

આપુ: ‘પણ જે ભરી શકે એવા હોય તેને પણ ન કહેવાય?’

સરદાર: ‘પણ ભરી શકે એવા નથી એ આપણે નાણીએ છીએ. ગભરાઈને તો બધાય ભરે.’

તે જ દિવસે ખીજ એક વાતમાં પણ સરદારે આપુનો વિરોધ કર્યો એટલે આપુએ સરદારને કડકાઈથી પૂછ્યું: ‘ત્યારે મેં સમાધાન ક્યું’ તે તમારી ઉપરવટ થઈને ક્યું’ એમ જ તમે કહેવા માગો છો ના?’

સરદારે વળી ખીજ વાતો સંભળાવીને કહ્યું: ‘મેં તોડવાનું ન કહ્યું’ એ મારો ગુનો?’

આપુ: ‘હું તો મારો ગુનો વિચારી રહ્યો છું.’

ઘેર આવીને સરદાર સમગ્ર વાત જણાયા. મને કહ્યું: ‘આપુને બહુ દુઃખ થયું લાગે છે. પણ શું થાય? આ તો એવો ગૂંચવાડો થયો છે કે મને તો કશી સૂઝ નથી પડતી.’

ખીજે દિવસે સવારે આપુના ઉદ્ગારો: ‘આપણાથી ગાંધીની શરતે ન લડી શકાય, સરદારની રીતે જ લડાય’ એમ જે કહેવામાં આવે છે તેનું રહસ્ય હવે હું સમજું છું. . . . સરદારની બધી દલીલનો મદાર એ વાત ઉપર છે કે ખેડૂનો હું (ગાંધીજી) નાણું છું તેના કરતાં એ (સરદાર) વધારે નાણું છે. આપણે એ લોકોને એમ ન કહી શકીએ કે જેનાથી ભરી શકાય તે ભરી દે.

કારણ એ લોકોમાં ઘેટાંબળ છે, સિંહબળ નથી. એટલે એક જ વરસનું આપવાની વાત કરવી નોઈએ. એકમે માણસ ભરી શકે તેવા હોય છતાં તે પણ ન ભરે. કારણ ભરે તો ઘેટાંબળ રહી ન શકે.’

છેવટે તા. ૧૪-૬-૩૧ના રોજ ગાંધીજીએ હિંદ સરકારના હોમ સેક્રેટરી મિ. ઇમર્સનને કાગળ લખીને સૂચવ્યું કે સંધિ વિષે મને લાગે છે તે પ્રમાણે કદાચ એ સમય આવી લાગ્યો છે કે જ્યારે સંધિની કલમોના અર્થનો નિર્ણય કરવા માટે તથા એક યા બીજો પક્ષ સંધિની શરતોનું પૂરેપૂરું પાલન કરે છે કે કેમ તે નક્કી કરવા માટે કાયમી લવાઈ પંચ નીમવામાં આવે.

પિકેટિંગની આખતમાં તો સરકારી અમલદારો સાથે થતા ક્ષયકાનો પાર નહોતો. એટલે એ વિષે ગાંધીજીએ સૂચવ્યું કે અંતે પક્ષ તરફના પ્રતિનિધિઓવાળી તપાસસમિતિઓ નીમવામાં આવે. જે દરિયાદો આવે તેની આ સમિતિઓ ત્વરિત તપાસ ચલાવે. જ્યાં એમ માલૂમ પડે કે શાંત પિકેટિંગના નિયમનો ભંગ થયો છે ત્યાં પિકેટિંગ તદ્દન મુલતવી રાખવામાં આવે. જ્યાં પિકેટિંગ શાંત હોવા છતાં કેસો કરવામાં આવ્યા છે એમ માલૂમ પડે ત્યાં એવા કેસો ખેંચી લેવામાં આવે.

પણ સરકારને આ સૂચનાનો સ્વીકાર કરવામાં પોતાની સત્તાનો ત્યાગ કરવા જેવું લાગ્યું, એટલું જ નહીં પણ કોંગ્રેસને સત્તા સોંપવા જેવું લાગ્યું. એટલે હોમ સેક્રેટરીએ લાંબો જવાબ આપીને જણાવ્યું કે જ્યારે સંધિ કરવામાં આવી ત્યારે આવી સ્થિતિ વિચારવામાં નહોતી આવી. સરકારનાં મૂળભૂત કર્તવ્યોના પાલનની સાથે આ સૂચના સુસંગત નથી.

જિલ્લા અમલદારો તરફથી લગભગ દરેક આખતમાં સંધિની પાછળ રહેલા ભાવનું પાલન નહોતું થતું, એટલું જ નહીં પણ સંધિનો છડેચોક ભંગ થતો હતો, અને કોંગ્રેસી કાર્યકર્તાઓની તથા લડતમાં જેમણે ભાગ લીધો હતો એવી જનતાની પજવણી થતી હતી. તોપણ ગાંધીજીનો આગ્રહ એ હતો કે કોંગ્રેસે અને પ્રજાએ સંધિનું પૂરેપૂરું પાલન કરવું નોઈએ. એટલે તેઓ વાઈસરોયને મળવા સીમલા ગયા. વાઈસરોયને સમજાવવાનો તેમણે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો. પણ એને સમજવું હોય તો ના?

આ પ્રકરણ ચાલતું હતું તેવામાં જ બ્રિટિશ વડા પ્રધાનની વતી ગોળમેજી પરિપક્વતા સભ્ય થવાનું આમંત્રણ વાઈસરોયે તા. ૨૦મી જુલાઈના કાગળથી ગાંધીજીને આપ્યું. ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે,

“મારી પાસે દેશમાં ઠેકઠેકાણેથી એવા રિપોર્ટો ચાલ્યા આવે છે કે કોંગ્રેસીઓને કશા વાજબી કારણ વિના સતાવવામાં આવે છે. કહેવાય છે કે કટલીક જગ્યાએ તો સવિનય ભંગની લડતમાં થતી હતી તે કરતાં પણ ઘણી

વધારે સતામણી અત્યારે ચાલી રહી છે. મને લાગે છે કે હિંદુસ્તાનમાં આ ધરીએ જે સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી છે તે સુધરે નહીં તો મારે હિંદુસ્તાન છોડવું અશક્ય છે.”

આ વખતે સરહદ પ્રાંતમાં ખુદાઈ ખિદમતગારો ઉપર માર મારવાના તથા ખીજા અમાનુષી ત્રાસ ગુન્નરવાના સમાચાર ગાંધીજી પાસે આવી રહ્યા હતા. અહીં એકએ દાખલા આપીશું. એક ગામમાં જે સ્વયંસેવકોએ મહેસૂલ નહોતું ભર્યું તેમને એકદા કરી એમાંના છ જણને ભમરીઓવાળા એક ઓરડામાં પૂર્યા અને પછી ભમરીઓ ઉડાડી તેમને કરડાવી. જ્યારે કમકમાટી ઊપજે એવા સૂજેલા મોઢા સાથે તેમને બહાર કાઢવામાં આવ્યા ત્યારે ફોજદારે તેમને કહ્યું, “આપ્યા જાઓ, તમારી ઓરડોને વેચી મહેસૂલ ભરી જાઓ.” એક જગ્યાએ જે ખુદાઈ ખિદમતગારોને પકડી કોંગ્રેસનું કામ છોડી દેવાનું ફરમાવ્યું. પણ પેલાઓએ એમ કરવાની ના પાડી કે તરત જ તેમને નાગા કરી ખૂબ ઠોકચા અને એ એમાંના એકને મજબૂત દોરડાથી બાંધી જમીન પર તડકામાં સુવાડ્યો. એટલેથી પણ સંતોષ ન માનતાં તેની ગુદામાં લાકડાના કટકા ખોસવામાં આવ્યા. પડાણુ આ જાતનાં અપમાનને મોત કરતાં પણ ભૂંડું માને છે, છતાં આ ખુદાઈ ખિદમતગારો પોતાને અહિંસાની પ્રતિજ્ઞાથી બંધાયેલા ગણી આવાં અપમાનો તથા કષ્ટો મૂંગે મોઢે સહન કરી લેતા. આવા રિપોર્ટો વાંચી ગાંધીજીને પાર વગરની અસ્વસ્થતા થતી. છેવટે શ્રી દેવદાસ ગાંધીને તેમણે આ આગતની તપાસ કરવા સરહદ પ્રાંતમાં મોકલ્યા. તેમના રિપોર્ટમાં તેમણે આ અધા કિસ્સાઓ ખરા હોવાનું જણાવ્યું.

જુલાઈ માસમાં ગાંધીજી સીમલા હતા ત્યારે જ આરડોલીમાં મહેસૂલ ઉઘરાવવા માટે ત્યાંના રેવન્યુ અમલદારો તથા પોલીસોએ ભારે ત્રાસ ગુન્નર્યો. સંધિ પછી શક્ય તેટલું મહેસૂલ ભરાવી દેવા માટે સરદાર આરડોલી રહેલા અને ગાંધીજી ઓરસદ રહેલા તે ઉપર કહેવાઈ ગયું છે. સંધિ થઈ તે વખતે આરડોલી તાલુકાનું ચાલુ સાલનું લગભગ વીસ લાખ રૂપિયાનું મહેસૂલ આકી હતું. તેમાંથી સરદારના પ્રયત્નથી ઓગણીસ લાખ રૂપિયા તો ભરાઈ ચૂક્યા હતા. આકીના ભરવામાં વિલંબ થતો તે પણ લોકોની આડાઈને લીધે નહોતો થતો, પણ લડત દરમ્યાન લોકો હિંજરતે ગયેલા તેમની જમીનો જપ્ત થયેલી, પાક લૂંટાઈ ગયેલો, ભેંસો જપ્તીમાં ગયેલી અને હરાજ થઈ ગયેલી, વગેરે પારાવાર નુકસાન થયેલું તેથી આવેલી આર્થિક અશક્તિને લીધે જ તેઓ ભરી શકતા નહોતા. કલેક્ટરે આકીવાળાઓ ઉપર ટપાટપ નોટિસો કાઢવા માંડી. સરદારે કલેક્ટરને કહ્યું કે આતેદારો ઉપર સીધી નોટિસો કાઢવાને બદલે મને એમનાં નામ આપો અને જેઓ ભરી શકે એવા હોય તેમની પાસે હું પૈસા ભરાવી આપીશ. કલેક્ટરે નામ આપ્યાં અને સરદારે થોડાક પૈસા ભરાવી

પણ આપ્યા. સરદારે શ્રી મોહનલાલ પંડ્યાને કલેક્ટર પાસે મોકલ્યા કે હજી ખીન્ન નામ હોય તેની યાદી આપો. કલેક્ટરે જણાવ્યું કે હવે તો હું યાદી નહીં આપી શકું કારણ કે એવી રીતે તમને યાદી ન પૂરી પાડવી એવા મારા ઉપર હુકમ છે. આ પ્રમાણે જણાવ્યા પછી તરત જ કલેક્ટરે આરડોલી જઈ જે ગામોમાં જે જે ખેડૂતોનું મહેસૂલ આડી હતું તેમની પાસેથી જપ્તસ્તીથી મહેસૂલ વસૂલ કરવાની યોજના કરી. સવારના પહોરમાં મામલતદાર તથા એક બે પોલીસ અમલદારો પોલીસના ઘાડા સાથે ગામે જઈ ચડે અને ગામને ઘેરો ઘાલે. જે લોકો ખેતરમાં કામ કરવા અથવા દિશાએ જવા બહાર ગયા હોય તેમને ગામમાં પેસવા ન દે, અને ગામમાંથી કોઈને બહાર નીકળવા ન દે. ગામમાંથી કોઈ દોરને પણ બહાર જવા ન દે. જે આસામીનું મહેસૂલ આડી હોય તે આસામીને ઘેર પોલીસનો પહેરો ખેસી જાય અને ઘરમાંથી કોઈ માણસને કે દોરને બહાર નીકળવા ન દે અને બહારથી કોઈને અંદર પેસવા ન દે. પોલીસ અમલદાર મારજૂડ કરવાની તથા ઘરનું બધું લૂંટી લેવાની ધમકી આપે અને ઘરનાં બધાંને ગભરાવી મૂકે. આ ઉપરાંત ગાળોનો વરસાદ વરસાવે તે તો જુદો જ. તમારી પાસે પૈસા ન હોય તો કાળા ચોરના લઈ આવો. પણ જ્યાં સુધી મહેસૂલ ભરી નહીં દો ત્યાં સુધી આ ઘેરો ઊંડો નહીં. આમ લોકોને ગભરાવીને જીલ્લાઈના ખીન્ન અને ત્રીજા અહવાડિયાના લગભગ દસ દિવસમાં સોળ ગામ ઉપર ચડાઈ કરી મહેસૂલ વસૂલ કર્યું. સરદાર તે વખતે આરડોલીમાં જ હતા. રેવન્યુ અને પોલીસ અમલદારોની આ ગુંડાગીરીના રિપોર્ટો તેમની પાસે તે તે ગામથી આવતા, અને તેમની અકળામણનો પાર રહેતો નહીં. સ્થાનિક અમલદારો ગમે તે કરે તોપણ આપણું ચાલે ત્યાં સુધી આપણે તો સંધિની શરતોનું પૂરેપૂરું પાલન કરવું જ છે, એવી ગાંધીજીની સૂચના હતી. એટલે સરદારની સ્થિતિ એ સૂચના રૂપી બંધનના પાંજરામાં પુરાયેલા સિંહ જેવી હતી. તેમણે ગાંધીજીને સીમલા કરેલા નીચેના તારો ઉપરથી તેમની મનઃસ્થિતિનો ખ્યાલ આવશે.

૧

“આરડોલી,

૧૭-૭-૩૧

“સુરતની મુલાકાત પછી વરસાતનું દબાણ વધ્યું છે. કદાચ કમિશનરને પૂછીને તેમ ક્યું” હશે. કલેક્ટર ગઈ કાલે સાંજે અહીં આવ્યા હતા. રેવન્યુ અમલદારો, કેપ્ટન પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. ઇસ્માઈલ દેસાઈ તથા પંદર પોલીસ કોન્ટેબલોએ ગયા વર્ષની બાકી વસૂલ કરવા માટે રાયમ ગામ ઉપર ઘાડ પાડી. ડાહ્યા કાળા નામના ખેડૂત જેણે ચાલુ સાલનું મહેસૂલ તો ભરી દીધું છે તેનાં બાકીના ગોદડાં અને સંઘવાનાં વાસણ જપ્તીમાં લીધાં. જપ્ત થયેલી

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

સંધિનો અમલ

૬૫

મિલકત ખસેડવામાં આવી. ખેડૂતો અત્યારે ખેતીના ખરા કામમાં લાગેલા છે. તેમની દશા સૂઠી વચ્ચે સોપારી જેવી છે. એક યા બીજી રીતે આનું નિરાકરણ લાગ્યે જ છૂટકો છે. — વલ્લભભાઈ ”

૨

“ બારડોલી,

૨૦-૭-૩૧

“ મારા ગયા તાર પછી ગામો ઉપરની ધાટો ચાલુ છે. આને ઘણાં ગામ ઉપર પોલીસોએ ધાડ પાડી છે. આવવાની તારીખ તારથી જણાવો. — વલ્લભભાઈ ”

૩

“ બારડોલી,

૨૧-૭-૩૧

“ બારડોલીના એક મુસલમાનના ઘરનું પાછલું બારણું પોલીસે તોડી નાખ્યું. બે બાળકોને ઈન્ત થઈ છે. હિમના વર્ષની બાકીના ચોવીસ રૂપિયા માટે ઘરમાંથી બંધી મિલકત બહાર કાઢી. છેલ્લાં બે વર્ષનું તમામ મહેસૂલ આ માણસે ભરી દીધેલું છે. પાછલાં વર્ષોની બાકી માટે આ ભતની જખ્તીઓ ચાલુ છે.

— વલ્લભભાઈ ”

૪

“ બારડોલી,

૨૧-૭-૩૧

“ પોલીસનો જીલમ અસહ્ય થતો ચાલ્યો છે. ખેડૂતોનાં ટાળેટાળાં ફરિયાદ કરતાં આશ્રમમાં ઊભરાય છે. ગઈ કાલે સાંકળીનાં કેટલાંક કુટુંબોને બહાર પોલીસનો પહેરો મૂકી આપો દિવસ ઘરમાં પૂરી રાખ્યાં. ટીમ્બરવાના ખેડૂતોને પોલીસોએ ખેતરમાં કામે જવા દીધા નહીં. છેવટે પોલીસના પહેરા સાથે તેઓ બીજા ગામ જઈ ભારે વ્યાજે નાણાં લઈ આવ્યા. રાજપુરાના ખેડૂતોને આને પોલીસ ટીમ્બરવા ધસડી લઈ ગઈ. ખોજ અને પારડી ગામેથી સમાચાર આવે છે કે વહેલી પરોઢથી પોલીસે એ ગામને ઘેરા લીધો છે. ખેડૂતો તથા ઠોરોને પણ બહાર જવા દેતા નથી. જેમની પાસે મહેસૂલ બાકી છે એવાં કુટુંબોને તો ઘરમાં જ ગાંધી રાખ્યાં છે. બારડોલીમાં નાકે નાકે પોલીસ ગાંધી દીધી છે, અને સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો પજવણીની તેમ જ ન સંભળાય એવી ગાળોની ફરિયાદ કરે છે. આ ત્રાસનો ઉપાય ન જ થઈ શકે એમ હોય તો ભગવાનને ખાતર હવે તો લડાઈ શરૂ કરવા દો. — વલ્લભભાઈ ”

તા. ૨૪મી જુલાઈએ ગાંધીજી બારડોલી આવી પહોંચ્યા. તેમણે આ બંધી ફરિયાદોનો કાગળ સુરતના કલેક્ટરને લખીને છેવટે જણાવ્યું કે,

“ અહીં બતાવેલી બાબતોમાં સંતોષ આપવામાં આવે અથવા આમાં કરેલી ફરિયાદોની ખુલ્લી તપાસ કરવા નિષ્પક્ષ પંચ સરકાર નીમે અને એટલા વખત દરમિયાન બંધાં જખ્તાનાં પગલાં બંધ રાખે તો ઠીક. નહીં તો સરકારે સંધિનો ભંગ કર્યો છે અને આપેલા વિશ્વાસનો ઘાત કર્યો છે એમ હું માનીશ. અને જે

સ. ૨-૫

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

પ્રબળી કોંગ્રેસ પ્રતિનિધિ છે તે પ્રબળના હિતની રક્ષા કરવા આવશ્યક જણાય તેવાં પગલાં લેવાને હું છૂટો છું એમ માનીશ. આવતા રવિવારે બપોર સુધીમાં આનો જવાબ મને પહોંચાડવા કૃપા કરશો.

“આ કાગળની નકલ ઉત્તર વિભાગના કમિશનર મિ. ગેરેટ તથા મુંબઈ સરકારને મોકલું છું. અને તેનો સારાંશ નામદાર વાઈસરોયને તારથી જણાવું છું.”

મુંબઈ સરકારના હોમ મેમ્બર મિ. મેક્સવેલે ગાંધીજીના કાગળનો જવાબ બહુ મોટો તા. ૧૦મી ઓગસ્ટે આપ્યો. તેમાં જણાવ્યું કે,

“મળેલા સમાચાર ઉપરથી નામદાર ગવર્નરને ખાતરી થઈ છે કે ખારડોલીમાં મહેસૂલ ઉધરાવવા સારુ લેવાયેલાં પગલાંમાં સંધિભંગ નથી. અમુક વીણી કાઢેલા આસામીઓ સામે જ કલેક્ટરે પગલાં લીધાં છે. ખાતેદારોએ તરત ભરણું કર્યું અને જપ્તી ક્વચિત જ કરવી પડી તે ઉપરથી જણાઈ ગયું છે કે ભરી શકે એવા ઘણાં મહેસૂલ નહોતું ભર્યું. લોકોએ સંધિ પાળી નહીં એટલે જ નપ્તાનાં પગલાં લેવાં પડ્યાં.”

એ જ કાગળમાં આગળ જણાવ્યું કે,

“જમીનમહેસૂલના ઉધરાણાનો આધાર કોંગ્રેસની સલાહ ઉપર રહે એ સ્થિતિ સરકારે કે કલેક્ટરે કદાપિ સ્વીકારી નથી. નામદાર ગવર્નરને કાંઈ શંકા નથી કે, આપ પોતે પણ સમજશો કે અમુક ખાતેદાર મહેસૂલ ભરી શકે એમ છે કે નહીં એનો નિર્ણય કલેક્ટરને હસ્તક જ રહેવો જોઈએ. એટલે નામદાર ગવર્નર માને છે કે લેવાયેલાં પગલાંમાં વિશ્વાસઘાત કે સંધિભંગ થયેલ નથી.”

ખારડોલીમાં આ જુલમ ચાલી રહ્યો હતો તે વખતે યુક્ત પ્રાંતોમાં પણ એ જ દશા હતી. ગાંધીજીએ તા. ૫-૮-’૩૧ના રોજ યુક્ત પ્રાંતના ગવર્નરને તાર કરીને જણાવ્યું કે,

“સરકારના મુખ્ય મંત્રી સાથે પોતાને થયેલી વાતચીત પંડિત માલવીયજી તથા પંડિત જવાહરલાલે વર્ણવી, તે ઉપરથી જણાય છે કે કિસાનો વિષેની સરકારની નીતિ અનિશ્ચિત છે, નપ્તાનાં પગલાં ચાલુ છે, અને કાઠી મૂકેલા કિસાનોની અધ્ધર સ્થિતિ છે. એટલે મને બહુ ચિંતા થાય છે. આ મહત્વના પ્રશ્નો વિષે સરકારની નીતિ મને કૃપા કરીને સ્પષ્ટ જણાવશો.”

યુ. પી.ના ગવર્નરે ગાંધીજીને તા. ૬-૮-’૩૧ના રોજ તાર કરી જણાવ્યું કે,

“અમને એમ માનવાનું કારણ નથી કે આ વર્ષે વધારેપડતા કિસાનોને જમીન છોડવી પડી છે. એક બે પ્રદેશ એવા છે જ્યાં સાધારણ વર્ષ કરતાં વધારે કિસાનોને જમીન છોડવી પડી છે. કાઠી મૂકેલા કિસાનોને ફરી રાખવા જમીનદારોને સમન્વયવામાં જિલ્લા અમલદારો સામાન્ય રીતે પોતાની લાગવગ વાપરે છે. . . . વ્યવહારમાં તથા સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ સરકારની નીતિ એવી છે કે જમીનદાર તથા કિસાન વચ્ચે સરખો ન્યાય તોળવો, છતાં હાલની આર્થિક મંદીમાં કિસાન અયોગ્ય રીતે દુઃખી ન થાય એવી બધી ગોઠવણ કરવી.”

અસહ્ય જુલમ અને ત્રાસની ફરિયાદો આવે તેના આવા ઉડાઉ જવાબો મળ્યાં કરે એટલે ગાંધીજી અકળાયા, અને તા. ૧૧-૮-'૩૧ના રોજ વાઈસરોયને તાર કરીને જણાવ્યું કે,

“હમણાં જ મળેલા મુંબઈ સરકારના કાગળથી મારું લાંડન જવાનું અશક્ય બને છે. એ કાગળમાં હકીકતના તેમ જ કાયદાના બહુ જ મહત્વના સવાલ ઉઠાવ્યા છે ને લખ્યું છે કે એ ખેત વિષે સરકાર છેવટનો ન્યાય તોળે. ચોખ્ખા શબ્દોમાં આનો અર્થ એ થાય છે કે સરકાર અને ફરિયાદી વચ્ચે થયેલા કરારમાંથી ઉપસ્થિત થતા અંધડામાં સરકાર આરોપી અથવા ફરિયાદી અને ન્યાયાધીશ બંને બને. આ સ્થિતિ કોંગ્રેસને અસ્વીકાર્ય છે. મુંબઈ સરકારનો કાગળ મારી પૂછપરછના જવાબમાં આવેલો. યુક્ત પ્રાંતના ગવર્નરનો તાર અને યુક્ત પ્રાંતમાં, સરહદ પ્રાંતમાં તથા બીજા પ્રાંતોમાં ચાલુ રહેલા જુલમના હેવાલો એ બધા સાથે વાંચતાં મને સ્પષ્ટ ભાસે છે કે મારે લાંડન ન જવું. છેવટનો નિર્ણય કરતાં પહેલાં તમને જણાવવાનું મેં વચન આપ્યું હતું એટલે ઉપલી હકીકત તમારા ધ્યાન ઉપર આણી છે. નિર્ણય નહર કરતાં પહેલાં તમારા જવાબની રાહ નેઈશ.”

તા. ૧૩-૮-'૩૧ના રોજ નામદાર વાઈસરોયે ગાંધીજીને તાર કર્યો. તેમાં મુંબઈ સરકારે તથા યુક્ત પ્રાંતની સરકારે આપેલા જવાબોનો ખ્યાવ કર્યો અને જણાવ્યું કે,

“હું આશા રાખતો હતો કે ભવિષ્યના અંધારણની મહત્વની ચચ જેનાથી તમારા કે મારા આયુષ્યથી ક્યાંય દૂર લગી દેશનું ભવિષ્ય ધડાવાનું છે, તેમાં ભાગ લઈને દેશની સેવા કરવામાં આવી ઝીણી વિગતોના અંધડાને તમે અંતરાચર્ય નહીં બનવા દો. પણ જો તમારો તાર છેવટનો શબ્દ જ હોય તો પરિષદમાં જવાની તમારી અશક્તિ હું તરત જ વડા પ્રધાનને જણાવી દઈશ.”

ગાંધીજીએ તે જ દિવસે વાઈસરોયને તાર કરી દીધો કે,

“આ બતાવોમાં સંધિથી અસંગત તમે કંઈ ન લેતા હો તો એમ જણાય છે કે સંધિ વિષે મારે અને આપને મૂળમાં દૃષ્ટિભેદ છે. લાંડન જવાને મેં મારાથી બનતું ક્યું પણ મારો પ્રયત્ન અફળ ગયો. કૃપા કરીને વડા પ્રધાનને આમ જણાવજો. હું માનું છું કે સરકાર સાથે થયેલો પત્રવ્યવહાર તથા તારો પ્રગટ કરવા સામે આપને વાંધો નહીં હોય.”

વાઈસરોયે તા. ૧૪મી ઓગસ્ટે તાર કરીને પત્રવ્યવહાર તથા તારો પ્રગટ કરવામાં પોતાની સંમતિ જણાવી.

આટઆટલા કડવા ઘૂંટડા પીધા છતાં ગાંધીજીને તો પોતાની અહિંસાને આકરી કસોટીએ ચડાવવી હતી. સરકારી અમલદારોનું માનસ જરાયે ઠાંક્યું રહ્યું નહોતું. છતાં પ્રજા પાસે હજી વધારે કષ્ટ સહન કરાવીને એ અમલદારોનો હૃદયપલટો કરવાની આશા ગાંધીજી છોડવા નહોતા ઇચ્છતા. એટલે કોંગ્રેસની કારોબારી પાસે તા. ૧૪-૮-'૩૧ના રોજ ઠરાવ કરાવ્યો કે જોકે ગોળમેજી પરિષદમાં ભાગ ન લેવો એવો કોંગ્રેસ ઠરાવ કરે છે છતાં તેથી દિલ્હીની

સંધિનો અંત આવે છે એવો અર્થ કરવાની જરૂર નથી. તે જ તારીખે વાઈસરોયને લાંબો ડાગળ લખીને પૂછાવ્યું કે,

“તમે સંધિને હવે સમાપ્ત થઈ ગણો છો કે કોંગ્રેસ ગોળમેજી પરિષદમાં ભાગ ન લે તે છતાં સંધિ હજી ચાલુ રાખવાની છે? જો સંધિ ટકવાની હોય તો હું કહેવાની ધૃષ્ટતા કરું છું કે પ્રથમ રજૂ કરેલી ફરિયાદો વિષે તરત દાદ મળવી જરૂરી છે. મેં પ્રથમ કહ્યું તેમ બીજી ફરિયાદો આવતી જ નય છે અને સાથીઓ આગ્રહ કરે છે કે જો સવેળા દાદ ન મળે તો તેમને કાંઈ નહીં તો બચાવના ઉપાય લેવાની છુટ્ટી મળવી જોઈએ.”

આનો જવાબ વાઈસરોયે તા. ૧૯-૮-'૩૧ના ડાગળથી આપ્યો. તેમાં જણાવ્યું:

“ગોળમેજી પરિષદમાં પોતાના પ્રતિનિધિને મોકલવાની કોંગ્રેસ ના પાડે છે તેથી જાણી થતી પરિસ્થિતિની બાબતમાં હું કહીશ, અને તમે પણ એ જોઈ શકશો કે જે હેતુઓ સાધવાને માટે સંધિ હતી તેમાંનો એક મુખ્ય હેતુ કોંગ્રેસના આ નન્નાથી માર્યો નય છે.

*

*

*

“સંધિની રૂએ જે કાર્યો કરવાનું સરકારને પ્રાપ્ત થતું હશે પણ જેનો અમલ હજી કરવાનો બાકી રહી ગયો હશે, એવા કેસોમાં સ્થાનિક સરકારો સાથે મસલત કરીને હિંદી સરકાર સંધિનું પાલન કરાવશે.

“સંધિની વીસમી કલમ મીઠાને લગતી છૂટો બાબતની છે. તે છૂટો રદ કરવાનો સરકારનો ઇરાદો નથી. બાકીની બાબતોમાં સામાન્ય કાયદાનો અમલ બંધ કરવામાં આવે અથવા મુલતવી રાખવામાં આવે એવું સંધિની શરતોમાંથી ફલિત નથી જ થતું, અને ખાસ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે જરૂરી પગલાં લેવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર હિંદી સરકારને તથા સ્થાનિક સરકારોને રહે જ છે. કાયદાનો આવો અમલ કોંગ્રેસની પ્રવૃત્તિઓ અંગે કરવાનો હશે ત્યારે પણ એ અમલ ક્યા સ્વરૂપનો હશે અને કેટલી હદ સુધીનો હશે તેનો મુખ્ય આધાર એ પ્રવૃત્તિઓ કેવા સ્વરૂપની છે તેની ઉપર રહેશે. આ બાબતમાં તેના પોતાના અથવા તે સ્થાનિક સરકારોના અધિકાર ઉપર બંધન મૂકવા હિંદી સરકાર અશક્ત છે.”

આટઆટલું થયા છતાં સર તેજબહાદુર સમ્રુ તથા શ્રી જયકર વગેરે મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ ગાંધીજીને આગ્રહ કરતા જ રહ્યા કે હજી તમે વાઈસરોયની મુલાકાત માગો અને તમારી માગણીઓ એની આગળ સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરો. એ લોકો તો ગાંધીજીને આ સલાહ આપીને ગોળમેજીમાં ભાગ લેવા વિલાયત ઊપડી ગયા. પણ માલવીયજી અને સર પ્રભાશંકર પટૅલી જેઓ પણ મુલાકાત માગવાના મતના હતા તેમણે ગોળમેજી માટે ઊપડી જવાનું મુલતવી રાખ્યું અને ગાંધીજી જો સીમલા જવાનું કબૂલ કરે તો

તેમની સાથે સીમલા જઈ વાઈસરોયને સમજાવવા પટણીજી તૈયાર થયા. ગાંધીજીએ વળી અહિંસાનો એક વધુ પ્રયોગ કર્યો. વાઈસરોયને કાગળ લખ્યો અને જણાવ્યું કે, “આપને ચર્ચા આવશ્યક લાગતી હોય તો હું સીમલા આવવા તૈયાર છું.” વાઈસરોયે જણાવ્યું કે, “તમને એમ લાગતું હોય કે વધુ ચર્ચા તમારી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવામાં મદદરૂપ થશે તો ભલે આવો.” ગાંધીજીને તો પ્રયત્ન કરવામાં મળ્યા રાખવી જ નહોતી. એટલે વાઈસરોયે આવવું હોય તો આવો એમ કહ્યું છતાં સીમલા જવાના નિર્ણયનો બોન્ને પોતાની ઉપર લઈને જવા તૈયાર થયા. વાઈસરોયને એટલું જણાવ્યું કે, “હું સીમલા રોકાઉં ત્યાં સુધી પંડિત જવાહરલાલજી, ખાનસાહેબ અબદુલ ગફારખાન તથા સરદાર વલ્લભભાઈને મારી સાથે સીમલામાં રહેવાનું મેં આમંત્રણ આપ્યું છે.” સીમલાની વાટાઘાટોમાં સરકારે ખારડોલીમાં થયેલી સખતાર્થ બાબત તપાસ કરવાનું અને તેમાં સરકાર તથા કોંગ્રેસ બંને પુરાવા આપી શકે એવું કપૂલ કર્યું. સરકારે આ એક જ બાબતમાં પણ નમતું મૂક્યું એટલે ગાંધીજીએ ગોળમેજીમાં જવાનું કપૂલ કર્યું. માત્ર એક વસ્તુની કાગળ લખીને ચોખવટ કરી કે,

“કોઈ ફરિયાદ એટલી બધી અસહ્ય થઈ પડે કે, તપાસને અભાવે તેને દૂર કરવા સારુ રક્ષણાત્મક લડતનો કોઈ ઉપાય શોધવાનો કોંગ્રેસનો ધર્મ થઈ પડે તો સવિનય ભંગ મુલતવી રાખેલો હોવા છતાં પણ એવો ઉપાય લેવાને કોંગ્રેસ સ્વતંત્ર રહેશે.”

આ બધું સીમલામાં તા. ૨૭મી ઓગસ્ટે પતી ગયું. મુંબઈથી તા. ૨૯મી ઓગસ્ટે જે સ્ટીમર ઊપડતી હતી તે જે ગાંધીજી પકડે તો જ ગોળમેજીમાં વખતસર પહોંચી શકે એમ હતું, એટલે વાઈસરોયે સીમલાથી સ્પેશલ ટ્રેનની વ્યવસ્થા કરી આપી. ભારે દોડધામ કરી, ગાંધીજીના શબ્દોમાં ‘મરણિયો ધસારો’ કરી દિલ્હીથી મુંબઈનો મેલ પકડ્યો અને સ્ટીમર પણ વખતસર પકડી.

આરડોલી તપાસ અને સંધિભંગ

વાઈસરોયે આરડોલીમાં થયેલા જીલ્લો સંબંધમાં તપાસ આપી. જોકે તે તેના હૃદયપલટાનું કૃત્રિમ નહોતું. ગાંધીજી વિલાયત જવા ઊપડ્યા ત્યાર પછીના સરકારના વર્તન ઉપરથી તેમ જ તે અરસામાં જ ગાંધીજીના તહેમતનામાના સરકારે જે ઉડાઉ જવાબો સરકારી ગેઝેટમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા તે ઉપરથી એ વસ્તુ જણાઈ આવે છે. પંડિત જવાહરલાલજી, ખાન અબદુલ ગફારખાન તથા સરદાર સીમલામાં ગાંધીજીની સાથે હતા જ. ત્રણેએ ગાંધીજીને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું, તમે સુખેથી ગોળમેજીમાં જાઓ. અહીં અમે અમારું ફેડી લઈશું. કોંગ્રેસ તરફથી સંધિનું પાલન અરાબર ન થયું એમ કહેવાવાને તેઓ એક પણ કારણ આપવા માગતા નહોતા. પણ એ હાથ વિના તાળી પડતી નથી. લોકોમાં કોંગ્રેસની પ્રતિષ્ઠા જાહેર તે બ્રિટિશ અમલદારોથી ખમાતું નહોતું. વહેલામાં વહેલી તકે કોંગ્રેસને પછાડવાની તેઓ પેરવી કરી રહ્યા હતા. તે માટે તેમણે કેવા પેંતરા ભરવા માંડ્યા તે જોઈએ.

પ્રથમ આરડોલીની તપાસ લઈએ. તપાસ કરવા માટે સરકારે નાસિક જિલ્લાના કલેક્ટર મિ. ગોર્ડનની નિમણૂક કરી. નીચેના મુદ્દા ઉપર તપાસ કરીને તેમણે પોતાનો રિપોર્ટ મોકલવાનો હતો :

૧. મહેસૂલ ઉધરાવવામાં પોલીસ તરફથી જીલ્લમ કરવામાં આવ્યો હતો કે કેમ?

૨. પાંચમી માર્ચ પછી આરડોલી તાલુકાનાં બીજાં ગામોમાં પોલીસની મદદ વિના જે ધોરણે મહેસૂલ વસૂલ કરવામાં આવ્યું હતું તેના કરતાં ફરિયાદવાળાં ગામોમાં કડક ધોરણેનો અમલ કરવાથી વધુ મહેસૂલ વસૂલ આવ્યું હતું કે કેમ? અને આવ્યું હોય તો એવી રીતે વસૂલ કરેલા મહેસૂલની રકમ કેટલી હતી?

આ તપાસનું કામ તા. પંચમી ઓક્ટોબરથી આરડોલી મુકામે શરૂ થયું. કોંગ્રેસ તથા ફરિયાદી ખાતેદારો તરફથી શ્રી ભૂલાભાઈ દેસાઈએ કેસ ચલાવ્યો. તેમની મદદમાં શ્રી ભોગીલાલ લાલા (લાલાકાકા) તથા હું હતા. પોતે કોંગ્રેસના પ્રમુખ હોવાથી સરદારને બીજાં ઘણાં કામોમાં ધ્યાન આપવાનું હતું, છતાં વચમાં દિવાળીની રજાઓ આવી તે બાદ કરતાં તપાસ એક મહિના ઉપર ચાલી એ અધો વખત તેઓ આરડોલીમાં રહ્યા. કુલ અગિયાર ગામોની તપાસ કરવાની હતી. તપાસના મુદ્દાઓમાં મહેસૂલ વસૂલ કરવાના ધોરણનો ઉલ્લેખ

હતો. એ ધોરણ ક્યું, તે વિષે શ્રી ભૂલાભાઈએ ગાંધીજીને વિલાયત કાગળ લખીને પુછાવ્યું. તેના જવાબમાં તેમણે લખી મોકલ્યું કે,

“ આરડોલી અને ઝોરસદમાં મહેસૂલ વસૂલાતની બાબતમાં આરંભથી જ એવી સ્પષ્ટ સમન્વૃત્તિ હતી કે જે ખાતેદારોને સવિનય ભંગની લડતને લીધે વેઠવું પડ્યું છે તેઓ નાણાં વ્યાજે લાવ્યા વિના પોતાથી બની શકે તેટલું ભરશે. આ વસ્તુ ખેડાના કલેક્ટર મિ. પેરી તથા તેમના અનુગામી મિ. ભદ્રપુર તેમ જ સુરતના કલેક્ટર મિ. કોડાવાળા સાથે વાતચીતોમાં વારંવાર સ્પષ્ટ કરવામાં આવી હતી. તેમની સાથે ચાલેલા પત્રવ્યવહારથી મારા આ કથનને સમર્થન મળે છે. તપાસ કરનાર અમલદારને જે મુદ્દા ઉપર તપાસ કરવાની છે તેમાં જે ધોરણનો ઉલ્લેખ આવે છે તે બાબતમાં હું સ્પષ્ટ સમજાવેલો છું કે ધોરણનો અર્થ નાણાં વ્યાજે લાવ્યા વિના ખાતેદારની ભરવાની શક્તિ એવો થાય છે.”

તપાસ ચાલતી હતી તે દરમિયાન આ ‘ધોરણ’ વિષે શ્રી ભૂલાભાઈએ તા. ૨૨-૧૦-’૩૧ના રોજ તપાસ અમલદાર મિ. ગોર્ડનને લાંબો કાગળ લખ્યો. તેમાં જણાવ્યું કે,

“ સંધિની શરતો પ્રમાણે ખાતેદાર મહેસૂલ ભરી દેવા રાજ હોય પણ તેને ખરેખર મુદતની જરૂર હોય તો એવાઓને માટે ખાસ વિચાર કરવામાં આવશે અને જરૂર હશે તો જમીનમહેસૂલના વહીવટના સામાન્ય ધારાધોરણ પ્રમાણે મહેસૂલ મુલતવી રાખવામાં આવશે. આનો અર્થ એમ થાય કે મહેસૂલ મુલતવીનો વિચાર ઉદારતાથી કરવામાં આવે અને ખાતેદારને લડતના સંનેગોને કારણે અથવા બીજાં કુદરતી કારણોએ જે નુકસાન વેઠવું પડ્યું હોય તે ધ્યાનમાં લેવામાં આવે. આ બાબતમાં હિંદી સરકારે તેમ જ પ્રાંતિક સરકારોએ સ્થાનિક અમલદારોને સૂચનાઓ આપી જ હોવી જોઈએ. એ સૂચનાઓ અમને અત્યાર સુધી ઉપલબ્ધ થઈ નથી, સિવાય કે સરકારી અમલદારો અને કૉંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓ સાથે વાતચીતમાં તેનો જે કાંઈ સાર જાણવાને મળ્યો હોય તે. એટલે સંધિ થઈ ત્યારથી તે તા. ૨૭મી ઓગસ્ટ જે દિવસે વાર્ષિકરોય અને ગાંધીજી વચ્ચે ફરી સમન્વૃત્તિ થઈ ત્યાં સુધીમાં આપવામાં આવેલી સૂચનાઓના બધા કાગળો આ કેસમાં રહી જવા જોઈએ. એના ઉપરથી પણ વસૂલાતનું તથા રાહતનું ‘ધોરણ’ નક્કી કરી શકાશે.”

કુલ અગિયાર ગામોમાંથી સાત ગામોના તેસઠ ખાતેદારો અને તેમના એકોતરે સાક્ષીઓની જુબાની થઈ. આ સાતે ગામના ખાતેદારો પોતાને ગામે પોલીસોએ ધાડ પાડીને કેવો જુલમ કર્યો હતો તથા ભાતરોપણીની ખરી મોસમ ચાલતી હતી તે વખતે તેમના કામમાં કેવી અટકાયત કરવામાં આવી હતી તથા પોતાની પાસે નાણાં નહીં હોવાથી કેવી રીતે વ્યાજે લાવીને તેમને મહેસૂલ ભરવું પડ્યું હતું તે હકીકત કહી ગયા. પંચી સરકાર પક્ષના સાક્ષીઓની જુબાનીઓ લેવાનું શરૂ થયું. સરકારના પહેલા સાક્ષી તરીકે તાલુકાના મામલતદાર આવ્યા. ફરિયાદવાળા એક ગામ રાયમને વિષે તેમની જુબાની શરૂ થઈ.

આ ગામમાં કુલ અગિયાર ખાતેદારોએ ફરિયાદ કરી હતી. સરકારે પોતાના લેખી જવાબમાં જણાવ્યું હતું કે ખાતેદારોની ફરિયાદ ન્હી છે અને અગિયાર ફરિયાદીઓમાંથી ત્રણ ફરિયાદીઓ તો મામલતદાર ગામ છોડી ગયા પછી પોતાની રાજીખુશીથી તલાટીને પૈસા ભરી ગયા હતા. બાકીનાઓએ પણ મામલતદાર તરફથી માગણી થતાં મહેસૂલ ભરી દીધું હતું. કેઈ વતનો જુલમ કરવો પડ્યો નહોતો. શ્રી ભૂલાભાઈએ મામલતદારની ઊલટતપાસ પાંચ દિવસ સુધી કરી અને તેમાં સરકારી કેસના ભૂકેભૂકા કરી નાખ્યા. આ ગામોએ પોલીસને કેવળ પોતાના રક્ષણાર્થે જ લઈ જવામાં આવી હતી એ અચાવ કેવો લૂલો હતો એ ઊલટતપાસમાં ઉઘાડું દેખાઈ આવ્યું. કારણ એ જ ગામોમાં આ જ વખતે મામલતદાર પોલીસ વિના પણ ફરતા હતા એ તેમણે કબૂલ કર્યું. વળી જે ત્રણ ખાતેદારોએ મામલતદારના ગામ છોડી ગયા પછી મહેસૂલ ભરેલું કહેવામાં આવ્યું હતું, તેમની પાવતીઓના ક્રમાંક જ્નેતાં તો તેમણે મામલતદારની રૂબરૂ પૈસા ભર્યા હતા એમ દેખાતું હતું. એટલે એ નક્કી કરવા માટે મામલતદારની કચેરીમાં રાખવામાં આવતાં પાવતીઓનાં અડધિયાં રજૂ કરવાની માગણી કરવામાં આવી. પણ મામલતદારે તે રજૂ કરવાની ના પાડી. વળી ફરિયાદવાળાં ગામોમાં મહેસૂલ ઉઘરાવવા જતાં મામલતદારને પોલીસના રક્ષણની જરૂર જણાઈ હતી, જ્યારે તે જ અરસામાં ખીજાં ગામોએ પોલીસ લીધા વિના તેઓ મહેસૂલ ઉઘરાવવાના કામ માટે ગયા હતા, તે સાબિત કરવા માટે તેમની ડાયરી માગવામાં આવી. તેની પણ ના પાડવામાં આવી. આ ઉપરાંત પોલીસ લઈ જવાની પરવાનગી આપ્યા બાબત કલેક્ટરે તેમને કાંઈ કાગળ લખ્યો હોય તો તે, મહેસૂલની ઉઘરાવ સંબંધી મામલતદારે કલેક્ટરને જે રિપોર્ટો મોકલ્યા હોય તે તથા આ બાબતમાં મુંબઈ સરકાર તરફથી કાંઈ હુકમો કે સૂચનાઓ મળી હોય તો તે, વગેરે કાગળો માગવામાં આવ્યા. પણ એ રજૂ કરવાની ના પાડવામાં આવી. પોતાની ડાયરી તથા તલાટીઓના રિપોર્ટ રજૂ કરવાનું મામલતદારે પહેલે દિવસે કબૂલ કરેલું પણ ખીજે દિવસે તે રજૂ કરવાની ના પાડી.

ન્યાય અને સત્યશોધની ખાતર તેમ જ કાયદાની રૂએ પણ આ બધાં કાગળિયાં રજૂ કરવાને સરકાર અંધાચેલી હતી, એ વિષે શ્રી ભૂલાભાઈએ કાયદાના આધાર બતાવી સચોટ દલીલો કરી. તપાસણી અમલદાર મિ. ગોર્ડનની દલીલ એ હતી કે પોતે એક રેવન્યુ અમલદાર છે અને પોતાના ઉપરી અધિકારીઓની પરવાનગી વિના સરકારી કાગળો રજૂ કરવાનો હુકમ તેઓ આપી શકે નહીં. શ્રી ભૂલાભાઈએ તપાસણી અમલદાર તરીકે તેઓ રેવન્યુ અમલદાર નથી પણ એક ન્યાયાધીશ છે એ વતની દલીલ કરી.

એટલામાં દિવાળીની રજાઓ આવતી હતી એટલે રજાઓ ઊઘડતાં ૧૨મી નવેમ્બરે તેમણે લેખી ચુકાદો આપ્યો કે આ તપાસમાં સરકારી કાગળિયાં જોવાની તથા રજૂ કરવાની કોંગ્રેસ પક્ષની માગણી તેઓ સ્વીકારી શકતા નથી. તપાસણી અમલદારે આ મુદ્દા ઉપર જે ચુકાદો આપ્યો તેમાં વિશેષ આશ્ચર્ય પમાડે એવું તો એ હતું કે આખો પુરાવો પોતાની સમક્ષ આવી જાય ત્યાર પછી જે આવતો ઉપર તેમણે નિર્ણય આપવો જોઈતો હતો તેવી આવતો ઉપર પણ પોતાના અભિપ્રાયો તેમણે દર્શાવી દીધા. આ ચુકાદો આપતાં તપાસણી અમલદારે જે વલણ લીધું, તથા જે અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા તે જોતાં આ તપાસમાં વધુ વખત સામેલ રહેવામાં કશો ન્યાય મળે એમ નથી એમ શ્રી ભૂલાભાઈને લાગ્યું, અને તેમણે કોંગ્રેસ તથા ખાતેદારોને આ તપાસમાંથી નીકળી જવાની સલાહ આપી. એ સલાહને માન્ય રાખી સરદારે આરડોલીના ખાતેદારો જોગ એક સંદેશો બહાર પાડી તપાસમાંથી નીકળી જવાનું સૂચવ્યું. સંદેશમાં તેમણે જણાવ્યું કે,

“તપાસનું વલણ મને વિરોધી તથા એકપક્ષી લાગતું જ હતું. પણ જ્યાં સુધી આપણા ઝેરિસ્ટરને એમ ન લાગે કે આગળ તપાસ ચલાવવી નિર્ણય છે ત્યાં સુધી હું તપાસમાં સામેલ રહેવા તૈયાર હતો. સરકારના કબજામાં જે કાગળો છે તે રજૂ કરવામાં ન આવે અને આપણને જોવા દેવામાં ન આવે એવો હુકમ તપાસણી અમલદારે કર્યો છે, તેથી સરકારી સાક્ષીઓની ઊલટતપાસ પર કશો અંકુશ રહેતો નથી. એટલે આવી ખાંડી તપાસ આગળ ચલાવવી એમાં કશો સાર નથી એવું મને લાગે છે. એટલે શ્રી ભૂલાભાઈ સાથે મસલત કરીને તપાસમાંથી આપણે નીકળી જવાનું મેં નક્કી કર્યું છે. હવે પછી તપાસણી અમલદાર અથવા ખાન કોઈ સરકારી અમલદાર તરફથી આ તપાસને અંગે તમને જે કંઈ સૂચના આપવામાં આવે તેનો અમલ કરવાની તમારે જરૂર રહેતી નથી. આપણે નીકળી ગયા છીએ એની ખબર મેં મહાત્મા ગાંધીને તારથી આપી દીધી છે.”

પણ ગુજરાતમાં આ એક જ મુશ્કેલી નહોતી. પિકેટિંગની આવતમાં તો અમલદારો પારાવાર અડચણો ઊભી કરી રહ્યા હતા. ખોરસદ તાલુકામાં રાસ ગામે અદ્ભુત શૌર્ય બતાવીને ખુવારી વહોરી લીધી હતી. સંધિ થયા પછી તેની કદર કરવાને બદલે તેને જરા પણ રાહત ન આપવી એવો જાણે અમલદારોએ નિશ્ચય કર્યો હતો. મે મહિનામાં સીમલાથી પાછા ફરતાં ટ્રેનમાંથી તા. ૧૭-૫-૩૧ના લખેલા એક કાગળમાં મહાદેવભાઈ સરદારને જણાવે છે કે,

“ઇમર્સનની સાથે ચાર દિવસ વાતો થઈ. ચાર દિવસને અંતે આપુએ કહ્યું, ‘આ માણસ જગતનો ઉતાર છે. માત્ર મારી સાથે પ્રામાણિકપણે વર્તે છે એટલું એની તરફેણમાં છે.’ એ માણસ દરેક આવતમાં પ્રાંતિક સરકારના કામમાં અમે કેમ દખલ કરી શકીએ એમ કહીને હાથ ધોઈ નાખે છે, બેકે ત્યાં

લખતો હોય એમ તો લાગે જ છે. ગેરેટને અહીંથી કહું લાગે છે કે સખતીનાં પગલાંનો ઉપયોગ નેમ અને તેમ ન કરવો. પણ એનો અમલ કરવાનો એના હાથમાં રહ્યો ના? પટેલોને વિષેની કાયમી નિમણૂકના અર્થની આપુની દલીલ વિષે ગેરેટ કહે છે કે ભલે ગાંધીનો અર્થ સાચો હોય પણ સમાધાનીના ભાવથી એ અર્થ વિરુદ્ધ છે!”

એક ખીજા કાગળમાં મહાદેવભાઈ લખે છે :

“અહીં (સીમલામાં) બધા લોકો માને છે કે સમાધાનીનો ભંગ મુંબઈના અમલદારો — ખાસ કરીને ગેરેટ — નેટલો કરી રહ્યા છે તેટલો ભાગ્યે જ ખીજા કોઈ કરતા હશે. આપુ કહે છે : ‘ગેરેટને સીધો કરવો હોય તો ઘડીકમાં કરી શકાય. પણ એટલા ખાતર સંધિને તોડવી એ ઠીક ન કહેવાય. એટલે રાહ નેઈ રહ્યો છું.’”

એ જ કાગળમાં વળી લખે છે :

“આ વાઈસરોય અહીં આવ્યો તે પહેલાં અહીંના ધૂતેએ બધા પ્રાંતોમાં પરિપત્રો કાઢેલા કે સમાધાનીનો અર્થ એ નથી કે સરકારનું રાજ્ય બંધ થયું છે, સરકારે રાજ્ય કરવાનું ચાલુ રાખવું.”

બુલાઈ માસમાં ‘પાયોનિયર’નો દિહીતો ખબરપત્રી, જેને મોટા સરકારી અમલદારો પાસેથી ખાતમી મળતી હોવાનો સંભવ હતો, તે લખે છે :

“પં. જવાહરલાલની પ્રવૃત્તિઓથી અહીં કાંઈક ખળભળાટ થયો છે. એ અને શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ સળગાવનારાં ભાષણો કરી રહ્યા છે. ગાંધી-અર્વિન સમાધાની પહેલાં તેઓને એવાં ભાષણો માટે તુરતાતુરત નેલ મળી ગઈ હોત. અહીં વિશ્વાસપાત્ર સ્થળોએ એમ માનવામાં આવે છે કે તેમના ઉપર નોટિસો બંધવવામાં આવે એવો સંભવ છે. તેનો ભંગ કરતાં જ તેમને પકડવામાં આવશે. અહીં એવી પણ સખત અફવા છે કે સુલેહને જોખમમાં નાખે એવી તેમની આ પ્રવૃત્તિઓ વિષે તેમ જ ખાન અબદુલ ગફારખાનના વર્તન વિષે ગાંધીજીને ખબર આપવામાં આવી છે.”

આવા અહેવાલોનો ઉલ્લેખ કરીને મહાદેવભાઈ સરદારને લખે છે :

“એ લોકોની લડવાની તૈયારી ચાલી રહી છે. આપુ પણ એ માને છે. ખેડમાં ૧૮૧૧ લાખ ઉધરાવ્યા અને માત્ર ૭૮ હજાર બાકી છે. તેમાં આ લોકો આટલો ઉત્પાત કરી રહ્યા છે. સામાન્ય વર્ષોમાં પણ આટલી બાકી તો રહે.”

આ બધા ઉતારા એટલા માટે આપ્યા છે કે સમાધાની થઈ ત્યારથી જ અમલદારોનું વલણ કેવું હતું અને વખત જતાં તેણે કેવું ઉચ્ચ રૂપ લેવા માંડ્યું તેનો ખ્યાલ આવે.

ગુજરાતમાંથી લડત દરમ્યાન ઘણા મુખીઓએ રાજનામાં આપ્યાં હતાં. સંધિની શરતો પ્રમાણે ન્યાં ખીજાની કાયમી નિમણૂક ન થઈ હોય ત્યાં તેમને પાછા નોકરી ઉપર ચડાવવા જોઈતા હતા. પણ ગયા પ્રકરણમાં આપણે જોયું કે તાલુકા તથા જિલ્લા અમલદારો તેમાં કાંઈ તે કાંઈ ગચ્યાં નાખતા હતા. એ બધાના કેસોની વિગતમાં આપણે નહીં ઊતરીએ, પણ

રાસના આરૈયા મુખીનો કેસ જોઈશું. જૂતા પાટીદાર મુખીએ રાજીનામું આપેલું તેની જગ્યાએ ૧૯૩૦ના સપ્ટેમ્બરમાં એને નીમવામાં આવેલો. એને નીમનાર મામલતદારે કલેક્ટરને એવો રિપોર્ટ કરેલો કે એની નિમણૂક કાયમી કરવામાં નથી આવી તેમ એને કાયમી કરવાની ખાતરી પણ આપવામાં નથી આવી. પાછળથી કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓએ તો એવો દાખલો પણ શોધી કાઢ્યો કે ૧૯૨૯ની સાલમાં જ એક ફોજદારી ગુના માટે એને બે માસની સજા થયેલી. સંધિ પછી ખેડા જિલ્લાના કલેક્ટરે ગાંધીજીને કહેલું કે એ મુખીને રજા આપી એની જગ્યાએ જૂતા પાટીદાર મુખીને લેવામાં આવશે. પણ થોડા જ વખતમાં એ કલેક્ટરની અદલી થઈ. નવા કલેક્ટરના ધ્યાન ઉપર આ વાત ઘણી વાર લાવવામાં આવી પણ કમિશનર મિ. ગૌરેટની દાનત પાટીદાર મુખીને નોકરીએ ચડાવવાની નહોતી, એટલે કાંઈ ને કાંઈ અહાનાં કાઢી આરૈયા મુખીને ચાલુ રાખ્યો. એના મુખીપણામાં ગામમાં ચોરીઓ વગેરે બહુ થવા માંડી અને પાટીદારોનો રંજનડ થવા માંડ્યો એટલે ગામના રક્ષણ માટે ખાસ પોલીસ મૂકી, પણ પેલા મુખીને અદલ્યો નહીં! ગાંધીજી ગોળમેજીમાં ગયા પછી સરદારે કલેક્ટર અને કમિશનર સાથે આ બાબતમાં પત્રવ્યવહાર ચલાવવા માંડ્યો. તેમાં કાંઈ વળ્યું નહીં એટલે મુંબઈ સરકારના ગૃહમંત્રી મિ. મેક્સ્વેલને લખ્યું. તેમાં જણાવ્યું કે,

“સરકારની સંધિપાલનની કેટલી શુદ્ધ દાનત છે તેની કસોટી તરીકે ગાંધીજી આ કેસને ગણતા હતા. તેથી બીજા ઘણા મુખીઓના કેસના ઝંઘડા ચાલે છે પણ આ એક કેસ હું તમારા ધ્યાન ઉપર લાવું છું.”

સરકાર તરફથી આનો જે ઉડાઉ જવાબ આપવામાં આવ્યો તે ઉપરથી સરકાર આ બાબતમાં કેટલી નક્કટ થઈ હતી તે દેખાઈ આવે છે. સરકારી જવાબમાં જણાવવામાં આવ્યું કે,

“મુખીને નીમનાર મામલતદારે તેને કાયમી નોકરીનું વચન નહીં આપેલું એ વાત સાચી. પણ ત્યાર પછી બન્યુઆરી, ૧૯૩૧માં નવા મામલતદારે આ મુખીને કાયમી નોકરીનું વચન આપેલું, બેકે એણે એ વાતનો તરત રિપોર્ટ નહીં કરેલો, એટલે કલેક્ટરે જૂતા રિપોર્ટ પર આધાર રાખી ગાંધીજીને કહેલું કે પાટીદાર મુખીને તેઓ નોકરી પર ચડાવશે.”

ફોજદારી ગુનાને માટે થયેલી સજાની બાબતમાં જણાવ્યું કે,

“હવે તેની ચાલચલગત બહુ સારી છે એટલે કમિશનર સાહેબે સજા પામ્યાને કારણે એની ગેરલાયકાત દરગુજર કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે! સંખ્યાબંધ સજા પામેલા કેદીઓને સંધિની રૂએ સરકારે છોડી મૂક્યા છે અને તેમની ગેરલાયકાત દરગુજર કરી છે (રાજદારી કેદીઓને મુક્તિ આપવામાં આવી તેની ભાઈસાહેબ વાત કરે છે) તો પછી આ આરૈયા પટેલની બાબતમાં ઓછી ઉદાર નીતિ રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી!”

ત્રીજી દલીલ એ પણ કરી કે,

“જે પાટીદાર મુખીને લેવામાં આવશે તો સરકારને એમ લાગે છે કે આરૈયા વસ્તીની બહુ કનડગત થશે!”

આરૈયાના મુખીપણામાં પાટીદારોની કનડગત થતી હતી એ વાત જ જવાબમાં ખાઈ જવાઈ. સરદારે પોતાના જવાબમાં આના સચોટ રદિયા આપ્યા, કાયદાની કલમો ટાંકી બતાવી પણ સરકારને ન્યાય ક્યાં જોવો હતો? લડતમાં જોડાયેલા પાટીદારોને ખામુખા પજવવાને માટે જ પોતે જે મુખીને પટલાઈ આપી હતી, તેને કાઢે તો પોતાની આખરૂ જન્ય અને એટલી કોંગ્રેસની આખરૂ વધે. એ એને નહોતું કરવું.

આ વખતે યુક્ત પ્રાંતોના મથુરા જિલ્લામાં સરકારે કોંગ્રેસના અસંખ્ય કાર્યકર્તાઓને કેદ પકડીને, ગામડાંઓ ઉપર પોલીસની ધાડો પાડીને તથા ગામડાંના લોકો ઉપર તેમ જ કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓ ઉપર લાડીઓ ચલાવીને સંઘિની શરતોનો છડેઓક ભંગ કરવા માંડ્યો હતો. કોંગ્રેસે આ વિષે દ્રિયાદ કરી ત્યારે પ્રાંતિક સરકાર પોતાના અમલદારોના ગેરકાયદે અને જુલમી વર્તન વિષે નામુકર ગઈ. પણ એમાંથી થોડા કેસો હાઈકોર્ટમાં ગયા, તેમાં જે કોંગ્રેસીઓને પહેલી કોર્ટે સજા કરેલી તે બધાને હાઈકોર્ટ તરફથી નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂકવામાં આવ્યા. એક મુકદ્દમો સેશન્સ જજ આગળ ચાલ્યો તેમાં એણે એવો ચુકાદો આપ્યો કે, “પોલીસ સખ ઇન્સ્પેક્ટર અમીન અને જમીનદાર એ બધાએ આરોપીઓ ઉપર છૂપું કાવતરું રચ્યું હતું.” બીજા એક ચુકાદામાં ન્યાયાધીશે કહ્યું કે, “જ્યારે દ્રિયાદી અને બીજા કોંગ્રેસીઓએ સભા ભરી હતી, ત્યારે કેટલાક પોલીસવાળાઓએ ત્યાં જઈને પોલીસ સ્ટેશનના વડાની આંખ સામે જ એક માણસ ઉપર હુમલો કર્યો હતો એ વસ્તુ ખરેખર દિલગીર થવા જેવી છે.” કોંગ્રેસવાળાઓએ બોલાવેલી એક સભાને પોલીસોએ જે જંગલી રીતે અટકાવી હતી તે વિષે એક ન્યાયાધીશ કહે છે:

“અધિકારીઓની એવી મરજી હતી તો તેમણે સભા ન ભરવાનો મનાઈ હુકમ કાઢવો જોઈતો હતો. મનાઈ હોવા છતાં જે સભા ભરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હોત તો તેને લાડી ચલાવીને વિખેરી નાખી શકત. પરંતુ તેને આવી શુંડાશાહી ચલાવીને અટકાવવાની જરાયે જરૂર નહોતી. પોલીસે પ્રથમ તો જોલોને તે પકડવા માગતી હતી તે બધાને પકડી લીધા અને ત્યાર બાદ એવું કહેનારા સાક્ષીઓ ઊભા કર્યા કે તે બધાએ હુલ્લડમાં ભાગ લીધો હતો.”

મોટા આર્થિક સંકટના સમયમાં અને મહેસૂલ ઉધરાવવાનો સમય લાંબા વખતથી પૂરો થઈ ગયો હોવા છતાં એટલે કે ભર ચોમાસામાં જખર-દસ્તી, જાતીઓ અને જમીનોનો કબજો લઈ લેવાનું કામ ચાલુ હતું. છેક સપ્ટેમ્બર માસમાં મહેસૂલી અમલદારો પોલીસનાં મોટાં ધાડાં લઈ વસૂલાત માટે ગામડાં ઉપર જઈ હુમલા અને મારપીટ કરતા હતા. યુક્ત પ્રાંતના

પોલીસો અને મહેસૂલી અમલદારોને, કિસાનોને 'મુર્ગા' બનાવવાનું એટલે કે ફૂકડાની સ્થિતિમાં ઊભા રાખવાનું બહુ ગમી ગયું હતું. પોલીસોના મારમાંથી ઘરડા માણસો પણ બચી જવા પામતા નહીં. એક ગામમાં ત્યાંના બધા જ લોકો એટલે લગભગ પાંચસો માણસો, પોલીસો અને મહેસૂલ ખાતાના અમલદારોના ત્રાસથી નાસી જઈને પાસેના જંગલોમાં સંતાઈ ગયા હતા.

અસ્લાહાબાદ જિલ્લામાં પણ લગભગ આવી જ સ્થિતિ હતી. જુદા જુદા જિલ્લાના અધિકારીઓ અને કોંગ્રેસના નેતાઓ વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યા બાદ સરકારી અમલદારોએ અને કોંગ્રેસી નેતાઓએ એક પરિપદમાં મળી મસલત કરવી એમ નક્કી થયું. પણ તા. ૧૫મી નવેમ્બરે હપ્તો શરૂ થતો હતો ત્યાં સુધી પરિપદ ભરી શકાઈ નહીં અને વાટાઘાટો ચાલુ હતી છતાં અમલદારોએ તાકીદ કરી હપ્તાની વસૂલાત કરવા માંડી. છેલ્લાં બે વરસો ખરાબ આવેલાં હોવાથી કિસાનો હેરાન હેરાન થઈ ગયેલા હતા. તેમની પાસે સરકારધારે ભરવાનાં કાંઈ સાધનો નહોતાં, એટલે તેમની ઘરવખરી વેચાઈ જવાની તથા જમીન ઉપરથી કાઠી મુકાવાની સ્થિતિમાં તેઓ આવી પડ્યા. તેઓ કોંગ્રેસ કમિટીની સલાહ પૂછવા લાગ્યા. સરકાર સાથે રાહતને માટે ચાલી રહેલા સંદેશોએ પૂરા ન થાય ત્યાં સુધી ભરણું ભરવાનું મુલતવી રાખવાની સલાહ આપવા સિવાય બીજા ઉપાય કોંગ્રેસ પાસે ન હતો.

આ સલાહથી સરકાર તો એકદમ છેડાઈ પડી અને યુક્ત પ્રાંતોની પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખને જણાવી દીધું કે હપ્તો ન ભરવાની સલાહ જ્યાં સુધી પાછી ન ખેંચી લેવાય ત્યાં સુધી હવે કશી વાટાઘાટો થઈ શકે નહીં. તા. ૨૫-૧૧-'૩૧ના રોજ પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખે જવાબ આપ્યો કે તમે હપ્તો વસૂલ કરવાનું થોડા વખત માટે મુલતવી રાખો તો અમારી સલાહ અમે એકદમ પાછી ખેંચી લઈએ. પણ એક તરફથી આપણી વચ્ચે વાટાઘાટો ચાલે અને બીજી તરફથી હપ્તાની વસૂલાતનો તમારો કેરડો તો વીંઝાતો જ હોય, ત્યાં અમે કિસાનોને કશી સલાહ ન આપીએ એ કેમ અને?

તા. ૨૮-૧૧-'૩૧ના રોજ સરદારે કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે હિંદ સરકારના ગૃહમંત્રી મિ. ઇમર્સનને લખ્યું :

“બંને પક્ષ વચ્ચે સમન્વૃત્તિથી એટલું તો સહેજે ગોઠવી શકાય કે સરકાર તરફથી વસૂલાતનું કામ થોડા વખત માટે મુલતવી રહે અને કોંગ્રેસ સમિતિનો ગણોત નહીં ભરવાની સલાહ આપતો ઠરાવ પણ મોકૂફ રહે. તેથી સરકારને અથવા જમીનદારોને કશી હરકત આવે એમ નથી. યુક્ત પ્રાંતોમાં સુલેહ જળવાઈ રહે તે માટે કોંગ્રેસ બહુ આતુર છે. હું આપને ભારપૂર્વક વિનંતી કરું છું કે મારી સૂચનાનો સરકાર સ્વીકાર કરે. હજી પણ રસ્તો કાઢવાની ચર્ચાને માટે અવકાશ છે.”

પણ સરકાર તો ખીજી કશી વાત સાંભળવા તૈયાર નહોતી. એણે પૂંછડું પકડી રાખ્યું.

પ્રાંતિક સમિતિ ગણોત ન ભરવાનો હરાવ કરે તોપણ તેનો અમલ કોંગ્રેસ પ્રમુખની સંમતિ મેળવીને જ કરે એવો કોંગ્રેસ કારોગારીનો હરાવ હતો. એટલે એણે સરદારની પરવાનગી માગી. સરદારે પ્રાંતિક સમિતિને લખ્યું કે,

“નેમને લાગતુંવળગતું છે એવા બધા કિસાનો અને કાર્યકર્તાઓને જે દુઃખો તેમને સહેવાં પડશે તથા જે ભોગો તેમને આપવા પડશે તે વિષે તથા લડત દરમ્યાન ગમે તેટલી ઉશ્કેરણી કે સંકટો હોવા છતાં, સંપૂર્ણ અહિંસક વાતાવરણ રાખવાની જરૂર વિષે બધાને માહિતગાર કરો, અને અહિંસા નળવવાની પૂરી ખબરદારી રાખી ભલે પગલું ભરો.”

આના જવાબમાં યુક્ત પ્રાંતની સરકારે ડિસેમ્બરની પંદરમી તારીખે લાંબો ઓર્ડિનન્સ બહાર પાડીને કોંગ્રેસ અને પ્રજા ઉપર હુમલો કર્યો.

એ ઓર્ડિનન્સનો સાર એ હતો કે,

“લોકોને સાંથ ભરવાનું મોક્ષ રાખવાનું કહેવું એ સખત મનૂરીની શિક્ષાવાળો ગુનો છે. કોઈ પણ વિભાગના રહેવાસીઓ સરકારી મહેસૂલને નુકસાન થાય એવાં કામ કરી રહ્યા છે, અથવા તો એવાં કામ કરનારા લોકોને આશરો આપી રહ્યા છે, એવું સરકારને લાગે તો તે બધાનો સામટો દંડ કરી શકે. અને તે દંડ પણ કાયદેસર પૂર્વતપાસ કર્યા વિના કે પછીથી અદાલતમાં ફરિયાદ કરવા દીધા સિવાય માત્ર નહોરાત કરીને વસૂલ કરવામાં આવે. સ્થાનિક સરકાર તેમ જ જિલ્લાના અમલદારો કોઈ પણ માણસને અમુક હદમાં પુરાર્થ રહેવાના કે અમુક હદની બહાર રહેવાના કે ખીજી કોઈ પણ રીતે તેની હિલચાલ ઉપર અંકુશ મૂકવાના કોઈ પણ હુકમ કાઢી શકે, અને તે સામે કોઈ પણ ફરિયાદ થઈ ન શકે. કોઈ પણ મકાન અને તેમાંનો ખાધાખોરાકી સાથેનો સામાન કબજે લઈ પોલીસ કે લશ્કરી સત્તાવાળાઓના તાબામાં રાખી શકાય. જિલ્લાના અમલદારો કોઈ પણ માણસને ખાનગી કે નહોર વાહનોનો ઉપયોગ કરવાની બંધી કરી શકે. કોઈ પણ સ્થળ પર ધાડ લઈ જઈ તેની ઝડતી લેવામાં આવે અને ઓર્ડિનન્સ હેઠળનો ગુનો કરવા એટલે કે લોકોને સાંથ ન ભરવાનું સમન્વવા ત્યાં તૈયારી કરવામાં આવી છે એવું જણાવીને ત્યાંનો સરસામાન જપ્ત કરવામાં પણ આવે.”

રાજ્ય જોએ તે વખતે ગાંધીજીની ગેરહાજરીમાં ‘યંગ ઇન્ડિયા’નું સંપાદન કરતા હતા, તેમણે આ ઓર્ડિનન્સ ઉપર ટીકા કરતાં લખ્યું :

“સંકટ માટે રાહતની બૂમ ઉઠાવી રહેલી એક આખી પ્રજા સામે આવું હથિયાર ઉગામવું એ રાજનીતિનું દેવાળું છે અને નુલમ છે. સત્યાગ્રહના દૃષ્ટિબિંદુથી તો આ ઓર્ડિનન્સ લડતને હતી તેનાથી વધુ સહેલી કરી મૂકી છે. ખેડૂતોનાં સંકટો અને બલિદાનોમાં ભાગ લેવાનો રસ્તો બધા વર્ગો માટે ખુલ્લો કરી મૂક્યો છે.”

સરહદ પ્રાંતમાં પણ જમીનમહેસૂલ વસૂલ કરવા તથા ખુદાઈ ખિદમતગારોને ત્રાસ આપવા અમાનુષી અત્યાચારો થઈ રહ્યા હતા. તે યુક્ત પ્રાંતોના અત્યાચારોનું ઉપર જે વર્ણન આપ્યું છે તે કરતાં પણ ભયંકર હતા. એ અત્યાચારોથી સરકાર ત્યાંના લોકોને દયાવી કે ડરાવી ન શકી એટલે ત્યાં પણ યુક્ત પ્રાંતના જેવો જ ઓર્ડિનન્સ તા. ૨૪મી ડિસેમ્બરના રોજ સરકારે બહાર પાડ્યો. સરહદ પ્રાંતના ચીફ કમિશનરે તા. ૨૨મી ડિસેમ્બરના રોજ બોલાવેલા દરબારમાં જવાનો ખાન અબ્દુલ ગફારખાને ઇન્કાર કર્યો અને ઉત્તમનઝાઈમાં મળેલી પ્રાંતિક સમિતિની બેઠકમાં ભાષણ કર્યું કે પૂર્ણ સ્વરાજ્યથી જરા પણ ઓછું આપણને કબૂલ નથી. એને તેમના મોટા ગુના ગણી એ ઓર્ડિનન્સની રૂએ એમને અને તેમના ભાઈ ડો. ખાનસાહેબને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. સરકારને મન એમનો મોટો ગુનો તો એ હતો કે એમણે પોતાના હાથ તળે કામ કરતી સરહદ પ્રાંતની અધી સંસ્થાએને કોંગ્રેસના છત્ર તળે મૂકી દીધી હતી. પછી સરકારી હુકમનો અનાદર કરી એકલા થયેલા લાલ ખમીસવાળા ખુદાઈ ખિદમતગારો ઉપર ઘાતકી ગોળીઆર કરવામાં આવ્યો. તેમાં સરકારી રિપોર્ટ પ્રમાણે ૧૪ મરી ગયા અને ૨૮ ઘાયલ થયા. કાંઈ એલિવન જેમણે સ્થળ ઉપર જઈ ગતે તપાસ કરી હતી તેમણે કહ્યું કે મરાયેલાની સંખ્યા ઓછામાં ઓછી ૫૦ હોવી જોઈએ.

અંગાળમાં આ વખતે અમલદારો ઉપર છૂટાછવાયા ખૂતી હુમલાના કેસો બનતા હતા. સરકારે એને બહુ મોટું રૂપ આપ્યું, અને લોકો તરફની આવી છૂટીછવાઈ ખુનામરકીને કયાંય ચડી નય એવી વ્યવસ્થિત ખુનામરકી આદરી. ચટગાંવમાં કેટલાક બિનસરકારી યુરોપિયનોએ અને ગુંડાઓએ એક છાપખાનું જે સરકારી ગુંડાગીરીની વિરુદ્ધ લખવાની ધૂષ્ટતા કરતું હતું, તેના ઉપર રાત્રે હુમલો કરી છાપખાનાની તમામ મશીનરી તોડી નાખી અને એના માણસોને માર્યા. આવા હુમલા સામે આત્મરક્ષણ સારુ લોકોએ જે થોડા કંઈ ઉપાયો લીધા તેને મોટા હુલ્લડનું રૂપ આપવામાં આવ્યું અને ઓગસ્ટની ૩૧મી તથા ત્યાર પછીના ત્રણ દિવસ સુધી ગોરા તેમ જ કાળા ગુંડાઓએ આખા ચટગાંવમાં માતેલા આખલાઓની જેમ ધૂમી ત્રાસ વર્તાવ્યો. તેમાં સ્થાનિક પોલીસ અને મેજિસ્ટ્રેટો પણ ભળ્યા. કોંગ્રેસ તરફથી આ તોફાનો બાબત તપાસ કરવામાં આવી. એ તપાસ સમિતિના નિવેદન ઉપર કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ વિચાર કરી ઠરાવ કર્યો કે,

“સ્થાનિક પોલીસ અને મેજિસ્ટ્રેટોએ કેટલાક ગોરા અને કાળા ગુંડાઓની મદદથી કેર વર્તાવવાની નીતિને અનુસરીને પ્રવ્રનું જે ભયંકર નુકસાન અને

અપમાન કર્યું છે તેને આ કારોબારી સમિતિ સખત રીતે વખોડી કાઢે છે. ચરગાંવમાં ગુંડાએને શેકીને તેમનાં તોફાનને કોમી રંગ આપી, કોમી રમખાણ જગવવાનો ઘરાદાપૂર્વક પ્રયત્ન થયા છતાં, અરેખર કોમી તોફાન જરાયે ન થયું તેની કારોબારી સમિતિ સંતોષપૂર્વક નોંધ લે છે.”

અંગાળમાં આ વખતે સંખ્યાબંધ માણસોને અટકાયતમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. બહારના માણસો ઉપર જેમ ત્રાસ વર્તાવવામાં આવતો હતો તેમ જેલની અંદરના અટકાયતી કેદીઓ પણ ત્રાસમાંથી મુક્ત રહેવા પામતા નહોતા. ૧૬મી સપ્ટેમ્બરના રોજ કોઈ નજીવું બહાનું કાઢી હિજલી ખાતેના અટકાયતી કેદીઓ ઉપર ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો. તેમાં સરકારી રિપોર્ટ પ્રમાણે બે કેદીઓ માર્યા ગયા અને વીસને ગંભીર ઈજા થઈ. જેલમાં રાખેલા કેદીઓ ઉપર ગોળીબાર કરવા એ ભારે ઘાતકી અને હિંચકારું કૃત્ય ગણાય. એટલે આ વાત બહાર આવતાં આખા દેશમાં મોટો હાહાકાર થઈ ગયો. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર જેઓ રાજકારણમાં ભાગ લેતા નહોતા તેમણે પણ જાહેર સભામાં આ કૃત્યને વખોડી કાઢતું ભાષણ કર્યું. એટલે સરકારને આ ગોળીબાર માટે તપાસ કરવા એક કમિટી નીમવી પડી. એ કમિટીએ પોતાના રિપોર્ટમાં છાવણીના ગોરા અમલદારોને ગોળીબારમાં સામેલગીરીના આરોપમાંથી મુક્ત ગણ્યા, છતાં એટલું તો ઠરાવ્યું કે, “ગોળીબાર અને લાહીઓ તથા સંગીન વડે કરવામાં આવેલા હુમલા માટે કોઈ પણ વાજબી કારણ નહોતું.” આમ તેઓએ સામાન્ય સિપાઈઓને માથે બધો દોષ ઢોળ્યો અને ગોરા અમલદારોને આ કર્મીણુ હત્યાકાંડની જવાબદારીમાંથી મુક્ત ગણ્યા. પણ સરકારી રિપોર્ટની ભાષામાં ‘કોઈ પણ કારણ વિના જ’ નજર-કેદીઓ પ્રત્યે પોલીસો પશુતાથી વર્ત્યા તેનું કારણ શું હોતું નેઈએ? પોતાના ઉપરી અમલદારો ખુશ થશે એવું લાગવાથી જ તેઓએ તેમ કર્યું હતું એમ માન્યા સિવાય ચાલતું નથી.

અંગાળના આ અત્યાચારોના સમાચાર ગાંધીજીને લંડનમાં મળતા જ હતા. એટલે એમણે સરદારને તાર કર્યો :

“અંગાળમાં ચાલતા દમનથી અને બીજા બાબતોથી હું પરેશાન છું. અહીં પણ કાંઈ વળે તેમ નથી. છતાં હાજરી આવશ્યક છે એમ નેઈ છું. યુરોપમાં પણ શેડુલ્ક ફરતું આવશ્યક લાગે છે. આનો અર્થ એ થાય કે હું જનન્યુઆરીના મધ્યમાં દેશ આવી શકું. બહું વિચારીને અભિપ્રાય આપો.”

સરદારે વર્કિંગ કમિટીની મીટિંગ બોલાવી, બધાની સાથે મસલત કરી તા. ૮-૧૧-૧૯૧૫ના રોજ તારથી નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો :

“આપના તાર ઉપર વર્કિંગ કમિટીએ વિચાર કર્યો. અહીં જે સમાચાર મળે છે તે ઉપરથી લાગે છે કે આપનું ત્યાં વધુ રોકાવું વ્યર્થ છે. તેનો અનર્થ પણ

થાય. પણ આપનો ચોક્કસ અભિપ્રાય છે કે હાજરી આવશ્યક છે, એટલે સંનેગો આપ વધુ નહો. તેથી કમિટી છેવટનો નિર્ણય કરવાનું આપના ઉપર છોડે છે. અહીં તો સ્થિતિ વધુ ને વધુ ખારીક થતી જાય છે. સરકારનું વલણ સામાન્ય રીતે ઘણું વધારે ખગડયું છે. અંગાળની સ્થિતિ વધુ ખગડતી જાય છે. સરહદમાં જુલમ વધતો જાય છે. કેટલીક જગ્યાએ તો કશી પ્રવૃત્તિ કરવા દેવામાં આવતી નથી. યુક્ત પ્રાંતોમાં નાકરની લડત વહેલી ઉપાડવાનું અનિવાર્ય જણાય છે. બારડોલીની તપાસમાં કામ સંતોષ થાય એવી રીતે નથી ચાલતું તેથી અને ખીન્ન કારણોસર પણ એમાંથી નીકળી જવું પડશે એમ લાગે છે. વહેલા આવો એ ઇચ્છવા જેવું છે. યુરોપમાં વધુ દિવસ ગાળશો તેથી અહીંનું, કામ ચૂંથાશે.”

સરકારનો ત્રાસ અને જુલમ તો ચાલુ જ હતો. એટલે તા. ૨૩-૧૧-૩૧ના રોજ સરદારે ગાંધીજીને ખીન્ને તાર કર્યો :

“હિન્દી અને ચટ્ટગાંવની બાબતમાં હજી કંઈ થયું નથી. કશા કારણ વિના ધરપકડો ચાલુ છે. અટકાયતીઓની સંખ્યા એક હજાર પર પહોંચી છે. દરરોજ કોઈબંધ માણસોને પકડવામાં આવે છે. તેમાં કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓ પણ હોય છે. હિન્દી અને ચટ્ટગાંવના અત્યાચારો સામે વિરોધ કરનારાઓ ઉપર રાજદ્રોહના મુકદ્દમા ચલાવવામાં આવે છે. તાલેતરમાં ઠાકામાં ચટ્ટગાંવનું નાનું પુનરાવર્તન થયું છે. ત્યાં નિર્દોષ પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો ઉપર પોલીસે બેશરમ ત્રાસ વર્તાવ્યો છે. અંગાળના યુરોપિયનો વધુ દમનની આગ્રહપૂર્વક માગણી કર્યાં કરે છે. સરકાર તેમનું માને છે. લોકોમાં તીવ્ર રોષ વ્યાપ્યો છે. યુવાન વર્ગમાં નિરાશાનું મરણિયાપણું આવ્યું છે. યુક્ત પ્રાંતોનું તો તમે નહો છો. આંધ્રમાં કૃષ્ણ અને ગોદાવરી જિલ્લામાં સરકારે પોતે નીમેલી કમિટીનો એકમતે જુદો અભિપ્રાય હોવા છતાં તથા ધારાસભાનો પણ વિરોધ હોવા છતાં સરકારે મહેસૂલમાં વધારો કર્યો છે. તેની સામે જગેલા વિરોધને અટકાવવા જમીન લેવાની અને રાજદ્રોહની કલમોનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે, એટલે ત્યાંની પરિસ્થિતિ ગંભીર બનતી જાય છે. આશ્રમમાં ઇમામ સાહેબને રોજ તાવ આવે છે. પણ હવે થૂંકમાં લોહી પડતું નથી. તાત્કાલિક કંઈ ચિંતા જેવું નથી. —વલ્લભભાઈ”

છેવટે ૩૦મી નવેમ્બરે આખા અંગાળ ઉપર ઓર્ડિનન્સ જાહેર કરીને સરકારે કાયદાને અને કાયદાની અદાલતોને ઊંચી મૂકી. ઓર્ડિનન્સની ભાષા એવી હતી કે આખા પ્રાંતમાં જાણે મોટો બળવો ફાટી નીકળ્યો હોય અને તેથી ભયભીત થઈને સરકાર પોતાના આત્મરક્ષણ માટે આ ઉપાયો લેતી હોય! પરંતુ આ ઓર્ડિનન્સથી પણ જે છૂટાછવાયા ખુનામરકીના કેસો બનતા હતા તે સરકાર દયાવી શકી નહીં.

આ બધાં કરતૂતોને માથે કળશ ચડાવવા, જે મીઠા માટે આટઆટલાં માથાં ફૂટ્યાં હતાં, તે મીઠાના કરમાં વધારો કરવાની દરખાસ્ત સરકારે આણી. આમાં તો ચોખ્ખો સંધિભંગ અને વિશ્વાસઘાત હતો. વળી આ વખતે ઇંગ્લેંડે પોતાની પાસે સોનાની તંગી હોવાને લીધે સોનાચલણ છોડી

સ. ૨-૬

દીધું એટલે તેના પાઉન્ડની કિંમત દુનિયાના બજારમાં ઘટી ગઈ. પ્રશ્ન એ હતો કે આવા ગઠી ગયેલા પાઉન્ડ સાથે હિંદુસ્તાનના રૂપિયાને જોડેલો રાખવો કે કેમ? જોડેલો રાખવામાં હિંદને ભારે નુકસાન હતું. પણ હિંદુસ્તાનની સરકારને હિંદનું હિત કયાં જોવાનું હતું? તે તો ઇંગ્લંડના હિતને પ્રાધાન્ય આપતી હતી. એટલે આપણો રૂપિયો પાઉન્ડ સાથે જોડાયેલો રહ્યો. આ બંને સામે કોંગ્રેસની કારોબારીએ વિરોધ દર્શાવતા દરાવો કર્યા.

આમ સંધિને નેવે મૂકીને સરકાર જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં ખુલ્લી દમનનીતિ ચલાવી રહી હતી ત્યારે ગાંધીજી પોતાનાં ગોળમેજનાં ભાષણો દ્વારા દુનિયાની પ્રજાઓ સમક્ષ હિંદુસ્તાનનો કેસ રજૂ કરતા હતા. પણ બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ આગળ તો એમનાં ભાષણો અરણ્યરુદ્ધન જેવાં નીવડ્યાં હતાં. ગાંધી-અર્વિન કરાર પછી થોડા જ વખતમાં ઇંગ્લંડમાં કન્ઝર્વેટિવ પક્ષ સત્તા ઉપર આવ્યો હતો તે કોંગ્રેસને કચડી નાખવાને કૃતનિશ્ચય થઈને બેઠો હતો. મહાદેવભાઈના સરદાર ઉપરના તા. ૨૮-૧૧-૧૯૩૧ના રોજ લંડનથી લખેલા કાગળમાં ત્યાંની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે :

“ આ ટાઇપ થઈ ગયા પછી આપુની પાસેથી નળચું કે તેઓ તો તદ્દન લડીને આવ્યા છે અને આવતા શુક્રવારે તો માત્ર સરકારની છેવટની ચેતવણી સાંભળવા જવાના છે. ચેતવણી હજી વધારે શી આપવાની હશે? કાલે જ સર સેમ્યુઅલ હોર સાથે વાત થઈ તેમાં એણે આપુને કહેલું: ‘ અમારે કોંગ્રેસને છૂંદી નાખવી પડશે માટે તૈયાર રહેજો. અમે કોંગ્રેસને રહેવા ન દઈ શકીએ. કારણ કોંગ્રેસ એટલે ક્રાંતિ એમ તમારી વાતો પરથી અમે સમજ્યા છીએ.’ માટે તો તમે (સરદાર) પણ તૈયારી રાખજો. કદાચ મળવા પણ ન પામીએ. જે વ્યવસ્થા કરવી થઈ તે કરી દેજો. ત્યાં આવ્યા પછી ભાગ્યે જ વધારે દિવસ છૂટા રહેવાય.”

આ તરફથી હિંદ સરકારે તો બરાબર તૈયારીઓ કરી જ હતી. ત્રણ ઓર્ડિનન્સો તો કાઢી દીધા હતા અને ખીજા તૈયાર રાખ્યા હતા. તેની એક નેમ તો એ હશે કે ખાન અબ્દુલ ગફારખાન તથા પંડિત જવાહરલાલ ગાંધીજીને મળવા ન પામે. એટલે ખાન અબ્દુલ ગફારખાનને તા. ૨૬મી ડિસેમ્બરે પકડ્યા હતા અને પંડિત જવાહરલાલ ગાંધીજીને મળવા મુંબઈ જતા હતા ત્યાં રસ્તામાં જ તેમને, યુક્ત પ્રાંતોની પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ જ. શેરવાણીને અને આબુ પુરુષોત્તમદાસ ટંડનને પકડી લીધા. સરદારને કેમ છૂટા રાખ્યા હશે? તેમને પકડવાનું બહાનું શોધવું મુશ્કેલ પડ્યું હશે?

આવી સ્થિતિમાં તા. ૨૮મી ડિસેમ્બરે ગાંધીજી મુંબઈ ઊતર્યા.

ગાંધીજી અને સરદારની ગિરફતારી : સરકારનું દમનચક્ર

લડતની ગોળમેજીમાંથી ખાલી હાથે પાછા આવેલા પોતાના માનીતા નેતાને પ્રજાએ અપૂર્વ માન આપ્યું. મુંબઈનાં આખાલવૃદ્ધ સૌ નરનારીઓએ અસાધારણ પ્રેમ અને ઉત્સાહથી રસ્તે રસ્તે, ગલીએ ગલીએ અને અટારીએ અટારીએથી ગાંધીજીનું અનુપમ સ્વાગત કર્યું. તે જ દિવસે સાંજે સગલગ દોઢ લાખની માનવ મેદની આગળ પોતાના ભાષણમાં તેમણે પ્રજાને મૃત્યુનો ડર કાઢી નાખી તેને મિત્રની જેમ ભેટવાનો મંત્ર આપ્યો. તેમણે કહ્યું: “સત્યનો, પ્રામાણિકતાનો અને મારવાનો નહીં પણ મૃત્યુને ભેટવાનો મંત્ર ગોખી રાખજો.”

સરદાર અને કોંગ્રેસની કારોબારી ગાંધીજીને મળવાને માટે આતુર બનીને મુંબઈમાં બેઠી હતી. સરકારનો વિચાર અધા નેતાઓનો ગાંધીજી સાથે મેળાપ થવા દેવાનો નહોતો. એટલે સરહદના ખાન બંધુઓને તથા યુક્ત પ્રાંતના જવાહરલાલજી વગેરેને પકડી લીધા હતા એ આપણે જાણી ગયા. ભારે પજવણી છતાં સરદારે ગુજરાત પાસે એવી ખામોશ રખાવી હતી અને પોતે પણ સરકારની ચાલમાં ન ફસાવાની એવી તકેદારી રાખી હતી કે તેમને પકડવાનું કશું બહાનું સરકાર શોધી શકી નહીં. સરકાર ગમે તેટલા અત્યાચારો કરે પણ કોંગ્રેસને માથે સંધિભંગનો આરોપ ન આવે એ સાચવવા માટે અને લોકોને શાંત રાખવા માટે ગાંધીજીની ગેરહાજરીમાં સરદારે લોહીનું પાણી કરી નાખ્યું હતું. પણ ગાંધીજી હિંદુસ્તાનને કિનારે ઊતર્યા ત્યારે સરકાર તરફથી તે લડતનાં ડંકાનિશાન વાગી રહ્યાં હતાં. કારોબારીના સભ્યો પાસેથી અધી હકીકત જાણી લીધા પછી તા. ૨૯મીએ ગાંધીજીએ વાઈસરોયને નીચે પ્રમાણે તાર કર્યો:

“બંગાળના ઓર્ડિનન્સનો ભેટો મારે કરવાનો જ હતો. પણ તે ઉપરાંત હિંદને કિનારે ઊતરતાં જ સરહદ પ્રાંત અને યુક્ત પ્રાંત વિષેના ઓર્ડિનન્સો વિષે, સરહદ પ્રાંતમાં થયેલા ગોળાબાર વિષે તથા બંને પ્રાંતોમાં મારા કીમતી સાથીઓની ગિરફતારી વિષે સાંભળવા હું તૈયાર નહોતો. આ બધું આપણી વચ્ચેના મૈત્રીસંબંધના અંતનું સૂચક છે એમ માનવું કે કેમ, એ હું જાણતો નથી. હજી હું આપને મળું અને કોંગ્રેસને મારે શી સલાહ આપવી એ બાબતમાં આપની પાસેથી કાંઈ માર્ગદર્શન મેળવું એવું આપ ઇચ્છો છો કે કેમ, તે પણ હું જાણતો નથી. આપ તારથી જવાબ આપશો તો આભારી થઈશ.”

વાઈસરોયે તા. ૩૧મીએ તારથી આનો જવાબ આપ્યો. તેમાં ત્રણે પ્રાંતના ઓર્ડિનન્સો વિષે ખુલાસા આપી જણાવ્યું કે,

“ આપ પોતે ગોળમેજી પરિષદમાં ગયેલા હોઈ હિંદુસ્તાનમાં નહોતા, અને આપ જે વલણ અપત્યાર કરો છો તે નેતાં યુક્ત પ્રાંતોમાં તથા સરહદ પ્રાંતમાં ચાલી રહેલી કોંગ્રેસની પ્રવૃત્તિ માટે આપ જવાબદાર છો અથવા તો તે પ્રવૃત્તિને આપની પસંદગી છે એવું માનવા નામદાર વાઈસરોય રાજ નથી. ને હકીકત એ જ પ્રમાણે હોય તો વાઈસરોય સાહેબ આપને મળવા રાજ છે અને ગોળમેજી પરિષદની કાર્યવાહીમાં જે સહકારની વૃત્તિ દર્શાવવામાં આવેલી છે તે ટકાવી રાખવા માટે આપ આપની લાગવગનો ઉપયોગ વધુમાં વધુ કેવી રીતે કરી શકો, તે બાબતમાં પોતાના વિચારો પણ તે આપને જણાવશે. પરંતુ નામદાર વાઈસરોય એ વસ્તુ તો ભાર દઈને કહેવા ઇચ્છે છે કે અંગાળ, યુક્ત પ્રાંતો તથા સરહદ પ્રાંતમાં નામદાર શહેનશાહની સરકારની સંપૂર્ણ મંજૂરીથી હિંદી સરકારને જે ઇલાજો લેવા પડ્યા છે એ બાબત તેઓ આપની સાથે ચર્ચા કરવા તૈયાર નથી. સુરાન્યને માટે કાયદા અને શાંતિનું સંરક્ષણ આવશ્યક છે. અને તે હેતુથી જ આ ઇલાજો લેવામાં આવ્યા છે, અને એ હેતુ સધાય ત્યાં સુધી કોઈ પણ સંનેગોમાં તે અમલમાં રહેશે.”

તે જ દિવસે રાત્રે ગાંધીજીએ વાઈસરોયના તારનો વિગતવાર જવાબ આપતો લાંબો તાર કર્યો. તેમાં જણાવ્યું કે,

“ મારી વિનંતીની કદર કરવાને બદલે મારા મોંઘા સાથીઓનો મારે ઇનકાર કરવો એવી માગણી કરીને વાઈસરોય સાહેબે તેનો અસ્વીકાર કર્યો છે. આવા હીન આચરણનો અપરાધી બનીને હું મુલાકાત લેવા આવું તો પણ મને કહેવામાં આવે છે કે રાષ્ટ્રને માટે જીવનમરણ જેવી મહત્ત્વની આ બધી બાબતો ઉપર હું ચર્ચા પણ ન કરી શકું! આ ઓર્ડિનન્સો અને તેની રૂએ થયેલાં કૃત્યોનો જખરો વિરોધ ન કરવામાં આવે તો પ્રજા તદન નિર્માલ્ય થઈ જાય. મારે મન તો આ ઓર્ડિનન્સો અને જીલ્લો આગળ રાજ્યબંધારણના સુધારાનો પ્રશ્ન કશી વિસાતમાં રહેતો નથી. સુધારાના લોભમાં પડીને કોઈ પણ સ્વમાનવાળો હિંદી આવી રીતે પ્રજાનો જીરસો મારી નાખવાનું નેખમ નહીં ખેડે એવી મારી આશા છે.”

દરમ્યાન કાર્યવાહક સમિતિ તો દરરોજ મળતી જ હતી. તેણે તા. ૩૧મી ડિસેમ્બરના રોજ લાંબો ઠરાવ કરીને, જે સરકાર પાસેથી દાદ ન જ મળે અને સવિનયભંગ ફરી ચલાવવો જ પડે તો, તેની લડતનો બધો કાર્યક્રમ પણ પ્રજા આગળ મૂકવા માટે નક્કી કરી રાખ્યો હતો. એટલે ઉપરના પોતાના તારમાં જ ગાંધીજીએ જણાવ્યું હતું કે,

“ સરકાર સાથે સહકાર કરવાની મારી ઇચ્છા અને ખુશી છે. પણ તેની સાથે મારી મર્યાદાઓ પણ વાઈસરોય સાહેબને મારે જણાવી દેવી નેઈએ. અહિંસા એ મારો પરમ સિદ્ધાંત છે. સવિનય ભંગને હું લોકોનો જન્મસિદ્ધ હક માનું છું. ખાસ કરીને જ્યારે પોતાના દેશના રાજ્યતંત્રમાં અસર પાડે એવો પોતાનો અવાજ ન હોય ત્યારે તેની અસરકારક અવેજ તરીકે પણ હું તેને ગણું છું. એટલે હું મારા સિદ્ધાંતનો કદી ઇનકાર કરવાનો નથી. એ સિદ્ધાંતને અનુસરીને

તથા લોકોને દોરવાની બીજી તક હવે મને નથી મળવાની એવા ખબર, જેનો ઇન્કાર નથી કરવામાં આવ્યો અને જેને હિંદી સરકારની તાલેતરની પ્રવૃત્તિઓથી ટેકો મળે છે, તે ઉપર આધાર રાખીને કાર્યવાહક સમિતિએ મારી સલાહ સ્વીકારી છે અને જરૂર પડ્યે અમલ કરવા માટે ઠરાવ ઘડી રાખ્યો છે અને તેમાં સવિનય-ભંગની રૂપરેખા આંકી રાખી છે. એ ઠરાવની નકલ આ સાથે મોકલું છું. જે મને મળવામાં સાર છે એમ વાઈસરોય સાહેબ માને તો ચર્ચા ચાલુ હશે તે દરમિયાન ઠરાવનો અમલ મુલતવી રહેશે, એવી આશાએ કે ચર્ચાને પરિણામે ઠરાવને છેવટને માટે પડતો મૂકવાનો વખત આવે. હું સ્વીકારું છું કે નામદાર વાઈસરોય અને મારી વચ્ચેના સંદેશા એટલા બધા મહત્વના છે કે તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં વિલંબ થાય એ યોગ્ય નથી. એટલે મારે તાર, તેનો જવાબ, તેનો વળતો જવાબ તેમ જ કાર્યવાહક સમિતિનો ઠરાવ પ્રસિદ્ધિ માટે હું મોકલી દઉં છું.”

‘હિંદ કલ્યાણ ચિંતક’ નામના એક મંડળના માણસો જેમાં કેટલાક અંગ્રેજો પણ હતા તેઓ ગાંધીજીને મળવા આવ્યા અને આગ્રહ કરવા લાગ્યા કે તમે સરકાર સાથે સહકાર કરો. ગાંધીજીએ તેમને જે જવાબ આપ્યો અને ત્યાર પછી તેમની સાથે જે વાતચીત થઈ તે આખી પરિસ્થિતિ ઉપર બહુ સુંદર પ્રકાશ પાડે છે. અને ગાંધીજીનું તેમ જ કોંગ્રેસી નેતાઓનું માનસ સમજવામાં પણ આપણને મદદ કરે છે. ગાંધીજીએ તેમને કહ્યું:

“હું તદ્દન માનશૂન્ય બનું, દાંતે તરણું ચાવતો જઈ તો તો સહકારનો માર્ગ ખુલ્યો છે. બાકી આ સંલેગોમાં માનભેર રહીને સહકારનો માર્ગ મને નથી દેખાતો. સરકારને તો એ ચીડ છે કે કોંગ્રેસની લાગવગ પ્રબલમાં વધે છે અને કોંગ્રેસ બળવાન બને છે. કોંગ્રેસ પોતાની શાળાઓ કાઢે, ઇસ્પતાલો કાઢે, લવાદી અદાલતો કાઢે એ શું કોંગ્રેસનો દોષ ગણાય? અને આખરે તો આ સરકારે ખસી જઈને કોંગ્રેસને સત્તા સોંપવાની છે એમાં તમને કશી શંકા છે? કોંગ્રેસ આજે એ સ્થાન લેવાને તૈયાર છે એમ સિદ્ધ કરવા માગે છે. એ સ્થિતિમાં કોંગ્રેસે શું કરવું એ તમે મને કહેશો? તમે તો હિંદુસ્તાનના કલ્યાણનું અઠવાડિયાના એક નવરાશના કલાકમાં ચિંતન કરો છો. અમે ચોવીસે કલાક કરીએ છીએ. અમારે જીવનમાં બીજું કામ નથી.”

એક અંગ્રેજ મિત્રે ઊભા થઈને પૂછ્યું: “આ ઓર્ડિનન્સો રદ થાય તો તમે સહકાર કરશો?”

ગાંધીજીએ કહ્યું: “સહકારનો વિચાર કરવામાં પણ આ ઓર્ડિનન્સો અંતરાયરૂપ છે. એ અંતરાય ખસેડવામાં આવે અને અનુકૂળ વાતાવરણ મળે તો સહકારનો વિચાર કરું.”

પ્રશ્ન: “તમે ઓર્ડિનન્સને નિંદી કાઢો છો પણ તે પહેલાં એ પ્રાંતોમાં જઈને પરિસ્થિતિ જોઈ આવો અને પછી તમારા અભિપ્રાય આપો તો?”

ગાંધીજી: “તમને ખબર નહીં હોય કે ત્રણ ત્રણ વેળા સરહદ પ્રાંતમાં જવાની મેં પરવાનગી માગી પણ હું તે મેળવી નથી શક્યો. એક વાર અર્ધિન સાહેબની માગેલી અને એ વાર વિકિંગ્ડન સાહેબની માગેલી. હજી હું તો પ્રયત્ન

કરીશ. તમારામાંથી કોઈ સરકારના કાને પહોંચી શકતા હો તો મને રજા મેળવી આપો. મારે ઊંધી રીતે સત્યાગ્રહ કરીને ખેવકૂક નથી બનવું. મારે સીધી રીતે સત્યાગ્રહ કરીને સરકારને ખેવકૂક બનાવવી છે. આવા ઓર્ડિનન્સના દાવાનળમાં તમે નવા રાજબંધારણનું ઘડતર ઘડાવવા માગો છો! ઓર્ડિનન્સરાજ અમે કબૂલ કરીએ એ અમારી શરમ છે. ઇંગ્લંડ ઓર્ડિનન્સથી રાજ ચલાવે એ એની શરમ છે.”

પ્રશ્ન : “પણ તમે હિંસક પ્રવૃત્તિ દૂર કરવાનો જ ધંધો શા માટે નથી લઈ બેસતા?”

ગાંધીજી : “એ જ ધંધો લઈ બેઠો છું. પણ તમારે રસ્તે નહીં, મારે રસ્તે. સત્યાગ્રહથી હિંસક પ્રવૃત્તિ છેક નાબૂદ નહીં તો ઘણી ઓછી થઈ છે એવો મારો દાવો છે.”

પ્રશ્ન : “પણ આકરા રોગના આકરા ઇલાજ ન હોય?”

ગાંધીજી : “હા હોય. પણ લાલ ખમીસવાળાને દબાવવાને માટે ગોળી ચલાવવાના ઉપાય ન હોય. તમે રોગનિવારણની વાત નથી કરતા. રોગીનો પ્રાણ લઈને રોગનો નાશ કરવાની વાત કરો છો. હું સહકારને માટે તો તલપી રહ્યો છું. પણ સહકારનાં કિરણ ક્યાં છે? હે ખ્રિસ્તી અંગ્રેજો, આ નાતાલના દિવસોમાં તમારાં હૃદય તપાસો. અમારી પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ કરો. અમારા લોકોને મળો, અને જુઓ કે તમારી આસપાસ શું ચાલી રહ્યું છે.”

ગાંધીજીએ વાઈસરોય ઉપરના તારની સાથે, સંતોષકારક જવાબ ન મળે તો દેશને સવિનય ભંગની લડત ઉપાડવાની સલાહ આપતો અને લડતનો કાર્યક્રમ જણાવતો કારોબારી સમિતિનો ઠરાવ મોકલી આપ્યો હતો. તેના જવાબમાં તા. ૨-૧-૨૦૨૧ના રોજ વાઈસરોયે તાર કર્યો. તેમાં જણાવ્યું કે,

“એક તરફથી તમે અને કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ સવિનયભંગ ફરી ચાલુ કરવાની ધમકી આપો છો અને બીજી તરફથી વાઈસરોય સાથે મુલાકાતની આશા સેવો છો. પણ નામદાર વાઈસરોય અને તેમની સરકારના સમજવામાં નથી આવતું કે આવી સ્થિતિમાં કરો લાભ થવાની આશા રાખીને એ શી રીતે મુલાકાતનું આમંત્રણ આપી શકે? કોંગ્રેસે જે પગલું લેવાનો પોતાનો ઇરાદો બહાર કર્યો છે તે પગલાંનાં જે કંઈ પરિણામો આવશે તે માટે તમને અને કોંગ્રેસને સરકાર જવાબદાર ગણશે. અને એ પગલાંને પહોંચી વળવાને સરકારને જે આવશ્યક પગલાં લેવાં પડે તે એ ભરશે.”

ગાંધીજીએ તા. ૩૦એ તાર કરીને આનો જવાબ આપ્યો. તેમાં જણાવ્યું કે,

“કોંગ્રેસે પોતાનો પ્રામાણિક અભિપ્રાય બતાવ્યો છે તેને તમે ધમકી ગણો છો એ બરોબર નથી. લંડનમાં જતાં પહેલાં ગયા ઓગસ્ટમાં સરકાર સાથે જે સમજૂતી થઈ તેમાં પણ મેં જણાવ્યું જ હતું કે, અમુક સંલેગોમાં કોંગ્રેસને સવિનયભંગનો આશરો લેવો પડે, ત્યારે તમે સમજૂતી ભાંગી પાડી નહોતી. સરકારને એ વાત નહોતી ગમતી તો મને લંડન મોકલવો જોઈતો નહોતો. ઊલટું નામદાર

વાઈસરોયે પોતાના આશીર્વાદ આપીને મને લંડન મોકલ્યો. મારો દાવો એવો છે કે મારા તારનો સરકારે ખીજો કરશે અર્થ કાઢવો નેઈએ નહીં. કોની સ્થિતિ સાચી છે એ તો વખત બતાવી આપશે. દરમ્યાન હું સરકારને ખાતરી આપવા માગું છું કે લડત દ્વેષભાવ વિના અને પૂર્ણ અહિંસક રીતે ચલાવવામાં કોંગ્રેસ તરફથી તમામ પ્રયત્નો કરવામાં આવશે. કોંગ્રેસને અને તેના પ્રતિનિધિ તરીકે મને ભાગ્યે જ એ યાદ દેવડાવવાની જરૂર હતી કે અમારાં કૃત્યોનાં તમામ પરિણામ માટે અમે જવાબદાર ગણાઈશું.”

સરકાર તરફથી લડાઈની તમામ તૈયારીઓ થઈ ચૂકી હતી. તા. ૪-૧-૩૨ના રોજ પરોઢિયે ગાંધીજીને અને સરદારને મુંબઈમાંથી પકડી લેવામાં આવ્યા, અને તે દિવસે સવારે આખા હિંદુસ્તાનને લાગુ પડતા નવા ઓર્ડિનન્સો બહાર પાડવામાં આવ્યા. જે નેતાઓ મુંબઈમાં એકઠા થયા હતા તેઓને પોતપોતાના પ્રાંતમાં પહોંચતાં જ સ્ટેશન ઉપરથી પકડી લેવામાં આવ્યા. આ બે ત્રણ દિવસમાં દેશના એકેએક સ્થળમાંથી આગેવાન કાર્યકર્તાઓને પણ પકડી લેવામાં આવ્યા. ખીજા કોઈ સભાઓ ભરે કે સરઘસ કાઢે તેમના ઉપર લાઠીના હુમલા કરવાનું, ઘોડેસવાર દોડાવવાનું તથા ગોળીબાર કરવાનું શરૂ કરી દીધું. તમામ કોંગ્રેસ ઓફિસો, આશ્રમો અને ધાવણીઓ જપ્ત કરવામાં આવી. એમ કહેવાય છે કે દેશમાં બધે જ અઠવાડિયાંની અંદર પોતે શાંતિ સ્થાપી દેશે અને કોંગ્રેસનું નામનિશાન રહેવા દેશે નહીં, એવી આશા લોર્ડ વિલિંગ્ડને તો સેવેલી. લોકોએ સામેથી સખત લડત આપીને તેમની આશા ફળીભૂત ન થવા દીધી.

પં. માલવીજીએ તા. ૨૮-૨-૩૨ના રોજ એક લાંબો તાર લંડનનાં વર્તમાનપત્રોને તેમની માગણીથી મોકલવાનો પ્રયત્ન કરેલો. નેકે એક યા ખીજે બહાને અહીંથી તાર જવા દેવામાં ન આવ્યો. પણ એ ઉપરથી તે વખતની દેશની સ્થિતિનું તાદશ ચિત્ર આપણને મળે છે. આ રહ્યો એ તાર :

“ હિંદુસ્તાનની રાજકીય પરિસ્થિતિ વિષે તા. ૧૫મી ફેબ્રુઆરીના રોજ પાર્લામેન્ટમાં સર સેમ્યુઅલ હોરના જવાબની નકલ ફેરવવામાં આવી છે, જેમાં એવું દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે પરિસ્થિતિમાં સરકારની દૃષ્ટિએ ઘણી બાબતોમાં સુધારો થવા પામ્યો છે. મારે કહેવું નેઈએ કે એ વસ્તુ ખોટી અને ગેરરસ્તે દોરનારી છે. સર સેમ્યુઅલ હોરે પોતાના જવાબમાં કબૂલ કર્યું છે કે અત્યારે બોયકોટ એ કોંગ્રેસની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે. આ વખત સવિનયભંગની ચળવળ શરૂ કરવામાં આવી ત્યારથી જ બોયકોટ એ કોંગ્રેસની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ રહેલી છે અને તે ઠીલી પડવાનાં કશાં ચિહ્નો દેખાયાં નથી. ઊલટું એ પ્રવૃત્તિનાં મૂળ જાડાં ગયાં છે. દેશના ખૂણે ખૂણે એ ફેલાઈ છે, અને આખા દેશમાં બધે વ્યાપી વળી છે. શહેરોમાં સામાન્ય રીતે સંખ્યાબંધ વેપારીઓ પરદેશી કાપડનો તથા બ્રિટિશ માલનો ઓર્ડર આપતા નથી. કેટલીય જગ્યાએ તેમણે પોતાનો આવો માલ

જુદો કાઠીને તેના ઉપર સીલ માર્યા છે. કેટલીક જગ્યાએ શાંત પિકેટિંગની મદદથી અને ઘેરઘેર જઈને સમજવડથી આ કામ ચાલી રહ્યું છે. જેટલા નેશથી એ કામ ચાલે છે તે ઉપરથી એટલું કહી શકાય કે લોકોની મનોવૃત્તિમાં ગાંધી-અર્વિન કરારથી જેવો ફેરફાર કરી શકાયો હતો તેવો ફેરફાર કરવામાં ન આવે તો, સરકારના ગમે તેટલા ઓર્ડિનન્સો નીકળે અને સરકાર દમનતાં ગમે તેટલાં પગલાં લે તોપણ બ્રિટિશ કાયડ અને ખીલ માલનું વેચાણ ઘટતું જ જવાનું છે. આ ચળવળમાં સ્ત્રીઓ બહુ મહત્વનો ભાગ ભજવવા લાગી છે.

“ખીલ રીતે પણ આ ચળવળ મજબૂત થતી નય છે. સરકારના અન્યાયી અને જુલમી હુકમોની સામે વિરોધનો જુસ્સો વધારે તીવ્ર અને વ્યાપક થતો નય છે. ખરી રીતે તો દમનથી જુસ્સાના અગ્નિને પોષણ મળ્યું છે. પોલીસના અને લશ્કરના સંયુક્ત જુલમથી ચળવળના દેખાવો બહુ થતા નથી. પણ પહેલાં કરતાં તેનું ખરું બળ ધણું વધ્યું છે. જ્યાં જ્યાં પોલીસે વિરોધ કર્યો ત્યાં ત્યાં બિનસત્તાવાર રીતે મીઠું બનાવવાનું ફરી શરૂ થયું છે. આખા દેશમાં મેંબરિટ્ટોના અને પોલીસોના હુકમોનો લોકો છડેચોક ભંગ કરી રહ્યા છે. મેંબરિટ્ટોના મનાઈ હુકમ છતાં અને લાડીના હુમલા તથા ગોળીબાર છતાં સભાઓ ભરવાના અને સરકારનો કાઠવાના પ્રયત્નો ચાલુ છે. સરકારી અમલદારોને ખૂબ કામ મળી ગયું છે. ફતવાઓના સારી પેકે અંકુશોવાળાં વર્તમાનપત્રોના રિપોર્ટો પ્રમાણે પણ આજ સુધીમાં જેલમાં પુરાયેલાની સંખ્યા ૪૬,૫૩૧ છે. દેશની અંદરનાં દૂરનાં ગામડાંમાં ઘણાં માણસોની ધરપકડ થઈ છે, તેમની સંખ્યા આમાં આવી જતી નથી. અત્યાર સુધીમાં થયેલી ધરપકડનો કોંગ્રેસનો અંદાજ ૬૦,૦૦૦ નો છે. સર સેમ્યુઅલ હોરે પોતે કબૂલ કર્યું છે કે કોંગ્રેસ તરફથી હિંસા થયાના જવલ્લે જ કોઈ દાખલા બન્યા છે. તેમ છતાં સામાન્ય રીતે શાંત હોય એવાં ટોળાં ઉપર જેટલા ત્રીસ દિવસમાં પહેલાં કરતાં ઘણા વધારે ગોળીબાર થયા છે. લાડીના હુમલાનો તો કંઈ હિસાબ નથી. લોકોનો જુસ્સો દાખી દેવામાં તે નિષ્ફળ નીવડયા છે, એમ સમજી લઈને સરકારે હવે લાડી વાપરવાનું ઓછું કરી નાખ્યું છે. હવે તો લાડીના હુમલા અને જેલની સજાને બદલે લોકોને બહુ હલકી અને ઘાતકી રીતે ત્રાસ આપવાનું અને અપમાનિત કરવાનું ચાલે છે. ભયંકર મારજૂડ કરીને લોકોનો જુસ્સો દાખી દેવાનો પ્રયત્ન સરકારે શરૂ કર્યો છે. તેના થોડા દાખલા નીચે આપ્યા છે:

“ગુજરાતમાં જે સ્થળે ગ્રામવાસીઓને દિશાએ જતાં પાણી લઈ જતાં અટકાવવામાં આવ્યા હતા. પોલીસોએ તેમનાં કપડાં ફાડી નાખ્યાં અને તેમને નાગા કર્યાં. મુંબઈ અને કાનપુરમાં માત્ર એટલા વહેમ ઉપરથી જ, કે તેઓ કોંગ્રેસ સાથે સહાનુભૂતિ રાખે છે— ઘણા આખરદાર વેપારીઓ ઉપર એવા અપમાનજનક હુકમો કાઢવામાં આવ્યા કે તેમણે ધરની અંદર જ રહેવું અથવા અમુક હદથી બહાર જવું નહીં. આ હુકમો માનવાનો તેમણે ઇનકાર કર્યો. એટલે તેમને બહુ લાંબી સજાઓ તથા ભારે દંડ કરવામાં આવ્યા. જેલમાં પણ સામાન્ય ગુનેગારના જેવું જ વર્તન તેમની સાથે રાખવામાં આવે છે. બિહારમાં કેટલાક સ્વયંસેવકોને નાગા કરવામાં આવ્યા અને એક માણસની તો મૂછો

ગાંધીજી અને સરદારની ગિરફતારી : સરકારનું દમનચક્ર

૮૯

ખેંચી કાઢવામાં આવી. કેટલીયે મ્યુનિસિપાલિટીનાં મકાનો પરથી રાષ્ટ્રીય વાવટા ઉતારી લેવામાં આવ્યા છે. એક પિતાએ પોતાના છોકરાનો દંડ ભરવાની ના પાડી તે માટે તેને છ મહિનાની સજા કરવામાં આવી છે. કોંગ્રેસ સાથે સંબંધ નહીં ધરાવતી એવી સંસ્થાઓને પણ ગેરકાયદે ઠરાવવામાં આવી છે. કેવળ વહેમ ઉપરથી પકડાપકડી કરવાનું કામ તો ચાલુ જ છે. દુકાનદારો અને હોટેલવાળાઓની ધરપકડ કરીને તેમને ચેતવણી આપવામાં આવે છે કે કોંગ્રેસ-વાળાઓને ખોરાક અથવા આશ્રય ન આપવો. કાલિકટમાં એક સ્ત્રીને જલની સજા કર્યા પછી મેન્ડિરેટ્ટના હુકમથી તેનું મંગળસૂત્ર કાઢી લેવામાં આવ્યું. હિંદુઓમાં સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી પતિની હયાતીમાં કદી મંગળસૂત્ર કાઢતી નથી. મદ્રાસમાં ખીમારને માટેની મોટર (એમ્પ્યુલન્સ કાર) ના એક હાંકનારને, પોલીસના મારથી ખેલાન થઈ ગયેલા સ્વયંસેવકોને ઉપાડીને લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરતાં ફટકા મારવામાં આવ્યા. આખા દેશમાં વર્તમાનપત્રોના સમાચારો ઉપર નપતો મૂકી દેવામાં આવ્યો છે, અને સરહદ પ્રાંતના તો કશા જ સમાચાર બહાર આવવા દેવામાં આવતા નથી. છાપાંઓને મોઢે ડૂંચો મારવામાં આવ્યો છે અને તંત્રીઓને તાકીદ આપવામાં આવી છે કે ચળવળની સાથે નેહાયેલા કોઈ પણ માણસની છબી કે નામકામ છાપવાં નહીં. સરહદ પ્રાંતના ખુદાઈ ખિદમતગારો ઉપર અમાનુષી અત્યાચારો કરવામાં આવ્યા છે. મને એમ ખબર મળી છે કે પેશાવરના કેટલાક સ્વયંસેવકો ઉપર એટલા ઘાતકી અને જીગૃહ્સા બિપળે એવા અત્યાચારો કરવામાં આવ્યા કે એ સહન ન થઈ શકવાથી, અને ગમે તેટલી ઉશ્કેરણી થાય તોપણ અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા પાળવાનો તેમનો નિશ્ચય હોવાથી, તેમાંના ઘણા પેશાવર છોડીને ખીજે કામ કરવા ચાલ્યા ગયા.

“આ બધાં પરિસ્થિતિમાં સુધારો થયાનાં લક્ષણ નથી. આ હેવાલો ઉપરથી અને સરહદ પ્રાંતમાં ગોળીબારથી ઘણા માણસો માર્યા ગયા છે એ સમાચાર ઉપરથી એમ ચોક્કસ જણાય છે કે પરિસ્થિતિ એટલી ગંભીર છે કે તે વિષે સ્વતંત્ર તપાસ થવાની જરૂર છે. સર સેમ્યુઅલ હોર કહે છે કે યુક્ત પ્રાંતમાં નાકરની લડત લગભગ બંધ થઈ ગઈ છે. ને ખરેખર એમ હોય તો ત્યાં જીલમ કેમ બંધ થતો નથી? અલ્લાહાબાદ જિલ્લામાં અમલદારોએ પોલીસની મદદથી કેટલાંયે ગામો ઉપર ઘાડ પાડી છે અને જીલમ ગુન્તર્યા છે. કેટલીયે જગ્યાએ થોડા આનાના ગણેાતની વસુલાત માટે સેંકડો રૂપિયાની મિલકત જપ્ત કરવામાં આવી છે અને એમ કરીને કિસાનોને તદ્દન નિરાધાર કરી નાખવામાં આવ્યા છે. ગામડાંના લોકોને નિર્દય રીતે માર મારવામાં આવ્યો છે. આટઆટલું છતાં વિરોધ તો વધુ ને વધુ પ્રબળ થતો નય છે. સંખ્યાબંધ માણસો પોતાનાં ધરબાર છોડીને ઝાડ નીચે પડ્યાં રહે છે, અને સરઘસો કાઢવાનું અને સભાઓ ભરવાનું કામ કર્યાં કરે છે. આવા સ્વયંસેવકોના દંડ માટે પોલીસ તેમનાં સગાંઓની મિલકત જપ્ત કરે છે. સ્ત્રીઓને લોરીઓમાં ભરીને કેટલાયે માઈલ દૂર નિર્જન જગ્યાએ લઈ જઈ ત્યાં છોડી મૂકવામાં આવે છે. સ્વયંસેવકોને મારી મારીને અધમૂઆ કરી નાખી તેમનાં કપડાં કાઢી લઈ રસ્તા ઉપર ફેંકી દેવામાં આવે છે. ખે માણસોને તો એક ઘોડાગાડીની પાછળ બાંધીને કેટલેય દૂર સુધી

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

નિર્દય રીતે ઘસડવામાં આવ્યા અને પછી તેમણે પીવાનું પાણી માગ્યું ત્યારે તેમને ફટકા મારવામાં આવ્યા. માણસો ખેલાન થઈ નય ત્યાર પછી પણ તેમને મારવામાં આવે છે. આવા અત્યાચારનો ભોગ થઈ પડેલા માણસોને સારવાર માટે દાખલ કરતી ઇસ્પિતાલો બંધ કરવામાં આવે છે અને તેમાંના દરદીઓને હાંકી કાઢવામાં આવે છે. કેટલીયે કેળવણીની સંસ્થાઓ ગેરકાયદે નહર કરવામાં આવી છે. નાના છોકરાઓને પણ ફટકા મારવામાં આવ્યા છે. કેટલાક માણસોને તેા તેમના પોતાના ઘરમાં જ પૂરી રાખવામાં આવે છે. એક એંશી વર્ષની વૃદ્ધ બાઈને જેલની સજા કરવામાં આવી છે. અલ્લાહાબાદની સ્વદેશી લીગની મિલકત જખરજસ્તીથી લઈ જવામાં આવી. ગાંધીજી અને સરદાર પટેલને ખતાવતી ફિલ્મ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે. ચરખા સંઘનાં ઘણાં કાર્યાલયો અને ખાદી ભંડારો ઉપર જખતી મૂકવામાં આવી છે. એક ખાદી ભંડારનો વ્યવસ્થાપક રાષ્ટ્રીય વાવટા વેચતો હતો તેટલા માટે તેને પકડવામાં આવ્યો. એક બાર વર્ષના છોકરા પાસે નમીન માગવામાં આવ્યા, અને તે ન આપવામાં આવ્યા એટલે એક વર્ષની સજા કરવામાં આવી. એક મન્દૂર મહાજનના પ્રમુખને એના ઘરમાં જઈને લાડીઓ મારી. કોંગ્રેસ હોટાલમાં ભાગ લેવા માટે એક વિદ્યાર્થીને કોલેજમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો. તેના તરફ સહાનુભૂતિ ખતાવવા માટે કલકત્તાની ખેચ્યુન કોલેજની સાઠ વિદ્યાર્થીનીઓ એક દિવસ કોલેજમાં ગેરહાજર રહી, તે માટે તેમને પણ કોલેજમાંથી ખરતરફ કરવામાં આવી. અલ્લાહાબાદમાં નિશાળોના હેડમાસ્તરો ઉપર ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ એવા હુકમ કાઢ્યા છે કે છોકરાઓને કોંગ્રેસની સભાઓ તથા સરઘસમાં ભાગ લેતા રોકવા માટે તેમના ઉપર નસૂસી કરવી. આ બધું છતાં ચળવળમાં જેડાનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતી જ નય છે. થોડા વખત પછી શાળાઓ અને કોલેજમાં લાંબી રત્ત પડશે ત્યારે એ લોકો મોટી સંખ્યામાં ચળવળમાં જેડારો. કાનપુર, અલ્લાહાબાદ અને કલકત્તામાં ત્યાંના વેપારીઓ ઉપર મેજિસ્ટ્રેટ એવા હુકમ કાઢ્યા છે કે કોંગ્રેસની હોટાલના દિવસોએ તેમણે પોતાની દુકાનો બંધ રાખવી નહીં. આ હુકમોની અવજા થઈ અને પહેલાં કરતાં હોટાલ ઊલટી વધારે સખત થઈ. બધા જ દુકાનદારોએ સંપ કરીને સંયુક્ત પગલું લીધું તેની સામે મેજિસ્ટ્રેટો પણ લાચાર બન્યા. એવા સમાચાર બહાર આવ્યા છે કે જેલમાં કોંગ્રેસવાળાઓ પ્રત્યે ગુનેગાર કેદીઓના જેવું વર્તન ચલાવવામાં આવે છે. માણસોની ખાનગી મિલકત તેમ જ નહર સંસ્થાઓની મિલકત જખત કર્યાના કેટલાય દાખલા બન્યા છે. કોંગ્રેસના કામ માટે તેનો ઉપયોગ થતો હોવાનો કેવળ વહેમ હોવાથી એ મિલકતનો કશો જ ઉપયોગ ન કરવાના હુકમો કાઢવામાં આવ્યા છે.

“ અત્યારે ચાલી રહેલા જીલમોનો પૂરો ખ્યાલ આપવો અશક્ય છે. પણ જેલ જનારાઓની સંખ્યા વધતી જ નય છે. જેલો રાષ્ટ્રીય કાર્યકર્તાઓથી ઊભરાઈ જવા માંડી છે. ચળવળના જે થોડા સમાચારો છાપાંમાં આવે છે તે ઉપરથી પણ જણાય છે કે લોકો દબાઈ જવાને બદલે, તેમના ઉપર જેમ જેમ વધારે સખતાર્થ અને વધારે જીલમ કરવામાં આવે છે તેમ તેમ તેઓ વધારે અક્કડ થતા નય છે. તેમનો વિરોધનો જીલમો એટલો વધે છે કે તેઓ વધારે ને વધારે

યરવડા જેલમાં ગાંધીજીની સાથે

૯૧

સંખ્યામાં ચળવળમાં જેડાતા નય છે. આખો દેશ તીવ્ર અસંતોષથી ખળભળી ઊઠ્યો છે. જેઓ કોંગ્રેસમાં નથી એવા પણ અને જેઓએ કોઈ દિવસ પણ રાજકારણ સાથે કશી નિસ્ખત રાખી નથી એવા પણ આ ચળવળ સાથે સહાનુભૂતિ ધરાવતા અને બની શકે ત્યાં એને મદદ કરતા થઈ ગયા છે. વેપાર-ધંધો તો પાયમાલ થઈ ગયો છે. સરકારની આખર કશી રહી જ નથી. તેની નાણાં સંબંધી સ્થિતિ દેવાળિયા જેવી થઈ ગઈ છે. સરકારની વર્તમાન નીતિના આ પ્રયોગ ઉપરથી સાબિત થઈ ગયું છે કે પોતાના દેશને આઝાદ બનાવવાની લોકોની તમન્નાને દાખી દેવામાં એ તદ્દન નિષ્ફળ નીવડી છે. માત્ર માનવતા અને ન્યાયની ખાતર જ નહીં, પણ ઇચ્છા અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે સારા વેપારી સંબંધો જળવાઈ રહે તેમાં રહેલા સ્વાર્થની ખાતર પણ પાર્લિમેન્ટે આગ્રહ કરવો જોઈએ કે આ નીતિનો તત્કાળ ત્યાગ કરવામાં આવે અને આ નીતિથી હિંદુસ્તાનને જે નુકસાન થયું છે તે શક્ય તેટલું દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે. સરકારે હવે હિંદુસ્તાનના શ્રદ્ધેય પ્રતિનિધિઓ સાથે વહેલામાં વહેલી તકે પૂર્ણ સ્વરાજ્ય અને સાચી સમાનતાના ધોરણે સમાધાન અને સહકારની નીતિ અખત્યાર કરવી જોઈએ.”

૯

યરવડા જેલમાં ગાંધીજીની સાથે

સરદારને ગાંધીજી સાથે યરવડા જેલમાં રહેવાનું થયું એ એમના જીવનમાં એક ભારે મહત્વની ઘટના ગણાય. આમ તો તેઓ ગાંધીજીને વારંવાર મળતા, અને પોતાનાં તમામ કામો તેમની સલાહ સૂચના લઈને જ કરતા. પણ એવી રીતે મળતા રહેવું અને સલાહ સૂચનાઓ લેવી એ એક વાત છે, અને ચોવીસે કલાક સાથે રહેવું, ઊઠવું, ખેસવું, જમવું, સૂવું એ જુદી વાત છે. તા. ૪-૧-૩૨થી ૩૩ના મે સુધી એટલે પૂરા સોળ મહિના તેઓ ગાંધીજી સાથે યરવડા જેલમાં રહ્યા. ગાંધીજીના છૂટ્યા પછી ત્રણેક મહિના યરવડામાં રાખી તેમને નાશિક જેલમાં ખસેડવામાં આવ્યા. આ સોળ મહિનામાં તા. ૧૦-૩-૩૨ના રોજ મહાદેવભાઈને યરવડા જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા ત્યાં સુધીના સવા બે મહિના તો ગાંધીજી અને સરદાર બે એકલા જ યરવડામાં હતા. ૩૦માં સાબરમતી જેલના દરવાજામાં પેસતાં તેમણે ખીડી કાયમની છોડી દીધી હતી. યરવડામાં ગાંધીજીની સાથે રહ્યા એટલો વખત તેમણે આ છોડી દીધી. સરદારને અને વેળા ભાત ખાવાની ટેવ હતી અને ચોખા ઊંચી જાતના હોય તે એમને બહુ ગમતું. જોકે આરડોલીમાં ત્યાં થતા કડા નામના જાડા ચોખાનો ભાત તે ઘણી વાર મોજથી

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

૬૨

સરદાર વલ્લભભાઈ

ખાતા. પણ અહીં તો ખીલા ખાઈએ છીએ એમ એ ચોખ્ખાની મશકરી કર્યા વિના રહેતા નહીં. ગુવારસિંગનું શાક ક્યું હોય ત્યારે બળદને ગુવાર ખાફીને ખવડાવે છે તે ઉપરથી, આ તો બળદનું ખાણું ક્યું છે એમ કહેતા. ગાંધીજીની સાથે શરૂઆતમાં ભાત ખાવાનું પણ છોડેલું.

એક વાર શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ ગાંધીજીને લખેલું કે તમે જેલમાં એકલા એકલા રહ્યા છો એટલે ગમગીન બની ગયા છો. ત્યારે ગાંધીજીએ જવાબમાં લખેલું કે હું ગમે તેટલો એકલો રહું તોપણ ગમગીન બનું એવો નથી, અને અહીં તો એકલો ક્યાં છું? મારી સાથે સરદાર વલ્લભભાઈ છે. એ એમની મશકરીઓના સપાટાથી દિવસમાં કેટલીયે વાર મને પેટ પકડીને હસાવે છે. મહાદેવભાઈએ પોતાની ડાયરીમાં સરદારના ઘણા પ્રસંગો નોંધેલા છે. તેમાંથી તેમની વિનોદી વૃત્તિ ઉપરાંત તેમના વ્યક્તિત્વનાં વિવિધ પાસાંઓ આપણને જોવા મળે છે. આથી તેમાંના કેટલાક પ્રસંગો અહીં આપ્યા છે.

તા. ૧૧-૩-'૩૨: મહાદેવભાઈને આ પીવાની ટેવ હતી એટલે એમણે તો ખીને દિવસે સવારે આ પીવાની હા કહેલી. પણ સરદારને આ પીતાં ન લેયા એટલે તેમણે પૂછ્યું: “કેમ તમે આ પીવાની બંધ કરી છે?” સરદારે જે જવાબ આપ્યો તે એમના સ્વભાવનો દ્યોતક છે. “અહીં ખાપુની સાથે આવીને હવે શું આ પીવી? આપણે તો એ જે ખાય તે ખાવું એમ ઠરાવી દીધું છે. ચોખા છોડ્યા છે, શાક ખાફેલું ખાવાનું રાખ્યું છે અને જે વખત દૂધ રેટી લઈ છું. ખાપુ પણ રેટી ખાય છે.” સરદારનો આ નિશ્ચય સાંભળી મહાદેવભાઈએ પણ આ લેવાનું બંધ કર્યું.

મહાદેવભાઈ લખે છે: “ખાપુને માટે સોડા બનાવવો, ખનૂર સાફ કરવું, દાતણ કચરવું એ બધું વલ્લભભાઈએ પોતે જ માથે લઈ લીધું છે. હસતાં હસતાં કહે, ‘મને ક્યાં ખબર હતી કે અહીં સાથે રાખવાના છે? ખબર હોત તો કાકાને* પૂછી લેત કે ખાપુનું શું શું કામ કરવાનું હોય છે. આ તો ખાપુ કશું કહે નહીં એટલે ખબર ન પડે. કપડાં ધોવાનું તો ખાપુએ રહેવા જ દીધું નથી. નાહવાની ઓરડામાંથી ઘોઈને જ નીકળે પછી કરવું શું?’”

મહાદેવભાઈ લખે છે: “જે પ્રેમથી ખાપુને માટે એ ક્ષણ સમારે છે અને દાતણ ફટવાનું ભૂલી ગયા હોય તો યાદ આવતાં દાતણ લેવા દોડે છે એ બધું એમની અપાર ભક્તિ સૂચવે છે અને એ ભક્તિ શીખવાને માટે પણ એમના પગ આગળ ખેસવાને પ્રેરે છે.”

તા. ૧૩-૩-'૩૨: જમી રહ્યા પછી વલ્લભભાઈ હંમેશાની જેમ દાતણ ફટીને તૈયાર કરવા બેઠા. પછી કહે: “ગણ્યાગાંડ્યા દાંત રહ્યા છે. તોપણ ખાપુ ધસ ધસ કરે છે. પોણું હોય તો ઠીક પણ સાંબેલું વગાડ વગાડ કરે છે.”

મેં વિનોદ ફેરવીને કહ્યું, “૩૦માં આપણું સાંબેલું સાંબેલું પણ વગડ્યું સરસ.”

* શ્રી કાકાસાહેબ ૧૯૩૦માં ખાપુ સાથે ચરવડા જેલમાં રહેલા તે ઉપરથી.

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

બાપુએ હકારદર્શી રિમત કર્યું. વલ્લભભાઈ કહે, “આ વખતે પણ એમ જ છે. પણ શું કરીએ? (બ્રિટિશ સરકારનો) કારવાં આગળ ચાલ્યો નય છે!”

*

*

*

બાપુ બધી વસ્તુમાં સોડા નાખવાનું કહે છે. એટલે વલ્લભભાઈને એ એક મોટો મનકનો વિષય થઈ પડ્યો છે. કંઈક અડચણ આવે એટલે કહે, “સોડા નાખોને!”

તા. ૧૬-૩-૩૨: મેં કહ્યું: “ભીડે શાસ્ત્રી ગીતાની સમતાનો એવો અર્થ કરે છે કે આપણે દુષ્ટને મારીએ અને સદાચારીને પૂજીએ એ સમત્વ છે, કારણ દુષ્ટને મારવામાં દયા અને ન્યાયબુદ્ધિ છે. આપણી વૃત્તિ કેવી છે એના ઉપર આધાર છે.”

બાપુ કહે: “સ્ટોકસ પણ એમ માને છે એ તમે નહો છો ને? પણ હું કહું છું કે એવી રીતે દયાથી મારી જ ન શકાય.”

વલ્લભભાઈ હસતાં હસતાં કહે, “વાહડાને દયાથી મરાય તો દુષ્ટને કેમ નહીં?”

બાપુએ એ વાત તો હસી કાઢી. પણ વલ્લભભાઈએ ન્યારે સવાલ ઉઠાવ્યો કે, “કોઈની મરવાની ઇચ્છા તે હોતી હશે?” ત્યારે બાપુએ કહ્યું, “જરૂર હોય. આપઘાત કરનારાઓ ઇચ્છા વિના આપઘાત કરતા હશે?”

*

*

*

બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓની વાત નીકળી. વલ્લભભાઈ કહે, “સઘળા ચોરો છે. નહીં તો હોર આવી રીતે પાર્લમેન્ટમાં બોલી શકે?”

બાપુ કહે, “ચોર નથી. વિલાયતમાં મેં નેત્રું કે ચોર હોવાની જરૂર નથી. મરે જેવા અને લોભે ડિકિન્સન જેવા પ્રામાણિકપણે દલીલ કરતા હતા કે તમારાથી શું રાજ ચલાવાય? એવી રીતે બીન પણ પ્રામાણિકપણે માને. આપણી પાસે સત્તા હોય તો આપણે કેવી રીતે વર્તીએ?”

વલ્લભભાઈ કહે, “આપણે પણ એમ વર્તીએ. પણ તેથી આપણે દુષ્ટ કહેવાતા મટીએ?”

બાપુ કહે: “નહીં, પણ આપણને તે વેળા કોઈ દુષ્ટ કહે તો આપણને તે ખરાબ લાગે એમાં તો કંઈ શંકા નથી. એટલે આ લોકોને દુષ્ટ માનવાની જરૂર નથી.”

તા. ૨૪-૩-૩૨: એક પુસ્તકની વિષયસૂચિ નેતાં બાપુ કહે, “બ્રિટિશ બાઇબલ એ શું હશે?”

વલ્લભભાઈએ પૂછ્યું, “બ્રિટિશ બાઇબલ એટલે?”

બાપુ કહે: “એટલે બ્રિટિશ લોકોને મન બાઇબલ એ શું?”

એટલે તરત જ વલ્લભભાઈએ જવાબ આપ્યો, “પાઉન્ડ, શિલિંગ અને પેન્સ.” પુસ્તકમાં ખરેખર પાઉન્ડ, શિલિંગ અને પેન્સ એ બ્રિટિશ બાઇબલ, એમ જ લખેલું હતું. વલ્લભભાઈ કહે, “જુઓ, આવું આવું મને આવડે છે ને?”

*

*

*

અહીં છાપું વાંચવાનો વલ્લભભાઈનો ઇન્તરો. વાંચતાં એમના ઘણા ઉચ્ચારમાં ભૂલો હોય. એની એમને જરાયે પરવા નહીં. ખાસ કરીને મદ્રાસ તરફનાં નામોના

ઉચ્ચાર તો એમને કેમે કરીને મોંએ ચડે જ નહીં. આરોગ્યસ્વામી મુદલિયારની અંગ્રેજી નેરણી પ્રમાણે તેઓ 'આરાકિયા' બોલે અને મને હસવું આવે. એટલે પછી ચિડાઈને કહે, "તને હસવું આવે છે પણ આમાં તો જે લખાણું તે વંચાણું."

આપુ કહે, "પણ વલ્લભભાઈ, તામિલમાં 'ક' અને 'ગ' વચ્ચે ફેર નથી."

એટલે વલ્લભભાઈ કહે, "પણ અંગ્રેજીમાં તો 'જી' છે ને? તે શા સારુ નથી લખતા?"

એક છાપામાં Gandhi's Constructive Vacuities (ગાંધીની રચનાત્મક ગફલતો) એવા શબ્દો આવતા હતા. મેં આપુને પૂછ્યું, "રચનાત્મક ગફલત એ કેવી થતી હશે?"

વલ્લભભાઈ કહે, "આને તારી દાળ બળી ગઈ હતી ને, તેવી."

આપુ ખડખડાટ ઉર્યા. નવો ફૂકર આવેલો. વલ્લભભાઈ સારી દાળ વિના ત્રણ મહિના થયાં રહેલા. એમની ભાષામાં ત્રણ મહિનાની ચરી ચાલતી હતી અને આને સારી દાળની આશા રાખતા હતા. ત્યાં પહેલે જ દિવસે પાણી ઓછું અને દેવતા વધારે હોવાને લીધે દાળ બળી ગઈ હતી!

તા. ૬-૪-'૩૨ : દિલ્હીમાં કોંગ્રેસ ભરવા વિષે સરદાર સચિંત છે. સરદાર કહે છે : "નાહકના લોકોનાં મન ડહોળાવાનાં. એ થશે ત્યાં સુધી અનેક કરવાનાં કામ છોડી બેસવાના. ઠીલા માણસો તો કંઈક તર્કવિર્તક કરતા થઈ જવાના અને પ્રચાર કરવાના કે માલવીજી કોંગ્રેસ ભરે છે એટલે એમાં કંઈક હશે. કેટલાક નાહકના દિલ્હી જતાં સુધી બધી વાતો મુલતવી રાખવાના. આમાં હું લાભ નહીં પણ હાનિ નેહું છું."

આપુ કહે : "હાનિ તો નથી જ. એ વિચાર સુંદર છે કે જે કોંગ્રેસ ૪૭ વર્ષ થયાં અટકી જ નથી તેને ન અટકાવવા દેવી નેહુંએ, અને ભરવી નેહુંએ. એ કલ્પનામાં જ કંઈક છે. બાકી એમાં થવાનું કશું જ નથી. એ ભરતાં થોડા પકડાય, માલવીજી પકડાય તો સરસ વસ્તુ છે."

વલ્લભભાઈ : "પણ માલવીજી છે. એ તો ૨૪મી એપ્રિલ ફેરવીને એક મહિનો આગળ પણ ધપાવે ! બાકી એથી પકડાય તો સારું ખરું."

તા. ૧૮-૪-'૩૨ : આપુએ ડાબે હાથે કાંતવાનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો હતો. તે નેહું વલ્લભભાઈ કહે : "આમાં કાંઈ ફાયદો ન થાય. પાકી કોડીએ કાના ન ચડે. આપણું નૂનું ચાલતું હતું તેમ ચાલવા દોની !"

આપુ કહે, "કાલના કરતાં આને પ્રગતિ સારી થઈ છે એની કોઈ ના પાડી શકે એમ નથી."

વલ્લભભાઈ કહે, "એ તો આશ્રમમાં કોઈ નહોતો તો ડાબા હાથે કાંતવાનું શરૂ કરી દેશે, અને એ પંથ ચાલશે."

આપુ કહે, "એ તો નહોવાના જ. આ વખતે લખીશ."

વલ્લભભાઈ જરા ગંભીર થઈને, "આના કરતાં તો બાળકોને જ બંને હાથે ફેરિયો ચલાવવાનું શીખવ્યું હોય તો સારું."

આપુ કહે : "સાચી વાત. નવપાનમાં તો બાળકોને બંને હાથ વાપરવાનું શીખવવામાં આવે છે જ."

તા. ૨૩-૪-'૩૨ : અમારે ત્યાં છાપાં વાંચવાનું કામ વલ્લભભાઈનું. હું પીંજીને કાંતવાને માટે વરંડામાં આવું ત્યાં વલ્લભભાઈ છાપાંનું પીંજી વાચન કરતા હોય. હું પૂછું, “ટૂંકમાં સમાચાર.” તો એમની પાસે જવાબ તૈયાર હોય : “મુસ્લિમ પરિષદમાં ખેડાના કલેક્ટર. સેન્યુઅલ હોર ટેનિસ રમે છે.” તો પીંજી દિવસે ખબર હોય “મિ. એસ. પરણ્યા. સરોજિનીદેવી પકડાયાં. માલવીજી મોટરમાં દિલ્હી જવા નીકળી પડ્યા છે.”

તા. ૨૯-૪-'૩૨ : આજે આપુ તારીખ ભૂલી ગયા. હું પણ ભૂલી ગયો અને મેં કહ્યું : “આજે અઠવાસમી.”

વલ્લભભાઈ કહે : “તમારા ગ્રહ કાલથી બદલાયા તે પણ ભૂલી નવો છો? આજે તો ઓગણત્રીસમી થઈ.”

એટલે આપુ કહે : “હા, જુઓની હું કેવો મૂરખ! અને ગ્રહ બદલાયા છે તેનો પુરાવો આપવા નજી આજે હોરનો કાગળ આવ્યો છે.”

“બધા નાગા છે” એ વલ્લભભાઈનો ચુકાદો. “ધીમે ધીમે માનશો. પેલા કલકત્તાવાળા ખેન્યોલને પણ તમે સારો જ માનતા હતા. પછી કેવો નીકળ્યો?”

આપુ : “મને મારા અભિપ્રાય ફેરવવાનું જરૂરી લાગ્યું નથી. ખેન્યોલ વિષે જે હકીકત મળી હતી તે ખોટી હતી. હોરને વિષે જે અભિપ્રાય મેં આપ્યો તે સાચો જ પડતો નય છે. સેંક્રીને વિષે બધાની વિરુદ્ધ થઈને મેં જે અભિપ્રાય આપ્યો છે, તે પણ સાચો જ પડી રહ્યો છે.”

મેં કહ્યું, “હોરને વિષે વલ્લભભાઈ પણ કબૂલ કરે છે કે આ માણસ જે વિનય બતાવી રહ્યો છે તેવો મેકડોનલ્ડ તો ન જ બતાવી શકે. વિલિંગ્ડને તો નથી જ બતાવ્યો.” આપુ કહે : “કદાચ અર્વિન પણ ન બતાવે.”

મેં કહ્યું : “અર્વિને મગનલાલભાઈ ગુજરી ગયા ને જે કાગળ લખેલો તે તો ન જ ભુલાય.”

વલ્લભભાઈ કહે, “મહાદેવ, લડાઈ છોડી દે ને, તો બધા એવા કાગળો લખતા થઈ નય. કેશ રાખે તો શીખો નાનકની ગાદી ઉપર સ્થાપે એમ!”

તા. ૧-૫-'૩૨ : લોર્ડ સેંક્રીનો ‘ન્યૂસ લેટર’ છાપામાં લખાયેલો લેખ આજે આજે આજે અહીંના છાપામાં નેચો. તેથી આપુ બહુ દુઃખી થયા. એમાં પોતાને વિષેનો ભાગ વાંચીને આપુ કહે, “અવળચડો લેખ છે. એને કાગળ લખવો નેઈએ. મારો એને વિષેનો અભિપ્રાય સાચો પડે છે.”

કાગળ લખાવ્યો. વલ્લભભાઈ સાંભળતા હતા. પૂરો થયો એટલે કહે : “આટલું લખો છો એના કરતાં એને લખેને કે તું હાડોહાડ ન્હોં છે.”

આપુ ખડખડાટ હરયા. તેમણે કહ્યું, “નહીં, એના કરતાં વધારે સખત મેં કહ્યું છે. હું તો કહું છું કે એનું વર્તન સખ્તનને ન જાણે એવું છે. તેથી આગળ વધીને કહું છું કે તું દ્રોહી છે. મિત્ર કે સાથીને તેં દગો દીધો. અંગ્રેજને આ વસ્તુ ભારે આકરી લાગે એવી છે. પણ એ મને લાગે છે એટલે મેં લખ્યું છે.”

તા. ૩-૫-'૩૨ : માલવીજી છૂટી ગયાના સમાચાર આવ્યા. વલ્લભભાઈએ કાલે અને આજે મળીને ચારપાંચ વખત મને અને આપુને કહ્યું હશે, “ત્યારે

માલવીજી તો છૂટી ગયા.” આવી કોઈ ખબર આવે છે ત્યારે તેની ઉપર વિચાર કરવાની વલ્લભભાઈની એ રીત છે. આને આખો દિવસ એમણે આની ઉપર વિચાર ચલાવ્યા હશે. સૂતી વખતે પણ કહે, “ત્યારે માલવીજીને આઠ જ દિવસમાં છોડી દીધા.”

તા. ૬-૫-૩૨ : આને બાપુએ મગન રેંઠિયા ઉપર બેએક કલાક મહેનત કરી, અને આખરે ચોવીસ તાર કાઢ્યા ત્યારે એમને શાંતિ થઈ. વલ્લભભાઈ આખો દિવસ હસતા હતા અને કહેતા હતા, “નેટલું કાઢશે તેથી વધારે બગાડશે.”

બાપુ કહે, “એ તો મારા ડાબા હાથે કાંતવા વિષે હસનારા પણ તમે જ હતા ને? ન્હુઓ, આ તાર નીકળવા માંડ્યો. તમે આ તરફ નહીં જોશો ત્યાં સુધી તાર નીકળ્યાં જ કરશે.”

તા. ૮-૫-૩૨ : એક ચોપડીનાં પૃષ્ઠાં બંધી ગયેલાં હતાં. બાપુ વલ્લભભાઈને કહે : “કેમ, આ તમને સોંપી દઉં ના? તમે યુક બાઈન્ડરનું કામ કદી કર્યું છે? ન કર્યું હોય તો હું શીખવીશ.” પછી આને સવારે આંટા મારતાં કહે : “તમને વલ્લભભાઈ, નાનાં નાનાં કામે કરવાનો શોખ નાનપણથી કે અહીં કેળવ્યો? એટલે કે તમે કારીગર હતા જ કે અહીં થયા?”

વલ્લભભાઈ કહે : “એવું કાંઈ નહીં પણ નેઈએ એટલે સૂઝે.”

બાપુ કહે, “એ વસ્તુ જન્મસહજ છે. દાસબાબુ સોયમાં દોરે પણ ન પરોવી શકે એવા હતા. મોતીલાલજી અનેક વસ્તુ કરી લે.”

મેં કહ્યું, “મોતીલાલજીએ પાણી જંતુરહિત કરવાનો સંચો પોતે જ ધરમાં બનાવ્યો હતો. અને એ બધાં માંદાંને જંતુરહિત પાણી જ પાતા.”

આને વલ્લભભાઈએ ચોપડી સુંદર સીવી, અને એની પાછળ પટ્ટી પણ લગાડી. તે ઉપરાંત બદામ પીલવાનો સંચો આવ્યો હતો તેના ઉપર બદામ પીલી.

તા. ૧૦-૫-૩૨ : કાલે મગન ચરખો ચલાવતાં તેની ઉપર જમણો હાથ બેઠો એટલે બાપુ ઉત્સાહમાં આવ્યા. પણ આને ચરખો કેમે ચાલે નહીં. વલ્લભભાઈને સવારનું કહી રાખ્યું હતું કે, “તમારા શાપ નહીં લાગે તો ચાલશે.” નવ-દસ વાગ્યા સુધી ચલાવ્યું પણ પૂણી બગડ્યા ઉપરાંત કશું પરિણામ ન આવ્યું. વલ્લભભાઈ કહે : “એક કોકડું ઉતારીને બીનું ભયું કે શું?”

બપોરે પણ એ જ પ્રકાર. રેંઠિયાનાં નેતર ટાઇટ કર્યાં, તેલ પૂર્યું, બધાં વાનાં કર્યાં, મેં પણ ઘડીક વાર માથું માથું પણ ચાલે જ નહીં. વલ્લભભાઈ બંધીને બઠ્યા એટલે કહે : “ખૂબ કાંત્યું હવે બંધ કરો.”

બાપુ કહે : “કાંતીશું કાંતીશું. અમારો કારવાં અટકી પડવાનો નથી. આખરે સેમ્યુઅલ હોરની સાથે બેસનારો હું રહ્યો ના!”

વલ્લભભાઈ : “નીચે બહુ કાંતેલું પડ્યું દેખાય છે.”

સાંને તો વલ્લભભાઈની પણ મશકરી ચલાવવાની વૃત્તિ નહોતી રહી. બાપુએ ડાબે હાથે શરૂ કર્યું. લગભગ પાંચ કલાક મહેનત કરી હશે. બાપુ સાંને તદ્દન થાકેલા હતા. લોથપોથ થઈને આઠ વાગ્યા પહેલાં પગ ચોળાવતાં બંધવા લાગ્યા અને બિડીને તરત સૂઈ ગયા. જતાં જતાં વલ્લભભાઈને કહે : “ને ને, કાલે રેંઠિયો જરૂર ચાલવાનો છે, શ્રદ્ધા મોટી છે.”

વલ્લભભાઈ કહે: “આમાં પણ શ્રદ્ધા!”

બાપુ કહે: “હા હા, શ્રદ્ધા તો ખરી જ.”

તા. ૧૧-૫-૩૨: બાપુ આજે રેઠિયા ઉપર વધારે સફળ થયા. ત્રણ કલાક કાંતીને ૧૩૧ તાર કાઢયા. વલ્લભભાઈને કહે: “જુઓ, આજે કેટું પરિણામ આવ્યું છે?”

વલ્લભભાઈ કહે: “હા, નીચે ઠીક સૂતરફેણી પડી છે.”

બાપુ: “પણ એ સૂતરફેણી અંધ થશે પછી તો કહેશે ને કે હવે થયું!”

તા. ૨૫-૫-૩૨: વલ્લભભાઈને પાકીટો બનાવતા, અનેક વસ્તુઓ સંઘરતા અને ખીન્ત અનેક કિસ્સાઓ કરતા નેઈને બાપુ કહે: “સ્વરાજમાં તમને શેનું દંડતર આપીશું?”

વલ્લભભાઈ કહે: “સ્વરાજમાં હું લઈશ ચીપિયો અને તૂમડી!”

બાપુ કહે: “દાસ અને મોતીલાલજી પોતાના હોદ્દા ગણતા, અને મહમદઅલી અને શૌકતઅલીએ પોતાને કેળવણી મંત્રી અને સરસેનાપતિ તરીકે ગણાવ્યા હતા. લાજમાં રહ્યા લાજમાં, કે સ્વરાજ્ય ન આવ્યું અને કશું ન થયું.”

તા. ૨૭-૫-૩૨: કાલે બાપુને ઉર્દૂ કોપી લખતા નેઈને સરદાર કહે: “એમાં જે જીવ રહી જશે તો ઉર્દૂ મુનશીનો અવતાર લેવો પડશે.” પછી કહે, “તમારું ચાલે તો પગે પણ કલમ ચલાવો.”

બાપુ કહે: “હાથ ખોટકી પડે તો તેવુંય કરવું પડે. તમને ખબર છે કે ધૂમલી આગળ મૂળમાણેક અને નેવોમાણેક અંગ્રેજ સામે લડતાં લડતા પડ્યા ત્યારે તેમણે પગ વતી અંદૂક ચલાવી હતી? જે પગ વતી ગોળી ચાલી તો પગ વતી કલમ ન ચાલે? અને રેઠિયો નહીં ચાલી શકે? હા, પગ વતી પૂણી ન ખેંચી શકાય એ દુઃખની વાત છે.”

તા. ૨૯-૫-૩૨: સરદારનું કેટલીક બાબતોનું અજ્ઞાન વિસ્મય પમાડે છે. મને પૂછે છે કે વિવેકાનંદ કોણ હતા? અને ક્યાંના હતા? એ અંગાળી હતા એમ નહયું ત્યારે આજે જરા વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું કે, “રામકૃષ્ણ અને એ બંને અંગાળમાં જન્મેલા?” ‘લીડર’માં એક નોંધમાં સુભાષને કાગળ આવ્યો હતો. તેમાં એણે પોતાના આદર્શ પુરુષ તરીકે વિવેકાનંદને વર્ણવ્યા હતા એટલે સરદારે આટલું કૃતજ્ઞ જણાવ્યું હશે. હવે તો રોમે રોલાંતા રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને વિવેકાનંદ બંને પુસ્તકો વાંચી જવાના.

*

*

*

‘સંઘર્ષો સાપ પણ કામનો’ એ કહેવત શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ? બાપુએ એક વાત કરી કે એક ડોસીને ત્યાં સાપ નીકળ્યો. તેને મારવામાં આવ્યો. તેને નાખી દેવાને બદલે છાપરે મૂક્યો. એક બહતી સમળી જે ક્યાંકથી મોતીનો હાર લાવી હતી, તેણે તે નેયો. તેને હારના કરતાં સાપ ક્રીમતી લાગ્યો. એટલે હાર છાપરા ઉપર નાખ્યો અને સાપ ઉપાડી ગઈ. ડોસીને સાપ સંઘરતાં હાર મળ્યો.

સરદારે કહેવતનું મૂળ આ પ્રમાણે બતાવ્યું: “એક વાણિયાને ત્યાં સાપ નીકળ્યો. તેને મારનાર કોઈ મળે નહીં, અને પોતાની હિંમત ચાલે નહીં એટલે

સ. ૨-૭

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

તપેલા તળે ઢાંક્યો. રાત્રે આવ્યા ચોર. તેઓ કુતુહલથી તપેલું ઉઘાડવા ગયા, ત્યાં સાપ કરડ્યો અને ચોરી કરવાને બદલે પંચત્વ પામ્યા.”

અમે ઠરાવ કર્યો કે નરસિંહરાવને પૂછવું જોઈએ. ખાસ કરીને આ વખતના ‘વસંત’માં ‘એક કાંકરે બે પક્ષી મારવાં’ એ કહેવત ઉપર આટલાં બધાં પાનાં ભરાયાં છે તેથી પ્રેરાર્થને આ વિચાર આવ્યો.

તા. ૩૦-૫-૩૨ : એક અમેરિકન બાઈએ કાગળ લખીને બાપુને પુછાવેલું : કોઈ સર હેન્રી લોરેન્સે ૧૯૨૨માં જેલમાં બાપુની મુલાકાત લીધેલી તેનું વર્ણન એવું કરેલું કે, “હું ગાંધીને પૂનામાં મળેલો. આગળ એકાંત બગીચાવાળી ચોરડીમાં એમને રાખવામાં આવેલા. ગીબનનું ‘રોમન સામ્રાજ્યનો અસ્ત અને વિનાશ’ એ પુસ્તક તેઓ વાંચતા, અને કાંતતા.” આ વાત કેટલી સાચી છે? આ વિષે બાપુએ એક કાગળ લખાવ્યો.

મેં કહ્યું : “આની છાપ તો એવી પડે કે એ માણસની સત્યતા ઉપર આપ શંકા કરો છો.”

બાપુ કહે : “તો બદલો. કારણ આપણે એવી શંકા કરતા નથી.”

પક્ષી વલ્લભભાઈ કહે : “એ માણસ ત્યાં પ્રચાર ચલાવી રહ્યો હશે. એ બાઈને લખો કે અહીં તો કાંઈ બગીચા નથી, કેદીઓ છે, વગેરે. અમુક સાલમાં હું અહીં હતો ત્યારે અમુક પુસ્તકો વાંચતો હતો અને કાંતતો હતો, અને સ્મૃતિ મંદ પડવાનો ડર તો સર હેન્રીને હોય. કારણ એની ઉંમર મારા કરતાં મોટી છે.”

મેં કહ્યું : “આવો જવાબ તો બનાવો શો આપે.” એ જવાબમાં કુશળતાની છાપ ન પડતી જોઈએ એવો મારો હેતુ હતો. વલ્લભભાઈ તૃપ્તિ ગયા. બાપુએ બીજા કાગળ લખાવ્યો.

*

*

*

આને ‘હિંદુ’માં રોઈટરની વિમાની ટપાલમાંથી હતું, “એક અંગ્રેજ બાઈ લંડનના લોકોને સમજાવે છે કે ગાંધી હવે આથમતો સિતારો છે. લોર્ડ વિલિંગ્ડનની નીતિ સાચી ઠરી છે. ગાંધીના અનુયાયીઓનો ભ્રમ ભાંગી ગયો છે. જેલોની મુલાકાત લીધી. બહારના દેશી લોકોના જીવનધોરણ કરતાં જેલમાંનું જીવનધોરણ બહુ ઊંચું છે, લેડી વિલિંગ્ડન અતિશય લોકપ્રિય છે, અને રાજ્યો પણ.” આ બખર ‘ટાઇમ્સે’ નહોતા લીધા. બાપુ કહે : “‘ટાઇમ્સ’ને છાપતાં શરમ આવી હશે.”

વલ્લભભાઈ : “શરમ તો શેની આવે? એ આમાં ભળેલું હોય ને?”

બાપુ કહે : “એ આમાં ભળેલું હોય છતાંયે આ એટલું ઉઘાડું છે કે અહીં આવું છાપતાં શરમ આવે. આ તો વિલિંગ્ડન સાહેબે ઊભી કરેલી કોઈ બાઈ છે.”

તા. ૩૧-૫-૩૨ : આજની ટપાલમાં એક માણસે નાદાન અને બાલિશ પ્રશ્ન પૂછેલો : “આપણું ત્રણ માણનું શરીર લઈને આપણે ધરતી ઉપર ચાલીએ અને અનેક કીડીઓ ચગદાઈ નય એ હિંસા શી રીતે અટકાવવી?”

વલ્લભભાઈએ તરત કહ્યું : “એને લખોને કે પગ માથા ઉપર મૂકીને ચાલે.”

તા. ૫-૬-૩૨: બાપુને લેવા આવેલો ડોક્ટર કહે: “લોડ રેડિંગને અંદાજ છે કે આપણે રોજના સોળ લાખ રૂપિયા લિખારીઓને ખવડાવવામાં અને દાન આપવામાં ખર્ચીએ છીએ. એનો ખીલે ઉપયોગ ન થાય?”

વલ્લભભાઈ: “હા, પણ એના કરતાંયે વધારે ડાકુઓ ઉપર ખર્ચીએ છીએ.”

ડોક્ટર કહે: “હું સમજ્યો નહીં.”

વલ્લભભાઈ કહે: “અરે શું મારા સાહેબ, વિલાયતથી આ બધા ધાડપાડુઓ જ આવેલા છે ને? એ કંઈ ડાકુ કરતાં સારા કહેવાય?”

તા. ૧૧-૬-૩૨: બાપુને હાથનો દુખાવો વધતો જતો હતો તેાય કાંતવાનું છોડતા નહોતા. વલ્લભભાઈ: “આ અંગૂઠા ઉપરથી કોણી સુધી પહોંચ્યું. એ કોણી ઉપરથી કાંધે ચડશે. હવે રહેવા દો ને, બહુ કાંત્યું.”

બાપુ: “કોક દિવસ તો કોકની કાંધે ચડવું પરશે જ ના?”

વલ્લભભાઈ: “ના રે, એમ ન થાય. દેશને અધવચ મૂકીને ન જવાય. એક વાર વહાણ કિનારે લાવો, પછી જ્યાં જવું હોય ત્યાં જલે. હું સાથે આવીશ.”

તા. ૧૪-૬-૩૨: લીંબુ ઉનાળામાં મોંઘાં થયાં એટલે બાપુએ વલ્લભભાઈને સૂચવ્યું, “આપણે લીંબુને બદલે આમલી લઈએ. આમલીનાં ગ્રાડ તો જેલમાં ઘણાંય છે.”

વલ્લભભાઈએ એ વાતને હસી કાઢી: “આમલીના પાણીથી હાડકાં ભાંગે, વા થાય.”

બાપુએ પૂછ્યું: “ત્યારે જમનાલાલજી પીએ છે તે?”

વલ્લભભાઈ: “જમનાલાલજીનાં હાડકાં સુધી આમલીને પેસવાનો માર્ગ નથી.”

બાપુ: “પણ એક વાર મેં ખૂબ આમલી ખાધી છે.”

વલ્લભભાઈ: “તે કાળે આપ પથ્થર પણ હજમ કરી શકતા. આજે એ શી રીતે બને?”

*

*

*

વલ્લભભાઈ હવે પરબીડિયાં બનાવવામાં પ્રવીણ થતા નય છે. દરરોજ કંઈક નવી યુક્તિ સૂઝે છે, અને કાગળના ટુકડે ટુકડા ઉપર એમની તજર હોય છે. બાપુ કહે: “તકામા કાગળો ઉપર તમારું ચિત્ત એવું ચોંટવું હોય છે, જેવું પેલી બિલાડીનું ઉંદર ઉપર ચોંટવું હોય છે.”

તા. ૨૩-૬-૩૨: એક નાણીતી સ્ત્રી વિધવા હોઈ એક નાણીતા સમજાવવાને પરણી હતી. મેં સહેજે પૂછ્યું: “એ સમજાવવાને મરણ પછી એ પાછી પરણશે કે?”

વલ્લભભાઈ કહે: “હવે એ ઘોડો કોણ ઘેર બાંધે? એને તો સૌ કોઈ ઝાળાં છે. અને એની ઉંમર થઈ. હવે એ પરણવા ઇચ્છે પણ નહીં.”

બાપુ: “એક ચોસઠ વર્ષની બાઈએ ફરીથી લગ્ન કરેલું મને યાદ છે. એ બાઈ કેવળ એક સાથી મેળવવાને ખાતર પરણેલી.”

મેં કહ્યું: “ગેટએ ૭૩ વર્ષની ઉંમરે એક અઢાર વર્ષની છોકરી સાથે પરણવાની માગણી કરેલી. એનાં માબાપને આઘાત પહોંચ્યો અને ના પાડી.”

વલ્લભભાઈ : “ગેટ થયો એટલે આઘાત પહોંચ્યો. હું હોઈ તો એને ડામ દઈ. અને કહું કે તારી બુદ્ધિ નાડી છે અને તે ડામ દીધે જ ઠેકાણે આવશે.”

તા. ૨૪-૬-૩૨ : મેજરને બાપુએ પૂછ્યું : “કેદીની તબિયતની ખબર ન લખી શકાય એવો કાયદો છે શું?”

મેજર કહે : “હા, તમારા જેવાને વિષે લોકો ગમે તે માનીને ચિંતા કરવા માંડે. તમને ઝાડા થયા છે એ ખબર બહાર પડે તો અહીં ઢગલો માણસો તપાસ કરવા આવે.”

વલ્લભભાઈ : “ઓર્ડિનન્સ કઠાવો કે ગાંધીની કોઈએ ખબર કઠાવવી નહીં.”

બાપુ કહે : “ખરા ખબર આપવાથી તો ઊલટી ખોટી ખબર ફેલાતી અટકે.”

મેજર : “ખરી ખબર અમે આપીએ છીએ. અને કોઈ માણસ માંદો હોય તો તાર કરીએ છીએ.”

નેલર : “પેલો છોકરો મરી ગયો તેને વિષે ટેલિફોન કર્યો હતો.”

બાપુ : “એટલે ગંભીર માંદગી થાય ત્યાં સુધી તમે રોકાઓ.”

વલ્લભભાઈ : “એ તો મરી જશે એવો ભય પેદા થાય ત્યારે જ ખબર અપાય એવું હશે.” મેજર ચિડાયા.

તા. ૩૦-૬-૩૨ : આને અલ્લાહાબાદની હાઈકોર્ટમાં એક રામચરણ નામના બ્રાહ્મણ જમીનદારને એક ઘોબણનું ખૂન કરવા માટે પાંચ વર્ષની સજા થઈ એમ વાંચવામાં આવ્યું. હકીકત એવી બનેલી કે એ જમીનદારે ઘોબણને કપડાં લઈ જવા કહ્યું. તેણે સામે જવાબ વાળ્યો કે હું સાંને કપડાં લેવા આવીશ. એટલે પેલાએ એને ગડદાપાટુ માર્યાં. બીજા બાઈ મદદે આવી તેને તમાચો માર્યો. તેનો વર આવ્યો તેના હાથમાંથી લાડી લઈ તેને મારી. છેવટે ત્રીજા એક પચાસ વર્ષની બાઈ આવી તેને લાતો મારી. તેની તલ્લી તૂટી અને તે તલ્લાણ મરી ગઈ. એટલે બાઈસાહેબ ભાગ્યા. આજકાલ એવા કેદીઓને છાંટવામાં આવે છે, અને આપણા માણસોને સારી પેટે સજા થાય છે. એ ધ્યાનમાં લઈને બાપુ કહે : “એને પાંચ વર્ષની સજા છે. પણ એ પાંચ માસ પણ નહીં રહે. કહો કે હું વફાદારી સભા કાઢીશ; કિસાનોની પાસે પૈસા ભરાવીશ; સવિનયભંગની લડતને દાબી દેવામાં મદદ કરીશ; એટલે એને છાડી દેશે.”

એટલે વલ્લભભાઈ કહે : “એણે બચાવમાં એ નહીં કહ્યું કે, આ બાઈ સ્વરાજની લડતમાં ભળેલી હતી. ખાદી સિવાય બીજા કપડાં ધોવાને ના પાડતી હતી, અને મારી સામે આ ખોટો આરોપ ઊભો કર્યો છે!”

તા. ૬-૭-૩૨ : આને ‘હિંદુ’માં રંગાચારીનું એક નિવેદન આવ્યું. તેમાં ગાળમેજમાં ગયેલા વિનીતોની સામે આકરી ટીકા હતી. પેટ્રોએ પણ લખ્યું હતું કે ગાંધીની સાથે સહકાર કર્યા વિના કોઈ પણ રીતે નહું બંધારણ ન થઈ શકે. મેં બાપુને પૂછ્યું : “આ રંગાચારી અને પેટ્રો આને કેમ એકાએક ભગ્યા?”

બાપુ કહે : “રંગાચારી તો એ ભતનો છે જ. બહાદુર માણસ તો છે જ. બાકી રંગાચારી અને પેટ્રો બંનેને કાંઈક નિરાશા થયેલી હશે એટલે આટલું બોલી ઊઠ્યા છે.”

ચરવડા જેલમાં ગાંધીજીની સાથે

૧૦૧

વલ્લભભાઈ : “ગમે તેમ હોય, મેકડોનલ્ડ અધું ગળી જશે અને લવાદી ચુકાદો પણ આપણી વિરુદ્ધ જ આવવાનો છે.”

બાપુ : “હજી મને મેકડોનલ્ડની આશા છે કે એ વિરોધ કરશે.”

વલ્લભભાઈ : “અરે, શેનો? એ અધા સાવ નાગા માણસો છે.”

બાપુ : “તોયે આ માણસને પોતાના સિદ્ધાંતો છે.”

વલ્લભભાઈ : “સિદ્ધાંતો હોય તો આમ ટોરીઓને વેચાઈ નય? દેશની ઉપરથી કાબૂ છોડવો જ નથી.”

બાપુ : “એ તો નથી જ. પણ એમાં એનો સ્વાર્થ નથી. કાબૂ તો કોઈને નથી છોડવો, માત્ર લાસ્કી, હોરેબીન, ઓકવે જેવા થોડા માણસો સિવાય. બેન, લીઝ, સ્મિથ વગેરે અધા મેકડોનલ્ડના જેવા જ. હું તો એટલું જ કહું છું કે પોતાના દેશનું હિત જોઈને આ માણસ ટોરીઓમાં ભળ્યો.”

તા. ૯-૭-૩૨ : વલ્લભભાઈ કહે : “ઈંગ્લંડમાં હિંદુસ્તાન સામે આખી પ્રજા જેવી રીતે એક થઈને ઊભી છે તેવું અગાઉ કોઈ વાર નહોતું.”

બાપુ : “ત્યાં હંમેશાં હિંદુસ્તાનની સામે એકચ છે. કારણ હિંદુસ્તાન છોડવું એટલે ભિખારી થવા બંધાય છે. હિંદુસ્તાનને પકડી રાખવામાં વધારેમાં વધારે સ્વાર્થ રહેલો છે.”

તા. ૧૦-૭-૩૨ : આજની ટપાલમાં ઘણા કાગળો થયા, અને ઠીક લાંબા છે. વલ્લભભાઈ કહે : “ઠીક છે, જેટલા વધારે થાય તેટલા સારા. ભાષાંતર કરી કરીને થાકી જશે એટલે કહેશે જવા દો. આ કાગળોમાં શું છે?”

તા. ૧૨-૭-૩૨ : ગોળમેજીમાં આવેલી દરખાસ્તો જોઈ બાપુ કહે : “લિખરલોમાં જરાયે સ્વમાનની ભાવના રહી નથી એમ સેમ્યુઅલ હોરે માન્યું હોય તો જ આવી દરખાસ્તો કરે. ખરી રીતે તો ગોળમેજીમાં પણ મસલત જેવું કંઈ હતું નહીં. સરકારી સભ્યો જ પોતાનું ધાર્યું કરતા હતા એમ મેં જોયું. છતાં એમના મનને કંઈક સંતોષી શકે એવી એ યોજના હતી. આ યોજનામાં તો એવું મનને સમજવવાપણું પણ કશું નથી. એટલે એ લોકો એનો અસ્વીકાર કરે નહીં તો શું કરે?”

વલ્લભભાઈએ પૂછ્યું : “હવે લિખરલો શું કરશે?”

બાપુ કહે : “એમની મુશ્કેલ સ્થિતિ છે. કોંગ્રેસ સાથે જોડાઈ શકે નહીં, અને આ વલણ ક્યાં સુધી ચાલુ રાખી શકશે?”

વલ્લભભાઈ : “તમે એમને ઓળખો એટલે પૂછું છું.”

બાપુ : “ઓળખું છું, એટલે એમની મુશ્કેલી જણાવું છું.”

તા. ૧૩-૭-૩૨ : હવે સરકારને ત્યાં કામના કાગળો રહે છે, અને નકામા અહીં મોકલાય છે. મેં કહ્યું : “આ ચીડવવાને માટે જ ને?”

બાપુ કહે : “વલ્લભભાઈનો ઉદ્દાર અર્થ કરવો એ સારું.”

વલ્લભભાઈએ એ અર્થ કરેલો કે કોઈ કારકુનને કામ સોંપ્યું હશે તે જ કાગળો તદ્દન નિર્દોષ લાગે તે પહેલા મોકલી દે અને બાકીના ઉપરી અધિકારીને જોવાને માટે રાખે.

મેં કહ્યું: “વલ્લભભાઈ ભાગ્યે જ સરકારનાં કૃત્યોનો આવો ઉદાર અર્થ કરે છે.”

બાપુ: “હમણાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો છે ને !”

તા. ૧૪-૭-૩૨: પેલી નકામી ટપાલમાં પંતબના એક . . . ખાનનો કાગળ હતો કે તમે રાજકારણમાં ન સમજો. એ આગાખાન અને શાસ્ત્રી સમુદાયને સોંપો. તમે હિમાલય નહો. તેને બાપુએ પોતાને હાથે લખ્યું: “નેલની એકાંતમાં બહુ ઊંડું ચિંતન કરતાં પણ મારા વિચારોમાં કશો ફરક પડ્યો નથી.”

વલ્લભભાઈ: “આ ગાળો દેનારને તમે શા સારુ હાથે કાગળ લખ્યો?”

બાપુ: “એને હાથે જ લખવો નેઈએ.”

વલ્લભભાઈ: “ગાળો દેનાર એટલે, કેમ? આમ જ ઘણા લોકો કાઠી ગયા છે.”

બાપુ: “મને નથી લાગતું, આપણને એમાં કશું નુકસાન થયું હોય.”

તા. ૧૫-૭-૩૨: આજે હોરનું બીજું ભાષણ પહેલાની પૂર્તિમાં અને લિબરલોના જવાબમાં થયેલું છાપામાં આવ્યું. વલ્લભભાઈએ પૂછ્યું: “કેમ લાગે છે? મોડરેટોની ખુશામત તો કરી છે.”

બાપુ કહે: “ના, એમાં કંઈ નથી. એ ભાષણમાં ચાલાકી સિવાય કશું જ નથી, અને મને બહુ નિરાશા થાય છે. હું એને પ્રામાણિક માનતો હતો. આ ભાષણમાં એ પ્રામાણિક મદી ચાલાક બન્યો છે.”

વલ્લભભાઈ: “કાગળ લખો ને.”

બાપુ: “કાગળ લખવાનું ઘણી વાર મન થયું છે.”

તા. ૨૦-૭-૩૨: વલ્લભભાઈનું સંસ્કૃત સરસ ચાલી રહ્યું છે. એમની સરળતાનો કંઈ પાર નથી. મને પૂછે, “મહાદેવ, આ વિલક્ષિ શું? અને નૃપ: કહેવાય તો રાજ: કેમ નહીં, અને વિદ્વાન: કેમ નહીં?” પણ આજે જ્યારે બ્રહ્મચર્ય ઉપરના મહાભારતના શ્લોકો આવ્યા ત્યારે ધડક વાર એ પણ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. મેં બાપુને કહ્યું: “સંસ્કૃત ભાષાનું સંગીત બીજી કોઈ ભાષામાં નહીં હોય અને એમાં બ્રહ્મચર્ય વિષે જે લખાયું છે તે પણ બીજા એકે સાહિત્યમાં નહીં હોય.”

બાપુ: “સંગીત વિષે તો કંઈ ન કહેવાય. શ્રીકલેટિનમાં હશે. પણ બ્રહ્મચર્ય વિષે અને સત્યને વિષે તો ભાગ્યે જ બીજા કોઈ સાહિત્યમાં સંસ્કૃતની ખરાબરી કરી શકે એવું હશે.”

તા. ૨૩-૭-૩૨: રાત્રે સૂતી વખતે બાપુ કહે: “વલ્લભભાઈ, આ ગુજરાતી કાગળોને વિષે આપણે કડવો ધૂંટો પી રહ્યા છીએ એ ખબર છે ના?”

વલ્લભભાઈ: “શી રીતે?”

બાપુ: “અંજેજી કાગળો તો તરત મોકલી શકાય પણ ગુજરાતીની તો મુશ્કેલી રહેશે એમ લખે છે. એટલે એ લોકોમાં આપણા માણસોનો અવિશ્વાસ છે એ મને ભારે અપમાનભર્યું લાગે છે. આપણા ગુજરાતી કાગળનું તો ભાષાંતર થાય અને એ લોકો પાસ કરે ત્યારે જ જઈ શકે. એટલે એ લોકોમાં કોઈ ગુજરાતી નહોનાર એવો ન મળે કે જેનો એમને વિશ્વાસ હોય! એ ભયંકર

વસ્તુ છે. એ બાબતમાં લડાઈ કરવી નેઈએ. લડાઈ એ કે આપણે એને કહેવું કે એ શરતે અમે કાગળો નહીં લખીએ.”

વલ્લભભાઈ : “એ લોકો તે . . . કહેશે કે ભલે ન લખે, એમાં આપણે શું?”

બાપુ કહે : “તેનું કાંઈ નહીં.”

તા. ૨૪-૭-૩૨ : સવારે ગઈ રાત્રે ચર્ચાનું પ્રકરણ પાછું ચાલતાં ચાલતાં ઉપાડયું. વલ્લભભાઈનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. વલ્લભભાઈ કહે : “આમ કાગળો લખ્યાં કરવા પડે તેના કરતાં બંધ કરી દેવું એ સારું. એ લોકોને તો કોઈને એની અસર નથી જ થવાની.”

બાપુ : “અસર નથી થવાની એની પરવા નથી. જેકે અસર છેવટે થયા વિના નહીં રહે. . . આ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને જેલર ઉપરના અવિશ્વાસને વિષે પણ મને ચીડ ચડે છે. પણ એ લોકોમાં જ દૈવત નથી ત્યાં આપણે શું કરીએ?”

વલ્લભભાઈને કહે : “તમે સંસ્કૃતમાં શ્રેય અને પ્રેય વિષે શીખશો. આ સવાલમાં પ્રેય બતાવે છે કે આપણે કાગળો લખ્યાં કરવા, શ્રેય કહે છે કે તેનો ત્યાગ કરવો.”

તા. ૨૫-૭-૩૨ : વલ્લભભાઈના તળપદા વિનોદ કોક વાર તીર વેગે ચાલે છે. મેજર મહેતા બિચારા પૂછે ઓઠાવામાં શું થશે? એટલે વલ્લભભાઈ કહે : “નાહકના ઓઠાવા સુધી ગયા છે. અહીં ઓર્ડિનન્સથી જે નેઈએ તે કરી લે. પછી ત્યાં સુધી શા સારું જવું પડે?” પેલો બિચારો દિગ્મૂઠ થઈ ગયો.

તા. ૨૭-૭-૩૨ : વલ્લભભાઈને સંસ્કૃત શીખવવામાં બહુ ગંભત આવે છે. વાસાંસિ કેમ વાપર્યું અને વચ્છાણિ કેમ નહીં? એકવચન, દ્વિવચન અને બહુવચન એ શું? સ્વર કોને કહેવાય અને વ્યંજન કોને કહેવાય? ક્ષંત કોને કહેવાય? વગેરે પ્રાથમિક સવાલો બાલોચિત નિર્દોષતાથી પૂછે. નવા શબ્દો શીખે અને શીખે તેનો પ્રયોગ કરે. આ તમને ન શોભે એને માટે કહે અિદં ન શોભનં અસ્તિ. અને કટ્ટર ટોરીઓને વિષે કહે એ તો બધા આતતાર્યા લોકો છે. આને પૂછે “શનૈઃ શનૈઃ એટલે શનિવારે?” “વાસાંસિ કેમ વાપર્યું અને વચ્છાણિ કેમ નહીં એ સવાલનો જવાબ તો રસ્કિન જેવો આપી શકે,” એમ બાપુએ કહ્યું.

તા. ૨-૮-૩૨ : સાંજે બાપુએ પૂછ્યું : “. . . ની ૬૧મી જન્મતિથિ ક્યારે છે ભલા?”

વલ્લભભાઈ : “કેમ શું કામ છે? તમારે કાંઈ લખવું છે?”

બાપુ કહે : “હાસ્તો, બીજને લખીએ અને એણે શો વાંક કર્યો છે?”

વલ્લભભાઈ : “કોઈ તમને પૂછે, તમારી પાસે કાંઈ માગે ને લખી મોકલો તો જુદી વાત છે. નહીં તો તમે અહીં જેલમાં બેઠા છો. તમારે લખવાની શી જરૂર?”

બાપુ : “એમ કેમ? એમનાં લખાણો બહુ જાણી દરજ્જે ધરાવે છે. લેખકમાં એ પહેલા બીજ ગણાય.”

વલ્લભભાઈ ધડીક વાર ચૂપ રહ્યા. પછી કહે : “ગણાતા હશે.”

બાપુ કહે: “ હશે કેમ ? છે.”

વલ્લભભાઈ કહે: “ નણ્યા નણ્યા હવે. શા સાડુ એવા બાયલા માણસને લખી એને ઉત્તેજન આપવું ? દેશમાં દાવાનળ સળગી રહ્યો છે ત્યારે ખેડા ખેડા લેખ લખાતા હશે ?”

બાપુ: “ એમના લેખોથી સેવા નથી થતી એમ તમે કહો ?”

વલ્લભભાઈ: “ વિદ્વાનોના લેખોથી જરાય સેવા નથી થતી. વિદ્વાનો વાંચવા લખવાનો શોખ લગાડે છે અને તેમ કરીને ઊલટા નુકસાન પહોંચાડે છે. માણસોને વાંચવા લખવાના મોહમાં નાખીને નમાલા કરી મૂકે છે. નમાલા કરે એ વિદ્યા અને લખાણ શા કામનાં ?”

બાપુ: “ એમના લખાણ વિષે એમ કહેવાય છે ખરું ? મેં એમનું લખેલું . . . નું જીવનચરિત્ર નથી વાંચ્યું પણ એ જીવનચરિત્ર નમાલા કરે ?”

વલ્લભભાઈ: “ લોકો એણે લખેલું બીનનું ચરિત્ર વાંચશે કે એનું ચરિત્ર નેશે ?”

બાપુ: “ એનું ચરિત્ર શું ખોટું છે ? તમને ખબર છે ૧૯૧૬-૧૭માં વિલિંગ્ડને લડાઈને અગે મુંબઈમાં ટાઉન હોલમાં મીટિંગ બોલાવી હતી. તેમાં બધાને લડાઈમાં મદદ કરવાની અપીલ કરી હતી. ટિળક પક્ષે અમુક શરતે જ મદદ થઈ શકે એવા પ્રકારનો સુધારાનો ડરાવ મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો. નહીં તો સભા છોડી જવાનો નિર્ણય હતો. એ પક્ષ તરફથી તેઓ ઊભા થયા. બધાએ ખૂબ હુરિયો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ એ અડગ ઊભા રહ્યા, અને કહેવાનું હતું તે બધું કહીને પછી બધાએ સભાનો ત્યાગ કર્યો.”

વલ્લભભાઈ: “ ઓહો, એ નાટક તો એમને કરતાં આવડે છે.”

બાપુ: “ ત્યારે તમારે શું નેઈએ એમની પાસે ?”

વલ્લભભાઈ: “ કાંઈ ત્યાગ તો કરે કે નહીં ?”

બાપુ: “ શું જ્વલમાં આવે એ જ ત્યાગ ગણાય કે ?”

વલ્લભભાઈ: “ હું એમ નથી કહેતો. પણ હું એમને નાણું છું અને તમે એમને નણતા નથી. એટલે શું કહું ? એ તો થોડામાં થોડો ત્યાગ અને વધારેમાં વધારે લાભમાં માનતારા છે.”

બાપુ: “ હા, એ તો એની ફિલસૂફી છે.”

વલ્લભભાઈ: “ હા, છે જ તો. બળી એ ફિલસૂફી. થોડામાં થોડો ત્યાગ પોતા તરફથી, લોકો તો ગમે તેટલા ખુવાર થઈ નય અને વધારેમાં વધારે લાભ પોતા માટે.”

બાપુ: “ ને, ને. હું આ બધું એમને કહીશ હોં.”

વલ્લભભાઈ: “ એમને મોઢે બધું સંભળાવું એમ છું, અને સંભળાવ્યું પણ છે. એક વાર બધા ભેગા થયા હતા, ત્યાં સૌ કહેવા લાગ્યા એ તો નિવૃત્ત થવાના છે. મેં કહ્યું, શેના નિવૃત્ત થાય ? નિવૃત્ત થવાનો શો હક છે ? નહરેર જીવનમાં શું જખ મારવા પડયા હતા ? નહરેર જીવનમાં પડે એ નિવૃત્ત થાય જ શેનો ?”

બાપુ: “એમાં એમનો વાંક? એ તો બિચારા કામ કરતા હોત પણ એમને કમનસીબે હું આવ્યો અને એમની બાજુ ભાંગી પડી. એમને મારા કામમાં શ્રદ્ધા નહીં હોય એટલે એ ખસી બેસે, અને નિવૃત્ત થવાનો વિચાર કરે એમાં શું આશ્ચર્ય?”

વલ્લભભાઈ: “ડીક, ત્યારે લખો. તમે તો પાછા ‘સત્યમપિ પ્રિયમ્ બ્રુવાત્’વાળા ખરા ને?”

બાપુ: “મહાદેવ, આ વાક્ય એમના શીખવામાં આવી ગયું છે કે શું?”

હું: “હા બાપુ, હવે તો કાલથી ગીતાપ્રવેશ થશે અને એમણે ગીતા વાંચી હશે ત્યારે તો તમારી આગળ એવા અવનવા અર્થ મૂકશે કે તમને થશે કે આ તો ભોગ મળ્યા!”

સૂતી વખતે મેં વલ્લભભાઈને પૂછ્યું: “ત્યારે કાલે ગીતાનો આરંભ કરશું ના?”

એટલે ખાસા કહે: “આદૌ વા યદિ વા પશ્ચાત્ વા વેદં કર્મ મારિષ.” પેલે દહાડે હું સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની કાંઈક ટીકા કરતો હતો એટલે મને કહે: “નૈત્ત્વ-ચ્યુપવચ્ચે । અને થેન્કસને માટે કૃતાર્યોહમ્ વારંવાર કહે છે.

તા. ૧૪-૮-૩૨: આને સવારે બાપુ પૂછતા હતા: “વલ્લભભાઈના ઉચ્ચારો સુધરે છે કે?”

મેં કહ્યું: “જરૂર. એમને હવે ખબર પડી ન્થક છે કે આ ઉચ્ચાર ખોટો. સાચી વાત તો એ છે કે એમને આ અભ્યાસમાં ખૂબ રસ પડવા લાગ્યો છે. આજ સુધી આ વસ્તુ નાણી નહોતી. હવે આ નવી જ વસ્તુ હાથ લાધી. સ્વર્ગદ્વારમપાવૃત્તમ્ જેવી લાગણી થયેલી છે એટલે વિદ્યુતવેગે પ્રગતિ કરતા ન્થક છે.”

બાપુ કહે: “એ જ અભ્યાસની કૃંચી છે. સંસ્કૃતના તો આપણા નૂના સંસ્કારો. અધું વાતાવરણ એથી ભરેલું. એટલે એના અભ્યાસ વિષે એવું લાગે. પણ કોઈ પણ ભાષાનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરવા બેસો તો એ જ લાગણી થાય.”

તા. ૧૯-૮-૩૨: આને કોમી ચુકાદા વિષે સપુનો અભિપ્રાય આવ્યો. એને તો અંધારણીય સવાલ આગળ આ સવાલનું મહત્ત્વ નજરું લાગે છે. આ ચુકાદો આપવામાં સાફ દાનત અને પ્રામાણિક પ્રયત્ન એ ન્થક છે. બાપુએ જરાક સરખી ટીકા કરી: “સપુનું કામ મુંજેથી બલટું છે. મુંજેને કોમી માગણી મળે તો અંધારણી પરવા નથી. સપુને અંધારણ મળે તો કોમી પ્રશ્નનું ગમે તે થાય તેની પરવા નથી.” માત્ર વલ્લભભાઈના હુ:ખનો પાર નથી. એ કહે છે કે, “મને હંમેશાં લિબરલોનું આમ જ લાગ્યું છે. ક્યારે એ લોકો શું કરશે એ કહેવાય જ નહીં. ડહાપણનો ઇન્તરો એ લોકોનો જ. આને બ્રિટિશની સાફ દાનત એ લોકોને દેખાય છે, જ્યારે દેશમાં કોઈને સાફ દાનત દેખાતી નથી. એનું કારણ છે. હજી એમને પોતાની ખોયેલી પ્રતિષ્ઠા મેળવવી છે. નહીં તો પછી એમને બલા રહેવાનું સ્થાન રહ્યું નહીં ના?”

મેં કહ્યું: “એ લોકો તો બાપુનું પગલું વખોડી કાઢવામાં સરકાર સાથે ભળવાના.”

વલ્લભભાઈ : “પણ શું થાય? બાપુની રીત કઢંગી છે. બાપુએ આ પગલાં* વિષે શાસ્ત્રી જેવાને પણ વાત કરી હોત તો સારું હતું. કોણ એમ ધારે કે આરું પગલું બાપુ લેશે? દેશમાં કોઈ પણ જણ આ પગલાંની કલ્પના કરે એમ હું માનતો નથી.”

તા. ૨૦-૮-'૩૨ : આને મને અને વલ્લભભાઈને કોઈ પણ રીતે આ ખબર બહાર પહોંચી જવા નોંઠએ એવા બહુ વાર વિચાર આવ્યા. પણ બાપુના વચનનો ભંગ કેમ થાય? બાપુ તો વચન આપીને બેઠા છે કે અમારા તરફથી તો આ વાત ક્યાંયે બહાર ન જાય. એટલે બાપુને શી રીતે ખેવડા થઈ શકાય? વલ્લભભાઈ ભારે મૂંઝાયેલા હતા.

તા. ૨૧-૮-'૩૨ : આને સવારે પાછી ચુકાદા ઉપર વાતો ચાલી. જયકર, સંપ્રુ અને ચિંતામણિના અભિપ્રાયો ચર્ચાયા.

બાપુ કહે : “સંપ્રુનાથી જયકર અહીં છૂટા પડશે એમ આશા રાખીએ.”

વલ્લભભાઈ : “બહુ આશા રાખવા જેવું નથી.”

બાપુ : “વિલાયતમાં પણ આ બાબતમાં એના વિચાર જુદા પડતા હતા એટલે આશા રાખીએ. બાકી તો શું?”

વલ્લભભાઈ : “ચિંતામણિએ આ વખતે ખરોખર શોભાવ્યું.”

બાપુ : “કારણ ચિંતામણિ એ હિંદી છે જ્યારે સંપ્રુનું માનસ યુરોપિયન છે. ચિંતામણિ સમજે છે કે આ ચુકાદામાં જ બંધારણ ધણું આવી જાય છે. પેલા એમ માને છે કે બંધારણ મળ્યું એટલે પછી આવી બાબતોની ફિકર જ નથી. . . .”

મેં કહ્યું : “માલવીજી કેમ ચૂપ છે?”

બાપુ : “માલવીજીને કંઈ બોલવાપણું નહીં હોય. એ તો કદાચ વિચારતા હશે કે આમાં હવે શું થાય? અને મારા વિચારોની તો ખબર નથી. એટલે મૂંઝાઈ રહેલા હશે.”

વલ્લભભાઈ : “એ જ તમારી સાથે દુઃખ છે ના? કે તમે આખર સુધી કશું નાણવા દેતા નથી, અને તમારી સાથેના માણસોની સ્થિતિ પણ તદ્દન કફેડી કરી મૂકે છે. તમારી સામે તમારા સાથીઓની આ તકરાર છે. સૌને એમ લાગે છે કે તદ્દન ન કલ્પેલી સ્થિતિમાં તમે અમને સૌને ફેંકે છે.”

બાપુ : “પણ એમાં શું થાય?”

વલ્લભભાઈ : “અમને પણ કોઈ કહેશે ને કે તમે સાથે હતા. તમે ગમે તે રીતે એ વસ્તુની ખબર તો બહાર આપી શકતા હતા. ડાહ્યાભાઈ તો દર અઠવારિયે આવે છે, એની સાથે ખબર આપી શકાત.”

બાપુ : “એ તો કેમ જ થઈ શકે? આપણે એમને એમ કહીએ કે નહો, અમે તો હવે આ વસ્તુને ગમે તે રીતે પ્રગટ કરીએ છીએ? એમને આપણે વચન આપી ચૂક્યા કે અમારા તરફથી આ વસ્તુ બહાર ન આવે એટલે થયું.

. . . નહીં વલ્લભભાઈ, આ વસ્તુની પહેલેથી જાણ થવામાં કંઈ લાભ નથી. બધું ચૂંચાઈ જાય. અચાનક ભડાકો થાય એ જ ખરાબ છે. . . .

* કોમી ચુકાદા સામે ઉપવાસનું પગલું.

તમે અને આમાં ભળેલા છો એટલે તમારી જવાબદારી ખરી. પણ છેવટે તો મારી જ જવાબદારી છે. કારણ મને જે ભગી ગયું એ ક્યું. આ વસ્તુ જ એવી છે કે એમાં કોઈની સંમતિની જરૂર ન હોય.”

તા. ૨૩-૮-૩૨: ઉપવાસ વિષે કંઈ શંકાઓ હોય તો પૂછવાનું આપુએ કહ્યું. વલ્લભભાઈ કહે: “બધુંયે બનાવ બન્યા પછી સમન્વૃત્તિ જશે. આને ભલે નહીં સંમન્વૃત્તિ હોય. અને આને તમારી સાથે દલીલ કરીને શું કરવું? જે થનાર તે થઈ ગયું. મારું કહ્યું માન્યું હોત તો આ ચુકાદો ન આવત. આ તો તમે પોતે કાગળ લખ્યો એટલે એવો ચુકાદો આપ્યો! ત્યાંના બધા એવા છે કે એમને એમ થાય છે, કે કોઈ પણ રીતે તમે બચો તો છૂટીએ.”

* * *

રાત્રે કોક વાર વરસાદ આવે ત્યારે ખાટલો ઉઠાવીને વરંડામાં લાવવો ભારે પડે છે. એટલે આપુએ મેજર પાસે ઉલકો ખાટલો માગ્યો. એ કહે કે કાથાની દોરીની ચારપાઈ છે એ ચાલશે?

આપુ કહે: “હા.”

મેજર કહે: “તમે કહો તો કાથાની દોરી કાઢીને એના ઉપર પાટી ભરી આપીશ.”

સાંજે ખાટલો આગ્યો. આપુ કહે: “આના ઉપર પાટી બંધાવવાની કશી જરૂર જ નથી. મારી પથારી આને એના ઉપર કરજો.”

વલ્લભભાઈ કહે: “ચરે શું? એના ઉપર તે સુવાતું હશે? ગાદલામાં કાથાના વાળ ઓછા છે જે કાથાની દોરી ઉપર સૂવું છે?”

આપુ: “પણ જુઓની, આ ખાટલો કેટલો સ્વચ્છ રહી શકે છે?”

વલ્લભભાઈ: “તમેય ખરા છો! એના ઉપર તો ચાર નાળિયેર ચાર ખૂણે બાંધવાનાં બાકી છે. એવો અપશુકનિયો ખાટલો નહીં ચાલે. એના ઉપર કાલે પાટી ભરાવી દર્શા.”

આપુ: “ના વલ્લભભાઈ, પાટીમાં ધૂળ ભરાય. પાટી ધોવાય નહીં. આના ઉપર તો પાણી રેડવું કે સાફ.”

વલ્લભભાઈ: “પાટી ધોવાને આપી કે ખીને દિવસે ધોવાઈને આવે.”

આપુ: “પણ આ તો દોરી ઉખેડવી ન પડે, એમ ને એમ ધોઈ શકાય.”

હું: “હા આપુ, એ તો ગરમ પાણીએ ઝારી શકાય. અને એમાં માંકડ પણ ન રહી શકે.”

વલ્લભભાઈ: “ચાલો હવે તમેય મત આપ્યો. એ ખાટલામાં તો ચાંચડ માંકડ એટલા થાય કે વાત ન પૂઠા.”

આપુ: “હું તો એના ઉપર જ સૂઈશ. ભલે તમે એવો ન મંગાવતા. મારે ત્યાં તો બાળપણમાં આવા જ ખાટલા વપરાતા એ યાદ છે. મારી બા તો એના ઉપર આદું ધસતી.”

હું: “એ શું? એ હું ન સમજ્યો.”

આપુ: “આદુંનાં અથાણાં કરવાં હોય ત્યારે આદુંને છરીથી સાફ ન કરતાં આના ઉપર ઘસે એટલે છાતરાં બધાં સાફ થઈ ન્તય.”

વલ્લભભાઈ: “તે જ પ્રમાણે આ મૂઠી હાડકાં ઉપરની ચામડી બાપડી જશે. એટલે જ કહું છું કે પાટી ભરાવો.”

બાપુ : “અને પાટી તો ઘરડી ઘોડી ને લાલ લગામ જેવું થઈ પડશે. આ ખાટલા ઉપર પાટી શોભે નહીં. એના ઉપર કાથો જ શોભે. અને પાણી રેડીએ એટલે બિલકુલ ઘોવાઈ નય, જેમ કપડાં ઘોવાય. એ કેવું સુખ! વળી કાથો કોઈ દિવસ સડવાનો નહીં!”

વલ્લભભાઈ : “વારુ ત્યારે મારું કહ્યું ન માનો તો ભલે.”

ખાટલો બાપુએ વરંડા ઉપરથી નીચે લેવરાવ્યો. નીચે લીધા પછી વલ્લભભાઈ કહે : “પણ વરસાદ આવશે તો?”

બાપુ : “તો ઉપર લઈશું.”

વલ્લભભાઈ : “તત્તો દુઃખતરં નુ કિમ્.”

બાપુ : “એ તો હું નહીંતો જ હતો કે આ શ્લોકનો ઉપયોગ કરવાને માટે જ તમે આ સવાલ પૂછો છો.”

તા. ૨૮-૮-૩૨ : વલ્લભભાઈનાં પરબીડિયાંનાં અને સંસ્કૃત અભ્યાસનાં બાપુ દરેક કાગળમાં વખાણ કરે છે. ગઈ કાલે કાકાસાહેબને લખતાં લખ્યું હતું કે, “ઉચ્ચૈઃશ્રવાની ગતિથી વલ્લભભાઈનો અભ્યાસ ચાલે છે.” આજે પ્યારેલાલને લખ્યું : “વલ્લભભાઈ અરબી ઘોડાને વેગે દોડી રહ્યા છે. સંસ્કૃત ચોપડી હાથમાંથી છૂટી જ નથી. આની મેં આશા નહોતી રાખી. પરબીડિયાંમાં તો એને કોઈ પહોંચી શકનાર નથી. એ પરબીડિયાં માપ વિના બતાવે છે અને આંખથી જ કાપતાં છતાં સરખાં ઉતારે છે. છતાં બહુ વખત જતો હોય એમ લાગતું નથી. એમની વ્યવસ્થા આશ્ચર્ય પમાડનારી છે. જે કરવાનું હોય તે યાદ રાખવા જેવું રાખતા જ નથી. આવ્યું તેવું કરી નાખવું. કાંતવાનું લીધું છે ત્યારથી કાંતવાનો સમય બરોબર સાચવે છે. એટલે રોજ સૂતરમાં ને ગતિમાં વધારો થતો નય છે. હાથમાં લીધેલું ભૂલી જવાનું તો ભાગ્યે જ હોય, ને ચાટલી વ્યવસ્થા હોય ત્યાં ધાંધલ જેવું તો હોય જ શાનું?”

તા. ૪-૯-૩૨ : આજે બાપુ અને વલ્લભભાઈને આઠ મહિના જેલમાં પૂરા થયા. બાપુ કહે : “મહાદેવના સાત પૂરા થયા.”

એટલે વલ્લભભાઈ કહે : “હા. પણ ‘पर्याप्तमिदं अन्तेषाम्.’ આપણી તો ‘અપર્યાપ્ત’ મુદત છે ને?”

*

*

*

એક ભાઈ રંગૂતથી કાગળો લખતા હતા તે બધા એણે બીજા પાસે લખાવેલા હતા, એવી ફરિયાદ આવ્યાં કરતી હતી. કાગળો એના સ્વાભાવિક લાગતા કે બાપુ એ ફરિયાદમાં માનતા નહોતા. આખરે પેલા લખનારે જ તારથી જણાવ્યું કે કાગળોના મુસદ્દા બધા એના હતા. બાપુએ તારથી નકલ પેલા ભાઈને મોકલી અને જણાવ્યું : “હવે તારા જે કાગળોની અમારા ઉપર બહુ અસર પડી એ કાગળો તો નકલી હતા. અસલ તારા નહોતા. એટલે એની કિંમત પણ એટલી જ આંકું ના? અને વળી એ વાત તેં મારાથી છુપાવી. હવે તો એ કાગળમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞાઓ તું સાચી પાડ.”

વલ્લભભાઈ કહે : “એ તારની નકલ એને શા સારુ મોકલો છો? એને પૂછો કે મારી પાસે આ આવી ફરિયાદ છે એ સાચી છે? એ બાબતમાં તારે શું કહેવાનું છે? એટલામાં એ બરાબર પકડાઈ જશે.”

આપુને એ સૂચના પસંદ ન આવી. એ સ્વીકારવામાં હિંસા રહેલી હતી. “માણસને ન્હૂંડું ખોલવાની તક આપવી અને ન્હૂંડું ખોલાવવું એ હિંસા છે. આ તો જે હકીકત આપણી પાસે છે તે એની પાસે મૂકી દઈને એને ન્હૂંડું ખોલવાની તક ન આપવી એમાં પરિપૂર્ણ દયા છે. અને એના હૃદય ઉપર પણ એની અસર થયા વિના ન રહે.” આટલો નાનકડો કિસ્સો આપુ અને વલ્લભભાઈની મનોવૃત્તિનો ભેદ બતાવવાને પૂરતો છે.

તા. ૬-૯-૩૨ : આજે સાંજે પ્રાર્થના સમયે ઠીક ઠીક વાતો થઈ. આપુએ વલ્લભભાઈને કહ્યું : “સવારે તો તમે મશ્કરી કરતા હતા પણ હું સાથે જ કહું છું કે તમારે કાંઈ પૂછવું હોય તે પૂછી લો.”

વલ્લભભાઈ : “તમે શું ધારો છો? આ લોકો શું કરશે?”

આપુ : “મને હજી એમ જ ભાસે છે કે મને ઓગણીસમીએ અથવા એ પહેલાં છોડી દેશે. એ લોકો મને ઉપવાસ કરવા દે અને કશી ખબર ન આપે અને કહે કે કેદી તરીકે એણે ન કરવું નેઈતું હતું તેવું ક્યું. અમે શું કરીએ? એ તો અધમતાની પરાકાષ્ઠા કહેવાય. એ લોકો એટલે સુધી ન જઈ શકે એમ હું નથી કહેતો. પણ એ લોકો એટલે સુધી જવાની જરૂર ન ધારે. અને જરૂર કરતાં આગળ જનારા એ લોકો નથી.”

વલ્લભભાઈ : “પછી તમે શું કરો?”

આપુ : “વીસમીએ તો ઉપવાસ શરૂ ન જ કરાય. વીસમી તારીખને ન વળગી શકાય.”

વલ્લભભાઈ : “એ તો નવું બંધારણ થાય ત્યાં સુધી સમય મળી ગયો કહેવાય ના? અથવા તો લોકોને અને સરકારને તમે લાંબી નોટિસ આપી શકો ને?”

આપુ : “હા, પણ એ તો બહાર ગયા પછી મને એ લોકો કેટલું કરવા દે એના ઉપર આધાર છે. શી સ્થિતિ હશે એ તો મારી કલ્પનામાં નથી આવી શકતું. હું કેવો કાગળ ધડીશ એ મને સૂઝતું નથી. પણ મારે તો હિંદુ સમાજ, અંત્યજ્ને, સરકાર, મુસલમાનો સૌને ઉદ્દેશીને કહેવાનું રહેશે. હિંદુ સમાજે તો અંત્યજ્નેની સાથે ભળીને ઠેર ઠેર સભાઓ કરીને આ વસ્તુનો ઇન્કાર કરવો રહેશે. સરકારે તો ખ્રિસ્તી સરકાર તરીકે આ ક્યું છે. એટલે સરકાર અને ખ્રિસ્તીઓ બંનેને એક જ વસ્તુ કહેવાની રહેશે કે તમે ખ્રિસ્તી તરીકે આ નથી કરી શકતા. અમારું સ્વરાજ થવા દો. પછી અંત્યજ્ને ઉપર જે અસર પાડવા માગો તે પાડો. પણ આજે અમારા કટકા ન કરો. મુસલમાનોને તો ત્યાં વિલાયતમાં પણ કહ્યું હતું. અહીં પણ એ જ કહું. હિંદુ સમાજને સમન્તવું કે હવે તો અંત્યજ્નેને કાં મુસલમાન, કાં ખ્રિસ્તી થયે જ છૂટકો છે.”

વલ્લભભાઈ : “પણ અહીં તો સાંભળે એવા મુસલમાનો રહ્યા છે કોણ?”

આપુ : “ભલે ને કોઈ જ ન હોય. પણ આપણે આશા રાખીએ કે એ લોકો પણ નવ્ય થાય. સત્યાગ્રહની જડ મનુષ્યસ્વભાવ વિષે વિશ્વાસમાં રહેલી છે, દુષ્ટમાં દુષ્ટ માણસને પિગળાવી શકાશે એ શ્રદ્ધામાં રહેલી છે. એટલે કોઈ મુસલમાન તો જરૂર નીકળે જે કહે કે અમે આટલું બધું થાય એ તો સહન ન કરી શકીએ.”

તા. ૭-૯-૩૨ : બાપુ : “નવા બંધારણમાંથી આપણે દૂર જ રહેવાનું છે એમ નથી. ને એમાં ભાગ લઈને કાંઈ થઈ શકે એમ લાગે એટલે કે આપણા ધ્યેય તરફ આગળ વધી શકાય એમ છે એવું લાગે તો જરૂર અંદર દાખલ થવું. એ બંધારણ કેવી નતનું હશે તેની ઉપર આધાર છે. પણ કોંગ્રેસ ને સાવ એક નાનકડી લઘુમતી થઈ નય તો તો લોકોને ગમે કે ન ગમે, અસહકારના માર્ગ સિવાય બીજી રસ્તા નથી.”

વલ્લભભાઈ : “મારો પણ એ જ અભિપ્રાય છે. સરકારી નોકરો ગામડિયા-એને જે ત્રાસ આપી રહ્યા છે, એ અંદર પેઠા વિના એણે ન થઈ શકે. પણ એ તો અંદર જઈને કાંઈ અસરકારક થઈ શકે એમ હોય તો જ. સરકારી નોકરીઓ બંધી ગેરંટીવાળી હોય, પગારો એણે થઈ શકે એમ હોય જ નહીં, નવા કર ન નાખી શકાય એમ હોય, તો એ દેવાળિયો વહીવટ હાથમાં લઈને શું કરીએ?”

તા. ૨-૧૦-૩૨ : બાપુના ઉપવાસ દરમિયાન વલ્લભભાઈનો વિનોદ સુકાર્થ ગયેલો હતો તે પાછો હવે પૂર બહારમાં ખીલ્યો છે. એમના કબાટમાંથી અનેક ટુવાલો સ્પંજ બાથ આપવાને માટે કાઢેલા તેની વાત નીકળતાં બાપુ કહે : “હું બધાનો હિસાબ માગીશ.”

વલ્લભભાઈ : “એ હિસાબ શેનો અપાય? અમે તો તમને ખોઈને બેઠેલા હતા. અમને થોડી જ ખબર હતી કે હિસાબ માગવાને માટે પાછા આવવાના છો?” બાને કહે : “જુઓ ને બા, આમનો જુલમ. માલવીજીની પાસે ખાદી પહેરાની, અસ્પૃશ્યને અડકાડયા, જેલમાં લાગ્યા, વિલાયત લઈ ગયા અને હવે અસ્પૃશ્યોની સાથે શેડીબેટી વ્યવહાર પણ કરાવશે!”

જેલના ઘંટાનો રણકાર ઘણી વાર સંભળાયો તે તરફ મેં બાપુનું ધ્યાન ખેંચ્યું. વલ્લભભાઈ કહે : “ઉપવાસનો રણકાર એટલો સંભળાય તો કેવું સારું!”

તા. ૧૪-૧૦-૩૨ : વાર્ષિકસંરોચનું વિમાન અમારા માથા પરથી ઊડતું અમારી પડોશમાં ઊતર્યું. બાપુ કહે : “કેટલો મદ છે? એક રેસમાં આવવા માટે હનરો રૂપિયાનું પાણી.”

વલ્લભભાઈ : “અહીં આવીને એને બતાવવું છે કે અહીં મારું. રાજ છે, અને ગાંધી અહીં કેદી છે.”

*

*

*

આજે સવારે વલ્લભભાઈ કહેતા હતા કે, “એક જવાબદાર અંગ્રેજ અમલદાર આતું બોલે તે બહુ વિચિત્ર લાગે છે.”

વાત એમ બની હતી કે એક દિવસ અમે જમવા બેઠા હતા, ત્યાં પેલા સાહેબ આવીને વાતવાતમાં કહે : “ગાંધી આ જગતનો બીજો મોટો પાખંડી છે.” અમે પૂછ્યું, “પહેલો કોણ?” પેલો કહે : “પહેલો જિસસ હતો.” આ કહીને તેણે ઉમેર્યું : “આ લોકો નૈતિક જગતની જે વાતો કરે છે, તેમાં હું માનતો નથી. હું તો મદ્ય અને મોનિનીના આધુનિક જગતમાં માનું છું.”

વલ્લભભાઈ કહે : “એ જ નતનો આપણો ઠાંઠો* છે.”

* લોડ વિલિંગ્ડન.

યરવડા જેલમાં ગાંધીજીની સાથે

૧૧૧

તા. ૨૧-૧૦-'૩૨: ઉપવાસ દરમ્યાન આપેલાં બધાં સાધન ઉપવાસ પૂરે થતાં ઉઠાવી જવામાં આવ્યાં. છેવટે એક મોટું ટેબલ અમને આપેલું હતું તે કાલે આ નવા ચાર્ટમાં આવતાં લઈ ગયા. ટેબલને વિષે વલ્લભભાઈએ માગણી કરી એટલે જેલરે કહ્યું: “અમારે ઓફિસમાં નેઈએ છે.” ખુરશી લઈ ગયા તે વલ્લભભાઈને અને મને ન ગમ્યું.

બાપુ કહે: “એ ખુરશી એ લોકોને વેચવાની હશે, એટલે મંગાવી લીધી હશે.”

મેં કહ્યું: “પણ એનામાં એટલી સભ્યતા નહીં કે તમને પૂછે કે હવે આની જરૂર ન હોય તો લઈ જઈએ?”

બાપુ: “ના. એ ખુરશી અત્યાર અગાઉ પાછી મોકલી આપવાની સભ્યતા આપણામાં હોવી નેઈતી હતી. બાને એણે કહ્યું તે પહેલાં આપણે રજા આપી એ શોભ્યું. અહીં આ ચાર્ટમાં પાછા આવવાની એણે કહ્યું તે પહેલાં આપણે માગણી કરી, એ પણ શોભી. એણે કહ્યું હોત તો દુઃખ લાગત.”

વલ્લભભાઈ: “તમને તો બધાના ગુણ જ દેખાય છે. ત્યાં ગુણ ન હોય ત્યાંય ગુણ જ દેખાય. એ લોકો તદ્દન જડા જેવા છે. ઘણી બધી વસ્તુઓ એકાઉન્ટમાં ચડાવી તેમ આ પણ ચડાવે તો કોણ પૂછવાનું હતું? અને વેચવાની ઉતાવળ હોત તો તમારા ખાતામાં નાખીને વેચેલી બતાવત. પણ આ તો અસભ્યતા બતાવવી એટલે શું?”

બાપુ: “ના, અસભ્યતા બતાવવાને હેતુ તો નહીં જ. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને ખબર પણ ન હોય કે એ લઈ ગયા.”

વલ્લભભાઈ: “એને બંધીયે ખબર હશે. એને પૂછ્યા વિના કોણ લઈ નય?”

બાપુ: “ના વલ્લભભાઈ, એમાં દુઃખ માનવાનું કારણ નથી. તમે છઠ્ઠો અધ્યાય શીખ્યા કે નહીં ‘મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં વંધમોક્ષયો:’ અને આત્મા આત્માનો બંધુ છે?”

વલ્લભભાઈ: “છે જ તો. પણ આત્મા એ આત્માનો શત્રુ પણ છે ને?”

બાપુ: (ખડખડાટ હસીને) “અરે, તમને તો ખબર લાગે છે, ભલે એટલું કબૂલ કરો છો એટલે બસ છે. પણ આ શ્લોક ક્યાંથી ન્દણ્યો? છઠ્ઠો અધ્યાય તો હતું શીખ્યા નથી.”

હું: “કાલે જ શરૂ કરેલો, અને આ શ્લોક છેલ્લો જ શીખ્યા.”

તા. ૨૨-૧૦-'૩૨: આજે સવારે બાપુ કહે: “તમે ક્ષણ સાફ કરવામાં એકલા પિસ્તાળીસ મિનિટ આપો તે નહીં ચાલે. અહીં લાવો અને આપણે ત્રણે સાફ કરીએ એટલે પંદર મિનિટમાં થશે.”

મેં કહ્યું: “મારી ઓછી મિનિટ નય, પણ તમે એટલો વખત કામ કરી શકશો.”

બાપુ: “ના. કામનું એવું ભૂત કેમ બંનાવાય? તો ખાવાનું બંધ કરું, પાચખાને જવાનું બંધ કરું, ચાલવાનું બંધ કરું, તો ઘણા કલાક કામ કરવાના મળી રહે. . . . ને હું કપકો આપું પણ હું એના કરતાં શું સારો?”

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

હું: “ત્યારે મારો વખત બગડે એમ શા સારુ કહો છો? હુંયે આખો દિવસ વાંચવા લખવામાં આપું એના કરતાં આટલું કામ કરું તો સારું ના?”

વલ્લભભાઈ વચ્ચે પડીને: “તમે એમને જવાબ આપતાં ન પહોંચી શકો. હોઠ સાંભ તો ઉત્તર ઝાઝા. કોઈ વાતમાં તેઓ આપણું માને છે?”

આપુ: “વલ્લભભાઈ, હોઠ તો મારા કરતાં તમારા મોટા છે એવો અનુભવ છે.”

વલ્લભભાઈ: “ત્યારે શું? પણ અહીં જ્યાં ખેસવાનું ત્યાં જ ખાવાનું, ત્યાં જ ક્ષણ તૈયાર કરવાનાં. અહીં પાણી ઢોળારો, અહીં માખી થશે.”

આપુ: “મીરાબહેનની એક જ ઓરડીમાં રસોડું, સૂવાનું, વાંચવાનું, ઊઠવા ખેસવાનું બધું જ છે ના?”

વલ્લભભાઈ: “એ તો એક જ ઓરડીમાં આખું ઘર હોય તેમનું પણ એમ જ હોય છે ના? અહીં જ્યારે જગ્યા છે ત્યારે શા માટે એનો ઉપયોગ ન કરીએ?”

આપુ: “ગરીબ માણસોની થોડી નકલ તો કરીએ. આફ્રિકામાં સાદું જીવન ગાળવાના અખતરા પછી રસોડું, ખેસવાનું, મોં ધોવાની કૂંડી, વાસણ માંજવાનું, સૂવાનું બધું એક જ ઓરડીમાં હતું. છતાં એની સ્વચ્છતા વિષે કોઈ કહી જ ન શકે.”

તા. ૩૦-૧૦-૩૨: સાંજે ખાતાં ખાતાં મહાવીર વિષે પુસ્તક વાંચતા હતા તેમાંથી એક વાક્ય પોતે જે કયું છે અને કરવા ધારે છે એના અર્થઘટકો ટેકા તરીકે મળ્યું. તે મને ઇશારો કરીને બતાવ્યું. મેં કહ્યું: “ખરે ટાંકણે જ આવ્યું છે ના?” આપુએ સાનંદાશ્ચર્યથી ડોકું હલાવ્યું.

વલ્લભભાઈ: “પોતાને માટે ટેકો શોધ્યાં જ કરવાના.”

અમારા બંને તરફ આંગળી બતાવીને સૂચવ્યું, તમારે માટે પણ એ છે. એટલે વલ્લભભાઈ કહે: “જૈનોને તો એમ દેહ છાડવામાં ક્યાં વાંધો છે? સનાતનીઓને સમજવો ત્યારે ખરા.”

તા. ૧-૧૧-૩૨: રાત્રે વલ્લભભાઈ ખૂબ ઊંઝળ્યા. આપુને કહે: “તમારે ઉપવાસની* નોટિસ આપવી જોઈએ. ચાર દિવસની નોટિસ નહીં ચાલે. તમે લોકોને અને સરકારને બંનેને અન્યાય કરશો. ખીનતની આગળ પણ અમે તમારો કંઈ બચાવ ન કરી શકીએ. લોક કહેશે કે આ એક ઉપવાસ પૂરા કરીને ખીન શરૂ કર્યો. કાગળ લખ્યો તે પણ પોતે જ લખે અને પોતે જ સમજે. તમારી અસહકારની ફિલસૂફી સરકાર શેની સમજે? ન સમજે તો, એનો તમને પૂછવાનો કાંઈ ધર્મ નથી. તમે તો એ લોકો તમારા તાબેદાર હોય એવી રીતે વર્તો છો.” ઇત્યાદિ. દસ દિવસની નોટિસ આપવી જ જોઈએ એ આખા સપાટાનો સાર હતો.

* અસ્પૃશ્યતાના કામ માટે આપુ ઇચ્છે તેને મળવા દેવાની અને લખેલા કાગળ ઇચ્છે તે છાપવા દેવાની છૂટ માટે આપુએ તા. ૨૫મી ઓક્ટોબરે નોટિસ આપેલી કે શરીર રચાણે ત્યાં લગી પહેલી નવેમ્બરથી સી કલાસનો ખોરાક લેવા માંડીશ. તે જ દિવસે સમાધાન થઈ ગયું. જુઓ ‘મહાદેવભાઈની ડાયરી પુસ્તક ૨’ પાનું ૧૯૬.

બાપુ શાંત ચિત્તે જવાબ આપતા જતા હતા, અને હસતા જતા હતા. છેવટે તેમણે કહ્યું: “મેં ત્યારે પહેલો કાગળ લખ્યો ત્યારે તમે આ બધા વાંધા કેમ નહીં કાઢ્યા? તે વેળા તમે જે કહેત તે હું કરત. કાગળને વધારત, લંબાવત, બંધું કરત. પણ હવે શું? હું માનું છું કે એ લોકોને સાત દિવસ તો મળી ચૂક્યા. અને હવે ચાર દિવસ આપવા એ બસ છે. દસ દિવસ આપવા એ તો આપણી નબળાઈ સૂચવે. એમાં એ લોકો પણ પડે. કાંઈ કરતા હોય તે પણ મુલતવી રાખીને બેસે.”

તા. ૪-૧૧-૩૨ : બાપુએ વળી એક બીજા ઉપવાસની વાત કાઢી અને પોતે ને પોતે કહ્યું: “પણ આની સામે એક વાંધો છે. સરકાર એમ ધારે છે કે આને કોઈ પણ રસ્તે બહાર નીકળવું જ છે.”

હું : “એ વાંધો ઘાતક છે ખરો.”

બાપુ : “કેમ વલ્લભભાઈ, તમે શું કહો છો?”

વલ્લભભાઈ : (ચિડાઈને) “હવે તમે જરા જાંપીને બેસવા દો લોકોને. બિચારા ત્યાં ભેગા થયા છે એમને સૂઝે એમ કરશે. ત્યાં વળી તમે આ પિસ્તોલ બતાવી શા સારુ લોકોને અકળાવો છો? બીજા માણસોને પણ લાગશે કે આ માણસ નવરો છે, ટાણે કટાણે એ તો ઉપવાસ જ કર્યા કરે છે. છૂટવાને માટે આ બહાનું છે એમ માને એ તો વળી જુદી જ વાત.”

બાપુ : (હસીને) “પણ મહાદેવ કહે છે તે પ્રકારનો ઉપવાસ?”

વલ્લભભાઈ : “કોઈ પણ રીતનો નહીં!”

બાપુ : “ત્યારે પ્રમુખ સાહેબની સાવ નામંદૂરી જ છે ના?”

વલ્લભભાઈ : “હા.”

બાપુ : “વારુ, ત્યારે એ વાત ગઈ. તમે ના કહો તે થાય?”

વલ્લભભાઈ : “એ તો અમારી પરીક્ષા કરવા તમે પૂછ્યું. અમે ના કહીએ તો તમે હા કહો અને અમે હા કહીએ તો તમે ના કહો એવા છો.”

બાપુ : “વાહ, તો તો મારે ઉપવાસ કરવા જ નેઈએ ખરું ના?”

વલ્લભભાઈ : (હસીને) “ઉપવાસ કરવા હોય તો કરોને આ બધા ગોળ-મેજમાં ચાલ્યા તેમની સામે?”

બાપુ : “એ તમારે કરવા નેઈએ. નવો, તમને રત્ન આપું છું.”

વલ્લભભાઈ : “હાસ્તો, હું શા સારુ કરું? હું કરું તો એ લોકો મને મરવા દે. તમારા તો એ બધા મિત્રો છે એટલે કદાચ માને! પણ ગયેલા કાંઈ પાછા આવવાના છે? જવા દો એ વાત. પણ એક વાત છે. આ દેશમાં બધા ઠંડાગાર થઈને હારીને બેસી ગયા લાગે છે. તેની સામે ચાલોને ત્રણે જણા ઉપવાસ કરીએ.”

બાપુ : “એ તમારી વાત સો ટકા સાચી. પણ એનો અવસર આજ નથી આવ્યો. એ અવસર આવે ખરો. પણ આજ નથી એમ મને સ્પષ્ટ લાગે છે.”

વલ્લભભાઈ : “જો તમારી રત્ન હોય તો એને માટે તો હું એકલો ઉપવાસ કરું.”

તા. ૧૩-૧૧-'૩૨ : સેંક્રીએ બાપુને અપીલ કરેલી તેનો ઘઘડાવીને જવાબ લખ્યો. વલ્લભભાઈ કહે : “આ મને ગમ્યું.”

બાપુ કહે : “મસાલેદાર હોય ત્યારે તમને ગમે કેમ ?”

તા. ૨૪-૧૧-'૩૨ : આજે રાત્રે મોડે સુધી બેસીને કાગળો લખાવ્યા. વલ્લભભાઈ પણ હવે મંત્રીની પદવીએ ચડયા અને ઢગલો કાગળ ઉકેલવામાં મદદ કરવા લાગ્યા. એમને તો પાછું મનગમતું કામ. એમના વિનોદનો કુવારો તો ચાલતો જ હોય.

એક જણે કાગળમાં લખેલું કે સ્ત્રી કુરૂપ છે એટલે ગમતી નથી. એટલે તરત બાપુને કહે : “લખોની કે આંખ ફેડી નાખીને એની સાથે રહે. એટલે કુરૂપ નેવાનું નહીં રહે!”

એક જણે પોતાને ફરી પરણવાનો આગ્રહ કરનારની દલીલ આપી હતી કે એણે મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે અને એને ત્રણ છોકરી કુંવારી છે. ન્યાતમાં વરની અછત, એટલે મને આગ્રહ કરે છે.

વલ્લભભાઈ કહે : “ત્યારે ત્રણે છોકરીઓને જ પરણી લે તો શું ખોટું?”

*

*

*

આજે એક જણનો ખુલ્લો પત્ર આવ્યો. તેમાં એણે બિચારાએ છેવટે લખ્યું છે કે તમારા જમાનામાં જીવવાનું દુર્ભાગ્ય મેળવનાર.

બાપુ કહે : “કહો, એને શો જવાબ આપીએ ?”

વલ્લભભાઈ : “કહો કે ઝેર ખા.”

બાપુ : “નહીં એમ નહીં. મને ઝેર આપ એમ ન લખાય ?”

વલ્લભભાઈ : “પણ એમાં એનો દહાડો ન વળે. તમને ઝેર આપે એટલે તમે નવ્યો અને એને ફાંસીની સન્ન મળે એટલે એનેય જવાનું. એટલે પાછું તમારી સાથે જ જન્મ લેવાનું કરમમાં ઊભું ને ઊભું રહે. એના કરતાં એ પૌત્રે જ ઝેર ફાંકે એ સરસ !”

તા. ૧૪-૧૨-'૩૨ : મેં બાપુને એક ગમ્મત કહી. દેવદાસે એક વાર પૂછ્યું હતું કે, “મતગણતરીમાં બાપુ, વલ્લભભાઈ, તમે, હું અને બા હોઈએ તો આપણે મંદિરપ્રવેશ માટે મત આપી શકીએ કે ?”

બાપુ કહે : “વલ્લભભાઈ સિવાય આપણે બધા મતદાર થઈ શકીએ છીએ.”

વલ્લભભાઈ : “તમે કોઈ નહીં પણ હું તો થઈ શકું. કારણ હું તો મંદિરોમાં બહુ ગયો છું. તમે તો મંદિરોમાં જવાનો દાવો એ ઉપરથી કરતા હશે કે ચરવડા જેવા મંદિરમાં હંમેશાં આવવાનો ધર્મ કરી મૂક્યો છે, અને ખીલને મોકલો છો.”

તા. ૧૮-૧૨-'૩૨ : દેવધર, નટરાજન અને બાપુના સંવાદનો સાર સાંભળીને વલ્લભભાઈ કહે : “બહાર જવાનો નુસખો કેમ નહીં સંભળાવ્યો ? હું હોત તો સંભળાવી હેત.”

મેં કહ્યું : “શું ?”

વલ્લભભાઈ : “શાસ્ત્રીને કહેવું કે તમે બાપુની જગ્યા લો. દેવધરને કહેવું કે તમે મારી જગ્યાએ આવી નવ્યો, અને નટરાજન જમનાલાલજીની જગ્યા

લઈ લે. પછી અમે ત્રણે અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કામ કરીશું. એ લોકોને કેમ કંઈ વિચાર ન થતો હોય? તમારે જેલમાંથી બહાર આવવું નેઈએ એમ કહેતા આવે છે. પણ કોઈ સરકાર પાસે નય છે? અને તેને સંભળાવે છે? મિસિસ ક્લિન્સનો આખો કેસ 'સોશિયલ રિફોર્મ'માં છાપ્યો છે. પણ એ કેસથી પણ કંઈ બોધ લેવાય છે? એ બાઈને ફતવારાન્ય અસલ થઈ પડયું. પણ આપણને અસલ થઈ પડે છે?"

તા. ૨૫-૧૨-'૩૨ : બારડોલી આશ્રમનાં મકાનો વેચવા કાઢ્યાં છે એવી ખબર આને આવી. વલ્લભભાઈ કહે : "સારું છે વેચાઈ નય તો. આપણા હાથમાં સત્તા આવશે ત્યારે એ બધાં પાછાં આપ્યે જ છૂટકો છે. સત્તા ન આવે ત્યાં સુધી આ બધાં એમનાં મકાનો (જેલો)નો કબજો આપણી પાસે પડેલો જ છે ને?"

તા. ૩૦-૧૨-'૩૨ : મદ્રાસમાં ખ્રિસ્તી થયેલા અસ્પૃશ્યોની સાથે ખ્રિસ્તીઓ પોતાના દેવળમાં પણ અસ્પૃશ્યતા રાખે છે. તેમને દૂર રાખવા કઠેરા નાખી દીધા છે. તેની સામે કેટલાક ખ્રિસ્તીઓએ અનશન કરવાની નોટિસ મદ્રાસના બિશપને આપી છે, એવું આને વાંચવામાં આવ્યું. બાપુને રમૂજ પડી.

વલ્લભભાઈ : "એ કઠેરા શા સારુ ઉખેડી નાખતા નથી?"

બાપુ : "તમારા મનમાં તો જાણે એ અહિંસામાં જ ખપે કેમ?"

વલ્લભભાઈ : "એ કઠેરા ક્યાં કોઈને ઉખેડીને મારવાના છે? ઉખેડીને ફેંકી દેવાની વાત છે."

*

*

*

એ શાસ્ત્રીઓ પૂનામાં વેદસંહિતાનું પારાયણ કરતા કરતા અગિયાર દિવસનું અનુષ્ઠાન કરે છે એમ 'જ્ઞાનપ્રકાશ'માં વાંચીને બાપુએ એ લોકોને લખ્યું કે : "મારી સામે તમે એ કરતા હો તો તમે મને તો એ વિષે લખ્યું નથી? પણ મારી સામે ન હોય અને કેવળ ભૂતમાત્ર પ્રત્યેની કડુણાથી પ્રેરાઈને હિંદુ ધર્મની રક્ષા કરવા ખાતર એ ક્યું હોય તો તમારી તપશ્ચર્યાથી હિંદુ ધર્મનું શ્રેય થાઓ."

વલ્લભભાઈ આ ઉપર કહે : "પેલા બધા સેંકડો ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન થયા ત્યારે આ અનુષ્ઠાન કરનારા ક્યાં ગયા હતા?"

તા. ૩-૧-'૩૩ : વલ્લભભાઈ પોતાની રીત પ્રમાણે એક વાતને વળગે પછી છાડે નહીં. આજ સાંજે વાતોમાં એમણે એવું વિધાન ક્યું કે, "નિવૃત્ત જજ (Ex-Judge) હોય એ રાજપ્રકરણમાં ભાગ ન લે."

બાપુએ કહ્યું : "લે, સરકારી નોકરની સ્થિતિ જુદી છે."

વલ્લભભાઈ : "અગાઉ કોઈ નિવૃત્ત જજે રાજપ્રકરણમાં ભાગ લીધો હોય એવો દાખલો આપો."

નિવૃત્ત જજ એટલે રિટાયર્ડ પેન્શનર એ અર્થમાં એ શબ્દ વપરાતો હતો. મેં કહ્યું : "નિવૃત્ત જજના કરતાં વધારે સારો દાખલો દત્તનો છે."

વલ્લભભાઈ : "દત્તનું હું જાણતો નથી." અમે સહુ ખડખડાટ હસ્યા ત્યારે કહે : "એ તે દિવસે હશે. આને કોઈ જજ પેન્શનર થાય ને પછી કોંગ્રેસનો પ્રમુખ થાય ખરો?"

વાત ગરમ થતી જતી હતી. તેમાં પછી મેજરની વાત નીકળી. એ વિઝિટરો પાસેથી છાપાં લઈ લે છે, સગવડો આપતાં ડરે છે, એ વાત પણ નીકળી. આપુ કહે: “એની મુશ્કેલીઓ વધી તો છે એ કબૂલ કર્યા વિના ચાલે?”

એટલે વલ્લભભાઈ પાછા ઊકળ્યા, “શેની મુશ્કેલી વધી છે? હિંદુસ્તાન સરકારના હુકમનો અમલ કરવાનો તે કરતા નથી અને મુશ્કેલી વધવાની વાત કરે છે. શા સારુ આવી છૂટ સરકારે આપી? એને વિચાર નહીં થયો હોય?”

કામ વધારે ગરમ થતું જોઈને આપુ કહે: “વલ્લભભાઈ, હવે ઠંડી તો ગઈ જ ને. આજે તો ગયે વર્ષે આપણે આવ્યા અને લાગતું હતું તેવું જ લાગે છે. અપોરે તો ગરમી લાગતી હતી!”

તા. ૭-૧-૩૩: આપુની સાથે વાત કરતાં ઠક્કરબાપા બોલેલા: “તમારે હવે અહીં ક્યાં લાંબું રહેવું છે?”

એના જવાબમાં આપુએ કહેલું: “પાંચ વર્ષ તો ખરાં જ.” એ ઉપરથી નરહરિએ પૂછેલું: “પાંચ વર્ષ રહેવું પડશે એમ આપુ માનતા હશે?”

એ સાંભળી વલ્લભભાઈ કહે: “નાહકનો ગભરાય છે. એમાં ગભરાવાનું શું છે? એટલે ૬૯-૭૦ વર્ષ જીવશે એવું તો નક્કી થયું ના? પછી શું?”

*

*

*

વલ્લભભાઈની કામ કરવાની અપેક્ષાનું વર્ણન કરતાં આપુ કહે: “એટલું અપાટાબંધ કરે છે કે આપણને આશ્ચર્ય થાય. દાઉમ છોલતા અને રસ કાઢતા હોય તો આપણને લાગે કે ધીમે ધીમે કરે છે. પણ અપાટામાં બધું પતાવે છે. પાકીટો બનાવે છે તે પણ કશી ધાંધલ વિના. થાકતા જ નથી. ઢગલો પાકીટો કાઢ્યે જ નય છે. અને એને માટે માપની જરૂર નથી પડતી. હથોટી બેસી ગઈ છે એટલે અટકળથી કરે છે. પણ સેંકડો પાકીટો સરખાં જ બનાવ્યે નય છે.”

તા. ૧૦-૧-૩૩: આજે સવારે રણછોડદાસ પટવારીને લાંબો કાગળ લખાવ્યો. એના ૮૮ સવાલના ૮૮ જવાબ અપાવ્યા. ખીને કોઈ હોય તો આટલી ધીરજથી ભાગ્યે જ એનો કાગળ વાંચત કે જવાબ આપત. પણ આપુ તો ઉપકારને નિંદ્રાગી સુધી ન ભૂલે એવા. કાળી રાતે એણે કામ આપ્યું હતું.*

વલ્લભભાઈ: “એ કાળી રાત ક્યાં સુધી ગણાવશો? આજે તો ઘોળી રાતે પણ કામ આપે એમ નથી.”

આપુ: “મરું ત્યાં સુધી ગણાવીશ.”

તા. ૧૨-૧-૩૩: કાલે રાત્રે વલ્લભભાઈએ આપુની સામે પોતાનો ઉકળાટ કાઢ્યો: “તમે તમારા સાથીઓને પૂછ્યા વિના ઘણી વાર એવી સૂચનાઓ ફેંકો છો કે એ માણસ મૂંઝાઈ પડે છે, અને એની સ્થિતિ કફેટી થઈ નય છે. મંદિરપ્રવેશ વિષેના સમાધાનની સૂચના તમે રાજગોપાલાચારીને પૂછ્યા વિના

* આપુજી ભણવા માટે વિલાયત જવાના હતા તેને આગલે દિવસે મુંબઈમાં રહેતા મોઠ વણિકોએ ઠરાવ કર્યો કે એ નય તો એને ન્યાત બહાર મૂકવો અને કોઈએ કશી મદદ કરવી નહીં. એટલે જોને ત્યાં રૂપિયા મૂકેલા તેણે રૂપિયા આપવાની ના પાડી. તે વખતે રણછોડદાસ પટવારીએ એમને રૂપિયા પાંચ હજાર ધીર્યા અને આપુજી ખીને દિવસે જઈ શક્યા.

પ્રસિદ્ધ કરી. એમાંથી અનેક ફણગા ફૂટ્યા છે. હરિજનો એની વિરુદ્ધ થયા, જસ્ટિસ પાર્ટીવાળા પણ વિરુદ્ધ થયા, અને સનાતનીઓને તો એને વિષે કશી પડી જ નથી. તમે આમ કામ શા સારુ બંગાડો છો? અને કામ કરનારની સ્થિતિ શા સારુ મુશ્કેલ કરો છો? એ ટેવ તમારે સુધારવી જોઈએ.”

બાપુ: “હું જાણી જોઈને આમ કરું છું? રાત્રીને આ વાત પૂછવી જોઈએ એમ મને ન લાગે તો મારે શું કરવું? તમે મને પૂછશો કે પણ તમને એમ લાગતું કેમ નથી? તો એનો હું શો જવાબ આપું? મારો જે સ્વભાવ પડી ગયો છે તેનો ઉપાય શો? મારા સાથી મારી સાથે ન રહી શકે તો શું? મને છોડી જશે? બીજાઓનો સહકાર આમાં ન મળે તો કાંઈ નહીં, પણ જે વસ્તુ બહાર કરવી જોઈએ એ હું કેમ શેકી શકું?”

મેં કહ્યું: “મને લાગે છે કે એ વસ્તુ તમારા સ્વભાવ માટે અશક્ય છે. ત્યારે કોઈની સાથે વાત કરતા હો અને તેની સાથે અનેક વસ્તુ ચર્ચાતી હોય ત્યારે આપને સૂઝે એ સમાધાન તરીકે સૂચવો. તે વેળા વલ્લભભાઈને કે રાત્રીને પૂછવું એ પણ અશક્ય હોય.”

બાપુ: “બરોબર છે. એ મારા સ્વભાવમાં જ નથી. એ દોષ હશે. પણ એ દોષ આજે શી રીતે સુધરી શકે?”

મેં કહ્યું: “અર્ચિન સાથેની વાતચીતો વખતે બે વાર વલ્લભભાઈ અને જવાહરલાલને ન ગમે એવી સમન્વૃત્તી આપ કરી આવેલા. પણ તેનો કશો ઉપાય છે?”

બાપુ કહે: “બરોબર. હું તો લોકોનો માણસ (ડેમોક્રેટ) રહ્યો. લોકોની આગળ અનેક વસ્તુઓ જુદી જુદી રીતે મૂક્યે જ જવી રહી અને સાથે સાથે લોકમતને વશ કરવાનો રહ્યો. એટલે બીજું કશું કરી ન શકું.”

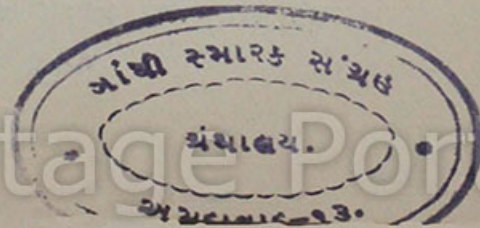
આ તો જરાક જોડો સાર થયો પણ ચર્ચા તો લગભગ દોઢ કલાક ચાલેલી.

તા. ૧૬-૧-૩૩: વલ્લભભાઈનો એક વિનોદ છે. “થોડા દિવસ થયા કે બાપુને સરકારની ઉપર કાંઈક ફરિયાદ મોકલવાની હોય જ. રખેને એ લોકોને લાગે કે આ માણસ હવે ચૂપ થઈ ગયો છે.”

તા. ૨૩-૧-૩૩: સાંજે બાપુએ વલ્લભભાઈની સાથે ચર્ચા કરતાં કરતાં પોતાના મનની સાથે વાર્ષિકરોચના ઠરાવની ચોખવટ કરી લીધી. આ બિલ (મંદિર પ્રવેશ બિલ) પસાર થાય તો બધું મળી ગયું એમ કહ્યું. આ બિલ નિષેધાત્મક છે એટલે એ બિલને પરિણામે મંદિર નહીં ઉઘાડે એમ મેં કહ્યું. બાપુ કહે: “તો બલે તે બંધ રાખે. એમ બધાં જ મંદિરો બંધ થઈ જતાં હોય તો હું રાજ થાઉં.”

મેં કહ્યું: “ત્યારે દરવાજા ઉપર મારામારી થશે.”

બાપુ: “થાય, આંબેડકરના માણસો હોય તો. પણ આપણું બળ હશે ત્યાં સનાતનીઓ સમજી જશે. નહીં તો આપણે સમજી જઈશું.” આવે સમયે પણ મારાથી કોઈને દા. ત. રાત્રીને પૂછ્યા વિના નિર્ણય ન અપાય કે? એમ વલ્લભભાઈને પૂછ્યું.

વલ્લભભાઈ : “ના, એ તો આખ્યા વિના ચાલે? આપણે ચર્ચા કરી લીધી એટલે બસ.”

બાપુ : “નહીં, આ તો હું તાત્ત્વિક સવાલ પૂછું છું કે આવે સમયે શું કરવું?”

વલ્લભભાઈ : “અભિપ્રાય આપવો નોઈએ. રાનજી અહીં હોય તો જરૂર પુછાય. પણ રાનજી નથી એટલે આપી દેવો નોઈએ.”

તા. ૩૧-૧-૩૩ : રાત્રે અને સવારે મતગણતરી વિષે અને એને માટે રાનજીનો ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ઉપયોગ કરવા વિષે વલ્લભભાઈએ ગરમાગરમ ચર્ચા કરી. રાનજીએ આ કામમાં ન પડવું નોઈએ. ઉત્તર હિંદમાં એનું કોઈ ન સાંભળે, લોકો એના કાર્યનો અનર્થ કરશે, એની ક્ષતિ થશે, વગેરે. એ ભલે મદ્રાસમાં રહે, અને આ જે કામ કરે. મંદિર ખોલાવે અથવા મંદિરના સત્યાગ્રહો કરાવે. મતગણતરી ભલે થાય. પણ તેની આગળનું ધ્યેય પણ સ્પષ્ટ હોવું નોઈએ. નહીં તો મતગણતરીથી પણ કશું ન વળે.”

બાપુએ કહ્યું : “લોકો આપણી સાથે મક્કમ રીતે છે એ વિષે મારી શંકા વધતી નય છે.”

વલ્લભભાઈ : “આપણને એ બતાવવાની તક જ નથી મળી. જ્યાં સુધી મતગણતરીથી અમુક પરિણામ આણવું છે એમ લોકોને કહેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી એ મતગણતરીનો અર્થ નથી. સનાતનીઓ પણ ગમે તેટલી સહી મેળવીને કહેશે કે અમારી બહુમતી છે.”

તા. ૧૦-૨-૩૩ : આપાસાહેબ પટવર્ધનની બાબતમાં બાપુ કહે : “મારે તો કદાચ ઉપવાસની ચોવીસ કલાકની નોટિસ આપવી પડશે.”

વલ્લભભાઈ ખૂબ ચિડાયા : “તમે આમ ઠાણે કઠાણે ઉપવાસની નોટિસ આપો એનો કરો અર્થ નથી. હજારો માણસો જેલમાં પડેલાં છે. અને તમે એક અપ્પાનું પ્રકરણ નળ્યું એટલે ઉપવાસ કરીને ઉપવાસને સસ્તો કરી મૂકો તો લોકો ઉપર કે સરકાર ઉપર કશી જ અસર નથી થવાની. નોઈએ તો સરકારને તમે કાગળ લખો, ખબર માગો અને પછી જવાબ ન આવે તો નોટિસ આપો. પણ આમ ચોવીસ કલાકની નોટિસ આપો એ બરોબર નથી.”

બાપુએ એ સાંભળી લીધું. બાપુ કહે : “લોકો શું ધારે એનો વિચાર કરવાનો ન હોય. પણ નોઈશું હવે સવાર સુધીમાં મને સૂઝી રહેશે.”

તા. ૧૨-૨-૩૩ : આજે સવારે નીલા વિષે બાપુ વધારે પૂછપરછ કરવા લાગ્યા. કોઈંડરાવ પાસેથી બધું સાંભળીને કહે : “શું હિંદુ ધર્મ છે? એક તરફથી આ બાઈ હિંદુ થઈ છે. બધી વાત સાચી હોય તો એ પાખંડનું પૂતળું છે અને એની પાછળ હિંદુ ન્યુવાનો ભમે છે. ખીજ તરફથી હિંદુ ધર્મને શિખરે વિરાજતા માલવીજી. ત્રીજ તરફથી આંગ્રેડકર, અને ચોથી તરફ મારા ઉપવાસનું નગારું વગાડી રહેલ રાનજી.”

પછી બાપુજી ઉપવાસની વાત કરતા હતા એટલામાં વલ્લભભાઈ આવ્યા. તેમને હિંદુ ધર્મના ઉપર કહેલા ચાર પાયા ગણાવ્યા. એટલે ગંભીરતા ઠાળવાને માટે વલ્લભભાઈ કહે : “હિંદુ ધર્મ તો મહાસાગર છે, અને ચાર કેમ? ખીજ

પણ છે. મહેરબાબા પણ હિંદુ જ કહેવાય ને? અને ઉપાસની મહારાજ ! અને ભાદરણના પુરુષોત્તમ ભગવાન !”

*

*

*

આપુજી સનાતનીઓ અને આંબેડકરવાદીઓ એકેને સંતોષી શકતા નહોતા, તે ઉપરથી મેં કહ્યું : “આપુ, આ તો સનાતનીઓના અને આંબેડકરવાદીઓના બે ઘંટીનાં પડિયાં વચ્ચે આપણે પિસાઈ જવાનું રહ્યું.”

વલ્લભભાઈ : “પણ પડની વચ્ચે પડીએ તો ના ? હું તો કહું છું કે પડમાં પડો જ મા. ખીલે બેસી રહીએ અને બંને પડને એકબીજા સાથે ધસાવા દઈએ. તેમ કરવાને બદલે તમે તો સનાતનીઓને કહો છો કે હું સનાતની છું અને આ લોકોને કહો છો કે હું સ્વેચ્છાથી અસ્પૃશ્ય છું. એટલે પછી બંને પડમાં પિસાવાનું જ રહ્યું ના?”

તા. ૧૬-૨-૩૩ : માલવીજીનો લાંબો તાર આવ્યો. એમનો અગાઉ કાગળ તો આવેલો હતો જ. વાઈસરોયનો પણ જવાબ આવ્યો કે બિલોને જાહેરમાં ફેરવ્યા વિના નહીં જ ચાલે. આપુએ તુરત જ ‘Agreeing to Differ’ (‘અમારો મતભેદ’) નામનો લેખ ‘હરિજન’ માટે લખાવ્યો અને આખો પત્રવ્યવહાર બહાર પાડ્યો. સાંજે આ વિષે ચર્ચા ચાલી. વલ્લભભાઈ ખૂબ ઊંચળતા હતા.

આપુ કહે : “આપણે લડતા નથી છતાં તમે ઘાંટો પાડીને બોલો એટલે કાકને લાગે કે આપણે લડીએ છીએ. તો ધીમે અવાળે કાં ન બોલો ? આના કરતાં વીસમા ભાગને અવાળે બોલો તોયે હું તમને સાંભળી શકું અને આપણે ચર્ચા કરી શકીએ. માલવીજીએ તારમાં કહેલું કે મંદિરો માટે કાયદો કરવાની વાત નથી પણ કૂવા વગેરે માટે જ છે એમ ઠરાવ ઉપરથી ખબર પડે છે.”

વલ્લભભાઈ : “એ ખરોખર છે.”

આપુ કહે : “એ ખરોખર નથી. ૨૬મીના ઠરાવમાં કાયદાથી હકોની માન્યતાની વાત છે, જ્યારે આપણે કાયદાથી અસ્પૃશ્યતાનો નાશ નથી કરવા માગતા. વળી ત્રીસમીના ઠરાવમાં તો તત્કાળ ખોલવાની વાત છે અને તે સમજવટથી કરવાનું છે. હવે કાયદો એ સમજવટ નહીં ? અને સમજવટ પણ નિષ્ફળ થાય તો?”

પણ વલ્લભભાઈએ ચલાવ્યે રાખ્યું : “જ્યારે આ બધા વિદુષ્ઠ છે ત્યારે હવે આ વસ્તુને ક્યાં સુધી ચલાવ્યે રાખશો ? હવે તો બિલ બે વર્ષ સુધી ધક્કે ચડ્યું. સ્વરાજ પાર્લિમેન્ટ વિના એ પસાર જ થવાનું નથી. અને તે વખતે બે મિનિટમાં થશે. તેને માટે આટલી મહેનત શા સારુ ? જે સ્વરાજ આવે તે પહેલાં આ થવાનું હોય તો હું વિરોધ ન કરું, પણ મને ખાતરી છે કે હવે કશી જ આશા નથી.”

આપુ : “પણ સ્વરાજની ધારાસભા એવી આવશે એવી તમને ખાતરી છે ? મને તો નથી. મને તો ખાતરી છે કે હજી હાજી હા ભણનારી ધારાસભાઓ આવવાની ! એટલે આપણે તો જે પ્રયત્ન થાય તે કર્યાં કરવાનો રહ્યો.”

વલ્લભભાઈ : “પણ હવે સંક્યુલેશનમાં ગયા પછી પ્રયત્ન શો કરવાનો ? અને પછી તમે શું કરશો ?”

બાપુ : “એ આજથી શું કહેવાય ? વિચારશું અને જે કરવા યોગ્ય લાગે તે કરશું. સૂઝી રહેશે. આપણે આટલે સુધી ક્યું અને મંદિરો નથી ખૂલ્યાં તેમાં શું ? એકે પગલું વ્યર્થ નથી ગયું. કશી હાર નથી ખાધી. જ્યાં સુધી આપણું મન હાથું નથી ત્યાં સુધી હાર ક્યાં છે ?

“અને તમે એ જુઓ છો ખરા કે હું હરિજનનું કામ મૂકી દઉં તો આંખેડકર જ મારા ઉપર તૂટી પડે ? ખીલ જે કરોડો મૂંગા હરિજન છે તેનું શું થાય ?”

વલ્લભભાઈ : “એનો પ્રતિનિધિ કહે છે કે મંદિર નથી બેઠતાં. એને પ્રતિનિધિ તરીકે તમે સ્થાપ્યો. અને હવે એમ ન કહી શકો કે એ પ્રતિનિધિ નથી.”

બાપુ : “હું પ્રતિનિધિ છું ના ? અને એ લોકોની ગરજ હું બહુ છું ના ?”

તા. ૧૭-૨-૩૩ : આજે સવારે વલ્લભભાઈ પૂછે : “તમારા વર્ણાશ્રમ ધર્મમાં આ ક્ષત્રિયોનું શું થાય ? હથિયાર કોઈ ઝાલશે જ નહીં.”

બાપુ : “હા, નહીં ઝાલે. હથિયાર ઝાલે એ જ ક્ષત્રિય છે એવી ક્યાં વ્યાખ્યા છે ? ખીલનું રક્ષણ કરે અને એ કરતાં પ્રાણ આપવા તૈયાર થાય એ ક્ષત્રિયની વ્યાખ્યા છે. બાકી જગત અહિંસાથી ચાલશે એવી કલ્પના નથી. આ શરીર જ હિંસાની મૂર્તિ છે, એટલે તેને ટકાવવા માટે પણ ધણી હિંસાની જરૂર રહેશે. પણ એ ક્ષત્રિયો પણ એાછામાં એાછી હિંસા કરશે.”

તા. ૨૨-૨-૩૩ : આજે સવારે આંબા નીચે બેઠા હતા ત્યાં જમનાલાલજીનો સંદેશો આવ્યો કે મારે મળવું છે, અને જલદી મળાય તો સારું. ધડીક પછી ચિઠ્ઠી આવી તેમાં લખેલું : “રાત્રે ઊંઘ ન આવી. ચિઠ્ઠીઓ નાખી હવે તૈયારી કરીને આપના આશીર્વાદ લેવાનું રહ્યું છે. મને જલદી બોલાવો. . . .”

બાપુએ ખાર વાગ્યાનો સમય આપ્યો. સવા કલાક મળીને આંબા નીચે આવ્યા.

શી વાત થઈ એમ પૂછ્યું. તેના જવાબમાં બાપુ કહે : “આપું હસાવે એવું પ્રકરણ છે. સાંજ ઉપર રાખીએ. વલ્લભભાઈને તો સંભળાવવું જ પડશે.”

સાંજે વાતો કરી. જમનાલાલજીને રાત્રે વિચાર થયો કે દંડ ભરીને વહેલા છૂટી જવું અને છૂટીને હરિજનનું કામ કરવું અને સવિનયભંગની હડતને પણ બંધ કરવી. બનકીબહેન વગેરેને મોકલવાં. પછી એ ઉપર ચિઠ્ઠી નાખી. ચિઠ્ઠી નીકળી કે દંડ ભરીને જવું. એટલે પછી બાપુના આશીર્વાદ લેવાનું બાકી રહ્યું ! બાપુની આગળ જેલરના દેખતાં બધી વાતો સંભળાવી.

બાપુ કહે : “તમે ચિઠ્ઠી નાખી શકો છો, પણ એમાં બે દોષ છે. જે તમે ઈશ્વરને હાજર રાખીને ચિઠ્ઠી નાખો તો મને પૂછવાપણું ન હોય. એના ઉપર હું અભિપ્રાય આપું તો ઈશ્વર કરતાં મોટો થઈ ગયો. મારી પાસે એમ ને એમ અભિપ્રાય માગો તો હું અભિપ્રાય આપી ન શકું. મારે વલ્લભભાઈને પણ પૂછવું બેઠ્યું. વળી તમારી ચિઠ્ઠીમાં ખીલે દોષ એ હતો કે તમે તો બહાર જઈને સવિનયભંગ ચલાવવાનો ઇરાદો રાખ્યો. સવિનયભંગ તો તમે અહીં રહીને ચલાવી રહ્યા છો. બહાર તો અસ્પૃશ્યતાનું કામ કરવાને નીકળવાનો નિશ્ચય કરો

છા. તમને લાગે છે કે માલવિયાજીને સમજવી શકીશ, અસ્પૃશ્યતાનું બીજું ખૂબ કામ કરી શકીશ, બિલો પાસ કરાવવામાં મદદ કરીશ, તો તમારાથી એ જ કામ થાય, બીજું થાય જ નહીં. હા, તમારા દાંડની મુદત પૂરી થાય પછી તમે ગમે તે કામ કરી શકો. પણ ને તમે દાંડ ભરીને બાકીની મુદત બહાર પૂરી કરવા માગો તો એટલો સમય તો અસ્પૃશ્યતાનું જ કામ કરવાનો તમારો ધર્મ છે. આ સમજ્યા પછી તમારે ને ચિઠ્ઠી નાખવી હોય તો નાખો.”

એક કોરી ચિઠ્ઠી તો હતી જ. બીજી કેવળ બહાર જવાની બનાવી. કટેલી સાહેબ પાસે બેમાંથી એક ઉઠાવરાવી. કટેલીએ કોરી ચિઠ્ઠી ઉઠાવી એટલે બહુ મનમાં પરણ્યા અને મનમાં રાંડ્યા જેવું થયું.

આના ઉપર રાત્રે વાતો ચાલી. વલ્લભભાઈ અને મને આવા વિષયમાં ચિઠ્ઠી નાંખાય કે કેમ એ શંકા હતી. મેં કહ્યું: “જ્યાં સિદ્ધાંતની વાત ન હોય ત્યાં ચિઠ્ઠી નાંખાય. બે માર્ગના પક્ષમાં સરખી દલીલો હોય તો તેનો નિર્ણય કરવા ચિઠ્ઠી નાંખાય. પણ કર્મ અને અકર્મ વચ્ચે ચિઠ્ઠી નાંખાતી હશે? કોઈ માણસ માફી માગવા અને જેલમાં રહેવા વચ્ચે ચિઠ્ઠી નાખતો હશે?”

*

*

*

વલ્લભભાઈ ઠીક ઉદ્વિગ્ન રહ્યા. “જમનાલાલજી જેવાને આવો વિચાર જ કેમ આવે?” એમ વારંવાર ઘોળાતો સવાલ પ્રગટ રીતે અમને સાંભળાવ્યાં કરતા.

તા. ૨૪-૨-૩૩: નરગીસબહેન, પેરીનબહેન, કમળાબહેન, અને મથુરાદાસ આવી ગયાં. ક્યાંકથી ગયેલા બેલાં હતાં કે બાપુને વાઈસરોયનો અંગત મંત્રી મળવા આવી ગયો.

વલ્લભભાઈ કહે: “તમે એમને એમ ન કહ્યું, તમારાં મોં તો એવાં નથી લાગતાં કે વાઈસરોયના અંગત મંત્રીને અહીં આવવાની ફરજ પડે?”

તા. ૨૫-૨-૩૩: ‘સુધર્મ’ છાપું કહે છે કે ૧૯૩૪માં હિંદુસ્તાનના જન્માક્ષર એવા છે કે અસ્પૃશ્યોને મંદિરમાં દાખલ કરવાને અંગે ખુનામરકી થશે અને સાત કરોડ માણસ માર્યાં જશે, પોલીસો દારૂગોળો છાડશે.

બાપુ કહે: “બ્રાહ્મણો ન માને તો મારામારી તો ખૂબ થવાની જ. આંખેડકર બ્રાહ્મણોતર પરિષદનો પ્રમુખ બન્યો છે.”

વલ્લભભાઈ કહે: “બ્રાહ્મણોતરો પણ માની જતા હોય તો બ્રાહ્મણો કશું ન કરી શકે. પણ બ્રાહ્મણોતરોનેય અસ્પૃશ્યતા કાઢવી વસમી લાગે છે.”

તા. ૨૭-૨-૩૩: આને ‘કોનિકલ’માં આવ્યું છે કે સરકારે કેદીઓને ૧૯૩૫ સુધી ન છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. અને ગાંધીજીને ઓછામાં ઓછાં ત્રણ વર્ષ રાખવાના છે.

બાપુ: “જુઓ, હું તો પાંચ વર્ષ કહેતો હતો ના? આ તો બે ઓછાં થયાં.”

વલ્લભભાઈ કહે: “તમે તો પેલા નાગાના જેવું કરો છો. એને કોકે કહ્યું: ‘અલ્યા તારી પૂઠે બાવળિયો છે.’ તો એ કહે: ‘બલે મારે છાંચડો થયો!’”

તા. ૩-૩-૩૩: આને નીલાની વાત સાંભળીને બાપુ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. એ બાઈની કેટલી વાત માનવી અને કેટલી ન માનવી એ સવાલ થઈ પડ્યો.

હજી કાલે કેટલાય ઝેરના કટોરા પીવા બાકી હશે. કોણ નજી છે?

વલ્લભભાઈએ ઠીક કહ્યું: “બાપુ આશા રાખે એવી કાયાપલટ તો અસાધારણ માણસની થાય. એને માટે સંસ્કાર નેઈએ. શલ્યાની અહલ્યા થઈ એ વાત સાચી. પણ એને માટે પ્રથમ અહલ્યાની શલ્યા થવાની જરૂર હતી ના? માણસ પોતાના પાપે પ્રજ્વળીને પથરો અથવા કોયલો થઈ નય તો પછી તેને કોઈ સાધુના ચરણસ્પર્શો હીરો બનવાની આશા રહે. નહીં તો કોઈનો પણ સ્પર્શ એને કશું ન કરી શકે.”

*

*

*

જમનાદાસની માફી પછી આજે સેતલવાડને શૂર ચડયું છે અને એ બાપુને ઉપદેશ સંભળાવે છે કે રાજ્યપ્રકરણમાં તમને ગમ ન પડે. તમે તો આ ભંગી-ઉદ્ધારનું કામ બેઠાં બેઠાં કર્યા કરો.

વલ્લભભાઈ કહે: “આજે રાજ્ય અને દેવદાસ આવે છે તેને કહેજે કે તમે દિલ્હી ગયા તેનું પરિણામ એટલું અવશ્ય આવ્યું છે કે જમનાદાસે માફી માગી, સેતલવાડે આ ઉપદેશવચનો બહાર પાડ્યાં, અને બીજાં નિવેદનો હજી નીકળશે.”

તા. ૫-૩-’૩૩: જમનાદાસના નિવેદનમાં અને તેણે આપેલી બાંધધરીમાં રહેલી ‘બહાદુરી’નાં ‘સોશિયલ રિફોર્મર’ અને ‘કોનિકલ’ વખાણ કરે છે.

વલ્લભભાઈ કહે: “હવે તો બહાદુર ગણાવું હોય તો માફી માગીને બહાર નીકળો. અહીં અંદર પડ્યા રહેશો તો બાયલા ગણાઈ જશો.”

તા. ૧૩-૩-’૩૩: સાંજે વાતો કરતા હતા ત્યારે અદ્ભુત સૂચના થઈ રહી હતી. બાપુ કહે: “જુઓ તો ખરા!”

વલ્લભભાઈ કહે: “અરે! એમ આથમતા સૂરજને શું જુઓ છો? ઊગતાને ભજવે નેઈએ.”

બાપુ: “હા, હા. એનો એ જ નાહીવોઈને કાલે સવારે પાછો આવીને ઊગશે, એટલે પાછા એને જ પૂછશું.”

તા. ૧૭-૩-’૩૩: દૂરબીન બતાવવાને માટે આકાશશાસ્ત્રીઓને સંખ્યા પછી આવવાની વિનંતી કરી હતી તે ન સ્વીકારાઈ. એ લોકોએ ઓફિસના વખત દરમિયાન આવવું નેઈએ એ ભાવ હતો એમ માનીને બાપુએ બીજા કાગળ લખ્યો છે.

વલ્લભભાઈનો એના ઉપર વિનોદ: “દિવસ છતાં આવવાનું એટલું જ છે ના? તો પછી ભલે એ લોકોને દિવસ છતાં દાખલ કરે. બહાર ક્યારે કાઢવા એ વિષે તો કાંઈ નિયમ નથી ના? અને રાતે બહાર ન કાઢી શકતા હોય તો સવાર સુધી ભલે રાખતા.”

તા. ૨૦-૩-’૩૩: સાંજે શ્વેતપત્રની તોફાન કરવાની શક્તિની વાત કરતાં બાપુ કહે: “છતાં મને લાગે છે કે એમાં જવું પડશે. જુઓ, આપણે બધા પક્ષને એક કરી શકીએ તો દેશી રાજ્યો કશું જ ન કરી શકે. બધા પક્ષો મુસલમાન, અત્યજ વર્ગો અને બીજા હિંદુ એક થાય તો તો આપણે એ લોકોને હંફાવી શકીએ. નેકે તોપણ સવિનયભંગ કરનાર એક પક્ષને રાખવો નેઈએ. એક પક્ષ સવિનયભંગ કરે અને એક પક્ષ ધારાસભામાં નય. જેમ દક્ષિણ

આફ્રિકામાં એક સત્યાગ્રહ સભા (પેસિવ રિઝિસ્ટન્સ એસોસિયેશન) હતી અને એક ટ્રાન્સવાલ ઇન્ડિયન એસોસિયેશન હતી એમ.”

વલ્લભભાઈ કહે : “ આજે હરિજનોનું કામ કરનારા અને જેલમાં જનારા એવા બે ભાગ પાડ્યા છે ને એમ.”

તા. ૨૮-૩-૩૩ : લેડી ડાકરસીનું ત્રણ ચાર હજારનું ટેલિસ્કોપ આવ્યું. એના સ્ટેન્ડને ઉપાડવાને આઠ માણસની જરૂર પડી.

બાપુ કહે : “ હવે એ રાખી લેવાની દાનત થાય છે. આશ્રમમાં ઓપ્ઝર્વેટરી કરી શકાય. છૂટ્યા પછી પાંચેક વર્ષ જીવીએ તો બધું થાય.”

એટલે હજી દશ વર્ષ જીવવાની વાતો છે. વલ્લભભાઈ : “ અરે ભાઈ, ઓપ્ઝર્વેટરી માટે તો આજે પણ છોડે. સાથે હરિજનોનું ભેળવવું. અને ખીન્દું કશું ન કરતા હો તો નવ્યોને આજે જ નવ્યો, એમ કહે છે છતાં તમે ક્યાં માનો છો ?”

તા. ૮-૪-૩૩ : “ મુસલમાનો શાંત બેઠા છે અને કશું બોલતા નથી. સરકારને બરોબર સહકાર આપી રહ્યા છે અને આપવાના,” એમ વલ્લભભાઈએ કહ્યું.

એટલે બાપુ કહે : “ જ્યાં સુધી મુસલમાનો દેશના હિતમાં પોતાનું હિત ન બુઝે ત્યાં સુધી હિંદુમુસલમાન એકથ થવાનું નથી અને માલવીજના બધા પ્રયત્ન ફેગટ જવાના છે. આજે મુસલમાનમાં એ લાગણી નથી. આજે તેઓને સ્વાર્થ સાધવો છે.

તા. ૨૧-૪-૩૩ : સાંજે સરદારને સિવિલ સર્જન નોંધ ગયો. ખૂબ તપાસ્યા. અભિપ્રાય એ થયો કે ‘ કોટેરાઈઝ ’ કરવામાં લાભ નથી. ઓપરેશનથી કદાચ ફાયદો થાય. નેકે ચોક્કસ ન કહેવાય. પણ અહીં હવે લાંબી વેકેશન જેવું છે તો ઓપરેશન કરાવવું એ ઠીક હોય.

બાપુ કહે : “ ઠંડક નોંધએ અને ધૂળ ન નોંધએ. એને માટે દરિયાની સફરને જેવો ખીન્ને એકે ઉપાય નથી.”

એટલે વલ્લભભાઈ કહે : “ એના કરતાં તો હું અહીં સુખશાંતિથી મરું નહીં ?”

દાક્ટર : “ આટલા નિરાશ થવાની કશી જરૂર નથી.”

બાપુ : “ લો ત્યારે અમે ઠરાવ કરીએ કે તમારે દરિયાની સફરે જવું.”

વલ્લભભાઈ : “ મેં પેલાને જે જવાબ આપ્યો તે નાણો છો ?” એમ કહીને જવાબ સંભળાવ્યો.

બાપુ : “ પણ વહાણ ઉપર પણ ધૂળ તો ખૂબ જ હોય. કોલસાની રજ તો પાર વગરની હોય છે. અમે રંગૂન ગયા ત્યારે અમારાં કપડાં અને સરસામાન કાળાં કાળાં થઈ ગયેલાં.”

સરદાર : “ એ તમારા જેવા કેક ઉપર મુસાફરી કરનારને એમ થાય. અમે તમારા જેવા કેક ઉપર મુસાફરી કરનારા નહીં. અમે તો હંમેશાં સલ્તમાં જ જનારા. અમને કદી ધૂળ નથી લાગી.”

બાપુ : “ ભાઈ, સલ્તમાં પણ લાગે છે. આખો દિવસ માણસ સાફ કર્યાં જ કરતો હોય છે.”

તા. ૨૪-૪-'૩૩ : આંબેડકરની સૂચના* વિષે ખરાબર સવાલ જવાબ સાથે તૈયાર થઈ રહેવાનું આપુએ વલ્લભભાઈને કહ્યું હતું. સાંજે વલ્લભભાઈની સાથે સવાલ જવાબ ચાલ્યા.

આપુ : “બોલો તમે શું ધારો છો?”

વલ્લભભાઈ : “આ તો હિંદુઓના મત સિવાય ચલાવી લેવાની પેરવી છે. ૪૦ ટકા મત ઓછામાં ઓછા ઠરાવવામાં આવે તોપણ એ માણસો દલિત વર્ગના બધા જ મત ખેંચી જવાનો પ્રયત્ન કરે. અને ખીલને ભાગે મત રહે જ નહીં.”

આપુ : “પણ પેલો ચાલીસને બદલે પચાસ મેળવે, સાઠ મેળવે, ખીલને બાકીના તો મળી જ રહે ના?”

વલ્લભભાઈ : “પણ એ તો એ જ મેળવવાના.”

આપુ : આંબેડકરને દૂર રાખો. તમારી પાસે કોઈ વકીલ તરીકે સલાહ લેવા આવે અને એમ કહે કે હિંદુઓના મત અમારે નોંધતા જ નથી અથવા એના મત લીધા વિના અમારે જવું છે, તે માટે તમે કોઈ તરફીબ બતાવો. તો તમે આંબેડકરે કહેલી તરફીબ બતાવોને?”

વલ્લભભાઈ : “હા.”

આપુ : “વારુ, પછી એ પૂછે કે કેટલા ટકા ઓછામાં ઓછા રાખવા? તો તમે શું કહો?”

વલ્લભભાઈ : “એ તો વધારેમાં વધારે માણું.”

આપુ : “પણ કેટલા?”

વલ્લભભાઈ : “હું તો નેટલું તણાય તેટલું તાણું.”

આપુ : “તમારા મત પ્રમાણે ૧૦ ટકા હોય તો ચાલે.”

વલ્લભભાઈ : “એને રાજ કરવા ૧૦ ટકા આપું. એથી આગળ ન જઈ.”

મેં કહ્યું : “ચોટડૂક દલીલ તો તમે આંબેડકર આગળ કરી ચૂક્યા છો, કે ૨૪ ટકા અસ્પૃશ્યોના મત મળે અને હિંદુઓના વધારેમાં વધારે મળે એ માણસ ઊડી નય, અને ૨૫ ટકા અસ્પૃશ્યોના મળે પણ હિંદુઓના ઓછામાં ઓછા મળે તોપણ એ માણસ ચૂંટાય. આ દલીલ સંપૂર્ણ છે. એને હું આખા ચરવડા કરારના મૂળને છેદનારી વસ્તુ માનું છું.”

આપુ : “હું એટલે બધું દરજ્જે એમાંથી અનુમાન નથી કાઢતો. મને તો માત્ર એ વાત ખેડૂદી લાગે છે. પણ હવે હું વિચારી નોંધશ.”

તા. ૨૬-૪-'૩૩ : નીલા નાગિની અને એના દીકરાની ખાવાની આપુ કાળજી રાખે, કપડાંની કાળજી રાખે, છોકરાની ઘોતી પોતાની ઘોતીમાંથી કાપીને

* ચરવડા કરાર પ્રમાણે હરિજન ઉમેદવાર માટે ને એક બેઠક હોય તો પ્રથમ ચાર ઉમેદવારને હરિજન મતદારો પ્રાથમિક ચૂંટણીથી ચૂંટે. અને પછી સામાન્ય મતદાર મંડળ એ ચારમાંથી એકને ચૂંટે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. ડો. આંબેડકરે એવી સૂચના કરી હતી કે હરિજનોને બેવડી ચૂંટણીનું અર્થ વેઠવું પડે છે, તેને બદલે સામાન્ય ચૂંટણીમાં જ હરિજન ઉમેદવારને હરિજન મતદારોના અમુક ટકા મત મળવા જ નોંધએ, એવું ઠરાવીએ તો કેમ?

કરી આપી, અને જેડા સંઘાવવાના તે પણ જેલરની રત્ન લઈને જેલના મોચીખાતામાં સંઘાવવાને માટે રાખી લીધા.

વલ્લભભાઈ સાંજે કહે: “ભાઈ બધું કરશે. ધરડે ઘડપણ દીકરો આવ્યો છે એટલે ગમે તેટલાં લાડ લડાવે. આપણાથી ન જોલાય.”

તા. ૨-૫-૩૩ : આપુ ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કરવાના હતા એ બાબતમાં વલ્લભભાઈ ખૂબ ઉદ્વિગ્ન રહેતા.

આપુ મને પૂછે: “વલ્લભભાઈ હજી મારી સાથે ચિડાયલા છે?”

મેં કહું: “ચીડ શાની હોય? દુઃખ છે.”

આપુ: “પણ તમે તો કાલે એવો ભાસ આપ્યો હતો કે એમને ક્રોધ છે.”

મેં કહું: “તો મારી ભાષા ખોટી. ક્રોધ હોય જ નહીં. એમની સંમતિ છે એમ ન માનો. એમના દિલમાં તીવ્ર વેદના વ્યાપેલી છે. પણ આપ જીવો કે નહો, ગમે તેમ થાઓ, આપની આસપાસ અસંતોષ, કલહ, અપ્રસન્નતાનું વાતાવરણ ન હોય એમ તેઓ ઇચ્છે છે.”

આપુ: “એ હું સમજું છું. એ તો વલ્લભભાઈ જેવી ભડ વ્યક્તિ પાસે છે એ કાંઈ ઈશ્વરની ઓછી દયા છે? એમનામાં ભારે ઈશ્વરશ્રદ્ધા તો પડેલી જ છે.”

મેં કહું: “મેં તો એમને કાલે કહ્યું કે ઉપવાસ ચાલુ રાખવાને અમે અભાગિયા લાયક નહીં હોઈએ પણ તમે તો છો જ. અને તમે ચાલુ રાખો તો મને આશ્ચર્ય ન થાય.”

*

*

*

વલ્લભભાઈ આ ઉપવાસને કેવી દૃષ્ટિથી જુએ છે એની ઉપર તેમણે સર પુરુષોત્તમદાસને લખેલો નીચેનો કાગળ બહુ પ્રકાશ પાડે છે:

“આપુએ આ વખતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞામાં કોઈની સલાહ કે સંમતિ લીધી જ નથી. ગઈ વખતની પ્રતિજ્ઞા ધાર્મિક હોવા છતાં એમાં રાજકીય તત્ત્વ સમાયેલું હતું. અને તેટલા પૂરતી મારી સાથે મસલત કરવાની આવશ્યકતા સ્વીકારેલી ખરી. આ વખતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા કેવળ ધાર્મિક હોવાથી એમાં મારી સંમતિનો સવાલ હતો જ નહીં. રાત્રે એક વાગ્યે અમે બધા ઊંઘમાં પડેલા હતા ત્યારે તેમણે પોતાનો નિર્ણય કર્યો અને દોઢ વાગ્યે ઊઠી જે સ્ટેટમેન્ટ પ્રસિદ્ધ થયું છે તે ઘડી કાઢ્યું. સવારના ચાર વાગ્યે અમે ઊઠ્યા પછી મારા હાથમાં મૂક્યું. મેં જોયું કે એમાં ફેરફાર કરવાની જરાય જગ્યા રાખેલી ન હતી. છતાં એ વિષે પૂછીને ખાતરી કરી લીધી. અને ન્યારે નાણી લીધું કે નિર્ણય થઈ ગયેલો છે ત્યારે તો પછી મને ખાતરી થઈ કે મારે માટે ઈશ્વર-ઇચ્છાને આધીન થયા સિવાય બીજો માર્ગ નથી.

“વળી મારી સાથે પ્રથમ મસલત કરી હોત તોપણ એમણે કરવા ધારેલા નિર્ણયમાં હું ફેરફાર કરાવી શકત એમ માનવાને કશું જ કારણ નથી. હા, મારા મનમાંના થોડા ઊભરા જરૂર કાઢી શકત. બાકી આવા કેવળ ધાર્મિક નિર્ણયમાં ફેરફાર કરાવી શકવા જેટલી યોગ્યતા મારામાં નથી.

“આપ આવીને શું કરો? આપ કે હું કોઈ શું કરી શકવાના હતા? ધાર્યું ધણીનું થાય છે અને થશે. કોઈની ધાર્મિક પ્રતિજ્ઞા તોડાવવાનો

નિષ્ક્રમ પણ પ્રયત્ન કરવાના પાપમાં શા માટે આપણે પડવું નેઈએ? હિંદુ ધર્મનું પ્રામાણિક અને સતત પાલન કરનાર આને કોણ છે? ને હોય તો આને આપણી આ દશા ન હોત. ત્યારે એવું ધાર્મિક પાલન કરનાર એક વ્યક્તિ આપણા નજીવામાં છે તે એકની પણ એણે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા સગાસંબંધીઓ કે રનેહીઓ આગ્રહથી છોડાવી શકે એમ માનીએ તોપણ એથી હિંદુ ધર્મને કે દેશને શો લાભ થાય? મારી અલ્પ મતિ પ્રમાણે તો એથી ઊલટું જ પરિણામ આવે. એટલે એમને રોકવાના પ્રયાસને હું અયોગ્ય અને નિષ્ક્રમ સમજું છું. પ્રતિજ્ઞાના ગુણદોષ વિચારતાં પણ ચરોડા કરાર પછીનું હિંદુ સમાજના કેટલાક ભાગનું વર્તન નેતાં અને ખાસ કરીને સનાતનીઓ અને કેટલાક કેળવાયેલા હિંદીઓ ને પ્રકારે પ્રચાર કરી રહ્યા છે તે નેતાં વહેલો કે મોટો ઉપવાસ આવી જ પડવાનો હતો. તો પછી થોડા દિવસ ઠેલી શકાત તે ન થયું, એટલા ખાતર શોક શું કામ કરવો? ગુરુવાયુરની ચળવળ શરૂ થઈ ત્યારથી આજ સુધી સનાતનીઓ ને પત્રવ્યવહાર ચલાવી રહ્યા છે તે બધો મારા નેવામાં આવ્યો છે. હિંદુ ધર્મની રક્ષાને નામે ને હળાહળ નૂઠં અને પ્રપંચનો ભારે પ્રયોગ થઈ રહ્યો છે, તે પણ હું નેઈ રહ્યો છું. મોઠામાં મોટી પદવીએ પહોંચેલા કેટલાક આપણા જ માર્ગીઓ આ ચળવળને રાજદ્વારી ચાલબાજી લેખે છે, અને બાપુના ઉપર ઢોંગનું આરોપણ કરે છે. આવા સંનેગામાં કરોડો ગરીબ અને અભણ અત્યંતને આપેલા વચન માટે એ ક્યાં સુધી મૂગે મોઠે નેયાં કરે? હિંદુ ધર્મની રક્ષાનો ખીલે કોઈ માર્ગ આપને સૂઝે છે ખરો? ને ખીલે કોઈ માર્ગ ન હોય તો નેને ધર્મ જીવનથી વધારે વહાલો હોય તે ખીલું શું કરે?

“બાપુની ઉંમર અને શારીરિક સંપત્તિ નેતાં એકવીસ દિવસના ઉપવાસની વાતથી મને ધ્રુવરી છૂટે છે ખરી. એમને પોતાને તો શ્રદ્ધા છે કે ઈશ્વર ઉપવાસ નિર્વિધ્ને પૂરા કરાવશે. પણ મને ભય છે કે એ આશા વધારેપડતી છે. પણ ને અનિવાર્ય છે તેના શોક કર્યે શું થાય? પ્રભુ ને કરશે તે સારું જ કરશે.”

તા. ૩૭ મેએ રાજીવજીએ સરદારને નીચે પ્રમાણે તાર કરેલો :

“આ અગ્નિપરીક્ષામાંથી બાપુ પસાર થઈ શકશે એવી આશા રાખવી એ મૂર્ખાઈ છે. તેમ જ એકલા એમને રોકી શકો એમ છે. આ એક ભૂલ થાય છે અને તેમાંથી કશું સારું પરિણામ નીપજવાનું નથી. આ કડુણ ઘટના હરિજનો માટે તેમ જ દેશને માટે પ્રગતિનો કાંટો પાછો ઠેલશે.”

સરદારે આનો જવાબ પોતાની વિલક્ષણ ઢાંચે આપ્યો :

“હમણાં જ તાર મળ્યો. અગ્નિપરીક્ષામાંથી બાપુ પસાર થઈ જઈ શકશે એવી આશા રાખવી એ મૂર્ખાઈ ગણાય એ વાત સાચી છે. પણ હું એ મૂર્ખાઓના ટોળામાંનો નથી. વળી સક્ષમતાની જરૂરે આશા રાખીને તેમનો નિશ્ચય છોડાવવા અથવા ફેરવવાનું સમન્તવવા પ્રયત્ન કરવો એ એથીયે વધારે મૂર્ખાઈ છે. એટલે મેં તો એ યોગ્ય ધાર્યું છે કે તેમને નકામી તકલીફ કે ત્રાસ ન આપવો અને

તેમની શક્તિનો તેમને સંગ્રહ કરવા દેવો. પરંતુ એમના અંતરાત્માના રક્ષક તરીકે સફળ થવાની તમને શક્યતા લાગતી હોય તો તમને કશી સલાહ આપવી એ મારે માટે ધૃષ્ટતા ગણાય; જેકે મને તો નિઃશંક લાગે છે કે મારી માન્યતા જ સાચી છે.”

તા. ૭-૫-૩૩ : સવારે બાપુ કહે : “વાડુ, હવે તો ભગવાન રાખશે તો ૩૦મીએ ગીતા બોલશું. અને બધા સાથે તો કોણ નાણે ક્યારે?”

વલ્લભભાઈ : “હું તો રહમીએ સાથે શી રીતે હોવાનો?”

બાપુ : “ઈશ્વરની શક્તિ અપાર છે. એ ન ધારેલી વસ્તુ કરાવે છે. રહમીએ જ ભેગા થઈ જઈએ તો?”

[ઉપવાસ શરૂ થયા તે જ દિવસે એટલે તા. ૮-૫-૩૩ના રોજ સાંજે છ વાગ્યે બાપુને છોડી મૂક્યા. ઉપવાસ પૂરા થયા પછી તેમણે લડતને સામુદાયિકને બદલે વ્યક્તિગતનું રૂપ આપ્યું.

તા. ૧-૮-૩૩ ના રોજ સાબરમતી આશ્રમ વિખેરી નાખી રાસ ગામે પગપાળા કૂચ કરવાની હતી. આગલી રાતે જ બાપુને અને કૂચ કરનારાં આશ્રમવાસીઓને પકડી લીધાં. બાપુને તા. ૨ જીએ ચરોડા જેલમાં લાવવામાં આવ્યા. ચાર્ડમાં પેસતાં વલ્લભભાઈને જેવા ઝંખતા હતા. ત્યાં ન મળે વલ્લભભાઈ કે ન મળે છગનલાલ જેવી. તા. ૧લીએ જ સરદારને નાશિક લઈ જવામાં આવ્યા હતા. ખારણાં ઉપર સીલ મારેલાં હતાં.]

બાપુ કહે : “માળો જેમનો તેમ છે, પણ પંખી ભડી ગયાં છે.”

પછી અમને કહેવામાં આવ્યું કે સરદારને ઓપરેશન માટે મુંબઈ લઈ ગયા છે અને છગનલાલ જેવીને સેપરેટમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. થોડા દિવસ પછી ખબર પડી કે વલ્લભભાઈને ઓપરેશન થયું જ નથી. પણ અહીંથી સીધા નાશિક લઈ ગયા છે. બાપુ કહે : “એટલે વલ્લભભાઈને પણ એ લોકોએ છેતર્યા જ ને? એમને બિચારાને એવી છાપ હતી કે ઓપરેશનને માટે લઈ નય છે. કેવી નીચતા? આ ધા ઝટ ડુઝાય એવો નથી. તા. ૧૨-૮-૩૩ના રોજ રાત્રે સૂતા સૂતા ભટ્ટરિ નાટકમાંથી એક લીટી યાદ કરીને બાપુ કહે : “એ રે જખમ ભેગે નહીં મટે રે.” એ લીટી વલ્લભભાઈને વિખૂટા પાડ્યા એ વિચારીને હર વખતે યાદ આવે છે. એમને કાગળ લખવાનું મન થતું હશે પણ એમનો કાગળ કોણ આવવા દે?”

તા. ૮મી મેએ ગાંધીજીને જ્યારે છોડી મૂકવામાં આવ્યા ત્યારે એમણે જે નિવેદન કરેલું તેમાં સરદાર વિષે નીચે પ્રમાણે લખેલું :

“જેલમાં સરદાર વલ્લભભાઈ સાથે રહેવાનું મળ્યું એ એક મોટો લહાવો હતો. તેમની અદ્વિતીય શૂરવીરતા અને જ્વલંત દેશપ્રીતિની તો મને ખબર હતી, પણ આ સોળ મહિના તેમની સાથે જે રીતે રહેવાનું સહભાગ્ય મને સાંપડ્યું તેવી રીતે કદી હું તેમની સાથે રહ્યો નથી. તેમણે પ્રેમથી મને જે તરબોળ કર્યો છે તેથી તો મારી વહાલી માતાનું સ્મરણ થઈ આવતું. તેમનામાં આવા માતાના ગુણો હશે તે તો હું નાણતો જ નહોતો. મને જરાક કંઈક થાય તો એ પયારી-માંથી ભડ્યા જ છે. મારી સગવડની નાનામાં નાની વસ્તુ માટે પણ તેઓ નતે

કાળજી રાખતા. તેમણે અને મારા બીજા સાથીઓએ સંતલસ કરી મૂકી હતી કે મને કશું કામ કરવા ન દેવું. હું આશા રાખું છું કે સરકાર મારી વાત માનશે કે જ્યારે જ્યારે અમે રાજદ્વારી પ્રશ્નની ચર્ચા કરતા ત્યારે ત્યારે સરકારી મુશ્કેલીઓનો બરાબર ખ્યાલ તેમને રહેતો. બારડોલી અને ખેડાના ખેડૂતોની તેઓ જે ચિંતા કરતા તે હું કદી ભૂલી શકીશ નહીં.”

૧૦

ગાંધીજીથી છૂટા પડ્યા પછી યરવડા તથા નાશિક જેલમાં

સરદાર યરવડા જેલમાં નાકની પીડાથી બહુ હેરાન થતા હતા. સળેખમની ફરિયાદ તો એમની જૂની હતી. '૩૨ના જન્યુઆરીમાં તેઓ પકડાયા તેને આગલે જ દિવસે તેમણે નાકમાં કોટેરીઝેશન (વીજળીથી વધારાના ભાગને આળી નાખવાની ક્રિયા) કરાવ્યું હતું. એવી સ્થિતિમાં મુંબઈથી પૂના જન્યુઆરીની ટાઢમાં કાચની બારીઓ વિનાની મોટરમાં મુસાફરી કરવી પડી, તેની પણ અસર થઈ હશે. એટલે જેલમાં તેમને વારંવાર નાકમાંથી પાણી ગળ્યાં જ કરતું. કેટલીક વાર નસકોરાં અંધ પણ થઈ જતાં. ત્યારે તો રાત્રે જાગતા ખેસી રહેવું પડતું. જેલના ડોક્ટરો જે સારવાર આપે અને સાવચેતી માટે પોતે જે પગલાં લે તેથી આપુજી હતા ત્યાં સુધી ચલાવ્યું. ગાંધીજીએ એકવીસ દિવસના ઉપવાસ શરૂ કર્યા તે જ દિવસે તા. ૮-૫-'૩૩ના રોજ સાંજે તેમને છોડી મૂકવામાં આવ્યા. મહાદેવભાઈ પણ તેમની સજ્જની મુદત પૂરી થતાં તા. ૧૯-૫-'૩૩ના રોજ છૂટી ગયા. એટલે સરદાર અને છગનલાલ જોષી યરવડા જેલમાં એકલા રહ્યા.

આપુજીના ઉપવાસ તા. ૨૯-૫-'૩૩ના રોજ પૂરા થયા. તે દિવસે સરદારે યરવડામાંથી આપુજીને, મહાદેવભાઈને તથા દેવદાસભાઈને નીચે પ્રમાણે કાગળો લખ્યા :

“પૂજ્ય આપુ,

“આખરે ઈશ્વરે આપની ટેક રાખી. આ પુણ્ય પ્રસંગે અમે ખેડ* આપના આશીર્વાદ માંગીએ છીએ.

“પ્રભુની આપના ઉપર અપાર દયા થઈ છે. પણ હવે અમારા ઉપર પણ આપ થોડી દયા રાખજો. બીજું હવે પછી વખત આવ્યે.

લિ. સેવક

વલ્લભભાઈના દંડવત્ પ્રણામ”

* સરદાર તથા શ્રી છગનલાલ જોષી.

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

ગાંધીજીથી છૂટા પડ્યા પછી ચરવડા તથા નાશિક જેલમાં ૧૨૯

“ પ્રિય ભાઈ મહાદેવ,

“ આખરે પ્રભુએ લાજ રાખી. આ દેશનાં પાપ ઘણાં છે, છતાં કંઈક પાપ કરતાં પાછું નેયું હશે એટલે સૌનાં મોં ભજાયાં રહ્યાં. પ્રેમલીલાબહેનની અપાર સેવાનો બદલો ઈશ્વરે આપ્યો. એમને તો યશ મળ્યો. ખરેખર ઈશ્વરની અપાર દયા છે. બાકી આપણે લાયક તો નથી જ. આજે સૌને હર્ષનાં આંસુ આવે છે. પ્રભુનો પાડ માનીએ છીએ. સાંજના કાગળની રાહ નેશું.

લિ.

વલ્લભભાઈના વંદેમાતરમ્”

“ ચિ. દેવદાસ,

“ ભગવાને આખરે લાજ રાખી. અમારે અહીં બેઠાં પ્રભુની અપાર દયાને માટે પાડ માનવો જ રહ્યો. બીજું શું કરીએ? તમે બધાંએ ખૂબ કરી. ઘણાને ભય હતો કે જેલમાં જે સંભાળ રાખી શકાશે તે બહાર નહીં રાખી શકાય. અને આપુની માવજત બરાબર નહીં થઈ શકે. લોકોનાં ટોળાં આવશે તેને રોકી નહીં શકાય અને કશી વ્યવસ્થા નહીં રાખી શકાય. આ બધું તમે બધાંએ ખોટું પાડી દીધું અને જે સુંદર વ્યવસ્થા કરી તેને માટે તમને સૌને મુબારકબાદી જ આપવી રહી. એ કામ બહુ ભારે થયું છે અને એ માટે તમારે બધાંએ મગફળ થવા નેવું છે. શ્રી પ્રેમલીલાબહેનને યશ મળ્યો એ કેટલું બધું સુંદર! એમની સેવા અમૂલ્ય ગણાય. બાને અમારા પ્રણામ કહેજે અને અમને આશીર્વાદ આપવા કહેજે. અમે તો અહીં બેઠા કશા કામમાં આવી શક્યા નથી. અને હજી પણ કંઈ કરી શકતા નથી.

“ તારી તબિયત સારી થઈ ગઈ હશે.

“ આપુને પારણાં વખતે મારી બે લીટીની ચિઠ્ઠી વાંચી બતાવવી થોડા લાગે તો નેજે.

“ રાત્રીને હવે જીવમાં જીવ આવ્યો હશે. બિચારા બહુ જ દુઃખી થયા છે.

“ રામદાસ હમણાં તો અહીં રહેશે જ ને? એની તબિયત સંભાળવા નેવી છે.

લિ. શુભેચ્છક

વલ્લભભાઈના આશીર્વાદ”

ત્યાર પછી આપુજીને તથા મહાદેવભાઈને લખેલા પત્રો નીચે આપ્યા છે :

“ ચરવડા મંદિર,

તા. ૩૦-૫-૩૩

“ પ્રિય ભાઈ મહાદેવ,

“ તારો કાગળ મળ્યો. જવાહરલાલની પેલી ચોપડીનું શું કરવું છે? એને પાછી જ મોકલવી હોય તો અહીંથી જ મોકલી દઈ. નહીં તો તને મોકલી આપું.

“ જમનાલાલજી એકલા આવ્યા છે કે જનકીબહેનને સાથે લઈને આવ્યા છે? એમની તબિયત હવે કેમ છે?

“ પેલા પરચૂરે શાસ્ત્રીનું શું છે? કેમ આશ્રમ છોડવા માગે છે? શો વાંધો પડ્યો છે?

“ આપુ જરા બોલતા બેસતા થાય કે તરત જ આશ્રમના કોયડાઓ અને કબિયાઓનો મારો ચલાવવો છે કે શું?

સ. ૨-૯

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

“મને લાગે છે કે આશ્રમમાં શું કરવું ઘટે છે એ જમનાલાલજીએ બાપુ પાસેથી સમજી લઈને ત્યાં જઈ આશ્રમને હળવું કરી નાખવું નેઈએ. ને પાછા દરેક નાના મોટા કબ્રિયા બાપુ પાસે આવશે તો આખરે આપણે ભારે મુસીબતમાં આવી પડશું. હું તો શું કરું? અહીં લાચાર થઈ પડેલો છું એટલે શું થાય?”

“હમણાં એક અઠવાડિયું તો કરી વાત એમની પાસે ન થાય તો સારું. હાલ છે એ પ્રકારનું આશ્રમ તો કોણ ચલાવી શકે? મને નથી લાગતું કે કોઈ ચલાવી શકે. અને બાપુને એ ભારે લાગી ગયું છે. એનો રસ્તો આપણે કરવો જ નેઈએ અને તે પણ બાપુને આઘાત ન પહોંચે એ રીતે કરવો નેઈએ. પેલી નીલા ને . . .નો બોલે બહુ ભારે પડવાનો છે. એ સાપના ભારાએને કોણ સંભાળશે? એમ છતાં એ બોલે ઉપાડયે જ છૂટકો છે એમ તો મને ભારે જ છે. પણ એ નારણદાસની શક્તિ બહારનું કાર્ય છે એમ મારું માનવું છે. કોઈક વધારે શક્તિશાળી માણસે આશ્રમમાં રહેવું નેઈશે. વિનોબા ત્યાં નય તો સારું. કાકા તો જશે જ નહીં. એટલે ખીન્દું શું થાય? પણ આ બધા વિચારો આપણે બાપુને અલગ રાખી કરી લેવા નેઈએ.

“સાંકળ (ઉપવાસની)ની બાબતમાં એમના વિચારો હજી નાજવાના રહ્યા. એ તો જરા બોલાવાની શક્તિ આવશે એટલે તમને વાત કર્યા વિના નહીં રહે. પણ એ વિષે પણ એમને ઓછામાં ઓછો શ્રમ પડે એવી રીતે કામ લેવું નેઈશે. બાપુના ઉપવાસની અસર મુલક ઉપર શી થઈ છે તે તો હવે પછી જણાશે. સનાતનીઓ મૂંગા રહ્યા છે એનો અર્થ એ નથી કે એ લોકોને આ ગમ્યું છે કે એની બરદાસ કરવા તૈયાર છે. હવે દેશમાં પાછું પેલા ઉપવાસ પછી જે રીએક્શન થયેલું તેવું થાય છે કે શું થાય છે તે નેવાનું રહ્યું અને એને રોકવાનું રહ્યું. બાપુના મન ઉપર એની બહુ જ અસર થશે. માલવીજી આવવાના છે? એમને પણ બધી વસ્તુ (આશ્રમ સિવાયની) સમજવવી નેઈએ. એમનો વિરોધ હવે ટાળવો નેઈએ. બાપુને એમણે પૂરો સહકાર આપવો નેઈએ. ને હવે ચૂકશે તો બાપુને ખોઈ બેસીશું. તમે બધા વિચારતા તો હશે જ.

લિ.

વલ્લભભાઈના વંદેમાતરમ્”

“ચરવડા મંદિર,

૫-૬-૩૩

“પૂજ્ય બાપુ,

“લગભગ એક મહિના પછી પાછા આપના હસ્તાક્ષરનાં દર્શન થયાં. અમને ખૂબ આનંદ થયો. અમે ખેડ મજતમાં છીએ. ચિંતા તો હું શું કરવાનો હતો? અને મારી ચિંતા કરેલી શા કામની? ઈશ્વર આપની ચિંતા કરનારો છે ને?”

“હાથે કાગળો લખવાની બહુ ઉતાવળ ન કરશો. પૂરી શક્તિ આવવા દો. ત્યાં સુધી મહાદેવ પાસે લખાવો અને આપ સહી કરવાનું રાખો એટલે બસ છે.

“આશ્રમ સંબંધી જે કંઈ નાણું હોય તે નાણવા ખાતર નારણદાસને બોલાવને પણ આપ ત્યાં જવાનો વિચાર ન કરશો. નારણદાસની સાથે જેને લાવવા ઇચ્છા હોય તેને લાવે પણ આપને ત્યાં બોલાવવાનો આગ્રહ ન રાખે

ગાંધીજીથી છૂટા પડ્યા પછી ચરવડા તથા નાશિક જેલમાં ૧૩૧

એ મારો ચોક્કસ અભિપ્રાય છે. આશ્રમમાં જે કંઈ ફેરફાર કરાવવા જરૂરના લાગે તે જમનાલાલજીને મોકલી કરાવી શકાય. પણ એ ખાતર અત્યારે આખા ત્યાં નવો એ બિલકુલ ઇચ્છવાયોગ્ય નથી. ત્યાં લોકોનાં ટોળેટોળાં આવશે. અનેક વાતો આપની પાસે લાવશે અને આપને જરાય ચેત પડવા નહીં દે. વળી ખીન પણ અનેક કારણો છે. એટલે આપ ત્યાં જવાનો વિચાર ન કરશો. નારણદાસ આ બધી વસ્તુઓનો વિચાર ન કરી શકે કારણ કે એમની પાસે એ ચિતાર ખડો ન થાય તેથી આપને બોલાવવા ઇચ્છે. પણ જે ખરી વસ્તુસ્થિતિ સમજે તો ન જ બોલાવે. મને કેરી શું કામ મોકલી? તમે આજે લાડ લડાવો અને કાલે શું કરો તે કોણ જાણે! તમારી દયામાં અને અહિંસામાં જે નિર્દયતા અને હિંસા ભરેલાં છે તે તો 'જેને રામબાણ વાગ્યાં હોય તે જાણે'! મારું ના માનો તો બાને પૂછજો. એ મારી વાતમાં સંમત થશે જ. પાછા જલદી સારા થઈ જાશે. રામદાસની સંભાળ લેજો. એનું શરીર હજી વજરું નથી.

“છગનલાલ પ્રણામ લખાવે છે.

લિ. સેવક

વલ્લભભાઈના સા. દ. પ્રણામ”

“ચરવડા મંદિર,
૫-૬-૩૩

“પ્રિય ભાઈ મહાદેવ,

“તમારો સવારનો કાગળ મળ્યો. મેં તો સવારમાં સાત વાગ્યે લખીને કાગળ ઓફિસમાં મોકલેલો હતો, એટલે આપણા કાગળો ભટકાયા ખરા. તમારો ખીને સાંજે મળ્યો. સાથે બાપુનો પણ મળ્યો. તેનો જવાબ સાથે છે.

“મણિબહેનનું શું થાય? મેં તો તા. ૧-૬-૩૩ના રોજ એને કાગળ લખ્યો છે. તેમાં તમે લખો છો તે બધું લખ્યું છે. પણ એ તો એને જ્યારે મળે ત્યારે ખરો. મારો કાગળ એને જ્યારે હક્ક થાય ત્યારે આપે અને તે તો મને થોડી ખબર પડે છે. મૃદુલા ગયા પછી આ વખતે આ ઉપવાસથી એ વધારે મૂંઝાઈ લાગે છે. મારો કાગળ મળશે તો તો કંઈક શાંત પડશે.

“બાપુએ પાછા હાથે કાગળો લખવા શરૂ કરી દીધા. એ તો ઠીક પણ ગળ ઉપરાંત હાથ પાસે કામ ન લે એ સંભાળજો. છગનભાઈએ તો ઘણી વાતોની નોંધ કરી રાખી છે. પાંચ વાગ્યે સવારે વહેલા ફરતી વખતે એ બધી વાતો છડવાની છે. તે તો વખત આવશે ત્યારે કંઈ ચૂકવાના થોડા છે?

“ડો. પટેલના સવાલનો જવાબ શું આપી શકું? સરકારમાંથી કંઈ નિકાલ ન થાય ત્યાં સુધી શું થાય? એ કહે છે એ પ્રમાણે મને સગવડ મળે તો હું તો (ઓપરેશન કરાવવા) રાજ છું. પણ એ કંઈ થોડું મારા હાથમાં છે? વળી એ બાબતમાં ડો. દેશમુખને પણ ખોટું ન લાગે એ જાણવું જોઈએ ને?

“મારા જ હાથમાં હોય તો ડો. પટેલની સલાહ છે એ માન્ય રાખું એમ મને લાગે ખરું. પણ અત્યારે તો મારા હાથમાં કશું જ નથી એમ કહી શકાય. સરકારનો નિર્ણય થશે ત્યાર પછી શું કરવું એ સૂઝ પડશે. અમને ઘડિયાળની કશી જ જરૂર નથી. આ સાથે ઘડિયાળ મોકલી આપું છું. તેલની શીશી પણ મોકલી છે. જેડ ચીને મળ્યાની પહોંચ લખજો.

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

“ પેલા હોનિમને સાથે બહુ ચર્ચામાં ન ઊતરશો. કોઠી ઘોઠને કાઢવ કાઢવા જેવું થશે. સરોજિનીદેવીને નાકના ઓપરેશન માટે જલદી જવાનું બાપુએ કહ્યું નથી? એ વિષે ફરી એને સૂચના કરો. એ બિચારી ઉપવાસનું સાંભળીને ઓપરેશન બંધ રાખી દોડી આવી છે. હવે એને જલદી છૂટી કરવી જ નોઈએ ને? ”

“ તમારે ત્યાં ‘ મોડર્ન રિવ્યૂ ’ આવ્યું હોય તો મોકલો.

લિ.

વલ્લભભાઈના વહેમાતરમ્ ”

“ ચરવડા મંદિર,

૫-૬-૩૩

“ પ્રિય ભાઈ જમનાલાલ,

મુંબઈ જઈને તબિયત બગાડી આવ્યા એ શું? મુંબઈમાં શું કરી આવ્યા? પ્રશ્નદાસનું શું ક્યું? ”

“ બનકીદેવી ક્યાં છે? કેમ છે? બાળકો બધાં કેમ છે? ”

“ તમારી તબિયત પહેલાં હતી તેવી ઝટ થવી નોઈએ.

“ મુંબઈ ક્યાં ઉતારો રાખ્યો હતો? રામેસરદાસજી અને એમનું કુટુંબ કેમ છે? ”

“ વિનોદ કોલમમાં કંઈ હોય તો મોકલો.

લિ.

વલ્લભભાઈના વહેમાતરમ્ ”

“ ચરવડા મંદિર,

૬-૬-૩૩

“ પ્રિય ભાઈ મહાદેવ,

“ ત્રણ દિવસે તમારો કાગળ મળ્યો એટલે જરા મૂંઝવણમાં પડ્યા હતા તેમાંથી મુક્ત થયા.

“ ડો. મહેતાની સૂચના તો સાચી જ છે. ફળમાં કે શાકમાં શક્તિ ન જ હોય. પ્રોટીન વિના સ્નાયુ ન બંધાય. પણ બાપુને દૂધ એકલાથી કબજિયાત થાય છે એવો વહેમ હંમેશાં રહેલો છે. પેટ સાફ આવવું હોય અને દૂધ પચી જવું હોય તો દરરોજનું છ શેર દૂધ થતાં વજન વધવું નોઈએ અને શક્તિ આવવી જ નોઈએ. દૂધની સાથે દરેક વખતે અડધો ઓંસ કે એક ઓંસ શુક્રોત્ર લેવાય તો શી હરકત છે? સહેજે પચી જશે અને ડીક પડશે. મધ રોજ કેટલું લે છે? દૂધનું દહીં કરી તે અને માવો બનાવી પેંડા કરી ગઈ વખતની પેટે માવો ખાવાનું કરવાનું ડો. મહેતાને પૂછો અને હા પાડે તો એનાથી શક્તિ જલદી આવે. દહીં એ ફેરફાર તરીકે સારું છે. સવારમાં દૂધની સાથે ગરમાગરમ પોરીજ લેવાય તો બહુ જ સારું. ” ‘ અન્નાદ્ ભવન્તિ મૂતાનિ ’ અન્ન સમાન પ્રાણ નહીં. અને કોઈ પણ એક અનાજ લેવાય તો ઝટ શક્તિ આવે. ડો. દેશમુખની આંખની સૂચના સાચી છે. નંદુબહેને એમ જ આંખ ખોઈ નાખી.

“ રાત્રીની સલાહ સાચી છે. લગ્ન (દેવદાસભાઈનાં) સિવિલ મેરેજ એક પ્રમાણે રજિસ્ટર કરાવવું જ નોઈએ એ વિષે શક નથી. પણ બાપુની

ગાંધીજીથી છૂટા પડ્યા પછી ચરવડા તથા નાશિક જેલમાં ૧૩૩

હાજરીમાં લગ્નવિધિ થઈ નય એટલે મોટામાં મોટું કામ ઊકલ્યું ગણાય. પછી તે એ બે જણ પોતે જઈને દસ્કત કરી આવે તોયે ચાલે. માત્ર એકાદ સાક્ષી નેઈએ. તે તો ગમે તે હોય.

“રમાને ઓપરેશન કરાવવા લખી દીધું છે.

“નારણદાસને અહીંથી મોકલેલાં ચોપડીઓનાં પાંચે પારસલ સહીસલામત મળ્યાં કે કેમ તેને વિષે કાગળ લખ્યો છે. આને જવાબ આવવો નેઈએ.

“આડી^૨ વગેરેના કાગળોનું નાણી આશ્ચર્ય થાય છે. આટલાં વર્ષ સાથે કાઠયાં છતાં ઓળખતા નથી એ શું? એવી રીતે બહાર રાખીને પછી શું દર્શાન અર્થે કબાટમાં પૂરી રાખવા ઇચ્છે છે? ને એમાં એમની સલાહ કે દબાણનું કામ (ન) હતું. એ તો કબીજરએ કહી ગયા છે ને?

“તમારે પોતાને માટે (જેલમાં જવાનો) નિર્ણય કરવામાં હવે કશી ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી. બાપુ પોતે જ આશ્રમને વિષે શાંત થયા હોય તો તમારે પણ હમણાં શાંત અને સ્વસ્થ રહેવું સારું છે. પછી સમય આવ્યે વિચારી ચોગ્ય કરીશું.

“ભૂલાભાઈને ખૂબ વીલ્યું લાગે છે. મેં ધીરુને ગયા મહિનામાં છેલ્લા અઠવાડિયામાં કાગળ લખેલો તેનો જવાબ આજ સુધી ન આવ્યો. પાછા ચાર પાંચ દિવસ ઉપર ભૂલાભાઈને સીધો કાગળ લખ્યો, ત્યારે એ કાગળ પહોંચ્યાનું (ધીરુ) લખતો નથી. અને આ કાગળ ત્રીજી તારીખ નાખીને લખે છે. બાકી તો ક્વર ઉપર પણ નાશિકની ઉમીની અને અહીંની ટમીની છાપ છે. બાપુને શક્તિ નથી એટલે એ (ભૂલાભાઈને) ન લખે પણ તમે બાપુની વતી લખો અને બાપુની સહી કરાવીને મોકલો તો સારું. નાશિક સિવિલ હોસ્પિટલમાં જ લખાવો.

“બધું ચાલી રહ્યું છે તે નેતાં બંગાલ પૂરતો પૂના પેક્ટ અને આખો એવોર્ડ રીવાઝ કરાવવાના પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે. સખત પ્રયત્ન થશે. પરિણામ શું આવે તે તો રામ જાણે. પણ ત્યાંની ગંધ એવી આવે છે કે ફૂલેતા કરીને ગથેડે ચડી ગામ પાર ઊતરીને બધા પાછા આવશે અને છેવટે વાંક તો ખીનનો જ કાઢવાના.

“ગઈ કાલનો ‘ટાઇમ્સ’નો લીડરેટ ઉપવાસ ઉપર નેયો? એ નેને અને સાથે પેલા મદ્રાસવાળા સનાતનીઓ વિષે જે મદ્રાસનો રિપોર્ટ છે તે નેને. થોડું થોડું નેતા રહેને. વખત ન મળે તો શાસ્ત્રીને કહેને કે તમારું ધ્યાન ખેંચતા રહે.

“મુંજે સેતલવાડનું યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે તે પણ નેતા હશે. પેલો કાલિદાસ છનીવા જઈ આવ્યો તે નેયું હશે. આને ‘હિંદુ’માં India and the world માં ગુરુદેવે લખેલો લેખ છે. તેનું કટિંગ પણ નેને. ભારે લેખ લખ્યો છે.

“મેં તમને ના લખ્યું હતું તોયે તમે પેલા હોર્નિમન સાથે ચર્ચામાં પડ્યા ને? તમને ઘડિયાળ અને તેલની બાટલી મોકલેલી તે તો મળી ગઈ જ હશે. આને મણિખહેનનો કાગળ છે. સ્વસ્થ થતી જણાય છે. એ તો થઈ જશે.

લિ.

વલ્લભભાઈના વંદેમાતરમ્”

૧. શ્રી છગનલાલ નેપીનાં મત્ની.

૨. મિ. સી. એફ. એન્ડ્રૂઝ.

“ યરવડા મંદિર,
૧૪-૬-૩૩

“ પ્રિય ભાઈ મહાદેવ,

“ તમારો કાગળ મળ્યો.

“ મેં તો કોઈ વખત કોઈને મળવાની રત્ન માગી જ નથી. સરકાર પાસેથી રત્ન મેળવીને મળવામાં હું માનતો નથી. એવી મહેરબાની શું કામ માગવી? એવી મુલાકાતમાં મને રસ નથી. એટલે લક્ષ્મી એવી રીતે રત્ન મેળવીને આવે એમાં શો લાભ? ડાહ્યાભાઈ તો ગયે અઠવાડિયે આવ્યો હતો, એટલે ક્યારે આવશે એ ન કહી શકું. દર અઠવાડિયે આવે એવું બનતું નથી. ગયે વખતે ચાર અઠવાડિયાં પછી આવ્યો હતો. . . .

“ ‘ મોડર્ન રિવ્યૂ ’ મળ્યું છે. હિંદી પુસ્તક મળ્યું છે. પેલાં ‘ હરિજન ’ અને ‘ હરિજનબંધુ ’ હવે ન મોકલશો. ટપાલમાં આવે છે.

“ બાપુને દૂધના અખતરામાં લાભ ન થયો એ નક્કી છે. દૂધથી ઝાડા થાય તો હમણાં એ અખતરા છોડવા નેઈએ. શાકનાં સૂપ ચાલુ કરવાં નેઈએ અને દૂધ કમી કરવું નેઈએ. પણ આને ડોક્ટરો શું કરી નય છે તે મને જણાવને. થોડું વજન વધે અને શક્તિ આવે પછી ખોરાકના અખતરા થઈ શકે. હમણાં તો ન જ થાય. આવી નબળાઈ બહુ વખત રહે એમાં નોખમ છે.

“ આ કટિંગ ઉપરથી જણાય છે કે દુર્ગા પણ આવી છે. એ તો તમે અમને કહ્યું પણ નહીં.

લિ.

વલ્લભભાઈના વહેમાતરમ્ ”
“ યરવડા મંદિર,
૨૦-૬-૩૩

“ પ્રિય ભાઈ મહાદેવ,

“ તમારો કાર્ડ મળ્યો. બાપુનો પણ મળ્યો.

“ આ સાથે બે કટિંગ મોકલ્યાં છે તે નેને. એકમાં દેવદાસ અને રાનજના યુનિટી કોન્ડ્રન્સવાળા મુસલમાન મિત્ર ઇચ્છે છે કે બાપુએ હરિજનનું કામ છોડી દેવું નેઈએ, અને બીજું છે તેમાં એમના એસેમ્બલીવાળા હરિજન મિત્ર કહે છે કે બાપુએ તો હવે એકલું હરિજનનું જ કામ કરવું નેઈએ. ।

“ બાપુની તબિયત હવે સુધરવી નેઈએ. અખતરા કરવાનું હવે બિલકુલ છોડવું નેઈએ.

“ કાકાની તબિયત બહુ સારી ગણાય. પણ હવે બહુ થયું ગણાય. ખાર રતલ દૂધ ઓછું નથી. એથી વધારે ઉપર જશે તો પછી જ્યાં જશે ત્યાં ત્રણ ચાર ગાયો રાખવી નેઈશે.

“ ષિજકૃષ્ણને હવે કેમ છે ?

“ પ્રભાવતી કેની રીતે આવી? એની સન્ન તો હજી બાકી હતી. નાશિક જ્યપ્રકાશને મળવા જવાની છે કે નહીં ?

“ મિસિસ નાયડુને આને લખ્યું છે. અંબાલાલભાઈ પરિવાર સાથે આવી ગયા હશે. કેમ છે? મૃદુલાનું કેમ છે ?

લિ.

વલ્લભભાઈના વહેમાતરમ્ ”

Gandhi Heritage Portal

ગાંધીજીથી છૂટા પડ્યા પછી ચરવડા તથા નાશિક જેલમાં ૧૩૫

ગાંધીજી સરદારના ઓપરેશન વિષે બહુ ચિંતા કર્યાં કરતા હતા. એટલે એમના ઉપવાસ પૂરા થયા અને તબિયત કંઈ ઠેકાણે આવી ત્યાર પછી સરદારે તા. ૨૩-૬-'૩૩ના રોજ ગાંધીજીને નીચે પ્રમાણે કાગળ લખીને હકીકત જણાવી :

“પૂ. બાપુ,

“ ગયે રવિવારે લખેલો આપનો પત્ર મળ્યો હતો. આપની તબિયત હવે કંઈ હરવાફરવા જેવી થઈ હશે. આપે મારા નાકના ઓપરેશન વિષે પૂછ્યું હતું. તે સંબંધમાં સરકારનો કશો નિર્ણય થયો ન હતો. એટલે લખી શક્યો ન હતો. હવે એ સંબંધમાં જે પત્રવ્યવહાર થયો છે તે બધો આ સાથે મોકલ્યો છે. ડૉ. દેશમુખે તા. ૬-૫-'૩૩ના રોજ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને કરેલો રિપોર્ટ, ત્યાર પછી તે જ મહિનાની તારીખ ૩૦મીનો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટનો કાગળ અને તેનો તે જ દિવસે આપેલો મારો જવાબ, તે પછી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ઉપર તા. ૨૦મીનો ઇન્ડિયા સરકારનો હુકમ આવેલો તેનો જે ભાગ મને આપવામાં આવ્યો તે, અને તેનો મેં ગઈ કાલે આપેલો જવાબ, એ બધું આ સાથે સામેલ કરેલ છે. એ ઉપરથી શું થયું છે તે આપ નેઈ શકશો. મને નથી લાગતું કે મારું એ વિષે ઠેકાણું પડે. ગમે તેવી સ્થિતિમાં મારે ઓપરેશન કરાવવું નથી. એથી નુકસાન થવાનો ભય છે. હવે એવા ખાડામાં મારે ઊતરવું નથી. મને ઘણા એવી સલાહ આપે છે, અને એ હું માનું છું કે મારે મુંબઈમાં સારા નિષ્ણાત પાસે જ ઓપરેશન કરાવવું નેઈએ. ડૉ. અનસારીએ ડૉ. ડી. ઓ. શાહ પાસે જ કરાવવાની ભલામણ કરી હતી. તેથી આપ વિલાયત ગયા ત્યારે આપે ડૉ. દેશમુખની સાથે મને એની પાસે મોકલ્યો હતો. એણે તપાસીને ઓપરેશન કરવા સલાહ આપી હતી, પણ તે વખતે મારાથી પંદર દિવસ એને માટે કાઠી શકાય તેમ ન હતું. પછી ગયા નવન્યુઆરી મહિનામાં મેં ‘કોટેરાઈઝ’ કરાવ્યું હતું. પણ બીજે જ દિવસે અહીં આવવાનું થયું. અને તેથી કંઈ નુકસાન થયું હોય એવો સંભવ છે. કારણ આખી વાટ મોટરમાં આવવાથી પવન લાગ્યો હોય. ગમે તેમ હોય પણ હવે જે શરતો સરકારે નાખી છે એ શરતોથી નેખમમાં ઊતરવાનો મારો વિચાર થતો નથી. કારણ ડોક્ટર મુંબઈના અને રહેવાનું સાસૂત હોસ્પિટલ પૂનામાં, એ બરોબર નથી. વળી મુંબઈના ડોક્ટરને જે સગવડ નેઈતી હોય તે અહીં ન મેળવી શકે એટલે નેખમ કોને માથે રહે? સરકાર તો પોતે હાથ ધોઈ ઊભી રહેવા માગે છે. આપ સમજી શકશો કે આઈ. જી. પી. ની ઇચ્છા પ્રમાણે જ આમ થયેલું હશે. ભલે, ન્યારે સરકારને સલાહ મળે કે ઓપરેશન કર્યે જ છૂટકો છે ત્યારે એ કરાવશે કે નેઈએ તે સગવડ આપશે. ત્યાં સુધી પીડા ભોગવવી એ સારું છે. દોઢ વર્ષ ભોગવી તો વળી વધારે. પણ આવી રીતે મુશ્કેલીમાં એ કામ ન થાય. જિંદગીને નેખમ લાગે એવું કંઈ થશે તો તો સરકાર પોતે જ જે કરવું હશે તે કરાવશે. અને નેખમ નહીં હોય તો પીડા વેડવી એ તો આપણું કર્તવ્ય જ છે ને? વેડવા આવ્યા છીએ અને વેડશું એમાં શું? આપ આ સંબંધમાં નિશ્ચિંત રહો એમ ઇચ્છું છું. મને કશું થવાનું નથી. બધી નેઈતી અનુકૂળતા મળ્યા સિવાય

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

આ કામ કરાવવાનો આપ આગ્રહ ન કરશો. આ સંબંધમાં સરકારમાં આપ કશું જ ન લખો અગર બહાર કશું જ આંદોલન ન થાય એવી મારી ખાસ વિનંતી છે. હું જેલમાં માંદો રહું છું એવું બહાર આવે એથી મને ભારે શરમ લાગે અને મારી એવી નાલેશી તો આપ નહીં જ થવા દો. સરકારને ન્યાં સુધી એના ડોક્ટરો એવી સલાહ નહીં આપે કે ઓપરેશન કર્યા સિવાય છૂટકો નથી, ત્યાં સુધી એ કોઈનું નહીં માને અને જિંદગીને ન્યારે નોખમ જેવું લાગશે ત્યારે તો એના જ ડોક્ટરો અને આઈ. જી. પી. પણ જરૂર એવી સલાહ આપશે. પણ એવો વખત આવવાનો જ નથી. એટલે માત્ર પીડા વેઠવાથી જ કંટાળીને ધમપછાડા શા માટે કરવા નોઈએ? મેં ડોક્ટરને બોલાવવાની માગણી કરી છે. તે સ્વીકારાશે તો તેમને મળી, બધી હકીકતની તેની સાથે ચર્ચા કરી, કયા ડોક્ટર પાસે ઓપરેશન કરાવવું અને તે માટે શી સવગડ નોઈએ એ બધું નક્કી લઈ, સરકારને છેવટનો જવાબ હું આપીશ અને તેની આપને ખબર આપીશ. આપ જરાય ચિંતા ન કરશો.

લિ.

વલ્લભભાઈના પ્રણામ”

સરદારના નાકના ઓપરેશનની કહાણી એવી છે કે એમને યરવડામાં નાકની બહુ હેરાનગતિ થતી હતી, એટલે સરકાર તરફથી પૂનાની સાસ્ત્ર હોસ્પિટલના નાકના ખાસ ડોક્ટર પાસે એમને તપાસરાવ્યા. એણે અને સિવિલ સર્જને એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે ઓપરેશન કરાવવામાં આવે તો ફાયદો થવા સંભવ છે. એટલે સરદારે પોતાના ડોક્ટર દેશમુખને બોલાવવાની તેમની પાસે પોતાની તબિયત તપાસાવી. ‘ડીફ્લેક્ટેડ નેઝલ સેપ્ટમ’ માટે ઓપરેશન કરાવવાની તેમણે પણ સલાહ આપી. સાથે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે ઓપરેશન મુંબઈમાં કરાવવામાં આવે તો સારું. તે ઉપરથી આઈ. જી. પી. એ સરદારને પુછાવ્યું કે તમે ઓપરેશન જલદી કરાવવા ઇચ્છો છો કે કેમ? સરદારે હા પાડી. પણ તેઓ તો હિંદી સરકારના કેદી હતા. એટલે હિંદી સરકારનો હુકમ મેળવવો નોઈએ. હિંદી સરકારે તા. ૨૦-૬-૩૩ના રોજ જણાવ્યું કે પૂનાની સાસ્ત્ર હોસ્પિટલમાં ઓપરેશન કરાવવાની સરદારની ઇચ્છા હોય તો ત્યાં ઓપરેશનની સવગડ કરી આપવામાં આવશે. પણ બીજી કોઈ ઇસ્પિતાલમાં અથવા પૂનાની બહાર ઓપરેશન માટે તેમને લઈ જવામાં આવશે નહીં. વળી તા. ૨૧મી એપ્રિલે સાસ્ત્ર હોસ્પિટલના સિવિલસર્જન તથા નાકના દરદના ખાસ ડોક્ટર મંડલિકે તેમને તપાસીને એવો અભિપ્રાય આપેલો છે કે ઓપરેશન એકદમ કરવું જ નોઈએ એ જરૂરનું નથી. એટલે જે મિ. પટેલને પોતાના ડોક્ટરો પાસે ઓપરેશન કરાવવું હશે તો તેને અંગે જે ખર્ચ થશે તે તેમને જે ભથ્થાની રકમ

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

ગાંધીજીથી છૂટા પડ્યા પછી ચરવડા તથા નાશિક જેલમાં ૧૩૭

આપવામાં આવે છે તેમાંથી કંઈ વધેલી રકમ હશે તો તેમાંથી, નહીં તો બીજી રીતે મિ. પટેલે પોતે આપવું પડશે. મિ. પટેલને એ પણ જાણાવવું કે ઓપરેશન સફળ થાય કે નહીં તેની તમામ જવાબદારી ઓપરેશન કરનાર મિ. પટેલના ડોક્ટર ઉપર રહેશે, સરકાર ઉપર કશી નહીં રહે. આના જવાબમાં સરદારે સરકારને જાણાવ્યું કે, 'ઓપરેશન કરાવવું એ સલાહ ભરેલું છે કે કેમ એ જાણતમાં કંઈ ગેરસમજ થયેલી લાગે છે. જેલના ડોક્ટરોએ ગયા એક વર્ષ કરતાં વધુ વખત સુધી જે ઉપાયો સૂચવ્યા તે મેં કર્યા છે. અને તેની કશી અસર ના થઈ ત્યારે તેમણે જ ડોક્ટર મંડલિકની સલાહ લીધી હતી. સિવિલ સર્જન તથા ડૉ. મંડલિકે મને એવી સલાહ આપી ન હોત કે ઉત્તમ ઉપાય ઓપરેશન કરાવી નાખવું એ જ છે, તો મેં મારા ખાનગી ડોક્ટર, ડૉ. દેશમુખ પાસે તપાસાવવાની માગણી પણ ન કરી હોત. હવે સરકારની પરવાનગીથી મારા દાક્ટરે મને તપાસીને એવી સલાહ આપી છે કે ઓપરેશન જરૂરી છે. પણ નાકનું ઓપરેશન બહુ નાજુક હોય છે. પહેલાં એક વખત મેં ઓપરેશન તથા કોટેરીઝેશન કરાવેલું છે. એટલે ફરી મારે ઓપરેશન કરાવવું હોય તો ઉત્તમ સગવડ મળે, જેથી નિષ્ફળતાનો ભય ન રહે, એવી સ્થિતિમાં જ મારે ઓપરેશન કરાવવું છે. પરંતુ સરકારના હુકમ ઉપરથી એમ જાણાય છે કે ઓપરેશન કરનાર સર્જન મારો રાખવામાં આવે તોપણ તેને તેઓ ખૂબ મર્યાદિત સગવડ આપવા ઇચ્છે છે અને ઓપરેશનની જવાબદારીનો ભાર તેના ઉપર નાખવા ઇચ્છે છે. આ સ્થિતિમાં મારા ડોક્ટરોની સલાહ લીધા વિના હું કંઈ નિર્ણય કરી શકતો નથી.'

આ ઉપરથી ડૉ. દેશમુખ અને ડૉ. દામાણી સરદારને સરકારની પરવાનગીથી અગિયારમી જુલાઈએ ફરી તપાસી ગયા. તેમણે અભિપ્રાય આપ્યો કે, "ઓપરેશન એ કે ત્રણ હપ્તે કરવું પડશે. અને કર્યા પછી પણ બહુ કાળજીપૂર્વક સંભાળ રાખવી પડશે એટલે અમે મુંઝવણમાં જ ઓપરેશન કરાવવાની સલાહ આપીએ છીએ." આ સલાહ સરકારે સ્વીકારી નહીં. પણ પૂનામાં સાસુત હોસ્પિટલમાં જે સગવડ જોઈએ તે આપવા કહ્યું. સરદારે રહમી જુલાઈએ છેવટનો જવાબ લખી નાખ્યો કે, 'મારા ડોક્ટરો છ અહવાડિયાં પૂના આવીને રોડાઈ શકે એમ નથી. જોકે મારી પીડા વધતી જાય છે, અને દરદ અસહ્ય થતું જાય છે. પણ સરકારને એના પોતાના ડોક્ટરો જ્યાં સુધી મારા ઓપરેશન વિષે સલાહ ન આપે ત્યાં સુધી એ પીડા મારે વેઠવે જ છૂટકો છે.' આમ નાકના ઓપરેશનનું આ પ્રકરણ પતી ગયું. બહાર આવ્યા પછી છેક ૧૯૩૫માં સરદાર ઓપરેશન કરાવી શકેલા.

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

તા. ૧-૮-૩૩ના રોજ જ્યારે ગાંધીજીને અમદાવાદમાં પકડવામાં આવ્યા તે જ દિવસે સરદારને યરવડાથી ખસેડી નાશિક જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. નાશિક જેલમાં પોતાને અંગ્રેજી ઘણાં છાપાં મળતાં પણ ગુજરાતી એકે નહીં મળતું તે માટે 'મુંબઈ સમાચાર'ની સરદારે માગણી કરી ત્યારે સરકારે એમને 'જનમેજમશેદ' આપવા માંડ્યું. એ સંબંધી તથા ખીજા નાના નાના ક્ષણ સરકાર સાથે ચાલ્યાં જ કર્યાં. ખૂબ પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. સરકારની પરવાનગીથી જ પોતાના ડોક્ટરને મુંબઈથી ઓલાવી તેમણે દાંતની ટ્રીટમેન્ટ કરાવી હતી. અને તેનું ગિલ પોતાની માસિક ભથ્થાની રકમમાંથી જ આપવાનું હતું. છતાં ગિલ ઘણું ભારે છે એવો સરકારે વાંધો ઉઠાવ્યો. તે સંબંધી પણ ઘણી લખાપટી થઈ. અને સરકારે પોતે મંજૂર રાખ્યા પ્રમાણે જ ગિલની રકમ આપવાનો આગ્રહ કર્યો. ત્યારે સરદારે તે સંબંધમાં પોતાના વકીલની સલાહ લેવાની માગણી કરી, તે સરકારે મંજૂર ન રાખી.

નાશિક જેલમાં એમને લઈ ગયા પછી એક નાનો પણ સરકારનું અધ્યતિત વર્તન બતાવનારો બનાવ બની ગયો તેની અહીં નોંધ લેવી જોઈએ. નાશિક જેલમાં શરૂઆતમાં તો સરદારને ત્યાંની હોસ્પિટલની એક બેરેકમાં રાખ્યા, અને સોબતી તરીકે શ્રી મંગળદાસ પકવાસાને તેમની સાથે રાખવામાં આવ્યા. પણ થોડા જ દિવસ પછી બનાવટી સહીઓ કરવા માટે જેને પાંચ વર્ષની જેલની સજા થયેલી એવા એક કેદીને એમની બરાકમાં રાખવામાં આવ્યો. ખરી રીતે તો સરદારને અલગ કોટડી આપવી જોઈએ. પણ શ્રી મંગળદાસ તો પોતાના અંગત માણસ અને બરાક જરા મોટી અને સગવડવાળી હતી એટલે સરદારે વાંધો ઉઠાવેલો નહીં. પણ ચોવીસે કલાક ગુનેગાર કેદીને આવી રીતે પોતાની સાથે રાખવામાં આવે એ સ્વાભાવિક રીતે ત્રાસરૂપ લાગે. એટલે સરદારે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને એની સામે પોતાનો વાંધો જણાવ્યો. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની દાનત તો કદાચ એવી હશે કે મંગળદાસ પકવાસાને બદલે પેલા ગુનેગાર કેદીને સરદારની સાથે રાખી તેમને સોબતી આપ્યો છે એમ કહેવડાવવું. પણ સરદારે વાંધો ઉઠાવ્યો એટલે હોસ્પિટલ વિભાગમાંથી ખસેડી તેમને ખીજા વિભાગમાં અલગ કોટડીમાં લઈ ગયા. ત્યાં હોસ્પિટલ જેવી સગવડ ન હતી. છતાં મંગળદાસ પકવાસાને સોબતી તરીકે એ વિભાગમાં રાખ્યા હતા એટલે સરદારને કશો વાંધો ઉઠાવવા જેવું હતું નહીં. પણ શ્રી મંગળદાસ તેમની સજા પૂરી થતાં તા. ૯મી સપ્ટેમ્બરે છૂટી ગયા. એટલે એ આખા વિભાગમાં સરદાર એકલા પડ્યા. સોબતી આપવા માટે તેમણે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને વાત કરી પણ એ રાજદ્વારી

ગાંધીજીથી છૂટા પડ્યા પછી યરવડા તથા નાશિક જેલમાં ૧૩૯

કેદીઓમાંથી કોઈને આપવા રાજી ન હતો. એટલે સરદારને મુંબઈ સરકારના હોમ મેમ્બરને લખવું પડ્યું. તેને જણાવ્યું કે,

“તમે સજ્જ તરીકે મને એકાંતમાં રાખવા ઇચ્છતા હો તો હું વાંધા ન ઉઠાવી શકું, પણ એકાંત સજ્જને પાત્ર થવા જેવું મેં કશું કર્યું નથી. વળી મારી તબિયત સારી હોય તો હું એકાંતની તકલીફને ગણકારું એવો નથી, પણ નાકની તકલીફને લીધે મારે કેટલીય રાત આખી જગતા અને ખેડા રહીને ગાળવી પડે છે. વળી મારી પાસે કોઈ સોળતી હોય તો મારી બીમારીમાં હું તેની પાસે કંઈ લખાવું અથવા વંચાવુંયે ખરો. મારી આવી નાદુરસ્ત તબિયતમાં બિલકુલ એકાંતમાં રહેવાનો ખોલે મારી ઉપર નાખવો એ યોગ્ય નથી. આ જેલમાં રાજદ્વારી કેદીઓ ઘણા છે. તેમાંથી એક અથવા બેની સોળત મને આપવામાં આવે તો મને ઘણી આસાએશ મળે એમ છે.”

આ કાગળ ગયા પછી થોડા દિવસે ડૉ. ચંદુલાલ દેસાઈને સોળતી તરીકે એમની સાથે રાખવામાં આવ્યા.

સરદાર યરવડામાં હતા ત્યારે જ '૩૨ ના નવેમ્બરમાં એમનાં માતૃશ્રીનું અવસાન થયેલું. તે વખતે તો ગાંધીજી અને મહાદેવભાઈ એમની સાથે હતા. નાશિક જેલમાં ગયા પછી બેએક મહિનામાં એટલે તા. ૨૨-૧૦-'૩૩ ના રોજ પોતાના મોટાભાઈ નામદાર શ્રી વિકુલભાઈનું પરદેશમાં સગાં-સંબંધીઓથી દૂર એવી વિષમ હાલતમાં અવસાન થયું. નામદાર વિકુલભાઈને ૧૯૩૧ના જન્યુઆરીમાં એમની તબિયતને કારણે એમની સજ્જ પૂરી થતાં પહેલાં છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. એમને પેટનું ઓપરેશન કરાવવાની બહુ જરૂર હતી. તે ઓપરેશન બહુ ગંભીર હતું એટલે તે માટે તેઓ તરત જ વિચેના ગયા. ત્યાં એમની તબિયત પૂરી સુધરી ન સુધરી એવી હાલતમાં તેઓ અમેરિકા જઈ આવ્યા. ત્યાં હિંદુસ્તાનની હાલત વિષે તેમણે અનેક ભાષણો આપ્યાં. એ બોલે તેમની તબિયત સહન કરી શકી નહીં. પાછા વિચેના આવી ત્યાંની હોસ્પિટલમાં દાખલ થયા. પણ દીવામાં તેલ ખૂટી ગયું હતું એટલે થોડા જ વખતમાં એમનો જીવનદીપ હોલવાઈ ગયો. તેમના અવસાન માટે દિલાસોજી બતાવનારા પુષ્કળ તારો અને કાગળો સરદાર ઉપર આવ્યા. જેલમાંથી એ બધાને જવાબ આપી શકાય નહીં, એટલે તેમણે નીચેનો સંદેશો વર્તમાનપત્રોમાં છાપવા માટે સરકાર ઉપર મોકલી આપ્યો :

“મારી ઉપર વિકુલભાઈના અવસાન બદલ દિલાસોજી અને લાગણી બતાવનારા પુષ્કળ કાગળો (દેશના જુદા જુદા ભાગોમાંથી, બ્રહ્મદેશ અને લંકાથી પણ) આવ્યા છે તે બધાને (અહીંથી) વ્યક્તિગત જવાબ આપવાનું મારે માટે શક્ય નથી. તેથી મારા પ્રત્યે જેઓએ દિલાસોજી બતાવી છે તેમનો (જાહેર રીતે) આભાર માનવાની આ તક હું લઉં છું. (મારા દુઃખમાં લાખો માણસો ભાગ લેનારા છે એના કરતાં વધારે મોટું આશ્વાસન મને બીજું શું હોઈ શકે?)”

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

ઉપરના સંદેશામાંથી કૌંસમાં મૂકેલા શબ્દો કાઢી નાખીને સંદેશો છાપવો હોય તો છપાવી શકાશે એમ સરકાર તરફથી રાજદ્વારી કેદી શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલને જણાવવામાં આવ્યું. સરદારે એના જવાબમાં જણાવ્યું કે મારા આવા નિર્દોષ સંદેશામાં પણ કાપકૂપ કરવાથી તે અચોક્કસ, બુદ્ધો અને અર્થહીન થઈ જાય છે. એટલે એ ન છપાવવાનો હું નિર્ણય કરું છું.

પછી તા. ૯-૧૧-૩૩ ના રોજ નામદાર વિક્ટલભાઈનું શખ વિયેનાથી મુંબઈ લાવવામાં આવ્યું. માર્સેલથી શખને લઈ જતી સ્ટીમર ઊપડે તે પહેલાં શ્રી સુભાષ બોઝે ગાંધીજી, જેઓ હરિજનયાત્રામાં હતા તેમને તાર કર્યો કે વિક્ટલભાઈની અંતિમ ક્રિયા વલ્લભભાઈને હાથે થાય એ ઇષ્ટ છે, માટે તમે એની વ્યવસ્થા કરો. ગાંધીજીએ તા. ૨૮-૧૦-૩૩ ના રોજ છાપાં બેગું નિવેદન બહાર પાડીને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો કે, 'સરદાર પેરલ ઉપર છૂટા થવાની અરજી નહીં કરે એમ હું માનું છું અને તેથી તેમને હાથે અંતિમ ક્રિયા થાય એ શક્ય લાગતું નથી.' છતાં બહારના કેટલાક મિત્રોએ સરકારમાં લખાણ કર્યું તે ઉપરથી ઊમી નવેમ્બરની રાત્રે સરદારને જણાવવામાં આવ્યું કે વિક્ટલભાઈની અંતિમ ક્રિયા કરવા માટે તેમને નીચેની શરતે છોડવામાં આવશે :

૧. તમે શ્રી વિક્ટલભાઈની અંતિમ ક્રિયા કરી શકો તે માટે જેટલો વખત આવશ્યક હોય તેટલા વખતને માટે તેમને છોડવામાં આવશે. પણ તમારે એવી ખાંચધરી આપવી પડશે કે તમે બહાર હો તે દરમિયાન તમે કોઈ રાજદ્વારી ભાષણ કરશો નહીં તેમ જ કોઈ રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેશો નહીં. ક્રિયા થઈ ગયા પછી નક્કી કરેલે સ્થળે અને સમયે તમે હાજર થઈ જશો જેથી તેમને ફરી પકડવામાં આવે.

૨. તેમને તા. ૯મી ને ગુરુવારે સવારે નાશિક જેલમાંથી છોડવામાં આવશે.

૩. તા. ૧૧મી ને શનિવારે મુંબઈથી નાશિક માટે સવારે ૭-૧૫ વાગ્યે ઊપડતી ટ્રેનમાં બેસીને તમારે નાશિક આવવું જોઈશે. એ ટ્રેન ૧૦-૫૭ વાગ્યે નાશિક પહોંચે છે. તે વખતે સ્ટેશન ઉપર એક પોલીસ અમલદાર હાજર હશે. ટ્રેનમાંથી ઊતરીને તમારે એને હવાલે થઈ જવું જોઈશે.

સરદારે જવાબ આપ્યો કે, 'આવી કોઈ શરતે હું બહાર જવા ઇચ્છતો નથી. તમારે મને છોડવો હોય તો બિનશરતે છોડો. અને જ્યારે ફરી પકડવો હોય ત્યારે હું જ્યાં હોઉં ત્યાંથી તમે મને પકડી શકો છો. પણ હું મારી મેળે પોલીસને હવાલે થવા જવાનો નથી. આ પ્રસંગે બહાર મારી ઘણી જરૂર છે એ હું જાણું છું, પણ આખરૂ અથવા સ્વમાનને ભોગે મારે બહાર જવું નથી.' તા. ૧૦મીએ નામદાર વિક્ટલભાઈની બહુ મોટી સ્મશાનયાત્રા મુંબઈમાં નીકળી. તે વખતે મણિબહેન બહાર હતાં એટલે તેઓ તેમાં ભાગ

ગાંધીજીથી છટા પડ્યા પછી નાશિક તથા ચરવડા જેલમાં ૧૪૧

લઈ શક્યાં. ડાહ્યાભાઈને હાથે શખને અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. તે વખતે શ્રીમતી સરોજિનીદેવીએ બહુ હૃદયદ્રાવક ભાષણ કર્યું. વિકૃલભાઈના અવસાનથી સરદારને થયેલી લાગણીનો અને પોતાની મનઃસ્થિતિનો કંઈક ખ્યાલ તેમણે તા. ૨૧-૧૧-'૩૪ના રોજ શ્રી મથુરાદાસ ત્રિકમજીને લખેલા નીચેના કાગળ ઉપરથી આવે છે :

“તમારો કાગળ મળ્યો હતો. પછી તો ચારે તરફથી આવતા તારો અને કાગળોના જવાબો આપવામાં પડી ગયો. ચિત્ત પણ કંઈક અસ્વસ્થ થયું. હવે કંઈ નથી. થવાનું હતું તે થઈ ગયું. કોઈ કોઈ વાર સ્મરણ થઈ આવે છે. પણ એ બધું હવે વેદનાકર્તા નથી. આ કઠણ કાળમાં ઊભી આબરૂએ આ ફાની દુનિયા છોડી જવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય તો એમાં શોક કરવા જેવું કશું નથી, એમ ઊંડે વિચાર કરતાં લાગ્યાં કરે છે. ઈશ્વરને ગમ્યું તે ખરું. જતાં જતાં કુટુંબની, કોમની અને મુલકની આબરૂ વધારી ગયા છે એટલે હું હવે જરાયે ચિંતા કરતો નથી. પ્રથમ તો ખૂબ આઘાત થયો. એમના જવા કરતાં પરદેશમાં ગ્યાં કોઈ પાસે નહીં કે જેની પાસે પોતાનું દિલ ખોલી શકાય એવે સ્થળે ગયા તેનો ખટકો મારા મનમાં ખૂબ થયો. પણ હવે એ વસ્તુનો શોક મિથ્યા છે. એમાંથી એક જ શીખવાનું છે કે છેલ્લી ધડી ક્યારે આવશે તે કોઈ કળી શકતું નથી. તેથી મનમાં જે કંઈ કહેવા જેવું હોય તે અગાઉથી જ કહી રાખવું અને મન હળવું કરીને મોજથી ફર્યાં કરવું. હું અત્યારે એ દશા ભોગવું છું. તેથી અતિશય આનંદ રહે છે. આજે મારે જવાનું થાય તો કોઈને કંઈ કહેવાનું રહી ગયું હોય એવું નથી. આ સ્થિતિ અતિશય સુખકર છે એ હું અનુભવી રહ્યો છું. મારો સાથી (ડૉ. ચંદુલાલ દેસાઈ) પણ ઈશ્વરે એવો જ આપ્યો છે. તેથી ‘આવ ભાઈ હરખા, આપણે ખેડ સરખા’ એવી અમારી સ્થિતિ છે. . . .”

નામદાર વિકૃલભાઈએ મરતાં અગાઉ જ વિચેનામાં પોતાનું વસિયતનામું કરેલું, એમ પાછળથી ખબર પડી. આગળ ઉપર તે મોટી ચર્ચાનો અને હાઈકોર્ટના મુકદ્દમાનો વિષય થઈ પડ્યો. સરદારે તેમાં મહત્વનો અને ઉદાર ભાગ ભજવ્યો. સમયના ક્રમ પ્રમાણે તેની વિગતો આપવાનું પછી આવે પણ માનસના ક્રમને અનુસરીને તે અહીં જ આપી દેવી ઠીક છે.

એ વસિયતનામામાં પોતાનાં સર્ગાસંબંધીઓમાંથી પોતાની સેવાશુશ્રૂષા કરનારને અક્ષિસ તરીકે કેટલીક રકમો આપી દીધા બાદ બાકીની રકમ દેશની રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ માટે, ખાસ કરીને પરદેશમાં પ્રચારકાર્ય કરવા માટે શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝને સોંપી હતી. વસિયતનામાની એ કલમના શબ્દો નીચે પ્રમાણે હતા :

“ઉપર જણાવેલી ચાર અક્ષિસો આપી દીધા પછી મારી મિલકતમાંથી જે કાંઈ બાકી રહે તે શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝ (નનકીનાથ બોઝના દીકરા) ડેકાણું ૧, વુડબર્ન પાર્ક, કલકત્તા, તેમને સોંપી દેવી. મજકૂર શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝે એ રકમ નતે, અથવા તો પોતે એક અથવા વધારે માણસોને નીમે તેમણે,

એમની સૂચના મુજબ હિંદુસ્તાનની રાજકીય ઉન્નતિ અર્થે અને વધારે સારું તો બીજા દેશોમાં હિંદુસ્તાનનાં કામનો પ્રચાર કરવા માટે ખર્ચવાની છે.”

આ વસિયતનામાનો અમલ કરવા માટે ડૉક્ટર પી. ટી. પટેલ તથા શ્રી ગોરધનભાઈ ઈ. પટેલને વહીવટકર્તા નીમ્યા હતા. થોડા વખતમાં ડૉક્ટર પી. ટી. પટેલ ગુજરી ગયા એટલે તેના એકમાત્ર વહીવટકર્તા શ્રી ગોરધનભાઈ પટેલ રહ્યા. શ્રી સુભાષબાબુએ આ વસિયતનામાનો યોગ્ય અમલ કરવામાં ઘણી અડચણો નાખી. ઘણા વખત સુધી તે અસલ વસિયતનામું જ શ્રી ગોરધનભાઈને સોંપ્યું નહીં. અહીં વખતે જ્યારે સોંપ્યું ત્યારે તેમણે એવો દાવો કર્યો કે આ વસિયતનામા પ્રમાણે મને જણાવેલી રકમ કુલમુખત્યારીથી સોંપી દીધેલી છે. મારે તે અમુક રીતે જ વાપરવી એવી જે શરત તેમાં લખેલી છે તે કાયદા પ્રમાણે મને અંધનકર્તા થતી નથી.

શરૂઆતમાં તે આ આખતમાં સરદારે અહીં નિઃસ્પૃહ અને તટસ્થવૃત્તિ રાખી હતી. પણ નાણાંનો ઉપયોગ કઈ રીતે કરવો એ આખતમાં સુભાષબાબુએ ગાળા આવવા માંડ્યા એટલે સરદારને એ ઠીક ન લાગ્યું. જે રીતે આ વસિયતનામા ઉપર વિઠ્ઠલભાઈની સહી લેવામાં આવી હતી તેથી પણ સરદારને એ વિષે શંકાઓ ઊભી થવા માંડી હતી. વિઠ્ઠલભાઈ જે દિવસે ગુજરી ગયા તે જ દિવસે વસિયતનામું થયેલું હતું. તેમની એટલી ગંભીર ખીમારી છતાં વસિયતનામા ઉપર તેમની સારવાર કરનારા દાકતરની સાક્ષી ન હતી. ત્રણે સાક્ષીઓ અંગાળીઓ હતા. અને એમાં એ તો કેવળ વિદ્યાર્થીઓ હતા. તે વખતે શ્રી ભૂલાભાઈ દેસાઈ, શ્રી વાલચંદ હીરાચંદ, શ્રી અંબાલાલ સારાભાઈ એ બધા સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં જ હતા. એટલે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હોત તે તેમને અંત સમયે હાજર રાખી શકાયા હોત અને વસિયતનામા ઉપર તેમની સાક્ષી લઈ શકાઈ હોત. પણ વીલના ખરાપણા વિષે તકરાર ઉઠાવીને સરદારને એ પૈસા વિઠ્ઠલભાઈના કાયદેસર વારસો માટે એટલે કે પોતાના કુટુંબીઓ માટે જોઈતા ન હતા. એટલે એમણે તો પોતાનાં કુટુંબીઓમાંથી જેમનો જેમનો વારસાહક પહોંચતો હતો તે બધાની સહીઓ મેળવી લીધી કે વિઠ્ઠલભાઈના વસિયતનામામાં જે રકમ દેશકાર્ય માટે વાપરવાની કહી છે તેમાંથી અમારે એક પાઈ પણ જોઈતી નથી. આ પ્રકારની ચોકસાઈ કરીને તેમણે ગાંધીજીને કહ્યું કે તમે વચ્ચે પડો અને સુભાષબાબુને સમજાવો કે આ નાણાં કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિને અથવા તો કોંગ્રેસના નેતાઓ જેમની સમિતિ નીમે તેમને દેશકાર્યમાં વાપરવા માટે સોંપી દેવામાં આવે. ૧૯૩૮ના ફેબ્રુઆરીમાં હરિપુરા (ગુજરાત)ની કોંગ્રેસના સુભાષબાબુ પ્રમુખ હતા તે વખતે ગાંધીજીએ તથા મૌલાના અબુલકલામ આઝાદે સુભાષબાબુને

ગાંધીજીથી છૂટા પડ્યા પછી નાશિક તથા ચરવડા જેલમાં ૧૪૩

સમગ્રવંવાનો અહુ પ્રયત્ન કર્યો. પણ સુભાષઆયુએ માન્યું નહીં. એટલે વસિયતનામાના એકઝીક્યુટર શ્રી ગોરધનભાઈ પટેલને સરદારે સલાહ આપી કે તમારે હવે વસિયતનામાની કલમના અર્થ વિષે કોર્ટનો ફેંસલો મેળવ્યા સિવાય છૂટકો નથી. મુંબઈ હાઈકોર્ટમાં શ્રી ગોરધનભાઈની અરજીની સુનાવણી થઈ. તેમના તરફથી તથા વિઠ્ઠલભાઈના કાયદેસર વારસો તરફથી શ્રી ભૂલાભાઈ દેસાઈ, સર ચિમનલાલ સેતલવાડ વગેરે ઍરિસ્ટરો ઊભા રહ્યા. સુભાષઆયુ તરફથી દેશમંધુ દાસના ભાઈ ઍરિસ્ટર શ્રી પી. આર. દાસ ઊભા રહ્યા. લોકોમાં આ વિષે એટલો રસ ઉત્પન્ન થયો હતો કે કોર્ટનો ઍરડો ઠઠ ભરાઈ ગયો. અને તરફના ધારાશાસ્ત્રીઓની દલીલો સાંભળીને કોર્ટે ઠરાવ્યું કે વસિયતનામાના શબ્દો જેતાં સુભાષઆયુને નાણાં ઉપર કુલ અખત્યાર મળતો નથી. તેઓ પોતાની મરજીમાં આવે તેમ એનો ઉપયોગ કરી શકે નહીં. પણ તેમાં જે કામ જણાવ્યું છે તે માટે જ તેનો ઉપયોગ કરી શકે. પરંતુ નાણાના ઉપયોગનો મુદ્દો અહીં ઊભો થતો જ નથી. કારણ કે વસિયતનામામાં નાણાંનો ઉપયોગ એવા અચોક્કસ કામ માટે કરવાનું લખેલું છે કે એ શરત કોર્ટ માન્ય રાખી શકતી નથી. એટલે વસિયતનામાનો આ ભાગ કોર્ટ રદઆતલ ગણે છે અને વિઠ્ઠલભાઈના વારસોને આ નાણાંના હકદાર ઠરાવે છે.

મુંબઈની હાઈકોર્ટે ઉપર પ્રમાણેનો ફેંસલો તા. ૧૪-૩-'૩૯ના રોજ અહાર પાડ્યો કે તરત એટલે તા. ૧૬-૩-'૩૯ના રોજ છાપાળેગું નિવેદન અહાર પાડીને સરદારે જાહેર કર્યું કે વિઠ્ઠલભાઈના અમે અધા વારસોએ નક્કી કર્યું છે કે એ રકમમાંથી એક પાઈ પણ અમારે ન લેવી પણ હિંદુસ્તાનની રાજકીય ઉન્નતિ અર્થે એ રકમ વાપરવા માટે એ રકમનું વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ સ્મારક ટ્રસ્ટ નામનું એક જાહેર ટ્રસ્ટ કરવું. વસિયતનામામાં જે અક્ષિસો આપવાનું જણાવ્યું હતું તે આપી દીધા પછી લગભગ એક લાખ વીસ હજાર જેટલી રકમ આકી રહેતી હતી. તા. ૧૧-૧૦-'૪૦ના રોજ તે વખતના કોંગ્રેસના પ્રમુખ મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદને કાગળ લખીને કોંગ્રેસની કારોબારી વર્ધા મુકામે મળી હતી ત્યાં એ આખી રકમ સરદારે મરનારની ઇચ્છા મુજબ અર્ચવા માટે કોંગ્રેસ કારોબારીને સોંપી દીધી.

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

૧૧

વત્સલ હૃદય

સામાન્ય રીતે સરદારને લાંબા કાગળો લખવાની ટેવ ન હતી. જાહેર કામકાજને અંગે કાગળો લખવા પડે તે જુદી વાત ગણાય. પરંતુ ૧૯૩૨થી ૧૯૩૪ સુધી યરવડા અને નાશિક જેલમાં રહ્યા ત્યારે તેમ જ ૧૯૪૦-૪૧માં વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ વખતે તથા ૧૯૪૨થી ૧૯૪૫માં અહમદનગર કિલ્લામાં નજરકેદ રહેલા તે વખતે તેમણે સગાંસંબંધીઓને તથા મિત્રોને બહુ સુંદર અને લાંબા કાગળો લખેલા છે. ગાંધીજી સાથે યરવડામાં સોળ મહિના રહ્યા તે દરમિયાન ગાંધીજીનું જોઈ આ ટેવ તેમણે પાડી હોય એ સભવ છે.

માણસનો પરિચય જેવો અંગત પત્રવ્યવહારમાં તથા અંગત વાતચીતમાં થાય છે તેવો તેના લેખો અથવા ભાષણોમાં અથવા જાહેર કામકાજમાં થતો નથી. એ પ્રસંગોએ જાણે તૈયારી કરીને લોકો લખતા બોલતા કે કામ કરતા હોય છે. પણ અંગત પત્રવ્યવહાર અને વાતચીતમાં માણસ સહજ રીતે લખતો અથવા બોલતો હોય છે. તેથી તેમાં માણસના વ્યક્તિત્વનું એક જુદું જ અને વધારે સાચું દર્શન આપણને થાય છે. આ પ્રકરણમાં યરવડા તથા નાશિક જેલમાંથી સરદારે મણિબહેન તથા ડાહ્યાભાઈને લખેલા કાગળોમાંથી થોડા ઉતારા આપવા ધારું છું. ખીજા મિત્રોને પણ એમણે ઘણા કાગળો લખેલા હશે પણ તે મને અત્યારે મળી શક્યા નથી. વળી ગાંધીજી પાસેથી છૂટા પડ્યા પછી એ વચ્ચે બહુ નિયમિત અને લાંબા પત્રવ્યવહાર ચાલતો. ગાંધીજીએ સરદાર ઉપર લખેલા કાગળો તો મણિબહેને છપાવ્યા છે.* સરદારે ગાંધીજી ઉપર લખેલા થોડાક કાગળો ગયા પ્રકરણમાં આપ્યા છે. ખીજા મળી શક્યા નથી. એ કાગળો મળી આવે તો પત્રસાહિત્યમાં બહુ કીમતી ઉમેરો થાય એવો સંભવ છે. મણિબહેન તથા ડાહ્યાભાઈ ઉપરના કાગળોમાં તથા રમણીકલાલ સુખડિયા નામના સ્વયંસેવકે મને મોકલી આપેલો એક કાગળ અહીં આપ્યો છે તેમાં સરદારનું વત્સલ હૃદય જેવા મને છે. તે ઉપરાંત દુનિયાના વ્યવહારનું ઊંડું જ્ઞાન અને તેની સાથે દિલની ઉદારતા તથા વ્યવહારના લેખોથી અળગાપણું અને અપાર ઈશ્વરશ્રદ્ધા, એની પણ આપણને ઝાંખી થાય છે.

* એ પત્રો 'બાપુના પત્રો - ૨ : સરદાર વલ્લભભાઈને' એ નામે નવજીવન પ્રકાશન મંદિર તરફથી બહાર પડ્યા છે. કિં. રૂ. ૩-૦-૦, ટપાલરવાનગી ૦-૧૨-૦.

૧૪૪

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

તા. ૧૭-૭-'૩૨ના રોજ યરવડા મંદિરમાંથી શ્રી મણિબહેનને પોતાના એક ભત્રીજા વિષે લખે છે :

“... હવે એ મોટો થયો એટલે કોઈના કહેવાથી સુધરે નહીં. એને જેમ ક્ષત્રે તેમ કરવા દેવામાં જ ઉહાપણ છે. દબાણ કરવાથી છાનાં છાપાં કામ કરે. તે કરતાં ખુલ્લાં કરશે એ જ સારું છે. પૈસા હશે એટલા ખોસે એટલે ઠેકાણે આવશે. ખોટો માર્ગે ન જાય ત્યાં સુધી આપણે વચ્ચે ન પડી શકીએ. ખરાબ રસ્તે જતો હોય તો કહીએ. પણ કહેવાનીયે હદ છે. એટલી મોટી ઉંમરનાને શું કહેવું?”

ડાહ્યાભાઈ તાજેતરમાં જ વિધુર થયા હતા. તેમનાં લગ્ન વિષે લોકો મણિબહેનને પૂછ્યાં કરતા હતા. તે વિષે મણિબહેનને એ જ કાગળમાં સલાહ આપે છે :

“ચિ. ડાહ્યાભાઈના વિવાહ સંબંધમાં લોકો જે પૂછ તેને આપણે સભ્યતાથી માત્ર એટલો જ જવાબ આપવો કે ડાહ્યાભાઈ પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ કરશે. એ સમજી છે અને પુખ્ત ઉંમરના છે. એમને એ વિષયમાં કોઈની સલાહની જરૂર નથી. અને બીજાની સલાહ એમાં કામમાં પણ ન આવે. કોઈને આપણે દુઃખ લાગે તેવું કહેવાની શી જરૂર? લોકો તો સમાજના રિવાજ પ્રમાણે પૂછ, તેમાં આપણે શું? ડાહ્યાભાઈ શું કરશે એ કહેવું પણ મુશ્કેલ છે. અત્યારથી આખી ઉંમર એકલા કાઢવી એ કઠણ છે. તેમ બીજી ઉપાધિમાં પડવું એ પણ કઠણ છે. જેમાંથી કયો માર્ગ લેવો એનો નિર્ણય એ પોતે જ્યારે વખત આવશે ત્યારે કરી લેશે. અત્યારે તો એને કંઈ પુછાય જ નહીં. એને તાજે ધા લાગ્યો છે તે રુઝાતાં વખત લાગશે. બેએક વર્ષ પછી એની ઇચ્છા ફરી લગ્ન કરવાની થશે તો ભલે કરતો. અને ન કરવું હોય તોપણ સારું છે. આ કામમાં કોઈની સલાહ કામમાં ન આવે અને કોઈએ સલાહ આપવી પણ ન જોઈએ.”

શ્રી ડાહ્યાભાઈને તા. ૬-૧૨-'૩૨ના રોજ એના કામકાજ અંગે સ્વભાવ સુધારવાની શિખામણ આપે છે, તે હરકોઈ યુવાને હૃદયમાં કોતરી રાખવા જેવી છે. ડાહ્યાભાઈ તે વખતે ટાઇફોઈડની બીમારીમાંથી તાજ જ ઊઠેલા હતા.

“એક બે વાતો ઉપર લખવાનો વિચાર હતો પણ તમે પથારીવશ હતા એટલે લખતો નહોતો. હવે કંઈ કીક થયું છે એટલે લખું છું. એથી તમારે દુઃખ ન લગાડવું જોઈએ. પણ હું લખું છું એ વાત ઉપર બરોબર વિચાર કરી ભૂલ થતી હોય તો સુધારવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તમે ઓફિસમાં કાગળો લખો છો તેમાં ભાષા ઉચ્ચ અને સામાને માહું લાગે તેવી હોય છે. ઓફિસમાં કોઈની સાથે આપણી જબાનથી કે કલમથી વિરોધ થાય અગર કોઈને દુઃખ લાગે એ સારું ન જ ગણાય. એથી ભવિષ્યની ઉન્નતિમાં વાંધો આવે, એટલું જ નહીં પણ એથી તો આપણી આબરૂ બગડે. વખતે આપણા મોઢે કોઈ ન કહે. પણ તેથી શું? ખરું જોતાં આપણાથી નાના માણસો હોય તેની સાથે મીઠાશથી કામ લેવું જોઈએ. આપણા સાથીઓ અને ઉપરીઓની સાથે પણ યોગ્ય મર્યાદામાં રહી

સ. ૨-૧૦

યોગ્ય વર્તન રાખવું નેઈએ. તમારા ઘરમાલિકે ઘર ખાલી કરાવવા તમારી ઉપર દાવો કર્યો એ આપણને ન શોભે. તમારો સ્વભાવ એવો નથી, છતાં આમ કેમ થવા પામે છે, એ મારી સમજમાં નથી આવતું. મેં તો કોઈ વખત તમને કહ્યું નથી. હું તો માનતો જ હતો કે તમે સૌનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો છે. તેથી હું બહુ રાજ થતો હતો. આ વાતો સાંભળી મને જરા નવાઈ લાગી. એટલે તમે મંદવાડમાંથી હજી ઊઠ્યા નથી છતાં લખ્યું છું. કારણ ને તમારી સાખ આવી પડી નય તો આપણી આબરૂને નુકસાન લાગે અને પરતાવું પડે. કોઈની સાથે બોલી બગાડવામાં ફાયદો ન જ હોય. આપણે કરવું હોય તે કરીએ. પણ આપણી સ્વતંત્રતાનો અર્થ એ નથી કે આપણે બીજાનો તિરસ્કાર કરીએ. ગૃહસ્થનું એ ભૂષણ ન ગણાય. તેથી આપણા સ્નેહીઓને પણ મૂંઝવણ થાય. આ વિષે વિચાર કરી ન્યાં ન્યાં ભૂલ થતી હોય ત્યાં ત્યાં સુધારણે. કોઈને માડું લાગવા જેવું લખ્યું હોય તો તેની માફી માગી તેની સાથે લખી જાણે અને તેનો પ્રેમ સંપાદન કરણે. કોઈની સાથે દુશ્મનાવટ ન કરણે. મને ખુલ્લા દિલથી લખણે. કશું દુઃખ ન લગાડશો. મારો સ્વભાવ પણ એક વખત કડક હતો પણ મને એ વિષે ખૂબ પરતાવો થયેલો છે. અનુભવથી તમને લખ્યું છું.”

ડાહ્યાભાઈએ આના બધા ખુલાસા આપ્યા. તેના જવાબમાં તા. ૯-૧૨-'૩૨ના કાગળમાં લખ્યું :

“મને તો ખબર મળી એ તમને લખેલી હતી. આપણા સ્નેહીઓ આપણો કાંઈ દોષ બતાવે તો તેનું દુઃખ ન લગાડવું નેઈએ. તેનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ તેથી આપણને હંમેશાં લાભ થાય છે. કોઈ આપણા ઉપર ઈર્ષાથી આરોપ મૂકતો હોય તો આપણને દુઃખ લાગે એમ અને. પણ તમારા સ્નેહીઓને જે લાગે તે મને જણાવે તેમાં તો ઈર્ષા ન હોય. તેમના વિચારમાં દોષ ન હોય તો તેમને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો નેઈએ.”

ગાંધીજીના એકવીસ દિવસના ઉપવાસ ચાલતા હતા ત્યારે બેલગામ જેલમાં શ્રી મણિઅહેનને આપુજીનાં કાર્યો કેવાં અકળ હોય છે એ વિષે ૧૯-૫-'૩૩ના રોજ લખે છે. મૃદુલાઅહેન પણ તે વખતે બેલગામ જેલમાં જ હતો.

“આપુના ઉપવાસથી મૃદુલાને ખૂબ લાગી આવે એ હું સમજું છું. પણ એમને અનુસરવામાં એટલું તો સમજી જ લેવું નેઈએ કે કોઈ કોઈ વખત એમનાં કામ એવાં હોય છે જ, કે સામાન્ય રીતે બેતાં આપણાથી એ ન સમજી શકાય. જગત અને એમની વચ્ચેનું અંતર એટલું બધું છે કે આપણે એમનાં બધાં કામ ન સમજી શકીએ. એટલે ઈશ્વર જે કરે છે તે સારું જ કરતો હશે એમ માનવું રહ્યું. વળી આપુ જે કરશે તે કેવળ શુદ્ધ હેતુથી અને દેશના હિતને ખાતર જ કરતા હશે એ વિષે જરાયે શંકા ન લાવી શકાય એવું એમનું આખું જીવન છે. આ પ્રસંગ તો ઈશ્વરકૃપાથી સહીસલામત પાર બીતરી જશે. હવે અડધા ઉપવાસ બાકી રહ્યા છે. તે સારી રીતે આપુ કરી શકશે એવા દાક્તરોના આજે તો અભિપ્રાય છે. એટલે હવે બહુ ચિંતા કરવાનું કારણ નથી. પણ ભવિષ્યમાં

કોઈ વખત ગમે તેવો બનાવ અને તોપણ જરાયે મૂંઝવું ન નેઈએ. આપુ જે કરે તે બધી જ સ્થિતિનો વિચાર કરીને જ કરતા હશે એમ માનવું નેઈએ. પરિણામ હંમેશાં ઈશ્વરના હાથમાં છે. કોઈનું ધાયું થતું નથી. સારું કાર્ય કરતાં સારું પરિણામ ન આવે તોયે શું? આ વાત લક્ષમાં રાખી જેલમાં પડેલાએ બહારની કશી જ ચિંતા ન કરવી નેઈએ. આ બધું તમારે ખેડએ સમજવાનું છે. ભવિષ્યમાં શું શું કરવું પડશે અગર વેકું પડશે એ કોને ખબર છે? એટલે દુઃખમાં સુખ માનનાર માટે કારાવાસ છે એ સમજ લેવું.

“આપુના સમાચાર તો તમને રોજ ને રોજ મળે છે. અને તમને સામા કાગળ લખવાની પણ છૂટ મળી છે. એટલે તમને કશી ચિંતા ન થવી નેઈએ.

“મૃદુલા બહાદુર છે. એને રોવાનું કે ગભરાવાનું હોય જ નહીં. આ કાગળ મળશે ત્યારે આપુના ઉપવાસ પૂરા થઈ જવા આવ્યા હશે કે પૂરા થઈ ગયા હશે. પણ ભવિષ્યમાં તમારે ખેડએ યાદ રાખવા માટે જ લખું છું. બહાર બનતા કોઈ પણ બનાવથી જરાયે અસ્વસ્થ ન થઈએ. એટલી શક્તિ મેળવી હોય તે જ જેલ જવાને લાયક ગણાય. આપણે આપણો ધર્મ બનવવો. એથી વિશેષ આપણી ફરજ નથી.

“આપુના તપમાંથી માત્ર એક જ વાત આપણે વિચારવાની અને કરવાની રહે છે. તે તો આપણી પોતાની વિશેષ શુદ્ધિ. એ કેટલે અંશે આપણે કરી શકીએ છીએ તેનો વિચાર કરવો, કે જેથી દેશસેવાને માટે આપણે વિશેષ યોગ્યતા મેળવી શકીએ. એથી વિશેષ કરવાપણું કે વિચારવાપણું ન જ હોય. આ વખતે તે હિંમત સારી રાખી છે. તે માટે તને મુઆરકબાદી આપું છું. મૃદુલાનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો છે તે માટે પણ તને મુઆરકબાદી આપું છું. તારી દુઃખથી એને વિષે અંબાલાલભાઈ અને સરલાદેવી ભારે નિશ્ચિંત થઈ ગયાં હોય એમ એમના કાગળો ઉપરથી નેઈ શકાય છે.

“આપુ ઉપરના તમારા કાગળો કોણ વાંચે છે એની ચિંતા કરવી જ નહીં. એમની પાસે કશું છાનું હોતું નથી, એ તો તને ખબર હોવી જ નેઈએ. અને આપણે પણ થોડું જ કોઈનાથી કંઈ છાનું રાખવાનું છે?”

પોતાના ઉપવાસ પોતાની અને સમાજની શુદ્ધિને માટે છે, એમ ગાંધીજીએ કહેલું તે ઉપરથી મિલિઅહેનને થયાં કરતું કે આપણા દોષ માટે તો આપુજી ઉપવાસ નહીં કરતા હોય? તે ઉપરથી તા. ૧૬-૬-૩૩ના રોજ તેમને લખ્યું :

“ઉપવાસ દરમિયાન આપુ ઉપર આવેલા તમારા કાગળોમાંથી તમારી અસ્વસ્થતા ખૂબ લાગતી હતી એમ મહાદેવ લખતા હતા. એ વિષે મેં ગયા કાગળમાં લખ્યું તો હતું જ. હવે સ્વસ્થતા આવી હશે એમ માનું છું. આપણાથી કાંઈ દોષ થઈ ગયો હોય તે વારંવાર યાદ કરી દુઃખી થવામાં કશો સાર નથી. ભવિષ્યનું જીવન સુધારી લેવામાં નેટલો પ્રયત્ન થાય તેટલો કરવો એ જ ખરો ઉપાય છે, એ જ ખરું કર્તવ્ય છે. એટલે નવ્યા ત્યાંથી સવાર ગણી ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખી, ભવિષ્યનું સુધારી લેવાનો વિચાર કરવો. કશી મૂંઝવણ ન કરત

ઈશ્વરને શરણ થઈ નિષ્કામ ભાવથી થાય એટલી સેવા કરવી અને મન, વચન અને કર્મથી જીવન જેટલું સ્વચ્છ અને નિર્મળ થાય એટલું કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. એટલું કરશો તો નિરાશાને રજ પણ સ્થાન નથી.

“એકાંતમાં તર્કવિતર્ક થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ કામમાં રોકાયલા રહેવાથી મન શાંત રહે છે. એટલે જેમ અને તેમ ઓછા વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. કામ તો તમારે ઠીક ઠીક પહોંચે છે. એ સારું છે. શરીર સંભાળીને જેટલું કામ થાય તેટલું કરવું. ખોરાક સારો નથી મળતો, પણ કાચો ન હોય અને પથે એવો હોય તો ખાઈ લેવો. અને તેવો ન હોય તો થોડી ભૂખ વેઠી લેવી. પેટની સંભાળ રાખીને દવા વગેરે નેઈએ તે મેળવીને શરીર સાચવવું.”

આ જ મુદ્દા વિષે વળી તા. ૩૦-૬-'૩૩ના રોજ મણિખેડેને ફરી લખે છે :

“તમારી તબિયત સંભાળજે. ચોમાસું આવ્યું એટલે હરવાફરવાનું ઓછું થઈ ગયું હશે. વરંડા ઉપર ફરવા જેવું હોય તો ત્યાં, નહીં તો કોટડીમાં પણ બે-બેક કલાક ફરવું તો નેઈએ જ. બેઠાં બેઠાં ખોરાક પચે નહીં. પગે હવે આરામ થઈ ગયો હશે. મનની શાંતિ મેળવવાનું તો તમારા પોતાના હાથમાં રહ્યું. એમાં ખીજની મદદ બહુ થોડી મળી શકે. ચિંતા ઈશ્વરને સોંપી દેવી. ભૂતકાળને ભૂલી જઈ ભવિષ્યને સુધારી લેવું એ જ ઠહાપણ ગણાય. આ જગતમાં અનેક માણસો ભૂલાં પડે છે. એમાંથી ઘણાં ભૂલા પડેલે માર્ગથી પાછાં ફરી શકતાં નથી. ઘણાં તો ભૂલાં પડ્યાં છે એમ સમજતાં જ નથી. જેનાં કંઈક પૂર્વજન્મનાં પુણ્ય હોય તે જ સમજ શકે છે. તેઓ પાછાં ફરી નય છે એટલે તરી નય છે. તમે તો હજી નાનાં છો એટલે જીવનને સુધારી લેવાનો અને સફળ બનાવવાનો ભારે અવકાશ તમારી સામે છે. તેથી જરાયે ચિંતા કરવી નહીં.

“બાપુના ઉપવાસને આપણાં જેવાં સાથે કરી જ સંબંધ ન હોય. એનાં કારણો અહીં (જેલમાં) આવ્યા બાદ બહાર ઉત્પન્ન થયાં. અને એ તો અનેક હોય. તેમાં તમને ત્યાં બેઠાં ખબર ન પડે. કલ્પના પણ ન આવી શકે. એટલે નકામી ચિંતા ન કરવી નેઈએ. અહીંથી તમને બધી વસ્તુઓનો ખ્યાલ પણ ન આપી શકાય. એટલે નકામા વિચારો કરીને દુઃખી ન થવું. બાપુના સમાચાર તો રોજ એક પત્તાથી મળે છે, એટલો ઈશ્વરનો આભાર. બાકી તો છાપામાંથી મળે એ નાણીને સંતોષ માનવો જ રહે. ખીજ હનરોએ તો એ જ રીતે સંતોષ મેળવેલો હશે ને?”

તા. ૨-૮-'૩૩ના રોજ નાશિક જેલમાંથી મણિખેડેને લખે છે :

“મારું ઉપર લખેલું સરનામું નેઈને તમને જરા નવાઈ લાગશે. ગઈ કાલે સવારમાં એકદમ ચરવડાથી ખસેડી સાંજના ચાર વાગ્યે અહીં લાવ્યા. કેમ ખસેડ્યો એ તો ભગવાન નણે! પણ મારું અનુમાન એમ થાય છે કે બાપુથી છૂટા પાડવાનો ઈરાદો હોવો નેઈએ. ખીજું કશું જ કારણ કલ્પી શકાતું નથી. મને તો ત્યાં લઈ નય ત્યાં સરખું જ છે. પણ બાપુની સંભાળ રાખવાનો અને એમની સોબતનો લાભ ગયો.”

ડાહ્યાભાઈનાં પત્ની ગુજરી ગયે લગભગ દોઢ વર્ષ થયું હતું. સગાંસંબંધીઓ એમનાં ફરી લગ્ન કરવા વિષે સરદારને લખ્યાં કરતાં હતાં. તે વખતે મણિબહેન પણ જ્વેલમાંથી છૂટીને બહાર આવ્યાં હતાં. તે ઉપરથી તા. ૧૦-૧૦-'૩૩ના રોજ મણિબહેનને લખે છે :

“ ડાહ્યાભાઈનાં લગ્નના સંબંધમાં તો એમનો જે વિચાર થાય તે જ ખરો. એકલા રહી શકાય તો ઉત્તમ ગણાય. જેમ એકલા રહેવામાં દુઃખ છે, તેમ ધરમાં આરમણમાં થાય તેમાં પણ દુઃખ છે. એ બેમાંથી પોતાની મરજીમાં આવે તેમ તેમણે કરવું.

“ હવે તમે થોડો વખત ડાહ્યાભાઈ સાથે રહી શકશો. બેઠે ભાઈબહેન ક્યાંક વખત અને એકાંત કાઢીને પેટ ભરીને વાતો કરી લેજો. વારંવાર વખત મળતો નથી. દિલના ખુલાસા કરવાના હોય તે કરી લેજો. પણ કશી ચિંતા ન કરશો. બહુ મોટો કુટુંબકળીલો હોય તેમાં કાંઈ સુખ હોય છે એમ નથી. થોડાં હોઈએ તો સુખથી રહી શકીએ અને થોડું દુઃખ ભોગવવું પડે એમ અને. બાકી સંસારમાં સુખદુઃખ એ તો તડકો-છાંચડો હોય એમ ચાલ્યાં જ કરે છે. વળી સુખદુઃખ એ તો મનનું કારણ છે. સંસાર માયાથી ભરેલો છે. થોડી માયાવાળાને થોડું દુઃખ. એટલે માયા અને જાનલ વધારવામાં કરો લાભ નથી.”

ડાહ્યાભાઈને પોતાના કાકાના દીકરા ભાઈ સાથે કાંઈ કલેશ થયાં કરતો હતો. તે વિષે તા. ૧૧-૧૦-'૩૩ના રોજ કાગળ લખીને એમને સલાહ આપે છે :

“ હું જોઈ છું કે . . .નો અને તમારો પાટો ચડતો નથી. એનો અર્થ એ છે કે તમારે જે જોણે છૂટા પડવું જોઈએ. ભેગા રહેવાથી એકબીજાનાં મન ઊંચાં થતાં હોય તો ભેગા રહેવા કરતાં જુદા રહેવું સારું. સંભવ છે કે સગાંઓ કરતાં સ્નેહીઓ જોડે અથવા પોતાનાં કરતાં પારકાં સાથે વધારે મેળ આવે. . . . એ તમારું ન માને એ હું સમજી શકું છું. પણ તમારું ન માને અને ઊંધાં કામ કરે તો એનાથી જુદા થવું એ જ સારું ગણાય. એમાં તમારે મૂંઝવણનું કે દુઃખી થવાનું કશું કારણ નથી. અલગ થવામાં બંને સુખી થશે. માટે બધી વાતનો મણિબહેન સાથે વિચાર કરજો. હમણાં તમે બેઠે ભાઈબહેન સુખદુઃખનો થોડો વિચાર કરી લેજો. ફરી ક્યારે ભેળાં થવાય, એ કોને ખબર છે? માટે વખત અને એકાંત કાઢીને પેટ ભરીને વાતો કરી લેજો. તમારે ભવિષ્યની જિંદગી એકલા ગાળવા વિષે પણ તમે બેઠે વિચાર કરી લેજો. એકલા રહી શકાય તો ઉત્તમ તો છે જ, પણ ન રહેવાય તો લગ્ન કરવામાં સંકોચ કરવાની જરૂર નથી. માત્ર અનુકૂળ સ્થાન મળશે કે કેમ એ વિચારવાનું રહ્યું. પણ એ તો ગૌણ સવાલ છે. મુખ્ય સવાલ તો તમારી ઈચ્છા શી છે એ નક્કી કરવાનો છે.

“ આ બધું તમને લખું છું છતાં એક વસ્તુ તમારે હવે સમજી લેવી જરૂરની છે. તે એ કે આપણે કોઈ પણ વાતની ચિંતા ન કરવી. આપણું ધાયું કશું થતું નથી. ધાયું ઈશ્વરનું થાય છે. માત્ર આપણે ખોટું કરતાં કે પાપ કરતાં

અચકાવું કે ડરવું. ખાકી કશાથી ડરવાની જરૂર નથી. ઈશ્વર ઉપર ભરોસો રાખી આનંદમાં દિવસ ગાળવા. સૌ સૌનું નસીબ સૌની પાસે છે.”

ભૂમ્ય સેવાશ્રમના એક સ્વયંસેવક જે તે વખતે લોકોમાં અને કેટલાક કાર્યકર્તાઓમાં આવી ગયેલી શિથિલતાથી બહુ દુઃખી થતા હતા, તેને તા. ૨૯-૧૨-'૩૩ના રોજ નીચેનો કાગળ લખે છે :

ચિ. રમણિક,

“ તારો તા. ૨૬-૧૨-'૩૩નો કાગળ મળ્યો. તને કે વૈકુંઠને અમે (શ્રી ચંદુભાઈ તથા સરદાર) કેવી રીતે ભૂલીએ ? એમ જો નાના નાના સાથીઓને ભૂલી જઈએ તો અમે દેશસેવાનાં સ્વપ્નાં સેવી શકીએ નહીં. ચંદુભાઈ તો તમારી સેવા ભૂલી જ ન શકે.

“ બહારના દેખાતા અંધકારમાં તમને નિરાશા લાગે છે એ અમે સમજી શકીએ છીએ. પણ સૂર્યાસ્ત પછી સૂર્યોદય અને કાળી રાત્રિ પછી ઉજ્જવળ પ્રાતઃકાળ થાય છે એ નિયમ જગતની ઉત્પત્તિથી ચાલતો આવ્યો છે. અને એમાં ફેરફાર થવાનો નથી. એટલે નિરાશ થવાનું કશું કારણ નથી.

“ માણસમાત્ર નબળાઈથી ભરેલા છે. જેને નબળાઈનું ભાન છે તેને કોઈ વખતે ઈશ્વર બળ આપશે. જે પોતાની નબળાઈ નથી સમજતો અથવા પોતાના બળમાં મસ્તાન રહી ગુમાન રાખે છે તે ઠોકર ખાઈ પડે છે. સમર્થ એક ઈશ્વર જ છે. એટલે કોઈની અથવા ઘણાંની નબળાઈ જોઈ આપણે ગભરાવાનું કશું કારણ નથી. ઈશ્વર ઇચ્છા એવી જ હશે કે સૌનું ગુમાન ઉતારવું અને દરેકને પોતપોતાનું માપ કેટલું છે તે બતાવી આપવું. એક રીતે જોતાં એ બહુ સારું થયું છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. અંધારામાં કુદાત તો આગળ વસમું પડત. એટલે તમે ગભરાશો નહીં. તમે પોતે પ્રભુ પાસે બળ માગજો તો કોઈ વખત આપી રહેશે એવો એ દયાળુ છે.

“ તમે જે ઉત્તમ વાતાવરણમાં સેવા કરવાની મોજ માણો છો તેનાં મીઠાં સ્મરણ ન ભુલાય એ હું સમજું છું. પણ હતાશ થવાનું કશું કારણ નથી. વળી પાછો કોઈ દિવસ એવો અથવા એથી ઉત્તમ પ્રાપ્ત થશે. ભવિષ્યના ગર્ભમાં શું ભરેલું છે એ કોઈને ખબર પડતી નથી. પણ એટલી વાત નક્કી છે કે આખરે સત્યનો જય થાય છે અને પ્રભુ ગરીબનો ખેડી છે. એટલે આપણે એના ઉપર વિશ્વાસ રાખવો. ચંદુભાઈના તમારા ઉપર હમેશાં આશીર્વાદ છે જ એમ માનજો. અવારનવાર તમારા ખબર લખજો.

લિ.

વલ્લભભાઈના આશીર્વાદ”

ડાહ્યાભાઈને તા. ૩૧-૧-'૩૪ના રોજ ફરી પાછું કુટુંબ વિષે લખે છે :

“ . . . ની સાથે તમારે દુઃખી થવાની કશી આવશ્યકતા નથી. ભેળા રહેવામાં કડવાશ થાય અથવા વધે એના કરતાં એને ચોખ્ખું કહી દેવું એ જ સારું. એમાં કંઈ ખોટું દેખાય છે એમ માનવું જ નહીં. એના ભાઈ બાપની સાથે પણ હદ ઉપરાંત ખેંચાઈ જવાય એવું કરવાનું કંઈ કારણ નથી. આપણાથી સીધી

વત્સલ હૃદય

૧૫૧

રીતે ટેકો થાય તે કરવાનો આપણો ધર્મ છે. એથી વધારે કરવા જતાં મૂંઝવણ આવી પડે એવું ન કરવું.”

મણિબહેન ફરી જોલ ગયાં તેમાં વડીલોની સેવા કરવાનો ધર્મ પોતે ચૂક્યાં એવું એમને લાગતું હતું. એટલે એમને તા. ૧-૨-'૩૫ના રોજ લખ્યું :

“આપુ લખે છે કે મણિને લખજો કે, ‘વડીલોની સેવા સાન્નિધ્યમાં રહીને જ કરાય એવું નથી. જે વડીલોનું કામ કરે છે તે તેની સેવા જ કરે છે. સાન્નિધ્યમાં રહેવાનો લોભ ભલે હોય. એ સ્વાભાવિક છે. પણ સેવા અને સાન્નિધ્યને અનિવાર્ય સંબંધ નથી.’ આપુ લખે છે તે તદ્દન સાચું છે. જોને, બાને આટલી ઉંમરે પણ આપુની સેવામાં રહેવાનું બહુ મન હોવા છતાં આપુનું કાર્ય કરવા તેમનો સાથ છોડી ગયાંને? તેમ તમને મારી સાથે રહેવાનો અને સેવા કરવાનો લોભ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ એ લોભને ખાતર ધર્મ તો ન જ છોડાય. એટલે તમે જે કરો છો તે કડણ છે છતાં એમાં જ ખરી સેવા રહેલી છે. મારી સેવા કરવા જેવું અત્યારે તો કશું જ નથી. મને બધી સગવડો મળી રહે છે. માણસો પણ છે. એટલે મારી જરાય ચિંતા ન કરશો.”

ડાહ્યાભાઈને તા. ૧-૭-'૩૪ના રોજ કુટુંબની સેવા વિષે લખે છે :

“... ના કાગળ ઉપરથી જણાય છે કે એ બહુ જ દુઃખી છે. એને આપના મરણનો ડાઘ ચોંટી ગયો છે. ઘેર રહેવાનું કશું તે એને ગમ્યું નથી. એને ભય છે કે એમ કરવામાં વખતે એનું પણ એના આપના જેવું જ થાય. છોકરો બાળક અને બિનઅનુભવી છે. દયા આવે એવું છે. એને વહેમ પડ્યો છે કે બધા એની વિરુદ્ધ છે. તમને પણ વખતે કોઈ એ એની સામે લલિયાં છે. શનિવારે આની શકાય તો આવવાને મેં આજે એને કાગળ લખ્યો છે. મુંબઈ આવે તો એને જરા શાંત પાડજો. આવવાનો હશે તો મને ખબર આપશો. પણ તમને ખબર આપે તો ઠીક થશે. ખબર આપે તો એને સ્ટેશન પરથી લઈ આવજો. અને અહીં કેવી રીતે આવવું એ સમજવજો. બપોરે ૧૦ થી ૧ વાગ્યા સુધીમાં ગમે ત્યારે જોલ ઉપર આવે તો મળી શકશે. એને રાત્રે અથડાવાની જરૂર નથી. પાછા ફરતાં તમારે ત્યાં જ આવે એવી એને સમજ પાડજો. સાંજે એને સ્ટેશન પર લેવા જજો. અજણ્યો છે. એને દુઃખ બહુ જ લાગ્યું હોય એમ એના કાગળ ઉપરથી જોઈ શકાય છે.”

તા. ૧૬-૪-'૩૪ના રોજ મણિબહેનને લખેલો કાગળ મહત્વનો છે.

“તમે સ્વસ્થ થઈ ગયાં તેથી ડાહ્યાભાઈને પણ શાંતિ થઈ. છાપામાંથી આપુના ધડાકા* વિષે વાંચ્યું હશે. આ વખતનો નિર્ણય જરા અટપટો અને ગૂંચવાડાભરેલો છે. ઝટ સમન્વય તેવો નથી. પણ આપણે અંદર પડેલાંને એવા કોયડાઓનો વિચાર કરવાનો ન હોય. બહારવાળાને જે સૂઝે તે કરે, આપણે તો બહારની દુનિયામાં શું બને છે તે જાણવા-સમજવાનો બિલકુલ પ્રયત્ન ન કરવો. બહાર હોઈએ ત્યારે બધો રસ લઈએ. અંદર પેડા પછી જવાબદારીમાંથી મુક્તિ.

* સવિનય ભંગની લડત પોતાના પૂરતી જ મર્યાદિત કરી નાખવાના ગાંધીજીએ કરેલા નિર્ણયનો આ ઉલ્લેખ છે.

પણ એટલું સમજ્ય છે કે હવે આજ સુધી ચાલ્યું તેમ નહીં ચાલે. શું થશે તેની અટકળ કરવી મુશ્કેલ છે. પ્રભુ કરે એ ખરું. આવતી તા. ૧લીએ બધા રાંચીમાં મળવાના છે. . . .

“નારણદાસને બાપુએ બોલાવ્યા છે. હવે આશ્રમવાસીઓએ શું કરવું એનો નિર્ણય કરવાનો છે. બાપુની પહેલી ઓગસ્ટ* પાસે આવતી ન્ય છે. હવે એમને એકલાને અંદર જવાનું અને ત્યાંથી હરિજનનું કામ કરવાની છૂટ નહીં મળે તો પાછું અનશન તો ભલું જ છે. આ વખતે તો છેવટનું જ કરવાનું. એટલે બધાં ભારે મૂંઝવણમાં પડ્યાં છે. બાપુ કહે છે કે એવે ટાણે બધા બહાર રહે એ જ સારું. એટલે એમણે જે નિર્ણય કર્યો છે એ જ ખરાબર છે એમ કહે છે.”

પછી બધા કાર્યકર્તાઓના ખબરઅંતર લખે છે :

“મીડુબહેન હમણાં મરોલી અને રાજપીપળા, વાંસદા વગેરે દેશી રાજ્યની વચ્ચે ખૂબ ફરે છે. ઈસ્ટરની રજાઓમાં પાછાં મંગળદાસ પક્વાસાને ત્યાં લઈ ગયાં હતાં. ખૂબ ગામડાંમાં ફેરવ્યા. પછી મરોલી આવીને પોતે માંદાં પડી ગયાં છે અને મંગળદાસ મુંબઈ આવીને માંદા પડી ગયા લાગે છે. કલ્યાણજી સાથે ફેરવનાર હતા એટલે શું પૂછવું? હમણાં તો બધા આશ્રમો બંધ પડ્યા છે એટલે મરોલી બધાંને રહેવાનું સ્થળ થઈ પડ્યું છે. કુંવરજી ત્યાં જ છે. વેડછીવાળા ચૂનીભાઈ ત્યાં છે. કેશુભાઈ પણ ત્યાં જ છે. ચૂનીભાઈનાં વહુ અમદાવાદ એની મોટી છોકરી કપિલાને ત્યાં ગયાં હતાં, ત્યાં માળ પરથી પડી ગયાં અને પગની પાનીનું હાડકું ભાંગ્યું. એક મહિનો ખાટલે રહ્યાં. એ પણ હવે મરોલીમાં છે. પેલો ગોરધનબાબા હવે સાંજે થઈ ગયો છે. પંડ્યાજીની તબિયત સારી છે. એક શેર દૂધ રોજ મળે છે, પણ હવે બિચારા ધરડા થયા. દાંત તો બધા જ કઠાવ્યા છે. એટલે શું થાય? સહન કરવાની શક્તિ ઓછી થઈ ગઈ છે. રવિશંકર છટ્ટીને રાસ ગયા છે. એની તબિયત સરસ છે એમ લખે છે. જેલની કશી જ અસર દાખવી નથી એમ જણાવે છે. અખ્યાસ ડોસા આ વર્ષે પ્રજ્ઞમંડળના પ્રમુખ થયા છે. ગામડાંમાં ખૂબ ફરે છે. ગયા મહિનામાં ૧૫૧ ગામ ફર્યા એવો રિપોર્ટ આવ્યો છે. સાત હજાર રૂપિયા ઉધરાવ્યા. પચીસ હજાર કરવાના છે. આ મહિનામાં નવસારીમાં મુકામ રાખી આનુબાનુના ગાયકવાડી વિભાગમાં ફરવાના છે. ડોસા આ ઉંમરે ભારે જોર બતાવી રહ્યા છે. સુરતથી કાનજીભાઈનો કાગળ હતો. એમનો ભત્રીજો રણધીર થાણામાં બે વર્ષને માટે હતો તે હમણાં છૂટ્યો. મોટો છોકરો અહીં છે. તે આવતા માસમાં

* '૩૩ની પહેલી ઓગસ્ટે ગાંધીજીને પકડ્યા અને એમને એક વર્ષની સજા કરવામાં આવી. તે વખતે જેલમાં હરિજનકામ કરવાની પૂરતી છૂટ ન મળવાથી તેમણે ઉપવાસ કર્યા. એ ઉપવાસમાં તેમને છોડી મૂક્યા. પોતાની સજાનું વર્ષ હરિજન કામમાં જ ગાળવા માટે તેમણે આખા દેશમાં હરિજનયાત્રા કરવાનું નક્કી કર્યું. ૧૯૩૪ પહેલી ઓગસ્ટે એક વર્ષ પૂરું થતું હોવાથી તેઓ શું કરશે એની સરદાર ચિંતા કરતા હતા.

છૂટશે. એટલે હવે બધાં પાછાં ઘર ભેળાં થશે. હવે પાછા જવાપણું તો રહેતું નથી, એટલે શું કરવું તેનો વિચાર કરી રહ્યા છે. ચંદુભાઈ ભર્ય છે. જયરામદાસ મનમાં છે. પણ એમને હરસ થયા છે. બહારથી ફળ મંગાવીને ખૂબ ખાવાં નેઈએ. તો સારું થાય. મેં પ્રેમી (જયરામદાસની દીકરી)ને લખ્યું છે. મને પણ અહીં આવ્યા પછી બે ત્રણ દિવસ ખૂબ લોહી પડ્યું હતું. પછી ખૂબ ફળ ખાવા માંડ્યાં એટલે બંધ થઈ ગયું. હજી પણ પુષ્કળ ફળ અને શાકનો ઉપયોગ કરું છું. એથી મુશ્કેલી પડતી નથી.”

મણિપહેનને તમિષત સાચવવા અને મનને પ્રકૃતિલત રાખવા એ જ કાગળમાં સલાહ આપે છે :

“મન પ્રકૃતિલત રાખતાં આવડે તો શરીર સામાન્ય રીતે સારું રહે છે. પણ મનમાં ઉદાસ બનાવનાર તર્કવિતર્ક આવ્યાં કરે તો એની માઠી અસર શરીર ઉપર થયા વિના રહેતી નથી. જે ભજનમાં મન પરોવી શકાય અને એમાં આનંદ આવે અને બહારની દુનિયામાં શું થાય છે કે થશે તેની જરાયે પરવા ન કરીએ તો દિવસો ખૂબ આનંદમાં નય. કેટલાંક મનગમતાં ભજનો કંઠે કરી લીધાં હોય તો પછી મોજથી ગમે ત્યારે એનું રટણ કરી શકાય. રાત્રે ઊંધ ખરોખર આવવી નેઈએ. જે ઊંધ સારી આવે તો કશી મુશ્કેલી ન આવે. અંદરના કરતાં હમણાં તો બહારની મુશ્કેલીઓનો પાર નથી. બાપુના છેલ્લા ફતવાથી શી પરિસ્થિતિ થઈ છે તે હજી ચોક્કસ ખબર પડી નથી. થોડા વખતમાં પડશે. એ કંઈ ઠાંક્યું થોડું રહેવાનું છે? જે થાય તે આપણને તો સરખું જ છે.”

તા. ૩૦-૪-૩૪ના કાગળમાં પણ કાર્યકર્તાઓના ખબરઅંતર લખે છે:

“ઉત્તમચંદ અને સંતોક અમદાવાદ ગયાં છે. સંતોકના ગળાના કાકડા કાલે વાડીલાલ સારાભાઈ હોસ્પિટલમાં ડો. પટેલ પાસે કપાવ્યા છે. સારાભાઈને ત્યાં ઊતર્યાં છે. સાથે ઉત્તમચંદના ભાઈની ચૌદ વર્ષની છોકરી કેસર છે. ભાઈ ક્યાંક ખીજવર સાથે પરણાવી દેવાનું કરતા હતા. ઉત્તમચંદ વખતસર જઈ પહોંચ્યા એટલે અટક્યું છે. છોટુભાઈ મોટરવાળા, એની વહુ અને છોકરી બધાં ઉભરાટ ગયાં છે. એકાદ મહિનો રહેશે. ઉભરાટ મરોલીથી વીસ માઈલ દૂર દરિયાકાંઠે છે. ગાયકવાડી ગામ છે. ત્યાં ગાયકવાડે કંઈક મકાનો બંધાવ્યાં છે એમાં રહેવાનું છે. વેડછીવાળા ચૂનીભાઈ, સૂરજબહેન તથા ગોરધનબાબા અને કેશવભાઈ પણ ત્યાં ગયાં છે. ઉત્તમચંદ અને સંતોક આવતે અઠવાડિયે ત્યાં જશે. હમણાં બધાં માંદાં અને ભાંગલાં થયાં છે તે ત્યાં આરામ લઈ રહ્યાં છે. મહિના પછી છોટુભાઈ મોટર લઈને બારડોલીમાં મંજુબહેન પાસે પહોંચી જવાનો છે. મંજુબહેન કડોદમાં શાખા કાઢવાનાં છે. અઠવાડિયામાં બે દિવસ ત્યાં જવાનું રાખશે. મંજુ અત્યારે આખા દિવસમાં છ કેળાં અને એક રતલ દૂધ એટલું જ લે છે. મેં એને દૂધ ખૂબ વધારવા લખ્યું છે. રસોઈ તૈયાર મળે તો ખાય ખરી. પણ હમણાં સગવડ નથી. પાછું બધું રાગે પડી નય ત્યારે થઈ શકે. થોડા દિવસ પછી શું થાય છે તે નેઈશું. કિશોરલાલ હજી દેવલાલીમાં જ છે. કોઈ દાકતરનાં ઈન્કેશન લેવાં શરૂ કર્યાં છે. ફાયદો થશે તો ચોમાસું ત્યાં જ કાઢશે એમ કહે છે. વિદ્યાપીઠવાળા નગીનદાસ પણ ત્યાં આવ્યા છે. વિસાપુરથી ખોખરા થઈને

આવ્યા છે. તબિયત સુધારવા એક મહિનો રહેવાના છે. વિસાપુરમાં બધા સારા છે. માત્ર જીગતરામ બહુ સુકાઈ ગયા છે, એમ ઉત્તમચંદ્ર લખતો હતો. ભારકર હજી તો અમદાવાદમાં જ છે. શાંતા પણ ત્યાં જ છે. મંગળા મેટ્રિકની પરીક્ષામાં ખેડી છે. રવિશંકર છૂટીને રાસ જઈ આવ્યા. લોકો ખૂબ દુઃખી થઈ ગયા છે. કેટલાક થાક્યા છે. હેરાનગતિ પાર વિનાની છે. પણ આશાભાઈ બહુ બહાદુરી બતાવી રહ્યો છે. આપુને મળવા જવાનો છે. તે પછી શું કરવું એનો નિર્ણય કરીને મને લખશે.

“બલ્લભભાઈએ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં પ્રમુખ તરીકે સારી ખ્યાતિ મેળવી લાગે છે. દાદા તો હજી રત્નાગિરિ જ પડ્યા છે. એમનું તો હવે બધાની સાથે જ નક્કી થઈ જવાનું. એમને તો ત્યાં વેરભાવે ભગવાન મળ્યા જેવું થયું છે. ત્યાં રહેવાથી તબિયતમાં સારો સુધારો થયો હોય એમ જણાય છે. અમદાવાદ શરીર બહુ બગડી ગયું હતું. અને વધારે બગડે એવો સંભવ હતો. એટલામાં જવાનું થયું. એટલે એક રીતે તો સુખી થયા ગણાય.”

ગુજરાતના એક બહુ નૂતના કાર્યકર્તા કૂલચંદ્ર આપુજી શાહ વિસાપુર જેલમાંથી છૂટ્યા પછી થોડા વખતમાં ગુજરી ગયા, તેમને વિષે એ જ કાગળમાં લખે છે :

“ગયે અઠવાડિયે બિચારા કૂલચંદ્ર આપુજી ગુજરી ગયા. બહુ ભલા માણસ હતા. નૂતનામાં નૂતના કામ કરનારા હતા. સાધારણ સ્થિતિમાં અથવા ગરીબ સ્થિતિમાં હોવા છતાં આખી ઉંમર દેશસેવામાં જ ગાળી. ખેડા જિલ્લામ એની જગ્યા લેનાર કોઈ નથી. એનું મરણ પણ બહુ ભારે થયું ગણાય. આગલે દિવસે નરસિંહભાઈ પટેલ પાસે આણંદ ગયા હતા. વિકૂલ સ્મારક સમિતિના ખેડ મંત્રી છે. સાંજ સુધી આણંદ રહ્યા. બીજે દિવસે સમિતિની મીટિંગ નડિયાદમાં કરવાનું ઠરાવીને પાછા નડિયાદ ગયા. સાંજે ઘેર જઈને રાત્રે ખાર વાગ્યા સુધી પડોશી સાથે ખૂબ વાતો કરી. પછી ઘરમાં જઈ અગાસીમાં સૂઈ ગયા. ઘરમાં કોઈ જ ન મળે. સાવ એકલા. છોકરો અમદાવાદ માંદો હતો તેથી એમનાં વહુ છોકરાની સારવાર માટે અમદાવાદ ગયાં હતાં. ગોકળદાસ તલાટી એમના ઉંમર-ભરના સાથી તે પણ તે જ દિવસે મુંબઈ ગયેલા. દાદુભાઈ સમિતિના પ્રમુખ છે તે પણ મુંબઈમાં. કૂલચંદ્રભાઈ રાત્રે ખાર વાગ્યે પથારીમાં સૂતા એ સૂતા. પછી ઊંઠ્યા જ નહીં. સવારે સમિતિનો પટ્ટાવાળો આઠ વાગ્યે ઘેર આવ્યો તોયે ઊઠેલા નહીં, એટલે પડોશીને પૂછ્યું. પછી બધાં ઘરમાં દાખલ થયાં. અગાસીમાં સૂતેલા જોયા. ડોક્ટરને બોલાવ્યો. ડોક્ટરે કહ્યું કે હુદય બંધ પડવાથી ગુજરી ગયેલા છે. રાત્રે પ્રાણ ચાલી ગયા. કોઈ પાસે ન મળે. કોઈને ખબર પણ ન પડી. નરસિંહભાઈ સવારે આણંદથી નીકળી નવ વાગ્યે નડિયાદ આવ્યા, ત્યારે રટેશન પર જ સમાચાર મળ્યા કે કૂલચંદ્રભાઈ તો ચાલી ગયા. બિચારા એ તો છેક જ હેબતાઈ ગયા. પણ શું કરે? એમના આમ એકાએક ચાલી ગયાના સમાચાર જાણ્યા ત્યારે મને પેલું ભજન યાદ આવ્યું :

કોનાં છારુ, કોનાં વાછરુ, કોનાં મા ને બાપજી,
અંતકાળે જવું એકલા, સાથે પુણ્ય ને પાપજી.

“નડિયાદે ઠીક માન આપ્યું. હડતાલ પડી. સરથસ નીકળ્યું. બહુ માણસો સ્મશાનમાં ગયા હતા. મુંબઈમાં કાલે એમના સ્નેહીઓએ મીટિંગ કરી હતી. ભૂલાભાઈ પ્રમુખ થયા હતા. મુનશી, જમનાદાસ મહેતા વગેરે. બહુ સારું બોલ્યા. કૂલચંદભાઈને હૃદયનો રોગ તો હતો જ. વિસાપુરમાં પણ કોઈ કોઈ વાર દરદ થઈ આવતું. ત્યારે સૂમ થઈને પડી રહેતા.”

પછી વિક્કલભાઈના વીલ વિષે લખે છે :

“ગયે અઠવાડિયે શંકરભાઈ અમીન (સોલિસિટર) મને મળવા આવ્યા હતા. તેમની રુત તો બહુ વખતથી મેળવેલી હતી, પણ એમને નવરાશ નહોતી મળતી. કોર્ટ બંધ થઈ અને કુરસદ મળી એટલે આવ્યા. વીલ સંબંધમાં કોર્ટમાં જે જે પગલાં ભરવાનાં છે તેની વાત કરવા આવ્યા હતા. મને બધી વાત કરી. મેં તો કહ્યું કે તમને સૂઝે એમ કરો, એમાં મને કરો રસ નથી.”

પછી આમતેમના સમાચાર આપે છે :

“ભક્તિલક્ષ્મી ચોરવાડ છે. દરબારના ભાઈની દીકરી માંદી છે તેને ત્યાં રાખેલી છે, તેની સારવાર કરવા રહ્યાં લાગે છે. સૂર્યાકાંત અને શાંતા પણ ત્યાં જ છે. મહેન્દ્ર ભાદરણમાં લલ્લુભાઈને ત્યાં રહે છે. એને ભણવાનો ખૂબ રસ લાગ્યો છે. ભાદરણ હાઈસ્કૂલમાં પાંચમા ધોરણમાં દાખલ કરાવ્યો છે. બે વર્ષમાં મૅટ્રિક થવાનો ઇરાદો રાખે છે. એટલે હમણાં તો ખૂબ મહેનત કરી રહ્યો છે. ખીન્દ બે (દરબારસાહેબના દીકરાઓ) ભાવનગર દક્ષિણામૂર્તિમાં છે. ત્યાં બેઉ ઠીક છે. છગનલાલ નેષી પણ હમણાં તો ભાવનગરમાં જ છે. પરદેશી ઠરાનીને બહાર કાઢેલા છે એટલે ખીન્દે જઈ શકતા નથી. એવું જ મણિલાલ કોઠારીનું થઈ પડ્યું છે. એ પણ નેરાવરનગરમાં ભરાઈ પડ્યા છે. હમણાં ખૂચ (વેણીલાલ) છૂટ્યો. એના ઉપર પણ એવો જ હુકમ કાઢ્યો છે. અખ્યાસ ડોસા ભરૂચની સભામાં* ગયા હતા અને પ્રમુખ થયા હતા. ડોસા ખૂબ કામ કરી રહ્યા છે. ગામડે ગામડે રખડે છે અને રૂપિયા ભેળા કરે છે. ગામડે ફરે છે એમ તબિયત સારી થતી નય છે, એમ લખે છે. અજબ ડોસો છે. મીડુબહેનનો કાગળ હતો. વચ્ચે માંદાં પડી ગયાં હતાં. હવે પાછાં સારાં થઈ ગય છે. હમણાં તો ખૂબ રખડે છે. પૈસા ઉધરાવી લાવે છે, લાકડાં માગી લાવે છે, ને મકાનો બંધાવે છે. સુરત જિલ્લાના આપણા બધા કાર્યકર્તાઓને હમણાં તો મરોદી એક ઉતારાનું સ્થાન થઈ પડ્યું છે. રહેવાનું ત્યાં રાખીને આનુબાનુ રાનીપરજમાં કેશુભાઈ, ચૂનીભાઈ વગેરે બધા રખડે છે. લોકો ખૂબ જ ડરી ગયેલા હતા, પણ ધીમે ધીમે ભડક ઓછી થાય છે.”

તા. ૧૪-૫-૩૪ના કાગળમાં મણિબહેનને આવા જ બધા સમાચાર આપે છે :

“ચંદુભાઈ, કાનજીભાઈ, રવિશંકર અને છાટુભાઈ પુરાણી એટલા રાંચી જઈ આવ્યા. હવે ખેડૂતોને માટે કંઈક રકમ ભેળી કરવા પ્રયત્ન કરે છે. હમણાં તેઓ

* નાકરની લડતમાં પડેલા અને ખુવાર થયેલા ખેડૂતોને શક્ય તેટલી રાહત આપવા માટે ફંડ એકઠું કરવાની સભા.

મુંબઈમાં પડ્યા છે. મૃદુલા પણ રાંચી ગઈ હતી. ત્યાંથી માથેરાન ગયેલી. તે પાછી અમદાવાદ પહોંચી ગઈ છે. અમદાવાદમાં સ્ત્રીઓની કાંઈક સંસ્થા તેણે કાઢી છે. બાપુને નિર્ણય તેને પસંદ ન પડ્યો હોય એમ બને. પણ હવે તો શાંત થઈ ગઈ લાગે છે. રાંચી જઈ આવ્યા પછી એના મનનું સમાધાન થઈ ગયું હશે.

“ રાસવાળાને પાકું દુઃખ છે. પેલો નડિયાદવાળો ઇસ્માઈલ ગાંધી મુસલમાનોની ટાળી કરી જમીનો રાખી લઈને પડ્યો છે. ખેતરોમાં તંબુ નાખ્યા છે અને હથિયારના પરવાના લીધા છે. તોફાની ટાળું રહ્યું એટલે ખેડૂતોને ખૂબ ડરીને રહેવાનું રહ્યું. રાસવાળો આશાભાઈ બહુ ભારે હિંમત બતાવી રહ્યો છે. રવિશંકર આવી ગયાથી એને ખૂબ હ્રાંક મળી છે. ચંદુભાઈ પણ ઠીક મદદ કરી રહ્યા છે. પણ કામ બહુ ભારે છે. કેમ પહોંચી વળવું એ સવાલ છે. ગામ છોડીને જવાનું રહ્યું. હવે ગામમાં રહે પોસાય તેમ નથી. બધી જમીન ગઈ છે અને ખેડવા તો નોઈએ. નહીં તો પૂરું શી રીતે થાય ?

“ મુંબઈમાં મિલમન્દૂરો હડતાલ પાટી ખેડા છે. અમદાવાદમાં પણ એક વખત તો ખીક જેવું લાગતું હતું. પણ હમણાં ત્યાં કંઈ થાય એમ લાગતું નથી. મૃદુલાને કાગળ હતો કે મન્દૂરોના નેતાઓ (શંકરલાલ બેંકર અને અનસૂયાબહેન) માથેરાન છે, એટલે તમારે હડતાલ પડે એની કશી ચિંતા ન રાખવી. મુંબઈના કેટલાક અમદાવાદ પહોંચી ગયા છે, અને મન્દૂરોમાં પ્રચાર કરે છે. પણ ત્યાં મન્દૂર મહાજન સિવાય બીજા કોઈનો પગપેસારો થાય એવું લાગતું નથી.

“ દાદા (માવલંકર) હજી રત્નાગિરિમાં જ છે. એમનાં મા અને કમુ ત્યાં ગયાં છે. દાદાને મેં કમુ વિષે સૂચનાઓ મોકલી હતી. હવે રોજ સાથે ફરવા લઈ બધા છે. ખોરાક બહુ થોડો લેતી હતી. શરીર નાન્ટુક બનાવવું હોય તો થોડું ખાવું નોઈએ એવું એને અમદાવાદમાં કોઈ છોકરીએ શીખવ્યું હતું. તેથી અડધી ભૂખે મરતી હતી. હવે ઠીક ખોરાક લે છે. એટલે શરીર સારું થયું છે. દાદાને રત્નાગિરિથી ખૂબ ફાયદો થયો.

“ આપણા ઓફિસવાળા કૃષ્ણલાલનો છોકરો નરેન્દ્ર બી. એસ. સી. ની પરીક્ષામાં સેકન્ડ ક્લાસમાં પાસ થયો. સારું થયું. ગરીબ માણસ છે. છોકરો કમાતો થાય તો ઘરનું ઠીક ચાલે. છોકરો બહુ સારો છે. અભ્યાસ ઠીક કર્યો કહેવાય. ”

તા. ૩૦-૫-'૩૪ના કાગળમાં કાર્યકર્તાઓની આવી જ ચિંતા કરતા જણાય છે :

“ ડોક્ટર હરિપ્રસાદનો છોકરો વિષ્ણુ ગયે અઠવાડિયે હુદય બંધ પડવાથી ગુજરી ગયો. ૨૮ વર્ષની ઉંમર હતી. જે મહિનાથી મુંબઈ રહેતો હતો. એલ. સી. પી. એસ. ની પરીક્ષા માટે વાંચતો હતો. ખૂબ મહેનત કરી એથી શરીર નબળું પડી ગયું. પરીક્ષા આપીને ઘરે આવ્યો અને બીજે જ દિવસે ગુજરી ગયો. સારું થયું કે પરણેલો નહોતો. જેત્રણ વર્ષથી ડોક્ટર પરણાવવા મહેનત કરતા હતા. એ ના પાડતો હતો. પરીક્ષા થઈ ગયા પછી પરણવાનો વિચાર હતો. ડોક્ટર તો ગિન્ટુભાઈ (સર ચીનુભાઈ) સાથે બંધી ગયા હતા. ખબર મળી

એટલે પાછા આવ્યા. છોકરો બહુ સારો હતો. ડોક્ટરને લાગી આવ્યું તો છે જ. પણ એ હિંમતવાળા છે.

“હરિવદન હજી અમદાવાદમાં જ છે. હવે થોડા દિવસમાં નવસારી આશ્રમમાં પાછા જશે. બધું બંધ રહ્યું એટલે એને ગમ્યું નથી. પણ શું કરે ?

“કાનજીભાઈનો દીકરો પ્રમોદ અહીં એની સાથે હતો. એ પણ છૂટીને સુરત ગયો છે. પ્રમોદ સરસ છોકરો છે. જિંદગી દેશસેવામાં જ આપવાનો નિર્ણય કર્યો છે. કાનજીભાઈએ પણ એને રત્ન આપી છે. એનો નાનો ભાઈ પ્રિવિયસમાં ફર્સ્ટ ક્લાસમાં પાસ થયો. આખું કુટુંબ ઠીક રંગાયેલું છે. બધાંએ સહન પણ ખૂબ કર્યું. નુકસાન પણ સારી પેઠે વેઠ્યું છે. બહુભાઈએ કોઠામાં (સ્વનિસ્સિ-પાલિટીના પ્રમુખ તરીકે) ઠીક આબરૂ મેળવી છે. એમના કામથી સૌ ખૂબ રાજી છે. મૂરુજી મજામાં છે. એ છાપામાં દટાઈ ગયો છે. જરાયે નવરો થતો નથી. ભારકર મુંબઈ આવી ગયો છે. કોંગ્રેસ હોસ્પિટલનો ચાર્જ પાછા સંભાળી લીધો છે. હજી મુંબઈમાં ઘર વસાવ્યું નથી. શાંતા વગેરે સોજિત્રામાં જ છે. ઘર રાખ્યા પછી બોલાવવાનો ઈરાદો રાખે છે.

“વેલાંબહેન વડોદરે ગયાં છે. આનંદી, મણિ અને વનમાળા એની સાથે છે. દુર્ગા, મણિ અને અમીના હમણાં તો અંદર છે, પણ બહાર આવશે એટલે તેમને ક્યાં રાખવાં એનો વિચાર કરવાનો છે. કિશોરલાલ બાપુ સાથે મસલત કરવાના છે. આશ્રમ નીકળી ગયો એટલે આ બધાને તો પગ નીચેની ધરતી ચાલી ગયા જેવું થયું છે. કોઈ સ્થાન રહ્યું નહીં. અને પાછાં આટલે વર્ષે સંસારમાં જવું એ પણ ન ગમે. એટલે શું કરે? લડાઈ બંધ થઈ એટલે બાળ, કાંતિ વગેરે કંઈક અભ્યાસ કરવાની સગવડો શોધતા થઈ ગયા છે. પણ શું કરવું અને ક્યાં રહેવું એ નિર્ણય કરી શક્યા નથી.”

તા. ૧૭-૬-'૩૪ના કાગળમાં આશ્રમનાં બધાંની થયેલી વ્યવસ્થા વિષે લખે છે :

“અત્યારે તો બાપુએ એવી ગોઠવણ રાખી છે કે નારણદાસ રાજકોટમાં જ રહે. અને ત્યાંની જમનાદાસવાળી નિશાળમાં આશ્રમનાં બધાં છોકરાંને ભણાવવાની ગોઠવણ કરે. આશ્રમનાં મોટાં બધાં ગામડાંમાં જુદે જુદે સ્થળે ગોઠવાઈ જઈને ગરીબાઈથી રહે એવી ગોઠવણ બાપુ કરવા ધારે છે. નારણદાસ રાજકોટમાં રહે, તે જેઓ ગામડે પડ્યા હોય તેમની સાથે સંબંધ અને સાંકળ ગોઠવે. પણ બધાંને રાજકોટમાં છોકરાંને મૂકવાનું ગમશે કે કેમ એ સવાલ છે. સૌથી મોટો સવાલ તો અમીના અને એનાં છોકરાંનો થઈ પડશે એમ હું માનું છું. કુરેશીનો પણ વિચાર કરવાનો રહેશે. આ બંધી વાતોનો આધાર તો બાપુ ઓગસ્ટની પહેલીએ શું કરશે એના ઉપર રહેશે. આપણા બારડોલીના આશ્રમો તો હજી પાછા મળ્યા નથી. અને ક્યારે મળશે તેનું કશું જ નક્કી નથી.”

ડાહ્યાભાઈને તા. ૪-૭-'૩૪ના રોજ કુટુંબ વિષે લખે છે :

“તમે લખો છો એ બધું જ સાચું હોય તોપણ તમારા વિચારમાં દોષ હોય એમ મને લાગે છે. આપણે એમના જેવા થઈએ તો પછી આપણામાં અને એમનામાં ફેર શો રહ્યો? અપકારનો બદલો ઉપકારથી વાળવો એ ડાહ્યા

માણસનું કામ છે. બૂરાની સાથે બૂરાઈ કરનારાં તો જગતમાં ઘણાંયે છે. એની મા ગમે તેવી હોય તેમાં એ છાકરાનો શો દોષ? . . . (ફલાણા) એને કેમ નોકરી અપાવતા નથી એવો વિચાર આપણે ન કરીએ. એ આપણો છે અને આપણે અપાવી શકીએ તો અપાવવી જોઈએ. તમે એનો કાગળ જોઈ ક્રોધે ભરાયા લાગો છો. એના ઉપર ક્રોધ ન શોભે. એની માનો કે બીજાનો દોષ હોય એનો ક્રોધ એ નિર્દોષ બાળક ઉપર ન હોય. . . મને લાગે છે કે આપણે કુટુંબથી અલગ રહ્યા છીએ તેથી મહા ખટખટમાંથી ધૂટી ગયા છીએ. કોઈને દોષિત ઠરાવવા માટે આપણે કશું પૂરું નહીંતા નથી. આપણને નહીંવાનો અવકાશ નથી. ઇચ્છા પણ નથી. સહુનો આજીવનો દોષ હશે. . . ને એમના છાકરામાંથી કોઈ રાખી શકતા નથી. અને એ ભાઈએને પણ એકબીજા સાથે બનતું નથી. આમ કમનસીબે કુટુંબકલેશ જેવું ચાલ્યાં જ કરે છે. આપણો ધર્મ સૌને જોડી મદદ થાય તેટલી મદદ કરવાનો તો છે જ. એ ન કરીએ તો આપણે આપણો ધર્મ ચૂકીએ. કુટુંબમાંથી કોઈ આપણી મદદ માગતો આવે ત્યારે તેને આપણે કેમ તરછોડી શકીએ? આ બધી વાત તો તમે ક્રોધ છોડીને વિચારો તો સમજ પડે. અકળાવાથી ન બને. કોઈના બોલવા અગર લખવા ઉપર ગુસ્સો કરવો એ આપણને શોભે નહીં. સામાના ક્રોધની સામે પ્રેમથી જ કામ લઈ શકાય. આપણે તો ઉદારતાથી વિચાર કરવો જોઈએ. પણ આ બધું તમને ન સમજાય એ હું સમજી શકું છું. સામાન્ય વિચારસરણી તમારા જેવી જ હોય છે. એમાંથી બહાર નીકળવું કઠણ છે. પણ એ જ ઉત્તમ છે.”

સરદાર જેલમાં પડ્યા પડ્યા કેટલા કેટલા માણસોનો વિચાર કર્યાં કરતા હતા તે એમણે લખેલા કાગળોમાંથી ઉપર જે થોડા ઉતારા આપ્યા છે તે ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આ કાગળોમાં જે અનેક નામો આવે છે તેમને તો ખબરે નહીં હોય કે સરદાર આપણો વિચાર રાખતા હશે. એક ભાઈની તો મને પ્રત્યક્ષ માહિતી છે. તેમણે કહેલું કે હું તો સરદાર સાથે કોઈ દિવસ બોલ્યો પણ નથી અને સરદાર મને આજીવન હશે કે કેમ તે પણ મને ખાતરી ન હતી. છતાં સરદારે મારી પણ કાળજી રાખી છે, તેની મને નવાઈ લાગે છે. પણ પોતાના તમામ સાથીઓ અને કાર્યકર્તાઓની કાળજી ન રાખે તો પછી સરદાર શેના કહેવાય? સેવકો પ્રત્યે સરદારના દિલમાં ઊંડો વાત્સલ્યભાવ હતો તેથી જ તેઓ સરદારપદને સફળ રીતે શોભાવી શક્યા.

૧૨

વિદ્યાપીઠ પુસ્તકાલય પ્રકરણ

ગાંધીજીએ સને ૧૯૩૩ના જુલાઈની ૩૧મીએ સાબરમતી આશ્રમ વિખેરી નાખ્યો એ કહેવાઈ ગયું છે. તે વખતે આશ્રમનું પુસ્તકાલય રખડી ન જાય અને તેનો સદુપયોગ થાય તે માટે એ તેમણે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપી દીધું. પુસ્તકાલય સોંપી દેવાનો વિચાર ચાલતો હતો તે વખતે શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર પૂનામાં હતા. ગાંધીજીએ પહેલાં આશ્રમનું પુસ્તકાલય વિદ્યાપીઠના પુસ્તકાલય સાથે ભેગવી દેવાની વાત કાકાસાહેબને કરેલી. પણ એનો અમલ લડત આવી તેને લીધે થઈ શકેલો નહીં. એટલે આ વાત સાંભળી પેલા સંકલ્પનું સ્મરણ કરાવવાના ઉદ્દેશથી ગાંધીજીને કાગળ લખી તેઓ અમદાવાદ આવવા પૂનાથી નીકળ્યા. કેવા સંજોગોમાં વિદ્યાપીઠનું પુસ્તકાલય તેમણે મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપ્યું એની વિગતોનું વર્ણન કરતો એક કાગળ શ્રી કાકાસાહેબે ગાંધીજીને તા. ૩૦-૭-'૩૪ના રોજ લખેલો. તેમાં ગાંધીજી સાથે તેમને તે વખતે થયેલી વાતોનો અહેવાલ તેમણે આપ્યો છે. તેમાંથી મુદ્દાનો ભાગ નીચે આપ્યો છે :

“ આપે જ શરૂઆત કરી કે વિદ્યાપીઠનું પુસ્તકાલય પણ આપણે મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપી દઈએ તો કેવું? મેં કહ્યું અહીં આવતાં રસ્તામાં મેં પણ એ જ વિચાર કર્યો હતો. આપે આશ્રમની લાઇબ્રેરી વિદ્યાપીઠને આપી હોવા છતાં મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપી એટલે બંને લાઇબ્રેરીઓ મ્યુનિસિપાલિટીને અપાય એમ જ આપ ઇચ્છતા હશે, નહીં તો આપને હાથે આતું પગલું ન જ ભરાત, એ વિચારશ્રેણીએ મેં પણ નક્કી કર્યું કે વિદ્યાપીઠની લાઇબ્રેરી કાઢી નાખીએ એમાં જ શ્રેય છે. દસ વરસ સુધી અથવા એથીયે વધારે વખત બધાએ જેલમાં રહેવાનું છે. તો ચોપડીઓ સરકારના તાબામાં સડતી શા માટે રાખીએ? દસ વરસને અંતે પરિસ્થિતિ બદલાઈ હશે તે વખતે બધો જ વિચાર જુદી રીતે કરવાનો હશે. વિદ્યાપીઠની પ્રવૃત્તિનો હમણાં જ એક સ્વાભાવિક અંત આવે છે તો એ લાઇબ્રેરીનો ઉપયોગ લોકો કરતા થાય એ જ સારું છે.

“ પણ મેં ઉમેર્યું કે એ પુસ્તકાલય અને આશ્રમનું પુસ્તકાલય પણ મ્યુનિસિપાલિટીને આપવા વિષે મારો મતભેદ છે. . . . સરકાર ગમે ત્યારે મ્યુનિઠને સસ્પેન્ડ કરી પુસ્તકાલય પોતાના તાબામાં લઈ શકે છે. એટલે એ સરકારને આપ્યા બરાબર છે. આપે કહ્યું: એટલો દોષ એમાં રહે છે એ સાચી વાત છે. પણ મ્યુનિસિપાલિટી વલ્લભભાઈની છે. આપણે પ્રજાની સેવા કરતા હોઈશું તો મ્યુનિસિપાલિટીનો કબજો આપણો જ રહેવાનો છે. વલ્લભભાઈનો સ્વભાવ હું બરાબર જાણું છું. વલ્લભભાઈને આ વસ્તુ ગમશે. . . .”

૧૫૯

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

અમદાવાદ આવીને તા. ૩૧મી જુલાઈએ કાકાસાહેબે કલેક્ટરને કાગળ લખીને પુછાવ્યું કે,

“ તમે મને મારે જોઈએ તે પુસ્તકો લઈ જવાની પરવાનગી તો આપેલી જ છે. હું એમ માની શકું ખરો કે વિદ્યાપીઠના મકાનમાંથી તમામ પુસ્તકો અને જે ઉપર તે રાખવામાં આવ્યાં છે તે ઘોડા વગેરે ખસેડી લઈ જવાની મને છૂટ છે? આ પ્રશ્ન એટલા માટે ઉપસ્થિત થયો છે કે સાબરમતી આશ્રમનાં પુસ્તકો જે રીતે લોકોપયોગ માટે આપી દેવામાં આવ્યાં છે તે જ રીતે વિદ્યાપીઠનો પુસ્તકસંગ્રહ પણ આપી દેવાનો ઇરાદો વિદ્યાપીઠના ટ્રસ્ટીઓનો છે.”

આ કાગળનો મુસદ્દો ગાંધીજીએ કરી આપ્યો હતો.

આના જવાબમાં કલેક્ટરે જણાવ્યું :

“ વિદ્યાપીઠનાં પુસ્તકો તથા મકાન સાથે જડી દેવામાં ન આવ્યા હોય એવા ઘોડા તમે પહોંચ આપીને લઈ જાઓ એમાં કશો વાંધો નથી.”

તે જ દિવસે કાકાસાહેબ પૂના જવા નીકળવાના હતા એટલે ગાંધીજીને કહેતા ગયા કે વિદ્યાપીઠનું પુસ્તકાલય મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપી દેવાનો કાગળ આપ જ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખને લખશો. એ પ્રમાણે ગાંધીજીએ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખને વિદ્યાપીઠના પુસ્તકસંગ્રહની ભેટ સ્વીકારવાનું લખ્યું. પછી વિદ્યાપીઠનો પુસ્તકસંગ્રહ વિદ્યાપીઠના મકાનમાંથી ખસેડી મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપવામાં આવ્યો.

સરદાર અને ખીન્ન કેટલાક જેઓ વિદ્યાપીઠમંડળના સભ્યો હતા અને એ રીતે વિદ્યાપીઠની મિલકતના ટ્રસ્ટીઓ હતા, તેઓમાંના ઘણાખરા તે વખતે જેલમાં હતા. એટલે તેમને પૂછી શકાય એમ નહોતું. પણ ગાંધીજીની સંમતિ મળેલી હોઈ, જેઓ બહાર હતા તેમાંથી કેટલાકને પુસ્તકાલયનું દાન આપી દેવાની આબતમાં કાને વાત નાખી દેવા ઉપરાંત તેમની વિધિસર સંમતિ લેવાની કાકાસાહેબે જરૂર માની નહીં. સરદારને જેલમાં વિદ્યાપીઠના પુસ્તકાલયના દાનની ખબર પડી ત્યારે તેમને આ વાત ગમેલી નહીં. પુસ્તકાલય એ વિદ્યાપીઠનું મહત્ત્વનું અંગ ગણાય, અને તેના વિના ભવિષ્યમાં વિદ્યાપીઠની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવાનું અશક્ય જેવું થઈ જાય એમ તેમને લાગતું હતું. પણ જેલમાંથી તો તેઓ કાંઈ કરી શકે એમ નહોતું. ૧૯૩૪ના જુલાઈમાં બહાર આવ્યા પછી અધી વિગતોની તેમણે તપાસ કરી. પુસ્તકાલયનું દાન અપાયું છે એ ફીક થયું કે અફીક થયું એ બાબુએ રાખતાં તેમને લાગ્યું કે, ‘ આવી રીતે ટ્રસ્ટની મિલકત ખીજ સંસ્થાને આપી દેવાનો શ્રી કાકાસાહેબને અધિકાર ન હતો, એટલું જ નહીં પણ આખા વિદ્યાપીઠમંડળને પણ પુસ્તકાલય અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી જેવી, સરકારના અંકુશવાળી સંસ્થાને આપી દેવાનો અધિકાર નથી. કારણ, વિદ્યાપીઠની સ્થાપના અસહકારની ચળવળમાંથી

થયેલી હોઈ તેના હેતુઓ અને ઉદ્દેશોમાં સ્પષ્ટ જાણવેલું છે કે, સરકારથી સર્વ પ્રકારે સ્વતંત્ર રહીને વિદ્યાપીઠ કેળવણીનું કામ કરવું તથા પોતાની સંસ્થાઓ ચલાવવી. વિદ્યાપીઠના અંધારણની પુરવણીમાં વિદ્યાપીઠના સિદ્ધાંતો આપવામાં આવ્યા છે, તેમાં પણ 'રાજ્યસત્તાના અંદુશ'એ મથાળા નીચે સ્પષ્ટ લખવામાં આવ્યું છે કે પોતાનાં ધોરણો ઠરાવવામાં તથા પોતાની સંસ્થાઓની વ્યવસ્થા કરવામાં વિદ્યાપીઠ સરકારથી સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર રહેશે. હવે મ્યુનિસિપાલિટી તો કાયદાથી સ્થપાયેલી સંસ્થા હોઈ તેના ઉપર કલેક્ટર, કમિશનર તથા સરકારના બીજા અમલદારોના અમુક અંદુશો રહેલા હોય છે. વળી તેને સોંપેલી દુરબ્ધે અન્નવવામાં તે કસૂર કરતી માલૂમ પડે તો સરકાર તેનો કબજો પણ લઈ શકે છે. એટલે વિદ્યાપીઠ જેવી અસહકારી અને સરકારથી સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર રહેવાના સિદ્ધાંતવાળી સંસ્થા પોતાની મિલકત આવી સરકારના અંદુશોવાળી સંસ્થાને સોંપે એમાં સિદ્ધાંતનો અને ટ્રસ્ટના કાયદા પ્રમાણેની દુરબ્ધેનો પણ ભંગ થતો હતો. વળી વિદ્યાપીઠના દાતાઓએ વિદ્યાપીઠના ઉપરના સિદ્ધાંતો ધ્યાનમાં રાખીને વિદ્યાપીઠને દાન આપેલાં હોઈ, મ્યુનિસિપાલિટી જેવી સરકારના અંદુશવાળી સત્તાને વિદ્યાપીઠની મિલકત સોંપી દેવામાં દાતાઓનો પણ વિશ્વાસભંગ થતો હતો.'

સરદારે પોતાના આ વિચાર ગાંધીજીને જણાવી તેમની સલાહ લીધી. ગાંધીજીને તે દિવસે મૌન હોઈ તેમણે સરદાર સાથે લખીને વાતચાત કરી.

ગાંધીજી: "મારો અભિપ્રાય એવો થાય છે કે મ્યુનિસિપાલિટી પાસે રહેવા દઈ એનું ટ્રસ્ટ અનુભવ હોય તો કરાવવું. ત્યાં તેનો સારામાં સારો ઉપયોગ છે એમ મને લાગે છે. પણ બીજાઓને એ ગળે ન ઊતરે તો એ પાછાં લેતાં મુદ્દલ સંકોચ ન આવે. આમાં કોઈની પ્રતિષ્ઠાને કે કાકાની લાગણીનો સવાલ નથી. કાકા સહન કરી લેશે.

"વિચાર કરવા બેસીએ તો એમ પણ કહેવું નેઈએ ના કે કાકા ભૂલ્યા તોપણ મારે તેનો અધિકાર તપાસવો નેઈતો હતો ના? એટલી ધમાલમાં અનેક કામો એક પછી એક કરી નાખ્યાં, તેમાં આ પણ વગર તપાસ્યે કરી નાખ્યું."

સરદારે કહ્યું: કાકા તો કહે છે કે વિદ્યાપીઠનું પુસ્તકાલય મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપવાની સૂચના પ્રથમ આપે કરેલી. તેના જવાબમાં ગાંધીજીએ લખ્યું:

"કાકા મારી સૂચના વિશે વાત કરે છે તેનું મને સ્મરણ નથી. પણ તેને છે તે આપણે માનવું નેઈએ."

સરદારે ટ્રસ્ટીઓના અધિકાર વિષે વાત કરી હશે એટલે તે વિષે ગાંધીજીએ લખ્યું:

"અધિકાર ન હતો એ તો બરોબર છે. હું તો એટલું જ કહું છું, અધિકાર વિના અપાયેલું દાન અધિકારીઓ હંમેશાં પાછું લઈ શકે છે. વસ્તુતાએ ને એ પુસ્તકો પાછાં લેવાનો ધર્મ હોય તો એ પાછાં લઈ લેવાં એ મારો અભિપ્રાય છે.

સ. ૨-૧૧

એ વેળાએ કાકાએ બધાને પૂછ્યું હોત તો કદાચ તેઓ પણ આપવામાં સંમત થાત. એ અપાયા પછી તો તુરત બધાને બેલમાં જ જવાનું હતું ના?”

એટલે સરદારે એમ કહ્યું હશે કે સરકારના અંકુશવાળી સંસ્થાને દાન આપવાનો આખા ટ્રસ્ટીમંડળને અધિકાર નથી. એના જવાબમાં ગાંધીજીએ લખ્યું:

“ ટ્રસ્ટીઓને અધિકાર નથી એમ કહો છો? ને એમ જ હોય તો તો પુસ્તકો પાછાં લેવાં જ નેઈએ.”

પછી વધુ ખાતરી કરવા માટે સરદારે શ્રી ભૂલાભાઈ દેસાઈ તથા શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના અભિપ્રાય લીધા. તેમને સરદારે સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે જે આખા વિદ્યાપીઠમંડળને પુસ્તકાલય આપી દેવાનો કાયદેસર અધિકાર હોય તો કાકાસાહેબના કૃત્યને અમે મંજૂર રાખવા તૈયાર છીએ. એટલે કાકાસાહેબને અધિકાર હતો કે નહીં એ તમે ન જોશો, પણ આખા વિદ્યાપીઠમંડળને અધિકાર છે કે નહીં એના ઉપર તમારો અભિપ્રાય આપશો. બંને ધારા-શાસ્ત્રીઓના અભિપ્રાય એવા મળ્યા કે વિદ્યાપીઠના સિદ્ધાંતો જેતાં આખા વિદ્યાપીઠમંડળને મ્યુનિસિપાલિટી જેવી સરકારના અંકુશવાળી સંસ્થાને વિદ્યાપીઠની મિલકત સોંપી દેવાનો અધિકાર નથી. તે ઉપરથી સરદારે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખને કાગળ લખીને જણાવ્યું કે,

“ આચાર્ય કાકાસાહેબ કલેલકરે પોતાના કેટલાક સાથીઓની સંમતિથી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનું પુસ્તકાલય મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપી દીધું છે. મહાત્મા ગાંધીએ આપેલા સત્યાગ્રહાશ્રમના પુસ્તકાલયનું દાન જેમ તમે સ્વીકાર્યું તેમ આ પુસ્તકાલય પણ સ્વીકાર્યું છે. આ બાબતમાં ટ્રસ્ટીઓના અધિકાર વિશે બહુ નાનુક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે. મને એવી સલાહ મળી છે કે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી જેવી સંસ્થાને વિદ્યાપીઠની ટ્રસ્ટ મિલકત સોંપવાનું આખા વિદ્યાપીઠમંડળના અધિકાર બહારનું છે. હું વિદ્યાપીઠનો એક ટ્રસ્ટી છું. અને તેની મિલકત સાચવવા માટે કાયદેસર જવાબદાર છું. એટલે તમને ખબર આપવાની મારી ફરજ થાય છે કે વિદ્યાપીઠનું પુસ્તકાલય મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપવા બાબત જેમણે તમારી સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો અને જેમણે પુસ્તકાલયનો કબજો તમને સોંપ્યો તેઓએ, નેકે આ કૃત્ય સંપૂર્ણ શુદ્ધ બુદ્ધિથી કર્યું છે, છતાં એ કેવળ તેમના જ અધિકાર બહારનું નહીં, પણ વિદ્યાપીઠના આખા ટ્રસ્ટીમંડળના અધિકાર બહારનું છે. તમે એટલું તો સ્વીકારશો કે આવી બાબતમાં ટ્રસ્ટીઓએ સંસ્થાના અસલ હેતુઓ તથા મૂળમૂલ સિદ્ધાંતો સાચવવાની બહુ ઝીણવટભરી કાળજી રાખીને વર્તવું નેઈએ. વળી મૂળ દાતાઓમાંથી અથવા તો નહરે જનસમાજમાંથી કોઈને આ કૃત્ય અધિકાર બહારનું લાગે અને તે અમારી સામે કાયદેસર પગલાં ભરે તો એની નોખમદારીમાં પડવાની પણ ટ્રસ્ટીમંડળની ઈચ્છા ન હોય.

“ વિશેષમાં હું એ વસ્તુ તરફ આપનું ધ્યાન ખેંચું છું કે આ પુસ્તકાલય મ્યુનિસિપાલિટીના કબજામાંથી અસલ ટ્રસ્ટીઓના કબજામાં આવશે, તેથી નહરે

જનતાને તેનો લાભ મળવાની આગતમાં કરી કંઈક પડવાનો નથી. કારણ આશ્રમનું પુસ્તકાલય રાખવા માટે મ્યુનિસિપાલિટી જે મકાન અંધાવવા ધારે છે તે મકાનની જગ્યાથી વિદ્યાપીઠનું પુસ્તકાલય લગભગ એક જ માઈલ દૂર છે. મને એવી સલાહ મળી છે કે પુસ્તકાલય મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપવાનું કૃત્ય આખા ટ્રસ્ટીમંડળના અધિકાર અહારનું છે અને તેનો કબજો વધુ વખત મ્યુનિસિપાલિટી પાસે રહે તેમાં ટ્રસ્ટનો લાભ થયાં કરે છે. મારો હેતુ મ્યુનિસિપાલિટીને આ પુસ્તકાલય સોંપનારની અથવા તે મ્યુનિસિપાલિટીએ તેનો સ્વીકાર કર્યો તે બદલ તેની શુદ્ધ બુદ્ધિ વિશે રજૂ પણ શંકા ઉઠાવવાનો નથી. હું આશા રાખું છું કે મ્યુનિસિપાલિટી પાસે આવશ્યક ઠરાવ કરાવીને વિદ્યાપીઠમંડળને વહેલી તકે પુસ્તકાલય પાછું સોંપી દેવાની આપ વ્યવસ્થા કરશો.”

આ ઉપરથી મ્યુનિસિપાલિટીએ પોતાની ‘લીગલ કમિટી’ મારફત મુંબઈના પ્રસિદ્ધ ધારાશાસ્ત્રી શ્રી અહાદુરજીનો અભિપ્રાય પુછાવ્યો. વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાનો હેતુ, તેનું અંધારણુ તથા તેના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો વગેરેનો અભ્યાસ કરી તેમણે પણ શ્રી ભૂલાભાઈ તથા શ્રી મુનશીને મળતો જ અભિપ્રાય આપ્યો. એટલે મ્યુનિસિપાલિટીના જનરલ ઓર્ડની મીટિંગમાં શ્રી દાદાસાહેબ માવળંકર, જેઓ તે વખતે મ્યુનિસિપાલિટીના ઉપ-પ્રમુખ હતા તેઓ ઠરાવ લાવ્યા કે આપણને ઍરિસ્ટર અહાદુરજીનો અભિપ્રાય મળ્યો છે તે જોતાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમંડળ વતી સરદાર વલ્લભભાઈને પુસ્તકાલય પાછું સોંપી દેવું. આની ઉપર સુધારો મૂકવામાં આવ્યો કે વિદ્યાપીઠમંડળના જે સભ્ય કે સભ્યો યોગ્ય અધિકારવાળી અદાલતનો હુકમ મેળવે તેમને પુસ્તકાલય સોંપવું. શ્રી દાદાસાહેબે પોતાના ઠરાવના સમર્થનમાં જણાવ્યું કે,

“ઍરિસ્ટરના અભિપ્રાય માટે કેસની હકીકતની નોંધ મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી મેં જ તૈયાર કરી હતી. તેમાં પુસ્તકાલય મ્યુનિસિપાલિટી પાસે રહે તેની તરફેણમાં નેટલી હકીકતો અને દલીલો રજૂ કરી શકાય તેટલી મેં કરી હતી. છતાં ઍરિસ્ટરનો આવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય મળ્યો છે એટલે કોરટખાજના નૂગટામાં ઊતરી પ્રજ્ઞતા પેસાનું પાણી કરવું એ મ્યુનિસિપાલિટી જેવી લોકહિતકારી સંસ્થાને શોભતું નથી. આપણે તો લોકો આગળ ન્યાયપરાયણતાનો દાખલો બેસાડવો નેઈએ. પુસ્તકાલય આપણે કબજે છે માટે ‘હાથમાં તેની આથમાં’ કરીને બીજા પક્ષને કોર્ટમાં જવાની ફરજ પાડવી નેઈએ નહીં.”

મત લેવાતાં ૨૪ વિ. ૫ મતે ઠરાવ પસાર થયો અને પુસ્તકાલય વિદ્યાપીઠને પાછું સોંપી દેવામાં આવ્યું.

અધિકાર અહાર થયેલા કૃત્યને સરખું કરવાનું કામ આમ તો સરળતાથી પાર ઊતરી ગયું. પણ તેની સાથે કેટલીક આનુષંગિક ઘટનાઓ બની તે અમારા મંડળમાં કેટલાક સમય સુધી દુઃખ અને કલેશનું કારણુ થઈ પડી. ઉપર કહ્યું તેમ સરદારે તો આ આગતમાં પોતાની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરી હતી કે જે સમગ્ર

રૂસ્તીમંડળને આ દાન કરવાનો અધિકાર હોય તો ભલે આ કાકાસાહેબે એકલાએ ક્યું હોય તેયે અમે તેને બહાલી આપીશું. હું તથા ખીન્ન કેટલાક સાથીઓ આ વાતથી પૂરા વાકેફ નહોતા. મને તો એમ પણ લાગ્યું કે સરદારને કાકાસાહેબ પ્રત્યે અણુગમે હોવાથી તેમણે આ પગલું લીધું છે. એટલે મારા મનમાં સરદારનો દોષ વસ્યો. તેમાં કાકાસાહેબના ખીન્ન એક નિશ્ચયથી વધારો થયો. કાકાસાહેબ ઘણા વખતથી વિચાર કરતા હતા કે મારું ગુજરાતનું કામ લગભગ પૂરું થયું છે અને હવે હું ફેરફાર માટે અંખું છું. આ જ પ્રસંગે તેમણે આ વાત કાઢી એટલે મેં માની લીધું કે તેમની બહાર જવાની વાતની પાછળ વિદ્યાપીઠ પુસ્તકાલય પ્રકરણ અને સરદારનો તેમના પ્રત્યેનો અણુગમે કારણરૂપ છે. એ મતલબનો કાગળ મેં સરદારને લખ્યો. સરદારના મનમાં આવું કશું હતું નહીં. તેમણે પોતાની સ્થિતિ ગાંધીજી આગળ સ્પષ્ટ કરી હતી. છતાં મેં તે ન માની એનું સરદારને ખૂબ દુઃખ લાગ્યું, મારા પ્રત્યે તેમને ભારે અસંતોષ પણ થયો. મારા વિચારમાં રહેલો દોષ ગાંધીજીએ મને સમજાવીને દૂર કરવા પ્રત્યક્ત કર્યો. વખત જતાં મારી ભૂલની મને પ્રતીતિ થઈ. સરદારે તો મારી ભૂલ દરગુજર કરી જ હતી. આમ અમારો ધરનો કલેશ થોડા વખતમાં શમી ગયો. પણ આ પ્રકરણમાંથી સરદારની કેટલીક ખાસિયતો તરી આવે છે. સાધારણ રીતે સરદાર વિષે એમ મનાતું કે વિદ્યા અને સંસ્કારના વિષયો સાથે એમને કશી નિસ્મત નહોતી. પણ વિદ્યાપીઠ જેની કેળવણીની સંસ્થાનું પુસ્તકાલય એ ઘણું મહત્વનું અંગ છે અને તેના વિના વિદ્યાપીઠ તદ્દન ખંડિત થઈ જશે એ તેમણે સહજવૃત્તિથી નેઈ લીધું. એથીયે વિશેષ, બહાર કામકાજ અને બહાર વ્યવહારના કડક ચોકીદાર તરીકેનો તેમનો પરિચય આ પ્રકરણમાં આપણને થાય છે. કોઈનો પણ દોષ હોય તો અડગ બહાદુરીથી તેની સામે લાલ બત્તી ધરતાં તેઓ ખચકાતા નહોતા. તેમના આ ગુણોએ ગુજરાતને અને હિંદુસ્તાનને ઘણા વિષમ પ્રસંગોએ મુશ્કેલીમાંથી ઉગારી લીધાં છે.

૧૩

બોરસદ તાલુકામાં પ્લેગનિવારણ

બોરસદ તાલુકામાં ૧૯૩૨ની સાલથી દર વરસે પ્લેગ ફાટી નીકળતો હતો. પણ તેના નિવારણ માટે કશા વ્યવસ્થિત પ્રયત્નો થતા ન હતા. મુખ્ય કારણ તો એ હતું કે સમગ્ર મુખ્ય મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ, ખાસ કરીને સરદાર, ૧૯૩૨થી ૧૯૩૪ સુધી જીલ્લામાં હતા. સવિનય ભંગની લડત મુલતવી રાખવામાં આવી એટલે સરદાર, દરબાર ગોપાલદાસ અને ખીન્ન કાર્યકર્તાઓને આ કામ ઉપાડવાનો વખત મળ્યો. બોરસદમાં પ્લેગ ચાલતો હોવાની ખબર સરદારને દિલ્હીમાં પડી. તેઓ તા. ૯-૩-'૩૫ના રોજ મુંબઈ આવ્યા, અને ડો. ભાસ્કર પટેલને બોરસદ તાલુકામાં જઈ ત્યાંની સ્થિતિનો રિપોર્ટ લઈ આવવા કહ્યું. તેઓ બોરસદ તાલુકામાં જઈ દરબારસાહેબની સાથે બે દિવસમાં આરેક ગામ ફર્યા અને તા. ૧૫મી માર્ચે ભય ઉપજાવે એવો રિપોર્ટ લઈને પાછા આવ્યા. લોકોમાં ગભરાટ ફેલાયો હતો. કશી દાકતરી મદદ મળી શકતી નહોતી. રોગને ફેલાતો અટકાવવા શું કરવું તે સૂઝતું ન હતું. સ્થાનિક સંસ્થાઓ (લોકલ બોર્ડ તથા બોરસદ મ્યુનિસિપાલિટી) ભાંગ્યાતૂટ્યા અને દમ વિનાના પ્રયત્નો કરતી હતી. તેમાંથી કશું નીપજે એવું ન હતું. કેટલાંયે ગામોમાં કેસો થયા પછી દિવસો સુધી સત્તાવાળાઓને તેના રિપોર્ટ પહોંચ્યા ન હતા. આવું અધું સાંભળીને સરદારે નક્કી કર્યું કે બોરસદમાં તુરતાતુરત પ્લેગનિવારણની છાવણી નાખવી. નિવારણ માટે શા શા ઉપાયો લેવા તેની ચર્ચા કરવા ડો. ભાસ્કર પટેલને મુંબઈના હાઈકોન ઇન્સ્ટિટ્યૂટના કર્નલ સોફી પાસે મોકલ્યા. પ્લેગવાળા વિસ્તારમાંથી ઉંદર અને ચાંચડનો સદંતર નાશ કરવા માટે કેટલાક સખત ઉપાયો લેવાનું તેમણે સૂચવ્યું. તેમાં જંતુઓનો નાશ કરી નાખનારા વાયુઓનો પણ ઉપયોગ કરવાનો હતો. પરંતુ આ ઉપાયોમાં અહુ સખત ઝેરી પદાર્થો વાપરવાના આવતા હતા. એ માટે ઉચિત તાલીમ લીધેલા કુશળ માણસોની મદદ વિના તેનો ઉપયોગ કરવો એ જોખમકારક હતું. છતાં આ ચર્ચામાંથી કેટલાંક સૂચનો અવશ્ય મળ્યાં. તે લઈને ડો. ભાસ્કર પટેલની સાથે તા. ૨૩-૩-'૩૫ના રોજ સરદાર બોરસદ આવ્યા. બોરસદની સત્યાગ્રહ છાવણીનાં મકાનો તાજેતરમાં જ જપ્તીમાંથી પાછાં મળ્યાં હતાં. ત્યાં જરૂરી સાધનો વસાવીને કામચલાઉ ઇસ્પિતાલ બની કરી. અહારથી કેવળ દવા લેવા આવનારા

૧૬૫

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

દર્દીઓ માટે દવાખાનું પણ ગોઠવ્યું. ખોરસદના ડો. જીવજીવ દેસાઈ એ હોસ્પિટલને પોતાની સેવા અર્પણ કરી. આ કામ માટે સ્વયંસેવકોની પણ માગણી કરવામાં આવી. થોડા જ વખતમાં ૬૫ સ્વયંસેવકો હાજર થઈ ગયા. તેમાં ૫૭ પુરુષો અને ૮ અહેનો હતાં. દરબારસાહેબનાં પત્ની શ્રી ભક્તિલક્ષ્મી અહેન, સરદારનાં પુત્રી કુ. મણિઅહેન, દરબારસાહેબના ચાર દીકરા અને મોટી પુત્રવધૂ, જિલ્લાના આગેવાન કાર્યકર્તા શ્રી રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ વગેરે એમાં મુખ્ય હતા. સ્વયંસેવકોમાં કેટલાક ટ્રેન્યુએટો અને કોલેજમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ પણ હતા. તમામ સ્વયંસેવકોને પ્લેગની રસીનાં ઇન્જેક્શનો આપવામાં આવ્યાં. માત્ર સરદારે અને કુ. મણિઅહેન પટેલે ઇન્જેક્શન લીધાં ન હતાં. એ પ્રદેશનાં કુલ ૨૭ ગામો પ્લેગની અસર નીચે આવ્યાં હતાં, તેમાં સ્વયંસેવકોને ગોઠવી દેવામાં આવ્યા. સ્વયંસેવકોએ ગામમાં ઉંદર પકે, પ્લેગના કેસ થાય અથવા મરણ થાય તેના રોજના રિપોર્ટ મુખ્ય મથકે મોકલી આપવાના હતા. તેમણે ઘરેઘર ફરીને તેના ખૂણાખાંચરા તપાસી ન્યાં ઉંદર અને ચાંચડ રહી શકે એવી જગ્યાઓ હોય તે સાફ કરવાની હતી અને સાફ કર્યા પછી ત્યાં જંતુનાશક દવા છાંટવી તથા ધૂપ કરવો એ તેમનું મુખ્ય કામ હતું. ગામનાં ડ્રગિયાં સાફ કરી તેઓ ગંદકી કાઢતા અને ઉંદરોને પકડવા માટે ઉંદરિયાં પણ મૂકતા. તેમને ખાસ સૂચના આપવામાં આવી હતી કે લોકોની સાથે અહુ સલૂકાઈથી વર્તવું. ઘરનો સામાન તડકે નાખવા માટે અહાર કાઢવામાં આવે તથા ઘરને તેમ જ સામાનને જંતુનાશક દવાઓ છાંટી સાફ કરવામાં આવે ત્યારે સામાનને ખસેડવા વગેરેનું કામ અહુ સંભાળીને કરવું. ઘરો ખાલી કરવામાં પણ જતે જ અધી મહેનત કરવી. ભાડૂતી મજૂરો અથવા પગારદાર નોકરો જેવાં કામ કરવા તૈયાર ન થાય, તેવાં અધાં કામ તેમણે જતે કરી લેવાં. પોતાની રસોઈ પણ જતે જ પકાવી લેવાની હતી.

પેટલાદની રંગની મિલમાં એક પ્રયોગશાળા શ્રી પુરુષોત્તમ પટેલ નામના અનુભવી રસાયણશાસ્ત્રીની દેખરેખ નીચે ચાલતી. તેની મદદથી ડો. ભાસ્કર પટેલે ગ્યાસતેલ અને ડામર (નેફ્થેલીન)ની ગોળીઓ મેળવીને એક સાદું પણ ખૂબ જ અસરકારક જંતુનાશક મિશ્રણ બનાવ્યું. ડો. ભાસ્કરની આ નવી જ શોધ હતી એમ કહીએ તો ચાલે. આ મિશ્રણ અહુ જ સહેલાઈથી અને ઝપાટાબંધ બની શકતું. પ્લેગમાં સપડાયેલાં સત્તાવીસે ગામ કુલ દોઢ મહિનામાં સાફ કરવામાં આવ્યાં. તેમાં આ મિશ્રણનાં ચાર ચાર ગેલનનાં એવાં ૩૦૫ ટિન વપરાયાં. વચમાં તંદુરસ્તી ખાતાના સરકારના અમલદારોએ જંતુનાશક મિશ્રણ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો. તેમાં સાચુના

બિઝનેસ પાણી ઉપર આસતેલ રેડવાનું અને એવી કંઈ ક્રિયા કરવાની હતી. ખાતાના માણસો એવી કઠંગી રીતે એ બનાવવા ગયા કે પાસે બિબેલી એક તેર વરસની છોકરી આખી દાઝી ગઈ અને ઇસ્પિતાલમાં લઈ જતાં જ મરણ પામી. એક બીજું બાળક તથા એ ઇન્સ્પેક્ટરોમાંનો એક ખૂબ દાઝી ગયાં. ગરમ થયેલા કેરોસીનમાંથી નીકળતો વાયુ એક ઇન્સ્પેક્ટરના શ્વાસમાં ગયો, જેને પરિણામે તેને બેભાન હાલતમાં ઇસ્પિતાલમાં લઈ જવો પડ્યો. આવા અકસ્માતો થયા પછી મ્યુનિસિપાલિટીએ એ મિશ્રણ બનાવવાનું છોડી દીધું. થોડા દિવસ પછી વળી પાછી મિશ્રણ બનાવવાની ઉપરથી સૂચના આવી એટલે પેલા ઇન્સ્પેક્ટરને એ બનાવવું પડ્યું. પણ પહેલો જ પ્રયત્ન કરતાં મોટા ભાગમાંથી એ માંડ માંડ બચી ગયો. આ એટલા માટે જ લખ્યું છે કે ડો. ભાસ્કર પટેલની પદ્ધતિ બહુ સાદી હતી અને અણુઘડ માણસ પણ તેનો અમલ કરી શકે એવી હતી, એનો વાચકને ખ્યાલ આવે. ઢેરની કોઢો તથા ફળિયાંની સફાઈ માટે બ્લિચિંગ પાઉડર વાપરવામાં આવતો. ધૂપને માટે ગંધકનો ઉપયોગ થતો. વળી ચાંચડનો નાશ કરવા માટે છાણની સાથે ગંધક મેળવીને ઘરો લીંપાવવામાં આવતાં. ઉંદરોનો નાશ કરવા માટે બેરિયમ કાર્બોનેટનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. આ બધા વિષે ડો. ભાસ્કર પટેલે લોકો સમજી શકે એવી બહુ સાદી ભાષામાં એક પત્રિકા તૈયાર કરી હતી.

આ સફાઈના કામમાં લોકોનો સહકાર મેળવતાં શરૂઆતમાં થોડી મુશ્કેલીઓ નહી. લોકોનું અજ્ઞાન એવું હતું કે તદ્દન સાદા ઉપાયોનો અમલ કરવા પણ તેઓ તૈયાર થતા નહીં. વળી તેમનામાં જાતજાતના વહેમો પણ બિંડા ઘર કરી બેઠેલા હતા. મરકીનો રોગ ફાટી નીકળે તેનું કારણ તો દેવીનો કોપ હોય, આવા જાતુનાશક ઉપાયો અથવા દવાઓ એ એનો ઉપાય નથી, પણ દેવીને બકરા કે પાડા વધેરીને ધરાવવામાં આવે તો જ તે રીઝે. વળી માણસને દેવીના કોપથી જ પ્લેગની ગાંઠ નીકળે અને દેવી એનો ભોગ લીધા વિના રહે જ નહીં. આવા વહેમો ઉપરાંત ગામડાંના મુખી અને નાના અમલદારો, ઉપરી અધિકારીઓથી ડરીને કોંગ્રેસના સ્વયંસેવકોને મદદ કરતા નહીં અથવા કામમાં અડચણ નાખતા એ પણ મુશ્કેલી હતી. તેઓની વૃત્તિ પ્લેગની ખીનાને દાખી દેવાની હતી. બોચાસણ ગામમાં પ્લેગના કેટલાયે કેસ થયેલા. સ્વયંસેવકો ત્યાં સફાઈ કરવા પણ ગયેલા અને લોકોને ગામ ખાલી કરી જવાનું સમજાવવામાં સરદારની સાથે એ ગામનો પટેલ પણ સામેલ હતો. છતાં મામલતદારને તેણે એવો જવાબ આપ્યો કે ગામમાં પ્લેગનો કેસ થયો જ નથી. એ રિપોર્ટ ઉપર ગયો. પછી જ્યારે કલેક્ટરે મામલતદારને

ધમકાવ્યો ત્યારે તેણે ફરી તપાસ કરીને પ્લેગના કેસો થયાની વાત કબૂલ કરી. લોકોના અજ્ઞાન તથા વહેમ અને સરકારી અમલદારોની આડાઈ તથા ભીરુતાની સામે સરદારને લડવાનું હતું. તેઓ લગભગ દરરોજ પ્લેગવાળાં ગામડાંમાં ફરી વળતા. લોકોની સાથે વાતો કરતા. સભાઓ ભરી ભાષણો આપતા અને લોકોને પોતાનું કર્તવ્ય સમજાવતા. આ ઉપરાંત તેઓ દરરોજ પત્રિકા કાઢતા. પોતાની તળપદી ભાષામાં લોકોના અજ્ઞાન અને વહેમ ઉપર ઠોક પાડતા. કેટલીક વાર વિનોદ કરી લોકોને રીઝવતા ત્યારે કેટલીક વાર તેમની આડાઈ અને મૂર્ખાઈ માટે તેમને ઊધડા લેતા. આમ આ પત્રિકાઓ સફાઈ, સ્વાવલંબન અને આરોગ્ય-સંરક્ષણની આખતમાં લોકકેળવણીનું એક મહા સમર્થ વાહન થઈ પડતી. ડૉ. ભાસ્કર પણ સ્વયંસેવકોને સાથે લઈ ગામેગામ અને ઘેરેઘેર ફરતા. આ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે પંદર દિવસમાં તો લોકો અધું સમજતા થઈ ગયા. સ્વયંસેવકો પોતાને ગામ આવીને રહે એની તથા જંતુનાશક મિશ્રણની અને ચેપરહિત કરનારી ખીજી દવાઓની માગણી તેઓ કરવા લાગ્યા. એટલું જ નહીં પણ ગામના જીવાનિયાઓ સ્વયંસેવકોની સાથે સફાઈના કામમાં જોડાવા લાગ્યા. ગામની અહેતો તથા બાળકો પણ ઘરો અને ફળિયાની સફાઈમાં ભાગ લેવા લાગ્યાં. આરૈયાઓ અને મુસલમાનોનો વિરોધ પણ ટળી ગયો. કુલ ૫૩ દિવસમાં સત્તાવીસે ગામ પૂરેપૂરું સાફ થઈ ગયાં. સ્થાનિક સંસ્થાઓ તથા સ્થાનિક અમલદારોનો સહકાર જ્યાં મળી શકતો ત્યાં લેવામાં આવતો, પણ એમનો સહકાર બહુ થોડો મળતો.

જાવણીની કામચલાઉ હોસ્પિટલમાં પ્લેગના કુલ ૧૬ દરદીઓને દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. તેમાંના બે ગુજરી ગયા, બાર સાજા થઈને ગયા અને બે હોસ્પિટલના દાકતરોની રજા લીધા વિના જતા રહ્યા. કેવળ દવા લેવા આવનાર દરદીઓની સંખ્યા એપ્રિલ મહિનામાં ૨,૩૪૫ની હતી. અને મે મહિનામાં ૩,૮૧૩ હતી. દાકતરોએ કશા વેતન લીધા વિના પોતાની સેવા આપેલી હતી. હોસ્પિટલનું ખીજું ખર્ચ અધું થઈને લગભગ રૂપિયા આઠ હજાર થયું હતું. આ ઉપરાંત કુલ બાર ગામના થઈને ૪૪ પ્લેગના દરદીઓએ પોતાને ઘેર રહીને જ ડૉ. ભાસ્કર પટેલની સારવાર લીધી હતી. તેમાંથી ૩૧ સાજા થયા હતા. કામચલાઉ હોસ્પિટલમાં સ્ત્રી દરદીઓની સારવાર કરવામાં સ્વયંસેવક અહેતોએ બહુ જ સારો ભાગ લીધો હતો.

મે માસના આખર ભાગમાં ગાંધીજીને બોરસદ તાલુકાની મુલાકાત લેવા એક અહવાડિયા માટે સરદારે બોલાવ્યા. ગાંધીજી આવ્યા તે પહેલાં પ્લેગમાં સપડાયેલાં બધાં ગામોની સફાઈનું કામ પૂરું થઈ ગયું હતું અને પ્લેગનું જોર પણ નરમ પડી ગયું હતું. પોતાની મુલાકાત દરમિયાન તેમાંનાં ઘણાં ગામોની

ગાંધીજીએ મુલાકાત લીધી. પોતાનાં ભાષણોમાં તેઓ એ વસ્તુ પર ભાર મૂકતા કે સરદારે, દરબારસાહેબે અને તેમના બહાદુર સ્વયંસેવકોએ આટલું સુંદર કામ કર્યું છે છતાં તમે તમારી જૂની ટેવો સુધારશો નહીં, તમારાં ઘરબાર સાફ રાખશો નહીં અને ઘરમાં ઉંદર અને ચાંચડને ભરાવાનું સ્થાન જ ન મળે એવી વ્યવસ્થા કરશો નહીં તો પ્લેગ ફરી આવવાનો. ગાંધીજીની સૂચનાથી ડો. ભાસ્કર પટેલે ઉંદર અને ચાંચડના ઉપદ્રવથી બચવાના ઉપાયો અતાવતી થોડી પત્રિકાઓ લોકોને માટે સાદી ભાષામાં લખી. ગાંધીજી પોતાનાં ભાષણોમાં એ પણ જણાવતા કે,

“ આ રોગનો એવો ઉંદર અને ચાંચડથી જ ફેલાય છે. નિષ્ણાતો કહે છે કે તેમનો નાશ કરવો નેઈએ. પણ ઉંદરો અને ચાંચડો તો ઈશ્વરના મોકલેલા દૂતો હોય છે. તેમની મારફત ઈશ્વર આપણને ચેતવણી આપે છે. આ જિલ્લામાં કુદરતની મહેરથી હવાપાણી અને જમીન બહુ સારાં છે. પણ હું મારી આંખે નેઈ છું કે તમે કુદરતના નિયમોનો એવો ભંગ કરી રહ્યા છો કે પ્લેગનો ઉપદ્રવ જાણે કાયમનો થઈ પડ્યો છે. તમે ઉંદર અને ચાંચડનો નાશ કરશો પણ અત્યારે જેવી ગંદી હાલતમાં રહો છો તેવી જ હાલતમાં રહેશો તો ઉંદર અને ચાંચડ તો ફરી પાછા થશે. એટલે હું તો તમને એ સલાહ આપું છું કે ઉંદર અને ચાંચડ પેદા જ ન થાય એવી સ્વચ્છતા રાખો. સ્વયંસેવકોએ અત્યારે જે સફાઈનું કામ કર્યું છે તે કામ કાયમનું કરવાનું રાખો. ઘરને બરાબર લીંપોગૂંપો અને ઘરમાં જે કંઈ કાણાંબાકોરાં હોય તે પૂરી નાખો કે નેઈ ઉંદર રહી જ ન શકે. અનાજ સંચે દળાવીને, ડાંગર સંચે ખંડાવી તથા ખોરાક તથા શાકભાજી વધારાપડતાં રાંધી નાખીને તેમ જ તેમાં વધારેપડતા મસાલા નાખીને ખોરાકને આપણે નિઃસત્ત્વ તથા બરાબર ન પચે એવો બનાવી દઈએ છીએ. તે ટેવ પણ આપણે સુધારવી નેઈએ. આપણે શરીરને યોગ્ય યોગ્ય આપે તેવો ખોરાક લઈએ અને આપણી ટેવો સ્વચ્છ અને તંદુરસ્ત રાખીએ તો રોગના જંતુઓ પણ ઝટ ઝટ આપણાં શરીર ઉપર આક્રમણ કરી શકે નહીં.”

આમ લગભગ બે મહિનામાં પ્લેગનિવારણનું કામ પૂરું થયું. લગભગ ચાર વરસ થયાં બોરસદ તાલુકામાં દર વરસે પ્લેગનો ઉપદ્રવ થતો હતો. પણ સરદારની યશસ્વિ બળવાન અને લોકો સહભાગી કે ત્યાર પછી આ જ સુધી પ્લેગે તાલુકામાં દેખા દીધી નથી.

અહીં આ પ્રકરણ પૂરું થાત પણ કોંગ્રેસવાળાઓને આવું સારું કામ કર્યાનો જશ મળે એ સરકારી અધિકારીઓથી સાંખી શકાયું નહીં. આ બાબતમાં સરકારે તથા સ્થાનિક સંસ્થાઓએ લીધેલા ભાગ બાબત કેટલીક ગેરસમજૂતો થવા પામી છે, એમ કહી તે દૂર કરવા તા. ૨૭-૪-'૩૫ના રોજ મુંબઈ સરકારે એક યાદી બહાર પાડી. તેમાં આ ચાર વરસમાં પોતે બહુ જ ઓછું કર્યું હતું છતાં જાણે પોતાના જ પ્રયત્નથી પ્લેગ અંધ થયો

એવી પોતાની ભાટાઈ કરી. એટલેથી પણ સંતોષ ન માનતાં કોંગ્રેસે આ વરસે કરેલા કામને ઉતારી પાડવા માટે એ યાદીમાં લખ્યું કે,

“પ્લેગ નાબૂદ કરવા માટે ખાનગી વ્યક્તિઓના પ્રયત્નો કારગત થવાનો સંભવ નથી. આવા પ્રયત્નો શાસ્ત્રીય ઢબના હોવા જોઈએ અને તેને લાંબા અનુભવોનો આધાર હોવો જોઈએ. એ અનુભવ કેવળ સરકારના આરોગ્યખાતા પાસે જ છે. એટલે પ્લેગ જેવા ગંભીર અને ભારે નુકસાન કરનારા ઉપદ્રવની સામે લડવા માટે સરકારને કે સૌનો સહકાર ઇચ્છે છે તોપણ આ ક્ષેત્રમાં કામ કરવા ઇચ્છનારને સલાહ આપે છે કે તેમણે સરકારના આરોગ્યખાતા સાથે સહકાર કરીને કામ કરવું જોઈએ, જેથી સારાં પરિણામ આવી શકે.”

સરદારની રાહબરી નીચે કોંગ્રેસના સ્વયંસેવકોએ પોતાના જ્ઞાનના જોખમે જે સુંદર કામ કર્યું હતું તેની કદરનો એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવાને બદલે તેમના કામને ઉતારી પાડવાનો આ બેહુદો પ્રયત્ન હતો. એટલે, આ ચાર વરસમાં સરકારે કેટલી બેદરકારી બતાવી હતી અને આ વરસે પણ કોંગ્રેસે કામ શરૂ કર્યા પછી સરકારે જે અમલદારોને તાલુકામાં મૂક્યા હતા તેઓએ અરાબર કામ નહોતું કર્યું તથા કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓનો સહકાર મેળવવાને બદલે તેમનાથી દૂર ને દૂર રહ્યા હતા, એ બધું દાખલા સાથે બતાવીને સરદારે આ યાદીનો લાંબો જવાબ આપ્યો. એટલે વળી સરકારે બીજી યાદી બહાર પાડી. તેનો પણ સરદારે અરાબર જવાબ આપ્યો. એટલે સરકારે ત્રીજી યાદી બહાર પાડી. તેમાં તો કોંગ્રેસના કામ ઉપર સીધા આક્ષેપો કર્યા. એટલે તા. ૩-૭-'૩૫ના રોજ સરદારે મુંબઈ સરકારને કાગળ લખીને જણાવ્યું કે સરકારે કુલ ત્રણ યાદીઓ બહાર પાડી છે. તેમાં અમારા કામ ઉપર જે ગંભીર આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા છે એ વિશે મને ધારાશાસ્ત્રીઓ એવી સલાહ આપે છે કે તેમાંના કેટલાક આક્ષેપો કાયદાની નજરે બદનક્ષી કરનારા છે. વળી ડૉ. ભાસ્કર પટેલ જેણે વિના વેતને અમને રાતદિવસ સેવા આપી છે તેની કુશળતા અને આબરૂનો સવાલ પણ આમાં ઊભો થાય છે. અમે કદી સરકારનો આ આબતમાં સહકાર લેવાની ના પાડી જ નથી, છતાં આવા બિનપાયાદાર આક્ષેપો અમારા કામ ઉપર કર્યા છે, તેથી સરકારે કાં તો એ આક્ષેપો પાછા ખેંચી લેવા જોઈએ અથવા તો કુશળ દાકતરો અને પુરાવાની ચકાસણી કરી શકે એવા માણસોની એક સ્વતંત્ર કમિટી નીમવી જોઈએ. સરકારે જવાબ આપ્યો કે આવું કશું કરવાની અમને જરૂર જણાતી નથી. તે ઉપરથી સરદારે મુંબઈના ઍડવોકેટ બહાદુરજી, બે પ્રખ્યાત ડોક્ટરો, ડૉ. ગિલ્ડર તથા ડૉ. ભરૂચા અને કમિટીના સેક્રેટરી તરીકે શ્રી વૈકુંઠભાઈ મહેતા એમ ચાર સજ્જનોની કમિટી નીમીને તેમને બધી તપાસ કરવા વિનંતી કરી. કમિટીના બે દાકતર સભ્યોને એવી પણ વિનંતી

‘૩૪ની મુંબઈની કોંગ્રેસ અને ત્યાર પછી

૧૭૧

કરી કે ભવિષ્યમાં આ રોગ સામે સાવચેતી તરીકે લેવાના ઉપાયોની આખતમાં તેઓ સૂચનાઓ આપે. આ કમિટીએ પોતાને મળેલો બધો દસ્તાવેજ પુરાવો તપાસીને તથા લોકલ બોર્ડના અધિકારીઓની તેમ જ કાર્યકર્તાઓની બુલાકાતો લઈને ૧૯૩૫ના ઓક્ટોબરમાં પોતાનો રિપોર્ટ રજૂ કર્યો. તેમાં જણાવ્યું કે ‘પ્લેગનિવારણની આખતમાં આરોગ્યખાતાના અધિકારીઓની વર્તણૂક બેદરકારીભરેલી હતી. તેઓ જેને પોતાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ કહે છે તેનો કશો અમલ તેઓ કરી શક્યા નહોતા. અને કોંગ્રેસ તરફથી જે ઉપાયો લેવામાં આવ્યા તે સાદા અને લોકો અમલમાં મૂકી શકે એવા હોવા ઉપરાંત શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ પણ તદ્દન બરોબર હતા. ચાર વર્ષથી જામી પડેલા રોગનું આટલા થોડા વખતમાં નિવારણ કરવાનું કામ આટલી સુંદર રીતે થયું તે સરદાર વલ્લભભાઈ, ડૉ. ભાસ્કર પટેલ અને તેમની અહાદુર સ્વયંસેવકોની ટુકડીની લોકપ્રિયતા અને બાહોશીને આભારી છે.’

૧૪

‘૩૪ની મુંબઈની કોંગ્રેસ અને ત્યાર પછી

અગાઉના પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે નાશિક જેલમાં હતા ત્યારે સરદારને નાકની ખીમારીને માટે ઓપરેશન કરાવવાની જરૂર હતી. પણ ઓપરેશન માટે સરકારે જે સગવડો આપવા માંડી તે પૂરતી ન હોવાથી સરદારે ઓપરેશન કરાવવાનું માંડી વાળ્યું હતું. એમની ખીમારી ઘણી વધી ગઈ, અને જેલના સત્તાવાળાઓને પણ તેની ગંભીરતાનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો. એટલે ૧૯૩૪ના જુલાઈની શરૂઆતમાં દાકતરોની એક કમિટી નીમીને સરકારે સરદારની બરાબર તપાસ કરાવી. તેમણે અભિપ્રાય આપ્યો કે નાકમાં ઓપરેશન કરાવવાની તાત્કાલિક જરૂરિયાત છે, અને તેઓ જે મુક્ત હોય તો ઓપરેશનની સગવડ સારી થઈ શકે એમ છે. તે ઉપરથી સરકારે તા. ૧૪-૭-૩૪ના રોજ તેમને છોડી દીધા. છૂટ્યા પછીનાં તેમનાં એ કામો વિશે કહેવાઈ ગયું છે. તે વખતે દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિ કેવી હતી તેનો થોડો ખ્યાલ આ પ્રકરણમાં આપીશું.

૧૯૩૩ના મે માસમાં ગાંધીજીએ એકવીસ દિવસના ઉપવાસ આદર્યા ત્યારે સરકારે તેમને બિનશરતે છોડી દીધા હતા. ઉપવાસ પૂરા થયા અને સહેજસાજ તાકાત આવી ત્યાર પછી જે રાજદ્વારી કાર્યકર્તાઓ બહાર હતા તેમાંના મુખ્ય મુખ્યની તેમણે પૂનામાં અવૈધ પરિષદ બોલાવી. એ પરિષદમાં ચર્ચાને અંતે સામુદાયિક સવિનય ભંગની લડતને વ્યક્તિગત સવિનય ભંગની

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

લડતનું સ્વરૂપ આપવાનું નક્કી થયું. તે જ વખતે કેટલાક કાર્યકર્તાઓને એવો વિચાર સૂઝેલો અને તે તેમણે વ્યક્ત પણ કરેલો કે જેઓ વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ ન કરી શકે એમ હોય તેઓ, ૧૯૨૪માં જેમ સ્વરાજ પક્ષ રચ્યો હતો તેમ સ્વરાજ પક્ષ રચી ધારાસભાઓમાં જાય અને અંદરથી સ્વરાજની લડત ચલાવે. પણ એ વિચારને પરિપક્વમાં બહુ ટેકો ન મળ્યો. ૧૯૩૩ના ઓગસ્ટની પહેલી તારીખથી વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ શરૂ થયો અને ગાંધીજીને એક વરસની સજા થઈ. આ પહેલાં તેઓ અટકાયતી કેદી હતા. અટકાયતી કેદી તરીકે હરિજનકામ કરવાનું તથા 'હરિજન'પત્રો ચલાવવાની જેટલી છૂટ તેમને મળી હતી તેટલી છૂટ સજા પામેલા કેદી તરીકે સરકારે તેમને આપવાની ના પાડી એટલે તે માટે તેમણે ઉપવાસ કર્યા. આઠેક ઉપવાસ થયા પછી સરકારે તેમને છોડી મૂક્યા. છૂટયા છતાં સજાનું બાકીનું વરસ કશું રાજદ્વારી કામ ન કરતાં તેમણે હરિજન પ્રવૃત્તિમાં જ ગાળવાનું નક્કી કર્યું અને તે અંગે આખા દેશમાં ભ્રમણ કરવા માંડ્યું.

તા. ૧૫-૧-'૩૪ના રોજ બિહારમાં ભયંકર ભૂકંપ થયો. ત્યાં રાહતનું કામ કોંગ્રેસ તરફથી સારી રીતે ઉપાડવામાં આવ્યું. ઓરિસા યાત્રામાંથી થોડો વખત કાઠી ગાંધીજી એપ્રિલ માસની શરૂઆતમાં એ કામ જેવા બિહારના ભૂકંપ વિસ્તારમાં ફરવા ગયા. જે કોંગ્રેસ નેતાઓ ધારાસભામાં જવાના મતના હતા તેમણે તા. ૩૧-૩-'૩૪ના રોજ ડૉ. અનસારીના પ્રમુખપણા નીચે દિલ્હીમાં એક પરિષદ બોલાવી. તેમણે જે કામચલાઉ ઇરાવો પસાર કર્યા તે અમલમાં મૂકતાં પહેલાં એવું નક્કી કર્યું કે ડૉ. અનસારી, શ્રી ભૂલાભાઈ દેસાઈ તથા ડૉ. બિધાન રોયે, ગાંધીજીને મળી તેમનો અભિપ્રાય જાણી લેવો. તે જ વખતે દેશની પરિસ્થિતિ જોઈને ગાંધીજીને એવો વિચાર આવેલો કે વ્યક્તિગત સવિનય ભંગની લડત પણ માત્ર એકલા પોતા પૂરતી જ મર્યાદિત કરી નાખવી. એ વિશેનું એક નિવેદન પણ તેઓ બહાર પાડવાના હતા. પણ ડૉ. અનસારીનો કાગળ આવ્યો એટલે તેમની સાથે રૂબરૂ ચર્ચા કરી લેવાય ત્યાં સુધી નિવેદન બહાર પાડવાનું તેઓએ મુલતવી રાખ્યું. ડૉ. અનસારી વગેરે સાથે ચર્ચા થયા પછી ધારાસભાપ્રવેશ વિશે તેમણે પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો કે,

“ધારાસભા વિષે મારા વિચારો જાણીતા છે. ૧૯૨૦માં હું જે વિચારો ધરાવતો હતો તેમાં અને આજના વિચારોમાં કશો ફરક પડ્યો નથી. પણ મને એમ લાગે છે કે જે કોંગ્રેસીઓની એક યા બીજા કારણે સવિનય ભંગમાં ભાગ લેવાની ઇચ્છા ન હોય અથવા તે જોઈને તેમાં ભાગ લઈ શકે એમ ન હોય અને ધારાસભાપ્રવેશમાં જેમની શ્રદ્ધા હોય તેમણે તેમાં દાખલ થવા પ્રયત્ન કરવો, એ તેમનું કર્તવ્ય છે.”

ત્યાર પછી તા. ૭મી એપ્રિલે સવિનય ભંગ મોદક રાખવાનું નિવેદન પણ તેમણે બહાર પાડ્યું. જે મુખ્ય મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ બહાર હતા તેમને આ અર્થુ સમજવવા તા. ૩૭એ રાંચીમાં એક નાની પરિષદ ભરવામાં આવી. તેમાં દિલ્હી પરિષદના કરાવેને બહાલ રાખી જેમને ધારાસભામાં જવું હોય તેમને જવાની રજા આપવામાં આવી. ધારાસભા માટે મુખ્ય કાર્યક્રમ એ રાખવામાં આવ્યો કે બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટે હિંદુસ્તાન માટે રાજકીય સુધારાની જે યોજના તૈયાર કરી હતી તેનો અસ્વીકાર કરવો, રાષ્ટ્રીય માગણીઓ મુજબની સુધારાની યોજના તૈયાર કરવા માટે એક સભા બોલાવવી તથા અધા જુલમી કાયદાઓ રદ કરાવવા ધારાસભામાં લડત ચલાવવી. તા. ૧૮, ૧૯ તથા ૨૦મી મેએ પટનામાં કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિની તથા મહાસભાસમિતિની બેઠકો થઈ. તેમાં ધારાસભામાં જવાની રજા આપવાની તેમ જ સવિનય ભંગની મોદકની દરખાસ્તો મંજૂર કરવામાં આવી. આના જવાબમાં સરકારે જૂત મહિનામાં સરહદ પ્રાંત અને અંગાળ સિવાયની કોંગ્રેસ સંસ્થાઓ ઉપરથી પ્રતિબંધ ઉઠાવી લીધો અને સવિનય ભંગની લડતવાળા રાજદ્વારી કેદીઓને ધીમે ધીમે છોડી મૂકવાની નીતિ શરૂ કરી. એમાં ગુજરાતના કેદીઓ ઘણા મોડા છૂટેલા. વળી ખાન અબદુલ ગફારખાન, પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ તથા સરદાર વલ્લભભાઈને છોડવા સરકાર ઇચ્છતી ન હતી. તેપણ સરદારને તબિયતને કારણે જુલાઈમાં છોડી મૂકવા પડ્યા. ઓગસ્ટ આખરમાં ખાન અબદુલ ગફારખાન તથા તેમના ભાઈ ડો. ખાન-સાહેબને પણ છોડ્યા, બેકે તેની સાથે જ તેમને હુકમ આવ્યો કે તમારે સરહદ પ્રાંતની હદમાં પ્રવેશ કરવો નહીં. જવાહરલાલજીને તો સરકારે જેલમાં પૂરી જ રાખ્યા.

કોંગ્રેસની રીતસરની અને ખુલ્લી બેઠક ભર્યે ત્રણ વરસ ઉપર થઈ ગયાં હતાં અને લગભગ અધા જ કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓ તથા નેતાઓ જેલ બહાર આવી ગયા હતા. એટલે અધાને વિચાર આવ્યો કે જેમ અને તેમ વહેલું કોંગ્રેસનું અધિવેશન ભરવું જોઈએ. '૩૪ના નવેમ્બરમાં વડી ધારાસભાની ચૂંટણી થવાની હતી. કોંગ્રેસીઓને ધારાસભામાં જવાની રજા આપવામાં આવી હતી એટલે ચૂંટણીઓ માટેની તૈયારી પણ કરવાની હતી. તેથી ઓક્ટોબરની આખરમાં મુંબઈમાં કોંગ્રેસનું અધિવેશન ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. આમ તો આ અધિવેશનમાં ધારાસભાપ્રવેશ સિવાય બીજા કોઈ મહત્વના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવાની ન હતી. એટલે અધિવેશન સામાન્ય સ્વરૂપનું થાત. પણ ગાંધીજીએ એક નવી જ વાત કાઢી તેને લીધે કોંગ્રેસનું આ અધિવેશન બહુ મહત્વપૂર્ણ બની ગયું. ગાંધીજીએ કહ્યું કે,

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

“હું જોઈ રહ્યો છું કે, કોંગ્રેસનો જે ભણેલો અને યુદ્ધપ્રધાન વર્ગ ગણાય છે તેમને મારા કાર્યક્રમ ઉપર શ્રદ્ધા રહી નથી. ખાસ કરીને રેલિયા અને ખાદી ઉપર તેમને શ્રદ્ધા નથી, છતાં મારી શરમે અથવા તો મારી સામેનો પોતાનો વિરોધ સફળ થવાની શક્યતા નથી એ બીકે તેઓ મારો વિરોધ કરતા નથી, અને મારા કાર્યક્રમને દિલ વિનાનો ટેકો આપે છે. પરિણામે કોંગ્રેસ ઉપર હું એક મોટા બોલ સમાન થઈ પડ્યો છું. મારે લીધે મોટા ભાગના કોંગ્રેસીઓ સ્વતંત્ર વિચાર કરતા નથી અને સ્વતંત્ર વર્તન પણ રાખી શકતા નથી. એટલે કોંગ્રેસના હિતની ખાતર મારે કોંગ્રેસમાંથી નીકળી જવું જોઈએ.”

અધા મુખ્ય મુખ્ય નેતાઓને કાગળ લખીને પોતાનો આ વિચાર તેમણે જણાવ્યો. રાજનંદ્ર, અબુલ કલામ આઝાદ વગેરેએ ગાંધીજીના આ વિચારનો સખત વિરોધ કર્યો. તેમણે એ પણ દલીલ કરી કે તમે આ ટાણે કોંગ્રેસમાંથી નીકળી જશો તો તેની જનસમાજ ઉપર વિપરીત અસર થશે અને ચૂંટણીઓમાં કોંગ્રેસને સફળતા મળશે નહીં. એકલા સરદાર ગાંધીજીની વાત અરાબર સમજી ગયા. તેમણે ગાંધીજીના કોંગ્રેસમાંથી નીકળી જવાના વિચારને ટેકો આપ્યો. ઘણાં વરસોથી સરદાર ગાંધીજીના અંધ અનુયાયી ગણાતા હતા, એટલે લોકો કહેવા લાગ્યા કે એ તો અંધભક્ત છે એથી ગાંધીજી જે વાત કહે એને ટેકો આપે છે. આ પ્રસંગે રાજનંદ્ર એક બહુ સૂચક વાક્ય બોલેલા કે ‘ગાંધીજીના અંધ અનુયાયીઓ ખીન્ન પણ છે. તેઓ પોતાની આંખે જોઈ શકતા જ નથી. પણ સરદાર ખીન્ન અંધ અનુયાયીઓ જેવા નથી. તેમની આંખો ચોક્કસ છે. તેઓ અંધું સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે, પણ જાણીજોઈને પોતાની આંખે પાટા બાંધે છે અને ગાંધીજીની આંખે જ જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે.’

નેતાઓ સાથે ચર્ચા કરી લીધા પછી ગાંધીજીએ તા. ૧૭-૯-૩૪ના રોજ પોતાનું નિવેદન બહાર પાડ્યું. કોંગ્રેસનો યુદ્ધપ્રધાન વર્ગ કયા કયા મુદ્દા ઉપર પોતાનાથી જુદો પડે છે તે એ નિવેદનમાં તેમણે બહુ સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કર્યું. તે આખું નિવેદન ગાંધીજીની કાર્યપદ્ધતિ અને વિચારસરણીનો બહુ ભવ્ય નમૂનો છે. અહીં તો તેનો સાર જ આપી શકીશું.

“વિરુદ્ધતા અને તરફેણના બધા મુદ્દાઓનો અરાબર વિચાર કરીને સલામતી તથા ડહાપણભરેલા માર્ગ તરીકે ઓકટોબરમાં કોંગ્રેસનું અધિવેશન પૂરું થાય ત્યાં સુધી છેલ્લું પગલું લેવાનું મેં મુલતવી રાખ્યું છે. એમ કરવાને હું એટલા માટે આકર્ષાયો છું કે મારા ઉપર જે છાપ પડેલી છે તે ખરી છે કે કેમ તેની હું કસોટી કરી શકું. મને એમ લાગે છે કે કોંગ્રેસના યુદ્ધપ્રધાન વર્ગનો બહુ મોટો ભાગ મારી પદ્ધતિ અને વિચારો તથા તે અનુસાર ઘડાયેલા મારા કાર્યક્રમથી કંટાળી ગયો છે. કોંગ્રેસના સ્વાભાવિક વિકાસમાં મદદરૂપ થવાને બદલે હું એક અંતરાચરણ થઈ પડ્યો છું. કોંગ્રેસ એક પ્રજાશાહી અને લોક-પ્રતિનિધિત્વવાળી સંસ્થા રહેવાને બદલે, તેના ઉપર મારા વ્યક્તિત્વનું આધિપત્ય એવું જામી ગયું છે

કે, તેમાં સ્વતંત્ર વિચારને અવકાશ રહ્યો નથી. ઘણા કોંગ્રેસીઓના અને મારા દિલ્હિમાં મહત્વના સિદ્ધાંતની બાબતમાં ભેદ વધતો જાય છે. તેમની મારા પ્રત્યેની વફાદારી અને ભક્તિ ઉપર મારે હવે વધારેપડતો બોજ મૂકવો નેઈએ નહીં.

“ દિવસે દિવસે મારી પ્રતીતિ વધતી જાય છે કે આપણા દેશે જે કરોડો ગરીબ લોકોના ભલા માટેની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા નિર્ભેળ અહિંસાથી મેળવવી હોય તો રેંટિયો અને ખાદી એ અર્ધભંકાર અને ભૂખે મરતા કરોડો લોકોને માટે જેટલાં સ્વાભાવિક છે તેટલાં જ સ્વાભાવિક અલ્પ સંખ્યાવાળા સુશિક્ષિત લોકો માટે પણ હોવાં નેઈએ. રેંટિયો એ માનવગૌરવ અને સમાનતાનું, એ શખ્દોના સાચામાં સાચા અર્થમાં, પ્રતીક છે. ખેડૂતોનો એ મદદગાર ધંધો છે અને રાષ્ટ્રનું ખીલું ફેફસું છે. આમ છતાં રેંટિયાની એ વ્યાપક શક્તિ વિષે બહુ નૂળ કોંગ્રેસીઓને જીવંત શ્રદ્ધા છે.

“ ધારાસભાપ્રવેશની બાબતમાં, અસહકારનો પ્રણેતા હોવા છતાં, મારી ખાતરી થઈ છે કે દેશની અત્યારની પરિસ્થિતિમાં અને સવિનય ભંગની કોઈ યોજનાને અભાવે, કોંગ્રેસ કોઈ પણ કાર્યક્રમ ધડે તેમાં ધારાસભાને કાર્યક્રમ એક આવશ્યક ભાગ હોવો નેઈએ. પણ એ બાબતમાં મારા ઘણા ઉત્તમ સાથીઓનો મારી સાથે વિરોધ છે. નેકે તેઓ બોલતા નથી, કારણ મારો વિરોધ કરવામાં કશો સાર નથી એમ તેમને લાગે છે. મારા જેવા આજન્મ લોકશાસનવાદીને માટે આ બહુ શરમભરેલું છે.

“ કોંગ્રેસમાં સમાજવાદી પક્ષ રચાય તેને મેં આવકાર આપ્યો છે. તેમના માંના ઘણા માનવતા અને ત્યાગી સાથીઓ છે. તેમ છતાં તેમનાં સત્તાવાર પ્રકાશનોમાં તેમનો જે કાર્યક્રમ છપાયેલો છે તેની સાથે મારા મૂળગત મતભેદો છે. તેમનું નેર જે કોંગ્રેસમાં વધે, જે બનવાનો સંભવ છે, તે હું કોંગ્રેસમાં રહી શકું નહીં. તેમના સક્રિય વિરોધમાં રહેવું એ મારે માટે અવિચારણીય છે. તે જ પ્રમાણે દેશી રાજ્યો વિષે મેં જે નીતિ સૂચવી છે તેના કરતાં ઘણા કોંગ્રેસીઓની નીતિ તદ્દન નુદી જ છે. એવું જ અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું છે. મારે માટે તે મહા ધાર્મિક અને નૈતિક પ્રશ્ન છે. પરંતુ જે વખતે સવિનય ભંગની લડત ચાલતી હતી તે વખતે મેં ઉપવાસ કર્યા તેથી લડતમાં વિક્ષેપ પડ્યો અને મેં મોટી ભૂલ કરી એવું ઘણાને લાગે છે, જ્યારે મને લાગે છે કે એ માર્ગ મેં ન લીધો હોત તો મારી જીવંત પ્રત્યે હું બેવફા ઠર્યો હોત.

“ હવે અહિંસાનો પ્રશ્ન લઈએ. ચૌદ વરસ સુધી તેનો પ્રયોગ કર્યા પછી કોંગ્રેસીઓની બહુમતી માટે તે હજી એક નીતિ જ રહે છે, જ્યારે મારે માટે એ એક મહા ધર્મ છે. સવિનય ભંગની લડત મોઢું રાખવાની ભલામણ કરવું જે નિવેદન મેં બહાર પાડ્યું તેમાં આપણી લડત બે દેખીતાં પરિણામ લાવવામાં નિષ્ફળ ગઈ છે તે પ્રત્યે મેં ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. આપણી લડત પૂરેપૂરી અહિંસક-વૃત્તિથી ચલાવી હોત તો સરકારને એને સત્કાર્યા વિના ચાલત જ નહીં. સરકારના ઓર્ડિનન્સોનો હેતુ કોઈ પણ રીતે આપણો નુરસો તોડી પાડવાનો હતો. નેકે અહિંસક માણસ ઉપર આ ઓર્ડિનન્સો કશી જ અસર કરી શકે

નહીં. પણ બધા જેલ જનારાઓ દોષથી પર હતા એમ આપણાથી કહી શકાય એવું નથી. આપણે સાચા અહિંસક હોઈએ તો તેની અસર સામા પક્ષ ઉપર થયા વિના રહે જ નહીં. પણ જેમ આપણે સરકાર ઉપર કરી અસર પાડી શક્યા નથી, તેમ ત્રાસવાદીઓને પણ આપણે એમ બતાવી શક્યા નથી કે તમારી હિંસા ઉપર જેટલી શ્રદ્ધા છે તેના કરતાં અહિંસા ઉપર અમારી વધારે શ્રદ્ધા છે. એટલે અત્યારે મારી મુખ્ય ફરજ એ થઈ પડી છે કે મારે એવા ઉપાયો શોધી કાઢવા જેથી સરકારને તેમ જ ત્રાસવાદીઓને હું બતાવી શકું કે સ્વતંત્રતા તેના પૂરા અર્થમાં હાંસલ કરવા માટે અહિંસામાં પૂરેપૂરી શક્તિ છે. આ કામને મેં માટું જીવન સમર્પણ કર્યું છે. તે બરાબર કરવા માટે મારામાં પૂરેપૂરું તાટસ્થ્ય હોવું જોઈએ અને મને પૂરેપૂરું કાર્યસ્વાતંત્ર્ય મળવું જોઈએ. કાયદાનો સવિનય ભંગ એ તો સત્યાગ્રહનો માત્ર એક ભાગ છે. સત્યાગ્રહને હું જીવનનો સાર્વત્રિક અને સર્વોપરી કાયદો માનું છું. સત્ય એ મારો ઈશ્વર છે. તેની શોધ અને પ્રાપ્તિ હું અહિંસા મારફત જ કરી શકું એમ છું, બીજી કોઈ રીતે નહીં. સત્યની મારી આ ખોજમાં આપણા દેશનું અને દુનિયાનું પણ સ્વાતંત્ર્ય સમાયેલું છે. આ ખોજને અર્થે જ હું રાજદારી પ્રવૃત્તિમાં પડ્યો છું. આ ખોજમાં પૂર્ણ-સ્વાતંત્ર્ય અને બીજી ઘણી વસ્તુઓ અનિવાર્યપણે સમાયેલી છે, એવું હું આપણા સુશિક્ષિત કોંગ્રેસીઓ પાસે બુદ્ધિથી અને હૃદયથી ન સ્વીકારાવી શકું તો એ સ્પષ્ટ છે કે મારે એકલા કામ કરવું જોઈએ, એવી અચલ શ્રદ્ધાથી કે આજે નહીં તો કાલે હું તેમને આ વાત સમજાવી શકીશ. આ ભગીરથ કાર્ય માટે ઈશ્વર મને શક્તિ આપશે, તે માટે જે ભાષા જોઈએ તે મારા મોઢામાં મૂકશે અને તે માટે જે જરૂરી કાર્યો હશે તે પણ મારી પાસે કરાવશે. પણ તમે મને ગાઠરિયા રીતે મત આપો અથવા કચવાતે મને સંમતિ આપો તે મને પોસાય એમ નથી. આપણા કામને તેથી નુકસાન થવાનો સંભવ છે.

“પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય — કમ્પ્લીટ ઇન્ડિપેન્ડન્સ — એ અંગ્રેજી શબ્દપ્રયોગનો અંગ્રેજી ભાષામાં જે અર્થ થાય છે તે પૂરા અર્થમાં મારે હિંદુસ્તાન માટે એ જોઈએ છે. પણ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય કરતાં પૂર્ણ સ્વરાજ્યમાં મારે મન અનંત ગણો વધારે અર્થ સમાયેલો છે. છતાં મારે જે જોઈએ છે તેની વ્યાખ્યા તો પૂર્ણ સ્વરાજ્યમાં પણ પૂરેપૂરી આવતી નથી. પૂરી વ્યાખ્યા આપવાનું અશક્ય નહીં તોપણ બહુ મુશ્કેલ છે. એમાંથી જ ઘણા કોંગ્રેસીઓને મારી સાથે ગંભીર મતભેદો ઊભા થાય છે. છેક ૧૯૦૯થી હું કહેતો આવ્યો છું કે સાધન અને સાધ્ય મારે મન એક જ વસ્તુ છે. જ્યાં સાધન જુદાં જુદાં અને એકબીજાથી અસંગત હોય ત્યાં સાધ્ય પણ જુદાં જુદાં અને અસંગત આવે. આપણો કાબૂ હંમેશાં સાધન ઉપર હોય છે, સાધ્ય ઉપર કદી હોતો નથી. આ ઉઘાડું સત્ય ઘણા કોંગ્રેસીઓ સ્વીકારતા નથી. તેઓ માને છે કે સાધ્ય સારું હોય તો ગમે તેવાં સાધન ઉપયોગમાં લઈ શકાય.

“આ મતભેદોનું એકંદર પરિણામ એ આવે છે કે કોંગ્રેસનો અત્યારનો કાર્યક્રમ નિષ્ફળ નીવડે છે. કારણ એ કાર્યક્રમમાં શ્રદ્ધા હોયા વિના સભ્યો તેને મોઢાની સંમતિ આપે છે. પછી સ્વાભાવિક રીતે જ તેને અમલમાં મૂકવામાં

તેઓ નિષ્કૃષ્ણ નીવડે છે. આ સિવાય બીજા કોઈ કાર્યક્રમ મારી પાસે છે નહીં. અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, હિંદુ-મુસલમાન એકતા, સંપૂર્ણ દાર્નિષેધ, રેંટિયો અને ખાદી, સો ટકા સ્વદેશી, ગ્રામઉદ્યોગોનો પુનરુદ્ધાર અને સાત લાખ ગામડાંનું સંગઠન, એટલી વસ્તુઓમાંથી જેમને દેશ પ્રત્યે પ્રેમ છે તેમને પૂરો સંતોષ મળી રહેવો નેઈએ. હું તો દેશના કોઈ ગામડામાં, મારું ચાલે તો સરહદના કોઈ ગામડામાં, દરોઈ જવાનું પસંદ કરું.

“છેવટમાં, આપણામાં વધતા જતા સડાનો હું ઉલ્લેખ કરીશ. તે વિશે મેં ઘણું કહ્યું છે એટલે અહીં મારે વિશેષ કહેવાનું નથી. આટલું કહું છું છતાં મારી નજરમાં કોંગ્રેસ દેશમાં વધારેમાં વધારે શક્તિશાળી અને વધારેમાં વધારે પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સંસ્થા છે. તેની પાછળ ઊંચા પ્રકારની અવિરત સેવા અને આપભોગનો ઇતિહાસ રહેલો છે. શરૂ થઈ ત્યારથી તે આજ સુધીમાં બીજા કોઈ પણ સંસ્થા કરતાં વધારે તડકીછાંચડી તેણે નેચેલી છે. તેણે જે બલિદાનની પ્રેરણા આપી છે તેને માટે કોઈ પણ દેશ ગર્વ લઈ શકે. આજે પણ એ સંસ્થામાં બીજા કોઈ પણ સંસ્થા કરતાં નિષ્કલંક ચારિત્ર્ય અને અડગ નિષ્ઠાવાળાં વધારેમાં વધારે સ્ત્રીપુરુષો છે. એટલે આ સંસ્થા મારે છોડવી પડે જ તો તીવ્ર વેદના વિના હું તે છોડી શકીશ નહીં. હું ત્યારે જ છોડીશ કે જ્યારે મને ખાતરી થશે કે સંસ્થાની એટલે કે દેશની સેવા અંદર રહેવા કરતાં બહાર રહેવાથી હું વધારે કરી શકીશ.

“ઉપર મેં જે મુદ્દા જણાવ્યા તે વિશે કોંગ્રેસીઓની લાગણી કેવી છે તે ચકાસી લેવા કોંગ્રેસના અધારણમાં હું કેટલાક સુધારા સૂચવવા ઇચ્છું છું. એક તો ‘લેછીમેટ એન્ડ પીસકુલ’ (વાજબી અને શાંતિમય) એ શબ્દોને બદલે હું ‘દુથકુલ એન્ડ નોન-ચાયોલેન્ટ’ (સત્યમય અને અહિંસક) એ શબ્દો મૂકવા ઇચ્છું છું. જે કોંગ્રેસીઓ આપણા ધ્યેયની પ્રાપ્તિને માટે સત્ય અને અહિંસા આવશ્યક માનતા હોય તો પેલાં ગોળગોળ અર્થવાળાં વિશેષણો કરતાં આ વિશેષણો સ્વીકારવામાં તેમને બિલકુલ અડચણ ન હોવી નેઈએ. બીજા સુધારો હું એ સૂચવવા ઇચ્છું છું કે સભ્ય થવાની ફી ચાર આના રાખવાને બદલે કોંગ્રેસનો દરેક સભ્ય દર મહિને પોતાને હાથે કાંતેલું ઓછામાં ઓછું પંદર આંકનું, વળદાર અને સમાન એવું જે હલ્તર તાર (ચાર ફૂટનો) સૂતર આપે. આમાં મારો ઉદ્દેશ મતાધિકાર માટે દ્રવ્યને બદલે શ્રમને દાખલ કરી, શ્રમનું ગૌરવ વધારવાનો છે. ત્રીજા સુધારો હું એ સૂચવું છું કે કોઈ પણ કોંગ્રેસની ચૂંટણીમાં તે જ સભ્યને મત આપવાનો અધિકાર રહે જેનું નામ કોંગ્રેસ પત્રક ઉપર ચૂંટણીના છ મહિના પહેલાં ચડી ચૂક્યું હોય, અને જે ત્યારથી જ સતત ખાદી પહેરતો થઈ ગયો હોય. અનુભવે મને જણાયું છે કે પ્રતિનિધિઓની છ હલ્તરની સંખ્યા કાબૂમાં ન રાખી શકાય એટલી મોટી થઈ પડે છે. તેથી ચોથો સુધારો હું એ સૂચવું છું કે કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા એક હલ્તર કરતાં વધારે હોવી નેઈએ નહીં. તેની સાથે એ પણ શરત હોવી નેઈએ કે દર એક હલ્તર મતદારે એક પ્રતિનિધિ ચૂંટવામાં આવે. કોંગ્રેસનું પ્રવૃત્તિપણું તેના વાર્ષિક અધિવેશનમાં કેટલા પ્રતિનિધિઓ અને પ્રેક્ષકો એકઠા થાય છે તે ઉપરથી

સ. ૨-૧૨

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

ન અંકાવું નેઈએ પણ તે કેટલી સેવા કરે છે તે ઉપરથી અંકાવું નેઈએ. પશ્ચિમની પ્રનશાસન પદ્ધતિની આજે કસોટી થઈ રહી છે. લાંચરુશવત અને દંભ એ પ્રનશાસનની અનિવાર્ય પેદાશ ન જ હોઈ શકે. પરંતુ આજે ન્યાં ત્યાં એ જ વસ્તુ નેવામાં આવે છે. વળી મોટી સંખ્યા એ પ્રનશાસનની સાચી કસોટી નથી. થોડા માણસો પોતે નેમના પ્રતિનિધિ હોવાનો દાવો કરતા હોય તેમના નુસ્સાનો, તેમની આશાઓનો અને આકાંક્ષાઓનો સાચો પડથો પાડે તો હું તેને સાચું પ્રનશાસન કહું. ખીનું હું એ માનું છું કે બળબળરીની પદ્ધતિથી સાચા પ્રનશાસનનો વિકાસ ન જ થઈ શકે. પ્રનશાસનનો નુસ્સો બહારથી લાવી શકાતો નથી, એ અંદરથી ઊગવો નેઈએ.

“ મને ભય છે કે ઉપર જે સુધારા મેં સૂચવ્યા છે તે કોંગ્રેસમાં આવનારા ઘણા પ્રતિનિધિઓને ભાગ્યે જ ગળે ઊતરે. છતાં મારે જે કોંગ્રેસની નીતિને દોરવી હોય તો એ સુધારા અને આ નિવેદનના ભાવને અનુકૂળ આવે એવા ખીન ઠરાવો આપણા ધ્યેયની શીઘ્ર પ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક છે. મેં ઉપર જે કાર્યક્રમ દોરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેનાં મૂળ તત્ત્વો સાથે કશી માંડવાળ કરવાનો અવકાશ નથી. કોંગ્રેસીઓ શાંત ચિત્તે મારી દરખાસ્તોનો એના ગુણ ઉપર વિચાર કરે. મારો વિચાર ન કરે પણ પોતાની બુદ્ધિના આદેશને જ અનુસરે.”

આ નિવેદન બહાર પાડતાં પહેલાં ગાંધીજીએ પોતાના મુખ્ય મુખ્ય સાથીઓને તે જોવા મોકલ્યું હતું. ગાંધીજી કોંગ્રેસ છોડી ન્ય તેની ઘણા સખત વિરુદ્ધ હતા એ અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે. ગાંધીજીની વાત એકલા સરદારને જ પૂરેપૂરી માન્ય હતી. પોતાની એ શ્રદ્ધા જાહેરમાં પ્રગટ કરવા તા. ૨૯-૯-૩૪ના રોજ તેમણે નીચેનું નિવેદન બહાર પાડ્યું :

“ ગાંધીજીના નિવેદન ઉપર મિત્રોએ તેમ જ દીકાકારોએ જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે ઉપરથી મારા એ અભિપ્રાયને પુષ્ટિ મળે છે કે તાજેતરમાં વર્ધામાં કારોબારી સમિતિની બેઠક થઈ તે પહેલાં કોંગ્રેસમાંથી નિવૃત્ત થવાના નિર્ણય ઉપર તેઓ આવ્યા હતા તે તદ્દન બરાબર હતું. જેઓ એમ કહે છે કે આ નિવેદન ધમકીના સ્વરૂપનું છે તેઓ તેમને ઓળખતા નથી. મહામુશ્કેલીએ પોતાનો નિર્ણય આટલા વખત સુધી તેમની પાસે મોકૂફ રખાવ્યો. પણ હવે તેમણે નિવેદન બહાર પાડ્યું છે એટલે હું ધારું છું કે કોંગ્રેસની વિષયવિચારણી સમિતિ આગળ પોતાની સ્થિતિ સમન્વવવાની વેદના આનંદપૂર્વક તેઓ વેડી લેશે. આ નિવેદન આપણી આગળ હોવા છતાં હજી આપણે કોંગ્રેસમાં તેમની જીત થશે કે હાર થશે એ શખ્દોમાં વિચાર કરીએ છીએ તેનું મને આશ્ચર્ય થાય છે. હજી આપણે આટલી સંકુચિત રીતે વિચાર કરીએ છીએ એટલી એક ખીના ઉપરથી જ મને લાગે છે કે કોંગ્રેસમાંથી તેમણે નિવૃત્ત થઈ જવું નેઈએ. પોતાની આખી જિંદગીમાં કદી પણ અંગત વિજયની દૃષ્ટિએ તેમણે વિચાર કર્યો નથી. નીતિ (પોલિસી) અને વ્યક્તિ કરતાં તેમણે હંમેશાં સિદ્ધાંતને વધારે ઊંચું સ્થાન આપ્યું છે અને તેમના અનુયાયીઓ પણ એમ જ કરે એવો આગ્રહ રાખ્યો છે. તેમના દીકાકારો સમજી લે કે તેઓ પોતે અને તેમના સાથીઓ હુમલો કરીને કોંગ્રેસ કબજે કરવાનો

અથવા તો અહુમતીથી ઠરાવો પસાર કરાવી દેવાનો બિલકુલ પ્રયત્ન કરવાના નથી. મારી માફક જે થોડી વ્યક્તિઓને તેમના કાર્યક્રમમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોય તેમને હું તો એવી સલાહ આપીશ કે ગાંધીજીના નિવેદનમાં સૂચવેલા મહત્વના સુધારામાંના કોઈની પણ ઉપર મત આપવાથી તેઓ પરહેજ રહે. ગાંધીજીને જરાયે શંકા નથી કે મોટા ભાગના બુદ્ધિપ્રધાન લોકોને સૂતર મતાધિકાર ઉપર શ્રદ્ધા નથી અને તેઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવે કે આ સુધારો વિષયવિચારણી સમિતિમાં લાવવો જ નથી તો મને કશી નવાઈ થશે નહીં.

“ પરંતુ ગાંધીજી છેવટના ગમે તે નિર્ણય પર આવે, એક વસ્તુ વિશે જરાયે શંકા નથી કે પોતે જે નિર્ણય કરશે તે પૂરેપૂરો કોંગ્રેસના અને દેશના હિતને માટે જ હશે. તેમને એમ લાગશે કે કોંગ્રેસમાંથી નીકળી જવાથી દેશનું અને કોંગ્રેસનું હિત અગડશે તો કોઈ પણ સંનેગોમાં તેઓ કોંગ્રેસમાંથી નીકળી જશે નહીં. પણ એમને ખાતરીપૂર્વક એમ લાગશે, જેમ અત્યારે એમને લાગે છે તેમ, કે કોંગ્રેસને અને પરિસ્થિતિને શુદ્ધ કરવાનો અને મજબૂત બનાવવાનો એકમાત્ર ઉપાય કોંગ્રેસમાંથી નીકળી જવું એ જ છે તો વિના અડચણે એમને કોંગ્રેસમાંથી નીકળી જવા દેવા જોઈએ.”

કોંગ્રેસનું અધિવેશન ૧૯૩૪ના ઓક્ટોબરની આખરે મુંબઈમાં ભરાયું. કરાંચી કોંગ્રેસ પછી સાડા ત્રણ વરસના ગાળા બાદ અને લડતની આકરી તાવણીમાંથી પસાર થયા બાદ આ અધિવેશન ભરાતું હતું, એટલે લોકોમાં સારો ઉત્સાહ હતો. કોંગ્રેસના અંધારણમાં ફેરફારો કરવાની ગાંધીજીની દરખાસ્તો અને કોંગ્રેસમાંથી તેમનું નીકળી જવું એ એ પ્રસંગોને લીધે જ આ કોંગ્રેસ વિશેષ મહત્વની થઈ પડી. ઘણા પ્રતિનિધિઓ એમ પણ કહેતા હતા કે ગાંધીજી જે કોંગ્રેસમાંથી નીકળી જ જવાના છે તો અંધારણમાં ફેરફારો કરવાની દરખાસ્તો એમણે શા માટે લાવવી જોઈએ? પણ સરદારે પોતાના ઉપરના નિવેદનમાં જણાવ્યું છે કે કોંગ્રેસના અને દેશના વધારે હિતની ખાતર જ તેઓ કોંગ્રેસમાંથી નીકળી જતા હતા. એટલે નીકળી જતી વખતે તેમને પોતાનું કર્તવ્ય લાગ્યું કે કોંગ્રેસમાં જે સુટીઓ હોય તે કોંગ્રેસને બતાવવી અને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો. ગાંધીજીને લાગવા માંડ્યું હતું કે પોતાનું વજન કોંગ્રેસ ઉપર એટલું અધું પડે છે કે તેથી કોંગ્રેસ દુર્બલ બન્યું છે. તે માટે તેઓ પોતાની જાત ઉપર ઘણું દબાણ મૂકતા. પણ જેમ જેમ પોતાની જાતને તેઓ વધારે દબાવતા તેમ તેમ કોંગ્રેસ ઉપર તેમનું વજન વધતું. કારણ કોંગ્રેસના અધા કાર્યકર્તાઓ સ્વતંત્રપણે નિર્ણયો લેવાને બદલે તેમના હુકમની રાહ જોઈને બેસતા. આ વસ્તુ ગાંધીજીને અહુ ખૂંચતી. કુટુંબમાંથી પિતા પોતાના શુભાશીર્વાદ સાથે નિવૃત્ત થાય છે અને પુત્રોને માથે કામની જવાબદારી આવી પડે છે ત્યારે તેઓ તેને પહોંચી વળવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમાં પરિણામે પુત્રોનું જ હિત થાય છે; તેવું જ ગાંધીજીના કોંગ્રેસમાંથી નીકળી

જવાબી કોંગ્રેસનું થયું એમ કહી શકાય. અને ગાંધીજી કોંગ્રેસનો ત્યાગ ક્યાં કરતા હતા? જ્યારે જ્યારે પોતાની સલાહની અને સહકારની જરૂર પડે ત્યારે તે આપવા તેઓ તૈયાર જ હતા. કોંગ્રેસમાંથી ગાંધીજીનું નીકળી જવું કેટલું વખતસરનું હતું તે તો એ ઉપરથી સાબિત થયું કે ગાંધીજીની દરખાસ્તોને અહુ મોળી કરી નાખીને જ કોંગ્રેસ સ્વીકારી શકી.

મુંબઈનું અધિવેશન પૂરું થતાં જ દેશની આગળ વડી ધારાસભાની ચૂંટણી આવી. કોંગ્રેસ તેમાં પૂરા ઉત્સાહથી ઊતરી. સરકારને લાગતું હતું કે આ ત્રણ વરસના સખત દમનથી લોકોને આપણે દબાવી અને ડરાવી દીધા છે. તેઓને એટલું અધું સહન કરવું પડ્યું છે અને નુકસાન વેઠવું પડ્યું છે કે હવે તેઓ કોંગ્રેસનું નામ લેવાની હિંમત નહીં કરે. ત્રાસવાદી પ્રવૃત્તિને અંગે દમન ચાલે ત્યારે લોકોની એવી સ્થિતિ થાય છે ખરી. પણ અહિંસક લડતની ખૂબી એ છે કે લોકો થાકી જાય ત્યારે ભલે લડતમાં ભાગ લેવાનું છોડી દે, પણ લડત ખોટી છે અથવા જેઓ લડત ચાલુ રાખે છે તેઓ ખોટું કરે છે, એવા વિચાર લોકોને આવતા નથી. પોતે ભલે થાક્યા હોય પણ જેઓ લડત ચાલુ રાખે છે અને કષ્ટો સહન કરે છે તેમની અહાદુરી અને આપભોગ પ્રત્યે તેમના દિલમાં આદર જ રહે છે. આ વખતે લોકો જેલ, દંડ, લાહીમાર વગેરેથી થાકી ગયા હતા પણ તેથી કોંગ્રેસ પ્રત્યે તથા કોંગ્રેસી આગેવાનો પ્રત્યે તેમના દિલનો ભાવ એછો થયો નહોતો. તેમના હૃદયમાં તો સરકાર પ્રત્યે બેદિલી અને કોંગ્રેસ પ્રત્યે આદરભાવ જ હતાં. આ ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસને ટેકો આપી લોકોએ એ વસ્તુ સાબિત કરી આપી. વળી છેલ્લાં ત્રણ વરસથી પોતાની પ્રવૃત્તિઓ ગેરકાયદે ગણાતી હોઈ રાષ્ટ્રીય કાર્યકર્તાઓ છૂટથી હરીફરી કે બોલી શકતા નહીં. આ ચૂંટણીને લીધે તેઓને જિલ્લે જિલ્લે અને તાલુકાના ગામડે ગામડે ફરવાની અને ભાષણો કરવાની તક મળી. લોકોએ તેમને સહકાર્યાં. છતાં ચૂંટણીમાં વિજય મેળવવા મહેનત તો કરવી જ પડી. બ્રિટિશ વડા પ્રધાને જે કોમી યુકાદો આપ્યો હતો તે કોંગ્રેસને માન્ય તો નહોતો જ. છતાં હરિજનોને અલગ મતદારમંડળો આપનારી કલમની સામે ઉપવાસ કરી ગાંધીજીએ એટલો જ ભાગ ફેરવાવ્યો હતો. નવા થનારા આખા સુધારા ને તે અનુસાર થનારું આખું અંધારણુ (જેની રૂપરેખા બ્રિટિશ સરકાર તરફથી અહાર પડી હતી અને જે શ્વેતપત્રને નામે ઓળખાતી હતી), જેમાં કોમી યુકાદો પણ આવી જાય છે, એ આપણને માન્ય નથી. એટલે એકલા કોમી યુકાદાનો વિરોધ કરીએ તો આકીનું અંધારણુ આપણને માન્ય હોવાનો ભાસ થાય એમ ગાંધીજીનું કહેવું હતું. છતાં લોકોની જાણ માટે કોંગ્રેસે જાહેર કર્યું કે અમે કોમી યુકાદાનો વિરોધ નથી કરતા તેનો અર્થ એ નથી કે અમે તેનો

સ્ત્રીકાર કરીએ છીએ. પં. માલવીજી અને શ્રી અણે કોમી ચુકાદાના વિરોધનો અલગ ઠરાવ કોંગ્રેસે કરવો જોઈ એ એ મતના હતા. પોતાનો ઠરાવ કોંગ્રેસમાં પસાર ન થયો એટલે તેમણે નવો પક્ષ રચ્યો અને ચૂંટણીમાં પોતાના ઉમેદવારો ઊભા કર્યા. માત્ર કોમી ચુકાદા સિવાય બીજી અધી આખતમાં તેઓ કોંગ્રેસ સાથે સંમત હતા. બીજી એક ચળવળ રૂઢિચુસ્ત હિંદુઓએ ઉપાડી હતી. કોંગ્રેસવાળા તો હરિજનોને મંદિરોમાં દાખલ કરી આપણાં મંદિરો અભડાવવા માગે છે માટે એમને મત ન આપવા એવો પ્રચાર તેમણે ચલાવવા માંડ્યો હતો. જોકે હિંદુ મતદારો ઉપર તેની ઝાઝી અસર થઈ નહીં. પણ આ અધું મતદારોને સ્પષ્ટ સમજાવવાની જરૂર તો હતી જ. અને નવેમ્બરની ૧૫મીથી જુદા જુદા પ્રાંતમાં ચૂંટણીઓ થવાની હોઈ વખત બહુ ટૂંકો હતો. સરદારને ગુજરાતની તો ચિંતા જ નહોતી એટલે તેઓ પંજાબ, દિલ્હી, યુ.પી., બિહાર, મદ્રાસ વગેરે પ્રાંતોમાં ફરી વળ્યા. ચૂંટણીઓના ખર્ચ માટે પૈસાની વ્યવસ્થા કરવાનો પણ મુખ્ય બોજે તેમને માથે પડ્યો. એકલા પંજાબ સિવાય બીજા અધા પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસના ઉમેદવારો ભારે બહુ-મતીમાં આવ્યા. અંગાળમાં પં. માલવીજીના પક્ષના ઉમેદવારો ચૂંટાઈ આવ્યા. પણ મુંબઈ શહેર જેણે ગઈ લડતમાં સારો ફાળો આપ્યો હતો અને જે રાષ્ટ્રીય જુસ્સામાં આખા દેશમાં આગળ ગણાતું હતું ત્યાં ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસની હાર થઈ તેથી સૌને ભારે નવાઈ લાગી. કોંગ્રેસ પક્ષના ઉમેદવાર શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી હતા ને સામે શ્રી કાવસજી જહાંગીર હતા. મુંબઈ પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ શ્રી નરીમાને કોંગ્રેસને છેલ્લે દઈ સર કાવસજીને આડકતરી રીતે મદદ થાય એવું વલણ અખત્યાર કર્યું તેથી આ અનવા પામ્યું હતું. આમાંથી આગળ ઉપર મોટું પ્રકરણ ઊભું થયું અને કેટલોક વખત તો સરદાર નકામા વગોવાયા. તે અધી હકીકતને એક અલગ પ્રકરણ જ આપીશું. વડી ધારાસભામાં જે અનેક પક્ષો હતા તેમાં સૌથી મોટો પક્ષ કોંગ્રેસનો થયો. આ ચૂંટણીઓ મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ યોજના મુજબના અંધારણુ અનુસાર થઈ હતી. એ અંધારણુ પ્રમાણે ધારાસભાની રચના જ એવી હતી કે અમુક સભ્યો સરકારને હાજી હા કરનારા હોય અને તેમની મદદથી સરકાર હંમેશાં પોતાની બહુમતી રાખી શકે. પણ હવે વાતાવરણ બદલાઈ ગયું હતું. હાજી હા કરનારો વર્ગ પણ સ્વતંત્ર વિચાર કરતો થયો હતો, એટલે જે મુદ્દા પર કોંગ્રેસ બીજા પક્ષોને પોતાની તરફેણમાં લઈ શકે ત્યાં એ સરકારને હરાવી શકે એવી સ્થિતિ હતી. ૧૯૩૪ના નવેમ્બરમાં ચૂંટણીઓ થઈ અને તા. ૨૧-૧-૩૫ના રોજ વડી ધારાસભાની બેઠક શરૂ થઈ. શ્રી ભૂલાભાઈ દેસાઈ કોંગ્રેસ પક્ષના આગેવાન ચૂંટાયા. સ્વરાજ પક્ષના આગેવાન

તરીકે વડી ધારાસભામાં પંડિત મોતીલાલ નેહરુએ જે રુઆબ અને છાપ પાડી હતી તેવી જ શ્રી ભૂલાભાઈએ પણ પાડી. ખીજા પક્ષોનો સહકાર મેળવીને ઘણા મુદ્દા જેવા કે શરદચંદ્ર બોઝની અટકાયત, ખુદાઈ ખિદમતગારો ઉપરનો પ્રતિબંધ, હિંદુસ્તાન અને ખ્રિસ્ત વચ્ચેના વેપારી કરારો, વગેરે ઉપર કોંગ્રેસે સરકારને હાર ખવડાવી. જોકે ગવર્નર જનરલે પ્રમાણપત્ર આપીને ધારાસભાના અહુમતી દરાવોના અમલ ન થવા દીધા. જે વખતે હિંદુસ્તાનને રાજ્યઅંધારણમાં સુધારા કરી લોકોને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપવાની વાતો થતી હતી તે વખતે જ લોકમતને આમ ઠોકરે મારવામાં આવ્યો, તેથી આવનારા સુધારાના પોકળપણનો લોકોને ખ્યાલ આવ્યો અને આપણું સ્વરાજ્ય આપણા જ પુરુષાર્થથી સ્થાપી શકાશે એની લોકોને પ્રતીતિ થઈ.

સરકારની અદાનતનો એક ખીજો પુરાવો પણ સરદારે આ વખતે મેળવ્યો. મુંબઈની કોંગ્રેસ પૂરી થયા પછી અને વડી ધારાસભાની ચૂંટણીઓનું કામ ચાલતું હતું તે વખતે હિંદી સરકારના ગૃહખાતા તરફથી તેના સેક્રેટરી મિ. હેલેટે અંધી પ્રાંતિક સરકારોને એક દૂષો સરકારી મોકલ્યો હતો. તે સરદારે પોતાની ખાનગી વ્યવસ્થાથી મેળવ્યો. એક તરફથી હિંદુસ્તાનના રાજ્યઅંધારણમાં કરવા ધારેલા સુધારાની વિગતો આપતો ગ્વેઈન્ટ પાર્લમેન્ટરી કમિટીનો રિપોર્ટ અહાર પડ્યો હતો અથવા અહાર પડવાની તૈયારીમાં હતો તે જ વખતે ગાંધીજી અને ખીજા કોંગ્રેસ નેતાઓ તરફ ભારે વહેમની નજરે જોતો અને લોકોમાં તેમની લાગવગ ભુસાઈ જાય એવી સૂચના કરતો આ સરકારી જોઈને આપણને આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી. ખ્રિસ્તના તમામ મુત્સદ્દીઓ, પછી તે કન્ઝર્વેટિવ પક્ષના હોય, લિબરલ પક્ષના હોય કે મજૂર પક્ષના હોય, તેમને હિંદુસ્તાનને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપવાનો માત્ર દેખાવ કરવો હતો. હિંદુસ્તાનની ધારાસભાઓ ઉપર જવાબદારી નાખવી હતી પણ તમામ સત્તા પોતાના હાથમાં રાખવી હતી. હિંદુસ્તાન સાથેનો પોતાનો વેપાર સુરક્ષિત રહે અને દેશ ઉપર પોતાની પકડ મજબૂત રહે એવું સઘળા ખ્રિસ્ત મુત્સદ્દીઓ ઇચ્છતા હતા. અને તેમાં હિંદુસ્તાનના ખ્રિસ્ત સનંદી અમલદારોનો પૂરો સાથ હતો. ગમે તેટલા રાજકીય સુધારા કરવામાં આવે પણ સનંદી અમલદારોના લોખંડી ચોકામાં કોઈ પણ જગ્યાએ જરા સરખી પણ તડ પડે એ તેઓ ઇચ્છતા ન હતા. મુંબઈની કોંગ્રેસમાં ગ્રામઉદ્યોગ સંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી, કોંગ્રેસના અંધારણમાં સુધારા કરવામાં આવ્યા અને ગાંધીજી કોંગ્રેસમાંથી નીકળી ગયા, તેમાં પેલા મિ. હેલેટે ગાંધીજીની જાંડી ચાલ્યાજી જોઈ. આ અંધુ તેઓએ મોટા અમલદારો પ્રત્યેના પોતાના તદ્દન ખાનગી પરિપત્રમાં અહુ વિકૃત રૂપમાં રજૂ

ક્યું. એ પરિપત્ર વાંચતાં બહુ રમૂજ ઊપજે છે. અહીં તેના થોડા મુદ્દા આપીશું :

“કોંગ્રેસના તંત્રમાં આ બધા ફેરફારોનો સાચો હેતુ હિંદી સરકારને એ જણાય છે કે કોંગ્રેસને રાજદારી અથવા પાર્લિમેન્ટરી કામ કરવા માટે વધારે સંગઠિત કરવી. મિ. ગાંધી હવે એમ માને છે કે કોંગ્રેસના સભ્યોને પાર્લિમેન્ટરી કામમાં વધારે રસ છે. અત્યાર સુધી એક રાજદારી પક્ષ તરીકે કોંગ્રેસ ઉપર એવી ટીકા થતી હતી કે તે સમાજના એક જ વર્ગનું એટલે કે શહેરોના અને તેમાંયે મુખ્યત્વે કરીને હિંદુ લોકોના બુદ્ધિપ્રધાન વર્ગનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. આ કોંગ્રેસમાં કરવામાં આવેલા ફેરફારોથી ભવિષ્યમાં કોંગ્રેસ એવો દાવો કરવાની સ્થિતિમાં આવશે કે શહેરોની સાથે ગામડાંના હિતોનું પણ તે પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. એ પણ શક્ય છે કે કોંગ્રેસના અંધારણમાં જે ફેરફારો થયેલા છે તેને લીધે કોંગ્રેસ મિ. ગાંધીના લોકપ્રતિનિધિસભા (કોન્સ્ટિટ્યુઅન્ટ એસેમ્બલી)ના વિચારોનું પ્રતિનિધિત્વ કરશે અને જે એ પ્રયોગ સફળ થાય તો મિ. ગાંધી કોંગ્રેસને દેશનું અંધારણ ધડવાને માટે અને દેશનું ભવિષ્યનું રાજ્યતંત્ર ઉપાડી લેવાને માટે એક સમર્થ સંસ્થા બનાવશે.”

ગ્રામ-ઉદ્યોગ સંઘની સ્થાપનાની આખતમાં તેઓ સાહેબ જણાવે છે કે :

“મિ. ગાંધીએ પોતે જણાવ્યું છે કે આ પ્રવૃત્તિ બિલકુલ બિન-રાજદારી છે. આ પ્રવૃત્તિનો આરંભ અને મિ. ગાંધીનું કોંગ્રેસમાંથી નીકળી જવું એ બેના યોગ બેતાં, ઉપર ઉપરથી એમ દેખાય છે કે આ પ્રવૃત્તિ શુદ્ધ રીતે ગામડાંના પુનરુદ્ધાર માટે છે અને તેની પાછળ કોઈ બંધનો રાજદારી હેતુ નથી. પણ આવા ખ્યાલ રાખવામાં કેટલીક મહત્ત્વની બાબતોની ઉપેક્ષા થાય છે. કોંગ્રેસને તે આમજનતા ઉપર પોતાનો કાબૂ જમાવવો છે. છેલ્લા વરસમાં ઉપાડેલી સવિનય ભંગની લડતને લીધે આ ઉદ્દેશ સાધવામાં તે નિષ્ફળ ગઈ છે. સરકારને જમીનમહેસૂલ નહીં ભરવાની અને જમીનદારોને ગણેત નહીં ભરવાની લડતમાં કોંગ્રેસને નિષ્ફળતા મળી છે અને સરકાર પ્રત્યે અપ્રીતિ ફેલાવી શકવાને બદલે જમીનદાર વર્ગમાં, ખેડૂત વર્ગમાં અને કિસાન વર્ગમાં એ અપ્રિય થઈ પડી છે. પરદેશી કાપડ તથા મિલના કાપડનો અહિંકાર ખેડૂત વર્ગની કલ્પનાને આકર્ષી શક્યો નથી. એટલે આમ વર્ગ સાથે એકતા સાધવા માટે તેમની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાનો કાર્યક્રમ ઉપાડવાનો આ પેંતરે મિ. ગાંધીએ રચ્યો છે. તેમાં તેમને એક બીજે પણ લાભ છે. જે કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓને પાર્લિમેન્ટરી કામ પસંદ ન હોય તેમને આ કામ આપી શકાશે. એ નિમિત્તે તેઓ ગામડાંમાં પોતાની લાગવગ વધારી શકશે અને પોતાના રાજદારી વિચારોનો ફેલાવો પણ કરી શકશે. તેઓ ગ્રામઉદ્યોગનું કામ કરવાનો દાવો કરતા હોઈ સરકાર પણ તેમના ગામડાંના વસવાટ સામે વાંધો ઉઠાવી શકે નહીં. ગઈ લડત વખતે ચરખા સંઘના કાર્યકર્તાઓ એ જ રીતે વર્તતા હતા. ખાદીના કામને બહાને તેઓ લડતનું જ કામ કરતા હતા. પણ પૂરતો પુરાવો ન મળવાથી સરકાર ચરખા સંઘ સામે કંઈ પગલાં ભરી શકેલી નહીં. મિ. ગાંધીના અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કામની સામે લોકોમાં બહુ વિરોધ નાગ્યો છે. એ પ્રવૃત્તિ હરિજનોમાં પણ પ્રિય

થઈ પડી નથી. એટલે અત્યાર સુધી જેઓ કાયદા ભંગ કરનારા હતા તેમને અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કામની સાથે સાથે ગ્રામઉદ્યોગની કહેવાતી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં ગાંધી જોડવા ઇચ્છે છે. કાલે ઊઠીને એક મધનિષેધક સંઘ કાઢીને મધપાન વિરુદ્ધ અખિલ ભારતીય પ્રવૃત્તિ મિ. ગાંધી ઉપાડે તો નવાઈ નહીં.

“આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે મિ. ગાંધી ભારે ચાલાક અને વિચક્ષણ રાજદ્વારી નેતા છે. તેમનો માનસિક તેમ જ શારીરિક ઉત્સાહ જરાયે નરમ પડ્યો નથી. તેઓ જોકે કોંગ્રેસમાંથી નીકળી ગયા છે છતાં કોંગ્રેસના આ અધિવેશનમાં તેમની જ અંગત ફતેહ થઈ છે. કોંગ્રેસમાં કામ કરતાં વિવિધ બળોને તેમણે પોતાના જ નેતૃત્વ નીચે રાખ્યાં છે. કોંગ્રેસ સંસ્થામાંથી પોતે નીકળી ગયા છે છતાં એની તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં સલાહસૂચના આપવાની સત્તા તો એમણે પોતાની પાસે રાખી જ છે.

“મિ. ગાંધીના મનમાં ખરેખર કઈ કઈ યોજનાઓ છે તે તો એમના રચનાત્મક કામની બીજી યોજનાઓ તેઓ બહાર પાડશે ત્યારે આપણને ખબર પડશે. પણ આપણે જો એમ ધારીએ કે મિ. ગાંધીની બંધી યોજનાઓની પાછળનો મુખ્ય હેતુ તો રાજદ્વારી જ છે તો તેમની આ નવી ચાલમાં જોકે એ દેખીતી રીતે ગામડાંના પુનરુદ્ધારની કહેવાય છે, છતાં સંભવ છે કે પહેલાં કરતાં ઘણા વિશાળ પાયા ઉપર સવિનય ભંગની લડત માટે વાતાવરણ તૈયાર કરવાનો અને તેમાં ગામડાંની પ્રજાને વધારે મોટા પ્રમાણમાં ભેળવવાનો એક આબાહ અને ઊંડો પ્રયત્ન હોય. મારી ધારણા જો સાચી હોય તો મિ. ગાંધીની આ યોજનાઓ કેવી ભયંકર શક્યતાઓથી ભરેલી છે એ તમને સમજશે. મિ. ગાંધી ભવિષ્યમાં ત્રણ બાબતોથી હુમલો કરવાનું વિચારી રહ્યા જણાય છે. ધારાસભાના કોંગ્રેસ સભ્યો સરકારનાં ‘દમનકારી’ પગલાંઓને રોકવાનો શક્ય તેટલો પ્રયત્ન કરશે, ગ્રામઉદ્યોગની સંસ્થાઓ મારફત વિશાળ પાયા ઉપર સવિનય ભંગની તૈયારી કરવામાં આવશે અને સમાજવાદીઓનો ઉદ્દામ પક્ષ જે ધીમે ધીમે સામ્યવાદી પક્ષના વધુ ને વધુ સંપર્કમાં આવતો જાય છે તે ભવિષ્યની લડતમાં કોંગ્રેસનો મળતિયો બની રહેશે.

“વર્તમાન પરિસ્થિતિ વિશેનો મારો આ ખ્યાલ જો સાચો હોય તો સરકારે બહુ જાગૃત રહેવાની જરૂર છે. મિ. ગાંધી કહે છે કે આવતાં ઘણાં વર્ષો સુધી સવિનય ભંગની લડત ઉપાડી શકાય એમ નથી. પણ એ વાત માનીને આપણે ગાફેલ રહેવું ન જોઈએ. એવા સંજોગો જલદી ઉપસ્થિત થવા પામે અને મિ. ગાંધીની અંગત લાગવગથી એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તો નવાઈ નથી કે થોડા જ વખતમાં તેઓ પાછા લડત ઉપાડી શકે. ભૂતકાળના અનુભવો ઉપરથી આપણે માનવું જોઈએ કે મિ. ગાંધી ગમે તેવી સૂચનાઓ આપે તોપણ મધનિષેધનું કામ કરનારા સ્વયંસેવકો ફોજદારી અને આબકારી કાયદાઓનો ભંગ કરવાના ગુનાઓ કરવાના જ. લોકો દારૂની લત છાડે એના કરતાં સરકારને આવક ઓછી થાય અને સરકારની વધારે પળવણી થાય એવી સ્વયંસેવકોની પ્રબળ વૃત્તિ હોય છે. કેટલાક કાર્યકર્તાઓ પોતાનાં ભાષણોમાં અને પોતાની પત્રિકાઓમાં રાજદ્રોહના કાયદાનો પણ ભંગ કરવાના. પ્રાંતિક સરકારોએ આ

બાબતોમાં ખબરદાર રહેવું અને ચાંપતા ઉપાયો લેવા ચૂકવું નહીં. હિંદી સરકાર તેમાં એમને સંપૂર્ણ ટેકો આપશે.

“બીજું કામ એ કરવાનું છે કે પ્રાંતિક સરકારોએ ગ્રામજનતાની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે એવી યોજનાઓ કાઢવી. આપણી પાસે બેકે નાણાંની તંગી છે તોપણ ગમે તેમ કરી આવી યોજનાઓ માટે નાણાં ફાળવવા પડી શકશે. સંભવ છે કે મિ. ગાંધી જે ગ્રામઉદ્યોગની યોજના કાઢે તે સરકારે અજમાવી નેચેલી હોય અને સરકારને તે નિષ્ફળ માલૂમ પડી હોય. પ્રાંતિક સરકારોએ પત્રિકાઓ દ્વારા અને રૂબરૂ સમન્વૃત દ્વારા મિ. ગાંધીની યોજનાઓની ટીકા કરવી અને તે અવ્યવહારુ છે એમ બતાવી આપવું. તેની સાથે સરકારે ગ્રામજનતા માટે કેટલું કેટલું કર્યું છે તે પણ લોકોને સમન્વવવું. સરકારે ગ્રામઉદ્યોગની બાબતમાં જે જે કર્યું છે તે કહેવા ઉપરાંત ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા માટે કરેલાં બીજાં કાર્યોની પણ સમન્વૃત્તિ આપવી અને પ્રચાર કરવો. સરકારે ઇસ્પતાલો બંધાવી છે, શાળાઓ ખોલી છે, રસ્તાઓ બનાવ્યા છે, નહેરો ખોદી છે, બનરોની વ્યવસ્થા કરી છે, એ બધાં સરકારનાં રચનાત્મક કામો સાથે કોંગ્રેસનાં ખંડનાત્મક કામો લોકો આગળ રન્નૂ કરવાં. જિલ્લા અધિકારીઓ આજ સુધી ચોતાના જિલ્લામાં વાહનવ્યવહારની તથા બીજી સગવડોવાળાં અમુક અમુક મથકોએ જ ફરે છે તેને બદલે તેમણે અગાઉ જે સ્થળોએ નહોતા જતા ત્યાં પણ જવાનું રાખવું. તે માટે વિશેષ ભાડાલથ્થાની નોંધવાઈ કરવી પડે તો તે પ્રાંતિક સરકારોએ કરવી.

“સંભવ છે કે મિ. ગાંધી તથા ગ્રામઉદ્યોગ સંઘના બીજાં કાર્યકર્તાઓ તેમના ગ્રામઉદ્યોગના કામમાં જિલ્લા અધિકારીઓની મદદ માંગે. આ બાબતમાં સરકારની નીતિ સ્પષ્ટ છે. તેમને મળવાની અથવા કાંઈ હકીકત પૂછે તો તે આપવાની ના પાડવી નહીં. પણ એથી આગળ જઈને કશી મદદ કરવી નહીં. તેમનાં પ્રદર્શન કે મેળામાં ભાગ ન લેવો. સરકારી મકાન તેમને ઉપયોગ માટે ન આપવાં. કુંડ ઉધરાવવામાં મદદ ન કરવી. નીચલા અધિકારીઓ અને નોકરોને તો કશી જ મદદ કરવાની રન્ન ન આપવી.”

આવી પત્રિકા ઉપર ટીકા ટિપ્પણીની જરૂર છે ખરી ?

૧૫

જેલમાંથી છૂટ્યા પછીનું દોઢ વર્ષ

સરદાર ૧૯૩૪ના જુલાઈની ૧૪મી તારીખે નાશિક જેલમાંથી છૂટ્યા. જેલમાં તેઓ લડતમાં પડેલા ખેડૂતોની અહુર્નિશ ચિંતા કરતા હતા તે આપણે જાણી ગયા છીએ. છૂટીને થોડા દિવસ મુંઝવણમાં આરામ લઈ, ગાંધીજી તે વખતે કાશીમાં હતા ત્યાં તેમને મળવા જવું હતું. કાશી જવા ઊપડતા પહેલાં ગુજરાતના પોતાના સાથીઓ જોગ નીચેનો સંદેશો તા. ૨૫-૭-'૩૪ના રોજ તેમણે છાપાં મારફત મોકલ્યો :

“વહાલા સાથીઓ,

“હું જાણું છું કે તમે સૌ મારી રાહ જોઈ રહ્યા છો. હું પણ તમને ભેટવાને એટલો જ અધીરો થઈ રહ્યો છું. પણ સંજોગને વશ થઈ હતું થોડા દિવસ સુધી ગુજરાતમાં પ્રવેશ નહીં કરી શકું એમ લાગે છે. તેટલો સમય મને જેલમાં રહેલો સમજી નભાવી લેજો.

“આપણા સવાસો જેટલા સાથીઓ હજીયે જેલોમાં પડી રહેલા છે. કેટલીયે સંસ્થાઓ ઉપરથી પ્રતિબંધ ઉઠાવવામાં આવ્યા નથી. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, પાટીદાર વિદ્યાર્થીગૃહ, અનાવિલ વિદ્યાર્થીગૃહ, સુણાવ રાષ્ટ્રીય શાળા, ખોચાસણ વિદ્યાલય વગેરે કેળવણીની સંસ્થાઓનાં મકાનો હતું સરકારના કબજામાં જ પડેલાં છે. ખારડોલી, મટ્ટી, સરભોણ, વેડછી, સુરત વગેરે આશ્રમોનાં મકાનો હતું આપણને પાછાં મળ્યાં નથી. કેટલાક ખેડૂતોના દંડ વસૂલ કરવા બદલ હતું તેમનાં ધરખાર હરાજ થઈ રહ્યાં છે. કેટલાકની ખાલસા થયેલી જમીનો હતું હરાજ થઈ રહી છે. સમિતિઓ સજીવન કરવાનું નિર્દોષ કાર્ય પણ હજી શંકાની નજરે જોવાય છે. કોંગ્રેસના સભાસદ થનારનાં નામ-ઠામની તપાસ કરવામાં આવે છે.

“આમ ગુજરાતમાં હજીયે જાણે એકતરફી લડાઈ ચાલી રહી હોય એવો ભાસ થાય છે. એટલે તમારે મહા મુશ્કેલીઓ વચ્ચે કામ કરવાનું છે. છતાં એ બધી મુશ્કેલીઓને પહોંચી વળવામાં જ આપણી ખરી કસોટી થવાની છે. ઉતાવળા કે અધીરા ન થશો. અકળાયા કે મૂંઝાયા વિના, પોલીસની સાથે અથડામણમાં આવ્યા સિવાય જેટલું થઈ શકે તેટલું ધીરજથી કરજો. આપણે કશું છપું કામ તો કરવાનું જ નથી. જાહેર રીતે કેવળ રચનાત્મક કાર્ય કરતાં પણ જ્યાં અંતરાય આવે ત્યાંથી હડી જઈ ખરી વસ્તુસ્થિતિની ખબર જિલ્લાના કે પ્રાંતના કાર્યકર્તાને આપજો અને એની સલાહ મુજબ વર્તજો. વસમા સંજોગમાં પણ પ્રતિકાર કરવાની લાલચમાં ન પડશો. એમ કરતાં સામેનાનો ડંખ નીકળી જશે

૧૮૬

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

જેલમાંથી છૂટ્યા પછીનું દોઢ વર્ષ

૧૮૭

એવી આશા રાખું છું. સવિનય ભંગ કરનાર સૈનિકમાં અણગમતા અંકુશો સહન કરવાની શક્તિ પણ ભરેલી હોવી જોઈએ.

“તમારી પાસે હાલ જે મુખ્ય કામ પડેલાં છે. એક તો સંકટમાં આવી પડેલા ખેડૂતોને સહાય કરવાનું અને બીજું સમિતિઓને સજીવન કરવાનું. આ જે કામને પહોંચી વળતાં હમણાં તમારી પાસે બીજાં કામને માટે અવકાશ જ નહીં રહે. ખેડૂતોની સહાય કરવાનું કામ જ તમારી બધી શક્તિ અને વખત માગશે. હું પણ મુંબઈમાં પડ્યો પડ્યો તમને એ કામમાં જોડાવી સહાય આપી શકાય તેટલી આપવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું.”

જેલમાં સમાજવાદને લગતાં પુસ્તકો વાંચવાથી તથા જુદા જુદા પ્રાંતના સમાજવાદીઓના સહવાસમાં આવવાથી ગુજરાતના કેટલાક કાર્યકર્તાઓ ઉપર સમાજવાદની અસર ઠીક ઠીક પડી હતી. સરદારને સમાજવાદીઓનું આ પુસ્તક-પાંડિત્ય મિથ્યા લાગતું હતું. એટલે આ સંદેશામાં સાથીઓને એ સંબંધમાં પણ ચેતવણી આપી :

“મારી ઉમેદ છે કે ગુજરાતના કસાયેલા સૈનિકો હવામાં કિલ્લા રચવાના કે દૂરના ભવિષ્યની મોટી મોટી યોજનાઓની મિથ્યા ચર્ચામાં કદી નહીં સપડાય. એકનિષ્ઠાથી આજનું કર્તવ્ય કર્યું જતાં કાલે શું કરવાનું છે તે સહેજે સૂઝી આવશે અને ભવિષ્યની ગૂંચો આપોઆપ ઊકલી જશે. છેલ્લાં પંદર વરસથી મૂળી સેવાના જે મીઠા અનુભવો તમે મેળવ્યા છે તે જોતાં તમને નવી નવી યોજનાઓ અને નવા નવા કાર્યક્રમના નર્ચા પાંડિત્યમાં કશી રસ નહીં પડે એવી મારી ખાતરી છે. વાતો કરનારાઓને વાતો કરવા દેલો. એમની સાથે ચર્ચામાં ઊતરવાને આપણને સમય નથી. એમાં કશો લાભ પણ નથી. આપણે મૂળા મૂળા કામ કરીશું તો એવા કામનો અવાજ વાતોના રસિયાઓનાં મોં બંધ કરશે.”

પછી તેમણે મુંબઈના ગુજરાતી વેપારીઓને અપીલ કરી :

“મને જેલમાં માત્ર ખેડૂતોનું જ દુઃખ હતું. જેઓ ખેડૂતોના હાથ ઝાલવા જતા તેમને પણ પકડી લેતા એટલે ખેડૂતોને સહાય કરનાર બહાર કોઈ નહોતું. હું બહાર આવ્યો છું એટલે ખેડૂતોને એમ લાગવા માંડ્યું છે કે હવે અમારું જોનાર આવ્યો છે.

“જેનાં ઘરખાર, ઠોરઠાંખર, જમીનખેતરો જતાં રહ્યાં છે, અને જેઓ રસ્તા ઉપર આવી ઊભા છે તેમને આપણે સાથ ન આપીએ અને મદદ ન કરીએ તો આપણે ધર્મભ્રષ્ટ થઈએ.

“અત્યારે એને લેવું પડે છે એ બહુ વસમું લાગે છે. સાત પેઠીમાં એણે હાથ લાંબાવ્યો નથી એટલે એ તો નહીં યોલે. પણ આપણી ફરજ એને મદદ કરવાની છે. સર્વસ્વ ગુમાવી બેઠેલા ખેડૂતોને ફક્ત ઠોરઠાંખર અને ઘરવખરીની જ મદદ કરવા માટેનું બજેટ મારી પાસે આવ્યું છે તે દસ લાખનું છે. તે રકમની ટહેલ પ્રથમ તમારી પાસે જ મૂકી છે. ગુજરાતીઓ મને પાછા નહીં ઠેલે એવી મારી શ્રદ્ધા છે.”

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

ખેડૂતોને રાહત આપવાનું કામ તો વહેલા બહાર આવેલા કાર્યકર્તાઓએ શરૂ કરી જ દીધું હતું. '૩૪ના મેમાં ગુજરાતના આગેવાન કાર્યકર્તાઓની એક સભા ભરૂચ સેવાશ્રમમાં થઈ હતી, તેમાં ખેડૂતોને રાહત આપવા માટે ફંડ એકઠું કરવાનું નક્કી થયું હતું. શ્રી અખ્યાસસાહેબ, ડો ચંદુલાલ દેસાઈ, શ્રી દિનકરરાય દેસાઈ વગેરેએ મહેનત કરીને લગભગ દોઢ લાખ રૂપિયા એકઠા કર્યા હતા. તેમાંથી વિવિધ પ્રકારની રાહતો આપવા ઉપરાંત લડતમાં ખુવાર થયેલા સત્યાગ્રહી ખેડૂતોનાં બાળકોની કેળવણીની વ્યવસ્થા કરવાનું નક્કી થયું હતું. અમદાવાદનું શારદામંદિર, ભાવનગરનું દક્ષિણામૂર્તિ તથા આણંદની ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીની શાળાએ પોતપોતાની સંસ્થામાં વગર ફીએ તથા ભોજનખર્ચ લીધા વિના કેટલાંક બાળકોને દાખલ કર્યાં હતાં. એકલા રાસ ગામનાં જ લગભગ પાંચીસ બાળકો હતાં. આ ફંડ થયા પછી આ સંસ્થાઓને ખેડૂતોનાં આવાં બાળકોનું ખર્ચ તેમાંથી આપવાનું નક્કી થયું. સને ૧૯૩૪ના ઓક્ટોબર મહિનામાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ઉપરથી સરકારે પ્રતિબંધ ઉઠાવી લીધો. ત્યાર પછી ૧૯૩૫ના જૂન માસમાં વિનય મંદિર શરૂ કરી જુદી જુદી સંસ્થાઓમાં ભણતાં તમામ બાળકોને વિદ્યાપીઠમાં રાખવામાં આવ્યાં.

બીજું મોટું કામ સમિતિઓને સજીવન કરવાનું હતું. ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિની સ્થાપના થઈ ત્યારથી જ સરદાર તેના પ્રમુખ હતા. પણ ૧૯૩૧માં તેઓ કોંગ્રેસના પ્રમુખ થયા, અને '૩૪માં કોંગ્રેસે ધારાસભાનો કાર્યક્રમ અપનાવ્યો ત્યાર પછી પાર્લમેન્ટરી બોર્ડના પ્રમુખ થયા, ત્યારથી ગુજરાત બહારનું તેમનું કામ ઘણું વધી ગયું હતું. એટલે ઇચ્છા હોવા છતાં ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિને તેઓ પૂરો વખત આપી શકે એમ નહોતું. નાશિક જેલમાં ડો. ચંદુલાલ દેસાઈ તેમની સાથે હતા. ત્યાં પોતે હવે પ્રમુખ ન રહેવું અને ડો. ચંદુલાલ દેસાઈએ પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ થવું એવી વાત થયેલી. બહાર આવ્યા પછી આ વાત પ્રાંતિક મુખ્ય મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ આગળ મૂકી. પણ બધાએ એવો આગ્રહ કર્યો કે સરદારે જ પ્રમુખ તરીકે ચાલુ રહેવું, એટલે તા. ૨૪-૮-'૩૪ના રોજ ડો. ચંદુભાઈને તેમણે નીચેનો કાગળ લખ્યો:

“ તમને (પ્રમુખ થવાનો) મોહ નથી એ હું જાણું છું. હું ઇચ્છતો હતો કે બધા એકમતે તમારે માથે જવાબદારી નાખે. પણ હું જોઈ છું કે બધાને ગળે ઉતારી શકાતું નથી. એકમત ન થાય તો આપણું ન શોભે. હું અને તમે એક છીએ. બેડ સિપાઈ છીએ. હું તમારો સિપાઈ થઈને મગરૂરીથી કામ કરી શકું છું. તમે પણ તેમ જ કરી શકો છો. છતાં આપણે આપણું તંત્ર ચલાવવું છે તેમાં આપણા સાથીઓનાં દિલ જીતવાં રહ્યાં. સમન્વવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ એ બધાને ગળે ઉતારી શક્યો નથી. પ્રામાણિક માન્યતા હોય ત્યાં આપણે વધારે પ્રયત્ન

જેલમાંથી છૂટ્યા પછીનું દોઢ વર્ષ

૧૮૯

કરી તેમનાં દિલ ફેરવવાં રહ્યાં. આપણે આપણી એકતાનો પુરાવો આપણા કામથી આપવો રહ્યો.

“જે કરે તે પ્રેમથી અને સૌનાં દિલ જીતીને કરને. એકમતે થાય તે જ કરને, નહીં તો શરૂઆતથી જ ખરાબ દેખાવ થશે.

“આપણે કઠણ વખતમાંથી પસાર થઈએ છીએ. હજી વધારે કઠણ વખત આવવાનો છે. જેટલા રહ્યા તેટલાએ એકબીજાનાં દિલની સફાઈ કરી વધારે નજીક આવવાનો પ્રયત્ન કરવો. સુરતવાળા બધા ઇચ્છે છે કે મારું જ નામ આગળ રાખવું અને તમે ઉપપ્રમુખ રહો. મોરારજીને ભય છે કે ઉપપ્રમુખ થવા તમે કબૂલ નહીં થાઓ. મેં બહુભાઈને વાત કરી છે. એમને મળે. એમની પાસેથી બધું સમજી લેને અને એ પ્રમાણે હમણાં ચાલવા દેને. હકીકતમાં તો તમે જ પ્રમુખ છો એમ બનવાનું છે. આપણે નામનું કામ નથી, કામનું કામ છે. નામનું પાછળથી નેઈ લેવાશે. સૌની નેટે મીઠાશથી કામ લેને. મેં નેયું છે કે સૌનાં દિલ સાફ છે. સૌને આપણા બેક પ્રત્યે ભાવ છે. આપણામાં ત્રુટીઓ છે. મારામાં ઊણપ હોય તે તમારામાં ન હોય, તમારામાં હોય તે મારામાં ન હોય. એ બધું છતાં આપણે એકબીજાને અને બધાને ઓળખતા થઈ ગયા છીએ, એટલે આપણું કામ સહેલું થઈ જશે. મેં નેયું છે કે સૌનાં દિલ સાફ છે, કોઈને અંગત સ્વાર્થ કે દ્વેષ જેવું કશું નથી. એટલે આપણું ભાવી ઉત્કલ્પ છે. અન્ય પ્રાંતો જેવા કલ્પિયાકલેશ આપણે ત્યાં નથી. પ્રભુ ન થવા દે. મને ત્યાં (ગુજરાતમાં) આવતાં વખત લાગશે. સાંધા બધા દુખે છે. નબળાઈ ખૂબ છે. અને હમણાં તો ઓલ ઇન્ડિયાનું કામ ખૂબ વધી પડ્યું છે.

“ખેડૂતોનું તો ઈશ્વર કરશે તો સૌ ઠીક થઈ રહેશે. મારું અને તમારું કામ અલ્યારે ખેડૂતોની રાહતમાં અને તેમના દુખમાં ભાગ લેવાનું છે.”

ઉપરના કાગળમાં સરદારે જે આશાઓ સેવેલી દેખાય છે તેમાં 'ઉપનું આખું વરસ કંઈક ને કંઈક અંતરાય પડતા રહ્યા. ડો. અંદુભાઈ, દરબાર-સાહેબ તથા શ્રી મોરારજીભાઈને ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં જુદાં જુદાં કારણોસર અસંતોષ રહ્યો. તે દૂર કરવા સરદારે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા. છેવટે તેમને એમ લાગ્યું કે પોતે સમિતિના પ્રમુખપદેથી નીકળી જવું એ જ કદાચ ગુજરાતને માટે શ્રેયસ્કર હોય. તા. ૯-૧-૩૫ના રોજ દરબારસાહેબને લખે છે :

“તમને દુઃખ થાય છે તેથી તમારા કરતાં મને વિશેષ દરદ થાય છે. તમારા કામમાં મદદગાર થવાને બદલે હું વિઘ્નરૂપ થઈ પડ્યો તેનું મને બહુ દુઃખ છે. આ વખતે ત્યાં મારું આવવું તમને સુખરૂપ થવાને બદલે દુઃખરૂપ થયું એનું મને બહુ જ દુઃખ છે. તમારી મૂંઝવણમાં હું ઉમેરો કરી ગયો તેથી મને દિલ-ગીરી થાય છે. . . . તમારો રોષ મારી સામે છે અથવા તો તમને એમ લાગે છે કે હું તમને અન્યાય કરી રહ્યો છું. ઇરાદાપૂર્વક અન્યાય કરું છું એમ તો નહીં જ માનો. મારામાં એટલી ખામી હોવી જ નેઈએ કે હું તમારા મનનું સમાધાન ન કરી શક્યો. દુઃખ ન માનશો. શુદ્ધ દાનત વહેમ કે અવિશ્વાસને ભુલાવશે.”

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

તા. ૧૧-૧-૧૯૩૫ના રોજ ફરી લખે છે :

“સમિતિમાં હું આ વખતે ન રહ્યો હોત તો સંભવ છે કે આ વખતે ન આવત. પણ હું એમાંથી છૂટી શક્યો નહીં, એનું મને દુઃખ છે. પહેલી તકે બહાર ચર્ચા ન થાય અને સમિતિને નુકસાન ન થાય તેવી રીતે હું માર્ગ શોધી લઈશ.”

શ્રી મોરારજીભાઈને તા. ૭-૧૧-૧૯૩૫ના રોજ મુંબઈથી લખે છે :

“તમે મને ઓળખી શક્યા નથી એનું મને દુઃખ થયું છે. હું જેઈ છું કે, હું મારા સાથીઓનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો છું. એમાં તમારો વાંક શો કાઢું? મારો નિશ્ચય તો મેં તમને જણાવ્યો જ છે. ગુજરાતના કામને નુકસાન ન થાય એ રીતે હું હડી જવાનો છું. તેની તમારે જે તૈયારી કરવી હોય તે કરવો. મારા જવાથી કશી ખોટ પડવાની નથી. મારું કોઈ બંધન મહત્ત્વ હોય એમ હું સમજ્યો જ નથી, છતાં જે કાંઈ હશે તેનો ઉપયોગ ગુજરાતના કામને નુકસાન થાય એવી રીતે થશે નહીં. મને લાગે છે કે મારા અળગા થયા સિવાય મારું ખરું ઓળખાણ પડવું અસંભવિત છે. આજના તમારા કંઈ વહેમ હશે અથવા અવિશ્વાસ હશે તે ત્યારે જ દૂર થશે, તે સિવાય નહીં થાય.”

તા. ૧૭-૧૨-૧૯૩૫ના રોજ ડૉ. ચંદુલાલને લખે છે :

“ગુજરાતના બહાર જીવનમાં વિષ પેદા થયું તેથી મારું મન ખિન્ન થઈ ગયું છે. એમાં જે રસ હતો તે હવે રહે એમ લાગતું નથી. કુટુંબની ભાવના અને પરસ્પર વિશ્વાસ ન હોય તો નૃત્યમાં કામ કરવાની મજા ન આવે. કેવળ સેવાભાવ હોય અને કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાર્થ કે મોહ ન હોય ત્યાં આટલું બધું ઝેર થવાનો સંભવ નથી. મારી આંખ આગળથી પરદો ખૂલી ગયો છે. હું જેઈ શક્યો છું કે મારે ગુજરાતમાંથી હડી જવું જોઈએ. સૌ પોતપોતાનો માર્ગ શોધતા થઈ જશે એટલે સૌને ખબર પડી રહેશે અને મારા પરનો મિથ્યા વહેમ અને અવિશ્વાસ દૂર થશે. એ સિવાય મને બીજો માર્ગ સૂઝતો નથી. માત્ર દિલગીરી એ છે કે આપણું આખું વાતાવરણ ખૂબ કલુષિત થઈ જશે અને સૌ એક-બીજાને અવિશ્વાસથી જોવા માંડશે. સૌને એકત્ર કરવાનો મારો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો છે તેથી દિલગીર છું. મારા રહેવાથી ગુજરાતનું વાતાવરણ રૂંધાતું હોય તો મારો ધર્મ છે કે મારે માર્ગ ખુલ્લો કરી આપવો જોઈએ.”

તા. ૩૧-૧૨-૧૯૩૫ના રોજ શ્રી દિનકરરાય દેસાઈને લખ્યું :

“મેં ઘણાં વરસ સુધી થઈ શકે એટલી ગુજરાતની સેવા કરી. સમિતિમાં હોદ્દા ઉપર રહેવાથી અનુભવે પણ દ્વેષ અને ગેરસમજ થવાનો સંભવ છે. દરેક જગ્યાએ એમ બનતું આવે છે. એથી હું છૂટો થાઉં તો જ સરળતા થાય એમ મને લાગે છે. બીજી રીતે મારે વિશેની ગેરસમજ દૂર નહીં થાય. એ જ રીતે હું (અમદાવાદ) મ્યુનિસિપાલિટીમાંથી છોડીને ચાલી ગયો હતો, તો આજે હું એની વધારે સેવા કરી શકું છું. હું છોડવાનો તો હતો જ. માત્ર ચંદુભાઈનો માર્ગ સરળ કરી એમને વધારેમાં વધારે સહકાર મળે એ જ હેતુથી કામ કરી રહ્યો હતો. પણ ગમે તે કારણથી એ અવળું સમજાવે એનું પરિણામ આપણે જોયું છે. એ પરિસ્થિતિમાંથી માર્ગ કાઢવો રહ્યો. ગાય જીવે અને રત્ન નીકળે

તેમ કરવું રહ્યું. એમાં મારી ભૂલ થતી હોય તો મને સાફ સાફ વાત કરતાં મુદ્દલ સંકોચ ન કરશો.”

પણ આ અધો વહેમ અને અવિશ્વાસ ઉપર ઉપરનો હતો. એમાં ઊંડે કશું નહોતું. સૌનાં દિલ સાફ હતાં. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે તેમ ‘ચાના પ્યાલામાં તોફાન’ જેવું હતું. ‘ઉપનું આપું’ વરસ તથા ‘ઉંડના વરસનો મોટો ભાગ આપણા રાજદ્વારી જીવનની દૃષ્ટિએ મંદીનો વખત હતો. તેમાં તેજ આવતાં અને સૌને પૂરતું કામ મળી રહેતાં અધા નાના નાના કબિયા શમી ગયા. પ્રાંતિક સમિતિનું પ્રમુખપદ સરદાર છોડી દે તો ગાહું ન ચાલે એમ તો એકેએક પહેલેથી માનતા હતા. છતાં નાની નાની વાતોમાં સરદારને કોચવાવાનું કારણ ઉપસ્થિત થઈ જતું. વળી બહારનાં કામોનો ઓળખે પણ એમના ઉપર બહુ વધારે રહેતો. ગુજરાતમાં એમનું રહેવાનું ઓછું બનતું. આવાં આવાં કારણોથી ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિનું પ્રમુખપદ છોડી દેવાનું એમને મન થઈ આવેલું. પણ થોડી જ વારમાં અધું રાગે પડી ગયું અને તેઓએ પ્રમુખપદ ચાલુ રાખ્યું.

૧૯૩૪માં આપણા દેશમાં સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના થઈ. સ્વાભાવિક રીતે જ ગુજરાતમાં પણ જીવાન વર્ગ એ તરફ આકર્ષાયો. એ પક્ષની વિચારસરણી અને કાર્યપદ્ધતિ સાથે સરદાર કદી સંમત થઈ શક્યા નથી. ગુજરાતમાં એ પક્ષમાં જોડાનારામાં પોતાના જ કેટલાક જૂતા સાથીઓ અને વિદ્યાપીઠના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ હતા. એમને યોગ્ય ચેતવણી આપવી નેઈ એ એમ એમને લાગ્યું. એટલે તા. ૨૫-૮-૩૪ના રોજ એ પક્ષના તે વખતના ગુજરાતના આગેવાન ભાઈ રોહિત મહેતાને લાંબો કાગળ લખી પોતાનું વલણ અરાબર સમજાવ્યું.

“... તમે પંડિત જવાહરલાલની સલાહ કે સંમતિ વિશે જે લખો છો એ બાબતમાં હું કશું નહોતો નથી. જે રીતે સમાજવાદી પક્ષ કામ કરી રહેલ છે એ રીતે જવાહરલાલ પસંદ કરે એ હું બિલકુલ માનતો નથી. મારું માનવું એવું છે કે એ પક્ષ જવાહરલાલના નામનો દુરુપયોગ કરે છે. એ વાત મેં છુપાવી નથી. નહરે રીતે સંભળાવેલી છે. શ્રી જયપ્રકાશ અને શ્રી મસાણીને પણ આ વાત જણાવેલી છે.

* * *
“હું માનું છું કે જવાહરલાલને જે આવો પક્ષ રચવો હોત તો એ કોંગ્રેસના મંત્રીપદનું રાજીનામું આપત અને વર્કિંગ કમિટીમાંથી નીકળી નત. ત્યાં સુધી એ હોદ્દો છોડે નહીં ત્યાં સુધી કોંગ્રેસની ઓફિશિયલ પોલિસીને જ ટેકો આપે એમ હું માનું છું.

“અમદાવાદ સિદ્ધી કોંગ્રેસ કમિટીનો કબજો સોશિયાલિસ્ટો લેવા ધરાદો રાખે છે એવું મને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે હું ચમકેલો ખરો. કારણ એનો અર્થ

એ જ થાય કે અમદાવાદ શહેર સમાજવાદી વિચારનું થયેલું હોવું જોઈએ. આવો મોટો ફેરફાર મારી અઠી વરસની ગેરહાજરીમાં થાય એ મને એક ચમત્કાર જેવું કે સ્વપ્ના જેવું લાગેલું. લોકો સમાજવાદી થઈ ગયા હોય તો મારે એ પ્રવાહમાં ગડમથલ કરવી જ નથી. પ્રામાણિક મતભેદ ન હોય એમ ન કહેવાય. પ્રામાણિક મતભેદને હું પસંદ કરું છું. પણ પાખંડનો હું કટ્ટર શત્રુ છું. એનો અર્થ એ નથી કે સમાજવાદી પક્ષમાં પાખંડ વધારે છે. દરેક પક્ષમાં પાખંડી માણસો હોય છે. તેમાં પક્ષનો દોષ નથી હોતો. પણ પક્ષ આંધનારા ખરા-ખોટાનો વિચાર ભૂલી જઈ પક્ષનું જ સમર્થન કરે છે એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે.

“સમાજવાદીઓ સમાજવાદની વ્યાખ્યા વિષે એકમત નથી. જુદા જુદા માણસો જુદા જુદા અર્થ કરે છે. બ્રાહ્મણમાં ચોર્યાશી ન્યાતો છે, જ્યારે સમાજવાદી પંચાશી નતના જણાય છે. એટલે એવા સમાજવાદ વિષે અભિપ્રાય આપવો કઠણ છે. મારે સમાજવાદીઓ સાથે કળિયામાં ઊતરવું નથી. ભવિષ્યમાં હિંદુસ્તાનનું રાજતંત્ર અને સમાજવ્યવસ્થા કેવી થવી જોઈએ એના કળિયામાં પડી આજના કામનો ધર્મ હું છોડવા ઇચ્છતો નથી. ને આજનો ધર્મ પાળીશું તો કાલનું કોકડું આપોઆપ ઊકલી જશે. પરંતુ આવતી કાલે ને કરવાનું છે તેનો નિર્ણય કરવામાં કળિયો કરી આજનો ધર્મ છોડી દઈશું તો કોઈ પક્ષનું કહ્યાણ થવાનું નથી.

“હું સમાજવાદી કે મૂડીવાદી કે કોઈ પણ વાદી સાથે કામ કરી શકું છું, માત્ર એક જ શરતે કે મને કોઈ વટાવી ન ખાય. મને કોઈ વટાવી ખાવા આવે અથવા મને એવો ભય લાગે તો હું ત્યાંથી દૂર ખસી જઈશ. ગુજરાતમાં સમાજવાદી પક્ષમાં કોણ કોણ છે તે હું નાણતો નથી. કેટલાક માત્ર વાતોડિયાઓ છે, જેમને ચર્ચાઓ કરવાનો ખૂબ શોખ છે. તેમની સાથે મારો મેળ કોઈ દિવસ ખાય તેમ નથી. ગુજરાત બહારના સમાજવાદીઓમાં કેટલાક તો ભારે ત્યાગી અને સેવાભાવી મિત્રો છે. એમને વિષે મને ધણું માન છે. એટલે તમે સમજી શકશો કે મને સમાજવાદીઓની સૂગ નથી. પણ સમાજવાદીઓ કોંગ્રેસમાં ને પ્રકારે કામ લઈ રહેલા છે તેની સામે મારો કડક વિરોધ છે. એ વાત મેં તેમનાથી છુપાવી નથી. ગુજરાતના સમાજવાદીઓ વિષે મેં કશો મત આંધ્યો નથી, કારણ હજી હું એમને મળ્યો નથી, તેમ એમનું કામ મેં જોયું નથી. એટલે તમારે એ વિષે નિર્ભય રહેવાનું છે. ત્યાં આવીશ ત્યારે મને ને લાગશે તે કહેતાં કાંઈ સંકોચ નહીં રાખું.”

ઉપરના અધ્યા કાગળમાં સમાજવાદીઓ વિષે સરદારે જે વલણ બતાવ્યું છે, લગભગ તેવું જ વલણ તેમનું આખર સુધી હતું.

ગુજરાતમાં અધે ફરીને ખેડૂતોને મળવા સરદાર ખૂબ જ ઇન્તેજાર હતા. પણ ગુજરાતનો પ્રવાસ તેઓ છેક '૩૫ના જન્યુઆરીમાં કરી શક્યા. વલસાડથી શરૂ કરી લગભગ દસેક દિવસમાં ઉત્તર ગુજરાત સુધી અધે ફરી વળ્યા. વલસાડના ખેડૂતોની સભામાં તેમણે કહ્યું કે તમારાં વીતકો અને યાતનાઓની વાત રૂઝા સાંભળવાને, તમારાં દુઃખોમાં મારી સહાનુભૂતિ

દર્શાવવા, તેમ જ દિલાસો આપવા અને એ દૂર કરવા માટે મારાથી શું થઈ શકે એમ છે એ જોવાને હું આવ્યો છું. ત્રણ વરસ ઉપર એ જ જગ્યાએ તેમની સાથે થયેલી મુલાકાતનો લાગણીભર્યા શબ્દોમાં ઉલ્લેખ કરીને તેઓ બોલ્યા :

“હું તમને હંમેશાં કહેતો હતો કે મારી સાથે પાનાં પાડવાં એ કંઈ ખાવાના ખેલ નથી. તમે જે મારી આગેવાની સ્વીકારો તો તમારે મહા કપરે રસ્તે ચાલવું પડશે. એ રસ્તે તમને મોકલતાં હું અચકાયો નથી. કેમ કે કષ્ટ સહન કરીને જ આપણે કાયમી શાંતિ અને આનંદ મેળવી શકીશું. બલિદાન અને આત્મશુદ્ધિ દ્વારા જ આપણામાં તાકાત આવે એવી મારી શ્રદ્ધા છે. પણ બહાદુર માણસોનું સ્વેચ્છાપૂર્વક વેઠેલું કષ્ટ ક્ષણ આપે છે, કાયર માણસનું પરાણે વેઠેલું કષ્ટ નહીં. એમ તો હિંદમાં કરોડો લોકો કષ્ટ સહન કરે છે અને અજ્ઞાનમાં મરણ પામે છે. પણ તેમના એ કષ્ટસહનથી નથી તેમનો એ જોતો હળવો થતો, કે નથી કોઈ બીજનો. સાચું બલિદાન સ્વાર્થ માટે નહીં, પણ પરમાર્થ માટે હોય છે. એમાં કરો નક્કીતોડાનો હિસાબ નથી હોતો, તેમ કરા બદલાની આશા નથી હોતી. તેમાં કશી નાસીપાસી કે પરતાવાને સ્થાન નથી હોતું. હવે તમારી જમીન તથા ધરખારનો ભોગ આપ્યા પછી અંતરમાં તમે એની ઝંખના કર્યાં કરશો તો તમારો આત્મભોગ નકામો બની જશે અને એની બંધી શક્તિ નાશ પામશે. દુનિયા તમારી દયા ખાશે. પણ તમારા અંતરમાં ત્યાગની ભાવના પેદા થઈ હશે તો તમને થયેલું નુકસાન તમને નિરુત્સાહી કરવાને બદલે ઊંચા ચડાવશે.”

વલસાડથી ખારડોલી ગયા. ત્યાં સ્ત્રીપુરુષોનાં ટોળેટોળાં એમનું સ્વાગત કરવાને ઊમટ્યાં અને પહેલાં જેવી મોટી સભાઓ થતી એવી જ મોટી સભા થઈ. લોકોને ઉદ્દેશીને તેમણે કહ્યું :

“જરાયે અતિશયોક્તિ વિના હું કહી શકું છું કે મારા કારાવાસ દરમિયાન એવો એક પણ દિવસ નથી ગયો જ્યારે મેં તમને ન સંભાર્યા હોય અને તમારી યાતનાઓ અને હાડમારીઓનો વિચાર ન કર્યો હોય. મને કહેવામાં આવ્યું હતું કે તમને પટેલાં દુઃખોને લીધે મારા ઉપર તમારી ઇતરાજી થઈ છે, અને મારું કહ્યું માનવા માટે તમને પરતાવો થાય છે. આ વાતો મેં કદી ખરી માની નથી. કોઈએ તમારી નાલેશી કરવા આવા ગપગોળા ચલાવ્યા હશે. હજારોની સંખ્યામાં તમને અહીં એકઠાં મળેલાં જોઈને, મારી એ શ્રદ્ધા વધુ દૃઢ થઈ છે કે, આપણને શરીરથી, એકબીજાથી ભલે અળગા પાડવામાં આવે પણ જગતની કોઈ પણ સત્તા આપણાં હૃદયોને અળગાં કરી શકનાર નથી. આપણી વચ્ચે બંધાયેલી રનેહની ગાંઠ તોડવાની કોઈ સત્તામાં તાકાત નથી.”

ખારડોલી તાલુકાના તથા ખેડા જિલ્લાના જે ગામના લોકોએ ધરખાર અને જમીનો ગુમાવી હતી, તેમને સરદારે એ પાછી લાવી આપવાનાં વચન આ સભાઓમાં ન આપ્યાં. ઊલટું તેમણે તો જણાવ્યું કે,

સં ૨-૧૩

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

“એ બધું ભૂલી જવો અને આપણે એક દિવસ સ્વતંત્ર થવાના જ છીએ એવી શ્રદ્ધા રાખો. એ વખતે તમે જે કંઈ ગુમાવ્યું હશે તે ખારણાં ઠોકતું પાછું આવશે. આપભોગનો બદલો આપભોગ જ છે. બદલો અને વળતરની ગણતરીથી કરવામાં આવેલો આપભોગ એ આપભોગ નથી, પણ હલકા પ્રકારનો વેપારી સોદો છે.”

લોકોને તેમણે ઉદ્યોગ અને સ્વાશ્રયની વાત કરી અને કોઈની પણ આગળ યાચક બનીને હાથ લંબાવવાનું ખેડૂત ધિક્કારે એમ કહી તેમના સ્વમાનને અપીલ કરી.

આ બધાં ભાષણોમાં મૂળ વસ્તુની મજબૂત પકડ, ઈશ્વરની દયા ઉપર અડગ શ્રદ્ધા અને દુશ્મન પ્રત્યે પણ ક્ષમાવૃત્તિ નીતરતાં હતાં. જેલમાં ગાંધીજીના લાંબા સહવાસમાં રહેવાથી તેમનામાં થયેલા ફેરફારની છાપ તેમનાં ભાષણોમાં ચોખ્ખી જણાઈ આવતી હતી. બધાં ભાષણોમાં તેઓ કહેતા કે,

“હવે આ લડતમાં આપણને કશું ન મળ્યું હોય પણ આપણને આત્માની શક્તિનું ભાન થયું છે, એ કંઈ ઓછું મળ્યું નથી.

“હું યોતે નાસીપાસી કે નિરાશા માટે કશું જ કારણ જોતો નથી. હિંસાની લડાઈઓમાં પણ સિપાઈઓને થાક તો લાગે છે. તેમ આપણે થાક્યા હોઈએ તોપણ હાર્યા નથી. હા, આપણને એટલી ખબર પડી ખરી કે આપણે જે મહાન ધ્યેય આપણી સામે રાખ્યું હતું તે સિદ્ધ કરવા માટે આપણી પાસે પૂરતી તાકાત નહોતી. પણ જ્યાં સુધી આપણા આદર્શોમાં આપણે શ્રદ્ધા ખોઈ ખેડા નથી, આપણા ધ્યેયને માટે આપણા આગ્રહ મોળો પડ્યો નથી ત્યાં સુધી આપણે હાર્યા નથી. સત્તાવાળાઓને પણ એટલી તો ખબર પડી છે કે હિંદુસ્તાનમાં હબ્બેશ માણસો એવા પડેલા છે કે જેમણે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી સ્વરાજ-પ્રાપ્તિને યોતાના જીવનનું ધ્યેય બનાવ્યું છે.”

યોગા જ વખત પહેલાં રાજકીય સુધારાને લગતો ગ્નેઈન્ટ પાર્લિમેન્ટરી કમિટીનો હેવાલ બહાર પડ્યો હતો તે વિશે તેમણે કહ્યું :

“એ યોગા રૂપિયાને સરકાર બની શકે તો ધોકાબાજીથી અને જરૂર પડે તો બળજબરીથી દેશ ઉપર ઠોકી ખેસાડવાને મથી રહી છે. કોંગ્રેસે એની સાથે કશી નિરખત ન રાખવાનું નક્કી કર્યું છે. કારણ કે સત્તા છોડવાનો દેખાવ કરીને રૂપિયામાંથી પંદર આના જેટલી સત્તા સરકાર વિદેશીઓના હાથમાં રાખે છે અને બાકી રહેલા એક આના માટે જુદી જુદી કોમોને માંહોમાંહે લડાવી મારે છે. કોંગ્રેસે કોમી પ્રતિનિધિત્વના સવાલને બાજુએ રાખીને એ યોગા ગ્રંથકામાં સંડોવાવાનો ડહાપણપૂર્વક ઇન્કાર કર્યો છે. દેશમાં સંરક્ષણ અને નાણા-વ્યવહાર ઉપર કાબૂ ન મળતો હોય, આપણા વેપાર રેજીગાર અને ઉદ્યોગો વિકસાવવાની સ્વતંત્રતા ન મળતી હોય, સરકારી નોકરો ઉપર આપણે કશો કાબૂ ન રાખી શકતા હોઈએ તો એવા સ્વરાજનો કશો અર્થ નથી. જે સુધારા આપવાનું કહેવામાં આવે છે તેમાં આ બધી વસ્તુઓ બાદ રાખવાનો હેતુ દેખીતો છે.”

વ્યારા તાલુકામાં એક રાનીપરજ પરિપદ તે અરસામાં જ ભરાઈ હતી. વડોદરા રાજ્યમાં તે વખતે ગણોત્તનો કાયદો થયો હતો, તેમાં કેટલીક ત્રુટીઓ હતી. એ ત્રુટીઓ અતાવીને શાહુકારો અને ખેડૂતોનો પરસ્પર સંબંધ કેવો હોવો જોઈએ એ વિષે તેમણે જે કહ્યું તે આજે પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે :

“ શાહુકારોને કે મોટા ખેડૂતોને અન્યાય થાય નહીં અને સાથે સાથે આપણા પોતાના હક નય નહીં એ રીતે આપણે પ્રયત્ન કરીશું. આટલો વિશ્વાસ આપણે સૌને આપીએ છીએ કે ભલે ગમે તેવી દુર્દશામાં આવી પડેલા હોઈએ, ભલે અમારા ઉપર ગમે તેટલા જીલમો ગુજ્યા હોય, છતાં અમે કોઈને અન્યાય કરવા ઇચ્છતા નથી, અને વેરવૃત્તિથી કામ લેવા માગતા નથી. પણ તેની સાથે એ પણ નહર કરીએ છીએ કે અમે અમારા હક ગુમાવવા ઇચ્છતા નથી. જે કોઈનો ધરાદો અમારા ઉપર જ કાયમ માટે જીવવાનો હોય તે અમે કહીએ છીએ કે અમે એ સ્થિતિમાંથી નીકળી જવા માગીએ છીએ. જે માણસ ખીનને પોતા પર જીવવા દે છે તે માણસ નહીં પણ બનવર છે. તેવી સ્થિતિમાંથી આપણે મુક્ત થવું છે. આપણું પોતાનું કલ્યાણ નથી રાંનના હાથમાં કે નથી શાહુકારના હાથમાં. આપણું કલ્યાણ આપણા પોતાના જ હાથમાં છે. તમે જે તમારી જમીનમાંથી જ તમારો ખોરાક પેદા કરી લો અને જિંદગીની ખીજ જરિયાતો પણ તમે જ ઉત્પન્ન કરી લો તે જગતમાં તમે સૌથી સુખી થઈ શકો છો. ગાંધીજીએ તમને સંદેશો મોકલ્યો છે તેમાં તેઓ કહે છે કે શહેરો ઉપર ગામડાંનો આધાર નથી પણ ગામડાં ઉપર જ શહેરોનો આધાર છે. તે જ પ્રમાણે શાહુકારો ઉપર તમારો આધાર નથી પણ તમારા ઉપર શાહુકારોનો આધાર છે.”

હવે તે વખતની રાજકીય પરિસ્થિતિનું આપણે જરા વિહંગાવલોકન કરી લઈએ. કોંગ્રેસે સવિનય ભંગની લડત પાછી ખેંચી લીધી પણ તેથી તે સરકારને પોતાનું દમન ચાલુ રાખવામાં ઉત્તેજન મળ્યું. લડતની મોટૂંકીને સરકાર શંકાતી જ નજરે જોતી હતી. અને કોંગ્રેસને તે પોતાની દુશ્મન દેખતી હતી. જોઈન્ટ પાર્લમેન્ટરી કમિટીના રિપોર્ટને માત્ર કોંગ્રેસે જ નહીં પણ આખા દેશે વખોડી કાઢ્યો તેથી સરકાર વધારે ચિડાઈ. શાંતિપૂર્વક કાયદા મુજબ કામ કરતા કોંગ્રેસીઓને પોલીસની પજવણી ચાલુ રહી. પર-દેશીઓના કાયદા નીચે ગુજરાતમાં વરસોથી કામ કરી રહેલા કેટલાયે કાર્ય-કર્તાઓને કાઠિયાવાડમાં મૂકી દઈ બ્રિટિશ હદમાં આવવાની મનાઈ કરવામાં આવી. આમાં ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના મંત્રી શ્રી મણિલાલ કોઠારી મુખ્ય હતા. તેમને પોતાની તબિયત અતાવવા અમદાવાદ આવવું હતું તે આવવાની પરવાનગી પણ ન મળી. ઇન્ડિયન કન્સલિયેશન રૂપના એક મિ. કાર્લ હીથે ગાંધીજી ઉપર કાગળ લખેલો કે હવે હિંદુસ્તાનમાં દમન બિલકુલ રહ્યું નથી, તેના જવાબમાં '૩૪ના ડિસેમ્બરમાં ગાંધીજીએ લખેલું, તે ધ્યાન ખેંચે એવું છે :

“હું તમને એટલું જ કહીશ કે કોઈ પણ માણસ ખુલ્લી આંખે નેઈ શકે એવું દમન અત્યારે ચાલી રહ્યું છે. ખાસ પસાર કરવામાં આવેલા જુલમી કાયદાઓમાંથી એક પણ પાછો ખેંચી લેવામાં આવ્યો નથી. છાપાંઓને મોઢે જબરદસ્ત ડૂંચો મરાયેલો છે. છાપાંઓને લગતા કાયદાઓનો અમલ કેવી રીતે કરવામાં આવ્યો છે તેનું એક નિવેદન તા. ૪થી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૪ના રોજ વડી ધારાસભામાં સરકાર તરફથી રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં જણાવ્યું હતું કે, ‘૧૯૩૦થી માંડીને અત્યાર સુધીમાં ૫૦૪ છાપાં પાસે નમીનગીરીઓ માગવામાં આવેલી તેમાંથી નમીનગીરીઓ ન ભરી શકવાને કારણે ૩૫૦ છાપાંઓને અંધ થવાની ફરજ પડી અને ૧૬૦ છાપાંઓએ કુલ અઢી લાખ રૂપિયા નેટલી નમીનગીરી આપી.’ અંગાળમાં તેમ જ સરહદ પ્રાંતમાં કોઈ છૂટથી હરીફરી શકતું નથી.*

“તમે લાડીના હુમલાનું અને નેલની ગિરફતારીઓનું ન સાંભળતા હો તે એનું કારણ એટલું જ છે કે સવિનય ભંગની લડત મોક્ષ રાખવામાં આવી છે અને કોંગ્રેસ પોતાથી થઈ શકે તેટલા પ્રમાણમાં દમનકારી કાયદાઓની બરદાસ્ત કરી રહી છે. આ બધાને માથે પાર્લિમેન્ટરી કમિટીની નવા અંધારણી દરખાસ્તો આવી છે એ વાંચીને મને એમ થયું છે કે તેમાં સ્વતંત્રતાનો છડેચોક ધન્કાર છે. અમારા વિકાસ માટે તેમાં કશો અવકાશ જ નથી. એ અંધારણી અમારા ઉપર જે કચડી નાખનારો બોલે પડે છે અને બ્રિટિશ સત્તાની પકડ મજબૂત થાય છે તે કરતાં તો હું અત્યારની છે તેવી અંધારણીય સ્થિતિ પસંદ કરું.”

આ વરસમાં ન્યૂયોર્ક આદેશાહતા રાજ્યનો રજત મહોત્સવ આવતો હતો અને તે બહુ ઠાકથી ઊજવવાનું સરકારે નક્કી કર્યું હતું. કોંગ્રેસને ન્યૂયોર્ક આદેશાહનો કશો અંગત વિરોધ ન હતો. પણ તેના રાજ્યમાં જે વખતે હિંદી પ્રજા ઉપર આટલો જુલમ ચાલી રહ્યો હતો તે વખતે કોંગ્રેસીઓ અથવા તો ખીજા પ્રજાજનો આ ઉત્સવમાં ભાગ લે એ કોંગ્રેસને અનુચિત લાગતું હતું. એટલે કોંગ્રેસની કારોબારીએ દેશને સલાહ આપી કે અત્યારની પરિસ્થિતિ બેતાં કોઈએ ઉત્સવમાં ભાગ લેવો નહીં, તેમ જ તેને અંગે થનારા સમારંભોમાં હાજરી આપવી નહીં. તેની સાથે એ પણ સૂચના આપી કે આપણે આદેશાહનું અપમાન કરવું નથી, માટે લોકોએ સમારંભોમાં ગેરહાજર રહેવા ઉપરાંત ખીજા કશી વિરોધી ચળવળ કે વિરોધી દેખાવો કરવા નહીં.

* તા. ૨૩મી જુલાઈ ૧૯૩૪ને દિવસે હિંદુસ્તાન સરકારના ગૃહસચિવ સર હેરી હેગે વડી ધારાસભામાં જણાવ્યું હતું કે, નેલી અને અટકાયતી છાવણીઓ (ડિટેન્યુ કેમ્પ)માં મળીને બિનસન્નવાળા અટકાયતી કેદીઓની સંખ્યા કુલ ૨૧૦૦ હતી. તા. ૧૭-૧૨-૩૪ના રોજ કલકત્તાની હાઈકોર્ટે પરવાના વિના શસ્ત્રો રાખવાના ગુના માટે એક જણને નવ વરસની સખત કેદની સજા કરી હતી. આરોપીની પાસેથી એક રિવોલ્વર અને છ કારતૂસો મળી આવ્યાં હતાં.

આ વરસનું એક ખીજું મહત્વનું કાર્ય એ ગણાય કે બ્રિટિશ પ્રધાનના કેમી ચુકાદાએ જુદી જુદી કેમો વચ્ચે એરવેરનાં ખીજ રોપ્યાં હતાં તે નાબૂદ કરી કેમી એખત્રાસ સ્થાપવા માટે જનાબ ઝીણા સાથે રાષ્ટ્રપતિ શ્રી રાજેન્દ્રપ્રસાદે લાંબી વાટાઘાટો કરી. તા. ૨૩-૧-'૩૫ થી તા. ૧-૩-'૩૫ સુધી લગભગ સવા મહિનો આ વાટાઘાટો ચાલી પણ તેમાંથી કશું ફળ આવ્યું નહીં. એટલે દેશમાં નિરાશાની લાગણી વ્યાપી.

૧૯૩૪ના જન્યુઆરીમાં બિહારમાં ધરતીકંપ થયો હતો ત્યાર પછી લગભગ સોળ મહિને એટલે ૧૯૩૫ના મેની ૩૧મી તારીખે ક્વેટામાં ભયંકર ધરતીકંપ થયો. બિહારમાં પીડિત લોકોને રાહત આપવા માટે કોંગ્રેસે ને કામ ક્યું હતું તેની લોકો ઉપર સારી અસર પડી હતી. પણ સરકારને તો લોકો આગળ કોંગ્રેસનું નામ આવવા દેવું નહોતું એટલે ક્વેટા એ લશ્કરી મથક છે અને સોલજરોની મદદથી રાહતનું કામ થઈ રહ્યું છે એવું બહાનું બતાવી કોઈ પણ કોંગ્રેસીને ત્યાં રાહત માટે જવા દેવામાં આવ્યા નહીં. રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદે જેમને બિહાર ધરતીકંપના રાહતકામનો તાજે જ અનુભવ હતો તેમણે તથા ગાંધીજીએ ત્યાં જવાની માગણી કરી, તેમને પણ જવાની પરવાનગી આપવામાં આવી નહીં. કોંગ્રેસ તરફથી ક્વેટાની રાહત માટે બહુ મોટું ફંડ કરવામાં આવ્યું હતું, પણ ત્યાંથી ને કુટુંબો પાયમાલ થવાથી સિંધ, સરહદ પ્રાંત અથવા તો પંજાબમાં આવ્યાં હતાં તેમને રાહત આપવાના કામમાં જ એ ફંડનો ઉપયોગ કરી શકાયો. ધરતીકંપમાં ને લોકો મરી ગયા હતા અને ને લોકોને ખુવાર થવાથી અહીં આવતા રહેવું પડ્યું હતું તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવા અને ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરવા તા. ૩૦મી જૂનનો દિવસ આખા હિંદુસ્તાનમાં 'ક્વેટાદિન' તરીકે ઊજવાયો.

આવી પરિસ્થિતિમાં હિંદુસ્તાનના રાજ્યઅધારણમાં સુધારો કરતો કાયદો બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટમાં ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા ઓક્ટ તરીકે પસાર થયો. અને ૧૯૩૫ના જુલાઈની ૨૭ તારીખે તેના ઉપર આદેશાહતી મહોર લાગી. આ કાયદો પસાર કરાવવામાં સર સેમ્યુઅલ હોરે બહુ આગળપડતો ભાગ લીધો હતો. ચર્ચિલે તેનો એ રીતે વિરોધ કર્યો હતો કે આ કાયદો પસાર કરીને તો બ્રિટિશ પ્રજા શરણાગતિ સ્વીકારે છે. આમ બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટમાં આ કાયદો ઉપર સામસામે ભારે તકરારો ચાલેલી. એક પક્ષને લાગતું હતું કે આપણે આપવું નેઈએ તે કરતાં બહુ વધારે આપીએ છીએ, ત્યારે ખીજ પક્ષને લાગતું હતું કે હિંદુસ્તાનની પ્રજાને રીઝવવા ખાતર, આપીએ છીએ તે કરતાં વધુ આપવાની જરૂર છે. આ ખીજ પક્ષ હિંદુસ્તાનના નેતાઓને કહેતો હતો કે અમે અમારા જ પક્ષના માણસો સાથે આટલું આટલું લડીને હિંદુસ્તાનના

રાજઅંધારણમાં અને તેટલું વધારે આપવા માટે લોહીનું પાણી કરીએ છીએ પણ કોંગ્રેસ જ્યારે આ સુધારાને ફેંકી દેવાની વાત કરે છે ત્યારે અમારી શી સ્થિતિ? કોંગ્રેસનું એમ કહેવું હતું કે આ અંધારણમાં જે સલામતીઓ રાખવામાં આવી છે અને ગવર્નર જનરલને તથા પ્રાંતના ગવર્નરને જે સત્તાઓ આપવામાં આવી છે તેથી તો આ સુધારા એક મોટા ધારસ જેવા બની જાય છે. સર સેમ્યુઅલ હોરનું કહેવું એમ હતું કે અમારે ત્યાં રાજ પાસે આવી ખાસ સત્તાઓ અંધારણની રૂએ હોય છે પણ તે તેનો ઉપયોગ નથી કરતો, તેમ તમે પણ સુધારાનો અમલ સીધી રીતે અને વિવેકપૂર્વક કરશો અને સ્વરાજ્ય ચલાવવાની લાયકાત સિદ્ધ કરી બતાવશો તો ખાસ સત્તાઓ અને સલામતીની શરતોનો ઉપયોગ કરવામાં નહીં આવે. પણ હિંદી રાજદ્વારી પુરુષોનો અનુભવ જુદો જ હતો. ઇંગ્લંડમાં તો પોતાના લોકોનું રાજ્ય હતું જ્યારે અહીં પરદેશી રાજ્ય હતું. મોન્ટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડ સુધારામાં જે ખાસ સત્તાઓ સરકાર પાસે હતી તેનો ઉપયોગ નાની નાની બાબતોમાં પણ સરકારે સારી પેઠે કર્યો હતો.* એટલે આ ખાસ સત્તાઓ બ્રિટિશ રાજની ખાસ સત્તાઓ જેવી છે એમ કોઈ પણ રીતે માની શકાય એમ નહોતું. અત્યાર સુધી બનતું આવ્યું હતું કે એક તરફથી દમન અને બીજી તરફથી રાજકીય સુધારા તેના જેવું જ આ વખતે પણ હતું, એટલે આ સુધારાથી દેશમાં જરાયે ઉત્સાહ પ્રગટ્યો નહીં.

આ વરસમાં કોંગ્રેસને પચાસ વરસ પૂરાં થતાં હતાં, એટલે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ નક્કી કર્યું કે કોંગ્રેસની સુવર્ણજયંતી મુંબઈમાં જ્યાં કોંગ્રેસનું પહેલું અધિવેશન થયું હતું ત્યાં બહુ શાનદાર રીતે ઊજવવી. કોંગ્રેસના ઇતિહાસનું એક મોટું પુસ્તક તૈયાર કરાવવું, તથા રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો ઉપર નાની નાની પુસ્તિકાઓ તૈયાર કરાવી બહાર પાડીને લોકોને કોંગ્રેસના કામ વિષે કેળવણી આપવી એમ પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું. એ કામો બહુ સફળ રીતે પાર પાડવામાં આવ્યાં.

આ વરસના બીજા કેટલાક પ્રસંગોની નોંધ કરી આ પ્રકરણ પૂરું કરીશું. મે મહિનામાં ગુજરાતના એક બહુ જૂના કાર્યકર્તા શ્રી મોહનલાલ પંડ્યા ગુજરી ગયા. સરદારે પોતાનું રાજકીય જીવન શરૂ કર્યું તેની પહેલાં તેઓ

* ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ પસાર થયા પછી પણ પ્રજાની સ્વતંત્રતાનું દમન કરનાર અનેક કાયદાની મુદત ફરી લંબાવવામાં આવી હતી. એમાંનો મુખ્ય 'ક્રિમિનલ લો એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ' જે આખા હિંદુસ્તાનને લાગુ પાડવામાં આવ્યો હતો તે વડી ધારાસભાએ ૧૯૩૫માં નામંજૂર કર્યો, પણ ગવર્નર જનરલે પ્રમાણપત્ર આપીને તે ચાલુ રાખ્યો. ઘણા પ્રાંતોએ પણ આવા કાયદાઓ ઘડ્યા હતા.

જેલમાંથી છૂટ્યા પછીનું દોઢ વર્ષ

૧૯૯૯

રાજદ્વારી કામમાં પડેલા હતા, અને ગાંધીજી ગુજરાતમાં આવીને વસ્યા ત્યારથી તેમની દોરવણી નીચે કામ કરતા હતા. સરદાર સાથે તેમનો જૂનો પરિચય હતો, એટલે તેમના જવાથી સરદારને ભારે આઘાત લાગ્યો. તેમના અવસાન વિષે ગાંધીજીને કાગળ લખતાં તેમણે લખેલું કે, પંડ્યાજીના જવાથી મારી તો પાંખ કપાઈ ગઈ છે.

'૩૫નું આયુ' વરસ સરદાર બહુ બીમાર રહ્યા. તેમને નાકની બીમારીને કારણે અને તેનું ઓપરેશન કરવાની જરૂર હોવાથી છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. બહાર આવ્યા પછી કામની બીંસને લીધે ઓપરેશન કરાવવાનું બની શક્યું નહીં. સાધારણ ઉપચારોથી એમણે ચલાવ્યે રાખ્યું. '૩૫ના જૂનમાં તેમને બહુ સખત કમળો થયો અને તેને લીધે ઘણી અશક્તિ આવી ગઈ. આ કમળાની બીમારી લગભગ એક મહિનો ચાલી, પણ ભાગ્યે જ ચાર પાંચ દિવસ કામ વિનાના કે મુસાફરી વિનાના ગયા હશે. વળી નવેમ્બરમાં તેમને હરસની પીડા થઈ આવી અને તેનું ઓપરેશન કરાવવું પડ્યું. તેમાં લગભગ પંદર દિવસ ઇસ્પિતાલમાં રહ્યા.

એક વખત વડી સરકારના ગૃહમંત્રી સર હેત્રી કેકે શ્રી ધનશ્યામદાસ બિરલા સાથે વાત કરતાં સરદાર વિષે વાત કાઢી. તે ઉપરથી શ્રી બિરલાએ ગૃહમંત્રીની અને સરદારની મુલાકાત કરાવવા અંતે તે તા. ૬-૨-'૩૫ના રોજ પોતાને ત્યાં આ માટે બોલાવ્યા. હોમ મેમ્બરે અંગ્રેજ લોકોની સાચી દાનત વિશે અને નવા સુધારામાં તેઓ હિંદુસ્તાનને ખરેખર જવાબદાર તંત્ર આપવા માગે છે એ વિષે વાત કરી. સરદારે જણાવ્યું કે, અંગ્રેજોની એવી શુભ દાનતનાં અમને તો કશાં ચિહ્ન જણાતાં નથી. હજી તો અમારા બધા આશ્રમો અને વિદ્યાલયો સરકારને કબજે પડ્યાં છે. તેનાં મકાનોની કશી સંભાળ લેવાતી નથી, એટલું જ નહીં પણ તે બગાડવામાં આવે છે. કેટલાયે માણસો જેમની ખ્રિષ્ટિશ હિંદમાં મિલકત હોવા છતાં જો તેઓ દેશી રાજ્યોમાં મિલકત ધરાવતા હોય તો તેમને દેશી રાજ્યોમાં હદપાર કરવામાં આવે છે અને ખ્રિષ્ટિશ હદમાં આવવા દેવામાં આવતા નથી. એમની પોતાની પ્રાંતિક સમિતિના મંત્રી શ્રી મણિલાલ કોઠારી અને ગાંધીજીના સાબરમતી આશ્રમના મંત્રી શ્રી હગનલાલ જોષીના દાખલા તેમણે આપ્યા. અબદુલ ગફારખાનને તાજેતરમાં જ બહુ બેહદી રીતે સજા કરવામાં આવી હતી તેનું પણ વર્ણન કર્યું. આ નવા સુધારા કરતાં તો ભલે જૂનું અંધારણ ચાલુ રહે એમ પણ જણાવ્યું. હોમ મેમ્બરે કહ્યું કે આ બધું તમે લખીને આપો. તે ઉપરથી તેને બીજે દિવસે સરદારે ટૂંકી નોંધ લખીને મોકલી.

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

વાઈસરોય લોર્ડ વિકિંગ્ડન તો ગાંધીજીને કે ખીજા કોઈ કોંગ્રેસી આગેવાનને મળવા ઇચ્છતા જ ન હતા. તેમ છતાં મુંબઈના ગવર્નર સર રોજર લમલીએ બહાર કોઈ જ ન જાણે એમ તદ્દન ખાનગી રીતે સરદારની મુલાકાત તા. ૨૦-૮-'૩૫ના રોજ લીધી એ એક મહત્વની ખીના ગણાય. એ મુલાકાતમાં ખીજી તો ઘણી વાતો થઈ હશે પણ એ વાતો ખાસ તરી આવે છે. સર રોજરે કહ્યું કે નવા સુધારાના અમલમાં આ પ્રાંતના મુખ્ય પ્રધાન તમે થવાના છો એ વિશે મને શંકા નથી. તેના જવાબમાં સરદારે કહેલું કે હું તમને લખી આપું છું કે હું મુખ્ય પ્રધાન થવાનો નથી. ખેડૂતોની જપ્ત કરીને વેચી દીધેલી જમીન વિષે સરદાર મુલાકાતમાં વાત ન કરે એમ તો બંને જ નહીં. ગવર્નરે બહુ જ ભારપૂર્વક કહેલું કે એ જમીન પાછી મેળવવાની આશા તમારે હવે રાખવી જ નહીં. તેના જવાબમાં સરદારે કહેલું કે હું તમને લખી આપું છું કે અમારા ખેડૂતોની જમીન એમનાં આરણ્યાં ઠોકતી પાછી આવ્યા વિના રહેવાની નથી.

'૩૫ના નવેમ્બરમાં ભરૂચ મુકામે ત્રીજી સ્થાનિક સ્વરાજ પરિષદ ભરાઈ. સરદાર તેના પ્રમુખ હતા. ૧૯૨૭માં સુરતમાં પહેલી સ્થાનિક સ્વરાજ પરિષદ ભરાઈ ત્યારે આવી પરિષદોની ઉપયોગિતા વિષે તેમણે અશ્રદ્ધા પ્રદર્શિત કરી હતી. આ પરિષદમાં પણ તેમણે જણાવ્યું કે,

“સ્થાનિક સ્વરાજ ખાતાના પ્રધાન ઇલાકાની પરિષદના કાયમના પ્રમુખ હોવા છતાં તેમને જ આધીન વિષયોને લગતા એક પણ ઠરાવનો અમલ કરાવવા જેટલી અસર સરકાર ઉપર ન પાડી શકાય, તો આવી પરિષદો ભરવાથી શો લાભ થાય એ આપણે વિચારવા જેવું છે.

*

*

*

“મોન્ટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડ સુધારાના અમલ પછી આપણા ઇલાકામાં સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓની પ્રગતિ અટકી પડી છે અને એ સંસ્થાઓનો વિકાસ થવાને બદલે દિવસે દિવસે એનો શ્વાસ રૂંધાતો જાય છે. આ ખાતું લોકનિયુક્ત પ્રધાનને સુપરત કરવામાં આવ્યું ત્યારથી જ એને ગ્રહણ લાગુ પડ્યું છે અને ત્યારથી જ એનું તેજ દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતું ચાલ્યું છે. એ સંસ્થાઓની જવાબદારીમાંથી સરકાર મુક્ત થયેલી હોવાથી સ્થાનિક અમલદારો એના કામમાં સહાયભૂત થવાનું છોડી દઈ અનેક સ્થળે વિધ્નરૂપ થતા માલૂમ પડ્યા છે. અનેક વરસોથી આ સંસ્થાઓને મળતી આર્થિક મદદ બંધ કરવામાં આવી છે. તેની ઊપજનાં વાજખી સાધનો ઉપર આક્રમણ કરવામાં આવ્યું છે અને જે કર નાખવાની રજા એને મળવી જોઈએ તે રજા આપવાની સરકારે ના પાડ્યા પછી તેવા કર પોતે જ નાખી પોતાની ઊપજમાં વધારો કર્યો છે.”

જેલમાંથી છૂટ્યા પછીનું દોઢ વર્ષ

૨૦૧

ત્યાર પછી અનેક દાખલાદલીલો આપી સરકારની નીતિ કેટલી અન્યાયી હતી અને સરકારે લાજમર્યાદા છોડીને સ્થાનિક સ્વરાજ સંસ્થાઓને પગવવા માંડી હતી એ સચોટ રીતે પુરવાર કરી કહ્યું :

“સરકારની નીતિનું આ પ્રમાણે પૃથક્કરણ કરવામાં મને આનંદ નથી થતો. હું અત્યારે અંતર્દષ્ટિ કરવામાં અને આપણો પોતાનો જ ધર્મ વિચારવામાં માનું છું. પરંતુ તમે મને આ પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન આપ્યું અને જે હું આ બધા વિષયો ઉપર મૌન સેવું તો એ સંસ્થાઓને અને તેમાં નિઃસ્વાર્થ સેવા કરનાર અનેક લોકસેવકોને અન્યાય કર્યો ગણાય. તેથી આ બધી વસ્તુઓનો ઉદ્દેશ નાશ્ટકે મારે કરવો પડ્યો છે.”

ઉપસંહાર કરતાં કહ્યું :

“અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે કામ કરવાનું હોવાથી નાસીપાસ થવાને બદલે આપણી પોતાની નબળાઈઓ દૂર કરી, આત્મવિશ્વાસ કેળવી, સ્વાશ્રયી થવાના મજબૂત પ્રયત્નો કરવા એ જ આપણે માટે ઉત્તમ માર્ગ છે. સરકારની સહાયની આશા રાખવી ફેગટ છે. તેનું પોતાનું તંત્ર ચલાવવા તેની પાસે નાણાં નથી, હવે વળી નવા સુધારાના નામે એ તંત્ર વધુ મોંઘું થવાનું છે તેને અંગે થતું વધારાનું ભારે ખર્ચ પ્રબલને જ ઉપાડવાનું છે. સરકારના ઉડાઉ કારભાર ઉપર અંકુશ મૂકવાની આપણી પાસે સત્તા નથી. એટલે જે નબળાં-પાતળાં સાધનો આપણી પાસે હોય તેનો બને તેટલો સદુપયોગ કરી પ્રબલને વધારેમાં વધારે ક્ષયદો આપવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.”

“આપણો માર્ગ કઠણ છે. એક બાબત સરકારની સહાનુભૂતિ નથી. નિર્બળ પ્રધાનોના રાજ્યમાં આ સંસ્થાઓનો કોઈ ધણીધોરી નથી. નાનામોટા અમલદારો એના તંત્રમાં આડખીલીરૂપ થઈ પડે છે. ગ્યારે બીજી બાબત પ્રબલ સદીઓથી અજ્ઞાન અને આળસમાં પડેલી છે. ગામડાંની પ્રબલ શૌચાદિ ક્રિયામાં પણ લગભગ પશુદશા ભોગવે છે, ત્યાં આરોગ્યના નિયમોનું પાલન કરાવવું કેટલું બધું કઠણ છે? આપણી આ પરિસ્થિતિમાં ગાંધીજી અને તેમના સાથીઓ બીજા કામ છોડી વર્ધાની પાસે આવેલા એક ગામમાં આજે કેટલાયે મહિનાથી ત્યાંના અજ્ઞાન અને જડ જેવા વતનીઓને તેમનાં મળમૂત્ર ઉઠાવી શૌચાદિ નિયમોનું પાલન અને આ મળમૂત્રનો સદુપયોગ કરવાનું કઠણ કામ શીખવી રહ્યા છે. નાનીમોટી ગામડાંની સાધનહીન સંસ્થાઓ માટે આ એક અમૂલ્ય દૃષ્ટાંત છે. મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડના સભાસદોની જગ્યાએ માનમરતબાની કે સ્વાર્થ સાધવાની ઉમેદથી જવું એ પાપ છે. સેવાધર્મનું એ સ્થાન છે. ગરીબ અને અજ્ઞાન કર ભરનારાઓના નાણાંના વહીવટના ટ્રસ્ટી બની બેસવું એ ભારે જવાબદારીભર્યું કામ છે. એ જવાબદારી અદા કરવાની બુદ્ધિ અને શક્તિ પ્રભુ તમને આપે.”

૧૬

ગુજરાતનો હરિજનફાળો, લખનૌ કોંગ્રેસ અને પ્રાંતિક ધારાસભાઓની ચૂંટણીની તૈયારીઓ

સને ૧૯૩૩-૩૪ની ગાંધીજીની હરિજનયાત્રા દરમ્યાન ગુજરાતમાં જે હરિજનફાળો થયો હતો તે ખર્યાખર્ચ ગયો હતો અને કામ તો સુંદર ચાલતું હતું. તેને માટે શ્રી પરીક્ષિતલાલ ગાંધીજીને લખ્યાં કરતા હતા. તે ઉપરથી '૩૬ના જનન્યુઆરીની શરૂઆતમાં હરિજનફાળો કરવા માટે ગાંધીજીએ ગુજરાતમાં આવવાનું નક્કી કર્યું. સરદાર મુંબઈથી અમદાવાદ આવી પહોંચ્યા. ગાંધીજી વર્ધાથી સીધા અમદાવાદ આવવાના હતા. પણ આગલે દિવસે મહાદેવભાઈનો સરદાર ઉપર તાર આવ્યો કે આપનું પ્લડ પ્રેશર (લોહીનું દબાણ) બહુ વધી ગયું છે એટલે ડોક્ટર તેમને પ્રવાસ કરવાની મના કરે છે. સરદારે તરત જ ગાંધીજીને જવાબ આપ્યો કે તમે હરિજનફાળાની ચિંતા કરશો નહીં. હવે તે માટે તમારે ગુજરાતમાં આવવાની જરૂર નથી અને પરીક્ષિતલાલને જેટલા રૂપિયા જોઈતા હશે તેટલા કરી આપી હું બેત્રણ દિવસમાં જ વર્ધા આવું છું. પરીક્ષિતલાલનો એક વરસના ખર્ચનો અંદાજ ત્રીસેક હજાર રૂપિયાનો હતો. સરદારે એટલી રકમ અમદાવાદમાંથી બે દિવસમાં કરવા ધારી હતી. મુંબઈના કેટલાક મિત્રોએ પણ મદદ કરી અને બે દિવસમાં ઓગણપચાસ હજાર રૂપિયા ભરાઈ ગયા. તેમાંથી થોડાઘણા વસૂલ કરવાના બાકી રહ્યા હશે તેની યાદી ભાઈ પરીક્ષિતલાલને સોંપી સરદાર વર્ધા જવા બિપડી ગયા. ગાંધીજીનું પ્લડ પ્રેશર સહેજ ઓછું થયું એટલે તેમને મુંબઈ લઈ આવ્યા. ત્યાં ડોક્ટરો પાસે ગાંધીજીની પૂરેપૂરી તપાસ કરાવી અને આરામ માટે તેમને તા. ૨૨મી જનન્યુઆરીએ અમદાવાદ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં લાવ્યા. સરદાર પણ તેમની સાથે જ વિદ્યાપીઠમાં રહ્યા અને તેમને પૂરેપૂરો આરામ મળે તે માટે તેમના ચોકીદાર બન્યા. બરાબર એક મહિનો વિદ્યાપીઠમાં રહી ગાંધીજીનું પ્લડ પ્રેશર ૧૫૦/૯૦ થયું અને તેમનું વજન સાધારણ રહે છે તેટલું એટલે કે ૧૧૨ થયું એટલે તા. ૧૯મી ફેબ્રુઆરીએ ગાંધીજીને વર્ધા જવા દીધા. પણ વર્ધાની લાંબી મુસાફરી સામટી ન કરાવવાના હેતુથી ગાંધીજીને ત્રણ દિવસ આરડોલીમાં રોક્યા. પહેલાં એવી યોજના હતી કે ગાંધીજી ગુજરાતમાં આવે ત્યારે તેઓ ગુજરાતના તમામ કાર્યકર્તાઓને મળી શકે

૨૦૨

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

માટે તેમનું એક સંમેલન રાખવું. પણ આ વખતે તો ગાંધીજીને એક મહિનો પૂરો આરામ જ આપવો હતો એટલે સંમેલન તા. ૨૦-૨-૩૬ના રોજ આરડોલીમાં રાખ્યું. પણ આરડોલી આશ્રમ હજી જન્મીમાંથી પાછો મળ્યો ન હતો, એટલે સંમેલન આરડોલીના એક જિનમાં ભરવામાં આવ્યું. ગાંધીજીનો મુકામ પણ જિનમાં જ રાખ્યો. સંમેલનનો કશો ખોળો ગાંધીજી ઉપર ન પડે એટલા માટે સંમેલનનું અધું કામકાજ સરદારે જ ચલાવ્યું. ગ્રામસેવાનું મહત્વ સમજવતાં તેમણે કાર્યકર્તાઓને કહ્યું :

“લડાઈ જેવા ઉત્તેજનાના સમયમાં ઘણા સિપાઈઓ મળે, ચોમાસામાં સંખ્યાબંધ અળસિયાં નીકળે, કાતરા પડે, તેમ લડાઈ વખતે બધા ખેંચાઈ આવે છે. એ મહાસાગરના મંથનમાં સારા અને ખોટા બધા હોય છે. પણ ઊભરો શમી જતાં પેલા ખેંચાઈ આવેલાઓ શોધ્યા જડતા નથી. તે વખતે પણ સાચો ગ્રામસેવક મૂઠું કામ કરતો જ રહે છે. લડાઈ અનિવાર્ય થાય ત્યારે લડતમાં પડે છે અને તેનો ખોળો ઉપાડી લે છે. પણ ત્યાં સુધી શ્રદ્ધાપૂર્વક મૂગી સેવા કરતો પોતાના ક્ષેત્રને વળગી રહે છે. એની સેવાના બદલામાં એને કોઈ હાર પહેરાવનાર, સરથસ કાઢનાર, તાળી પાડનાર કે માંચડે ખેસાડનાર નહીં મળે. ઊલટું એને તો રોટલા કાઢવા પણ મુશ્કેલ પડે અને હરિજનની સેવા કરે તો વળી પાણીનાયે વાખા પડે. આવી બધી અગવડોમાં જે માણસ અડગ રહે એ જ ગ્રામસેવક બની શકે છે, એ જ સાચો સિપાઈ છે. પણ ઘણા એ વસ્તુ સમજતા નથી અને લડાઈ શાંત હોય ત્યારે અધીરા થઈ જાય છે. બાબરા ભૂતની જેમ તેમને ગમે તેની સાથે લડવાનું નેઈએ છે. સરકાર સાથે લડવાનું બંધ થયું એટલે તેઓ આપસઆપસમાં લડવા લાગે છે. એવા માણસ સેવક નહીં થઈ શકે.”

પછી ગ્રામઉદ્યોગની અને ગ્રામસદ્કાઈની વાત કરીને અંતે કહ્યું :

“આખરે લોકો ઉપર છાપ તો આપણા ચારિત્ર્યની જ પડવાની છે. સેવક કેટલો ત્યાગી, સંયમી, સેવાપરાયણ અને ધીરજવાળો છે એની છાપ ગ્રામલોકો ઉપર પડે છે. અનેક તડકીછાંચડી આવી જાય છતાં ગ્રામસેવક આ ગુણો વડે લોકોના હૃદયમાં સ્થાન મેળવી શકશે.”

પણ આરડોલી આવેલા કાર્યકર્તાઓ ગાંધીજીને મળવા અને સાંભળવા ઇચ્છતા જ હતા. ગાંધીજીને પણ તેમને મળવાની ઇચ્છા હતી એટલે છેવટે સરદારે જાપતો જરા હળવો કર્યો અને કહ્યું કે, તમે પ્રશ્નો લખી આપો અને ગાંધીજી મહત્વના પ્રશ્નોના જવાબ અડધા કલાકમાં આપશે. તે પ્રમાણે અડધા કલાકમાં બહુ મહત્વની પ્રશ્નોત્તરી થઈ.

સરદાર આરડોલીથી ગાંધીજીની સાથે જ વર્ધા ગયા. કારણ વર્ધાની પાસે સાવલી ગામમાં માર્યાના પહેલા અઠવાડિયામાં ગાંધી સેવા સંઘનું સંમેલન રાખવામાં આવ્યું હતું.

ત્યાંથી યુક્ત પ્રાંત (અત્યારના ઉત્તર પ્રદેશ)ના પ્રાંતીય કિસાન સંમેલનનું પ્રમુખસ્થાન લેવા જવાનું તેમને થયું. એ પ્રમુખસ્થાન તેમણે બહુ સંકેતપૂર્વક સ્વીકાર્યું હતું. એ વસ્તુ જણાવતાં તેમણે સંમેલનમાં કહ્યું :

“આ પ્રાંતના કિસાનોની મેં કોઈ એવી સેવા નથી કરી કે જેથી આંતું જવાબદારીભર્યું પદ સ્વીકારવાનો અધિકાર મને પ્રાપ્ત થાય. વળી મારા મનમાં બંડે બંડે એવો પણ ભય હતો કે જે સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓ પોતાની પૂરી શક્તિથી, તનમનધનથી રાતદિવસ તમારી સેવા કરી રહ્યા છે તેમની સાથે મારે કાર્યપદ્ધતિમાં મતભેદ પડે તો બલટો હું તમને મદદરૂપ થવાને બદલે વિધ્નકર્તા થઈ પડું. પણ તમારા આગેવાનોના પ્રેમભર્યા આગ્રહથી આ ભારે જવાબદારીનો બોલો ઉઠાવવા હું તૈયાર થયો છું.”

તે વખતે પંડિત જવાહરલાલજી એમનાં પત્નીની ખીમારીને કારણે યુરોપમાં હતા. તેનો ઉલ્લેખ કરતાં સરદાર બોલ્યા :

“પંડિત જવાહરલાલજીની ગેરહાજરીમાં જે હું તમારી જરાસરખી પણ સેવા કરી શકું તો મારી નતને મહા ભાગ્યશાળી માનીશ. તેમની ગેરહાજરીથી આ પરિષદ સુકાની વિનાના વહાણ જેવી લાગે છે. કિસાનોનાં દુઃખ, તેમની હાલત અને મુસીબતોનો તેમને પૂરો ખ્યાલ છે. એમણે અને એમનાં ખીમાર પત્નીએ આપણા કિસાનોની નેટલી સેવા કરી છે એટલી આજ સુધી કોઈએ કરી નથી. આપણા કલ્યાણને ખાતર એમણે પોતાના બાદશાહી વૈભવોનો ત્યાગ કર્યો અને બંનેએ બાગબગીચા, ધરબાર, કુટુંબ-કબીલો તથા પોતાની નતને પણ બરબાદ કરી નાખી છે. રાતદિવસ જે આપણા દુઃખે દુઃખી થઈ રહ્યા છે, આપણી ગરીબાઈ નેઈ નેનું હૃદય સળગી રહ્યું છે અને જેણે આપણે ખાતર અમીરી છોડી ફકીરી સ્વીકારી છે એવા સહાયક વિના આપણે એક ડગલું પણ આગળ કેમ ભરી શકીએ ? ગેરહાજર હોવા છતાં પણ એમની આશિષ આપણા ઉપર વરસી રહી છે. તેમણે શિખવાડેલી વાતો આપણે ન ભૂલીએ એટલી શક્તિ પ્રભુ પાસે ચાચીએ.”

જમીનદારો અને કિસાનો વચ્ચે કાયમ વર્ગવિગ્રહ હોવાની જરૂર નથી એ વિશેના પોતાના વિચારો સમજાવતાં તેમણે કહ્યું :

“આજના જમીનદારો ને તાલુકદારો આપણા દેશની સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતા-રૂપ નથી. આ પુણ્યભૂમિમાં ધનવાનો, જમીનદારો કે સત્તાધીશોની પૂજા કોઈ દિવસ નથી થઈ. ત્યાગી અને તપસ્વીઓનાં ચરણોમાં, ધનવાનો, નગીરદારો અને સત્તાધીશો શિર ઝુકાવતા આવ્યા છે. ત્યાગી અને તપસ્વીઓનાં નામ અમર થઈ ગયાં છે અને ગામેગામ, ઘેરેઘેર એમનાં ગુણગાન થઈ રહ્યાં છે. આજ આ કળિકાળમાં પણ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની અગ્રણી સત્તાના તેજમાં તણાયા વિના અથવા એના ભયકાથી અંતયા વિના હિંમત અને દૃઢતાથી પોતાની નગીર અને વર્તનને જોખમમાં નાખીને, સરકારની ઇતરાજ વહોરી લઈને અને અનેક નતનાં સંકટોનો સામનો કરીને કોઈ કોઈ તાલુકદારો કે જમીનદારો આપણી સેવા કરી આપણી સંસ્કૃતિનો આદર્શ ખડો કર્યો છે. રાજસત્તા બદલાતાં જ આ

જમીનદારો પોતાનાં જીવન બદલીને કરોડો ભૂખે મરતા ઝૂંપડાંવાસીઓની વચ્ચે રહીને ભોગવેલવને પાપ સમજશે અને આપણી સેવા કરવા તત્પર થશે, એ સંભવિત છે. આજે પણ જમીનદારોને કિસાનોના સ્વાભાવિક પ્રતિનિધિ થવાની સલાહ આપનારી સરકાર (યુક્ત પ્રાંતના તે વખતના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર સર હેરી હેગે, જમીનદારોને સલાહ આપી હતી કે જમીનદાર કિસાનોનો સ્વાભાવિક પ્રતિનિધિ છે અને તેણે પોતાનું એ ગુમાવેલું સ્થાન ફરીથી મેળવી લેવું નેઈએ) પોતાની ચાલ બદલી નાખે અને કરોડોનાં અંદાજપત્રમાં કિસાનોનો ભૂખમરો ટાળવાનાં, તેમની કેળવણીનાં, તથા આરોગ્ય માટેનાં જરૂરી સાધનોનો સમાવેશ કરવા લાગી જાય અને પ્રજામતને માન આપવાની નીતિ સમજતી થઈ જાય તો એ જ જમીનદાર સમજી જશે કે કિસાનોનાં સુખદુઃખનો ખ્યાલ રાખવો તથા તેમની સેવા કરવી એ પોતાની પ્રથમ ફરજ છે. પણ આ બાબતમાં મારો મત સાબિત કરવા હું અહીં નથી આવ્યો. આ અગત્યના સવાલ અંગે આ પ્રાંતના સાચા આગેવાન પંડિત જવાહરલાલજીની સલાહ જ સાચી માર્ગદર્શક નીવડશે. હું તો તેમની ગેરહાજરીમાં તેમનો પ્રતિનિધિ બની તેમના પાછા આવતા સુધી મારી અલ્પ શક્તિ પ્રમાણે તમને તમારું કર્તવ્ય સમજાવી શકું તો મારી ફરજ પૂરી થઈ સમજાશ. છેવટે તો પંડિતજીના અનુભવોનો નિયોડ જ તમારે માટે શિરો-ધાર્ય હોવો નેઈએ. એમણે તમારે માટે જે સ્વાર્થત્યાગ કર્યો છે, જે દુષ્પ વેઠ્યાં છે અને જે જહંમત ઉઠાવી છે એટલું કોઈએ નથી કર્યું. એમની સત્યનિષ્ઠા અને ગરીબો માટે એમના દિલમાં જલતી આગ વિષે દુશ્મનને પણ શક નથી.”

પછી ગઈ લડત વખતે આ કિસાનોએ કેટલી બહાદુરી બતાવી હતી, કેટલો ભોગ આપ્યો હતો અને કેટલી ખુવારી વેઠી હતી તેનું વર્ણન કર્યું :

“ગાંધી-અર્ચિન કરારના અરસામાં અને તે પછીનાં એકબે વરસોમાં આપણા પર જે આફતો ઊતરી તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવાની અહીં કશી જરૂર નથી. પણ બીજા પ્રાંતોની માફક આ પ્રાંતમાં પણ એ કરારનો અમલદારોએ ચોખ્ખો ભંગ કર્યો હોવા છતાં, પંડિત જવાહરલાલજી તથા આ પ્રાંતના મુખ્ય કાર્યકર્તાઓને માથે દોષ ઓઠાડવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રસંગે એ પગલાંનો નહરે બચાવ કરવાનો હું મારો ધર્મ સમજું છું. મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે કે એ વખતે પંડિત જવાહરલાલજી, પંડિત ટંડનજી તથા આ પ્રાંતના બીજા કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓએ તમને ગણોત ન ભરવાની સલાહ આપી ન હોત તો તેઓ પોતાની ફરજ ચૂક્યા ગણાત, તે વખતે હું કોંગ્રેસનો પ્રમુખ હોતો. મને જરા પણ શંકા હોત તો હું આ પગલાંને કદી મંજૂરી ન આપત. એ પ્રસંગે અહીંની કોંગ્રેસ કમિટી તમારે પડખે ઊભી, તમારાં દુઃખોમાં ભાગીદાર બની અને પૂરી તાકાતથી તમારી તથા પ્રાંતની અમૂલ્ય સેવા બજાવી. આ પછી તમારી અને કોંગ્રેસની બરબાદી કરવા સરકારે જે કંઈ કર્યું તેની વિગતમાં ઊતરવાની જરૂર નેતો નથી. તેમાંથી સરકારને અને આપણને સારો અનુભવ મળ્યો. આ પછી ગણોતમાં જે કંઈ છૂટછાટ મળી તેનો જરા જે લોકોએ પોતાની માલમિલકત ગુમાવીને અનેક મુસીબતો સહન કરી છે તેમને જ આપવો નેઈએ. તેમનો

ઉપકાર આપણે કદીયે ન ભૂલવો નોઈએ. આ ટાણે એ સૌને આપણે મુબારકબાદી આપીએ.”

કિસાનોનું બળ તેમના સંગઠનમાં રહેલું છે. તેઓમાં ધર્મને નામે અનેક વહેમ અને પાખંડ ઘૂસી ગયાં છે તે કાઢવાનાં છે, પોતાના સાંસારિક રીતરિવાજો સુધારવાના છે, સ્વચ્છતાના પાઠ શીખવવાના છે, વગેરે સલાહ આપી અતે કહ્યું :

“તમે તમારું સાચું અને મજબૂત સંગઠન ખડું કરો. ઉપરાંત મેં જે નબળાઈઓ ચીંધી છે તે દૂર કરો, આળસ છોડી દો, વહેમો ફગાવી દો, કોઈના ડર ન રાખો, કુસંપનો ત્યાગ કરો, કાયરતા ખખેરી નાખો, હિંમત રાખો, બહાદુર બનો અને આત્મવિશ્વાસ રાખતાં શીખો. આટલું કરશો તો તમે જે ઇચ્છો છો તે એની મેળે આવી મળશે. જગતમાં જેને માટે જે લાયક હોય છે તે તેને મળે જ છે. આપણી ઉમેદ મોટી છે. આપણે ગુલામીની બેડીઓ તોડી, સ્વતંત્રતા મેળવી રાજસત્તાની લગામ આપણા હાથમાં લેવા માગીએ છીએ. આવી મોટી ઉમેદ રાખવાનો આપણો અધિકાર છે. આવો મોટો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો નોઈએ. પ્રયત્ન કરનારને પ્રભુ મદદ કરે છે. પ્રભુ તમારું ભલું કરે.”

એટલામાં કોંગ્રેસના અધિવેશનો વખત આવી ગયો. અધિવેશન લખનૌમાં ભરાવાનું હતું. ૧૯૩૧ની કરાંચી કોંગ્રેસ વખતથી જ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું કે કોંગ્રેસનું અધિવેશન ડિસેમ્બરમાં ભરવાને બદલે માર્ચ અથવા એપ્રિલમાં ભરવું. મુંબઈમાં '૩૪ના ઓક્ટોબરમાં જ કોંગ્રેસનું અધિવેશન ભરાયું હતું. એટલે પછીનું અધિવેશન '૩૬ના માર્ચમાં ભરવાનું રાખ્યું. મુંબઈની કોંગ્રેસ વખતે જવાહરલાલજી જેલમાં હતા. તેમનાં પત્ની શ્રીમતી કમળાદેવીની માંદગીને લીધે તેમને સખ પૂરી થયા પહેલાં '૩૬ના સપ્ટેમ્બરમાં છોડી દેવામાં આવ્યા હતા. કમળાદેવી યુરોપમાં હોવાથી, જવાહરલાલજી છૂટીને તરત જ યુરોપ ગયા. પણ '૩૬ના ફેબ્રુઆરીમાં કમળાદેવીનું અવસાન થયું એટલે તેઓ માર્ચમાં ઇંગ્લંડથી પાછા આવ્યા. જવાહરલાલજીના આ દુઃખમાં આખા દેશની સહાનુભૂતિ તેમના પ્રત્યે ઊભરાતી હતી. કમળાદેવીએ સ્વતંત્રતાની લડતમાં ભારે હિસ્સો લીધો હતો. એ બધાની કદર કરવા માટે લખનૌ કોંગ્રેસના પ્રમુખ જવાહરલાલજીને નીમવામાં આવ્યા. જવાહરલાલજીનું વલણ પહેલેથી સમાજવાદ તરફ હતું એ જાણીતું હતું. પણ સમાજવાદી કાર્યક્રમને અમલમાં મૂકવા કરતાં ખ્રિષ્ટ શાહીવાદનો નાશ કરી હિંદને પ્રથમ મુક્ત કરવું નોઈએ એ વસ્તુને તેઓ વધારે મહત્વ આપતા હતા. જોકે સાથે સાથે એમ પણ માનતા કે આમજનતાની સામાજિક અને આર્થિક મુક્તિ ન થાય ત્યાં સુધી કેવળ રાજકીય મુક્તિથી દેશ સુખી ન થઈ શકે. તેઓ

યુરોપથી સમાજવાદી વિચારોને તાજ મગજમાં ભરીને પાછા આવ્યા હતા. લખનૌમાં પ્રમુખ તરીકે તેમણે જે ભાષણ આપ્યું એમાં પણ પોતાને સમાજવાદી વિચારના પ્રગ્નસત્તાકવાદી તરીકે વર્ણવ્યા અને સમાજવાદી વિચારસરણીનો ઘણો પુરસ્કાર કર્યો. જોકે ગાંધીજી કોંગ્રેસમાંથી નીકળી ગયા હતા તોપણ કોંગ્રેસ ઉપર તેમનો પ્રભાવ જરા પણ ઓછો થયો ન હતો અને સરદાર, રાજનજી, રાજેન્દ્રપ્રસાદ વગેરે નેતાઓ ગાંધીજીના જ કાર્યક્રમને વરેલા હતા. એટલે લખનૌની કોંગ્રેસમાં સમાજવાદી વિચારસરણીનો એકે દરાવ પસાર ન થયો. કોંગ્રેસના પ્રમુખ કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિના સભ્યોની નિમણૂક કરે એવી પરિપાટી ચાલતી આવેલી છે, તે રીતે જવાહરલાલે ત્રણ સમાજવાદીઓને કારોબારી સમિતિમાં લીધા. તે ઉપરાંત સુભાષચંદ્રને પણ લીધા. પણ આકીના દશ ગાંધીજીના વિચારવાળા હતા. એટલે કારોબારીમાં તેમની જ બહુમતી હતી. કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે પોતાની સ્થિતિ કેવી હતી તે જવાહરલાલજીના પોતાના જ શબ્દોમાં આપી છે :

“ પ્રમુખ તરીકે હું કોંગ્રેસનો મુખ્ય કારોબારી અમલદાર હતો. સંસ્થાનું પ્રતિનિધિત્વ હું જ કરું એમ મનાય, પરંતુ કોંગ્રેસની નીતિની કેટલીક મહત્વની બાબતોમાં હું બહુમતીના દૃષ્ટિબિંદુનું પ્રતિનિધિત્વ કરતો ન હતો, એટલે કોંગ્રેસના દરાવોમાં બહુમતીના વિચારોનો જ પડ્યો પડ્યો. કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ પણ એક તરફથી મારા વિચારોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે અને બીજી તરફથી બહુમતીના વિચારોનું પણ પ્રતિનિધિત્વ કરે એ બે વસ્તુ એક સાથે બનવી શક્ય ન હતી.”

લખનૌમાં પોતાને કેવી મુશ્કેલીઓ પડી તેનું વર્ણન મિત્રો ઉપરના એક પરિપત્રમાં તેમણે નીચે પ્રમાણે કર્યું છે :

“ હું માનું છું કે લખનૌમાં મેં સાફ સાફ વાતો કરી હતી અને પાછળથી કોંગ્રેસ કારોબારી સમિતિમાં હું જે વિસંગત સ્થાન ભોગવું છું તે વિષે પણ મેં સાફ સાફ વાત કરી છે. આ કંઈક મૂંઝવનારી એવી વિચિત્ર સ્થિતિને સમાજવાદ ઉપરની મારી શ્રદ્ધા સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી. લખનૌમાં અમારી વચ્ચેનો રાજકીય મતભેદ નહોતર થયો. અમારામાંના કોઈએ એ વસ્તુ છાની રાખી ન હતી. કારણ અમને લાગતું હતું કે આવી સિદ્ધાંતોની બાબતમાં અમારે પૂરેપૂરા ખુલ્લા દિલથી કોઈ પણ વાત છુપાવ્યા વિના એકબીજા સાથે વાત કરી લેવી જોઈએ. વળી લોકો, જેમના મત ઉપર અમે ત્યાં જઈએ છીએ, અને દેશના ભાવિનો નિર્ણય છેવટે તે લોકોએ જ કરવાનો છે, તેમની સાથે પણ પૂરા નિખાલસ થવું જોઈએ. એટલે એકબીજાથી ભિન્ન મત ધરાવવામાં અમે સંમત થયા અને અમારા ભિન્ન મતો ખુલ્લી રીતે પ્રદર્શિત કર્યા. પણ આટલું કર્યા પછી અમે એકબીજા સાથે સહકાર કરવાને અને હળીમળીને કામ કરવાને પણ સંમત થયા. એટલા જ માટે કે અમારી વચ્ચેના મતભેદોના મુદ્દા કરતાં સંમતિના મુદ્દા ઘણા વધારે હતા. ઘણી બાબતોમાં અમારા દૃષ્ટિકોણમાં તફાવત હતો. કેટલીક બાબતોમાં

ભલે અમારા વિચારો જુદા પડતા હોય પણ દેશનું સ્વાતંત્ર્ય હાંસલ કરવાની બાબતમાં અમે એક હતા.”

બીજા સમાજવાદી કાર્યકર્તાઓ કરતાં ગાંધી વિચારના નેતાઓનું જવાહરલાલજી સાથે વધારે બંધનું હતું તેનું કારણ તો જવાહરલાલજીએ નીચે પ્રગટ કરેલા વિચારોમાં રહેલું છે :

“મારે જે નેઈએ છે તે એ છે કે આપણા અર્થકારણમાંથી નફાનું તત્ત્વ નાબૂદ થાય અને તેને સ્થાને સમાજની સેવા કરવાની વૃત્તિની સ્થાપના થાય. હરીફાઈનું સ્થાન સહકાર લે. ઉત્પાદન નફાની દૃષ્ટિએ ન કરવામાં આવે પણ સમાજને ઉપયોગની ચીજો પેદા કરવા માટે કરવામાં આવે. આ હું એટલા માટે ઇચ્છું છું કે હિંસા અથવા ખુનામરકીનો મને તિરસ્કાર છે. હું એને ધિક્કારવા-નેગ વસ્તુ ગણું છું. અત્યારની આપણી તમામ વ્યવસ્થાના પાયામાં હિંસા રહેલી છે તેને હું રાજ્યપુશીથી સહન કરું એમ નથી. મારે એવી વ્યવસ્થા નેઈએ છે જે સ્થાયી સ્વરૂપની હોય; જેમાં કોઈના ઉપર દબાણ ન હોય, જેના મૂળમાંથી હિંસા નાબૂદ થયેલી હોય, જેમાંથી તિરસ્કારને કાઢી નાખી બ્રાતૃભાવની લાગણી-ઓની સ્થાપના થયેલી હોય. આ બધાંને હું સમાજવાદ કહું છું.”

જવાહરલાલજીની વિચારસરણી સમાજવાદી હોવા છતાં તેમના આવા વિચારોને કારણે જ તેઓ સમાજવાદી પક્ષમાં ભળી શકતા નહીં. સમાજવાદી પક્ષની પ્રચાર કરવાની રીત ઉપરથી ઘણી વાર એમ દેખાતું કે તેમનું સાધ્ય ભલે શુદ્ધ હોય પણ તેને માટે શુદ્ધ સાધનોનો આગ્રહ રાખવા તેઓ તૈયાર ન હતા. ન્યારે જવાહરલાલજીની સત્યપરાયણતા અને અહિંસાપ્રેમ એવાં હતાં કે તેઓ અશુદ્ધ સાધનોની ઇરદાશ કરી શકતા નહીં. વળી ગાંધીજીની બધી વાતો તેમને માન્ય નહોતી, છતાં ગાંધીજીના નેતૃત્વમાં તેમને એટલી શ્રદ્ધા હતી કે પહેલાં પહેલાં ગાંધીજીની વાતનો તેઓ વિરોધ કરતા પણ છેવટે તો તેઓ ગાંધીજીના કાર્યક્રમને અનુસરતા. એટલે એકંદરે સમાજવાદી મિત્રો કરતાં સરદાર, રાજેન્દ્રપ્રસાદ વગેરે જૂના કોંગ્રેસી આગેવાનો સાથે તેમનું વધારે મળતું આવતું. આ આગેવાનોને પણ જવાહરલાલજીની કાર્યદક્ષતા, ત્યાગ, વીરતા વગેરે પ્રત્યે ઘણો આદર હતો, એટલે એમનાથી છૂટા પડવું એમને કોઈ રીતે ગમતું ન હતું. જવાહરલાલજી પણ જાણતા હતા કે પ્રાંતિક કાર્યકર્તાઓમાં અને આમજનતામાં આ આગેવાનોનો પ્રભાવ વધારેપડતો હતો, એટલે તેઓ પણ આ આગેવાનોથી છૂટા થવા ઇચ્છતા નહોતા. આમ બંનેને એકબીજા પ્રત્યે પૂરો આદરભાવ હતો. આપણે આગળ નેઈશું કે ફ્રેઝપુર કોંગ્રેસના પ્રમુખની ચૂંટણી વખતે આ વસ્તુ બંને પક્ષે જાહેર રીતે સ્પષ્ટ કરી.

લખનૌ કોંગ્રેસ આગળ મુખ્ય બે પ્રશ્ન હતા. એક તો રાજકીય સુધારા વિષે એટલે કે નવા ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ વિષે પોતાની નીતિ જાહેર

કરવાનો હતો. એ કાયદાને કોંગ્રેસે અનેક કારણોસર વખોડી કાઢ્યો હતો, છતાં એ કાયદા મુજબ થનારી ચૂંટણીઓમાં દરેક પ્રાંતે ભાગ લેવો એવું ઠરાવ્યું હતું. હોદ્દા સ્વીકારવા કે નહીં તે આખતમાં જ્યાં સુધી ચૂંટણીઓનું પરિણામ જાણાય નહીં ત્યાં સુધી કશો નિર્ણય ન કરવાનું કોંગ્રેસે યોગ્ય ધાર્યું. ખીન્ને મોટા પ્રશ્ન આપણા ખેડૂતો અને કિસાનો માટે નીતિ નક્કી કરવાનો અને કાર્યક્રમ ઘડવાનો હતો. ચૂંટણીઓમાં ભાગ લેવો હોય તો કોંગ્રેસે એ આખતમાં પોતાની નીતિનું જાહેરનામું બહાર પાડવું જોઈએ. એ જાહેરનામું તૈયાર કરવાનું તથા ખેડૂતો માટેનો કાર્યક્રમ ઘડવાનું કામ લખનૌ કોંગ્રેસે મહાસમિતિને સોંપ્યું.

આ બધો વખત સરદારની તબિયત સારી રહેતી ન હતી. માર્ચના ખીજ અડવાડિયામાં તેઓ કાંગડી ગુરુકુલ (હરદ્વાર)ના પદવીદાન સમારંભમાં ગયા. ત્યાંથી મોટરમાં દેહરાદૂન કન્યા ગુરુકુલમાં ગયા. ત્યાંથી દિલ્હી આવ્યા. પદવીદાન સમારંભમાં જ વરસાદ પડ્યો અને ઠંડો પવન લાગ્યો એટલે તેમને સખત શરદી અને ખાંસી થઈ. તા. ૨૨મી માર્ચે સખત તાવ આવ્યો અને ન્યૂમોનિયાથી એ ફેફસાં ઝલાઈ ગયાં એટલે ડૉ. અનસારીની સલાહથી હરિજન કોલોનીમાંથી તેમને ખિરલા હાઉસમાં ખસેડવામાં આવ્યા. લગભગ એક પખવાડિયું પથારીવશ રહ્યા. પૂરી શક્તિ પણ આવી નહોતી એવી સ્થિતિમાં ત્યાંથી જ એમને લખનૌની કોંગ્રેસમાં જવાનું થયું અને ત્યાં તેમની તબિયત વિશેષ લથડી. એટલે એમને લાંબો વખત આરામ લેવાની જરૂર ઊભી થઈ હતી. છતાં કામનો ખેળે એવો હતો કે તેઓ એકદમ તો આરામ લેવા જઈ શક્યા નહીં. છેવટે ગાંધીજીએ બહુ આગ્રહ કર્યો અને પોતે પણ સાથે આવવા તૈયાર થયા એટલે મે મહિનામાં તેમની સાથે બેંગલોરની પાસે નંદીદુર્ગ ઉપર આરામ લેવા ગયા અને ત્યાં પૂરે એક મહિનો રહ્યા.

'૩૭ માં ધારાસભાઓની ચૂંટણી થવાની હતી તેની તૈયારી માટે ચૂંટણીનું જાહેરનામું તૈયાર કરવાનું હતું. પંડિત જવાહરલાલજીએ બહુ સુંદર જાહેરનામું ઘડી આપ્યું અને મહાસમિતિએ તેને મંજૂરી આપી. હોદ્દાસ્વીકાર વિષે જ્યાં સુધી નિર્ણય થયો ન હતો ત્યાં સુધી પ્રધાનમંડળ રચાને અમે અમુક અમુક કામો કરીશું એમ તો કોંગ્રેસથી કહી શકાય એમ ન હતું. છતાં અમુક નિશ્ચિત કાર્યક્રમ તો આપવો જ જોઈએ, એટલે કરાંચી કોંગ્રેસમાં પસાર થયેલા મૂળભૂત હક્કોના ઠરાવને અનુસરીને જાહેરનામું ઘડવામાં આવ્યું હતું. ખેડૂતોની દશા સુધારવા માટે મહેસૂલ તથા ગણોતના કાયદાઓમાં સુધારા કરાવીને જે જમીન ખેડૂતો જાતે ખેડતા હોય તે જમીન ઉપર તેમને

સ. ૨-૧૪

કાયમનો ખેડહક મળે એમ જાહેરનામામાં કહેવામાં આવ્યું. ગણોત્થ ઘટાડવા ઉપરાંત ખેતમજૂરોની રોજીના દર સુધારવા ઉપર પણ ભાર મૂકવામાં આવ્યો. કારખાનાના મજૂરોની દશા સુધારવા માટે એમના સંઘો સ્થાપવાનું તથા એમનું સંગઠન કરવાનું પણ જાહેર કરવામાં આવ્યું. આ ઉપરાંત દેશમાં દારૂબંધી કરવાનું પણ વચન આપવામાં આવ્યું. જાહેરનામામાં ખીજી પણ ઘણી બાબતો હતી પણ ઉપર જણાવી તે મુખ્ય કહી શકાય.

કોંગ્રેસની ટિકિટ ઉપર ઊભા રહેનારા ઉમેદવારો પસંદ કરવાનું કામ ભારે કઠણ હતું. દરેક પ્રાંતમાં ઉમેદવારોની પસંદગી તે તે પ્રાંતની પ્રાંતિક સમિતિ જ યોગ્ય રીતે કરી શકે. પરંતુ છેવટનો નિર્ણય તેમના ઉપર રાખી શકાય એમ ન હતું. કારણ કેટલીક પ્રાંતિક સમિતિઓમાં પક્ષાપક્ષી હતી. વળી બધી જ પ્રાંતિક સમિતિઓ છેવટના નિર્ણયની જવાબદારી લેવા તૈયાર ન હતી અને ઇચ્છતી હતી કે આ કામ કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ પોતાના હાથમાં રાખવું જોઈએ. એટલે કારોબારી સમિતિએ એક પાર્લિમેન્ટરી બોર્ડ નીમ્યું. સરદારને એના પ્રમુખ બનાવ્યા અને પં. ગોવિંદ વલ્લભ પંત એના મંત્રી થયા. ઉમેદવારોની પસંદગી પ્રથમ તે પ્રાંતિક સમિતિની કાર્યવાહક સમિતિ જ કરતી, પણ કોઈ માણસ પ્રાંતના નિર્ણયથી નારાજ હોય તે પાર્લિમેન્ટરી બોર્ડ પાસે તેની અપીલ આવતી. ચૂંટણી પ્રચારને અંગે સરદારને આખા હિંદુસ્તાનમાં ખૂબ દરવું પડ્યું. સરહદ પ્રાંતમાં બહારના કોઈને સરકાર જવા દેતી નહોતી. તે માટે શું કરવું તેનો સરદાર વિચાર કરી રહ્યા હતા. તેવામાં છાપામાં તેમણે વાંચ્યું કે, જ. કીણા ચૂંટણીના પ્રચાર અર્થે ત્યાં પહોંચ્યા છે. એટલે પોતાને અને શ્રી ભૂલાભાઈને ત્યાં જવા દેવા માટે તેમણે સરકારને લખ્યું. વડી સરકારથી ના પડાઈ નહીં. રમ્મ મળતાં તેઓ પેશાવર ગયા. પણ અન્તુ, કોહાટ અને ડેરાઈસ્માઈલખાન એ ત્રણ શહેરોમાં જવાની પ્રાંતિક સરકારે મના કરી. ચાર દિવસ ત્યાંની કડકડતી ઠંડીમાં તેઓ પ્રાંતના ખીજા ભાગમાં ફર્યા.

ઉમેદવારની પસંદગીમાં બે મુદ્દા ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવતું. કોંગ્રેસના સિદ્ધાંત અને કાર્યક્રમ મુજબ પ્રામાણિકપણે અને બાહોશીથી એ ઉમેદવારની કામ કરવાની લાયકાત કેટલી છે એ પ્રથમ જોવાનું હતું. ખીજું એ પણ જોવું પડતું કે પસંદ કરેલા ઉમેદવારની સફળ થવાની શક્યતા કેટલી છે. સરદારની દોરવણી હેઠળ આ પસંદગીને અંગે ઊભા થતા કોયડાઓનો ઉકેલ પાર્લિમેન્ટરી બોર્ડ સંતોષપૂર્વક આણી શકી. પણ ઉમેદવારની ચૂંટાવાની શક્યતા કેટલી છે એ જોવા જતાં કેટલાક પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસની સ્વીકૃત નીતિ સાથે અસંગત વસ્તુઓ પણ ધ્યાનમાં લેવી પડી. રાજેન્દ્રબાબુ

ને પાર્લમેન્ટરી બોર્ડમાં એક કરતાકારવતા સભ્ય હતા તેઓ આ વિશે લખે છે :

“ ઉમેદવારો પસંદ કરતી વખતે અમારે એ ખ્યાલ રાખવો પડ્યો કે કયો ઉમેદવાર કંઈ ન્યાતનો અથવા નતનો છે. કોંગ્રેસને માટે એ સારું ન ગણાય. પણ પરિસ્થિતિને કારણે અમને એમ કર્યા વગર ચાલે એમ ન હતું. અમારા પ્રાંતને (બિહારને) માટે એ શરમ અને દુઃખની વાત છે કે ઉમેદવારોની પસંદગી કરતી વખતે અમે ન્યાતનતને ભૂલી ન શક્યા. અમારે એ વિચારવું પડ્યું કે અમુક ન્યાતના ઉમેદવારનો ચૂંટાવાનો વધુ સંભવ છે. અમારે એ પણ જોવું પડ્યું કે અમુક ન્યાતના ઉમેદવારને અમે નહીં લઈએ તો આખી ન્યાત ઉપર એની ખોટી અસર થશે. એટલું જ નહીં, ચૂંટણીઓ ઉપર પણ તેની ખરાબ અસર થશે. અમારે એ પણ ધ્યાન રાખવું પડ્યું કે જેટલા ઉમેદવારો લેવામાં આવ્યા તેમાં, બધી ન્યાતોના ઉમેદવારો આવી ગયા કે નહીં, અને તે તે ન્યાતના લોકોને સંતોષ આપી શકીએ એટલા પ્રમાણમાં આવ્યા કે નહીં. એક રાષ્ટ્રીય સંસ્થાને સારુ આ બધી વાતો ગૌરવભરી ન ગણાય. પણ અમારે ચૂંટણીઓ જીતવાની હતી. સમાધાન એટલું જ હતું કે બધી ન્યાતોમાં કોંગ્રેસના એવા કાર્યકરો મોન્દ્રે હતા જેમને કોંગ્રેસની નીતિને અનુસરીને પસંદ કરી શકાય એમ હતું. એટલે કોઈને પસંદ કરતાં અમને આઘાત ન લાગ્યો. કારણ તેઓ ઘણે ભાગે ખીજ બધી દૃષ્ટિએ પણ યોગ્ય હતા. પરંતુ ન્યાતનતનો વિચાર આવવા દેવો એ સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ ખરાબર તો નહોતું જ.”

રાજેન્દ્રબાબુએ મુખ્યત્વે કરીને બિહાર વિશે લખ્યું છે, પણ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં એ સ્થિતિ બધા પ્રાંતોમાં હતી એમ લાગે છે. રાજેન્દ્રબાબુનો ખીજે એક અનુભવ અહીં નોંધવા જોવો છે :

“ મારે ખેદપૂર્વક લખવું પડે છે કે ચૂંટણીઓના અનુભવે મને એમ માનવાની ફરજ પડી છે કે, ઘણા કોંગ્રેસીઓ પોતાની સેવાઓની કિંમત આંકવા લાગ્યા છે અને તેના બદલામાં કંઈક ને કંઈક લાભ શોધવા મંડ્યા છે, પછી ભલે એ પ્રાંતિક ધારાસભાનું કે વડી ધારાસભાનું સભ્યપદ હોય, લોકલ બોર્ડ કે મ્યુનિસિપાલિટીનું સભ્યપદ હોય, અથવા તેમાં કંઈ હોદ્દો લેવાનું હોય અથવા કંઈ નહીં તો છેવટે કોંગ્રેસની સમિતિઓમાં જ કંઈક પ્રતિષ્ઠાવાળું અને અધિકારવાળું સ્થાન હોય. આ બધી જગ્યાએ જઈને માણસ સેવા કરી શકે એમાં શંકા નથી. કેટલીક જગ્યાએ કામ કરવાથી સેવાની શક્તિ વધે પણ છે. જો એ જ ભાવનાથી એ પદો કે હોદ્દો લેવાની ઇચ્છા રાખવામાં આવતી હોય તો ઠીક. પણ એ ઇચ્છાની પાછળ સેવાભાવનું બળ રહેલું છે, કે પોતાની અંગત મહત્વાકાંક્ષાનું, તે કોણ કહી શકે? એ તો કદાચ માણસ પોતે પણ ખરાબર ન કહી શકે. કારણ કે આવી બાબતોમાં ઘણી વાર માણસ પોતાને છેતરે છે અને પોતાના મનને મનાવી લે છે કે પોતે મહત્વાકાંક્ષાથી નથી ખેંચાતો, પણ સેવા કરવા જ જાય છે.”

પણ આવી આખતોમાં સરદાર અહીં કડક રીતે તટસ્થ રહ્યા, અને તેથી તેમને ઘણા માણસોની સારી પેઠે નારાજી વહોરવી પડી. જે એક આખતોમાં તેમના ઉપર અંગત આક્ષેપો પણ થયા એ આપણે આગળ જોઈશું. પણ એકંદરે તેમના ન્યાયીપણાની અને તટસ્થતાની એવી ધાક જેસી ગઈ કે ચૂંટણીઓનું આખું કામ કોંગ્રેસના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોને શોભે એવી રીતે પાર ઊતર્યું. ચૂંટણીઓની આ તૈયારીઓ ચાલતી હતી તેવામાં જ દૈઝપુર કોંગ્રેસનું અધિવેશન આવી રહ્યું.

૧૭

દૈઝપુર કોંગ્રેસ

દૈઝપુરની કોંગ્રેસના પ્રમુખ કેને ચૂંટવા એ તે વખતે મોટો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો હતો. લખનૌ કોંગ્રેસના પ્રમુખ થયા પછી જવાહરલાલે આખા દેશમાં ભ્રમણ કરી અહીં સુંદર કામ કર્યું હતું અને દૈઝપુરની કોંગ્રેસ આઠ જ મહિના પછી મળતી હોઈ જવાહરલાલજીને ફરી પ્રમુખ નીમવા એવો ઘણાનો વિચાર હતો. એમનું નામ બોલાવા માંડ્યું કે તરત જ એમણે નિવેદન બહાર પાડીને જણાવ્યું કે હું સમાજવાદી સિદ્ધાંતો અને કાર્યક્રમમાં માનતો હોઈ પ્રજાએ મને પ્રમુખ નીમતાં પહેલાં એ વાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. કેટલેક સ્થળેથી પ્રમુખ તરીકે સરદારના નામની સૂચના પણ આવી હતી. પ્રમુખપદ માટે હરીશ્ચંદ્ર થાય અને સામસામે મતો લેવાય અને તેમાં વળી પોતે નિમિત્ત અને એ સરદારને કદી પસંદ જ ન હતું. એટલે પ્રમુખપદ માટેનું પોતાનું નામ તેમણે તરત જ ખેંચી લીધું અને જવાહરલાલજીને જ પ્રમુખ ચૂંટવાની પ્રતિનિધિઓને સલાહ આપી. છતાં જવાહરલાલજી સાથે પોતાનો વિચારભેદ હતો એ વસ્તુનો તેમણે જરા પણ ઠાંકપિછોડો કર્યો નહીં. પોતાનું નામ ખેંચી લેતું જે નિવેદન તેમણે બહાર પાડ્યું તે અહીં વખતસરનું અને એટલું જ નિખાલસ છે :

“દર વર્ષે જે માનવંતું પદ આપવાનું કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓના હાથમાં છે, તેમાં હું જોઈ છું કે મારું નામ પણ છે. પં. જવાહરલાલજીએ તો પોતાના વિચારો બહાર કરતું એક નિવેદન પણ બહાર પાડ્યું છે. એ હું ખૂબ કાળજીપૂર્વક વાંચી ગયો છું. મિત્રો સાથે સલાહમસલત કરીને હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે મારે મારું નામ ખેંચી લેવું જોઈએ.

“અમારામાંના ઘણાને એમ લાગે છે કે કોંગ્રેસના અથવા તો રાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં આજનો પ્રસંગ અહીં બારીક છે. તે વખતે કોંગ્રેસના પ્રમુખની ચૂંટણી

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

સર્વાનુમતે થાય એ બહુ ઇચ્છવા જેવું છે. પ્રમુખપદ માટે મારું નામ હું પાછું ખેંચી લઉં છું, તેનો અર્થ એવો તો ન જ થવો જોઈએ કે જવાહરલાલજીના બધા વિચારો સાથે હું સંમત થાઉં છું. કોંગ્રેસીઓ નાણે છે કે કેટલીક મહત્વની બાબતોમાં મારા વિચારો જવાહરલાલજીથી જુદા પડે છે. દાખલા તરીકે વર્ગવિચ્છેદ અનિવાર્ય છે એમ હું માનતો નથી. હું શાહીવાદનો કટ્ટો દુશ્મન છું જ અને એ પણ માનું છું કે આપણી ભૂખે મરતી આમજનતા અને આપણા મૂડીદાર વર્ગની વચ્ચે જે આસમાન જમીનનું અંતર છે તે આપણો વિનાશ કરી નાખે એવું છે. પણ તેની સાથે હું એમ નથી માનતો કે મૂડીદારી પ્રથામાં જે ભૂંડાપણું રહેલું છે તે એમાંથી કાઢી નાખવું બિલકુલ અશક્ય છે. જ્યાં સુધી કોંગ્રેસ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિને માટે અહિંસા અને સત્યને અનિવાર્ય સાધનો માને છે ત્યાં સુધી કોંગ્રેસીઓએ જે સુસંગત અને પોતે કહે છે તેને સાચા રહેવું હોય તો એમ માનવું જ જોઈએ કે જેઓ આમજનતાનું નિર્દય રીતે શોષણ કરી રહ્યા છે તેમને માનવતા પ્રત્યેના એ ગુનામાંથી બચાવી લેવાનું શક્ય છે. હું માનું છું કે, આમજનતાને પોતાની ભયંકર દુર્દશાનું ભાન થશે ત્યારે એનો ઉપાય શી રીતે કરવો એની પણ તેમને ખબર પડશે. તમામ જમીન અને ઉત્પત્તિનાં તમામ સાધનો સાર્વજનિક હોવાં જોઈએ એ સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં મને કશી મુશ્કેલી આવે એમ નથી. જાતે ખેડૂત હોઈ અને વર્ષો થયાં ખેડૂત વર્ગ સાથે ઓતપ્રોત થયેલા હોઈ જોડો ક્યાં ડાંખે છે તેની મને ખબર છે. તેની સાથે હું એ પણ જાણું છું કે લોકોમાં શક્તિ ન આવે ત્યાં સુધી કશું થઈ શકે એમ નથી. સદ્ભાગ્યે આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે અહિંસક અસહકારથી કેટલું કરી શકાય છે. લોકોને જ્યારે દુષ્ટ બળો સાથેનો સહકાર ખેંચી લેતાં આવડશે ત્યારે એ બળો પોષણને અભાવે એની મેળે ખતમ થઈ જવાનાં છે. પરંતુ પં. જવાહરલાલ નેરપૂર્વક કહે છે તેમ, અને તેઓ સાચું જ કહે છે કે આપણું તાત્કાલિક કામ તો આપણા દેશને પરદેશી ધૂંસરીમાંથી છોડાવવાનું અને શાહીવાદી શોષણનો જડમૂળથી નાશ કરવાનું છે. એ કર્યા પછી સિદ્ધાંતો અને યોજનાઓનો અમલ કરવાનો વખત આવશે. અત્યારે તો આપણી વચ્ચે મતભેદોને માટે અવકાશ જ નથી. સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિને માટે આપણી આ મહાન રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં જેટલાં બળોને એકઠાં કરી શકાય તે બધાં બળો વચ્ચે સંપૂર્ણ સહકાર આવશ્યક છે.

“અત્યારે આપણી આગળ તત્કાળ તો ધારાસભાની ચૂંટણીઓનું કામ આવીને ઊભેલું છે. તેમાં કશો મતભેદ નથી. આપણી ઉપર લાદવામાં આવેલા બંધારણનો આપણે સૌ નાશ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. ધારાસભાઓમાં જઈને તેનો કેવી રીતે નાશ કરવો એ પ્રશ્ન છે. એનો આધાર કોંગ્રેસના વાવટા નીચે ધારાસભામાં જનારાં ભાઈબહેનોની શક્તિ અને આવડત ઉપર રહેશે. કોંગ્રેસની મહાસમિતિ અથવા તો કારોબારી સમિતિ કોંગ્રેસની નીતિ નક્કી કરશે. પરંતુ તેના અમલનો આધાર તેના પ્રતિનિધિઓની વફાદારી, શક્તિ અને આવડત ઉપર રહેશે.

“હોદ્દા સ્વીકારવાનો પ્રશ્ન એ આજે આપણી સામે જીવંત નથી. પણ હું એવો સમય જોઈ શકું છું ખરો કે જ્યારે આપણા હેતુની સિદ્ધિને અર્થે હોદ્દાનો

સ્વીકાર કરવો એ ઈચ્છવા ભેગ થઈ પડે. તે વખતે જવાહરલાલજી અને મારી વચ્ચે અથવા તે કોંગ્રેસીઓમાં સખત મતભેદો ઊભા થાય ખરા. ધારો કે બહુમતીના નિર્ણયથી કોંગ્રેસની નીતિ એવી નક્કી થાય જે જવાહરલાલજીને પસંદ ન હોય, તોપણ આપણે સૌ નળીએ છીએ કે જવાહરલાલજી કોંગ્રેસને એટલા બધા વફાદાર છે કે તેઓ બહુમતીના નિર્ણયની અવજા નહીં કરે.

“હોદ્દાસ્વીકારને અને ધારાસભાપ્રવેશને હું વરેલો છું, એવું કંઈ નથી. હું તો એટલું જ કહેવા માગું છું કે એવો સમય પણ આવે જ્યારે આપણે હોદ્દા સ્વીકારવા પડે. પણ સ્વમાનના ભાગે અથવા આપણા ધ્યેયની સાથે માંડવાળ કરીને એવું કશું કરવાનું હું કબૂલ કરું એમ નથી. ખરેખર હું તો ધારાસભાના કાર્યક્રમને ગૌણ સ્થાન આપું છું. આપણું ખરું કામ તો ધારાસભાઓની બહાર પડેલું છે.

“એટલા માટે રચનાત્મક કામ કરવા સારુ અને આપણાં બળો સંગઠિત કરવા સારુ આપણી સઘળી શક્તિ અને સાધનો આપણે સંઘરી રાખવાની જરૂર છે. કોંગ્રેસના પ્રમુખ પાસે કંઈ સરમુખત્યારની સત્તાઓ નથી હોતી. એ તો એક સુવ્યવસ્થિત તંત્રના સભાપતિ છે. તેમણે આપણી સભાઓના કામકાજનું નિયમન કરવાનું હોય છે અને કોંગ્રેસ વખતોવખત જે નિર્ણયો કરે તેનો અમલ કરવાનો હોય છે. એક વ્યક્તિને — ભલે તે વ્યક્તિ ગમે તેવી હોય — પોતાનો પ્રમુખ ચૂંટીને કોંગ્રેસ પોતાની વિશાળ સત્તાઓનો ત્યાગ કરતી નથી.

“એટલે હું સઘળા પ્રતિનિધિઓને વિનંતી કરું છું કે તેઓ સર્વાનુમતે જવાહરલાલજીને પ્રમુખ ચૂંટી કાઢે. આપણા રાષ્ટ્રનું પ્રતિનિધિત્વ કરવાને અને જે વખતે દેશમાં વિવિધ બળો કામ કરી રહ્યાં છે તે વખતે એ બળોનું નિયમન કરવાને માટે અને દેશનું નાવ સાથે માર્ગે હંકારવાને માટે એ જ ઉત્તમ પુરુષ છે.”

જવાહરલાલજીએ પોતાના સમાજવાદી વિચારો વિષે પહેલું નિવેદન કર્યું તે ઉપરથી છાપાંઓ એવી ચર્ચા ચલાવી રહ્યાં હતાં કે, કોંગ્રેસ જવાહરલાલજીને પ્રમુખ નીમે એનો અર્થ એ થાય કે એ સમાજવાદનો સ્વીકાર કરે છે અને હોદ્દાસ્વીકારની વિરુદ્ધ છે. જવાહરલાલજીના બે મિત્રોએ એમને તાર કરીને જણાવ્યું કે તમારા નિવેદનનો અર્થ એમ તો એટલો જ સમજાવે છીએ કે, સમાજવાદ વિષેના તમારા અભિપ્રાયો તમે ફરી જાહેર કર્યાં છે પણ તેની સાથે તમે એ પણ જાહેર કર્યું છે કે, રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય એ સૌથી વિશેષ મહત્વનો મુદ્દો છે અને તે માટે સૌએ સંયુક્ત પ્રયાસો કરવા જોઈએ. એટલે તમારી ચૂંટણીથી કોંગ્રેસ સમાજવાદનો સ્વીકાર કરે છે અથવા તો હોદ્દાસ્વીકારની વિરુદ્ધ મત આપે છે એવો અર્થ થતો નથી. આ વિષે કંઈ ગેરસમજ થતી હોય તો તે તમારે દૂર કરવી જોઈએ. જવાહરલાલજીએ પણ દેશમાં ફરીને આઠ મહિના જે અનુભવ મેળવ્યો હતો

તેથી તેમના વિચારો કંઈક સૌમ્ય થયા હતા. એટલે તેમણે નીચેનું નિવેદન અહાર પાઠીને પોતાની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરી :

“મારા સાથીઓએ મને ફરમાશ કરી છે એટલે હું મૌન રાખી શકતો નથી. હમણાં જ મેં સાંભળ્યું કે આ વિષય ઉપર સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે એક નિવેદન અહાર પાઠ્યું છે. હજી સુધી મેં તે જોયું નથી તેમ જ તેમાં ચોક્કસ શું કહ્યું છે તે ખાબત મારા નજીવામાં આવી નથી. મારા સાથીઓએ કરેલા તારોમાં મારા પહેલા નિવેદન વિષે જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે સંપૂર્ણ સાચા છે. પ્રમુખ તરીકે મારી ચૂંટણી કરવામાં આવે તેથી કોંગ્રેસે સમાજવાદનો સ્વીકાર કર્યો છે અથવા હોદ્દાસ્વીકારની વિરુદ્ધ મત આપ્યો છે એમ માની લેવું બેહૂદું છે. મારા નિવેદનમાં તો સમાજવાદ વિષેના મેં મારા વિચારો દર્શાવ્યા હતા અને મારું દૃષ્ટિબિંદુ તથા મારી પ્રવૃત્તિઓ એનાથી કેવી રીતે રંગાઈ છે એ બતાવ્યું હતું. હું હોદ્દાસ્વીકારની વિરુદ્ધ છું એ પણ તેમાં મેં કહ્યું હતું અને જ્યારે મને તક મળશે ત્યારે કોંગ્રેસ આગળ મારું આ દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરવાનો છું. પણ એ વિષે છેવટનો નિર્ણય તો કોંગ્રેસે પૂરેપૂરો વિચાર કરીને તથા બધા પ્રતિનિધિઓના મત લઈને જ કરવાનો હોય છે. એવો નિર્ણય એમ ગમે એમ થઈ શકે નહીં. હું ચોક્કસ માનું છું કે દેશ આગળ સર્વોપરી મહત્ત્વનો પ્રશ્ન એ રાજદ્વારી સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવાનો છે. અને તે માટે આપણે બધાએ એકત્ર થઈને સંયુક્ત પ્રયત્નો કરવા એ આવશ્યક છે. આ વસ્તુ ગેરસમજ દૂર કરવાની ખાતર જ હું કહું છું. આડકતરી રીતે પણ હું એમ સૂચવવા ઇચ્છતો નથી કે મારી ચૂંટણી થવી જોઈએ. તેમ છતાં મને ચૂંટવામાં આવશે જ તો એનો અર્થ તો એ થયો કે છેલ્લા આઠ મહિનાની મારી પ્રવૃત્તિની સામાન્ય દિશા કોંગ્રેસીઓની બહુમતીને પસંદ આવે છે. તેનો અર્થ એમ બિલકુલ નથી કે મારા અમુક ખાસ વિચારો પ્રત્યે કોંગ્રેસ પસંદગી બતાવે છે. જે વિચારો હું ધરાવું છું તેમાં કશો ફરક પડ્યો નથી અને હું પ્રમુખ ચૂંટાઈ કે ના ચૂંટાઈ પણ મારી પ્રવૃત્તિ એ વિચારોને અનુસરીને જ થવાની છે.”

છેવટે પંડિત જવાહરલાલજી ફેઝપુર કોંગ્રેસના પ્રમુખ સર્વાનુમતે ચૂંટાયા. બીજી ઘણી બાબતોની સાથે પોતાના ભાષણમાં તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે,

“કોંગ્રેસ આજે સંપૂર્ણ પ્રજાતંત્ર ઇચ્છે છે અને એવું પ્રજાતંત્ર સ્થાપવાને માટે, નહીં કે સમાજવાદને માટે, એ લડત ચલાવી રહી છે. કોંગ્રેસ સામ્રાજ્યવાદની કટ્ટર વિરોધી છે અને આપણા રાજ્યતંત્ર તથા અર્થતંત્રમાં મહાન ફેરફારો લાવવા મથી રહી છે. મારી આશા એવી છે ખરી કે, પરિસ્થિતિ જ આપણને સમાજવાદ તરફ લઈ જશે. હિંદુસ્તાનનાં આર્થિક દુઃખોનો મને તો એ જ માત્ર એક ઉપાય જણાય છે. પણ આજે તો આપણા દેશની વધારેમાં વધારે મોટી જરૂરિયાત એ છે કે શાહીવાદની સામે જેનો મોરચો છે એવાં બધાં તરફ અને બળોને સંગઠિત કરી તેની સામે સંયુક્ત રાષ્ટ્રીય મોરચો ખડો કરવો.

કોંગ્રેસની અંદર આ બધાં બળોનું પ્રતિનિધિત્વ છે અને દૃષ્ટિબિંદુમાં સહેજસાજ ફરક હોય તથા વિચારોમાં વિવિધતા હોય છતાં સામાન્ય ધ્યેયને માટે એ બધા સાથે મળીને કામ કરી રહ્યા છે.”

દ્વૈઝપુર કોંગ્રેસની ખાસ વિશેષતા તો એ હતી કે, કોંગ્રેસના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર કોંગ્રેસ ગામડામાં ભરાઈ. કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં એટલા બધા લોકો હાજરી આપે છે કે, અધિવેશન માટે બહુ ભારે વ્યવસ્થા કરવી પડે છે. શહેરમાં પણ એ વ્યવસ્થા કરવી છેક સહેલી હોતી નથી તો ગામડાંમાં તો વધારે મુશ્કેલી પડે. પણ ગાંધીજીનો આગ્રહ હતો કે ગામડાંમાં ગામડાંની ઢાંચે આવી ગોઠવણ કરતાં આપણે શીખીશું, તેમાં જ ગામડાંના લોકોને ઉત્તમ તાલીમ આપી શકીશું. રહેવાની, જમવાની, સદ્ગૃહકામની એ બધી વ્યવસ્થા તો ગામડાંની ઢાંચે થઈ શકી, પણ પાણી અને દીવાલ્લત્તી માટે મોટાં મોટાં યંત્રોનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો.

શાંતિનિકેતનના પ્રખ્યાત કલાકાર શ્રી નંદલાલ વસુએ કોંગ્રેસનગર, મંડપ, પ્રદર્શન વગેરેને બહુ સુંદર શણગાર્યાં. ગામડાંમાં કોંગ્રેસનું અધિવેશન ભરવાની સૂચના ગાંધીજીની હતી એટલે અધિવેશન માટેની કીણામાં કીણી વિગત વિષે તેઓ કાળજી રાખતા. તેમનો આગ્રહ હતો કે, શણગાર સખવટ એ બધું ગામડાંમાં સહેજે મળી આવતી વસ્તુઓથી જ થવું જોઈએ. આ આગ્રહ શ્રી નંદલાલએ બહુ સુંદર રીતે કીલી લીધો અને તમામ સખવટમાં સાદાઈની સાથે સૌંદર્ય ને કળા પૂર્યાં.

લખનૌનું અધિવેશન એપ્રિલ માસમાં થયું હતું તે વખતે એવો ઠરાવ થયો હતો કે કોંગ્રેસનાં અધિવેશન પહેલાં ડિસેમ્બરમાં થતાં હતાં તે જ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં કરવાનું રાખવું. કદાચ એપ્રિલ માસના લખનૌના તાપ ઉપરથી આવો નિર્ણય કરવાનું સૂઝ્યું હશે પણ દ્વૈઝપુરમાં ડિસેમ્બર માસની કડકડતી ઠાઠમાં જે ગામડાંના લોકો આવ્યા તેમને વાંસનાં પાલાંના ઝૂંપડાંનો આશ્રય પણ આપી શકાયો નહીં અને હજારોની સંખ્યામાં લોકોને આખી રાત ભોંય ઉપર ઉઘાડામાં પડ્યા રહેવું પડ્યું. એટલે મહાસમિતિએ વળી પાછો ઠરાવ કર્યો કે કોંગ્રેસનું અધિવેશન વસંત ઋતુમાં એટલે કે માર્ચ મહિનામાં કરવું.

૧૮

પ્રધાનપદાંનો સ્વીકાર

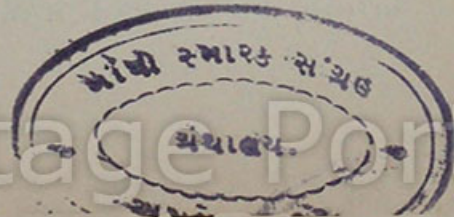
નવા અંધારણુ પ્રમાણે પ્રાંતિક ધારાસભાઓની ચૂંટણીઓ ૧૯૩૭ના ફેબ્રુઆરીમાં થવાની હતી. એટલે ફ્રેઝપુર કોંગ્રેસના અધિવેશન વખતે પણ ચૂંટણીની ધમાલ તો ચાલુ જ હતી અને એ કારણે કેટલાક કાર્યકર્તાઓ તો ફ્રેઝપુર જઈ શક્યા પણ નહોતા. અધિવેશન પૂરું થયા પછી કોંગ્રેસના અધા જ કાર્યકર્તાઓ ચૂંટણીઓના કામમાં ગૂંથાઈ ગયા. સરદાર ફ્રેઝપુર કોંગ્રેસ પહેલાં પણ આખા હિંદુસ્તાનમાં ફરી વળ્યા હતા અને કોંગ્રેસ પછી પાછા તરત ફરવા નીકળી પડ્યા. અધાં મળીને સાડા ત્રણ કરોડ સ્ત્રીપુરુષોને મતાધિકાર મળ્યો હતો. આપણા દેશની વસ્તીનો બેકે આ દશમે ભાગ જ ગણાય. છતાં સાડા ત્રણ કરોડ મતદારોને કોંગ્રેસનો સંદેશો પહોંચાડવો અને તેમને મતાધિકાર વિષે સમજાવવા એ નાનુંસૂનું લોકલેવણીનું કામ ન ગણાય. લોકો કોંગ્રેસને પડખે છે કે સરકારને પડખે, એ પણ દુનિયા આગળ બતાવી આપવાનું હતું. તે માટે કોંગ્રેસી કાર્યકર્તાઓમાં કડક શિસ્ત, એકધારે અંકુશ તથા ઉપરથી કાઢવામાં આવતી સૂચનાઓનું આનંદ અને વફાદારીપૂર્વક પાલન જરૂરનાં હતાં. પાર્લિમેન્ટરી ઓર્ડના પ્રમુખ તરીકે સરદારે આ બાબતમાં અદ્ભુત કૌશલ્ય બતાવ્યું અને દરેક પ્રાંતમાં લોકોનો પ્રેમ અને સાથ મેળવ્યાં.

કુલ અગિયાર પ્રાંતોમાંથી મુંબઈ, મદ્રાસ, બિહાર, મધ્ય પ્રાંતો (મધ્ય પ્રદેશ), સંયુક્ત પ્રાંતો (ઉત્તર પ્રદેશ) તથા ઓરિસા એ છ પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ ચોખ્ખી બહુમતીમાં આવી. સરહદ પ્રાંત અને આસામમાં કોંગ્રેસની બહુમતી ન હતી, બેકે સૌથી મોટો પક્ષ કોંગ્રેસનો હતો. અંગાળ, પંજાબ અને સિંધમાં કોંગ્રેસ લઘુમતીમાં આવી. આમ છ પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસનો ચોખ્ખો વિજય થયો એટલે કોંગ્રેસીઓએ પ્રધાનપદાં લેવાં કે નહીં એ સવાલ તેની આગળ આવીને ઊભો રહ્યો. એ માટે તા. ૧૭મી માર્ચે દિલ્હીમાં મહાસમિતિની બેઠક બોલાવવામાં આવી અને તા. ૧૯ અને ૨૦ના રોજ મહાસમિતિના સભ્યો ઉપરાંત કોંગ્રેસના ધારાસભામાં ચૂંટાયેલા સભ્યોનું એક સંમેલન રાખવામાં આવ્યું. મહાસમિતિની બેઠક ભરાય તે અગાઉ સરદારે રાષ્ટ્રનેગો નીચેનો સંદેશો બહાર પાડ્યો :

1587

“ આપણી કોંગ્રેસ તરફથી ચૂંટણીઓની વ્યવસ્થા કરવાનું અને ચૂંટણીઓમાં આપણને વિજય મળે તે જોવાનું કામ મને સોંપવામાં આવ્યું હતું. પંડિત

૨૧૭

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

જવાહરલાલ નેહરુની પ્રેરક નેતાગીરી તથા અદ્ભુત સહકારથી તેમ જ મારા સાથીઓ—બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ, પંડિત ગોવિંદ વલ્લભ પંત, શ્રી ભૂલાભાઈ દેસાઈ વગેરેના અથાગ પરિશ્રમથી તથા આખા દેશે બતાવેલા ભારે ઉત્સાહથી આપણી ધારણા બહુ સારી રીતે સફળ થઈ છે. દક્ષિણમાં તો આપણને નમૂનેદાર વિજય મળ્યો છે. ત્યાં ખ્રિસ્તીઓ પણ કોંગ્રેસ ટિકિટ ઉપર ચૂંટાયા છે. તેનો જરા આપણા મહાન અને વિચક્ષણ નેતા શ્રી રાજગોપાલાચારીને જ્ઞાણે નય છે.

“આપણા કામનો પહેલો તબક્કો પૂરો થયો છે. હવે બીજા તબક્કામાં આપણે પ્રવેશ કરવાનો છે. તેમાં આપણે સઘળો સમય અને શક્તિ ખર્ચવાં પડશે. ચૂંટણીઓ જીતવામાં જે નિશ્ચય, બળ અને એકતા આપણે બતાવી આપ્યાં છે, તેવાં જ ધારાસભાનો કાર્યક્રમ, ભલે ગમે તે નક્કી થાય, તે અમલમાં મૂકવામાં આપણે બતાવીશું તો, મને શક નથી કે આપણે વિરોધીઓને માત કરી શકીશું અને સ્વરાજનો દિવસ જલદી આણીશું. દિલ્હીમાં જે કોંગ્રેસીઓ ભેગા થવાના છે તેઓ, મારી ખાતરી છે કે, નક્કર અને સંયુક્ત મોરચો કાયમ રહે તેમ કરવામાં કશી કચાશ રાખશે નહીં. આપણા ધ્યેયે શી રીતે પ્રહોંચવું તેની વિગતોની બાબતમાં આપણી વચ્ચે કદાચ મતભેદ હોય, પણ કોંગ્રેસ કારોબારી જે કંઈ ઠરાવ કરશે તે ઠરાવને આપણે વફાદારીપૂર્વક વળગી રહીશું.

“અંધારણીય સુધારાના નવા કાયદાને નિષ્ફળ કરી નાખવાની કોંગ્રેસની મુરદ છે. તે મુરદ ત્યારે જ ખર આવે જ્યારે કોંગ્રેસી ધારાસભ્યોના હાથ આપણી ધારાસભાની બહારની પ્રવૃત્તિઓથી આપણે મજબૂત કરીએ. દેશે તો કોંગ્રેસ પ્રત્યેનો પોતાનો વિશ્વાસ અચૂક રીતે બતાવી આપ્યો છે. ચૂંટણીઓમાં વિજય મેળવીને કોંગ્રેસે પોતાની નવી લડત શરૂ કરી છે. ચૂંટણીઓમાં કોંગ્રેસ વિજયી થઈ એટલે લંડનનું ‘ટાઇમ્સ’ પત્ર, ઈંગ્લંડનાં બીજાં પત્રો અને રાજદ્વારી પુરુષો કોંગ્રેસને વણમાગી સલાહ આપવા બહાર પડ્યાં છે કે મતદારોનો વિશ્વાસ બળવી રાખવો હોય તો તેણે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ.

“કોંગ્રેસે પોતાના ચૂંટણીના બહારનામાં જે કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો છે તેનો હિંદુસ્તાનના આ મિત્રો જુદો જ અર્થ કરવા લાગ્યા છે. પણ હિંદુસ્તાન તો જાણે છે કે કોંગ્રેસને શું જોઈએ છે અને તેનો કાર્યક્રમ શો છે. લોકોને આપણે કશી ખોટી આશા આપી નથી. ચૂંટણીના બહારનામાં દર્શાવેલા કાર્યક્રમમાં હિંદવાસીઓને શું જોઈએ છે અને સ્વરાજ સરકારમાં શું મળશે એ સ્પષ્ટ કહેવું છે.”

હોદ્દાસ્વીકારની સામે મોટામાં મોટો વાંધો એ હતો કે નવા અંધારણમાં ગવર્નરે પાસે પાર વિનાના ખાસ અધિકારો અનામત રાખવામાં આવેલા હતા, એટલે જે ગવર્નરે ધારે તો, ભલે ધારાસભામાં બહુમતી હોય છતાં, પ્રધાનો કશું મહત્વનું કામ કરી શકે નહીં. આ વસ્તુને પહોંચી વળવા માટે ગાંધીજીએ એક નવો જ નુસખો કાઢ્યો. તેમણે કહ્યું કે ગવર્નરે અંધારણ મારફતે પોતાને મળેલા ખાસ હક્કો ગમે તેમ વાપરે નહીં, એટલું જ

નહીં પણ અધી વાતમાં પ્રધાનમંડળની સલાહ મુજબ જ કામ કરે એવી ખાતરી આપે તો જ કોંગ્રેસે પ્રધાનમંડળો રચવાં. મહાસમિતિએ ગાંધીજીની આ સલાહ માન્ય રાખી અને એ પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો. જેઓ પ્રધાનપદાં લેવા અહુ ઉત્સુક હતા તેઓ આ ઠરાવથી નિરાશ થયા. કારણ આ શરત સ્વીકારવી એનો અર્થ તો અંધારણીની એટલી કલમો રદ કરવા જેવું હતું, અને બ્રિટિશ સરકાર એમાં સંમત થાય નહીં. જેઓ પ્રધાનમંડળ રચવાની વિરુદ્ધ હતા તેઓ ખુશ થયા. કારણ તેમણે માન્યું કે બ્રિટિશ સરકાર આવી શરત કદી સ્વીકારવાની નથી અને પ્રધાનમંડળ રચી શકાવાનાં નથી. મહાસમિતિએ તો કોંગ્રેસી ધારાસભ્યોને આદેશ આપ્યો કે તેઓએ પોતાના પક્ષના નેતાની ચૂંટણી કરવી અને જ્યારે ગવર્નર પ્રધાનમંડળ રચવાને સારું નેતાને ઓલાવે ત્યારે એણે મહાસમિતિના ઠરાવની શરત રજૂ કરવી અને સ્પષ્ટ કહેવું કે જો તમે ગવર્નર તરીકેના ખાસ અધિકારો ન વાપરવાની જાહેર ખાતરી આપો તો જ અમે પ્રધાનમંડળ રચવા તૈયાર છીએ. મહાસમિતિનો આ ઠરાવ જાહેર થતાંની સાથે દેશમાં ભારે ઊહાપોહ જાગ્યો. હિંદુસ્તાનમાં તેમ જ ઇંગ્લંડમાં કેટલાક મોટા મોટા અંધારણીશાસ્ત્રીઓને તથા કાયદાશાસ્ત્રીઓને લાગ્યું કે આવી માગણી તદ્દન ગેરકાયદે અને અંધારણીની વિરુદ્ધ છે. આપણે ત્યાં સર તેજબહાદુર સમુએ જાહેર રીતે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે કોંગ્રેસની આ માગણી તદ્દન બેહદી છે. તેની સામે મુંબઈના પ્રખ્યાત કાયદાશાસ્ત્રીઓ શ્રી અહાદુરજી તથા શ્રી તારાપુરવાળા જેઓ અને એક વખત મુંબઈના એડવોકેટ જનરલ થઈ ગયા હતા તેમણે પોતાનો ચોક્કસ અભિપ્રાય આપ્યો કે કોંગ્રેસની આ માગણીમાં અંધારણી વિરુદ્ધ કશું જ નથી. કીથ નામના ઇંગ્લંડના મોટા અંધારણીશાસ્ત્રીએ પણ જણાવ્યું કે કોંગ્રેસની માગણી પૂરેપૂરી કાયદેસર છે. બ્રિટિશ પ્રધાનોએ સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે જ્યાં સુધી હિંદના અંધારણીય સુધારાના કાયદામાં ફેરફાર કરવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી ગવર્નરેથી કોંગ્રેસની માગણી સ્વીકારી શકાય નહીં. ગવર્નરેને જે ખાસ અનામત સત્તાઓ આપવામાં આવી છે તે પ્રગ્નના અમુક વર્ગનાં હિતો જાળવવાને માટે છે. લઘુમતી કોમો, બ્રિટિશ લોકોનાં હિંદુસ્તાનમાંનાં સ્થાપિત હિતો, પછાત વર્ગો અને પછાત વસ્તીવાળા પ્રદેશો તેમ જ દેશી રાજ્યો, એ અધાંનાં હિતો જાળવવા માટે ગવર્નરેને કાયદાથી ખાસ અનામત સત્તાઓ આપવામાં આવેલી છે. જરૂર પડ્યે એ વર્ગનાં હિતોના રક્ષણ અર્થે પોતાને મજેલી સત્તાઓ વાપરવાની તેમની ફરજ છે. તેમના ઉપર કાયદાએ નાખેલી આ ફરજો પોતે નહીં અગ્નવશે એવી ખાતરી ગવર્નરેથી કેમ આપી શકાય?

પણુ ગાંધીજી પોતાની સલાહમાં મક્કમ રહ્યા. તેમણે કહ્યું કે, આ શરત સિવાય આપણે પ્રધાનમંડળો રચવા જઈશું તો આપણી મોટી ભૂલ થશે. અંધારણુનો જે કાયદો બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે પસાર કર્યો છે તેની કલમે કલમમાં હું તો આપણી પ્રજાની સ્વરાજ ચલાવવાની લાયકાત વિષે શંકા ભરેલી જોઈ રહ્યો છું. વળી સુધારા આપ્યા છતાં બ્રિટિશ પ્રજાને હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ સત્તા કાયમ રાખવી છે. કોંગ્રેસ ધારાસભામાં જાય છે તે બ્રિટિશ સત્તાને કાયમ કરવા નહીં, પણુ સ્વરાજ સિદ્ધ કરવા માટે જાય છે. એટલે પ્રધાનોના રોજબરોજના કામમાં ગવર્નર દખલ કરે એ આપણને પોસાય નહીં. આપણે તો બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે પાસ કરેલા અંધારણુના કાયદાને વ્યર્થ કરી નાખવો છે. છતાં આપણે ખાતરીની માગણી કરીએ છીએ એનો અર્થ એવો તો નથી જ કે ગવર્નર અને પ્રધાનો વચ્ચે ગંભીર મતભેદ ઊભો થાય તો પ્રધાનોને કાઢી મૂકવાની અથવા ધારાસભાએને પણુ અરખાસ્ત કરવાની ગવર્નરની સત્તા આપણે છીનવી લેવા માગીએ છીએ. આપણો વાંધો તો પ્રધાનોને ગવર્નરની દખલગીરીને વશ થવું પડે અને વશ ન થવું હોય તો તેમણે રાજીનામું આપવું પડે તેની સામે છે. આવે પ્રસંગે પ્રધાનોને કાઢી મૂકવાની જવાબદારી આપણે ગવર્નર ઉપર નાખવા માગીએ છીએ. એ રીતે આપણી માગણીમાં અંધારણુ વિરુદ્ધ અથવા કાયદા વિરુદ્ધ એવું કશું નથી. આ મતલબનો ઠરાવ કોંગ્રેસની કારોબારીએ પસાર કર્યો.

એપ્રિલની પહેલી તારીખે આ નવું અંધારણુ અમલમાં આવતું હતું. એટલે શિરસ્તા મુજબ ગવર્નરોએ ધારાસભામાંના અહુમતી પક્ષના નેતાઓને ઓલાવીને પ્રધાનમંડળ રચવાનું કહેવું જોઈએ. જુદા જુદા પ્રાંતના કોંગ્રેસ પક્ષના નેતાઓએ, તેમને ઓલાવવામાં આવ્યા ત્યારે ગવર્નરને કોંગ્રેસની શરત જણાવી દીધી અને ગવર્નરે તે સ્વીકારવાની અશક્તિ જણાવી એટલે પ્રધાનમંડળ રચવાની ના પાડી. સરકારે હવે ખીજી યુક્તિ અજમાવી. છ મહિના સુધી ધારાસભાને ઓલાવ્યા વિના પ્રાંતનું તંત્ર ચલાવવાની ગવર્નરને કાયદામાં સત્તા હતી એટલે લઘુમતી પક્ષમાંથી તેમણે પ્રધાનમંડળ ઊભાં કર્યાં — એવી આશાથી કે હોદ્દાની લાલચને લીધે ધીમે ધીમે કોંગ્રેસ પક્ષના ધારાસભ્યોમાં ફૂટ પડશે. પણુ આવી કરી ફૂટ પડી નહીં એટલે ત્રણેક મહિના રાહ જોયા પછી બ્રિટિશ પ્રધાનોએ અને વાઈસરોયે ફેરવી તોળ્યું. વાઈસરોયે તા. ૨૧મી જૂને સીમલાથી રેડિયો ઉપર ભાષણ કર્યું તેમાં જણાવ્યું કે,

“કોંગ્રેસ જે જાતના ભય સેવી રહી છે તે સાચા દિલથી સેવે છે એ હું કબૂલ કરું છું. પણુ હું જોઈ છું કે હકીકતમાં એ ભય પાયા વિનાનો છે. ગવર્નરો કાંઈ પ્રધાનોની નીતિમાં અને કામકાજમાં દખલ કરવાના પ્રસંગો શોધવાના

નથી. તેમના ઉપર જે ખાસ જવાબદારીઓ નાખવામાં આવી છે તેનો ઉપયોગ પણ વિના કારણ પ્રધાનોનાં રાજબરોજનાં કામોમાં અંતરાય નાખીને અથવા તો તેમનો વિરોધ કરીને તેઓ કરવાના નથી. અંધારણીય સુધારાના કાયદાનો હેતુ તો એ છે કે પ્રધાનોને એવો વિશ્વાસ ખેસે કે ગવર્નર તથા સનદી નોકરોના સહકારથી પોતાના પ્રાંતના હિતને માટે જે કાયદા તેમને ઘડવા હોય તે તેઓ ઘડી શકે. પ્રાંતિક સ્વરાજનો એ જ અર્થ થાય છે કે પ્રધાનોના ક્ષેત્રમાં આવતી તમામ બાબતો લઘુમતી કોમોને લગતી, સનદી નોકરોને લગતી, વગેરે બાબતોમાં પણ ગવર્નર પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ પ્રધાનો જેઓ બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટને નહીં પણ પ્રાંતીય ધારાસભાને જવાબદાર છે તેમની સલાહ લઈને જ કરશે. ગવર્નરને જે ખાસ સત્તાઓ આપવામાં આવી છે તેનું ક્ષેત્ર બહુ મર્યાદિત છે, છતાં તેમાં પણ તેઓ હંમેશાં પોતાના પ્રધાનોનો સાથ મેળવવાની કાળજી રાખશે.”

વાઈસરોયે ગાંધીજીની સૂચનાને બહુ મદદરૂપ અને આવકાર લાયક ગણી. તેમણે કહ્યું કે,

“ ગવર્નર અને તેના પ્રધાનો વચ્ચે ગંભીર મતભેદ પડે ત્યારે કાં તો પ્રધાનો રાજીનામું આપે અથવા તો ગવર્નર પ્રધાનોને બરતરફ કરે એવું કાયદામાં છે ખરું, પણ ગવર્નર પોતાના પ્રધાનો સાથે આવા ઝઘડા ઊભા કરવા જરા પણ ઇચ્છતા નથી. મતભેદને પ્રસંગે બંને પક્ષ વચ્ચે સહભાવપૂર્વક સમાધાન થાય તેમ કરવાને તેઓ પોતાથી બનતું બધું કરવા ચૂકશે નહીં. ખાસ જવાબદારીઓની બાબતમાં પ્રધાનોની સલાહથી વિરુદ્ધ વર્તવાની ગવર્નરને સત્તા છે ખરી, પણ તેનો અર્થ એ નથી કે પોતાની ખાસ જવાબદારીઓના સંકુચિત ક્ષેત્રની બહારની બાબતોમાં પ્રાંતના રાજબરોજના વહીવટમાં તેને દખલ કરવાની કશી સત્તા છે.”

ભારતમંત્રીએ પણ થોડા દિવસ પછી વિલાયતમાં આ જ ગતનું ભાષણ કર્યું. તેમાં કોંગ્રેસની માગણીઓ પૂરેપૂરી અને સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારવામાં આવી ન હતી, છતાં એ ભાષણોનો ધ્વનિ સ્પષ્ટ હતો કે ગોળ ગોળ રીતે કોંગ્રેસની માગણીઓ સ્વીકારીને સરકાર તેની સાથે સમાધાન કરવા તૈયાર હતી. એટલે જુલાઈના પહેલા અઠવાડિયામાં કોંગ્રેસ કારોબારી વર્ધામાં મળી ત્યાં તેણે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો :

“ કારોબારી એ નિર્ણય ઉપર આવી છે અને એવો ઠરાવ કરે છે કે જે જે પ્રાંતમાં કોંગ્રેસીઓને આમંત્રણ આપવામાં આવે ત્યાં તેમને હોદ્દા સ્વીકારવાની પરવાનગી આપવી. પણ તેની સાથે કારોબારી એટલું સ્પષ્ટ કરવા માગે છે કે હોદ્દાનો સ્વીકાર અને તેનો ઉપયોગ કોંગ્રેસના ચૂંટણીના બહેરનામામાં જે દિશા બતાવી છે તે દિશાને અનુસરીને કરવાનો છે. કોંગ્રેસની નીતિ શક્ય તેટલી દરેક રીતે એક તરફથી નવા અંધારણીય સુધારાના કાયદાની સામે લડત ચલાવવાની અને બીજી તરફથી રચનાત્મક કાર્યક્રમનો અમલ કરવાની છે.”

જુલાઈની ૧૩મી તારીખે અંગાળના ગવર્નર સર જોન એન્ડરસને એક પોલીસ પરેડ આગળ ભાષણ કરતાં સરકારી નોકરોની સ્થિતિ વિષે જે ખુલાસો કર્યો તેથી પણ વાતાવરણ ઘણું સાફ થઈ ગયું. કારણ અમુક દરજ્જાના સરકારી નોકરોને અસ્તરફ કરવાની પ્રધાનોને સત્તા નહોતી, એટલે તેઓ બેજવાબદાર રીતે વર્તી શકે એવી શંકા રહેતી હતી. અંગાળના ગવર્નરે તેમની જવાબદારી વિષે નીચેના શબ્દોમાં ચોખ્ખટ કરી :

“હું તમારા મન ઉપર એ વસ્તુ ઠસાવવા માગું છું કે નવા અંધારણમાં સરકારી નોકરોની વફાદારીમાં સંઘર્ષ ઊભો થાય એ અભિપ્રેત નથી. કારણ, ભલે તમારી નિમજીકે તાજ તરફથી કરવામાં આવતી હોય અને તમે તાજને સીધા જવાબદાર ગણાતા હો પણ, તાજની તમામ સત્તાઓ કાયદાને આધીન રહીને વર્તનારા તેના અંધારણીય સલાહકારો (એટલે કે પ્રધાનો)ના હાથમાં રહેલી છે. તમે જાણો છો કે સરકારી નોકરોની બાબતમાં ગવર્નરને ખાસ જવાબદારી સોંપવામાં આવેલી છે. પણ તેની આ જવાબદારીથી કાયદો અને વ્યવસ્થા સંભાળનારા પ્રધાનની જવાબદારીનો નિષેધ થતો નથી. એટલે તાજના નોકરો જે જે પ્રધાનના ખાતામાં હોય તેમણે પોતાના હિત તથા રક્ષણ માટે એ પ્રધાનની દોરવણી ઉપર જ આધાર રાખવાનો છે. તમારી વાત ગવર્નરના અંગત ધ્યાન ઉપર લાવવી હોય ત્યારે પણ પ્રધાનની મારફત જ તેમ કરી શકાય. તાજ, તાજના સલાહકારો (પ્રધાનો) અને તાજના નોકરો વચ્ચે પરસ્પર વિશ્વાસ આ બંધનના પાયા ઉપર જ રહી શકે. કોઈ પણ વ્યવસ્થિત અને પ્રાગતિક રાજ્યતંત્ર માટે આ શરત અનિવાર્ય જરૂરી છે.”

કારોગારીનો ઠરાવ થઈ ગયા પછી ૧૯૩૭ના જુલાઈમાં છ પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસનાં પ્રધાનમંડળો રચવામાં આવ્યાં. સરહદ પ્રાંતમાં અને આસામમાં થોડા વખત પછી કોંગ્રેસનાં પ્રધાનમંડળો રચાયાં એટલે બ્રિટિશ હિંદના અગિયાર પ્રાંતોમાંથી કુલ આઠ પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસની સત્તા ચાલુ થઈ.

આને અંગે જે તાત્વિક મુદ્દા ઊભા થયા. અંધારણના કાયદા પ્રમાણે તમામ ધારાસભ્યોએ તથા પ્રધાનોએ બ્રિટિશ શહેનશાહ પ્રત્યે વફાદારીના સોગંદ લેવા જોઈએ. કોંગ્રેસનું ધ્યેય પૂર્ણ સ્વરાજનું હોઈ કોંગ્રેસીઓ આવા સોગંદ લઈ શકે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન ઊભો થયો. ખીન્ને પ્રશ્ન એ ઊભો થયો કે કોંગ્રેસીઓએ તો અંધારણને તોડવાનો નિશ્ચય કરેલો છે જ્યારે પ્રધાનપદનો સ્વીકાર કરવાથી કોંગ્રેસીઓ અંધારણનો અમલ કરવામાં ભાગ લે છે, એ કોંગ્રેસના ઠરાવ સાથે સુસંગત છે કે કેમ ?

પ્રથમ આપણે સોગંદનો પ્રશ્ન લઈએ. એ વિષે ગાંધીજીના ‘હરિજન’ પત્રમાં ઠીક ઠીક ચર્ચા તે વખતે ચાલી હતી. વફાદારીના સોગંદ વિષે ગાંધી સેવા સંઘના સંમેલનમાં ગાંધીજીએ કહ્યું કે, આવા સોગંદ લેવાની બાબતમાં જેને અંતઃકરણનો આધ હોય તેઓ ધારાસભામાં જાય જ નહીં.

પણ આ કંઈ ધાર્મિક સોગંદ નથી. હું જે પ્રમાણે અંધારણુ સમજું છું તે પ્રમાણે તત્કાળ અને પૂર્ણ એવા સ્વરાજની માગણી સાથે આ સોગંદ અસંગત નથી. ધાર્મિક સોગંદ અને બિન ધાર્મિક સોગંદ વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવતાં તેમણે બીજે પ્રસંગે જણાવ્યું કે અંધારણુની રૂએ લેવામાં આવતા સોગંદનો અર્થ અંધારણુ નક્કી કરે છે, અથવા તો પ્રજાલોક પ્રમાણે નક્કી થાય છે. હું ખ્રિસ્તિય અંધારણુ સમજું છું તે પ્રમાણે વફાદારીના સોગંદનો એટલો જ અર્થ થાય છે કે ધારાસભ્ય પોતાની નીતિ અથવા તો પોતાના મુદ્દાની હિમાયત અંધારણુને અનુસરીને કરે. શ્રી કિશોરલાલભાઈએ આવા સોગંદનું સ્પષ્ટીકરણ વધારે વિસ્તારથી કર્યું, અને ગાંધીજીએ તેમની દલીલને પુષ્ટિ આપી. અંધારણુની રૂએ લેવામાં આવેલા સોગંદનો અર્થ સમજાવતાં શ્રી કિશોરલાલભાઈએ લખ્યું કે,

“વફાદારીના સોગંદના અર્થની આખતમાં ઘણો ગૂંચવાડો ઊભો થવા પામ્યો છે, તેનું કારણ એ છે કે અંધારણુ ઘડનારા અથવા તો સોગંદનો અર્થ કરવાના અધિકારવાળા સોગંદનો જે અર્થ કરે તેને, સામાન્ય માણસ સોગંદનો જે અર્થ કરે છે તેની સાથે આપણે ભેળવી દઈએ છીએ. સામાન્ય માણસ તો તાજ પ્રત્યે વફાદારીના સોગંદનો એટલે સુધી અર્થ કરે કે રાજ પ્રત્યે એવા ભક્તિભાવનું વલણ રાખવું કે તેને માટે સોગંદ લેનારે મરવા પણ તૈયાર થવું જોઈએ. વળી તે એવો પણ અર્થ કરે કે એક વાર આપણે સોગંદ લીધા એટલે તે જીવનપર્યંત અંધનકારક થઈ ગયા. પણ અંધારણુની રૂએ લેવામાં આવતા સોગંદનો આવો અર્થ વાજબી ન ગણાય. નામાંકિત અંધારણુ-શાસ્ત્રીઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે હું એમ સમજ્યો છું કે આવા સોગંદ તે લેનારને ત્યાં સુધી જ અંધનકર્તા હોય છે જ્યાં સુધી તે તેવી સંસ્થાનો સભ્ય હોય. જ્યાં સુધી તે સભ્ય હોય ત્યાં સુધી રાજની સામે હથિયાર ઉઠાવી તે બળવો નહીં કરે અથવા તો તેનો જન લેવામાં ભાગ નહીં લે. જોકે અંધારણુપૂર્વકની કારવાઈ કરીને તેને આવાં કૃત્યો કરવાની પણ છૂટ છે ખરી. અંધારણુપૂર્વકના ઉપાયો લઈને ધારાસભ્ય સોગંદના શબ્દોમાં ફેરફાર કરાવી શકે છે, અથવા તો સોગંદ બિનકુલ રદ પણ કરાવી શકે છે; રાજને પદબ્રથ પણ કરી શકે છે, અથવા રાજને ફાંસીની સજા પણ કરી શકે છે. પણ ધારાસભા જ્યાં સુધી ઠરાવ ન કરે ત્યાં સુધી સોગંદ લેનાર કોઈ પણ ધારાસભ્ય જ્યાં સુધી ધારાસભાનો ત્યાગ ન કરે ત્યાં સુધી રાજની સામે હિંસક બળવો કરી શકતો નથી.”

ગાંધીજીએ એક દલીલ એ પણ કરી કે પૂર્ણ સ્વરાજ લેવાની આપણી ચળવળ આ સોગંદની સાથે જે અસંગત હોત તો કોંગ્રેસીઓએ ધારાસભ્ય થવાની ઉમેદવારી કરી તે વખતે જ સરકારે વાંધો લીધો હોત.

આપણે ધારાસભાઓમાં અંધારણુને નિષ્ફળ કરવા જઈએ છીએ એનો અર્થ ઘણા કોંગ્રેસીઓએ એવો કરેલો કે ધારાસભાઓમાં જઈને દરેકે દરેક આખતમાં આપણે વાંધા ઉઠાવીશું, ઝઘડા કરીશું અને એ રીતે ધારાસભાઓને

સરદાર સાથે મલ્લકુસ્તીનો અખાડો કરી મૂકીશું. પણ એ આખતમાં ગાંધીજીએ સ્પષ્ટ કહ્યું કે,

“આપણે હોદ્દા સ્વીકારીએ છીએ તે એટલા માટે નથી કે આપણે અંધારણનો સાંગોપાંગ અમલ કરવો છે; છતાં એનો અર્થ એ પણ નથી કે આપણે વારે વારે મડાગાંઠ ઊભી કરવી છે. જ્યાં સુધી આપણે ધારાસભાઓમાં બેઠા હોઈશું ત્યાં સુધી તો આપણે તેના કાયદાની મર્યાદામાં રહીને જ વર્તીશું. પરંતુ વિનીત વિચારના નેતાઓ જે રીતે અંધારણનો અમલ કરવાનું સમજે છે અથવા તો વચગાળામાં જે પ્રધાનો થઈ ગયા, તેમણે જે રીતે અંધારણનો અમલ કર્યો તે રીતે આપણે અમલ કરવાના નથી. અંધારણપૂર્વક જે સત્તાઓ આપણને મળી છે તે સત્તાનો ઉપયોગ અંધારણનો કાયદો ધડનારાના હેતુઓ નિષ્ફળ થઈ નય એ રીતે આપણે કરવાના છીએ. આપણે અંધારણનો અમલ તો કાયદા-પૂર્વક જ કરીશું, પણ સરકારે અપેક્ષા રાખી છે એ રીતે નહીં કરીએ.”

મુંબઈ પ્રાંતમાં કોંગ્રેસનું પ્રધાનમંડળ રચાયા પછી સરદારે પ્રધાનો પાસે પહેલું કામ એ કરાવ્યું કે '૩૨થી' ૩૪ની ગઈ લડતમાં ગુજરાત તથા કર્ણાટકમાં જે ખેડૂતોની જમીન સરકારે ખાલસા કરી હતી અને વેચી નાખી હતી તે તેમને પાછી મળી. આ એક કામ માટે પણ પ્રધાનપદાં લેવા સરદાર ઈતેજર હતા. તમારી જમીનો તમારાં આરણ્યાં ઠોકતી પાછી આવશે એમ સરદારે ખેડૂતોને સધિયારો આપ્યો હતો. એમ કહેવું જોઈ એ કે મુંબઈના ગવર્નરે આ આખતમાં બહુ સહાનુભૂતિ ભરેલું વલણ રાખ્યું અને સારી મદદ કરી. જોકે ઉત્તર વિભાગના કમિશનર મિ. ગૌરેટે આ કામમાં ગચ્ચાં નાખવાનો એનાથી થાય એટલો પ્રયત્ન કર્યો. પણ એનું કંઈ વળ્યું નહીં.

લગભગ સવા બે વરસ સુધી કોંગ્રેસે આઠ પ્રાંતોમાં સત્તા ભોગવી. તે દરમ્યાન ઉપર જણાવેલી નીતિ અમલમાં મૂકતાં કેટલાક પ્રાંતોમાં ગવર્નરો સાથે મુશ્કેલીઓ અને ઘર્ષણો પણ ઊભાં થયાં. પણ તેની વિગતોમાં ઊતરતા પહેલાં મુંબઈ પ્રાંતમાં ધારાસભાના નેતાની ચૂંટણી આખતમાં એક મોટો વિવાદ ઊભો થયો તેનું વર્ણન કરીશું.

શ્રી નરીમાન જેઓ મુંબઈ પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ હતા અને નેતા થવાની ઉમેદવારી રાખતા હતા એટલું જ નહીં પણ પોતાને જ નેતા ચૂંટવા જોઈએ એમ માનતા હતા તેમને નેતા ચૂંટવાને અદલે ધારાસભ્યોએ શ્રી આળાસાહેબ ખેરને નેતા ચૂંટ્યા. સરદારે પોતાની લાગવગતો ગેરવાજબી ઉપયોગ કરીને તથા દ્વેષભાવ રાખીને પોતાને મુંબઈ ધારાસભાના નેતા ન ચૂંટાવા દીધા એવું આળ શ્રી નરીમાને સરદાર ઉપર મૂક્યું. મુંબઈમાં તેને લીધે હવા કાંઈક અગડી પણ ખરી. છેવટે એ વસ્તુ લવાદોને સોંપાઈ. લવાદોએ અધો પુરાવો તપાસીને સરદારનો કશો દોષ નહોતો એવું જાહેર કર્યું. એની વિગતો આગળના પ્રકરણમાં આપીશું.

૧૯

નરીમાન પ્રકરણ — ૧

નરીમાનના આક્ષેપો

ચૂંટણીઓનું પરિણામ બહાર આવ્યા પછી કોંગ્રેસે હોદ્દા સ્વીકારવા કે કેમ તે આખતનો વિચાર કરવા મહાસમિતિની મીટિંગ દિલ્હીમાં ૧૯૩૭ના માર્ચના ત્રીજા અઠવાડિયામાં મળવાની હતી. તેની સાથે જ તા. ૧૯ તથા ૨૦મી માર્ચે કોંગ્રેસના ચૂંટાયેલા ધારાસભ્યોનું એક સંમેલન રાખ્યું હતું. એ સંમેલન મળે તે પહેલાં જુદા જુદા પ્રાંતના ધારાસભ્યોએ પોતપોતાના નેતાની ચૂંટણી કરી લેવાની હતી, જેથી તે તે નેતાની મારફત વિચાર કરવાનું સંમેલનમાં સુગમ પડે. આ યોજના અનુસાર તા. ૧૨મી માર્ચે મુંબઈ પ્રાંતના બધા ધારાસભ્યોની એક મીટિંગ મુંબઈના કોંગ્રેસ હાઉસમાં થઈ, અને તેમાં શ્રી આળાસાહેબ ખેરને સર્વાનુમતે મુંબઈ પ્રાંતના ધારાસભા પક્ષના નેતા ચૂંટવામાં આવ્યા. શ્રી નરીમાન સ્વરાજપક્ષ વખતે મુંબઈની ધારાસભામાં સ્વરાજપક્ષના નેતા હતા. ઉપરાંત તેઓ મુંબઈ પ્રાંતની પાર્લિમેન્ટરી ઓર્ડના પણ ચેરમેન હતા. વળી લાંબા વખતના પોતાના કોંગ્રેસના કાર્યને લીધે તથા પોતાની આહોશીને લીધે ધારાસભ્યો પોતાને જ નેતા ચૂંટશે એમ શ્રી નરીમાન આશા રાખતા હતા અને ખાતરીપૂર્વક માનતા પણ હતા. પણ તા. ૧૨મીએ સવારમાં તેમને ખબર પડી ગઈ કે ધારાસભ્યો તેમને નેતા ચૂંટવાના નથી. એટલે તેમણે મીટિંગમાં હાજરી આપી નહીં. ખીજા જ દિવસથી મુંબઈનાં ગુજરાતી, પારસી છાપાંઓએ તથા અંગ્રેજી પત્ર 'ઓમ્પે સેન્ટીનલે' જખરજસ્ત ઝુંખેશ ચલાવી કે નરીમાનને મોટો અન્યાય થયો છે, અને જોકે ધારાસભ્યો શ્રી નરીમાનને ચૂંટવા ઇચ્છતા હતા છતાં પણ સરદારે પોતાની લાગવગ વાપરી તથા ધારાસભ્યો ઉપર ગેરવાજ્મી દયાણુ આણી નરીમાનને ચૂંટાવા દીધા નથી. તા. ૧૫મી માર્ચે છાપાંજોગું એક નિવેદન બહાર પાડીને શ્રી નરીમાને જણાવ્યું કે,

“ ગમે તેમ બન્યું હોય — એક વ્યક્તિના હકો ગમે તેટલા હોય પણ એક કડક શિસ્તપાલક વફાદાર કોંગ્રેસી તરીકે બહુમતીનો ચુકાદો આનંદપૂર્વક અને કશા કચવાટ વિના મારે સ્વીકારી લેવો જોઈએ. આ ચૂંટણીથી મારી લાગણી દુભાઈ નથી એમ હું કહું તો એ અપ્રામાણિકતા ગણાય. પણ મારામાં શિસ્તની એટલી ભાવના છે અને જાહેર કર્તવ્યનું મને એટલું ભાન છે કે રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં

૨૨૫

સ. ૨-૧૫

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

મારી લાગણીને હું આડે આવવા દઈશ નહીં. એટલે જ્યાં સુધી શ્રી જેર આપણા પક્ષના ચૂંટાયેલા નેતા છે ત્યાં સુધી પૂરા હૃદયથી અને સાથી નિષ્ઠાથી તેમને સહકાર આપવાની આપણે પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ.”

આમાં પોતાને અન્યાય થયાની પોતાની માન્યતાનો ધ્વનિ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

દિલ્હીમાં કારોગારીની મીટિંગો અને મહાસભિતિની એક તા. ૧૫મી માર્ચથી શરૂ થઈ હતી એટલે ઘણા ધારાસભ્યો દિલ્હીમાં ત્યારથી જ પહોંચી ગયેલા હતા. મુંબઈનાં છાપાંઓનો અનિષ્ટ પ્રચાર જોઈને તા. ૧૬મી માર્ચે મુંબઈ પ્રાંતના તે વખતે ત્યાં હાજર એવા ૪૭ ધારાસભ્યોની સહીથી એક નિવેદન બહાર પાડવામાં આવ્યું. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું કે,

“અમારા પક્ષના નેતા તરીકે શ્રી જેરની ચૂંટણી થઈ તે બાબતમાં મુંબઈનાં કેટલાંક વર્તમાનપત્રોમાં સરદાર વલ્લભભાઈની સામે જે બદનકીભરેલો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે તથા તેમના ઉપર બિનજવાબદાર અને દ્વેષયુક્ત આક્ષેપો મૂકવામાં આવે છે, તેથી અમને બહુ દુઃખ થાય છે. તા. ૧૨મી માર્ચની ધારાસભાના કોંગ્રેસ પક્ષની મુંબઈની સભામાં અમે સઘળા હાજર હતા તેમાં શ્રી જેરને સર્વાનુમતે નેતા ચૂંટવામાં આવ્યા હતા તથા ખીજા હોદ્દાઓ નીમવાની સત્તા તેમને આપવામાં આવી હતી. સરદાર તરફથી કોઈ પણ સભ્ય ઉપર કશું ગેર-વાજબી દબાણ કરવામાં આવ્યાની વાત તદ્દન બિનપાયાદાર અને ખેવનૂદ છે. એટલે અમે કોંગ્રેસના પ્રમુખને વિનંતી કરીએ છીએ કે એક નિવેદન બહાર પાડીને દેશના રાષ્ટ્રીય જીવનમાં ઝેર ફેલાવતા આ પ્રચારને વખોડી કાઢી અંધ કરાવવા કોશિશ કરે.”

દરમિયાન શ્રી નરીમાનને અન્યાય થયો છે એવી ફરિયાદોના કેટલાક કાગળો કોંગ્રેસના પ્રમુખ તથા કારોગારી સમિતિ ઉપર આવ્યા હતા. તે ઉપરથી કારોગારી સમિતિએ આ બાબતની પૂરી તપાસ કરી નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો :

“મુંબઈનાં વર્તમાનપત્રોમાં જે પ્રચાર ચાલી રહ્યો છે તે જોઈને કારોગારી સમિતિને ધણું આશ્ચર્ય અને દુઃખ થાય છે. આ બાબતમાં કારોગારી સમિતિએ વિગતોમાં ઊતરીને તપાસ કરી છે તથા શ્રી નરીમાનની, તેમના તરફથી બહુ લંબાણથી રનૂ કરવામાં આવેલી બધી હકીકત સાંભળી છે. તે ઉપરથી સમિતિની ખાતરી થઈ છે કે મુંબઈની ધારાસભાના કોંગ્રેસ પક્ષે સ્વતંત્ર રીતે, વિચારપૂર્વક અને સર્વાનુમતે જે ચૂંટણી કરી છે તેમાં વચ્ચે પડવાનું કશું જ કારણ તેને દેખાતું નથી. સમિતિને એ પણ ખાતરી થઈ છે કે પક્ષના નિર્ણય સામે જે પ્રચાર ઉપાડવામાં આવ્યો છે તે તદ્દન બિનપાયાદાર તથા પ્રાંતના જીવનને તેમ જ કોંગ્રેસના કાર્યને નુકસાન પહોંચાડનારો છે. આ સમિતિ તેને વખોડી કાઢે છે. જે સમિતિને એમ માનવાને કારણ જણાયું હોત કે કોઈ પણ માણસના અયોગ્ય વર્તનથી ચૂંટણી ઉપર અસર પડી છે અથવા તે આક્ષેપ મૂકવામાં

આને છે તેમ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના ગેરવાજબી દબાણથી નેતાની પસંદગી કરવામાં આવી છે તે જરૂર સમિતિ ફરીથી ચૂંટણી કરવાનો હુકમ કરત. પણ એમ કરવાનું સમિતિને જરા પણ કારણ જણાયું નથી. ધારાસભ્યોના સંમેલન માટે દિલ્હીમાં હાજર એવા ૪૭ સભ્યોએ લેખિત બહારાત કરેલી છે કે શ્રી ખેરની પસંદગી સ્વતંત્ર રીતે અને સર્વાનુમતે થયેલી છે. એટલે આ સમિતિ એ ચૂંટણીને બહાલી આપે છે અને વર્તમાનપત્રોને તથા લાગતીવળગતી બીજી વ્યક્તિઓને અપીલ કરે છે કે પોતાનો નેતા ચૂંટવાની બાબતમાં સઘળાં દૃષ્ટિબિંદુનો વિચાર કરીને પક્ષે કરેલા છેવટના નિર્ણયની સામેનો પ્રચાર બંધ કરે. અમે એમ માનીએ છીએ કે હજી વધુ પ્રચાર ચાલુ રાખવામાં આવશે તો એનો અર્થ એ થશે કે પક્ષને ધાકધમકીથી બિવડાવવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. એટલે કોંગ્રેસના ઉંશો અને હેતુઓ સાથે જેમની સહાનુભૂતિ છે એવા તમામને અમે વિનંતી કરીએ છીએ કે આ નતની પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપવું નહીં.”

મુંબઈ પાછા આવ્યા પછી તા. ૨૩મી માર્ચે શ્રી નરીમાને છાપાં-
બેગું નિવેદન બહાર પાડીને જણાવ્યું કે,

“રાષ્ટ્રની ઊંચામાં ઊંચી સત્તાએ જે ચુકાદો આપ્યો છે તે મારે છેવટનો ગણવો નેઈએ. જેઓ સાચા અને વફાદાર કોંગ્રેસીઓ છે તેમણે આ ખેદજનક પ્રકરણને પૂરું થયેલું ગણવું નેઈએ.”

પરંતુ એની સાથે તેઓ એવું કહેતાં પણ ચૂક્યા નહીં કે,

“એક નાની કોમના અદના સેવકને ન્યાય આપવા સારું તેના આટલા બધા હિંદુ મિત્રો અને પ્રશંસકોએ વિરોધ ઉઠાવ્યો તે મારે માટે બહુ સતોષ લેવા જેવું છે.”

વર્તમાનપત્રોનો પ્રચાર તો ચાલુ જ રહ્યો. તેમાં શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડે, શ્રી શંકરરાવ દેવ તથા શ્રી અચ્યુત પટવર્ધનનાં નામ સરદારના સાગરીતો તરીકે બહુ ગવાતાં હતાં એટલે તેમણે તા. ૨૬મી માર્ચે છાપાં-
બેગું નિવેદન બહાર પાડીને જણાવ્યું કે,

“અમે સ્પષ્ટ કહેવા માગીએ છીએ કે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે પોતાની મેળે થઈને આ બાબતમાં કશો ભાગ લીધો નથી અને એક પણ મતદાર ઉપર પોતાની લાગવગ વાપરી નથી. કેટલાક સભ્યો તથા મંડળો સાથે ચર્ચા કરતાં અમને પોતાને જ એમ લાગ્યું કે કોંગ્રેસ જે નવા પ્રયોગનો આરંભ કરે છે તેને સારી રીતે ક્ષેત્રમંદ કરવા માટે ધારાસભા પક્ષનો નેતા એવો હોવો નેઈએ કે જે સભ્યોના બહુ મોટા ભાગનો વિશ્વાસ ધરાવતો હોય. આવી રીતે બધાને માન્ય થઈ પડે એવા અમને શ્રી ખેર લાગ્યા. તા. ૧૨મીએ સાંજે કોંગ્રેસ પક્ષના ધારાસભ્યો પોતાના નેતાને પસંદ કરવા માટે ભેગા થયા હતા ત્યારે લગભગ પંદર સભ્યો સિવાય બીજા તમામ શ્રી ખેરને ચૂંટવાના મતના હતા એટલે એમનું નામ નેતા તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યું અને સૌએ તે સર્વાનુમતે સ્વીકારી લીધું.”

આ બધું થયા છતાં મુંબઈનાં અમુક વર્તમાનપત્રોમાં તો આ ઝેરી પ્રચાર ચાલુ જ રહ્યો. તા. ૧૨મી મેએ શ્રી નરીમાને કોંગ્રેસના પ્રમુખ પંડિત જવાહરલાલજીને એક લાંબો ડાગળ લખીને જણાવ્યું કે,

“૧૭મી માર્ચની દિલ્હીની કારોબારી સમિતિની બેઠકમાં મને ન્યારે પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે મેં સરદાર વલ્લભભાઈ ઉપર આરોપ મૂક્યો કે શ્રી શંકરરાવ દેવ તથા શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડે મારફત મહારાષ્ટ્ર તથા કર્ણાટકના ધારાસભ્યોના મતો ફેરવી નાખવા માટે સરદાર જ મુખ્યત્વે જવાબદાર છે. ત્યાં મેં એમ પણ કહેવું કે ચાર દિવસ પહેલાં એટલે તા. ૮મી માર્ચે મહારાષ્ટ્રના ત્રીસ ધારાસભ્યો ચાપાણી માટે ભેગા થયા હતા અને તેમણે મને (શ્રી નરીમાને) મુખ્ય પ્રધાન બનાવવો નોંધ્યે એવું નક્કી કર્યું હતું. તે વાત મરાઠી પત્ર ‘નવાકાળ’માં બહાર પડી અને બીજાં પત્રોમાં પણ આવી. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના વાંચવામાં એ તા. ૯મી માર્ચે આવી, એટલે તે જ દિવસે અમદાવાદથી તેમણે શ્રી શંકરરાવ દેવ તથા શ્રી ગંગાધરરાવ ઉપર નીચે પ્રમાણે તારો કર્યો :

“શ્રી શંકરરાવ, પૂનાના હેવાલોથી મને ચિંતા થાય છે. અચ્યુતે અને તમારે મને મુંબઈમાં ગુરુવારે (તા. ૧૧મીએ) મળવું.”

“બીજે તાર ગંગાધરરાવને :

“મને ગુરુવારે મુંબઈમાં મળો.”

“આ તારો હમણાં મારા હાથમાં આવ્યા છે એટલે સરદાર વલ્લભભાઈના ગેરવાજબી વર્તનનો આ નવો પુરાવો મને હાથ લાગ્યો છે, તે હું તમારા ધ્યાન ઉપર લાવું છું. શ્રી શંકરરાવ, શ્રી ગંગાધરરાવ તથા શ્રી અચ્યુત પટવર્ધન તા. ૧૧મીએ મુંબઈ આવ્યા અને તા. ૧૨મીએ મહારાષ્ટ્રના ધારાસભ્યો મુંબઈમાં સરદારજીમાં ભેગા થયા ત્યારે સરદારના કહેવાથી મારી વિરુદ્ધ તેમના કાન તેમણે લલિયાં. મેં ૧૯૩૪માં વડી ધારાસભાની ચૂંટણી વખતે કોંગ્રેસને દગો દીધેલો એમ કહી હું ધારાસભાનો નેતા થવાને લાયક નથી એવો પ્રચાર પણ તેમણે કરેલો. આ ખેદજનક અને ન ગમે એવો પ્રસંગ હું ફરી ઉખેળવા ઇચ્છતો નથી. માત્ર તમારી ન્યાયબુદ્ધિને અપીલ કરવા માગું છું કે આ તારમાંથી આટલી ખાતરીલાયક સાબિતી મળવા છતાં તમે હજી શ્રી વલ્લભભાઈનું કહેવું માનો છો ખરા કે આ પ્રકરણમાં તેમનો કશો હાથ નહોતો? બીજા પ્રાંતોમાં તો પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખોએ કે બીજા નેતાઓએ ધારાસભાના નેતાની ચૂંટણીમાં કશી દખલ કરી નથી. ચૂંટાયેલા ધારાસભ્યના હક્કની એ વાત છે. પણ મુંબઈ પ્રાંતમાં શ્રી વલ્લભભાઈએ ભારે દખલ કરી છે. આ તારો ઉપરથી આપ નોંધ શકશો કે શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલની ખોટી રત્નૂઆતથી દોરવાઈને કારોબારી સમિતિએ મારી સામે અન્યાયી, એકપક્ષી અને કંઈક કઠોર ઠરાવ પસાર કર્યો છે. આ પ્રકરણમાં સરદાર બિલકુલ દોષમુક્ત છે, એવું છાપાંનેશુ નિવેદન તેમની ઇચ્છા મુજબ બહાર પાડવાની મેં ના પાડી તેથી એવો ભય રાખવાને મને વાજબી કારણો છે કે તેઓ ભવિષ્યમાં મારી વધુ સતામણી કરશે. તેઓ પાર્લમેન્ટરી સબ કમિટીના ચેરમેન છે એટલે મારી ભવિષ્યની પાર્લમેન્ટરી કારકિર્દી તેમની દયા ઉપર રહે એ ન્યાયી નથી.”

એ જ કાગળમાં ફરી પાછું લખ્યું કે,

“નેકે આ પ્રકરણ હું ફરી પાછું ઉખેળવા માગતો નથી, પણ મને જે વધુ પુરાવો મળી આવ્યો છે તેનાથી સંસ્થાના વડા તરીકે તમને વાકેફ કરવા એ મારી ફરજ સમજીને મેં આ તમને લખ્યું છે જેથી આખા પ્રસંગનો સાચો અને ન્યાયી ખ્યાલ તમને આવી શકે.”

તે વખતે પંડિત જવાહરલાલજી બર્મા અને મલાયાની સફરે ગયા હતા એટલે આ કાગળ તેમને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યો. દરમ્યાન પેલા બે તારોની ફોટો પ્રિન્ટ મુંબઈના ‘કૈસરે હિંદ’ તથા બીજાં પેપરોમાં એવી ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ થઈ કે સરદારે કર્ણાટક તથા મહારાષ્ટ્રના ધારાસભ્યો ઉપર દબાવુ વાપર્યું હતું તેનો નિર્ણાયક પુરાવો આ તારો પૂરો પાડે છે. તા. ૯મી જૂને શ્રી શંકરરાવ દેવ તથા શ્રી અચ્યુત પટવર્ધને છાપાંબેગું નિવેદન બહાર પાડીને તારોનો ખુલાસો કર્યો. તેમણે જણાવ્યું કે,

“મહારાષ્ટ્રની પ્રાંતિક સમિતિ તા. ૭મી માર્ચે મળી હતી અને તેણે બહુમતીથી ઠરાવ્યું હતું કે કોંગ્રેસે હોદ્દા સ્વીકારવા નહીં. પરંતુ મહારાષ્ટ્રના નવા ચૂંટાયેલા ધારાસભ્યો હોદ્દા સ્વીકારવાના મતના હતા. એટલે બીજે જ દિવસે તા. ૮મી માર્ચે ચાપાણીના મેળાવડામાં ભેગા થઈ અવૈધ રીતે તેમણે હોદ્દા સ્વીકારવાનું ઠરાવ્યું. એટલું જ નહીં પણ વીર નરીમાન મુખ્ય પ્રધાન થાય અને દરેક પ્રાંતના ધારાસભાના સભ્યોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં તે તે પ્રાંતના પ્રધાનો રાખવામાં આવે એવું પણ ઠરાવ્યું. પ્રધાનોનાં નામ પણ સૂચવ્યાં. આ વસ્તુ ૯મી માર્ચનાં છાપાંબેગામાં સરદારના વાંચવામાં આવી એટલે તેમને લાગ્યું કે હજી તો કોંગ્રેસની મહાસમિતિએ હોદ્દા સ્વીકારવા કે નહીં એ પણ નક્કી કર્યું નથી તે પહેલાં અમુક ધારાસભ્યો હોદ્દા સ્વીકારવાનું ઠરાવે અને તેની વહેંચણી કરવા પણ બેસી નય તેની વાતાવરણ ઉપર બહુ માઠી અસર થાય. કોંગ્રેસ પાર્ટીમેન્ટરી બોર્ડના પ્રમુખ તરીકે સરદારને લાગ્યું કે આ નતની બિનજવાબદારીભરી અને હોદ્દાની લાલચભરી ચર્ચાઓ બંધ કરવી જોઈએ. તેથી તેમણે અમને તાર કરીને બોલાવેલા. શ્રી ગંગાધરરાવને પણ એટલા માટે બોલાવેલા કે, નેકે તેઓ કર્ણાટકમાં કામ કરે છે પણ તિલક મહારાજના નૂતના સાથી તરીકે અને વયોવૃદ્ધ આગેવાન તરીકે મહારાષ્ટ્રના કાર્યકર્તાઓમાં તેમનું બહુ વજન છે. એટલે અમે ત્રણે થઈને મહારાષ્ટ્રના ધારાસભ્યોને આવી નુકસાન પહોંચાડે એવી ચર્ચાઓ ન કરવાનું સમન્વયીએ. તાર કરીને અમને બોલાવવામાં શ્રી નરીમાન વિરુદ્ધ પ્રચાર કરવાનો સરદારનો હેતુ જરા પણ નહોતો.”

તા. ૧૧મી જૂને શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડેએ પણ આવી જ મતલબનું નિવેદન બહાર પાડ્યું. પરંતુ મુંબઈનાં વર્તમાનપત્રોએ તો આ તારોનો કાગળમાંથી વાઘ કર્યો હતો અને સરદાર ઉપર ચિત્રવિચિત્ર આક્ષેપો કરવા માંડ્યા હતા. નૂતની અધવચમાં જવાહરલાલજી બર્મા-મલાયાના પ્રવાસમાંથી પાછા આવ્યા ત્યારે આ બધા આક્ષેપો અને બિનજવાબદાર પ્રચાર જોઈને

તેઓને ભારે આશ્ચર્ય થયું. આ વસ્તુને દાખી દેવા માટે તા. ૧૬મી જૂને અલ્લાહાબાદથી છાપાંબેગું નિવેદન બહાર પાડીને તેમણે તારોનો ખુલાસો કર્યો. તેમણે જણાવ્યું કે,

“આ ભતની વાતો ખીજ પ્રાંતના ધારાસભ્યોમાં પણ ચાલતી અમારા જાણવામાં આવેલી અને વર્કિંગ કમિટીમાં અમે નક્કી પણ કરેલું કે કોંગ્રેસી ધારાસભ્યો હોદ્દા લેવા આવુર છે એ ભતની છાપ લોકોમાં અને સરકારમાં પડે એવી તમામ પ્રવૃત્તિને વખોડી કાઢવી. મેં એ વિષે તે વખતે છાપાંબેગું નિવેદન પણ બહાર પાડેલું. સરદાર વલ્લભભાઈએ મહારાષ્ટ્રના નેતાઓને તાર કરીને બોલાવેલા તે અમારા આ ભતના નિર્ણયને પરિણામે જ હતું. જે દિવસે તેમણે તારો કરેલા તે જ દિવસે તેમણે મને કાગળ પણ લખેલો કે મહારાષ્ટ્રમાં આવી વાતો ચાલે છે અને તે શેકવા માટે મેં શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડે વગેરેને મુંબઈ બોલાવ્યા છે.”

તા. ૧૭મી જૂને શ્રી નરીમાનને તેમણે કાગળ લખ્યો તેમાં આ વસ્તુ સમગ્રવી. તા. ૧૨ મી મેના શ્રી નરીમાનના કાગળમાં ઉઠાવેલા ખીજ મુદ્દાઓનો જવાબ આપતાં તેમણે જણાવ્યું કે,

“તમે છૂપી માટિંગો અને છૂપા પ્રચારનું લખો છો એમાં તો તમારી કલ્પનાને બેકામ દોડવા દીધા સિવાય ખીજું કશું મને જણાતું નથી. તમે લખ્યું છે તેમાં વસ્તુસ્થિતિને તેના ખરા રૂપમાં જોવાની તમારી વૃત્તિનો અભાવ જણાય છે. તમે લખો છો કે પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખો ધારાસભા પક્ષના નેતાની ચૂંટણીમાં શું કામ ભાગ લે? આ વસ્તુ ખિલકુલ ખરાબર નથી. આખી કોંગ્રેસ કારોબારીએ અને તેના સભ્યોએ વ્યક્તિગત રીતે આવી ચૂંટણીઓમાં રસ લેવો જ નેઈએ. કારણ આપણી ભવિષ્યની લડતમાં એ વસ્તુ મહત્વનો ભાગ ભજવવાની છે. એક અંગત બાબતને તમે વધારે પડતી ખેંચી પકડો છો અને કશા સંગીત આધાર વગર જવાબદાર માણસો ઉપર ગંભીર આક્ષેપો મૂકો છો. તમારી ઈચ્છા હોય તો તમારો કાગળ હું કારોબારી સમિતિ આગળ રજૂ કરું. પણ તેમ કરવું તમને કોઈ પણ રીતે મદદરૂપ થાય એમ મને લાગતું નથી.”

ત્યાર પછી લગભગ એક મહિના સુધી શ્રી નરીમાને જવાહરલાલજી સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવીને તેમને બહુ લાંબા લાંબા કાગળો લખ્યા. તા. ૫મી તથા ૮મી જુલાઈના દિવસોમાં વર્ધામાં કારોબારી સમિતિની બેઠક થઈ. મુંબઈનાં છાપાંબેગાં ઝેરી અને ઝનૂતી પ્રચાર ચાલુ જ હતો એટલે પંડિત જવાહરલાલે શ્રી નરીમાનની વાત સમજવા માટે તેમને રૂબરૂ બોલાવ્યા. તેમની ફરિયાદો વિષે પૂછતાં શ્રી નરીમાને જણાવ્યું કે દિલ્હીનો નિર્ણય ફરી વિચારાય એવું હું ઇચ્છતો નથી. ત્યારે પંડિત જવાહરલાલજીએ કહ્યું કે ચાર મહિનાથી વર્તમાનપત્રોમાં આ પ્રચાર ચાલી રહ્યો છે માટે તમારા જે કંઈ આક્ષેપો હોય તે મને ચોક્કસ રૂપમાં કહો. શ્રી નરીમાને જવાબ આપ્યો કે હું તુરતાતુરત કહી શકતો નથી, પણ મુંબઈ જઈને મને

જરૂર લાગશે તો તમને લખી જણાવીશ. આ વસ્તુ લેખી રૂપમાં રહે એટલા માટે તા. ૮મી જુલાઈએ શ્રી જવાહરલાલે શ્રી નરીમાનને લખી જણાવ્યું કે,

“નેકે તમારા કાગળો બહુ લાંબા હોય છે છતાં તેમાં જરાય સ્પષ્ટતા હોતી નથી. એટલે તમે શું કહેવા માગો છો, તમારે શું નેઈએ છે અને તમારા ચોક્કસ આક્ષેપો શા છે એ સમજવું મને મુશ્કેલ પડે છે. એક તરફથી તમે કહો છો કે તમારી સત્તામણી થઈ રહી છે અને એ સત્તામણી સામે તમારે રક્ષણ નેઈએ છે. બીજી તરફથી તમે કહો છો કે આ વસ્તુ ફરી ઉખેળવા હું ઇચ્છતો નથી. વળી પાછા કહો છો કે ને એ ઉખેળવામાં આવે તો મને પૂરી તપાસ મળવી નેઈએ. આ બધું ગોટાળાભરેલું છે. એટલે મારી તમને વિનંતી છે કે આ બાબતમાં તમારી સ્થિતિ શી છે તે તમે મને સ્પષ્ટ જણાવો. બીજું સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને બીજાઓ સામે તમે જે નતનતના આક્ષેપો મૂકો છો અને ફરિયાદો કરો છો તેની યાદી તમે મને સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ ભાષામાં આપો. આવી યાદી મારી સામે હોય તો જ તમારે શું નેઈએ છે અને એમ શું કરીએ એમ તમે ઇચ્છો છો એ અમને સમજ પડે. આ મારા સવાલોના જવાબો તમે મને આપો તો કારોબારી સમિતિમાં તેના ઉપર વિચાર થઈ શકે.”

કારોબારી સમિતિની બેઠક પૂરી થયા પછી તા. ૮મી જુલાઈએ સરદારે ગાંધીજીની સલાહ અને આગ્રહથી વર્ધાથી નીચેનું નિવેદન બહાર પાડ્યું :

“મુંબઈ ધારાસભાના કોંગ્રેસ પક્ષના નેતાની ચૂંટણી બાબતમાં વર્તમાન-પત્રોમાં દુઃખદ ચર્ચા ચાલી રહી છે. અત્યાર સુધી ઇરાદાપૂર્વક અને પ્રયત્ન-પૂર્વક આ બાબતમાં મેં મૌન સેવ્યું છે. પણ મને લાગે છે કે જનતાની જાણ માટે એક ટૂંકું નિવેદન કરવાનો સમય મારે માટે આવી લાગ્યો છે.

“શ્રી નરીમાનનું સૂચન એવું છે કે નેતાની ચૂંટણીની બાબતમાં મેં ગેરવાજબી લાગવગ વાપરી છે. શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડે, શ્રી શંકરરાવ દેવ તથા શ્રી અચ્યુત પટવર્ધન જેમની મારફત મેં દબાણ વાપર્યાનું કહેવાય છે. તેમણે આ સૂચનાનો ભારપૂર્વક ઇન્કાર કર્યો છતાં આક્ષેપ ચાલુ જ રાખવામાં આવ્યો છે. જનતા એ પણ નહિ છે કે ધારાસભાના બહુ મોટા ભાગના સભ્યોએ લેખી નિવેદન દ્વારા આ આક્ષેપનો ઇન્કાર કર્યો છે. હવે મારી જવાબદારીના પૂરા ભાન સાથે હું કહું છું કે મેં પ્રત્યક્ષ રીતે કે પરોક્ષ રીતે ચૂંટણીને અસર પહોંચાડી નથી. ઉક્તિ આ પ્રમાણે બનેલી : ૪થી માર્ચની સવારે શ્રી નરીમાન મારે ત્યાં આવ્યા અને ખાનગી મુલાકાતની માગણી કરી. હું તો તે જ વખતે તેમની સાથે વાત કરવા તૈયાર હતો. પણ એમની સૂચનાથી એવું ગોઠવવામાં આવ્યું કે અમારે સાંજે વરલી ઉપર ફરવા જવું. તે મુજબ પોતાની ગાડીમાં તેઓ મને વરલી લઈ ગયા. ત્યાં પોતાને નેતા ચૂંટવામાં મદદ કરવાની તેમણે મારી પાસે માગણી કરી. મેં કારણો આપી તેમને જણાવ્યું કે હું તેમને મદદ કરી શકું એમ નથી. સાથે સાથે એ પણ જણાવ્યું કે તેમની વિરુદ્ધ હું કોઈના ઉપર પણ અસર પહોંચાડીશ નહીં.

“શ્રી નરીમાનની વિરુદ્ધ ધારાસભ્યો ઉપર અસર પહોંચાડવાની મેં ચળવળ કરી એમ બતાવવા માટે શ્રી શંકરરાવ દેવ તથા શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડે ઉપર મેં કરેલા તારોનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. એટલું સારું છે કે એ બંને ગૃહસ્થોએ એ તારોનો સંબંધ શ્રી નરીમાન સાથે હોવાનો ઇન્કાર બહાર પાડ્યો છે. શ્રી નરીમાન તેમ જ લોકો જાણે છે કે જ્યારે જ્યારે મને લાગ્યું હોય કે અમુક કામ માટે શ્રી નરીમાન યોગ્ય છે ત્યારે તેવાં જવાબદારીનાં કામ મેં શ્રી નરીમાનને સોંપેલાં છે. તેમની સામે અથવા તે બીજા કોઈની સામે મારે અંગત દ્વેષભાવ હોઈ શકે નહીં. શ્રી નરીમાન નેતા ન ચૂંટાયા એની પાછળ કોમી ખ્યાલ હતો એવું જે સૂચન કરવામાં આવ્યું છે તે તો તદ્દન નહું અને ઝેરી ભાવવાળું છે. મને આનંદ થાય છે કે શ્રી નરીમાન પોતે કબૂલ કરે છે કે આ બાબતમાં કોઈ પણ બંધનો કોમી ભાવ નહોતો.

“ગાંધીજીએ મારી વતી શ્રી નરીમાનને કહ્યું છે કે મારી સામેની ફરિયાદોની તપાસ નિષ્પક્ષ પંચ સમક્ષ કરવામાં આવે. ગાંધીજીની એ સૂચનાને હું વધાવી લઉં છું.”

સરદારે આ નિવેદન બહાર પાડ્યું એટલે શ્રી નરીમાને વળી પાછાં છાપાંમાં નિવેદનો વરસાવવા માંડ્યાં. એટલે તા. ૧૪મી જુલાઈએ ગાંધીજીએ શ્રી નરીમાનને નીચે પ્રમાણે કાગળ લખ્યો :

“તમારું છેલ્લું નિવેદન મેં હમણાં જ જોયું. તેથી મને આશ્ચર્ય થાય છે અને દુઃખ પણ થાય છે. તપાસ પડતી મૂકવાની સલાહ કોણે તમને આપી તે હું જાણતો નથી. કારોબારી સમિતિ તપાસ કરે એ તમારે જ જોઈવું નહોતું કારણ તમારા પોતાના જ શબ્દોમાં કહીએ તો તમને લાગતું હતું કે તેના પોતાના જ સભ્યો તેમાં સંડોવાયેલા હોઈ તેની તપાસ તે નિષ્પક્ષપણે કરી શકે નહીં. એટલે મેં તમને કહ્યું કે મને સરદાર તરફથી ખાતરી મળી છે કે કારોબારી સમિતિને વચમાં આજ્યા સિવાય તમને નિષ્પક્ષ તપાસ મળી શકશે. કારણ તમારી ફરિયાદ કારોબારી સમિતિ સામે નથી પણ તેના અમુક સભ્યો સામે છે. જે એ સભ્યો તપાસની હા પાડતા હોય તો કારોબારીને કશો વાંધો હોઈ શકે નહીં. હવે તમે તો તમારાં નિવેદનોમાં જે જુદી જ વાતો લાવ્યા છો. એમાં રહેલી અસંગતતા તમે જોઈ શકતા નથી?

“વળી સરદારના નિવેદનથી તમે ગુસ્સે થયા હો એમ લાગે છે. હકીકત તો એ છે કે મારા ખૂબ આગ્રહને લીધે તેમણે એ નિવેદન બહાર પાડ્યું છે. મને જ લાગ્યું કે લોકો પ્રત્યે તેમ જ તમારા પ્રત્યે તેમની ફરજ હતી કે તેમણે નિવેદન બહાર પાડવું. એ નિવેદનને લીધે, આગ્રહપૂર્વક કહેલી અમુક વસ્તુઓથી તેઓ અંધાઈ જાય છે. તેની સામે તમારો વાંધો હોય અને તમારી પાસે પુરાવા હોય તો તમારું કામ બહુ સરળ થઈ જાય છે. સરદારને તમે ફરવા લઈ ગયા એ બાબતમાં મારા ઉપર તો તમે એવી છાપ પાડી છે કે તમે એમની મદદની માગણી કરેલી. મને મળેલી માહિતી ખરી હોય તો તમે બીજાઓ પાસે પણ મદદની માગણી કરેલી. અને એમ કરો તેમાં શું ખોટું છે? સરદારના નિવેદનના જવાબમાં તમે જે પહેલું નિવેદન બહાર પાડ્યું છે તેમાં આ વસ્તુ તમે લગભગ

સ્વીકારી લીધી છે. તેમ છતાં તમારો આક્ષેપ ને એવો હોય કે સરદાર બહુ ઓલે છે તો તમારી વાત સાબિત કરવાની જવાબદારી તમારા ઉપર આવી પડે છે. યાદ રાખો કે આ બાબતમાં તમે ફરિયાદી અથવા તો વાદી છો. એટલે તમારી ફરિયાદ અથવા તો દાવા અરજી તમે કાળજીપૂર્વક ધડી કાઢો અને એક અથવા વધારે પંચ ને રાખવાં હોય તેનાં નામ મને આપો.

“દરમ્યાન છાપાંઓમાં નહીં દોડી જવાની મારી તમને આગ્રહપૂર્વક સલાહ છે. બંને પક્ષને માન્ય એવા મુદ્દાઓ ઉપર, બંને પક્ષને માન્ય એવા પંચને ચુકાદો આપવા દો. ત્યાર પછી છાપાંઓમાં એક ટૂંકું નિવેદન આપી શકાશે.”

શ્રી નરીમાનને તપાસ જોઈતી હતી ખરી પણ કારોબારી સમિતિની ઉપરવટ થઈને પોતે તપાસ માગે છે એવો દેખાવ થાય એ તેઓ ઇચ્છતા ન હતા. એટલે તેમણે મહાસમિતિના મંત્રી આચાર્ય કૃપાલાનીશને તા. ૧૬મી જુલાઈએ કાગળ લખીને પુછાવ્યું કે મારા વર્ધા છોડ્યા પછી સ્વતંત્ર તપાસની જે સૂચના કરવામાં આવી છે તેને કારોબારી સમિતિની મંજૂરી અથવા પસંદગી છે કે કેમ તે મને જણાવો. તા. ૧૯મી જુલાઈએ આચાર્ય કૃપાલાનીશએ શ્રી નરીમાનને જે જવાબ આપ્યો તેમાં કોંગ્રેસના પ્રમુખ પંડિત જવાહરલાલજી સાથે શ્રી નરીમાને ચલાવેલા લાંબા પત્રવ્યવહારનો અંધો સાર આવી જાય છે. તેમણે જણાવ્યું કે,

“કારોબારી સમિતિએ તમને કશી સૂચના કરી નથી. પણ સરદાર વલ્લભભાઈએ કારોબારી સમિતિ પૂરી થયા પછી ને નિવેદન બહાર પાડ્યું છે તેની ને તમે વાત કરતા હો તો એની સાથે કારોબારી સમિતિને કાંઈ નિસબત નથી. એટલે એ વિષે હું તમને કાંઈ કહી શકું નહીં. કારોબારીની સ્થિતિ મારી સમજ પ્રમાણે આ છે : તમે પ્રમુખને ઘણા કાગળો લખીને સરદાર વલ્લભભાઈ અને બીજાઓ ઉપર અનેક નતના આક્ષેપો કર્યા છે. સાથે સાથે એમ પણ કહેતા રહ્યા છો કે આ બાબત ફરી ખોલવા તમે ઇચ્છતા નથી. તેની સાથે ઉમેરો છો કે ને ખોલવામાં આવે તો તમારી માગણી સ્વતંત્ર પંચ મારફત તપાસ કરાવવાની છે. તમારા કાગળોમાંથી તમારે શું જોઈએ છે અથવા તમારી ચોક્કસ ફરિયાદો શી છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી. એટલે વર્ધામાં પ્રમુખે તમને વિનંતી કરી કે ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ ભાષામાં તમારા આક્ષેપો તમે ધડી કાઢો, જેથી કારોબારી સમિતિ એના ઉપર વિચાર કરી શકે. જરૂર લાગશે તો મુંબઈ ગયા પછી આક્ષેપો ધડી મોકલવાનું તમે કહ્યું. એટલે કારોબારી સમિતિ પાસે અત્યારે વિચાર કરવા જેવી કોઈ પણ બાબત નથી. જ્યાં સુધી તકરારનો મુદ્દો શો છે તે નક્કી ન થાય ત્યાં સુધી પંચની નિમજૂક શી રીતે થઈ શકે? વળી તમે એટલું તો જાણતા જ હોવા જોઈએ કે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિના ઠરાવ ઉપર ફરી તપાસ કરવા સ્વતંત્ર પંચની માગણી કરવી એ કોંગ્રેસની તવારીખમાં એક તદ્દન નવી જ વસ્તુ છે. આની નતનો એક પણ દાખલો બન્યાનું મારી જાણમાં નથી. કોંગ્રેસીઓ માટે તો કારોબારી સમિતિ એ છેવટની સત્તા છે. પોતાની અંગત તકરારો હોય તો તે વિષે ન્યાય મેળવવા લોકો અદાલત પાસે અથવા લવાદી પંચ પાસે જાય છે.”

સરદારના નિવેદન પછી શ્રી નરીમાને ઉપરાઉપરી જે નિવેદનો કાઢ્યાં તથા વર્તમાનપત્રોમાં ખીન્ને પ્રચાર ચાલ્યો તે જોઈને સ્વતંત્ર રીતે જ તા. ૧૬મી જુલાઈએ પંડિત જવાહરલાલજીએ શ્રી નરીમાનને લખ્યું કે,

“હું જોઈ છું કે તમે ફરી પાછી ઝૂની ચર્ચા ઉપાડી છે. તમારા પક્ષનાં વર્તમાનપત્રો તો જાણે બધાનું લોહી પીવા તૈયાર થયાં છે. મને તો આવી નકામી બાબતમાં જરાયે રસ નથી. પરંતુ વર્ધામાં જે બન્યું તે બાબત તમારા નિવેદનમાં જે મજકૂર તમોએ જણાવ્યો છે તે હકીકતથી વેગળો છે. તમે લખો છો કે તપાસની માગણી તમે બિલકુલ છોડી દીધી છે. મારા ઉપર આવી છાપ પડી નથી. વળી મારી સાથે ચાલેલો પત્રવ્યવહાર મારા કહેવાથી બહાર ન પાડવાનો તમે વિચાર રાખ્યો છે એવું તમે કહો છો. મેં તો તમને તારથી જણાવ્યું હતું કે તમે બધો પત્રવ્યવહાર છપાવી શકો છો. ફરીથી પાછો કહું છું કે તમે પત્રવ્યવહાર છપાવો એમાં મને લવલેશ વાંધો નથી.

“કારોબારી સમિતિ સિવાયના ખીન્ન નિષ્પક્ષ તટસ્થ પંચની માગણી તમે કરો છો એ વિષે મારા વિચારો તમે જાણો છો. હું માનું છું કે કોઈ પણ કોંગ્રેસીને માટે આવી માગણી કરવી એ ખોટું અને ગેરવાજબી છે. આવી નજીવી અંગત બાબત વિષે મુંબઈનાં છાપાંમાં પાનાં ને પાનાં ભરીને લખાણ ચાલ્યું કરે એ જ મારી સમજમાં તો ઊતરતું નથી. દેશ આગળ અતિશય મહત્ત્વના પ્રશ્નો જે વખતે પડેલા છે તે વખતે છાપાંઓ આવા વિષય પાછળ મંડે તેથી મારી વિવેકસુદ્ધિ અને તારતમ્યસુદ્ધિને આઘાત પહોંચે છે. શું કામ તમે આ બાબતની પાછળ પડ્યા છો તે હું તો હજી સમજી શકતો નથી. પણ તેની સાથે મારે કશી લેવાદેવા નથી. મને એમ લાગે છે ખરું કે મુંબઈનાં છાપાંઓમાં ફરી ફરીને આ નજીવી બાબતની ચોળાચોળ થાય છે અને તમે પણ એક તરફથી વારંવાર આક્ષેપો મૂકો છો અને બીજી તરફથી પાછા કહો છો કે મારી કશી માગણી નથી, આ બધું જોતાં એક વાર આ બાબતની તપાસ થઈ જાય અને વસ્તુનો છેવટનો નિકાલ આવે એ ઠીક થશે. એ વસ્તુ હું પૂરેપૂરી સ્પષ્ટ કરવા ઇચ્છું છું કે તપાસની વાત તમે છોડી દો એવી હું તમને જરાય વિનંતી કરતો નથી. કમનસીબે કારોબારી સમિતિ ઉપર તમારો વિશ્વાસ રહ્યો નથી. તો પછી હું તો તમને કહું કે પ્રિવિ કાઉન્સિલમાં જાણે અથવા લીગ ઓફ નેશન્સ પાસે જાણે, અથવા તો જેના ઉપર તમારો વિશ્વાસ હોય એવા કોઈ પણ લવાદી પંચ પાસે જાણે.”

પંડિત જવાહરલાલજીના આવા કડક કાગળ પછી શ્રી નરીમાને તેમને તો છોડ્યા, પણ ગાંધીજીને લાંબા લાંબા કાગળો તેઓ લખતા જ રહ્યા. એટલે તા. ૨૭મી જુલાઈએ ગાંધીજીએ શ્રી નરીમાનને સાફ સાફ લખ્યું કે,

“તમારા જે આક્ષેપો હોય તે તમે ચોક્કસ ઘડી કાઢો. છાપાંઓમાં ચાલતા પ્રચાર બાબત મને લાગે છે કે તમે એ વસ્તુને નાપસંદ કરતા નથી. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો એ એક પ્રકારની બળજબરી જ છે. કોઈ પણ નેતા પોતાનું પ્રધાનમંડળ રચે એમાં પોતાના સાથી તરીકે અમુકને લેવા માટે શું તે બંધાયેલો જ છે? લોકો ગમે તે કહે પણ હું તમને કહું છું કે જે રીતે પ્રચાર ચાલી રહ્યો

છે તે રીતે ચાલવા દઈને તમે તમારા સાચા મિત્રોને તમારાથી વિમુખ કરો છો. તમે જે કારોબારીનો નિર્ણય સ્વીકારી લીધો હોય તે તમારે સાફ સાફ એમ કહી દેવું જોઈએ અને સરદારને તમારી સામે ગેરવાજબી રીતે પોતાની લાગવગ વાપર્યાના આક્ષેપમાંથી મુક્ત કરવા જોઈએ. પણ એ વસ્તુ તમે કરતા નથી. તે સરદારની સામેનો તમારો આક્ષેપ તમારે સાબિત કરવો જોઈએ. અનેની પસંદગીના પંચ આગળ હાજર થવાની તેઓ જ્યારે સૂચના કરે છે ત્યારે આ ચળવળ જે તમને અને તમને એકલાને જ નુકસાન પહોંચાડી રહી છે તે અંધ કરવાને તમે ન્યાયથી અંધાયેલા છો. હું તમને આટલું નિખાલસપણે લખું છું તેનો અર્થ એવો ન કરશો કે હું તમારી સામે ભરમાયેલો છું. મારું નિખાલસપણું એ તો મારી શુભેચ્છનો પુરાવો છે. મારા ઉપર દરરોજ લોકોના કાગળ આવે છે કે તમે આમાં વચ્ચે પડો અને જાહેરમાં તમારો અભિપ્રાય આપો. હું એ બધાને કહું છું કે હું તમારી સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવી રહ્યો છું. મારા કાગળો તમે કોઈને પણ બતાવો તેમાં મારા તરફથી કશો વાંધો નથી.”

આમ છતાં તા. ૨૮મી જુલાઈએ શ્રી નરીમાને વળી એક નિવેદન અહાર પાડ્યું. એટલે તા. ૨૮મીએ ગાંધીજીએ તેમને લખ્યું કે,

“તમે તો ભારે વિચિત્ર જણાઓ છો. મારી સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવો છો ત્યાં સુધી પણ તમારાથી રાહ લેવાતી નથી. તમારા આ છાપાંબેગા કાગળથી મને જાહેર નિવેદન કરવાની ફરજ પડશે. અને ત્યાં સુધી એ હું યાગવા ઇચ્છું છું. કારોબારી સમિતિએ પંચ નીમવાની ના કહી જ નથી. તેમણે તો તમને એમ કહ્યું છે કે પંચ નીમવું કે નહીં એનો તેઓ વિચાર કરી શકે એટલા માટે તમારે તહોમતનામું ધરીને તેમને આપવું જોઈએ.”

આના જવાબમાં શ્રી નરીમાને ૩૦મી જુલાઈએ જણાવ્યું કે,

“હું બહુ કઠણ પરિસ્થિતિમાં મુકાયેલો છું. એક તરફથી મારા ઉપર પાર વગરનું દબાણ લાવવામાં આવે છે કે તમારે આ વસ્તુને છોડી દેવી જોઈએ. બીજી તરફથી જે જે ગૃહસ્થોને હું પંચ થવા કહેવા નહોતું છું તેઓ પણ મને સલાહ આપે છે કે આ વસ્તુ તમારે પકડી રાખવા જેવી નથી.”

ગાંધીજીએ તેમને સલાહ આપી કે,

“તમારે તપાસ ન જોઈતી હોય તો મનમાં કોઈ પણ નતની ગાંઠ રાખ્યા વિના તમારે સાફ સાફ એમ કહેવું જોઈએ. બીજાઓ તમને તપાસ છોડી દેવાનું કહે છે એમ કહેવાનો કશો અર્થ નથી. મને તમારું નિવેદન જરાય ગમ્યું નથી. ભલે અન્યથા હોય, પણ દેશના કામને તમે કેટલું નુકસાન કરી રહ્યા છો એનો તમને ખ્યાલ નથી. તમે કહો છો કે સરદાર તો મારા લેફ્ટનન્ટ છે, ત્યારે તમે શું એજા લેફ્ટનન્ટ છો? જેમાં ફેર એટલો છે કે જ્યારે હું તેમનાથી જુદો મત ધરાવું છું અથવા તેમની ભૂલો બતાવું છું ત્યારે તેઓ મારી વિરુદ્ધ ભરમાઈ જતા નથી. તમને તો તમારી ભૂલો બતાવું ત્યારે જરાય ધીરજ રહેતી નથી. કારોબારી સમિતિના બધા સભ્યો કાંઈ તમારા દુશ્મન નથી. છતાં બધાની સામે તમે મનમાં કચવાટ સેવ્યાં કરો છો. મારી સામે પણ તમે ભરમાયેલા હોવા છતાં

હું તમને એટલું માનવાનો આગ્રહ કરું છું કે આ બાબતમાં તમારા હિતચિંતક મિત્ર તરીકે હું વર્તવા ઇચ્છું છું.”

ગાંધીજીની આવી સલાહ હોવા છતાં તા. ૩૧મી જુલાઈએ તિલક મહારાજની પુણ્યતિથિને દિવસે એક લાંબું નિવેદન બહાર પાડીને શ્રી નરીમાને જણાવ્યું કે,

“ તિલક મહારાજનો હું શિષ્ય છું અને એ રીતે કોંગ્રેસના વક્તા સેવક તરીકે હું નહોતર કરું છું કે મુઁબઈ ધારાસભાના નેતાની ચૂંટણી બાબતમાં ગયા માર્ચ માસમાં દિલ્હીમાં મળેલી કારોબારી સમિતિએ જે ચુકાદો આપ્યો છે તેને હું છેવટનો ગણું છું અને એ ચુકાદાને તાબે થાઉં છું. હું કોઈ પણ તપાસ કે પંચની માગણી કરતો નથી.”

એક તરફથી આ પ્રમાણે કહી એ જ નિવેદનમાં આગળ જણાવ્યું કે,

“ પણ એક વસ્તુ હું સાફ સાફ કહેવા માગું છું. મારા અંગત ચારિત્ર્યનો અને મારી આબરૂનો કોઈ પણ ભોગે બચાવ કરવાનો મારો હક હું અનામત રાખું છું. મારી આબરૂને મારા જીવનનું કીમતીમાં કીમતી ધન હું ગણું છું. તેના ઉપર પાયા વિનાનો અને નામદારી ભરેલો હુમલો થાય તે હું સહન કરી શકું તેમ નથી. મારી ઠીક ઠીક લાંબી કોંગ્રેસની કારકિર્દી સાફ અને સ્વચ્છ છે. બારીકમાં બારીક તપાસમાં તે ટકી શકે તેમ છે. મારા કટ્ટરમાં કટ્ટર દુશ્મનને હું પડકાર આપું છું કે મારી પીઠ પાછળ છૂપો પ્રચાર ચલાવવાને બદલે પોતાની પાસે જે કંઈ સાબિતી હોય તે લઈને મારી સામે ખુલ્લા મેદાનમાં હાજર થાય. નહોતર તપાસ અથવા તો પંચ સમક્ષ ખડો થવાને હું તૈયાર છું.”

ગાંધીજીએ આ નિવેદન જોઈને તા. ૧લી ઓગસ્ટે શ્રી નરીમાને લખ્યું કે,

“ તમારા નિવેદનને લીધે આ પ્રકરણની મારા ઉપર પડેલી છાપ બહાર પાડવાની મને ફરજ પડે છે. હું આશા રાખું છું કે તમને કશો વાંધો નહીં હોય. વાંધો હોય તો મને તારથી જણાવો.”

વિશેષમાં ઉમેર્યું કે,

“ તમારું વર્તન ભારે મૂંઝવણ ઊભી કરે એવું છે. એટલે હું નિવેદન બહાર પાડું તે પહેલાં તમને એક સૂચના કરું છું. તમારા તમામ આક્ષેપો હું તપાસી જવા તૈયાર છું. જે મારી ખાતરી થાય કે સરદાર તરફથી તમને અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે તો હું સાફ સાફ એ પ્રમાણે કહીશ. અને અન્યાયને લીધે તમને થયેલું નુકસાન દુરસ્ત કરવાને એક મનુષ્યથી થઈ શકે તે બધો પ્રયત્ન કરીશ. પણ જે મારો નિર્ણય તમારી વિરુદ્ધ થાય અને એ નિર્ણયથી તમને સંતોષ ન થાય તો હું સર ગોવિંદરાવ મડગાંવકર અથવા શ્રી બહાદુરજી આગળ મેં નોંધેલો બધો પુરાવો રજૂ કરી દર્શાવ અને મારા નિર્ણયની ફરી તપાસ કરવા તેમને વિનંતી કરીશ. જે એમનો ચુકાદો પણ તમારી વિરુદ્ધ આવે તો સરદારને, બીજા સાથીઓને તથા જનસમાજને તમે જે અન્યાય કર્યો છે તે બદલ માફી માગવાની અને તમારી નબળાઈનો સંપૂર્ણ અને નિખાલસ એકરાર

કરવાની તમને તક આપવામાં આવશે. તપાસની કારવાઈ મારા પૂરતી તો નહોતી થાય પણ તમારે નહોતી કરવી હોય તો મારા તરફથી કરો વાંધો નહીં હોય. કારોબારી સમિતિ અને તમારા મિત્રો શું ધારશે એની ચિંતા ન કરો. તેમને આ વિષે ખબર પડવા દેવાની પણ કશી જરૂર નથી. પણ મારી સૂચનાઓમાંથી કશું જ તમને માન્ય ન હોય તો હું તમને એટલું તો જણાવું કે અત્યાર સુધીમાં જે માહિતી મને મળી છે તે તમારી વિરુદ્ધ નથી છે. આ પ્રકરણમાં પડવાની મારી જરાયે ઇચ્છા નહોતી, પણ તમે મને તેમાં નાખ્યો છે. એટલે તમારે તપાસ નોંધતી જ હોય તો તમારું તહોમતનામું ધરીને મોકલો અને તમે જે પુરાવો રજૂ કરવા માગતા હો તેની તપસીલ પણ આપો.”

આ કાગળ શ્રી નરીમાનને મળતાં જ તેમણે ગાંધીજીને તાર કર્યો કે,

“તમારા મન ઉપર પડેલી એકતરફી છાપ તમે બહાર પાડો તેની સામે મારો સખત વાંધો છે. બીજા પક્ષને પોતાનો ખુલાસો આપવાની તક તમારે આપવી નોંધ એ. કાગળ લખું છું.”

કાગળમાં તો શ્રી નરીમાને ગાંધીજીને પણ છોડ્યા નહીં. તેમણે લખ્યું :

“તમારા છેલ્લા કેટલાક કાગળોમાં તમારા મન ઉપર પડેલી છાપ બહાર પાડવાની તમે ધમકી આપી રહ્યા છો. મારા વર્તન વિષે જે છાપ તમને પડી હોય તે તમે લોકો સમક્ષ મૂકો એ પહેલાં એ છાપ શી છે તે નજીવાનો મને અધિકાર નથી? મહાત્મા જેવી મહાન વ્યક્તિ, જે સત્ય અને અહિંસાના પીર ગણાય છે, તે એક માણસને ગુનેગાર ઠરાવે તે પહેલાં એ માણસના ખુલાસો આપવાના અને ખ્યાવ કરવાના પ્રાથમિક હકનો પણ ઇન્કાર કરે એ વસ્તુ મારા સમજવામાં પણ આવતી નથી. તમારે મને નહોતી જીવનમાંથી હટાડેલી મૂકવો હોય તો મને સાફ સાફ એમ જણાવી દો, જેથી કરીને હું ઉપેક્ષાના ગર્ભમાં નિવૃત્ત થઈ નહીં અને તમે જે માણસને મારા કરતાં સારો ગણતા હો તેને માટે જગ્યા કરી આપું. પણ આ ત્રાસ હું સહન કરી શકતો નથી. હું તમને છેવટની અપીલ કરું છું કે મારી સામે તમારા દિલમાં એવું તે શું ઝેર રેડવામાં આવ્યું છે જેથી મારી સામે તમે આવા પથર જેવા કઠણ બન્યા છો, તે તો મને જણાવો? મારી પૂરેપૂરી ખાતરી છે કે દરેક મુદ્દા ઉપર હું તમને સંતોષ આપી શકીશ અને મને તક આપવામાં આવશે તો એ ઝેરને તમારા દિલમાંથી હું કાઢી શકીશ. મારી આટલી આજીવભરી વિનંતી છતાં મારે વિષેની તમારી છાપ તમે બહાર પાડશો જ તો તે વિષેનો મારો ખુલાસો નહોતો આપવાને માટે હું મને મુક્ત ગણીશ. એનું અનિવાર્ય પરિણામ એ આવશે કે આ ચર્ચા વધારે મોટા ભડકા સાથે, ફરી ભમૂકી ઊઠશે.”

આ કાગળ મળ્યા પહેલાં ગાંધીજીએ તા. ૨૭એ શ્રી નરીમાનને કાગળ લખીને સૂચવેલું કે,

“૩૪ની ચૂંટણી અને ૩૭માં નેતાની ચૂંટણી એ જે મુદ્દા ઉપર હું અને શ્રી બહાદુરજી લવાઈ કરવા તૈયાર છીએ. તે તમને માન્ય છે કે નહીં તે તારથી જણાવો.”

શ્રી નરીમાને એનો તા. ૪થીએ તારથી જવાબ આપ્યો કે,

“બંને મુદ્દાઓ ઉપર તમારો અને બહાદુરજીનો નિર્ણય હું સ્વીકારી લેવા તૈયાર છું.”

પછી તા. ૬મી ઓગસ્ટે શ્રી નરીમાને ગાંધીજીને કાગળ લખીને કેટલીક વધુ સ્પષ્ટતા માગી. એક વસ્તુ તેમણે એ કહી કે,

“કારોબારી સમિતિના નિર્ણય ઉપર આવી રીતે હું પંચ સ્વીકારું તેનો અર્થ એ થાય કે કારોબારીના ઠરાવની હું અવજ્ઞા કરું છું. માટે ભવિષ્યમાં આવી કોઈ નતની ગેરસમજ ન થવા પામે તે માટે તમે જે કાર્યપદ્ધતિ સૂચવી છે તે માટે કોંગ્રેસના પ્રમુખની મંજૂરી અથવા પસંદગી મેળવી આપો. ખીજ વાત એ છે કે આ તકરારમાં બહુ બાંધુ અને સત્તાવાળું સ્થાન ભોગવનારા માણસો સંડોવાયેલા હોઈ સાક્ષીઓને ખાતરી મળવી જોઈએ કે તેમને કોઈ પણ નતની પજવણી કરવામાં આવશે નહીં. આવી ખાતરી ન મળે તો તપાસને ગૂંજળાવી નાખવામાં આવે અને પૂરું સત્ય શોધી કાઢવું મુશ્કેલ પડે.”

તા. ૮મી ઓગસ્ટે કાગળ લખીને ગાંધીજીએ શ્રી નરીમાને કરેલી બંને માગણીઓની નરીમાનને ખાતરી આપી. પરિણામે તા. ૧૦મી ઓગસ્ટે પંડિત જવાહરલાલજીએ કાગળ લખીને શ્રી નરીમાનને જણાવ્યું કે કારોબારી સમિતિને તટસ્થ તપાસ બાબત કશો વાંધો નથી. શ્રી નરીમાને તા. ૧૨મી તારીખે ગાંધીજીને તાર કરીને જણાવ્યું કે,

“મારો પુરાવો રત્ન કરતાં મને થોડો વખત લાગશે.”

એટલે ગાંધીજીએ શ્રી નરીમાનને તારથી જવાબ આપ્યો કે,

“તમારે કેટલો વખત જોઈશે તે મને જણાવો. કારણ ‘બોમ્બે સેન્ટીનલ’ અને ‘મુંબઈ સમાચાર’માં લખાણો આવ્યાં કરે છે અને તેઓ મને આગ્રહ કરે છે કે આ વસ્તુ ખરી છે કે ખોટી તેનો તમે જવાબ આપો. એટલે મારે નિવેદન કાઢવું એ અત્યંત આવશ્યક થઈ પડ્યું છે. હું તો સૂચવું છું કે આપણી વચ્ચે ચાલેલો બંધો પત્રવ્યવહાર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે. તમારી શી ઈચ્છા છે?”

તા. ૧૩મી ઓગસ્ટે ગાંધીજીએ પોતાનું નિવેદન બહાર પાડ્યું તેમાં જણાવ્યું કે,

“નરીમાન પ્રકરણ બાબતમાં મેં જે ભાગ લીધો છે તે વિષે છાપાંઓમાં બહુ વિકૃત અહેવાલો પ્રસિદ્ધ થયા છે. આ પ્રકરણની આસપાસ ઝેરી પ્રચાર ચાલી રહ્યો છે. મેં લીધેલા ભાગ વિષે તો મેં શ્રી નરીમાનને ૧લી ઓગસ્ટે જે કાગળ લખ્યો છે તે જ અહીં આપીશ. તેથી બંધો ખુલાસો થઈ જશે” (એ કાગળનો સાર આગળ અપાઈ ગયો છે).

ગાંધીજીએ પોતાના નિવેદનમાં ઉમેર્યું કે,

“આ કાગળ લખાયા પછી મારી અને શ્રી નરીમાન વચ્ચે વિશેષ પત્રવ્યવહાર થયો છે. આજે મને તેમનો તાર મળ્યો છે કે તપાસના બંને મુદ્દા ઉપર પોતાનો પુરાવો તેઓ પાંચ દિવસમાં રત્ન કરશે. હું પાંચ દિવસ રાહ જોઈશ. ત્યાર પછી

મેં માથે લીધેલા કામે વળગી જવામાં જરાય વિલંબ કરીશ નહીં. આ બાબતમાં હજી સુધી બહાદુરજીને મેં કશી તકલીફ આપી નથી. પણ જે મારે નિર્ણય શ્રી નરીમાનની વિરુદ્ધ આવશે અને નરીમાનને તેથી સંતોષ નહીં થાય તો તરત જ હું બહાદુરજીને વિનંતી કરીશ કે મારી સમક્ષ રજૂ થયેલો પુરાવો અને મારો ચુકાદો તેઓ ફરી તપાસી નય.

“એવું સૂચવવામાં આવે છે કે અત્યારે મેં જે ક્યું તે આ કમનસીબ ચર્ચા પહેલી ઊપડી ત્યારે જ મારે કરવું જોઈતું હતું. મારી અને શ્રી નરીમાન વચ્ચે થયેલો બંધો પત્રવ્યવહાર આ તબક્કે પ્રગટ કરવાને હું સ્વતંત્ર નથી. પણ હું એટલું કહી શકું એમ છું કે તેઓ ઇચ્છે તો તેમને સ્વતંત્ર તપાસ મળવી જોઈએ એમ હું પહેલેથી માનતો હતો. એ વસ્તુ શ્રી નરીમાને પણ કબૂલ કરી છે. એટલે જે કંઈ બન્યું તે મદદ કરવાની મારી બેદરકારી અથવા નામરજીને લીધે બન્યું નથી. અત્યાર સુધી હું મૂંગો રહ્યો છું તે કેવળ નરીમાનના હિતને અર્થે જ છે. અમારી વચ્ચે ચાલેલા જે પત્રવ્યવહારનો ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાંથી એ વસ્તુ પુરવાર થઈ શકે એમ છે. અમારો ચુકાદો બહાર પડે ત્યાં સુધી મુંબઈનાં વર્તમાનપત્રોને આ ચળવળ બંધ રાખવાની હું અપીલ કરું છું અને જનતાને પણ વિનંતી કરું છું કે તેઓ કશો અભિપ્રાય બાંધે નહીં.”

ગાંધીજીએ આ નિવેદન બહાર પાડ્યું એટલે તા. ૧૪મી ઓગસ્ટે શ્રી નરીમાને તાર કર્યો કે,

“તમારા છાપાંબેગા કાગળનો જવાબ આપવાની મને રજા આપો.”

ગાંધીજીએ તારથી જવાબ આપ્યો કે,

“તમારા હિતની ખાતર તમે કશું ન લખો એમ ઇચ્છું છું પણ છેવટનો નિર્ણય તમારી ઉપર છોડું છું.”

તા. ૧૫મી ઓગસ્ટે ગાંધીજીને લાંબો કાગળ લખીને નરીમાને જણાવ્યું કે, ૧૫૩

“જે પંચનો ચુકાદો મારી વિરુદ્ધ નય તો મારી નબળાઈનો મારે સંપૂર્ણ અને નિખાલસ એકરાર કરવો અને જનતાને, સરકારને તથા બીજા મિત્રોને મેં કરેલા નુકસાન માટે મારે તેમની માફી માગવી એવું તમે જણાવ્યું છે તે હું સમજી શકતો નથી. આ વસ્તુ તદ્દન અપ્રસ્તુત અને બિનજરૂરી છે. તમારા તરફથી આવી માગણી કરવામાં આવે છે એ હું માની શકતો નથી. મેં માફી માગવા જેવું કશું ક્યું નથી. અને મારે કશો એકરાર કરવાપણું છે જ નહીં. એવું કંઈ કરવાનું હોય તો તે બીજા પક્ષને કરવાનું છે.”

અહીં ધ્યાનમાં રાખવા જેવું તો એ છે કે ગાંધીજીએ પોતાના નિવેદનમાં પોતાનો તા. ૧લી ઓગસ્ટનો કાગળ ટાંક્યો હતો. એકરારની અને માફીની વાતો એ કાગળમાં લખેલી હતી. શ્રી નરીમાને ત્યાર પછી ગાંધીજીને ઘણા કાગળો લખેલા તેમાં એ વિષે કશો વાંધો ઉઠાવેલો નહીં પણ જ્યારે ૧૩મી ઓગસ્ટે ગાંધીજીએ એ કાગળ પ્રગટ કર્યો ત્યારે તેમને વાંધો ઉઠાવવાનું સૂઝ્યું! ગાંધીજીએ તરત જ જવાબ આપ્યો કે,

“તમારી ઇચ્છા ન હોય તો તમારે માફી માગવાની કે એકરાર કરવાની કશી જરૂર નથી. તપાસ કરવાની મારી સૂચના બિનશરતી છે. મેં તો કેવળ સલાહરૂપે આ લખેલું. અને સરદારને વિષે તો મેં કહેલું કે તપાસ કરતાં સરદાર ને નૂકા માલૂમ પડશે તો તમને થયેલું નુકસાન ભરપાઈ કરવા માલૂમને માટે જે શક્ય છે તે બધું હું કરીશ. સરદાર ને ખોટા માલૂમ પડશે તો તેઓ વીસ વર્ષના નૂતા અને અનેક તડકીછાંચડીમાં સાથે ઊભેલા એક મિત્રને ખોઈ બેસશે.”

આમ છતાં શ્રી નરીમાને ૧૭મી ઓગસ્ટે પોતાનો જવાબ છપાવ્યો. અને તેમાં માફી માગવાનું અથવા એકરાર કરવાનું પોતાને માન્ય નથી તથા સાક્ષીઓને રક્ષણ આપવાની જરૂર છે એ બધું લખ્યું. તે જ દિવસે ગાંધીજીને તેમણે કાગળ લખ્યો તેમાં ફરી જણાવ્યું કે,

“સરદાર પાર્લમેન્ટરી કમિટીના પ્રમુખ હોઈ બહુ વિશાળ અને આપખુદ સત્તા ધરાવે છે, એટલે એક ‘ઝોન ડિક્ટેટર’ જેવા છે. અને સાક્ષીઓ ઘણાખરા ધારાસભાના સભ્યો હોઈ આટલી બધી સત્તા ધરાવનારની ખફગી વહોરતાં ડરે અને તેથી સત્ય બહાર ન આવી શકે માટે સાક્ષીઓને પૂર્ણ રક્ષણ મળવું જોઈએ.”

તેમણે વધારામાં એ પણ લખ્યું કે,

“મારી ઉપરના તમારા કાગળો ઉપરથી મારી સામે તમારા મનમાં પૂર્વગ્રહ બંધાઈ ગયેલો જણાય છે. એટલે મારી સ્થિતિ તો મારી વિરુદ્ધ મત બાંધી ચૂકેલા ન્યાયાધીશની આગળ કેસ રજૂ કરવો પડે એવી છે. તમે પોતે જ એમ કહ્યું છે કે અત્યાર સુધીમાં તમારી પાસે જે સામગ્રી આવી છે તે ઉપરથી તમારો અભિપ્રાય મારી વિરુદ્ધ નય એમ છે. મારી પૂઠ પાછળ તમારા મનમાં આવી ઝેરી વાતો કોણે ભરી છે? મારી વિરુદ્ધ એકપક્ષી વાતો તમને પૂરી પાડવામાં આવે તેથી તમારા વિચાર તમે બદલી નાખો અને વિરુદ્ધ નિર્ણય બાંધી બેસો એ તમને શોભે છે? છતાં હું તમને અપીલ કરું છું કે ન્યાયાધીશ છો એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખીને તદ્દન ખુલ્લું મન રાખી આ તપાસનું કામ તમે કરશો. તમારી પાસે આવેલી ઝેરી સામગ્રી તમારા મનમાંથી દૂર કરશો અને પક્ષકારને નિર્દોષ માની લઈ તપાસનું કામ કરશો.”

પોતાની ઉપર અંગત આક્ષેપો મૂકતો શ્રી નરીમાનનો આવો કાગળ મળ્યા છતાં, ગાંધીજીએ એનું કશું મનમાં આણ્યું નહીં અને તપાસનું કામ હાથ ધર્યું અને તા. ૨૦મીએ એક નિવેદન બહાર પાડીને ધારાસભ્યોને તથા બીજાઓને આ તપાસમાં પુરાવા તરીકે કામ લાગે એ રીતનાં પોતાનાં નિવેદનો મોકલી આપવા જાહેર વિનંતી કરી. એ નિવેદનમાં સરદારને વિષે તેમણે લખ્યું કે,

“મને એમ જણાવવામાં આવે છે કે સરદારની ખફગીનો ભોગ થઈ પડવાની બીકે સત્ય બહાર નહીં આવી શકે. હું જોઈ શકતો નથી કે સરદાર શી રીતે સાક્ષીઓને નુકસાન પહોંચાડી શકે. પણ મારા તરફથી હું આટલી ખાતરી આપું છું કે આણું કશું વર્તન કરવાના સરદાર મને ગુનેગાર માલૂમ પડશે તો તેમની

સાથે હું જે નિકટનો સંબંધ ધરાવું છું તે તોડી નાખીશ. વળી જે સાક્ષીઓ મને લખેલી હકીકત ખાનગી રાખવા માગતા હશે તે હકીકત પૂરેપૂરી ખાનગી રહેશે. પણ એ સાક્ષીઓએ એટલું નાણું નેઈએ કે સરદારે અથવા તો ખીન્ન કોઈ વિષે એમણે નિવેદનમાં જે કંઈ કહ્યું હશે તેના, સરદાર અથવા તો ખીન્ન તરફથી, સમર્થન અથવા વિરોધની જરૂર લાગશે તો તે માટે તેમને નિવેદનની હકીકત જણાવ્યા વિના એ નિવેદનની મારી આગળ કશી કિંમત રહેશે નહીં. અલખત, હકીકત તેમને જણાવવામાં આવે છતાં નિવેદન કરનારનું નામ તો ખાનગી જ રાખવામાં આવશે. આવો પુરાવો મને ૩૧મી તારીખ પહેલાં મળી જવો નેઈએ.”

શ્રી નરીમાને પોતાના નિવેદનમાં સાક્ષીઓને રક્ષણ આપવાની માગણી કરી હતી તે ઉપરથી તા. ૨૦મી ઓગસ્ટે સરદારે નીચે પ્રમાણે નિવેદન બહાર પાડ્યું :

“મારી તથા ખીન્ન કોંગ્રેસીઓ સામે શ્રી નરીમાનની જે ફરિયાદ છે તે વિષે છાપાંઓમાં જે ચર્ચા ચાલે છે તે ઉપરથી હું સમજ્યો છું કે શ્રી નરીમાન એમ ઈચ્છે છે કે સાક્ષીઓને કશું નુકસાન નહીં કરવામાં આવે એવા રક્ષણની ખાતરી મળવી નેઈએ. મારે વિષે તો હું કહી દઉં કે મારી એવી ઈચ્છા હોય તો પણ કોઈને નુકસાન પહોંચાડવાની મારી પાસે સત્તા નથી.

“છેલ્લા કેટલાય મહિનાથી ઘણા માણસો મારી વિરુદ્ધ છાપાંઓમાં લખી રહ્યા છે. હું નાણું છું કે મારી સામે કરવામાં આવતા આક્ષેપો ખિનપાયાદાર છે. છતાં આવા નૂંડા આક્ષેપો છાપાંમાં આવતા હું અટકાવી શક્યો નથી. એ આક્ષેપો મૂકનારાને પણ હું કશું કરી શક્યો નથી. તેમને જવાબ આપવાથી પણ હું પરહેજ રહ્યો છું. છતાં દલીલની ખાતર એમ માની લઈએ કે કોંગ્રેસ જેવી પ્રવૃત્તિના અધારણવાળી સંસ્થામાં હોવા છતાં હું કોઈને નુકસાન પહોંચાડી શકું એમ હું તો હું તેઓને મારા તરફથી હુદયપૂર્વક ખાતરી આપું છું કે જે કોઈને મારી વિરુદ્ધ કંઈ પણ કહેવાનું હોય તે મારા તરફથી નુકસાન થવાનો કરો ભય રાખ્યા વિના એ કહી શકે છે.”

આ અર્થુ ચાલતું હતું તે દરમ્યાન મુંબઈનાં કેટલાંક છાપાંઓ તો સરદાર તરફથી નરીમાનને થયેલા અન્યાયની ઝુંબેશ ચલાવી જ રહ્યાં હતાં. એટલે તા. ૨૧મીએ ગાંધીજીએ બહાદુરજીને કાગળ લખ્યો કે,

“હું તમને તરફી આપવા ઈચ્છતો નહોતો અને આ પ્રકરણનાં બધાં કાગળિયાં એકલો જ તપાસી જવાનો મારો ઈરાદો હતો. મારો ચુકાદો શ્રી નરીમાનની વિરુદ્ધ આવે તો જ બધો પુરાવો અને મારો ચુકાદો તમે તપાસી નવો એવી મારી યોજના હતી. પણ મુંબઈનાં ઘણાં છાપાંઓ તો અત્યારથી જ મારા નિષ્પક્ષપણા વિષે શંકા ઉઠાવવા મંડયાં છે, એટલે બધો પુરાવો તમે જ તપાસી નવો એમ હું ઈચ્છું છું.”

બહાદુરજીએ એ વસ્તુનો સ્વીકાર કર્યો અને તપાસનું કામ તેમણે જ ઉપાડી લીધું. અને પક્ષ તરફથી રજૂ થયેલાં નિવેદનો એકબીજાને ખતાવવામાં આવ્યાં. તેનો અંતેએ જવાબ આપ્યો. સાક્ષીઓનાં જે નિવેદનો આવ્યાં હતાં

સ. ૨-૧૬

તે પણ અંતે પક્ષને અતાવવામાં આવ્યાં. અને કોઈ સાક્ષીની સરતપાસ અથવા ઊલટપાસ કરવી હોય તો તેમ કરવાની અંતે પક્ષને તક આપવામાં આવી. પણ અંતે પક્ષે વિશેષ મૌખિક તપાસ કરવાની ના પાડી. એટલે કેસનાં અર્ધાં કાગળિયાં તપાસી જઈ તથા શ્રી નરીમાને પોતાના કેસની લંબાણુથી દલીલો કરી તે સાંભળી (સરદારે તો કશી દલીલ કરવાની પણ ના પાડી) અહાદુરજીએ પોતાનો ફેંસલો આપ્યો.

૨૦

નરીમાન પ્રકરણ — ૨

તપાસ અને ફેંસલો

આ કેસમાં શ્રી અહાદુરજી તથા ગાંધીજીના પંચને બે મુદ્દા ઉપર ફેંસલો આપવાનો હતો :

(૧) ૧૯૩૪ના નવેમ્બરમાં દિલ્હીની વડી ધારાસભા માટેની મુંબઈની ચૂંટણીમાં શ્રી નરીમાને પોતાના વર્તનથી કોંગ્રેસને દગો દીધો હતો કે કેમ ?

(૨) ૧૯૩૭માં મુંબઈની ધારાસભાના કોંગ્રેસ પક્ષના નેતાની ચૂંટણીમાં સરદારે ગેરવાજબી દબાણ વાપરી શ્રી નરીમાનને નેતા તરીકે ચૂંટાવા ન દીધા એ આક્ષેપમાં વળૂદ છે કે કેમ ?

પહેલા મુદ્દામાં ફરિયાદી સરદાર હોઈ તે સાબિત કરવાની જવાબદારી સ્વાભાવિક રીતે તેમની ઉપર આવતી હતી. જ્યારે બીજામાં પોતાની ફરિયાદ સાબિત કરવાની જવાબદારી શ્રી નરીમાનની રહેતી હતી.

પ્રથમ ૧૯૩૪ની વડી ધારાસભાની ચૂંટણીવાળો મુદ્દો લઈશું. સરદારનો કેસ પંચ સમક્ષ રજૂ કરેલી તેમની કેફિયતમાં સ્પષ્ટ રીતે મુકાયેલો છે. અહીં એ કેફિયતનો જ સાર આપીશું.

૧૯૩૪ના જુલાઈની ૧૪મી તારીખે સરદાર નાશિક જેલમાંથી છૂટ્યા. કોંગ્રેસ ઉપરથી સરકારનો પ્રતિબંધ તાજેતરમાં જ ઉઠાવી લેવામાં આવ્યો હતો. પટનામાં મહાસમિતિએ ધારાસભાઓમાં જવાનો કાર્યક્રમ અપનાવ્યો હતો અને નવેમ્બર મહિનામાં વડી ધારાસભાની ચૂંટણીઓ થવાની હતી. સરકાર માનતી હતી કે કોંગ્રેસને પોતે કચડી નાખી છે અને લોકો હવે એને ટેકો નહીં આપે. કોંગ્રેસે આ ચૂંટણીઓ દ્વારા પુરવાર કરવાનું હતું કે સરકારના સખત દમન છતાં દેશ કોંગ્રેસને જ પડખે છે. જેકે લોકોમાં કંઈક નિરુત્સાહ વ્યાપેલો હતો, છતાં દિલ્હીમાંથી કોંગ્રેસ તરફનો પ્રેમ ઓછો થયો નહોતો. લોકોને ઉત્સાહિત કરવા માટે ચૂંટણી થાય તે પહેલાં એટલે ૧૯૩૪ના

ઓક્ટોબરમાં કોંગ્રેસનું અધિવેશન મુંબઈમાં ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. પણ પાર્લમેન્ટરી બોર્ડના પ્રમુખ ડૉ. અનસારીને તે વખતે પોતાની તબિયતના કારણે યુરોપ જવું પડ્યું. બોર્ડના ઉપપ્રમુખ પંડિત માલવિયાજીએ બ્રિટિશ વડા પ્રધાનના કેમી યુકાદાના પ્રશ્ન અંગે કોંગ્રેસ મહાસમિતિ સાથે મતભેદ થવાથી બોર્ડમાંથી રાજીનામું આપ્યું. બોર્ડના ખીજા એક અગ્રગણ્ય સભ્ય શ્રી અણે પંડિતજીના પક્ષમાં ભળ્યા. એટલે કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે આ ચૂંટણીઓનો અર્થ ભાર સરદાર ઉપર આવી પડ્યો. તેમાં તેમને શ્રી ભૂલાભાઈ દેસાઈ, શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ વગેરેની સારી મદદ હતી. પણ ચૂંટણીઓમાં જો નિષ્ફળતા મળે તો આખા દેશને માટે એ ઘટના આક્રમક થઈ પડે એમ હોવાથી, એ અર્થ ઉપર ભારે જવાબદારી હતી અને તેથી એમને ખૂબ તકેદારી રાખવાની હતી.

છૂટીને બહાર આવતાં જ શ્રી નરીમાને સરદારને કહ્યું કે મુંબઈ શહેરમાં વડી ધારાસભાની એ બેઠકો હોવા છતાં હું એકલો જ બિભો રહેવાનો છું. આપણે અને બેઠકો માટે હરીદાર કરીએ તો ફતેહ મળવાનો સંભવ નથી. ખીજા પક્ષના ઉમેદવાર સર કાવસજી જહાંગીર છે. એટલે મુંબઈમાં કશી રસાકસી થશે નહીં.

સરદારે તરત મતદારોની યાદી તપાસી લીધી. તે ઉપરથી તેમને લાગ્યું કે જો અરાબર મહેનત કરવામાં આવે તો અને બેઠકો કબજે કરવામાં કંઈ હરકત આવે એમ નહોતું. એટલે શ્રી ભૂલાભાઈ, શ્રીમતી નાયડુ વગેરે સાથે મસલત કરી તેમણે ડૉ. દેશમુખને બિભા થવાનું કહ્યું. તેમણે હા પાડી. મુંબઈની પાર્લમેન્ટરી બોર્ડે તા. ૧૬મી જુલાઈએ શ્રી નરીમાન તથા ડૉ. દેશમુખનાં નામ કોંગ્રેસ તરફના ઉમેદવાર તરીકે સ્વીકાર્યાં અને અખિલ ભારતીય પાર્લમેન્ટરી બોર્ડે તા. ૨૯મી જુલાઈએ તેમનાં નામ મંજૂર રાખ્યાં. આમ શહેરની અને બેઠકો માટે કોંગ્રેસના એ ઉમેદવારો બિભા રાખવાનું નક્કી થયું કે તરત જ શ્રી નરીમાને આ ચૂંટણીમાંથી રસ બિડી ગયો એમ સરદારને અને ખીજાઓને લાગવા માંડ્યું. પોતાનું નામ ખેંચી લેવાનાં તેમણે બહાનાં શોધવા માંડ્યાં. ઓક્ટોબરની ૧૧મી તારીખે અપોરના ત્રણ વાગ્યા પહેલાં ઉમેદવારીપત્રો નોંધાવી દેવાનાં હતાં. તા. ૪થી ઓક્ટોબરે શ્રી નરીમાને એમનું ઉમેદવારીપત્ર નોંધાવી દેવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું કે હું બિભો રહેવા માગતો નથી. કારણ આ ચૂંટણીમાં સખત હરીદાર થવાની અને તેને લીધે ભારે ખર્ચ પણ થાય તે ઉપાડવાની મારી શક્તિ નથી. સરદારના કહેવાથી ડૉ. દેશમુખે ચૂંટણીનું આખું ખર્ચ ઉપાડી લેવાનું માથે લીધું એટલે શ્રી નરીમાને એ બહાનું તો સાચું નહીં. તા. ૬મી ઓક્ટોબરે અનેનાં

ઉમેદવારીપત્રો નોંધાવવા માટે ડૉ. દેશમુખે પોતાના મિત્ર શ્રી છોટાલાલ સૌલિસિટરને આપ્યાં. મતદારોની યાદીમાં ' કે. એફ. નરીમાન, ૪૫, એસ્પેનેડ રોડ,' એ પ્રમાણે નોંધ હતી. જ્યારે ઉમેદવારીપત્રમાં નરીમાનનું સરનામું રેડીમની ટેરેસીસ, એ પ્રમાણે લખેલું હતું, એટલે કલેક્ટરે સરનામું સુધારવા માટે ઉમેદવારીપત્ર પાછું આપ્યું. ડૉ. દેશમુખે શ્રી નરીમાનને ફોન કરીને જણાવ્યું કે મતદારોની યાદીમાં સરનામું જુદું છે, માટે કંઈ ભૂલ થતી હોય તો તેની તમે ખાતરી કરી લો. શ્રી નરીમાને જવાબ આપ્યો કે મેં તપાસ કરી લીધી છે અને મતદારોની યાદીમાં જપાયેલું સરનામું અચ્ચર છે, માટે એ પ્રમાણે મારું ઉમેદવારીપત્ર નોંધાવી દો. તે ઉપરથી શ્રી છોટાલાલે ઉમેદવારીપત્રમાં મતદારોની યાદી પ્રમાણેનું સરનામું લખીને તે ઉપર શ્રી નરીમાનની સહી લઈ ઉમેદવારીપત્ર તા. ૮મી કે ૯મીએ નોંધાવી દીધું. પછી શ્રી નરીમાને ખીલું બહાનું કાઢવા માંડ્યું. તેમણે તા. ૮મીએ સરદારને કાગળ લખ્યો કે જબલપુરના શ્રી મિશ્રની ધારાસભાના સભ્ય થવા માટેની ગેરલાયકાત દૂર કરવામાં આવતી ન હોવાથી આપણો વિરોધ દર્શાવવા અથવા કોંગ્રેસ ઉમેદવારોએ ઉમેદવારી પાછી ખેંચી લેવી જોઈ એ. એ પ્રમાણેના વિચારો એમણે 'ઓએ કોનિકલ'માં મુલાકાત આપીને જાહેર પણ કરી દીધા. સરદારે શ્રી નરીમાનને પોતાને ત્યાં બોલાવીને ખખડાવ્યા કે તમે આવી રીતે વાતાવરણ બગાડો નહીં. શ્રી નરીમાને કહ્યું કે મધ્ય પ્રાંતમાંથી શ્રી ગોવિંદદાસ પણ પોતાની ઉમેદવારી પાછી ખેંચી લેવાના છે. સરદારે શ્રી નરીમાનને જણાવ્યું કે પોતે શ્રી ગોવિંદદાસને ચેતવણી આપી છે કે જો તેઓ ઉમેદવારી પાછી ખેંચી લેશે તો તેમની સામે શિસ્તનાં પગલાં લેવામાં આવશે. જો તમે પણ આટલા મોડા ઉમેદવારી પાછી લેવાનું કરશો તો તમારી સામે પણ શિસ્તનાં પગલાં લેવામાં આવશે.

મુંબઈમાં ઘણા જવાબદાર માણસો તરફથી સરદારને ચેતવવામાં આવતા હતા કે તમે શ્રી નરીમાન ઉપર વિશ્વાસ રાખશો નહીં. એ સર કાવસજીની સામા કદી થવાના જ નથી. એટલે છેલ્લી ઘડીએ કોઈ ને કોઈ તરફીય કાઢીને તેઓ પોતાનું ઉમેદવારીપત્ર પાછું ખેંચી લીધા વિના રહેશે નહીં. તા. ૧૦મીએ સાંજે વર્ધા જવા માટે સવા પાંચની ગાડી પકડવા સરદાર ઓરીઅંદર સ્ટેશને પહોંચ્યા. ત્યાં શ્રી નરીમાન ગયા અને સરદારને જણાવ્યું કે મતદારોની યાદીમાં પોતાનું નામ નથી એટલે તેઓ ઉમેદવારીપત્ર પાછું ખેંચી લેવાના છે. સરદારને એકદમ આઘાત લાગ્યો અને પોતાને આપવામાં આવેલી ચેતવણીઓમાં તથ્ય હતું એમ જણાવ્યું. તેમણે શ્રી નરીમાનને પૂછ્યું કે ત્યારે તમે ઉમેદવારીપત્ર નોંધાવ્યું શી રીતે? તેમણે જવાબ આપ્યો કે મતદારોની યાદીમાં " કે. એફ. નરીમાન " એ પ્રમાણે છે.

તેમાં સરનામું જુદું હોવાથી હમણાં જ મને ખબર પડી કે એ તો મારા ભાઈનું નામ છે. ખીજે દિવસે ત્રણ વાગ્યે ઉમેદવારીપત્ર નોંધાવી દેવાનો છેલ્લો સમય હતો એટલે આટલા થોડા સમયમાં ખીજે ઉમેદવાર ઊભો કરવો એ પણ કઠણ કામ હતું. છતાં છેલ્લી ઘડીનો પ્રયત્ન કરવાની ખાતર સરદારે પોતાના દીકરા ડાહ્યાભાઈને મારતી મોટરે જઈ હાઈ કોર્ટમાંથી શ્રી ભૂલાભાઈને તથા શ્રી મુનશીને બોલાવી લાવવા કહ્યું. જોકે શ્રી મુનશીની ઉમેદવાર તરીકેની ગેરલાયકાત રદ કરવામાં આવેલી નહોતી છતાં તેમને સેક્રેટરિયેટમાં મોટા અમલદારો સાથે સારી ઝોળખાણ હતી એ સરદાર જાણતા હતા. એટલે તાબડતોબ પૂના જઈ પોતાની ગેરલાયકાત દૂર કરાવી ખીજે દિવસે ત્રણ વાગ્યા પહેલાં પોતાનું ઉમેદવારીપત્ર નોંધાવી દેવાનું તેમને સરદારે કહ્યું. શ્રી મુનશી પોતાની કેટલીક અંગત મુશ્કેલીઓને કારણે ઊભા થવા ઇચ્છતા ન હતા એ પણ સરદાર જાણતા હતા. પણ કોંગ્રેસની આગ્રહને સવાલ હતો એટલે સરદારના બહુ આગ્રહથી તેઓ માની ગયા. સાથે સાથે જ શ્રી ભૂલાભાઈ, શ્રી મુનશી તથા શ્રી મથુરાદાસ ત્રિકમજી હાજરીમાં શ્રી નરીમાનને સરદારે સૂચના આપી કે તમારે તમારું ઉમેદવારીપત્ર કોઈ પણ હિસાબે પાછું ખેંચી લેવાનું નથી. અધિકારીઓને વાંધાભરેલું લાગે તો ભલે તેઓ રદ કરે. જો તમારું ઉમેદવારીપત્ર રદ થાય તો જ શ્રી મુનશીએ ઉમેદવારી કરવાની છે. આ પ્રમાણે સૂચના આપી સરદાર તો વર્ધા ઊપડી ગયા. શ્રી ભૂલાભાઈ, શ્રી મુનશી તથા શ્રી નરીમાન ભૂલાભાઈની ઓફિસે ગયા. ત્યાં છોટાલાલ સોલિસિટર પણ હતા. શ્રી નરીમાને વાત કરવા માંડી કે મતદારોની યાદીમાં મારું નામ નથી એ વસ્તુની મને આજે જ ખબર પડી. શ્રી છોટાલાલ સોલિસિટરે તરત જ એનો વિરોધ કર્યો કે તમને તો. ફરીએ સરનામું જુદું હોવાની જ્ઞાનથી ખબર આપવામાં આવી હતી. તમે ડો. દેશમુખને કહ્યું કે મેં મતદારોની યાદી જોઈ લીધી છે અને તેમાં આપેલું સરનામું ખરોખર છે. તે ઉપરથી મતદારોની યાદી પ્રમાણે સરનામું ભરી ઉમેદવારીપત્ર ઉપર મેં તમારી સહી લીધી અને કલેક્ટરને ત્યાં જઈ હું તે નોંધાવી આવ્યો. શ્રી નરીમાને આનો કશો જવાબ આપ્યો નહીં.

તે જ દિવસે સાંજે શ્રી મથુરાદાસ ત્રિકમજી શ્રી મુનશીની ઓફિસમાં ગયા અને જણાવ્યું કે કોઈ ઉમેદવારનું નામ વડી ધારાસભાના મતદારોની યાદીમાં ન હોય, પણ પ્રાંતિક ધારાસભાના મતદારોની યાદીમાં હોય, તો ચૂંટણીના નિયમો પ્રમાણે તે વડી ધારાસભા માટે ઉમેદવારી કરી શકે છે, માટે પોતાના ખરા સરનામા સાથે શ્રી નરીમાને ખીજું ઉમેદવારીપત્ર ભરવું જોઈએ.

શ્રી મુનશીએ તે જ રાતે પૂના જવા ઊપડી જઈ પોતાની ગેરલાયકાત દૂર કરાવી અને તેનો શ્રી છોટાલાલને તાર કર્યો એટલે અપોરે આર વાગ્યે તેઓ શ્રી મુનશીનું ઉમેદવારીપત્ર ભરવા કલેક્ટરની ઓફિસમાં ગયા. ત્યાં ડો. દેશમુખ તથા શ્રી સાહેની સાથે શ્રી નરીમાન પણ આવ્યા હતા. પોતાનું ઉમેદવારીપત્ર પાછું ખેંચી લેવા તથા અનામત મૂકેલી રકમ ઊપાડી લેવાની વાત કરતાં આ ત્રણે જણે તેમને સમજવવા માંડ્યું કે સરદારે તેમને ઉમેદવારીપત્ર પાછું ન ખેંચી લેવાની સૂચના આપી છે તે પ્રમાણે પહેલું ઉમેદવારીપત્ર પાછું ન ખેંચી લેા, એટલું જ નહીં પણ ખીનું ઉમેદવારીપત્ર તમારું ખરું સરનામું આપીને પ્રાંતિક ધારાસભાના મતદારોની યાદીમાં તમારું નામ છે એ નિયમની રૂએ ભરો. પણ શ્રી નરીમાને માન્યું નહીં. તેઓ તો પોતાનું ઉમેદવારીપત્ર અને ડિપોઝિટ રકમ પાછાં લેવાનો કાગળ લખીને લેતા આવ્યા હતા તે તેમણે કલેક્ટરને આપ્યો અને ખીનું ઉમેદવારીપત્ર ભરવાની ના પાડી ત્યાંથી ચાલી ગયા. હવે એ કહે છે કે મેં ખીનું ઉમેદવારીપત્ર આપવા માંડેલું પણ કલેક્ટરે કહ્યું કે જે માણસ એક વાર ઉમેદવારીપત્ર પાછું ખેંચી લે તેનું ખીનું ઉમેદવારીપત્ર લઈ શકાય નહીં. ડો. દેશમુખ, શ્રી સાહે તથા શ્રી છોટાલાલ ત્રણે કહે છે કે અમે આગ્રહ કર્યો છતાં શ્રી નરીમાન ખીનું ઉમેદવારીપત્ર આપ્યા વિના ચાલ્યા ગયેલા. સરદાર તા. ૧૪મી ઓક્ટોબરે વર્ધાથી પાછા મુંબઈ આવ્યા ત્યારે શ્રી નરીમાને તેમને આ જ વાત કહી. સરદારે કહ્યું કે કલેક્ટરે તમારું ખીનું ઉમેદવારીપત્ર લેવાની ના પાડી હોય તો તો આખી ચૂંટણી રદ થાય, માટે તમે સરકારમાં તાર કરીને કલેક્ટરના આ કૃત્ય સામે તમારો વિરોધ નોંધાવો. તે વખતે શ્રી ભૂલાભાઈ સરદારને ત્યાં બેઠા હતા. તેમણે તારનો મુસદ્દો ઘડી આપ્યો. તે લઈને શ્રી નરીમાન ગયા. રાત્રે નવ વાગ્યે સરદારે એમને ફોન કરીને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે નિયમોની ચોપડી મારી પાસે નહીં હોવાથી હું નિયમો જોઈ શક્યો નથી અને તેથી તાર કર્યો નથી. રાત્રે દશ વાગ્યે શ્રી મુનશીને ત્યાંથી સરદારે નિયમોની ચોપડી મંગાવી અને શ્રી મંગળદાસ મહેતા સોલિસિટર તથા ડો. ઝીણાભાઈ દેસાઈની સાથે શ્રી નરીમાનને ઘેર ગયા. તેઓ તાર કરવા રાત્રે ન જણાયા પણ સરદારે આગ્રહ કરીને તેમની પાસે તાર લખાવ્યો. આ વખતે રાતના અગિયાર વાગ્યા હતા. શ્રી નરીમાને ઠંડે પેટે સરદારને કહ્યું કે હવે તાર તમે જ મોકલી દેજો. તે પ્રમાણે જનરલ ટેલિગ્રાફ ઓફિસે જઈ સરદાર વગેરેએ તાર રવાના કર્યો. તા. ૧૫મી ઓક્ટોબરે અપોરે અંધાં ઉમેદવારીપત્રોની છેલ્લી તપાસ થવાની હતી. ત્યાં શ્રી મુનશીએ શ્રી નરીમાનના ઉમેદવારીપત્રનો ઇનકાર કરવા સામે વાંધો ઉઠાવ્યો ત્યારે કલેક્ટરે જવાબ

આપ્યો કે, શ્રી નરીમાનના ઉમેદવારીપત્રનો ઇનકાર કરવામાં આવ્યો જ નથી. તેમણે પોતે જ પોતાનું ઉમેદવારીપત્ર પાછું ખેંચી લીધું છે. તમે કહો છો તે પ્રમાણે તેમણે ખીન્નું ઉમેદવારીપત્ર રજૂ કર્યું નથી. રજૂ કર્યું હોત તો તે લેવાની અમે ના પાડી શકીએ નહીં અને અમે ના પાડી હોત જ નહીં.

વર્ધાથી આવ્યા પછી શ્રી મુનશીને કલેક્ટરે આપેલા જવાબની હકીકત અને શ્રી નરીમાનના વર્તન ઉપર 'ઓએ કોનિકલ' વગેરે છાપાંઓની ટીકા જોઈ સરદારે શ્રી નરીમાનને બોલાવીને કહ્યું કે તમે કોંગ્રેસની બદનામી થાય એવું અને તમારા જેવા આગેવાન કોંગ્રેસીને જુદા કહેવાની કલેક્ટરને તક મળે એવું શું કામ કર્યું? ત્યારે શ્રી નરીમાને પોતે સાચા હોવાનું અને કલેક્ટર ખોટો હોવાનું સરદારને ફરી કહ્યું. સરદારે કહ્યું કે તમે શ્રી છોટાલાલ સોલિસિટર, ડૉ. દેશમુખ તથા ડૉ. સાહે એ ત્રણ જણની એફિડેવિટો (પ્રતિજ્ઞા ઉપર કરેલાં નિવેદનો) લાવો. શ્રી નરીમાને લાવવાનું કબૂલ કર્યું પણ લાવ્યા નહીં. સરદારે પોતાની ખાતરી કરવા એ ત્રણે જણને પૂછી જોયું. તેના જવાબમાં તેમણે કહ્યું કે શ્રી નરીમાનની વાત તદ્દન ખોટી છે અને કલેક્ટરની સાચી છે.

ગાંધીજીએ કરેલી પુરાવાની માગણીના જવાબમાં શ્રી છોટાલાલ સોલિસિટરે તા. ૨૭-૮-'૩૭ના રોજ ગાંધીજીને જે નિવેદન લખી મોકલ્યું તેમાં એ વિષે નીચે પ્રમાણે હકીકત છે :

“૧૯૩૪ના ઓક્ટોબરની ૧૧મી તારીખે અગાઉ કરેલી ગોઠવણ મુજબ શ્રી મુનશીનું ઉમેદવારીપત્ર નોંધાવવા હું કલેક્ટરની ઓફિસે ગયો. હું ત્યાં હતા તો વખતે શ્રી નરીમાન, ડૉ. દેશમુખ તથા ડૉ. સાહે ત્યાં આવ્યા. શ્રી નરીમાન પોતાનું ઉમેદવારીપત્ર તથા અનામત રકમ પાછી ખેંચી લેવાની યાદ્ય કરેલી અરજ પોતાની સાથે લઈ આવ્યા હતા. અમે એમને તેમ કરવાની ના કહી. ડૉ. સાહેએ તો એમ પણ કહ્યું કે વડી ધારાસભાના મતદારોની યાદીમાં તમારું નામ ન હોય પણ પ્રાંતિક ધારાસભાના મતદારોની યાદીમાં હોય તો તમે વડી ધારાસભાની ઉમેદવારી કરી શકો છો. આનું બન્યાનો શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલનો કેસ જાણીતો છે. અમે બધા આ નિયમની ચર્ચા કરવા કલેક્ટર પાસે ગયા. કલેક્ટરે કહ્યું કે મારી ફરજ તો ઉમેદવારીપત્રો લઈને નોંધવાની છે. નિયમના અર્થ વિષે હું કશી સલાહ આપી શકું નહીં. અમે શ્રી નરીમાનને ફરી આગ્રહ કર્યો કે તમારું પહેલું ઉમેદવારીપત્ર પાછું ન ખેંચી લો એટલું જ નહીં પણ પેલા ખીન્ન નિયમ પ્રમાણે નવું ઉમેદવારીપત્ર આપો. શ્રી નરીમાને અમારી વાત માની નહીં. તેમણે કહ્યું કે મારું પહેલું ઉમેદવારીપત્ર દફતરે રહે તો મેં ફોજદારી ગુનો કર્યો ગણાય. અમારા અતિશય આગ્રહ છતાં શ્રી નરીમાને ખીન્નું ઉમેદવારીપત્ર રજૂ કર્યું નહીં.”

ડૉ. દેશમુખ ગાંધીજીને આપેલા પોતાના નિવેદનમાં આ વિષે જણાવે છે કે,
 “ઉમેદવારીપત્રો નોંધવાને છેલ્લે દિવસે તા. ૧૧-૧૦-૩૪ના રોજ
 શ્રી નરીમાન મારી પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે મતદારોની યાદીમાં જે નામ
 છે તે તો મારા ભાઈનું છે. અને મારું નામ મતદારોની યાદીમાં નથી. તેઓ
 પોતાની સાથે ઉમેદવારીપત્ર પાછું ખેંચી લેવાની અરજ લઈને આવ્યા હતા. હું
 અને ડૉ. સાહે શ્રી નરીમાનની સાથે કલેક્ટરની ઓફિસે ગયા. ત્યાં અમને
 શ્રી છોટાલાલ સોલિસિટર મળ્યા.”

ત્યાર પછી તેમણે અને ડૉ. સાહેએ શ્રી છોટાલાલ સોલિસિટરના નિવેદન
 મુજબ હકીકત જણાવી.

પછી તરત કોંગ્રેસ ભરાવાની હતી એટલે તે પૂરી થાય ત્યાં સુધી
 આગળ કાંઈ અન્યું નહીં. કોંગ્રેસ પૂરી થયા પછી સરદાર ઉત્તર હિંદના
 પ્રવાસે ગયા હતા ત્યાંથી તા. ૧૦મી નવેમ્બરે પાછા આવ્યા, ત્યારે તેમણે
 જોયું કે શ્રી નરીમાન અથવા તો મુંબઈની પ્રાંતિક કોંગ્રેસ કમિટી, ડૉ. દેશમુખ
 અને શ્રી મુનશીને ચૂંટણીમાં મદદ કરવા માટે કશું જ કરતી ન હતી.
 તા. ૧૧મી નવેમ્બરના ‘કેસરે હિંદ’માં શ્રી નરીમાને લખેલા કાગળ ઉપરથી
 તેઓનું વલણ જણાઈ આવતું હતું :

“આજના ‘નવેમ્બર’ના અગ્રલેખમાં મારી ઉપર હુમલો કરવામાં આવ્યો
 છે કે, હું પારસી ઉમેદવાર સર કાવસજીને હાર મળે એવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું.
 મેં પારસી મતદારોને એવું કહ્યું જ નથી કે તેમણે સર કાવસજીને મત ન
 આપવા. મેં તો એમ કહ્યું છે કે તેમણે એકલા પારસી ઉમેદવારને જ બધા મત
 આપવાને બદલે થોડા મત બિનપારસી ઉમેદવારને પણ આપવા, જેથી લોકોમાં
 પારસીઓ કોમવાદી છે એવો અભિપ્રાય ન બંધાય. મારા આ કહેવાનો વિકૃત
 અર્થ કરીને એવું કહેવામાં આવે છે કે મેં પારસી મતદારોને એવી અપીલ કરી
 છે કે તેઓ સર કાવસજીને બિલકુલ મત ન આપે. આ વસ્તુ બરાબર નથી.”

મુંબઈ પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ તરીકે અને મુંબઈ પ્રાંતની પાર્લિમેન્ટરી
 બોર્ડના ચેરમેન તરીકે શ્રી નરીમાનની તો ચોખ્ખી ફરજ હતી કે પારસી
 મતદારોને એવી અપીલ કરવી જોઈએ કે તેમણે કોંગ્રેસી ઉમેદવારોને જ
 મત આપવા. આ જાતની અપીલ બહાર પાડવા માટે સરદારે શ્રી મથુરાદાસ
 ત્રિકમજી મારફત શ્રી નરીમાનને કહેવડાવ્યું પણ ખરું. પણ તેમણે એવી
 અપીલ બહાર પાડવાની ના પાડી.

તા. ૧૪મી નવેમ્બરે ચૂંટણીને દિવસે સરદાર આખો દિવસ ચૂંટણીનાં
 બધાં મથકો ઉપર ફરતા હતા. સાંજે ચાર વાગ્યે દાદર મથક ઉપર ગયા ત્યાં
 તેમને કહેવામાં આવ્યું કે જે વાગ્યે શ્રી નરીમાન અહીં આવીને બધા સ્વયં-
 સેવકોને એવી સૂચના આપી ગયા છે કે બીજા લક્ષ્યોમાં શ્રી મુનશીને ખૂબ
 મતો મળ્યા છે માટે અહીં બધા મતદારોએ પોતાના બંને મત ડૉ. દેશમુખને જ

આપવા એમ કહેવું. આ સૂચના પાછી ખેંચાવવા શ્રી મુનશી તરફથી કામ કરનાર તેમના એજંટોએ શ્રી નરીમાનને સમજાવવા બહુ પ્રયત્ન કર્યા પણ શ્રી નરીમાને માન્યું નહીં. શહેરમાં પણ સખત અફવા ચાલી કે ડો. દેશમુખને દાદરમાં અને મત અપાવીને શ્રી મુનશીની સ્થિતિ નરીમાને બહુ બગાડી છે.

તા. ૨૨મી નવેમ્બરે ચૂંટણીનું પરિણામ જાહેર થયું ત્યારે શ્રી નરીમાને આપેલી આ સૂચનાથી ડોંગ્રેસને તેમણે કેટલું નુકસાન કર્યું હતું તેનો ખ્યાલ આવ્યો. પરિણામ નીચે પ્રમાણે આવ્યું :

ડો. દેશમુખ ૧૯,૮૭૨ મત

સર કાવસજી ૧૮,૧૪૦ મત

શ્રી મુનશી ૧૭,૦૧૫ મત

આ પરિણામ ઉપરથી ચોખ્ખું દેખાય છે કે દાદર મથકે શ્રી નરીમાને આપેલી સૂચનાથી ગરબ ન થઈ હોત તો ડો. દેશમુખ અને શ્રી મુનશી, અને ડોંગ્રેસ ઉમેદવાર ચૂંટાઈ જત અને સર કાવસજી રહી જત. કારણ મતદાનનું પૃથક્કરણ કરતાં એમ જણાયું હતું કે દાદરમાં ડો. દેશમુખને ૮૦૦ થી ૧૦૦૦ બેવડા મત મળ્યા હતા. છાપાંઓમાં પણ શ્રી નરીમાન ઉપર આ વિષે બહુ સખત ટીકાઓ થઈ.

ડિસેમ્બર મહિનામાં એક વાર શ્રી નરીમાન શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીને લઈને સરદાર પાસે ગયા અને ફરિયાદ કરી કે શ્રીમતી લીલાવતી તેમના ઉપર આરોપ મૂકે છે કે ગર્ભ ચૂંટણીમાં મેં જ શ્રી મુનશીનું બગાડ્યું છે. આ ઉપરથી સરદારે શ્રી નરીમાનને સાફ સાફ સંભળાવ્યું કે “શ્રીમતી લીલાવતી શું ખોટું કહે છે? ચૂંટણીઓમાં તમે જે ભાગ ભજવ્યો છે તે મારી તો સમજમાં જ આવતો નથી. તમે ડોંગ્રેસને દગો દીધો છે એ નિર્ણય ઉપર આવવા સિવાય બીજો વિકલ્પ મારી પાસે નથી. તમે આવી ખરાબ રીતે ન વર્ત્યા હોત તો સર કાવસજી કદી કાવત નહીં. માટે આ બાબતમાં હવે તમારે તો કોઈની સામે ફરિયાદ કરવાપણું છે જ નહીં.” આ બધું સરદાર એમને સંભળાવતા હતા ત્યારે આ બાબતની તપાસ થવી જોઈ એ એવો એક હરફ પણ તેમણે ઉચ્ચાર્યો નહીં.

પછી ૧૯૩૫ના માર્ચમાં મુંબઈ કોર્પોરેશનના મેયરની ચૂંટણી વખતે પ્રો. કે. ટી. શાહે શ્રી નરીમાનને મત આપવાની ના પાડી, એમ કહીને કે, વડી ધારાસભાની ગર્ભ ચૂંટણી વખતે તમે સીધી રીતે વર્ત્યા નથી. તમારા વર્તન બાબત જાહેર તપાસ ન થાય ત્યાં સુધી હું તો તમને મત આપું જ નહીં. શ્રી નરીમાને મેયરની ચૂંટણી પૂરી થઈ ગયા પછી આવી તપાસ

સ્વીકારવાનું કપૂલ ક્યું પણ મેયર ચૂંટાઈ ગયા પછી તેઓ એ વાત ભૂલી જ ગયા !

સરદારે પોતાની કેશિયતના અંતમાં શ્રી નરીમાન ઉપર નીચે પ્રમાણે ચોક્કસ આક્ષેપો મૂક્યા :

૧. મુંબઈ શહેરની બે બેઠકોમાંથી એક બિનકોંગ્રેસી ઉમેદવાર સર કાવસજી માટે જીતી રહેતી હતી ત્યાં સુધી બીજી બેઠક માટે બહા રહેવા શ્રી નરીમાન તૈયાર હતા.

૨. પણ બંને બેઠકો માટે કોંગ્રેસના ઉમેદવારો બહા કરવાનું નક્કી થયું ત્યારથી શ્રી નરીમાનનો ચૂંટણીમાંથી રસ ઊડી ગયો.

૩. ૧૯૩૪ના જુલાઈમાં ઉમેદવાર તરીકે તેમનું નામ નક્કી કરવામાં આવેલું હોવા છતાં ચૂંટણી માટે કામ કરવાનો તેમને કશો પ્રયત્ન કરેલો નહીં.

૪. સર કાવસજીને હરાવવાની ખાતર તેમણે ઉમેદવાર તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા છે એવું તેઓ પૂરેપૂરું જાણતા હોવા છતાં તા. ૧લી ઓક્ટોબર પછી પોતાની ઉમેદવારી પાછી ખેંચી લેવાના તેમણે અનેક પ્રયત્નો કર્યા.

૫. ચૂંટણી વખતે લડવાને માટે ખર્ચની તેમને ખાતરી અપાયા છતાં તેમણે પોતાની ઉમેદવારી કાયમ રહે તે માટે કશાં સક્રિય પગલાં લેવાં નહીં.

૬. મતદારોની યાદીમાં '૪૫, એસ્લેનેડ રોડ,' એ સરનામું પોતાનું નથી એવું જાણતા હોવા છતાં ડૉ. દેશમુખ તથા શ્રી છાયાલાલ સોલિસિટરને એમ માનવાને કારણે આખું કે એ સરનામું પોતાનું છે અને એ પ્રમાણે શ્રી છાયાલાલે ઉમેદવારીપત્ર લખ્યું તેના ઉપર પોતે સહી કરી આપી.

૭. છક છેલ્લી મિનિટ પોતાનું ઉમેદવારીપત્ર પાછું ખેંચી લઈને તેમણે ઇરાદાપૂર્વક કોંગ્રેસની પ્રતિષ્ઠાને ફટકો માર્યો.

૮. તેમનું ઉમેદવારીપત્ર પાછું ખેંચી નહીં લેવાની મારી ચોક્કસ સૂચના હોવા છતાં તેનો તેમણે હચોક ભંગ કર્યો.

૯. વડી ધારાસભાના મતદારોની યાદીમાં પોતાનું નામ ન હોય તોપણ અમુક નિયમ પ્રમાણે તેઓ ઉમેદવારી કરી શકે છે એમ વારંવાર કહેવામાં આવ્યા છતાં તેમણે પોતાનું ઉમેદવારીપત્ર પાછું ખેંચી લીધું.

૧૦. બીજું ઉમેદવારીપત્ર નોંધાવવાનો પૂરતો સમય અને પૂરતી તક હોવા છતાં તેમણે બીજું ઉમેદવારીપત્ર નોંધાવ્યું નહીં.

૧૧. શ્રી નરીમાનનું ઉમેદવારીપત્ર છેલ્લી તપાસણીમાં નામંદૂર થાય તો જ શ્રી મુનશીએ બહા રહેવાનું છે એવી સ્પષ્ટ સમજૂતી તેમની સાથે થયેલી હતી તેનો ભંગ કરીને તેમણે વિશ્વાસભંગ કર્યો છે.

૧૨. અધિકારીઓએ તેમનું ઉમેદવારીપત્ર સ્વીકારવાની ના પાડેલી નહીં હોવા છતાં તેમણે બીજું ઉમેદવારીપત્ર આપેલું જ નહોતું અને મને તથા લોકોને ખોટી રીતે એવું મનાવ્યું કે તેમણે બીજું ઉમેદવારીપત્ર લખ્યું છે.

૧૩. કોંગ્રેસ ઉમેદવારને ટેકો આપવાની પારસી કોમને અપીલ કરવાનું તેમને કહેવામાં આવ્યું છતાં તેમણે એમ કરવા ના પાડી.

નરીમાન પ્રકરણ — ૨

૨૫૧

૧૪. ચૂંટણીના કામમાં કરો સક્રિય ફાળો નહીં આપેલો હોવા છતાં અને ચૂંટણીની આખી લડત બે ઉમેદવારો તથા મારા ચાળામાં હોવા છતાં ચૂંટણીને દિવસે મતદાનમાં તેમણે બિનજરૂરી દબલ કરી અને દાદરમાં કાર્યકર્તાઓને સૂચના આપી કે બંને મત એક જ ઉમેદવારને આપવાનું મતદારોને કહેવું.

૧૫. આ સૂચના ફેરવવાને તેમને વારંવાર કહેવામાં આવ્યા છતાં તેઓ પોતાની સૂચના રદ કરવા ફરી દાદર ગયા જ નહીં.

૧૬. આને પરિણામે એક કોંગ્રેસ ઉમેદવારની હાર થઈ અને જે બિન-કોંગ્રેસી ઉમેદવારનો સામનો કરવા માટે શ્રી નરીમાનને ખાસ ઊભા કરવામાં આવ્યા હતા તે ફાવી ગયા.

આ બધાં કારણોથી મારો શ્રી નરીમાન ઉપર આરોપ છે કે એક જવાબદાર કોંગ્રેસી તરીકે, મુંબઈ પ્રાંતિક કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે, મુંબઈ પ્રાંતિક પાર્લામેન્ટરી બોર્ડના ચેરમેન તરીકે અને કોંગ્રેસે ઊભા કરેલા એક ઉમેદવાર તરીકે શ્રી નરીમાને જે ફરજ બજાવવી નેઈતી હતી તે બજાવવામાં ગંભીર ચૂક કરી છે.

આ આરોપોનો શ્રી નરીમાને જે જવાબ આપ્યો તેમાં ઘણી વસ્તુઓ અપ્રસ્તુત અને દસ્તાવેજ હકીકતથી વેગળી છે. એ બધી અહીં ન આપતાં તેમના જવાબના મુખ્ય મુદ્દા જ આપીશું. તેમણે એક વસ્તુ તો એ કહી છે કે સરદારે મને સૂચના આપ્યા છતાં મેં મારું ઉમેદવારીપત્ર એટલા માટે પાછું ખેંચી લીધું કે જે હું તેમ ન કરું તો છેતરપિંડી કર્યાના અને મારા ભાઈને બદલે ખોટી રીતે મારું નામ ચલાવવાના ફોજદારી ગુનાને પાત્ર થાઉં. મારું ખીલું ઉમેદવારીપત્ર મેં આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને આપવા માંડેલું, પણ એક ઉમેદવારીપત્ર પાછું ખેંચી લીધા પછી ખીલું ઉમેદવારીપત્ર ન આપી શકાય એમ કહી તેણે લેવાની ના પાડી તેથી એ મેં પાછું લીધેલું. ઉમેદવારી-પત્રોની છેલ્લી તપાસણીને દિવસે મેં ઉમેદવારીપત્ર આપ્યું જ નથી એમ કલેક્ટરે કહેલું તે, કાં તો આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને મેં ઉમેદવારીપત્ર આપવા માંડેલું એ વાત એ જાણતો ન હોવાથી કહ્યું હોય, અથવા તો કાયદેસર પગલાં લેવાની મેં નોટિસ આપેલી હોવાથી તેમાંથી બચવાને ખાતર કહ્યું હોય. આ ઉપરાંત પણ મારું ખીલું ઉમેદવારીપત્ર કાયદેસર હોવાનું શંકાસ્પદ તો છે જ. મેં 'બમેજમશેદ'માં જે કાગળ લખેલો તે એટલા માટે કે હું જે પારસીઓને એમ કહું કે તમે સર કાવસજીને મત આપશો જ નહીં અને એકલા કોંગ્રેસી ઉમેદવારોને જ આપજો તો તેઓ કોંગ્રેસ ઉપર છેડાઈ પડે અને એકલા સર કાવસજીને જ મત આપે. હું પારસીઓનું માનસ જાણતો હોઈ મેં તેઓને બિનપારસીને પણ થોડા મત આપવાની વાત કરી જેથી કોંગ્રેસી ઉમેદવારને એમના કેટલાક મત મળે. ચૂંટણીમાં સર કાવસજી જીતી શકે તેટલા ખાતર મેં મારી ઉમેદવારી કોઈ પણ રીતે રદ થાય એવી તજવીજ કરી એવો મારા ઉપર આરોપ મૂકવામાં આવે છે, પણ હકીકત

Gandhi Heritage Portal

તો એ છે કે હું જો ઉમેદવાર તરીકે ઊભો રહી શક્યો હોત તો સર કાવસજીને ચૂંટાવાનું વધારે સહેલું થઈ પડત. તેમના કાર્યકર્તાઓ અને સર કાવસજી પોતે પણ એવું માનતા હતા. પહેલાંની ચૂંટણીઓનો અનુભવ એવો છે કે જો હું ઊભો રહું તો સાથી કોંગ્રેસી ઉમેદવારને મત અપાવવાનો ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તોપણ મને જ કોંગ્રેસના એટલા બધા મત મળે કે બીજા કોંગ્રેસી ઉમેદવારની સ્થિતિ નબળી થાય. છેલ્લી મુંબઈ ધારાસભાની ચૂંટણીમાં મને બીજા ઉમેદવારો કરતાં દસ હજાર મત વધારે મળ્યા હતા. સર કાવસજીને બદલે પારસીઓના વોટ મને વધારે મળે એમ ધારી તેમની સામે મને ઊભો કરવાની સરદારની યોજના હતી એ વાતમાં કંઈ માલ નથી. કારણ પારસી મતદારોની સંખ્યા કેટલી? પાછલો અનુભવ એવો છે કે મને તો હિંદુ મતદારોના જ ઘણા મત મળેલા છે. ચૂંટણીને દિવસે દાદર મથકે જઈને મેં ડો. દેશમુખને બંને મતો અપાવવાનું સ્વયંસેવકોને કહેલું એ વાત પણ તદ્દન ખોટી છે. હું એ વાગ્યે દાદર મથકે ગયેલો ખરો અને ત્યાં મને એમ કહેવામાં પણ આવ્યું કે શ્રી મુનશીને બહુ મતો મળી ગયા છે એટલે ડો. દેશમુખને મતો અપાવવાની જરૂર છે. પણ મેં કહેલું કે બધાં મથકોએ ચોક્કસ તપાસ કર્યા વિના આવી સૂચના મારાથી અપાય નહીં. મારી સામે આ આક્ષેપ તો એટલા માટે ઊભો કર્યાનું જણાય છે કે શ્રી મુનશીના એજંટો એકલા શ્રી મુનશીને જ મત મળે એવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા અને મુનશીની મોટરગાડીઓ પણ એવાં પાટિયાં સાથે ફરતી હતી કે “મુનશીને મત આપો.” મેં મુનશીની મોટરોમાંથી આવાં પાટિયાં ઉતારાવી નાખ્યાં અને “કોંગ્રેસને મત આપો” એવાં પાટિયાં મુકાવ્યાં તેથી શ્રી મુનશી અને તેમના એજંટો મારી ઉપર ચિડાયેલા. ચૂંટણી માટે મેં ખરાબર કામ નથી કર્યું એવો મારા ઉપર આક્ષેપ છે તે આખતમાં મારે કહેવું જોઈએ કે ઓક્ટોબરના છેલ્લા અઠવાડિયામાં મુંબઈમાં કોંગ્રેસનું અધિવેશન ભરાવાનું હતું. સ્વાગત સમિતિનો હું પ્રમુખ હોઈ મારા ઉપર કામનો બોલો એટલો બધો રહેતો કે હું છૂટો હોઉં અને જેટલો વખત આપી શકું તેટલો વખત ચૂંટણીના કામને અને મારા પોતાના ઉમેદવારીપત્રની નોંધણીને પણ આપી શકેલો નહીં. વળી કામની શિથિલતાનું કારણ પૈસાનો અભાવ એ પણ હતું. સેન્ટ્રલ પાર્લિમેન્ટરી બોર્ડે કંઈ પણ મદદ આપ્યા વિના આટલા ખર્ચાળ ચૂંટણીના કાર્યનો ભારે બોલો અમારી ઉપર નાખ્યો હતો. અમે પૈસાની માગણી કરી તે ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું ન હતું.

આ છેલ્લી દલીલનો સરદારનો જવાબ એ હતો કે કોંગ્રેસ તો ૨૯મી ઓક્ટોબરે પૂરી થઈ હતી અને ચૂંટણી તો ૧૪મી નવેમ્બરે હતી એટલે

કામ કરવાના ચોખ્ખા પંદર દિવસ સામે હતા. બીજું, મુંબઈ જેવા શહેરે સેન્ટ્રલ પાર્લમેન્ટરી બોર્ડ પાસે ચૂંટણીના ખર્ચની આશા રાખવી એ બેહદી વાત છે.

સર કાવસજીની સામે ચૂંટણીમાં પોતે કામ કરેલું તેનો મોટો પુરાવો શ્રી નરીમાન એ આપે છે કે,

“સર કાવસજીના માણસો તરફથી કેટલાક મરી ગયેલા માણસોના ખોટા મતો નંખાવવાનો પ્રયત્ન થયેલો. તેનો પુરાવો મેં પકડી પાડેલો. જે પાંચ પારસી જીવાનોએ આવા ખોટા મતો નંખાવેલા તેમનાં નિવેદનો લઈને હું સરદાર પાસે ગયેલો. ત્યાં શ્રી ભૂલાભાઈ તથા શ્રી રાજગોપાલાચારી પણ બેઠેલા હતા. એ ત્રણની આગળ આ નિવેદનોના નેર ઉપર ચૂંટણી રદ કરાવવાની આપણે અરજ કરીએ, એમ મેં દરખાસ્ત મૂકેલી. મારી શરત એટલી જ હતી કે એ પાંચ જીવાનોનાં નામ કોઈ પણ રીતે બહાર ન આવવાં જોઈએ અને તેમના ઉપર ફોજદારી ગુનો કરવાનું કે બીજું કશું જોખમ ન આવવું જોઈએ. આવી બતના તમામ જોખમમાંથી તેમને બચાવવાની ખાતરી આપીને જ હું તેમનાં નિવેદનો લાગ્યો હતા. પણ સરદારે અને શ્રી ભૂલાભાઈએ ચૂંટણી રદ કરાવવાની અરજ કરવાની વાત સ્વીકારી નહીં.”

આ વસ્તુનો સરદારનો જવાબ એ હતો કે નરીમાનની શરત સ્વીકારીને ચૂંટણી રદ કરાવવાની અરજ કરવી એ મૂર્ખાઈભરેલું હતું. આપણે આરોપ ગમે તેવો મૂકીએ પણ પેલા જીવાનો સાક્ષી આપવા ન આવે તો કેસ પુરવાર શી રીતે થાય? અમે અક્કલ ગીરો મૂકી હતી કે કોર્ટમાં પહેલે તડાકે ઊડી જાય એવી અરજ કરવામાં હા ભણીએ?

શ્રી નરીમાનની છેલ્લી દલીલ એ હતી કે ૧૯૩૪ની ચૂંટણીમાં મેં જે કોંગ્રેસને દગો દીધો હતો તો સરદારે તે વખતે મારા ઉપર એ આરોપ મૂકીને એની તપાસ કેમ ન કરાવી? એટલું જ નહીં પણ એવા આરોપની સરદારે મને તે વખતે જાણસરખી કેમ ન કરી? ત્યાર પછી પણ જવાબદારીનાં કામો સરદારે મને સોંપેલાં છે. આ બધા ઉપરથી જણાય છે કે ૧૯૩૭માં મને ધારાસભાના કોંગ્રેસ પક્ષનો નેતા નહોતો ચૂંટાવા દેવો એટલે ૧૯૩૪માં મેં કોંગ્રેસને દગો દીધો એવો આક્ષેપ તેમણે પાછળથી ઉપજાવી કાઢ્યો છે.

સરદારનો આનો જવાબ એ હતો કે,

“મેં તો શ્રી લીલાવતી મુનશીને શ્રી નરીમાન મારી પાસે લઈ આવ્યા ત્યારે જ તેમની હાજરીમાં આ વસ્તુ કહેલી હતી. પણ શ્રી નરીમાન ઉપર કશો કિન્નો રાખ્યો ન હતો. ૧૯૩૪ની ચૂંટણી વખતના તેમના વર્તનથી તેમનું માપ મેં કાઢી લીધું. એટલે જે કામને માટે તેઓ યોગ્ય હતા એવાં કામ હું તેમને સોંપતો રહ્યો. પણ તે વખતના મારા અનુભવ ઉપરથી મેં જોઈ

લીધું કે તેમની કોંગ્રેસ પ્રત્યેની વફાદારી એટલી ચુસ્ત નહોતી કે ખરેખરી કટોકટીને વખતે તેમના હાથમાં કોંગ્રેસનું હિત સલામત ગણાય. ૧૯૩૭માં ધારાસભાઓમાં દાખલ થઈને અને જરૂર પડે તો સત્તા પણ હાથમાં લઈને કોંગ્રેસ એક તંદન નવો અને ભારે જવાબદારીવાળો પ્રયોગ કરતી હતી. એવા નાનુક પ્રસંગે નેતા થવાને મને શ્રી નરીમાન યોગ્ય ન લાગ્યા. જેઓ મને પૂછતા અથવા મારી સાથે મસલત કરતા તેમને હું સ્પષ્ટ કહેતો કે શ્રી નરીમાન કોંગ્રેસ પક્ષના નેતા થવાને યોગ્ય મને લાગતા નથી. પણ બધા સભ્યોની એમને નેતા ચૂંટવાની ઇચ્છા હોય તો હું તેની સામે વાંધો ઉઠાવીશ નહીં.”

હવે આપણે આ મુદ્દા ઉપર શ્રી બહાદુરજીએ જે ચુકાદો આપ્યો તે જોઈશું. શ્રી નરીમાને ૧૯૩૭ના ઓગસ્ટની ૧૭મીએ તપાસની માગણી કરતા કાગળમાં ગાંધીજીને લખી જણાવ્યું હતું કે એ તંદન જુદી જુદી આખતોની તપાસ કરવાની છે :

(૧) ૧૯૩૪ની વડી ધારાસભાની ચૂંટણી વખતના મારા વર્તન તથા વલણ આખત, અને

(૨) ૧૯૩૭ના માર્ચમાં મુંબઈની ધારાસભાના કોંગ્રેસ પક્ષના નેતાની ચૂંટણીમાં સરદારે પોતાની લાગવગ વાપરી અયોગ્ય દબાણ કર્યું કે કેમ, એ આખત.

“ આ બંને મુદ્દા ઉપર પુરાવો આપતાં ઘણાં નિવેદનો અમારી (શ્રી બહાદુરજી અને ગાંધીજી) પાસે આવ્યાં છે. શ્રી નરીમાન તથા સરદાર વલ્લભભાઈને એ નિવેદનો ખતાવવામાં આવ્યાં અને તેમને પૂછવામાં આવ્યું કે આ નિવેદનો મોકલનારની સરતપાસ કે ઊલટપાસ તમારે કરવી છે કે કેમ? બંનેએ તેમ કરવાની ના પાડી છે. એટલે શ્રી નરીમાન તથા સરદારનાં લેખી નિવેદનો તથા એકબીજાને આપેલા જવાબો તથા સાક્ષીઓએ આપેલાં નિવેદનો, એટલા પુરાવા ઉપરથી અમારે ચુકાદો આપવાનો રહે છે. મોટેથી કંઈ દલીલો કરવી હોય તો તે કરવાનું પણ બંને પક્ષને કહેવામાં આવ્યું હતું. સરદારે કશી દલીલ કરવાની ના પાડી. શ્રી નરીમાન મારી રૂબરૂ આવીને પોતાની દલીલો કરી ગયા હતા.

“ પહેલા મુદ્દા વિષે આટલી વાત તો નક્કી છે કે, ૧૯૩૪ના જુલાઈની અધ-વચમાં મુંબઈ પ્રાંતીય પાર્લામેન્ટરી ઓર્ડર મુંબઈ શહેર તરફથી ધારાસભાના ઉમેદવાર તરીકે શ્રી નરીમાનને અને ડો. દેશમુખને પસંદ કર્યાં. એ પસંદગીને અખિલ ભારતીય પાર્લામેન્ટરી ઓર્ડર તા. ૨૯મી જુલાઈએ મંજૂરી આપી. મતદારોનાં પત્રકો ૧૯૩૪ના જુલાઈની ૧૪મીએ પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં અને તે ઉપર વાંધાઅરજીઓ માગવામાં આવી. સપ્ટેમ્બરની ૨૯મીએ મતદારપત્રકો છેવટનાં નક્કી થઈ ગયાં. ૧૯૩૪ના ઓક્ટોબરની ૧લી તારીખે સરકારી ગેઝેટમાં પ્રસિદ્ધ થયું કે ધારાસભા માટે ઉમેદવારી કરનારે ૧૯૩૪ના ઓક્ટોબરની ૧૧મીએ બપોરે ત્રણ વાગ્યા પહેલાં પોતાનાં ઉમેદવારીપત્રો નોંધાવી જવાં.

“ શ્રી નરીમાન મુંબઈ પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ હતા. મુંબઈ પ્રાંતની પાર્લામેન્ટરી ઓર્ડરના ચેરમેન હતા અને મુંબઈ શહેરના કોંગ્રેસના ઉમેદવાર હતા.

આ ત્રણ સ્થાનો તેઓ ધરાવતા હોઈ તેમની પાસેથી સ્વાભાવિક રીતે જ એવી અપેક્ષા રખાય કે મતદારોનાં પત્રકો તેઓ કાળજીપૂર્વક તપાસી ગયા હોવા નોંધાયે, ચૂંટણીને લગતા નિયમો તથા ધારાધારણાનો તેમણે કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હોવો નોંધાયે, અને કોંગ્રેસે પસંદ કરેલા ઉમેદવારો ફતેહમંદ થાય તે માટે આવશ્યક બધી તૈયારીઓ તેમણે કરી હોવી નોંધાયે. આવી અપેક્ષા ન રાખવી એ પોતાની ફરતે બંધવવામાં તેમણે અક્ષમ્ય બેદરકારી રાખી એવો આરોપ તેમના ઉપર મૂકવા બરોબર થાય. આમ છતાં શ્રી નરીમાન કહે છે કે મારું નામ મતદારપત્રકમાં નહોતું એની બબર મને ચૂંટણીને આગલે દિવસે એટલે તા. ૧૦મીએ જ પડી. હવે ડો. દેશમુખના નિવેદન પ્રમાણે તેમણે તા. ૬મી ઓક્ટોબરે શ્રી નરીમાનને ફોન કરેલો કે તમારા ઉમેદવારીપત્રમાં ભરેલું સરનામું અને મતદારપત્રકમાં છપાયેલું સરનામું બરાબર નથી. ડો. દેશમુખે એમ પણ કહ્યું કે શ્રી છાટાલાલ સોલિસિટર જેઓ ઉમેદવારીપત્ર આપવા કલેક્ટરની ઓફિસમાં ગયા હતા તેઓ એમ કહે છે કે કલેક્ટરની ઓફિસમાંથી તેમને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે મતદારની યાદીમાં જે પ્રમાણે સરનામું હોય તે પ્રમાણે ઉમેદવારીપત્રમાં સરનામું હોવું નોંધાયે. એક અથવા બે દિવસ પછી શ્રી નરીમાને મને (ડો. દેશમુખને) બબર આપી કે એમણે પોતાના સરનામા વિષે ચોકસાઈ કરી લીધી છે. મતદારોની યાદીમાંનું એમનું સરનામું બરાબર છે અને એ પ્રમાણે એમનું ઉમેદવારીપત્ર ભરીને મારે નોંધાવી દેવું.

“ શ્રી નરીમાન મારી સમક્ષ રજૂ કરેલા પોતાના પહેલા નિવેદનમાં કહે છે કે ડો. દેશમુખે છેલ્લા દિવસની અગાઉ થોડા જ દિવસ પહેલાં મને કહ્યું કે તમારા સરનામા વિષે શંકા પડે છે. માટે તમે કલેક્ટરને ત્યાં જઈ વખતસર ખાતરી કરી લો. એટલે ૧૧મી ઓક્ટોબરે અથવા તે અરસામાં હું (નરીમાન) ડો. દેશમુખ તથા ડો. સાહેને સાથે લઈ કલેક્ટરની ઓફિસમાં ગયો અને ત્યાં એસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને મળ્યો. સરદાર વલ્લભભાઈના નિવેદનનો જે જવાબ શ્રી નરીમાને આપ્યો છે તેમાં તેઓ કહે છે કે ડો. દેશમુખે સરનામા વિષે મને ફોન કર્યો ત્યારે મેં જવાબ આપ્યો કે ‘બહુ સારું. (Very well)’ હું વસ્તુ બરાબર સમજ્યો છું કે નહીં તેની ખાતરી કરી લેવા તેમણે એ વસ્તુ ફરી કહી. ત્યારે મેં જવાબ આપ્યો કે ‘એ બધું બરાબર છે. (It is alright)’ એટલે કે હું તેમનો સંદેશો બરાબર સમજ્યો છું અને જે જરૂરી હશે તે કરી લઈશ. મારા આ શબ્દોનો વિકૃત અર્થ કરીને સરનામું બરાબર છે એમ કહેવામાં આવે છે.

“ હવે શ્રી નરીમાન એમ નથી કહેતા કે તેમણે તપાસ કરી લીધી અથવા તે બધું સરખું કરવાને માટે કાંઈ પણ તજવીજ કરી. શ્રી નરીમાન એટલું તો કબૂલ કરે છે કે ૧૯૩૪માં વડી ધારાસભાના મતદાર થવા માટે તેઓ યોગ્ય નહોતા, એ પોતે જાણતા હતા. આમ હોવાને લીધે ૬મી ઓક્ટોબરે ત્યારે તેમને ફોન કરવામાં આવ્યો ત્યારે ‘જપ, એસ્પેનેડ રોડ,’ એ સરનામું પોતાના ભાઈનું છે અને પોતાનું નથી એમ તેમણે કેમ ન કહ્યું એ બહુ વિચિત્ર લાગે છે. એ પણ એટલું જ વિચિત્ર લાગે છે કે તેમણે તેને તે વખતે ડો. દેશમુખનું ધ્યાન એ વસ્તુ ઉપર કેમ ન દોર્યું કે પ્રાંતિક ધારાસભાના મતદારોની યાદીમાં પોતાનું નામ

અને સાચું સરનામું આપેલું છે. એ પણ વિચિત્ર લાગે છે કે પોતાના નિવેદનમાં કહે છે તેમ છેક ૧૧મી તારીખે અથવા તે અરસામાં પોતાના ભાઈની ઓફિસમાં તેમણે તપાસ કરી ત્યારે જાણ્યું કે ‘૪૫, એસ્પેનેડ રોડ,’ એ પોતાના ભાઈનું સરનામું છે. સરદાર વલ્લભભાઈએ તેમને સૂચના આપેલી કે પોતાનું પહેલું ઉમેદવારીપત્ર પાછું ન ખેંચી લેવું અને પ્રાંતિક ધારાસભાના મતદારપત્રકમાં પોતાનું નામ છે એ આધારે ખીન્નું ઉમેદવારીપત્ર ભરવું. હવે તા. ૧૧મી ઓક્ટોબરે શ્રી નરીમાને કલેક્ટરની ઓફિસમાં ખીન્નું ઉમેદવારીપત્ર આપ્યું કે નહીં એ તકરારી પ્રશ્ન છે. શ્રી નરીમાન ખીન્નું ઉમેદવારીપત્ર આપ્યાનું કહે છે. જ્યારે ડો. દેશમુખ, ડો. સાહે, શ્રી છાયાલાલ સોલિસિટર અને કલેક્ટર પોતે, એમ ચારે જણા કહે છે કે શ્રી નરીમાને ખીન્નું ઉમેદવારીપત્ર આપ્યું નહોતું. પહેલું ઉમેદવારીપત્ર તો શ્રી નરીમાને ઇરાદાપૂર્વક પાછું ખેંચી લીધું એમ તેઓ કહે છે. એની સાથે તેઓ કબૂલ કરે છે કે ઉમેદવારીપત્ર ભરવાના નિયમ પ્રમાણે તેઓ એક ઉમેદવારીપત્ર રદ કરાવીને તેને બદલે ખીન્નું ઉમેદવારીપત્ર દાખલ કરાવી શકતા હતા. શ્રી નરીમાન એટલું તો જાણતા હોવા જોઈતા હતા કે તેમને એટલા માટે ઉમેદવાર તરીકે નહોતા પસંદ કરવામાં આવ્યા કે તેઓ મુંબઈના બિનપારસી મતદારોમાં બહુ લોકપ્રિય છે. પણ ખાસ એટલા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા કે કોંગ્રેસ વિરોધી પારસી ઉમેદવારની સામે તેઓ ધણા પારસી મતો મેળવી શકે. પણ તેમણે તો પોતાની ઉમેદવારી જ પાછી ખેંચી લીધી. તેમના આ વર્તનથી કોંગ્રેસ પક્ષને તેમણે ધોખો દીધો તે સિવાય ખીન્નું શું કહી શકાય ?

“ શ્રી નરીમાન પોતાનો બચાવ એ રીતે કરે છે કે કલેક્ટરને ત્યાં પોતાનું પહેલું ઉમેદવારીપત્ર, તેમાંનું સરનામું ખોટું હોવાની બબર પડ્યા પછી તેણે રહેવા દીધું હોત તો છેતરપિંડીના અને ખીન્ન માણસને બદલે પોતે ખોટી રીતે રજૂ થયાના ફેજદારી ગુનાને તેઓ પાત્ર થાત. આ બાબતમાં કાયદો જોતાં મને એમ લાગે છે કે એક માણસને બદલે ખોટી રીતે પોતે મત આપે તો ચૂંટણીના નિયમ પ્રમાણે ગુનો થાય. પણ અહીં તો પોતાનું ખરું નામ અને ઠેકાણું ભરીને તેણે ખીન્નું ઉમેદવારીપત્ર આપવાનું હતું. એટલે ગુનાની શંકાને માટે કારણ જ રહેતું નથી. વળી ખીન્નું ઉમેદવારીપત્ર જેને આધારે ભરી શકાય તે નિયમના અર્થ વિષે શ્રી નરીમાન શંકા ઉઠાવે છે. તેમને જો શંકા હતી તો તેમણે ખીન્ન કોઈની સલાહ કેમ ન લીધી ? શ્રી નરીમાન બાહોશ અને અનુભવી વકીલ છે તેથી જ હું આ દીકા કરું છું. આ બંધી હકીકતો ચોક્કસ એમ સૂચવે છે કે ચૂંટણીમાં ઊભા રહેવાની શ્રી નરીમાનને બિલકુલ મરજી જ નહોતી. સરદારના વર્ધાથી પાછા આવ્યા પછી તા. ૧૪મી ઓક્ટોબરે સરકાર ઉપર વિરોધનો તાર મોકલવામાં તેમણે જે ગલ્લાંતલ્લાં કર્યાં અને છેવટે પરાણે તાર ઉપર સહી કરી એ હકીકત ઉપર વિશેષ દીકાની જરૂર નથી. ”

હવે ખીન્ને મુદ્દો લઈએ. એ મુદ્દા ઉપર શ્રી નરીમાનની ફરિયાદની વિગતો આ પ્રકરણના પહેલા ભાગમાં આવી જાય છે. એટલે અહીં માત્ર શ્રી બહાદુરજીના ચુકાદાનો જ સાર આપીશું. શ્રી બહાદુરજી કહે છે કે,

Gandhi Heritage Portal

“શ્રી નરીમાને બહુ લાંબું નિવેદન મારી પાસે રન્હુ ક્યું” છે. તેમના કહેવાનો સાર એ નીકળે છે કે કોંગ્રેસી ધારાસભ્યોએ કોને પોતાનો નેતા ચૂંટવો એ બાબત પોતાનો કંઈ પણ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાનો સરદાર વલ્લભભાઈને અધિકાર ન હતો. તે ગમે તેમ હોય. મારી આગળ જે પુષ્કળ પુરાવા રન્હુ થયા છે તેમાંથી નેતાની ચૂંટણી બાબતની હકીકતો તારવી કાઢતાં તે બહુ સાદી અને સ્પષ્ટ જણાય છે. પુરાવા ઉપરથી એમ લાગે છે કે કોને નેતા ચૂંટવો એ વિષે પહેલો વિચાર શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડે, શ્રી શંકરરાવ દેવ, તથા શ્રી અચ્યુત પટવર્ધને ૧૯૩૭ના ફેબ્રુઆરીના છેલ્લા અઠવાડિયામાં કર્યો. અને તેમનો અભિપ્રાય એવો થયો કે શ્રી નરીમાન અથવા તો શ્રી મુનશીને નેતા બનાવવા એ યોગ્ય નથી. તેમનો વિચાર સરદાર વલ્લભભાઈને જ નેતા બનાવવાનો હતો અને તેઓ જ ના પાડે તો શ્રી ખેરને તેઓ નેતા બનાવવા ઇચ્છતા હતા. તે ઉપરથી તેમણે શ્રી વલ્લભભાઈને આગ્રહ કર્યો અને પંડિત જવાહરલાલજીને તથા મહાત્મા ગાંધીને પણ તેમને કહેવા કહ્યું. પણ સરદારે માન્યું જ નહીં. એટલે તેમણે શ્રી ખેરનું નામ સૂચવ્યું અને એમને વિષે શ્રી સરદારનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. સરદારે કહ્યું કે નેતાની ભારે જવાબદારી ઉઠાવવા શ્રી ખેર તૈયાર થતા હોય તો મારો કશો વાંધો નથી. તે ઉપરથી માર્ચની ૨૭, ૩૭ના અરસામાં મુંબઈમાં તેઓ શ્રી ખેરને મળ્યા. પુરાવા ઉપરથી જણાય છે કે શ્રી ખેરને નેતા થવાનું કહેવામાં આવતું હતું તે હકીકતથી શ્રી નરીમાન અબ્દાલ નહોતા. તે જ અરસામાં શ્રી નરીમાનની સરદાર સાથેની વરલીવાળી મુલાકાત થઈ. એ મુલાકાતમાં સરદારે શ્રી નરીમાનને સાફ જણાવ્યું કે તમને નેતા બનાવવામાં આવે એ વાતને મારો ટેકો નથી. ૧૯૩૪ની વડી ધારાસભાની ચૂંટણી પ્રસંગે શ્રી નરીમાને જે વર્તન બતાવેલું તેથી એમને વિષે પોતાને અસંતોષ છે એ પણ તેમણે કહ્યું. સાથે સાથે એ પણ જણાવ્યું કે સઘળા ધારાસભ્યો તમને નેતા બનાવવા ઇચ્છતા હશે તો હું તેનો સક્રિય વિરોધ કરીશ નહીં. પછી ૧૦મી માર્ચે મુંબઈ શહેરના ધારાસભ્યોની સભા થઈ જેના શ્રી નરીમાન પ્રમુખ હતા. એ સભામાં ઠરાવવામાં આવ્યું કે પક્ષના નેતા તથા હોદ્દાઓની ચૂંટણી સર્વાનુમતે થવી જોઈએ. વધુમાં એમ પણ ઠરાવવામાં આવ્યું કે સરદાર વલ્લભભાઈએ કર્ણાટક તથા મહારાષ્ટ્રના આગેવાનોને મળીને તેમના વિચારો જાણી લેવા, જેથી નેતાની ચૂંટણીની સભામાં સર્વાનુમતે કામ થાય. મુંબઈના આ ઠરાવોની જાણ શ્રી નરીમાને જ સરદારને કરી હતી.

“મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકના સભ્યો તા. ૧૧મી માર્ચે મુંબઈમાં આવ્યા અને સરદારગૃહમાં ઊતર્યા. સરદારગૃહમાં શું શું બન્યું એ વિષે શ્રી નરીમાને તથા શ્રી દેશપાંડે, શ્રી દેવ તથા શ્રી પટવર્ધને પોતાનાં નિવેદનો આપ્યાં છે. પણ નરીમાન ત્યાં હાજર નહોતા એટલે મારે શ્રી દેશપાંડે, શ્રી દેવ તથા શ્રી પટવર્ધનનાં નિવેદનો ઉપર જ આધાર રાખવાનો રહે છે. તેમના નિવેદનનો મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે જિલ્લાના નેતાઓનો હક હતો તેમ ફરજ પણ હતી કે પોતપોતાના જિલ્લાના ધારાસભ્યોને નેતાની ચૂંટણી બાબત દોરવણી આપવી. આ હક અને ફરજની રૂએ શ્રી નરીમાન, જેમને તેઓ વર્ષોથી ઓળખતા હતા તેમની વિરુદ્ધ

સ. ૨-૧૭

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

તેમણે અભિપ્રાય આપ્યો અને પોતાના અભિપ્રાય માટેનાં કારણો પણ જણાવ્યાં. તેમણે પોતાના નિવેદનમાં જણાવ્યું છે કે વર્ધામાં શ્રી ખેરના નામની વાત નીકળી હતી અને પંડિત જવાહરલાલજી અથવા ગાંધીજીએ તેમને વિષે નાપસંદગી બતાવી ન હતી. મહારાષ્ટ્ર તથા ક્ષણિકના મોટા ભાગના ધારાસભ્યોનાં નિવેદનો મારી પાસે આવ્યાં છે. તેઓ દેશપાંડે, દેવ અને પટવર્ધનની વાતનું સમર્થન કરે છે.

“તા. ૧૨મી માર્ચે આખા પ્રાંતના ધારાસભ્યોની મુંબઈમાં જે સભા થઈ તેમાં છાપાંવાળાઓને હાજર રહેવા દેવામાં આવ્યા નહોતા. શ્રી નરીમાન પણ એ સભામાં ગેરહાજર હતા. એટલે એ સભા વિષે છાપાંઓના અથવા શ્રી નરીમાનના અહેવાલો ઉપર આધાર રાખી શકાય નહીં. સભામાં હાજર રહેલા માણસોનો આપેલો અહેવાલ એ જ યોગ્ય પુરાવો ગણાય. હાજર રહેલા ધારાસભ્યોનાં નિવેદનો કાળજીપૂર્વક વાંચી જતાં ચોખ્ખું જણાય છે કે સભાનું કામ બહુ વ્યવસ્થિત રીતે અને ૧૦મી માર્ચે મુંબઈની સભાએ જે ઠરાવ કર્યો હતો તેને અનુસરીને જ ચાલ્યું હતું. પહેલાં અવૈધ રીતે નળી લેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો કે મોટી બહુમતી કોની તરફેણમાં છે. બધા જ ધારાસભ્યો જેમણે મારી પાસે નિવેદનો રજૂ કર્યાં છે તેઓ કહે છે કે બહુમતી શ્રી ખેરની તરફેણમાં હતી, અને સરદાર વલ્લભભાઈએ કોઈના ઉપર અસર પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો ન હતો. માત્ર એ કે ત્રણ ધારાસભ્યો જણાવે છે કે શ્રી નરીમાનને કેમ ન ચૂંટવા નેઈએ એવું સરદાર વલ્લભભાઈને પૂછવામાં આવતાં તેમણે જવાબ આપેલો કે શ્રી નરીમાન નેતા થાય એ મને પસંદ નથી, પણ તમારે બધાને નરીમાનને નેતા બનાવવા હોય તો બનાવી શકો છો. આને સરદારે ગેરવાજબી દબાણ વાપર્યું એમ કહી શકાય નહીં. રજૂ થયેલાં નિવેદનો ઉપરથી એમ પણ જણાય છે કે મોટી બહુમતી શ્રી ખેરની તરફેણમાં હોઈને એમના નામની રીતસર દરખાસ્ત મૂકવામાં આવી અને કોઈના પણ વિરોધ વિના તે પસાર થઈ. એટલે સરદાર વલ્લભભાઈએ કે બીજા કોઈએ ગેરવાજબી દબાણ વાપર્યું એમ સાબિત થતું નથી. તા. ૯મી માર્ચે સરદાર વલ્લભભાઈએ શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડેને તથા શ્રી શંકરરાવ દેવને તાર કરીને મુંબઈ આવવા કહ્યું એ વસ્તુ ઉપર શ્રી નરીમાન બહુ ભાર મૂકે છે. પણ રજૂ થયેલા પુરાવા ઉપરથી શ્રી નરીમાન તારમાંથી જે અર્થ કાઢે છે તે અર્થ કાઢવાને કંઈ જ કારણ મળતું નથી. એ તારનો હેતુ શો હતો તે બાબત શ્રી દેવ તથા શ્રી પટવર્ધને તા. ૯મી જૂને અને શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડેએ તા. ૧૧મી જૂને પોતાનાં નિવેદનો બહાર પાડ્યાં છે, તે શ્રી નરીમાનના અનુમાનની વિરુદ્ધ નથી છે. વળી તા. ૧૬મી જૂને એક નિવેદન બહાર પાડીને અને તા. ૧૭મી જૂને કાળજી લખીને પંડિત જવાહરલાલજીએ આ તારોનો ખુલાસો આપ્યો છે. આ નિવેદનો ઉપરથી અને શ્રી જવાહરલાલજીના ખુલાસા ઉપરથી કોઈ પણ સમજદાર માણસને સંતોષ થવો નેઈતો હતો.

“મારી (શ્રી બહાદુરજી) પાસે કુલ ૮૩ નિવેદનો આવ્યાં છે. તે બધાં મેં શ્રી નરીમાનને બતાવ્યાં છે. તે બધાં તેઓ કાળજીપૂર્વક વાંચી ગયા છે અને કુલ

૫૮ નિવેદનોની તો તેમણે નક્કો કરી લીધી છે અથવા તેમાંથી ઉતારા લીધા છે. પોતાના કેસની દલીલો કરવાની પણ તેમને તક આપવામાં આવી છે. એ બધા ઉપરથી મારો નિર્ણય એ છે કે ૧૯૩૪ની વડી ધારાસભાની ચૂંટણી બાબતમાં શ્રી નરીમાન ઉપર જે આક્ષેપો મૂકવામાં આવ્યા છે તે સાબિત થાય છે અને ૧૯૩૭ની નેતાની ચૂંટણી બાબતમાં શ્રી નરીમાને સરદાર વલ્લભભાઈ ઉપર જે આક્ષેપ મૂક્યો છે તે પુરવાર થતો નથી.”

ગાંધીજીએ આ ફેંસલાની સાથે પોતાની સંમતિ દર્શાવતી નીચે પ્રમાણેની નોંધ લખી છે :

“શ્રી નરીમાન-સરદાર કેસની બાબતમાં શ્રી બહાદુરજી પોતાનો ફેંસલો લઈને મારી પાસે આવ્યા છે. આ કેસ મેં સાર્વજનિક હિતની ખાતર જ હાથમાં લીધો. તેમાં બહુ સંકોચપૂર્વક મેં શ્રી બહાદુરજીની મદદ માગી અને તે તુરતાતુરત એમણે આપી. પોતે માથે લીધેલા કામને ન્યાય આપવાને માટે કેટલી મહેનત કરવી પડશે તેનો તેમને પ્રથમ ખ્યાલ નહીં હોય. તેમની ક્રીમતી મદદ વિના હું શું કરી શક્યો હોત તે હું જાણતો નથી. તેમનો ચુકાદો એમ સાથે વાંચી ગયા. મેં થોડા ફેરફાર સૂચવ્યા તે તેમણે તરત જ સ્વીકારી લીધા. એ બાદ કરતાં આખો ચુકાદો પૂરેપૂરો એમનો પોતાનો જ છે. મારી સાથે અગાઉથી કોઈ પણ જાતની મસલત કર્યા વિના તેઓ એ નિર્ણય પર આવ્યા છે. તેમણે આપેલી દલીલો તથા નિર્ણયો સાથે હું સંમત થાઉં છું.

“લોકો જોશે કે તેમના નિર્ણયો શુદ્ધ ન્યાયયુક્ત છે. અને પક્ષકારોને રબૂ થયેલો પુરાવો જોઈ જવાની, તેની નક્કો લેવાની તથા કોઈ સાક્ષીની સર-તપાસ અથવા ઊલટતપાસ કરવી હોય તો કરવાની બંધી તકો આપવામાં આવી હતી. પણ એવી મૌખિક તપાસ કરવાની પક્ષકારોએ ના પાડી. કેસમાં કુલ ૮૦ સાક્ષીઓ છે અને તેમનો પુરાવો જથ્થાબંધ છે. જોકે તેમાંના ઘણા-ખરો અમારી સામેના બે મુદ્દા સાથે બિલકુલ અપ્રસ્તુત છે. શ્રી નરીમાનને પોતાની પાસે જે પુરાવો હોય તે મારી આગળ લાવવાની પૂરી છૂટ આપવામાં આવી હતી. જે જે માણસોનાં તેમણે નામ આપ્યાં, તેમને અંગત કાગળો મેં લખ્યા છે. પુરાવા માટે મેં જાહેર અપીલ કરી તેના જવાબમાં મોટા ભાગના ધારા-સભ્યોએ પોતાનાં નિવેદનો મોકલી આપ્યાં છે.

“મારે આથી વિશેષ ફરજ બજાવવાની ન હોત તો વધુ કશું કહેવાપણું રહેતું નથી. પણ મને જે પુરાવો મોકલવામાં આવ્યો તેમાંથી કેટલીક વસ્તુઓ મને જાણવા મળી છે તેનો ઉલ્લેખ મારે કરવો જોઈએ. શ્રી નરીમાને છાપાંઓમાંના ઉતારાની ઘણી કાપડીઓ મને મોકલી છે. તે વાંચતાં બહુ દુઃખ થાય એવું છે. આ કેસમાં સરદાર કોમી વલ્લભજી પ્રેરાયા હતા એવો છાંટાભાર પુરાવો ન હોવા છતાં વર્તમાનપત્રોએ એવાં સૂચનો કર્યાં છે કે શ્રી નરીમાનને નેતા નહીં ચૂંટવામાં કોમી વલ્લભજી ભાગ લેજો. આવાં સૂચનો કરીને વર્તમાનપત્રોએ મુંબઈના સાર્વજનિક જીવનની ભારે અસેવા કરી છે. મને ખુશી થાય છે કે શ્રી નરીમાને પોતે આવાં સૂચનોનો ઈન્કાર કર્યો છે.

“સરદાર સામેની શ્રી નરીમાનની ક્રિયાદોનો સાર કાઢીએ તો તે આટલો નીકળે છે. તા. ૩૭ માર્ચે સરદારે નરીમાનને કહ્યું કે તેમને તેઓ મદદ કરી શકશે નહીં. અને એ પ્રમાણે તેમણે મદદ કરી પણ નહીં. એ તો સ્પષ્ટ છે કે સરદારના જેટલી લાગવગ ધરાવનાર માણસ ગ્યારે નિષ્ક્રિય રહે ત્યારે તેમનું એ વલણ જરૂર શ્રી નરીમાનની વિરુદ્ધમાં જાય. પણ તે માટે સરદારને દોષ દઈ શકાય નહીં. મને તો લાગે છે કે શ્રી નરીમાન ભૂલી જાય છે કે મુંબઈ શહેર એટલે આખો મુંબઈ પ્રાંત નથી. જે ખરેખર મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકનો તેમના ઉપર વિશ્વાસ હોત તો સરદારની નિષ્ક્રિયતા તેમને જરાય ખાધા કરત નહીં. આજે પણ ધારાસભ્યો શ્રી ખેરને રાજીનામું આપવાનું કહે અને તેમની જગ્યાએ શ્રી નરીમાનની ચૂંટણી કરે તો તેમ કરતાં તેમને કોઈ અટકાવી શકતું નથી. સરદારની જખરદસ્ત લાગવગને કારણે આવો કશો ફેરફાર થવો અશક્ય છે એમ સૂચવવું એ વિચારહીન છે. એક માણસ ગમે તેટલો શક્તિશાળી હોય પણ ૯૦ માણસોને લાંબા વખત સુધી દબાવી શકે નહીં.”

“પરિસ્થિતિનું મારું પૃથક્કરણ એ છે કે શ્રી નરીમાને ધારાસભ્યો ઉપરના પોતાના પ્રભાવની વધારેપડતી આંકણી કરી અને પોતાને મળેલી હારથી તીવ્ર નિરાશા અનુભવી. તેમની વિવેકશક્તિ બહાર મારી ગઈ. મારી આગળ કરેલાં તેમનાં નિવેદનોથી આ વસ્તુ સાબિત થાય છે. પણ તેમના સલાહકારોએ અને વર્તમાનપત્રોના પ્રચારે તેમના આ ભ્રમને ઉત્તજન આપ્યું. આં શબ્દો લખતાં મને જરાય ખુશી થતી નથી. પણ જે તેમનો એક મિત્ર છે અને તેમનો હિતચિંતક છે અને કોંગ્રેસની કારોબારીમાં તેમને દાખલ કરવામાં જેનો કંઈક હિસ્સો છે તે પોતાનું ઉદ્વિગ્ન હૃદય ખેલે, જેથી તેમની આંખો ખૂલે એ આશાએ જ મેં આ શબ્દો લખ્યા છે.”

તા. ૧૪મીએ, ફેબ્રુઆરી દિવસે શ્રી નરીમાનને વર્ધા બોલાવવામાં આવ્યા હતા પણ તેઓ આવી ન શક્યા. એટલે શ્રી બહાદુરજી સાથે મહાદેવભાઈ મુંબઈ ગયા. તા. ૧૫મીએ શ્રી નરીમાનને શ્રી બહાદુરજી ઓફિસે પોતાના ઍરિસ્ટરને સાથે લાવવા હોય તો લઈને બોલાવ્યા. એ પ્રમાણે શ્રી નરીમાન શ્રી બહાદુરજી ઓફિસમાં પોતાના ઍરિસ્ટર સાથે ગયા. ગાંધીજીની એવી સૂચના હતી કે શ્રી નરીમાન ફેબ્રુઆરી વાંચીને પોતાના વર્તન બદલ જાહેરમાં દિલગીરી દર્શાવવાનું કપૂલ કરે તો ફેબ્રુઆરી બહાર ન પાડવો, પણ ગાંધીજીએ શ્રી નરીમાનની દિલગીરી સાથે પોતાનું એક નિવેદન બહાર પાડવું. શ્રી નરીમાન કાળજીપૂર્વક ફેબ્રુઆરી વાંચી ગયા અને પોતાના ઍરિસ્ટર સાથે મસલત કરી તેમણે ગાંધીજીની સૂચના માન્ય રાખી. એટલે તા. ૧૬મીએ ગાંધીજીએ વર્ધાથી નીચે પ્રમાણે નિવેદન બહાર પાડ્યું :

“નરીમાન-સરદાર કેસમાં શ્રી બહાદુરજી તથા હું એકબીજાથી સ્વતંત્ર રીતે વિચારપૂર્વક જે નિર્ણય ઉપર આવ્યા છીએ તે બહાર પાડવાને બદલે શ્રી નરીમાને કરેલું નિવેદન પ્રબળ આગળ મૂકતાં મને આનંદ થાય છે. મેં એક દુઃખદાયક

ફરજ માથે લીધી હતી. અને મારી વિનંતીથી શ્રી બહાદુરજીએ તેમાં મને સાથ આપવાનું સ્વીકાર્યું હતું. તેમની કીમતી મદદ વિના અને તેમણે જે અસાધારણ શ્રમ ઉઠાવ્યો છે તે વિના, અત્યારની મારી તબિયતમાં આ બોલે ઉપાડતાં હું તૂટી નત. મારી આગળ શોકબંધ પુરાવો રહી કરવામાં આવ્યો છે. તેની એકે-એક લીટી હું વાંચી ગયો છું. એ બધાં કાગળિયાં મેં બહાદુરજીને મોકલી આપ્યાં. તેઓ તમામ પુરાવાની એકેએક લીટી વાંચી ગયા એટલું જ નહીં પણ તેમાંથી તેમણે લાંબી નોંધો પણ કરી છે. ૧૯૩૪ની ચૂંટણીના અટપટા કેસને લગતો કાયદો પણ તેઓ વાંચી ગયા છે અને મારાથી સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો ચુકાદો તેમણે આપ્યો છે. તે લઈને તેમણે સેવાગ્રામ આવવાની કૃપા કરી.

“તા. ૧૪મીનો આખો દિવસ એમણે લખેલો ફેંસલો વાંચવામાં અને વિચારવામાં અમે ગાળ્યો. પછી મેં મારી સંમતિદર્શક નોંધ લખી. મેં આશા રાખી હતી કે શ્રી નરીમાન પણ તે દિવસે અમારી સાથે હશે. પણ તેઓ આવી શક્યા નહીં. પછી મેં સૂચવ્યું કે મુંબઈ જઈને શ્રી બહાદુરજી, શ્રી નરીમાનને પોતાની પાસે બોલાવે. ફેંસલો તથા મારી નોંધ વાંચીને પ્રતીતિપૂર્વક તેઓ તેનો સ્વીકાર કરે. અને પોતાના તરફથી બહાર નિવેદન કાઢે, તો અમારે એ ફેંસલો બહાર ન કરવો પણ પક્ષકારોને એક એક નક્કલ આપીને સંતોષ માનવો, એવી મેં સૂચના કરી. એ શ્રી બહાદુરજીને ગમી. ગુરુવારે રાત્રે શ્રી મહાદેવ દેસાઈને, શ્રી નરીમાનને મળવા મેં મુંબઈ મોકલ્યા. શ્રી નરીમાન પોતાના ઍરિસ્ટર સાથે શ્રી બહાદુરજીની ઍડિસે ગયા અને એ ફેંસલો વાંચ્યો. હવે શ્રી નરીમાનનું નિવેદન બહાર આગળ મૂકતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે. મને પૂર્ણ આશા છે કે લોકો અને વર્તમાનપત્રો ભૂતકાળની તીખી અને અશોભતી ચર્ચા ભૂલી જશે. એ ચર્ચાને લીધે મુંબઈની પ્રવૃત્તિમાંથી તેનો રોજનો ઉત્સાહ અને આનંદ લૂંટાઈ ગયો હતો.

“શ્રી નરીમાને વિચારપૂર્વક અને પૂરા હૃદયપૂર્વક જે એકરાર કર્યો છે તે માટે હું તેમને અભિનંદન આપું છું. શ્રી બહાદુરજીએ પણ બાંધી કર્તવ્યબુદ્ધિથી અને મારા પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે, મારી ઉપરના બોલમાં જે ભાગ લીધો છે તે માટે હું તેમનો અત્યંત ઋણી છું. શ્રી નરીમાનનું નિવેદન નીચે પ્રમાણે છે:

““ગાંધીજીએ મને વિશ્વાસમાં લઈને તેમણે કરેલી તપાસનો ચુકાદો મને બતાવ્યો તે માટે હું તેમનો આભારી છું. એ ચુકાદાનો મેં કાળજી-પૂર્વક અભ્યાસ કર્યો છે. મારી પસંદગીના ન્યાયાધીશો જેમને મારા મિત્રો ગણવાનો અધિકાર હું ભોગવું છું, તેમણે આપેલા ચુકાદાને મારે સ્વીકારી લેવો જોઈએ. એ ચુકાદો બહાર પાડવાનો તેમને અધિકાર હતો પણ તેમણે મને ઉદ્ધારતાપૂર્વક કહ્યું કે તેમના ચુકાદાથી મને સંતોષ થયો છે એવું હું બહાર નિવેદન કરું તો તેઓ એ બહાર નહીં પાડે. મેં એમની સૂચના સ્વીકારી લીધી છે અને તે પ્રમાણે બહારમાં આ નિવેદન કરું છું. મારી ખાતરી થઈ છે કે ૧૯૩૪ની વડી ધારાસભાની ચૂંટણીની બાબતમાં કોંગ્રેસના એક જવાબદાર હોદ્દેદાર તરીકે મારી ફરજમાં હું ચૂક્યો છું.

મારા કેટલાક મિત્રોને એવું માનવાને મેં કારણ આપ્યું છે કે મારી બેદરકારીથી મેં ગંભીર વિશ્વાસભંગ કર્યો હતો.

“ ૧૯૩૭માં મુંબઈની ધારાસભાના કોંગ્રેસપક્ષના નેતાની ચૂંટણી બાબતમાં હું દિલગીરી સાથે કબૂલ કરું છું કે મેં સામાન્ય વસ્તુસ્થિતિનો ખોટો ખ્યાલ રાખ્યો અને કેટલાક ધારાસભ્યોએ કરેલાં નિવેદનોને આધારે મેં માની લીધું કે મને અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે. મારા મિત્રોને અને કેટલાંક વર્તમાનપત્રોને એ માન્યતામાં મેં ભેળવ્યાં, એને પરિણામે ખૂબ કડવાશ થઈ અને કેટલાંક વર્તમાનપત્રોએ સરદાર વલ્લભભાઈ ઉપર કોમી દ્વેષભાવનું આરોપણ કર્યું. મેં પહેલાં જાહેરમાં કહ્યું છે અને અત્યારે ફરીથી કહું છું કે આ આરોપ તદ્દત પાયા વિનાનો છે. સરદારે જે કંઈ કર્યું હોય અથવા ન કર્યું હોય તે કર્તવ્યશુદ્ધિથી પ્રેરાઈને જ કર્યું હતું. હું દિલગીર છું કે આ અળવળે અંગત અને કોમી સ્વરૂપ પકડ્યું અને જે ફરિયાદ સાચી નહીં પણ કલ્પિત હોવાનું માનવાને લોકોને હક છે તે ફરિયાદની બાબતમાં મહાત્મા ગાંધી અને શ્રી બહાદુરજીનો આટલો બધો વખત લેવામાં હું કારણભૂત બન્યો.

“ આટલું કહ્યા પછી મને લાગે છે કે જે જનતાની આટલાં વર્ષો સુધી સેવા કરવાનો મેં દાવો કર્યો છે તે જનતાને મારે ઇન્સાફ આપવો જોઈએ. મારી ઉપરનો તેમનો વિશ્વાસ પૂરેપૂરો સ્થાપિત થાય એટલા માટે હું પૂરો વિચાર કરીને જાહેર કરું છું કે મારા હોદાઓની મુદત પૂરી થયે તે તે જગ્યાએ માટે હું ફરી ઊભો રહેવાનો ઇરાદો રાખતો નથી. એ હોદાઓ ઉપર રહ્યા વિના કોંગ્રેસની અને જનતાની સેવા કરવાનો મારો નિશ્ચય છે. જેથી કરીને કડવાશ અને દ્વેષ દૂર થાય અને શાંતિ અને મેળ ફરીથી સ્થાપિત થાય.”

આટલેથી આ પ્રકરણ પતી ગયું હોત તો એનો બહુ શુભ અંત આવ્યો ગણાત. પણ પાછળથી શ્રી નરીમાને જે વલણ લીધું તે જોતાં લાગે છે કે તેમનો એકરાર ખરા દિલનો ન હતો. એકરાર કર્યા પછી સાત જ દિવસે એટલે તા. ૨૩મી ઓક્ટોબરે શ્રી નરીમાને એંગ્લોરથી એક નિવેદન બહાર પાડીને આખી વાતને ફેરવી તોળી. તેઓએ કહ્યું કે,

“ માણસ ક્ષણિક ગાંડપણની સ્થિતિમાં આપઘાત પણ કરી બેસે છે. મનની નિરાશા અને અસ્થિર સ્થિતિમાં જ્યારે એને દાદ મેળવવાનો કોઈ આરો રહેતો નથી ત્યારે પોતાના મનની તંગ સ્થિતિ દૂર કરવા તે આવું પગલું લે છે. મારો કેસ પણ માનસિક નિરાશાને વખતે રાજદ્વારી આપઘાત કર્યાનો છે. વિવાદ આજી રાખીને હું મુંબઈના જાહેર જીવનને છિન્નભિન્ન કરી નાખું છું, કોંગ્રેસમાં વિનાશકારી ફાટફૂટ ઊભી કરું છું અને તમામ રાષ્ટ્રીય અને દેશહિતની પ્રવૃત્તિઓ થંભાવી દઉં છું એવો આરોપ મારી ઉપર મુકાયો હતો. વધારામાં એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે આ તકરારનો સંતોષકારક અંત ન આવે ત્યાં સુધી ગાંધીજીની તબિયત ઉપર તેની અસર થયાં જ કરવાની અને તેઓ પૂરેપૂરા સાબ નહીં થવાના.

મેં નિવેદન કર્યું તે પહેલાં મને એક તાર મળેલો, તેનો ભાવાર્થ આવો હતો. એટલે મારા રાજદારી મૃત્યુના હુકમ ઉપર મેં સહી કરી. ૧૯૩૪ની વડી ધારા-સભાની ચૂંટણીમાં મારાથી ગફલત થઈ હશે, હું ખેદરકાર રહ્યો હોઈશ, અને ઉતાવળમાં મેં કંઈ કરી નાખ્યું હશે. પણ મારી દલીલ એ હતી કે તે વખતે મુંબઈમાં કોંગ્રેસ ભરાવાની હતી અને સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ તરીકે તેની તમામ જવાબદારી મારે માથે હતી. એટલે મારે ખીન્ન તમામ કામો છોડી દેવાં પડ્યાં હતાં. હું ચૂંટણીના કામ પાછળ પણ કશું ધ્યાન ન આપી શક્યો. પણ ચૂંટણીના કામની જવાબદારી તો મારી ગણાય જ, એટલે એ કામ વિષે ખેદરકારી રાખીને મેં વિશ્વાસભંગ કર્યો એવું માનવામાં આવ્યું. તેને લીધે આ ચુકાદાને મારે સ્વીકારવો પડ્યો. મારા લવિષ્યના કામ માટે હું કહીશ કે, જે કોંગ્રેસની મેં આટલી નિમકહલાલીથી સેવા કરી છે, આટલાં વર્ષોથી જેને હું નિષ્ઠાપૂર્વક વળગી રહ્યો છું અને જેને ખાતર મેં મારા સર્વસ્વનો ભોગ આપ્યો છે તેમાંથી મને કાઠી મૂકવાના વ્યવસ્થિત પ્રયત્નો થતા હોવા છતાં એ સંસ્થાને હું છેવટ સુધી વળગી રહેવાનો છું.”

આમ શ્રી નરીમાન નામકર ગયા એટલે પોતાનો ચુકાદો વર્કિંગ કમિટીને સોંપ્યા સિવાય ગાંધીજી પાસે ખીન્ને માર્ગ રહ્યો નહીં. કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે પંડિત જ્વાહરલાલજીને તેમણે કલકત્તામાં તા. ૨૭ નવેમ્બરે નીચે પ્રમાણે કાગળ લખ્યો :

“ શ્રી નરીમાને તમારી સાથેના તથા મારી સાથેના પત્રવ્યવહારમાં જે બે મુદ્દા જણાવેલા તે ઉપર તપાસ સમિતિએ આપેલો ફેંસલો આ સાથે મોકલી આપું છું. મને લાગ્યું હતું કે આ ફેંસલો બહાર પાડવાને બદલે પોતાનો એકરાર બહાર પાડવાની મારી સૂચના શ્રી નરીમાને સ્વીકારી લીધી એટલે જે તપાસ પાછળ મારે ધણી જહેમત ઉઠાવવી પડી છે તે તપાસનો અંત આવશે.

“ પણ શ્રી નરીમાને પોતાનો એકરાર છાયાં મારફત પાછો ખેંચી લીધો છે એટલે સ્થિતિ બદલાઈ ન્થ છે. શ્રી નરીમાનના છેલ્લા નિવેદનમાંથી એમના મનની દુઃખદ અવસ્થાનો ખ્યાલ આવે છે. શ્રી નરીમાનની કબૂલાતમાં ઉઘાડું અસત્ય રહેલું છે તે મેં શ્રી નરીમાનને લખેલા મારા કાગળમાં બતાવી આપ્યું છે. હકીકત એ છે કે શ્રી નરીમાને પોતે આ તપાસ માગી લીધી છે. ૧૯૩૪ની મુંબઈની ચૂંટણીમાં તેમણે ગંભીર વિશ્વાસભંગ કર્યો એવા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના આક્ષેપની તપાસ ઇરાદાપૂર્વક તેમણે જ ઇન્કારી છે. તમારી ઉપરના શ્રી નરીમાનના કાગળમાં નીચેનું વાક્ય છે :

“ આવા સ્વતંત્ર પંચની તપાસના ચુકાદા પ્રમાણે હું ૨૦૪ પણ ગુનેગાર ઠરું તો તમે અથવા તો ખીન્ન કોઈ અધિકારી જે સન્ન ફરમાવશે તે હું ખુશીથી સહી લઈશ. પણ તે સાથે જ જે ખીન્ને પક્ષ ગુનેગાર ઠરે તો તેની સાથેના અંગત સંબંધો અથવા તો તેની અંગત પ્રતિષ્ઠાનો જરા પણ વિચાર કર્યા વિના તેને એવી જ સન્ન ફરમાવવી નેઈશે.”

“ મારી ઉપરના કાગળમાં (અત્યારે તેની નકલ મારી પાસે નથી) તેઓ આથી પણ આગળ ગયા છે અને તેમણે કહ્યું છે કે સરદારના આરોપ પ્રમાણે

તેઓ જે ગુનેગાર માલૂમ પડશે તે તેઓ પોતે જ કોઈ પણ હોદ્દા અથવા જવાબદારીના સ્થાન માટે પોતાને નાલાયક ગણશે.

“મારો એવો અભિપ્રાય છે કે શ્રી નરીમાને પોતાના વર્તનથી પોતાને કોઈ પણ જવાબદારીનું સ્થાન ધરાવવાને નાલાયક સાબિત કર્યા છે. એટલા જ ખાતર નહીં કે ૧૯૩૪ની ચૂંટણીમાં ગંભીર વિશ્વાસભંગ કર્યા માટે તેઓ ગુનેગાર ઠર્યા છે અને સરદાર વલ્લભભાઈ સામે મૂકેલા આક્ષેપો તેઓ સાબિત કરી શક્યા નથી, પણ એટલા માટે કે તેમના પત્રવ્યવહારમાં દેખાઈ આવતા તેમના પાછળના વર્તનથી અને ખાસ કરીને તે પોતાના ઝેરિસ્ટરની હાજરીમાં સ્વતંત્રપણે કરેલા એકરારને તેઓ આવી કમનસીબ રીતે નામકર જાય છે તેથી તેમની એવી નાલાયકી સાબિત થાય છે.”

કલકત્તામાં મળેલી કોંગ્રેસ કારોબારીએ તે જ દિવસે આ વિષે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો :

“શ્રી નરીમાને ઉઠાવેલા મુદ્દા વિષે મહાત્મા ગાંધી તથા શ્રી બહાદુરજીના રિપોર્ટ ઉપર કારોબારીએ વિચાર કર્યો. તેની સાથે લખેલો મહાત્મા ગાંધીનો કાગળ તથા તપાસ સમિતિના રિપોર્ટની આખતમાં શ્રી નરીમાને કરેલાં બે નિવેદનો પણ કારોબારીએ ધ્યાનમાં લીધાં. પંચે આપેલો ફેંસલો, શ્રી નરીમાને કરેલો તેનો સ્વીકાર તથા પાછળથી કરેલી તેની નાકબૂલાત, એ અધું જેતાં કમિટીનો એવો અભિપ્રાય થાય છે કે શ્રી નરીમાનનું વર્તન એવું છે કે કોંગ્રેસમાં કોઈ પણ જવાબદારીનું કે વિશ્વાસનું સ્થાન ધરાવવાને તેમને કમિટી નાલાયક ઠરાવે છે.”

આ ઠરાવ અહાર પડ્યો તેની સાથે જ શ્રી નરીમાન વીર્ય્યા. ગાંધીજી ઉપર પક્ષપાત કર્યાના તથા પોતે આપેલાં વચનો નહીં પાળ્યાના આક્ષેપો તે તેમણે કર્યા જ. પણ સાથે શ્રી બહાદુરજીને તથા પંડિત જવાહરલાલજીને પણ છોડ્યા નહીં. ઉપરાઉપરી નિવેદનો અહાર પાડીને, એની એ વાત તેમણે ફરી ફરીને લખ્યાં કરી. પછી શ્રી વેલીંકર ઝેરિસ્ટર પાસે ગાંધીજી અને બહાદુરજીનો ફેંસલો ફરી તપાસાવ્યો અને તેમનો અભિપ્રાય પોતાના લાભમાં મેળવ્યો. એ વિષે મહાદેવભાઈએ તા. ૨૫-૧૧-૩૭ના રોજ સરદાર ઉપર લખેલા કાગળમાંથી નીચેનો ઉતારો આપવા જેવો છે :-

“ઝેરિસ્ટર વેલીંકરે આપેલો અભિપ્રાય ઠાંકીને શ્રી નરીમાને જે નિવેદન અહાર પાડ્યું છે તે છાપાંમાં આપુજીએ જેવું. એમને પોતાને તે લાગે છે કે વેલીંકરનો અભિપ્રાય મચરડેલો છે. મુખ્ય મુદ્દાની વાત છોડીને જે વાતની બહુ કિંમત નથી તે વાત ઉપર જ તેણે ભાર મૂક્યો છે. આપુ કહે છે કે તમારે આ અભિપ્રાયનો બરાબર જવાબ અપાવવો જોઈએ. શ્રી મૂલાભાઈને અથવા શ્રી મોતીલાલ સેતલવડને લખવું જોઈએ. તેમણે આખી વસ્તુનો કાયદાની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરીને પોતાનો અભિપ્રાય આપવો જોઈએ એમ આપુ કહે છે. બીજી બે આખનો, કે નરીમાને તપાસ માગી જ નહોતી અને જજમેન્ટ વગેરે છાપવામાં ગાંધીજીએ

વચનભંગ કર્યો છે એ વિષે એક ટૂંકો કાગળ બહાર પાડવાનું કહ્યું છે એ હું બહાર પાડીશ.”

પણ સરદારે તો શ્રી ભૂલાભાઈને કે શ્રી મોતીલાલ સેતલવડને લખ્યું જ નહીં. શ્રી નરીમાન છાપાંમાં ગમેતેમ લખ્યાં કરે એની એમને પરવા નહોતી. એમને તો ગાંધીજીના અને બહાદુરજીના ફેંસલાથી પૂરેપૂરો સંતોષ હતો. શ્રી ભૂલાભાઈએ લાલા લજપતરાયની પુણ્યતિથિને દિવસે ભાષણ આપતાં આ પ્રકરણનો ઉલ્લેખ કરી કહ્યું કે પોતે પસંદ કરેલા પંચના ફેંસલા ઉપર વળી અપીલ તે શી હોય? એ ફેંસલાની ફરી તપાસ થવી જોઈએ એવું મેં ન્યારે છાપામાં વાંચ્યું ત્યારે આશ્ચર્ય થયું. આબરૂદાર માણસના વચન જેવી ચીજ જીવનમાં હોવી જ જોઈએ. આપણે પંચને જાતે જ પસંદ કરીએ તો પછી એ પંચ જે ચુકાદો આપે તે આપણને ગમતો હોય કે ન ગમતો હોય તોપણ સ્વીકારી લેવો જોઈએ. શ્રી નરીમાને તો શ્રી ભૂલાભાઈના આ ભાષણનો પણ તા. ૧૯મી નવેમ્બરે લાંબો જવાબ આપ્યો અને ત્યાર પછી પણ ન્યારે ન્યારે સહેજ પણ તક મળી ત્યારે ત્યારે આ ચર્ચા છાપાંઓમાં જાગતી જ રાખી. હું કોલેજમાં ભણતો ત્યારે અમારા પ્રિન્સિપાલ એક સ્કોચ ડોશીની અમને વાત કરતા. તે કહેતી કે હું કોઈની પણ વાત માનવા તૈયાર છું પણ મને મનાવી શકે એવો માણસ હોય તો મારી પાસે લાવો. (I am prepared to be convinced, but show me the man who can convince me.) તેમ શ્રી નરીમાન પણ પંચનો ફેંસલો કબૂલ રાખવા તૈયાર હતા પણ એ ફેંસલો ન્યાયી હોય તો ને?

કોંગ્રેસ કારોબારીનો ઠરાવ સને ૧૯૩૭ની આખરમાં થયો. ત્યાર પછી બરાબર દસ વર્ષે એટલે ૧૯૪૭ની આખરમાં પોતાના વર્તન માટે સરદાર સમક્ષ શ્રી નરીમાને દિલ્લીની દર્શાવી અને તેઓ ફરી કોંગ્રેસમાં દાખલ થયા. તે વખતે મુંબઈ કોર્પોરેશનની ચૂંટણી થવાની હતી તેમાં કોંગ્રેસપક્ષ તરફથી તેઓ ઊભા રહ્યા, ચૂંટાયા અને પાછળથી પક્ષના નેતા પણ બન્યા. પરંતુ તેઓ ઝાઝો વખત કામ કરી શક્યા નહીં. તેઓ એક કેસને અંગે દિલ્લી ગયા હતા. એક હોટેલમાં ઊતર્યા હતા ત્યાં તા. ૪-૧૦-'૪૮ના રોજ રાતના એકાએક હૃદય અંધ પડવાથી તેમનું અવસાન થયું. હોટેલવાળાએ સરદારને ખબર આપી એટલે તેમણે એક પારસી અમલદારને હોટેલમાં મોકલ્યા અને તેમના ભાઈ તથા પત્નીને ફોનથી ખબર આપી. બીજે દિવસે સવારે તેમના ભાઈ તથા પત્નીની ઇચ્છાનુસાર તેમના મૃતદેહને ખાસ વિમાનમાં મુંબઈ મોકલી આપવાની વ્યવસ્થા સરદારે કરી.

૨૧

હરિપુરા કોંગ્રેસ — ૧

દ્વૈઝપુરની કોંગ્રેસમાં જ સરદાર આવતા અધિવેશન માટે ગુજરાત તરફથી આમંત્રણ આપી આવ્યા હતા. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે દ્વૈઝપુર કોંગ્રેસ પછી પ્રાંતિક ધારાસભાઓની ચૂંટણીઓ થવાની હતી. એ ચૂંટણીઓનું કામ પૂરું થતાં જ ગુજરાતે કોંગ્રેસના અધિવેશનની તૈયારીઓ કરવા માંડી. ગ્રામપ્રદેશમાં કોંગ્રેસ ભરવાની પાછળ મુખ્ય હેતુ એ હતો કે ગ્રામજનતાને કોંગ્રેસનો વધુ રસ લાગે અને તેમનામાં જાગૃતિ આવે. કોંગ્રેસે ગ્રામ-ઉદ્ધારની જે નવી પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી હતી તે પ્રવૃત્તિઓ વિષે પણ ગામડાંના લોકો વધારે સમજતા થાય અને તેમાં વધારે રસ લેતા થાય એ હેતુ પણ હતો. એટલે ગાંધીજીએ શરૂઆતમાં જ સરદારને અને ગુજરાતના ખીજા કાર્યકર્તાઓને કહી દીધું કે આ કોંગ્રેસમાં ખાદી અને ગ્રામઉદ્યોગનું વાતાવરણ પૂરેપૂરું હોવું જોઈએ. કોંગ્રેસને અંગે જે આંધકામ થાય તેમાં આસપાસના પ્રદેશમાંથી મળી આવતી ચીજો જ વપરાવી જોઈએ; ખોરાકમાં હાથધંટીએ દળેલો આટો, હાથે ખાંડેલા ચોખા તથા ઘાણીનું તેલ વપરાવું જોઈએ; એટલું જ નહીં પણ ગાયનું જ દૂધ, ઘી, માખણ, વગેરે વપરાવું જોઈએ. પહેલાં તે ગાંધીજીને એવો આગ્રહ હતો કે ત્યાં જે ખાનગી હોટેલો, વીશીઓ વગેરે ખોલાય તેમાં પણ આવો જ આગ્રહ રાખવામાં આવે. પણ કાર્યકર્તાઓએ જ્યારે કહ્યું કે એ બધાને પહોંચી વળવું અમારા ગભ ઉપરવટનું થઈ પડશે ત્યારે ગાંધીજીએ પોતાનો આગ્રહ છોડી દીધો અને કોંગ્રેસના રસોડા પૂરતો જ એ આગ્રહ મર્યાદિત કરવામાં આવ્યો.

દ્વૈઝપુરના અનુભવ ઉપરથી એટલું તો જણાયું હતું કે કોંગ્રેસ માટે જે સ્થળ પસંદ કરવામાં આવે ત્યાં વિશાળ ખુલ્લી જગ્યા હોવી જોઈએ અને પાણીની પુષ્કળ સગવડ હોવી જોઈએ. સ્થળ પસંદ કરવા એક ખાસ કમિટી નીમવામાં આવી. તેમણે ત્રણેક સ્થળોની ભલામણ કરી. સરદારે તે સ્થળો જાતે જોઈ છેવટે આરડોલી તાલુકામાં હરિપુરા ગામની પાસે તાપી નદીના કિનારા ઉપરની વિશાળ જગ્યા પસંદ કરી. તેની પાસે જ માંડવીનું જંગલ આવેલું હતું એટલે ત્યાંથી વાંસ, વળીઓ, તથા ખીજું લાકડું તાપી નદીના વહેણમાં જ તરાપામાં લાવી શકાય એમ હતું. વળી વાંસનાં પાલાં તથા તાડ તથા નાળિયેરીનાં છટિયાંની સાદડીઓ નેટલી જોઈએ તેટલી એ જંગલમાં

૨૬૬

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

રહેનારા લોકો પાસે જ બનાવડાવી શકાય તેમ હતું. છતાં સરદારને એકલી પોતાની પસંદગીથી સંતોષ ન થયો. મે મહિનામાં ગાંધીજીને આરામ માટે વલસાડ પાસે દરિયા કિનારા પરના તીથલ સ્થળે સરદાર લઈ આવ્યા. તે વખતે શાન્તિનિકેતનથી શ્રી નંદલાલ બોઝને પણ ત્યાં બોલાવવામાં આવ્યા. કારણ આખી કોંગ્રેસને કળામય રીતે શણગારવાનું કામ નંદ્યાબુને સોંપવાનું હતું. સરદારે ગાંધીજી તથા નંદ્યાબુ પાસે જગ્યા પાસ કરાવી ત્યારે તેમને સંતોષ થયો. નંદ્યાબુએ કહ્યું કે આ સ્થળ એટલું રમણીય અને કુદરતી રીતે જ કળામય છે કે મારું કામ અહીં સહેલું થઈ જશે. ગાંધીજી પણ આ સ્થળ જોઈને અહીં ખુશ થયા. લગભગ પાંચસો એકરના વિશાળ પટમાં કોંગ્રેસનો પડાવ નાખવાનું નક્કી થયું. જમીનના માલિકો જેમાં લગભગ અડધા મુસલમાનો હતા તેમણે પોતાની અધી જમીન કોંગ્રેસને મફત વાપરવા માટે આપી.

ગાંધીજીનો બીજો આગ્રહ એ હતો કે, “આપણે ગામડામાં કોંગ્રેસ ભરીએ છીએ એટલે તેમાં અહીં ખર્ચ ન થવું જોઈએ, પાંચ હજાર રૂપિયાથી વધારે ખર્ચ થાય એ મને ગમે નહીં.” સરદારને તો ગામડામાં પણ ખૂબ સાધનસગવડો ઊભી કરવી હતી. પાંચ હજાર તો શું, પાંચ લાખ રૂપિયા ખર્ચ થાય તો તે માટે પણ તેઓ તૈયાર હતા. પણ ગાંધીજીની વાતનો સીધો વિરોધ શી રીતે કરાય? એટલે એમણે કહ્યું કે તમારા આશ્રમમાં શ્રી રામદાસ ગુલાંટી ઇન્જનેર છે, તેમને મને સોંપી દો. તમામ જાતનાં આંધકામની જવાબદારી હું તેમના ઉપર નાખીશ અને તેઓ મારી પાસે જેટલા પૈસા માગશે એટલા આપીશ. એમને જેટલા રૂપિયામાં કોંગ્રેસ કરવી હોય એટલામાં કરે!

આ સ્થળથી નજીકમાં નજીક રેલવે સ્ટેશન ૧૧ માઈલ દૂર હતું. તે ઉપરાંત ત્રીસેક માઈલના અંતરમાં બીજાં ત્રણ રેલવે સ્ટેશન હતાં. એ અંધાં સ્ટેશનોએથી કોંગ્રેસ સુધીના રસ્તા જિલ્લા લોકલ બોર્ડને તથા સરકારને કહી સમરાવવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. મઢીથી કોંગ્રેસનગરનો અને નગરની અંદરનો મુખ્ય રસ્તો ડામરનો કરાવ્યો. જેથી ધૂળનો ઉપદ્રવ ન થાય. તે ઉપરાંત આસપાસનાં ગામડાંઓમાંથી આવવાના ગાડારસ્તા પણ ઠીકઠાક કરાવ્યા અને ત્યાં સ્થળે સ્થળે હરિપુરા કોંગ્રેસનો રસ્તો બનાવનારાં પાટિયાં મુકાવી દીધાં. કોંગ્રેસના સ્થળની નજીક કોઈ મોટું શહેર કે બજાર ન હતું, એટલે જોઈતી વસ્તુઓ અહીં આગળથી એકઠી કરવા માંડી.

શ્રી રામદાસ ગુલાંટીએ લગભગ ચાર માસ પહેલાં ત્યાં આવીને મુકામ નાખ્યો. તેમણે તમામ જમીનની સરવે કરી તથા ઊંચીનીચી જગ્યાઓનું લેવલ લઈ આખા કોંગ્રેસનગરનો નકશો તૈયાર કર્યો. સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓ

તો, દશેરાને દિવસે કોંગ્રેસનગરનું ખાતમુહૂર્ત કરવામાં આવ્યું તે પહેલાં ત્યાં જઈને પડ્યા હતા. કોંગ્રેસનગરનું નામ વિઠ્ઠલનગર રાખવામાં આવ્યું. તાપી નદીની સામી બાજુએની સડકથી બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલવેનું કીમ સ્ટેશન લાગુ પડતું હતું. એટલે એ રસ્તે આવનાર માણસો તથા વાહનોની સગવડ માટે તાપી નદી ઉપર હોડીઓ ગોઠવી એક કામચલાઉ પુલ બાંધવામાં આવ્યો. એ બાંધવ માં સુરત જિલ્લાના સમુદ્રકાંઠા પરના ખારવાઓએ બહુ સારી મદદ કરી. કોંગ્રેસ માટેની જમીન સાફ અને સરખી કરવામાં ટ્રેક્ટરવાળા શ્રી પશાભાઈ પટેલે મદદ કરી.

કોંગ્રેસને રસોડે ગાયનું ઘી, દૂધ પૂરું પાડવાની જવાબદારી મને સોંપવામાં આવી હતી. મેં સરદારને કહેલું કે આ કામ માટે ઓછામાં ઓછી પાંચસો ગાયોની ગૌશાળા અહીં આપણે ઊભી કરવી પડશે. આપણે વીણી વીણીને પસંદ કરીને આણેલી સુંદર ગાયો, પછીથી આસપાસનાં ગામોમાં વેચી દર્શનું એટલે એ ગામોમાં સારો ગૌપ્રચાર થશે અને ગામલોકોને પણ કાયમી ફાયદો થશે. આપણા ગૌપૂજક ગણુતા દેશમાં પાંચસો જતવાન ગાયો એકઠી કરવી એ સહેલી વાત ન હતી. પણ એ કામમાં સાગરમતી આશ્રમ ગૌશાળાના કાર્યકર્તાઓની તથા ડેરી નિષ્ણાત શ્રી દિનકર પંડ્યા તથા શ્રી પન્નાલાલ ઝવેરીની મને સારી મદદ હતી, એટલે કોંગ્રેસના અધિવેશનના એક મહિના પહેલાં પાંચસો ગાયોની ગૌશાળા અમે વ્યવસ્થિત ચાલુ કરી શક્યા. તે માટે ગાયોની ખરીદી ચાર માસ અગાઉથી શરૂ કરી દીધી હતી, અને ત્યાં કામ કરવા એકઠાં થયેલાં માણસોને જોઈએ તે કરતાં ઘણું વધારે દૂધ ત્રણ મહિના ઉપરથી ત્યાં ઉત્પન્ન થવા માંડ્યું હતું. તે માટે અમે એવી યોજના કરી હતી કે એ બધા દૂધને સેપરેટ કરી તેની મલાઈમાંથી ઘી બનાવવું અને સેપરેટ કરેલા દૂધને ઉકાળી તેમાં ખાંડ નાખી એ ઘટ્ટ કરેલા દૂધ (કન્ડેન્સન્ડ મિલ્ક)ને સીલબંધ ડબ્બામાં પેક કરી રાખવું જેથી અધિવેશન વખતે એ ઘટ્ટ કરેલા દૂધમાં જરૂરી પાણી નાખી સામાન્ય દૂધ તરીકે વાપરવામાં આવે. હરિપુરાની ડેરીના ઘી ઉપરાંત માતર તાલુકામાં ગાયનું દૂધ ખરીદી તેનું ઘી બનાવવાનું એક મથક અમે ખોલ્યું હતું. એટલે બધું મળીને સવાસો ડબ્બા (૩૬ રતલના) ઘી, અમારી દેખરેખ નીચે અમે બનાવી શક્યા હતા. ઘટ્ટ દૂધના ત્રણસો ડબ્બા (૪૮ રતલના) તૈયાર થયા. પાંચસો ગાયોની ભરતી થઈ ગયા પછી રોજનું પાંચ હજાર રતલ ઉપર દૂધ તૈયાર થતું હતું. સરદારને સવાસો ડબ્બા ઘીથી સંતોષ ન થયો. એટલે બીજા સાતસો ડબ્બા ગાયનું ઘી અમે ઉત્તર ગુજરાત, કાઠિયાવાડ તથા રજપૂતાનામાંથી રખડી રખડીને એકઠું કર્યું.

હાથછડના ચોખા, ઘંટીનો આટો તથા બેલઘાણીનું તેલ, એ માટે પણ ઘણા મહિના અગાઉથી તૈયારી કરવી પડી. દળવા ખાંડવાની વ્યવસ્થા તો કોંગ્રેસના સ્થળ ઉપર જ રાખી હતી. ઘાણીની વ્યવસ્થા મઠી સ્ટેશન નજીક જમીન લઈને ત્યાં રાખી હતી. કોંગ્રેસની નજીકના દિવસોમાં ત્યાં એક છાપખાનું ભિલું કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં તથા કોંગ્રેસ માટે વપરાયેલો બધો કાગળ હાથખનાવટનો જ હતો. શ્રી વાલજીભાઈએ હરિપુરા કોંગ્રેસની માર્ગદર્શિકા માટે એક નાનું પુસ્તક લખ્યું, જેમાં ગુજરાતની જૂની ઐતિહાસિક માહિતી પણ આપવામાં આવી હતી. તે પુસ્તક કોંગ્રેસના વિકૃત મુદ્રણાલયમાં જ હાથ-કાગળ ઉપર છાપવામાં આવ્યું હતું.

અંધાં ગ્રામ-ઉદ્યોગનાં કામોમાં, આંધકામમાં, સડકો અને રસ્તા સમારવામાં, કામચલાઉ પુલ આંધવામાં વગેરે જુદી જુદી જાતની પરચૂરણ મજૂરીમાં લગભગ એક લાખ રૂપિયા આસપાસના ખેડૂતો તથા મજૂરોમાં વહેંચાયા હતા.

પાણીને માટે તાપી નદીની મહેર હતી. ગાંધીજી તો કહેતા કે આપણે અંધાંને નદીનું પાણી પાઈશું. પણ એ આખતમાં સરદારની મ્યુનિસિપલ બુદ્ધિ ગાંધીજીની વાત કબૂલ રાખવા તૈયાર ન હતી. એમણે આગ્રહ રાખ્યો કે આપણે વોટર વર્ક્સ બનાવી લોકોને વિશુદ્ધ કરેલું પાણી જ પૂરું પાડવું જોઈએ અને આખા નગરમાં ગટરની પણ એવી સુંદર વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ કે જેથી કોઈ જગ્યાએ પાણી ભરાઈ રહેવા પામે નહીં. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના આ વિષયના નિષ્ણાત સ્ટાફે આ આખતમાં પૂરા દિલથી મદદ કરી. ચોખ્ખા પાણી માટે તેમ જ ગટરના પાણી માટે નળ નાખવા પાઈપો જોઈએ તે રાસવાળા શ્રી આશાભાઈના સાહસથી અંધી ત્યાં જ બનાવવામાં આવી. આ અંધી વ્યવસ્થા જોકે કામચલાઉ હતી પણ એટલી સુંદર રીતે કરવામાં આવી હતી કે કોઈ પણ મોટા શહેરના વોટર વર્ક્સ અને ગટરની વ્યવસ્થા કરતાં ઊતરે એવી ન હતી.

આંધકામનું કામ શ્રી રામદાસ ગુલાંટીને સોંપવામાં આવ્યું હતું અને તેમણે અગાઉથી આવીને ત્યાં મુકામ નાખ્યો હતો એ કહેવાઈ ગયું છે. વિકૃતનગરને એકાવન દરવાજા રાખવામાં આવ્યા હતા. તે અંધા જ કળામય રીતે શણગારવામાં આવ્યા હતા. એમાંના સાત મુખ્ય દરવાજા તો ઊંચા પ્રકારના શુદ્ધ હિંદી સ્થાપત્યના નમૂના બન્યા. એની રચના કરવામાં તથા એ શણગારવામાં શ્રી નંદઆશુએ એમની કળાશક્તિની કમાલ કરી. એ અંધા દરવાજા ઉપર શ્રી નંદઆશુએ જુદી જુદી વિશિષ્ટતાનાં સૂચક ચિત્રો સુંદર રીતે ગોઠવ્યાં. દાખલા તરીકે, સ્વાગત સમિતિના મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ જ્યાં

રહેતા અને જ્યાં સ્વાગત સમિતિની ઓફિસો હતી એ વિભાગના દરવાજા ઉપર રજુમાં ખૂબ મુસાફરી કરીને થાકીને બેસી પડેલા ઊંટનું ચિત્ર મૂક્યું હતું. સ્વયંસેવકોની છાવણીના દરવાજા ઉપર બહુ ભાર લાદેલા અને થાકેલા ગધેડાને કુંભાર પરાણે ચલાવતો હોય એવું ચિત્ર મૂક્યું હતું. મહાસમિતિના તથા કોંગ્રેસની મસલત સમિતિના મંડપના એક દરવાજા ઉપર કુસ્તી કરતા બે મસ્લનું ચિત્ર મૂક્યું હતું. અને ખીજા દરવાજા ઉપર મવાનું ઉપરથી યૂયમ્ અને તેના ઉપરથી ત્વમ્ અને તેથી પણ આગળ જન્ય છે એવા શાસ્ત્રાર્થ કરતા પંડિતો ચીતર્યા હતા. મુખ્ય રસોડાના એક દરવાજા ઉપર તાજાં રસાળ ફળો જોઈ લાલચુ આંખોવાળો બાળક, એક દરવાજા ઉપર મોઢક ઉપર તૂટી પડવાને તૈયાર દૂંદાળા ભૂદેવ, ત્યારે એક દરવાજા ઉપર માછલી ઉપર તરાપ ભારતી બિલાડી એવાં ચિત્રો હતાં. શ્રી નંદ્યાબુએ પોતે લગભગ બસો ચિત્રો દોર્યાં હતાં. એ અધાં ચિત્રો એકઠાં કરીએ તો તેનાથી સુંદર કળામંડપ શણગારી શકાય. ગુજરાતના કળાકારો શ્રી રવિશંકર રાવળ તથા શ્રી કનુ દેસાઈએ પણ વિકલનગરને આકર્ષક બનાવવામાં પોતાનો ફાળો સારો આપ્યો હતો. તેમનાં ચિત્રો પણ ત્યાંના પ્રદર્શનમાં એક મોટા આકર્ષણરૂપ થઈ પડ્યાં હતાં. સુરતના કળાપ્રેમી સજ્જન શ્રી રાજેન્દ્ર સુર-કંઠાની મદદથી તેમણે ગુજરાતની પ્રાચીન કળાના ઉત્તમ નમૂના એકઠા કરીને એક વિશાળ મંડપમાં અતિશય કળામય રીતે ગોઠવીને મૂક્યા હતા. આખા નગરમાં જગ્યાએ જગ્યાએ નાના નાના અગીચા તત્કાલ પૂરતા બનાવ્યા હતા. આ બધું થોડા જ વખત માટે ઊભું કરીને વિખેરી નાખવાનું હોઈ જંગલની વચ્ચે જાણે એક ગંધર્વનગરી રચી હોય તેના જેવું હતું ! વીજળીની વ્યવસ્થા કિલિક નિકસનની કંપનીની મદદથી કરવામાં આવી હતી. રાત્રે જ્યારે અધી અત્તીઓ કરવામાં આવતી અને અધા દરવાજા, મંડપો વગેરે તેનાથી શોભી રહેતા, ત્યારે જોવા આવનારાના શબ્દોમાં કહીએ તો આખી નગરી ઝળાંઝળાં થઈ ઊઠતી !

ગાંધીજી તથા પ્રમુખ સુભાષચંદ્ર બોઝ માટેની કુટીરો તથા કારોબારીની એક માટેનો એક નાનો મંડપ નદીની બાજુની ઢોળાવવાળી ભેખડમાંથી કાપી કાઢેલી જગ્યામાં બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. ત્યાંથી નદીના પ્રવાહનું અને નદીના સામા કિનારાની વૃક્ષરાજીનું દ્રશ્ય બહુ મનોહર લાગતું. આ ઉપરાંત ઇસ્પિતાલ, છાપખાનું, ઍંક, પોસ્ટ, તાર તથા ટેલિફોન, આગ બુઝાવવાની વ્યવસ્થા વગેરે શહેરને માટે આવશ્યક ગણાતાં તમામ સાધનો ત્યાં ઊભાં કરવામાં આવ્યાં હતાં. વિકલનગર આખું નદીને કાંઠે કાંઠે જ બાંધેલું હોઈ પાઘડી-પને પથરાયેલું હતું. આખા નગરની લંબાઈ દોઢ માઈલ ઉપર હશે. એટલે

એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જવા માટે નગરની અંદર થોડે થોડે વખતે દોડતી બસ સર્વિસની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી તથા નેતાઓ માટે અમદાવાદ અને મુંબઈથી મળીને પંદરેક મોટરો મંગાવી હતી.

પ્રદર્શનની આખી વ્યવસ્થા ચરખા સંઘ તથા ગ્રામ-ઉદ્યોગ સંઘને સોંપેલી હતી. તેમણે દેશના બધા પ્રાંતોની જુદી જુદી ગતની ખાદીના તથા ગ્રામ-ઉદ્યોગના નમૂના એકઠા કરીને આકર્ષક રીતે ગોઠવ્યા હતા. તે ઉપરાંત બધી વસ્તુઓ ખતાવવા માટેની તમામ ક્રિયાઓ પણ ત્યાં પ્રત્યક્ષ ખતાવવામાં આવતી. પ્રદર્શનની સાથે એક વિશાળ સ્વદેશી બજાર ઊભું કરવામાં આવ્યું હતું. પ્રદર્શન જોઈને તો લોકો રાજ થતા જ હતા. એ ઉપરાંત ખાદી અને ગ્રામ-ઉદ્યોગો આપણાં ગામડાંની બેકારી શી રીતે નાબૂદ કરી શકે એમ છે અને શી રીતે આપણાં ભાંગતાં ગામડાંમાં નવો પ્રાણ ફૂંકી શકે એમ છે તેનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનારને મળલક સામગ્રી આ પ્રદર્શન પૂરી પાડતું હતું.

કોંગ્રેસનાં રસોડાંમાં દરરોજ ટંકે વીસથી પચીસ હજાર માણસ જમતું. આપણો દેશ વિશાળ હોઈ જુદા જુદા પ્રાંતના માણસોનો રોજનો ખોરાક જુદો જુદો હોય છે. વસ્તુ એક હોય તોપણ રાંધવાની રીતમાં જુદા જુદા પ્રાંતોમાં ઘણા ફરક હોય છે. કોંગ્રેસમાં બધા પ્રાંતના પ્રતિનિધિઓ આવતા હોઈ તેમની જુદી જુદી અભિરુચિઓને સંતોષવા ખાતર ઘણી કોંગ્રેસમાં પ્રાંતવાર રસોડાં જુદાં રાખવામાં આવે છે. હરિપુરામાં એવી સગવડ રાખી હતી ખરી, પણ એક જ પ્રાંતે જુદું રસોડું કર્યું. મુખ્ય રસોડામાં જ એટલો સરસ ખોરાક આપવામાં આવતો કે એ જુદા રસોડામાં જમનારની સંખ્યા બીજે જ દિવસેથી ઘણી ઘટી ગઈ. દૈઝપુરના અનુભવ ઉપરથી જણાયું હતું કે આસપાસનાં ગામડાંમાંથી આવનારા લોકો માટે કંઈક સાદી વ્યવસ્થા રાખવાની જરૂર હતી. એટલે ગામડાંમાંથી આવનારા લોકો માટે મોટા માંડવા આંધી તેમાં તેમની જમવાની તથા સૂવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. આ ગ્રામ-રસોડામાં ચોખા, દાળ અને શાકતું ભોજન અને ટંક આપવામાં આવતું અને તેના ટંકના છ પૈસા લેવામાં આવતા. આ રસોડામાં પણ દરરોજ આઠથી દસ હજાર માણસ જમતું. આ ઉપરાંત પોતાનાં ગાડાં ત્યાં રાખીને તેમાં જ રહેનારા ઘણા લોકની ગણતરી કરવામાં આવી હતી. એવા લોકો માટે એક વિશાળ એક રાખવામાં આવ્યો હતો. માણસો માટે તો પાણીની વ્યવસ્થા ત્યાં રાખી જ હતી. ઉપરાંત બળદ માટે પણ ઘાસ દાણાની તથા પાણીની વ્યવસ્થા રાખી હતી. એનો લાભ પણ ઘણા માણસોએ લીધો. આ આખા વિભાગની દેખરેખ શ્રી રવિશંકર મહારાજે રાખી હતી.

વિકલનગરમાં રાતદિવસ રહેનાર માણસની સંખ્યા પચાસથી પચોતેર હજારની ગણાય. ઘણા માણસો તે અધું જોઈને સાંજ પડ્યે જતા રહે એવું બનતું. કોંગ્રેસના છેલ્લા અધવાડિયામાં દિવસની વસ્તી લગભગ બે લાખની રહેતી. આ અધા માટે સ્વચ્છતાની ભારે વ્યવસ્થા હોય તે જ નગરની સુખાકારી જળવાઈ રહે. એ કામ શ્રી જુગતરામ દવેએ માથે લીધું હતું. એમણે લગભગ બે હજાર સ્વયંસેવકોને સ્વચ્છતા રાખવાની તાલીમ આપીને તૈયાર કર્યા હતા. તેમાં મોટા ભાગના સ્વયંસેવકો ગુજરાતની શાળાઓ તથા કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકો હતા. લાંબી ચરો (ખાઈઓ) ખોદી તેના ઉપર પાટિયાં મૂકી તથા ઓઠા માટે પાલાં ગોઠવી જાળવવા તથા મુતરડીઓની વ્યવસ્થા કરી હતી. એ સાફ રહે એટલા માટે વાપર્યા પછી તેના ઉપર માટી નાખી દેવાની સૂચનાઓ દરેક જગ્યાએ ટાંગવામાં આવી હતી. છતાં એ સૂચનાઓનો પૂરો અમલ થતો નહીં એટલે સ્વયંસેવકોએ કલાકે કલાકે જાળવવા અને મુતરડીઓ તપાસી તેમાં માટી નાખવાની રહેતી. તે ઉપરાંત તમામ રસ્તા તથા જુદા જુદા ચોકમાંથી ઝાડુ મારવાનું રહેતું. પંડિત જવાહરલાલજીએ આ સફાઈ સ્વયંસેવકો આગળ ખેલતાં જણાવેલું કે સરદાર વલ્લભભાઈએ આ શાનદાર નગર અહીં બનાવ્યું છે પણ તેની ખરી શાન તમારા અથાગ પરિશ્રમને લીધે જ સચવાઈ છે.

કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં ટિકિટ લઈને આવનારા માણસોની સંખ્યા દરરોજ પંચોતેર હજારની થતી. લાહિરૂપીકરની વ્યવસ્થા એવી રાખી હતી કે અધિવેશનમાં થતાં ભાષણો કોંગ્રેસના મંડપની અહારના માણસો પણ સાંભળી શકે. જે વિશાળ ચોકની વચમાં બહુ ઊંચા સ્તંભ ઉપર રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકતો હતો તે ઝંડાચોકમાં બેસીને લાખો માણસો વગર ટિકિટ કોંગ્રેસમાં ચાલતાં ભાષણો સાંભળી શકતા.

મનુષ્યપ્રયત્નથી કરેલી આ અધી વ્યવસ્થાના રંગમાં કુદરતે થોડોક ભંગ પાડ્યો. ફેબ્રુઆરી મહિનો હોવા છતાં કોંગ્રેસના અધિવેશનના બે દિવસ ભારે ઠંડીનું મોજું આવ્યું. એક દિવસ અને રાત ધૂળની આંધી પણ સખત ચાલી અને થોડો વરસાદ પડ્યો. તેને લીધે ઘણાં ઝૂંપડાં ઉપરનાં પાલાં ઊડી ગયાં તથા પ્રદર્શનની અધી વસ્તુઓ સાચવવાનું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. પણ વસ્તુઓને નુકસાન થયું તેના કરતાં માણસોને નુકસાન થયું તેથી કોંગ્રેસની અધી વ્યવસ્થા કરનારાઓના અને ખાસ કરીને સરદારના દિલને ભારે ચોટ લાગી. આ તોફાન થયું તે પહેલાં એક સ્વયંસેવક નદીમાં નાહતાં ડૂબી ગયો હતો. તેનો અગ્નિદાહ કરતી વખતે સાઅરમતી આશ્રમના સંગીતશાસ્ત્રી પંડિતજી ખરેએ 'મંગળ મંદિર ખોલો'નું ગીત બહુ કરુણ સ્વરે ગાયું હતું. પંડિતજીને

બારડોલી આશ્રમમાં (૧૯૪૧)

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

ખીજે જ દિવસે ઇન્દુલુએન્ઝા લાગુ પડ્યો તેમાંથી આ તોફાન અને આંધીમાં તેમને ન્યૂમોનિયા થઈ ગયો. કોંગ્રેસની ઇસ્પિતાલમાં અતિશય સારવાર કરવા છતાં તેમનું અવસાન થયું. આ આંધી વખતે થયેલા ઇન્દુલુએન્ઝાથી એ ભાઈઓ ઘેર ગયા પછી મરણ પામ્યા. આ કોંગ્રેસની સાથે જોડાયેલી આ કરુણ ઘટનાઓ છે.

આ કુદરતી આફત આદ કરતાં, કોંગ્રેસમાં આવેલા સૌ કોઈ, જેમણે પહેલાંની સવળી કોંગ્રેસો જોયેલી એવા કોંગ્રેસના જૂના જોગીઓ પણ કહેતા કે, આટલા વિશાળ પાયા ઉપર કરવામાં આવેલી સાંગોપાંગ વ્યવસ્થા અને ધામધૂમ પહેલાંની કોઈ કોંગ્રેસમાં અમે જોઈ નથી. અલગત આ બધાની પાછળ સરદારની ઝીણવટભરી યોજનાશક્તિ, પોતાને આંગણે આવેલા નેતાઓ, માનવતા મહેમાનો અને નાના ખેડૂતોનું પણ પ્રેમપૂર્વક સ્વાગત કરવાનો ઉત્સાહ અને પોતે પસંદ કરેલા સાથીઓ ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકી દઈ, દિલદારીથી તેમને જોઈતાં તમામ સાધનો પૂરાં પાડવાની તત્પરતા, એ મુખ્ય કારણ હતું.

૨૨

હરિપુરા કોંગ્રેસ — ૨

હરિપુરા કોંગ્રેસ તેની વિશાળ વ્યવસ્થા અને ધામધૂમમાં જેમ અપૂર્વ હતી, તેમ દેશના રાજ્યપ્રકરણની દૃષ્ટિએ ત્યાં થયેલા કામકાજની આખતમાં પણ બહુ મહત્વની હતી.

કોંગ્રેસમાં પસાર થયેલા કેટલાક મહત્વના દરારો જોતાં જ આ વસ્તુ જણાઈ આવશે. દેશી રાજ્યોના કાર્યકર્તાઓ કોંગ્રેસની નીતિ વિષે કંઈક અધીરા થયા હતા. પોતે ઉપાડેલી દેશી રાજ્યોની અંદરની ચળવળો માટે કોંગ્રેસની તેઓ મદદ ઇચ્છતા હતા. કોંગ્રેસી કાર્યકર્તાઓ તેમને મદદ કરતા પણ હતા, પણ પોતાની અંગત હેસિયતથી. તેઓ કોંગ્રેસ સંસ્થાને તેમાં સંડોવતા નહીં. ઘણાં દેશી રાજ્યોમાં રાજકીય કામ કરવા માટે પ્રજામંડળો સ્થપાયાં હતાં. દેશી રાજ્યોના કાર્યકર્તાઓ પોતે સ્થાપેલાં એ રાજકીય મંડળોને કોંગ્રેસ સાથે જોડવા ઇચ્છતા હતા અને કોંગ્રેસ એ મંડળોની જવાબદારી લે એવી માગણી કરતા હતા. આ આખતમાં કોંગ્રેસની મુશ્કેલી એ હતી કે એ સ્થાનિક મંડળોને તેમના દરબારો સાથે કંઈ પણ અથડામણ થાય તો તેની જવાબદારી કોંગ્રેસને લેવી પડે. ચાલાક અંગ્રેજ અમલદારો સ. ૨-૧૮

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

એવી અથડામણો ઊભી કરી દેશી રાજવાડાં પાસે પ્રબ્ધ ઉપર ઘાતકી જુલમો કરાવવા તૈયાર જ હતા, જેથી હિંદી લોકોનો વહીવટ કેટલો અન્યાયી અને જુલમી છે એ બતાવવાનું બહાનું તેમને મળે. ગાંધીજી એમ માનતા કે દેશી રાજ્યોની પ્રબ્ધમાં હજુ એટલી જાગૃતિ નથી આવી કે તેઓ રાજ્યોની સાથે છેવટની લડતમાં ઊતરી શકે. વળી રાજ્યોની સાથે આખરી લડતમાં ઊતરવાની જરૂર પણ તેમને લાગતી નહોતી. કારણ દેશી રાજ્યોની હસ્તી જ બ્રિટિશ હકૂમતના જોર પર નિર્ભર હતી. બ્રિટિશ હકૂમતની સાથે આપણે ફેંસલો કરી લઈશું એટલે દેશી રાજ્યોનો ફેંસલો તો આપોઆપ થઈ જશે એમ તેઓ કહેતા. કારણ દેશી રાજ્યોમાં પોતાનું એવું કશું બળ નહોતું.

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નોમાં સરદારે જે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે તે વિષે અલગ પ્રકરણોમાં લખવા ધાર્યું છે. એટલે તેની વધારે વિગતોમાં ન ઊતરતાં, હરિપુરા કોંગ્રેસ આગળ જે એક પ્રશ્ન આવ્યો હતો તેનો જ અહીં વિચાર કરીશું. મુદ્દો એ હતો કે દેશી રાજ્યોની હદમાં પણ કોંગ્રેસની સમિતિઓ સ્થાપવી કે કેમ? બ્રિટિશ ગણતંત્ર પ્રાંતોને લાગુ પડતું કોંગ્રેસનું અંધારણ દેશી રાજ્યોમાંની રાજદ્વારી સંસ્થાઓને પણ લાગુ પાડવું કે કેમ? હરિપુરાના અધિવેશન પહેલાં થોડા જ વખત અગાઉ નવસારીમાં દેશી રાજ્યોમાંની રાજકીય સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓનું એક સંમેલન ભરાયું હતું. તેમાં કોંગ્રેસના અંધારણમાં તેમણે એક ફેરફાર સૂચવ્યો હતો કે 'હિંદુસ્તાન'નો અર્થ 'દેશી રાજ્યોની પ્રબ્ધ સુધ્ધાંત હિંદુસ્તાનના લોકો' એવો કરવો. તેમણે એમ પણ સૂચવ્યું હતું કે કોંગ્રેસની મહાસમિતિએ એક તપાસ સમિતિ નીમવી કે જે દેશી રાજ્યોની પ્રબ્ધના હક્કો વિષે, તેમના અંધારણીય વિકાસ વિષે, ત્યાંના ખેડૂતોની સ્થિતિ વિષે તથા રાજ્યોના વેપારી ધંધરા વિષે તપાસ કરે. કોંગ્રેસ કારોબારીને આ સૂચનાઓ ક્વખતની લાગી. તેણે ઠરાવ કર્યો કે દેશી રાજ્યોમાંની રાજકીય સંસ્થાઓએ કોંગ્રેસને નામે કામ કરવાનો સમય હજુ આવી લાગ્યો નથી. સમય પાકશે ત્યારે જરૂર કોંગ્રેસ તેમની રાજકીય સંસ્થાઓની જવાબદારી પણ લેશે. પણ આજે તો તેમણે સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવું એ જ હીક છે. ગાંધીજી તો એટલે સુધી કહેતા હતા કે દેશી રાજ્યોની અંદર અત્યારે રાજકીય ચળવળો ઉપાડવાને બદલે ત્યાંના કાર્યકર્તાઓએ રચનાત્મક કાર્યો કરી પ્રબ્ધને સંગઠિત કરવાની અને જાગૃત કરવાની પહેલી જરૂર છે. દેશી રાજ્યોના કાર્યકર્તાઓની દલીલ એ હતી કે કોંગ્રેસના ઇત્ર નીચે અમારું કામ નહીં ચાલે તો અમારી સંસ્થાઓ પ્રગતિવિરોધી અને સંકુચિત માનસવાળા લોકોના હાથમાં જઈ પડશે. છેવટે તડખેડ કરીને હરિપુરા કોંગ્રેસમાં દેશી રાજ્યો વિષે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ થયો :

Gandhi Heritage Portal

“કોંગ્રેસ સૂચવે છે કે દેશી રાજ્યોમાંની વર્તમાન રાજકીય સંસ્થાઓએ કોંગ્રેસ કારોબારીની સૂચના પ્રમાણે અને તેના અંકુશ નીચે કામ કરવું. પણ તેણે પોતાની કોઈ રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિ અથવા તે રાજદ્વારી લડત કોંગ્રેસને નામે અથવા કોંગ્રેસના આશ્રય નીચે ચલાવવી નહીં, રાજ્યો સાથેની આંતરિક લડત કોંગ્રેસને નામે ઉપાડવી નહીં. આટલી મર્યાદા સ્વીકારીને દેશી રાજ્યોની અંદર રાજકીય મંડળો સ્થાપવાં અને હોય તેને ચાલુ રાખવાં.”

આ ઠરાવ ઉપર બોલતાં સરદારે કોંગ્રેસની સ્થિતિ બહુ સ્પષ્ટ કરી.
તેમણે કહ્યું :

“છેલ્લાં બેત્રણ વરસથી દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો ઉપર ઠીક ઠીક ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલતી રહી છે. કોંગ્રેસમાં એક રીતે આ પ્રશ્ન બહુ નાજુક બની ગયો છે. એની ઠીક સફાઈ કરવામાં ન આવે તો ઘણી ગેરસમજો ઊભી થવાનો સંભવ છે. કોંગ્રેસની સ્થિતિ આ બાબતમાં શી છે, તે વિષે મહાસમિતિએ એક લાંબું નિવેદન બહાર પાડ્યું છે. દેશી રાજ્યોની પ્રબળી શક્તિ નેઈને તેમના હિતની ખાતર જ કોંગ્રેસ વધારે નોખમ ઉઠાવવા નથી માગતી, તેમ દેશી રાજ્યોની પ્રબળ્યોને ખોટી ખોટી આશાઓ પણ આપવા માગતી નથી. દેશી રાજ્યોની પ્રબળ્યો પોતાની મેળે પોતાની મર્યાદાઓ સમજી નેટલું કરી શકે તે કરે, એ વસ્તુ કોંગ્રેસને મંજૂર છે. કોંગ્રેસી આગેવાનો વ્યક્તિગત રીતે દેશી રાજ્યની પ્રબળ્યોને મદદ કરવા તૈયાર છે. મૈસૂરની પ્રબળ્યે પોતાના રાજ્યમાં સુધારા કરાવવા ઠીક ઠીક પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો છે. કોંગ્રેસ શું એ પસંદ કરતી નથી? પણ નેમ* ઓરિશ ઇંડિયામાં દરેક તાલુકાની અને ગામની કોંગ્રેસ સમિતિ બનાવવામાં આવે છે, તેમ દેશી રાજ્યોમાં પણ બનાવવામાં આવે તો તેની જવાબદારી લેવાનું કોંગ્રેસ કારોબારીની શક્તિ બહાર છે. અત્યારે તો દેશી રાજ્યોની વસ્તીનો મોટો ભાગ ગુલામ જેવી સ્થિતિમાં છે. જ્યાં સુધી તેમનામાં આઝાદ થવાની તમન્ના નથી નગી ત્યાં સુધી તેઓ આઝાદ થઈ શકે નહીં. એ માટે તેમનામાં પૂરતી શક્તિ આવવી નેઈએ. આને આપણે તો એ વિચાર કરવાનો છે કે કોંગ્રેસને માટે યુદ્ધનું ક્ષેત્ર ક્યાં છે? દેશી રાજ્યોના આપ ભાઈઓ કહેશે કે યુદ્ધનું ક્ષેત્ર દેશી રાજ્યો છે. પણ અમને અનુભવે જણાયું છે કે કોંગ્રેસને માટે યુદ્ધનું ક્ષેત્ર ઓરિશ મુલક છે. કોંગ્રેસમાં જે શક્તિ આવી છે, તે ઓરિશ હિંદમાં લડાઈઓ આપવાથી આવી છે. કોઈ દેશી રાજ્યની લડતથી આવી નથી. ગાંધીજી પણ પોતાનું વતન પોરબંદર છોડીને ઓરિશ હિંદના અમદાવાદમાં આવીને વસ્યા. એ જાણતા હતા કે પોતાનું સ્થાન પોરબંદરમાં નહીં પણ ઓરિશ હિંદમાં છે. આને તો દેશી રાજ્યની પ્રબળ્યે પોતાનું સંગઠન કરીને શક્તિ વધારવાની છે. કોંગ્રેસ દેશી રાજ્યોને સાવ છોડી દેવા નથી ઇચ્છતી. આપ જાણો છો કે હમણાં જ આપણે ફેડરેશનનો ઠરાવ પસાર કર્યો તેમાં સાફ સાફ કહ્યું છે કે કોંગ્રેસને એવું ફેડરેશન નથી નેઈતું જેમાં દેશી રાજ્યની પ્રબળ ગુલામીમાં રહે. જ્યાં સુધી ઓરિશ હિંદના લોકો જે હક ભોગવે છે તે દેશી રાજ્યોની પ્રબળ ભોગવતી ન થાય ત્યાં સુધી અમે ફેડરેશનનો સ્વીકાર કરીશું નહીં.

“મારો ધરાદો આ ઠરાવ ઉપર બોલવાનો ન હતો પણ ત્રણ વર્ષથી આ ઝઘડો ભાગ્યો છે, એટલે કોંગ્રેસે હવે બરાબર સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ કે દેશી રાજ્યોના ઝઘડામાં પડવાની અત્યારે એની સ્થિતિ નથી, એ બોલે એનાથી ઉપાડી શકાય એમ નથી. હું બહુ વિનયપૂર્વક અરજ કરું છું કે આનું દેશી રાજ્યોના ભાઈઓએ દુઃખ લગાડવું જોઈએ નહીં.”

આ ઠરાવથી દેશી રાજ્યોમાંના ઘણા કાર્યકર્તાઓને સંતોષ થયો. આ પહેલાં પણ સરદાર એએક વાર કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદના પ્રમુખ થયા હતા. આ વરસમાં તેઓ ભાવનગર રાજ્ય પ્રગ્ન પરિષદના તથા વડોદરા રાજ્ય પ્રગ્ન પરિષદના પ્રમુખ થયા. વળી મૈસૂર રાજ્યની પ્રગ્નકીય કોંગ્રેસને ત્યાંના દરબાર સાથે ઝઘડો થયો હતો તેમાં પણ વચ્ચે પડીને સરદારે માનભરી રીતે સમાધાન કરાવ્યું. એ અધી વિગતો અલગ પ્રકરણમાં આપીશું. અહીં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે ગાંધીજી હંમેશાં દેશી રાજ્યોની પ્રગ્નને સલાહસૂચના અને દોરવણી આપવાનો પોતાનો ધર્મ સમજતા જ હતા. તેમના મનમાં દેશી રાજ્યોની પ્રગ્ન અને બ્રિટિશ રાજ્યની પ્રગ્ન એવો ભેદ હતો જ નહીં. જે કંઈ ભેદ હોય તે બંનેની પરિસ્થિતિ પરત્વે અને બંનેએ સાધેલા સંગઠન પરત્વે હતો. સરદાર અને પંડિત જવાહરલાલજી પણ વ્યક્તિગત રીતે હરિપુરા કોંગ્રેસ પછી દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નમાં વધારે રસ લેતા થયા.

હરિપુરા કોંગ્રેસ આગળ એવો એક બીજો વિકટ પ્રશ્ન કિસાન ચળવળનો આવ્યો હતો. કેટલાક પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ સંસ્થાથી અલગ એવાં કિસાન મંડળો અથવા કિસાન સભાઓ સ્થપાવા લાગી હતી. પ્રગ્નનો કોઈ વર્ગ પોતાના હિતની રક્ષાને અર્થે, જે એ હિત દેશના વિશાળ હિતને આડે આવે એવું ન હોય તો, પોતાની અલગ સંસ્થા સ્થાપે એની સામે કોંગ્રેસને કંઈ વાંધો ન હોય. તે પ્રમાણે કિસાનો અથવા ખેડૂતો ખેતીને લગતા પોતાના પ્રશ્નો વિષે એટલે કે પોતાની આર્થિક ઉન્નતિને સારું કામ કરવા પોતાનાં મંડળો સ્થાપે તે કોંગ્રેસને ઈષ્ટ હતું. પણ ખેડૂતો અથવા કિસાનો રાજકીય હક્કો માટે જુદાં મંડળો સ્થાપે એ કોંગ્રેસને અનુચિત અને અનાવશ્યક લાગતું હતું. કારણ કોંગ્રેસ આમજનતાની સંસ્થા હોઈ તેના મોટા ભાગના સભ્યો ખેડૂત વર્ગના જ હતા. જે ખેડૂતોને અથવા કિસાનોને પોતાની રાજકીય સ્થિતિ સુધારવાની ઇચ્છા થાય તેમણે તો કોંગ્રેસમાં જોડાવું અને કોંગ્રેસના વાવટા નીચે કામ કરવું એ જ તેમનું કર્તવ્ય હતું. પણ કેટલીક જગ્યાએ કિસાનોએ પોતાનાં અલગ મંડળ રચવા માંડ્યાં હતાં, અને કોંગ્રેસ પ્રત્યે વિરોધી વલણ ધારણ કરીને પોતાનો જુદો વાવટો રાખવા માંડ્યો હતો. તેમને કોંગ્રેસની પદ્ધતિ

ધીમી લાગતી હતી. અથવા નેઈએ એવી લડાયક લાગતી નહોતી. કેટલાક ઉતાવળિયા અને અધીરા કોંગ્રેસીઓ પણ આ કિસાન ચળવળમાં ભળવા લાગ્યા હતા અને તેને લીધે કોંગ્રેસની નીતિ અને સિદ્ધાંતોથી વિરોધી વાતાવરણ ઊભું કરવામાં તેઓ કારણભૂત બનતા હતા. એટલે કોંગ્રેસે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કરીને કિસાન સભાઓ વિષેની પોતાની નીતિ સ્પષ્ટ કરી:

“ પોતાનાં મંડળો સ્થાપીને, સંગઠિત થવાનો ખેડૂતો અથવા કિસાનોનો હક્ક કોંગ્રેસ પૂરેપૂરો સ્વીકારે છે. તેની સાથે એટલું યાદ રાખવું જરૂરી છે કે કોંગ્રેસ પોતે જ મુખ્યત્વે ખેડૂતોની સંસ્થા છે. જેમ જેમ આમવર્ગ સાથે તેનો સંપર્ક વધતો નય છે તેમ તેમ કિસાનો મોટી સંખ્યામાં તેના સભ્યો થતા નય છે અને તેની નીતિ ઉપર અસર પાડતા નય છે. કોંગ્રેસે ખેડૂત જનતાના હિતને અર્થે જ કામ કરવું નેઈએ. હકીકતમાં તેણે એ પ્રમાણે કામ કર્યું છે. તેમના હક્કો માટે લડતો પણ ચલાવી છે. કોંગ્રેસ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ માટે જે કામ કરે છે તે આપણા આમવર્ગની શોષણમાંથી મુક્તિના પાયા ઉપર જ રચાયેલું છે. એટલે આ સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ કરવા માટે અને કિસાનોને બળવાન બનાવવા માટે કોંગ્રેસને બળવાન બનાવવી એ જ ખરો ઉપાય છે. તેથી કિસાનોને વધુ ને વધુ મોટી સંખ્યામાં કોંગ્રેસના સભ્યો બનાવવાનો અને તેના વાવટા નીચે પોતાના હક્કો મેળવવા સંગઠિત થવાનો આગ્રહ કરવામાં આવે છે.

“ આ પ્રમાણે ખેડૂત મંડળો રચવાનો કિસાનોનો હક્ક પૂરેપૂરો સ્વીકારતા છતાં કોંગ્રેસે એટલું તો નહોતું કરવું નેઈએ કે કોંગ્રેસના પાયાના સિદ્ધાંતો સાથે અસંગત એવી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં કોંગ્રેસ તેમને સાથ આપશે નહીં, તથા કોંગ્રેસના જે સભ્યો કિસાનસભાના સભ્યો બનીને કોંગ્રેસના સિદ્ધાંતો અને નીતિથી વિરોધી વાતાવરણ ઊભું કરવામાં સહાયભૂત થતા હશે તેમની એ પ્રવૃત્તિઓને કોંગ્રેસ ચલાવી લેશે નહીં. કોંગ્રેસ બંધી પ્રાંતિક સમિતિઓને આદેશ આપે છે કે આ વસ્તુ ઉપર બરાબર ધ્યાન રાખવું અને ન્યાં જરૂર જણાય ત્યાં એવી કોંગ્રેસ વિરોધી પ્રવૃત્તિની સામે જરૂરી પગલાં લેવાં.”

હરિપુરા કોંગ્રેસમાં ભારે સનસનાટી ફેલાવનાર અને વાતાવરણમાં તેજ લાવનાર ઠરાવ તો યુક્ત પ્રાંત અને બિહારના પ્રધાનમંડળે રાજકીય કેદીઓની મુક્તિના પ્રશ્ન ઉપર આપેલાં રાજીનામાંને લગતો હતો. ચૂંટણીઓ વખતે કોંગ્રેસે બહાર પાડેલા નહોરનામામાં દેશને એવું સ્પષ્ટ વચન આપવામાં આવ્યું હતું કે જે કોંગ્રેસ અધિકાર ઉપર આવશે તો તમામ રાજકીય કેદીઓને મુક્તિ આપી દેશે. એ નહોરનામા પ્રમાણે પ્રધાનોએ રાજકીય કેદીઓને છોડવાનો પ્રયત્ન પણ કરવા માંડ્યો. એ પ્રયત્નને રાજકીય કેદીઓનાં કેટલાંક વચનોથી પુષ્ટિ મળી.

હિંસાના ગુના માટે લાંબી લાંબી સજાઓ ભોગવતા ઘણા રાજકીય કેદીઓએ પોતાના વિચારો પ્રગટ કર્યા હતા કે અમારો વિશ્વાસ હિંસા ઉપરથી

ભીડી ગયો છે અને અમને જે બહાર આવવાની તક આપવામાં આવશે તો અમે અહિંસાની નીતિ પ્રમાણે દેશનાં કાર્યો કરવામાં વખત ગાળીશું. આ અરસામાં જ આંદામાન ટાપુઓમાંના રાજકીય કેદીઓએ અનશન આદર્યું હતું. એ કેદીઓ હિંદ સરકારના અધિકારમાં હતા. કોંગ્રેસે અને ગાંધીજીએ એમના તરફથી ખૂબ પ્રયાસો કર્યા જેને પરિણામે હિંદ સરકાર માંડ માંડ એ બધા કેદીઓને પોતપોતાના પ્રાંતમાં મોકલી દેવા કબૂલ થઈ. જ્યારે આ બધા કેદીઓ પોતપોતાના પ્રાંતમાં આવી પહોંચ્યા ત્યારે તેઓ પ્રાંતિક સરકારોના કબજામાં આવ્યા, અને એને છૂટા કરવાનું કામ પ્રાંતિક પ્રધાનમંડળોને માથે આવ્યું. બિહાર અને યુક્ત પ્રાંતના તમામ કેદીઓને છોડવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો ત્યારે ગવર્નરોએ તેની સામે એ કારણે વાંધો લીધો કે બિહાર અને યુક્ત પ્રાંતના કેદીઓને છોડી દેવામાં આવશે તો તેથી પંજાબ અને અંગાળમાં રમખાણો થવાનો ભય છે. ખીજું કારણ તેમણે એ આપ્યું કે કાકેરી કેસના થોડાક કેદીઓને પહેલાં છોડ્યા હતા ત્યારે તેને અંગે ન ઇચ્છવા જેવા દેખાવો થયા હતા અને છૂટેલા કેદીઓએ લોકોમાં ઉશ્કેરાટ ફેલાય એવાં ભાષણો કર્યાં હતાં.

વાઈસરોયે ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટની ૧૨૬ (૫)* કલમ લાગુ કરી કેદીઓને ન છોડી શકાય એવી સ્થિતિ ઊભી કરી. પ્રધાનો સરદાર વલ્લભભાઈ તથા ગાંધીજીને મળ્યા. તેમણે એવી સલાહ આપી કે ગવર્નરો જે રાજકીય કેદીઓને છોડવા તૈયાર ન હોય તો પ્રધાનોએ રાજનામાં આપી દેવાં જોઈએ. કોંગ્રેસની કારોબારીએ પણ તે પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો. તે ઉપરથી હરિપુરા કોંગ્રેસમાં જતાં પહેલાં અંતે પ્રાંતનાં પ્રધાનમંડળોએ રાજનામાં આપી દીધાં. ગવર્નરોએ એ વખતે એ સ્વીકાર્યાં નહીં, એમ કહીને કે અમે ખીજા પ્રધાનો શોધીએ ત્યાં સુધી તમે કામ ચાલુ રાખો. રાજનામાં આપેલા પ્રધાનો હરિપુરા કોંગ્રેસમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાંના વાતાવરણમાં એક જતની ગરમી આવી. જેઓ એમ કહેતા હતા અને ખરેખર માનતા પણ હતા કે આપણે જે પ્રધાનપદ સ્વીકારીશું તો ખુરશીઓનો મોહ લાગશે, અને આપેલાં વચનો વીસરી જવાશે, તેમની આંખ ઊઘડી ગઈ. આ રાજનામાંને કારણે પ્રધાનપદાં લેવાની વિરુદ્ધ જેઓનો અભિપ્રાય હતો તેમને પોતાનો અભિપ્રાય બદલવો પડ્યો.

* દેશના કોઈ ભાગમાં પ્રાંતિક પ્રધાનોના કોઈ કાર્યને લીધે સુલેહશાન્તિ જોખમમાં આવી પડવાનો ભય હોય તે વખતે પ્રાંતિક સરકારે ઉપર મધ્યવર્તી સરકારનો અંકુશ રાખવાને લગતી આ કલમ હતી.

આ પ્રશ્ન ઉપર હરિપુરા કોંગ્રેસમાં બહુ લાંબો અને વિગતવાર ઠરાવ કરવામાં આવ્યો. એ ઠરાવ ઉપરથી જ આખી પરિસ્થિતિ સ્પષ્ટ સમગ્ર્ય છે એટલે નીચે તે આખો આપ્યો છે :

“કૌરુપુર કોંગ્રેસના ફરમાન પ્રમાણે ૧૯૩૭ના માર્ચમાં પ્રાંતોમાં હોદ્દા સ્વીકારવાના પ્રશ્ન ઉપર મહાસમિતિએ ઠરાવ કર્યો કે બ્રિટિશ સરકાર તરફથી આપણને અમુક ખોળાધરીઓ મળે તો ધારાસભામાંના કોંગ્રેસ પક્ષને પ્રધાનમંડળ રચવાની પરવાનગી આપવી. પ્રથમ તો આવી ખોળાધરીઓ ન મળી એટલે કોંગ્રેસ પક્ષના નેતાઓએ પ્રધાનમંડળ સ્વીકારવાની ના પાડી. ત્યાર પછી મહિનાઓ સુધી આવી ખોળાધરીઓ માગવી એ અંધારણીય છે કે કેમ તે પ્રશ્ન ઉપર વાદવિવાદ ચાલ્યો. ભારત મંત્રીએ, વાર્ષસરોયે તથા જુદા જુદા પ્રાંતના ગવર્નરોએ અનેક નિવેદનો બહાર પાડ્યાં. આ નિવેદનોમાંથી એટલું ચોક્કસ નીકળતું હતું કે પ્રાંતિક પ્રધાનોના રાજ્યપરોજના વહીવટમાં ગવર્નરો તરફથી કશી દખલ કરવામાં નહીં આવે.

“જે પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ અધિકાર ઉપર છે, ત્યાંના પ્રધાનોને એવો અનુભવ થયો છે કે, કાંઈ નહીં તો યુક્ત પ્રાંત અને બિહારમાં ગવર્નરોએ રાજ્યના વહીવટમાં દખલ કરવા માંડી છે. ગ્યારે કોંગ્રેસ પક્ષને પ્રધાનમંડળ રચવાનું ગવર્નરો તરફથી આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું ત્યારે તેઓ જાણતા હતા કે ચૂંટણીના કોંગ્રેસના જાહેરનામામાં રાજ્યદારી કેદીઓને મુક્તિ આપવાની વાત કોંગ્રેસની નીતિનું એક મુખ્ય અંગ હતી. એ નીતિ અનુસાર પ્રધાનોએ રાજ્યદારી કેદીઓને છોડવાનું કામ શરૂ કર્યું. પણ તેમણે જોયું કે છોડવાના હુકમ ઉપર ગવર્નરોની સહી મેળવતાં કેટલીક વખત અકળાવી નાખે એવી ઢીલ થતી હતી. આ ઢીલ સહન કરી લેવામાં પ્રધાનોએ પોતાની નમૂનેદાર ધીરજનો પુરાવો આપ્યો છે. કોંગ્રેસને એવો અભિપ્રાય છે કે કેદીઓની મુક્તિની બાબત એ રાજ્યપરોજના વહીવટની બાબત છે અને એમાં ગવર્નરો સાથે લાંબી ચર્ચાઓ કરવાપણું નથી. ગવર્નરનું કામ તો પ્રધાનોને દોરવણી આપવાનું અને સલાહ આપવાનું છે. પણ પોતાની રાજ્યપરોજની ફરજો બજાવવામાં પ્રધાનો સ્વતંત્રપણે પોતાના નિર્ણયો કરે તેમાં એ દખલ કરી શકે નહીં. કારોબારી સમિતિએ કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓ આગળ અને એ પ્રતિનિધિઓને ચૂંટનારી આમજનતા આગળ પોતાના વાર્ષિક કામનો અહેવાલ રજૂ કર્યો ત્યારે તેને પ્રધાનોને સૂચના આપવી પડી કે પોતપોતાના પ્રાંતમાંના રાજ્યદારી કેદીઓને તેમણે છોડી મૂકવા અને તેમના હુકમોનો અમલ થવામાં વિક્ષેપ થાય તો તેમણે રાજ્યનામાં આપવાં. એ સૂચનાને અનુસરીને યુક્ત પ્રાંત અને બિહારના પ્રધાનોએ જે પગલું લીધું છે તે પગલાને આ કોંગ્રેસ બહાલી આપે છે. અને રાજ્યનામાં આપવા માટે પ્રધાનોને અલિનદન આપે છે. ગવર્નર જનરલે ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટની ૧૨૬ (૫) કલમ લાગુ કરીને આ બાબતમાં નકામી દખલ બહી કરી છે. તેથી પ્રધાનોને આપવામાં આવેલી ખોળાધરીઓનો ભંગ થાય છે એટલું જ નહીં પણ એ કલમનો પણ દુરુપયોગ થાય છે. કારણ આમાં દેશની શાંતિનો ભંગ થવાની ગંભીર બીકનો સવાલ જ બહો થતો નથી. વળી બંને પ્રાંતમાં મુખ્ય પ્રધાનોએ રાજ્યદારી

કેદીઓ પાસેથી ખાતરી મેળવી લીધી છે કે તેઓ કોંગ્રેસની અહિંસાની નીતિનો સ્વીકાર કરે છે. તેમના માનસમાં થયેલા પલટા વિષે પણ તેમણે ખાતરી કરી લીધી છે. ગવર્નર જનરલે દબલ કરીને જે પરિસ્થિતિ ઊભી કરી છે તેથી ઊલટો શાંતિનો ભંગ થવાનો ગંભીર ભય છે.

“કોંગ્રેસે જે થોડો વખત અધિકાર ચલાવ્યો છે એટલામાં પોતાની ત્યાગવૃત્તિનો, વહીવટી કાબેલિયતનો તથા દેશનાં આર્થિક અને સામાજિક અનિષ્ઠો દૂર કરવા માટે કાયદા કરીને ખતાવેલી રચનાત્મક શક્તિનો તેણે પૂરતો પુરાવો આપ્યો છે. કોંગ્રેસને એ સ્વીકારતાં આનંદ થાય છે કે આ બધી બાબતોમાં ગવર્નરશ્રેયે પ્રધાનોને ઠીક ઠીક સાથ આપ્યો છે. ચાલુ બંધારણમાં રહીને લોકોનું ભેટલું ભલું થઈ શકે તેટલું કરવાનો, અને તેની સાથે પૂર્ણ સ્વરાજ્યના ધ્યેયે પહોંચવાનો તથા બ્રિટિશ શાહીવાદી નીતિથી થતા હિંદી પ્રજાના શોષણનો અંત લાવવાનો કોંગ્રેસનો ખરા હિલનો પ્રયત્ન છે.

“જેથી અહિંસક અસહકાર કરવો પડે અથવા તો કોંગ્રેસની સત્ય અને અહિંસાની નીતિ સાથે સુસંગત એવું વિરોધનું બીજું કશું પગલું ભરવું પડે એ બંધ તની કટોકટી ઊભી કરવાની કોંગ્રેસની જરાય ઇચ્છા નથી. તેથી ગવર્નર જનરલના કાર્ય સામે વિરોધ તરીકે બીજા પ્રાંતના પ્રધાનોને રાજ્યમાં આપવાની સલાહ આપતાં કોંગ્રેસ સંકોચ અનુભવે છે અને ગવર્નર જનરલને વિનંતી કરે છે કે તેણે પોતાનો હુકમ ફેરવવો જેથી કરીને ગવર્નરશ્રેયે બંધારણપૂર્વક વર્તી શકે અને રાજદ્વારી કેદીઓને છોડવાની બાબતમાં પોતાના પ્રધાનોની સલાહ સ્વીકારી શકે.

“બેજવાબદાર પ્રધાનમંડળો રચાય એને તલવારથી રાજ્ય ચલાવવા જેવું કોંગ્રેસ માને છે. આવાં પ્રધાનમંડળો રચાશે તો પ્રજામાં બહુ કડવાશ પેદા થશે, અંદર અંદરના કલહો ઊભા થશે અને બ્રિટિશ સરકાર સામેનો અણગમો વધારે ઊંડો જશે. જ્યારે કોંગ્રેસે બહુ સંકોચ સાથે અને ભારે આત્મકાનીથી હોદ્દા સ્વીકારવાને મંજૂરી આપી ત્યારે ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એકંટના સત્યા સ્વરૂપના પોતે બાંધેલા આંક વિષે તેને કશી શંકા ન હતી. ગવર્નર જનરલના છેલ્લા કૃત્યથી એ આંક સાચો પડે છે અને બંધારણનો કાયદો લોકોને મરી સ્વતંત્રતા આપવા માટે તદ્દન નકામો છે એવું સિદ્ધ થાય છે. તેની સાથે એ પણ જણાય છે કે એ કાયદાનો ઉપયોગ સ્વતંત્રતા વધારવા માટે નહીં, પણ સ્વતંત્રતાને દાબી દેવા માટે કરવાનો બ્રિટિશ સરકારનો ઇરાદો છે. એટલે અત્યારની કટોકટીનું આખરી પરિણામ ગમે તે આવે, પણ હિંદુસ્તાનના લોકોએ સમજી લેવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી આ કાયદાને ખતમ કરવામાં આવ્યો નથી અને તેની જગ્યાએ હિંદુસ્તાનની પ્રજાએ ચૂંટેલી વિધાન સભાએ ધડેલું નવું બંધારણ અમલમાં આવ્યું નથી ત્યાં સુધી દેશને માટે સાચી સ્વતંત્રતાની આશા નથી. એટલે અધિકાર ઉપર હોય કે અધિકારની બહાર હોય, ધારાસભામાં હોય કે ધારાસભાની બહાર હોય, એવા દરેક કોંગ્રેસીનો ઉદ્દેશ એ જ હોવો જોઈએ કે આપણા એ ધ્યેયને પહોંચવા માટે અત્યારના કેટલાક અધિકારો ભલે આપણું તાત્કાલિક ભલું કરે એવા હોય તોપણ તે જતા કરવાની તૈયારી રાખવી.

“યુક્ત પ્રાંતના ગવર્નર તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે કાકોરી કેસના કેદીઓનું સ્વાગત કરવા માટે જે ધામધૂમ કરવામાં આવી તથા છૂટેલા કેદીઓમાંના કેટલાકે જે ભાષણો કર્યા તેથી રાજદ્વારી કેદીઓની ક્રમશઃ મુક્તિની નીતિમાં વિધન આવ્યું છે. કોંગ્રેસે જેહૂદા દેખાવેને તથા બીજી વાંધાભરી પ્રવૃત્તિઓને હંમેશાં વખોડી કાઢી છે. જે દેખાવો અને ભાષણોની યુક્ત પ્રાંતના ગવર્નર વાત કરે છે તેને મહાત્મા ગાંધીએ સખત રીતે નાપસંદ કરેલાં છે. કોંગ્રેસના પ્રમુખ પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ પણ એ કૃત્યમાં રહેલા શિસ્તભંગ માટે તાબડતોબ તાકીદ આપેલી છે. પ્રધાનોએ પણ તેની અવજા કરી નથી. આ બધી ચેતવણીઓને પરિણામે લોકમતમાં એકદમ ફેરફાર થયો છે અને કેદીઓ પણ પોતાની ભૂલ સમજ્યા છે. કાકોરી કેસના કેટલાક કેદીઓ છૂટ્યા પછી જે મહિને બીજા છ કેદીઓ છૂટ્યા ત્યારે તેમના માનમાં કોઈ પણ નતના દેખાવો થયા ન હતા. તેમ જ તેમનું નહરે સ્વાગત કરવામાં આવ્યું ન હતું. એ વસ્તુને પણ હવે તો ચાર મહિના વીતી ગયા છે. એટલે ઓગસ્ટમાં છૂટેલા કેદીઓના સંબંધમાં જે ભાષણો અને દેખાવો થયાં તે કારણે બાકી રહેલા પંદર કેદીઓને આજે ન છોડવા એ તર્ક જરવાજબી છે. ન્યાય અને વ્યવસ્થા જાળવવાની જવાબદારી પ્રધાનોની છે. પોતાને યોગ્ય લાગે તે રીતે પોતાની ફરજ અદા કરવાનો તેમને હક્ક છે. ચાલુ સંવેગમાં પ્રસ્તુત બાબતોનો વિવેક કરી નિર્ણય કરવાનું કામ તેમનું છે. તેઓ જે નિર્ણય કરે તે ગવર્નરે સ્વીકારવા જોઈએ અને તેનો અમલ કરવો જોઈએ. રાજબંધોનાં વહીવટી કામોમાં પોતાની સત્તાનો તેઓ જે રીતે અમલ કરતા હોય તેમાં દખલ કરવાથી તેમની સ્થિતિ નબળી થાય છે, અને તેમની પ્રતિષ્ઠાને પણ ધક્કો પહોંચે છે. કોંગ્રેસી પ્રધાનોએ કેટલીયે વાર નહરે કહ્યું છે કે હિંસક ગુનાઓની બાબતમાં યોગ્ય પગલાં લેવાનો તેમનો પાકો નિશ્ચય છે. હવે ન્યારે આ કેદીઓએ હિંસાનો માર્ગ છોડી દેવાનું નહરે કહ્યું છે ત્યારે તેમને છોડવામાં જોખમ રહેતું છે એમ કહેતું એ તર્ક કપોલકલિપત છે. કોંગ્રેસે પોતાને માટે જે અહિંસાનું ધોરણ સ્વીકાર્યું છે તેનો કોઈ ભંગ કરે અથવા તેની શિસ્ત ન જાળવે તો તે માટે સખત ઉપાયો લેવા એવો કોંગ્રેસનો આશ્રય છે. તે વિષેનો પૂરતો પુરાવો છેલ્લા કેટલાક મહિનામાં કોંગ્રેસે આપેલો છે. છતાં કોંગ્રેસીઓનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે કે વાણી કે વર્તનનો કોઈ નતનો સ્વેચ્છાચાર હિંસાને ઉત્તેજન અથવા તો પોષણ આપે એવો હોય, તેનાથી આપણા નિરધારેલા ધ્યેય પહોંચવાની દેશની ગતિ ધીમી પડે છે.

“રાજદ્વારી કેદીઓને છોડી મૂકવાના પોતાના કાર્યક્રમને અમલમાં મૂકતાં, કોંગ્રેસને હોદ્દા છોડવાનું પ્રાપ્ત થયું છે, લોકોની સ્થિતિ સુધારવાને માટે કાયદા કરવાની તકો પણ જતી કરવી પડી છે. પણ એમ કરતાં કોંગ્રેસે જરા પણ આંચકો ખાધો નથી. એની સાથે કોંગ્રેસ એ સ્પષ્ટ કરવા માગે છે કે કેદીઓ પોતાની મુક્તિ માટે ભૂખમરની ઉડતાલનો આશરો લે એ વસ્તુ કોંગ્રેસ સખત રીતે વખોડી કાઢે છે. ભૂખમરની ઉડતાલને લીધે રાજદ્વારી કેદીઓને છોડી મૂકવાની પોતાની નીતિ અમલમાં મૂકતાં કોંગ્રેસને મુશ્કેલી આવે છે. તેથી પંજબમાં જેઓ હજી ભૂખમરની ઉડતાલ ચલાવી રહ્યા છે તેમને તે છોડી દેવાનો

કોંગ્રેસ આગ્રહ કરે છે, અને તેમને ખાતરી આપે છે કે કોંગ્રેસ સત્તા ઉપર હોય કે ન હોય એવા બધા પ્રાંતોમાં રાજદ્વારી કેદીઓની મુક્તિ માટે તમામ વાજબી અને શાન્તિમય ઉપાયોથી પ્રયત્ન કરવાનું કોંગ્રેસ ચાલુ રાખશે.”

આ ઠરાવ સરદારે જ રજૂ કર્યો હતો. તેના ઉપર બોલતાં તેમણે જણાવ્યું કે,

“આપણે જ્યારે હોદ્દાનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારે જ બ્રિટિશ સલ્તનત નાણતી હતી, વાર્ષિકરોય નાણતા હતા અને ગવર્નરો પણ નાણતા હતા કે ચૂંટણી વખતે કરેલા નહેરુનામા પ્રમાણે બધા રાજદ્વારી કેદીઓને આપણે છોડી મૂકવાના છીએ. તે વખતે ગવર્નરો કશું બોલ્યા નહીં. એમણે થોડી ચાલાકી કરી. આપણે પણ થોડી ભૂલ કરી, કારણ કે તે વખતે આપણને અનુભવ ન હતો. ગવર્નરે કહ્યું કે કેદીઓને તમે જરૂર છોડી શકો છો. પરંતુ જેઓ અહિંસક રહીને જેલમાં ગયેલા છે તેમને તરત છોડી દો, અને જેઓ હિંસાનો ગુનો કરીને જેલમાં ગયેલા છે, તેમના દરેકના મુકદ્દમા તમે તપાસી નવો અને તમને ઠીક લાગે એમને છોડવાની ભલામણ કરો. આપણા પ્રધાનો મુકદ્દમા તપાસવા બેઠા અને જે કેદીઓને છોડવાનું કહ્યું એમની બાબતમાં ગવર્નરે કંઈક ને કંઈક વાંધા બતાવવા માંડ્યા. અહીં જ આપણી ભૂલ થઈ. આપણા પ્રધાનોએ તો કહી દેવું નેઈતું હતું કે મુકદ્દમા તપાસવાની કશી જરૂર નથી. અમારે તો બધા રાજદ્વારી કેદીઓને છોડી દેવા છે. તેની જવાબદારી અમારે માથે રહેશે. પ્રાંતના શાસનની જવાબદારી અમારી ઉપર છે. ને એ કેદીઓ બહાર આવીને બળવો કરશે અથવા હિંસા કરશે તો અમે તેમને ફરી કેદ કરીશું. અને હવે બાકી કેટલા કેદીઓ રહ્યા છે? આવડા મોટા યુક્ત પ્રાંતમાં અત્યારે આવા ફક્ત પંદર કેદીઓ રહ્યા છે. શું આ પંદર કેદીઓને છોડવાની પણ આપણા પ્રધાનોને સત્તા નથી? સત્તા ન હોય તો પછી પ્રધાન શેના? મને તો પહેલેથી જ શંકા હતી કે આ નવા બંધારણથી આપણા મુલકની સ્વતંત્રતાનો પ્રશ્ન ઉકેલાવાનો નથી. મને તો શંકા હતી કે આ નવું બંધારણ આપણને ફસાવવાની ચાલબાજ છે. આપણા પ્રધાનો ત્યાં કંઈ મુકદ્દમાની ફાઈલો વાંચવા ગયા નથી. વળી આ કેદીઓ પાસેથી આપણને ખાતરી મળી છે કે તેમના વિચારો બદલાઈ ગયા છે. કોંગ્રેસની નીતિ ઉપર તેમનો વિશ્વાસ બેઠો છે — અને છૂટ્યા પછી કોંગ્રેસના આદેશ પ્રમાણે તેઓ કામ કરવા ઇચ્છે છે. આવી સ્થિતિમાં ગવર્નરની શી મગદૂર છે કે પ્રધાનોના કામમાં તે દખલ કરે? એથી તો પ્રધાનોનું સ્વાભિમાન હણાય છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવશે તો પંનબ અને બંગાળમાં બળવો થઈ જશે, અને એ બે પ્રાંતોની સુલેહ અને વ્યવસ્થા નોખમમાં આવી પડશે. હું તો એ વસ્તુ માની જ શકતો નથી કે પંદર માણસોને છોડી મૂકવાથી બે પ્રાંતોમાં શી રીતે શાન્તિભંગ થઈ નય? પંનબ અને બંગાળના પ્રધાનો ને આમ ડરતા હોય તો તેઓ તદ્દન નાલાયક હોવા નેઈએ. આપણે તો હોદ્દા સ્વીકાર્યા એટલે આપણો ધર્મ થઈ પડ્યો છે કે પ્રન્તની ઇચ્છા પ્રમાણે આપણે રાજ્ય ચલાવવું. જે માણસોએ દેશની આઝાદીને માટે આટલાટલું વેડ્યું છે તેમને આપણાથી જેલમાં રખાય જ કેમ? તેઓ દેશની આઝાદીને માટે પોતાના પ્રાણ

આપવા તૈયાર હતા, તેમની કામ કરવાની રીત ભલે ખોટી હોય, પણ પ્રબલતથી ચૂંટાયેલો કોઈ માણસ આવા દેશભક્તોને જેલમાં રાખી શકે નહીં.

“ ગવર્નરની તરફથી કહેવામાં આવ્યું છે કે કાકોરી કેસના કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવ્યા તેથી દેશમાં બહુ અડચણ ઊભી થઈ છે. કદાચ અડચણ ઊભી થઈ હોય તોપણ શું થઈ ગયું? એક આઠમી વીસ પચીસ વર્ષ સુધી જેલની દીવાલો પાછળ રહી દુનિયાથી અલગ પડી ગયો છે, દુનિયાની કશી હાલતની તેને ખબર નથી; એ જેલની દીવાલોમાંથી બહાર આવે છે, તેની નજર સામે નવી જ દુનિયા દેખાય છે; કોંગ્રેસની શક્તિ કેટલી વધી ગઈ છે તે એ જુએ છે. બહાર આવ્યા પછી થોડા કોંગ્રેસવાળા તેનું સ્વાગત કરે છે. આપણી પિવડાવે છે. એ બધું જોઈને તેને થાય છે કે મારાં પચીસ વર્ષ બરબાદ નથી ગયાં. એટલે એ જરા વધારેપડતું બોલી નાખે છે. મારી તો સમજમાં નથી આવતું કે એટલાથી આ સરકાર આવી ડરી શું કામ નય છે? શું તે એટલી બધી જર્જરિત અને કમતાકાત થઈ ગઈ છે કે પંદર માણસોનો તેને આવડો ઘાક લાગે છે?

“ જે વખતે આપણા પ્રધાનોએ લોકસુધારનાં અનેક કામે ઉપાડ્યાં હતાં તે વખતે તેમને પ્રધાનપદ છોડવાં પડ્યાં છે. આપણે તેમને મુખ્યારકબાદી આપીએ છીએ. તેમણે કોંગ્રેસની ઇચ્છા વધારી છે. દેશમાં થોડાક સુધારા કરવા માટે આપણે હોદ્દાનો સ્વીકાર કર્યો નહોતો, આપણે તો બહુ મોટી વસ્તુ માટે પ્રધાનપદ લીધાં છે. આપણાં બધાં દુઃખોનો ઇલાજ તો સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે. હોદ્દાનો સ્વીકાર કરવાથી તે માટેની આપણી શક્તિ વધે તો આપણે તેનો ઉપયોગ કરી લઈએ. પણ તેને લીધે જે આપણા માર્ગમાં અડચણ આવતી હોય તો આપણે તુરત જ તે છોડવા જોઈએ. આપણા પ્રધાનો એવા નથી જે ત્યાં પાંચ પાંચ હજારના પગાર લેતા હોય. આપણા પ્રધાનો ત્યાં મોટા પગાર લેવા નહીં પણ દેશનું કામ કરવા ગયા છે. તેઓ પ્રધાનપદનો ત્યાગ કરશે તે દેશને મોંઘું પડવાનું છે. પણ તેથી પ્રધાનપદ છોડતાં આપણને જરાયે સંકેચ ન થવો જોઈએ. કારોબારી સમિતિએ ખૂબ વિચાર કરીને તથા સાત પ્રાંતોનો પ્રશ્ન નજર સામે રાખીને આ ઠરાવ ઘડ્યો છે. આ ઠરાવ એવો છે જેમાં કોઈને કશો વાંધો હોવો જોઈએ નહીં. એટલે મારી વિનંતી છે કે આ ઠરાવ ઉપર કોઈ સુધારો લાવે નહીં. આવી નાજુક પરિસ્થિતિમાં કેવો ઠરાવ કરવો જોઈએ એનો વિચાર કરીને આ ઠરાવ ઘડવામાં આવ્યો છે. એમાં કશો ઉમેરો કરવો કે કશું કાઢી નાખવું યોગ્ય નહીં થાય. હું આશા રાખું છું કે આ ઠરાવ જેવો છે તેવો તમે પસાર કરશો.”

ઉપરનો ઠરાવ પસાર થઈ ગયા પછી અને પ્રાંતના પ્રધાનો પોતપોતાના પ્રાંતમાં ગયા, ત્યારે ગવર્નરે એમની સાથે સમાધાની કરવા બહુ તૈયાર જ હતા. યુક્ત પ્રાંતના ગવર્નરે ત્યાંના મુખ્ય પ્રધાન પં. ગોવિંદવલ્લભ પંત સાથે વાટાઘાટો કરી સમાધાન કર્યું. એમનું સંયુક્ત નિવેદન તા. ૨૫-૨-૩૮ના રોજ બહાર પાડવામાં આવ્યું. બિહારના ગવર્નર તથા મુખ્ય પ્રધાને મળીને એવું જ નિવેદન તા. ૨૬-૨-૩૮ના રોજ બહાર પાડ્યું. આ રહ્યું એ :

“અત્યારની પરિસ્થિતિ અને છેલ્લા થોડા દિવસમાં બની ગયેલા બનાવો વિષે અમે અંદર અંદર ખૂબ ચર્ચા કરી લીધી છે, અને બંને પક્ષને સંમત એવા નિર્ણય ઉપર અમે આવ્યા છીએ. એ પ્રમાણે પ્રધાનોએ તેમનાં હિંમેશનાં કામકાજ હાથમાં લઈ લીધાં છે. રાજદ્વારી ગણાતા કેટલાક કેદીઓના કેસોની વ્યક્તિગત તપાસ કરવામાં આવી છે. અને પ્રધાનોએ આપેલી સલાહ સ્વીકારીને એ કેદીઓની બાકી રહેલી સજા રદ કરવાના ને તેમને છોડી મૂકવાના હુકમો ગવર્નર થોડા જ વખતમાં કાઢશે. બાકીના કેદીઓની વ્યક્તિગત તપાસ તે ખાતાના પ્રધાન કરી રહ્યા છે. અને તેને વિષે થોડા વખતમાં યોગ્ય હુકમો કરવામાં આવશે.

“ગવર્નર અને પ્રધાનોના અરસપરસ સંબંધ વિષે પણ અમે લાંબી ચર્ચા કરી છે. નામદાર વાઈસરોયના તાજેતરના નિવેદનની, તે ઉપર મહાત્મા ગાંધીજીએ દર્શાવેલા વિચારોની,* પ્રધાનોનાં રાજનામાં વિષે હરિપુરા કોંગ્રેસમાં પસાર થયેલા ઠરાવની તેમ જ અગાઉ ગયા ઉનાળામાં નામદાર વાઈસરોયે કરેલા નિવેદનની અમે ચર્ચા કરી છે. જવાબદાર પ્રધાનોની કાયદેસર સત્તા છીનવી લેવાવાનો કે તેમાં દખલ થવાનો ભય રાખવાને કશું કારણ નથી. સુશાસનને પોષક પ્રથાઓ અમે બંને ટકાવી રાખવા માગીએ છીએ અને ઉભય પક્ષે સહભાવ હોવાથી અમે સફળ થઈશું, એવી અમને આશા છે.”

આ સમાધાન ઉપર ટીકા કરતાં લંડનના ‘ટાઇમ્સ’ પત્રે જણાવેલું કે,

“સમાધાનીની શરતો કરતાં પણ વધારે મહત્વનું તો એ છે કે કોંગ્રેસ પક્ષના જવાબદાર માણસો તરફથી કશું એવું કહેવામાં કે કરવામાં આવ્યું નથી કે જેથી કટોકટી વધુ તીવ્ર બને. પોતાની જવાબદારી ઠાળવાને બદલે કોંગ્રેસના

* હરિપુરા કોંગ્રેસનો ઠરાવ પસાર થયા પછી વાઈસરોયે એક નિવેદન બહાર પાડ્યું હતું. તેનો જવાબ આપતાં ગાંધીજીએ તા. ૨૩-૨-૩૮ના રોજ એક નિવેદન બહાર પાડ્યું તેમાંથી મહત્વના ફકરા નીચે આપ્યા છે :

“નામદાર ગવર્નર જનરલના નિવેદનમાંની એક વાતથી મને એવી આશા ભાવે છે ખરી કે આ કટોકટી ટળી જશે. તેમણે હજુ ગવર્નરે અને પ્રધાનો વચ્ચે મસલતનો દરવાજો ખુલ્લો રાખ્યો છે.

“હું કબૂલ કરું છું કે પ્રધાનોએ હોદ્દા છોડવાની નોટિસ એકાએક આપેલી. પણ તે વખતે સ્થિતિ જ એવી હતી કે એમનાથી બીજું કશું થઈ ન શકે. હવે બંને પક્ષોને પરિસ્થિતિ વિચારી જોવાનો સારી પેઠે વખત મળે છે.

“મારા મત પ્રમાણે આ આંદોલનને રસ્તો એ છે કે વાઈસરોયે ગવર્નરેને એવી જોબાધરી આપવાની છૂટ આપવી કે ‘પોતે કરવા ધારેલી કેદીઓના કેસની તપાસનો ઇરાદો પ્રધાનોની સત્તા ઉપર તરાપ મારવાનો નહોતો. પ્રધાનોએ કેદીઓ પાસેથી જોબાધરી મેળવી છે. તેઓ પોતાની જવાબદારી પર કેદીઓને છોડી શકે છે.’ મને આશા છે કે જે પ્રધાનોને ગવર્નરે જોલાવે તો, તેમને મળેલી જોબાધરીથી પોતાને સંતોષ થાય છે કે નહીં એ નક્કી કરી લેવાની છૂટ કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ પ્રધાનોને આપશે.”

નેતાઓએ, ખાસ કરીને ગાંધીજીએ, પોતાની વૃત્તિ બતાવી આપી છે કે કે એસના પ્રધાનો સત્તા ઉપર રહે, એમ તેઓ ઇચ્છે છે.”

આ ઉપરાંત હરિપુરા કોંગ્રેસમાં બીજા પણ કેટલાક મહત્વના ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા. ઝાંઝીબારમાં હિંદી વેપારીઓના હક્ક ઉપર કેટલાક અંતરાય મૂકવામાં આવ્યા હતા તે પ્રત્યે વિરોધ તરીકે તથા આપણા દેશબંધુઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવવા માટે ત્યાંથી આપણા દેશમાં આયાત થતાં લવિંગનો ૧૯૩૭ના સપ્ટેમ્બર માસથી અહિંકાર કરવામાં આવ્યો હતો અને તે માટે એક અહિંકાર સમિતિ નીમવામાં આવી હતી. તેના પ્રમુખ સરદાર હતા. મે માસમાં સમાધાન થયું ત્યાં સુધી એટલે કે લગભગ નવ માસ સુધી લવિંગનો અહુ જ કડક અહિંકાર ચાલ્યો. અહિંકાર કરનારા વેપારીઓનો મોટો ભાગ મુસલમાનોનો હતો. આ કોંગ્રેસમાં એ વિષે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો :

“ કોંગ્રેસે હિંદી પ્રબલને સૂચના કરેલી કે હિંદી પ્રબલને હમણાં લવિંગનો વેપાર બંધ કરવો. હિંદી પ્રબલને અને ઝાંઝીબારમાં હિંદી વેપારીઓએ કરેલા લવિંગના વેપારનો અહિંકાર સંપૂર્ણ અને સંતોષકારક નીવડ્યો છે, તેની આ કોંગ્રેસ કદર કરે છે. ઝાંઝીબારના હિંદીઓએ અને હિંદુસ્તાનના લવિંગના વેપારીઓએ જે રીતે આ અહિંકાર ટકાવી રાખ્યો છે તેને સારુ આ કોંગ્રેસ તેમને મુબારકબાદી આપે છે.

“ કોંગ્રેસને અફસોસ છે કે ઝાંઝીબારની અંદરના તેમ જ બહારના વેપાર માટેના હિંદીઓના હક્કના સવાલનો હજી સંતોષકારક નિકાલ આવ્યો નથી. એ નિકાલ ન આવે ત્યાં સુધી લવિંગના વેપારનો અહિંકાર ચાલુ રાખવાની જરૂર તરફ કોંગ્રેસ વેપારીઓનું ધ્યાન ખેંચે છે અને વિશ્વાસ રાખે છે કે આ પગલાંને લીધે ઝાંઝીબારની સરકારને થોડા જ વખતમાં તેના વાંધાભરેલા હુકમો રદ કરીને ઝાંઝીબારમાં વસતા હિંદી વેપારીઓને ન્યાય આપવાની ફરજ પડશે.”

આ ઠરાવની અસર એ થઈ કે હિંદ સરકાર તરફથી એક અમલદારને હિંદી કોમને મદદ કરવા તથા લવિંગના પ્રશ્નનું સમાધાન કરવા ઝાંઝીબાર મોકલવામાં આવ્યા. તેમના પ્રયાસથી, પણ મુખ્યત્વે તો મુંબઈમાં લવિંગનો સખત અહિંકાર ચાલુ રહ્યો હતો તેથી, મે માસની શરૂઆતમાં આ પ્રશ્નનું સમાધાન થઈ ગયું. લવિંગ અહિંકાર સમિતિના પ્રમુખ તરીકે સરદારે કારોબારી સમિતિ આગળ પોતાનું નિવેદન રજૂ કર્યું. તે ઉપરથી, મુંબઈમાં મળેલી કારોબારી સમિતિએ મે મહિનામાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો :

“ કારોબારી સમિતિએ લવિંગ અહિંકાર સમિતિનું નિવેદન વાંચ્યું છે. ઝાંઝીબારની હિંદી કોમ અને ઝાંઝીબારની સરકાર વચ્ચે લવિંગના વેપારની બાબતમાં જે કરાર થયો છે, તેના પર સમિતિએ વિચાર કર્યો છે. આ કરાર

હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ અને બ્રિટિશ સરકારની વસાહત ઓફિસ મંત્રી રાખશે ત્યારે તેનો સ્વીકાર થયેલો ગણાશે.

“આ સમિતિ વિશ્વાસ રાખે છે કે એ કારના અંગ્રીજીય સરકાર તરફથી એવી રીતે અમલ થશે જેથી હિંદી કોમને પૂરેપૂરો સંતોષ થાય અને એની પ્રત્યે ભેદભાવથી વર્તવામાં આવે છે, એવી શંકા કે વહેમને જરા પણ અવકાશ ન રહે. અંગ્રીજીય સરકાર હિંદી કોમને પરદેશમાં વસતા હિંદીઓના હકો માટે જે બહાદુરીભરી અને સફળ હાલત ચલાવી છે, તેને સારુ આ સમિતિ તેને મુખ્યાર્થમાં આપે છે. જે વેપારીઓએ ખાસ કરીને મુંબઈમાં પુષ્કળ ભોગ આપીને વફાદારીથી સાથ આપ્યો છે અને આ સવાલનો સફળ અંત આણવામાં આવેલો મોટો ફાળો આપ્યો છે, એ વેપારીઓનો આ સમિતિ આભાર માને છે. લવિંગ અહિંકાર સમિતિએ ઉઠાવેલી જહેમતની પણ આ સમિતિ કદર કરે છે.”

ઉપરના ઠરાવમાં જણાવેલા કામચલાઉ સમાધાનને બ્રિટિશ સરકારની વસાહત ઓફિસે બહાલી આપી એટલે એ સમાધાન પાકું થયું. સરદારે નિવેદન બહાર પાડીને જણાવ્યું કે લવિંગનો અહિંકાર ઉઠાવી લેવાને માટે આપણે જે શરતો મૂકી હતી તે બધી શરતોનું પાલન થયું છે અને આપણી હાલતનો સફળ અંત આવ્યો છે. હવે અંગ્રીજીય તથા માડાગાસ્કરથી આવતા લવિંગનો વેપાર કરવામાં કશી હરકત નથી. પણ આ કમિટી એવો વિશ્વાસ રાખે છે કે જનતા તેમ જ છૂટક વેપારીઓ, જે પેટીઓએ અહિંકારમાં વફાદારીથી સાથ આપ્યો છે તે પેટીઓને ઉત્તેજન આપશે. અંગ્રીજીય સરકાર હિંદી કોમને તથા અહિંકારમાં સાથ આપનારા હિંદુસ્તાનના લવિંગના વેપારીઓને મુખ્યાર્થમાં આપીને મુંબઈ પ્રાંતિક સમિતિના સ્વયંસેવકોએ ખરી કટોકટીને વખતે જ અહવાડિયાં સુધી કડક ચોક્કી કરી હતી તેમને ધન્યવાદ આપ્યા. છેવટે જણાવ્યું કે આ પ્રસંગ ઉપરથી પરદેશમાં વસતા હિંદીઓની ખાતરી થશે કે કોંગ્રેસ તેમને મદદ કરવા હંમેશાં તત્પર હોય છે.

ફેરરેશન વિષે પણ આ કોંગ્રેસમાં મહત્વનો ઠરાવ પસાર થયો હતો. તેનો ઉલ્લેખ દેશી રાજ્યો વિષેના ઠરાવ ઉપર બોલતાં સરદારે પોતાના ભાષણમાં કર્યો છે. છેલ્લું જે વિશ્વયુદ્ધ થઈ ગયું તેના ભણકારા હરિપુરા કોંગ્રેસ વખતથી વાગવા માંડ્યા હતા. એટલે તે વિષે નીતિ જાહેર કરવાની જરૂર હતી. અત્યારે આપણને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું છે ત્યારે પણ પરદેશો સાથેની આપણી નીતિ તે વખતે જે જાહેર કરવામાં આવી હતી તેવી જ લગભગ રહી છે. એ ઠરાવનો મહત્વનો ભાગ નીચે આપ્યો છે :

“હિંદુસ્તાનના લોકો પોતાના પાડોશીઓ અને ખીન્ન સંબંધી દેશો સાથે મુલેહશાન્તિથી અને મિત્રાચારીથી રહેવા ઇચ્છે છે. એ હેતુથી સંઘર્ષનાં જેટલાં કારણો હોય તે તમામ એ દૂર કરવા ચાહે છે. એક રાષ્ટ્ર તરીકે પોતાની મુક્તિ અને સ્વતંત્રતા માટેના પ્રયત્ન કરતાં, ખીન્નઓના સ્વાતંત્ર્ય પ્રત્યે તે આદર

રાખવા ઇચ્છે છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર અને સહભાવનાના ધોરણ ઉપર પોતાની શક્તિ તે ખીલવવા ઇચ્છે છે. આખી દુનિયાના સુવ્યવસ્થિત તંત્રના પાયા ઉપર જ આવો સહકાર સંભવી શકે. એટલે સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાન આવું વિશ્વતંત્ર સ્થાપવામાં ખુશીથી નેડારો તથા શસ્ત્રસંન્યાસની અને સામુદાયિક સલામતીની ભાવનાને ટેકો આપશે. પણ વિશ્વવ્યાપી સહકાર સિદ્ધ થવો અશક્ય છે — ન્યાં સુધી રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે ઝઘડાનાં મૂળ કાયમ રહે, એક રાષ્ટ્ર બીજા રાષ્ટ્ર ઉપર સત્તા ચલાવવા ઇચ્છે, અને શાહીવાદની આણ સર્વાત્ર વર્તતી રહે. દુનિયામાં આપણે કાયમી શાંતિ સ્થાપવી હોય તો શાહીવાદ નાબૂદ થવો જ નેઈએ અને અમુક રાષ્ટ્રો બીજાં રાષ્ટ્રોનું શોષણ કરે છે તેનો અંત આવવો જ નેઈએ.

“અત્યારે જે શાહીવાદી યુદ્ધના ભણકારા વાગી રહ્યા છે, તેમાં હિંદુસ્તાન પક્ષકાર થઈ શકે એમ નથી. ઔરિશ શાહીવાદના હિતને અર્થે આપણી માનવ-શક્તિનું તથા સાધનસંપત્તિનું શોષણ થાય એ આપણે નિભાવી લઈ શકીએ નહીં. વળી હિંદુસ્તાનના લોકોની સ્પષ્ટ સંમતિ સિવાય હિંદુસ્તાનને કોઈ પણ યુદ્ધમાં સામેલ કરી શકાય નહીં. એને કોઈ પણ રીતે યુદ્ધમાં નેડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે તો દેશ તેનો વિરોધ કરશે.”

બીજા મહત્વનો ઠરાવ હરિપુરા કોંગ્રેસમાં પસાર કરવામાં આવ્યો તે પાયાની કેળવણીને લગતો હતો. કેળવણીના જે સિદ્ધાંતો અને નીતિ કોંગ્રેસે તે વખતે સ્વીકારી તે સ્વતંત્રતા મળ્યા છતાં હજી આપણે અમલમાં મૂકી શક્યા નથી. એટલે તેનું સ્મરણ કરીએ એ યોગ્ય છે. હરિપુરા કોંગ્રેસે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો ઠરાવ કરીને જાહેર કર્યું કે,

“હિંદુસ્તાનમાંની કેળવણીની અત્યારની પદ્ધતિ નિષ્ફળ નીવડી છે એમ સૌ સ્વીકારે છે. તેના ઉદ્દેશો રાષ્ટ્રવિરોધી અને સમાજવિરોધી છે અને તે આપવાની પદ્ધતિ તદ્દન જુનવાણી છે. વળી દેશના થોડા જ માણસોને તે મળી શકે છે, વિશાળ જનતા તો તદ્દન અભણ રહે છે. તેથી એ આવશ્યક છે કે આપણા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની રચના નવા પાયા ઉપર અને રાષ્ટ્રવ્યાપી ધોરણ ઉપર થવી નેઈએ. કોંગ્રેસને અત્યારે સરકારી શિક્ષણ ઉપર અસર પાડવાની અને પોતાના વિચાર પ્રમાણે તે ચલાવવાની તક મળી છે. એટલે આપણું શિક્ષણ કયા પાયાના સિદ્ધાંત ઉપર ચાલવું નેઈએ અને તેનો અમલ કરવા માટે કેવા ઉપાયો લેવા નેઈએ તે નક્કી કરવું આવશ્યક છે. કોંગ્રેસ એવા અભિપ્રાયની છે કે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કક્ષામાં નીચેના સિદ્ધાંતો મુજબની પાયાની કેળવણી આપવી નેઈએ :

૧. આખા રાષ્ટ્રને સાત વર્ષ મફત અને ફરજિયાત કેળવણી મળે એવી વ્યવસ્થા કરવી નેઈએ.
૨. શિક્ષણનું વાહન માતૃભાષા હોવી નેઈએ.
૩. આ બધો વખત કેળવણીની રચના કોઈ પણ પ્રકારના ઉત્પાદક ઉદ્યોગને કેન્દ્રમાં રાખીને થવી નેઈએ, કેળવણીની બીજી બધી પ્રવૃત્તિઓ

પણ શક્ય હોય ત્યાં સુધી બાળકની આસપાસના વાતાવરણને ધ્યાનમાં લઈને પસંદ કરેલા કોઈ મુખ્ય હાથઉદ્યોગની આસપાસ ગ્રંથાવી નેઈએ.”

કોંગ્રેસની પૂર્ણાહુતિ વખતે પ્રમુખશ્રીનો તથા પ્રતિનિધિઓનો આભાર માનતાં સરદારે આપેલા ભાષણમાંથી કેટલોક ભાગ આપી આ પ્રકરણ પૂરું કરીશું :

“અહીં કરેલી નગરરચના બાબત મારે બે વાતો કહેવાની છે. આ નગર-રચના કરવાવાળાઓની તારીફ મેં બહુ સાંભળી છે. આ નગરને એકાવન દરવાનથી શણગારવામાં આવ્યું છે. એમાં જે ખૂબસૂરતી છે તે અંગાળના વિખ્યાત ચિત્રકાર નંદલાલ ખોઝની કૃતિ છે. એ એટલા સાદાઈથી રહે છે કે મોટા ચિત્રકાર હશે એમ કોઈ ઓળખી પણ ન શકે. ગુજરાતના ચિત્રકારોએ પણ અહીં કામ કરેલું છે. પણ એમનો તો એ ધર્મ હતો. એટલે મારે એમની તારીફ કરવાની હોય નહીં. આ નગરનો આખો નકશો સરહદ પ્રાંતના નિવૃત્ત ઇજનેર શ્રી રામદાસ ગુલાંટીએ બનાવેલો છે. હાલમાં તેઓ બાપુની પાસે રહે છે અને નેડા સીવવાનું કામ કરે છે. ફેઝપુર કોંગ્રેસની બંધી રચના પણ એમણે જ કરી હતી. બાપુએ મને કહ્યું કે અહીંનું બધું કામ પાંચ હજાર રૂપિયામાં આપણે આટોપવું નેઈએ. મેં જવાબ આપ્યો કે એ કામ રામદાસજીને સોંપી દો. એ જે કાંઈ માગશે તે હું આપીશ. એ પ્રમાણે રામદાસજીએ જે વસ્તુઓ માગી તે મેં આપી છે. એમાં કેટલા પૈસા ખર્ચાયા તેનો હિસાબ કરીશું ત્યારે ખબર પડશે. આ જગ્યા પસંદ કરવા માટે પણ હું તો બાપુને અહીં લઈ આવ્યો હતો. આ જગ્યા ઉપર મોટું વિકટ જંગલ હતું. એમણે એ જંગલ પસંદ કર્યું. ફેઝપુરના અનુભવ ઉપરથી જણાવ્યું હતું કે કોંગ્રેસ માટે વિશાળ જમીન નેઈએ જ. એટલે અમે પાંચસો એકર જમીન લેવાનું નક્કી કર્યું. જમીન ત્રણ ગામની છે. તેમાં લગભગ અહીં નેટલી જમીન મુસલમાનોની છે. જમીનમાલિકોએ અમારી પાસે કશું માગ્યું નથી. એમનો ઉપકાર માનવો નેઈએ. પણ ગુજરાતના કામ માટે ગુજરાતીઓ જમીન આપે તેમાં ઉપકાર શો માનવો? ગાંધીજીએ કહ્યું કોંગ્રેસનાં રસોડાંમાં ગાયનું જ ધી-દૂધ, વાપરવું નેઈશે. ધી અમે ઉત્તર ગુજરાત, કાઠિયાવાડ તથા રજપૂતાનામાંથી લાવ્યા અને દૂધ માટે અહીં પાંચસો ગાયો રાખી. એ અમારા પાંચસો પ્રતિનિધિઓ એવા છે કે આપણને કશી તકલીફ આપતા નથી, એ કશા ઠરાવ રનૂ કરતા નથી સુધારો મૂકતા નથી, કે તે ઉપર ભાષણ કે ચર્ચા કરતા નથી. ઊલટું આપણને દૂધ પિવડાવે છે. બાપુનો બાંને હુકમ એ થયો કે બધા પ્રતિનિધિઓને હાથે ખાંડેલા ચોખા અને હાથધંટીમાં દળેસો આટો ખવડાવવો નેઈશે. સેંકડો મનૂરો રાખીને અમે ચોખા ખંડાવ્યા અને આટો દળાવ્યો.

“આ જંગલ, એક ગુજરાતી ભાઈએ પોતાનું ટ્રેક્ટર લાવીને બધું સાફ, સરખું કરી આપ્યું અને આસપાસના રસ્તા સુધાર્યા. રોશનથી અહીં આવવાની સડક ઉપર ધૂળ ન ઊડે માટે એટલી સડક ડામરની બનાવી. પછી સવાલ પાણીનો રહ્યો. રોજ અહીં બે લાખ માણસ ભેગું થાય એમને માટે ચોખખા પાણીની વ્યવસ્થા કરવી જ નેઈએ. મેં કહ્યું કે વોટરવર્ક્સ બનાવવાનું ખર્ચ પચાસ હજાર રૂપિયા થશે. બાપુએ કહ્યું કે નદીનું પાણી પિવડાવીશું. મેં કહ્યું કે એ

જોખમ ઉઠાવવા હું તૈયાર નથી. ચોખ્ખા પાણી માટે અને તેના નિકાલ માટે ગટરની વ્યવસ્થા તો કરવી જ નેઈએ. તે માટેના પાઈપ રાસના એક ખેડૂતે, જેણે ગઈ લડતમાં પોતાની બધી મિલકત ઉઠાવી દીધી છે, તેણે અહીં જ પાડી આપ્યા. સફાઈનું કામ પણ ગુજરાતના ખેડૂતોએ અને વિદ્યાર્થીઓએ જ ઉપાડી લીધું છે. સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ દરબારસાહેબ અને પ્રધાન મંત્રી શ્રી કનૈયાલાલ દેસાઈ ત્રણ મહિના પહેલાં અહીં આવીને પડયા હતા. આ આખા નગરમાં જે વ્યવસ્થા છે, જેની બધા બહુ પ્રશંસા કરે છે, તે આ રીતે થઈ છે. અમારા ગુજરાતની એક ખાસ આદત છે કે કામ કરનાર આદમી બહુ થોડું ખાલે છે. તમારી બધાની સોબતથી હું કાંઈક ખોલવાનું શીખ્યો છું, પણ પહેલાંના વખતનો મારો એક દાખલો આપું. હું કલકત્તા કોંગ્રેસમાં ગયો હતો. મારો એક મિત્ર મારી ટિકિટ લઈને સભામંડપમાં ઊપડી ગયો. હું તો રસ્તા ઉપર આમ તેમ ખૂબ રખડ્યો પણ અંદર શી રીતે નહ? કોઈએ મને ઓળખ્યો નહીં. છેવટે રખડીને મારે ઉતારે જઈને ખેડો. પછી આચાર્ય કૃપાલાની મળ્યા. તેમણે મને પૂછ્યું ત્યારે મેં કહ્યું કે મારી પાસે તો ટિકિટ નથી. આવા અમારો સ્વભાવ છે. અહીં જે કંઈ વ્યવસ્થા થઈ છે તે મારા સાથીઓની મહેનતનું પરિણામ છે. મેં તો થોડું માર્ગદર્શન કર્યું હશે. આઠ ઉત્તર સ્વયંસેવકો અહીં કામમાં લાગેલા છે. બે ઉત્તર સ્વયંસેવકો સફાઈનું કામ કરે છે. એમના સેનાપતિ તથા બહેન મૃદુલા સારાભાઈની હું શી તારીફ કરું? અહીં તમે નાની નાની છોકરીઓ પણ કામ કરતી જુઓ છો. પણ એ બધી ગુજરાતની છોકરીઓ છે. એમણે અહીંની વ્યવસ્થામાં ભારે હિરસો આપ્યો છે. અમારાં રસોડાંની બધી વ્યવસ્થા રવિશંકર મહારાજે કરી છે. એ ગુજરાતના મહારાજ કહેવાય છે. દરેક ચળવળ વખતે સૌથી પહેલાં જેલમાં નય છે, અને સૌથી છેલ્લા છૂટીને આવે છે. જે જેલમાં નય ત્યાંનો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પણ રાજ થઈ નય છે. જેલનું આખું રસોડું એમને સોંપી દે છે. આવા અમે બધા છીએ. આપ ભાઈબહેનોનો અમારે આભાર માનવાનો છે, અને માફી પણ માગવાની છે. આવા જંગલમાં તમારા આરામ માટે અને તમારા સુખ માટે બધી વસ્તુઓનો પ્રબંધ શી રીતે થઈ શકે? અમે તમને ખાટલા આપીએ, તો આ અમારા પંતજ એવા છે કે એક રાતમાં ત્રણ ચાર તોડી નાખે. વળી એક દિવસ વરસાદ પડ્યો અને ધૂળની આંધી ચડી. એટલે પણ તમારી તકલીફમાં ખૂબ વધારો થયો. પણ તમે સૌએ એ તમામ તકલીફની બરદાસ કરી લીધી છે. અમારી બધી ત્રુટીઓ સામે નેત્રું નથી; ખૂબ પ્રેમ અને ઉદારતાથી બધું નિભાવી લીધું છે. તે માટે આપ સૌનો આભાર માનું છું. દેશનું કામ હતું તેમાં સૌએ અમને સાથ આપ્યો છે. અને ઈશ્વરની દયાથી અમારું કામ સફળ રીતે પૂરું થયું છે.”

સ. ૨-૧૯

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

૨૩

પાર્લમેન્ટરી કમિટીના ચેરમેન

દેશના છ પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસનાં પ્રધાનમંડળો રચાઈ ગયા પછી પ્રધાનોને સલાહસૂચના આપવાનું, કોંગ્રેસની શિસ્ત યરાયર જળવવાનું, તથા પૂર્ણ સ્વરાજની સિદ્ધિમાં આ હોદ્દાસ્વીકાર મદદરૂપ થાય એ કોંગ્રેસનો ઉદ્દેશ યરાયર જળવાય છે કે નહીં તે જોવાનું કામ કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ ઉપર આવી પડ્યું. પણ આખી કારોબારી સમિતિ અધો વખત આમાં આપી ન શકે, અને કામ એટલું મહત્વનું હતું કે તેના ઉપર સતત દેખરેખની જરૂર હતી, એટલે કારોબારી સમિતિએ પોતાના સભ્યોમાંથી રાજેન્દ્રપ્રસાદ, મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ તથા સરદારની એક નાની સમિતિ આ કામ માટે નીમી. સરદાર એ કમિટીના પ્રમુખ થયા. આ ત્રણ સભ્યોને પણ વખતોવખત ભેગા થવાનું મુશ્કેલ થતું. એટલે જુદા જુદા પ્રાંતની દેખરેખ રાખવાનું તેમણે માંહોમાંહે વહેંચી લીધું. મહત્વનું કામ હોય ત્યારે ત્રણે સભ્યો ભેગા થઈને નિર્ણય કરતા અને બહુ મહત્વનું હોય ત્યારે તેઓ કારોબારી સમિતિની તથા ગાંધીજીની પણ સલાહ લેતા. વહીવટી કામનો તાકીદે ઉકેલ કરવાની શક્તિ, અટપટા પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવાની કુતેહ, અને વિશેષે તો માણસોને ઓળખવાની અને તે કેટલા પાણીમાં છે તેનું માપ કાઢવાની અજબ શક્તિને લીધે આ પાર્લમેન્ટરી સમ કમિટીના કામનો મુખ્ય બોળે સરદાર ઉપર જ રહેતો. એ કામ તેમણે એટલી આહોશીથી, વિવેકથી અને સહાનુભૂતિથી કર્યું કે ઘણા પ્રાંતના પ્રધાનોને તો તેમની ભારે ઓથ રહેતી. કાંઈ પણ ગૂંચ આવે કે તેઓ તેમની પાસે દોડી જતા. જોકે એકંદરે પાર્લમેન્ટરી કમિટીએ પ્રધાનોના કામમાં નકામી દખલ કરી નથી. છતાં સામા માણસને સારું લાગશે કે માહું લાગશે તેની પરવા કર્યા વિના એને ખરી વાત સાફ સાફ સંભળાવી દેવાની ટેવથી સરદારને ઘણી વાર અળખામણા થવાના પ્રસંગ પણ આવી પડતા. આખી કારોબારી સમિતિ એક જ વિચારની હોય છતાં રોપનું નિશાન સરદાર થતા. શ્રી નરીમાનનો કિસ્સો આપણે જોઈ ગયા છીએ. આ પ્રકરણમાં મધ્ય પ્રાંતના વડા પ્રધાન શ્રી ખરેનો પણ લગભગ એવો જ કિસ્સો જોઈશું. ત્રિપુરી કોંગ્રેસ વખતે સુભાષચાંદ્રનો રોપ પણ મુખ્યત્વે સરદાર ઉપર થયેલો.

પાર્લમેન્ટરી કમિટીના ચેરમેન તરીકે તેમને ઉકેલવા પડેલા કાયડામાંથી યુક્ત પ્રાંત અને બિહારનો કાયડો હરિપુરા કોંગ્રેસ વખતે અનેલો હોઈ એ

૨૬૦

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

પ્રકરણમાં આપી દીધો છે. આ પ્રકરણમાં ખીજન કેટલાક મહત્વના પ્રસંગો વર્ણવીશું.

ઑરિસાના ગવર્નરની તબિયત સારી ન હોવાથી તેઓ મેની શરૂઆતમાં લાંબી રજા ઉપર જવા ઇચ્છતા હતા. તેમની જગ્યાએ કામચલાઉ ગવર્નર તરીકે એ જ પ્રાંતના રેવન્યુ કમિશનર મિ. ડેનની નિમણૂક કરવાનું તા. ૭મી માર્ચે જાહેર કરવામાં આવ્યું. આ વાતની ખબર પડતાં જ ઑરિસાના વડા પ્રધાને આ નિમણૂક સામે એવા કારણસર વાંધો ઉઠાવ્યો કે સરકારી ખાતામાં નોકરી કરતા અમલદારને, ભલે કામચલાઉ હોય તોપણ, ગવર્નરનું પદ આપવું યોગ્ય નથી. જે અમલદાર પ્રધાનોના હાથ નીચે કામ કરતો હોય તેને થોડા વખત માટે પણ પ્રધાનોની ઉપર એસાડી દેવો એ બહુ અબુગતું છે. કારણ ગવર્નરનું પદ અમુક મોભાનું અને વિશેષ અધિકારનું છે. એટલે એ જ માણસ ફરી પાછો પોતાની જૂની નોકરી પર આવે ત્યારે તેની અને પ્રધાનોની અનેની સ્થિતિ ક્ષોડી થાય. ઑરિસાના વડા પ્રધાને સરદારની અને ગાંધીજીની આ આખતમાં સલાહ લીધી. તેમણે સલાહ આપી કે તમારો વાંધો ધ્યાનમાં લઈને ગવર્નરની નિમણૂકમાં ફેરફાર કરવામાં ન આવે તો આખા પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપી દેવું. ત્યાર પછી વડા પ્રધાનનો ગવર્નર સાથે કેટલોક પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. તેમાં કાંઈ વળ્યું નહીં એટલે તા. ૪થી મેએ ખીજન બધા પ્રધાનો તથા પાર્લમેન્ટરી સેક્રેટરીઓનાં રાજીનામાં લઈ વડા પ્રધાન ગવર્નરને મળવા સારુ પુરી જવા નીકળતા હતા, ત્યાં જ ગવર્નરના સેક્રેટરીનો તાર આવ્યો કે ગવર્નરે રજા ઉપર જવાનું માંડી વાળ્યું છે. તે જ દિવસે ગવર્નર તરફથી નીચેની યાદી બહાર પાડવામાં આવી :

“ પોતાના અનુગામી માટે અસ્થિર રાજદ્વારી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય એમ છે એ ભેતાં ના. ગવર્નરને પોતાની મૂળ યોજના પ્રમાણે રજા ઉપર જવાનું યોગ્ય લાગતું નથી. પોતાને મળેલી રજા પ્રાંતના હિતની ખાતર રદ કરાવવા સિવાય તેમની પાસે ખીજે કોઈ માર્ગ નથી. રજા રદ કરવાની તેમની વિનંતી ગવર્નર જનરલની સંમતિથી સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ માન્ય રાખી છે.”

આમ આ પ્રકરણ બહુ સારી પેઠે ઊકલી ગયું. ઑરિસાના વડા પ્રધાને આ વિષે પોતાનું નિવેદન બહાર પાડતાં જણાવ્યું કે,

“ નામદાર ગવર્નરે બહુ ડુનેહથી આ વસ્તુનો નિકાલ કર્યો છે. સૌને દુઃખ થાય એવી જે કટોકટી ઊભી થાત તે તેમણે ટાળી છે. પોતાની તબિયતનો વિચાર કર્યા વિના આ કટોકટી ટાળવાની ખાતર જ નામદાર ગવર્નરે પોતાની રજા રદ કરાવી છે, તે માટે એમને ધન્યવાદ થઈ છે. મિ. ડેન વિષે પણ મારે કહેવું જોઈએ કે અમારે કોઈને અંગત રીતે એમની સામે કશો વિરોધ નથી. તેઓ આ પ્રાંતના જૂના અને અનુભવી અમલદાર છે અને આ પ્રાંતની તેમણે

રહસ

સરદાર વલ્લભભાઈ

પુષ્કળ સેવા કરેલી છે. અમારું પ્રધાનમંડળ પાર્લિમેન્ટરી કમિટીએ આ બાબતમાં પહેલેથી જ અમને આપેલી સલાહ અને દોરવણી માટે તેમનું આભારી છે. તેમની સલાહ અમને મળી ન હોત તો કટોકટી વહેલી ઊભી થઈ ગઈ હોત.”

પાર્લિમેન્ટરી કમિટીના ચેરમેન તરીકે, સરદારે નીચેનું નિવેદન બહાર

પાડ્યું :

“ઑરિસાના કામચલાઉ ગવર્નરની નિમણૂકની બાબતમાં યોતે કરેલી ભૂલ વખતસર સુધારી લેવામાં બ્રિટિશ સરકારે બહુ શોભા બતાવી છે. તે માટે તેને ધન્યવાદ ધટે છે. જેનાં પરિણામ બહુ ગંભીર આવત એવી કટોકટી તેણે ટાળી છે. આ દેશના હાકેમો અને ઇચ્છાંડના અધિકારીઓ જે એટલું સમજી નય કે બંધારણના ભાવનો તથા તત્વનો જરા પણ ભંગ થશે એ કોંગ્રેસ સાંખી લેવાની નથી, તેા ઘણી મૂંઝવણો અને ક્લેશ ટળી નય. આ બંધારણની અનેક ત્રુટીઓની યોતાને બગર હોવા છતાં કોંગ્રેસે હોદ્દાની જવાબદારી સ્વીકારી છે. તેમાં તેનો સ્પષ્ટ ઇરાદો બંધારણને વિશાળ કરવાનો છે. આપણે આશા રાખીએ કે આ બતનો પ્રસંગ છેલ્લો જ હશે. ઑરિસાના વડા પ્રધાન અને તેમના સાથીઓએ પણ, જેમાં તેમના સ્વમાનનો પ્રશ્ન હતો, એવા બંધારણીય સિદ્ધાંતને માટે દૃઢ આગ્રહ રાખ્યો તે સારુ તેમને ધન્યવાદ ધટે છે.”

બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રાંતનાં પ્રધાનમંડળોમાં સૌથી વધારે ગરબડ થઈ હોય અને કડાકૂટ કરવી પડી હોય તે તે મધ્ય પ્રાંતના પ્રધાનમંડળની બાબતમાં કરવી પડેલી. પ્રધાનમંડળ હસ્તીમાં આવ્યા પછી થોડા જ વખતમાં ત્યાંના ન્યાય અને કાયદા ખાતાના પ્રધાન જનાબ શરીફ એક એવી ગંભીર ભૂલ કરી જેને લીધે લોકસભાગણી ખૂબ જ ઉશ્કેરાઈ ગઈ. એક તેર વર્ષની હરિજન બાળા ઉપર બળાત્કાર ગુન્ધર્યાના આરોપસર સગ્ન પામેલા કેદીઓને તેમની ત્રીજા ભાગની પણ સગ્ન પૂરી થઈ નહોતી તે પહેલાં દયા બતાવીને તેમણે છોડી દીધા. આમાંનો એક આરોપી કેળવણી ખાતામાં પહેલા વર્ગનો અમલદાર હોઈ માસિક રૂ. ૭૫૦ની નોકરી ઉપર હતો. વળી તે ખાન સાહેબનો ઇલકાબ ધરાવતો હતો. ખીજે આરોપી ફેજદાર હતો. આ બે જણાએ ખીજા ચાર જણની મદદ લઈ યોજનાપૂર્વક પેલી બાળાને ફસાવીને તેના ઉપર અત્યાચાર ગુન્ધર્યા હતા. આ ઉપરાંત એક વીમાની બાબતમાં દગો કરવાના આરોપસર સગ્ન પામેલા કેદીને છોડી મૂકવાની પણ પેલા પ્રધાને ભલામણ કરી હતી. કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોમાં સાધારણ શિરસ્તો એવો હતો કે આવા મહત્વના પ્રશ્નોનો વિચાર આખા પ્રધાનમંડળની બેઠકમાં કરવામાં આવતો અને તેના સંયુક્ત નિર્ણય પ્રમાણે ગવર્નર આગળ ભલામણ કરવામાં આવતી. પણ આ બંને કેસોમાં પેલા પ્રધાને યોતાના ખીજા સાથીઓને પૂછ્યા વિના જ ગવર્નર પાસે યોતાની ભલામણ રજૂ કરી દીધી. પેલા બળાત્કારવાળા કેસમાં તેા ગવર્નરની મંજૂરી પણ મેળવી દીધી, જેને પરિણામે

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

કેદીઓ છૂટી જવા પામ્યા. આ વાતની ખબર પડતાં જ ખીબા પ્રધાનોએ વાંધો ઉઠાવ્યો. ઉપરાંત લોકોમાં ભારે ચકચાર જગી. એટલે વીમાવાળા કેસમાં ગવર્નરે સહી કરવાનું મોટું રાખ્યું.

સરદારને આ વાતની ખબર પડતાં જ તેમણે પ્રધાન જ. શરીફનો ખુલાસો માગ્યો અને મધ્ય પ્રાંતની ધારાસભામાંના કોંગ્રેસ પક્ષને આ પ્રશ્ન તરત જ હાથ ધરવા સૂચવ્યું. પોતાના સાથીઓ સાથે મસલત કર્યા વિના પોતે ગવર્નર પાસે પહોંચી ગયા તે માટે પ્રધાન જ. શરીફ ધારાસભાના કોંગ્રેસ પક્ષની સભામાં પોતાની દિલગીરી દર્શાવી અને રાજનામું આપવાની પણ તૈયારી બતાવી. પણ વડા પ્રધાન ડો. ખરેનું વલણ જ. શરીફને બચાવી લેવાનું હતું. આ કેસ મહત્વનો હોઈ પાર્લમેન્ટરી કમિટીએ એમનું રાજનામું કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ આગળ રજૂ કર્યું. પ્રધાન તથા છૂટનારા કેદીઓ મુસલમાન હોઈ મુસ્લિમ લીગે એવો ઊહાપોહ મચાવ્યો કે દયા બતાવી કેદીઓને છોડી મૂકવાનું પ્રધાનનું કૃત્ય તેના અધિકારની રૂએ કરેલું હતું. પ્રધાને કાયદાની રૂએ પોતાને મળેલો અધિકાર વાપર્યો તેમાં ધારાસભામાંના કોંગ્રેસ પક્ષ અથવા કોંગ્રેસની પાર્લમેન્ટરી કમિટી વચ્ચે પડી શકે નહીં. જ. શરીફ એક નિવેદન બહાર પાડ્યું તેમાં જણાવ્યું કે કેદીને છોડવાથી આગળ પાછળ શી અસર પડશે તે મેં ધ્યાનમાં ન લીધું એ મારી ભૂલ ખરી અને તે માટે હું દિલગીર છું, પણ કેવળ ન્યાયનો વિચાર કરતાં તે વખતે મને લાગતું હતું અને અત્યારે પણ લાગે છે કે મેં કશું અનુચિત કર્યું નથી. એટલે પ્રધાનને પૂરો ન્યાય આપવાની ખાતર વર્કિંગ કમિટીએ એવો ઠરાવ કર્યો કે,

“ખરે પ્રશ્ન તો એ છે કે પ્રધાને પોતાનો વિવેક વાપરવામાં ન્યાયનો વિનિષાત થાય એવી ગંભીર ભૂલ કરી છે કે કેમ? ને એણે કરી હોય તો ન્યાયની ખાતર, કારભારની શુદ્ધતાની ખાતર અને સ્ત્રીઓની આબરૂની રક્ષા ખાતર, તેમણે રાજનામું આપવું એ જ યોગ્ય માર્ગ છે. પણ ને એમના કૃત્યથી ન્યાયનો વિનિષાત ન થતો હોય તો એમણે રાજનામું આપવાની જરૂર નથી, એટલું જ નહીં પણ માફી માગવાનીયે જરૂર નથી. આ બબતનો નિર્ણય કરવાને માટે કારોબારી સમિતિ પાસે પૂરતી હકીકત ન હોવાથી આ કેસની તેમ જ વીમાવાળા કેસની તપાસ કરવાનું કામ કોઈ પ્રખ્યાત ધારાશાસ્ત્રીને સોંપવું”

આમજનતાને કારોબારી સમિતિના આ ઠરાવથી સંતોષ ન થયો. તેમનું કહેવું એમ હતું કે આ કેસમાં એ એ અપીલો થઈ છે અને છેક હાઈકોર્ટે પણ આરોપીને ગુનેગાર ઠરાવીને સજા બહાલ રાખી છે. તેમાં વળી વધારે તપાસની શી જરૂર છે? આ અસંતોષ શાંત પાડવાને ખાતર કારોબારી સમિતિએ જનતાને અપીલ કરી કે તેમણે છેવટના નિર્ણયની રાહ જોવી ઘટે

છે. લોકોએ એવો વિશ્વાસ રાખવો કે કોઈ પણ જાતનો ભય રાખ્યા વિના અથવા તો ખોટી મહેરબાની બતાવ્યા વિના આ બાબતનો નિર્ણય કરવામાં આવશે. લોકોને અને વર્તમાનપત્રોને તેણે એવી પણ વિનંતી કરી કે આ પ્રશ્નને કોમી રૂપ આપવું એ યોગ્ય નથી. બહેનોની લાગણી પણ પ્રધાનના આ કૃત્ય બદલ દુભાઈ હતી. તેમને કારોબારી સમિતિએ આશ્વાસન આપ્યું કે તમારો ઉશ્કેરાટ વાજખી છે પણ કારોબારી સમિતિને સ્ત્રીઓની આબરૂ તમારા કરતાં ઓછી વહાલી નથી. છતાં આપણે પૂરી તપાસ કરાવીને નિર્ણય કરીએ એ જ વિશેષ યોગ્ય છે.

ડોંગ્રેસ કારોબારી સમિતિએ આખા કેસની બરાબર તપાસ કરી પોતાનો અભિપ્રાય આપવાનું કામ કલકત્તા હાઈકોર્ટના નિવૃત્ત જજ સર મન્મથનાથ મુકરજીને સોંપ્યું.

જ. શરીફ પોતાના ઍરિસ્ટરને લઈ પોતાનો કેસ રજૂ કરવા સર મન્મથનાથ પાસે કલકત્તા ગયા. મુખ્ય પ્રધાન શ્રી ખરેએ પણ એક લાંબું નિવેદન લખી મોકલ્યું. તેમાં જ. શરીફ દિલ્લીગીરી દર્શાવી છે માટે તેમને જતા કરવા જોઈએ એવી ભલામણ કરી.

સર મન્મથનાથે અંધી તપાસ કરીને તા. ૭-૫-'૩૮ના રોજ પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો તેમાં જણાવ્યું કે એ મુખ્ય આરોપીઓ તરફથી દયાની અરજી પ્રથમ પણ કરવામાં આવેલી. પણ તે વખતે જિલ્લાના કલેક્ટર તથા પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે સખત રિપોર્ટ કરેલો કે આ ગુનો એટલો ગંભીર છે અને ગુનેગારોએ એટલા બધા કાવાદાવા કર્યા છે અને છેવટે બળજબરી વાપરી છે કે તેઓ દયાને લાયક નથી. એટલે પ્રધાન કાંઈ કરી શકેલા નહીં. પછી બીજા ચાર આરોપીઓ જેમને આ ગુનામાં મદદ કરવા માટે એ એ વર્ષની સજા થયેલી, તેમની દયાની અરજી ઉપરથી તેમને એક એક વર્ષની સજા પૂરી થયે છોડી મૂકવાનો પ્રધાને હુકમ કર્યો. પેલા એ મુખ્ય ગુનેગારો જેમાંના એકને ત્રણ વર્ષની અને બીજાને ચાર વર્ષની કેદની તથા દાંડની સજા થયેલી તેમણે ફરી દયાની અરજી કરી. તે વખતે જિલ્લા અધિકારીઓએ કશો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપ્યો નહીં. એમ કહેવાય છે કે પ્રધાનનો ધરાદો આ કેદીઓને છોડી મૂકવાનો છે એમ તેમને જણાવવામાં આવેલું. પ્રધાને દયાની અરજી મંજૂર રાખી મુખ્ય કેદીને છોડી મૂકવાની ગવર્નરને ભલામણ કરવામાં નીચેનાં કારણો જણાવેલાં :

૧. છોકરી પહેલેથી જ ખરાબ ચાલની હતી અને રાજ્યપુશીથી સંમત થઈ હતી.

પાર્લમેન્ટરી કમિટીના ચેરમેન

૨૬૫

૨. આ કેસને લીધે આરોપીને મોટી નોકરી ગુમાવવી પડી હોઈ તે આર્થિક રીતે પાયમાલ થઈ ગયો છે. સમાજમાં પણ તેની પ્રતિષ્ઠા હલકી થઈ છે એ એને માટે પૂરતી સજા છે.

૩. આ કેસ ચાલતો હતો તે દરમિયાન જ ગુનેગારની સ્ત્રી આઘાત પહોંચવાથી મરી ગઈ છે, અને તેનાં નાનાં છોકરાંઓની સંભાળ લેનાર અલ્પાયુષી કોઈ ન હોઈ તેઓ રક્ષણતાં થઈ ગયાં છે.

પહેલા મુદ્દા વિષે સર મન્મથનાથે જણાવ્યું કે છોકરીને વિષે પ્રધાને જે લખ્યું છે, તેમાંનું કશું પુરાવામાં રજૂ થયેલું નથી. ઊલટું પુરાવામાં તે એવું છે કે તલવારથી મારી નાખવાની તેને બીક અતાવીને તેના ઉપર બળાત્કાર ગુન્નરવામાં આવ્યો હતો. દયાની અરજી ઉપર વિચાર કરનારને પુરાવાની અહાર જઈ તે ઉપરથી કશો અભિપ્રાય આંધવાનો અધિકાર નથી. પેલા ચાર આરોપીઓને છોડી મૂકવામાં આવ્યા તેમાં પણ દયા અસ્થાને અતાવવામાં આવી છે. વળી આ ગુનો અકસ્માત્ લાલચમાં પડી જઈને કરવામાં આવેલો નથી પણ તેની પાછળ રીતસરની યોજના હતી અને ભારે પ્રપંચબળ રચીને છોકરીને ફસાવવામાં આવી હતી. એટલે મારો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે પ્રધાને દયાની અરજી મંજૂર રાખવામાં ગંભીર ભૂલ કરી છે. અને તેને લીધે ન્યાયનો જરૂર વિનિપાત થયો છે. આરોપી આર્થિક રીતે પાયમાલ થયો છે, અને તેનું કુટુંબ સંકટમાં આવી પડ્યું છે એ વાત સજા કરતી વખતે કોર્ટે ધ્યાનમાં લીધી જ છે. ઊલટું આવા ભણેલાગણેલા માણસે આવું કરપીણ કૃત્ય કર્યું તે માટે તેને જરાયે દયાપાત્ર ગણવો જોઈતો નહોતો.

આ રિપોર્ટ મળ્યા પછી પ્રધાન જ. શરીફને રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડવામાં આવી.

આ પ્રકરણ પતી જન્ય તે પહેલાં જ મધ્ય પ્રાંતના પ્રધાનમંડળમાં અંદર અંદર ભારે ખટપટો ઊભી થઈ હતી. મધ્ય પ્રાંતમાં મુખ્ય ત્રણ વિભાગ છે. મહાકોશલ અથવા હિંદી મધ્ય પ્રાંત, નાગપુર અથવા મરાઠી મધ્ય પ્રાંત અને વરાહ. પ્રધાનમંડળમાં મહાકોશલના ત્રણ પ્રધાનો હતા તેમને મુખ્ય પ્રધાન ડો. ખરે જેઓ નાગપુરના હતા તેમની સાથે ભારે મતભેદ થયા કરતા, જેને પરિણામે તેમણે રાજીનામું આપેલું. આ ઉપરાંત પ્રધાનો ઉપર લાંચ લેવાના તથા મામામાસીનું કરવાના આરોપો પણ હતા. એને લીધે આખા પ્રાંતમાં તથા ધારાસભાના સભ્યોમાં કૂચલીનું અને મલિનતાનું વાતાવરણ ફેલાયું હતું. સરદાર પાસે આ ફરિયાદો ઘણા વખતથી આવ્યાં કરતી હતી. એટલે તેમણે મધ્ય પ્રાંતની સરકાર તે વખતે ત્યાંની શીતળ ટેકરી પંચમઠીમાં હતી ત્યાં તા. ૨૪-૫-'૩૮ના રોજ ધારાસભા પક્ષની બેઠક બોલાવી. તેમાં પાર્લમેન્ટરી

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

કમિટીના ત્રણે સભ્યો હાજર રહે એવું ઠરાવ્યું. નેકે રાજેન્દ્રબાબુ તબિયત ખરાબ હોવાને લીધે ત્યાં જઈ શક્યા ન હતા. મધ્ય પ્રાંતના ત્રણે વિભાગની પ્રાંતિક સમિતિઓના પ્રમુખોને પણ એ સભામાં હાજર રાખ્યા. પેટ ભરીને વાતો અને ચર્ચાઓ થઈ. તેના પરિણામે બધા પ્રશ્નોનો નિકાલ થયો. ત્રણ પ્રધાનોએ રાજનામાં પાછાં ખેંચી લીધાં. બધા પ્રધાનોએ લેખી ખાતરી આપી કે ભવિષ્યમાં અમે એકરંગે કામ કરીશું. સરદારે એ વિષે નીચે પ્રમાણે નિવેદન બહાર પાડ્યું :

“જ. શરીફના કેસનો કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ હમણાં જ નિકાલ આણ્યો છે. અમે બધા પ્રધાનો સાથે એકઠી તથા છૂટી છૂટી વાતો કરી લીધી છે. બંધા પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવામાં નેકે અમને મુશ્કેલી પડી છે, છતાં અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે બધા મતભેદો સંધાઈ ગયા છે. પ્રધાનોએ અમને ખાતરી આપી છે કે અંદર અંદરના મતભેદો ભૂલી જઈને તેઓ સહકારથી કામ કરશે. વહીવટમાં સુધારો કરવા માટે અને વહીવટમાં કુશળતા આણવા માટે જે ફેરફાર કરવા જરૂરી છે, તે તેઓ પોતે જ કરી લેશે અને ફરિયાદનાં કારણો ફરી ઊભાં ન થાય તેની બરાબર તકેદારી રાખશે.

“પ્રધાનો ઉપર વિશેષ ગંભીર આક્ષેપો હતા તેની પણ અમે તપાસ કરી છે. અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે વધારેમાં વધારે ગંભીર આક્ષેપો તો લાંચરુશવતને લગતા હતા તે સાબિત થયા નથી. કેટલાક આક્ષેપો તો વગર વિચાર્યે અને દ્વેષપૂર્વક કરવામાં આવ્યા હતા. એના સમર્થનમાં છાંટાભાર પુરાવો અમને મળ્યો નથી.

“તેની સાથે અમારે કહેવું જોઈએ કે કેટલીક ફરિયાદો વિના કારણ ન હતી. ધણીખરી ફરિયાદો તો વહીવટી અકુશળતાને લગતી હતી. અમને ખાતરી આપવામાં આવી છે કે એ સુધારી લેવામાં આવશે. દેવાની પતાવટનો કાયદો (ડેટ કન્સિલિયેશન એક્ટ) જે ગરીબ ખેડૂતોના હિતને અર્થે કરવામાં આવ્યો છે તેમાં દેવાની મર્યાદા પચાસ હજાર ઉપરથી વધારીને એક લાખની કરવામાં આવી છે, તે બાબતમાં અમારી આગળ કબૂલ કરવામાં આવ્યું છે કે એ ફેરફારનો બચાવ થઈ શકે એમ નથી. પ્રધાનોએ અમને વચન આપ્યું છે કે દેવાની મર્યાદા ઘટાડીને અસલ પ્રમાણે રાખવામાં આવશે.

“બીજા આક્ષેપ એ હતો કે પ્રધાનોએ પૂરી લાયકાત વિનાના માણસોને યુનિવર્સિટીમાં પ્રોફેસરોની તથા ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં ડોક્ટરની જગ્યા અપાવી છે. તે આક્ષેપો પુરવાર થયા છે. એ દરેક બાબતમાં અન્યાય દૂર કરવામાં આવશે એવું અમને વચન આપવામાં આવ્યું છે.* બીજા કેટલાક નાના આક્ષેપોની તપાસ કરીને તેનો નિકાલ કરવાનું શેઠ જમનાલાલ બળજબને સોંપવામાં આવ્યું છે. અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે પ્રધાનોએ જે જે ભૂલો કરી તે તેમણે તરત

* પ્રધાન પંડિત રવિશંકર શુક્લના દ્વીકરને લો લોકચરની જગ્યા આપવામાં આવી હતી, વડા પ્રધાન ડૉ. ખરેના દ્વીકરને મેયો હોસ્પિટલમાં ઓનરરી સર્જનની જગ્યા આપવામાં આવી હતી અને તેમના ભાઈને ઓડિટર નીમવામાં આવ્યા હતા.

પાર્લમેન્ટરી કમિટીના ચેરમેન

૨૯૭

સ્વીકારી લીધી છે, અને તે સુધારી લેવાની કબૂલાત આપી છે. વધારેમાં વધારે ગંભીર આક્ષેપો બિનપાયઠાર ઠર્યા છે તેથી અને નાની ભૂલો તરત સુધારી લેવાનું વચન આપવામાં આવ્યું છે તેથી, અમે આશા રાખીએ છીએ કે લોકોની ટીકાઓ હવે બંધ થઈ જશે અને કોંગ્રેસની પરંપરા ટકાવી રાખવા તેઓ શક્તિમાન છે એવું બતાવી આપવાની તક પ્રધાનોને આપવામાં આવશે.”

ઉપર પ્રમાણે સમાધાન થયા પછી બધું થાળે પડી જશે એવી આશા સેવવામાં આવેલી, પણ એ આશા સફળ થઈ નહીં. થોડી જ વારમાં પાર્લમેન્ટરી કમિટીના ચેરમેન તરીકે સરદાર ઉપર દુરિયાદો આવવા માંડી કે ડૉ. ખરે સમાધાનીની શરતોનું પાલન કરતા નથી. સરદારે ડૉ. ખરેને વિનંતી કરી કે અંદર અંદર સમજીને બધું ચલાવો અને કંઈ ભારે મતભેદ હોય તો કોંગ્રેસની કારોબારી પાસે લાવો.

પરંતુ મતભેદો વધારે ને વધારે ઉગ્ર બનતા ગયા અને ૧૩મી જુલાઈ એ ૧૯૩૮ છાપામાં રિપોર્ટો આવ્યા કે શ્રી ગોળે અને શ્રી દેશમુખ એ બે પ્રધાનોએ રાજીનામાં આપ્યાં છે. ૧૫મી જુલાઈએ ડૉ. ખરેએ સરદારને પંચમઠીના સમાધાનનું પાલન કરવાં પોતે શું શું કરી રહ્યાં છે તે બાબતનો રિપોર્ટ મોકલ્યો. તેમણે વિશેષમાં એ પણ જણાવ્યું કે અમારી વચ્ચે એટલા મતભેદો છે કે અમારું કામ એકરાગે ચાલતું નથી, પણ તેની સાથે સાથે જ તેમણે ખાતરી આપી કે પોતે કશું ઉતાવળું પગલું નહીં ભરે અને છેવટનો નિર્ણય કરવાનું સરદાર ઉપર છોડશે. પણ એ કાગળમાં પોતાના બે સાથીઓએ રાજીનામાં આપ્યાં છે, એ વાત તેમણે સરદારને જણાવી નહીં.

કોંગ્રેસ કારોબારી સમિતિની મીટિંગ વર્ધામાં તા. ૨૩મી જુલાઈએ મળવાની હતી. ડૉ. ખરે તરફથી સરદારને ખાતરી મળેલી હોવાથી તેઓ એવા વિશ્વાસમાં રહ્યા કે કારોબારી સમિતિ મળે તે અગાઉ પાર્લમેન્ટરી કમિટી મળીને એમના જે કાંઈ કાઠીરગડા હશે તેનો વિચાર કરી લેશે.

તા. ૧૯મી જુલાઈએ ડૉ. ખરેએ પોતાના સાથીઓને જણાવ્યું કે તેઓ મુખ્ય પ્રધાનપદનું રાજીનામું આપવા ઇચ્છે છે. મુખ્ય પ્રધાન રાજીનામું આપે તો પાર્લમેન્ટરી કમિટી પ્રમાણે બીજા પ્રધાનોએ પણ રાજીનામાં આપી દેવાં જોઈએ, માટે તમારે પણ મારી સાથે રાજીનામાં આપી દેવાં જોઈશે. તા. ૨૦મીએ શ્રી રવિશંકર શુક્લ, શ્રી મિશ્ર તથા શ્રી મહેતા, એ ત્રણે પ્રધાનોએ અલગ અલગ કાગળો લખીને ડૉ. ખરેને જણાવ્યું કે પાર્લમેન્ટરી કમિટી અથવા તો કારોબારી સમિતિ તરફથી અમને સૂચના ન મળે ત્યાં સુધી અમે રાજીનામું આપવાના નથી. તે દિવસે અપોરે ડૉ. ખરેએ ગવર્નરને પોતાનું રાજીનામું આપ્યું. તેમની સાથે બીજા બે પ્રધાનો શ્રી ગોળેએ તથા

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

૨૯૮

સરદાર વલ્લભભાઈ

શ્રી દેશમુખે પણ રાજનામાં આપ્યાં. ગવર્નરે પાર્લમેન્ટરી રૂઢિને અનુસરીને પેલા ત્રણ પ્રધાનો પાસેથી પણ રાજનામાં માગ્યાં. શ્રી રવિશંકર શુક્લે, સરદાર સાથે ટેલિફોન ઉપર વાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેઓ અમદાવાદ ગયેલા હોઈ, તેમની સાથે વાત થઈ શકી નહીં. ખીજા બે પ્રધાનો મહાકોશલ પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ ઠાકુર ચેદીલાલની સાથે, તે વખતે બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ વર્ધા હોવાથી તેમને મળવા વર્ધા ગયા. તેઓએ અંધી પરિસ્થિતિ બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદને સમજાવી. તેમણે સલાહ આપી કે પાર્લમેન્ટરી કમિટી તથા કારોબારીની શિસ્તમાં રહેવાને તમે અંધાયેલા છો, એ વસ્તુ તમારે ગવર્નરને સમજાવવી, અને તા. ૨૩મી જુલાઈએ કારોબારી સમિતિ મળવાની છે ત્યાં સુધી રાહ જોવાની તેને વિનંતી કરવી. બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદે આ જ પ્રમાણે ડૉ. ખરે ઉપર કાગળ લખીને ઠાકુર ચેદીલાલને આપ્યો. તેમાં જણાવ્યું કે ૨૨મી જુલાઈએ પાર્લમેન્ટરી કમિટી મળવાની છે તે પહેલાં આવું ઉતાવળું પગલું તમારે ભરવું જોઈએ નહીં. તમારું રાજનામું તમે પાછું ખેંચી લો અને તેમ ન કરવું હોય તો ગવર્નરને વિનંતી કરો કે એ રાજનામા ઉપર વિચાર કરવાનું તા. ૨૩મી સુધી મુલતવી રાખે. આવા જ કાગળો તેમણે શ્રી ગોળે તથા શ્રી દેશમુખને લખ્યા. આ અંધા કાગળો લખતાં કરતાં રાતના દશ વાગ્યા. ઠાકુર ચેદીલાલે વર્ધાથી ડૉ. ખરેને નાગપુર ટેલિફોન કર્યો કે હું બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદનો અગત્યનો કાગળ લઈને નાગપુર આવું છું. ડૉ. ખરેએ ફોન લીધો તે વખતે શ્રી ગોળે તથા શ્રી દેશમુખ પણ ત્યાં હાજર હતા. ઠાકુર ચેદીલાલ મધરાત થઈ ગયા પછી નાગપુર પહોંચ્યા અને ડૉ. ખરેને ઘેર ગયા. ત્યાં શ્રી દેશમુખ તથા શ્રી ગોળે હતા. તેમને તેમના કાગળો આપી દીધા. પણ ડૉ. ખરે ઘેર નહોતા એટલે તેમનો કાગળ તેમને આપી શકાયો નહીં.

શ્રી શુક્લ, શ્રી મિશ્ર તથા શ્રી મહેતાને ગવર્નરે મધરાતે બે વાગ્યે વખત આપ્યો હતો. એ પ્રમાણે તેઓ એમને મળવા ગયા અને રાજનામું નહીં આપવાનાં કારણ સમજાવ્યાં. છતાં તા. ૨૧મીએ પરોઢિયે પાંચ વાગ્યે પ્રધાનના હોદ્દા ઉપરથી તેમને મુક્ત કર્યાના ખબર આપવામાં આવ્યા. ત્યાર પછી ડૉ. ખરેએ નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું અને તા. ૨૧મીએ સવારમાં જ ને પ્રધાનો ત્યાં હાજર હતા તેમણે અને ડૉ. ખરેએ પ્રધાન તરીકેના સોગંદ પણ લીધા.

તા. ૨૨મીએ પાર્લમેન્ટરી કમિટી મળી. તેમને આ વાતની ખબર પડી એટલે તેમણે ડૉ. ખરેને તથા નવા સાથીઓને તેમ જ અરતરફ થયેલા પ્રધાનોને તાર કરીને વર્ધા બોલાવ્યા. દરમ્યાન કોંગ્રેસના પ્રમુખ બાબુ સુભાષચંદ્ર બોઝ પણ ત્યાં આવી ગયા હતા. સાંજ સુધીમાં ડૉ. ખરે તથા

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

નવા પ્રધાનો શ્રી દેશમુખ, શ્રી ગોળે અને ઠાકુર પ્યારેલાલ આવી પહોંચ્યા. વિદર્ભ તથા મહાકોશલ પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખો પણ ત્યાં હતા, એ અધાની રૂપે વાતો થઈ. વાતચીતમાં જણાયું કે ડૉ. ખરેએ તો તા. ૧૭મીએ મુદ્દામ માણસ મોકલીને ઠાકુર પ્યારેલાલસિંગને તેઓ નવા પ્રધાનમંડળમાં આવશે કે કેમ એ પુછાવ્યું હતું. આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે તા. ૧૫મીએ સરદારને નિશ્ચિંત રહેવાનું લખ્યા છતાં ત્યાર પછી તરત જ તેઓ નવું પ્રધાનમંડળ રચવાની આજી ગોડવવા લાગી ગયા હતા. તા. ૧૮મીએ ઠાકુર પ્યારેલાલ-સિંગનો હાનો જવાબ આવી ગયો એટલે ડૉ. ખરે તા. ૧૯મીએ ગવર્નરના સેક્રેટરીને મળ્યા અને તેમને પોતાની અધી યોજના જણાવી. આ અધું તેમણે પોતાના સાથીઓને, પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખોને, તેમ જ પાર્લમેન્ટરી કમિટીને કથું જણાવ્યા વિના કર્યું હતું. વધારે અનુચિત તો એ હતું કે તા. ૨૨મીએ સવારે જ્યારે ઠાકુર પ્યારેલાલસિંગે સોગંદ લીધા તે વખતે અમુક કાગળ સરદાર વલ્લભભાઈનો લખેલો છે એવું કહીને તેમાંથી એક ફકરો તેમને વાંચી અતાવ્યો જેથી ઠાકુર પ્યારેલાલસિંગને એવો ભરોસો પડે કે આ નવા પ્રધાનમંડળમાં જોડાવામાં તેઓ કાંઈ ભૂલ કરતા નથી. આ ફકરામાં એવું લખેલું હતું કે તમારે પક્ષના નેતા જેમ કહે તેમ કરવું. પણ આ કાગળ સરદારે ડૉ. ખરે અથવા તો કોઈ પ્રધાન ઉપર લખેલો ન હતો પણ એક મ્યુનિસિપલ બોર્ડમાં ઝઘડો પડેલો ત્યારે મે માસમાં તેના એક સભ્યને લખેલો હતો.

આ અધી વાતો ડૉ. ખરે અને તેમના નવા સાથીઓની રૂપે થયા પછી ડૉ. ખરેને કહેવામાં આવ્યું કે તમારાં કૃત્યો તમે જે પદ ધરાવો છો તેને શોભે એવાં નથી. તેમને અને તેમના નવા સાથીઓને એ પણ કહેવામાં આવ્યું કે તમે ભૂલ કરી છે એમ તમને લાગતું હોય તો તમારે એ ભૂલ સુધારી લેવી જોઈએ. અંદર અંદર વિચાર કરવા માટે તેઓ ખીજા એરડામાં ગયા. અહાર આવીને ડૉ. ખરેએ પોતાની ભૂલ કપૂલ કરી અને રાજીનામું આપી દેવાની તૈયારી અતાવી. તેમના નવા સાથીઓ પણ રાજીનામું આપવા કપૂલ થયા. નાગપુર જઈ તા. ૨૩મીએ તેમણે ગવર્નરને રાજીનામાં મોકલી આપ્યાં અને તેની પાર્લમેન્ટરી કમિટીને ખબર આપી.

તા. ૨૩મીએ ડૉ. ખરેને કારોબારી સમિતિની બેઠકમાં બોલાવવામાં આવ્યા. તેમને કહેવામાં આવ્યું કે પક્ષના નેતાના રાજીનામાનો વિચાર કરવા અને નવા નેતાને ચૂંટવા માટે તમારે ધારાસભા પક્ષની ખાસ બેઠક બોલાવવી જોઈએ. તા. ૨૭મીએ બેઠક બોલાવવાનું નક્કી થયું. તે જ વખતે ડૉ. ખરેએ પક્ષના નેતા તરીકે ઉમેદવારી કરવાનો પોતાનો ઇરાદો જણાવ્યો. કોંગ્રેસના

પ્રમુખે તથા કારોબારી સમિતિના સભ્યોએ તેમને સલાહ આપી કે ફરી નેતા થવું એ તમારે માટે શોભાસ્પદ નથી. છતાં ડૉ. ખરે પોતાના વિચારમાં મક્કમ રહ્યા. કારોબારી સમિતિએ ફરી તેમને તા. ૨૫મીએ બોલાવ્યા અને ફરી એ જ સલાહ આપી. પણ પોતાનો નિશ્ચય કાયમ છે, એવું ડૉ. ખરેએ જણાવ્યું ત્યારે સેવાગ્રામ જઈ ગાંધીજીને પૂછવાની તેમને સલાહ આપવામાં આવી. કોંગ્રેસના પ્રમુખ તથા કારોબારી સમિતિના કેટલાક સભ્યો સાથે તેઓ સેવાગ્રામ ગયા. ખૂબ ચર્ચા થયા પછી ઉમેદવારી ન કરવાના વિચાર તરફ તેઓ વળ્યા હોય એમ જણાયું, અને એ મતલબના કાગળનો તેમણે મુસદ્દો કર્યો. ગાંધીજીએ તેમાં સુધારાવધારા કર્યા. પણ એ તેમને ગળે ન ઊતર્યા હોય એમ જણાયું, એટલે ગાંધીજીએ સલાહ આપી કે ઉતાવળે કશું પગલું ભરવાની જરૂર નથી, ઘેર જઈ આના ઉપર વિચાર કરવો, તમારા મિત્રોની પણ સલાહ લેવો અને આવતી કાલે ત્રણ વાગ્યે કારોબારી સમિતિને તમારો છેવટનો નિર્ણય જણાવવો.

તા. ૨૬મીએ અપોરે ત્રણ વાગ્યે ડૉ. ખરેએ નાગપુરથી ફોન કર્યો કે મને એ મુસદ્દા પ્રમાણે કાગળ લખવાનો પસંદ નથી અને મારો જવાબ હું છ વાગ્યાની ગાડીમાં માણસ સાથે મોકલી આપું છું. કારોબારી સમિતિએ સાત વાગ્યા સુધી એમના જવાબની રાહ જોઈ પણ જવાબ ન આવ્યો એટલે નીચેનો દરાવ પસાર કર્યો:

“ પાર્લિમેન્ટરી કમિટીની બધી હકીકત સાંભળ્યા પછી અને પંચમઠીમાં તેમની તથા મધ્ય પ્રાંતની ત્રણ પ્રાંતિક સમિતિઓના પ્રમુખો સમક્ષ પ્રધાનો વચ્ચે થયેલા સમાધાન પછી જે બનાવો બન્યા છે તેના ઉપર કારોબારી સમિતિએ કાળજીપૂર્વક વિચાર કર્યો છે. ડૉ. ખરે સાથે પણ અનેક વાર વાતચીતો કરી છે. એ બધા ઉપરથી કારોબારી સમિતિ બહુ દિલગીરી સાથે એવા નિર્ણય ઉપર આવી છે કે ડૉ. ખરેએ પોતાનાં કૃત્યોથી અને છેવટે તેમણે (ગવર્નરને) આપેલા રાજનામાથી તથા પોતાના સાથીઓ પાસે કરેલી રાજનામાની માગણીથી ગંભીર વિવેકદોષો કર્યા છે. તેમનાં કૃત્યોને લીધે મધ્ય પ્રાંતમાં કોંગ્રેસ હાંસીપાત્ર બની છે અને તેની પ્રતિષ્ઠાને ભારે ધક્કો પહોંચ્યો છે. ડૉ. ખરેને ઉતાવળે કંઈ પગલું ન ભરવાની સૂચના અપાઈ હતી, તે છતાં તેમણે આ કામ કર્યું છે તેથી એમણે ગંભીર શિસ્તભંગનો દોષ કર્યો છે.

“ કોંગ્રેસે પ્રધાનપદનો સ્વીકાર કર્યો ત્યાર પછી પહેલી જ વાર, ડૉ. ખરેના રાજનામાથી, ગવર્નરને પોતાની ખાસ સત્તા વાપરવાની અને ત્રણ પ્રધાનોને અસ્તરફ કરવાની તક મળી છે. આ ત્રણ પ્રધાનોએ, જ્યારે ગવર્નરે તેમની પાસે રાજનામાં માગ્યાં ત્યારે પાર્લિમેન્ટરી કમિટીની સૂચના વિના રાજનામાં આપવાની ના પાડીને કોંગ્રેસ પ્રત્યે પોતાની વફાદારી બતાવી છે, એની આ કારોબારી સમિતિ સંતોષપૂર્વક નોંધ લે છે.

પાર્લિમેન્ટરી કમિટીના ચેરમેન

૩૦૧

“નવું પ્રધાનમંડળ રચવાના ગવર્નરના આમંત્રણનો સ્વીકાર કરીને, કોંગ્રેસની નીતિ વિરુદ્ધ જઈને નવું પ્રધાનમંડળ રચીને તથા પાર્લિમેન્ટરી કમિટી અને કારોબારી સમિતિની સભાઓ તરતમાં જ ભરાવાની હતી એમ નજીકનાં છતાં એ કમિટીઓને જણાવ્યા વિના વફાદારીના સોગંદ લઈને ડો. ખરેએ શિસ્ત-ભંગનો ખીલે અપરાધ કર્યો છે.

“આ બધાં કૃત્યોથી ડો. ખરે કોંગ્રેસના તંત્રમાં જવાબદારીનાં સ્થાન ભોગવવાને નાલાયક ઠર્યા છે. તેઓ જ્યાં સુધી કોંગ્રેસી તરીકે પોતાની સેવા વડે કડક શિસ્તનું પાલન કરવાને અને પોતે ઉપાડેલી ફરજને પાર પાડવાને સમર્થ છે એમ બતાવી આપે નહીં ત્યાં સુધી કોંગ્રેસના તંત્રમાં જવાબદારીનાં સ્થાન ભોગવવાને નાલાયક ગણાશે.

“કારોબારી સમિતિ દિલ્લીની સાથે એવા નિર્ણય ઉપર આવી છે કે મધ્ય પ્રાંતના ગવર્નરે બેહુદી ઉતાવળ કરીને રાતનો દિવસ કર્યો અને આ પ્રાંતને પરાણે વિષમ પરિસ્થિતિમાં મૂક્યો. તે ઉપરથી તેમણે બતાવી આપ્યું છે કે તેઓ કોંગ્રેસને પોતાથી બને તેટલી નબળી પાડવા અને બદનામ કરવાને આતુર હતા. કારોબારી સમિતિ માને છે કે પ્રધાનમંડળના સભ્યોમાં શું ચાલી રહ્યું છે, અને પાર્લિમેન્ટરી કમિટીનું શું ફરમાન છે તેની એમને ખબર હોવી જ નેઈએ. એમ છતાં અધ્યક્ષ ઉતાવળ કરીને ત્રણ પ્રધાનોનાં રાજીનામાં સ્વીકાર્યાં અને બીજાં ત્રણનાં રાજીનામાં માગ્યાં અને તેમણે રાજીનામાં આપવાની ના પાડતાં તેમને બરતરફ કર્યાં. ત્યાર પછી તરત જ ડો. ખરેને નવું પ્રધાનમંડળ રચવા જોલાવ્યા અને કારોબારી સમિતિની સભા તરતમાં જ મળવાની હતી તેની રાહ જોયા વિના નવા પ્રધાનમંડળના જેટલા સભ્યો હાજર હતા, તેટલાની પાસે વફાદારીના સોગંદ લેવડાવ્યા એ બધું એમણે કરવું નેઈતું ન હતું.”

ઉપર પ્રમાણે ઠરાવ પસાર થઈ ગયા પછી ડો. ખરેએ કોંગ્રેસના પ્રમુખ શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝ ઉપર લખેલો નીચેનો કાગળ મળ્યો :

“પ્રિય શ્રી બોઝ,

“તમે આપેલી સલાહ વિષે મેં બહુ કાળજીથી વિચાર કર્યો છે. એ વિષે મારા મિત્રો તથા સાથીઓની પણ મેં સલાહ લીધી છે. મને જણાવતાં દિલ્લીની થાય છે કે જે મુસદ્દો મને આપવામાં આવ્યો છે અને જે સાફ કરીને તેના પર સહી કરવાનું મને કહેવામાં આવ્યું છે તે હું માન્ય રાખી શકું તેમ નથી. હું એ સ્વીકારવા તૈયાર નથી કે મેં કોઈ પણ નવતનો શિસ્તભંગનો દોષ કર્યો છે. હું એ પણ સ્વીકારવા તૈયાર નથી કે મારાં કૃત્યથી કોંગ્રેસની પ્રતિષ્ઠાને ધક્કો પહોંચ્યો છે. મને આપેલા મુસદ્દામાં કોંગ્રેસનાં જવાબદારીનાં અને વિશ્વાસનાં સ્થાનો ભોગવવાની લાયકાત વિષે કેટલાંક સૂચનો છે, તે આધાર વિનાનાં છે. હું દિલ્લીર છું કે તેની સાથે હું સંમત થઈ શકતો નથી.

“વિશેષમાં મારે જણાવવું નેઈએ કે પ્રધાનમંડળની જવાબદારી સંયુક્ત ન હોવી નેઈએ એ વિષે તથા પ્રધાનો પ્રથમતઃ વડા પ્રધાનને જવાબદાર ન હોવા નેઈએ એ વિષે તથા તેઓ દરેક છૂટા છૂટા કોંગ્રેસની પાર્લિમેન્ટરી કમિટીને જવાબદાર હોવા નેઈએ એ વિષે મારે સિદ્ધાંતનો મતભેદ છે. હું એવા

Gandhi Heritage Portal

મત ધરાવું છું કે આવા વિચારોથી લોકશાહી રાજ્યતંત્રનો સંપૂર્ણ નિષેધ થાય છે. એ જ પ્રમાણે હું એ વિચારની પણ વિરુદ્ધ છું કે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ અથવા તે પાર્લિમેન્ટરી કમિટી ધારાસભાના કોંગ્રેસ પક્ષને પોતાના નેતાની ચૂંટણીની બાબતમાં કંઈ પણ ફરમાન કરી શકે. હું એવો અભિપ્રાય ધરાવું છું કે ધારાસભામાંના કોંગ્રેસ પક્ષને પોતાનો નેતા ચૂંટવાની સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ અને નેતાની ચૂંટણી પણ કોઈ બીજાની દરમ્યાનગીરી વિના અબાધિત રીતે થવી જોઈએ. વળી પોતાના સાથીઓની પસંદગી કરવામાં પક્ષના નેતાને પોતાનો નિર્ણય સ્વતંત્ર રીતે કરવાની સંપૂર્ણ છૂટ હોવી જોઈએ.

“ગઈ કાલે કેટલીક વ્યક્તિઓએ પહેલી જ વાર જે ચોકાવનારા વિચારો દર્શાવ્યા તે સાંભળીને મને બહુ આશ્ચર્ય થયું છે. હું હમેશાં એમ માનતો આવ્યો છું કે લોકશાહી પાર્લિમેન્ટરી તંત્રો વિષે આખી દુનિયામાં જે ખ્યાલો અને રૂઢિચુસ્ત પ્રચલિત છે તે જ પ્રમાણે આપણે પણ કામ કરવાનું છે.

“કારોબારી સમિતિ જે એમ ધ્વજીતી હોય કે ધારાસભા પક્ષની આવતી કાલે મળનારી સભામાં મારે નેતાપદની ઉમેદવારી ન કરવી તે એ મતલબનો હુકમ તેણે કાઢવો જોઈએ. એક ચુસ્ત શિસ્તપાલક તરીકે એ હુકમ હું ખુશીથી માથે ચડાવીશ.”

કોંગ્રેસ કારોબારીનો ઠરાવ અને ડૉ. ખરેનો કાગળ બહાર પડતાં જ વર્તમાનપત્રોને તે બાબતે ઉગ્રણી મળી ગઈ. જે વર્તમાનપત્રો કોંગ્રેસને વગોવવાનો લાગ જ જોઈ રહ્યાં હતાં એમણે કારોબારી સમિતિની અને ખાસ કરીને તે સરદારની ખૂબ વગોવણી કરવા માંડી. ડૉ. ખરેએ પણ મહારાષ્ટ્રમાં ફરીને ભાષણો ઉપર ભાષણો કરવા માંડ્યાં. તેમાં પોતાની ભૂલો ઉપર ઠાંકપિછોડો કરી સરદારને પૂરેપૂરા દોષિત ઠરાવવા માટે તેમના પર હુમલા કરવા માંડ્યા. એટલે પાર્લિમેન્ટરી કમિટીએ અનેલી હકીકતો સત્તાવાર રીતે રજૂ કરતું એક નિવેદન તા. ૪થી ઓગસ્ટે બહાર પાડ્યું. તેમાંની બધી હકીકતો ઉપરના વર્ણનમાં આવી ગય છે, એટલે તે નિવેદન આખું અહીં આપવાની જરૂર નથી. એના છેલ્લા બે ફકરા જ નીચે આપ્યા છે :

“કોંગ્રેસ કારોબારી સમિતિના મતમાં એ વાતની જગ્યાએ શંકા નહોતી કે પોતાના જે નૂના સાથીઓ સાથે ડૉ. ખરેએ પંચમઠીમાં સમાધાન કર્યું હતું, તે સાથીઓને પોતાના પ્રધાનમંડળમાંથી તેઓ કાઢવા માગતા હતા. એટલે જ તેને કશી ખબર આપ્યા વિના નવા સાથીઓની શોધ તેમણે શરૂ કરી દીધી હતી. તેમણે પાર્લિમેન્ટરી કમિટીના ચેરમેનને પણ બતાવ્યા જ. એક તરફથી તેમને ખાતરી આપી કે પોતે કશું ઉતાવળું પગલું નહીં ભરે અને કંઈ બનાવો બનશે તેનાથી તેમને વાકેફ રાખશે, અને બીજી તરફથી કોંગ્રેસ અધિકારીઓને તદ્દન અધારામાં રાખી ગવર્નરની મદદથી પોતાને પ્રતિકૂળ સાથીઓને દૂર કરવાની તેમણે તજવીજ કરી.

“આ વખતે પક્ષના કેટલાક સભ્યો તરફથી ડૉ. ખરેને વિનંતી કરવામાં આવી કે આવું બધું ચાલે છે ત્યારે તમે પક્ષની સભા ખોલાવો. પણ એ વિનંતી

તેમણે ધ્યાન પર લીધી નહીં. તેમનો વિચાર તો પોતાને ન ફાવતા પ્રધાનોને દૂર કરી પોતાની પસંદગીનું નવું પ્રધાનમંડળ રચી, બધું રંધાઈ ગયા પછી એ વસ્તુ કારોબારી સમિતિ તથા પોતાના પક્ષ આગળ લાવવાનો હતો. આ બધું કારોબારી સમિતિ મળવાની હતી તે અગાઉ એ જ દિવસ પહેલાં તેમણે કરી નાખ્યું. આ સ્થિતિમાં તેમના વર્તન વિષે કારોબારી સમિતિ કશું પગલું ન ભરે તો પોતાની ફરજમાં એ ચૂકી ગણાય.”

ડૉ. ખરેએ કેટલીક હકીકત વિકૃત રૂપમાં અને કેટલીક હકીકત ખોટા રૂપમાં પોતાનાં ભાષણોમાં રજૂ કરવા માંડી હતી એટલે તેનો ખુલાસો આપવા માટે તા. પમી ઓગસ્ટે સરદારે નીચે પ્રમાણે નિવેદન બહાર પાડ્યું :

“મધ્ય પ્રાંતના પ્રધાનમંડળમાં બની ગયેલી ખીના વિષે પાર્લમેન્ટરી કમિટીએ બહુ વિગતવાર નિવેદન બહાર પાડ્યું છે. તે બંને કંઈ વધુ બોલવાનો મારો ઇરાદો ન હતો. પરંતુ ડૉ. ખરે હમણાં પૂના, મુંબઈ વગેરે સ્થળોએ ફરી ભાષણો કરી આવ્યા તેમાં તેમણે સત્યથી વેગળા એવી કેટલીક હકીકતો રજૂ કરી છે અને અમારા ઉપર ગંભીર આક્ષેપો કર્યા છે, એટલે તે વિષે સ્પષ્ટીકરણ કરવાની મારે માટે જરૂર ભણી થઈ છે.

“ડૉ. ખરે કહે છે કે મધ્ય પ્રાંતના વડા પ્રધાનનું પદ તેમના ઉપર પરાણે ઠોકરી બેસાડવામાં આવ્યું હતું. એ વાત તદ્દન ખોટી છે. શરૂઆતથી જ મધ્ય પ્રાંતની ધારાસભામાંના કોંગ્રેસ પક્ષના નેતા થવા તેઓ ઇતેન્દર હતા. પક્ષના નેતાની ચૂંટણી માટે બોલાવવામાં આવેલી સભામાં પ્રમુખ થઈને પોતાને મદદ કરવા તેમણે પ્રથમ મને અને પછી પંડિત જવાહરલાલજીને વિનંતી કરેલી. મહાકોશલની પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખે પરિસ્થિતિ વિષે અમને ચેતવેલા હોવાથી અમે બંનેએ પ્રમુખ થવા ના પાડી. તે વખતે રવિશંકર શુક્લ અને પંડિત દ્વારકાપ્રસાદ મિશ્ર વચ્ચે ખટરાગ ચાલતો હતો. તેનો લાભ લઈ પંડિત મિશ્રને તેમણે પોતાના પક્ષમાં લીધા. ડૉ. ખરેની વડા પ્રધાનપદને ચીટકી રહેવાની ઇતેન્દરી ન હોત તો તેમને એવી તકો તો ઘણી વખત સાંપડી હતી જ્યારે તેમની જગ્યાએ બીજા કોઈ હોય તો એ પદનું રાજીનામું આપી દે.

“જ. શરીફના પ્રકરણમાં ગાંધીજીને અને મને વચનો આપ્યાં છતાં તેમણે જ. શરીફને માટે પક્ષનો વિશ્વાસ હોવાનો મત મેળવ્યો અને કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિની આગળ એ વસ્તુ સિદ્ધ રૂપમાં રજૂ કરી. તેઓ કારોબારી સમિતિને ધમકી આપવાની હદ સુધી પણ ગયેલા કે જ. શરીફની બાબતમાં પક્ષના નિર્ણયની વિરુદ્ધ તમે કાંઈ પણ પગલાં ભરશો તો હું રાજીનામું આપીશ. પણ કારોબારી સમિતિએ ડૉ. ખરે અને તેમના પક્ષની એ વાત મંદૂર ન રાખી, જેને પરિણામે જ. શરીફને રાજીનામું આપવું પડ્યું. આજે ડૉ. ખરેને પ્રધાનમંડળની સંયુક્ત જવાબદારીનું ઘેલું લાગ્યું છે. તો જે વખતે જ. શરીફ રાજીનામું આપ્યું તે વખતે શું કામ તેઓ વડા પ્રધાનપદ ઉપર ચાલુ રહ્યા ? ત્યાર પછી તેમની અકુશળતાના મુદ્દા ઉપર જ્યારે તેમના ત્રણ સાથીઓએ રાજીનામું આપ્યું ત્યારે ડૉ. ખરેને રાજીનામું આપવાની બીજી તક મળી હતી.

પછી પંચમઠીમાં મળ્યા પછી પાર્લિમેન્ટરી કમિટીએ નિવેદન બહાર પાડ્યું જેમાં તેમના ઉપર વહીવટી અકુશળતાનો તથા મામામાસીનું કરવાનો આરોપ આવતો હતો. ત્યારે એ ત્રીજી વારની તકે પણ તેઓ રાજીનામું આપી શકતા હતા. પણ એમણે તે નવું પ્રધાનમંડળ રચવાને પોતાને આમંત્રણ આપવામાં આવશે એ વસ્તુ પાકે પાયે કરી લીધા પછી જ તા. ૨૦મી જુલાઈએ રાજીનામું આપ્યું. મારી સાથે એમનો ઘણો પત્રવ્યવહાર ચાલતો તેમાં એમણે કોઈ વાર ઠશારો સરખો પણ કર્યો નથી કે પોતે વડા પ્રધાનનું પદ છોડી દેવા ઇચ્છે છે. અત્યારે એ પદ ગુમાવ્યા પછી, કહેવા નીકળ્યા છે કે એ પદ તે એમના ઉપર પરાણે લાદવામાં આવ્યું હતું.

“ડો. ખરે એવી દલીલ કરે છે કે પ્રથમ ત્યારે પ્રધાનમંડળ રચવામાં આવ્યું ત્યારે પાર્લિમેન્ટરી કમિટીને પૂછ્યાગાછ્યા વિના એમણે પોતાના સાથી-એને પસંદ કર્યા હતા. આ વસ્તુ પણ તદ્દન ખોટી છે. ૧૯૩૭ના માર્ચમાં કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ પાર્લિમેન્ટરી કમિટી એટલા માટે નીમી હતી કે,

“તે બધા પ્રાંતની ધારાસભાઓમાંના કોંગ્રેસ પક્ષના સતત અને પૂરા સંપર્કમાં રહે, તેમની બધી પ્રવૃત્તિ વિષે તેમને સલાહ આપે અને કોઈ એવો તાકીદનો પ્રસંગ ઊભો થાય તો તે માટે જરૂરી પગલાં લે.”

“૧૯૩૭ના જુલાઈમાં ડો. ખરે અને મારી વચ્ચે ચાલેલા પત્રવ્યવહાર ઉપરથી સાબિત થાય છે કે ડો. ખરેના બધા હિંદુ સાથીઓ મારી અગાઉથી મંદૂરી મેળવીને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. મુસલમાન પ્રધાન માટે તેમણે મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદની મંદૂરી મેળવી હતી. તે વખતે જ. શરીફના પ્રસંગમાં તથા પંચમઠીની સલામાં, જરૂર પડે તો નવા પ્રધાનો નીમવાની સત્તા કારોબારી સમિતિએ પાર્લિમેન્ટરી કમિટીને આપી હતી. તે વખતે પ્રધાનને નીમવા અથવા તેને દૂર કરવાના કારોબારી સમિતિના અથવા તે પાર્લિમેન્ટરી કમિટીના અધિકારનો ડો. ખરેએ કદી ઇનકાર કર્યો નથી. વર્ધામાં ગયે મહિને મળેલી કારોબારી સમિતિની બેઠક પછી થોડા જ દિવસ પછી ડો. ખરેએ મને વિનંતી કરેલી કે તેમની અને ખીન્ન પ્રધાનોની વચ્ચે દફતરોની ફરી વહેંચણી તમે કરી આપો.

“ડો. ખરેએ એવું કહ્યું છે કે પંચમઠીનું સમાધાન પણ તેમના ઉપર ઠોકરી બેસાડવામાં આવ્યું હતું. એ વાત પણ તદ્દન ખોટી છે. ધારાસભામાંના કોંગ્રેસ પક્ષની તા. ૨૫મી મેના રોજ પંચમઠીમાં મળેલી સલામાં ડો. ખરે અને તેમના સાથીઓએ એક લેખી નિવેદન રજૂ કર્યું હતું. તેમાં તેમણે કહ્યું છે કે,

“અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે અમારા મતભેદનો નિકાલ અમે અંદર અંદર લાવી શક્યા છીએ અને પૂરેપૂરી સહકારવૃત્તિથી હળીમળીને કામ કરવાને અમે સંમત થયા છીએ. અમને વિશ્વાસ છે કે અમારા કામમાં તમારો પૂરો સહકાર અને ટેકો અમને મળશે.”

“ઉપરનું સમાધાન મંદૂર રાખીને પાર્લિમેન્ટરી કમિટીએ એક નિવેદન બહાર પાડ્યું. તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે,

“અમને જાહેર કરતાં આનંદ થાય છે કે મતભેદો સંઘાઈ ગયા છે અને પ્રધાનોએ અમને ખાતરી આપી છે કે તેઓ પોતાના મતભેદો ભૂલી જઈ એકબીજા સાથે સહકારથી એક ટુકડી તરીકે કામ કરશે.”

“પહેલી જૂને મને લખેલા કાગળમાં ડૉ. ખરે કહે છે કે,

“તમે છાપાંનેળું જે નિવેદન બહાર પાડ્યું છે તે મેં જોયું છે. એની વિરુદ્ધ મારે કશું કહેવાનું નથી. થયેલા સમાધાનનો ન્યાયી અને તટસ્થ સાર તેમાં આવી જાય છે.”

“સામાન્ય રીતે આખા પ્રાંત માટે અને ખાસ કરીને પ્રધાનમંડળ માટે મેં જે કંઈ કયું” હતું તે બાબત તેમણે એ કાગળના અંત ભાગમાં મારો આભાર માન્યો છે.

“તેમનાં આ બધાં કથનો જોતાં પંચમઠીનું સમાધાન કોંગ્રેસ ઉચ્ચાધિકારીઓએ તેમના ઉપર ઠોકરી ખેસાડ્યું એમ કહેવું એ અસાધારણ સાહસનો એક નમૂનો છે.

“ડૉ. ખરે એવો આક્ષેપ કરે છે કે વડા પ્રધાનપદેથી એમને દૂર કરવા માટે એક રીતસરનું કાવતરું યોજાયું હતું. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે મારી ઉપરના કાગળોમાં ડૉ. ખરેએ કોઈ દિવસ આવી ફરિયાદ કરી નથી. વળી પંચમઠીના સમાધાનનો અમલ કરવાને માટે તેમણે જે જે પગલાં લીધાં હતાં તેનો રિપોર્ટ તા. ૧૫મી જુલાઈએ તેમણે મને મોકલ્યો તેમાં પણ આ વસ્તુનો ઉલ્લેખ નથી. પંચમઠીના સમાધાનને આધારે જ ડૉ. ખરે વડા પ્રધાન તરીકે ચાલુ રહ્યા હતા. તેમાં કોઈ પણ જાતનો ફેરફાર કરવાની પાલ્‌મેન્ટરી કમિટીની તથા ડૉ. ખરેના સાથીઓની ઇચ્છા ન હતી.

“તા. ૧૫મી જુલાઈએ મને મોકલેલા રિપોર્ટમાં ડૉ. ખરે પોતે જ કહે છે કે,

“અત્યારના સંજોગોમાં દક્ષિણની ફરી વહેંચણી કરવાનું કામ તમને સોંપ્યા સિવાય મારી પાસે બીજો વિકલ્પ નથી. સામાન્ય રીતે પ્રધાનમંડળનું અને વિશેષ કરીને મુખ્ય પ્રધાનનું કામ સરળ રીતે ચાલે એ બાબત મારા અમુક ચોક્કસ વિચારો છે. મારી આપને નમ્ર વિનંતી છે કે આપ નિર્ણય કરો તે પહેલાં એ વિચારો આપની આગળ રજૂ કરવાની મને તક આપશો.”

“ડૉ. ખરેના મનની અત્યારની સ્થિતિ જોતાં તેમને વિષે મને બહુ સહાનુભૂતિ થાય છે. પણ હું ઇચ્છું છું કે હકીકતો રજૂ કરવા વિષે તેઓ વધારે કાળજી રાખતા થાય.”

વર્તમાનપત્રોમાં તો દરરોજ આ વિષય ઉપર ચર્ચા ચાલ્યાં જ કરતી હતી. મહારાષ્ટ્રના બધા જૂના નેતાઓની સહાનુભૂતિ ડૉ. ખરે માટે બિભરાર્થ જતી હતી. ડૉ. આંબેડકર, ડૉ. મુંજે, શ્રી નરીમાન વગેરેને તો કોંગ્રેસ ઉપર હુમલા કરવાની સરસ તક મળી ગઈ હતી. એંગ્લોઇન્ડિયન છાપાંઓએ અંધારણીય પ્રશ્નો ઉઠાવીને કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ અંધારણ વિરુદ્ધ વર્તે

સ. ૨-૨૦

છે, એવા આક્ષેપો કરવા માંડ્યા હતા. એ આક્ષેપોનો સાર કાઢીએ તો નીચે પ્રમાણે નીકળે છે :

૧. મુખ્ય પ્રધાન ધારાસભામાંના પોતાના પક્ષને જ જવાબદાર છે. એના કામમાં કોંગ્રેસની પાર્લિમેન્ટરી કમિટી અથવા તો કારોબારી સમિતિ દખલ કરે એ અંધારણ વિરુદ્ધ છે.

૨. મુખ્ય પ્રધાનને પોતાના સાથીઓ પસંદ કરવાનો પૂરેપૂરો હક છે.

૩. કોંગ્રેસ કારોબારી સમિતિએ ડૉ. ખરેને ફરી નેતા ન ચૂંટાવા દીધા એ અંધારણ વિરુદ્ધ કૃત્ય કયું છે.

૪. ગવર્નર આ પ્રસંગમાં અંધારણપૂર્વક વર્ત્યા છે, છતાં તેમના ઉપર કારોબારી સમિતિએ નાહકતા આક્ષેપ કર્યા છે!

૫. આટલું બધું કરીને છેવટે કારોબારી સમિતિએ જે પ્રધાનો પસંદ કર્યા છે, તે અકુશળ અને સ્વાર્થી છે.

૬. કોંગ્રેસ કારોબારીના આ કૃત્યમાં હડહડતું 'ફાસીઝમ' છે.

આ ટીકાઓ ઉપરથી ગાંધીજીએ 'હરિજન'માં કારોબારી સમિતિના કર્તવ્ય વિષે એક લેખ લખ્યો છે. તેમાંથી કેટલાક ઉતારા આપીશું. પહેલી ત્રણ ટીકાઓ જે અંધારણને લગતી છે, એના રદિયા નીચેના ફકરામાંથી મળી રહે છે :

“આંતરિક વિકાસ અને વહીવટને માટે કોંગ્રેસ એ જગતની કોઈ પણ સંસ્થાના જેટલી જ લોકશાસનવાળી સંસ્થા છે. પણ આ લોકશાસનવાળી સંસ્થા જગતમાં આજે હસ્તી ધરાવતી મોટામાં મોટી સામ્રાજ્યશાહી સત્તાની સાથે લડવા માટે સ્થાપવામાં આવેલી છે. એટલે આ બાલ કામને માટે તેની સરખામણી લશ્કરની સાથે જ કરવી રહે છે. લશ્કર તરીકે એ લોકશાસનવાળી સંસ્થા મટી નય છે. તેણે પોતાની કારોબારી સમિતિને કુલ સત્તા આપી છે. પોતાના હાથ નીચે કામ કરી રહેલી વિવિધ સંસ્થાઓ ઉપર તે પોતાની શિસ્ત બેસાડી શકે છે, અને તેનો અમલ કરાવી શકે છે. કોંગ્રેસની પ્રાંતિક સમિતિઓ અને પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાંના કોંગ્રેસ પક્ષો આ કારોબારી સમિતિને આધીન છે. કોંગ્રેસે ગવર્નરને ઓફ ઇન્ડિયા એકઠની રૂએ અધિકાર ગ્રહણ કર્યા છે ખરો, પણ એ કાયદો ધરનારાઓની ધારણા પ્રમાણે તેનો અમલ કરવા સારુ અધિકાર ગ્રહણ કર્યા નથી. એ કાયદાની જગ્યાએ હિંદુસ્તાનના લોકોએ પોતે ધરેલો સાચો અંધારણનો કાયદો સ્થાપવાનો દિવસ નજીક આવે એવી રીતે તેનો અમલ કરવા માટે કોંગ્રેસે અધિકાર હાથમાં લીધો છે. એટલે હોદ્દા સ્વીકાર્યા છતાં આપણી સ્વરાજની લડત ચાલુ જ છે. અને લડત ચલાવનાર તંત્ર તરીકે કોંગ્રેસે પોતાની કારોબારી સમિતિના હાથમાં બધી સત્તા કેન્દ્રિત કરવી જ જોઈએ. પોતાના હાથ નીચેના દરેક ખાતાને કોંગ્રેસે દોરવણી આપવાની છે. દરેક કોંગ્રેસી પછી તે ગમે તેટલા બંધા સ્થાને બેઠેલો હોય તેની પાસેથી પોતાનાં ફરમાનોનું

અચૂક પાલન કોંગ્રેસે કરાવવું જ નેઈએ. લડત ખીજી કોઈ રીતે ચલાવી જ ન શકાય.”

૧૯૩૭ના માર્ચમાં જ્યારે કોંગ્રેસ પક્ષના બધા ધારાસભ્યોએ કોંગ્રેસને વધાર રહી કોંગ્રેસના આદેશ પ્રમાણે ધારાસભામાં કામ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી ત્યારે ઉપરનો સિદ્ધાંત તેમણે સ્વીકારી લીધો હતો. તે અનુસાર ગાંધીજી કહે છે કે,

“ડો. ખરે જો એમના જાકી અને કહું ન માનનારા સાથીઓથી કંટાળી ગયા હતા તો તેમણે ગવર્નર પાસે નહીં, પણ કારોબારી સમિતિ પાસે જઈને પોતાનું રાજીનામું આપવું નેઈવું હતું. એ સમિતિના નિર્ણયથી સંતોષ ન થાય તો તેઓ મહાસમિતિ પાસે જઈ શકે, પણ કોઈ પણ કોંગ્રેસી પ્રધાનને કોઈ પણ પ્રસંગે માંહોમાંહેના કબ્રિયા ગવર્નરની પાસે લઈ જવાની અને કારોબારી સમિતિની અગાઉથી સંમતિ મેળવ્યા વિના ગવર્નર મારફતે રાહત મેળવવાની છૂટ નથી. ડો. ખરેએ આ સાદા ઇલાજની અવગણના કરી અથવા એથીયે વધારે ખરાબ તો એ ઇલાજનું અજ્ઞાન બતાવ્યું અને કારોબારી સમિતિ જે જ દિવસ પછી મળવાની હતી છતાં પોતાની મુશ્કેલીઓનો અંત આણવા ગવર્નર પાસે દોડી ગયા એમાં એમણે ગંભીર ભૂલ કરી છે.”

કારોબારી સમિતિના નિર્ણયની યથાર્થતા વિષે ગાંધીજી લખે છે :

“ડો. ખરેએ પાર્લિમેન્ટરી કમિટીની સૂચનાઓની અવગણના કરવામાં ભયંકર શિસ્તભંગનો અપરાધ કર્યો એટલું જ નહીં પણ ગવર્નરને હાથે પોતાને બેવકૂફ બનવા દીધા તથા પોતાના ઉતાવળિયા પગલાથી પોતે કોંગ્રેસને હલકી પાડતા હતા એ વાતની ખબરદારી ન રાખી. તેથી તેમણે નેતા તરીકે પોતાની નાલાયકી પુરવાર કરી આપી છે. પોતાના દોષની નિખાલસપણે કબૂલાત કરવાની અને નેતાપદમાંથી ખસી જવાની જે સલાહ કારોબારી સમિતિએ આપી તે સ્વીકારવાની ના પાડીને તેમણે શિસ્તભંગના પ્રમાણમાં ઉમેરો કર્યો છે. ડો. ખરેના આ કામને કારોબારી સમિતિએ વખોટી કાઢ્યું ન હોત અને તેમને નાલાયક ન ઠરાવ્યા હોત તો સમિતિ પોતાની ફરજ ચૂકત.”

ડો. ખરેના અનુગામીઓ વિષે ગાંધીજી કહે છે :

“એમ કહેવામાં આવે છે કે ડો. ખરેની જગ્યાએ જે માણસો હવે આવ્યા છે તેઓ સ્વાર્થી છે, આવડત વિનાના છે, અને ચારિત્ર્યમાં ડો. ખરેને જરાયે પહોંચી શકે એવા નથી. ટીકાકારોએ ચીતર્યા છે એવા આ માણસો હોય તો જે ભારે જવાબદારી તેમણે ઉઠાવી છે તે પાર પાડવામાં તેઓ જરૂર નિષ્ફળ નીવડશે. પરંતુ કારોબારી સમિતિ પોતાની મર્યાદામાં રહીને નેટલું થઈ શકે એટલું જ કરી શકે. પ્રાંતના ચૂંટાયેલા સભ્યોમાંથી જ તેઓ પ્રધાનોની પસંદગી કરી શકે. એમની ચૂંટણી કરવાની સત્તા તો પક્ષના સભ્યોની છે. તે જો એમને ચૂંટી કાઢે તો જ્યાં લગી તેઓ શિસ્તમાં રહે અને પ્રજાના વિશ્વાસને તેઓ નાલાયક છે એમ નજીવામાં ન આવે ત્યાં લગી કારોબારી સમિતિ વચ્ચે પડી શકે નહીં.”

ગવર્નરે ભગવેલા ભાગ વિષે ગાંધીજી કહે છે :

“મધ્ય પ્રાંતના ગવર્નર વિષે કારોબારી સમિતિએ જે અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો છે તેને કેટલાંયે વર્તમાનપત્રોએ વખોટી કાઢ્યો છે. વિરોધીઓ વિષે ઉતાવળે અભિપ્રાય બાંધવાની મને ટેવ નથી. પણ આ ઠરાવની જે ટીકા થઈ છે તે પ્રમાણે એ ઠરાવથી ગવર્નરને કરી અન્યાય થયો છે એવું મારે ગળે ઊતરી શક્યું નથી. તેમણે ડૉ. ખરે અને તેમના જે સાથીઓનાં રાજનામાં સ્વીકાર્યાં, બીજા ત્રણ પ્રધાનો પાસેથી રાજનામાં માગ્યાં, તેમની પાસે તાત્કાલિક જવાબ માગ્યો, તેમણે આપેલો ખુલાસો એકદમ ફેંકી દીધો અને તેમને અરતરફ કર્યાં. અને આ બધું કરવાને સારુ લગભગ આખી રાત પોતે નગતા રહ્યા, પોતાના મંત્રી વગેરેને તથા બિચારા પ્રધાનોને નગતા રાખ્યા. આમ કરવામાં ગવર્નરે બતાવેલી ઉતાવળને માટે હું ‘ભૂંડી’ એ જ વિશેષણ વાપરી શકું છું. ડૉ. ખરેનું રાજનામું તે ક્ષણે જ સ્વીકારવાને બદલે તેમણે જે જ દિવસ પછી ભરાનારી કારોબારી સમિતિની બેઠકની રાહ નેઈ હોત તો કશું ખાટુંમોળું થઈ જવાનું ન હતું.

“બેશક ગવર્નર કાયદાના અક્ષરાર્થ પ્રમાણે વર્ત્યો છે. પણ બ્રિટિશ સરકાર અને કોંગ્રેસ વચ્ચે જે ગભીર સમભૂતી થયેલી છે તેનો આત્મા તેમના આ કૃત્યથી હણાયો છે. જેઓ કારોબારી સમિતિના ઠરાવની ટીકા કરે છે, તેઓ વાર્ષિકસરોયે સંભાળપૂર્વક તૈયાર કરેલું ગયા વર્ષનું નહરનામું વાંચી નય. એ અને બીજાં નહરનામાંથી કારોબારી સમિતિને હોદ્દા સ્વીકારનો અખતરો અજમાવી લેવાનું મન થયું હતું. વાર્ષિકસરોયનું એ નહરનામું વાંચીને ટીકાકારો પોતાના મનને પૂછે કે કારોબારી સમિતિ, ડૉ. ખરે અને તેમના સાથીઓ વચ્ચે જે વાટાઘાટો ચાલી રહેલી હતી તે ધ્યાનમાં લેવાને ગવર્નર બંધાયેલા હતા કે નહીં. આ નિર્વિવાદ હકીકતો નહયા પછી એવા વિચાર ઉપર આવ્યા વિના રહેવાનું જ નથી કે ગવર્નરે કોંગ્રેસને બદનામ કરવાની આતુરતામાં આખી રાત નગરણ કર્યું અને કોંગ્રેસને અગવડમાં મૂકવાની પરિસ્થિતિ ઊભી કરી. યુક્ત પ્રાંત, બિહાર અને ઓરિસ્સાના ગવર્નરોએ તેમની સામે વિષમ પ્રસંગ આવી પડ્યો ત્યારે કોંગ્રેસની દોરવણીની વાટ નેઈ હતી. બેશક એ ત્રણ પ્રસંગોમાં એમ કરવામાં એમનો દેખીતો સ્વાર્થ હતો. ત્યારે શું એમ કહેવું નેઈએ કે મધ્ય પ્રાંતમાં કોંગ્રેસને મૂંઝવવાને માટે વિષમ પ્રસંગ ઊભો કરવામાં બ્રિટિશ સત્તાનો દેખીતો સ્વાર્થ રહેલો હતો?”

હવે છેલ્લી ટીકા ‘ફાસીઝમ’ની લઈએ. એ વિષે ગાંધીજીએ લખ્યું છે કે,

“કેટલાક કહે છે કે આ તો હહહહહું ‘ફાસીઝમ’ છે. પણ એમને ખબર નથી કે ફાસીઝમમાં તો નાગી તલવારનો અમલ હોય છે. એવા અમલમાં તો ડૉ. ખરે જેવાએ પોતાનું માથું ગુમાવ્યું હોય. કોંગ્રેસ અને ફાસીઝમ વચ્ચે જમીન આસમાનનો ફરક છે. કેમ કે કોંગ્રેસ નિર્મળ અહિંસાના પાયા પર રચાયેલી છે. એની પાસે પોતાની આજ્ઞાઓનું પાલન કરાવવાની જે સત્તા છે, તે કેવળ નૈતિક છે.”

ડૉ. ખરેએ ‘મારો ખયાવ’ એ નામનું એક યોપાનિયું બહાર પાડીને અનેલી હકીકતો એવા વિકૃત રૂપમાં રજૂ કરી અને કેટલીક અગત્યની હકીકતો

છુપાવી કે જેથી કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ અને ખાસ કરીને તો સરદારે અને ગાંધીજીએ તેમને જાણે ભારે અન્યાય કર્યો હોય એવો વાચકને ભાસ થાય. એમાં પ્રચારની દૃષ્ટિએ એમણે કેટલુંક લખ્યું હતું તે તો “ખૂબ જ વાંધામરેલું અને ગંદું હતું.” કોઈ પણ હિંદીના દિવસમાં એ વાંચતાં જુગુપ્સાનો ભાવ પેદા થાય એવું હતું. કોંગ્રેસના પ્રમુખ સુભાષભાઈએ બહુ જ લાંબું સ્ટેટમેન્ટ બહાર પાડીને ડૉ. ખરેની એકેએક વાતના ચોટપૂક રદિયા આપ્યા. તેમણે સાબિત કરી આપ્યું કે,

“ડૉ. ખરેએ ગંભીર શિસ્તભંગ કર્યો હતો, તેમની સામે જે પગલાં લેવામાં આવ્યાં હતાં તે પ્રમાણમાં ઘણાં નરમ હતાં, અને એ પગલાં લેવામાં કોંગ્રેસ પૂરેપૂરી બંધારણીય રીતે અને લોકતંત્રના સિદ્ધાંત પ્રમાણે વર્તી હતી. ડૉ. ખરેએ પાર્લમેન્ટરી અને લોકશાસનની પરંપરાની વાત કરી છે. પણ કોંગ્રેસ અને તેની કારોબારી સમિતિ પ્રત્યે જે વફાદારી રાખવાને તેઓ બંધાયેલા હતા તે વફાદારી તેમણે રાખી નથી. કોંગ્રેસના ધારાસભ્યો, પ્રધાનો અથવા તો વડા પ્રધાનો થાય ત્યારે તો કોંગ્રેસી તરીકે તેમની જવાબદારી ભલકી વધે છે. તેઓ પોતાની વર્તણૂક અને પોતાનાં કામો માટે કોંગ્રેસ પ્રત્યેની અને તેની કારોબારી સમિતિ પ્રત્યેની જવાબદારીમાંથી છટકી શકતા નથી. આપણી તમામ પાર્લમેન્ટરી પ્રવૃત્તિની પાછળ નિયામક તત્ત્વ એ રહેલું છે કે ધારાસભામાંના પ્રત્યેક કોંગ્રેસ પ્રતિનિધિએ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે, કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ તથા તેના સત્તાવાર એજન્ટ તરીકે પાર્લમેન્ટરી કમિટી વખતોવખત જે સૂચનાઓ આપે તેનું પોતે પાલન કરશે. કોંગ્રેસની આ મુખ્ય નીતિને આધીન રહીને ધારાસભા પક્ષનો નેતા વર્તે અને પક્ષનો જ્યાં સુધી તેને પૂરો ટેકો હોય ત્યાં સુધી તેના રોજબરોજના કામમાં કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ અથવા તો પાર્લમેન્ટરી કમિટી કશી દખલ કરે નહીં. પણ પ્રધાનમંડળનું અથવા તો ધારાસભ્યનું કોઈ પણ કૃત્ય કોંગ્રેસની નીતિ સાથે સુસંગત છે કે નહીં, અને કોંગ્રેસની નીતિ પ્રમાણે કરવા જેવું છે કે નહીં, તેનો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર તો કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિને જ છે. વ્યવહારમાં કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ પ્રાંતિક ધારાસભાપક્ષને અમુક પ્રકારની મર્યાદિત સ્વતંત્રતા આપે એ જુદી વાત છે. તેથી જ કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ ડૉ. ખરેના વર્તન વિષે પોતાનો અભિપ્રાય માત્ર દર્શાવ્યો અને મધ્ય પ્રાંતના ધારાસભા પક્ષને પોતાનો નેતા ચૂંટવાની સ્વતંત્રતા આપી. ડૉ. ખરેને ફરી નેતા ચૂંટવાની દરખાસ્ત ધારાસભા પક્ષની મીટિંગમાં આવી ત્યારે કોંગ્રેસના પ્રમુખે તેને નિયમ બહાર ઠરાવી ઉઠાવી દીધી નહીં.”

ડૉ. ખરેને કારોબારી સમિતિએ પહેલી વાર મળવા બોલાવ્યા અને પછીથી તેઓ ગાંધીજીની સલાહ લેવા સેવાગ્રામ ગયા ત્યારે તેમણે બહાર પાડવાના નિવેદનના મુસદ્દાની અને તેમાં ગાંધીજીએ કરેલા સુધારાવધારાની વાતનો ઉલ્લેખ પહેલાં આવી ગયો છે. એ સંબંધમાં ડૉ. ખરેએ પહેલાં પણ કહેલું અને આ ચોપાનિયામાં પણ જણાવ્યું કે એ નિવેદનનો મુસદ્દો

મેં જાતે લખેલો નહોતો પણ ગાંધીજીએ મને લખાવ્યો હતો. વળી કોંગ્રેસના પ્રમુખ તેમને પરાણે ગાંધીજીની પાસે લઈ ગયા હતા એવું પણ તેમણે પોતાના અચાવમાં લખ્યું હતું. આનો જવાબ ગાંધીજીએ ત્રીજે પ્રમાણે એક નિવેદન પ્રસિદ્ધ કરીને આપ્યો :

“ડૉ. ખરેએ કરેલો પોતાનો અચાવ મેં વાંચ્યો છે. એમાંના જેટલા ભાગની સાથે મારે સંબંધ છે તેટલાનો જ જવાબ આપવાની પ્રવ્રત્તિ મારી કરજ છે. ડૉ. ખરેએ કહેલી વાત ખોટી છે, એમ કહેવું પડે છે, એને સારુ મને દુઃખ થાય છે.

“તેઓ સેવાગ્રામ સ્વેચ્છાએ આવ્યા હતા. તેઓ મિત્ર તરીકે આવેલા. તેઓ આવ્યા ત્યારે તેમણે કરો વિરોધ પ્રદર્શિત કર્યો ન હતો. એમનું વર્તન ખરાબર ન હતું, એમ મેં કહ્યું તે પૂરેપૂરી દલીલ વિના એમને ગળે બિતથું” નહોતું. એમને જ્યારે મારી દલીલની યથાર્થતા સમજાઈ ત્યારે એમણે પોતાની બધી બાજુ મારા હાથમાં સોંપી દીધી. મેં એમને કહ્યું કે ‘તમે મનનું સમતોલપણું ગુમાવ્યું છે એ તમે જ કબૂલ કરો છે. એટલે જ તમારા મિત્રોને મળીને તેમની સલાહ લેવાની તમારી ઈચ્છા હોય તો જરૂર તમે સલાહ લો. આ ક્ષણે જ કાંઈ કરવું જોઈએ એવી જરાયે ઉતાવળ નથી.’ એમણે જવાબ આપ્યો કે, ‘હું જાતે જ નિર્ણય કરવા સમર્થ છું. ખીન્ન મિત્રોની સલાહ લેવાની કશી જરૂર નથી.’ પછી મેં કહ્યું કે, ‘તમે જે વાતો કબૂલ કરી છે, તે તમે જાતે જ લખી કાઢો તો સારું.’ એમણે કહ્યું, ‘હું લેખક નથી. એટલે તમે જ મારા નિવેદનનો ખરડો લખી આપો.’ મેં કહ્યું, ‘પણ મારે તમારી ભાષા તો જોઈએ જ. તમે જે કબૂલ કર્યું છે તે એમાં પૂરતું આવી જતું નથી એમ મને લાગશે તો હું એમાં સુધારા કે ઉમેરા કરીશ.’

“કેટલીક આનાકાની પછી તેમણે કલમ અને કાગળ લીધાં ને ખરડો લખી કાઢ્યો. પછી મેં તે વાંચી જોયો અને તેમાં સુધારા ને ઉમેરા કર્યા. એમણે એ બે ત્રણ વાર વાંચ્યો ને કહ્યું, ‘વિશ્વાસભંગની કબૂલાત તો મારાથી કદી નહીં થઈ શકે, ગમેતેમ પણ હું અત્યારે તો કાંઈ નિવેદન નહીં કરું. પણ તમારી સલાહ માનીને મારા મિત્રોની સલાહ લઈશ.’ તેમનો જવાબ પહોંચાડવા માટે ખીન્ને દિવસે બપોરના ત્રણ વાગ્યાની મુદત ઠરાવવામાં આવી હતી. આ લખ્યું છું તે વખતે સુભાષબાબુ, મૌલાના સાહેબ અને સરદાર પટેલ અહીં બેઠેલા છે. તેમને મેં પૂછી જોયું છે અને તેઓ કહે છે કે એ દિવસના પ્રસંગોનું મેં કરેલું વર્ણન તદ્દન ખરાબર છે.”

વર્તમાનપત્રોમાં આવેલા આ ખુલાસાઓ પછી ડૉ. ખરેએ પોતાનો ઝેરી પ્રચાર વધારે વેગથી ચલાવ્યો. મધ્ય પ્રાંતનાં, મહારાષ્ટ્રનાં, અને મુંબઈનાં કેટલાંક છાપાંઓએ તેમને ખૂબ મદદ કરી. તેમાં કેટલીક વાતો તો તદ્દન ઉપજાવી કાઢેલી અને કોંગ્રેસ સામે સારી પેઠે ઉશ્કેરણીયા ભરેલી હતી. સરદારની સામે કાઠવ ઉડાડવાનું પણ તેમાં આકી રાખ્યું નહોતું. એટલે છેવટે

દિલ્હીમાં મળેલી મહાસમિતિની બેઠકમાં ડૉ. ખરે સામે શિસ્તભંગનાં પગલાં લેવાનું નક્કી થયું અને નીચેનો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો :

“મધ્ય પ્રાંતના પ્રધાનમંડળ અંગે ઊભા થયેલા વિષમ પ્રસંગને પહે પી વળવા માટે કારોબારી સમિતિએ જે ચાંપતાં અને ચોક્કસ પગલાં લીધાં છે, તેને મહાસમિતિ બહાલ રાખે છે. આ દુઃખદ પ્રસંગમાં ડૉ. ખરેના અને મધ્ય પ્રાંતના ગવર્નરના વર્તન વિષે કારોબારીએ જે વિચારો પ્રગટ કર્યા છે તેને મહાસમિતિ પૂરેપૂરી સંમતિ આપે છે.

“તે ઉપરાંત મહાસમિતિનો એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે ડૉ. ખરેએ મધ્ય પ્રાંતના પ્રધાનમંડળમાંથી રાજીનામું આપ્યું ત્યાર પછીની એમની વર્તણૂક સખતમાં સખત નિંદાને પાત્ર છે. તેથી ડૉ. ખરેની સામે શિસ્તભંગ કરવા માટેનાં આવશ્યક પગલાં લેવાને આ મહાસમિતિ કારોબારી સમિતિને સૂચના આપે છે.”

આમ ડૉ. ખરેના પ્રકરણનો ખેદજનક અંત આવ્યો. કોંગ્રેસમાંથી નીકળી ગયા પછી ડૉ. ખરે હિંદુ મહાસભામાં જોડાયા અને ૧૯૪૩ની સાલમાં જ્યારે વાર્ષિકરોચે પોતાની કારોબારી સમિતિના સભ્યોમાં વધારો કર્યો ત્યારે જે વખતે કોંગ્રેસ સરકાર સાથે મરણિયો સંગ્રામ ખેલી રહી હતી તે વખતે વાર્ષિકરોચની કારોબારી સમિતિના સભ્ય બન્યા. પણ માલુસ એક વાર પાટેથી ઊતરી ગય છે પછી ક્યાં પહોંચે છે તેનું કંઈ ઠેકાણું રહેતું નથી, તેવું ડૉ. ખરેનું અન્યું.

કોંગ્રેસે જ્યારે ધારાસભાઓની ચૂંટણીઓમાં ભાગ લેવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે બહાર પાડેલા જાહેરનામામાં જણાવ્યું હતું કે ધારાસભાઓમાં કોંગ્રેસની બહુમતી થશે અને કોંગ્રેસ સત્તા ઉપર આવશે તો એણે કરવાનાં કામોમાં એક મુખ્ય કામ એ હશે કે ગઈ લડતમાં જે લોકોએ પોતાની જમીન અને સ્થાવર મિલકત ગુમાવી છે, તે તેમને પાછી મેળવી આપવામાં આવશે. આ સવાલ મુંબઈ પ્રાંતમાં અને તેમાંય મુખ્યત્વે ગુજરાતમાં હતો. લડત ચાલતી હતી ત્યારે ગાંધીજીએ અને સરદારે લડતમાં ઊતરેલા ખેડૂતોને બહુ ભારપૂર્વક આશ્વાસન આપ્યું હતું કે ભલે સરકાર અત્યારે તમારી જમીનો અને સ્થાવર મિલકતો જપ્ત કરે અને તેની હરાજ કરી ખીજાઓને વેચી દે, પણ જ્યાં સુધી એ મિલકતો તમને પાછી મળશે નહીં ત્યાં સુધી આપણી લડત ચાલુ જ રહેશે. એ મિલકતો હરાજમાં પાણીના મૂલે વેચી નાખવામાં આવતી હતી ત્યારે સરદારે તો ખાસ કહેલું કે આ મિલકતો તો કાચો પારો છે, લેનારાંઓને એ પચવાનો નથી, પણ ફૂટી નીકળવાનો છે. કોંગ્રેસ તરફથી અપાયેલાં આ વચનોનું હોદાઓનો સ્વીકાર કરતાંની સાથે જ પાલન કરવાનું હતું. એટલે મુંબઈની ધારાસભાએ એક ઠરાવ પસાર કર્યો કે આવી રીતે

હરાજ થયેલી મિલકતો તેના ખરીદનારાઓ પાસેથી સરકારી ખર્ચે વેચાતી લઈ, મૂળ માલિકોને પાછી સોંપી દેવી. પણ જ્યારે એ હરાજ થઈ ત્યારે હરાજ કરનારા અમલદારોએ ખરીદનારાઓને આંધર આપી હતી કે એ જમીનો યાવજ્યંદ્રદિવાકરો તમને મળશે. કોઈ પણ સંબંધોમાં તમારી પાસેથી પાછી લેવામાં આવશે નહીં. આમ છતાં લડત દરમ્યાન પણ કોંગ્રેસ પ્રત્યે લોકોની એટલી સહાનુભૂતિ હતી કે કોઈ ખરીદનારા મળતા નહીં. નિયમ એવો છે કે આવી રીતે હરાજ થતી હોય ત્યારે કોઈ સરકારી નોકર કે અમલદાર હરાજમાંથી મિલકત ખરીદ કરી શકે નહીં. આ હરાજો વખતે એ નિયમ નેવે મૂકીને સરકારી નોકરોને હરાજમાંથી મિલકત ખરીદવાની છૂટ આપવામાં આવી હતી. આ હરાજો કહેવાતી હતી તે બહેર, પણ હકીકતમાં તે ફારસડપ હતી. સરકારી નોકરો અને તેમના મળતિયા બીજા માણસો અંદર અંદર જ મિલકત લઈ લેતા. ધારાસભામાં મિલકતો પાછી ખરીદવાનો ઠરાવ તો થયો પણ ગુજરાતમાં ઉત્તર વિભાગના કમિશનર મિ. ગેરેટે જેમણે લડત દરમ્યાન હરાજો કરેલી અને જેમણે પોતે ખરીદનારાઓને ખાતરીઓ આપેલી એટલું જ નહીં પણ ગવર્નરની પણ ખાતરી મેળવી આપેલી, તેઓ આ વખતે પણ કમિશનર હોઈ તેમની મારફત આ મિલકતો પાછી મેળવવાનું કામ કરવાનું હતું. એટલે તેમણે કામ પાટે ચડવા જ દીધું નહીં. દાખલા તરીકે સરદાર ગાર્ડા નામના એક ગૃહસ્થે આરડોલી અને જલાલપુર તાલુકાની ૪૦૦ એકર જમીન માત્ર પાંચ હજાર રૂપિયામાં ખરીદેલી. તેણે એ જમીનના સાડા ત્રણ લાખ રૂપિયા માગ્યા. સરદાર ગાર્ડાના કહેવા પ્રમાણે મિ. ગેરેટે તેમને રૂપિયા અઠી લાખ આપવાનું કહેલું પણ કોંગ્રેસ સરકારે એ રકમ કબૂલ ન રાખી અને બહુ બહુ તો રૂપિયા આર હજાર આપી શકાય એમ કહ્યું. આમ મિ. ગેરેટ સોદો થવા દેવામાં ગચ્ચાં નાખતા. છતાં ખેડા જિલ્લામાં થોડી જમીન મિ. ગેરેટની ઉશ્કેરણી છતાં ખરીદનારાઓએ પોતે આપેલી મૂળ કિંમતે ખેડૂતોને પાછી આપી દીધી. પણ ઘણીખરી જમીન તો બાકી જ રહી હતી. એટલે એક વરસ રાહ વેચા પછી ૧૯૩૮ના ઓક્ટોબરમાં સરકારે એ મિલકતો પાછી લેવા કાયદો પસાર કર્યો. તેમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે હાઈકોર્ટના જજના દરજ્જાના અમલદારને લવાદ નીમી તેની પાસે મિલકતની કિંમત નક્કી કરાવી એ કિંમત સરકારે ખરીદનારને આપી દેવી અને મિલકત તેના મૂળ માલિકને પાછી સોંપી દેવી. મિલકતની કિંમત ઠરાવવા માટેનું ધોરણ પણ કાયદામાં નક્કી કરવામાં આવ્યું. ખરીદનારે જે કિંમત આપી હોય તે ઉપરાંત તેણે જે જમીનમહેસૂલ ભર્યું હોય અને જમીન સુધારવામાં કંઈ

ખર્ચ કર્યું હોય તો તે વત્તા ચાર ટકા લેખે વ્યાજ તેને આપવામાં આવે. તે જમીનમાંથી તેણે કંઈ નફો કર્યો હોય, અથવા તો જમીનને નુકસાન પહોંચાડ્યું હોય તો તે ઠરાવવાની કિંમતમાંથી કાપી લેવામાં આવે. અને આવી રીતે ગણતરી કરતાં જે આંકડો આવે તે ઉપર વળતર તરીકે પંદર ટકા સુધી વધારો આપવાની લઘાદને સત્તા આપવામાં આવી હતી. આમ અધી રીતે જોતાં ખરીદનારને ઠીક વળતર મળી રહેતું હતું. છતાં આ કાયદો ઉપર કોંગ્રેસ વિરોધી વર્તમાનપત્રોએ ઠીક ઠીક ટીકાઓ કરવા માંડી. એક ટીકા એ હતી કે આ મિલકતો સરકારી ખર્ચે પાછી લઈ કર ભરનારા ઉપર શા માટે તેનો જોગો નાખવો જોઈએ? કોંગ્રેસે ખેડૂતોને વચન આપ્યાં હતાં તો કોંગ્રેસ પોતાના ફંડમાંથી ખેડૂતોને જમીન પાછી લઈ આપે. બીજી ટીકા એ હતી કે ખરીદનારાઓને કાયદાના બધા વિધિ જાહેર રીતે કરીને માલકી હક સોંપવામાં આવ્યો હતો. તે વખતે કોંગ્રેસ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવનારા લોકોનો શેષ તેમને સહન કરવો પડ્યો હતો. અને તેઓ કંઈ નુકસાન કરી એસે તો તેનું જોખમ પણ ખેડૂતું પડ્યું હતું. એટલે કોંગ્રેસ સરકાર કાયદો કરીને મિલકત પાછી લઈ લે છે તે કાયદેસર માલિક પાસેથી મિલકત ખૂંટવી લેવા અરાબર છે. ગાંધીજીએ ૩૦મી ઓક્ટોબર, ૧૯૩૮ના 'હરિજનખંધુ'માં 'જપ્ત જમીનો' નામનો લેખ લખી આ ટીકાઓના રદિયા આપ્યા. એ લેખમાં તેઓ જણાવે છે કે,

“ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ અનુસાર આવો નિર્દોષ અને જરૂરી રાહતનો કાયદો કરવાની સત્તા પ્રાંતિક સરકારને ન હોય તો એ કાયદો ટીકાકારોએ વર્ણવ્યો છે તેના કરતાં પણ વધારે ખરાબ ગણાય. પણ હું માનું છું કે પ્રાંતિક સરકારોને આવો કાયદો પસાર કરવાની સત્તા છે. મુંબઈની ધારાસભામાં પસાર થયેલો કાયદો તો ન્યાય કરતાં પણ વ્યાજબી નથી છે. કહેવાતા માલિકોએ જેટલી રકમ જમીનોમાં રોકી હોય તે ઉપરાંત વ્યાજ અને વળતરની રકમ આપવાની વ્યવસ્થા કરનારી કલમને લીધે આ કાયદો સંપૂર્ણ ન્યાયી અને ઉદાર બને છે. આ જમીનોની બાબતમાં સાબિત કરી શકાય એવી હકીકતો એ છે કે તે સરકારની સાથે મળી જઈને ખરીદવામાં આવી હતી. એ જમીનો લોકોમાં ત્રાસ વર્તાવવાના હેતુથી વેચવામાં આવી હતી. એ સરકારની દમનનીતિનો એક ભાગ હતો. અને કેટલીક જગ્યાએ તો જમીનો પાણીના મૂલ્યે વેચી નાખવામાં આવી હતી. એવો ત્રાસ વર્તાવનાર સરકારની જગ્યાએ જ્યારે તેનો ભોગ થઈ પડનાર લોકો સત્તા ઉપર આવ્યા ત્યારે તેમણે આવી ગેરવાજબી રીતે ખરીદાયેલી જમીનો જપ્ત કરી દેવાને બદલે ખરીદનારાઓને વળતર આપ્યું એમાં તેમની ઉદારતા જ ગણાવી જોઈએ. પ્રબલ એ જણવું જોઈએ કે, આ જમીનો તે વખતની સરકારે પહેલાં ખાલસા કરેલી અને તે ખાલસા થવાથી ખેડૂતો નચ્યા નહીં ત્યારે એ જમીનો વેચી દેવાનું અધિકૃત સાધન અખત્યાર કરવામાં આવેલું. પણ કેટલીક

જમીનો વેચ્યા પછી સરકારને જ પોતાના અન્યાયનો ડર લાગી ગયો. એટલે તેણે વધારે જમીનો વેચવાનું અંધ કર્યું. આ દુઃખદ ભૂતકાળ ઉપર પડેલા પાડવાનું હું વધારે પસંદ કરું છું. મેં એ સહેજે જાંચક્યો છે તે વાચકોને એટલું જણાવવા માટે કે મુંબઈ સરકારે કશો અન્યાય કર્યો નથી.”

આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં આપણે કહી ગયા છીએ કે કુલ છ પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસનાં પ્રધાનમંડળો રચાયાં. પંજાબ અને અંગાળમાં મુસ્લિમ લીગની ચોખ્ખી અહુમતી હતી એટલે ત્યાં લીગવાદી પ્રધાનમંડળો રચાયાં. પણ સરહદ પ્રાંત, સિંધ અને આસામ એ ત્રણ પ્રાંતો એવા હતા કે જ્યાં કોઈ પણ એક સંગઠિત પક્ષ અહુમતીમાં ન હતો. સરહદ પ્રાંતમાં મુસલમાનોની અહુ મોટી અહુમતી હતી, પણ એ મુસલમાનોમાં અંધા લીગવાદી ન હતા. એટલે ત્યાં ખાન અબદુલ ગદ્દારખાનના ભાઈ ડો. ખાનસાહેબે કેટલાક ખીન્ન પક્ષોને પોતાના ટેકામાં લઈ કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળ રચ્યું. પણ એ પ્રાંતની સ્થિતિ એવી વિષમ હતી કે, ખીન્ન કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળોની માફક તેઓ વિશેષ કામ કરી શક્યા નહીં.

આસામમાં હિંદુઓ અને મુસલમાનો ઉપરાંત પહાડી વસ્તીની મોટી સંખ્યા છે. તે ઉપરાંત ત્યાંના ચાના અગીચાવાળા અંગ્રેજોને ધારાસભામાં ખાસ બેઠકો આપવામાં આવી હતી. છેલ્લી ચૂંટણીમાં ગિનમુસ્લિમ બેઠકોમાં કોંગ્રેસે સારી સફળતા મેળવી હતી. પણ એકલી કોંગ્રેસની ત્યાં અહુમતી થતી ન હતી. ખીન્ન પક્ષના અંધા સભ્યો જે ભેગા થઈ જાય તો, કોંગ્રેસ લઘુમતીમાં આવી પડતી હતી. એટલે ત્યાં કોંગ્રેસે પ્રધાનમંડળ રચવાનું યોગ્ય ન ધાર્યું અને ગિનકોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળ રચાયું. પણ એ પ્રધાનમંડળ પોતાના પક્ષમાં અહુમતી ઝાંઝો વખત ટકાવી શક્યું નહીં. કોંગ્રેસ પક્ષની એવી સ્થિતિ હતી કે, જે એ થોડાક ગિનકોંગ્રેસીઓનો સાથ મેળવી શકે, તો પ્રધાનમંડળ રચી શકે. એટલે ત્યાંના કોંગ્રેસી આગેવાનોએ પાર્લિમેન્ટરી કમિટી અને કોંગ્રેસના પ્રમુખનો અભિપ્રાય પુછાવ્યો. પાર્લિમેન્ટરી કમિટીના ત્રણ સભ્યોમાંથી મૌલાના આઝાદને એ પ્રાંતની દેખરેખની જવાબદારી સોંપાયેલી હતી. તેમનો અભિપ્રાય એવો હતો કે, જ્યાં આપણી ચોખ્ખી અહુમતી ન હોય ત્યાં પ્રધાનમંડળ રચવાં એ ડહાપણભરેલું નથી. પણ કોંગ્રેસના પ્રમુખ સુભાષચાંચુનો એવો અભિપ્રાય થયો કે, એક વાર કોંગ્રેસ હોદ્દા લેશે, એટલે તેની શક્તિ વધી જશે, અને જે લોકો અલગ રહ્યા છે, તે પણ કોંગ્રેસની સાથે આવી જશે. આમ બેના મત એક ન થયા એટલે તેમણે પાર્લિમેન્ટરી કમિટીના ખીન્ન બે સભ્યો સરદાર અને રાજેન્દ્રચાંચુના અભિપ્રાય તાર્થી પુછાવ્યા. રાજેન્દ્રચાંચુનો અભિપ્રાય પ્રધાનપદ ન લેવાનો થયો. પણ સરદારે પ્રધાનપદ લેવાની તરફેણમાં

અભિપ્રાય આપ્યો. એટલે છેવટે આસામમાં કોંગ્રેસનું પ્રધાનમંડળ રચાયું અને એ સફળ થયું.

સિંધમાં ધારાસભાના કુલ ૬૦ સભ્યોમાંથી કોંગ્રેસ પક્ષના પ્રથમ માત્ર આઠ અને પાછળથી દસ સભ્યો હતા. પણ આકીના પચાસ એવા હતા કે, ઘડીકમાં એક પક્ષમાં જ્ય તો ઘડીકમાં બીજા પક્ષમાં. પ્રથમ તો સર ગુલામ-હુસેન હિદાયત ઉલ્લાએ ત્યાં પ્રધાનમંડળ રચ્યું. એમને રાજદ્વારી આમતોનો અને વડીવટી આમતોનો સારો અનુભવ હતો. પણ ત્યાં એટલી ખટપટો અને અંગત વેરઝેર હતાં કે, તેમનું પ્રધાનમંડળ લાંબો વખત અહુમતી સાચવી શક્યું નહીં. ૧૯૩૮ના માર્ચમાં ૨૪ વિ. ૨૨ મતે તેના ઉપર અવિશ્વાસની દરખાસ્ત પસાર થઈ એટલે સર ગુલામહુસેને રાજીનામું આપ્યું. ગવર્નરના આમંત્રણથી ખાન અહાદુર અલાખલ્લે નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું. તેઓ કોંગ્રેસ પ્રત્યે સારું વલણ ધરાવતા હતા. તેમણે કોંગ્રેસી સભ્યોને કહ્યું કે, પોતે સામાન્ય રીતે કોંગ્રેસની નીતિ અને કાર્યક્રમને અનુસરશે. કોંગ્રેસી સભ્યોએ સરદારની સલાહથી એવો જવાબ આપ્યો કે, “ દરેક પ્રસંગે જેમ યોગ્ય લાગે તેમ વર્તવાની અમારી સ્વતંત્રતા અમે કાયમ રાખવા માગીએ છીએ. પણ તમારા પ્રધાનમંડળને હરકત આવે એવી રીતે ખાસ વિરોધમાં રહેવાની અમારી ઇચ્છા નથી. તમારા જે કામો અમને સારાં લાગશે તેને ટેકો આપીશું. ” તે વખતે સિંધમાં મોટો સવાલ સકર અરાજની યોજનાને લીધે જે જમીનોને નહેરનું પાણી મળતું હતું તેના જમીનમહેસૂલનો હતો. શરૂઆતમાં સારા ખેડૂતોને એ જમીનો ઉપર આકર્ષવાને માટે મહેસૂલના દર ઓછા રાખેલા હતા. પણ પ્રાંતની આવક વધારવાની ખાતર એ દરમાં કૃમિક વધારો કરવો જોઈએ, એવું અલાખલ્લેના પ્રધાનમંડળને લાગ્યું. જમીનદારોનું કહેવું એમ હતું કે દર વધારવા હોય તોપણ પૂરી તપાસ કર્યા પછી દરમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ. સિંધના કોંગ્રેસી સભ્યોએ સરદારને અને મૌલાના આઝાદને પરિસ્થિતિ જોઈને સલાહ આપવા માટે સિંધમાં બોલાવ્યા. સરદારનો અભિપ્રાય એવો થયો કે, દર વધારવાનું એક વર્ષ મુલતવી રાખી, ત્યાં સુધીમાં પૂરેપૂરી તપાસ કરવી જોઈએ. જે અલાખલ્લેનું પ્રધાનમંડળ આ વાત સ્વીકારવાને તૈયાર થાય તો કોંગ્રેસી સભ્યોએ એના પ્રધાનમંડળને ટેકો આપવો. કોંગ્રેસનો ટેકો નિશ્ચિત થઈ જાય તો અલાખલ્લેનું પ્રધાનમંડળ સ્થિર થાય એવો પૂરો સંભવ હતો. પણ મૌ. આઝાદ એ મતના હતા કે કોઈ પણ શરતે કોંગ્રેસી સભ્યોએ હુમેશાં ટેકો આપવાને અર્ધાઈ જવું જોઈએ નહીં. એટલે કશું સમાધાન થયું નહીં. જોકે જ્યાં સુધી અલાખલ્લે વડા પ્રધાન રહ્યા ત્યાં સુધી તેઓ કોંગ્રેસની નીતિને અનુકૂળ રહ્યા.

આમ આપણે ૧૯૩૮ના અંત સુધી પહોંચી જઈએ છીએ. ૧૯૩૮ની કોંગ્રેસ ત્રિપુરીમાં ભરાવાની હતી. પણ તેની વાત ઉપર જઈએ તે પહેલાં ૧૯૩૮ની સાલમાં સરદારે દેશી રાજ્યોમાં ઘણું કામ કર્યું હતું, તેના વર્ણનમાં આપણે ઊતરવું જોઈએ. પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસનાં પ્રધાનમંડળ રચાયાં અને મધ્ય સરકારમાં સમૂહ તંત્ર (ફેડરેશન) રચવાની વાત ચાલતી હતી, તેથી દેશી રાજ્યની પ્રજામાં એક જાતની ઉત્તેજના આવી હતી. સમૂહતંત્રમાં દેશી રાજ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ તે તે રાજ્યનો રાજા ન કરી શકે, પણ તે તે રાજ્યની પ્રજાને એ હક હોવો જોઈએ એવી દેશી રાજ્યોની પ્રજાની માગણી હતી અને તેથી લગભગ દરેક દેશી રાજ્યમાં રાજાના છત્ર નીચે પણ પ્રજાને સંપૂર્ણ જવાબદાર એવાં રાજ્યતંત્રોની સ્થાપના કરવા માટેની લડત ખૂબ જોસમાં ઊપડી હતી. એક રીતે જોઈએ તો, આવી લડતોને લીધે ૧૯૩૮નું વર્ષ દેશી રાજ્યોના ઇતિહાસમાં એક નવો યુગ પ્રવર્તાવનાર ગણાય.

૨૪

દેશી રાજ્યોમાં પ્રજાકીય લડતો — ૧

૧૯૩૦થી ૧૯૩૪ સુધી જે સ્વતંત્રતાની લડત ચાલી એ લડતમાં દેશી રાજ્યની પ્રજાએ ખાસ કરીને ત્યાંના યુવાન વર્ગે બહુ સારો ભાગ લીધો હતો. જેલોમાં એમને કહેવાતા બ્રિટિશ હિંદના આગેવાનો, કાર્યકર્તાઓ તથા યુવાનવર્ગ સાથે સારી રીતે સંસર્ગમાં આવવાનું થયું. તેઓ સમાજવાદી વિચારના યુવાનો સાથે પણ ઠીક ઠીક સંપર્કમાં આવ્યા. જેલોમાં સમાજવાદી સાહિત્યનો તેમ જ ગાંધી સાહિત્યનો ખૂબ અભ્યાસ થયો. આ બધાંને પરિણામે એમને દેશી રાજ્યોમાં ચાલતી રાજાઓની જોહડમી, જે પહેલાં પણ કહતી તો હતી જ, તે વધુ કહવા લાગી. દેશી રાજાઓનું શાસન, જે મધ્યયુગની ઠકરાત પદ્ધતિના અવશેષ રૂપ હતું તે, કેમ કરીને જલદીમાં જલદી ઠગાવી દેવાય, એનાં સ્વપ્નાં તેઓ સેવવા લાગ્યા.

કોંગ્રેસે પહેલેથી જ ગાંધીજીની સલાહથી દેશી રાજાઓની આબતમાં હસ્તક્ષેપ ન કરવાની નીતિ રાખી હતી. ગાંધીજીનો જન્મ કાશિયાવાડના દેશી રાજ્યમાં થયેલો હોઈ, અને આજપણ તેમ જ વિદ્યાભ્યાસનો કેટલોક કાળ ત્યાં વ્યતીત થયેલો હોઈ કાશિયાવાડનાં રાજ્યોની પરિસ્થિતિથી તેઓ સારી પેઠે પરિચિત હતા. તેમનું માનવું એવું હતું કે, જ્યાં સુધી દેશી રાજ્યોની પ્રજામાં અરાબર સંપ ન થાય અને પોતાના પગ ઉપર ઊભા રહેવાની શક્તિ

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

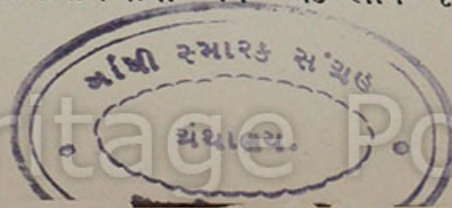
Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

ન આવે ત્યાં સુધી ત્યાં રાજદ્વારી ચળવળ ઉપાડવાથી ત્યાંની પ્રગ્ન વધારે મુશ્કેલીમાં મુકાશે. દેશી રાજ્યોમાં પોતાની શક્તિ તો કશી નથી, તેઓ જે કંઈ જોર બતાવવાનો દેખાવ કરે છે તેનો અધો આધાર બ્રિટિશ સંગીન (એગેનેટ) ઉપર છે. દેશી રાજ્યની પ્રગ્ન પોતાના રાજ્યોની સામે લડત ઉપાડશે તો એ પ્રગ્નને કચડી નાખવામાં બ્રિટિશ સરકાર પૂરેપૂરી મદદ કરશે અને જોર જુલમ કર્યાની બદનામીનો અધો ટોપલો દેશી રાજ્યોને માથે ઝોઢાડશે. તેથી ઊલટું આપણે બ્રિટિશ સરકારની સામે લડત ચલાવીને તેની સત્તા તોડી પાડીશું તો એ સત્તાનો આધાર ખસી જતાં, દેશી રાજ્યોની સત્તા આપોઆપ તૂટી પડશે. આ તેમની વિચારસરણી હતી. તેથી ૧૯૨૦ની નાગપુર કોંગ્રેસમાં જ્યારે ગાંધીજીએ કોંગ્રેસનું અધારણ ધડ્યું ત્યારે દેશી રાજ્યોની હદમાં કોંગ્રેસ સમિતિઓ રચવાને બદલે પડોશના બ્રિટિશ મુલકની કોંગ્રેસ સમિતિઓમાં દેશી રાજ્યની પ્રગ્નને દાખલ થવું એવી ગોઠવણ રાખવામાં આવી. દેશી રાજ્યોમાં કોંગ્રેસ કમિટીઓ સ્થાપવાનું ગાંધીજીને સલાહભરેલું લાગતું ન હતું, કારણ કે કોઈ રજવાડું પોતાને ત્યાં કોંગ્રેસ કમિટી સ્થાપવા ન દે અથવા સ્થપાઈ હોય તેનો વિરોધ કરે તો કોંગ્રેસે પોતાની આબરૂની ખાતર એની સામે થવું પડે. અને કોંગ્રેસને રજવાડાં સાથે આવા ઝઘડામાં ઉતારવાનું તેમને યોગ્ય લાગતું નહોતું. પણ બ્રિટિશ સરકારના તાબાનો મુલક અને દેશી રજવાડાના તાબાનો મુલક એકબીજા સાથે એટલો ગૂંથાયેલો હતો, અને અને હદમાં રહેતી પ્રગ્ન તો એક જ હતી, કે એ બેની વચ્ચે ભેદ પાડવો અહુ મુશ્કેલ હતો. રાજ્યતંત્ર ભલે જુદાં હોય પણ પ્રગ્ન વચ્ચે તો કશો જ ભેદ ન હતો. ૧૯૩૪ પછી દેશી રાજ્યની પ્રગ્નમાં વિશેષ જાગૃતિ આવી ત્યારે એ લોકોએ કોંગ્રેસ પાસે એવી માગણી કરવા માંડી કે, હવે કોંગ્રેસે પોતાની નીતિ બદલવી જોઈએ અને બ્રિટિશ હિંદની માફક રજવાડાંઓમાં પણ સ્વતંત્રતાની લડત ચલાવવી જોઈએ. દેશી રાજ્યની પ્રગ્નની આ માગણી સ્વીકારવાનું કોંગ્રેસને પોતાના ગમ્ન ઉપરવટનું લાગતું હતું, જોકે, દેશી રાજ્યની પ્રગ્નને મદદ કરવા પોતાથી થાય એટલું કરવા તે અરાબર તૈયાર હતી. તેને પરિણામે હરિપુરા કોંગ્રેસમાં દેશી રાજ્યો પ્રત્યે કોંગ્રેસની નીતિનો જે ફરાવ થયો તે આપણે જોઈ ગયા છીએ.

વળી સને ૧૯૩૫નો હિંદના રાજ્યઅધારણનો કાયદો બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટે પસાર કર્યો તેમાં પ્રાંતોને ઘણી આબતમાં આંતરિક સ્વરાજ આપ્યું હતું પણ મધ્યવર્તી તંત્ર, બ્રિટિશ પ્રાંતો તથા દેશી રાજ્યોના સમૂહતંત્રના સ્વરૂપનું રચવાનું હતું. એ અધારણ અનુસાર દિલ્હીની જે વડી ધારાસભા બનવાની હતી તેમાં એ ભાગ બ્રિટિશ હિંદના પ્રતિનિધિઓનો અને એક ભાગ દેશી

(58)

રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓનો રાખવાનો હતો. બ્રિટિશ હિંદના પ્રતિનિધિઓ પ્રજ્ઞના ચૂંટલા હોય અને દેશી રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ રાજ્યોના નીમેલા હોય એવી વ્યવસ્થા તેમાં હતી. આ એક ભારે વિસંગતતા હતી અને તે દેશી રાજ્યોની પ્રજ્ઞને બહુ જ ખૂંચતી હતી. તેમને એમ લાગતું હતું કે જે અમારે ત્યાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થપાય તો જ અમે અમારા પ્રતિનિધિઓ વડી-ધારાસભામાં મોકલી શકીએ. બ્રિટિશ સરકાર રાજ્યોને પોતાની પ્રજ્ઞને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપતાં કાયદેસર તો રોકી શકે એમ નહોતું. પણ તેમ થાય તે એ ઇચ્છતી નહોતી. તે તો પોતાના રેસિડેન્ટો મારફત દેશી રાજ્યોને પૂરેપૂરા પોતાના કાબૂમાં રાખવા ઇચ્છતી હતી, અને દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ તરીકે રેસિડેન્ટોને પસંદ પડે એવા જ માણસોને વડી ધારાસભામાં લાવવા ઇચ્છતી હતી. આ સભ્યો અને ચૂંટાયેલા સભ્યોમાંથી કેટલાક પ્રગતિ-વિરોધી વૃત્તિવાળા હોય તે, એમ મળીને રાષ્ટ્રવાદીઓની વિરુદ્ધ એક પક્ષ ઊભો કરવાનો તેનો ઇરાદો હતો. કોંગ્રેસનો આ નતની વ્યવસ્થા સામે ભારે વિરોધ હતો. તેથી હરિપુરા કોંગ્રેસમાં સમૂહતંત્ર (ફેડરેશન)ની આખતમાં તેણે પોતાની નીતિની સ્પષ્ટતા કરતો ઠરાવ કર્યો. તેમાં મુખ્ય વાત એ હતી કે,

“કોંગ્રેસે તો નવા બંધારણનો ઇન્કાર કર્યો છે અને જાહેર કર્યું છે કે અમારા લોકોને તો એવું જ બંધારણ માન્ય છે કે જે પૂર્ણ સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાંત ઉપર સ્થાયેલું હોય અને પરદેશી સત્તાની દબલગીરી વિના લોકોએ પોતે પોતાની વિધાન સભા (કોન્સ્ટિટ્યુશન એસેમ્બલી) મારફત બનાવેલું હોય.”

સમૂહ તંત્ર વિષે એ જ ઠરાવમાં હરિપુરા કોંગ્રેસે જાહેર કર્યું હતું કે,

“કોંગ્રેસ સમૂહ તંત્રના વિચારની વિરુદ્ધ નથી, પણ ખરું સમૂહતંત્ર તો લગભગ એકસરખી સ્વતંત્રતા ભોગવતાં અને લોકતંત્રની પદ્ધતિએ ચૂંટાયેલા સભ્યો દ્વારા પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતાં ઘટકોનું હોઈ શકે. દેશી રાજ્યો જે સમૂહ-તંત્રમાં ભળવા માગતાં હોય તો એમણે જવાબદાર રાજ્યતંત્ર, નાગરિક હકો તથા ધારાસભામાં પ્રતિનિધિ મોકલવાની પદ્ધતિ, એ બધી આખતમાં બ્રિટિશ હિંદના પ્રાંતોની હરોળમાં આવવું જોઈએ. અત્યારે જેવું સમૂહતંત્ર કલ્પાયેલું છે તે તો હિંદુસ્તાનમાં એકતા સ્થાપવાને બદલે, લાગલા પાડવાની વૃત્તિને ઉત્તેજન આપશે અને દેશી રાજ્યોમાં અંદરના તેમ જ બહારના બખેડા ઊભા કરશે.”

આ સમૂહતંત્રને કારણે દેશી રાજ્યના કાર્યકર્તાઓ બહુ સચિંત રહેતા. પોતાને ત્યાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર અને તેટલું વહેલું સ્થપાય તે માટે તેઓ લડત ચલાવવા ઉત્સુક હતા અને એમાં તેઓ કોંગ્રેસની મદદ ચાહતા. પણ કોંગ્રેસે પોતાની મર્યાદા વિચારીને તથા મુખ્યત્વે તો દેશી રાજ્યની પ્રજ્ઞને પોતે જ સંગઠિત થવું જોઈએ અને પોતાના બળ ઉપર જૂઝવું જોઈએ એ વિચારથી હરિપુરા કોંગ્રેસમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણેનો ઠરાવ કર્યો.

સરદાર દેશી રાજ્યોમાંની, ખાસ કરીને ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યોમાંની પરિસ્થિતિ અને તેની પ્રગ્નની તાકાતથી સારી પેઠે વાકેફ હતા. દેશી રાજ્યો સાથે તેની પ્રગ્નની લડતમાં કોંગ્રેસને સંસ્થા તરીકે ન સંડોવવી એવો તેમનો ખાસ આગ્રહ હતો, એ હરિપુરા કોંગ્રેસના દેશી રાજ્યો વિષેના ઠરાવ ઉપરના તેમના ભાષણમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ. છતાં દેશી રાજ્યની પ્રગ્નને કોઈ ચોક્કસ મુદ્દા ઉપરની લડતોમાં દોરી તેમની શક્તિ વધારવામાં વ્યક્તિગત રીતે મદદ તેમણે જ વધારેમાં વધારે કરી છે. તેમનું એવું માનવું હતું કે અમારે રાજ્ય જ ન જોઈએ એવી આખરી લડત ઉપાડવાની દેશી રાજ્યની પ્રગ્નમાં હજી શક્તિ આવી નથી. પણ અમુક આર્થિક દુઃખો દૂર કરાવવાના અથવા રાજકીય છૂટો મેળવવાના મર્યાદિત મુદ્દા ઉપર પ્રગ્ન લડત ઉપાડે તો એવી લડતથી પ્રગ્નમાં જગૃતિ આવે, પ્રગ્ન સંગઠિત થાય અને તેની લડવાની શક્તિ પણ કેળવાય. વળી એવી લડતમાં જીત મળે એટલે પ્રગ્નનો ઉત્સાહ પણ વધે. આમ ક્રમે ક્રમે પ્રગ્નની શક્તિ વધે તેમ રાજ્યના છત્ર નીચે જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સુધી તે જવા માગતા હતા.

દેશી રાજ્યની પ્રગ્નના ગરમ અને ઉતાવળિયા વિચારના કાર્યકર્તાઓને ગાંધીજીની સલાહથી અને સરદારની આ નીતિથી પૂરો સંતોષ ન હતો. પણ જેઓ દરેક વિચારના હતા અને ધીમે ધીમે પણ મક્કમ પગલે આગળ વધવામાં માનતા હતા, તેમને આ નીતિ જ અખત્યાર કરવા જેવી લાગી. એટલે હરિપુરા કોંગ્રેસના ઠરાવ પછી ઘણાંખરાં દેશી રાજ્યોમાં રાજ્યના છત્ર નીચે પ્રગ્નને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર મેળવવાનું ધ્યેય રાખીને પ્રગ્નમંડળો અથવા સ્ટેટ કોંગ્રેસો સ્થાપવામાં આવી. આ સંસ્થાઓમાં પેલા ઉદ્દામ વિચારવાળા વર્ગને લીધે કોઈ કોઈ વાર આંતરિક ધર્ષણો થતાં, છતાં એકંદરે ગાંધીજી અને સરદારની દોરવણી નીચે આ સંસ્થાઓનું કામ ઠીક આગળ ચાલ્યું.

૧૯૩૮ તથા ૧૯૩૯નાં વર્ષો દેશી રાજ્યોના ઇતિહાસમાં ભારે મહત્વનાં ગણાશે. આ અરસામાં ઉત્તરમાં કાશ્મીરથી માંડીને દક્ષિણમાં ત્રાવણકોર સુધીનાં અને પૂર્વમાં ઓરિસાથી માંડી પશ્ચિમમાં કાઠિયાવાડ સુધીનાં અનેક દેશી રાજ્યોની પ્રગ્નમાં અપૂર્વ જગૃતિ આવી અને નાનામોટા મુદ્દા ઉપર તેમણે પોતાના રાજ્યો સાથે અહાદુરીપૂર્વક લડતો ઉપાડી. ઉત્તરમાં કાશ્મીર તથા નાભા રાજ્યમાં તથા રાજસ્થાનમાં અલવર, ઉદેપુર તથા જયપુર રાજ્યમાં પ્રગ્નએ સારી લડતો આપી. જયપુરમાં તો આગેવાન કોંગ્રેસી નેતા શેઠ જમનાલાલ અબ્જ ત્યાના પ્રગ્નમંડળના પ્રમુખ હતા. ત્યાંનો દીવાન એક અંગ્રેજ હતો. પ્રગ્નના હુકો વિષે અને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર વિષે પોતાના રાજ્યમાં જરા પણ ચળવળ ચાલે એ તે ઇચ્છતો ન હતો. એટલે જયપુર

રાજ્યમાં જ્યાં તેમનું વતન હતું ત્યાં પ્રવેશ કરવાની તેણે જમનાલાલજીને મના કરી. જમનાલાલજીએ એ હુકમનો ભંગ કર્યો અને રાજ્યે તેમને જેલમાં બેસાડ્યા. ઓરિસાના ધેનકલાલ, તલચેર અને રણપુર રાજ્યોમાં રાજ્યના અમાનુષી જુલમો સામે પ્રગ્નએ માથું ઊંચકયું. તલચેરની ૭૫,૦૦૦ની વસ્તીમાંથી ૨૬,૦૦૦ માણસોએ હિજરત કરી રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો. ઓરિસા બહુ નાનો અને ટૂંકી આવકવાળો પ્રાંત છે. તેના ઉપર આ હિજરતીઓને આશ્રય આપવાનો બોલો આવી પડ્યો. વળી રણપુર રાજ્યની હદમાં એ રાજ્યોના ગોરા પોલિટિકલ એજન્ટનું ખૂન થયું. અસ, એક ગોરાનું લોહી રેડાય એટલે તે આખી બ્રિટિશ સલ્તનત બાણે ત્યાં તૂટી પડે. એટલે આ રાજ્યોની પ્રગ્ન ઉપર બેસુમાર સિતમ વર્ત્યો. દક્ષિણમાં હૈદરાબાદ, મૈસૂર અને ત્રાવણકોર રાજ્યોમાં સ્ટેટ કોંગ્રેસો સ્થપાઈ અને તેમણે જવાબદાર રાજ્યતંત્રો માટે જોરદાર લડતો આપી. ગુજરાત અને કાશ્મિરવાડમાં નાનાં-મોટાં ઘણાં રાજ્યોમાં પ્રગ્નમંડળો સ્થપાયાં અને તેમણે રાજ્યોનો મજબૂત વિરોધ કરવા માંડ્યો. દખ્ખણમાં ઔદ્યોગિક રાજ્યે પ્રગ્નને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપવાની પહેલ કરી, રાજ્યમાં ઘણા સુધારા કર્યા અને રાજકુટુંબે પ્રગ્નની ઉન્નતિનાં કામોમાં આગળપડતો ભાગ લેવા માંડ્યો.

દેશી રાજ્યોમાં આવેલી આ જગૃતિને કારણે અને ત્યાંની પ્રગ્નએ અતાવેલા અપૂર્વ ઉત્સાહ અને વીરતાને કારણે સરદાર તથા ગાંધીજીને દેશી રાજ્યોની પ્રગ્નઓ વિષેનો પોતાનો અભિપ્રાય અદ્ભવો પડ્યો અને તેમના પ્રત્યેની કોંગ્રેસની નીતિમાં ફેરફાર કરવાની તેમણે સલાહ આપી. કોંગ્રેસે હવે તટસ્થ ન રહેતાં દેશી રાજ્યો સામેની લડતોમાં ત્યાંની પ્રગ્નને સાથ આપવો જોઈએ એમ તેમણે કહ્યું. તે વખતે જે જે પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસનાં પ્રધાનમંડળો હતાં તેઓ પણ પોતાના પ્રાંતમાંનાં દેશી રાજ્યોમાં ચાલતા જુલમને શાંતિથી જોયાં કરી શકે નહીં એવાં તેમણે અભિપ્રાય આપ્યો. ભલે કાયદાની દૃષ્ટિએ દેશી રાજ્યોની હદ અલગ ગણાતી હોય, પણ કુદરતી અને ભૌગોલિક રીતે તે દેશી રાજ્યો પ્રાંતો સાથે જોડાયેલાં જ હતાં. વળી દેશી રાજ્યોના રાજકારણમાં કોંગ્રેસે ન પડવાનો દરખાવ કર્યો હતો એ કાંઈ તેને માટે સિદ્ધાંતની વસ્તુ નહોતી. દેશી રાજ્યોની પરિસ્થિતિનો અને પોતાની તાકાતનો વિચાર કરીને તેણે પોતાને માટે એ નીતિ દર્શાવી હતી. સિદ્ધાંત સદાકાળને માટે અટળ હોય પણ નીતિમાં સંજોગ અનુસાર ફેરફાર થઈ શકે અને ડાહ્યા માણસે એવા ફેરફાર કરવા જ જોઈએ.

ગાંધીજીએ તા. ૨૫-૧-૩૯ના રોજ 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'ના પ્રતિનિધિને તેના સવાલના જવાબમાં આ વસ્તુ નીચે પ્રમાણે સમજાવી હતી :

Gandhi Heritage Portal

“ દેશી રાજ્યોની બાબતમાં વચ્ચે નહીં પડવાની કોંગ્રેસની નીતિમાં, જ્યારે ત્યાંના લોકો નવત્ર થયેલા નહોતા ત્યારે, સંપૂર્ણ રાજદ્વારી ડહાપણ રહેલું હતું. પણ હવે જ્યારે ત્યાંના લોકોમાં ચોખેર નવૃત્તિ આવી ગઈ છે અને એ લોકો પોતાના વાજબી હકો માટે ગમે તેટલાં કષ્ટો આવી પડે તે સહન કરવાને માટે તૈયાર થયેલા છે, તે વખતે એ નીતિને વળગી રહેવામાં ભીરુતા છે. આ વસ્તુ તમે સ્વીકારો તો આઝાદીની લડત ગમે ત્યાં ઉઠાવવામાં આવે એની સાથે આખા હિંદને નિરખત છે જ. જ્યાં જ્યાં કોંગ્રેસને લાગે કે તેના વચ્ચે પડવાથી પ્રબળ લાભ થાય એમ છે ત્યાં ત્યાં કોંગ્રેસે વચ્ચે પડવું જ નેઈએ.”

એકાદ રજવાડાના પ્રશ્ને ખાતર કોંગ્રેસે અગર તો જુદા જુદા પ્રાંતનાં કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળોએ સરકાર સાથે ધર્પણમાં આવવું કેટલે સુધી વાજબી લેખાય એ પ્રશ્નના જવાબમાં ગાંધીજીએ કહ્યું :

“ ધારો કે બ્રિટિશ હિંદના એકાદ જિલ્લાનો કલેક્ટર ત્યાંના લોકોને રેંસી નાખતો હોય તો તેમાં કોંગ્રેસ વચ્ચે પડે અને તેને દેશવ્યાપી પ્રશ્ન બનાવે એ વાજબી લેખાય કે નહીં? આનો જવાબ ને હા હોય તો જયપુર રાજ્યમાં કોંગ્રેસની દરમ્યાનગીરીનો વિચાર કરવામાં એ જ ન્યાય લાગુ પડે છે. ને કોંગ્રેસે દેશી રાજ્યોમાં વચ્ચે ન પડવાનો ઠરાવ કરેલો ન હોત તો તો આ પ્રશ્ન ઊઠત જ નહીં. બંધારણની દૃષ્ટિએ દેશી રાજ્યો એ પરદેશી મુલકો જેવાં છે એવું કહેવા માટે ઉતાવળિયા લોકોએ ધણી વાર મારો દોષ કાઢ્યો છે. પણ હું એ દોષ મુદ્દલ સ્વીકારતો નથી. હું તો દેશી રાજ્યોમાં પણ ભ્રમણ કરનારો રહ્યો, એટલે એ લોકોની તૈયારી કેટલી છે તે જાણતો હતો. પણ હવે એ લોકો તૈયાર થઈ ગયા છે એટલે કાયદાની, બંધારણની, અને બીજી એવી કૃત્રિમ મર્યાદાઓનો લોપ થાય છે. બંધારણ, કાયદો અને એવી બીજી વસ્તુઓ પોતપોતાની હદમાં ઠીક છે. પણ એક વાર એ કૃત્રિમ બંધનો તોડી વઢોડીને માણસનું મન ઊંચે ઊડવા માટે છે કે તરત જ એ વસ્તુ માનવી પ્રગતિને રૂંધનારી થઈ પડે છે. આને હું એ પ્રત્યક્ષ નેઈ રહ્યો છું. કોઈની પણ પ્રેરણા વિના હું નેઈ ગયો છું કે આને જે રીતે કોંગ્રેસે દરમ્યાનગીરી કરવા માંડી તેવી દરમ્યાનગીરી કરવાનો તેનો ધર્મ થઈ પડ્યો છે. અને કોંગ્રેસ જે નતની નૈતિક શક્તિ આને ધરાવે છે તે ધરાવવાનું તે ચાલુ રાખશે એટલે કે અહિંસાની પોતાની નીતિને તે વળગી રહેશે તો દેશી રાજ્યોમાં વચ્ચે પડવાની તેની શક્તિ ક્રમે ક્રમે વધશે.

“લોકો કહે છે કે મારા વિચારો બદલાયા છે, આને હું ને કહું છું તે કેટલાંક વર્ષ પહેલાં કહેતો તે કરતાં જુદું જ છે. ખરી વસ્તુ એ છે કે પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે. હું તો એનો એ જ છું. મારાં વચનો તથા મારાં કૃત્યો વર્તમાન પરિસ્થિતિને અનુસરનારાં હોય છે. રક્તે રક્તે પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર થયો છે અને સત્યાગ્રહી તરીકે તેની અસર મારી ઉપર પડી.”

આ સલાહને અનુસરી ત્રિપુરીની કોંગ્રેસે ૧૯૩૯ના માર્ચમાં ઠરાવ કરીને દેશી રાજ્યો વિષેની પોતાની નીતિમાં ફેરફાર કર્યો. પોતાના ઠરાવમાં તેણે કહ્યું :

સ. ૨-૨૧

“કોંગ્રેસનો એવો અભિપ્રાય છે કે હરિપુરાના અધિવેશનમાં દેશી રાજ્યો વિષે પસાર થયેલા ઠરાવમાં જે અપેક્ષા રાખવામાં આવી હતી તે ફળીભૂત થઈ છે. દેશી રાજ્યની પ્રબલ્યોને પોતાનું સંગઠન કરવાનું તેમ જ સ્વતંત્રતાની લડતો ચલાવવાનું ઉત્તેજન આપીને એ ઠરાવે પોતાનું વાજબીપણું પુરવાર કર્યું છે. હરિપુરાની નીતિ, એ પ્રબલના હિતનો વિચાર કરીને તથા તેમનામાં સ્વાશ્રય અને શક્તિ વધે એ હેતુથી ઘડવામાં આવી હતી. સંલેગો ઓળખીને અને એ સંલેગોમાં જે મર્યાદાઓ સ્વાભાવિક રીતે રહેલી હતી તેનો સ્વીકાર કરીને એ નીતિ ઘડાઈ હતી. એ નીતિ એક સિદ્ધાંતરૂપ અથવા ધર્મરૂપ છે એવો ખ્યાલ હતો જ નહીં. દેશી રાજ્યની પ્રબલને માર્ગદર્શન આપવાનો તથા પોતાની પ્રતિષ્ઠાનો લાભ આપવાનો કોંગ્રેસને હક્ક છે એટલું જ નહીં પણ એ તેનો ધર્મ છે. પણ સ્વેચ્છાએ તેણે પોતાની ઉપર અમુક મર્યાદાઓ મૂકી હતી. હવે દેશી રાજ્યની પ્રબલમાં જે ભારે નવૃત્તિ આવી છે તે જોતાં એ મર્યાદાઓ પૂરેપૂરી દૂર કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે. એને પરિણામે કોંગ્રેસ દેશી રાજ્યની પ્રબલ સાથે સતત વધતું જતું તાદાત્મ્ય સાધે એ જરૂરનું છે.

“કોંગ્રેસ ફરી વાર નહર કરે છે કે પૂર્ણસ્વરાજ્યનું તેનું ધ્યેય સમસ્ત હિંદુસ્તાનને માટે છે એટલે કે દેશી રાજ્યોનો તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. એ રાજ્યો હિંદુસ્તાનનાં અવિભાજ્ય અને અળગાં ન પાડી શકાય એવાં અંગો છે અને હિંદુસ્તાનના બાકીના ભાગનેટલી જ રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક સ્વતંત્રતા એમને પણ મળવી જોઈએ.”

જુદાં જુદાં દેશી રાજ્યોમાં સને ૧૯૩૮-૩૯નાં વર્ષોમાં ચાલેલી પ્રબલકીય લડતનો ઇતિહાસ બહુ રસપ્રદ છે. સરદાર એ અંધી લડતોમાં બહુ રસ લેતા અને તેની ઝીણામાં ઝીણી વિગતોથી માહિતગાર રહેતા. પણ આ પુસ્તકમાં આપણે તો જે લડતોમાં તેમણે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ભાગ લીધો છે તેની જ વિગતો આપીશું. શરૂઆત મૈસૂરથી કરીશું.

મૈસૂરનું દેશી રાજ્ય આપણા દેશનાં મોટાં રાજ્યમાંનું એક હતું. એ રાજ્યમાં કેળવણીનું પ્રમાણ ઘણું સારું હતું. અને ત્યાંના લોકો પણ ઉત્સાહી હતા. ત્યાંની સ્ટેટ કોંગ્રેસનું આખું અંધારણુ રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના જેવું જ તેમણે રાખ્યું હતું. સને ૧૯૩૮ના બન્યુઆરીની ૨૬મી તારીખે આખા રાજ્યમાં સ્વાતંત્ર્યદિનની ઉજવણી કરવાનો સ્ટેટ કોંગ્રેસે ઠરાવ કર્યો. સ્થળે સ્થળે રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનો વાવટો ફરકાવી ધ્વજવંદનનો કાર્યક્રમ તેમણે રાખ્યો. રાજ્યે આની સામે દમનનાં પગલાં લેવા માંડ્યાં. એને અંગે સ્ટેટ કોંગ્રેસને રાજ્ય સાથે નાના નાના ઝઘડા થવા માંડ્યાં. તેમાંથી એપ્રિલ માસમાં ત્યાં એક એવો કરુણ હત્યાકાંડ બની ગયો, જેણે આખા હિંદુસ્તાનનું ધ્યાન ખેંચ્યું. ઍંગલોરથી લગભગ પચાસ માઈલ દૂર વિદુરાશ્વત્યમ નામનું એક નાનું ગામડું છે. ત્યાં એપ્રિલના ત્રીજા અઠવાડિયામાં મોટી બંધાવણી થઈ અને

દરરોજ લગભગ વીસેક હજાર માણસ એકઠું થાય છે. સરકારને એમ લાગ્યું હશે કે એ જગ્યામાં સ્ટેટ કોંગ્રેસવાળાઓ આવીને ભાષણો કરશે તથા રાષ્ટ્રધ્વજ સાથે સરઘસો કાઢશે એટલે પહેલેથી જ ત્યાંના જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટે એ વિસ્તારમાં રાષ્ટ્રધ્વજ ચડાવવાની, સભાઓ કરવાની, તથા ભાષણો કરવાની અંધી કરનારો હુકમ કાઢ્યો હતો. એ હુકમને પડકાર આપવા માટે તો. ૨૫મી એપ્રિલના રોજ સ્ટેટ કોંગ્રેસના કેટલાક માણસો પાસેના ગામમાંથી મોટું સરઘસ કાઢીને વિદુરાશ્વત્યમ ગયા અને ત્યાં સભા કરી જેમાં દસથી પંદર હજાર માણસ હાજર હતાં. મેજિસ્ટ્રેટ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. સભા ગેરકાયદે હોવાનું જાહેર કરી જેમના હાથમાં રાષ્ટ્રધ્વજ હતા તેવા ચાર માણસની તેમણે ધરપકડ કરી, અને સભાને વીખરાઈ જવાનો હુકમ કર્યો. મેજિસ્ટ્રેટની સંમતિથી જ સ્ટેટ કોંગ્રેસના એક આગેવાને સભાને સૂચના કરી કે આપણો હેતુ પાર પડ્યો છે, માટે તમે અહાં વીખરાઈ જાઓ. તે ઉપરથી જેઓ સરઘસમાં આવ્યા હતા તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. જેઓ જગ્યા માટે આવેલા હતા તેઓ ત્યાં ખૂબ હોવાથી અને ખીજા કોઈ છાંયાવાળી જગ્યા નહીં હોવાથી એ સભાસ્થળ પાસેના આંખાવાડિયામાં બેસી ગયા. મેજિસ્ટ્રેટે એ અહાં માણસોને પણ પાંચ મિનિટમાં ત્યાંથી વીખરાઈ જવાનો હુકમ કર્યો. લોકોએ ઘણું કહ્યું કે, અમે તો જગ્યા માટે આવેલા છીએ અને ખીજા કોઈ જગ્યાએ છાંયો નથી તેથી અહીં બેઠાં છીએ. સાંજ પડ્યે અહીંથી જતાં રહીશું. પણ મેજિસ્ટ્રેટને લાગ્યું કે આ લોકોને આમ બેસી રહેવા દેવાથી આપણા હુકમનો અમલ થયો ગણાશે નહીં. એટલે અહાંને એકદમ વીખરાઈ જવાનો આગ્રહ કર્યો, અને પાંચ જ મિનિટ રાહ જોઈ એમના ઉપર લાડીચાર્જ કર્યો. મૈસૂર સરકાર તરફથી આ બાબતમાં બહાર પડેલા નિવેદન પ્રમાણે લોકો સામા થયા અને પોલીસને ઘેરી લઈ તેમના ઉપર પથરા મારવા માંડ્યા, જેને પરિણામે કેટલાક પોલીસને ઈજા થઈ. એટલે પોલીસને આત્મરક્ષણ માટે ગોળીબાર કરવો પડ્યો. નજરે જેનાર માણસો તરફથી ખીજા જ દિવસે છાપામાં બહાર પડેલાં નિવેદનો પ્રમાણે લાડીચાર્જ પછી થોડી જ વારમાં પોલીસે ગોળીબાર કર્યો. મૈસૂર સરકારના કહેવા પ્રમાણે એ ગોળીબારમાં દસ માણસો મરાયા અને ચાળીસ ધાયલ થયા. જ્યારે પ્રજાપક્ષનાં નિવેદનો પ્રમાણે ઓછામાં ઓછાં બત્રીસ માણસો મરાયાં અને અડતાળીસ ગંભીર રીતે ધાયલ થયાં. ત્યાં આ આંખાવાડિયા સિવાય છાંયાવાળી જગ્યા ખીજા કોઈ હતી જ નહીં. એટલે ગોળીબાર વખતે નાસભાગમાં ઘણા લોકો તો પાસેની નદીના પટની ગરમ રેતીમાં જઈ પડ્યા. મડદાં અને ધાયલ થયેલા લોકો તથા એમનાં

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

સગાંવહાલાં રડતાં કકળતાં એ નદીના પટમાં જ ઘણા વખત સુધી પડ્યાં રહ્યાં. મૈસૂર સરકાર તરફથી ગમે તેવો અચાવ કરવામાં આવે તોપણ આ હત્યાકાંડ એટલો ત્રાસજનક હતો કે આખો દેશ ખળભળી ઊઠ્યો. મૈસૂર સરકારે ત્રણ જાનેની એક તપાસ સમિતિ મારફત આ ઘટનાની તપાસ કરવાનું જાહેર કર્યું. ગાંધીજીએ તા. ૨૯મી એપ્રિલે આ ઘટના વિષે એક નિવેદન બહાર પાડ્યું. તેમાંનો મહત્વનો ભાગ નીચે આપ્યો છે :

“મૈસૂર સરકારે બહાર પાડેલું નિવેદન મેં વાંચ્યું છે. એ મને ગળે ઊતર્યું નથી. મૈસૂરના લોકસેવકો તરફથી અનેક દર્દીલયાં પત્રો અને તારો મારી પાસે આવ્યા છે. તેમાંથી એકબે વાતો તો નિર્વિવાદ જણાય છે. હથિયાર વગરનાં ટોળાં ઉપર ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો એને પરિણામે કેટલાંક મરણ પામ્યાં અને અનેક ધાયલ થયાં. નેકે લોકો તરફથી મને જે માહિતી મળી છે, તે તો મૈસૂર સરકારના નિવેદનથી તદ્દન ઊલટી છે. છતાં માનો કે લોકો ઉશ્કેરાયેલા હતા, તોપણ ગોળીબાર કરવો જરૂરી હતો એમ હરગિજ કહી શકાય એમ નથી. મૈસૂર સરકારને એ સૂચના કરવાની છે કે તેઓ ભલેને ગમે તેટલી નિષ્પક્ષ પણ કેવળ તપાસ સમિતિ નીમીને સંતોષ ન માને. મૈસૂરમાં રાષ્ટ્રીય વાવટા વિષે જે આંદોલન ચાલે છે તે તો સમયના પ્રતીકરૂપ છે. એ બાબતમાં પ્રબળી માગણીને તેણે માન આપવું જ નેઈએ.

“મૈસૂરમાં સાચે જ આટલી ભારે લોકજનગૃતિ આવેલી છે એ હું નહોતો ન હતો એમ મારે કબૂલ કરવું નેઈએ. તેથી મને હર્ષ થાય છે અને એવી જ રીતે મૈસૂર સરકારને પણ થતો હશે એવી હું આશા રાખું છું. તેના ઉપાય તરીકે મહારાજ અને તેમના દીવાન સર મિરઝાં ઇસ્માઈલને મારી સૂચના છે કે તેમણે એકહથ્થુ રાજતંત્રની પદ્ધતિ દૂર કરી રાજ્યના સંચાલનની જવાબદારી લોક-પ્રતિનિધિઓને સોંપવી. જે મૈસૂરમાં શાન્તિ સ્થાપવી હોય તો એ જવાબદારી નેટલી અને તેટલી વિશાળ હોવી નેઈએ. એમ કહેવામાં આવે છે કે રાજ્ય પછાત હોવાથી જવાબદારી ધીરે ધીરે સોંપવામાં આવશે. હું એ માન્યતા ધરાવતો નથી. ધીરે ધીરેની વાત કરવામાં રાજ્યની શોભા નથી. મૈસૂર પાસે તો કેટલીય કુદરતી બક્ષિસો હોઈ ચિટિશ હિંદ કરતાં ત્યાં ઘણી વધારે પ્રગતિ થઈ શકે એમ છે.”

આ નિવેદન બહાર પાડ્યા પછી ગાંધીજીએ સરદારને અને કોંગ્રેસના પ્રધાન મંત્રી શ્રી કૃપાલાનીજીને આ ઘટનાની જાતે તપાસ કરવા તથા મહારાજ, દીવાન તેમ સ્ટેટ કોંગ્રેસના આગેવાનોને મળી લોકોને ન્યાય અપાવવા જે કાંઈ થઈ શકે તે કરવા મૈસૂર મોકલ્યા.

દરમ્યાન સરદારના સાંભળવામાં આવ્યું કે ગાંધીજી પોતે આ લડત ચલાવવા મૈસૂર જવાના છે, એવી અફવા છાપાંઓએ ચલાવી છે. એટલે તેમણે તા. ૩૦મી એપ્રિલે નીચેનું નિવેદન બહાર પાડ્યું :

“આજ સવારના છાપામાં ગાંધીજીનું કહેવામાં આવતું એક નિવેદન મેં જોયું. તેમાં એવું જણાવ્યું છે કે તેઓ હિંદુસ્તાનમાં ન્યાં હશે ત્યાંથી આ લડતની

નેતાગીરી પોતે લેશે, એમ ગાંધીજીએ કહ્યું છે. ગાંધીજીને મૈસૂરના શ્રી ભૂપાલમ ચંદ્રશેખર શેડી સાથે વાત થઈ છે, તેની આ વિકૃતિ છે. એ વાત વખતે હું હાજર હતો. ગાંધીજીએ શ્રી ચંદ્રશેખર શેડીને એટલું જ કહ્યું છે કે મૈસૂરમાં જે અને તેથી મને માહિતગાર રાખશો. જેથી હું ત્યાં હોઈ ત્યાંથી મૈસૂરના લોકોને સલાહ અને દોરવણી આપી શકું. આ વાતને તેઓ જાતે લડતની નેતાગીરી લેવાના છે, એમ શ્રી રીતે કહી શકાય, એ મારી સમજમાં આવતું નથી.”

સરદાર તથા શ્રી કૃપાલાનીજી તા. ૬ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૭ માં એ બેંગલોર પહોંચ્યા. મૈસૂરના મહારાજને, દીવાન સર મિરઝા ઇસ્માઈલને તથા સ્ટેટ કોંગ્રેસના નેતાઓને મળ્યા. સર મિરઝા ઇસ્માઈલ બહુ ઉદાર ગૃહસ્થ છે. તેમની સાથે થયેલી મસલતના પરિણામે બહુ સારી રીતે સમાધાન થઈ ગયું.

તા. ૧૭મી મેના રોજ રાજ્યે જાહેરનામું બહાર પાડીને જણાવ્યું કે,

“થોડા વખતથી રાજ્યમાં જે ગેરસમજ પેદા થઈ છે, અને જેને લીધે રાજ્યની બંધારણપુરઃસરની પ્રવૃત્તિને માટે આવશ્યક એવા રાજ્યપ્રજ્ઞના સહકારમાં અંતરાય આવી પડ્યો છે, તેને સાડુ સરકાર અને મહારાજને બહુ અફસોસ થાય છે. મહારાજ અને તેમની સરકારને સૌથી વધારે દિલગીરી તેા વિદુરાશ્વત્યમમાં બની ગયેલા કડુણ બનાવોને સાડુ થાય છે. એ દુઃખદ બનાવમાં માર્યા ગયેલા તથા થાયલ થયેલા સૌ નિર્દોષ માણસોને માટે ને એ માણસોનાં સગાંસંબંધી અને આશ્રિતોને સાડુ મહારાજ અને તેમની સરકારના મનમાં જે ઊંડી દિલસોજ છે તે તેઓ ફરી વાર પ્રગટ કરે છે. મહારાજ સાહેબની પ્રજ્ઞને ખબર છે કે એ આખી બાબતની તપાસ કરવાને ન્યાયખાતાના ઊંચા અનુભવવાળા નામાંકિત ગૃહસ્થોની એક નિષ્પક્ષ સમિતિ નીમવામાં આવેલી છે. એ બનાવનાં કારણો અને એ ઘટનાઓના ક્રમ વિષે પૂરેપૂરી તપાસ થાય અને તે પ્રકાશમાં આણવામાં આવે એવો સરકારનો નિશ્ચય છે.”

રાજ્ય સાથે સરદારને થયેલા સમાધાનની શરતો નીચે પ્રમાણે હતી :

૧. મૈસૂર સ્ટેટ કોંગ્રેસને રાજ્યે માન્યતા આપવી.
૨. રાજ્યતંત્રમાં સુધારા સૂચવવા માટે નિમાયેલી સમિતિ મહારાજના છત્ર નીચે જવાબદાર રાજતંત્ર સ્થાપવાની યોજના રજૂ કરી શકશે.
૩. એ સમિતિમાં સ્ટેટ કોંગ્રેસે પસંદ કરેલા ત્રણ નવા સભ્યો રાજ્ય ઉમેરશે.
૪. મહાત્મા ગાંધીજીની સલાહ માનીને એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે સર્વે સાર્વાજનિક પ્રસંગોએ સ્ટેટ કોંગ્રેસ મૈસૂર રાજ્યનો ધ્વજ અને હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનો ધ્વજ સાથે ફરકાવશે. એકલી સ્ટેટ કોંગ્રેસની સભા હશે ત્યાં એકલો હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનો ધ્વજ ફરકાવી શકાશે.
૫. સ્ટેટ કોંગ્રેસ સવિનય કાયદાસંગ અને કરબંધીની તમામ લડત પાછી ખેંચી લેશે. ખીજ તરફથી રાજ્ય તમામ રાજકારી કેદીઓને છોડી દેશે અને સ્ટેટ કોંગ્રેસ ઉપર મનાઈના જે હુકમો હશે તે પાછા ખેંચી લેશે.

આ સમાધાનનું જાહેરનામું મૈસૂર સરકારે તા. ૧૭મી મેના રોજ પ્રસિદ્ધ કર્યું. તેના ઉપર કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો :

“મૈસૂર રાજ્યમાં વિદુરાશ્વત્થમની નજીક નિઃશસ્ત્ર ટોળાં પર જે ગોળીબાર થયો તેને વિષેનાં પ્રત્યક્ષ તેમ જ સરકારી અને બચાવ કારોબારી સમિતિએ વાંચ્યાં છે. રાજ્યના અધિકારીઓને ગોળીબાર કરવાની જરૂર લાગી એ હકીકત વિષે આ સમિતિ અફસોસ પ્રગટ કરે છે. અને ગોળીબાર થવાનાં કારણોની તપાસ કરવાને મૈસૂર સરકારે સમિતિ નીમી છે, એ જોતાં કારોબારી સમિતિ એ હત્યાકાંડ વિષે કશો અભિપ્રાય પ્રગટ કરતી નથી. પણ કારોબારી સમિતિ માને છે કે મહારાજ સાહેબે એમના રાજ્યમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવું જોઈએ, જેથી કાયદા અને સુવ્યવસ્થાની જવાબદારી ગોળીબાર કરવાની જરૂર જણાય ત્યારે તેની પણ, પ્રતને જવાબદાર એવી સરકાર ઉઠાવે. મરી ગયેલા માણસોનાં કુટુંબો પ્રત્યે કારોબારી સમિતિ દિલસોજી પાડવે છે અને જેમને ઈનકમ થઈ છે તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરે છે.

“સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે અને આચાર્ય કૃપાલાનીએ મૈસૂર રાજ્ય અને મૈસૂર સ્ટેટ કોંગ્રેસની વચ્ચે કરાવેલા સમાધાનને કારોબારી સમિતિ બહાલ રાખે છે. સમાધાનનો અમલ કરવાને સાડુ મૈસૂર સરકારે એક જાહેરનામું બહાર પાડ્યું છે, તેની કારોબારી સમિતિ સંતોષપૂર્વક નોંધ લે છે અને મહારાજ તથા તેમના સલાહકારો જે ત્વરાથી સમાધાનનો અમલ કરી રહ્યા છે, તેને સાડુ તેમને અભિનંદન આપે છે. કારોબારી સમિતિ આશા રાખે છે કે મૈસૂર સ્ટેટ કોંગ્રેસ પણ સમાધાનનો કડકાઈથી અમલ કરશે.

“રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવવાના સવાલની બાબતમાં કારોબારી સમિતિ આશા રાખે છે કે, મૈસૂર સ્ટેટ કોંગ્રેસ તરફથી રાજ્યના ધ્વજનું અને રાજ્યના અધિકારી તરફથી રાષ્ટ્રધ્વજનું અપમાન થાય એવું કશું કામ ન કરવાની કાળજી રાખવામાં આવશે. રાષ્ટ્રધ્વજની આબરૂનો છેવટનો આધાર પરાણે એને માન આપવાની શક્તિ પર નહીં રહે, પણ કોંગ્રેસીઓના શુદ્ધ આચરણ પર અને કોંગ્રેસ દેશમાં જે સેવાકાર્ય કરે તેના પર રહેશે. વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે, રાષ્ટ્રધ્વજ એ અહિંસાનું અને કેવળ સત્ય અને અહિંસામય સાધનો વડે સધાનારા કોમી એકત્યનું પ્રતીક છે. વળી એ પણ ધ્યાનમાં રખાવું જોઈએ કે કોંગ્રેસીઓમાં એક એવો પક્ષ વધતો જાય છે, જે દેશી રાજ્યોને મધ્યયુગના અવશેષરૂપ માની તેમનો સંપૂર્ણ નાશ કરવા ઇચ્છે છે. પણ કોંગ્રેસની નીતિ અત્યાર સુધી દેશી રાજ્યો પ્રત્યે મિત્રાચારીની રહી છે; અને હજી પણ રહેશે. એની પાછળ આશા એ રહેલી છે કે, તેઓ યુગધર્મને ઓળખશે, પોતાની હિંદમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપશે અને પોતાની હિંદમાંની સ્વતંત્રતા બીજી રીતે વધારશે ને તેની રક્ષા કરશે.”

મૈસૂરનું આ પ્રકરણ ચાલતું હતું તે વખતે ઉત્તર ગુજરાતના એક નાના માણસા રાજ્યમાં ખેડૂતો અને રાજ્ય વચ્ચે એક બહુ તીવ્ર લડત ચાલી

રહી હતી. ત્યાં ૧૯૩૭ની સાલમાં જમીનમહેસૂલની ફરી આંકણી કરવાની મુદત થઈ ગઈ હતી. ખીજાં દેશી રાજ્યોની માફક આ રાજ્યમાં પણ જમીનમહેસૂલની આંકણીનું તથા જમીનમહેસૂલની વસૂલાતનું કશું નિયમિત ધોરણ ન હતું. દર દસ વર્ષે મહેસૂલની ફરી આંકણી કરવામાં આવતી. પણ દરેક આંકણી વખતે મહેસૂલમાં વધારો જ કરવામાં આવતો. ખેડૂતો પરાપૂર્વથી જે હક્કો ભોગવતા તેમાંના ઘણા સને ૧૯૨૧માં ખૂંચવી લેવામાં આવ્યા હતા. રાજ્યે એવો દાવો કરવા માંડ્યો હતો કે, ખેડૂતને કોઈ પણ વખતે અને કોઈ પણ અહાને જમીન પરથી હાંકી કાઢી શકાય. ખેડૂત પોતાની જમીનમાં જે ઝાડ વાવે અને મહેનત કરીને ઉછેરે તેના ઉપર પણ રાજ્યે પોતાની માલકી હોવાનો દાવો કરવા માંડ્યો હતો. આ ઉપરાંત ખેડૂતો પાસે વેઠ કરાવવામાં આવતી. તેની પાસેથી જતજતના લાગા અને વેરા લેવામાં આવતા અને ખીજી ઘણી રીતે તેના ઉપર જુલમ કરવામાં આવતા તથા તેમની સતામણી કરવામાં આવતી. ૧૯૩૭ની સાલમાં ન્યારે મહેસૂલની ફરી આંકણી કરવાનો પ્રશ્ન રાજ્યે ઉપાડ્યો ત્યારે રાજ્યના જુલમથી ત્રાસી ગયેલા ખેડૂતોએ દસકોઈ તાલુકા સમિતિ જેની હદૂમતમાં તેમનું રાજ્ય ગણાતું હતું, તેની સલાહ લીધી. દસકોઈ તાલુકા સમિતિએ ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિની સલાહ લીધી અને છેવટે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે ખેડૂતોએ આ જુલમનો અંત આણવા સંગઠિત થઈને રાજ્યનો વિરોધ કરવો. જમીનમહેસૂલનો કચરી નાખનારો બોલે એવો દાવો કરવા માટે તેમણે કરેલી અંધી અરજીઓ અને નોંધાવેલા અધા વિરોધ નિષ્ફળ ગયા. એટલે ૧૯૩૮ના જન્યુઆરીથી જમીનમહેસૂલ ન ભરવાનો તેમણે સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. ખેડૂતોએ પોતાનું એક પંચ સ્થાપીને તેની મારફત પોતાનાં અધાં કામો કરવાં એમ નક્કી કર્યું. એક રીતે તેઓએ માણસા દરઆરનો અહિંકાર કર્યો. જેને પરિણામે આખું રાજ્યતંત્ર સ્થગિત થઈ ગયું. ખીજી તરફથી રાજ્યે પોતાની અંધી સત્તા વાપરી, કાયદાની, સભ્યતાની તથા માણસાઈની માઝા કોરે મૂકી ખેડૂતો ઉપર દમનનો કોરડો સખત રીતે વીંઝવા માંડ્યો. રાજ્યની હદમાં સભાસરઘસની અંધી કરવામાં આવી. આગેવાન માણસોને પકડી લેવામાં આવ્યા. છતાં લોકો સભાઓ ભરતા તે વિખેરવા માટે લાડીનો ઉપયોગ છૂટથી થવા માંડ્યો. અને એક વખત ગોળીઆર પણ થયો. આની સામે ખેડૂતોએ ભારે અહાદુરીથી ઝીક ઝીલી. ખેડૂતોની અહાદુર સ્ત્રીઓ પોતાના પુરુષોને પડખે ઊભી રહી અને અપમાન, માર, માલમલકતની લૂંટ તથા ખીજાં સંકટો હસતે મોઢે સહન કર્યાં. ખેડૂત સ્ત્રીપુરુષોનાં આ સંકટોએ અને ત્યાગે આખા ગુજરાતનું ધ્યાન ખેંચ્યું, અને આ લડતમાં આખી

ગુજરાત તમારી પાછળ છે એવું અનેક પ્રકારની મદદોથી માણસાના ખેડૂતોને બતાવી આપી તેમની પીઠ થાગડી. ખૂબી તો એ છે કે ભારે ઉરકેરણી તથા સતામણી થયા છતાં માણસાના ખેડૂતો સંપૂર્ણ રીતે અહિંસાને વળગી રહ્યા.

ખેડૂતોનો જુસ્સો તોડી નાખવાના માણસા દરબારના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા, અને દમનનો એકે ઉપાય આફી ન રહ્યો, એટલે તે ગભરાયો. એજન્સીએ જમીનમહેસૂલ સંબંધી તપાસ કરીને રિપોર્ટ કરવા એક ખાસ રેવન્યુ અમલદાર ત્યાં મોકલ્યો. એને પરિણામે તાત્કાલિક દમન અંધ પડ્યું. માણસા દરબારે પણ પોતાના જૂના અમલદારોને બદલી નાખી પોતાની નીતિ ફેરવવાનું ડહાપણભરેલું માન્યું. જે નવા દીવાન નિમાયા હતા તેમણે સમાધાન કરવા માટે દસકોઈ તાલુકા સમિતિના હોદ્દાદારો તથા ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના મંત્રીને આમંત્રણ આપ્યું. ખેડૂતોનાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખોની ચર્ચા કર્યા પછી બંને પક્ષે નક્કી કર્યું કે, આખો કેસ સરદારને સોંપી દેવો અને તેઓ કહે તે પ્રમાણે સમાધાન કરવું. દીવાન સરદારને મળવા મુંબઈ ગયા. તેમની સાથે ખૂબ મસલત કરી. આ વાટાઘાટો પાંચ દિવસ ચાલી. તેમાં માણસા દરબારને મદદ કરવા માટે વાંકાનેરના દીવાન તથા એજન્સીના ખાસ અમલદારને પણ હાજર રાખવામાં આવ્યા. આ વાટાઘાટો દરમ્યાન રાજ્યે ખૂબ જ સમાધાનીનું વલણ બતાવ્યું. ગઈગુજરી ભૂટી જઈ દરબાર અને ખેડૂતો વચ્ચે મીઠો સંબંધ સ્થપાય તે માટે સમાધાનીનો એક લાંબો કરાર કરવામાં આવ્યો. તેના સારરૂપ મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છે :

૧. નજીકના વડોદરા રાજ્યના જમીનમહેસૂલના કાયદાને ધોરણે જમીન-મહેસૂલની નવી આંકણી કરવામાં આવે. એ આંકણી એક અનુભવી અમલદાર ખેડૂતોની એક કમિટીની મદદથી કરે. આ નવી આંકણીનો અમલ ૧૯૪૦ સુધીમાં કરવો.
૨. જ્યાં સુધી આ નવી આંકણી જાહેર કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ખેડૂતોને ચાલુ દરમાં રાજ્યે ૩૫ ટકાનો ઘટાડો કરી આપવો.
૩. નવી આંકણીની મુદત દસ વર્ષને બદલે વીસ વર્ષની રાખવી. તે દરમ્યાન ખેડૂતોએ જમીનમાં જે સુધારા કર્યા હોય તેના કારણે નવી આંકણી વખતે વધારો કરી શકાય નહીં. જમીનમહેસૂલની માફી અને મુલતવીને લગતા નિયમો વડોદરા રાજ્યના જેવા રાખવા.
૪. કોઈ ખેડૂત દાંડાઈ કરીને જમીનમહેસૂલ ન ભરે તે સિવાય બીજા કોઈ કારણે તેની જમીન દરબાર છીનવી લઈ શકે નહીં.
૫. કબજેદાર તરીકે ખેડૂતના બધા હક્કો જેવા કે વેચાણ આપવાના, ગીરો મૂકવાના, બક્ષિસ આપવાના, વારસામાં આપવાના વગેરે દરબારે માન્ય રાખવા.
૬. ઇનામી જમીન વિષેના ખેડૂતના ચાલુ હકો દરબારે કાયમ કરી આપવા.

દેશી રાજ્યોમાં પ્રજાકીય લડતો — ૨

૩૨૯

૭. ખેડૂતની જમીન ઉપર જે ગ્રામ હોય તેની માલકી ખેડૂતની ગણાય અને તે કાપવાની તથા વેચવાની તેને છૂટ રહે.

૮. કોઈ ખેડૂત પાસે વેઠ કરાવવામાં આવે નહીં.

૯. મહેસૂલની વહીવટી બાબતમાં માણસા ખેડૂત પંચાયતે ચૂંટણી કમિટીની સલાહ ઉપર દરબારે પૂરતું વજન આપવું.

૧૦. દરબારે બધા કેદીઓને છોડી મૂકવા. જેમના ઉપર કેસો ચાલતા હોય તે પાછા ખેંચી લેવા. વસૂલ ન થયેલા દંડ માફ કરવા. બધા દમનકારી હુકમો પાછા ખેંચી લેવા.

૧૧. માણસા ખેડૂત સમિતિએ સત્યાગ્રહની લડત અંધ કરવી અને તમામ પ્રકારનો બહિષ્કાર પાછો ખેંચી લેવો.

૧૨. આ કરારમાં નક્કી થયા પ્રમાણે ખેડૂતોએ જમીનમહેસૂલ ત્રણ અઠવાડિયાંની અંદર ભરી દેવું.

૧૯૩૮ના જુલાઈમાં કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ આ વિષે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો :

“ પોતાના આર્થિક અને રાજકીય હક્કોને ખાતર માણસા, વળા, રામદુર્ગ, જમખંડી અને મીરજ રિયાસતોની પ્રજાએ બહાદુરીભરી અને અહિંસક લડત ચલાવીને તેમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે, તેથી કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ એમને અભિનંદન આપે છે.”

૨૫

દેશી રાજ્યોમાં પ્રજાકીય લડતો — ૨

રાજકોટ સત્યાગ્રહ

૧

સંધિ

હવે આપણે રાજકોટના સત્યાગ્રહ ઉપર આવીએ. રાજકોટનું રાજ્ય આમ તો કાઠિયાવાડનાં બીજાં રાજ્યો કરતાં નાનું છે. પણ કાઠિયાવાડની એજન્સીનું એ મથક હોઈ કાઠિયાવાડમાં રાજકોટ શહેરનું અને રાજ્યનું મહત્ત્વ વધારે છે. ગાંધીજીના પિતા કબા ગાંધી રાજકોટમાં એક વખત દીવાન હતા. રાજકોટના માણ હાકોર લાખાજીરાજ ગાંધીજીને પિતાતુલ્ય ગણતા અને પ્રસંગ મળ્યે ગાંધીજીને રાજકોટ બોલાવીને તેમનું બહુ સન્માન કરતા. દરબારમાં ગાંધીજીને સિંહાસન પર બેસાડી પોતે ગામે પડખે બેસતા. એક વાર તો એમ પણ બોલેલા કે સરદાર વલ્લભભાઈ તમારા જમણા હાથ ગણાય છે તેવો હું થઈ શકું નહીં? જવાહરલાલજી એક વાર રાજકોટ આવેલા ત્યારે તેમનું પણ જાહેર સન્માન કરેલું. આમ તેઓ નીડર, બહાદુર અને દેશપ્રેમી રાજા હતા. એજન્સીનો કશો ડર તેઓ રાખતા નહીં. પોતાની પ્રજા શી રીતે સુખી થાય તેની જ ખેવના હમેશાં રાખતા. રાજ્યતંત્રમાં

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

પ્રજ્ઞ હિસ્સો લઈ શકે તે માટે તેમણે રાજકોટમાં એક પ્રજ્ઞપ્રતિનિધિ સભા સ્થાપી હતી. અને તેની સલાહ પ્રમાણે તેઓ રાજ્યકારભાર ચલાવતા. પણ તેમના પુત્ર દીવા પાછળ અંધારું નીવડ્યા. તેમને રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં કેળવણી મળી હતી. સરદાર કહેતા કે, “એ કોલેજમાં તો માણસનું જનવર બનાવવામાં આવે છે. જેને અનેક જનતા દાડ્યોનાં નામ આવડે અને પીતાં આવડે તે ત્યાં હોશિયાર ગણાય. ત્યાં તો રૈયતથી અલગ કેમ રહેવું તે શીખવવામાં આવે છે.” ત્યાં કેળવણી લીધા પછી તેઓ વિલાયત ગયા. એ વિષે સરદારે કહ્યું છે કે, “અહીં જનવર જેવા બનાવ્યા પછી ઇંગ્લંડ લઈ જવામાં આવે છે. મેં તો જોયું છે કે ત્યાંથી આવેલા રાજ કોટલાય ગમાર થઈને આવે છે.” આવું જ રાજકોટના રાજનું બનેલું. તેઓ વેશ્યાઓના નાયગાનમાં અને દાડમાં હમેશાં ચકચૂર રહેતા. તેમના દીવાન દરબાર વીરાવાળા કરીને હતા, તેમની આંખે જ તેઓ બંધુ જેતા અને તે પિવડાવે એટલું જ પાણી પીતા. આપ મૂકી ગયેલા તે મૂડી અને રાજ્યની ઊપજમાંથી જમા થયેલી રકમ તેમણે ભોગવિલાસમાં ઉડાવી નાખી. જેત-જેતામાં તિજેરીનું તળિયું દેખાયું.

આપણે આગળ જોઈશું કે રાજકોટની લડતમાં ગાંધીજીને પણ ભાગ લેવો પડ્યો હતો, એટલું જ નહીં પણ રાજનું વચન પળાવવા ખાતર તેમને ઉપવાસ આદરવા પડેલા. એને લીધે નાનું અમથું રાજકોટ કેવળ હિંદુસ્તાનમાં જ નહીં પણ આખી દુનિયામાં ગવાયું.

રાજ્ય નાનું અને ઉપર કહ્યું તેમ ખર્ચ આંધળું એટલે દીવાને આવક વધારવાના અવળા માર્ગ લેવા માંડ્યા. શહેરમાં દીવાસળી, ખાંડ, ખરક, સિનેમા વગેરેના ઇજારા આપવા માંડ્યા. દાણા માર્કેટ જેવાં મકાનો વેચવા કાઢ્યાં. શહેરનું પાવર હાઉસ ગીરો મૂકવાની વાત ચાલી. ‘કાર્નિવલ’ નામની મોજશોખ અને રમતગમતની એક સંસ્થાને રાજકોટમાં નોતરી. એને જુગાર ખેલવાનો ઇજારો આપીને તેમાંથી પૈસા પેદા કરવાનો રસ્તો ઊભો કર્યો. ખેડૂતોની ખેતી જતનજતના કરવેરાને લીધે પાચમાલ થઈ ગઈ. શહેરના વેપાર-રોજગાર ભારે જકાતોને લીધે ખોરવાઈ ગયા. ભોગવિલાસની પાછળ લખલૂટ ખર્ચ થયું. આમ આખા રાજ્યમાં અંધેર વ્યાપી ગયું. તેવામાં એક નાનું જમકલું બન્યું તેમાંથી આ જગવિખ્યાત લડતનાં મંડાણ મંડાયાં. રાજ્યની માલિકીની એક કાપડની મિલ રાજકોટમાં હતી. તેમાં મજૂરો પાસે ચૌદ કલાક કામ લેવાનું. એ હાલત ન સાંખી શકાતાં મજૂરોએ પોતાનું સંગઠન કર્યું. દરબાર વીરાવાળાએ હુકમ આપ્યો કે મજૂરોને સીધા કરો, તોફાની-એને હદપાર કરો, ઠીલાપોચાને દાટી આપો અને બાકીનાને સમજાવો.

પંદર મજૂર આગેવાનોને હુદપાર કરવામાં આવ્યા. આગેવાનો હુદપાર થતાં હડતાલ પડી. દરબાર વીરાવાળા સમો વર્તી ગયા. હુદપારીના હુકમ તેમણે રદ કરાવ્યા અને મજૂરો સાથે વીસ દિવસમાં સમાધાન કરી લીધું. આ પતી ગયા પછી ગોકળ આહમતો મેળો આવ્યો. એ મેળોમાં રાજકોટમાં જુગારના પાટલા મંડાય છે. એ જુગારની સામે અગાઉથી વાતાવરણ તૈયાર કરવા એજન્સીની હુદમાં તા. ૧૫-૮-૩૮ના રોજ એક જાહેરસભા ભરવામાં આવી. દરબાર વીરાવાળાએ એજન્સીના પોલીસ અમલદારોને અગાઉથી સાધીને એવો એટ રચ્યો કે સભા ઉપર એજન્સીની પોલીસ લાડીમાર કરે અને ત્યાંથી નાસીને લોકો રાજ્યની હુદમાં પ્રવેશ કરે કે રાજ્યની પોલીસ એ નાસતા લોકોને ફરીથી લાડીઓ વડે જૂડવા તૈયાર રહે. રાજકોટના આગેવાન શ્રી ઢેઅરભાઈને આ વાતનો અણસારો કાને આવેલો. પ્રજાને એજન્સીની સાથે કશી તકરાર નહોતી. પણ રાજ્ય સામે પ્રચાર કરવા એજન્સીની હુદમાં ઘણી વાર સભાઓ ભરાતી તેમ આ સભા પણ રાખેલી. એટલે તેઓ એજન્સીના એડિશનલ ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ શ્રી જોષીને મળ્યા. એને કહ્યું કે અમારો કંઈકો એજન્સી સાથે નથી. પણ સભાની જાહેરાત થઈ ગઈ છે એટલે લોકો તો ભેગા થશે. પણ તમે સભાખંધીનો હુકમ કરો તો વગર તકરારે શાંતિપૂર્વક આખી સભાને લઈને અમે રાજ્યની હુદમાં ચાલ્યા જઈશું. આવી ગોઠવણ કરીને એ. ડિ. મે. તથા પોલીસ અમલદારની સાથે જ તેઓ સભામાં આવ્યા. પણ એ પોલીસ અમલદાર સભાખંધીનો હુકમ સંભળાવે તે પહેલાં જ પોલીસે તો પોતાની પહેલાંની ગોઠવણ પ્રમાણે એકદમ સભા ઉપર લાડીમાર શરૂ કરી દીધી. પેલા અમલદારે સીટી મારીને પોલીસોને રોક્યા અને મંચ ઉપરથી લોકોની માફી માગી. પછી ઢેઅરભાઈ ત્યાંથી જ આખી સભાને રાજકોટ શહેરની હુદમાં લઈ ગયા. એજન્સીના વડા પોલીસ અમલદારે લોકોની માફી માગ્યાની વાત જાહેર થઈ એટલે પહેલાંની યોજના પ્રમાણે રસ્તામાં તો રાજ્યની પોલીસે લોકોને માર્યા નહીં, પણ સભા ભરાઈ એટલે મેજિસ્ટ્રેટે સભાને ગેરકાયદે જાહેર કર્યા પહેલાં જ પોલીસ એકદમ સભા ઉપર તૂટી પડી. ઢેઅરભાઈ વગેરે આગેવાનોને પણ માર પડ્યો. અને ત્યાંથી જ ઢેઅરભાઈને તથા ખીજા થોડા આગેવાનોને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. આ કૂર લાડીમારથી તથા આગેવાનોની ગિરફતારથી શહેરમાં હાહાકાર વર્તી ગયો અને સખત હડતાલ પડી. જે ચોકમાં લાડીમાર થયો હતો તે જ ચોકમાં રોજ રાત્રે સભાઓ થવા માંડી. જોકે પછીથી ત્યાં લાડીમાર થયો નહીં. પણ ભાષણ કરનારાઓની ધરપકડ થવા લાગી. લોકોનો જુસ્સો વધતો જ જતો હતો એટલે દરબાર વીરાવાળાએ ચાલ બદલી. પાંચ દિવસ પછી બરાબર ગોકળ આહમતે દિવસે જ

ટેઅરભાઈ વગેરે આગેવાનોને જેલમાંથી છોડી મૂક્યા. તેઓ સીધા મેળામાં પહોંચ્યા. જુગારના પાટલાવાળા અગાઉથી રકુચક થઈ ગયા હતા. આમ પ્રજાનો વિજય થયો.

સરદારને ટેઅરભાઈના છૂટવાના સમાચાર મળતાં જ તા. ૨૨-૮-૩૮'ના રોજ કરાંચી જતાં ગાડીમાંથી તેમણે નીચે પ્રમાણે સંદેશો તેમને મોકલ્યો :

“તમે છૂટ્યા બાબત તમને મુઆરકબાદી આપું છું. રાજકોટ રાજ્યને કોઈ સારા સલાહકાર મળ્યા એથી રાજ્યની કબર ખોદાતી અટકી પડી છે. હાલતુરત તો રાજકોટ ઉપર ઘેરાયેલું વાદળ વીખરાઈ ગયું છે. તમારા બધાના છૂટવાથી તમારી જવાબદારી એછી નથી થતી. ખરી જવાબદારી તો હવે જ શરૂ થાય છે. રાજ્યમાં ચાલતી અંધાધૂંધીથી અકળાયેલી પ્રજાએ તમારા પ્રત્યે જે પ્રેમ બતાવ્યો એ તો એણે તમારા ઉપર બાંધેલી આશાઓનો પડેલો પડવો છે. એની વાજબી આશાઓ પૂરી કરવા મરી છૂટવાનો નિશ્ચય કરી ભવિષ્યના કાર્યની રૂપરેખા દોરવી એ આપણો ધર્મ છે.

“શ્રી લાખાજીરાજના સ્વર્ગવાસ પછી રાજકોટમાં રાજપ્રજાનો સંબંધ બદલાઈ ગયો છે. રાજ્ય પ્રજાને ખાતર નભવાને બદલે પ્રજા રાજ્યને ખાતર જેમ તેમ જીવે છે. રાજ્ય પ્રજાની છાતી ઉપર ચડી બેઠું છે. ગરીબ પ્રજાને રોજખરોજની સામાન્ય જરૂરિયાતોની વસ્તુના ઇન્કાર આપી, પ્રજાને ભૂખે મારી ભોગવિલાસને ધોષવાને ખાતર પ્રજાને લૂંટવાના નવા નવા પ્રકારના માર્ગ ખોલ્યા છે. જુગાર અટકાવવા જેવી નિર્દોષ પ્રવૃત્તિને પણ રાજ્ય ખરદાસ્ત કરી શકતું નથી. આખરે નહેરૂ પ્રજાના સર્વસામાન્ય હક્કો પર હુમલો કરી નહેરૂ સભા ઉપર વગર ચેતવણીએ લાડીમાર ચલાવી, તમને અને તમારા સાથીઓને જેલમાં પૂરવાની ધૂષ્ટતા કરી. તમને અને રાજકોટની પ્રજાને આકરી કરોડીએ ચડાવવાનો પ્રયોગ કર્યો. કૂવાના દેડકાની માફક રાજકોટના ખૂણામાં ભરાઈ રહેલા સત્તાધીશો જગતમાં શું ચાલી રહ્યું છે અને આજનું ભારતવર્ષ કયે માર્ગે અને કઈ ગતિએ આગળ વધી રહ્યું છે તે તથા આજની દુનિયામાં એમનું સ્થાન કયાં છે એ નેઈ શકતા નથી.

“આ સંજોગોમાં રાજ્યને પોતાનું સાચું સ્થાન બતાવવું અને પ્રજાના પ્રાથમિક હક્કો પર ફરીથી કોઈ કાળે હુમલો ન થાય અને પ્રજાને ખાતર જ રાજ્ય ચાલે એવી યોજના તૈયાર કરી પ્રજાની સંમતિ મેળવી તેની પાછળ રાજકોટના પ્રજાબળને એકત્રિત કરવા તાત્કાલિક પગલાં ભરવાં નેઈએ. તે માટે પહેલી તકે એકાદ અડવાડિયામાં રાજકોટ રાજ્યની સમગ્ર પ્રજાની એક સભા ભરવી અને એ સભા પાસે ચોક્કસ યોજના રજૂ કરી, જે યોજના મંજૂર થાય તેનો અમલ કરવાનો કાર્યક્રમ વિચારી લેવા તજવીજ કરવી.

“હું કરાંચી નહીં છું, ત્યાંથી પાછો ફરતાં લોકસભા ભરાશે તો તેમાં હાજર રહેવાની ઉમેદ રાખું છું.”

ઉપરનો સંદેશો મળ્યા પછી તા. ૫મી સપ્ટેમ્બરે રાજકોટ રાજ્યની પ્રજાપરિષદ ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. ગામડે ગામડે પરિષદના ખબર

પહોંચાડી દેવામાં આવ્યા. દરબાર વીરાવાળાએ એની વિરુદ્ધ પેંતરા રચવા માંડ્યા. સનાતનીઓ પાસે, મુસલમાનો પાસે, ગરાસિયાઓ પાસે અને છેવટે ખેડૂતો પાસે પણ ગાંધીજી અને સરદારને તાર કરાવ્યા કે અમારા રાજ્યમાં શાંતિ છે અને પરિષદ ભરવાની કશી જરૂર નથી. સરદારને ખીંચ તારોતું તો આશ્ચર્ય ન થયું પણ ગામડાના ખેડૂતોને નામે થયેલો તાર નોંધને એમને આશ્ચર્ય થયું. એમણે ઢેખરભાઈને તાર કરીને પુછાવ્યું કે આ શું છે? ઢેખરભાઈએ જણાવ્યું કે આ બધું તો તરકટ છે. તાર ઉપર સહી કરનારામાંથી પણ ઘણા ફરી ગયા છે અને કહે છે કે અમને ખોટું ખોટું સમજાવીને અમારી સહીઓ લીધી છે. છેવટે નક્કી કરેલી તારીખે પરિષદ થઈ અને સરદારે તેમાં હાજરી આપી. પરિષદમાં જવાબદાર રાજતંત્રનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો. જવાબદાર રાજતંત્રની સમજણ આપતાં સરદારે કહ્યું :

“તમે નળો છો કે હરિપુરા કોંગ્રેસે દેશી રાજ્યોને પોતાના પગ ઉપર ઊભા રહેવાનો આદેશ આપ્યો છે. પગભર થતાં શીખવાનો સિદ્ધાંત જગનહર છે. જેમ પડોશી મરે અને આપણે સ્વર્ગમાં ન જઈ શકીએ એવું જ સ્વતંત્રતાનું છે. સ્વતંત્રતા ને આપણે નોંધતી હોય તો આપણે આપણા પગ ઉપર ઊભા રહેવું નોંધએ.

“એક કાળ એવો પણ હતો કે આપણી માગણીઓ હળવી હતી. આને આપણી તાકાત વધી છે. એટલે આપણે નક્કર માગણીઓ કરી રહ્યા છીએ. આજની સભા તો તમારે જવાબદાર રાજતંત્ર નોંધએ છે એટલા માટેની છે. આપણે રાનને પદભ્રષ્ટ કરવા ઇચ્છતા નથી. આપણે એની સત્તા ઉપર મર્યાદા મૂકવા માગીએ છીએ. ભવાઈની પાછળ, ગાનારીઓનાં નખરાં પાછળ, અને વેશ્યાઓના નાચ પાછળ રાન ને લખલૂટ ખર્ચ કરે અને ખેડૂતો ભૂખે મરે તો તેવું રાજ્ય ટકે નહીં. એટલે રાનના ખર્ચ ઉપર મર્યાદા મૂકવાની માગણી પ્રન કરે તેમાં કશી નવાઈ નથી. હું તો અહીંયાં એ તપાસ કરવા આવ્યો છું કે પ્રન ખરેખર શું ઇચ્છે છે? મેં નોંધ્યું છે કે પ્રન રાજતંત્રમાં પલટો ઇચ્છે છે. તંત્રમાં જવાબદારી સંભાળવા નેટલી પ્રન લાયક નથી એમ કોણ કહે છે? ને કહેતો હોય તેણે દિલને પૂછવું નોંધએ કે આપણી પોતાની લાયકાત કેટલી છે? પહેલાં બ્રિટિશ હિંદમાં પણ એમ જ કહેવાતું કે પ્રન તૈયાર નથી. પણ પ્રનએ માથાં ફેડાવ્યાં અને આને માથાં ફેડાવનારાઓ જ પ્રધાન થઈને ખેડા છે. રાજકોટની પ્રન એવી ઉમેદ ન રાખે કે, કોંગ્રેસના બળથી એમને સત્તા મળી જશે. એ માટે તો એમણે જ ભોગ આપવા તૈયાર થવું પડશે. તમારો ને નિશ્ચય હશે તો કોઈ તમારી પ્રગતિ રોકી નહીં શકે. બધા રાનઓ ભેગા થશે તોપણ તેઓ કશું કરી શકશે નહીં.”

દરબાર વીરાવાળાએ તે જ દિવસે સરદારને આ માટે પોતાને બંગલે બોલાવ્યા. સારી પેઠે વાતો થઈ. મુલાકાત પછી સરદારે દરબાર વીરાવાળાને કાગળ લખ્યો. તેમાં જણાવ્યું કે,

Gandhi Heritage Portal

“મારા આવવાથી રાજ અને પ્રજા વચ્ચે જે તંગદિલી ચાલતી હતી તે ઓછી થઈ છે તેથી હું રાજ થયો છું. તમારા મનમાં પણ એવો ભય હતો કે મારા રાજકોટ આવવાથી લોકો એટલા બહેકી જશે કે તેમાંથી હિંસા ફાટી નીકળશે. પણ તમે જુઓ છો કે એવું કશું થયું નથી. લોકોના ઉત્સાહ ઉપરથી તમારી ખાતરી થઈ હશે કે આવાં બળોને જે બરાબર અંકુશમાં ન રાખવામાં આવે તો તે ખોટું રસ્તે ચઢી જાય છે, અને તેનાં પરિણામ રાજ તેમ જ પ્રજા બંનેને માટે ભયંકર નીવડે છે. પણ રાજ તેમ જ પ્રજાની વચ્ચે શાંતિ સ્થપાય અને સદ્ભાવ વધે એ જ તમારા પ્રયત્નની તમે કદર કરો છો, એ જાણીને હું બહુ રાજ થયો છું. લોકોમાં રાજ્યની સામે જે અસંતોષ વ્યાપ્યો છે, તેનાં મૂળ કારણો શોધી કાઢી રાજ્યે શું શું કરવું જોઈએ એ વિષે મારી સૂચનાઓ તમે માગી હતી, તે હું મોકલી આપું છું.

“રાજ્યના મિત્ર તરીકે મારી સલાહ એવી છે કે નીચેના ફેરફાર રાજ્યે વિના વિલંબે કરવા જોઈએ :

૧. રાજ્યે તરતમાં જ એક નહેરુનામું બહાર પાડીને લોકોને જણાવવું કે ઠાકોરસાહેબનો ઇરાદો પોતાના રાજ્યમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાનો છે. પછી ઠાકોરસાહેબે રાજ્ય તથા પ્રજા બંનેને માન્ય હોય એવા તેના પ્રતિનિધિઓની એક કમિટી નીમવી. છેલ્લા પગલા તરીકે અને તેટલા વહેલા જવાબદાર રાજ્યતંત્ર તરફ લઈ જાય એવા સુધારાની યોજના એ કમિટી ઘડી કાઢે.

૨. રાજ્યમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર દાખલ કરવાના ઇરાદા વિષે લોકોને શ્રદ્ધા પડે અને અત્યારનો અણવિશ્વાસ દૂર થાય એટલા માટે નીચેનાં કાર્યો તાત્કાલિક કરવામાં આવે :

(ક) પ્રજાપ્રતિનિધિ સભાની ચૂંટણી તાબડતોબ નહેરુ કરવી.

(ખ) રાજ્યની આવકના અમુક પ્રમાણમાં દરબારી ખર્ચની રકમ નક્કી કરવી અને તેનો વધારેમાં વધારે આંકડો નહેરુ કરવો.

(ગ) ખેડૂતો ઉપર જમીનમહેસૂલનો બોજો બહુ ભારે છે, માટે અત્યારના દરમાં ૧૫ ટકા જેટલો ઘટાડો કરવો.

(ઘ) અત્યારે ચાલતા તમામ ઇન્દરા રદ કરવા.

ઉપરની સૂચના વિષે તમારા હાલના સેક્રેટરી શ્રી તરકસીભાઈ તથા રાજ્યના આગેવાન કાર્યકર્તાઓ સાથે મેં ચર્ચા કરી લીધી છે. રાજ્યના ખીલ કેટલાક મિત્રો જેઓ સ્વતંત્ર વિચાર ધરાવે છે અને જેઓ તટસ્થ છે, તેમની સાથે પણ મેં વાત કરી લીધી છે. હું આપને એટલું ન જણાવી દઉં તો મારી ફરજમાં ચૂક્યો ગણાઉં કે આ માગણીઓ ઓછામાં ઓછી છે. રાજ્ય સદ્ભાવપૂર્વક એનો સ્વીકાર નહીં કરે તો બહુ તીવ્ર લડત પછી તો તેણે તે માગણીઓ સ્વીકારવી જ પડશે. એવી લડત બપડશે તો રાજ્ય પોતાની પ્રતિષ્ઠા ખોઈ ખેસશે, રાજ્યની આવકને બહુ નુકસાન થશે, અને રાજ અને પ્રજા વચ્ચેના સારા સંબંધો હંમેશને માટે વૂટી જશે.

“એટલે હું આશા રાખું છું કે તમે આ વસ્તુ ઠાકોરસાહેબ આગળ મૂકશો અને વિના વિલંબે આ સૂચનાઓનો અમલ કરવાનું તેમને સમન્વયશો.”

એક તરફથી દરબાર વીરાવાળા સરદાર સાથે ઉપર પ્રમાણે મસલત ચલાવી રહ્યા હતા, ત્યારે બીજી તરફથી તેઓએ એક નવો જ ઘાટ ઘડવા માંડ્યો હતો. તા. ૨૫-૮-૩૮ના રોજ એમણે ઠાકોરસાહેબ પાસે રેસિડેન્ટ મિ. ગિમ્સન ઉપર કાગળ લખાવ્યો હતો કે,

“મારા દીવાન દરબાર વીરાવાળાની તબિયત એક વર્ષ થયાં સારી રહેતી નથી અને કેટલાક અસંતોષીઓએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે રાજ્યમાં ખોટી ચળવળ ઊભી કરી છે. અહીં એન્ડ્રીનું મથક હોવાથી ચળવળને માટે તેમણે મારું રાજ્ય પસંદ કર્યું છે. આવે વખતે અહીં બાહોરા અને અનુભવી અંગ્રેજ દીવાન હોય તો તેઓ આ ચળવળને દાબી દઈ શકશે. મારા ધ્યાનમાં સર પેટ્રિક કેડલ આવે છે. તેઓ અત્યારે નિવૃત્ત થઈને વિલાયત ગયેલા છે, પણ હું તેમને માસિક રૂ. ૨૫૦૦નો પગાર આપીને શરૂઆતમાં છ મહિના માટે અને જરૂર પડે તો એક વર્ષ માટે રોકી લેવા તૈયાર છું. મેં તેમને તાર કરીને પુછાવ્યું છે અને તેમણે આવવા ખુશી જણાવી છે. એટલે તેમની નિમજૂકને આપ મંજૂરી આપશો અને નામદાર વાર્ષિકરોચ સાહેબની મંજૂરી પણ મેળવી આપશો. આવતા મહિનાની પાંચમી તારીખે કોંગ્રેસવાળા રાજકોટમાં સભા કરવાના છે. તે પહેલાં મંજૂરી આવી નય તો સારું.”

સર પેટ્રિક કેડલને બોલાવવાની મંજૂરી તા. ૩૦મી ઓગસ્ટે આવી ગઈ. પણ પાંચમી સપ્ટેમ્બર પહેલાં કેડલ સાહેબ રાજકોટ આવી શક્યા નહીં. આરમી સપ્ટેમ્બરે તેઓએ આવીને દીવાનનો ચાર્જ સંભાળી લીધો. દરબાર વીરાવાળા ઠાકોરસાહેબના ખાનગી સલાહકાર બન્યા. પાછળ રહી લાકડાં લડાવવાનું તો તેમણે ચાલુ જ રાખ્યું.

આ નવા દીવાન બ્રિટિશ હિંદમાં નોકરી કર્યા પછી વિલાયત જતા પહેલાં ઘણાં વર્ષ જૂનાગઢના દીવાન રહ્યા હતા. રાજકોટ આવ્યા ત્યારે બેતેર વર્ષના ધરડા ખખ હતા. દરબાર વીરાવાળાએ એમને રૈયત ઉપર કડપ બેસાડવા બોલાવ્યા હતા. પણ દમન કરવામાં તેઓ વીરાવાળા ઇચ્છે એટલી ગતિએ ચાલે એમ ન હતા. થોડા દિવસ તો તેમણે પરિસ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરવામાં ગાળ્યા. પછી ટેમરભાઈ સાથે સુલેહની થોડીઘણી વાટાઘાટો કરી પણ તેમાં કશું નીપજ્યું નહીં. અને લોકો તો રાજ્યના જુલમથી અકળાઈ રહ્યા હતા. તેમને સમજવવા તા. ૨૮મી સપ્ટેમ્બરે કેડલસાહેબે દરબારી ગેઝેટમાં એક જાહેરનામું બહાર પાડ્યું, પણ તેથી લોકોને સંતોષ ન થયો. એટલે પરિષદમાં ઠરાવેલી મુદત પૂરી થતાં ઇન્નરાવાળી દીવાસળીની પેટીનું જાહેર લિલામ કરી ટેમરભાઈએ સત્યાગ્રહનું મંગળાચરણ કર્યું. તેમને પંદર

દિવસની સગ્ન કરવામાં આવી. રાજ્ય તરફથી સભા તથા સરઘસખંધીના હુકમો કાઢવામાં આવ્યા. ઇન્દરાઓનો અને આ હુકમોનો ભંગ કરી લોકોએ જેલો ભરવા માંડી. ચળવળ ગામડાંમાં પહોંચી. તા. ૧લી ઓક્ટોબરે રાજકોટથી વીસેક માઈલ દૂરના હલેન્ડા ગામે લોકોએ કૂચ કરી ગામડાંને જગાડ્યાં. શહેરની ચળવળને તો વહેલીમોડી દાખી શકાશે પણ ગામડાંના ખેડૂતો જાગશે તો રાજ્યને ભારે પડશે એમ કેડલસાહેબ માનતા હતા. તે માટે સામ, દામ, દંડ, ભેદ એ અધા ઉપાયો અજમાવવાનો તેમણે વિચાર રાખ્યો. તેમણે ગામડાંમાં ફરવા માંડ્યું અને લોકોને સમજાવવા માંડ્યું કે આ ચળવળિયાઓની વાત માનવાને બદલે તમારાં જે દુઃખ હોય તે મને સીધી અરજી કરીને જણાવશો તો હું તે દૂર કરીશ.

તા. ૧લી ઓક્ટોબરે તેમણે ઠાકોરસાહેબ ઉપર એક કાગળ લખ્યો. તે ઉપરથી ઠાકોરસાહેબની અને રાજ્યની દુર્દશા તે વખતે કેવી હતી એનો ખ્યાલ આવે છે. કેડલસાહેબે ઠાકોર સાહેબને લખ્યું કે,

“કાલે રાત્રે આઠ વાગ્યા પહેલાં મેં આપને રાજ્યના બહુ અગત્યના કામસર મળવાની માગણી કરેલી. એથી મોડું થાય એ મને અનુકૂળ ન હતું. છતાં આપે સાડા આઠનો વખત આપ્યો. તે વખતે હું આવ્યો ત્યારે મને જણાવવામાં આવ્યું કે બાપુ સ્નાન કરે છે. નવ વાગ્યા સુધી મેં રાહ બેઠી, ત્યારે મને કહેવામાં આવ્યું કે હજી અર્ધાંચિક કલાક લાગશે. એટલે હું ચાલ્યો ગયો. મેં આવા ભારે અસહ્ય વર્તનની આશા નહોતી રાખી. ઇચ્છાંથી તમને મદદ કરવા હું અહીં આવ્યો છું, પણ તમારા ઠંગ તો જુદા જ દેખું છું. આ સ્થિતિ વધુ વખત ચાલી શકે એવી નથી. રાજ્યમાં બધું અધેર ચાલે છે. રાજ્યની સામે જે ફરિયાદો છે તે તમારા પોતાના વર્તનને કારણે જ છે. રાજ્યની આવકનો બહુ મોટો ભાગ તો તમે જ રાજને ન શોભે એવે માર્ગે ખર્ચી નાખો છો. રાજ્યના વહીવટમાં તમે કશો ભાગ લેતા નથી. પ્રબલના કલ્યાણનો પણ કશો વિચાર કરતા નથી. તમારા પિતાથી જે રીતે રાજ્ય ચલાવતા તે કરતાં તમારું વર્તન એટલું બધું જુદું છે કે તે નજરે તરી આવ્યા વિના રહેતું નથી. તમે કશું જ કામ કરતા નથી. દમનકારી ઉપાયોના અપજ્ઞનો બધો બોલે તમારા અમલદારોને વહોરવો પડે એ વાજબી નથી. તમારે દરરોજ દરબારમાં આવીને ખેસવું બેઠાં અને લોકોની અરજીઓ સાંભળવી બેઠાં. આને તહેવારનો દિવસ (માતાની આઠમ) છે. એટલે સાંજે સાડા પાંચ વાગ્યે તમારે શહેરમાં ફરવા નીકળવું બેઠાં. આપની ઇચ્છા હશે તો હું પણ સાથે નીકળીશ.”

ઠાકોરસાહેબને તો આ કાગળ વાંચવાની કુરસદ નહીં હોય પણ દરબાર વીરાવાળાએ તા. ૨જીએ આનો જવાબ લખાવ્યો કે,

“અત્યારની ચળવળ એ તો કોંગ્રેસવાળાઓએ દેશી રાજ્યોમાં જવાબદાર રાજતંત્ર મળવું બેઠાં એવી જે હવા ચલાવી છે તેનું પરિણામ છે. પણ તમે મને જે

નતનો કાગળ લખ્યો છે, તે નેતાં આપણે મેળ લાંબો વખત ચાલી શકે નહીં. તમારે મારું માન સાચવીને મારી નીતિને અમલમાં મૂકવા અહીં રહેવાનું છે.”

કેડલે બિચારાએ અને તેટલો ઠાકોરસાહેબને અતુકૂળ થવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ દરબાર વીરાવાળાને લાગી ગયેલું કે આપણે કેડલને લાવીને કાંઈ કાંદા કાઢ્યા નથી. એટલે તા. ૧૬મી ઓક્ટોબરે રૅસિડેન્સ મિ. ગિબ્સન ઉપર ઠાકોરસાહેબ પાસે એણે કાગળ લખાવ્યો. એ કાગળમાં આગેવાનો તથા કાર્યકર્તાઓ માટે લાઘવભર્યાં વચનો વાપરેલાં છે અને રૈયતનો તેમને સાથ બરાબર નથી એવું અતાવવાની કોશિશ કરવામાં આવી છે. છતાં રાજ્યની હાલતનો અને રાજ્યમાં ચાલતી ચળવળનો જેવો ખ્યાલ તેમાંથી મળે છે, તેવો ખીન્ન કોઈ અહેવાલમાંથી ભાગ્યે જ મળી શકે. એટલે એ કાગળ જ નીચે આપ્યો છે :

“ મારા રાજ્યમાં કમનસીબે જે પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે તે આપને જણાવતાં મને બહુ દુઃખ થાય છે. આપ નાણો છો કે પહેલાં ઊપડેલી ચળવળને લીધે ઢેબર સુધ્ધાં ૩૫ માણસોને પકડીને જેલમાં પૂરવામાં આવ્યા હતા. સાતમ અને આઠમના તહેવારોની ત્રણ દિવસ અગાઉ મૅન્નિસ્ટ્રેટના હુકમથી પોલીસે હળવો લાડીચાન્ડ કરેલો એને લીધે લોકોએ હડતાલ પાડેલી. છતાં સાતમ અને આઠમ (શીળીસાતમ અને ગોકળઆઠમ)ને દિવસે હંમેશ મુજબ મેં મારી સવારી કાઢેલી તે વખતે લોકો બહુ શાંતિ અને અદ્ભૂત વર્ત્યા હતા. ગોકળઆઠમને દિવસે સવારે કેટલાક લોકો મારી પાસે આવ્યા અને મને અરજ કરી કે મારે દયા અતાવીને અટકાયતીએને છોડી દેવા નેઈએ અને સભાબંધીના હુકમો રદ કરવા નેઈએ. અરજ માન્ય રાખીને એ પ્રમાણે મેં હુકમો આપ્યા તે આપ નાણો છો.

“ થોડા દિવસ પછી શહેરમાં પ્રજાપરિષદ ભરાઈ તેમાં સાતથી આઠ હજાર માણસો ભેગાં થયેલાં. પણ અર્ધાં ઉપરાંત તે નાનાં છોકરાં હતાં. હજારેક માણસ સિવિલ સ્ટેશનના હતા અને બાકીના શહેરના હતા. એ પરિષદમાં વલ્લભભાઈ આવેલા હોવા છતાં આબરહાર માણસો બહુ થોડા હતા. વલ્લભભાઈની ઉશ્કેરણીથી લોકો વધારે બહેક્યા અને ચળવળ વધારે નેશમાં ઊપડી. એટલે મેં સર પેટ્રિક કેડલને લાવવાનો વિચાર કર્યો, એની આશાથી કે વહેલામાં વહેલી તકે તેઓ ચળવળને દાબી દઈ શકશે અને રાજ્યમાં સુલેહશાંતિ ફેલાવશે. તેમને લાવવામાં આપે પણ મને મદદ કરી છે. તેઓ ૧૧મી સપ્ટેમ્બરે અહીં આવ્યા અને ૧૨મી સપ્ટેમ્બરે દીવાનનો ચાન્ડ સંભાળી લીધો. મારો ખ્યાલ એવો છે કે ચળવળ તે વખતે ઠીક ઠીક કાબૂમાં આવી ગઈ હતી. તેને નિર્મૂળ કરી નાખવા તેઓ વખતસર પગલાં લેશે એમ મેં ધારેલું. પણ પરિસ્થિતિથી માહિતગાર થવા માટે તેમણે વખત માગ્યો. તેમની વૃત્તિ તાબડોતોબ કંઈ પગલું લેવાની જણાઈ નહીં અને દિવસો જતા ગયા તેમ પરિસ્થિતિ વધારે મુશ્કેલ અને કાબૂ બહાર જતી ગઈ. દીવાસળીના ઇન્કારનો ખુલ્લી રીતે અને રાજ્યને પડકાર આપીને ભંગ કરવામાં

સ. ૨-૨૨

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

આવ્યો. કંઈક કરવું નેઈએ એમ મને લાગ્યું. પણ લોકોના નેતા ઢેબરની સાથે દીવાન કેડલે બહુ ઢીલી રીતે કામ લીધું, એટલે સુધી કે તેણે ધૃષ્ટતાપૂર્વક કરેલા કાયદાલંગ માટે તેને માત્ર પંદર દિવસની સાદી કેદની સજા કરવામાં આવી. મારે આપને જણાવવું નેઈએ કે ઢેબરને તત્કાલ પકડવાને બદલે ખીને દિવસે પકડવામાં આવેલો. વળી ચળવળિયાઓ ગામડાંમાં પહોંચીને ત્યાં ધમલા કરી મૂકે તેની સામે યોગ્ય અને ચાંપતા ઇલાજો તો લેવામાં આવ્યા જ નહીં. એને લીધે તેઓ મોટા ભાગનાં ગામડાંના ખેડૂતોના દિલમાં ઝેર રેડી શક્યા. પરિણામે તેઓ રાજ્યના અમલદારોની સામે ઉદ્ધત બન્યા અને રાજ્ય સામે લડવાને તથા તેને શક્ય તેટલું નુકસાન કરવાને કટિબદ્ધ થયા. રાજ્યની બેંક, વીજળીઘર, તથા ખીજાં ખાતાંઓ ઉપર પણ તેઓ હુમલા કરવાનું ચૂક્યા નથી. ચળવળ આટલે દરજ્જે પહોંચે તે પહેલાં મજબૂત હાથે કામ લેવાની જરૂર હતી. પરંતુ સર પેટ્રિકે કશું જ કર્યું નહીં. તેને લીધે જ ને રૈયત પહેલાં વફાદાર હતી તે આને રાજ્યની સામે થઈને બેડી છે, અને ખુલ્લી રીતે ખેવફા હોવાના પોકાર કરતી થઈ છે. મનાઈહુકમોના અભાવે રાજ્યમાં સભાઓ તો રોજની થઈ પડી છે. ચળવળનું નેર બહુ જ વધી ગયું એટલે મેં રાજ્યના અમલદારોને ભેગા કર્યા અને લોકોને અમુક રાહત આપવાનું નક્કી કર્યું. રાહતો આપવાનું કબૂલ કરતી વખતે મેં સર પેટ્રિકેને ખાસ જણાવેલું કે મારી રૈયતને આવી છૂટાટો આપવાની હું વિરુદ્ધ નથી, પણ હું ઢેબરને છોડવાના મતનો નથી. કારણ એને છોડીશું તો એ વધારે તોફાન ઊભું કરશે અને આલે છે એ કરતાં પણ વિશાળ પાયા ઉપર અને વધારે ગંભીર પ્રકારની ચળવળ ચલાવવા માટે સૂચનાઓ લેવા વલ્લભભાઈ પટેલ પાસે હોડશે. પણ સર પેટ્રિકે મારી સાથે સંમત થયા નહીં. તેમનું કામ સરળ કરી આપવાની ખાતર નાખુશીથી તેમની નીતિને મેં ટેકો આપ્યો. દેશોરને દિવસે (૩ ઓક્ટોબરે) શું બન્યું તે આપે સાંભળ્યું હશે. તે દિવસે રાજ્યનો ને ફેરતો થયો તેની કલ્પના કરવી પણ મુશ્કેલ છે. સર પેટ્રિકે નજરોનજર તે નેયું છે. ઢેબરને તા. ૧૧મી ઓક્ટોબરની રાત્રે છોડી મૂકવામાં આવ્યા. તેમનું સ્વાગત કરવાને માટે દસ હજાર માણસોની મોટી સભા થઈ. રૈયત ઉપર રાજ્યનો ક્રોધ કાબૂ જ નથી રહ્યો એવો દેખાવ થયો. આમ મુક્ત ઢેબર રાજ્યને વધારે નુકસાનકર્તા નીવડ્યો. એ બધા વેપારી-એને મળ્યો અને જકાતની તમામ આવક બંધ થઈ નય એવી ગોડવણ કરી. રાજ્યના દાણા (ખેડૂતો પાસેથી ભાગમાં મળેલા) કોઈ માણસે ખરીદવા નહીં અને રાજ્યની મિલનું કપડું કોઈ માણસે ખરીદવું કે વેચવું નહીં એવી તેણે વ્યવસ્થા કરી છે. ને વેપારીઓની દુકાનમાં રાજ્યની મિલનું કપડું હોય તેના ઉપર તેણે સીલ મરાવ્યાં છે અને લોકોની પાસેથી એવી કબૂલતો લીધી છે કે રાજ્યની આવકનાં તમામ સાધન બંધ થઈ નય. ૧લી નવેમ્બરથી રાજ્યની મિલ પણ બંધ કરવી પડશે.

“આપના જણવામાં આવ્યું હશે કે લોકો એટલા બધા ઉદ્ધત અને બેકાબૂ બની ગયા છે કે તેની કશી હદ રહી નથી. ઉધારી રીતે તેઓ રાજ્ય પ્રત્યે ખેવફાઈ અને અપ્રીતિના પોકારો કરે છે. ને સર પેટ્રિકે વખતસર પગલાં લીધાં

હોત અને વધતી જતી ચળવળને દાબી હોત તથા ઝેરી સમાજોની બંધી કરી હોત તે આ બંધું ટાળી શકાત, અથવા ધ્રુવું ઓછું થઈ શક્યું હોત. અત્યારે તેા એની સ્થિતિ ઊભી થઈ છે કે રાજકોટનું રાજ્ય અને તેનો ઠાકોર નાણે હસ્તી જ ધરાવતા નથી. મારા રાજ્યને અને મારી રૈયતને આટલાં બધાં દુઃખ વેઠવાં પડ્યાં છે, અને હજી દુઃખ વેઠે છે, તે નેઈને મારા નેટલી દિલગીરી ખીન કોઈને ન થાય. આ સ્થિતિ ને આહુ રહેવા દેવામાં આવશે તેા રાજ્યને અને રૈયતને કેટલું વધારે સહન કરવું પડશે તે કહી શકાતું નથી.

“મેં જ સર પેટ્રિકને ઓલાવ્યા છે અને તેમને દીવાન બનાવ્યા છે. પણ કમનસીબે તેઓ ચળવળને દાબી દેવામાં નિષ્ફળ નીવડયા છે. ચળવળ તેા પ્રતિદિન અને પ્રતિક્ષણ વધતી જ નય છે અને વધારે નેર પકડતી નય છે. પ્રતિદિન રાજ અને રૈયતના હિતને તે નુકસાન કરતી નય છે. રાજ તરીકે મારી પ્રતિષ્ઠા અને મારું ગૌરવ કંઈ રહું નથી.

“આ સંલેગોમાં મને જે જ રસ્તા દેખાય છે. એક તેા મારે બધું નેયાં કરવું, રાજ્યની આવકનાં સાધનો બંધ થઈ જવા દેવાં તથા રાજ્યની પાયમાલી થવા દેવી; અથવા તેા દિવાળી વહેલાં આ ધરનો કબ્જો પતાવી નાખવો અને રૈયતની વાજખી માગણીઓ સંતોષીને લોકોને રીઝવવા તથા શાંત પાડવા.

“અંગત રીતે ખીને માર્ગ મને વધારે હિતકારી લાગે છે. એ જ માર્ગ મારે સ્વીકારવો નેઈએ. મારાથી રાજ્ય પાયમાલ થાય તે નેઈ શકાય જ નહીં. એટલે લોકોના તથા રાજ્યના ભલાની ખાતર આ અધકો નેટલો વહેલો પતી નય તેટલું સારું. લોકોની વાજખી માગણીઓને સંતોષીને હું મારા લોકો સાથે પતાવટ કરી નાખીશ. સર પેટ્રિકે મારી નીતિનો અમલ નથી કર્યો, માટે તેમણે દીવાનપદ છોડવું નેઈએ. અમે નેટલા વહેલા છૂટા પડીએ એટલું સારું છે. આપને નાણીને નવાઈ લાગશે કે અમારી વચ્ચે મેળ ખાવો અશક્ય છે. કારણ એણે મારા વર્તનને વખોટી કાઢ્યું છે અને એટલે સુધી મને ધમકી આપી છે કે તેનાં ગંભીર પરિણામો આવશે. આ બધું તેમણે ૧લી ઓક્ટોબરે મને લખેલા કાગળમાં જણાવ્યું છે.

“માસિક રૂપિયા અઠી હજારનો ભારે પગાર આપીને હું ગોરો દીવાન લાવું તેની સામે મારા લોકો સખત વાંધો ઉઠાવશે એ હું નાણો હતો. હું એ પણ નાણો હતો કે મારું આ કાર્ય મારા ખીન રાજવી બંધુઓને પસંદ નહીં પડે. આમ છતાં હું સર પેટ્રિકને લાવ્યો, એ જ આશાએ કે અત્યારની મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં એ મને ઉપયોગી થઈ પડશે. પણ હું કહું તેની આપ ક્ષમા કરશો કે મારી ધારણા જરા પણ પાર પડી નથી. અને તેથી તેઓ જલદી અહીંથી નય એ જરૂરનું છે. આવી કમનસીબ સ્થિતિ માટે મને દિલગીરી થાય છે. પણ હું લાચાર છું. આટલા વહેલા સર પેટ્રિકની સેવાઓ મારે જતી કરવી પડી છે તેનો આપ અનર્થ નહીં કરો એવી હું આશા રાખું છું. એ કહેવાની જરૂર નથી કે હું તેમને છ મહિનાનો પગાર આપી દેવા ખુશી છું. મેં સર પેટ્રિકને કાગળ લખ્યો છે તેની નકલ આ સાથે ખીડું છું.

“આપ જાણો છો કે મારા જૂના દીવાન દરબાર વીરાવાળાની તળિયત સારી રહેતી નથી, એટલે મેં મારી દેખરેખ નીચે કામ કરવા માટે એક કાઉન્સિલ નીમવાનો વિચાર કર્યો છે.”

તે જ દિવસે ઠાકોરસાહેબે દીવાન સર પેટ્રિકને કાગળ લખ્યો, તેમાં જણાવ્યું કે,

“મારા લોકોને લાગે છે અને તેમને એવું મનાવવામાં આવ્યું છે કે તમને અહીં સરકારે મોકલ્યા છે. તેથી લોકોમાં હું જે માન ભોગવતો તે ગુમાવી બેઠો છું. વળી દિવાળીની રજાઓ નજીક આવે છે. તે પહેલાં બધા ઇન્તરા આપી દેવા જોઈએ. પરંતુ લોકોએ બહિષ્કાર કર્યો છે. લોકોએ તો રાજ્યના દાણાના વેચાણનો પણ બહિષ્કાર કર્યો છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે રાજ્યની આર્થિક પાયમાલી થવા બેઠી છે, અને રાજ્ય ઉપર ભારે આફત આવી પડી છે. રાજ્ય તરીકે રાજ્યનું તેમ જ રેવન્યનું હિત વિચારીને કોઈ પણ ભોગે આ આફતમાંથી મારે રાજ્યને ઉગારી લેવું જોઈએ. તે માટે મારી ફરજ છે કે પ્રથમ તો એક ખરા અને પ્રજાહિતચિંતક રાજ્ય તરીકે મારું સ્થાન લોકોમાં મારે સ્થાપિત કરવું જોઈએ. હું એમ કરી શકું તો જ લોકોને ભરોસો પડે અને તેમની સાથે હું સમાધાન કરી શકું અને તેમનો પ્રેમ તથા વિશ્વાસ સંપાદન કરી શકું. તમારા પહેલી ઓફિસરના કાગળ ઉપરથી જણાય છે કે તમે રાજ્યમાં ચાલતાં તોફાનોનું મૂળ કારણ મને જ માનો છે. તમારા એ આક્ષેપનો મેં ઇન્કાર કર્યો છે. પણ હું જોઈ છું કે મારું માન અને મોભો સાચવીને તમારી સાથે હું લાંબો વખત નિભાવી શકીશ નહીં. એટલે તમારે અહીંથી શી રીતે જવું એનો વિચાર કરવાનું તમારા ઉપર છેડું છે. જેમ મિત્ર તરીકે તમે આવ્યા તેમ મિત્ર તરીકે જ વિદાય થાઓ એ જોવાને હું બહુ જ ઇતેન્નર છું. તમને છ માસની મુદત માટે નોકરી ઉપર રાખવામાં આવ્યા છે. એટલે રાજ્યના તિલેરી અમલદારને હું જણાવી દઉં છું કે એ પ્રમાણે તમારો પગાર ચૂકવી દે. રેવન્યુ સેક્રેટરીને પણ ખબર આપું છું કે અને તેટલો વહેલો તમારી પાસેથી ચાર્જ સંભાળી લે.”

ઉપરનો કાગળ મળતાં જ ખીજે દિવસે રેસિડેન્ટ મિ. ગિપ્સને ઠાકોર-સાહેબને મળવા બોલાવ્યા અને જણાવ્યું કે તમે જે પગલું ભરવા માગો છો તેથી રાજ્યને અને તમને નુકસાન થશે. પણ ઠાકોરસાહેબે રેસિડેન્ટની વાત માની નહીં. એટલે તાજના પ્રતિનિધિ નામદાર વાઈસરોયના પોલિટિકલ સેક્રેટરીને ઠાકોરસાહેબનો કાગળ તેણે મોકલી આપ્યો. તા. ૨૨મી ઓક્ટોબરે એનો ધાર્યા મુજબ જવાબ આવ્યો કે રાજ્યના અને ઠાકોરસાહેબના હિત ખાતર ઠાકોરસાહેબે પોતાનો વિચાર ફેરવવો. રેસિડેન્ટે ઠાકોરસાહેબને આ સમાચાર આપ્યા એટલે એમના તો હાંજ જ ગગડી ગયા અને કેડલને દીવાન તરીકે કાયમ રાખવાની તેમણે કમ્પ્લાઇટ આપી અને તેના હાથ નીચે પોતાના બે અમલદારોને નીમી ત્રણ જણની કાઉન્સિલ બનાવવાનું કમ્પ્લાઇટ રાખ્યું.

ગિમ્સને વિચાર આવ્યો કે એકલા ઠાકોરસાહેબની તો આવું કશું પગલું લેવાની હિંમત ચાલે જ નહીં. આ અધું કારસ્તાન દરબાર વીરાવાળાનું હોવું જોઈએ. એટલે તેણે દરબાર વીરાવાળાને કાગળ લખીને રાજકોટ છોડી જવાની સલાહ આપી. દરબાર વીરાવાળાએ તા. ૨૦મી ઓક્ટોબરે પોતે રાજકોટ છોડી જાય છે એવો રેસિડેન્ટને કાગળ લખ્યો. ગિમ્સને વીરાવાળાને લખ્યું કે,

“ તમે રાજકોટ છોડવાનો વિચાર કર્યો છે એ બહુ ડહાપણભરેલું કામ છે. તમારી તબિયત જોતાં તમારે સ્થળફેર કરવાની અને પૂરો આરામ લેવાની જરૂર છે.”

આટલી સ્પષ્ટ ચેતવણી મળ્યા છતાં તા. ૨૬મી ઓક્ટોબર સુધી દરબાર વીરાવાળાએ રાજકોટ છોડ્યું નહીં. એટલે ગિમ્સને એને બહુ ધમકાવીને કાગળ લખ્યો. ત્યારે છેવટે દરબાર વીરાવાળા રાજકોટથી વિદાય થયા.

કેંડલને કાઢવાનો વિચાર ચાલતો હતો તે દરમ્યાન તા. ૧૫મી ઓક્ટોબરે શ્રી ઢેબરભાઈ એમની ૧૫ દિવસની સન્ન પૂરી કરીને જ્વેલમાંથી છૂટ્યા. કેંડલનો વિચાર કોઈ પણ રીતે શ્રી ઢેબરભાઈને સમજાવી દરબારગઢ ઉપર ચાલતું પિકેટિંગ અંધ કરાવવાનો હતો. તે માટે શ્રી ઢેબરભાઈ સાથે રૂબરૂ મળીને તેમ જ પત્રવ્યવહાર ચલાવીને તેમણે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો. છેવટે તા. ૨૬મી ઓક્ટોબરે શ્રી ઢેબરભાઈએ કેંડલને લખી નાખ્યું કે અમારે માત્ર એટલું જ જોઈએ છે કે જાહેર લિલામ અથવા તો ખાનગી વાટાઘાટોથી રાજ્યે ધનરા આપવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ. જ્યારે જ્યારે આ જાતની ખાતરી રાજ્ય તરફથી મને મળી છે, ત્યારે ત્યારે તમે સ્વીકાર કરશો કે દરબારગઢ ઉપરથી ચોકી ખસેડી લેવામાં મેં વિલંબ કર્યો નથી. હજી પણ તમે મને જણાવો કે તમારા ખાનગી કાગળમાં જે લખેલું છે તે અધિકારની રૂએ આપેલી ખાતરીની ખરોખર છે, તો ચોકી ખસેડી લેવામાં મને વાંધો નથી. આનો જવાબ ખીજે દિવસે કેંડલ તરફથી એવો મળ્યો કે તમને પૂરેપૂરી નોટિસ આપ્યા વિના ખાનગી વાટાઘાટોથી કે જાહેર લિલામથી ધનરા આપવાનો પ્રયત્ન નહીં કરવામાં આવે. એટલે રાજ્યની ઓફિસો અને દરબારગઢ ઉપરથી ચોકી ખસેડી લેવામાં આવી. કેંડલની શ્રી ઢેબર સાથેની આ વાટાઘાટ એમનું રહેવાનું નક્કી નહોતું થયું તે દરમ્યાન ચાલેલી, પણ તા. ૨૬મી ઓક્ટોબરે ઠાકોરસાહેબે કેંડલ અને ખીજા બે અમલદારોની કાઉન્સિલ નીમવાનું જાહેર કર્યું. ત્યાર પછી કેંડલે મળ્યાત હાથે કામ લેવાનું શરૂ કર્યું. ખીજા તરફથી દરબાર વીરાવાળાને જવું પડ્યું તેથી લોકોમાં પણ

ઉત્સાહ ફેલાયો અને કોંગ્રેસને પહોંચી વળવા તેઓ કટિબદ્ધ થયા. ગામડાંઓમાં પણ સભાઓ અને સરઘસો નીકળવા માંડ્યાં તથા રાજ્યના અલિખિત પોકારો થવા માંડ્યાં. કોંગ્રેસની નીતિ એવી હતી કે શહેરને પહોંચી વળાશે પણ લડતની હવા ગામડાંમાં ન ફેલાવી જોઈએ. તેણે સૂચનાઓ આપી દીધી કે આવી સભાઓ અને સરઘસો લાડીમારથી વિખેરી દેવાં અને પરિષદના કોઈ સ્વયંસેવકો ગામડે આવે તો તેમને મારીઝૂડીને કાઢી મૂકવા. ફોજદારે મોટર લઈ ગામડે ગામડે ફરવા માંડ્યું અને રાજકોટથી આવતી સૂચનાઓનો અમલ બરાબર કરવાની ગામના પસાયતાઓ અને પોલીસને તાકીદ આપવા માંડી. આ અરસામાં એક નિર્દોષ ખેડૂતનું ખૂન થયું. ખૂનીનો પત્તો લાગ્યો નહીં. પ્રગ્નને શંકા ગઈ કે રાજ્યના નોકરિયાતનો હાથ છે. રાજકોટના આગેવાનો તથા સ્વયંસેવકોએ આ શકીદ થયેલા ખેડૂતનું રાજકોટથી તે તેના ગામ સુધી ભારે મોટું સરઘસ કાઢ્યું. આ ખૂનના સમાચાર જાણી ગામડાં કકળી ઊઠ્યાં અને રાજ્ય ઉપર દ્રિટકાર વરસાવવા લાગ્યાં. ગામડાંમાં પણ જુદા જુદા મહાલના ખેડૂતોનાં સંમેલન થવા માંડ્યાં અને ચળવળ વધુ ને વધુ જોર પકડવા માંડી. છેવટે તા. ૯મી નવેમ્બરે શ્રી દેવરભાઈને ફરીથી પકડવામાં આવ્યા. જે દિવસે તેઓ પકડાયા તે દિવસે આખા રાજકોટની પ્રગ્નમાં એટલો ઉત્સાહ વ્યાપ્યો કે લોકો ટોળે વળી રાજ્ય સામે પોકારો કરવા લાગ્યા. દરરોજ જ્યાં સભા થતી ત્યાં સભા થઈ. સભાના આગેવાનને પકડે અને લોકોને વિખેરી નાખવામાં આવે. તે માટે અગિયાર વખત લાડીચાર્જ કરવા પડ્યા. એમ કહીએ તો ચાલે કે તે આખો દિવસ રાજકોટમાં લાડીચાર્જ ચાલ્યો. તા. ૧૧મી નવેમ્બરે કાઠિયાવાડ પ્રગ્નમંડળના આશ્રય નીચે મુંબઈમાં એક જાહેરસભા થઈ. તેમાં ભાષણ આપતાં સરદારે જણાવ્યું કે,

“ ગઈ કાલે સવારે રાજકોટના સમાચાર વાંચ્યા અને હું નાચી ઊઠ્યો. ગઈ કાલ સવારથી હું તો રસના ઘૂંટડા પીતો થઈ ગયો છું. રાજકોટમાં જે કાંઈ બન્યું તે ઉપરથી મને લાગ્યું કે ખરેખરી લડતનાં પગરણ હવે મંડાયાં ખરાં. સત્તા પચાવવાનું પૂરેપૂરું મૂલ્ય નથી આપ્યું ત્યાં સુધી કદી સત્તા મળી નથી તોપણ તે ગુમાવાઈ નથી. રાજકોટની પ્રગ્ન આજે થોડુંક લઈને રાજ થઈ નથી, તો રાજકોટના ખેડૂતોએ જે આશાઓ બાંધી છે તે કઈ રીતે પૂરી થવાની હતી ?

- “ જોશમાં મોતની સન્ન પામેલા કેદીઓને ફાંસી દેવાને માટે કેદીઓમાંથી જ કેટલાકને ફાંસિયાઓ તરીકે પસંદ કરવામાં આવે છે. ફાંસી આપવા માટે તેમને પાંચેક રૂપિયા મળે છે, અને થોડાક દિવસની સન્ન માફ થાય છે. બરાબર આવા જ કોઈ માણસો રાજકોટ રાજ્યે રાખ્યા લાગે છે. બાર કલાકમાં તેમણે

રાજકોટની પ્રજાના વાંસા પર અગિયાર અગિયાર લાડીમાર વરસાવ્યા. સંખ્યાબંધ બહેનોનાં માથાં ફૂટ્યાં. સંખ્યાબંધ માણસો બેભાન બન્યા, અનેક ધવાયા અને લોહીની છાળો ઊડી. રાજકોટના આ રાક્ષસી રાજ્યનો પ્રજાએ સામનો કર્યો. એમાં રાજકોટની પ્રજા હારી નથી કે હારી નથી. તેથી જ તમે એમને મુબારકબાદી આપવાને આવી જંગી સભામાં ભેગા મળ્યા છો.

“ રાજકોટમાં એક પણ માણસ રાજ્યની તરફ નથી. કેટલા દિવસ લાડીઓ મારશે? એક દિવસ, બે દિવસ, ત્રીણે દિવસે તો રાક્ષસના હાથ ભાગી જ જવાના છે. લાડી મારનારને કોઈ સામે પથ્થર મારે, લાડી મારે, ગાળ દે, તો તેની અંદર રહેલો રાક્ષસ વીકરે છે. પણ સામે થયા વિના માર સહન કરે તો તેનામાં પણ ઈશ્વરી ભાવ પેદા થાય છે. આ જ સત્યાગ્રહનું રહસ્ય છે.

“ રાજકોટના આ સિતમો દ્વારા માત્ર રાજકોટનું જ નહીં પણ આખા કાઠિયાવાડનું કોકડું અપાટાબંધ ઊકલી રહ્યું છે. રાજકોટના પ્રજાને ઉપર પડેલી સોટીઓ રાજકોટના સિંહાસન ઉપર જ પડી છે. એક દિવસ એવો આવશે કે રાજકોટનો રાજા પ્રજાને નમનો આવશે ને આંસુ સારશે. તે વખતે રાજકોટની બહેનો ઉપર જેણે લાડીઓ વીંઝાવરાવી હશે તે તો પોતાને રસ્તે પડી ગયો હશે. જ્યારે પ્રજા પાસે સત્તા આવશે ત્યારે એને રાજકોટની હદમાં દાખલ થવાનો પણ અધિકાર રહેશે નહીં. કેંડલે એક નિવેદન બહાર પાડ્યું હતું તેનો અર્થ હું સ્પષ્ટ કરું છું. તેણે જણાવ્યું હતું કે, ‘એક ગૃહસ્થ સંમત ન હતા.’ તે ગૃહસ્થ તો જેલમાં બેઠા છે. કેમ કે તે એકડો હતો. ખીન બધા મીંડાં હતા. ‘બહારથી દોરીસંચાર કરનાર’ એટલે હું. પણ હું એને કહું છું કે મારા વિના રાજકોટનું કોકડું કદી પણ ઊકલનાર નથી. શું શું કરવાનું છે, તે હું બતાવી આપીશ. બહારનો તો હું નથી, પણ પાંચ હજાર માર્છલ દૂરથી આવેલો તે છે, જેને આખરે જવાનું છે. રાજકોટ એટલે શું? રાજકોટમાં તો લાખાણરાજે રાજ્ય કર્યું છે અને કબા ગાંધીએ દીવાનપદાં ભોગવ્યાં છે. એ રાજકોટમાંથી આખરે ગુમાવી ઘેર જવું પડશે. મૂડી નેટલું રાજકોટ આખા હિંદને હલાવી નાખશે અને ઠાકોરની શુદ્ધિ ઠેકાણે લાવશે. હિંદના રાજ્યો સાવચેત થઈ નહય. ઉપરી સત્તાને જેરે તેઓ કહતા હોય તો તેઓ નાણી લે કે એ ઉપરી સત્તા વચ્ચે પડશે તો તેના પણ સાંઘા ઠીલા થઈ જવાના છે.

“ રાજકોટની પ્રજાને મારી એક જ સલાહ છે કે રાજ્યના એક પણ અધિકારી સાથે, રાજ્યના એક પણ નોકર સાથે કે ખુદ રાજા સાથે કોઈ પણ નતનો જરા પણ સંબંધ રાખશો નહીં. દરબારગઢમાં દાવા ચાલતા હોય કે રાજ્ય સાથે ખીજ કોઈ પણ લેવાદેવા હોય તો બધું અત્યારે જવા દેજો. રાજકોટમાંથી અહણ કાઠીને રનાન કરીને આપણે રાજકોટમાં પ્રવેશ કરીશું ત્યારે એ બધાંની પતાવટ નિરાંતે કરીશું. ખુદ રાજકોટના ઠાકોર કેડલને લઈને ગામની ગલીઓમાં મોટરમાં ફરવા નીકળે કે સવારીઓ કાઢે, પણ તેમને નેવા જશો નહીં. ઘરનાં બારણાં બંધ કરીને બેસજો. રાજકોટની પ્રજા પાસે આ એક જ મહાન મંત્ર છે. દરબારગઢ ઉપર પિકેટિંગ કરવું પડે તેમાં રાજકોટની પ્રજાની શોભા નથી. કાઠિયાવાડીઓને મારી એક વિનંતી છે કે હમણાં ક્યાંય ખીજે

ધ્યાન લગાડશે નહીં. પહેલું રાજકોટનું કોકડું ઉકેલવા દો. પછીથી તમારાં કોકડાં વધારે સહેલાઈથી ઊકલી જશે. આ સંગ્રામનો ફેંસલો તો ત્યારે જ થશે જ્યારે આપણે માગી રહ્યા છીએ તે બધું જ મળશે.

“રાજકોટ કાઠિયાવાડનું કેન્દ્ર છે. કાઠિયાવાડનું સત્ત્વ રાજકોટમાં છે. તે કાઠિયાવાડનું નાક છે. રાજકોટના સંગ્રામમાં કાઠિયાવાડની ઇજ્જતનો સવાલ છે. આઠ કરોડની ગુલામીના બંધન તોડવાની લડત ત્યાં લડાઈ રહી છે.”

ત્યાર પછી તા. ૨૧-૧૧-૩૮ના રોજ અમદાવાદમાં એક બહેરસભા થઈ, તેમાં વ્યાખ્યાન આપતાં સરદારશ્રીએ કહ્યું :

“તમે બધાં આજે મારી પાસેથી રાજકોટની લડતનો ઇતિહાસ સાંભળવા ભેગાં થયાં હશો. હું ઘણાંયે વરસોથી કાઠિયાવાડનું કોકડું ઉકેલવા પ્રયત્ન કરતો હતો અને અનેક વખત નિરાશા પણ અનુભવી હતી. કારણ ક્યાં પગ મૂકવો એની સૂઝ પડતી નહોતી. મને એક આદત પડી ગઈ છે કે એક વાર પગ મૂક્યો ત્યાંથી પાછા ન હોવું. જ્યાં પગ મૂકીને પાછા ફરવું પડે એમ હોય ત્યાં પગ મૂકવાની મને આદત નથી. બાકી રાજકોટ તો એ રાજ્ય છે કે જ્યાં કબા ગાંધીએ દીવાનગીરી કરી છે, અને જેના પુત્રે દુનિયાભરમાં હિંદને ઓળખાવ્યું છે. એણે આપણને સ્વમાનના પાઠ ભણાવ્યા છે. એ કાઠિયાવાડનું ઋણ કઈ રીતે ચૂકવાય એનો વિચાર કરતાં મેં ઘણાં ઉન્નગરા પણ કર્યાં છે. છેવટે ઈશ્વરની દયા થઈ છે. ઈશ્વરે તે ઋણ ટાળવાનો રસ્તો બતાવ્યો છે. કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદના મંત્રી શ્રી ટેબરભાઈએ ‘જન્મભૂમિ’માં પાંચ લેખ લખ્યા અને મને મોકલીને કહ્યું કે રસ્તો બતાવો. મેં તેમને કહ્યું કે હવે લેખ લખ્યે દહાડો નહીં વળે. તમે પ્રજાની નાડીપરીક્ષા કરી છે. બાકી હું કંઈ એજન્સીને અરજીઓ કરવામાં માનતો નથી. આજે રાજ અને પ્રજા સર્વોપરી સત્તાના મોં સામે નેઈને બેઠાં છે. પણ ખરી સર્વોપરી સત્તા એ કાંઈ ઉપરની સરકાર નથી. ખરી સર્વોપરી સત્તા એ તો તમારી પ્રજા છે. તમે બીજી આશા રાખતા હો તો તમારો બંધો હિસાબ ખોટો પડવાનો છે. આ રાજ્યોની લડતોનો ફેંસલો એક જ રીતે થઈ શકે. રાજ્યોએ પ્રજા માટે તેવું રાજ્યતંત્ર આપવું જ પડશે. રાજ્ય કેવું કરવું અને કેમ કરવું, અને કાયદા કેમ ઘડવા ને કેમ નહીં, એ કામ કેંડલનું કે ગિપ્સનનું નથી, તેમ કરવાનો તેમને અધિકાર નથી. રાજ કેમ કરવું એ માટે તો રાજકોટની પ્રજાને પૂછવું પડશે. જે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ આજે જેલમાં પડ્યા છે, તેમને પૂછવું પડશે. અત્યારે રાજકોટમાં નવો ગોરો દીવાન આણવામાં આવ્યો છે. એ આપણા દેશમાં બહુ રહી ગયેલો છે. આવ્યો ત્યારથી તેણે ઓર્ડિનન્સો કાઢવા માંડ્યા છે. અને લોકોએ તે તોડવા માંડ્યા છે. નવો દીવાન કહે છે કે અમે પ્રજાને રાજકારભારમાં વધારે હિરસો આપવા તૈયાર છીએ. પણ અમારે એ ગંદવાડામાં હિરસો શું કામ નેઈએ ? અમારે તો જમીન સાફ કરવી છે. એ તાપને એટલો તપવી બતાવવો છે કે જેથી એ ગંદવાડો સુળગી નય. એ નવો દીવાન કહે છે કે રાજકોટની લડતમાં હું દોરીસંચાર કરી રહ્યો છું. હું કહું છું કે તું ગમે તેટલો જિયોનારો થાય તોપણ મારા વિના તારું કોકડું ઊકલનાર નથી. આ કંઈ બચ્ચાના ખેલ નથી. જે તમારી કડક

દમનનીતિ ઉપર આશાઓ બાંધશો, પ્રજામાં ભંગાણ પાડવાની આશા બાંધશો, તો બોતેર વર્ષની ઉંમરે બંધી આબર ગુમાવીને ઘેર જશો. તમે આ દેશમાં બહુ મુલ્સદીગીરી કરી છે. હું કંઈ મુલ્સદી નથી. હું તો એક ખેડૂત છું. મારી પાસે તો બહુનું એક જ ઓસડ છે. કોઈ દીવાનની તાકાત નથી કે પ્રજાની મરજી વિરુદ્ધ કંઈ કરી શકે.”

દેખરભાઈના પકડાયા પછી સરદારે પોતાની દીકરી મણિબહેનને તા. ૧૧મી નવેમ્બરે રાજકોટ મોકલ્યાં. તેમણે ગામડે ગામડે ફરીને ખેડૂતોને ખૂબ હિંમત આપવા માંડી અને લડતનો જોસ ટકાવી રાખ્યો. તેમનો તાપ રાજ્યથી ન છૂટવાયો એટલે તા. ૫મી ડિસેમ્બરે તેમને પકડ્યાં. તેમની ધરપકડના સમાચાર બહાર પડતાં જ અમદાવાદથી શ્રી મૃદુલાબહેન રાજકોટ જવા તૈયાર થયાં. તેમનાં માતૃશ્રી શ્રી સરલાદેવી રાજકોટનાં છે, એ નાતે રાજકોટની લડતમાં ભાગ લેવાનો પોતાનો અધિકાર છે એવો તેમનો દાવો હતો. પણ રાજ્યે તો સ્ટેશન ઉપરથી જ તેમને ગિરફતાર કરી દીધાં.

લડતનું જોર દિનપ્રતિદિન વધતું જતું હતું. એટલે કાલિયાવાડના બીજા રાજ્યો તથા દીવાનોને એમ લાગતું હતું કે સમાધાન થઈ જાય તો સારું. ભાવનગરના દીવાન શ્રી અનંતરાય પટ્ટણીને આ જશ ખાટવાનું મન થઈ આવ્યું. તેમણે દરબાર વીરાવાળાને રાજકોટ બોલાવ્યા અને તેની સાથે તેઓ ઠાકોરસાહેબને મળ્યા. પણ રેસિડેન્ટ મિ. ગિલ્સન તો એવું ઇચ્છતા હતા કે દરબાર વીરાવાળાએ રાજકોટમાં પગ મૂકવો જોઈએ નહીં. એટલે તા. ૨૫-૧૧-૩૮ના રોજ દરબાર વીરાવાળાને કાગળ લખીને જણાવ્યું કે તમે રાજકોટ આવ્યા છો એ જાણીને મને આશ્ચર્ય થાય છે. શ્રી અનંતરાય પટ્ટણીને તમને મળવું હતું તો તમને ભાવનગર બોલાવવા હતા. અથવા તમને મળવા તેમણે નટવરનગર (દરબાર વીરાવાળાનું વતન) જવું હતું. મેં તમને સલાહ આપી છે છતાં તમે રાજકોટ શું કામ આવ્યા? પણ વીરાવાળા તો રાજકોટ આવ્યા પછી પોતાની તબિયત મુસાફરી કરવા જેવી નથી એમ કહી રાજકોટમાં રોકાયા. એટલે ગિલ્સને તેમને કહ્યું કે તમારે ઠાકોરસાહેબને તો ન જ મળવું. છતાં વીરાવાળા રાજમહેલમાં ગયા એવી ખબર પડતાં જ પોલિટિકલ એજન્ટ મિ. ડેવીએ એમને તા. ૨૬-૧૧-૩૮ના રોજ લખ્યું કે રાજકોટમાં કોઈને નહીં મળવાની ખાતરી આપ્યા છતાં તમે રાજમહેલમાં ગયા છો એવું સાંભળીને મને આશ્ચર્ય થાય છે. હું આશા રાખું છું કે તમે પૂરેપૂરા સાગ્ન થઈ ગયા હશે અને આવતી કાલે નટવરનગરની મુસાફરી કરતાં તમને કશી અડચણ નહીં આવે.

વીરાવાળાની રેસિડેન્સીના અમલદારો આગળ કેવી સ્થિતિ હતી તે ખતાવવા પૂરતો જ આ વસ્તુનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. બાકી ઠાકોરસાહેબ વીરાવાળાને પૂછ્યા વિના કશું કરી શકે એમ નહોતા. દરબાર વીરાવાળા પણ સમાધાન થાય એ માટે ઇન્ટેન્ડન્ટ હતા અને સમાધાન કરવું તો તે સરદાર સાથે જ થઈ શકશે એમ તેઓ માનતા હતા. તે ઉપરથી શ્રી અનંતરાય પટ્ટણી તથા દરબાર વીરાવાળા ઠાકોર સાહેબને મળ્યા. ઠાકોર-સાહેબની ઇચ્છા કેઈ પણ રીતે સમાધાન કરવાની જણાઈ એટલે શ્રી અનંતરાય ગાંધીજીને મળવા વર્ધા ગયા. સમાધાન ક્યા ધોરણ ઉપર થાય તે પ્રશ્નને માન્ય થઈ શકે એ વિષેનો મુસદ્દો ગાંધીજીએ કરી આપ્યો. તે લખીને શ્રી અનંતરાય અમદાવાદમાં સરદારને મળ્યા. અને પછી રાજકોટ જઈ ઠાકોરસાહેબને તથા દીવાન સર પેટ્રિક કેંડલને તેઓ મળ્યા. ઠાકોર-સાહેબને એ મુસદ્દો માન્ય હતો. તે ઉપરથી એવું નક્કી થયું કે કેંડલે સરદારને મુંબઈમાં મળવું. તે પ્રમાણે શ્રી અનંતરાયે તા. ૨૯મી નવેમ્બરના રોજ કેંડલની મુલાકાત સરદાર સાથે મુંબઈમાં ગોહવી, અને બધું લગભગ નક્કી થયું. પણ કેંડલને તથા રેસિડેન્સીને આવું સમાધાન થાય એ ગમતું નહોતું, એટલે તા. ૯મી ડિસેમ્બરે કેંડલની સહીથી એક જાહેરનામું બહાર પાડવામાં આવ્યું, તેમાં ૧૪૪મી કલમનો અમલ એ મહિના વધુ લંબાવવામાં આવ્યો. બીજા જાહેરનામામાં જણાવવામાં આવ્યું કે,

“ ઠાકોરસાહેબે જમીનમહેસૂલમાં ઘટાડો કર્યો છે અને ઘણા ઇન્ટરા રફ કર્યા છે. છતાં ચળવળ ચાલુ રહી છે તે જોઈને અમને દિલગીરી થાય છે. રાજ્યના વહીવટમાં પ્રશ્નને વધારે હિરસો મળે તેમ કરવા પણ તેઓ રાજ છે. અને તે માટે તેમણે કેટલાક ફેરફાર કરવાનું નક્કી કર્યું છે. પ્રતિનિધિ સભા પ્રશ્ન તરફથી ચૂંટવામાં આવશે અને રાજ્યનાં લોકહિતકારી ખાતાં એ સભાને જવાબદાર પ્રધાનને સોંપવામાં આવશે. નવી પ્રતિનિધિ સભા રાજ તથા પ્રશ્નના હિતમાં કામ કરશે. ઠાકોરસાહેબે અમલદારો અને બિનઅમલદારોની એક કમિટી નીમવાનું પણ મંજૂર કર્યું છે. તે કમિટી જમીનમહેસૂલ પ્રશ્ન ઉપર વધારે યોગ્ય ન થાય પરંતુ રાજવહીવટના ખર્ચને પહોંચી વળવા જેટલું જ હોય એવી રીતે તેમાં ઘટાડો કરશે. રૈયત ઉપરના કરનો બોલને ઓટિશ હિંદ કરતાં વધારે નહીં રાખવામાં આવે. ઠાકોરસાહેબને દિલગીરી થાય છે કે ચળવળ ચાલુ રહેવાથી પ્રશ્નને આર્થિક નુકસાન થાય છે, અને વેપારીઓને પણ નુકસાન ભોગવવું પડે છે.”

જે ધોરણ ઉપર સમાધાન કરવાની વાત કેંડલ સાથે થઈ હતી, તેને બદલે રાજ્ય તરફથી ઉપરની મતલબનું જાહેરનામું નીકળ્યું એ જોઈ સરદારને બહુ નવાઈ લાગી. એટલે એના જવાબમાં તા. ૧૦મી ડિસેમ્બરના રોજ એમણે નીચે પ્રમાણે નિવેદન બહાર પાડ્યું :

Gandhi Heritage Portal

“રાજકોટમાં ચાલતી હડત વિષે રાજકોટ રાજ્ય તરફથી જે નહરનામું ખહાર પડ્યું છે તે જોઈને મને દુઃખ સાથે આશ્ચર્ય થાય છે. મને એમાં વિશ્વાસભંગ થયેલો લાગે છે. નીચેની હકીકત ઉપરથી એ વસ્તુ સ્પષ્ટ થશે.

“સર પેટ્રિક કેંડલ તા. ૨૬મી નવેમ્બરે મને મળ્યા તે પહેલાં ઠાકોરસાહેબ તરફથી કાઠવાના નહરનામાનો નીચેનો મુસદ્દો તેમની સમક્ષ હતો :

“પોતાને થયેલા અન્યાયો દૂર કરવા માટે લોકોને સવિનય ભંગનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે અને તેને અંગે જે હાડમારીઓ તેમને વેઠવી પડી છે તે જોઈ મને દુઃખ થાય છે. હું જોઈ શક્યો છું કે ખરી રીતે કે ખોટી રીતે પણ મારા રાજ્યમાં ચાલતી ચળવળ એટલી લોકપ્રિય થઈ પડી છે કે તેની હું અવગણના કરી શકું નહીં. એ વસ્તુની પણ હું નોંધ લઉં છું કે આ ચળવળે આખા હિંદુસ્તાનનું અને ઇંગ્લંડનું પણ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. પોતાનાં જે કૃત્યોને લોકો નિર્દોષ માને છે તે સારું તેમને જેલમાં પૂર્યા કરવાનું કોઈ પણ રાજ્યને પોસાય નહીં. તેથી મેં નક્કી કર્યું છે કે નહર માફી આપી દઈ સવિનય ભંગના સંઘર્ષ કેદીઓને મુક્ત કરવા, તેમના દંડ માફ કરવા અને સંઘર્ષો દમનકારી પગલાં પાછાં ખેંચી લેવાં.

“આ ઉપરાંત હું નીચેના માણસોની એક કમિટી નીમું છું, જેના પ્રમુખ તરીકે મારા દીવાન સર પેટ્રિક કેંડલ કામ કરશે. આ કમિટી દેશ સભ્યોની હશે જેમાંના સાત પરિષદના સભ્યો હશે. તેમની પસંદગી સરદાર વલ્લભભાઈ કરશે. જે સભ્યો રાજ્યના અમલદારો હશે. અને તેમની નિમણૂક સમિતિના પ્રમુખ કરશે. આ કમિટીએ સુધારાની એક યોજના ઘડી કાઢવાની છે. એ યોજનામાં શહેનશાહ પ્રત્યેની મારી ફરજો તથા રાજ તરીકેના મારા વિશેષ અધિકારોની સાથે સુસંગત થાય એવી રીતે લોકોને વધારેમાં વધારે વિશાળ સત્તાઓ આપવામાં આવશે. અમારી એવી પણ ઇચ્છા છે કે અમારું ખાનગી ખર્ચ નરેન્દ્ર મંડળે ઠરાવ્યું છે તે પ્રમાણે રાજ્યની આવકના દસમા ભાગ જેટલું અમારે મર્યાદિત કરી નાખવું. મારી પ્રવૃત્તિ હું વિશેષ-ખાતરી આપવા ઇચ્છું છું કે સદરહુ કમિટી જે યોજના રજૂ કરશે તેનો હું સંપૂર્ણ રીતે અમલ કરીશ. આ કમિટીને જરૂરી પુરાવા લેવાની સત્તા હશે. તેમણે યોજના ઘડીને ૧૫-૧૨-૩૮ પહેલાં મારી આગળ રજૂ કરવાની છે.”

“નહરનામાનો ઉપરનો મુસદ્દો ઠાકોરસાહેબ અને સર પેટ્રિક કેંડલને માન્ય હતો. એ સાબિત કરવા મારી પાસે પુરાવો છે. પણ સર પેટ્રિક કેંડલને કેટલીક શંકાઓ હતી તે તેમણે લખેલી છે. તે અસલ લખાણ મારી પાસે છે. તેમણે નીચેના મુદ્દા ઊભા કર્યા હતા :

૧. નહરનામાંના પ્રાસ્તાવિક ભાગની ભાષા.
૨. કમિટી પોતાનું કામ ચલાવતી હોય તે દરમિયાન ચળવળ બંધ કરવાની ખાતરી આપવામાં આવે. આ ખાતરી લેખી હોવાનું જરૂરી નથી.
૩. દીવાન જે રાજ્યનો પગારદાર નોકર છે, તે સિવાયના કમિટીના ખીજ સભ્યો રાજ્યની રૈયત પૈકીના હોવા જોઈએ.

૪. કમિટી જે સુધારા સૂચવે તેને ઠાકોરસાહેબે, ભલે તે ઔપચારિક હોય, પણ સંમતિ આપવી નેઈએ.

“અમારી મુલાકાત થઈ તે પહેલાં સર પેટ્રિક કેંડલ સાથે સ્પષ્ટ સમજૂતી થઈ હતી કે, આ મુસદ્દો આખો ન સ્વીકારવામાં આવે તો અમારા મળવાનો કશો અર્થ નથી. તેમણે જિભા કરેલા મુદ્દાઓની બાબતમાં તેમણે પોતે જ કહ્યું હતું કે એ વિષે જે મને સંતોષ નહીં થાય, તો તેઓ એ જતા કરવા તૈયાર હશે.

“પણ જ્યારે અમે મળ્યા ત્યારે મેં જોયું કે આખી પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ હતી. આ ફેરફાર થવાનાં કારણો હું જાણતો નથી. અમારી મુલાકાતમાં સર પેટ્રિકે કહ્યું કે રાજના વિશેષ અધિકારનો અર્થ નક્કી થવો નેઈએ. તેમણે એવું પણ સૂચન કર્યું કે સમાધાનમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની વાત ન આવવી નેઈએ, જ્યારે આખો મુસદ્દો જવાબદાર રાજ્યતંત્ર ધ્યાનમાં રાખીને જ ઘડવામાં આવ્યો હતો. જેકે એ વસ્તુ કમિટી ઉપર છોડવામાં આવી હતી પરંતુ સર પેટ્રિક કેંડલ તો કમિટીની સત્તા મર્યાદિત કરી નાખવા માગતા હતા. તેથી મારા કશા દોષ વિના અમારી મુલાકાત અધૂરી રહી. પરંતુ પાંચ કલાકની વાતો પછી સર પેટ્રિકે કહેલું કે આપણે મિત્રો તરીકે છૂટા પડીએ છીએ. પણ દરબાર તરફથી આ ખીન્દું જાહેરનામું બહાર પડ્યું છે તેને હું મૈત્રીનું કૃત્ય ગણતો નથી. હું તો રાજ આશા રાખતો હતો કે કંઈક સારા સમાચાર સાંભળવાના મળશે અને રાજ્યમાં ચાલતું દમન જે અનિવાર્ય નથી, તેનો અંત આવશે તથા રાજકોટમાં ઉત્ખવળ ભવિષ્યનો ઉદય થશે. હું સર પેટ્રિકને ખાતરી આપવા માગું છું કે તેઓ પોતાની દમનનીતિથી લોકોના જીવસાને કચડી નાખી શકશે નહીં. છેવટે પ્રજાનો કબ્જો જ ખરો થવાનો છે. તેઓ પ્રજાને ઓળખતા નથી. છેવટે તેઓ પરદેશી છે. પોતાની મર્યાદાઓ તેમણે સમજવી નેઈએ. ઠાકોરસાહેબ જેમને વિષે મને માનવાને કારણ છે કે તેઓ આ લડતનો અંત લાવવાને આતુર છે, તેમના પ્રજા સાથેના સંબંધો તેઓ કડવા ન બનાવે. પણ સર પેટ્રિક તો સત્તી નોકરીના અમલદાર તરીકે પોતાને રાજકર્તા પ્રજાના પ્રતિનિધિ માને છે. અને એ રીતે ઠાકોરસાહેબની ઇચ્છાઓનો વફાદારીથી અમલ કરવાને બંધાયેલા એક નોકર બનવાને બદલે ઠાકોરસાહેબનો અધિકાર પોતે જ પચાવી પાડે છે.”

આનો જવાબ સર પેટ્રિક કેંડલે નીચે પ્રમાણે આપ્યો :

“અમારી મુલાકાત તદ્દન ખાનગી રાખવામાં આવી હતી એટલે તેમાં થયેલી ચર્ચામાં હું જિતરવા માગતો નથી. પરંતુ શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે એક નિવેદન બહાર પાડ્યું છે અને ઠાકોરસાહેબના જાહેરનામાને તેઓ વિશ્વાસભંગ કહે છે તેથી હકીકત રજૂ કરવાનું આવશ્યક થાય છે. મને પૂછ્યા વિના તેમ જ મારી જાણ બહાર પડેલા રાજ્યના એક દીવાન સમાધાન કરવાના મૈત્રીભર્યા ઇરાદાથી આ બાબતમાં વચ્ચે પડ્યા. તેઓ ઠાકોરસાહેબનો કાગળ લઈને વર્ધા તથા અમદાવાદ ગયા. અને અમદાવાદથી સમાધાન માટે એક મુસદ્દો લઈ આવ્યા. આ મુસદ્દો મને આપવામાં આવ્યો નહોતો પણ મેં તેના મજદૂરની કાચી નોંધ પેનસિલથી કરી લીધી હતી. રાજકોટ દરબારને માન્ય ન થઈ શકે એવા કેટલાક મુદ્દાની મેં નોંધ કરી. પછી શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલને મળવાનું મને સૂચવવામાં

આવ્યું. એ મુલાકાતની પણ મેં માગણી કરી નહોતી, પણ મારે મુંબઈ જવાનું જ હતું એટલે પેલા દીવાને ટેલિફોન કરી શ્રી વલ્લભભાઈ સાથે મારી મુલાકાત ગોઠવી.

“મને એવું જરા પણ સૂચવવામાં આવ્યું નહોતું કે રાજકોટ દરબાર આ મુસદ્દો સ્વીકારવાને બંધાયેલા હતા. જે ઉઠાવેલા મુદ્દા વિષે શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલને વાંધા હશે તો એ મુદ્દાઓ હું જતા કરીશ એવી પણ વાત થઈ નહોતી.

“મેં તો તરત જ પૂછેલું કે શ્રી વલ્લભભાઈ સૂચવે છે એવી કમિટી જે નીમવામાં આવે તો રાજના અધિકાર કેટલા રહેશે? એ મુલાકાત ખાતગી હોવાથી શ્રી વલ્લભભાઈએ જે શબ્દો કહ્યા તે અહીં ઉતારવાનું મને ગમતું નથી, છતાં મારે તે ઉતારવા પડે છે. તેમના શબ્દો એ હતા કે રાજ આવકના દસ ટકાનો જમીનદાર થઈ રહેશે. એટલે કે જમીનદાર તરીકે તેને આવકનો દસ ટકા ભાગ મળશે. અને રાજ તરીકે તેનું અમુક ગૌરવ જળવાશે તે ઉપરાંત તેને કશા અધિકાર રહેશે નહીં.

“ઠાકોરસાહેબે અડવાડિયા પછી પોતાની પ્રજા પ્રત્યે જે નહરનામું બહાર પાડ્યું છે અને રાજ્યમાં અમુક સુધારા દાખલ કરવાનો પોતાનો ઇરાદો નહર કર્યો છે તેમાં શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ સાથે થયેલી ચર્ચાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. કારણ તેની સાથે એને કશો સંબંધ નહોતો. શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ એમ કહે છે કે મારી સાથે તેમને થયેલી વાતચીતને લીધે રાજને પોતાની પ્રજાને કશું કહેવાનો અધિકાર નથી. એ વસ્તુ માન્ય થઈ શકે એવી નથી.”

સરદારે સર પેટ્રિક કેંડલને નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો :

“મારા નિવેદનનો સર પેટ્રિકે જે જવાબ આપ્યો છે તે હું ધ્યાનપૂર્વક વાંચી ગયો છું. તેમાંથી બે વસ્તુઓ સ્પષ્ટ તરી આવે છે. ઠાકોરસાહેબે બહાર પાડવાના નહરનામાનો મુસદ્દો નેચાનું તે કબૂલ કરે છે. એની નક્કલ એમણે ન કરી લીધી તો એ એમનો દોષ હતો. તેની નોંધ કરી લીધાનું તે પોતે કબૂલ કરે છે તેમ કેટલાક મુદ્દા જેને વિષે મારી પાસેથી તેમને વિશેષ ચોખવટ કરાવવી હતી તે નોંધી લીધાનું પણ પોતે કબૂલ કરે છે. તેમના જવાબ ઉપરથી જણાય છે કે આ મુસદ્દો જે ગાંધીજીએ તૈયાર કરેલો હતો અને જે મેં માન્ય રાખ્યો હતો તે સ્વીકારી લેવાને ઠાકોરસાહેબ બંધાયેલા હતા. એમ ન હોય તો તેમણે એ મુસદ્દો નેચો, એનું ટાંચણ કરી લીધું અને મારી સાથે ચર્ચાવાના મુદ્દા ઉતારી લીધા તેનો ખાતે શો અર્થ થઈ શકે? એટલો જ અર્થ થઈ શકે કે તેમણે જે મુદ્દા કાઢ્યા હતા તે બાદ રાખતાં આખો મુસદ્દો તેમને પણ માન્ય હતો. શું ઠાકોરસાહેબના શબ્દોની કશી કિંમત નથી? શું સર પેટ્રિક એક દીવાન તરીકે પોતાના રાજની ઇચ્છાની અવજા કરી શકે? જે રાજકોટની પ્રજા ઠાકોરસાહેબનાં વચનોનો અમલ થાય એ જેવાનો પોતાનો ધર્મ માને તો તેઓ શું કહેશે? મારે એ સાબિત કરવાનું પ્રસ્તુત નથી કે જે ત્રણ મુદ્દાઓ તેમણે ઊભા કર્યા હતા તે જે હું માન્ય ન રાખું તો તે ઉપર આ સમાધાન તેઓ તોડી શકે નહીં. તેમણે જે જવાબ આપ્યો છે તે ઉપરથી જ હું તો દાવો કરું છું કે કહેવાતા સુધારાઓનું જે નહરનામું બહાર પાડવામાં આવ્યું છે તેમાં ઠાકોરસાહેબના તેમ જ તેમના પોતાના વચનોનો ભંગ થાય છે.

“ ઠાકોરસાહેબ દસ ટકાનો જમીનદાર બની નય છે એમ મેં કહ્યાનું સર પેટ્રિક કેડલ જણાવે છે તેમાં તો ઠાકોરસાહેબ અને મારી વચ્ચે વૈમનસ્ય ઊભું કરવાના અણછાજતા પ્રયત્ન સિવાય બીજું કશું નથી. ઠાકોરસાહેબના રાજ તરીકેના વિશેષ અધિકારો જળવવાની જવાબદારી મેં લીધી હતી, તે તેમણે યાદ રાખવું જોઈએ. પરંતુ વચનભંગના મુદ્દાની ચર્ચામાં ઠાકોરસાહેબ વિષે હું શું બોલ્યો કે ન બોલ્યો એ મહત્ત્વનું નથી. સર પેટ્રિકના જવાબમાં બીજી જે ત્રીજો છે તેની ચર્ચામાં હું નહીં ઊતરું, કારણ વચનભંગનો મુદ્દો જે એમના પોતાના જવાબમાંથી જ પૂરતો સાબિત થાય છે તેના ઉપરથી પ્રબળનું ધ્યાન હું બીજી વાતો ઉપર ખસેડી નાખવા માગતો નથી. ”

જે વખતે સરદારની દીવાન સર પેટ્રિક સાથે આ ચર્ચા ચાલી રહી હતી ત્યારે દરઆર વીરાવાળા અગસ્ટમાં રહ્યા રહ્યા દીવાન કેડલને બાબુએ મૂકી સરદાર સાથે ઝઘડાનું સમાધાન કરવાની પેરવી કરી રહ્યા હતા. ધ્રાંગધ્રાના રાજસાહેબ વચ્ચે પડે એવી તેમની તજવીજ હતી. ધ્રાંગધ્રા રાજ્યના એક શ્રી દુર્ગાપ્રસાદ ઉપર સરદાર વિષે તા. ૬-૧૨-૩૮ના રોજ તેમણે લખ્યું છે કે, He is the only reasonable fellow to come to proper terms and end this impasse. (એ જ એક સમજદાર આદમી છે જેની સાથે યોગ્ય સમજૂતી થઈ શકે અને જે આ ઝઘડાનો અંત આણી શકે.) આ દુર્ગાપ્રસાદ રાજકોટ ઠાકોરસાહેબનો કાગળ લઈ મુંબઈમાં સરદારને મળેલા. ત્યાર પછી સરદારે તા. ૧૮-૧૨-૩૮ના રોજ રાજકોટના ઠાકોરસાહેબને મુંબઈથી નીચે પ્રમાણે કાગળ લખ્યો :

“ શ્રી રાજકોટ ઠાકોરસાહેબ,

“ આપનો શ્રી દુર્ગાપ્રસાદભાઈ ઉપરનો કાગળ તેમણે મને બતાવ્યો તે જોયો. તેમની સાથે બધી વાત થયા પછી આ કાગળ લખું છું. થોડા દિવસ ઉપર શ્રી અનંતરાયભાઈ આપનો કાગળ લઈ મહાત્માજી પાસે વર્ધા ગયા હતા, અને ત્યાંથી એમના પોતાના હાથનો કાગળ લઈ મારી પાસે અમદાવાદ આવ્યા હતા. કેડલે એ કાગળની નકલ વાંચી અને એમાં જણાવેલી સમાધાનીની શરતો વિષે વિગતથી ચર્ચા કરી. પછી બેઠે જણ આપને મળ્યા અને એ શરતો આપને વાંચી બતાવી. કેડલે એમાં કેટલોક નજીવો ફેરફાર કરવા સૂચવ્યું અને પોતાને હાથે એ સૂચનાઓ કાગળ ઉપર લખી અનંતરાયભાઈને આપી. આ પછી મને ટેલિફોનથી ખબર આપી કે, ઠાકોરસાહેબ અને કેડલ એ શરતો કબૂલ રાખે છે. એ ઉપરથી કેડલની સૂચનાથી મુંબઈમાં મને મળવાની ગોઠવણ થઈ. ત્યાર પછી કેડલસાહેબ મને મળ્યા. એ વખતે અનંતરાયભાઈ હાજર હતા. આ વખતે કેડલસાહેબ ફરી બેઠા અને ઠાકોરસાહેબે પણ એ શરતો કબૂલ નથી રાખી એમ કહ્યું, એટલે સમાધાન તૂટી પડ્યું. આ શરતો મહાત્માજીએ પોતે પોતાને હાથે લખેલી હોવાથી એમાં કશો ફેરફાર થઈ શકશે નહીં, એ નાણવા છતાં, અને

દેશી રાજ્યોમાં પ્રજાકીય લડતો — ૨

૩૫૧

કબૂલ કર્યા પછી આમ ફરી જવું એ કેડલને શોભે કે નહીં તે એ જાણે, પણ આપને તો ન જ શોભે. નહેરુમાં વચનભંગનો આરોપ આવે અને વળી વિના કારણ રાજ્યની ખુવારી થાય અને પ્રજાને હેરાનગતિ વેડવી પડે, એ સારું નથી.

“ જે શરતો કબૂલ રાખેલી હતી તે ઉપર આજે પણ આપ કાયમ હો તો હું આપનો કાગળ મળતાંની સાથે ત્યાં આવી પ્રજાને સમજાવી લડતનો અંત લાવી શકીશ. મહાત્માજી આપના કુટુંબના સંબંધી છે. એમણે સલાહ આપી એ આપના હિતની વિરુદ્ધ તો નહીં જ હોય. મારો કે કોઈનો આ લડતમાં આપની પ્રત્યે અંગત રાગદ્વેષ નથી. અમે રાજ્યનું અને પ્રજાનું ભલું ઇચ્છીએ છીએ, એટલું પરદેશીઓ ન જ ઇચ્છે. લડતનો અંત લાવવો એ આપના અધિકારની વાત છે. એમાં કોઈ વચ્ચે આવી શકે એમ નથી. પ્રજાને રાજ કરી તેની સાથે સમાધાન કરશો તો તમારો કોઈ વાંકો વાળ કરી શકશે નહીં. ખોટી ધમકીઓથી ડરવાનું કશું કારણ નથી. તેમ ખટપટિયા કે સ્વાર્થી માણસોની સલાહ માની નકામું લાંબાની રાજ્યની ખુવારી કરી દુઃખી થશો નહીં, તથા પ્રજાને નકામી દુઃખી કરશો નહીં. પછી તો આપની ઇચ્છા. ઈશ્વર આપનું ભલું કરે.

લિ.

વલ્લભભાઈના વહેંચાતરમ્”

ઉપરનો કાગળ મળ્યા પછી ઠાકોરસાહેબે સરદારને રાજકોટ આવવાનો સંદેશો મોકલાવ્યો તે ઉપરથી તા. ૨૫-૧૨-'૩૮ના રોજ અપોરે વિમાનમાં સરદાર રાજકોટ પહોંચ્યા. તરત જ તેમણે ઠાકોરસાહેબને નીચે પ્રમાણે ચિઠ્ઠી મોકલાવી :

“ શ્રી રાજકોટ ઠાકોરસાહેબ,

“ હું હમણાં જ રાજકોટ આવ્યો છું, રાજકોટની પરિસ્થિતિથી વાકેફ થયો છું. મારી અને દીવાનસાહેબની વચ્ચે મુંબઈની અમારી મુલાકાત સંબંધમાં જે નહેરુ ચર્ચા થઈ તે આપે છાપાંઓમાંથી જાણી હશે. આ બંધી ગેરસમજ ધરાદા-પૂર્વક કેટલાક ખાસ હેતુઓથી કરવામાં આવી છે, એમ માનવાને સબળ કારણો છે. અને તેથી જ સમાધાની અટકી પડી છે એમ હું માનું છું. આપને મળવાથી આ ગેરસમજૂત દૂર થવાનો સંભવ છે, એમ આપને લાગતું હોય તો ખરી વસ્તુસ્થિતિ સમજાવવા માટે હું તૈયાર છું.

લિ.

વલ્લભભાઈના વહેંચાતરમ્”

તરત જ ઠાકોરસાહેબે નીચે પ્રમાણે જવાબ લખ્યો :

“ અમરસિંહજી સેક્રેટરિયટ,

રાજકોટ રાજ્ય

૨૫ ડિસેમ્બર, ૧૯૩૮

“ પ્રિય સરદાર વલ્લભભાઈ,

“ તમારી ચિઠ્ઠી હમણાં જ મળી તે માટે આભાર. આજે સાંજે ૫ વાગ્યે આવશો અને મારી સાથે આ પીશો તો મને આનંદ થશે.

Gandhi Heritage Portal

૩૫૨

સરદાર વલ્લભભાઈ

“તે વખતે આપણે હાલના પ્રશ્નની મારી કાઉન્સિલના સભ્યોની રૂબરૂમાં ચર્ચા કરીશું.

તમારો
ધર્મેન્દ્રસિંહ”

ઉપરની ચિઠ્ઠી મળતાં સરદાર ઠાકોરસાહેબને મળવા ગયા. દીવાન સરપેટ્રિક કેડલ તથા કાઉન્સિલના ખીન્ન સભ્યો રા. સા. માણેકલાલ પટેલ તથા શ્રી જોષીનપુત્રા પણ આવી પહોંચ્યા. આઠ કલાક સુધી વાતો ચાલી, એને પરિણામે સમાધાન થયું. એના ઉપર રાતના પોણા બે વાગ્યે ઠાકોરસાહેબે સહી કરી. એ સમાધાનનો મજદૂર નીચે મુજબ છે :

૧. છેલ્લા થોડા માસ દરમિયાન અમારી પ્રબંધમાં જે લોકલાગણી નબત્ત થઈ છે અને પોતે માનેલાં દુઃખોના ઇલાજ માટે લોકોએ જે ખેદજનક કષ્ટો સહન કર્યાં છે તે જોયા પછી, અને કાઉન્સિલ તેમ જ શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ સાથે સમગ્ર પરિસ્થિતિની ચર્ચા કર્યાં પછી, અમારી ખાતરી થઈ છે કે હાલની લડતનો અને લોકોનાં દુઃખોનો તત્કાળ અંત લાવવો જોઈએ.

૨. અમે દસ ગૃહસ્થની એક સમિતિ નીમવાનો નિર્ણય કર્યો છે. આ ગૃહસ્થો અમારા રાજ્યના પ્રબંધનો હશે. તેમાંના ત્રણ જણ રાજ્યના અમલદાર હશે. અને ખીન્ન સાત પ્રબંધનોનાં નામ હવે પછીથી જાહેર કરવામાં આવશે.

૩. આ સમિતિ ૧૯૩૯ના નવન્યુઆરીના અંત સુધીમાં, યોગ્ય તપાસ પછી અમારી સમક્ષ હેવાલ રજૂ કરીને, શહેનશાહ પ્રત્યેની અમારી ફરજો અને રાજ તરીકેના અમારા વિશેષ અધિકારોને બાધ ન આવે એવી રીતે, અમારી પ્રબંધને વધારેમાં વધારે સત્તા આપી શકાય એવી સુધારાની યોજના રજૂ કરશે.

૪. અમારો અંગત ખર્ચ નરેન્દ્ર મંડળની કાઉન્સિલે કરેલી ભલામણ અનુસાર રહેશે.

૫. અમે વધુમાં અમારી પ્રબંધને ખાતરી આપવા માગીએ છીએ કે ઉપર જણાવેલી સમિતિ તરફથી જે યોજનાની ભલામણ કરવામાં આવશે તે ધ્યાનમાં લઈ તેનો પૂરેપૂરો અમલ કરવાનો અમારો ઇરાદો છે.

૬. શાંતિ અને શુભનિષ્ઠાની ફરી સ્થાપના કરવાની જરૂરી પૂર્વભૂમિકા રૂપે સવિનય કાનૂન ભંગને અંગે સબ પામેલા સર્વ કેટ્ટીઓને તત્કાળ છોડી મૂકવાનું, બંધા દંડ પાછા આપવાનું અને દમનનાં સર્વ પગલાં પાછા ખેંચી લેવાનું અમે જાહેર કરીએ છીએ.

તા. ૨૬-૧૨-૩૮

ધર્મેન્દ્રસિંહ

નોંધ : પેરેગ્રાફ ખીન્નમાં લખેલ ‘પ્રબંધ’ની વ્યાખ્યા બ્રિટિશ હિંદમાં બ્રિટિશ હિંદી પ્રબંધની વ્યાખ્યા જેવી જ રહેશે.

ઉપરના સમાધાનની જાહેરાત તે જ દિવસે દરબારી ગેઝેટ કાઢીને કરવામાં આવી. તે ઉપરાંત ઠાકોરસાહેબે એક જુદા કાગળમાં સરદાર વલ્લભભાઈને લખી આપ્યું કે,

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

“એવી સમન્વૃત્તિ થઈ છે કે આજની તારીખના દરબારી નહરનામાની કલમ ૨ માં સમિતિના સાત પ્રજા સભ્યોનો જે ઉલ્લેખ છે, તેમનાં નામોની ભલામણ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે કરવાની છે અને અમારે તેની નિમજ્જુક કરવાની છે.

ધર્મેન્દ્રસિંહ”

તા. ૨૬મીએ સવારે આખા રાજકોટ શહેરમાં અને આસપાસનાં ગામડાંમાં સમાધાનના સમાચાર પવનવેગે પહોંચી ગયા. બપોરે એ વાગ્યા સુધીમાં બધા સત્યાગ્રહી કેદીઓ પણ છૂટી ગયા. ત્રણેક વાગ્યે સત્યાગ્રહી કેદીઓનું વિજય સરઘસ નીકળ્યું. સભાસ્થાને સરઘસ પહોંચ્યું ત્યારે ત્યાં માનવ મેદનીતો પાર નહોતો. આસપાસનાં ઘણાં શહેરોમાંથી પણ સમાધાનીની ખબર સાંભળી લોકો મોટરબસ અને રેલવે ટ્રેનો દ્વારા આવી પહોંચ્યા હતા. સરદારે ભાષણમાં પોતાનું હૈયું ઠાલવ્યું :

“આજનો પ્રસંગ રાજકોટના અને કાઠિયાવાડના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ છે. આપણે તેની જવાબદારી અને મહત્ત્વ બરાબર સમજી લેવાં જોઈએ. રાજકોટમાં આજે એવી કઈ વસ્તુ પેદા થઈ છે કે આટલા લોકો, બહેનો, વિદ્યાર્થીઓ, ખેડૂતો, વેપારીઓ, હર્ષવેલા થાય છે? એ વસ્તુ સ્વતંત્રતા છે. ઘણાં વર્ષ સુધી કાઠિયાવાડ ગુલામ રહેલ છે. આજે એને સ્વતંત્રતાની ઝાંખી થઈ છે.

“હું ઘણા વખતથી મારા ઉપરનું કરજ ચૂકવવા ઇચ્છતો હતો. રાજકોટે — કાઠિયાવાડે એવા એક પુરુષની હિંદને ભેટ આપેલી છે, જેણે આખા દેશની સિક્કલ ફેરવી નાખી છે, જેણે સેંકડો વર્ષથી સૂતેલા દેશને સત્ય અને બલિદાનના પાઠ ભણાવી નવત્રત કર્યો છે. એ પુરુષનો હું એક અદના સિપાઈ છું. મારા ઉપર એનું ઋણ ચડેલું છે. આજે એ ઋણનો કંઈક બદલો વાળ્યાનો મને થોડોક સંતોષ થાય છે.

“પ્રજાએ જે નગૃતિ, અપૂર્વ સંગઠન, અહિંસા, ત્યાગ અને કોમ કોમ વચ્ચેની એકતા બતાવી છે એ નમૂનો હિંદુસ્તાનમાં અનેક યુદ્ધોને ભુલાવે તેવો છે. તેથી હું મગરૂબ થાઉં છું અને તમને સૌને અભિનંદન આપું છું.

“આજે રાજ સાથે સમાધાન થયું છે. આવા રાજ-પ્રજાના ઝઘડામાં રાજ-પ્રજા બંનેને નુકસાન થાય છે. આજે પ્રજાનો વિજય થયો છે, સાથે સાથે રાજનો પણ થયો છે. જ્યારે રાજના દિલમાં પ્રજા પ્રત્યે લાગણી પેદા થાય છે ત્યારે એનો વિજય થયો ગણાય છે. તેથી હું રાજ-પ્રજા બંનેને અભિનંદન આપું છું.”

આ સમાધાનની વાત દેશમાં ફેલાઈ ત્યારે દેશના ખૂણે ખૂણેથી સરદારને અભિનંદનના તારો મળ્યા. આખા દેશમાં હર્ષ વ્યાપી ગયો અને સરદારની બાહોશી તથા બહાદુરીનાં સૌ વખાણ કરવા લાગ્યા. પણ સમાધાન કરીને ખરેખરી નિરાંતની નિંદ્રા તો તે દિવસે રાજકોટના ઠાકોરસાહેબે લીધી હશે.

સ. ૨-૨૩

૩૫૪

સરદાર વલ્લભભાઈ

તા. ૨૭-૧૨-'૩૮ના રોજ એમણે સરદારને આભાર માનતો કાગળ લખ્યો. એમાં દરબાર વીરાવાળાનો એમના ઉપર કેટલો પ્રભાવ હતો તે દેખાઈ આવે છે :

“ રાજકોટ,
૨૭-૧૨-'૩૮

“ પ્રિય વલ્લભભાઈ પટેલ,

“ તમે રાજકોટ આવ્યા તે માટે હું તમારો ધણો આભારી છું.

“ આ ઝગડાનો અંત લાવવામાં તમે જે રીતે મને મદદ કરી તેની હું બહુ કદર કરું છું.

“ મને લાગે છે કે અત્યાર સુધીમાં તમારા નજીવામાં આવ્યું હશે કે દીવાનસાહેબ વીરાભાઈ મને અને મારા રાજ્યને બહુ વફાદાર છે. પોતાની આખી કારકિર્દી દરમિયાન મારી પ્રજાનું ભલું કરવા તેમણે બહુ પ્રયત્ન કર્યો છે.

“ મારું અને મારા રાજ્યનું હિત જાળવવા માટે તેમને ધણું વેઠવું પણ પડ્યું છે.

“ હવે આપને મારી એટલી જ વિનંતી છે કે મારી પ્રજાના દિલમાં તેમને વિષે કાંઈ ગેરસમજ હોય તો તે આપ દ્વારા કરાવશો. એ માટે હું આપનો ધણો આભારી થઈશ.

તમારો
ધર્મેન્દ્રસિંહ ”

આમ રાજકોટની લડતનો સુખદ અંત આવેલો દેખાયો. પણ આવું સમાધાન જેમાં સરદારનો એટલે કે કોંગ્રેસનો ઉપર હાથ રહે એ રેસિડેન્ટને રુચ્યું નહીં. ગોરા દીવાનને તો ઠાકોરે રજા આપી, પણ દરબાર વીરાવાળા જે સરદાર સાથે સમાધાન કરવા ઇતેમ્નર હતા તે રેસિડેન્ટની લાલ આંખ જોઈ ફરી ખેડા અને બરાબર તેના હાથા ખન્યા. તેમણે રાજ પાસે વચન-ભંગ કરાવ્યો. રાજના વચનનું પાલન કરાવવા ગાંધીજીએ ઉપવાસ આદર્યા. પણ એ આખી કથા અલગ પ્રકરણ માગી લે છે.

૨

સંધિભંગ

રાજકોટ રાજ્યમાં અને કાઠિયાવાડમાં પ્રજા જ્યારે આ સમાધાનથી વિજયના આનંદ અને ઉત્સાહમાં હતી ત્યારે કાઠિયાવાડના ખીજા રાજ્યોના દિલમાં, પોતાની સત્તા સરી પડતી જોઈ ખળભળાટ મચી રહ્યો હતો.

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

રેસિડેન્ટ પણ ચોંક્યા હતાં. તેમણે તા. ૨૮-૧૨-૩૮ના રોજ કાઉન્સિલના બધા સભ્યો સાથે ઠાકોરસાહેબને પોતાને ત્યાં મળવા બોલાવ્યા. ત્યાં જે વાતચીત થઈ એના હેવાલની નોંધ સરદારે પોતાની ખાનગી વ્યવસ્થાથી મેળવી. એ નોંધમાંથી થોડા ઉતારા અંગ્રેજી 'હરિજન' તથા ગુજરાતી 'હરિજનમંધુ'માં છપાયા છે. તે રેસિડેન્ટનું માનસ ખરાબર પ્રગટ કરતા હોઈ નીચે આપ્યા છે :

હાજર : નામદાર મિ. ગિપ્સન, ના. ઠાકોરસાહેબ, કાઉન્સિલના સભ્યો : સર પેટ્રિક કેડલ, રા. સા. માણેકલાલ પટેલ, શ્રી જયંતીલાલ જોષીનપુત્રા.

ના. મિ. ગિપ્સને શરૂઆત કરતાં ના. ઠાકોરસાહેબને જણાવ્યું કે તેમણે કરેલા સમાધાનથી બધા રાજ્યોમાં ખળભળાટ પેદા થયો છે. વલ્લભભાઈ પટેલ રાજકોટ કેવી રીતે આવ્યા? ના. ઠાકોરસાહેબે તેમને આમંત્રણ આપ્યું હતું કે કેમ તે મિ. ગિપ્સન જણવા માગતા હતા.

ના. ઠાકોર : તેઓ એમની ઇચ્છાથી આવ્યા હતા, અને મને મળવા જણાવ્યું હતું. મેં તેમને આ પીવા નોતર્યા હતા.

મિ. ગિપ્સન : વારુ, પણ એ સાવ બિનભરોસાદાર માણસ છે. તમે જાણો છો કે બહારની કોઈ દખલગીરી ન ચાલવા દેવી એવી હિંદ સરકારની ઇચ્છા છે. પટેલની સાથે સમાધાન કરીને તમે તમારા નરેન્દ્ર બંધુઓની અને સરકારની સહાનુભૂતિ ગુમાવી છે. તમને ડુચે તે કરો, તેનું હિંદ સરકારને કાંઈ નથી. પરંતુ પટેલ દ્વારા સમાધાન કરવામાં તમે ભૂલ કરી છે. કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓમાં પણ મિ. પટેલ સૌથી વધુ અવિશ્વાસપાત્ર છે. છતાં જહોરાત ઉપરથી જણાય છે તે પ્રમાણે સમાધાનની શબ્દરચના એટલી બધી ખરાબ નથી, સિવાય કે 'શક્ય તેટલી વિશાળ સત્તાઓ' એ શબ્દો. આ શબ્દોનો ગમે તે અર્થ થઈ શકે. તેનો અર્થ એટલે સુધી પણ થાય કે તમે માત્ર નામના જ રાજ રહો. એ શબ્દોના નેર ઉપર તેઓ શરૂઆતથી જ સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યતંત્રની માગણી કરશે, અને તમે ઘણી કઠંગી સ્થિતિમાં મુકાઈ જશો.

ના. ઠાકોર : ના, મેં માત્ર સમિતિ નીમી છે.

મિ. ગિપ્સન : હા, પરંતુ સમિતિના સભ્યો કોણ નીમશે? અને એ સમિતિનો જે હેવાલ આવશે તેનો તો તમારે અમલ કરવાનો જ છે.

ના. ઠાકોર : શ્રી વલ્લભભાઈ નામો સૂચવશે.

મિ. ગિપ્સન : એનો અર્થ જ એ કે કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓ નિમાશે. તેઓ 'શક્ય તેટલી વિશાળ સત્તાઓ' એ શબ્દોની રૂએ સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યતંત્રની માગણી કરશે.

સર પેટ્રિક : મિ. પટેલ કઈ રીતે નામો સૂચવશે? આપણે તેમને લખવાનું છે?

ના. ઠાકોર : ના, તેઓ નામો મોકલશે.

મિ. ગિપ્સન : એક કલમમાં તમે હેવાલ સંપૂર્ણ રીતે અમલમાં મૂકવાનું કમ્પ્યુટું છે. તેથી તમે તમારી બાજી હારી બેઠા છો.

સુધારા સમિતિના પ્રમુખની નિમણૂક સંબંધમાં મિ. ગિપ્સને ઠાકોરસાહેબને પૂછ્યું : સમિતિના પ્રમુખ કોણ થશે ?

ના. ઠાકોર : દરબાર વીરાવાળા.

મિ. ગિપ્સન : ના, એ તો આવી ન શકે.

ના. ઠાકોરસાહેબ : કેમ ? તેઓ એમની રત્નનો સમય પૂરો થયા પછી આવશે.

મિ. ગિપ્સન : તેઓ તાલુકદાર છે. તેઓ નહીં આવી શકે. હું તેમને હવે ન આવવા દઉં.

ના. ઠાકોર : સર પેટ્રિકના ગયા પછી તેઓ આવી શકશે.

મિ. ગિપ્સન : એ જોઈએ જશે.

ઉપરની વાતચીત થઈ તે પહેલાં ઠાકોરસાહેબે મિ. ગિપ્સનને કાગળ લખીને જણાવ્યું હતું કે,

“હવે પ્રત્ન સાથે સમાધાન થઈ ગયું છે. અને રાજ્યમાં પૂરેપૂરી શાંતિ સ્થપાઈ ગઈ છે. વળી દીવાન તરીકે સર પેટ્રિક કેડલ ન જોઈએ એવી હિતરે પ્રત્નજનોની સહીથી અરજી મને મળી છે. એટલે આપ તેમને રાજનામું આપીને જવાની સલાહ આપો તો ઠીક. મેં સર પેટ્રિકને પણ એ પ્રમાણે કાગળ લખ્યો છે.”

આનું કશું પરિણામ ન આવ્યું એટલે તા. ૩૧મી ડિસેમ્બરે સર પેટ્રિકને ફરી કાગળ લખીને પુછાવ્યું કે તમે ક્યારે રાજનામું આપો છો ? રેસિડેન્ટ મિ. ગિપ્સન સમજી ગયા કે સર પેટ્રિક કેડલને હવે વધુ વખત રાખવામાં માલ નથી. આ સમાધાની રદ કરાવવામાં દરબાર વીરાવાળા આપણને વધુ ઉપયોગી થઈ પડશે. એટલે તેમણે કેડલને જવાની સલાહ આપી.

તેઓ ૭મી જાન્યુઆરીએ રાજકોટ છોડી ગયા અને તરત જ દરબાર વીરાવાળાએ રાજકોટ આવી દીવાનપદ્મું સંભાળી લીધું. સરદાર સાથે તેણે જ્યારે સમાધાન કરાવ્યું ત્યારે કદાચ તેનું પાલન કરવાની તેની ઇચ્છા હશે. પણ રેસિડેન્ટની રૂબ જોઈ એના વિચાર ફરી ગયા અને સમાધાનનો ભંગ શી રીતે કરવો તેની જ યુક્તિઓ તેમણે રચવા માંડી. એવા કાવાદાવાના કામમાં તો એ એકલા હતા.

સમાધાનની શરતો મુજબ સમિતિના સાત પ્રમુખીય સભ્યોનાં નામ સરદારે આપવાનાં હતાં. તે વિષે કાર્યકર્તાઓ જોડે મસલતો કરી નામે

પસંદ કરતાં અને સૂચવતાં તેમને થોડા દિવસ લાગ્યા. તા. ૪-૧-'૩૯ના રોજ નીચેનાં સાત નામો સરદારે ઠાકોરસાહેબને લખી મોકલ્યાં :

૧. શ્રી પોપટલાલ ધનજીભાઈ માલવિયા
૨. શ્રી પોપટલાલ પુરુષોત્તમ અનડા
૩. શ્રી મુલ્લાં વલીજી અમદુલઅલી
૪. ડૉ. ડી. જી. ગજ્જર
૫. શ્રી જમનાદાસ ખુશાલદાસ ગાંધી
૬. શ્રી વ્રજલાલ મયાશંકર શુક્લ
૭. શ્રી ઉજરંગરાય નવલશંકર ટેમર

આનો જવાબ તા. ૧૨-૧-'૩૯ના રોજ કાઉન્સિલના સભ્ય શ્રી માણેકલાલ પટેલની સહીથી સરદારને મળ્યો. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું કે,

“તમે સૂચવેલાં નામો ઠાકોરસાહેબને મળે તે પહેલાં છાપામાં બહાર પડી ગયાં છે. તેથી ઠાકોરસાહેબ બહુ કફેડી દશામાં મુકાયા છે.

“ઠાકોરસાહેબની ઘણી ઈચ્છા છે કે, તમારાં સૂચવેલાં નામો તેઓ પસંદ કરે. પણ રાજ્યના ભાયાતો, મુસલમાનો તથા દલિતવર્ગ તરફથી તેમને અરજીઓ મળી છે કે તેમનું પ્રતિનિધિત્વ પણ આ સમિતિમાં હોવું નોઈએ. એ અરજીઓને પણ ઠાકોરસાહેબે ધ્યાનમાં લેવી નોઈએ. એટલે તમે સૂચવેલાં સાત નામોમાંથી નંબર ૧, ૨, ૪ અને ૫ ઠાકોરસાહેબ પસંદ કરે છે. મુસલમાનોની માગણી એવી છે કે સમિતિ ઉપર તેમના ત્રણ પ્રતિનિધિ હોવા નોઈએ. ઠાકોરસાહેબને લાગે છે કે નં. ૩ને બદલે મુસ્લિમ કાઉન્સિલે સૂચવેલા એ માણસોને સમિતિ ઉપર રાખવા. નં. ૬ અને ૭ની બાબતમાં ના. ઠાકોરસાહેબને લાગે છે કે તેઓ રાજ્યના પ્રજાજનની વ્યાખ્યામાં આવી શકે એમ નથી. એટલે તેમને બદલે બીજા કોઈનાં નામ સૂચવવાં નોઈએ. તેમાં ભાયાતો વગેરેની માગણી લક્ષમાં લઈ તમે નામો સૂચવશો ત્યાર પછી ઠાકોરસાહેબ એ બહાર પાડશે.”

— ઉપરનો કાગળ મોકલાયા પછી ઠાકોરસાહેબની કાઉન્સિલના એક સભ્ય શ્રી જયંતીલાલ જોશનપુત્રા સરદારને મળવા તા. ૧૫મીએ આરડોલી ગયા. ગાંધીજી પણ તે વખતે આરડોલીમાં જ હતા. એટલે અંતેએ શ્રી જોશનપુત્રા સાથે ખૂબ વાતો કરી. રા. સા. માણેકલાલના કાગળના જવાબમાં નીચેનો કાગળ સરદારે તેમની સાથે જ મોકલ્યો :

“આરડોલી,
તા. ૧૫-૧-'૩૯

“ભાઈ માણેકલાલ પટેલ,

“તમારો કાગળ તા. ૧૨-૧-'૩૯નો મળ્યો. તમારા કાગળથી મને દુઃખ થાય છે.

“મેં આપેલાં નામો પ્રગટ થયાં એ જોટું તો થયું, પણ ઘણાં માણસોની સાથે જેમાં વહેવાર હોય તે વાત હંમેશાં ઠાંકી રહી શકતી નથી.

“વળી નામ પ્રગટ થયા છતાં સખળ કારણસર તેમાં કાઠવાલ અવશ્ય થઈ શકે.

“ભાયાતો અને મુસલમાનોનાં નામ વિષે તમે જે ભલામણ કરો છો તે મારાથી સ્વીકારી નથી શકાતી. તે સ્વીકારવા જતાં નામો આપવાની પાછળ જે વિચારસરણી રહી છે અને જે સમજ શકાય તેવી છે તે તૂટી પડે છે. આ કમિટી અમુક હેતુ પાર પાડવાને સારુ થઈ છે અને એ હેતુ તો અમુક પ્રકારના મત ધરાવતા હોય તેવા પણ પ્રામાણિક માણસોથી જ સિદ્ધ થઈ શકે. હું એટલી ખાતરી આપું છું કે જે સાત સભ્યોનાં નામ મેં સૂચવ્યાં છે તેઓ ભાયાતોનાં અને ખીનઓનાં હિત નજરમાં રાખીને જ કામ કરશે. આથી વિશેષની આશા કોઈ ન રાખી શકે.

“કેટલાક સભ્યો રાજકોટની રૈયત ન હોવા વિષે તમે જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે દુઃખદ છે. પણ તેમ કરવાનો તમને અધિકાર હતો. શ્રી ટેબરભાઈ એ વ્યાખ્યામાં નથી જ આવતા એમ તમે ફરી વિચાર કરતાં નિર્ણય કરશો તો એ નામ ખેંચી લેવા હું તૈયાર છું. જે શ્રી ટેબરભાઈનું નામ કાઠવાનો આગ્રહ કાયમ રહે તો એને બદલે શ્રી ગજનંદ જેથી વકીલનું નામ હું સૂચવું છું. શ્રી વજુભાઈ શુક્લ તો એ વ્યાખ્યામાં આવે છે એમ મારો મત છે.

“પ્રમુખ દસમાંથી ચૂંટાય એવો જ અર્થ નામદાર ઠાકોરસાહેબની નહેરાતનો હોઈ શકે. અને એ પ્રમુખ દરબારશ્રી વીરાવાળા ન હોઈ શકે એ મારે કહેવું નોઈએ. એમણે તો મને કહેવડાવ્યું છે કે તેઓ પોતે કરી હોદ્દો લેવાના નથી. પણ કોઈ અકસ્માત થવા ન પામે એ માટે આટલું લખવું ઉચિત લાગ્યું છે.

“મારે કહેવું નોઈએ કે કમિટીની નિમણૂક થવામાં ઘણી ઠીલ થઈ છે. રિપોર્ટ તો તા. ૩૧મી નવન્યુઆરી લગીમાં બહાર પાડવો જ રહ્યો. એટલે મારી આશા છે કે આ કાગળ પહોંચતાં તુરત કમિટી નિમાઈ જશે. પણ કમનસીબે કમિટી નહીં નિમાય ને ઠીલ થયાં જ કરશે તો લોકો તરફથી લડત ફરી થવાનો ભય છે. સાથે મારે જણાવવું નોઈએ કે ના. ઠાકોરસાહેબ અને સર પૈટ્રિક કેંડલની વચ્ચે થયેલો પત્રવ્યવહાર અને રેસિડેન્ટની સાથે તા. ૨૮મી ડિસેમ્બરે થયેલી મુલાકાતની યાદી મારી પાસે છે. જે સમાધાની ભાંગી પડશે તો પ્રત્યક્ષના હિતને અર્થે એ કાગળિયાં ને એવાં જે ખીન કાગળિયાં મારા કબજામાં છે તે પ્રગટ કરવાનો મારો ધર્મ થઈ પડશે, એમ મને ભાસે છે. પણ મારી ઉમેદ છે કે એવું કશું નહીં કરવું પડે ને કમિટીની નિમણૂક તરત થશે ને બધું કામ નિયમસર ચાલુ થઈ જશે.

“તમારી તરફથી તારથી જવાબની આશા રાખું છું.

લિ. સેવક,
વલ્લભભાઈ પટેલ”

દેશી રાજ્યોમાં પ્રત્યક્ષ લડતો — ૨

૩૫૯

ગાંધીજીએ પણ ઠાકોરસાહેબને તે જ દિવસે નીચે પ્રમાણે કાગળ મોકલાવ્યો :

“ ના. ઠાકોરસાહેબ,

“ ભાઈ જયંતીલાલ સાથે મેં સારી પેઠે વાતો કરી છે. સરદારે જે પત્ર રા. સા. માણેકલાલ ઉપર મોકલ્યો છે તે પ્રમાણે વર્તવામાં તમારા વચનનું પાલન છે ને તમારું હિત છે. જે ઉદાર નિર્ણય કર્યો છે તેને વળગી રહેવાની મારી ભલામણ છે.

મોહનદાસ ગાંધીના આશીર્વાદ ”

રા. સા. માણેકલાલ પટેલે સરદારને તારથી જણાવ્યું કે તમારા કાગળ ઉપર ના. ઠાકોરસાહેબ વિચાર કરી રહ્યા છે અને પોતાનો નિર્ણય થોડા વખતમાં જણાવશે. આ પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો એ દરમિયાન રાજકોટની સ્થિતિ તો યગડતી જ જતી હતી. શ્રી ટેમ્પરભાઈએ ૧૮-૧-’૩૯ના રોજ સરદારને તારથી જણાવ્યું કે,

“ માણેકલાલભાઈનો જવાબ અચોક્કસ છે અને કુશંકા ઉપન્નવનારો છે. રાજ્ય મુસલમાનોનો વિરોધ દેખાડવાની ખટપટ કરે છે. તેઓની મીઠિંગો થાય છે. અહીં સ્થિતિ બહુ ગંભીર છે.”

એટલે સરદારે તા. ૧૯મીએ રા. સા. માણેકલાલને નીચે પ્રમાણે તાર કર્યો :

“ શ્રી નેબનપુત્રા મારફત મેં મોકલેલા કાગળનો તમારા તરફથી જવાબનો જવાબ નથી તેથી દિલગીર છું. તેમાં જણાવેલી શરતોનું તા. ૨૨મી સવારે ૧૦ વાગ્યા પહેલાં પાલન કરવામાં નહીં આવે તો મારે નાહટકે તેમાં જે કાગળિયાંનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે પ્રગટ કરવાં પડશે અને રાજકોટના લોકોને લડત શરૂ કરવાની સલાહ આપવી પડશે.”

એટલે રા. સા. માણેકલાલે તા. ૨૦-૧-’૩૯ના રોજ તારથી જવાબ આપ્યો કે કમિટીના સભ્યોનાં નામોમાં થોડા ફેરફાર કરી અમે જાહેર કરીએ છીએ. તે અનુસાર તા. ૨૧-૧-’૩૯ના રોજ દરબારી જાહેરનામું પ્રગટ થયું. તે અક્ષરશઃ નીચે આપ્યું છે :

“ તા. ૨૬-૧૨-’૩૯ના જાહેરનામામાં જણાવ્યા મુજબ રાજ્યના કારોબારમાં અમારી પ્રત્યક્ષ રીતે સંયોજિત કરવાના હેતુથી, યોગ્ય તપાસ કરી સુધારાની યોજનાની ભલામણનો રિપોર્ટ અમારા તરફ રજૂ કરવા, રાજ્યના બધા અગત્યના વિભાગોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનારી, નીચે લખ્યા સાત ગૃહસ્થાની કમિટી, જેમણે સ્ટેટના ત્રણ ઓફિસરો જેઓનાં નામ હવે પછી બહાર પાડવામાં આવશે, તેઓની સાથે રહી કામ કરવાની નિમણૂક કરવામાં આવે છે:

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

૧. મિ. પોપટલાલ પુરુષોત્તમ અનડા

પ્રેસિડેન્ટ,
પ્રજા પ્રતિનિધિ સભા

૨. નડેજ જીવણસિંહજી ધીરુલા

૩. શેઠ દાદા હાજી વલીમહમદ

૪. મિ. પોપટલાલ ધનજીભાઈ માલવિયા

૫. મિ. મોહનલાલ એમ. ટાંક

પ્રેસિડેન્ટ,
મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન

૬. ડૉ. ડી. જી. ગજ્જર

૭. શેઠ હાતુભાઈ અબદુલઅલી

કમિટી તેમનો રિપોર્ટ સંપૂર્ણ અને ખારીક તપાસ કરી રજૂ કરશે એમ આશા રાખવામાં આવે છે.

તા. ૨૧-૧-૧૯૩૯

ધર્મેન્દ્રસિંહ
હાકોરસાહેબ સ્વ. રાજકોટ”

ઉપરનું જાહેરનામું અહાર પડ્યું એટલે રાજકોટનું સમાધાન ભાંગી પડવાથી, રાજકોટની પ્રજાને સત્યાગ્રહની લડત ફરી શરૂ કરવાની હાકલ કરતાં સરદારે ૨૫-૧-૧૯૩૯ના રોજ નીચેનું જાપાંનેગું નિવેદન અહાર પાડ્યું :

“રાજકોટ સત્યાગ્રહની લડતની સુખદ પૂર્ણાહુતિ થઈ લાગતી હતી. પણ ઘણી જ દિલગીરીપૂર્વક તેની ફરી શરૂઆત કરવાની હાકલ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. એ વાતનું મને ઊંડું દુઃખ છે. છતાં રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાને ખાતર તેમ જ રાજકોટની પ્રજાના સ્વમાનની રક્ષાને ખાતર લડત ફરી શરૂ કરવાનો ધર્મ થઈ પડ્યો છે.

“પ્રજાને સ્મરણ હશે કે રાજકોટ રાજ્યના ગેઝેટમાં તા. ૨૬-૧૨-૧૯૩૯ના રોજ જાહેર થયેલું સમાધાન (અગાઉ અપાઈ ગયું છે) તા. ૨૫મીની સાંજે તથા રાતના લગભગ આઠ કલાક સુધી રાજકોટ હાકોરસાહેબ અને સર પેટ્રિક કેડલ, શ્રી માણેકલાલ પટેલ તથા શ્રી જીવનપુત્રા જેડે ચાલેલી અને રાતના પોણામે વાગ્યે પૂરી થયેલી વાટાઘાટને પરિણામે થયું હતું.

“અહીં યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે, રાજકોટના સમાધાનની વાટાઘાટ કરવા હું હાકોરસાહેબના આમંત્રણથી ગયો હતો. સમાધાન પછી થોડા દિવસમાં સર પેટ્રિક કેડલ પોતાના હોદ્દા ઉપરથી નિવૃત્ત થયા.

“મારે ખેદપૂર્વક જણાવવું પડે છે કે, જેમણે હાકોરસાહેબનું લૂણ ખાધું છે એમણે જ એમની ભારે કુસેવા કરી છે. આવા સલાહકારોમાં દરબાર વીરાવાળા સૌથી નવાવટ નીવડ્યા છે. તેમણે રાજ્યને પાયમાલ કર્યું છે, અને ભયાનક ગેરવહીવટથી રાજ્યની તિબેરી તળિયાઝાટક કરી છે. હાકોરસાહેબ ઉપર તેમણે એવું કામણ કર્યું છે કે, તેમાંથી તેઓ ઇચ્છે તોપણ કેમે છૂટી શકે નહીં. સર પેટ્રિક કેડલને દરબાર વીરાવાળાએ જ આજ્ઞા હતા. પણ વીરાવાળા જ

રાજ્યના રાહુ છે એમ જાણતાં સર પેટ્રિકે આવતાંવેંત એન્સીની મદદથી એમને રાજ્યમાંથી હટાવવા કર્યાં. આ પછી દરબાર વીરાવાળા આવા દીવાનને સાંખે તેમ ન હતું. છતાં પોતે રાજ્યકર્તા કોમના છે એ ગુમાન રાખીને સર પેટ્રિક ન ચાહ્યા હોત તો તેમને કદાચ રાજકોટ છોડવા વખત ન આવત.

“દરબાર વીરાવાળાને દેશવટો મળ્યા છતાં બગસરા ખેડાં એણે રાજખટપટ ચાલુ રાખી. તેમના દીકરા ભોજવાળા અને ભત્રીજા વાલેરાવાળા તો હજુ રાજકોટ ઠાકોરસાહેબ પાસે જ છે. પોતે સમાધાન નહીં અટકાવી શકે એમ લાગતાં જ દરબાર વીરાવાળાએ મિત્રનો સ્વાંગ ધારણ કર્યો અને સમાધાનમાં મદદગાર બનવાનો દેખાવ કર્યો. સર પેટ્રિક રાજકોટ છોડવાની તૈયારીમાં હતા તેવામાં દરબાર વીરાવાળા રાજકોટમાં પહોંચ્યા અને પોતાનાં કારસ્તાન શરૂ કર્યાં, જે હજુયે ચાલુ જ છે.

“સમાધાનની શરતો પ્રમાણે નીમવાની કમિટી મુજબ સાત સભ્યોનાં નામો લડતના સંચાલકો નેડે મસલતો કરી પ્રસંદ કરતાં અને સૂચવતાં મને થોડા દિવસ વીત્યા. તા. ૪-૧-૩૯ના રોજ મેં સાત નામો મોકલી આપ્યાં.

“આ પછી સમિતિ નિમાયાની નહેરાત વગર વિલંબે થવી નોઈતી હતી. પણ દિવસો વીત્યા, છતાં કશું થયું નહીં. દરમ્યાન તા. ૨૮મી ડિસેમ્બરે રેસિડેન્ટ તથા ઠાકોરસાહેબ અને તેમની કાઉન્સિલ વચ્ચે મંત્રણા થઈ. આ મંત્રણાની તે વેળાએ હાજર રહેલા એક જણે લીધેલી સત્તાવાર નોંધ મારી પાસે છે. (અગાઉ અપાઈ ચૂકી છે.)

“આ પ્રસંગે રેસિડેન્ટે કોંગ્રેસ તથા મારે વિષે કાઢેલા ઉદ્ગારો વાંચવા લાયક છે. થયેલા સમાધાન વિષે તેમ જ કોંગ્રેસ તથા મારે વિષે પોતાનો અણગમો વાતચીત દરમ્યાન રેસિડેન્ટ છુપાવી શક્યા નથી.

“એમ જણાય છે કે ઠાકોરસાહેબે પોતાની પ્રબળે આપેલી ઝોળાધરીનો ભંગ કરવામાં રેસિડેન્ટ તથા દરબાર વીરાવાળા જ જવાબદાર છે. વળી, હાલમાં રાજ્ય તરફથી કાઠવામાં આવેલું નહેરનામું પણ સમાધાનની રૂએ અગાઉ કાઠવામાં આવેલા નહેરનામા નેડે સરખાવી નેવા જેવું છે. આ બીજી વારના નહેરનામામાં મેં સૂચવેલાં સાત નામોમાંથી ચાર ખાતલ કરવામાં આવ્યાં છે. સમિતિના કાર્યક્ષેત્રને પણ તે રદ કરે છે અને મોઘમ છે, જ્યારે અગાઉના નહેરનામાની ભાષા અસંદિગ્ધ અને ચોક્કસ હતી. અગાઉના નહેરનામામાં એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે સમિતિનો રિપોર્ટ તા. ૩૧મી નવન્યુઆરી પહેલાં બહાર પડશે અને ઠાકોરસાહેબ તરફથી તેનો અમલ થશે. જ્યારે હાલના નહેરનામામાં સમિતિનો રિપોર્ટ બહાર પાડવાની બાબતમાં કશી મુદત ઠરાવવામાં આવી નથી.

“આ છેલ્લા નહેરનામા અગાઉ રા. સા. માણેકલાલ પટેલ તરફથી મને એક કાગળ મળેલો. નોંધ લેવા નેગ ખીના એ છે કે, આ કાગળમાં મારાં સૂચવેલાં સાત નામોમાંથી ચાર કપૂલ રાખવામાં આવ્યાં છે. જ્યારે છેલ્લા નહેરનામામાં એ ચારમાંથી પણ એક નામ વળી પાછું કમી કરવામાં આવ્યું છે, અને ત્રણ જ બાકી રહ્યાં છે.

“દરબાર વીરાવાળાના ઠાકોરસાહેબ ઉપરના પ્રભાવ વિષે અને એમની ખટપટો વિષે મેં એટલું બધું સાંભળ્યું હતું કે શ્રી માણેકલાલ પટેલના જવાબમાં મારે લખવું પડ્યું હતું કે દરબાર વીરાવાળા કોઈ વાતે કમિટી ઉપર ન જ નિર્માઈ શકે. મારે ક્યાંયે બહાનુંબાકોરું રહેવા દેવું નહોતું.

“પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કરેલા સમાધાનના રાજ્ય તરફથી થયેલા આ ભંગ પછી રાજકોટ રાજ્યની પ્રબલ માટે એક જ માર્ગ ખુલ્લો રહે છે, — સ્વેચ્છાપૂર્વકના કષ્ટસહન અને આત્મબલિદાનનો માર્ગ ફરી એક વાર ગ્રહણ કરીને પોતાની આઝાદી સ્થાપિત કરવાનો અને રાજકોટ રાજ્યને તથા ઠાકોરસાહેબને પૂરી પાયમાલીમાંથી ઉગારી લેવાનો. આ કષ્ટને માર્ગે ફરી પગલાં માંડવા હું પ્રબલને હાકલ કરું છું. આકરામાં આકરી અગ્નિપરીક્ષાની આગાહી કરવી અને તેને સારુ તૈયારી રાખવી એ ડહાપણનો માર્ગ છે. પ્રબલને વધુમાં વધુ રંબડવાને સારુ ત્રાસ વર્તાવવામાં અને કાઠિયાવાડમાં અનુભવી નથી એવી શારીરિક જીલમની ભૂંડામાં ભૂંડી રીતે અખત્યાર કરવામાં છેવટની હદ સુધીના પ્રયત્નો કરવામાં આવશે. એ જ પ્રમાણે અંદરઅંદરના કોમી અને ખીલ કળિયા ઊભા કરાવવાની કોશિશો થશે. તાજેતરમાં મુસલમાનભાઈઓને ઉશકેરીને તેમની મારફત ખનાવટી કોમી આંદોલન ઊભું કરવાના જે પ્રયત્નો થયા છે તે આપણે માટે દાખલારૂપ છે. આપણે આપણી વર્તણૂકથી દેખાડી આપવું રહ્યું છે કે, પ્રબલકીય અંકુશ હેઠળ સ્થાયી રાજ્યતંત્ર સ્થપાય તેમાં ખીલ સૌ કોઈના જેટલો જ મુસલમાનોનો લાભ સમાયેલો છે.

“અધિર કારભાર અને લાંચરુશવતખોરીથી રાજકોટની તિબ્બેરીનું તળિયું આવ્યું છે. આપસના ઝઘડા જે ચાલવાના જ હશે તો આપણી લડત લખાશે. પણ જે તમામ આમ પ્રબલ સમજી નય, સંગઠિત થાય, ગમે તેટલાં અને લાંબા સમય દુઃખો ખમવાની તાકાત દેખાડી આપે, અને માલમતાની નુકસાની છતાં અહિંસક અસહકાર ચલાવ્યે જવાની શક્તિ બતાવે, તો તે કદી હારવાની નથી.

“વિદ્યાર્થીઓ કાયદાના સવિનય ભંગમાં અને હડતાલોમાં કોઈ વાતે ન ભળે. જે તેમનામાં શ્રદ્ધા હોય તો તેઓ રચનાત્મક કામ ઉપાડી લે. તેઓ ઘેર ઘેર ફરીને જીલમમાં સપડાયેલાઓને રાહત આપવાનાં કામો કરે. લડત ચાલતી જશે તેમ તેમ પ્રબલને અનિવાર્યપણે અનેક કષ્ટો વેઠવાનાં આવશે.

“મન, વાચા અને કર્મથી અહિંસા જાળવવાની છે. સાથીઓ જેડે તેટલી જ વિરોધીઓ અને તટસ્થ જેડે, જેલોમાં તેમ જ બહાર, ખંધે જ જાળવવાની છે. આપણું અહિંસાપાલન એ આપણા વિજયની પરાશીશી હશે.

“આપણી શ્રદ્ધા એવી હોવી જોઈએ કે આપણી અહિંસા આજે પ્રબલથી વિમુખ થઈ બેઠેલા ઠાકોરસાહેબને પ્રબલના સામું જેવા પ્રેર્યા વિના નહીં રહે. આજે તો રાજ નામના જ રાજ છે. જીવાન રાજ પ્રબલ જેડે પવિત્ર પ્રતિજ્ઞાથી અંધાય અને પછી ફરી જઈને વચનભંગ કરે એ વાત નાના મોટા દરેક પ્રબલજનને ખટકવી જોઈએ.

“દરબાર વીરાવાળાને માટે દેખીતી રીતે મેં કહી વાતો કહી છે. સત્ય ધણી વાર કહવું અને તીખું હોય છે. એમને વિષે જે વાતની મને ગણા સુધી

ખાતરી ન થઈ હોય એવી એકે વાત મેં કહી નથી. એની ઉધાડી ખૂરાઈએ છતાં આપણે એને પ્રેમની નજરથી નેઈએ. એવો પ્રેમ એનો પોતાનો અને એના પ્રભાવ તેમ જ દોરવણી હેઠળ ચાલનારા ખીનઓનો અતે હૃદયપલટો કરશે એવી આશા છે.

“ રાજકોટની પ્રજાનો કાર્યક્રમ અને નીતિ ઘડવામાં મારી દરમ્યાનગીરી અને કોંગ્રેસનો પ્રભાવ રેસિડેન્ટને અળખામણાં લાગે છે એ વાતનો મને ખેદ થાય છે. રાજસ્થાની પ્રજાઓ તેા હંમેશાં કોંગ્રેસથી દોરવાતી આવી છે. તેઓ કોંગ્રેસની આણ માને છે. આરંભના કાળમાં તેા ખુદ રાજસ્થાની પણ કોંગ્રેસનો ટેકો શોધતા. કોંગ્રેસે દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નોમાં સીધો ભાગ ન લેવાની નીતિ એટલા સારુ અખત્યાર કરી હતી કે તેને પોતાની શક્તિની મર્યાદાનું ભાન હતું, પણ જ્યારે દેશી રાજ્યોની પ્રજાને પોતાની શક્તિનું ભાન થયું છે અને કષ્ટો સહન કરવાની તેમની તૈયારી છે, ત્યારે કોંગ્રેસ પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં પ્રજાને વધુમાં વધુ સાથ આપવામાં ને પાછી પાની કરે તેા તે પોતાના સિદ્ધાંતને એવકા નીવડી ગણાય.

“ મારે પોતાને વિષે તેા એટલું જ કહું કે કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનો હું પ્રમુખ છું, અને તેથી કાઠિયાવાડની પ્રજા પ્રત્યે તેમ જ રાજસ્થાની પ્રત્યે પણ પરિષદના પ્રમુખ તરીકે મારી ચોક્કસ ફરજ રહેલી છે. આ સ્થિતિમાં તેમના તરફથી સાદ આને ત્યારે મારાથી મદદનો ઇન્કાર કરી શકાય નહીં. રાજકોટની બાબતમાં પ્રથમ લોકો તરફથી અને પાછળથી રાજ તરફથી મદદને સારુ મારી પાસે માગણી આવી, અને મારે દાવો છે કે તે મેં વગર સંકોચે આપી છે. આમાં રેસિડેન્ટને કે સામ્રાજ્ય સત્તાને ઊકળી ઊઠવા જેવું શું છે, તે મારા સમજવામાં નથી આવતું. દેશી રાજ્યોના સવાલનો ફરજી આણવામાં અનાયાસે નિમિત્તરૂપ બનવાનો રાજકોટને મોકો મળે છે. એ રાજકોટનું અહોભાગ્ય છે.

“ હાલ તુરતને સારુ સત્યાગ્રહની લડતમાં માત્ર કાઠિયાવાડી પ્રજા જ ભાગ લે એવી મર્યાદા મૂકવામાં આવી છે. કાઠિયાવાડી પ્રજા વહેવારમાં એકબીજા નેડે એવી રીતે સંકળાયેલી છે કે કોઈ પણ કાઠિયાવાડીને એકબીજાના સુખદુઃખમાં ભાગ લેતાં નૈતિક દૃષ્ટિએ અટકાવી શકાય નહીં.”

આ નિવેદનની સાથે રેસિડેન્ટને ત્યાં થયેલી મંત્રણાની યાદી, દરખાસ્ત વીરાવાળાને કેવી રીતે હુદપાર કરવામાં આવેલા તે વિષેના રેસિડેન્ટના તથા પોલિટિકલ એજન્ટના પત્રો, સર પેટ્રિક કેંડલને રજા આપવાની બાબતમાં ઠાકોરસાહેબ તથા રેસિડેન્ટની વચ્ચેના પત્રવ્યવહાર વગેરે સરદારે બહાર પાડ્યું.

સરદારના નિવેદનનો જવાબ તા. ૨૬-૧-૩૬ ના રાજ ઠાકોરસાહેબની સહીથી નીચેના જોડકાની ઓર્ડિનન્સો બહાર પાડીને આપવામાં આવ્યો. તેની ભાષા છે તે જ રાખી છે.

૧. અમારા જાણવામાં આવેલ છે કે રાજકોટ સ્ટેટની હદમાં રહેનાર તેમ જ બહારના કેટલાક અળવળખોરો રાજકોટના રાજ્યકર્તા અને તેના

અમલદારો સામે બેદિલી, બેવકાફરી, તિરસ્કાર અને ઘૂણાની લાગણી ઉશ્કેરવાના હેતુથી ચળવળ શરૂ કરવા ઇરાદો રાખે છે. અને એમ માલુમ પડે છે કે આવા પ્રકારની ચળવળ રાજકોટના લોકોની શાંતિ, સ્વસ્થતા અને કાયદેસર ધંધાને અડચણકર્તા થઈ પડે તેમ છે. એટલું જ નહીં પણ ચળવળખોરોનાં ક્ષેત્ર અને હેતુ રાજ્યઅમલ અંધ પાટી દેવા અને કેટલીક ગેરકાયદેસર ચળવળથી રાજ્યકારોબાર ચાલી ન શકે તેવો હોઈને, કાયદા અને વ્યવસ્થાના સંરક્ષણ અને સર્વ રાજ્યની સલામતી ખાતર નીચે પ્રમાણે હુકમનો અમલ કરવા અમોને જરૂરિયાત લાગી છે.

૨. હરકોઈ શખસ નીચે જણાવ્યા મુજબ કૃત્યો કરશે તેને પેટા ૧માં જણાવ્યા પ્રમાણે ચળવળમાં લાગ લેવા અથવા તેમાં મદદગારી કર્યાનું ગણવામાં આવશે.

(અ) ખર્ચ પૂરું પાડશે અથવા નાણાંની અગર ખીન્ન સાધનોથી મદદ કરશે.

(બ) ચળવળ ઊભી કરવા અગર તેને ઉત્તેજન આપવાના ઉદ્દેશથી ખાતગી કે બહાર કોન્ફરન્સ કે મીટિંગમાં હાજરી આપશે.

(ક) કોઈ પણ શખસના કાયદેસર ધંધામાં કે તેની ફરજ બંધવવામાં જે કોઈ અટકાયત કે અડચણ કરશે તે.

૩. . . . આ હુકમના પ્રેવિઝન નીચે ગુનો કરનાર હરકોઈ શખસ જે વરસની ગમે તે પ્રકારની સબ્બ અને ડા. જે હબ્બર સુધીના દંડને પાત્ર થશે.

૪. બધી મિલકત જેમ કે ટ્રકસ, મોટરકાર્સ અથવા ખીન્ન પ્રકારનાં વાહનો તેમ જ ફૂડ્સ, ફૂલ્ગ્સ, અને બંટિંગ્સ, પ્રેસિસ, ટાઇપરાઇટર્સ, લાઇટ સ્પીકર્સ અને એવી હરેક પ્રકારની મિલકત જે કાઉન્સિલને માનવા કારણ જણાય કે તેની મિલકત ચળવળ આગળ વધારવાના કે ચાલુ રાખવાના ઉપયોગમાં વાપરવામાં આવી છે કે વાપરવાનો ઇરાદો છે, તે તમામ મિલકત કાઉન્સિલના હુકમથી જપ્ત કરી ખાલસા કરવામાં આવશે. . . .”

ખીન્ન ઓર્ડિનન્સથી રાજ્યની હદમાં નીચેનાં છાપાંઓને આવતાં અંધ કરવામાં આવ્યાં :

૧. જન્મભૂમિ, ૨. સંદેશ, ૩. નવસૌરાષ્ટ્ર, ૪. ફૂલછાબ, ૫. ગુજરાત સમાચાર, ૬. રાજસ્થાન, ૭. મુંબઈ સમાચાર, ૮. જ્ય સૌરાષ્ટ્ર.

ઓર્ડિનન્સો બહાર પાડવાની સાથે રાજકોટમાંથી શ્રી દેવરભાઈ, વજુભાઈ શુક્લ વગેરે આગેવાનોની સામટી ધરપકડ કરવામાં આવી. શહેરમાં ઘોડેસવાર અને હથિયારઅંધ પોલીસ ફેરવવામાં આવી અને નાકે નાકે ગોઠવી દેવામાં આવી. લોકો અંદર અંદર વાતો કરવા લાગ્યા : “આ વખતનો રંગ જુદો લાગે છે.” “આ પોલીસ અને ઘોડેસવારો તો એજન્સીના દેખાય છે.” “હોય જ ને. આ વખતે તો વીરોવાળો અને ગિપ્સન બેઉ

સંખ્યા છે.” શહેરમાં સંપૂર્ણ હડતાળ હતી. હટાણું કરવા આવેલા ગામડાના ખેડૂતો ઘોડેસવારોને જોઈને વાતો કરવા લાગ્યા : “ આ વીરોવાળો વેર લેવા આવ્યો છે. રાજ્યમાં વસ્તીની લાગણી નહીં ત્યારે ને? નહીંતર બોલ્યું ફરે? એક ધરધણી બોલ્યું ફરતો નથી તો આમ રાજ્ય ઊડીને વસ્તીને આપેલા કોલની ના પાડે તો પછી ધરતી રસાતાળ જ ન્ય ને?”

સભાબંધી હોવા છતાં રાજકોટના આઝાદચોકમાં રોજ સાંજે જાહેર-સભા થતી. આગેવાનને પકડી લેવામાં આવતા અને સભાના બીજા લોકો ઉપર લાડીચાર્જ કરવામાં આવતો. સ્વયંસેવકોને ખટારામાં ભરી દૂરના અજાણ્યા સ્થળે લઈ જવામાં આવતા, અને એક પછી એકને ઉતારી ચાર-પાંચ પોલીસ તેના ઉપર તૂટી પડતા અને ગડદાપાટુનો ટાઢો માર મારીને પછી કાંટાઝાંખરામાં તેને ફેંકી આવતા. કોઈ કોઈ વાર તો કાંટામાં તેને ઢસડતા અથવા ચલાવતા. કેટલાકને નાગા કરી છોડી મૂકતા. કેવળ રાજકોટમાં જ નહીં પણ ગામડે ગામડે જ્યાં સ્વયંસેવકો ન્ય ત્યાં ફોજદાર પોલીસને લઈ મોટરમાં પહોંચી જતો અને આ જ પ્રકાર અજમાવતો. કેટલાક ખડતલ સ્વયંસેવકો તો ફરી ફરીને હાથમાં આવતા અને પોલીસ તેમને માર મારીને પણ થાકતા.

કેંડલના ગયા પછી અવેજી દીવાન તરીકે કામ કરતા રા. સા. માણેક-લાલ પટેલ સંધિભંગ થતાં અગમચેતી વાપરી રાજનામું આપી ખસી ગયા. શ્રી જયંતીલાલ જોગનપુત્રા પણ પેન્શન લઈને ઘેર ખેસી ગયા. પછી એન-સીના મદદનીશ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ખા. સા. ફતેહમહમદખાનને કાઉન્સિલના પહેલા સભ્ય બનાવવામાં આવ્યા. બીજા સભ્ય દરબાર વીરાવાળાના ભત્રીજા કુમાર વાલેરાવાળા નિમાયા. એ બે અને દરબાર વીરાવાળાની ત્રિપુટીએ જીલમનું બધું તંત્ર હાથમાં લીધું અને આખા રાજમાં કાળો કેર વર્તાવવા માંડ્યો.

સ્વયંસેવકોને જંગલમાં લઈ જઈ સખત માર મારવામાં આવતો અને કાંટામાં ઢસડવામાં આવતા, એ સમાચાર બહાર આવતાં કસ્તૂરબાને થયું કે રાજકોટ તો આપણું ઘર કહેવાય. ત્યાંનાં સ્ત્રીપુરુષો આટલું દુઃખ વેડી રહ્યાં હોય ત્યાં મારાથી કેમ ખેસી રહેવાય? તેમણે પોતાની ઇચ્છા ગાંધીજીને જણાવી. ગાંધીજીએ કહ્યું કે રાજકોટ જવું હોય તો વલ્લભભાઈની રજા જોઈએ. એટલે કસ્તૂરબાએ સરદારને વાત કરી. સરદારે પહેલાં તો ના પાડી ને કહ્યું કે આપની અવસ્થા થઈ, વળી તબિયત સારી નથી, એટલે તમારે જવાની જરૂર નથી. પણ કસ્તૂરબાએ બહુ આગ્રહ કર્યો એટલે સરદારે કહ્યું કે તો પછી મણિબહેનને સાથે લઈ જાઓ. આમ બંને તૈયાર થયાં.

તા. ૩૭ ફેબ્રુઆરીએ બા અને મણિબહેન રાજકોટ પહોંચ્યાં. સ્ટેશન ઉપર વાલેરાવાળા હાજર હતા. તેમણે કસ્તૂરબા અને મણિબહેનના હાથમાં નોટિસનો કાગળ મૂક્યો. તેમાં લખ્યું હતું :

“રાજ્યની હદમાં તમારા દાખલ થવાથી અશાંતિ થવાનો ભય રહે છે. માટે બે માસ સુધી તમારે રાજકોટની હદમાં દાખલ થવું નહીં.”

સ્ટેશન એજન્સીની હદમાં હતું. ત્યાંથી બાનું સરઘસ નીકળ્યું. પણ એજન્સીની હદ પૂરી થતાં જ વાલેરાવાળાએ કહ્યું કે “હવે આપ આ મોટરમાં બેસી જાઓ.” મણિબહેને પૂછ્યું, “કેમ? અમને ગિરફતાર કરે છે?” જવાબમાં વાલેરાવાળાએ કહ્યું, “જી હા.” પછી બાને અને મણિબહેનને રાજકોટથી લગભગ સોળ માઈલ દૂર સણોસરા ગામના દરબારી ઉતારામાં લઈ જવામાં આવ્યાં. એ કહેવાય દરબારી ઉતારો, પણ હતું તો એક જૂનું નાનું અવાવરું મકાન. બાંતોએ અને છાપરે બંને બાંતોમાં આસપાસ ઉકરડાની ગંદકી હતી. મકાનમાં બે ઝોરડા અને નાની ઝોસરી હતી. અને આગળ એક નાનું ઢગિયું હતું. શ્રી મણિબહેન ત્યાંનું વર્ણન કરતાં તા. ૫-૨-૩૭ના કાગળમાં લખે છે :

“અમે પરમ દિવસે સાંજે અહીં પહોંચ્યાં. અમને ગામના પોલીસ પટેલને સોંપી ગયા છે. ગામમાં કશું શાક મળતું નથી, કશી દવા નેઈએ તો તે તો ક્યાંથી જ મળે? અમને દરબારી મહેમાન કહે છે, એટલે રસોઈયો આપ્યો છે, પણ તે એવો ગદો છે કે એનાં કપડાં નેઈને ખાવાનું પણ ન લાવે. એને પૂરું રાંધતાં નથી આવડતું. પરમ દિવસે સાંજે અને કાલે સવારે બંને વખતે ભાત કાચો રાખેલો. કાલે સાંજે રોટલો કરાવ્યો તે પણ કાચો. શાકમાં અહીં બટાટા જ મળે છે. તેનું શાક પણ કાચું. રસોઈ છાણાં ઉપર કરવાની હોય છે. એટલે ધૂણી થયાં કરે છે. હું તો રસોડામાં પેસું છું ત્યારથી આંખ ગળવા માંડે છે. ગંદવાડનો તો પાર નથી. કાંઈ ધોવાનું અને સાફ કરવાનું કહીએ તો પસાયતા કહે છે કે આ ગામમાં પાણીનું બહુ દુઃખ છે. નાહવાનું પાણી આપે છે એ નર્યાં રગડો હોય છે. એક બાઈ કાલે કપડાં ધોઈ લાવી. એ તો આપ્યાં હતાં તેના કરતાં વધારે મેલાં થઈને આવ્યાં.

“કાલે રાતના બાને બરાબર બંધ નથી આવી. એમને દસ્તની તકલીફ રહે છે. બે અઢી વાગ્યે પેશાબ કરવા બઠ્યાં. પછી બળતરા થવા લાગી. પણ અમારી પાસે અહીં શું મળે? બિયારાં કાંઈ બોલે પણ નહીં. ન રહેવાયું ત્યારે પોતે જ બઠીને બાંતું કપડું કરી મૂકીને સૂઈ ગયાં. મેં પૂછ્યું એટલે કહે, પૂઠે બળતરા બહુ થાય છે. મારી પાસે વેસેલિન હતું તે થોડું લગાડ્યું. મને તો એમ ફિકર થાય છે કે કોઈ વાર બે બાને અહીં ચક્કર બક્કર આવશે તો હું શું કરીશ? કોને બોલાવીશ? બિયારો પોલીસ પટેલ પણ આવીને શું કરશે? કદાચ ટેલિફોન કરવાની હિંમત કરે તોપણ દાક્તરને પહોંચતાં ખાસા બે કલાક

થાય એવો રસ્તો છે. બાને એટલી પીડા થતી લાગે છે કે અત્યારે આઠ વાગ્યા છે તોયે દાતણ કર્યા વગર પડી રહ્યાં છે. હમણાં જ કાંઈ આંખ મળી લાગે છે.” તા. ૭-૨-૩૯ના કાગળમાં લખે છે :

“જેવા આવનાર બને અમલદારોને મેં તો સારી પેઠે કહ્યું છે કે તમે બાને અહીં વગડામાં લાવીને નાખ્યાં છે તેમાં બારે જોખમ ખેડી રહ્યા છે. હું તમને અગાઉથી ચેતવી દઈ છું.”

દેવદાસભાઈ એક વખત બાને મળવા આવ્યા. તેમણે ત્યાંની હાલતનો રિપોર્ટ બહાર આપ્યો હશે તે ઉપરથી એક દાકતર બાને તપાસવા આવ્યા અને તેમની સારવારમાં એક નર્સને મૂકવામાં આવી (તા. ૯-૨-'૩૯). દાકતરે મળિયુબેનને કહ્યું કે તમને સ્ટેટ જેલમાં કેદી તરીકે રાખવાનાં છે. અને મારી સાથે તમને લેતા જવાનો મને હુકમ છે.

મળિયુબેન લખે છે :

“મને કેદી ગણવામાં આવી એટલે દાકતર સાથે ગયા વિના મારે છૂટકો નહોતો. ચાર વાગ્યે રાજકોટની સ્ટેટ જેલમાં પહોંચી. સાંજે મેં કાંઈ ખાધું નહીં. બીજે દિવસે સવારે ખાવાનું આવ્યું ત્યારે પણ મેં ખાવાની ના પાડી. મેં કહ્યું કે બાને આવી રીતે એકલાં રાખો ત્યાં સુધી હું ખાવાની નથી. કોઈ પણ બીજી બહેન, જેને બા આજખતાં હોય તેને એમની પાસે રાખવાં જોઈએ. જેલરે મને બહુ સમજાવી. તેમણે કહ્યું કે કાઉન્સિલના સભા-સંદોને વાત કરીશું અને એક બે દિવસમાં બંધી વ્યવસ્થા થઈ જશે. બીજે દિવસે સવારે જેલરે મને કહ્યું કે તમે નથી ખાતાં એ વાત કેદીઓમાં પહોંચી ગઈ છે અને તમે અત્યારે પચાસ માણસને ભૂખે મારો છો. પછી ટેબલરભાઈને મારી પાસે લાવવામાં આવ્યા. તેઓ માંદા હતા. તેમને મેં ખાવાનું કહ્યું પણ એમણે ના પાડી. તેમણે કહ્યું કે બે જોડો માંદા છે તેમને હું ખવડાવીશ. હું તો મારા નિશ્ચયમાં મક્કમ રહી. રાતે નવ વાગ્યે દાકતરે આવીને કહ્યું કે આવતી કાલે સવારે આઠ વાગ્યે તૈયાર થઈ રહેજો. તમને બા પાસે હું લઈ જવાનો છું. ત્યાંથી તમને બંનેને બીજી જગ્યાએ ખસેડવામાં આવશે. બીજે દિવસે સવારે આઠ વાગ્યે દાકતર સાથે મોટરમાં મને સજોસરા લઈ જવામાં આવી. ત્યાંથી બાને અને મને ત્રણાના ગેસ્ટ હાઉસમાં પહોંચાડ્યાં. આગલે દિવસે મૃદુલાબહેન પકડાયાં હતાં. તેમને લઈને વાલેરાવાળા ત્રણેક વાગ્યે ત્રણા આવ્યા.

“તા. ૧૪મીએ સાંજે પાંચ વાગ્યે કાઉન્સિલના ફર્સ્ટ મેમ્બર ફોર્મલહમદખાન ઠાકોર સાહેબનો લેખી સંદેશો લઈને આવ્યા. તેમાં લખ્યું હતું કે બાપુજીની તબિયત બહુ ખરાબ છે એવું અમારા જાણવામાં આવ્યું છે, માટે આપ ઇચ્છો તો અત્યારે સાડા સાતની ટ્રેનમાં તમને વર્ધા પહોંચાડવાનું કરીએ. અમે મસલત કરીને ટેલિફોન કરવાનું ઠરાવ્યું. ફોર્મલહમદખાનની સાથે બા અને હું પબ્લિક ટેલિફોન ઉપર ગયાં. વર્ધાના ટેલિફોન ઉપર પ્યારેલાલજી જ મળી ગયા. તેમણે કહ્યું કે બાપુજી તો સેવાગ્રામ છે, પણ તેમની તબિયત તદ્દન સારી છે. આમ અમે ત્રણ જણ ત્રણામાં રહ્યાં. ત્યાં સગવડ સારી હતી.”

આ અધો વખત રાજકોટમાં અને ગામડાંમાં લડત બહુ જોશમાં ચાલતી હતી. ધરપકડો અને ત્રાસજનક મારપીટ છતાં પ્રગ્નપરિપક્વતા કાર્યક્રમો ચાલુ જ હતા.

હલેન્ડા નામના એક ગામે બહુ સખત લાઠીમાર કરવામાં આવેલો. ઘણાં માણસો સખત ધાયલ થયાં હતાં. રાજ્ય તરફથી તેમની સારવારની કશી વ્યવસ્થા કરવામાં ન આવી એટલું જ નહીં, પણ રાજકોટથી રેડક્રોસના દાકતરો અને સારવાર કરનારી ટુકડીઓ ત્યાં જવા નીકળી તેમને હલેન્ડા જતાં રોકવામાં આવ્યા. તા. ૭-૨-'૩૬ના રોજ ભાઈ શ્રી જ્ઞદવજી મોદી સરદાર ઉપરના એક કાગળમાં લખે છે :

“પહેલાં સૈનિકોને લાઠીથી મારતા તે દેખી શકાતું, પણ હવે તેઓએ ખીજી રીત અખત્યાર કરી છે. અધા ભેગા થઈ ખૂબ ગડદાપાટુ મારે છે. જેત્રણ કિસ્સા એવા બન્યા છે કે જ્યાં સૈનિકોના પગ તેની ગરદન ઉપર ચડાવી, એ પગ વચ્ચેથી તેના હાથ કઢાવી તેનો આકાર દડા જેવો બનાવે છે. પછી એક પોલીસ એવી સ્થિતિવાળા સૈનિક ઉપર ચડી બેસે છે અને હાથની રગ દબાવે છે. આવી હાલતમાં તેમની ખીજી નસો પણ ખેંચાય છે અને એને ભારે ત્રાસ અને તીવ્ર વેદના થાય છે.”

આગળ સરદાર જેલની વાત આવશે. ત્યાં પણ આ જાતનો ત્રાસ ત્રણેક કેદીઓ ઉપર ગુન્નરવામાં આવેલો. આવા જુલમ અને ત્રાસ છતાં લોકોને જુસ્સો દાખી શકાયો નહીં. આઠ દિવસમાં પ્રગ્નને દેખાવી દેવાની દરખાસ્ત વીરાવાળાએ આશા રાખેલી પણ તેની મુરદબદલ આવી નહીં, એટલે એણે ખીજો પેંતરો રચ્યો. રાજકોટની જેલમાં લગભગ સો કેદી હતા, તેમાંથી ત્રીસેક જણને રાતોરાત સરદાર ઉપાડ્યા. સરદારમાં એક જૂનો રાણીવાસ હતો તેની જેલ બનાવી. તેમાં ભોંયરા જેવા કેટલાક ઓરડા હતા. તે ઓરડાની પહોળાઈ અને ઊંચાઈ આશરે છ ફૂટ અને લંબાઈ વીસેક ફૂટ હતી. કેટલાંયે વરસથી અવડ એટલે ચામાંચીડ્યાંનો પાર નહોતો. તેની અધારની ભારે દુર્ગંધ મારતી. આ ભંડકિયા જેવા ઓરડાઓને નાના દરવાજા અને બહુ જ નાની ખારીઓ હતી. એ મકાનની અડોઅડ એક તળાવ હતું. તેનું પાણી બહુ ગંદુ અને બંધિયાર હોઈ મચ્છરનાં ટાળેટાળાં ત્યાં ઊભરાતાં હતાં. આવા એક એક ભંડકિયામાં વીસ વીસ કેદીઓને પૂર્યાં. દરેક સૈનિક પાસેથી પહેરેલ કપડાં સિવાયનાં કપડાં, ઓઢવાનાં વગેરે લઈ લીધું. એક ભંડકમાં પાણી તથા પેશાબ માટે એક એક માટલું આપ્યું અને અધા વચ્ચે પાથરવા માટે જૂનું કાપડું ખૂંચી આપ્યું. અડધું પાથરે અને અડધું ઓઢે. આટલી સગવડ પણ એક જ ભંડકિયામાં. બાકીનાં ત્રણમાં તો ખૂંચી પણ નહીં અને પાણી-પેશાબનાં માટલાં પણ નહીં. જેમનાથી

કુદરતી હાજત ન રોકાઈ તેમણે રાત્રે ત્યાં જ પેશાબ કર્યો. બીજે દિવસે બધાને સવારે બહાર કાઢ્યા. સાંજે ભંડકમાં પૂરવાનો સમય થયો ત્યારે સૈનિકોએ ભંડકમાં પુરાવાની ના પાડી. પોલીસો તેમને સોટીઓ અને ગડદાપાટુ મારી ટાંગાટોળી કરી ભંડકમાં ધકેલવા લાગ્યા. પણ એમ પાર ક્યારે આવે? એટલે થાકીને બધાને ઉપરના ઓરડામાં સૂવાની રજા આપી.

બીજે દિવસે પાંત્રીસેક જણ નવા પકડાઈને આવ્યા. આવતાંવેંત એમને ભંડકમાં પૂરવામાં આવ્યા. વળતે દિવસે એમણે પણ ભંડકમાં પુરાવાની ના પાડી, એટલે એમને ઉપર જવાની છૂટ મળી. પણ નવા આવે તેમને એક દિવસ ભંડકનો સ્વાદ ચાખવો જ પડતો. ભંડકમાં ખાવાનું પણ આપવામાં આવતું નહીં.

આવું ત્રણ ચાર દિવસ ચાલ્યું એટલે આ કેદીઓમાં જેઓ સમજી અને દઢ હતા તેમણે વિચાર કર્યો કે આ રીતનું વર્તન ચલાવી લેવામાં માણસાઈ નથી, આપણા સ્વમાન ઉપર આથી ઘા પડે છે. એટલે આપણે આની સામે થવું જ જોઈએ. અંદર અંદર સલાહમસલાત કરીને જેલના જેવી રીતસરની બંધી સગવડો ન મળે ત્યાં સુધી ઉપવાસ ઉપર જવાનો તેમણે નિર્ણય કર્યો. સરઘારમાં કેદીઓના ઉપવાસની વાત રાજકોટ જેલમાં પહોંચતાં ત્યાંના ભાઈઓએ પણ સરઘારમાં કેદીઓ તરફનો વર્તાવ સારો ન થાય ત્યાં સુધી ખોરાક લેવાનું છોડ્યું.

આ ઉપવાસના સમાચાર ગાંધીજીને મળતાં તેમણે રાજકોટ રાજની કાઉન્સિલના ડિસ્ટ્રે મેમ્બરને તા. ૨૦-૨-૧૯૫૧ના રોજ નીચે પ્રમાણે તાર કર્યો :

“ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે સરઘારના કેદીઓ પ્રત્યે ચલાવવામાં આવતા અમાનુષી વર્તન માટે રાજકોટના સત્યાગ્રહી કેદીઓ ઉપવાસ કરી રહ્યા છે. આ બાબત તમે પ્રકાશ પાડશો?”

ડિસ્ટ્રે મેમ્બરે તા. ૨૧મીએ આનો જવાબ આપ્યો :

“ આપનો તાર મળ્યો. મેં જાતે ગઈ કાલે સરઘારની મુલાકાત લીધી. કેદીઓ પ્રત્યેના ખરાબ વર્તાવની બાબતમાં જરા પણ તથ્ય નથી.”

એટલે તા. ૨૨મીએ ગાંધીજીએ બીજાને તાર કર્યો :

“ તાર માટે આભાર. ઉપવાસની વાત વિષે તમે મૌન રેવો છો. મારા ઉપર ત્યાંના અત્યાચારો વિષે બીજાને લાંબો તાર આવ્યો છે તે ન માનવો મુશ્કેલ છે. મારો આત્મા રોજ કહે છે કે મારે પોતે આમાં અંપલાવવું પડશે. ઠાકોરસાહેબે વચનભંગ કર્યો છે, તેનું દરદ તે મને છે જ. તેમાં આ ત્રાસ અને અત્યાચારની વાતોથી ઉમેરો થાય છે, અને વસ્તુ અસહ્ય બનતી જાય છે. ઠાકોરસાહેબને અથવા તે કાઉન્સિલને મૂંઝવણમાં મૂકવાની મારી મુદ્દલ ઈચ્છા નથી. હું ઈચ્છું છું કે

સ. ૨-૨૪

રાજકોટનો મિત્ર હોવાનો દાવો કરનાર આ યુદ્ધ ડોસાની વાત ઉપર તમે ધ્યાન આપશો.”

તા. ૨૩મીએ કાઉન્સિલના પહેલા સભ્યે ઉપરના તારનો નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો :

“સરદારના કેદીઓ પ્રત્યે ખરાબ વર્તવાના આક્ષેપોમાં રજૂ પણ તથ્ય નથી. આખી વાત તદ્દન ખનાવટી છે. રાજનો ખોરાક, બિસ્તરા વગેરેની સગવડ લગભગ રાજકોટની જેલ પ્રમાણે જ ગોઠવવામાં આવેલી છે. ત્યાંના ઉપવાસ ઉપર ઊતરેલા કેદીઓને એ પ્રમાણે મેં લેખી ખબર આપેલી છે. તેમ છતાં તેઓ ખોટી રીતે ઉપવાસ ચાલુ રાખે છે. તમને ખાતરી આપું છું કે તેમના પ્રત્યે સારું વર્તન ચલાવવાને માણસથી શક્ય હોય તે બધું કરવામાં આવે છે. કૃપા કરીને કશી ચિંતા કરશો નહીં.”

ગાંધીજીએ તા. ૨૪મીએ નીચે પ્રમાણે તાર કર્યો :

“મને મળેલા બધા હેવાલો ખનાવટી જ હોય તો એ મારે માટે અને મારા સાથીઓ માટે બહુ ગંભીર ખીના છે. જે એ હેવાલોમાં વનદ હોય તો રાજના અમલદારો ઉપર એ ગંભીર ટીકા રૂપ છે. દરમ્યાન ઉપવાસ તો ચાલુ જ છે. મારી ચિંતા અસહ્ય થતી જાય છે. એટલે આવતી કાલે રાત્રે સાથે એક પરિચારક દાકતર, સેક્રેટરી અને ટાઇપિસ્ટને લઈને હું રાજકોટ આવવા નીકળું છું. હું ત્યાં સત્યશોધક તરીકે અને સુલેહ કરનાર તરીકે આવું છું. જેલ વહોરવાની મારી ઈચ્છા નથી. બંધી હકીકત હું નજરે નેવા આવું છું. મારા સાથીઓ જે ખનાવટી વાતો ઊભી કર્યાના અપરાધી માલૂમ પડશે તો તે માટે હું પૂરતું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ. લોકો પ્રત્યે જે વિશ્વાસઘાત થયો છે તે સુધારી લેવાને પણ હું ઠાકોરસાહેબને સમજાવીશ. કોઈ પણ જાતના દેખાવો ન કરવાની હું લોકોને વિનંતી કરું છું. સરદાર પટેલને પણ હું લખું છું કે રાજકોટમાં મારા પ્રયત્નો ચાલુ રહે ત્યાં સુધી રાજકોટના લોકોનો તેમ જ બહારથી આવનારાઓનો સત્યાગ્રહ બંધ રાખે. દરમ્યાન કોઈ પણ રીતે ઠાકોરસાહેબ અને કાઉન્સિલ, કમિટીનાં નામોમાં ફેરફાર કરવા પૂરતો અપવાદ રાખી, થયેલી સંધિ પૂરેપૂરી અમલમાં મૂકવા તૈયાર થાય, કેદીઓને તરત જ છોડી મૂકવામાં આવે, કરવામાં આવેલા દંડ માફ કરવામાં આવે અને વસૂલ થયેલા પાછા આપવામાં આવે તો સ્વાભાવિક રીતે મારું ત્યાં આવવાનું હું બંધ રાખીશ. સભ્યોનાં નામો વિષે વાટાઘાટ કરવાની પૂરી સત્તા સાથે કોઈ અમલદારને અહીં મોકલી શકો છો. સરદાર પટેલનાં નામોની બહુમતી રહે એ એક જ શરત રહેશે. ભગવાન ઠાકોરસાહેબ અને તેના કાઉન્સિલરોને સન્માર્ગે દોરો. આનો જવાબ તાકીદના તારથી મળવાની હું આશા રાખું ?”

તે જ દિવસે કાઉન્સિલના ફર્સ્ટ મેમ્બરે નીચે પ્રમાણે તારથી જવાબ આપ્યો :

“તમે તાર કર્યા પછી તમને ખબર મળી હશે કે, ગઈ કાલે રાત્રે ઉપવાસ છોડી દેવામાં આવ્યા છે. નાનાલાલ જસાણી તથા મોહનલાલ ગઢડાવાળાએ તમને

તાર કર્યો છે તે ઉપરથી તમારી ખાતરી થઈ હશે કે ઉપવાસને માટે વાજબી કારણ ન હતું. ઠાકોરસાહેબને એમ લાગતું નથી કે તેમના તરફથી કરો વિશ્વાસ-ભંગ થયો છે. તેઓ તો ઇતેજર છે કે પોતે નીમેલી પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી કમિટી શાંત વાતાવરણમાં પોતાનું કામ શરૂ કરી દઈ શકે, જેથી કરીને એ કમિટીની બલામણો ઉપર પૂર્ણ વિચાર કરીને પોતાને જે સુધારા આપવા જરૂરી લાગે તે અને તેટલા વહેલા તેઓ દાખલ કરી શકે. ઠાકોરસાહેબને ચોક્કસ લાગે છે કે તેઓશ્રીએ જણાવેલા સંલેગામાં આપ સમજી શકશો કે આપના અહીં આવવાથી કંઈ ઉપયોગી હેતુ સરશે નહીં. તેઓ આપને ફરી ખાતરી આપવા માગે છે કે કોઈ પણ નતનો જીલમ અગર ત્રાસ વર્તાવવા દેવામાં આવશે નહીં.”

એટલે તા. ૨૫મીએ ગાંધીજીએ નીચે પ્રમાણે તાર કર્યો :

“મારી હૃદયપૂર્વકની આજીજનો તમારા તારમાં કરો જવાબ મળતો નથી. શાંતિના કાર્ય માટે આજે હું રાજકોટ આવવા નીકળું છું.”

આ તારવહેવાર ઉપર વિશેષ ટીકાટિપ્પણુની જરૂર નથી. તે જ દિવસે ગાંધીજીએ સરદારને જણાવ્યું કે આ વેદનાનો અંત લાવવા માટે ઈશ્વરની દોરવણી નીચે મારા પ્રયાસો જ્યાં સુધી ચાલુ છે ત્યાં સુધી તમે સત્યાગ્રહની લડત અંધ રખાવશો. એટલે તા. ૨૫મીએ જ સરદારે નીચે પ્રમાણે ઊપાંત્રેણું નિવેદન બહાર પાડ્યું :

“શાંતિ સ્થાપવા માટે રાજકોટ જવાનો પોતાનો ઇરાદો નહોતર કરતું ગાંધીજીનું નિવેદન મેં વાંચ્યું છે. હું વર્ધામાં હતો તે દરમ્યાન હું તથા ખીન્ન મિત્રો દેશી રાજ્યોમાં ચાલી રહેલી અળવળની બાબતમાં તેમના હૃદયની વેદના નિહાળી રહ્યા હતા. જ્યારે જ્યારે આવી મનોવ્યથા તેમને થાય છે ત્યારે ત્યારે, તેમના સાથીએને એકાએક નિર્ણય જેવું લાગે, પણ જે તેમને મન ઈશ્વરી માર્ગદર્શન હોય છે તેને અનુસરીને તેઓ શાંતિ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. એ વસ્તુ લોકો હવે નાણી ગયા છે. રાજકોટનો સત્યાગ્રહ મોઢૂં રાખવામાં આવે એવી તેમની ઇચ્છા છે. એટલે ફરી સૂચના ન આપવામાં આવે ત્યાં સુધી હું રાજકોટનો સત્યાગ્રહ મુલતવી રહેલો નહોતર કરું છું અને આશા રાખું છું કે જે કાઠિયાવાડીઓ તેમાં ભાગ લેવા રાજકોટ જવા ઇરાદો રાખતા હશે તેઓ હવે રાજકોટ નહીં નથ. તે જ પ્રમાણે રાજકોટ રાજ્યના વતનીઓ પણ સત્યાગ્રહ અંધ રાખશે. એથી વિશેષ હું અત્યારે કહી શકતો નથી. ગાંધીજી જે ભાવનાથી ઇચ્છે છે તે ભાવનાથી આપણે તેમની ઇચ્છાને માન આપીએ.”

ઉપરના તારમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગાંધીજી તા. ૨૫મીએ સાંજે વર્ધાથી નીકળ્યા. તા. ૨૬મીએ દિવસે મુંબઈ રોકાઈને રાત્રે રાજકોટ જવા કાઠિયાવાડ મેલમાં નીકળ્યા. તા. ૨૭મીએ ગાંધીજીએ ટ્રેનમાંથી મહાદેવભાઈને નીચે પ્રમાણે કાગળ લખ્યો :

“ઈશ્વરની શી લીલા ! આ યાત્રા મને પણ આશ્ચર્ય પમાડે છે. ક્યાં ચાલ્યો, શું કરીશ, કંઈ વિચારી નથી રાખ્યું. ને ઈશ્વર જ દોરતો હોય તો વિચારવું શું ? શા સારું ? વિચારવું એ તેના માર્ગને શકવા જેવું તો નહીં હોય ?

“વાત એ છે કે, વિચારને શેકવા પડતા નથી. વિચાર આવતા નથી. ખીન્ન ત્રીજા આવે છે, પણ આ નહીં.”

ગાંધીજી કેવી મનઃસ્થિતિમાં રાજકોટ જઈ રહ્યા હતા તે દર્શાવવા માટે જ ઉપરનો કાગળ આપ્યો છે. રાજકોટ પહોંચ્યા પછી તેમણે શું શું કહ્યું અને તેમના ઉપર કેવી વીતી તે અલગ પ્રકરણમાં આપીશું.

૩

અહિંસાની તાવણી

રાજકોટ સત્યાગ્રહમાં ગાંધીજીનો હિસ્સો, એ એમના જીવનનું એક ઉદાત્ત અને ભવ્ય પ્રકરણ છે. એમાં એમણે સત્યાગ્રહની અને અહિંસાની એક અનેરી રીતનો પ્રયોગ કર્યો છે. એના ઉપર એક સ્વતંત્ર પુસ્તક લખી શકાય. પણ આપણે અહીં એમનું જીવનચરિત્ર લખતા નથી. સરદાર આ પ્રકરણમાં પૂરેપૂરા ગૂંથાયેલા છે એટલે જ મહત્વનું હોવા છતાં અહીં તે ટૂંકમાં આપ્યું છે.

રાજકોટ, જ્યપુર, ત્રાવણકોર, ઓરિસા વગેરેનાં દેશી રાજ્યોના જીલમની વાતો વધવા માંડી ત્યારથી ગાંધીજીએ વાઈસરોય સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો હતો. તેમની મુખ્ય દલીલ એ હતી કે ચક્રવર્તી સત્તા તરીકે બહારના અથવા અંદરના ભય સામે દેશી રાજ્યોનું રક્ષણ કરવાની તમે તમારી ફરજ સમજો છો, તો એ દેશી રાજ્યોના જીલમ સામે દેશી રાજ્યની રૈયતનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી કેમ માથે ન લો? વળી તમે કહો છો કે રાજ્ય પોતાની પ્રજાને રાજ્યતંત્રમાં વધુ ને વધુ જવાબદારીઓ સોંપે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ ખરા, પણ તે પોતાની મેજે થઈને કરે, અમે તેમ કરવાની ફરજ ન પાડીએ. પણ રાજકોટમાં તો રાજ્યએ પ્રજા સાથે અથવા પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે સરદાર સાથે સમાધાન કર્યું હતું, તે ત્યાંના રૈસિડેન્ટે જ તોડી પડાવ્યું છે. પોતાના એજન્ટના આ કૃત્યની જવાબદારી વાઈસરોયે ઉઠાવવી જ જોઈએ. વાઈસરોયે મીડી ભાષામાં આના જવાબો આપ્યા, પણ ગાંધીજીની ઇચ્છા પ્રમાણે પોતે વચ્ચે નહીં પડી શકે એમ જણાવ્યું. એટલે ગાંધીજીએ પોતે આ કેસ હાથમાં લીધો.

તા. ૨૭-૧-૧૯૩૦ના રોજ બપોરે ત્રણ વાગ્યે ગાંધીજી રાજકોટ સિટી સ્ટેશને પહોંચ્યા. સ્ટેટ કાઉન્સિલના ફર્સ્ટ મેમ્બર આ. સા. ફત્તેહમહમ્મદખાન ગાંધીજીને મળવા સ્ટેશને ગયા હતા. તેમણે ઠાકોરસાહેબનો સીલખંધ કાગળ ગાંધીજીને આપ્યો. ગાંધીજી રાજકોટ આવે તે ઠાકોરસાહેબ તથા તેમના

સલાહકારોને ગમતું તો ન જ હતું. પણ હાકોરસાહેબે કાગળમાં લખ્યું હતું કે, અહીંની પરિસ્થિતિની જાતે તપાસ કરવાને આપને પૂરેપૂરી સગવડ આપવામાં આવશે. વધુમાં જણાવ્યું હતું કે આપે ખીજી કશી વ્યવસ્થા ન કરી હોય તો મારા મહેમાન થશો તેથી મને બહુ આનંદ થશે. ગાંધીજીએ એ આમંત્રણ માટે આભાર માન્યો અને રાષ્ટ્રીય શાળામાં બંધી સગવડ કરી હતી ત્યાં જ ઊતરવાનું રાખ્યું. સ્ટેશન ઉપર એટલી બંધી ગિરદી હતી કે ઉતારે પહોંચતાં એમને પાંચ વાગ્યા. સાડા પાંચથી સાત અને આઠથી સાડા દસ દરમિયાન વીરાવાળા સાથે એકાંતમાં વાતો કરી. શ્રી દેવરભાઈને અગિયાર વાગ્યે જેલમાંથી લાવવામાં આવ્યા. તેમની સાથે પાએક કલાક વાતો કરી. દરમિયાન વીરાવાળા આગળ એમણે એ વિકલ્પ મૂક્યા. કમિટી ઉપર એ મુસલમાનો અને એક ભાયાતના પ્રતિનિધિને ભલે લેવામાં આવે, એવી શરતે કે પરિષદના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા એટલા પ્રમાણમાં વધારવામાં આવે. ખીજો વિકલ્પ એ મૂક્યો કે, જે પરિષદના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા વધારવામાં ન આવે તો હાકોરસાહેબે નીમૈલા ત્રણ અમલદારો કમિટીના નિર્ણયોમાં મત ન આપી શકે.

તા. ૨૮મીએ ગાંધીજી મુસ્લિમ કોમના તથા ગરાસિયા મંડળના પ્રતિનિધિઓને મળ્યા. કમિટી ઉપર તેમના સભ્યોને લેવાની વાત ગાંધીજીએ જણાવી. તેથી તેઓ સંતોષ પામ્યા પણ ગરાસિયાઓને ગાંધીજીએ એતવણી આપી કે, “અત્યાર સુધી તમે જે વિશેષ અધિકારો ભોગવતા આવ્યા છો તે કાયમ રહેશે જ એવું તમે ધારતા હો તો તમે નિરાશ થશો. એ વસ્તુ ન્યાયી નથી અને શક્ય પણ નથી. હિન્દુસ્તાનના કરોડો ગરીબ લોકોની સ્થિતિ સુધારવી હોય તો એ દરિદ્રનારાયણના લાભને અર્થે ઉપલા વર્ગોએ પોતાના વિશેષ હકો છોડવા જ પડશે. એટલે જેટલે દરજ્જે ટૂંકાવવાનો મારો આદર્શ તમે જીવનમાં ઉતારવાની તૈયારી રાખશો તેટલે દરજ્જે હું તમને રક્ષણ આપી શકીશ.”

સાંજે ટ્રસ્ટ મેમ્બર ફત્તેહમહમ્મદખાન તથા સિવિલ સર્જન કર્નલ એસ્પીનવોલ તથા પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ ડેલીની સાથે રાજકોટ અને સરધારની જેલમાં કેદીઓને મળવા ગાંધીજી ગયા. સરધારની જેલમાં કેદીઓની હાડમારીની વાત અગાઉ આવી ગઈ છે. તે વિષે ગાંધીજીએ જે જોયું અને સાંભળ્યું તે તેમણે કહ્યું હતું તે કરતાં પણ ઘણું ત્રાસજનક હતું. જગ્યાને સારી દેખાડવાના છેલ્લી ઘડીએ પુષ્કળ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. બીંતો ચૂનાથી તાજી જ ધોળવામાં આવી હતી. જમીન ઉપર પડેલા ચૂનાના તાજા ડાઘ એ વાતની સાક્ષી પૂરતા હતા. ઢિનાઈલ છાંટવામાં તો કશી બાકી જ નહોતી

રાખેલી, છતાં દુર્ગંધ અને ગંદકી ઢાંકી શકાઈ નહોતી. કેદીઓને પણ હળમત કરાવી, નવડાવી-ઘોવડાવી સાફ કપડાં પહેરાવ્યાં હતાં. તેમણે પોતાના ઉપર ગુન્નરવામાં આવેલા ત્રાસની કહાણી નીડરપણે કહી સંભળાવી. ફર્સ્ટ મેમ્બરને ઘણી ફરિયાદો કબૂલ કરવી પડી, બેઠકે સાથે સાથે તેઓ કહેતા જ રહ્યા કે અમે તો કશો ત્રાસ ગુન્નર્યો નથી. કર્નલ ડેલીએ ટીકા કરી કે આ બધી ફરિયાદો છતાં કેદીઓ દેખાય છે તો સારા અને ઉત્સાહમાં. ગાંધીજીએ પાછળથી તેમને કહ્યું કે સત્યાગ્રહીઓને વીસ વીસ વર્ષથી જે તાલીમ આપવામાં આવી છે તે ફોગટ નથી ગઈ. ગમે તેટલાં કષ્ટો પડે તોપણ તેઓ સામાની આગળ રેતી સૂરત રાખીને ઊભા નહીં રહે. અને તેમની બધી જ વાતો બનાવટી હોવાનું તો તમે નહીં જ માનો. સરદારથી ગાંધીજી કસ્તૂરબાને મળવા ત્રંબા ગયા. બાએ પૂછ્યું કે તમારો કાર્યક્રમ શો છે? ત્યારે ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો કે મારું કાર્ય પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી રાજકોટ છોડવાનો નથી.

ત્યાંથી ઠાકોરસાહેબને મળવા રાજકોટના દરબારગઢમાં ગયા. મુલાકાત દરમ્યાન બધો વખત દરબાર વીરાવાળા હાજર હતા. એ મુલાકાતથી ખૂબ અસંતુષ્ટ થઈને ગાંધીજી પાછા ફર્યા. રાજકોટનો ખરો રાજા ઠાકોરસાહેબ છે કે દરબાર વીરાવાળા? એ તેમના ઉદ્દગાર હતા. તે વખતે જ ત્રિપુરીમાં કોંગ્રેસની બેઠક ભરાવાની હતી. ગાંધીજીએ એવી આશા રાખેલી કે એકબે દિવસમાં ઠાકોરસાહેબને સમજાવી દઈશ અને હું ત્રિપુરી જઈ શકીશ. પણ આ મુલાકાત પછી એમની એ આશા પડી ભાંગી.

બીજે દિવસે જુદા જુદા ગામના લગભગ દોઢસો ખેડૂતો ગાંધીજીને મળવા આવ્યા. તેમણે સૈનિકોને મોટર લોરીઓમાં ભરી જંગલમાં મૂકી આવવાની, ત્યાં ખૂબ માર મારવાની, પગમાં બેડા અથવા તો ચંપલ હોય તો કઢાવી નાખી કાંટા ઉપર ચલાવવાની, કેટલાકનાં કપડાં કાઢી નાખી નાગા કરી છોટી મૂકવાની, એ બધી કહાણી ફર્સ્ટ મેમ્બરની રૂબરૂમાં કહી સંભળાવી. અપોરે રેસિડેન્ટ મિ. ગિલ્સનને મળ્યા. સાંજની પ્રાર્થના પછી દરબાર વીરાવાળા મોટરમાં ગાંધીજીને ફરવા લાઈ ગયા. દોઢેક કલાક વાતચીત ચાલી. ખૂબ નિરાશ થઈ ગાંધીજી પાછા ફર્યા. રાતે મોટે સુધી તેમને ઊંઘ ન આવી. અર્ધ ઉપર રાત ભારે માનસિક વેદનામાં ગાળી. સવારે ઊઠીને ઠાકોરસાહેબને કાગળ લખવા બેઠા. પોતાની માગણીઓ નહીં સ્વીકારવામાં આવે તો બીજા દિવસથી એટલે તા. ૩૭એ અપોરે બાર વાગ્યાથી ઉપવાસ શરૂ થશે એવું તેમાં જણાવ્યું. એ કાગળ તે દિવસે બાર વાગ્યા પહેલાં ઠાકોરસાહેબને પહોંચાડવામાં આવ્યો. આ રહ્યો એ કાગળ:

“ મહેરબાન ઠાકોરસાહેબ,

“ આ કાગળ લખતાં સંકોચ થાય છે. પણ ધર્મ થઈ પડ્યો છે.

“ મારું અહીં આવવાનું કારણ આપ નહોતો છો. ત્રણ દિવસ દરબાર વીરાવાળા સાથે વાતો થઈ. એમનાથી મને ભારે અસંતોષ થયો છે. એકેય વાત પર કાયમ રહેવાની શક્તિ એ ધરાવતા નથી, એવો આ ત્રણ દિવસના પરિચય પરથી અંધાયેલો મારો અભિપ્રાય છે. મને લાગે છે કે એમની દોરવણીથી રાજ્યનું અહિત થાય છે.

“ હવે આ કાગળના હેતુ ઉપર આવું. વર્ધા છાત્રતાં મેં એ નિશ્ચય કર્યો હતો કે આપે કરેલી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરાવ્યા વિના હું રાજકોટ નહીં છોડું. પણ મારે અહીં એકમે દિવસ કરતાં વધારે રહેવું પડશે અથવા મારી ઉપર જે વીતી છે એ વીતશે એમ મેં નહોતું ધાર્યું.

“ હવે મારી ધીરજ ખૂટી છે. જે બની શકે તો મારે ત્રિપુરી જવું જોઈએ. હું ન જઈ તો હજારો કાર્યકર્તાઓ નિરાશ થાય અને લાખો દરિદ્રનારાયણ વ્યાકુળ બને. એટલે આ વેળા મારે સાડુ વખતની બહુ કિંમત છે.

“ તેથી આપને વીનવું છું કે, આપ નીચેની સૂચનાનો હૃદયપૂર્વક સ્વીકાર કરી મને ચિંતામુક્ત કરો અને અહીંથી કાલે વિદાય કરો.

“ ૧. નં. ૫૦. ૨૬-૧૨-'૩૮ના ગેઝેટમાં આપની નહેરાત છે તે કાયમ છે એમ ફરીથી પ્રજાની આગળ નહેર કરો.

“ ૨. આપના નં. ૬૧ તા. ૨૧-૧-'૩૮ના ગેઝેટની નહેરાત રદ કરો.

“ ૩. સુધારાસમિતિનાં સાત નામ આપે નહેર કર્યાં છે. તેમાંનાં ૨, ૩, ૫ અને ૭ રહેવા દઈને રાજકોટ પ્રજાપરિષદ વતી બીનાં નીચેનાં નામોનો સ્વીકાર કરો :

૧. શ્રી ઉછરંગરાય ન. ઢેબર
૨. શ્રી પોપટલાલ પુ. અનડા
૩. શ્રી પ્રજલાલ મ. શુક્લ
૪. શ્રી જ્ઞાલાલ હ. નેશી
૫. શ્રી સૌભાગ્યચંદ વી. મોદી

“ આ સૂચનાના ગર્ભમાં હેતુ એ છે કે રાજકોટ પ્રજાપરિષદની બહુમતી રહે. મજદૂર નવમાંથી શ્રી ઉછરંગરાય ઢેબરને પ્રમુખ નીમો.

[રહેવા દીધેલાં નામો]

૨. નડેન જીવણસિંહજી ધીરુભા
૩. શેઠ દાદા હાજી વલીમહંમદ
૫. મિ. મોહનલાલ એમ. ટાંક અને
૭. શેઠ હાતુભાઈ અબદુલઅલી

“ ૪. ત્રણ અથવા ઓછા અધિકારીઓ જેને પરિષદની વતી હું પસંદ કરી શકું એને સમિતિના મદદનીશ અને સલાહકાર નીમો. તેમને સમિતિના કામમાં મત આપવાનો અધિકાર ન હોય.

“૫. આપ હુકમ કાઢો કે સમિતિને કાગળો, આંકડાઓ વગેરે જે જે સામગ્રી તથા મદદ જોઈએ, તે રચેલા તે તે ખાતાના અધિકારીઓ આપે. સમિતિને સારુ ફરિયાદોમાં ખેડક કરવાની યોગ્ય જગ્યા આપ મુકરર કરો.

“૬. મારી સલાહ છે કે ઉપરની કલમ ચોથીની રૂએ આપ જેને સલાહકાર નીમો તેને જ આપનું કારભારી મંડળ બનાવો, અને તેની ઉપર આપની તા. ૨૬મી ડિસેમ્બરની જાહેરાતના હેતુને અનુસરતો કારભાર ચલાવવાનો તેમ જ એ જાહેરાતના હેતુને વિચારક એવું કોઈ પણ પગલું ન ભરવાનો ભાર મૂકો. આ સલાહકારમાંના એકને તે મંડળનો પ્રમુખ નીમો ને તે મંડળ જે નિવેદનો, હુકમો વગેરે કાઢે તેમાં આપ વગર સંકેતે સહી કરશો એવું જાહેર કરો. જે સમિતિના સલાહકારને કારભારી મંડળ બનાવવાનું આપ પસંદ ન કરો તો જે કારભારી મંડળ નીમો તે પણ મારી સાથે મસલત કરીને નીમો.

“૭. સમિતિ પોતાનું કામ તા. ૭-૩-૩૯ને રોજ શરૂ કરે ને તા. ૨૨-૩-૩૯ને રોજ પૂરું કરે.

“૮. સમિતિની ભલામણનો અમલ, તેનું નિવેદન આપના હાથમાં આવે ત્યાર પછી સાત દિવસની અંદર કરવાનું જાહેર કરો.

“આવતી કાલે સત્યાગ્રહી કેદીઓને છોડી મૂકો. તેઓના ઉપર થયેલા દંડ, જપ્તીઓ વગેરે માફ કરો. તેમ જ વસૂલ કર્યા હોય તે પાછા આપો.

“મિ. ગિપ્સન સાથે વાત કરતાં તેમણે જણાવ્યું છે કે તા. ૨૬મી ડિસેમ્બરની જાહેરાતને લગતું આપ જે કંઈ કરશો તેમાં તે વચ્ચે નહીં આવે.

“જે આપ મારી આટલી વિનંતી આવતી કાલ બપોરના બાર વાગ્યા પહેલાં કબૂલ નહીં કરો તો તે વખતથી મારા ઉપવાસ શરૂ થશે. અને તે કબૂલ કરો ત્યાં સુધી ચાલુ રહેશે.

“આપ મારી ભાષાને કડક નહીં માનો એવી આશા રાખું છું. જે કડક હોય તો આપના પ્રત્યે કડક ભાષા વાપરવાનો ને કડક થવાનો મને અધિકાર છે. આપના પિતામહનું મારા પિતાશ્રીએ ઘણું ખાધું હતું. આપના પિતાશ્રી મને પોતાના પિતા તુલ્ય માનતા. મને તો તેમણે જાહેરમાં ગુરુપદ આપ્યું હતું. હું કોઈનો ગુરુ નથી એટલે મેં એમને શિષ્યરૂપે માન્યા ન હતા. હું આપને પુત્રવત્ માનું છું. આપ મને પિતાતુલ્ય ન ગણો એ બને. જે મને પિતાતુલ્ય ગણો તો મારી વિનંતીનો આપ ઘણાં સહેજે સ્વીકાર કરો ને ૨૬મી ડિસેમ્બર પછી પ્રભુ ઉપર વીતી છે તેનું દુઃખ જાહેર કરો.

“મને સ્વપ્ને પણ આપનો કે રાજ્યનો દુશ્મન ન ગણશો. હું કોઈનો દુશ્મન ન થાઉં. જિંદગીભરમાં થયો નથી. મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે મારી વિનંતીના હાર્દિક સ્વીકારમાં આપનું હિત છે, ભૂષણ છે, આપનો ધર્મ છે.

“આપને એમ લાગશે કે મારી સૂચનાઓમાંની કોઈ મેં તા. ૨૬મી ડિસેમ્બરના નિવેદનની બહાર જઈને કરી છે. ઉપર ટપકે વિચારતાં એમ કહી શકાય. આપ જોશો કે પરિષદની બહારના સભ્યોનો સ્વીકાર કરવામાં મેં આપના સ્વમાનનો જ ખ્યાલ રાખ્યો છે. એટલે એ તો રાજ્યપક્ષની જ વસ્તુ થઈ. ખીજી

સૂચનાઓ જે મજદૂર નિવેદન બહારની ગણાય એ રાજ્યપક્ષની ન ગણવી હોય તો એમ કહી શકાય. પણ કેવળ મને જણાતા આપના પ્રતિજ્ઞાભંગમાંથી જ એ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. પણ મારી દૃષ્ટિએ તો એ પણ રાજ્ય-પ્રજાના રક્ષણાર્થે છે ને ફરી સમાધાની ન ભાંગી પડે એ દૃષ્ટિએ છે.

“છેવટમાં આપને વિશ્વાસ આપું કે સમિતિ જે રિપોર્ટ તૈયાર કરશે તે જે મારો દેહ હશે તો હું તપાસીશ. મારો દેહ નહીં હોય તો સરદાર વલ્લભભાઈ તપાસશે અને તેમાં એક પણ કલમ એવી નહીં રહે કે જેથી આપની પ્રતિજ્ઞાને કે રાજ્યને કે પ્રજાને હાનિ પહોંચે.

“આની નકલ હું ગિપ્સન સાહેબને મોકલું છું.

“આ કાગળ હું તુરત પ્રગટ નથી કરતો અને આશા તો એવી સેવું છું કે મારી સૂચનાનો આપ હર્ષપૂર્વક સ્વીકાર કરશો અને આ પત્ર પ્રગટ કરવાનો ધર્મ મારી ઉપર નહીં આવી પડે.

“પ્રભુ આપનું કલ્યાણ કરો, આપને સન્મતિ આપો.

મોહનદાસના આશીર્વાદ”

તે જ વખતે દરબાર વીરાવાળાને નીચેનો કાગળ લખ્યો :

“તા. ૨-૩-૩૯

“દરબારસાહેબ વીરાવાળા,

“હું શું કરું? રાતનો અર્ધો ઉત્તરો કરીને આ કાગળ લખું છું.

“ગયા ત્રણ દિવસમાં આપે મને બહુ કડવો અનુભવ કરાવ્યો છે. આપના વચનમાં એકતા નથી ભાળી. પ્રત્યેક વચનમાંથી નીકળી જવાની તૈયારી સિવાય હું બીજું નેઈ જ ન શક્યો. કાલ રાતની વાતે આડો વાંક વાળ્યો. પ્રજાજન આપનાથી કેમ થયે છે એ હું સમજી શક્યો છું.

“આપે આપની કારકિર્દી તપાસવાનું મને આમંત્રણ આપ્યું છે. મેં તે સ્વીકાર્યું. પણ વધારે તપાસવાપણું આપે રહેવા જ નથી દીધું. મને ઈશ્વરે શક્તિ નથી આપી, એટલી પવિત્રતા નથી આપી લાગતી. મારામાં એટલી અહિંસા નથી પ્રગટી, નહીં તો હું જરૂર આપના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી શક્યો હોત. મને દુઃખ અને શરમ થાય છે કે આપનું હૃદય જીતવા અસમર્થ નીવડ્યો છું. મારો સત્યાગ્રહ લાગે છે.

“હું માનું છું કે આપ ઠાકોરસાહેબ ઉપર જે સામ્રાજ્ય ભોગવો છો એમાં એમનું હિત નથી સંધાયું. એમની માનસિક અપંગતા નેઈ પરમ રાત્રિએ મારું હૃદય રડ્યું. એની જવાબદારી હું આપની ઉપર ઢોળું છું.

“ના. ઠાકોરસાહેબ ઉપર હમણાં જ કાગળ મોકલ્યો છે. તેની સાથે જ આ આપની ઉપર પણ મોકલું છું. આપ તો એ કાગળ તુરત નેરો જ. એટલે એની નકલ નથી મોકલતો. નેકે આપનો નિર્ણય તો આપે કાલે રાત્રે સંભળાવી દીધો છે. તોયે આપને વીનવું છું કે આપ મારી સૂચનાઓ સ્વીકારવાની સલાહ ના. ઠાકોરસાહેબને આપો.

“પ્રભુ આપના હૃદયમાં વસો.

મો ૦ ક૦ ગાંધીના વંદેમાતરમ”

હાકોરસાહેબ ઉપરના કાગળની નકલ મિ. ગિબ્સનને પણ મોકલી અને લખ્યું કે મારી સૂચનાઓના અમલની બાબતમાં આપ બની શકે તેટલો હેઠ્યપૂર્વકનો સહકાર આપશો એવી હું આશા રાખું છું.

પછી સરદારને ફોન ઉપર નીચેનો સંદેશો મોકલ્યો :

“ મારા નિર્ણયથી અકળાશો નહીં. કેવળ ઈશ્વરનો પ્રેર્યો હું વત્યો છું. બુદ્ધિ પણ બીજી કશું સુઝાવી શકે એમ નહોતું. આની કોઈને વાત ન કરો. મારી સૂચના દરબાર વીરાવાળા હાકોરને કબૂલ રાખવા દે તો ભલે હાકોરસાહેબને જ હતું એનો પૂરો જશ મળે. તમે તમારી જગ્યાએથી ન ચસશો. રાજકોટનો ભાર ઉપાડવા હું અહીં છું. એટલું બસ ગણો. મને તો આ મામલા દરમ્યાન ટેલિફોનનાં બંધ પાળ બચાવી લેવાં ગમે. પણ તમારી પ્રકૃતિ હું જાણું છું. તેથી જરૂર પડ્યે વખતોવખત અહીંની બંધો આપવાને સારું ટેલિફોન વાપરતાં નહીં અચકાઈ એની ખાતરી રાખો.”

તા. ૩૭એ બાર વાગ્યા સુધી હાકોરસાહેબનો કાગળ ન આવ્યો, એટલે ઉપવાસ શરૂ કર્યા. પ્રાર્થના અને ભજનો પૂરાં થયાં પછી હાકોરસાહેબનો જવાબ લઈને ડ્રેસ્ટ મેમ્બર આવ્યા. એ જવાબ અંગ્રેજીમાં છે. તેનો તરજુમો નીચે આપ્યો છે :

“ પ્રિય મહાત્મા ગાંધી,

“ તમારો કાગળ ગઈ કાલે મળ્યો. વાંચીને બહુ દિલગીર થયો છું. તમને હું ખાતરી આપી ચૂક્યો છું કે તા. ૨૬-૧૨-૩૮ ના રોજ મેં કાઢેલું નહરનામું હતુએ કાયમ છે. કમિટીનાં નામોને લગતી તમારી સૂચના એ નહરનામાને અનુસરીને નથી. તેમ જ તમે કરેલી બીજી સૂચનાઓ સ્વીકારવાનું મને યોગ્ય લાગતું નથી. રાજ્યનાં જુદાં જુદાં હિતોના સાચા પ્રતિનિધિ હોય એવા યોગ્ય સભ્યોની કમિટી બને એ જોવાની જવાબદારી રાજકોટના રાજ તરીકે મારી છે. મારા રાજ્યના તેમ જ પ્રજાના હિતનો વિચાર કરતાં એ જવાબદારી હું ફગાવી દઈ શકું નહીં. આવી મહત્ત્વની બાબતમાં છેવટનો નિર્ણય બીજા કોઈને કરવા દેવો એ મારે સારું શક્ય નથી. હું અગાઉ ખાતરી આપી ચૂક્યો છું કે કમિટી પોતાનું કામ શાંત વાતાવરણમાં વહેલામાં વહેલું શરૂ કરી દે એવી મારી તીવ્ર અભિલાષા છે; જેથી કરીને જરૂરી જણાય એવા સુધારા રાજ્યમાં દાખલ કરવામાં ઠીલ થવા પામે નહીં.

તમારો

ધર્મેન્દ્રસિંહ ”

ઉપરનો કાગળ વાંચીને ગાંધીજીએ ઉદ્ગાર કાઢ્યા કે, “ આ જવાબ તો બળતામાં ઘી હોમવા જેવો છે.” પછી ખાનસાહેબને કહ્યું કે, “ આનો રીતસર જવાબ તો હું પછી મોકલીશ. દરમ્યાન હવે બધા સત્યાગ્રહી કેદીઓને છોડી મૂકે એવી હાકોરસાહેબને સલાહ આપવાનું તો હું તમને સૂચવું ને? મારું અનશન શરૂ થયું છે. એટલે હું જવું છું ત્યાં સુધી તો

હવે સવિનય ભંગ ફરીથી શરૂ થવાનો નથી. વળી મારા અનશનતી ખમ્બર કેદીઓને કોઈ પણ રીતે પહોંચવાની જ. એટલે કદાચ તેઓ પણ ઉપવાસ આદરી બેસે. અને જેલમાં હોય ત્યાં સુધી તેમને રોકી કે સમગ્રવી કેમ શકાય ?”

પ્રથમ સભ્યે પૂછ્યું : “પણ તમારે ઉપાસ કરવા જ જોઈએ ? ખીન્ને કંઈ રસ્તો નથી ? તમે ઉપવાસ કરો તે કરતાં તો ગમે તેટલો સવિનય ભંગ થાય તેને હું વધુ પસંદ કરું.”

ગાંધીજી કહે : “એ હું જાણું છું. પણ આ અવસ્થાએ આવડી અંતર ખોળ પછી ખુદને નામે લીધેલા ઉપવાસનો નિર્ણય ફેરવવાનું મન કરું તો તો સિત્તેર વર્ષનું જીવનું ફોગટ થાય ને ? ખીન્ને કોઈ માર્ગ ન રહ્યો ત્યારે તો આ નિર્ણય કરવો પડ્યો છે.”

પછી ઠાકોરસાહેબના કાગળનો તેમણે જવાબ લખાવ્યો :

“મે. ઠાકોરસાહેબ,

“તમારો પત્ર વાંચી દુઃખ થયું. વચનની તમને કશી કિંમત હોય તેમ લાગતું નથી. તમારું વર્તન તો કોક મોટા દાનનું વચન આપીને એ વચનનો ભંગ કરનાર માણસ જેવું છે. તા. ૨૬-૧૨-૩૮ની નહેરુરાતથી તમે પ્રજાને કેટલું વિશાળ દાન કર્યું હતું ? ઉદારતા એ રાજવંશી ખવાસનું એક લક્ષણ છે, અને આમૂષણ્ય પણ છે.

“એ નહેરુરાતથી તમે એક ઉદાર દાન નહેરુ કર્યું હતું. સુધારા સમિતિના સભ્યોનાં નામોની પસંદગી કરવાનો હક જતો કરવાનો તેમાં પ્રધાન સૂર છે. અને આપણા કિસ્સામાં તો તમે સરદારને પરિષદના પ્રતિનિધિ તરીકે એક ખાસ પત્ર લખીને એ હક આપી દીધો છે. આજનો તમારો પત્ર એ દાન રદ કરે છે. હું તો એમ માનું છું કે, ગઈ કાલના મારા પત્રમાં મેં જણાવેલી શરતોનો સ્વીકાર વચનપાલન માટે જરૂરી છે. ઈશ્વર તમને એ સ્વીકારવાની સદ્બુદ્ધિ આપે.

“ખાનસાહેબ દ્વારા આજે મેં તમારા ઉપર એક સૂચના પાઠવી છે. એનો અમલ કરવો યોગ્ય છે. અત્યારે સત્યાગ્રહ મોઢૂં રહેલો હોવાથી સત્યાગ્રહી કેદીઓને મુક્ત કરવાનો તમારો ધર્મ છે.

મોહનદાસના આશીર્વાદ”

તા. ૪થીએ મળસકે ગાંધીજી ખૂબ તાબ્બ ઊઠ્યા. ઊઠીને મિ. ગિપ્સન ઉપર નીચે પ્રમાણે કાગળ લખાવ્યો, જે ના. વાઈસરોયને તારથી મોકલવાનું જણાવ્યું :

“૪-૩-૩૬

“પ્રિય મિ. ગિપ્સન,

“આજે સવારે વહેલો ઊઠીને તમને જે લખું છું તે પ્રેસને લખી મોકલવાનો વિચાર આવેલો. પછી વિચાર આવ્યો કે તેનો મજકૂર ના. વાઈસરોયને તારથી મોકલવો. છેવટે સાચો માર્ગ મને સૂઝ્યો કે મારા વિચારો તમને લખી જણાવવા

અને તેના ઉપર તમારે જે કંઈ ઠીકા કરવી હોય તે સાથે ના. વાઈસરોયને તારથી મોકલી આપવાની તમને વિનંતી કરવી.

“ મને લાગે છે કે ઠાકોરસાહેબને જવાબદાર અને વિચારવાન રાજ તરીકે ગણવામાં હું અથવા તો મને કહેવા દો કે આપણે બધા એક ઢોંગ ચલાવી રહ્યા છીએ. આ વસ્તુ મારી સૂચનાઓવાળો કાગળ મેં તમને પરમ દિવસે લખ્યો ત્યારે જ મને જણાઈ હતી. મને ખબર નથી કે મારો કાગળ તેમને વાંચવા દેવામાં આવ્યો હશે કે કેમ? અને વાંચવા દેવામાં આવ્યો હોય તોપણ તેનો પૂરો અર્થ તેઓ સમજી શક્યા હશે કે કેમ? હું આશા રાખતો હતો કે મારા પોતાના તેમ જ મારા બાપદાદાના, ઠાકોરસાહેબના પિતા તથા પિતામહ સાથેના સંબંધને લીધે તેમનામાં પોતાની ફરજનું ભાન હું નબ્રત કરાવી શકીશ. પણ રાજકોટના ખરા રાજ દરબાર વીરાવાળા છે. ઠાકોરસાહેબ ઉપરના મારા કાગળમાં મેં જણાવ્યું છે કે તેઓ બિલકુલ ભરોસાપાત્ર નથી. તેમને ઠાકોરસાહેબનું પહેલું નહેરુનામું ગમતું નથી. તેમનું ચાલે તો સુધારા સમિતિ ઉપર પોતાનાં નામોની બહુમતી કરી દઈ તેને રદ કરાવે. હાલ રાજ્યમાં તેઓ કશો હોદ્દો ધરાવતા નથી. છતાં તેઓની મરજી એ છેવટનો કાયદો છે. તેઓ લેખી હુકમો પણ આપે છે. દરબારગઠમાં પોતાના ભત્રીજાને તેમણે રાખેલા છે. તે એકલા જ ઠાકોરસાહેબ પાસે કોઈ પણ વખતે જઈ શકે છે. તમે નાણું છો કે સર પેટ્રિક કેલને તેમના (દ. વીરાવાળા) ઉપર જરા પણ વિશ્વાસ નહોતો અને તેમણે રાજકોટમાં રહેવાની અથવા તો ઠાકોરસાહેબ સાથે કશો સંબંધ રાખવાની તેમને મના કરી હતી. તેમ છતાં પહેલી લડત દરમિયાન તેઓ રાજકોટમાં દાખલ થયા તે માટે કનૈલ ડેલીને તેમને ઊઘડા લેવા પડ્યા હતા. આને રાજકોટમાં જેવું અધિર ચાલી રહ્યું છે તેનો નમૂનો મને જડતો નથી. મને ચોક્કસ લાગે છે કે આ કેસ એવો છે, જેમાં ઠાકોરસાહેબના વચનનું પાલન કરાવવાને માટે ચક્રવર્તી સત્તાએ તત્કાળ વચ્ચે પડવું નેઈએ.

“ સુધારા સમિતિ ઉપર જે બિનઅમલદારોનાં નામ સરદાર પટેલ સૂચવે તેની નિમજીક ઠાકોરસાહેબે કરવી નેઈએ. એ રદમી ડિસેમ્બરની કારવાઈનું એક અંગ છે. ઠાકોરસાહેબ ઉપરના ગઈ કાલના કાગળમાં મેં જણાવ્યું છે કે આવી કોઈ નતની કાળજી ન રાખવામાં આવે તો એ નહેરુરાતને સહેલાઈથી નિરર્થક બનાવી શકાય એમ છે. આ સાથે હું ઠાકોરસાહેબના કાગળની અને તેમને મેં આપેલા જવાબના તરજીમાની નકલ આપને મોકલી આપું છું.

તમારો

મોં કં ગાંધી”

તે દિવસે બપોરે મિસ એંગેથા હેરિસન રાજકોટ આવી પહોંચ્યાં. પોતે કેટલા નાદુરુદ્ધે ઉપવાસ આદર્યા હતા તે એમને સમજાવતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે, “ સાચે જ મારે માથે આ અનશન આવી પડ્યું છે. ઉપવાસથી હું સાવ થાકી ગયેલો છું. મારા ઉપવાસોમાં હંમેશાં આવતી મેળ અને એવેનીની કલ્પના આવતાં જ હું કમકમી ઊઠું છું.”

બહેન એંગેલાએ પૂછ્યું : “ અહીંની સ્થિતિ વિષે આપ શું ધારો છો ? ”

ગાંધીજી કહે : “ પથરની દીવાલ સામે ઊભા છીએ. અહીં અધું અંધેર છે. રેસિડેન્ટ રાજના કામકાજમાં વચ્ચે પડવાની પોતાની અશક્તિ જણાવે છે. પ્રથમ સભ્ય કહે છે રાજના હુકમોને અંગે પોલીસતંત્ર સંભાળવા પૂરતી મારે નિસ્ખત છે. રાજ્યના મોટા મામલાઓ અને વડી નીતિ જોડે મારે લેવાદેવા નહીં. ઠાકોરસાહેબને તો એક દરબાર વીરાવાળા સિવાય ખીજા કોઈથી મળાય જ નહીં. રાજ્યમાં કશો હોદ્દો તેઓ ધરાવતા નથી, છતાં ખરા કર્તાહર્તા તેઓ છે. હુકમો ઉપર સહી સુધ્યાં કરે. કોઈ વાતમાં કશું ઘટતું કરવા તેમને કહો તો એમ કહીને છૂટી પડે કે એ તો ઠાકોરસાહેબના હાથમાં વાત. આમ જ્યાં જ્યાં ત્યાં કશા ઉકેલની વાતને ખંભાતી તાળાં દેવાયેલાં છે. ”

સાંજે રાજ્ય તરફથી એક યાદી બહાર પડી. એ યાદીનો સૌથી ચોંકાવનારો ભાગ એ હતો કે ગાંધીજીએ ઠાકોરસાહેબને લખેલા કાગળમાં રાજ્ય તરફથી થયેલા જુલમો વિષે જોકે ગાંધીજીએ તો જાણીજોઈને કશો ઉલ્લેખ ન કરેલો તોપણ, એ ખીતાના આધાર ઉપર ગાંધીજી સામે ઊલટો જ આરોપ ઘડી કાઢેલો હતો. એમાંથી એવો અર્થ નિપજવવામાં આવ્યો હતો કે ગાંધીજીએ કરેલી તપાસમાં રાજ્ય સામે કરવામાં આવેલા આરોપો જૂઠા હોવાની ગાંધીજીની ખાતરી થઈ હતી. આમ છતાં એ વિષે દિલગીરી ન દર્શાવવાને સારુ ગાંધીજીનો દોષ કાઢવામાં આવ્યો હતો.

ગાંધીજીએ આ યાદીનો ટૂંકો જવાબ આપ્યો :

“ હું ચૂપ એટલા સારુ જ રહ્યો હતો કે ખાનસાહેબ તથા તેમની નીચેના અમલદારો જેઓ સત્યાગ્રહીઓ જોડે થયેલા વર્તાવને સારુ મુખ્ય જવાબદાર હતા, તેમને ભૂલેચૂકે પણ અન્યાય ન થવા દેવા અને સંપૂર્ણ ન્યાય આપવા હું ઇતેન્નર હતો. પણ મારા મૌનની કદર કરવાને બદલે ઊલટો મારી સામે પુરાવા તરીકે દરબારી ચાદીમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તેથી વસ્તુસ્થિતિ જાહેર કરવાની ફરજ પડે છે. ”

“ જેકે જોલોની મારી મુલાકાત પછી ખાનસાહેબને મેં કહ્યું હતું કે કેદીઓની કથની સાંભળીને હું સમસમી ઊઠ્યો છું અને તેમણે કરેલા આરોપો માનવા તરફ મારું વલણ છે. તેમાંના ઘણાને હું અંગત રીતે પિછાનું છું, અને ખીજા પણ ઘણા સમાજમાં મોભાદાર અને પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા સદ્ગૃહસ્થો છે, જેમનું કહેલું ખોટું સાબિત કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી હરકોઈ સાચું જ માને. તેથી મેં ખાનસાહેબને કહ્યું કે આરોપો એટલા બધા ગંભીર છે અને એટલા બધા પ્રકારના છે કે રાજ્યને ન્યાય આપવાનો માત્ર એક માર્ગ મારે સારુ એ છે કે, નિષ્પક્ષ અદાલત સામે તેની ન્યાયપુરઃસરની તપાસ સૂચવવી. . . . મારા ઉપર વચનભંગનો સામે આરોપ યાદીમાં કર્યો છે તે તો નરી નિષ્કૃતતા છે. ”

કસ્તૂરબાને મળવાની રજા મેળવવા માટે ગાંધીજીના કેટલાક સાથીઓએ તા. ૩૭એ પ્રયાસ કર્યો હતો. તેમને જવાબ મળ્યો હતો કે, “આવતી કાલે ફરી પ્રયત્ન કરી જોજો. ઠાકોરસાહેબને પૂછવું પડે એમ છે.” બીજા દિવસે જરૂરી રજા મળી જવાથી ડૉ. સુશીલા નય્યર તથા બીજા બે જણ બાને મળવા ત્રંબા ગયાં. બાએ ગાંધીજી ઉપર એક હૃદયદ્રાવક કાગળ મોકલ્યો હતો, જેમાં અનશન કરતાં પહેલાં પોતાને વાતસરખી ન કર્યા માટે હળવો ઠપકો આપ્યો હતો. બાના જવાબમાં સાથીઓ સાથે ગાંધીજીએ સંદેશો મોકલ્યો હતો કે,

“તું નાહક ચિંતા કરે છે. ઉપવાસ આદરતાં પહેલાં તને કે બીજા કોઈને હું ક્યાંથી વાત કરું? હું પોતે જ થોડું જાણતો હતો કે અનશન ચાલ્યું આવે છે? ઈશ્વરે સાદ કર્યો ને હું એને અનુસરવા સિવાય બીજું કરી જ શું શકું? બ્યારે છેલ્લું તેડું આવશે — અને એક દિવસ ક્યારેક પણ આવશે જ ને? — ત્યારે પણ તને કે કોઈને પૂછવા થોડું રોકાઈ શકવાનું છે?”

આ ઉપરાંત ગાંધીજીએ એક મોઢાનો સંદેશો પણ મોકલ્યો હતો. ઉપવાસ દરમ્યાન મારી સાથે તેને રહેવા દેવાની રાજ્ય પાસે હું આજીજી કરું એમ તું ઇચ્છે છે? બાએ તત્કાળ જવાબ આપ્યો : “જરાયે નહીં. એ લોકો મને રોજરોજ તમારી તબિયતના સમાચાર આપે તો મને સંતોષ છે.”

છતાં ગાંધીજીને કસ્તૂરબા વિષે ચિંતા તો રહ્યાં જ કરતી. સૌ કોઈનું ધારવું હતું કે અગાઉના ઉપવાસની વેળાએ તેમ આ વખતે પણ સત્તાવાળાઓ ઉપવાસ શરૂ થતાં જ બાને ગાંધીજી પાસે રહેવા મોકલી આપશે. ગાંધીજીએ તા. ૪થીએ પ્રથમ સભ્યને પુછાવેલું કે બાની ખરી કાયદેસર સ્થિતિ શી છે? શું તે પોતાને સ્વતંત્ર વ્યક્તિ ગણીને ગમે ત્યાં જઈ આવી શકે? કે પછી તમે એમને રાજ્યનાં મહેમાન કહો છો, એ રાજ્યના કેદીનું બીજું નામ માત્ર છે? બાનો જવાબ મળ્યો ન હતો. તા. ૫મીએ સવારે ગાંધીજીએ ફરી ચિઠ્ઠી લખીને પુછાવ્યું. એનો પણ અપોર લગી જવાબ ન મળ્યો. અપોરે સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે રાજની મોટર રાષ્ટ્રીય શાળામાં આવીને બાને મૂકી ગઈ. પ્રથમ સભ્યે બાને એટલું જ કહેલું કે, “ના. ઠાકોરસાહેબ આપને ગાંધીજીને મળવા મોકલવા માગે છે.” બા કશા સરસામાન વગર આવ્યાં હતાં. પોતાનાં સાથીઓ મળિયાહેન અને મૃદુલાબહેન કરતાં પોતાને વિશેષ છૂટ મળે એમ તેઓ ઇચ્છતાં ન હતાં. એટલે ગાંધીજીએ નિર્ણય કર્યો કે બા પાછાં જાય અને ત્રંબામાં પોતાનાં સાથીઓ જોડે જઈને રહે. એ ત્રણેની કાયદેસરની સ્થિતિ શી છે એ જણાવવા આખા દિવસમાં મળીને પાંચ ચિઠ્ઠીઓ ગાંધીજીએ ખાનસાહેબને લખી. પણ કશો સંતોષકારક ખુલાસો ન મળ્યો. છેવટે લખ્યું કે,

“છેક નછની બાબતમાં મારે અકબાલું પડે, ઠાકારની સામે થઈને વખત આપવો પડે ને આપને તકલીફ આપવી પડે એ મારે સારુ હુઝાદ પ્રકરણ છે. આવો અનુભવ જિંદગીમાં પહેલવહેલો, જેને મારું પોતાનું ધર ગણું છું ત્યાં થાય છે!”

પછી સાંજના સાડા સાત વાગ્યે આને ત્રાંબા પાછાં મોકલ્યાં.

તા. ૬ઠ્ઠીએ સત્તાવાળાઓએ ત્રણેને બિનશરતે છોડી મૂકીને પ્રશ્નો નિકાલ આણ્યો.

તા. પમીએ સરદારે ત્રિપુરીથી છાપાંબ્લેગું નિવેદન બહાર પાડ્યું :

“રાજકોટના ઠાકોરસાહેબ અને ત્યાંની પ્રજા વચ્ચે થયેલા પવિત્ર કરારનું પાલન કરાવવાના નૈતિક પ્રશ્ને અંગે ગાંધીજીએ ઉપવાસ આદર્યા છે. એ પ્રશ્નમાં સુધારા સમિતિ પર પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની બહુમતી હોવાના હકનો સમાવેશ થાય છે. કરારની શરતો જેમાં આપેલી છે, એ મહત્વના કાગળના બે અર્થ થઈ શકે છે, એવું ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’એ પોતાના અબ્સર્વેશનમાં લખ્યું છે, એ નેઈને મને ખેદ થાય છે. એ કાગળની ભાષા સ્પષ્ટ અને અસંદ્ધિગ્ધ છે. ઠાકોરસાહેબની અને મારી વચ્ચે થયેલી વાટાઘાટ દરમ્યાન સમિતિમાં પ્રજાની બહુમતી હોવી નેઈએ એ વિષે કશી શંકા કે વાદવિવાદ બિલા થયા જ ન હતા. બિલકુલ ઠાકોરસાહેબે તા. ૨૬મી ડિસેમ્બરે જે કરાર પર સહી કરી તેનો પાયો જ આ મુદ્દા પર રચાયો હતો. એવું આ લાંબી વાટાઘાટોના ઇતિહાસ પરથી જણાઈ આવે એમ છે.

“ગયા નવેમ્બરમાં ગાંધીજી પાસે સમાધાની કરી આપવાની વાત લઈ જવામાં આવી ત્યારે તેમણે સમાધાનીની શરતોનો મુસદ્દો તૈયાર કર્યો હતો. તેમાં એવી શરત મૂકેલી હતી કે પ્રજાપરિષદના પ્રતિનિધિઓની બહુમતી હોવી નેઈએ અને એ બહુમતી નક્કી કરવાનું મારા ઉપર છોડવામાં આવ્યું હતું. તે વખતે જે સંજ્ઞન મધ્યસ્થી કરી રહ્યા હતા તે એ ખરડો લઈને તા. ૨૩મી નવેમ્બરે અમદાવાદમાં મારી પાસે આવ્યા. ત્યારે એમ નક્કી કર્યું હતું કે સમિતિમાં સાત સભ્યો પરિષદના અને ત્રણ રાજ્યના હોવા નેઈએ. એ સંજ્ઞનની સાથે જે શરતોનો ખરડો મેં ઠાકોરસાહેબને અને સર પેટ્રિક કેડલને મોકલેલો તેમાં એ કલમ હતી.

“એ કલમની સામે ઠાકોરસાહેબ કે સર પેટ્રિક કેડલ બેમાંથી એકેયે વાંધો લીધો નહોતો, કે તેમાં ફેરફાર કર્યો નહોતો. આ કલમને વિષે તેમણે એટલી જ સૂચના કરેલી કે, હું જે સાત સભ્યોનાં નામ આપું તે રાજકોટ રાજ્યના ખરેખરા વતની હોવા નેઈએ. પાછળથી એ વાટાઘાટ બીન કારણોસર ભાંગી પડી. પણ એ વાટાઘાટ દરમ્યાન કોઈ પણ વખતે આ શરતની સામે વાંધો આવ્યો ન હતો.

“તા. ૧૫-૧૨-૩૮ને રોજ ઠાકોરસાહેબની નેટે બીન એક મધ્યસ્થીની મારફત વાટાઘાટ ફરી શરૂ કરવામાં આવી. આ સદ્ગૃહસ્થ ઠાકોરસાહેબ તથા દરબાર વીરાવાળા તરફથી સત્તાવાર કાગળ લઈને આવ્યા હતા. ચર્ચાને સારુ જે

શરતો લઈને આ મધ્યસ્થ આવ્યા હતા તેમાં ઉપલી શરત સામેલ હતી. તા. ૧૯મીએ મેં મારા તરફથી જે સામે મુસદ્દો મોકલ્યો તેમાં પણ આ શરત સામેલ હતી.

“તા. ૨૬મીને દિવસે રાજકોટમાં જ્યારે શરતો ચર્ચાવામાં આવી ત્યારે પરિષદની બહુમતીની આ શરત જ સમાધાનના પાયા રૂપે ગણવાની હતી એ વાત સૌને મંજૂર હતી. આ બહુમતી ઓછી કરવાને સારુ મને બહુ બહુ વિનંતીઓ કરવામાં આવી હતી, જે મારે નકારવી પડેલી. મેં તેમની એક જ સૂચનાનો સ્વીકાર કર્યો કે મારા તરફથી સૂચવવામાં આવતાં સાતે નામો રાખ્યના વતનીઓનાં હોવાં નોંધ્યે. કાઉન્સિલ મારા તરફનાં સાતે નામો તે જ ધરીએ ત્યાં ને ત્યાં મંજૂર કરવા રાજી હતી. પણ મારે જેમની સલાહ લઈને તે નક્કી કરવાં નોંધ્યે એ બધા તે વેળાએ જેલમાં હતા. તેથી મારે પાછળથી મોકલવાં એમ ઠર્યું.”

“એ બુલાવું ન નોંધ્યે કે, એ સમાધાની એક તરફથી ઠાકોરસાહેબ અને તેમની કાઉન્સિલ અને હું તથા મારી સાથેના બીજા ત્રણ જણા એવા એ પક્ષ વચ્ચે આઠ કલાકની ચર્ચા પછી થઈ હતી. સાત સભ્યોની સંખ્યા ઘટાડી ત્રણની કરી નાખીને, પ્રજાપરિષદના સભ્યોની લઘુમતી કરી મૂકવાની ઠાકોર-સાહેબને છૂટ રહેશે. એવું મને કહેવામાં આવ્યું હોત તો મેં એ વાટાઘાટમાં કદી ભાગ લીધો ન હોત. એ સમાધાનીના એક ભાગ તરીકે ઠાકોરસાહેબે મને જે કાગળ આપેલો તે પરથી નિઃશંક જણાઈ આવે છે કે સાતની બહુમતી ઘટાડવાનો એમનો ઇરાદો તે વેળા મુદ્દલ ન હતો. જે ઠાકોરસાહેબની લહેર પ્રમાણે આ સંખ્યામાં ઘટાડો કરવાનો હોત તો આ સમાધાન કરવાનો અથવા તો તેને પવિત્રપણે લેખબદ્ધ કરવાનો કશો અર્થ જ ન હતો.

“સમાધાનનું કરારનામું થયા પછી તરત જ ગાંધીજીને મેં તાર કર્યો કે,

“આઠ કલાકની લંબાણ વાટાઘાટ પછી આજે મળસકે એ વાગ્યે પ્રભુકૃપાથી સમાધાનના કરાર થયા છે. મુખ્ય શરતો આપના મુસદ્દા મુજબ મુદ્દે સ્વીકારાઈ છે. કરારનામું મોકલું છું.”

“તે જ દિવસે મોડેથી ગાંધીજીને મેં કરારની શરતો તારથી મોકલી, જેમાં જણાવ્યું હતું કે,

“પ્રજા તરફના સાત પ્રતિનિધિઓ મારી ભલામણ મુજબ ઠાકોરસાહેબે નીમવાના છે. બહારમાં આની સ્પષ્ટતા નથી પણ આને સારુ જુદી લેખી કબૂલાત લીધી છે.”

“આ ઉપરથી એ વિષે મુદ્દલ શક નથી રહેતો કે સુધારા સમિતિ ઉપર પરિષદના પ્રતિનિધિઓની બહુમતી રહેવી નોંધ્યે એ કરારનામાનો પાયો હતો. તેની વિરુદ્ધનો જે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે, તે થયેલા કરારમાંથી છટકી જવા ખાતર પાછળથી ઊભો કરેલો છે. જે ઠાકોરસાહેબને પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા ઘટાડીને લઘુમતીમાં મૂકી દેવાની સત્તા રાખી હોત, તો પ્રજાની લડત, વાટાઘાટો, તેમ જ કોલકરાર, બધું જ અર્થ વગરનું થઈ પડત. આવા કટોકટીના મામલામાં તકરારના મુદ્દાઓને અસ્પષ્ટ કરી મેલવાના પ્રયત્નો અત્યંત દુઃખદ ગણાય.”

તા. પમી તથા ૬ઠ્ઠીએ ગાંધીજીને બહેન ઐંગથા સાથે મહત્વની વાતચીત થઈ. એમને ગાંધીજીએ જીવન વિષેનું પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન સમગ્રવ્યું. સાથીઓ પ્રત્યેના પક્ષપાતને કારણે પોતે તેમના દોષ ન જુએ એ કેટલું અશક્ય હતું તે સ્પષ્ટ કર્યું. સાધનની શુદ્ધતા ઉપર પોતે કેટલો બધો ભાર મૂકે છે એ સમજાવતાં કહ્યું :

“ શેતાનની પાંખે ચડીને સ્વર્ગમાં પહોંચાતું હોય તોપણ સત્યાગ્રહી તેમ ન કરે. કેટલીક વાર મારી અને સાથીઓની વચ્ચે ભેદ કરવામાં આવે છે. મને સારો અને સાથીઓને ખોટા ચીતરવામાં આવે છે. આ દ્વેષમૂલક અને ગેરવાજબી છે. (સરદારનો દાખલો આપીને કહ્યું :) એમને વિષે ગેરસમજનો પાર નથી. આનું કારણ પણ હું સમજું છું. તેમના ગમા-અણગમા બહુ મજબૂત છે. વળી તેઓ ભારે આખાબોલા માણસ છે. તેથી જ બધી મુશ્કેલી ઊભી થાય છે. પણ હું કહું છું તે ગળા સુધી માનને કે કોઈ વાતે તેઓમાં ખોટાઈ નથી. હું કહું છું કે કોઈ પણ એની સામે ચોક્કસ આરોપ આણે અને એની નિષ્પક્ષ તપાસ કરાવે તો એની સાથે ઊભવા કે જમીનદોસ્ત થવા હું તૈયાર છું. એવા આરોપોની કિંમત હું નાણું છું. મારા પોતાના ઉપર આને ગલીચમાં ગલીચ હુમલાઓ વરસી રહ્યા છે.”

આ અનશન શા સારું? શું ખીન્ને માર્ગ ન હતો? ઐંગથા આગળ પોતાની મનોવ્યથા વ્યક્ત કરતાં કહ્યું :

“ કાઠિયાવાડને હું ઐંગથું છું. શરૂ કાઠિયાઓની એ ભૂમિ છે. તેની સાથે ખટખટ અને સડાથી પણ એટલી જ ભરેલી છે. આ ગંદકી બલિદાન વગર શે સાફ થાય? ને હું ઇચ્છું છું તેવો હોત તો આવા અનશનની જરૂર ન હોત, કોઈ નેડે દલીલ કરવાની જરૂર ન રહેત, મારો શબ્દ સોંસરો ઊતરી નત; સાથે જ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાની પણ જરૂર ન પડત; ઇચ્છામાત્રથી નેઈતું પરિણામ નિષ્પન્નવી શકાત. પણ મારી મર્યાદાઓનું દુઃખદ ભાન મને છે. તેથી જ તો મારો અવાજ સંભળાવવા માટે આ બધું સહેવાનું છે.

“ ખીન્ને રસ્તો સવિનય કાયદાભંગનો છે. પણ અત્યારે મેં તે ઇરાદાપૂર્વક રદ કર્યો છે. કારણ હું નેઈ છું કે, એમાંથી નેઓ સત્તાધારી છે તેમના અંતરમાં વસતો પશુ જ નગી ઊઠે છે. સત્યાગ્રહીની નેમ તો દરેકના હૈયામાં રહેલા એ પશુને ઉખેડી જ દેવાની હોય. સવિનય ભંગ શરૂ કરીને ને બધું કષ્ટ ખમવાનું લોકોને સારું અનિવાર્ય થઈ પડત, તે મેં નતે આ કષ્ટ માથે લઈને ટાળી દીધું છે. કશાથી પણ ન અકળાવાનો હું અવિરત પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. દરબાર વીરાવાળા પ્રત્યે પણ મારા અંતરમાં સદ્ભાવ ભરેલો છે. મારા ઉપવાસથી તેમના તેમ જ ઠાકોરસાહેબના દિલમાં જવાબદારીનું ભાન નગે તો ઉપવાસને હું સાર્યક થયેલા ગણું.”

વાર્ષિકરોય તે વખતે પ્રવાસમાં હતા. પોતાનો પ્રવાસ રદ કરી તા. ૬ઠ્ઠીએ તેઓ દિલ્હી પહોંચ્યા. આખો દિવસ અને મધરાત સુધી રાજકોટ અને નવી સ. ૨-૨૫

દિલ્હી વચ્ચે અને રાજકોટ અને મુંબઈ વચ્ચે ટેલિફોનની ઘંટડીઓ રણક્યાં કરી. તા. ૭મીએ સવારના પોણા અગિયાર વાગ્યે ના. વાઈસરોયનો નીચે પ્રમાણેનો સંદેશો મિ. ગિબ્સન મારફતે ગાંધીજીને પહોંચાડવામાં આવ્યો :

“તમારો સંદેશો મને હમણાં જ મળ્યો. તે માટે તમારો ધણો જ આભારી છું. હું તમારી સ્થિતિ સમજું છું.

“તમે જે કરો છો તે પરથી સ્પષ્ટ છે કે, આ પ્રકરણમાં વચનભંગ થયો છે એમ જે તમને લાગ્યું છે એ જ મુદ્દાની વાત છે. હું જોઈ શકું છું કે ઠાકોરસાહેબનું નહરનામું, જેની સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને તેમણે આપેલા કાગળથી પાછળથી પૂરણી કરવામાં આવી હતી, તેના અર્થ વિષે શંકાને સારુ અવકાશ હોઈ શકે એમ છે. મને લાગે છે કે, એવી શંકાનો ઉકેલ કરવાનો સૌથી સરસ માર્ગ એ જ છે કે દેશના સૌથી વડા ન્યાયાધીશ પાસે તેનો અર્થ કરાવવો. તેથી હું એવી દરખાસ્ત કરું છું કે ઠાકોરસાહેબની સંમતિથી — અને તેઓ એવી સંમતિ આપવા તૈયાર છે એવા ખબર આવ્યા છે — તેમનું ઉપર જણાવેલું નહરનામું તથા કાગળની રૂએ કમિટી કઈ રીતે રચાવી જોઈએ એ બાબત હિંદના વડા ન્યાયાધીશને અભિપ્રાય લેવો. પછી તેમણે આપેલા નિર્ણય મુજબ કમિટી નીમવામાં આવે. વધુમાં એમ પણ ઠરાવવામાં આવે કે, જે નહરનામાને અનુસરીને એમણે ભલામણો કરવાની છે તેના, કે તેના કોઈ ભાગના અર્થ વિષે કમિટીના સભ્યો વચ્ચે જે કદી મતભેદ ઊભો થાય તે તે સવાલ પણ એ જ વડા ન્યાયાધીશ પાસે રજૂ કરવામાં આવે અને તેમનો નિર્ણય છેવટનો ગણવામાં આવે.

“ઠાકોરસાહેબ તરફથી પોતાના નહરનામામાં આપેલાં વચનોનો અમલ પોતે કરશે એવી ખોળાધરી સાથે અને મારા તરફથી પણ ઠાકોરસાહેબ પાસે અમલ કરાવવાનો હું પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરીશ એવી ખોળાધરી સાથે કરવામાં આવેલી આ વ્યવસ્થાથી તમારા મનમાં ઊભી થયેલી બધી બીક દૂર થશે એમ હું પૂરેપૂરું માનું છું. આ પ્રકરણમાં ન્યાય થાય એ સારુ હવે બધી સાવચેતી લેવાઈ છે, એવી લાગણીમાં તમે મારી જોડે સંમત થશો અને અનશન છોડી દઈ તમારા દેહને થઈ રહેલા કષ્ટમાંથી અને મિત્રોને થઈ રહેલી ચિંતામાંથી મુક્ત કરશો.

“હું તમને જણાવી ચૂક્યો છું કે તમને અહીં મળવા અને તમારી જોડે ચર્ચા કરવા હું બહુ ખુશી છું, જેથી રહીસહી શંકાઓ તેમ જ સંદેહ દૂર થઈ નય.”

ગાંધીજીએ મિ. ગિબ્સનની મારફત નીચેનો સંદેશો વાઈસરોયને તારથી મોકલાવ્યો :

“આપે તાકીદે મોકલેલા જવાબ માટે આપનો આશિંગણું છું. જવાબ મને તાબડતોબ દસ પિસ્તાળીસ વાગ્યે પહોંચાડવામાં આવ્યો છે.

“આપના જવાબમાં, જોકે, સ્વાભાવિક રીતે ઘણી વસ્તુઓનો ઉલ્લેખ બાકી રહ્યો છે, છતાં અનશન છોડવાને સારુ અને જે લાખો લોકો મારા ઉપવાસની પાછળ

રહેલા સમાધાનને સારુ પ્રાર્થનાઓ અને ખીબ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે તેમની ચિંતા દૂર કરવાને સારુ આપના ભલા સંદેશાને હું પૂરતું કારણ ગણું છું. મારે પક્ષે એટલું જ કહેવું ઉચિત સમજીું છું કે જે બાબતોનો આપના તારમાં ઉલ્લેખ નથી તે મારા તરફથી પડતી મુકાઈ નથી. તે બાબતમાં મને સંતોષ મળવો રહેશે. છતાં રૂબરૂ ચર્ચા થતાં સુધી તે બાબતો મુલતવી રાખી શકાય. દિલ્હી સુધી મુસાફરી કરવાની દાક્તરો રજા આપશે કે તરત જ હું દિલ્હી આવીશ.

“જેના ઉપર મારે અનશન કરવું પડ્યું તે પ્રકરણ આટલી તાકીદે અને આટલી સહાનુભૂતિથી હાથમાં લીધાને સારુ ફરી એક વાર આપનો આભાર માનું છું.”

ઉપવાસ છોડતાં પહેલાં સરકાર જેટલે થયેલો પત્રવ્યવહાર પ્રગટ કરવાની સરકારની રજા મેળવી લેવા ગાંધીજી માગતા હતા. તે માટે નેવી દિલ્હીને પૂછવું જોઈએ. અપોરે જે વાગ્યે જરૂરી રજાવાળી મિ. ગિન્સનની ચિઠ્ઠી આવી પહોંચી. એટલે પ્રાર્થના વગેરેના વિધિ પછી અપોરે જે વીસ વાગ્યે ગાંધીજીએ પારણું કર્યું. બધા સત્યાગ્રહી કેદીઓને તે જ દિવસે છોડી મૂકવામાં આવ્યા.

સૌના દિલમાં આનંદ વ્યાપ્યો, અને સૌને એમ લાગ્યું કે ગાંધીજીનો ભારે વિજય થયો. પણ વિજયની ઘડી ગાંધીજીને સારુ હમેશાં આત્મનિરીક્ષણની હોય છે.

પરિષદના કાર્યકરો સાથે તેમણે અંતર ખોલીને વાતો કરી અને પોતાની જાતનું પૃથક્કરણ કરીને અંતરદર્શન કરવા તેમને સૂચવ્યું. તા. ૧૦મીએ સાંજે દરબાર વીરાવાળા ગાંધીજીને મળ્યા. તેમની સાથે લગભગ કલાક વાતો ચાલી. એ વાતચીત પછી ગાંધીજી ગમગીન અને ઊંડા વિચારમાં ડૂબેલા જણાયા. તેમના દિલમાં કંઈકે આવી ગડમથલ ચાલતી હતી : “મારી અહિંસામાં શો દોષ છે? મારા અનશન પછી પણ દરબાર વીરાવાળામાં કશો ફેરફાર કાં ન જણાય?” તા. ૧૧મીએ ભાયાતો તરફથી ડેપ્યુટેશનના રૂપમાં મળવાની માગણીનો કાગળ મળ્યો. સમય અચાવવા ખાતર ગાંધીજીએ તેમને ટૂંકી ચિઠ્ઠી લખી મોકલી અને મુસલમાનો તથા તેમની વચ્ચે કશો તફાવત નહીં કરવામાં આવે એ વિષે ખાતરી આપી.

તા. ૧૨મીએ કાર્યકર્તાઓ સાથે વાતચીત દરમિયાન ગાંધીજીએ રાજકોટના સત્યાગ્રહનું પરીક્ષણ કર્યું :

“મને લાગે છે કે, આપણી પહેલી ભૂલ રાજકોટ સત્યાગ્રહમાં બધા કાઠિયાવાડીઓને જોડવાની રજા અપાઈ એ થઈ. એથી હડતમાં નબળાઈનું તત્ત્વ પેડું. આપણે સંખ્યાબંધ ઉપર ગયા. સત્યાગ્રહી તો અસહાયના એકમાત્ર ખેલી ઈશ્વર

ઉપર જ આધાર રાખે. સત્યાગ્રહી હંમેશાં પોતાના મનને કહે કે જેને નામે સત્યાગ્રહ માંડ્યો છે તે જ તેને પાર ઉતારશે. રાજકોટના કાર્યકર્તાઓએ આમ વિચાર્યું હોત તો મોટાં સરકારો અને દેખાવો યોજવાની લાલચમાંથી તેઓ બચી જત અને પરિણામે જે જુલમાટો થયા તેનાથી રાજકોટ પણ બચત. ખરો સત્યાગ્રહી પોતાના વિરોધીને અભયદાન આપે. તેના કાર્યથી વિરોધીની છાતીમાં કદી ગભરાટ પેદા ન થાય. ધારો કે સત્યાગ્રહના નિયમોના આવા કડક અમલને લીધે ખોબા જેટલા સત્યાગ્રહીઓ સાચા સત્યાગ્રહી જુસ્સાથી અંત સુધી લડવા નીકળ્યા હોત તો તેઓ ખરેખરી નમૂનેદાર લડતનો દાખલો પૂરો પાડત.”

તા. ૧૩મી માર્ચે ગાંધીજી દિલ્હી જવા ઊપડયા. ફેડરલ કોર્ટના વડા ન્યાયાધીશ સર મોરીસ જ્વાયર આગળ અને પક્ષે પોતાનો કેસ રજૂ કરવાનો હતો. વડા ન્યાયાધીશે દોરેલી કાર્યવાહીને અનુસરીને સરદારે પોતાની કેશિયત પશ્ચિમ હિંદનાં દેશી રાજ્યોના રેસિડેન્ટને ત્યાં તા. ૧૭મીએ દાખલ કરી. તેમાં તા. ૨૬-૧૨-'૩૮ના રોજ ઠાકોરસાહેબ સાથે થયેલી સમજૂતી તથા ઠાકોરસાહેબે સરદારને લખી આપેલી ચિઠ્ઠી વગેરે રજૂ કર્યાં. રાજકોટ ઠાકોર-સાહેબનો જવાબ તા. ૨૬મી માર્ચે દાખલ કરવામાં આવ્યો. છાપેલાં ચાલીસ ફૂલસ્કેપ પાનાંનો એ જવાબ હતો. તેમાં મુખ્ય મુદ્દા તો એ જ હતા. તા. ૨૬મીના કરારનામા વિષે પ્રપંચ, દબાણ અને દગાબાજીના આક્ષેપો હતા. ખીજો મુદ્દો, સરદાર જે સાત નામો આપે તેમાંથી ઠાકોરસાહેબે પૂરી તપાસ કરી પોતાને યોગ્ય લાગે એમની નિમણૂક કરવાની આમતનો હતો. પ્રપંચ અને દગાબાજીના આક્ષેપો વાંચી સરદારની સાથે ગાંધીજી પણ ઊકળી ઊઠ્યા. વળી તેમણે અંતરખોજ ચલાવી: “મારો ઉપવાસ આટલો નિષ્ફળ કેમ થયો હશે? દરબાર વીરાવાળા આટલું કેમ નથી જોઈ શકતા કે પ્રપંચથી મેળવેલા દસ્તાવેજના જોર ઉપર હું કદી ઉપવાસ ન આદરું?”

કેસની દલીલ કરવા દરબાર વીરાવાળા જતે દિલ્હી ગયા. તેમણે બહુ લંબાણથી દલીલો કરી. સરદારે વાટાઘાટની શરૂઆતથી તે તા. ૨૬મી ડિસેમ્બરનું કરારનામું થયું ત્યાં સુધીની ત્રિગતો ટૂંકમાં રજૂ કરી.

અંતેની દલીલો સાંભળી તા. ૩૭ એપ્રિલે હિંદના ચીફ જસ્ટિસ સર મોરીસ જ્વાયરે પોતાનો ચુકાદો આપ્યો. તેમાંથી વધારે મહત્વના ફકરા અહીં ટાંકીશું:

“એમ સૂચવાયું છે—જોકે બેઠ પક્ષને હું રૂબરૂ મળ્યો ત્યારે એ બાબત મુદ્દલ આગ્રહ ધરવામાં ન આવ્યો—કે આ કાગળ ઠાકોરસાહેબ પાસેથી કંઈક દબાણપૂર્વક મેળવવામાં આવ્યો હતો. મને સોંપવામાં આવેલા આ કેસની તપાસને અંગે ઠાકોરસાહેબે આપેલી સંમતિ ધ્યાનમાં લેતાં એવા સૂચનનો વિચારસરખો હું કરી શકું કે કેમ એ વિષે મને શંકા છે. પણ એટલું જ કહેવું યોગ્ય થશે કે

મને એવા દબાણનું સૂચન માનવાને સારુ કરી પુરાવો જણવો નથી. બલકે શ્રી વલ્લભભાઈ ઉપર પાછળથી લખાયેલા કાગળોમાં તેથી વિરુદ્ધનો પુરાવો સારી પેઠે મળી આવે છે.

“ મને ખાતરી થઈ છે કે દબાણ થયાનું સૂચન કરી કાયદેસર અર્થમાં ટકી શકે એમ નથી. ઠાકોરસાહેબે શ્રી વલ્લભભાઈને આપેલ કાગળ દરબાર વીરાવાળાના પોતાના જ શબ્દોમાં મિત્રભાવે લખાયેલા છે. આ વાતને શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ ઉપર ઠાકોરસાહેબે વળતે દિવસે લખેલા બીજા કાગળ ઉપરથી ટેકો મળે છે. તેમાં તેઓ લખે છે :

“ ‘તમે રાજકોટ આવ્યા તે બદલ હું તમારો ધણો જ આભારી છું. આ પ્રકરણનો અંત લાવવામાં તમે મને જે રીતે મદદ કરી છે તેની હું ખૂબ કદર કરું છું.’ ”

“ તા. ૨૬-૧૨-૩૮નો કાગળ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો ન હતો અને તેમ કરવાનું કશું કારણ પણ ન હતું. હું તો એ કાગળને ઠાકોરસાહેબે નતે શ્રી વલ્લભભાઈને આપેલ એક ખબરના કાગળ તરીકે જ ગણું છું કે, ગેઝેટમાં પ્રગટ થયેલા નહેરુનામાની રૂએ જે નામો “હવે પછી નહેરુ થવાનાં હતાં” તે નહેરુનામાના મુસદ્દામાં જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલની ભલામણ મુજબ જ થવાનાં હતાં.

*

*

*

“ ઠાકોરસાહેબ તરફથી રજૂ કરવામાં આવેલી લેખી કેફિયતમાં કરેલી દલીલનો સાર આ પ્રમાણે છે : ‘ભલામણ શબ્દ જ ચોખ્ખું બતાવે છે કે દરેક નામ વિચારમાં લેવાશે અને એ પ્રમાણે વિચારતાં ભલામણ કરવામાં આવેલ હરકોઈ શબ્દનું નામ, દાખલા તરીકે અમુક વ્યક્તિ અનુકૂળ નથી, બાહોશ નથી અગર તો અનિચ્છનીય છે એવા કોઈ કારણસર રદ કરવાને ઠાકોરસાહેબ મુખત્યાર છે.’ એકલા ભલામણ શબ્દના આધાર ઉપર આવી કોઈ દલીલ બની કરી શકાય નહીં. ભલામણ શબ્દમાં સ્વતંત્રપણે એવો કરી અર્થ સમાવો નથી. આગલા પાછલા સંદર્ભ ઉપરથી જ એનો અર્થ બેસાડી શકાય અને તે પ્રમાણે બેતાં બનેલી બીજાના બધા સંબંધો ધ્યાનમાં લેવાવા બેઈએ. . . . નહેરુનામાના મુસદ્દામાં જ્યાં શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ સભ્યોની ભલામણ નિમણૂક માટે કરે એમ કહેવામાં આવ્યું છે ત્યાં મારી નજરે તો તેનો એક જ અર્થ હોઈ શકે કે શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ જે સભ્યોની ભલામણ કરે તેમની નિમણૂક ઠાકોરસાહેબે કરવાની છે.”

આમ ચુકાદો સંપૂર્ણપણે સરદારની તરફેણમાં આવ્યો. સૌએ એને સરદારના સંપૂર્ણ વિજય તરીકે વખાણ્યો. ત્યાર પછી તા. ૭મી એપ્રિલે વાઈસરોય તરફથી કાગળ આવ્યો. તેમાં ચક્રવર્તી સત્તા તરફથી ચોખ્ખા આંધરી હતી કે ઠાકોરસાહેબ પોતાનું વચન પૂર્ણપણે પાળશે અને તેને અંગે ઘટતું બધું કરવામાં આવશે. આ આંધરી લઈને ગાંધીજી દિલ્હીથી રાજકોટ જવા

ઝિપડયા. તા. ૯મીએ સવારે ગાંધીજી રાજકોટ પહોંચ્યા. સરદાર વિમાનમાં અગિયાર વાગ્યે પહોંચ્યા.

પણુ રાજકોટમાં ગાંધીજીના માર્ગમાં સારી પેઠે કાંટા વેરી રાખવામાં આવ્યા હતા. દિલ્હીમાં વડા ન્યાયાધીશ આગળ કેસની દલીલો ચાલતી હતી ત્યારે રાજ્ય તરફનો પ્રજા ઉપરનો સિતમ ચાલુ જ હતો. જખ્તીમાં લેવાયેલો માલ કે દંડ કોઈના પણ પાછા આપવામાં આવ્યા નહોતા. એજન્સીની હદમાં રહેતા જે વકીલોએ લડતમાં ભાગ લીધો હતો અને એ કારણે જેમની સનદો લઈ લેવામાં આવી હતી તેમને હજી સનદો પાછી આપવામાં આવી નહોતી. વધારે ભયંકર તો એ હતું કે મુસલમાનો અને ભાયાતોને પ્રજા-પરિષદની સામે ઉશ્કેરી મૂકવામાં આવ્યા હતા. ગાંધીજીએ રાજકોટમાં પગ મૂક્યો ત્યારથી જ એ લોકો એમને વળગ્યા હતા કે કમિટીમાં અમારું પ્રતિનિધિત્વ હોવું જોઈએ. દલિત વર્ગ પણ પોતાના પ્રતિનિધિ હોવાની માગણી કરવા લાગ્યો હતો અને તે માટે ડૉ. આંબેડકર એક વાર રાજકોટ આંટો મારી ગયા હતા. ઠાકોરસાહેબ એટલે દરબાર વીરાવાળા, આ લોકોની માગણી વાજખી છે અને રાજ્યે તો પ્રજાના તમામ વર્ગોની માગણી ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ, એમ કહેતા હતા. ઠાકોરસાહેબના જાહેરનામા પ્રમાણે કમિટી ઉપર સરદારનાં નામોની એટલે કે પ્રજાપરિષદનાં નામોની ચારની અહુમતી રહેતી હતી તેને અદલે ફક્ત એકની અહુમતી રહે ત્યાં સુધી ગાંધીજી આ લોકોને રીઝવવા તૈયાર હતા. આ અધી વાટાઘાટો તા. ૯મીથી ૧૪મી સુધી ચાલી. પણુ ગાંધીજી પેલા લોકોને મનાવી શક્યા નહીં.

એ અધી વાટાઘાટોનો સાર ગાંધીજીએ સાંત સભ્યોનાં નામો મોકલી આપતો કાંગળ તા. ૧૪-૪-'૩૯ના રોજ ઠાકોરસાહેબને લખ્યો તેમાં આવી જાય છે.

“ મે. ઠાકોરસાહેબ,

“ આપના તા. ૧૦-૪-'૩૯ના અંગ્રેજી પત્રનો જવાબ આજે આપી શકું છું.

“ આપે આપની જવાબદારી માથેથી ઉતારી નાખી એનું મને દુઃખ છે. જે મુસલમાન અને ભાયાતનાં નામ વિષે આપ લખ્યો છો એ નિમણૂક આપની હતી. વડા ન્યાયાધીશનો નિર્ણય આપના અર્થની વિરુદ્ધ જાય તોપણ આપનું વચન કાયમ રહી શકે એમ કરવામાં મારે મદદ કરવી એ જ એક અર્થ મારા વચનનો હતો અને હોઈ શકે. જે આપવાનો મને અધિકાર જ ન હોય તે આપવાનું મેં વચન આપ્યું છે, એવો અર્થ મારા વચનમાંથી કેમ નીકળે એ મારી સમજની બહાર છે. હું તો પરિષદ અને સરદારના ટ્રસ્ટી તરીકે કામ કરું છું. એ ટ્રસ્ટની બહાર જઈ મારાથી કંઈ ન અપાય એ દેખીતું છે એટલે મારા વચનનો આટલો જ અર્થ હતો અને હોઈ શકે કે આપ એ ભાઈઓનાં

નામ રાખવા ઇચ્છો તો સરદારનાં નામ બહુમતીમાં હોય એ શરતે મારે સરદારની વતી મદદ કરવી. આથી વધારે અર્થ મારી દૃષ્ટિએ અસંભવિત છે. કમનસીબે આપે અણધાર્યું પગલું ભર્યું છે. આપે નીમેલાં નામ સરદારનાં નામમાં ઉમેરવાનો બોલે મારી ઉપર ઢોળ્યો છે. આમ સરદારને મળેલા અધિકારની ઉપર પાણી ફેરવાય એવો અનર્થ આપ મારા વચનમાંથી કાઢો છો એ દુઃખદ છે.

“એટલે જોકે આપના કાગળ પછી મારે તો સરદારની વતી આપને નામ મોકલવા ઉપરાંત કંઈ કરવાપણું ન હતું, છતાં મેં તો મજબૂર ચાર ભાઈઓમાંથી ત્રણને સરદારનાં નામમાં દાખલ થવા અને સાતની એક ટીમ તરીકે કામ કરવા વીનવ્યા. એ વિનવણીમાં હું છેક નિષ્ફળ ગયો છું. અહીં આપનાં નામને માન આપવાના અને તેટલા પ્રયત્નની હદ આવે છે. આપના કાગળમાં આપે ચોથા નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. શ્રી મોહન માંડણને મારી પાસે આવીને ચર્ચા કરવાની તસ્દી આપવાનું મેં દુરસ્ત નથી ધાર્યું. કેમ કે તેઓ પોતે હરિજન નથી.

“પણ મજબૂર ચાર નામ રહી જાય છે, તેનો એવો અર્થ મુદ્દલ નથી કે સરદારે આપેલા ભાઈઓ મુસલમાનના, ભાયાતોના, હરિજનોના કે ખીબા કોઈના ખાસ અને વાજબી હકોની કાળજી નહીં રાખે. એ ભાઈઓ પાસે આ કમિટી પરત્વે અને સામાજિક સેવાની દૃષ્ટિએ નતપાંત નથી, તેઓની સામે તો રાજકોટની સમસ્ત પ્રજા જ છે. તેઓ જ કમિટીમાં આવે છે, કેમ કે તેઓના મંડળે સમસ્ત પ્રજાના હકને સારુ લડત ચલાવી. આપે તેની કદર કરીને પરિષદ વતી સરદારને કમિટીમાં અમલદાર વર્ગ બહારનાં રાજકોટ સ્ટેટનાં સાત નામ આપવાનો અધિકાર આપ્યો. એ નામ નીચે પ્રમાણે છે :

૧. શ્રી પોપટલાલ પુરુષોત્તમદાસ અનડા બી. એ. એલએલ. બી.
૨. „ પોપટલાલ ધનજી માલવિયા
૩. „ જમનાદાસ ખુશાલચંદ ગાંધી
૪. „ બેચરભાઈ વહાલાભાઈ વાઢેર
૫. „ પ્રજલાલ મયાશંકર શુક્લ
૬. „ જ્ઞેઠાલાલ હ. જ્ઞેશી
૭. „ ગન્તનંદ ભવાનીશંકર જ્ઞેશી એમ. એ. એલએલ. બી.

“હવે પ્રમુખ સાથે ત્રણ સભ્યો આપે નીમવાના રહ્યા.

“મારું માનો તો વળી વીનવું. આપ લખો છો કે હવે કમિટીમાં દસના અગિયાર ન થાય. આ મુદ્દો ખરાબર નથી. દસ જ હોઈ શકે એવો પ્રતિબંધ વડા ન્યાયાધીશના નિર્ણયમાં નથી. અને પક્ષ મળીને ગમે તે ફેરફાર કરી શકે છે. આપનાં નામ કામ્યમ રાખવામાં સરદાર આપને હજી મદદ કરવા ઇચ્છે છે. શરત આટલી જ કે જે વધારો થાય તેમાં પરિષદની બહુમતી રહે. અત્યારે એટલે વડા ન્યાયાધીશના નિર્ણય પ્રમાણે એની બહુમતી ચારની છે તેને બદલે આપને ખાતર, કંકાસ ટાળવા ખાતર, ફક્ત એકની બહુમતી રાખવા હજી સરદાર તૈયાર છે. આથી વિશેષની આશા આપ કેમ રાખો ?

“તા. ૨૬મી ડિસેમ્બરના આપના જાહેરનામામાં કમિટીએ રિપોર્ટ પૂરો કરવાની ને આપની આગળ રજૂ કરવાની મુદત એક માસ અને ચાર દિવસની રાખી હતી. તેથી વધારે મુદત હોતે પણ ન હોઈ શકે, એ વાત ઉપર આપનું ધ્યાન ખેંચું છું. ખીજી લડત દરમ્યાન જખીઓ અને દંડ થયા, ખીજી દમનનીતિ ચાલી, એ બધી રદ કરવાની આવશ્યકતા છે, એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. મોહનદાસના આશીર્વાદ”

“આ કાગળ મારી સંમતિથી લખાયેલો છે અને આમાં આપેલાં નામો મેં આપેલાં છે. વલ્લભભાઈ પટેલ”

આ કાગળની વાત બહાર પડતાં જ મુસલમાનો તથા ભાયાતોએ ગાંધીજી ઉપર વચનભંગનો આક્ષેપ જાહેરમાં મૂક્યો અને તેમની સામે સત્યાગ્રહ કરવાની ધમકી આપી. તા. ૧૬મીએ ગાંધીજી પાસે એવી ખબર આવી કે સાંજની પ્રાર્થના વખતે રાજકોટના ભાયાતો અને મુસલમાનો કાળા વાવટા બતાવવાના છે તથા ગાંધીજી માટે ખાસડાંનો હાર પણ તૈયાર કરી રાખવામાં આવ્યો છે. ગાંધીજીએ આ વાતને હંસી કાઢી. પણ ન કરે નારાયણ અને પેલી સાંભળેલી વાતો ખેરી હરે તો તેઓ તેને વધાવી લેવાને તૈયાર હતા. એટલે તેમણે પોતાના માણસોને સ્પષ્ટ સૂચના આપી રાખી કે મારી પાસે કોઈ પણ માણસ ગમે તે ઇરાદાથી આવવા માગે તો તેને છૂટથી આવવા દેવો ને કોઈએ વચમાં એને રોકવો નહીં. રાજની પેઠે તે દિવસે ગાંધીજી મોટરમાં બેસીને રાષ્ટ્રીય શાળાએ પ્રાર્થના માટે પહોંચ્યા. લગભગ એ જ વખતે ઇસોએક વિરોધ કરનારાઓનું ટોળું ત્યાં સરઘસના આકારમાં પહોંચ્યું.

પ્રાર્થના ચાલી એટલે બધો વખત આ દેખાવ કરનારાઓએ બૂમો ને કિકિયારીઓ પાડ્યાં કરી. પ્રાર્થના પૂરી થયા પછી ગાંધીજી ઉતારે જવા ગયા ત્યારે પેલા દેખાવો કરનારાઓ ધક્કામુક્કી કરીને. પ્રાર્થનાભૂમિ ઉપર ધસ્યા. ધૂળના ગોટા ને ભુમરાણથી કશું દેખાવું કે સંભળાવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. કેટલાક મિત્રોએ ગાંધીજીની આસપાસ સાંકળ રચવા પ્રયત્ન કર્યો. ગાંધીજીએ એમને રોક્યા અને કહ્યું : “હું કાં તો અહીં બેસીશ અથવા ટોળાંમાં થઈને એકલો જઈશ. મને એકલાને છોડો. તમે કોઈ વચમાં ન આવો.” એમ કહી તેઓ ટોળાંમાં ધૂસ્યા. થોડી વારમાં એમને તમ્મર આવ્યાં, એમણે આંખો મીંચી દીધી અને પ્રાર્થના કરતા જણાયા. બેએક મિનિટમાં એમને કળ વળી એટલે ટટાર થઈ આંખો ઉઘાડી બધાને આજ્ઞા કરી કે, “તમે કોઈ મારી સાથે ન આવો. એ લોકોને મૌરું રક્ષણ કરવું હશે તો કરશે. તમે બધાં ખસી જાઓ. શત્રુના ખોળામાં નિર્ભયપણે માથું મૂકી દેવું એ સત્યાગ્રહનો માર્ગ છે.” પછી એક વિરોધ કરનારા ભાયાત જે સામે ગભા હતા તેમને ગાંધીજીએ કહ્યું : “મારે મારા સાથીઓનું નહીં પણ

તમારા એકલાનું જ રક્ષણ લઈને જવું છે.” ગાંધીજી એમને ખભે હાથ મૂકી જેમ જેમ ચાલતા ગયા તેમ તેમ જગ્યા થતી ગઈ અને ઠેક મોટર ઊભી હતી ત્યાં સુધી તેઓ સહેલાઈથી પહોંચી ગયા.

સરદાર તે દિવસે વડોદરા પ્રજામંડળના કામસર અમરેલી ગયા હતા. વિરોધીઓનું નિશાન ગાંધીજી કરતાં સરદાર વધારે હોય એમ માનવાને એ ઉપરથી કારણ લાગે છે કે તે જ દિવસે રાજકોટથી અમરેલીના એક મુસલમાન ઉપર તાર ગયેલો કે સરદાર વલ્લભભાઈ રાજકોટ આવવા અમરેલીથી ક્યારે નીકળે છે અને ક્યે રસ્તે આવે છે તે તારથી જણાવે. પેલો માણસ ઉદ્દેશ નહીં સમજ્યો હોય એટલે સરદારને ઉતારે જ પૂછવા ગયો. તાર સરદારના હાથમાં આવતાં જ આની પાછળ કાંઈ મેલી રમત હોવાનો તેમને વહેમ ગયો. એટલે પોતાનો નીકળવાનો વખત અને પાછા જવાનો રસ્તો અને ભળતાં જ આખ્યાં. રાજકોટ આવ્યા પછી તોફાનોની ખબર પડી એટલે પોતાનો વહેમ પાડો થયો. ગાંધીજીને મળ્યા ત્યારે પેલા તારની અને પોતે આપેલા ભળતા જવાખતી વાત તેમણે કહી સંભળાવી. ગાંધીજીએ કહ્યું, “વાહ રે સત્યાગ્રહ!” પછી અને જણુ ખૂબ હસ્યા.

તા. ૧૮મીએ ઠાકોરસાહેબે ગાંધીજીના કાગળનો જવાબ આપ્યો. તેમાં મુસલમાનો, ભાયાતો તથા દલિતવર્ગના કોઈ માણસને કમિટીમાં ન રાખવા વિષે દિલ્લગીરી દર્શાવી. પણ તેમાં મહત્વની વાત તો ઠાકોરસાહેબે એ જણાવી કે રાજ્યના કાયદાના સલાહકારના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ સાત નામોમાંથી ફક્ત એક જ ગૃહસ્થ રાજકોટ રાજ્યના વતની છે.

ગાંધીજીએ થાકીને તા. ૧૯મીએ રેસિડેન્ટ મિ. ગિબ્સનને કાગળ લખ્યો અને તેમને વચ્ચે પડવા વિનંતી કરી. વધુમાં જણાવ્યું કે ઠાકોરસાહેબે સરદાર પર તા. ૧૯-૧-૧૯૩૬ના રોજ કાગળ લખેલો તેમાં તેમણે આપેલાં સાત નામોમાંથી ચાર તેમણે સ્વીકાર્યાં હતાં. વડા ન્યાયાધીશ આગળ રજૂ કરેલા કેસમાં વતની ન હોવાને કારણે માત્ર એ નામોનો વિરોધ કરવામાં આવેલો. છતાં હવે સાતમાંથી છ નામ સામે વિરોધ કરવામાં આવે છે. પછી તા. ૨૦મીએ ગિબ્સનને ૩૫૩ મળ્યા તે વખતે તેમને એકાએક એક ખેલદિલીવાળી દરખાસ્ત સ્કુરી આવી અને તેમની આગળ તે રજૂ કરી : “પરિષદે આ કમિટીમાંથી અિત્રકુલ નીકળી જવું. ઠાકોરસાહેબ આખી કમિટીની નિમણૂક પોતાના જાહેરનામાની રૂએ પોતે જ કરે. એ કમિટીએ પોતાનો રિપોર્ટ એક માસ અને ચાર દિવસની અંદર આપવો. પ્રજાપરિષદના સાત સભ્યો એ રિપોર્ટને તપાસે અને તેમને જરૂર લાગે તો પોતાનો ભિન્ન રિપોર્ટ કરે. એ અને રિપોર્ટ હિંદના વડા ન્યાયાધીશ આગળ રજૂ કરવામાં આવે અને તેમનો જે

ચુકાદો આવે તે બંને પક્ષ માન્ય રાખે.” પણ દરબાર વીરાવાળાએ આ દરખાસ્ત સ્વીકારી નહીં. પછી તા. ૨૩મીએ મિ. ગિબ્સનને કાગળ લખીને ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે મેં આપેલાં સાત નામોમાંથી કેટલા રાજ્યના વતની છે અને કેટલા નથી એનો નિર્ણય કરવાનું ત્યાંના જ્યુડિયલ કમિશનરને સાંપવું. તે જ દિવસે ગાંધીજીને કોંગ્રેસની મહાસમિતિની બેઠક માટે કલકત્તા જવા નીકળવાનું હતું. રાજકોટથી મુંબઈ જતાં રસ્તામાં ‘હું હાર્યો’ એ નામનો લેખ તેમણે લખ્યો. તેમાં તેમણે જણાવ્યું છે કે,

“ પંદર દિવસની આ અંતરવ્યથા પછી હું નેઈ શક્યો છું કે જે ઠાકોરસાહેબને કે દરબાર વીરાવાળાને એમ લાગતું હોય કે ઉપરી સત્તાના દબાણને લીધે તેમને કશું આપવું પડે છે, તે મારી અહિંસા નિષ્ફળ લેખાવી નેઈએ. અહિંસાની દૃષ્ટિએ તે એમના દિલમાંથી એવી લાગણી મારે નાબૂદ કરવી જ નેઈએ. તેથી તક મળતાં જ દરબાર વીરાવાળાની એવી ખાતરી કરાવવા મેં પ્રયાસ કર્યો કે ચક્રવર્તી સત્તાની મદદ માગવામાં મને કશો આનંદ નહોતો અને નથી. અહિંસા ઉપરાંત રાજકોટ નેડેનો મારો સંબંધ પણ મારા ઉપર આવો અંકુશ મૂકે એમ છે. મેં દરબાર વીરાવાળાને ખાતરી આપી કે મને અનાયાસે સ્ફુરી આવેલી અને મિ. ગિબ્સન આગળ કરેલી મારી દરખાસ્ત ઉપલી દિશામાં કરેલા મારા પ્રયાસનું જ પરિણામ હતું. તરત જ તેમણે મને સંભળાવ્યું: “ પણ જે તમે ઠાકોરસાહેબની કમિટીના રિપોર્ટથી ન સંતોષાઓ તે નહોરનામાની રૂએ તેને કસવાનો હક તો માગો જ છો ને? વળી પરિષદ ભિન્ન રિપોર્ટ કરે તો તમે પાછા એ બેઉ રિપોર્ટ વડા ન્યાયાધીશ પાસે તપાસાવવા માગો છો. આને તમે દબાણની લાગણી નાબૂદ કરવાનો પ્રયાસ કહો છો? ઠાકોરસાહેબ ઉપર વિશ્વાસ મૂકવા તૈયાર હો તો હેઠ સુધી તેમની ઉપર અને એમના સલાહકાર ઉપર વિશ્વાસ કાં નથી મૂકતા? તમે માગો છો તે કદાચ પૂરેપૂરું નહીં મળે પણ જે કંઈ મળશે તે તેમના સહભાવ સાથે મળ્યું હશે, અને તેના પૂરા અમલની તેમાં બાંધધરી હશે. પરિષદવાળા ઠાકોરસાહેબ વિષે તથા મારે વિષે શું શું બોલ્યા છે તે તમે નહોં છો? પોતાના રાજ પાસે સુધારા મેળવવા ઇચ્છતી પ્રબલો આ રસ્તો છે?” દરબાર વીરાવાળાનાં આ વચનોમાં કડવાશ, અને પરિષદના લોકો પ્રત્યેનો તિરસ્કાર ટપકતાં હતાં. પણ અહિંસાના અપૂર્ણ અમલના એકાએક થયેલા ભાનને પ્રતાપે એમણે કરેલો ધા પાછો વાળવાને બદલે, મનુષ્ય સ્વભાવના મૂળમાં પડેલી ભ્રાઈ વિષેની મારી આસ્થાની ઊણપ તથા મારી અહિંસાની કંગાલિયત બતાવનારું એમની દલીલમાં રહેલું વનૂદ મેં પિછાન્યું.

*

*

*

“ મેં સાથીઓ આગળ ઉકેલને સાડુ આ નવી દૃષ્ટિ રજૂ કરી. તેમણે મને અનેક વેળા કહ્યું હતું કે રાજકોટની તમામ આફતનું મૂળ દરબાર વીરાવાળા જ છે. અને એ નય એ રાજકોટને પૂરું સ્વરાજ મળ્યા બરાબર છે. મેં તેમને સમજાવ્યું કે એ તો સુરાજ્ય થયું, સ્વરાજ્ય નહીં. મેં કાર્યકર્તાઓને કહ્યું કે

Gandhi Heritage Portal

ને અહિંસાનો મારો અર્થ તમને કબૂલ હોય તો દરબાર વીરાવાળાને કાઢવાનો ખ્યાલ મેલી દઈ તેનો હુદયપલટો કરવાનો સંકલ્પ તમારે કરવો રહ્યો.

“ પોતાને આ નવો લાગતો સિદ્ધાંત મારે મોઢેથી કાર્યકર્તાઓએ સાંભળ્યો તો ખરો. પણ તેમને ગળે ઊતર્યો કે કેમ તે મેં ન પૂછ્યું. તેઓ મને વાજબીપણે સામું પૂછી શકતા હતા: ‘વડા ન્યાયાધીશના ચુકાદાને ફગાવી દઈને કેવળ દરબાર વીરાવાળાના હુદયમાં રહેલી ભલમનસાઈ ઉપર વિશ્વાસ મૂકવાની ભલામણ કરનારી તમારી આ સૂચનાના વાજબીપણા વિષે તમારી પોતાની ગળા સુધી ખાતરી છે ખરી?’ ને તેમણે આવો સવાલ કર્યો હોત તો મને કહેવાની ફરજ પડત કે એટલે લગીની હિંમત હજી હું મારામાં ભાળતો નથી.”

મહાસમિતિની બેઠક પૂરી કરી કલકત્તાથી ગાંધીજી બિહારના વૃંદાવન ગામે ગાંધી સેવા સંઘનું અધિવેશન મળવાનું હતું ત્યાં ગયા. આપણે શુદ્ધ અહિંસાનું કેટલું ઝોછું પાલન કરી શકીએ છીએ તેની જ વાત ત્યાં મુખ્યત્વે તેમણે કરી. એમના દિલમાં રાજકોટના પ્રયોગમાં પોતાની ઊણપને લીધે પોતે કેવા નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા એ જ વાત ઘોળાયાં કરતી હતી. તા. ૧૨મી મેએ ફરી રાજકોટ આવ્યા. દરબાર વીરાવાળા, રેસિડેન્ટ ગિબ્સન તથા મુસલમાનો અને ભાયાતો સાથે ફરી ચર્ચાઓ ચાલી. તેમાં એમને ચોક્કસ ઊગી ગયું કે પોતે હિંમત કરીને સાચો નિર્ણય હવે કરી જ નાખવો જોઈ એ. તા. ૧૭મી મે એ મનનો નિર્ણય થઈ ગયો અને ‘એકરાર અને પશ્ચાત્તાપ’ નામનો નીચેનો લેખ તેમણે લખી કાઢ્યો :

“ ગયા માસની ૨૪મી તારીખે કલકત્તા જતી વેળાએ મેં કહ્યું હતું કે મારે સારુ રાજકોટ કીમતી પ્રયોગશાળા રૂપ નીવડ્યું છે. હું અત્યારે જે પગલાંની નહેરૂ શરૂ કરી રહ્યો છું તેમાં આનો છેલ્લો પુરાવો રહેલો છે. સાથીઓ નેડે પૂરી ચર્ચા કર્યા બાદ આજે સાંજના છ વાગ્યે હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે રાજકોટ પ્રકરણમાં હિંદના વડા ન્યાયાધીશને હાથે મળેલ ચુકાદાના લાભ મારે છોડી દેવા.

“ હું મારી ભૂલ જોઈ શક્યો છું. મારા ઉપવાસને અંતે મેં એમ કહેવાની છૂટ લીધી હતી કે અગાઉના કોઈ પણ ઉપવાસ કરતાં આ ઉપવાસ વધુ સફળ થયો હતો. હવે જોઈ છે કે મારા એ કથનમાં હિંસાનો રંગ હતો.

“ અનશન લેવામાં ચક્રવર્તી સત્તા પાસેથી ઠાકોરસાહેબને સમન્વવીને તેમની પાસે આપેલું વચન પળાવવા સારુ મેં તેની તાત્કાલિક દરમ્યાનગીરી ઇચ્છી હતી. આ અહિંસાનો કે હુદયપરિવર્તન કરાવવાનો માર્ગ નહોતો. એ માર્ગ તો હિંસાનો અથવા દબાણનો જ હતો. મારું અનશન શુદ્ધ હોત તો તે કેવળ ઠાકોરસાહેબને જ અનુલક્ષીને લેવાનું જોઈતું હતું. ને એનાથી ઠાકોરસાહેબનું અથવા કહો કે એમના સલાહકાર દરબાર વીરાવાળાનું હૈયું ન પીગળત તો મારે મરીને સંતોષ માનવો જોઈતો હતો. મારા માર્ગ આડે અણધારી મુશ્કેલીઓ ન આવી હોત તો મારી આંખો ન ઊઘડત.

“ મળેલ ચુકાદો દરબાર વીરાવાળા સંતોષપૂર્વક માથે ચડાવે તેમ ન હતું. મારો માર્ગ સરળ કરી આપવાની સ્વાભાવિકપણે જ તેમની તૈયારી નહોતી. એટલે દરેક તકનો લાભ ઉઠાવી લાંબી કર્સે ધવડાવવાની નીતિ તેણે આદરી. ચુકાદાથી મારો માર્ગ સંક્ષીપ્ત થવાને બદલે, ઊલટો એ ચુકાદો જ મુસલમાનો તથા ભાયાતોના મારી સામેના રોષનું ભારે કારણ થઈ પડ્યો. અગાઉ અમે મિત્રભાવે મળીને વાટાઘાટો કરી હતી. હવે મેં સ્વેચ્છાએ આપેલા વચનનો ભંગ કર્યાનો મારા ઉપર આરોપ મૂકવામાં આવે છે. મેં વચનભંગ કર્યો છે કે કેમ એ બાબત પણ વડા ન્યાયાધીશ પાસે નિર્ણયને સારુ રહી કરવાનું હતું. મુસ્લિમ કાઉન્સિલ અને ગરાસિયા એસોસિએશનનાં નિવેદનો મારી સામે પડ્યાં છે. ચુકાદાના લાભને છાડી દેવાનો નિર્ણય કર્યા બાદ એ જ નિવેદનોનો હવે મારે જવાબ આપવાપણું રહેતું નથી. મને નિશ્ચય છે ત્યાં સુધી તો મુસ્લિમો અને ભાયાતોને ઠાકોરસાહેબ જે કંઈ આપવા ઇચ્છે તે તેઓ સુખેથી લે. પોતાના કેસ તૈયાર કરવાની તકલીફમાં મેં તેમને ઉતાર્યા તે બદલ હું તેમની માફી માગું છું. મારી નબળાઈને કારણે ના. વાઈસરોયને પણ મેં નાહક તકલીફમાં નાખ્યા. તે બદલ મારે તેમની માફી માગવી રહી છે. વડા ન્યાયાધીશની પણ હું માફી માગું છું. કારણ મારે કારણે એમને જે પરિશ્રમ ઉઠાવવો પડ્યો તે મારામાં વધુ સમજણ હોત તો ઉઠાવવો પડત નહીં. સૌથી વધારે તો હું ઠાકોરસાહેબની અને દરબાર વીરાવાળાની માફી માગું છું.

“ દરબાર વીરાવાળાની બાબતમાં મારે એ પણ કબૂલ કરવું રહ્યું છે કે મારા સાથીઓની પેઠે મેં પણ એમને વિષે ખૂબ વિચારીને મારા અંતરમાં આવવા દીધા છે. એમની સામેના આરોપો ખરા છે કે નહીં એ હું અહીં ન વિચારું. એની ચર્ચા અત્યારે અસ્થાને છે. એટલું જ કહું કે એમના પ્રત્યે અહિંસાનો પ્રયોગ નથી કરવામાં આવ્યો. મારી એ નામોશીનો એકરાર પણ હું કરી લઉં કે જેને એવડી રમત કહી શકાય એવા આચરણનો પણ હું દોષી બન્યો છું. એક તરફથી ચુકાદાની તલવાર એમને માથે લટકતી રાખી અને બીજી તરફથી એમને રીઝવવાનો પ્રયત્ન કરી ઉદાર સુધારા બક્ષવાની તેઓ ઠાકોરસાહેબને સ્વેચ્છાએ સલાહ આપે એવી મેં આશા રાખી. હું કબૂલ કરું છું કે આવી રીતે અહિંસાની સાથે સાવ અસંગત છે. તા. ૨૦મી એપ્રિલે મિ. ગિબ્સન જેડેની વાતચીત દરમ્યાન જ્યારે અચાનક પેલી ખેલદિલીવાળી દરબારત મને સૂઝી આવી અને મેં કરી ત્યારે મારી નબળાઈની મને ઝાંખી થઈ ખરી, પણ તે જ ઘડીએ ત્યાં ને ત્યાં એમ કરવાની મારી હિંમત ન ચાલી કે મારે ચુકાદા સાથે કશી લેવાદેવા નથી રાખવી. ઊલટું મેં તો કહું કે ઠાકોરસાહેબ પોતાની કમિટી નીમે અને તેનો હેવાલ પરિષદવાળા ચુકાદાની દૃષ્ટિએ તપાસે અને બંને વચ્ચે મતભેદ પડે તો તેઓ વડા ન્યાયાધીશ આગળ જઈ શકે.

“ દરબાર વીરાવાળાએ આ દોષ ઓળખ્યો અને મારી દરબારત વાજબી રીતે નકારીને કહ્યું: ‘તમે ચુકાદાની તલવાર તો મારા માથા ઉપર લટકતી રાખો જ છો અને ઠાકોરસાહેબની કમિટી ઉપર અપીલની અદાલત બનવા માગો છો. જો એમ જ હોય તો તમે તમારું શેર માંસ જ ભલે કાપી લો! વધુ નહીં અને

ઓછું પણ નહીં.’ એમના વાંધામાં રહેલું વન્દે મેં ઓળખ્યું. મેં તેમને કહ્યું પણ ખરું કે ચુકાદાને ફગાવી દેવાની આ ઘડીએ મારી હિંમત નથી. પણ ભલા થઈને નવો ચુકાદો હસ્તીમાં જ નથી અને સરદાર તથા હું પણ વચ્ચે નથી એમ ગણી પ્રજાને સમાધાન કરો. એમણે પ્રયત્ન કરી નેવા વચન આપ્યું. પોતાની રીતે પ્રયત્ન પણ કર્યો. પણ તેમાં જિગરની ઉદારતા મેં ન ભાળી. હું તેમને દોષ નથી દેતો. ચુકાદાને ચીટકી રહેવાની મારી કૃપણતા એ પોતે ભાળી રહ્યા હોય ત્યાં હું એમના તરફથી દિલદાર જિગરની આશા કેમ રાખી શકું? વિશ્વાસમાંથી જ વિશ્વાસ પેદા થાય છે. પણ એ તો મારામાં હતો નહીં.

“છવટે હવે મેં જોયેલી હિંમત પાછી મેળવી છે. મારા આ એકરારથી અને પશ્ચાત્તાપથી અહિંસાની સર્વોપરી શક્તિ વિષેની મારી શ્રદ્ધાની જ્યોત વધુ તેજથી ઝળી રહી છે.

“મારા સાથીઓને હું અન્યાય ન કરું. તેમનામાંના ઘણાં હૈયામાં અદેશો ભરેલો છે. તેમને મારા પશ્ચાત્તાપને સારું કશું કારણ દેખાતું નથી. તેમને તો લાગે છે કે ચુકાદાથી મળેલી એક મહાન તક હું ફગાવી દઉં છું. એમને એમ પણ લાગે છે કે એક રાજદ્વારી નેતા તરીકે પંચોતેર ઉત્તર પ્રવંતના — કદાચ આખી કાઠિયાવાડની પ્રવંતના કિસ્મત નેડે રમત રમવાનો મને અધિકાર નથી. મેં તેમને કહ્યું છે કે તમારી ધાસ્તી અકારણ છે. આત્મશુદ્ધિનું દરેક પગલું, હિંમતનું દરેક કૃત્ય સત્યાગ્રહમાં રોકાયેલી પ્રવંતના બળમાં હંમેશાં ઉમેરો જ કરે છે. મેં એમને એમ પણ કહ્યું છે કે ને તેઓ મને સત્યાગ્રહનો સેનાપતિ અને વિશારદ ગણતા હોય તો મારામાં તેમને જે ધૂત જેવું દેખાય છે તે પણ તેમણે સહી લેવું રહ્યું.

“આમ ઠાકોરસાહેબને અને તેમના સલાહકારને ચુકાદાની ધાસ્તીમાંથી મુક્ત કરી દીધા પછી હવે વગર સંકોચે હું એમને અપીલ કરું છું કે તેઓ રાજકોટની પ્રવંતોની આશાઓ પૂરી કરે અને તેમની શંકાઓને દૂર કરી તેમને સંતોષે.”

આ નિર્ણય વિષે ગાંધીજીએ સાથીઓ સાથે ચર્ચા કરી ત્યારે સરદાર પણ હાજર હતા. મહાદેવભાઈએ ધરાધર સમજવા માટે થોડીક દલીલો કરી. પણ સરદારે — નેકે પોતે આવું પગલું લઈ શકે અથવા લે કે કેમ એ જુદો સવાલ છે પણ — ગાંધીજીની સત્યાગ્રહની અને અહિંસાની દૃષ્ટિ ધરાધર સ્વીકારી લીધી અને એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના નિર્ણય મંજૂર રાખ્યો.

સર મોરિસ ગ્વાયરના ચુકાદાના લાભો જતા કર્યા પછી ગાંધીજીએ ઠાકોરસાહેબ તથા દરબાર વીરાવાળાને મેળવી લેવા બહુ પ્રયત્ન કર્યા. પોતાની હાર સ્વીકારી લીધા પછી ઠાકોરસાહેબે દરબાર ભર્યો તેમાં પણ તેમણે હાજરી આપી. ત્યાર પછી દરબાર વીરાવાળાએ પોતાની મેળે સુધારા ઘડવા કમિટી નીમી. તેનો રિપોર્ટ સને ૧૯૩૯ના નવેમ્બર મહિનામાં બહાર પડ્યો. તે ઉપર ગાંધીજીએ ‘હરિજનબંધુ’માં એક લેખ લખ્યો. તેમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે :

Gandhi Heritage Portal

“રાજકોટના નામદાર ઠાકોરસાહેબને તથા દરબાર શ્રી વીરાવાળાને અન્નદાયે પણ એક વાર દૂભવ્યા પછી એ રાજ્યમાં દરબારની કારવાઈઓની ટીકા રૂપે કશું કહેવા સામે મેં મારી નતને આજ લગી રોકી છે. પણ રાજકોટની પ્રન્ત જેમણે નમૂનેદાર શિસ્તનું પાલન કર્યું છે તેના પ્રત્યેની મારી ફરજ વિચારતાં તાજેતરમાં રાજ્ય તરફથી નહર કરવામાં આવેલા સુધારા વિષે જે શબ્દ લખવાનો મારો ધર્મ થઈ પડ્યો છે. પ્રન્ત પણ આશા રાખે છે કે મારે મારો અભિપ્રાય જણાવવો નેઈએ.

“મારે દુઃખની સાથે કહેવું પડે છે કે આ સુધારાઓ મરહૂમ ઠાકોરસાહેબનું કર્યું કારણ્યું ધૂળ મેળવે છે. મરહૂમ ઠાકોરસાહેબે આપેલો પૂર્ણ મતાધિકાર જે છેલ્લાં પંદર વર્ષથી પ્રન્તને આશીર્વાદ સમાન હતો, તે ખેંચી લેવામાં આવ્યો છે અને તેને બદલે મતાધિકારને સારુ મિલકત ધરાવવાની તથા રાજ્યના વતની હોવા વિષેની કડક શરતો મૂકવામાં આવી છે. ચૂંટાયેલા પ્રમુખની જગ્યાએ દીવાનને પ્રમુખ બનાવ્યા છે. મૂળ પ્રન્તપ્રતિનિધિની સલા જે આખી ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની રહેતી તેમાં હવે ચાલીસ ચૂંટાયેલા અને વીસ નીમેલા સભ્યો રહેશે. ચૂંટાયેલા સભ્યોમાં વળી લઘુમતીઓના વાડા અને ઘોળ હશે. આમ કહેવાતી બહુમતી ખરી રીતે લઘુમતી થઈ રહેશે. સુધારાઓની સાચી દિશા પ્રમાણે તેમાં પ્રન્તકીય અંકુશનો ઉત્તરોત્તર વધારો હોય. અહીં તે કશા પણ વાજબી કારણ વગર પ્રન્તકીય અંકુશનું તત્વ સારી પેઠે ઘટાડવામાં આવ્યું છે. મૂળ સમાને કાયદા કરવાની વિશાળ સત્તાઓ હતી, તે સત્તાઓ ઘટાડવામાં આવી છે. તારીખ ૨૬મી ડિસેમ્બરના નહરનામામાં શક્ય તેટલી વધુ વિશાળ સત્તાઓ આપવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું. આ સુધારાઓ વાંચીને હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે પ્રન્ત પાસે હતી તે સત્તાઓ પણ ખૂંચવી લેવામાં આવી છે, એટલું જ નહીં પણ પ્રન્ત પાસે રહેલા દેવામાં આવેલી સત્તાઓ પણ નેટલી બની શકે તેટલી મર્યાદિત કરવામાં આવી છે. એક શબ્દમાં કહીએ તો ઠાકોરસાહેબની એટલે કે દીવાનની ઇચ્છા એ જ રાજકોટનો સર્વોપરી કાયદો ગણાશે.

“હું કબૂલ કરી ચૂક્યો છું કે, ઉપવાસ ચાલુ હતો તે દરમ્યાન ઠાકોર-સાહેબની કારવાઈઓ સામે નામદાર વાઈસરોયને મેં કરેલી અપીલ હિંસારૂપ હતી, અને તેથી મારો ઉપવાસ દૂષિત થયો. મને લાગ્યું હતું કે મારો પરતાવો નહર કરીને મેં તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હતું. પરિણામે નામદાર ઠાકોરસાહેબ તથા દરબાર વીરાવાળા અને મારી વચ્ચે મીઠો સંબંધ સ્થપાશે અને રાજકોટની પ્રન્તને માટે નવું અને ઉન્નત વાનું ખૂલશે એમ મેં આશા રાખી હતી. મારા નહર પશ્ચાત્તાપ પછી ભરવામાં આવેલો દરબાર એ પશ્ચાત્તાપના શુભ પરિણામ ઉપર મહોર રૂપ હતો એમ મેં માન્યું હતું. હું નેઈ છું કે આમ માનવામાં મેં થાપ ખાધી હતી. માણસની પ્રકૃતિ ધડી વારમાં બદલાતી નથી. રાજકોટની પ્રન્તની હું ક્ષમા માગું છું.

“મેં કરેલા પશ્ચાત્તાપનું મને દુઃખ નથી. મને ખાતરી છે કે નીતિદૃષ્ટિએ જે વાજબી હતું તે રાજકીય દૃષ્ટિએ પણ બરાબર જ હતું. મારા પશ્ચાત્તાપે રાજકોટની પ્રન્તને ખૂરાં હાલમાંથી બચાવી લીધી. કોમી કલહ અટક્યા. મને

દેશી રાજ્યોમાં પ્રજાકીય લડતો—૩

૩૯૯

વિશ્વાસ છે કે અતે રાજકોટની પ્રજાને જે એમનું છે તે મળ્યે જ છૂટકો છે. દરમ્યાન આ સુધારાઓ જે મારી નજરે કેવળ અનિષ્ઠ રૂપ છે તેને મરી જવા દેવા રહ્યા. જે રાજકોટવાસીઓમાં સ્વાભિમાનનો છાંટો સરખો હોય તેણે તેમાં સામેલ થવાથી દૂર રહેવું જોઈએ. જે તેઓ મારું માને તો રાહ જુઓ, પ્રાર્થના કરે અને અક્ષરશઃ કાંતે. તેઓ જોશે કે એમ કરવાથી તેઓ અહિંસાને એકમાત્ર સાચે માર્ગે રાજકોટમાં સાચી સ્વતંત્રતાના કાંતનારા નીવડશે.”

સરદારની મનોવૃત્તિ આ આખા કિસ્સા પ્રત્યે કેવી હતી તે આ કિસ્સો બની ગયા પછી કેટલેક વખતે એક જાહેર ભાષણમાં કાઢેલા તેમના નીચેના ઉદ્દેશો ઉપરથી જણાઈ આવે છે :

“ કેટલાક માને છે કે વીરાવાળાએ મને છક્કડ ખવરાવી, સર પેટ્રિકને કાઢવામાં એણે મને વાપર્યો. પણ એમ કહેનારા એની પાછળ કામ કરી રહેલી શક્તિઓને ઓળખતા નથી. તેઓ રાજ્યપ્રકરણનો કક્કોયે જાણતા નથી. એ બધું કેમ થયું એ તો ભવિષ્યમાં પડદો ચિરાયા પછી લખાશે. પણ રાજકોટમાં સંતને જે ઉપવાસ કરાવ્યા છે, જે રીતે સંતને દૂભવ્યા છે તેનો તો ઈશ્વર ઇન્સાફ કરશે જ, અને ઇન્સાફ કરી જ રહ્યો છે. સંતને દૂભવેલા કદી સુખી થયેલ નથી.”

૨૬

દેશી રાજ્યોમાં પ્રજાકીય લડતો—૩

વડોદરા, લીમડી, ભાવનગર

વડોદરા

આગળ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે કે ૧૯૩૮-૩૯નાં વર્ષો આપણાં દેશી રાજ્યોની અપૂર્વ જાગૃતિનાં હતાં. મૈસૂર, ત્રાવણકોર, કોચીન, ઓરિસાનાં ધેનકનાલ તથા તલચેર, રાજસ્થાનનાં જયપુર તથા ઉદેપુર, ઉત્તરનું કાશ્મીર અને કાઠિયાવાડમાં રાજકોટ વગેરે રાજ્યોએ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર માટે જુસ્સાદાર લડતો આપી હતી. વડોદરા આપણાં પ્રથમ પંક્તિનાં દેશી રાજ્યોમાંનું એક હતું અને તે બહુ પ્રગતિશીલ ગણાતું. ત્યાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર મેળવવાના હેતુથી પ્રજામંડળ ઘણાં વરસોથી સ્થપાયેલું હતું. એ પ્રજામંડળ જ્યાં સુધી વડોદરા શહેરમાં જ કામ કરતું ત્યાં સુધી રાજ્યે એની બહુ પરવા ન કરી. પણ ૧૯૩૦થી ૩૪ ની લડત પછી એણે ગામડાંમાં પ્રવેશ કરવા માંડ્યો, ત્યારથી રાજ્યની એના ઉપર ખંદા નજર થઈ હતી. પ્રજામંડળના પ્રમુખ તરીકે સરદારે તા. ૨૮-૧૦-૩૮ના રોજ વડોદરા પ્રજામંડળ

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

પરિષદના ભાદરણ મુકામે ભરાયેલા અધિવેશનમાં આ વસ્તુનું આબેહૂમ વર્ણન આપ્યું છે:

“કઠોર મુકામે જ્યારે પરિષદનું ૧૩મું અધિવેશન (૧૯૩૬ માં) પહેલ-વહેલું ગામડાંમાં ભરાયું ત્યારે રાજ્યની આંખ લાલ થઈ. તમે માન્યું કે એ અધિવેશનના પ્રમુખ સાથે રાજ્યને કોઈ અંગત અથવા વ્યક્તિગત અણગમાને લીધે એમ થયું છે. પણ તમારી એ માન્યતા સાવ ભૂલભરેલી હતી. ખેડૂતવર્ગમાં પ્રન્તમંડળનો પ્રવેશ થાય અને એનો સંપર્ક લોકો સાથે વધુ થાય એ વાતનો રાજ્યને ભય હતો. તેણે એવો આંખી નેયો. પ્રમુખના ભાષણમાંથી જ અમુક ફકરાઓ તારવી કાઢી તે ન વાંચવાનો મનાઈ હુકમ રાજ્ય તરફથી પ્રમુખ પર બંધવવામાં આવ્યો અને બાકીનું ભાષણ વાંચવાની રજા આપી. મેં એ ફકરાઓ વાંચી નેયા છે ને એમાં વાંધો લઈ શકાય એવું કશું જ મને જડ્યું નથી. તે કેટલા નિર્દોષ અને સામાન્ય હતા એ તમે નેઈ શકો એટલા સારુ એમાંના થોડાક અહીં ટાંકું છું. (પોતાના ભાષણમાં એમાંના છ ફકરા વાંચી સંભળાવ્યા.)

“પણ આ તે પરિષદના શ્વાસરૂઘનની શરૂઆત જ હતી. પ્રમુખની સામે એક અગર ખીજી રીતે પ્રતિબંધો મૂકવામાં આવ્યા. પ્રન્તમંડળની નિર્દોષમાં નિર્દોષ પ્રવૃત્તિઓ માટે ખાતા તરફથી હેરાનગતિ કરનારી દખલ શરૂ થઈ. જમીનમહેસૂલની યોગ્યતા અયોગ્યતાની તપાસ કરવા ગામડાંઓમાં જવા પ્રન્તમંડળે કરેલા ઠરાવથી રાજ્યના રોષનો પાર જ ન રહ્યો. રાજ્યને ભડક લાગવાનું ખરું કારણ તે આ જ હતું. એ વાત આમ ઉઘાડી થઈ ગઈ. પ્રન્તમંડળના પ્રથમ પંક્તિના નેતાઓ ઉપર મનાઈ હુકમો કાઢી રાજ્યે મંડળની પ્રતિષ્ઠા ભોંયભેગી કરી. આ અન્યાયી અને અગાઉ કદી નહીં અનુભવેલી નીતિ સામે પોકાર ઉઠાવવાને વડોદરા શહેરમાં નહેરુ સભા પણ ન ભરાઈ શકી. રાજ્યના જિલ્લાનાં શહેરોમાં ખેસીને જ જમીન-મહેસૂલ વિષે તપાસ કરવા દેવા પૂરતી ખાસ રજા દીવાન સાહેબની મહેરબાનીથી આપવામાં આવી. ખુદ પ્રન્તમંડળના પ્રમુખ સામે ભાષણબંધીની નોટિસો નીકળી. અમલદારો વીફર્યા. પ્રન્તમંડળના સભ્યોનાં રાજ્યમાં મેળવવાનો વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન શરૂ કરવામાં આવ્યો. કોઈ કોઈ અમલદારોએ તે કાયદાનું ખુલ્લું ઉલ્લંઘન કરી મનસ્વી હુકમો કાઢ્યા, જ્યારે કેટલાકે પ્રન્તમંડળના કાર્યવાહકોને તમાચા માર્યા અને ગાળો દીધી. આમ રાજ્યના અમલદારોએ સભ્યતા અને મર્યાદાને નેવે મૂકીને પ્રન્તમંડળની પ્રતિષ્ઠાને ધૂળમાં રગદોળવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો.

“ગયે વરસે વીસનગરમાં અધિવેશનના પ્રમુખે રાજ્યના આ આક્રમણને સહન કરી લેવાની શાણી સલાહ આપી. તે માનીને મંડળના કાર્યવાહકોએ રાજ્યના અમલદારોના અપમાનભર્યા વર્તનની અને ખીજી હાલાકી મૂંઝે મોંઝે બરદાસ કરી, પણ તેની રાજ્ય ઉપર ઊલટી જ અસર થઈ. પરિણામ એ આવ્યું કે પરિષદની હસ્તી પણ નોખમમાં આવી પડી. અમલદારો પ્રન્તમંડળને દબાવી દેવાનું અભિમાન લેતા થઈ ગયા. અને ગરીબ પ્રન્તમાંથી કોઈ ફરિયાદ કરવા નય તે તેને પ્રન્તમંડળ પાસે જવાનાં ટોણાં મારી મંડળની ખુલ્લી રીતે હાંસી કરવા લાગ્યા.”

દેશી રાજ્યોમાં પ્રજાકીય હડતો — ૩

૪૦૧

આ દશામાં પ્રજામંડળના કેટલાક સભ્યોને લાગ્યું કે આપણી પરિપક્વતા પ્રમુખ તરીકે સરદારને બોલાવીશું તો પ્રજામાં કંઈક ચેતન આવશે. આપણી પરિપક્વતા હરાવે ઉપર 'કાઈલ કરો' એવો શેરો કરતાં અમલદાર વર્ગ વિચાર કરશે અને રાજ્ય પ્રજામંડળની અવગણના નહીં કરી શકે.

સરદાર પ્રજામંડળની મુશ્કેલીઓ જાણતા હતા. એટલે પરિપક્વને ભીડને પ્રસંગે સાથ આપવાના વિચારથી પરિપક્વની વિનંતી તેઓ નકારી શક્યા નહીં. પ્રમુખની જવાબદારી તેમણે સ્વીકારી પણ તેની સાથે પરિપક્વને કહ્યું કે,

“આમ જો રાજ્ય આગળ તેમ જ પ્રજા આગળ કાર્યવાહકોનું માનભંગ થતું હોય અને પ્રજામંડળની બાવીસ વરસની લાંબી કારકિર્દી પછી આજે પ્રજાનું કોઈ પણ દુઃખ કે ક્ષતિ દૂર કરવાની તેની શક્તિ જ ન રહી હોય, તો એ મંડળે પોતાના ભવિષ્યના માર્ગ અને કાર્યક્રમ વિષે વિચાર કરી લેવો ઘટે છે. પ્રજામંડળની પાછળ અનેક કાર્યવાહકોની બાવીસ વરસની સેવાઓનું ભંડોળ પડેલું છે. એ મૂડીને વેડફી નાખવી એ મહાપાપ છે. રાજ્યે એનું અસ્તિત્વ મિટાવવાનો કે એનો તેજવધ કરી નિર્માલ્ય અને શબવત્ કરી મૂકવાનો ઇરાદો કર્યો હોય એમ લાગતું હોય, તો મંડળના એકેએક સભાસદની ફરજ છે કે એણે નીડરપણે પણ સહ્યતાથી પોતાના પ્રાણની આહુતિ રાજ્યને ચરણે ધરવા વિના વિલંબે અને વિના સંકોચે તૈયાર થવું જોઈએ, પછી ભલેને એ મૂડીભર માણસો હોય. એવા મરણિયાઓના વિશુદ્ધ બલિદાનથી પ્રજામંડળનો હણાયેલો આત્મા પાછો સતેજ થશે અને રાજ્યના તિરસ્કારને બદલે તેના માનને પાત્ર બનશે. પ્રજાનો સરી જતો વિશ્વાસ પણ સ્થિર થશે.”

પ્રજામંડળે પોતાની પરિપક્વતા પ્રમુખ તરીકે સરદારને પસંદ કર્યા ત્યારથી 'વિવિધ વૃત્ત' અને 'જાગૃતિ' નામનાં મરાઠી સાપ્તાહિક પત્રોએ સરદારની સામે અખાળા કાઢવા માંડ્યા. સરદાર આવીને શું કરી નાખવાના છે? પ્રજામંડળ તે શું ધાડ મારશે? પ્રજામંડળના ઢોંગ કેટલા દિવસ નભશે? પ્રજામંડળ નાહક સરકારનો સહકાર ગુમાવે છે. રાજ્યપ્રેમ સાચવી રાખવામાં પ્રજાનો ઉદ્ધાર છે. પ્રજામંડળ રાજ્ય સાથે અથડામણમાં આવે તેથી રાજ્યની નોકરીમાં થોડા ગુજરાતીઓ છે તેમને પણ ખમવું પડશે. વળી મહારાષ્ટ્રીઓની લાગણી ઉશ્કેરવા તેમણે કહ્યું કે નાગપુરના ડૉ. ખરેને સરદારે તો ભારે અન્યાય કર્યો છે. એના સમર્થનમાં મુંબઈના શ્રી નરીમાનનો દાખલો ટાંક્યો! સરદાર તો અતિશય આપખુદ અને લોકશાહી વિરોધી માણસ છે, એવો પણ આક્ષેપ મૂક્યો. રાજ્યના અને રાજ્યના ટેકેદારોના આવા વિરોધી વાતાવરણમાં સરદારે પ્રજામંડળનું સુકાન હાથમાં લીધું.

પ્રજામંડળે બરાબર ખેડૂતોને પડખે ઊભા રહેવું જોઈએ, એ વિષે પોતાના ભાષણમાં તેમણે કહ્યું :

સ. ૨-૨૬

Gandhi Heritage Portal

“વડોદરા રાજ્યના ખેડૂતોની વધતી જતી આર્થિક દુર્દશા અને તેના ઉપર લાદવામાં આવેલા અસહ અને ધાતકી જમીનમહેસૂલના ખોલ વિષે પ્રન્નમંડળે લગભગ દરેક અધિવેશન પ્રસંગે ઠરાવો કર્યા છે. આ ઠરાવો કરવાનો શો અર્થ છે? ખેડૂતોના પેટના ખાડા પરિષદના ઠરાવોથી પુરાવાના નથી. એના પરના કરનો ખોલે કે જમીનમહેસૂલનો ભાર એ ઠરાવોથી હળવો થવાનો નથી. . . ગામડે ગામડે અને ખેડૂતોની ઝૂંપડીએ ઝૂંપડીએ ફરી ખેડૂતોનાં સુખદુઃખમાં ભાગીદાર થવાનો અને આકરી મહેસૂલપદ્ધતિ સામે રાજ્યના કાનના પડદા તુટી નય એટલા નેરથી પોકાર ઉઠાવવાની લોકોને તાલીમ આપવાનો પ્રન્નમંડળનો હક છે. એ હક છીનવી લેવામાં આવે તો પ્રન્નમંડળના કાર્યવાહકોએ રાજ્યનો સવિનય સામનો કરવો નેઈએ. આ પ્રાથમિક હક છોડી દેવામાં હું પ્રન્નમંડળનો આપઘાત નેઈ રહ્યો છું.”

રાજ્યના મકરપુરાના મહેસૂલની પાસે રાજ્યને ખર્ચે એક મોટું શિકારખાનું રાખવામાં આવતું હતું. એ શિકારખાનું વરસોથી ખેડૂતોને ભારે ત્રાસરૂપ થઈ પડ્યું હતું. એ વિષે સરદારે પોતાનો અવાજ ઉઠાવ્યો :

“વડોદરા રાજ્યમાં ખેડૂતની દાદકરિયાદ સંભળાતી નથી તેનું એક અદ્ભુત ઉદાહરણ તો વરણામાની આસપાસનાં સાડત્રીસ ગામના ખેડૂતો ઉપર આજે વરસોનાં વરસો થયાં જે અસહ ત્રાસ વર્તી રહ્યો છે, એ છે. એમાંથી છૂટવાની દાદ મેળવવા તેમણે અસંખ્ય અરજીઓ કરી, સભાઓ ભરી, ડેપ્યુટીશનો મોકલ્યાં, અને પ્રન્નમંડળ તેમ જ ધારાસભા મારફતે સરકારના બહેરા કાનમાં શંખ વગાડવાના વારંવાર પ્રયત્ન કર્યા, છતાં કશું વળ્યું નથી. રાજકુટુંબ અને એના ગોરા મહેમાનોના શિકારશોખ પૂરા પાડવા ખાતર આ સાડત્રીસ ગામોની વચમાં રાજ્યનું તેરસો એકરના વિસ્તારનું ધનિયાની નામે ઓળખાતું એક વિશાળ શિકારખાનું છે. આ શિકારખાનામાં હરણો રાખવામાં આવે છે. તેમને ખાવાને માટે ચારો નેઈએ તેનું સરકારને કશું ખર્ચ કરવું પડતું નથી. આસપાસનાં સાડત્રીસ ગામની સીમનો પાક એ જ આ રાજ્યનાં હરણોનો ખોરાક છે. આ હરણો ગમે તેટલો અગાડ કરે, પણ એને જે મારે તો મારનારને રાજ્યનો ગુનેગાર ગણી સન્ન થાય છે. હરણ ખેડૂતને મારી શકે છે પણ ખેડૂત આત્મરક્ષણને ખાતર પણ એને મારી શકતો નથી. કારણ હરણ એ રાજ્યનું માનીતું પ્રાણી છે અને ખેડૂત રાજ્યનો ભાર વહન કરવા સર્જેલું નતવર છે. આ સાડત્રીસ ગામના ખેડૂતોના પૂર્વજે આજથી સાઠ વર્ષ ઉપર આ હરણોના ત્રાસથી બચવાને રાજ્ય પાસેથી દાદ મેળવવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા ત્યારે ગામે છોડી ઢિજરત કરી ગયા હતા. તેમને મનાવીને પાછા લાવવામાં આવ્યા હતા, અને રાજ્ય તરફથી કાંઈક રાહત આપવામાં આવી હતી. એ બહાદુર ખેડૂતોના વારસોમાંથી આજે સાહસ અને હિંમત ઓસરી ગયાં છે. આ હરણોની સંખ્યામાં મોટો વધારો થયે જ નય છે. રાજ્યનું રક્ષણ હોવાથી તેમનામાં નિર્ભયતા આવી ગઈ છે. આમ આ રાજ્યમાં ગરીબ બિચારા ખેડૂતો રાજ્યના શિકારના પણ શિકાર થઈ પડ્યા છે. કેટલાંયે વરસોથી આ ખેડૂતો અરજીઓ કરે છે, મહારાજને મળવાના પ્રયત્નો કરે છે, દીવાન સાહેબ પાસે દોડી નય છે, પ્રન્નમંડળના દરેક અધિવેશનમાં

પોકાર કરે છે. પણ એ બધું બહેરા આગળ શંખ ફૂંકવા જેવું છે. આ ધનિયાનીના શિકારખાનાનો કરુણ ઇતિહાસ જ્યારે હું સાંભળું છું, ત્યારે પેલા ઉત્તરસંડા ગામના એક ગૃહસ્થ જે આ રાજ્યના માલ અમલદાર હતા અને જેમણે ન્યાય-મંદિરમાં ઘોળે દિવસે મશાલ સળગાવી વડોદરાના ન્યાયમંદિરમાં એને ન્યાય ક્યાંથી મળે એમ છે, એની શોધ કરી હતી એનું સ્મરણ થાય છે. આ શિકારખાનું ત્યાંથી ઉડાવી લેવાની રાજ્યને ફરજ પાડવા અને ખેડૂતોને અસહ્ય ત્રાસમાંથી ઉગારવાને મજબૂત અને વ્યવસ્થિત પગલાં ભરવાં જોઈએ.”

પછી રાજ્યમાં ચાલતી લાંચરુશવતની બદી, ટૂંકી આવક ઉપર પણ આવકવેરો નાખવામાં રહેલો અન્યાય, રાજ્યમાં ઊભાં કરેલાં પંચાયતો અને સુધરાઈઓનાં ખોખાં, વગેરે વિષે વાત કરી ત્યાંની ધારાસભા વિષે બોલ્યા :

“આ રાજ્યમાં કેટલાંક કામો જેવાં કે કાયદા વગેરે ઘડવામાં અનુભવી લોકોની સલાહ લેવી હિતાવહ થશે એમ ધારી તેમની એક ધારાસભા સ્થાપી જેવી,” આની પ્રસ્તાવનાથી આ ધારાસભાઓનો અખતરો ત્રીસ વરસ ઉપર રાજ્યે શરૂ કર્યો. પણ આવી ધારાસભાઓમાં નાલાયકાતની જ તાલીમ મળતી હોવાથી તેનું કશું પરિણામ આવ્યું નથી. તે વખતે તો આ સંસ્થા સ્થાપવાથી ચારે તરફ રાજ્યની વાહવાહ બોલાવા લાગી અને ભોળી પ્રજા ફૂલીને ફાળકો બની ગઈ. પ્રજામંડળે આ ધારાસભાનો એક વખત બહિષ્કાર પોકાર્યો ત્યારે એમાં ખુશામતિયા લોકો ગરી ગયા. એટલે વળી પ્રજામંડળે એ જગ્યાએ પોતાના જ માણસો મોકલવાનો ફરી પાછો પ્રયત્ન કર્યો. એક વખતે મંડળને ઠીક સફળતા મળી. પણ એ બધું પાણી વલોવવા જેવું જ સમજ લેવું. આ સંસ્થાઓનો ત્યાગ કરવામાં જ પ્રજાનું ભલું છે. એમાં જવાથી રાજ્યને નકામી પ્રતિષ્ઠા મળે છે.”

ધારાસભા વિષે ઉપર પ્રમાણે સલાહ આપી, મુંબઈ ઇલાકામાં શરૂ થયેલા દાઝખંધીના કાર્યક્રમમાં વડોદરા રાજ્યની આગકારીની નીતિથી કેવો અંતરાય આવે છે તે જણાવ્યું :

“બ્રિટિશ ગુજરાતમાં જ્યાં જ્યાં શરાબખંધીનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો છે ત્યાં ત્યાં બધે જ નજીકમાં આ રાજ્યની હદ આવેલી છે. અંગ્રેજ હદમાં દાઝ ખીનારા, જેને એ વ્યસનની લત લાગેલી છે, તેઓ પારેની આ રાજ્યની હદની દાઝ-તાડીની દુકાનો પર દોડી વળે છે, છતાં રાજ્ય તરફથી આ દુકાનો દૂર લઈ જવાની કશી જ તજવીજ હજી સુધી થઈ નથી. તેથી બ્રિટિશ ગુજરાતની આ પ્રવૃત્તિમાં ભારે અંતરાય આવી પડે છે.”

એક વાર પ્રગતિશીલ ગણાતું આ રાજ્ય આજે કેવી દુર્દશામાં આવી પડ્યું છે તેનું વર્ણન નીચેના ફકરામાં કર્યું છે :

“આ રાજ્ય પ્રથમ પંક્તિમાંનાં દેશી રાજ્યોમાંનું એક મુખ્ય રાજ્ય છે. પ્રગતિશાળી રાજ્ય હોવાનો એણે હ મેશાં દાવો કરેલો છે. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે જ્યારે કોઈ દેશી રાજ્ય હિંમત નહોતું કરતું તે વખતે દૂરદેશીથી અનેક સુધારા દાખલ કરવાની શરૂઆત કરી. ફરજિયાત કેળવણીની પહેલ કરી. સમાજ-સુધારાનાં કામોનો આરંભ કર્યો અને અસ્પૃશ્યતા નાશ કરવાના ભગીરથ પ્રયત્નો

કર્તા. આવાં આવાં કામોથી રાજ્યે દેશભરમાં આખર મેળવી. પણ તે વખતનું વડોદરા રાજ્ય એ જુદું હતું અને આજનું જુદું છે. આને સુધારાના કાયદાઓ સાપ ગયા પછીના લિસોટા જેવા રહ્યા છે. પ્રગતિનો માર્ગ છોડી રાજ્ય પીછેહઠને પથે વળેલું છે. પહેલાં મહારાજ સાહેબ રાજ્યમાંથી બહોશ નવજવાનોને પસંદ કરી તેમને શિષ્યવૃત્તિ આપી ઊંચી કેળવણી પ્રાપ્ત કરવા પરદેશ મોકલતા અને પાછા આવે ત્યારે તેમને રાજ્યના મોટા મોટા હોદાઓ ઉપર મૂકતા. આને શિષ્યવૃત્તિઓ તો ઘેર ગઈ પણ પોતાને ખર્ચે શિક્ષણ મેળવી તૈયાર થયેલા રાજ્યના વતનીઓને પણ રાજ્યમાં સ્થાન મળતું નથી. મોટા મોટા હોદા ઉપર રાજ્યની બહારના માણસોને લાવીને ગોઠવવાની અને રાજ્યના માણસોને જવાબદાર જગ્યાઓમાંથી ખાતલ રાખવાની અવળી નીતિ રાજ્યે કેટલાય વખતથી ચલાવવા માંડી છે. આ નીતિ રાજ્યને નોખમરૂપ છે. તેથી પ્રજામાં ભારે અસંતોષ ફેલાયો છે. આપણા કમનસીબે શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ ઘણાં વરસોથી આ દેશમાં રહી શકતા નથી. એટલે રાજ્યની આ દશા થઈ છે. આ દેશની હવા તેમની પ્રકૃતિને અનુકૂળ આવતી નથી. વર્ષમાં બેચાર અઠવાડિયાં પરાણે આ દેશમાં તેઓ કાઢી શકે છે. આ વૃદ્ધ ઉંમરે એમના દિલને દુઃખ થાય એવો એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવા કોઈ ઇચ્છતું નથી. છતાં સૌના દિલમાં એક વાત ડરી ગયેલી છે કે મહારાજની લાંબા કાળની ગેરહાજરીને લીધે, ઉપરથી રૂઢૂંપાણું દેખાવા છતાં રાજ્ય અંદરથી છેક સડી ગયું છે. દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં જેવી હવા મળી શકે તેવી આપણા દેશના કોઈ ને કોઈ ભાગ ઉપર મળી શકે એમ છે. છતાં મહારાજને પરદેશ શું કામ જવું પડે?”

પરિપદને અંતે ઉપસંહારનું ભાષણ કર્યું તેમાં જણાવ્યું કે,

“ મોટાં મોટાં રાજ્યો આને મધ્ય સરકારમાં ભાગીદાર બનવા દોડી રહ્યાં છે. પણ ને તેઓ પોતાના રાજ્યમાં પ્રજાને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપવા તૈયાર ન હોય તો તેમને બ્રિટિશ હિંદમાં સ્વતંત્રતા મેળવ્યા પછી મધ્ય સરકારમાં ભાગીદાર બનવાનો હક નથી. કોંગ્રેસે દેશી રાજ્યોને અને અંગ્રેજ સરકારને એવી નોટિસ આપી દીધી છે. . . . અત્યાર સુધી ઘણા રાજ્યો કહેતા હતા કે અમે જવાબદારી આપવા તૈયાર છીએ પણ અમારે માથે જબરી સલ્તનત બેઠી છે તે વચ્ચે આવે છે. ત્રાવણકોરના દીવાને તો હમણાં સ્પષ્ટ રીતે સંભળાવ્યું પણ ખરું કે ચક્રવર્તી સત્તા જવાબદાર તંત્ર આપવાની વિરુદ્ધમાં છે. આ ઉપરથી પાર્લામેન્ટમાં પ્રશ્ન પુછાયો, ત્યારે જવાબ આપવામાં આવ્યો કે, ‘ચક્રવર્તી સત્તાને કશો વાંધો નથી. કોઈ પણ રાજ્ય પોતાની પ્રજાને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપવા ઇચ્છતા હોય તો ખુશીથી આપી શકે છે.’”

છેવટમાં પોતે આ પ્રમુખપદ કેવી દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્યું છે તે સમજાવ્યું :

“ આને હું તમારા સેવક તરીકે આવ્યો છું. મારી બધી શક્તિથી રાજ્ય પાસે તમારો કેસ રજૂ કરવાનો છું. પણ મારી શક્તિનો આધાર તમારી શક્તિ ઉપર છે. તમારે એ યાદ રાખવું નેઈએ કે હું કોઈ લૂલો કેસ હાથમાં લેતો નથી. હું માનું છું કે પ્રજા થયડ ખાઈને બેસી રહે તે દેશને બોનરૂપ છે. . . . રાજ્ય સાથે લડવું પડે તો તમારામાં એ માટેની દૃઢતા હોવી નેઈએ. તમારામાં

શક્તિ ન હોય તો પહેલેથી કહી દેને. હું અપમાનની બરદાસ્ત કરી લેવા તૈયાર નથી. હું તમારો છું તેની સાથે કોંગ્રેસનો પણ એક અદના સિપાઈ છું. કોંગ્રેસમાં મારું જે સ્થાન છે તે બેતાં મારું અપમાન એટલે કોંગ્રેસનું અપમાન છે, હિંદનું અપમાન છે.”

આ ભાષણની કાર્યકર્તાઓ તથા પ્રજા ઉપર બહુ ભારે અસર થઈ. તેમનામાં નવું ચેતન અને નવો ઉત્સાહ પ્રગટયાં. કાર્યકર્તાઓએ કમર કસી અને ભાદરણતો સંદેશો રાજ્યના ગામડે ગામડે પહોંચાડવા ફરવા માંડ્યું. સરદારે પણ વખત કાઢી પલસાણા અને માંગરોળ તાલુકામાં ભાષણો કર્યાં. તેથી રાજ્યના છેક ઉપરી અમલદારો કાંઈક જાણ્યા પણ ખરા. તે વખતે જ રાજ્યમાં જમીનમહેસૂલની ફરી આંકણીનું કામ ચાલતું હતું. તેનો રિપોર્ટ બહાર પડ્યો એટલે રાજ્યે જમીનમહેસૂલમાં કુલ વીસ લાખ રૂપિયાનો ઘટાડો કર્યો. વળી કેટલાક રાજકીય સુધારા દાખલ કરી મતાધિકાર કાંઈક વિસ્તૃત કર્યો અને ધારાસભાઓમાં પ્રજાનું પ્રતિનિધિત્વ પણ વધાર્યું. અત્યાર સુધી ધારાસભામાં કુલ ૩૧ સભ્યો હતા. તેમાં પ્રજા તરફથી ચૂંટાયેલા સભ્યોની સંખ્યા માત્ર ૧૧ ની હતી. નવા સુધારા પ્રમાણે ધારાસભ્યોની સંખ્યા ૫૫ કરવામાં આવી. તેમાં ૩૭ પ્રજાએ ચૂંટેલા સભ્યો, ૯ અમલદારો અને ૯ રાજ્ય તરફથી નિમાયેલા બિનઅમલદારો એમ રાખવામાં આવ્યું. ૩૭ પ્રજાએ ચૂંટેલા સભ્યોમાંથી ૨૭ સર્વસામાન્ય મતદારમંડળે ચૂંટવાના હતા અને ૧૦ ખાસ મતદારમંડળે જેવાં કે જમીનદારો, ઇનામદારો, વેપારી મંડળ, ઉદ્યોગપતિઓનું મંડળ, સહકારી મંડળો તથા મજૂરોના પ્રતિનિધિઓએ ચૂંટવાના હતા. એટલે ખાસ હિતોના પ્રતિનિધિઓ ૨૮ અને સર્વસામાન્યના પ્રતિનિધિઓ ૨૭ એવી સ્થિતિ થતી હતી. વળી રાજ્યના કારોબારી અથવા પ્રધાનમંડળમાં એક પ્રધાનની પસંદગી મહારાજાએ ધારાસભાના બિનઅમલદાર સભ્યોમાંથી કરવાની હતી. આ પ્રધાનને લોકજ પ્રધાન એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. તેને કેળવણી, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, ગ્રામખિલવણ, આરોગ્ય તથા સહકારી મંડળોમાંથી એક અથવા વધારે ખાતાં સોંપવાનાં હતાં. આમ જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો આછોપાતળો દેખાવ કરવામાં આવ્યો પણ સત્તાનાં સૂત્રો છેવટને સરવાળે તો મહારાજા અથવા તેમના પ્રતિનિધિ તરફે દીવાનના હાથમાં જ રહેતાં હતાં.

પણ સરદારનાં ભાષણો અને પ્રજામંડળમાં આવેલી જાગૃતિથી રાજ્યના બીજા અમલદારોમાં ગભરાટ ફેલાયો. રાજ્યનાં કેટલાંક ખુશામતિયાં છાપાં તેમની વહારે ધાયાં. સરદારે પોતાના ભાષણમાં કહેલું કે રાજ્ય બહારના અમલદારોને વધારે રાખે છે. સરદારે તો વડોદરા રાજ્યના વતનીઓ નહીં તેવા

માણસોને વધારે રાખે છે એમ કહેલું, પણ તેનો અનર્થ કરી બહારના એટલે મરાઠાઓને રાખે છે અને ગુજરાતીઓને આતલ રાખે છે, એવો પ્રચાર આ છાપાંઓએ કરવા માંડ્યો. ભાદરણનાં અને ખીન્ન ભાપણોમાંથી કેટલાંક વાક્યોને વિકૃત કરી સરદારના મોંમાં મૂક્યાં. તેની સાથે ડૉ. ખરે તથા વીર નરીમાનને સરદારે ભારે અન્યાય કર્યોના આક્ષેપો તો હતા જ.

તા. ૨૦-૨-૩૯ના રોજ વડોદરા શહેર અને જિલ્લા તરફથી માનપત્ર અને થેલી અર્પણ કરવા સરદારને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. તે વખતે નનામી ઝેરી પત્રિકાઓ શહેરમાં વહેંચવામાં આવી અને પ્રાન્તા-ભિમાનતી લાગણીને અપીલ કરી મહારાષ્ટ્રીઓને ઉશ્કેરવાનો ભરપૂર પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. વડોદરા શહેરમાં સરદારના માનમાં નીકળેલા સરઘસ ઉપર ગુંડાઓને રોકી પથરા ફેંકાવવામાં આવ્યા. સરદારની મોટર ઉપર પણ સારી પેઠે પથરા પડ્યા. છતાં નવાઈની વાત એ છે કે પોલીસ બિલકુલ વચ્ચે પડી નહીં અને તોફાન અટકાવવા કશો પ્રયત્ન તેના તરફથી કરવામાં આવ્યો નહીં. સાંજે જે સભા રાખી હતી તે પણ તોફાની લોકોએ ભરવા દીધી નહીં. સભા માટે આવેલી બહેનોની એ લોકોએ છેડતી કરવાની શરૂઆત કરી, પણ સ્વયં-સેવકોએ ફરી વળી તેમની આસપાસ મજબૂત સાંકળબંધી કરી અને તેમને સહીસલામત બહાર પહોંચાડી દીધી. છેવટે આ તોફાનીઓએ મંડપ વગેરેને તોડીફોડીને ખૂબ નુકસાન કર્યું. રસ્તામાં જે દુકાનોવાળાઓએ સરદારના માનમાં પોતાને લ્યાં શણગાર કર્યા હતા તે બધા શણગાર તોડીફોડી આળી મૂક્યા. ગુંડાઓએ કેટલીક દુકાનોને લૂંટવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો.

આમ તા. ૨૦મીએ સરદારની સભા રમખાણને લીધે ન થઈ શકી. એટલે એ જ સભા તા. ૨૧મીએ અલકાપુરીમાં રાખવામાં આવી. આ સભામાં સરદારને વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળ તરફથી રૂ. ૨૫,૦૦૧ની થેલી આપવામાં આવી હતી, જે તેમણે પ્રજામંડળના કાર્ય માટે વાપરવા પાછી આપી હતી. આ રકમમાં ખીન્ન વધુ નાણાં ભેગાં કરી પ્રજામંડળે જે ભાડાના મકાનમાં કચેરી ચાલતી હતી તે મકાન ખરીદી લીધું અને રૂ. ૧,૮૦,૦૦૦ ને ખર્ચે ત્રણ મજલાનું ભવ્ય મકાન બાંધ્યું. આ મકાનનું નામ શ્રી સરદાર ભુવન અને મકાનના સભામંડપનું નામ અખ્યાસ હોલ રાખવામાં આવ્યું. તે દિવસની સભા પણ ભાંગી પાડવાની પત્રિકાઓ તો નીકળી. કાળા વાવટા સાથેનું એક મોટું સરઘસ પણ શહેરમાં ફરી તોફાનો કરતું સભાભંગના નિશ્ચયથી અલકાપુરી પહોંચ્યું. પોલીસોએ આ સરઘસને પણ અટકાવ્યું નહીં. જોકે એ લોકો આ ખીન્ન દિવસની સભા ભાંગી શક્યા નહીં. કારણ સભાસ્થાન આગળ પોલીસખાતાના ઘણા વડા અમલદારો

હાજર હતા. વળી સ્વયંસેવકોનો અંદોઅસ્ત પણ પૂરતો રાખવામાં આવ્યો હતો. જોકે સભા પૂરી થયા પછી સભામાંથી ઘેર જતા લોકોની સારી પેઠે કનડગત કરવામાં આવી. તે દિવસે કોઈ અજાણ્યા માણસે એક મહારાષ્ટ્રી વિદ્યાર્થીનું ખંજર મારીને ખૂન કર્યું. આ ખૂન કરનાર કોઈ ગુજરાતી હોવો જોઈએ એવો પ્રચાર કરી આ યુવાનની જે સ્મશાનયાત્રા નીકળી તેમાં ભાગ લેનારાઓએ જે જે ગુજરાતી લક્ષ્મણી તેઓ પસાર થયા તે તે લક્ષ્મણી ગુજરાતીઓ ઉપર હુમલા કર્યા. તા. ૨૨મીએ પણ તોફાનો ચાલુ રહ્યાં. ત્રણ દિવસ શહેરમાં ચાલેલાં આ તોફાનો સંબંધમાં કાયદેસર તપાસ ચલાવવા તા. ૬-૪-૧૯૮૦ના રોજ રાજ્ય તરફથી એક કમિટી નીમવામાં આવી. એ કમિટીનું તપાસનું કામ ઠીક ઠીક આગળ ચાલ્યું. એટલામાં કેટલાક આગેવાન મહારાષ્ટ્રીઓએ આ તોફાન માટે પોતાની દિલગીરી દર્શાવી અને સરકારને અરજી કરી કે આ તપાસનું કામ ચાલુ રાખવાથી કોમી તંગદિલી રહ્યાં કરે છે માટે તપાસનું કામ અંધ રાખવું જોઈએ. આ વિનંતીમાં કેટલાક આગેવાન ગણુતા પણ નરમ વિચારના ગુજરાતીઓએ પણ સહી કરી. આ અરજી મળતાં રાજ્ય તરફથી એક સરકારી યાદી બહાર પાડીને ૧૯-૭-૧૯૮૦ના રોજ તપાસનું કામ અંધ રાખવામાં આવ્યું. અને જાહેર કરવામાં આવ્યું કે, સરકાર પાસે જેટલો પુરાવો નોંધાયો છે તે ઉપર કાળજીપૂર્વક વિચાર કરીને જાહેર હિતને માટે જે પગલાં લેવાં સરકારને આવશ્યક જણાશે તે એ લેશે. આમ આ વસ્તુ બીની સંકેલાઈ.

ઉપર આપણે નવા સુધારાની વાત કરી છે તે પ્રમાણે ૧૯૪૦ના મેન્જૂતમાં ધારાસભાની ચૂંટણી થઈ. તેમાં સરદારે પ્રબલમંડળને સારી દોરવણી આપી તથા મદદ કરી અને પ્રબલમંડળના પસંદ કરેલા ઉમેદવારો ઠીક ઠીક બહુમતીમાં ચૂંટાઈ આવ્યા. પણ થોડી જ વારમાં વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું અને તેને અંગે બ્રિટિશ સલ્તનતની હિંદુસ્તાન પ્રત્યેની નીતિને લગતા બહુ મોટા પ્રશ્નો ઊભા થયા. એટલે દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન કાંઈક ખોળાંએ પડ્યો.

લીમડી

કાઠિયાવાડમાં લીમડી એ નાનું દેશી રાજ્ય હતું. તેની કુલ વસ્તી એકતાળીસ હજાર માણસની હતી. તેમાં તેર હજાર લીમડી શહેરમાં જ રહે છે. રાજ્યને તાબે અંધાં મળીને ચાલીસ ગામ હતાં. તેમાંનાં આરની આવક યુવરાજની ખાનગી મિલકત ગણાતી. રાજ્યની કુલ વાર્ષિક આવક પંદરેક લાખ રૂપિયાની હતી. તે મુખ્યત્વે જમીન ઉપરના વેરામાંથી જ આવતી. જેટલું અનાજ પાકે એનો ત્રીજો અથવા ચોથો ભાગ રાજ્ય લેતું. ત્યાં સારી જાતનો કપાસ પાકતો, એનો ત્રીજો ભાગ લેતું. આ ઉપરાંત

નતનતના લાગા પણ ખેડૂતો પાસેથી રાજ્ય ઉધરાવતું. કસબાવેરો, સાંતીવેરો, ઢોર વેરો, લગ્નવેરો, તોલામણી, આવી આવી નતના ઘણા વેરામાંથી રાજ્યને ઠીક આવક થતી. એમાંની પચાસ ટકા રાજકૃત્ય પોતાના ખર્ચ માટે વાપરતું અને બાકીની અમલદારો તથા નોકરોના પગારમાં જતી. કર આપનારાઓને સગવડના રૂપમાં બહુ ઓછું મળતું. કેળવણી, સ્વચ્છતા તથા દાકતરી મદદમાં રૂપિયે એક આનો માંડ ખર્ચાતો હશે. ગામડામાં તો એ સગવડો પણ નહોતી. ઘણાં ગામડાંમાં તો પાણીની પણ ભારે હાડમારી હતી.

રાજકૃત્ય બહુ સુશિક્ષિત ગણાતું. રાજ્ય વૃદ્ધ થયેલ હોવાથી યુવરાજ જ રાજ્યને સ્થાને હતા. રાજ્યના ખીજા કુંવર રાજ્યના દીવાન હતા. આ બંને વિલાયત જઈ આવેલા હતા. દીવાન ફતેહસિંહ તો ઍરિસ્ટર થયેલા હતા. આ એ જ ફતેહસિંહ જેમને થોડા વખત ઉપર સૌરાષ્ટ્ર સરકારે બહારવટિયા ભૂપતને આશ્રય આપવાના તથા મદદ કરવાના આરોપસર પકડ્યા હતા.

યુવરાજની વાત કરવાની રીત બહુ મીઠી હતી. પણ તેમના ચારિત્ર્ય વિષે લીમડીની પ્રજાને ભારે અસંતોષ હતો. આ વિષે યુવરાજને બે શબ્દ કહેવા મુંબઈમાં રહેતા લીમડીના કેટલાક વેપારી આગેવાનો એક વાર યુવરાજ મુંબઈ ગયેલા ત્યારે તેમને મળ્યા. યુવરાજે તેમની આગળ બહુ સારી સારી વાતો કરી અને કહ્યું કે જે પ્રજા સંગઠિત થાય અને પ્રજામંડળ સ્થાપે તો રાજ્યતંત્રમાં તેમને હું કેટલીક જવાબદારીઓ જરૂર સોંપું. એ વેપારી આગેવાનોને લીમડી આવવાનું પણ આમંત્રણ આપ્યું. તેઓ જ્યારે લીમડી ગયા ત્યારે યુવરાજે ફેરવી તોળ્યું. તેમણે જણાવ્યું કે, 'તમે પ્રજામંડળ સ્થાપો પણ પ્રજામંડળે લીમડી શહેરમાં જ કામ કરવું. ગામડાના સુધાર માટે મારી પોતાની કેટલીક યોજનાઓ છે અને તેનો હું જાતે જ અમલ કરવા માગું છું. એમાં ખીજા કોઈ વચ્ચે પડે એ હું ઇચ્છતો નથી. તેમણે વિશેષમાં જણાવ્યું કે હું લોકશાહીને નકામી વસ્તુ ગણું છું. ખસૂસ કરીને ગામડાંની પ્રજાનું ભલું તેથી થઈ શકતું નથી. એટલે ગ્રામસુધારની મારી યોજના હું બહાર પાડું ત્યાં સુધી તો તમારે ગામડાંમાં કોઈ પણ નતની રાજકીય પ્રવૃત્તિ ચલાવવી જ નહીં.' પણ આ કેવળ વખત ગાળવાની બાજી હતી. કારણ ખીજા તરફથી અમલદારોને તેણે સૂચના આપી કે તમારે ગામડાંમાં જઈ લોકોને સમજાવવા કે કોઈએ પ્રજામંડળમાં જોડાવું નહીં, અને કોઈ જોડાવાનું કરે તો એને સારી પેઠે કનડવા.

હિંદુસ્તાનભરમાં દેશી રાજ્યની પ્રજામાં જે નગૃતિ આવી હતી તેની અસર લીમડીના લોકો ઉપર પણ થઈ હતી. એટલે લીમડીના કાર્યકર્તાઓએ

વિચાર્યું કે ગામડાની પ્રજામાં કામ કરવાનો યુવરાજના જોડેલો જ અમને પણ હક્ક છે. ગામડાની જોડે રાજ્યના કરતાં અમારો સંબંધ ઓછો નથી. રાજ્યે તો અત્યાર સુધી તેમને ચૂસ્યાં જ છે, જ્યારે અમે તો ગામડાની જનતાને તેમના હકોનું ભાન કરાવવા માગીએ છીએ. એટલે તા. ૨૪-૧૨-'૩૮ના રોજ લીમડીના શહેરીઓની એક જાહેર સભા કરીને તેમણે પ્રજામંડળની સ્થાપના કરી.

યુવરાજને પ્રજામંડળના આગેવાનોની આ પ્રવૃત્તિ જરાયે પસંદ પડી નહીં. તેમને એમ લાગ્યું કે આગેવાનો પોતાનું ધાર્યું કરવા માગે છે. એટલે તેમણે એક બીજાને તુકો કાઢ્યો. પ્રજામંડળવાળા પ્રજાના પ્રતિનિધિ જ નથી, એવું બતાવવા લીમડી શહેરમાં કેટલાક હિંદુઓ પાસે એક સનાતન મંડળ નામની અને મુસલમાનો પાસે મુસ્લિમ જમાત નામની કેમી સંસ્થાઓ સ્થપાવી. રાજ્યના લગભગ બધા જ અમલદારો અને નોકરો તેના સભ્ય થયા.

ગામડાંમાં પણ પગી તથા પસાયતાઓને સૂચના આપી કે ગામડાંમાં કોઈ પણ માણસ પ્રજામંડળનું કામ કરે તો તેને ધાકધમકી આપીને દબાવી દેવા. આવું કરવામાં રાજ્ય તરફથી તેમને બંધી સગવડ આપવામાં આવશે. ખૂબી એ હતી કે કશો હુકમ કે સૂચના લેખી આપવામાં આવતી નહીં.

પ્રજામંડળના આગેવાનોએ જેમ જેમ ગામડાં સાથે સંપર્ક સાધવા માંડ્યો તેમ તેમ રાજ્યની જોહુકમીથી અકળાઈ રહેલા લોકો તરફથી તેમને ઉત્સાહજનક જવાબ મળવા માંડ્યો. પોતાને ગામે પ્રજામંડળની શાખા ખોલવાનું ગામલોકો આમંત્રણ આપવા લાગ્યા. પ્રજામંડળે ગામડાંમાં સ્વયંસેવકો નોંધવાનું પણ શરૂ કર્યું. ગામલોકોના ઉત્સાહમાં વધારો કરવા પ્રજામંડળે બહારથી પણ નેતાઓને આમંત્રણ આપવા માંડ્યાં. દરબાર ગોપાળદાસના પત્ની ભક્તિબાને લીમડીના ઠાકોરસાહેબ પોતાની દીકરી સમાન ગણતા, કારણ તેમના પિતા લીમડીના દીવાન હતા અને હાલના ઠાકોરસાહેબને ગાદી અપાવવામાં તેમણે સારી મદદ કરેલી. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ ભક્તિબાને લીમડી રાજ્યમાં ફરવા માટે પ્રજામંડળ તરફથી આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું. પણ જાંબુ નામના ગામમાં રાજ્યના ભાડૂતી ગુંડાઓ તેમની મોટર આસપાસ ફરી વળ્યા અને તેમણે કાર્યકર્તાઓને મારવા માંડ્યા તથા મોટરનું તુકસાન કર્યું. પણ ભક્તિબાની હિંમતથી આખું ગામ ધસી આવ્યું તેથી પેલા ગુંડાઓને નાસી જવું પડ્યું. આ બનાવથી લડતનાં પગરણ મંડાયાં. થોડા દિવસ પછી શિયાણી ગામ આગળ પ્રજામંડળના એક આગેવાનની મોટર ઉપર ગુંડાઓએ આવો જ હુમલો કર્યો. પ્રજામંડળમાં વેપારીઓ બહુ આગેવાનીભર્યો ભાગ લેતા હતા. એટલે તેમને ઘેર ચોરીઓ કરાવવા માંડી.

છતાં ગામડાંમાં પ્રજનમંડળનું કામ વધતું જ ચાલ્યું. એટલે પ્રજનમંડળ ઉપર ગામડાંમાં વ્યવસ્થિત હુમલો કરવાની યોજના રાજ્યની મૌખિક સૂચના અને મદદથી કરવામાં આવી.

તા. ૫-૨-'૩૯ના રોજ આખા કાઠિયાવાડમાં રાજકોટ દિન ઊજવવામાં આવ્યો. તે દિવસે સાંજે લીમડી રાજ્યના પાણુશીણા ગામમાં ગામલોકોની સભા થઈ તે રાતે દસ વાગ્યે વેરાઈ ગઈ. ત્યાર પછી રાત્રે અગિયાર વાગ્યે લાડીઓ, ધારિયાં, ગામડી અંદૂકો, તલવારો, ટુહાડીઓ વગેરેથી સજ્જ થયેલા લગભગ એંશી માણસો અંદૂકોના આર કરતા ગામ ઉપર તૂટી પડ્યા. અર્ધા માણસોએ ગામનાં અર્ધાં નાકાં રોક્યાં અને વીસ વીસની એ ટુકડીઓ ગામમાં ફરી વળી. પ્રજનમંડળના કાર્યકર્તાઓ અને તેમની સાથે સહાનુભૂતિ ધરાવનારા આરેક જણનાં ઘર શોધી કાઢી તેનાં આરણું તોડી લૂંટ ચલાવી. ગામમાં પ્રજનમંડળની કચેરી હતી અને ત્યાં કેટલાક સ્વયંસેવકો સુતા હતા તેને અહારથી સાંકળ મારી દીધી જેથી અંદર સૂતેલા કોઈ અહાર નીકળી ન શકે. ગામના મુખ્ય વેપારી અને પ્રજનમંડળના આગેવાન કાર્યકર્તાને ઘેર પહોંચી તેમને અને તેમનાં પત્નીને ઘાતકી રીતે માર માર્યો. એ અહેનતે તો ગુલ્લ ભાગો ઉપર પણ ઈજ્જ પહોંચાડી. પ્રજનમંડળના ખીજ એક કાર્યકર્તા ઉપર તલવારથી હુમલો કર્યો. આમ એ કલાક સુધી મારપીટ કરી અને લૂંટ ચલાવી. આશરે ત્રીસ માણસોને ગંભીર ઈજ્જ થઈ અને પ્રજનમંડળનું કામ કરનારાઓનાં આર ઘરમાંથી લગભગ સાઠ હજાર રૂપિયાની મતા ઉઠાવી ગયા. પાણુશીણા ગામમાં પોલીસનું થાણું હતું અને ગામમાં પગી પસાયતાઓની સંખ્યા પણ મોટી હતી. પણ તેમાંથી કોઈ આ ઘાડ દરમ્યાન અહાર આવ્યું નહીં.

પાણુશીણામાં કેર વર્તાવી આ ઘાડું ત્યાંથી એ ગાઉ ઉપર આવેલા રજોલ ગામે પહોંચ્યું. પ્રજનમંડળ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવનારા ત્રણ સોની તથા એક વણિકને ગંભીર માર માર્યો, કુલ દસ માણસોને ધાયલ કર્યા અને ચાર ઘરો લૂંટીને તેમાંથી દસ હજારની મિલકત ઉપાડી ગયા.

ખીજે દહાડે આ અત્યાચારોના સમાચાર લીમડી પહોંચ્યા કે તરત જ પ્રજનમંડળે ધાયલોની સારવાર કરવા માટે ટુકડીઓ તે તે ગામે મોકલી. અત્યાચારનો ભોગ થઈ પડેલાઓને માટે ન્યાય મેળવવા સારુ એક મોટું સરઘસ ઠાકોરસાહેબના મહેલ ઉપર ગયું. ઠાકોરસાહેબે સરઘસના પ્રતિનિધિઓને સાંજે પાંચ વાગ્યે મુલાકાત આપી અને જણાવ્યું કે આ અત્યાચારોની પોતાને કશી જ ખબર નથી. દીવાને કહ્યું કે જેમને ઈજ્જ પહોંચી હોય અથવા નુકસાન થયું હોય તેઓએ ફરિયાદ નોંધાવવી જોઈએ. પોતાના દીકરા અને રાજ્યના

દેશી રાજ્યોમાં પ્રત્યક્ષ લડતો — ૩

૪૧૧

દીવાન શ્રી કૃતેહસિંહજીને તપાસ માટે મોકલવામાં આવશે એમ ઠાકોરસાહેબે જણાવ્યું. પણ લોકોએ જ્યારે કહ્યું કે આ તોફાનોમાં અમને તો તેમનો જ હાથ હોય એવો શક છે ત્યારે ઠાકોરસાહેબે એ વાત પડતી મૂકી.

સરદારને આ અત્યાચારોની ખબર પડી એટલે તેમણે તપાસ કરાવી અને તા. ૮મી ફેબ્રુઆરીએ નીચેનું નિવેદન બહાર પાડ્યું :

“ કાઠિયાવાડમાં આવેલા લીમડી રાજ્યમાંથી અતિશય કમકમાટી ઉપજતે એવા સમાચાર મળ્યા છે. મેં મોકલેલા પ્રત્યક્ષતા વિશ્વાસપાત્ર કાર્યકર્તાઓએ પૂરતી તપાસ કર્યા પછી એ સમાચાર મોકલ્યા છે. એટલે એ ખોટા માનવાનું કશું જ કારણ નથી. રાજકોટની સંધિ જે રેસિડેન્ટને ગમી નહોતી અને જેનો પાછળથી ભંગ થયો છે, તે પછી થોડા જ દિવસમાં કાઠિયાવાડના બધા રાજ્યો રેસિડેન્ટના આમંત્રણથી રાજકોટ રેસિડેન્ટનીમાં ભેગા થયા હતા. ત્યાં તેમણે પોતપોતાના રાજ્યમાં પ્રત્યક્ષતાને કચડી નાખવાની એકધારી નીતિ અનુસરવાનો નિશ્ચય કર્યો લાગે છે. ત્યારથી અનેક રાજ્યોમાં જુદા જુદા પ્રકારનાં સખતીનાં પગલાં લેવામાં આવ્યાં છે. મુસલમાન, ગરાસિયા, ભાયાત વગેરે નાના નાના વર્ગોને પ્રત્યક્ષતાની સામે ઊભા કરવામાં આવ્યા છે અને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર માગવાની પ્રત્યક્ષતામાં વિધન નાખી તેને તોડી પાડવા આ લોકોને ઉશ્કેરી મૂકવામાં આવ્યા છે.

“ રાજકોટના ઠાકોરસાહેબે ગંભીર કરારનો ભંગ કર્યો ત્યારથી ત્યાં, રેસિડેન્ટની ઉશ્કેરણીથી મારખીટ અને દમનનીતિનું ખરેખરું સત્ર શરૂ થઈ ગયું છે. પણ લીમડીએ તો રાજકોટની જંગલી અને પાશવી રીતોને આંદી દીધી છે. ખંદૂક, તલવાર, ધારિયાં, છરા વગેરેથી સજ્જ થયેલા ૮૦ માણસો ગામડાંમાં પ્રત્યક્ષતા કાર્યકર્તાઓ ઉપર તૂટી પડ્યા. તેમણે કેટલાક લોકો ઉપર ઘાતકી હુમલા કર્યા. હાલરો રૂપિયાની માલમતા લૂંટી અને સાથે આણેલી મોટરલોરીઓમાં તે ઉઠાવી ગયા. આ ઘાટપાડુઓમાંના કેટલાક રાજ્યના નોકરો હતા એમ લોકો ઓળખી શક્યા હતા. વળી એમની પાસે મોટરોનો આવડો કાફલો હતો તે ઉપરથી પણ સમજી શકાય છે કે તેમને એ મદદ કર્યાંથી મળી હશે.

“ મારી પાસે આવેલી ખબરો સાચી હોય તો આજે લીમડી રાજ્યમાં નનમાલની જરાયે સલામતી રહી નથી. આ બાબતમાં હજી કશાં પગલાં લેવાયાં નથી. તેમ જ ઠાકોરસાહેબના પેટનું પાણી હાલ્યું નથી. ઠાકોરસાહેબના આ વલણ સામે વિરોધ દર્શાવવા ત્રણેક હાલર શહેરીઓએ મહેલની સામે ૪૮ કલાકથી ઉપવાસ આદર્યો છે. લોકોએ વાઈસરોયને અને ગાંધીજીને તારો મોકલ્યા છે. આ ખબરોમાં થોડા ટકા પણ સત્યનો અંશ છે, એમ માનીએ તો સ્પષ્ટ નેઈ શકાય છે કે ખીને ચાલી રહેલી સખતીની રીતો પ્રત્યક્ષતા ઉપર અજમાવીને તેને કચડી નાખવાનો વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો છે. જે બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ જંગલી જમાનાના આપખુદ અવશેષોને રક્ષણ આપવાને આતુર છે તેને આ નિર્દોષ નિઃશસ્ત્ર પ્રત્યક્ષતા રક્ષા કરવાની પોતાની જરા પણ જવાબદારી લાગે છે ખરી ?

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

ગાંધીજી જેને સંગઠિત ગુંડાગીરી કહે છે તેનું આ પ્રદર્શન નથી? પંડોશના પ્રાંતની કોંગ્રેસી સરકાર ઠડે પેટે આ બધું જોયાં કરે એવી આશા કેમ રાખી શકાય?"

શહેરીઓ રાજમહેલ આગળ ચાર દિવસ સુધી ભૂખ્યા બેસી રહ્યા. ઠાકોરસાહેબે તપાસ કરવાનાં અને ન્યાય આપવાનાં વચનો આપ્યાં કર્યાં. પણ જે વખતે લીમડીના આગેવાનો દરબારગઢ આગળ લાંબણો કરી રહ્યા હતા તે જ વખતે તા. ૭મી ફેબ્રુઆરીએ એક શિયાણી નામના ગામે પાલુશીણાના જેવો જ, તલવારો અને બંદૂકો સાથે હલ્લો થયો. ત્યાં પણ પ્રજ્ઞમંડળના કાર્યકર્તાઓનું ઘર લૂંટીને તેમાંથી હજારેક રૂપિયાની માલમતા ઉપાડી ગયા. તા. ૯મીએ દરસનગઢ નામના ગામ ઉપર આવી જ ધાડ પાડવામાં આવી. ત્યાં પણ પ્રજ્ઞમંડળના કાર્યકર્તાઓનાં ઘર લૂંટ્યાં તથા ગામના ઘણા માણસોને માર માર્યો. આ ઉપરાંત રાજ્યનાં લગભગ પંદર ગામમાં ઉપરા-ઉપરી ચોરીઓ થઈ. આની સામે પ્રજ્ઞમંડળની આગેવાની નીચે લોકોએ શાંતિસેના ભૂમી કરી. અને સેંકડો માણસો પોતપોતાનાં ગામમાં ચોકી કરવા લાગ્યા.

પ્રજ્ઞમંડળે બીજું એ નક્કી કર્યું કે તા. ૧૯મી ફેબ્રુઆરીએ રાજ્યની પ્રજ્ઞપરિષદ ભરવી. રાજ્યનાં ગામડાંઓમાંથી સેંકડો માણસો ગાડામાં, ઘોડા ઉપર અથવા પગે ચાલતા, પરિષદમાં ભાગ લેવા નીકળી પડ્યા. એ બધા તારીખ ૧૯મીએ સાંજે લીમડી પહોંચે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી.

શહેરમાં ઘાટકૂટ પડાવવા માટે, જેમ સનાતન મંડળ અને મુસ્લિમ જમાત સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં, તેમ ગામડાંમાં ગ્રામપંચાયતો સ્થાપવાની રાજ્ય તરફથી યુક્તિ રચવામાં આવી હતી. અમુક વર્ગના ઘોડા ખેડૂતોને જ આ પંચાયતો ચૂંટી કાઢવાનો હક્ક આપવામાં આવ્યો હતો. પંચાયતોને ગમે તેટલી મોટી રકમના દીવાની દાવા ચલાવવાની સત્તા આપવામાં આવી હતી. શુદ્ધ દાનતથી આવી સત્તા આપવામાં આવી હોય તો તો જરૂર પ્રજ્ઞનું ભયું થાય. પણ આમાં તો રાજ્યના વેપારી લોકોનાં ગામડાંના ખેડૂતો પાસેનાં વાજખી લેણાં પણ ખોટાં કરવાની દાનત હતી. રાજ્ય તરફથી સીધો પ્રચાર જ કરવામાં આવતો હતો કે કોઈ ખેડૂતે વેપારીઓનું લેણું આપવાની જરૂર નથી. એક તરફથી ખેડૂતોને પરિષદમાં ભળે તો તેના જ્ઞાનમાલને નુકસાન કરવાની ધમકી આપવામાં આવતી હતી અને બીજી તરફથી પરિષદમાં નહીં ભળનારને વેપારીઓનું લેણું નહીં આપવું પડે એવી લાલચ આપવામાં આવતી હતી. આ ઉપરાંત રૈયત પાસેથી વધાદારીની પ્રતિજ્ઞાઓ ઉપર સહીઓ કરાવવાનું પણ અમલદારોએ શરૂ કર્યું હતું. તા. ૧૬મી ફેબ્રુઆરીએ રાજ્ય તરફથી એક જાહેરનામું બહાર પાડવામાં આવ્યું. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું કે,

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

“અમને લીમડીના શહેરીઓ તથા ગામડાંના લોકો તરફથી સંખ્યાબંધ અરજીઓ મળી છે, જેમાં કહેવામાં આવે છે કે, ‘અમને પ્રબલમંડળની નીતિ પસંદ નથી. વળી રાજ્યની પ્રબલને નામે પરિષદ બોલાવવાનો પ્રબલમંડળને કરો છોક નથી. કારણ પ્રબલમંડળ રાજ્યની પ્રબલનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સંસ્થા નથી, માટે પ્રબલમંડળે બોલાવેલી તા. ૧૯મીની પરિષદ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવો જોઈએ.’ રાજ્યે મેળવેલા આંકડા પ્રમાણે રૈયતનો ૭૫ ટકા ભાગ પરિષદની વિરુદ્ધ છે. બાકી રહેલા ૨૫ ટકાએ જોડે વિરોધ નોંધાવ્યો નથી તોપણ એ બધા પરિષદની તરફેણમાં હોય એમ માનવાને કારણ નથી. ડાકેરસાહેબ સુધારા આપવા માટે તૈયાર છે અને ગામડાંમાં તે પંચાયતો સ્થાપીને સ્થાનિક સ્વરાજ આપી પણ દીધું છે. એટલે પણ પરિષદ ભરવાનું કશું કારણ નથી. રાજ્યના મોટા ભાગના લોકોનો સખત વિરોધ હોવા છતાં પરિષદ ભરવી એ સલાહભરેલું નથી. આવા સંલેગોમાં પરિષદ ભરવામાં આવે તો ગંભીર સ્થિતિ ઊભી થવાનો ભય છે. તેમ છતાં પરિષદ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકીને રાજ્ય પ્રબલના પ્રાથમિક છોકની આડે આવવા માગતું નથી. માત્ર એટલી ચેતવણી આપે છે કે ગંભીર પરિસ્થિતિ ઊભી થવાનો ભય હોવા છતાં પરિષદ બોલાવવામાં આવશે અને તેથી કંઈ તોડાનો થશે તો એની પૂરેપૂરી જવાબદારી પ્રબલમંડળ ઉપર રહેશે.”

આ ઉપરાંત ગામડાંમાં એવી જાહેરખબરો ચોંટાડવામાં આવી કે તા. ૧૬-૨-’૩૯ના જાહેરનામાના અનુસંધાનમાં જણાવવામાં આવે છે કે, રાજ્યના બહુમતી લોકોની વિરુદ્ધ થઈને જે પરિષદ ભરવામાં આવે છે તેમાં ભાગ લેનાર રાજ્યનો વિરોધી ગણાશે. સ્થાનિક અમલદારોએ તેમનાં નામદામ લખી લઈ અમને ખબર આપવી.

સનાતન મંડળ તથા મુસ્લિમ જમાત પણ નિષ્ક્રિય નહોતી રહી. તેમણે તા. ૧૮મી ફેબ્રુઆરીએ એક પત્રિકા કાઢી તેમાં જણાવ્યું કે,

“પ્રબલમંડળ કેવળ વાણિયાઓનું મંડળ છે અને રાજ્યના મોટા ભાગના લોકો તેની વિરુદ્ધ છે. એટલે રાજ્યની સનાતની પ્રબલ તથા મુસ્લિમ પ્રબલ પરિષદમાં દાખલ થઈને પોતાનો વિરોધ શાંતિપૂર્વક નોંધાવશે. જે વાણિયા મંડળ પરિષદના દરવાજા બંધ કરીને અથવા દરવાજા આગળ સાંકળબંધી રચીને અમને જતા રોકશે તો અમે તે તોડીને જઈશું. અમે વાણિયા મંડળને ચેતવીએ છીએ કે, કોઈ પણ ભોગે અમે પરિષદના મંડપમાં દાખલ થવાના છીએ. અને તેમ કરતાં સુલેહનો ભંગ થશે તો તે માટે એ વાણિયા મંડળ જવાબદાર ગણાશે.”

આ જાતની ધમકીઓ છતાં, જુદાં જુદાં ગામડાંમાંથી, લગભગ પંદરસો ખેડૂતો તા. ૧૮મીની સાંજે છ વાગ્યે લીમડી આવી પહોંચ્યા. લીમડીના શહેરીઓએ એમનું સ્વાગત કરવા મોટા સરઘસના રૂપમાં સામૈયું કાઢ્યું. બીજી તરફથી સનાતનમંડળ તથા મુસ્લિમ જમાતને નામે લીમડી રાજ્યના ગુંડાઓ તથા તોડાની તરવોનું પણ એક સરઘસ નીકળ્યું. તેમાં

રાજ્યના લગભગ અધા અમલદારો ભળ્યા. પ્રજ્ઞમંડળના માણસોને મારવાનું ઠીક પડે અને એમ કરતાં રાજ્યના પડખિયાઓને માર ન પડી જ્ય તે માટે સનાતન મંડળવાળાને લાલ પટ્ટી અને મુસ્લિમ જમાતવાળાને લીલી પટ્ટી દેખાય તેવી રીતે રાખવા માટે આપવામાં આવેલી. પ્રજ્ઞમંડળનું સરઘસ જે રસ્તે જવાનું હતું તે જ રસ્તો પોતાને માટે તેમણે પસંદ કર્યો. કોઈ પણ જાતનો અનિષ્ટ અનાવ ન અને તે માટે પ્રજ્ઞમંડળે પોતાનું સરઘસ ખીજે માર્ગે વાળી લીધું અને અથડામણ ટાળી; તોપણ પેલા ગુંડાઓએ પ્રજ્ઞમંડળના કેટલાક લોકોને હેરાન કર્યા તથા કેટલાક સ્વયંસેવકોને માર પણ માર્યો. ખેડૂતોના ઉતારાની ગોડવણ પ્રજ્ઞમંડળની ત્રણ છાવણીઓમાં કરવામાં આવી હતી. ગુંડાઓ અસો અસોની ત્રણ ટુકડીઓમાં વહેંચાઈ ગયા અને સાંજના છાવણીઓને ઘેરો ઘાલ્યો. છાવણીઓના દરવાજા અંધ કરી દેવામાં આવ્યા. છતાં એ લોકોએ હથિયારો અતાવી, માર મારવાની ધમકીઓ આપવાનું ચાલુ રાખ્યું. છેવટે રાત્રે દશ વાગ્યે એક છાવણીમાં તેઓ ઘૂસી ગયા. ખેડૂતોને માર્યા, દીવાઅત્તી અંધ કરી દીધી અને સરસામાન ખેરવિખેર કરી નાખ્યો. આખા શહેરમાં ગભરાટ ફેલાઈ ગયો. પ્રજ્ઞમંડળના કાર્યકર્તાઓ અને સ્વયંસેવકો લોકોને ધીરજ આપવા માટે આખી રાત ગામમાં ફરતા રહ્યા. દરબારસાહેબનાં પત્ની શ્રીમતી ભક્તિયા, આ પહેરો ભરનારાઓમાં મોખરે હતાં.

પરિપદના વરાયેલા પ્રમુખ દરબાર શ્રી ગોપાળદાસ પરોઢિયે અઠી વાગ્યાની ગાડીમાં લીમડી આવવાના હતા. તેમનું સ્વાગત કરવા પ્રજ્ઞમંડળના આગેવાનો સ્ટેશને પહોંચ્યા તો ત્યાં જોયું કે જે ગુંડાઓ આગલી રાત્રે શહેરમાં તોફાન કરતા હતા તેઓ સ્ટેશને પહોંચી ગયા હતા. એ લોકો દરબાર ગોપાળદાસ તથા તેમના સાથીઓને ઘેરી વળ્યા તથા તેમને શહેરમાં જતા અટકાવ્યા. આ સમાચાર શહેરમાં પહોંચતાં શહેરમાંથી ઘણા આગેવાનો અને કાર્યકર્તાઓ સ્ટેશન ઉપર જવા નીકળ્યા. પણ પેલા ગુંડાઓએ તેમને રસ્તા ઉપર રોકીને સ્ટેશન તરફ જવા દીધા નહીં. ભક્તિયા એ ગુંડાઓની વચમાં ધસ્યાં. ગુંડાઓએ તેમને અંજર અને તલવાર અતાવીને ડરાવવા માંડ્યાં પણ તેઓ ડર્યાં નહીં. એટલે તેમને સ્ટેશને જવા દીધાં. છેક સાડા પાંચ વાગ્યે રાજ્યનો પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સ્ટેશને પહોંચ્યો અને પોતાના રક્ષણ નીચે દરબારસાહેબને શહેરમાં લઈ જવાનું તેણે કહ્યું. દરબારસાહેબ પોતાના સાથીઓને છોડીને જમ્મા તૈયાર નહોતા. એટલે શહેરમાંથી એક મોટરબસ મંગાવવામાં આવી અને અધાંને સહીસલામત પહોંચાડવામાં આવ્યાં. રસ્તા ઉપરના ગુંડાઓ તેમને સંજા મળતાં અદશ્ય થઈ ગયા હતા.

તા. ૧૯મીએ સવારે રાજ્ય તરફથી હથિયાર સાથે ફરવાની મનાઈ કરતો હુકમ અહાર પાડવામાં આવ્યો. પણ એ હુકમ કેવળ કાગળ ઉપર રહ્યો. સવારે ૯ વાગ્યે લગભગ અસો ગુંડાઓ લાકડીઓ, ધારિયાં વગેરે સાથે પ્રમુખના ઉતારાને ઘેરી વળ્યા, જેથી તેઓ પરિપક્ષમાં જઈ શકે નહીં. ખેડૂતોના ખીજા ઉતારાઓ ઉપર તેવી જ રીતે ઘેરાઓ નાખવામાં આવ્યા હતા.

અપોરે સવાઆરની ગાડીમાં શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી, શ્રી શાંતિલાલ શાહ સોલિસિટર તથા ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના મંત્રી શ્રી જીવજીલાલ દીવાન આવવાના હતા. પરિપક્ષનો અખત અપોરે અઠી વાગ્યાનો રાખેલો હતો પણ દશ વાગ્યાથી જ હજાર ઉપરાંત માણસો પરિપક્ષના મંડપમાં એકઠાં થઈ ગયાં હતાં. અગિયાર વાગ્યે પ્રજામંડળની કચેરીમાં સમાચાર આવ્યા કે ગુંડાઓએ પરિપક્ષ મંડપમાં પેશી જઈને ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો. હજારમાંથી લગભગ સાતસો માણસોને નાની મોટી ઈજા પહોંચાડવામાં આવી હતી. કેટલાયનાં માથાં ફૂટ્યાં હતાં. અને કેટલાયને શરીર પર ગંભીર ઈજા થઈ હતી. પ્રજામંડળના કાર્યકર્તાઓ આ અઘાની સારવારમાં મંડી પડ્યા. ધાયલ થયેલામાંથી જેમને ગંભીર ઈજા થઈ હતી તેમને રાજ્યની ઇસ્પિતાલમાં અથવા ખાનગી દવાખાનાંઓમાં લઈ જવામાં આવ્યા. આ અઘો વખત ગુંડાઓ પરિપક્ષના ઉતારાઓ ઉપર હુમલા કરી નુકસાન કરી રહ્યા હતા.

આ તોફાનો ચાલી રહ્યાં હતાં છતાં પ્રજામંડળના કાર્યકર્તાઓનો નિશ્ચય હતો કે પરિપક્ષના નક્કી કરેલા વખતે અપોરે અઠી વાગ્યે પરિપક્ષ ભરવી તો ખરી જ. મંડપ તો ગુંડાઓએ તોડી નાખ્યો હતો એટલે પરિપક્ષના એક ઉતારે શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીના પ્રમુખપણા નીચે પરિપક્ષ ભરીને એ ઠરાવો કર્યા. એક, જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો અને ખીજો, આ તોફાનોને વખોડી કાઢનારો તથા તેની નિષ્પક્ષ તપાસ માગનારો.

સાંજે ચાર વાગ્યે ગુંડાઓને હુકમ મળ્યો કે હવે તોફાન અંધ કરો. એટલે જાદુઈ લાકડી ફેરે અને અને તેમ અઘા ગુંડાઓ અદૃશ્ય થઈ ગયા. શહેરમાં સ્મશાન જેવી શાંતિ પથરાઈ ગઈ.

શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી, તથા મહેમાનો ધાયલ થયેલાઓને જેવા ઇસ્પિતાલમાં ગયાં. અધું જેવા પછી એમણે એક સંયુક્ત નિવેદન અહાર પાડ્યું. તેમાંથી થોડા ફકરા આપ્યા છે :

“અમે શહેરમાં દાખલ થયાં ત્યારે ઘણું ઠેકાણું માણસોને એકઠા થયેલા જેવા. તેમની પાસે કાળા વાવટા હતા અને હાથમાં લાકડીઓ હતી. દરેકે પોતાના શરીર ઉપર લાલ અથવા લીલી પટ્ટી ધારણ કરેલી હતી.

“દરબાર ગોપાળદાસના ઉતારાને આ લાલ-લીલી પટ્ટીવાળા અને લાઠીધારી લગભગ બસો માણસોએ ઘેરો ઘાલ્યો હતો. સવારથી તેઓ કેદીની દશામાં હતા. છતાં ત્યાં પોલીસ ફરકી નહોતી. એક ખેજવાળદાર ટોળું માણસને કેદ કરી રાખે અને સત્તાવાળાઓ કશું પગલું ન લે એની અમને નવાઈ લાગી.

“અમે ઇસ્પિતાલ ભણી જતા હતાં ત્યારે લાલ-લીલી પટ્ટીવાળા લગભગ બસો માણસોને દરબારી ઉતારે ખેડેલા જોયા. તેઓને તોફાનો કરવા માટે ખાસ ખોલાવેલા હતા એમ અમને કહેવામાં આવ્યું. તેઓ દરબારી મહેમાનગીરીની મેળ ઉડાવી રહ્યા હતા.

“અમે ઇસ્પિતાલમાં હતાં ત્યારે લાલ અને લીલી પટ્ટીઓવાળા પચીસથી ત્રણ માણસો ત્યાં આવ્યા. લીલા સાફવાળો એક માણસ તેમનો આગેવાન હતો. તેમણે એક પછી એક નામો વાંચવા માંડ્યાં. હોસ્પિટલના કારકુને એ મુખીના કહેવા પ્રમાણે ફોર્મ ભર્યાં. આમાંના કોઈ માણસને ઈન્ન થયેલી અમે તો જોઈ નહીં. શ્રીમતી મુનશીએ તો પૂછ્યું ‘પણ ખરું કે, ‘આમને શી ઈન્ન થઈ છે?’ ત્યારે એમને તોછડાઈથી જવાબ આપવામાં આવ્યો કે, એ જોવાનું કામ ડોક્ટરનું છે.”

આવી સ્થિતિમાં શહેરમાં ભય અને ત્રાસનું વાતાવરણ ફેલાઈ જાય એમાં નવાઈ નથી. લોકોએ જે દિવસ સુધી સંપૂર્ણ હડતાલ પાડી. પણ રાજ્ય તરફથી પ્રજામંડળના કોઈ કાર્યકર્તાને કે શહેરના કોઈ આગેવાનને કોઈ એ કશું પૂછ્યું સરખું નહીં. તોફાન કરનારા ગુંડાઓ પોતાનું કામ કરીને સાંજે ચાલ્યા ગયા. તેમાંના કોઈની પણ ધરપકડ કરવામાં આવી નહીં. શહેરમાં ભયજનક ગપાટા ચાલવા માંડ્યા, અને ખુલ્લેખુલ્લું ખોલાવા માંડ્યું કે પ્રજામંડળના કોઈ કાર્યકર્તા કે આગેવાનના જનમાલની સલામતી નથી. ગુંડાઓ તો ખુલ્લેખુલ્લા પોકાર કરતા હતા કે અમે નગરશેઠનું અને રસિકલાલ પરીખનું ખૂન કરવાના છીએ.

આવા અંધેર રાજ્યમાં ન્યાય મળવાની કશી આશા રાખવી ફોગટ છે એમ યોખ્યું દેખાઈ આવતાં, લોકોએ તા. ૨૧ મી ફેબ્રુઆરીથી હિજરત શરૂ કરી. લીમડી શહેરની કુલ તેર હજારની વસ્તીમાંથી પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને આળકો થઈને પાંચ હજાર માણસ પહેર્યે કપડે શહેર છોડી ગયાં. ગામડાંમાંથી સાઠ ખેડૂત કુટુંબોએ હિજરત કરી. આ હિજરતીઓમાં બધા વર્ગના લોકો હતા. નોંધવા જેવી ખીના એ છે કે આ હિજરતના આગેવાનોને હિજરતથી કશો જ લાભ નહોતો, ભારે માલમિલકત ગુમાવવાની હતી. વેપારી વર્ગને તો રાજકુટુંબ સાથે વરસોથી સારો સંબંધ હતો. રાજ્યમાં તેમનો માન-મોભો પણ સારો હતો. યુવરાજ અને દીવાન પોતાના આપખુદ અને જોહુકમી વર્તનમાં આટલે સુધી જશે તેવું તેમણે જરા પણ કલ્પેલું નહીં. તેમની એ ભ્રમણા ભાંગીને ભૂકા થઈ ગઈ. ગાંધીજીએ અને સરદાર વલ્લભભાઈએ તેમને

સલાહ આપી કે આવા જુલમી રાજ્યની પ્રજા જો અહાદુર હોય તો તેણે અહિંકાર કરવો જ જોઈએ.

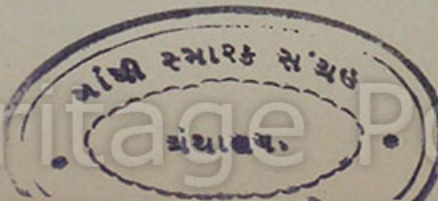
હિન્દુસ્તાની અસર દરબાર ઉપર સારી થશે અને તે સુલેહશાંતિનો માર્ગ પકડશે એવી આશા કેટલાકે સેવેલી. પણ સત્તાધીશોને લાગ્યું કે પ્રજામંડળને કચડી નાખવાનો આ અહુ જ સારો મોકો છે. તેમણે તો પ્રજામંડળ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવનારા તમામ ઉપર ત્રાસ વર્તાવવાનું શરૂ કર્યું. ગામડાંમાં જે વેપારીઓ રહ્યા હતા તેમને પણ રાજ્ય છોડીને જવું પડે એવી સ્થિતિ ઊભી કરી. રાજ્યના તમામ વાણિયા નોકરોને એક પછી એક કાઢી મૂકવામાં આવ્યા. પેન્શનરોનાં પેન્શન અંધ કરવામાં આવ્યાં. હિન્દુસ્તાનના રાજાઓની માલમિલકતની તો રીતસર લૂંટ જ ચલાવવામાં આવી. ખેડૂતોને પોતાનો ઊભો પાક પણ લેવા દેવામાં ન આવ્યો. પછી દંડ અને જપ્તીઓ શરૂ થઈ. પ્રજામંડળના કામમાં જેમણે જરા પણ ભાગ લીધો હોય અને મદદ કરી હોય, તેમના ભારે દંડો કરવામાં આવ્યા અને જપ્તીથી વસૂલ કરવામાં આવ્યા. પાણુશીણા ગામના કેટલાક વેપારીઓ હજી ગામમાં જ રહ્યા હતા. દરજી, કુંભાર, હજમ, મોચી વગેરેને દરબારે હુકમ કર્યો કે તેમણે આ વેપારીઓનું કશું કામ કરવું નહીં. ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે, રાજ્ય તરફથી કોઈ પણ જાતના લેખો હુકમો તો કાઢવામાં આવતા જ નહોતા. અધું મોઢામોઢ જ ચાલતું.

કેટલાક નરમ પ્રકૃતિના માણસો જેઓ પ્રજામંડળમાં ભળેલા નહોતા તેમને લાગ્યું કે આવું ને આવું ચાલ્યાં કરશે તો રાજ્યની અરબાદી થશે. તેથી જમી જુલાઈએ ઠાકોરસાહેબનો જન્મદિવસ આવતો હતો તેના માનમાં રાજા અને પ્રજા વચ્ચે સુલેહશાંતિ કરાવવા તેમણે પ્રયત્નો કર્યા. પણ તે નિષ્ફળ ગયા. ખીજી તરફથી આ હિન્દુસ્તાને લીધે આખા દેશની સહાનુભૂતિ લીમડીની પ્રજા તરફ વળી. વેપારીઓએ અને મિલમાલિકોએ લીમડી રાજ્યના તમામ માલનો, ખાસ કરીને લીમડીના રૂનો અહિંકાર કર્યો. મુંબઈ શહેરમાં તો લીમડીના રૂનો અહિંકાર કડક રીતે ચાલુ રાખવા એક વગદાર કમિટી નિર્માઈ અને લગભગ ચાર વરસ સુધી એ અહિંકાર ચાલુ રહ્યો. છેક જાપાન સુધી ગયેલું લીમડીનું રૂ વેચાયું નહીં.

લીમડીમાં આવી અંધેરશાહી અને જુલમ ચાલતો હતો છતાં ચક્રવર્તી સત્તા એ અધાની મૂક પ્રેક્ષક જ રહી. રાજાઓને રક્ષણ આપવાને તે ઘણી વાર આગળ આવી છે; પણ લીમડીની પ્રજા પ્રત્યે જાણે તેની કશી ફરજ જ ન હોય એમ તે વર્તી. રાજકોટના રેસિડેન્ટને તથા તાજના પ્રતિનિધિ તરીકે વાઈસરોયને તારો કરવામાં આવ્યા પણ તે અધા વ્યર્થ ગયા. તેનો કશો જવાબ જ ન મળ્યો.

સ. ૨-૨૭

158

હજારો લોકોના જનમાલ જોખમમાં મુકાયા હતા છતાં, અઠ્ઠવર્તી સત્તાએ એક આંગળી પણ ઊંચી ન કરી.

આ બધું ચાલતું હતું ત્યારે યુવરાજે પોતાની સુધારાની યોજનાઓ બહાર પાડવા માંડી. ચાલીસ ગામનું એક નાનકડું રાજ્ય, તેમાં શહેરસભા, રાજ્યસભા, ગ્રામપંચાયતો અને એ બધી સભાઓનું સમૂહતંત્ર (Federation) એવાં એવાં ભારે નામો, આ યોજનાઓમાં આવતાં હતાં. પણ બધી જ યોજનાઓ પોલી હતી. પ્રગ્નને રાજ્યકારભારમાં જવાબદારી આપવાની એક પણ વાત આ યોજનાઓમાં ન હતી. છતાં ૩૦મી ઓક્ટોબરે કાઠિયાવાડના રાજ્યોની એક પરિષદ થઈ. તેમાં ઠરાવ થયો કે,

“રાજ્યોએ લીમડી રાજ્યની સુધારાની યોજનાનો વિચાર કર્યો અને રાજકોટ કરતાં પણ રાજ્યવહીવટને વધારે ઉદાર બનાવવામાં કેટલેક દરમિયાને તે આગળ નથ છે તે માટે લીમડીના યુવરાજને ધન્યવાદ આપ્યો.”

જ્યાં પ્રગ્નના પ્રાથમિક હક્કનો જ ઇન્કાર કરવામાં આવતો હતો ત્યાં આવા ‘ઉદાર સુધારા’ માટે ધન્યવાદ આપવામાં આવે એ એક બેવકૂફી-ભરેલી અને હાંસીપાત્ર વાત સિવાય બીજું કશું ન હતું. લીમડીના પ્રગ્નમંડળે તો રાજકીય સુધારાની કરી વાત પણ કાઢી નહોતી. તત્કાળ પૂરતો તો એમનો કાર્યક્રમ ગામડાંમાં જઈને લોકોને પોતાના હક્કો વિષે કેળવણી જ આપવાનો હતો, પણ એનીયે અરદાસ કરવા રાજ્ય તૈયાર નહોતું !

ગામડાંઓ ઉપર ધાડો પાડી રાજ્યે રોકેલા ગુંડાઓએ મારફાડ અને લૂંટફાટ કરવા માંડી અને તેના લાંબા તાર ગાંધીજીને કરવામાં આવ્યા, ત્યારે ‘લીમડીની અધેરશાહી’ એ નામનો લેખ તેમણે ‘હરિજનબંધુ’માં લખ્યો હતો. ત્યાર પછી ગાંધીજી પાસે લીમડીના અત્યાચારોના સમાચારો તો આવ્યાં જ કરતા હતા. છેવટે ૩૧મી ઓગસ્ટે તેમણે ‘લીમડી વિષે’ એક લેખ લખ્યો. તેમાં જણાવ્યું કે,

“લીમડીના લોકો જેડે મારે લાંબા પત્રવ્યવહાર ચાલ્યાં કર્યો છે. પણ તેમના ઉપર જે વીતી રહેલ છે તે વિષે ઘણા વખતથી કશું પણ મેં કહેવાનું યાજ્યું છે. મને એવી આશા હતી કે, જેઓ રાજ તેમ જ પ્રજા વચ્ચે સુલેહ કરાવવા મથી રહ્યા છે તેમના પ્રયત્નને યશ મળશે. પણ એ આશા ઠગારી નીવડી. . . .

“... મારી પાસે આવેલી હકાકતો સાચી હોય અને એવી ન હોવાનું માનવાને મને કશું જ કારણ નથી — તો ખેડૂતોને તેમના ધરમાંથી શિકારનાં પ્રાણીઓની જેમ રંજડવા અને તગડવામાં આવ્યા છે. આકરામાં આકરો સિતમ તો પેલા વાણિયા વર્ગ, જે એક કાળે રાજ્યનો મિત્ર અને આધારસ્તંભ હતો, તેમના ઉપર વરસ્યો છે. . . . આ હિજરતી વેપારીઓની દુકાનો તેમ જ ધરખાર સાચું જોતાં લૂંટવામાં જ આવ્યાં છે. એની પાછળ લોકોને થથરાવીને ડરાવી નાખવાની જ કલ્પના હતી. આ સ્થિતિમાં કેટલાક ઢીલા પડ્યા તેમાં કશું આશ્ચર્ય પામવા

જેવું નથી. (તે વખતે કુલ ૩,૦૦૦ હિન્દુસ્તાનીઓ બહાર રહેલા હતા. બાકીના પોતા-પોતાને ગામ પાછા ફર્યા હતા.) હડતનું સંચાલન કરનારાઓને મારી સલાહ છે કે, આવા દીલા પડેલા લોકોને રાજ્યને શરણ થતા અટકાવવાનો પ્રયાસ તેઓ ન કરે. સમાજમાં એવા લોકો હોય છે કે જેઓ પોતાની માલમિલકતને પોતાની ઇજ્જત કરતાં વધુ વહાલાં ગણે છે. આવા લોકો કોઈ પણ સ્વાતંત્ર્યની ચળવળને યોગ્ય જ જોય છે. લીમડીમાંની જેમની માલમિલકત લૂંટાઈ ગઈ છે તેમણે અધ્ધર સ્થિતિમાં અથવા તત્કાળ સમાધાન થવાની આશામાં ન જ રહેવું જોઈએ. તેઓ રાજ્ય બહાર રહી ઇજ્જતના ધંધારોજગાર કરે અને હુંમેશાં દૃઢ શ્રદ્ધા રાખે કે, એક દિવસ એવો ભગ્યે જ છૂટકો છે જ્યારે લીમડીની પ્રજા પોતાનું ખોયેલું પાછું મેળવશે. એવો દિવસ આવશે—અને તે આવવો જ જોઈએ—એ પેલાં મૂઠીલર ત્યાગી સ્ત્રી-પુરુષો જેમણે આકરામાં આકરી દમનનીતિ સામે શિર ઝુકાવવા ના પાડી છે, તેમના શૂરાતનનું અને ફનાગીરીનું ફળ હશે.

“હું લીમડીના ઠાકોરસાહેબને જાહેર અપીલ કરવા ઇચ્છું છું, . . . ઠાકો રાજવી આવી પ્રજાને દુભાવેલી રાખતાં પહેલાં પચાસ વાર વિચાર કરે. એ તો એવો જ નિર્ણય કરે કે આવા આવા લોકો આવડાં કષ્ટ માથે લઈ રહ્યા છે ત્યારે ખસૂસ રાજ્યવહીવટમાં સડો હોવો જોઈએ અને પોતાના અમલદારોનો જીલમ અને અન્યાય હોવો જોઈએ.”

પણ લીમડીના રાજ્યકુટુંબને સમાધાન કરવું જ નહોતું. રૂનો બહિષ્કાર લાંબો સમય ચાલુ રહ્યો અને કેટલાંક હિન્દુસ્તાની કુટુંબો આખર સુધી ટકી રહ્યાં.

પછી તો એ રાજ્ય પણ મરી ગયા, એ યુવરાજ પણ મરી ગયા અને તેનો બાળકપુત્ર ગાદીએ આવ્યો ત્યારે ચક્રવર્તી સત્તાએ રીજન્સી કાઉન્સિલ નીમી. એ કાઉન્સિલમાં ફતેહસિંહ પણ એક સભ્ય હતા. એટલે રાજ્યનું વલણ કાંઈ સુધર્યું નહીં. પણ પછી તે કાઉન્સિલ બદલાઈ. એક જ વ્યક્તિને ઓડમિનિસ્ટ્રેટર તરીકે નીમ્યા ત્યારે તેણે પ્રજામંડળ સાથે સને ૧૯૪૪ કે ૧૯૪૫ના મે મહિનામાં સમાધાન કર્યું, જેને પરિણામે ખેડૂતોને તેમની બધી જમીન પાછી મળી અને હિન્દુસ્તાનો અંત આવ્યો.

ભાવનગર

કાશિયાવાડનાં દેશી રાજ્યોમાં ભાવનગર પ્રમાણમાં કંઈકે ઉદાર અને પ્રગતિશીલ ગણાતું. એના મહારાજ પ્રજા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતા. એના માણ દીવાન સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી સમયને પારખનારા હતા. ગાંધીજી સાથે તેઓ સારો સંબંધ રાખતા.

ત્યાંના પ્રજામંડળે તા. ૧૪-૫-'૩૯ના રોજ ભાવનગર પ્રજાપરિષદ ભરવાનું નક્કી કર્યું અને સરદારને એ પરિષદના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કર્યા. સામાન્ય સંબોધોમાં તો એ પરિષદ શાંતિથી ભરાઈ ગઈ હોત અને બીજાં

રાજ્યોની માફક ભાવનગરમાં પણ જવાબદાર રાજ્યતંત્રની માગણી જોરથી કરવામાં આવી હોત. તા. ૩૦-૪-'૩૯ના રોજ ભાવનગરના મહારાજાએ એક જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરીને, ભાવનગરમાં ધારાસભા સ્થાપવાનું અને પ્રજાહિતનાં કેટલાંક પગલાં લેવાનું જાહેર કર્યું હતું. પણ પ્રજાને રાજ્યતંત્રમાં જવાબદારી આપવાનું તત્ત્વ તેમાં ઓછું હોઈ પ્રજામંડળને તેથી અસંતોષ હતો. સંભવ છે કે સરદારની દરમ્યાનગીરીથી એ સ્થિતિમાં થોડો ઘણો સુધારો થાત. થોડો ઘણો એટલા જ માટે લખ્યું છે કે, રેસિડેન્ટની ધ્રુષ્ટતા તે પ્રજાની એ માગણીને દબાવી દેવાની જ હતી. રાજકોટ, લીમડી વગેરે રાજ્યોની માફક ભાવનગરમાં પણ પરિપક્વને દિવસે સરદારના સ્વાગત વખતે જે તોફાનો થયાં, તે તોફાનો કેવળ આકસ્મિક હોય એમ માની શકાતું નથી. એની પાછળ કોઈ જવાબદાર તત્ત્વોનો હાથ હોવાની શંકા જન્ય છે.

તા. ૧૪-૫-'૩૯ના રોજ સરદાર સવારે ભાવનગરના ઍરોડ્રોમ ઉપર વિમાનમાંથી ઊતર્યા. ઍરોડ્રોમ ભાવનગર શહેરથી ઇએક માઈલ દૂર હોઈ ત્યાંથી તેમને ભાવનગરના સ્ટેશને લઈ જઈને તેમનો જાહેર સત્કાર કરવાનું ગોઠવવામાં આવ્યું હતું. તે પ્રમાણે ભાવનગરનાં સાર્વજનિક મંડળો તથા આગેવાનો જેમાં મુસલમાનો પણ હતા, તેમના તરફથી હારતોરા પહેરાવવામાં આવ્યા બાદ તેમનું સરઘસ કાઢવામાં આવ્યું. સરઘસ નગીના મસ્જિદ નામની એક મસ્જિદ આગળથી પસાર થતું હતું તે વખતે સરદારની મોટર ત્યાં આવી પહોંચી હશે એમ માની ત્રીસેક મુસ્લિમોનું ટોળું, મસ્જિદમાંથી બહાર ધસી આવ્યું. પણ સરદારની મોટર થોડી પાછળ હતી. પેલા ટોળા પાસે લાડીઓ, કુહાડીઓ, છરા વગેરે હથિયારો હતાં. એ જોઈને શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટને શક જવાથી એ મસ્જિદ આગળ જ ઊભા રહ્યા. ટોળામાંથી કોઈ એ તેમને ખસી જવાનું પણ કહ્યું. પણ સરદારની મોટર પસાર થઈ જન્ય ત્યાં સુધી ખસવાની તેમણે ના પાડી. એટલે તેમના માથામાં લાડીનો ફટકો પડ્યો અને લોહીની ધાર વહેવા માંડી. બીજા એક કાર્યકર્તા આત્મારામ ભટ્ટ ઉપર પણ લાડી પડી. ત્યાર પછી તે બીજા ચારપાંચ ભાઈઓ ઉપર છરા અને કુહાડીના ઘા થયા. જખમી ભાઈઓને ઇસ્પતાલમાં પહોંચાડવામાં આવ્યા. એક નવજુવાન ભાઈ બચુભાઈ વીરજી પટેલ ઇસ્પતાલમાં પહોંચતાં જ મરણ પામ્યા. બીજા એક ભાઈ શ્રી જાદવજીને માથામાં કુહાડીનો ઘા થયો હોવાથી તેમનું બીજે દિવસે મરણ થયું.

શ્રી નાનાભાઈ નીતરતે લોહીએ સરદારની મોટર પાસે ગયા. સરદારે તેમને એ સ્થિતિમાં જોતાં જ પોતાની મોટરમાં લઈ લીધા અને મોટર તટાળ ઇસ્પતાલ તરફ હંકાવરાવી. પાસે ઊભા રહીને શ્રી નાનાભાઈને પાટો

અંધાવરાળો. પછી ખીન્ન જે ભાઈઓ ધાયલ થઈને આવ્યા હતા, તેમને મળી આશ્વાસન આપ્યું. જે ભાઈ મૃત્યુ પામ્યા હતા તેમની પાસે પણ જઈ આવ્યા. ત્યાંથી જ તે દિવસનો પરિષદનો કાર્યક્રમ રદ કરવાનો હુકમ આપ્યો. તોફાની લોકોએ ધારેલો મુખ્ય શિકાર આમ અકરમાત છટકી ગયો.

સરદારે ઉતારે પહોંચી ભાવનગરની પ્રજાજાગૃહ નીચેનો સંદેશો બહાર પાડ્યો :

“ ભાવનગરના પ્રજાજાગૃહને જે પ્રેમ અને ઉમંગથી માટું સ્વાગત કર્યું છે તે માટે હું સૌનો આભાર માનું છું.

“ આજના દુઃખદ અનાવથી રોષે ભરાવાનું કે ગભરામણમાં પડવાનું કારણ નથી. જેઓએ સરથસ ઉપર હુમલો કરી નિર્દોષ માણસો ઉપર ધા કર્યા તેઓએ ભાન ભૂલી કેવળ ગાંડપણથી જ આ કામ કરેલું છે. એમને ન્યારે ભાન આવશે ત્યારે પોતાની મૂર્ખાઈ માટે પરતાવો થશે. આપણે ભૂલવું ન જોઈએ કે કેટલાયે મુસલમાન આગેવાન પરિષદના સ્વાગત મંડળમાં જોડાયેલા છે. સરથસમાં અને સ્વાગતમાં સામેલ થઈ તેમણે પરિષદને સહકાર અને સાથ આપેલ છે. આવાં નિર્દોષ બલિદાન ઉપર જ પ્રજાજાગૃહની ઇમારત રચાય છે. જે ધાયલ થયા છે અને જેમના પ્રાણ ગયા છે તેમના પ્રત્યે આપણી પવિત્ર ફરજ છે કે તેમના નિર્દોષ બલિદાનને આપણે રોષે ભરાઈ દૂષિત ન કરવું. સૌએ શાંતિ રાખવી. પરિષદના કાર્યમાં વધારે ઉત્સાહ અને પ્રેમથી ભાગ લઈ પરિષદ શાંતિથી અને સફળતાથી પૂર્ણ કરવી.”

ગાંધીજી તે વખતે રાજકોટ હતા. તેમને સરદારે નીચે પ્રમાણે તાર કર્યો :

“ સવારે અહીં પહોંચ્યો. બધા વર્ગના લોકોએ ઉત્સાહપૂર્વક સ્વાગત કર્યું. મોટું સરથસ-મસ્જિદ આગળથી લગભગ પસાર થઈ ગયું હતું તે વખતે થોડા મુસલમાનો, મારી મોટર ત્યાં આવી પહોંચી હશે એમ માની પહેલેથી નક્કી કરેલી યોજના પ્રમાણે ધસી આવ્યા અને લાડી, કુહાડી, તથા છરા વડે સરથસ પર હુમલો કર્યો. નાનાભાઈ મારી મોટરની આગળ હતા. તેમને મેલી રમતની કાંઈક ગંધ આવી. એટલે તેઓ મસ્જિદ આગળ ઊભા રહ્યા. પેલાઓએ તેમને ચાલ્યા જવાનું કહ્યું. પણ સરદારની મોટર સહીસલામત પસાર થઈ નય નહીં ત્યાં સુધી ત્યાંથી ખસવા તેમણે ના પાડી. તરત જ તેમના માથા ઉપર લાડીનો ફટકો પડ્યો. પછી લોહી નીતરતે માથે તેઓ મારી મોટર પાસે આવ્યા. ખીન્ન ચારને પણ સખત ઈન્ન થઈ છે. એક મૃત્યુ પામ્યા છે. ખીન્ન એકની સ્થિતિ બહુ ગંભીર છે. સરથસ અટકાવીને નાનાભાઈને મોટરમાં લઈ લીધા અને હોસ્પિટલ તરફ મોટર હંકારાવી. ધા ઉપર પાટો બંધાવ્યો. હવે સ્થિતિ સારી છે. પરિસ્થિતિ કાબૂમાં આવી ગઈ છે.”

આપુએ આ તારનો જવાબ નીચે પ્રમાણે આપ્યો :

“ (તાર વાંચી) આભો બની ગયો. ઈશ્વર આપણને દોરશે. આશા રાખું છું નાનાભાઈ અને ખીન્ન હવે સારા હશે. વધારે વિગતોની રાહ જોઈ છે.”

પરિષદની સત્કાર સમિતિએ તરત જ એક જાહેર પત્રિકા કાઢી. તેમાં જણાવ્યું કે,

“સરદાર સાહેબ તથા પરિષદની સત્કાર સમિતિ મૃત્યુ પામેલા તથા ધાયલ થયેલા ભાઈઓ તરફ તથા તેમનાં કુટુંબો તરફ દિલસોજી પ્રદર્શિત કરે છે. કેટલાક મુસ્લિમ ભાઈઓ જેમણે એકાએક સરઘસ ઉપર હુમલો કર્યો અને જેઓ આ ખેદજનક બનાવ માટે જવાબદાર છે તેમણે પોતાની કોમની સેવા તો નથી જ કરી. એમની કોમના આગેવાનો પરિષદમાં નેડાયેલા છે. મુસ્લિમ કોમના આગેવાન પ્રતિષ્ઠિત વેપારીઓ તો સરદાર સાહેબનો સત્કાર કરવામાં અને તેમને હાર પહેરાવવામાં પણ હતા. આ કૃત્યથી તેઓ સૌ જરૂર દુઃખી હશે. જેમણે આ ગાંડપણથી નિર્દોષ સ્વયંસેવકના પ્રાણ લીધા અને કેટલાકને ધાયલ કર્યા તેમણે પ્રજાની ઇજ્જત ઉપર હાથ નાખ્યો છે અને પોતાની કોમની બદનામી કરી છે.

“પરિષદનું કામકાજ રીતસર સાંભળે ચાલુ થશે. સાંભળે સાત વાગ્યે પરિષદના મંડપમાં તેની ખુલ્લી બેઠક શરૂ થશે. શહેરમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા સ્થપાઈ ગયાં છે. રાજ્ય તરફથી પણ પાકો બંદોબસ્ત રાખવામાં આવ્યો છે. માટે ભાવનગરના શહેરીઓ તથા આવેલા મહેમાનોએ નિઃશંકપણે પૂરા ઉત્સાહથી પરિષદમાં ભાગ લેવા પધારવાનું છે. થોડા અવળે માર્ગે ચડેલા આપણા જ ભાઈઓના કૃત્યને કારણે, અથવા તો આપણા જીવાન સ્વયંસેવકો અને આગેવાનોના લોહીના શુદ્ધ બલિદાનને કારણે આપણે જે પવિત્ર યજ્ઞ પ્રસ્થાપિતને માટે આરંભ્યો છે એ અટકવો નેઈએ નહીં, તેમાં કોઈ બદતનું વિદ્ય આવતું નેઈએ નહીં. પરિષદનું કામકાજ સફળતાપૂર્વક પૂરું કરવામાં મદદગાર થવા રાજ્યના પ્રજાજનોને વિનંતી છે.”

ખીજે દિવસે એટલે તા. ૧૫-૫-'૩૯ના રોજ ભાવનગરના મુસલમાનોની એક જાહેર સભા થઈ. તેમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવ પસાર થયો :

“ભાવનગરના મુસ્લિમોની આ જાહેર સભા ગઈ કાલે બની ગયેલ બનાવ તરફ રોષની લાગણી જાહેર કરે છે અને માર્યા ગયેલનાં કુટુંબોનો પ્રત્યે દિલસોજી પ્રગટ કરે છે. ભાવનગર રાજ્યમાં હિંદુમુસલમાનો ભાઈ તરીકે રહેતા આવ્યા છે અને હજી ભાઈઓ જ છે.”

તા. ૧૪મી તથા ૧૫મીના રોજ પ્રજાપરિષદની બેઠક નિર્વિધને પૂરી થઈ. તા. ૧૬-૫-'૩૯ના રોજ સમોસરણના વંડામાં આ તોફાનો વિષે તથા તેમાં શહીદ થયેલા એ ભાઈઓનું સ્મારક કરવા માટે એક જાહેર સભા થઈ તેમાં સરદારે કરેલા ભાષણમાંથી મહત્વના ફકરા નીચે આપ્યા છે :

“આજે આપણે આહીં મળ્યા છીએ તેનાં કારણો તમે જાણો છો. જે કમનસીબ બનાવ બન્યો તેને પરિણામે અચૂબાઈનું મૃત્યુ થયું. શ્રી નાનાભાઈ વગેરે જેઓ ધાયલ થયા તેમાં ભાઈ નદવજીની સ્થિતિ પહેલેથી જ ગંભીર હતી. એનો ધા એટલો ભંડો હતો કે એના મગજનો કેટલોક ભાગ બહાર નીકળી ગયો હતો. દાક્તરોએ સારી પેઠે એની સારવાર કરી, મહેનત કરી, પણ ભાઈ નદવજી આજે ભાવનગરની સેવા કરતા ચાલ્યા ગયા. ગઈ કાલે અચૂબાઈના સ્મારકનો પરિષદે ઠરાવ કર્યો. એ જ પ્રસંગે અને એ જ નિમિત્તે ભાઈ નદવજીના પણ પ્રાણ ગયા

છે. આને બપોરે પરિષદની મહાસમિતિની બેઠકમાં ઠરાવ પસાર થયો છે કે એમનું પણ સ્મારક કરવું. ભાવનગરને શોભે એવું સ્મારક પરિષદ કે મહાજન કરે. પરિષદ મહાજનની છે અને મહાજન પરિષદનું છે.

“અંદર અંદરના કઝિયાકંકાસ સમાવીને આવાં તોફાની તત્ત્વોને અળગાં પાડી દબાવી દેવા આપણે કશું ન કરીએ તો આપણા આખા સમાજ ઉપર તેઓ ચડી બેસે. આ કાળ એવો છે કે, ગુંડાઓ નાનાં નાનાં રાજ્યોને તો દબાવી દે. આને બધે વાયુમંડળમાં ગુંડાગીરી નેર પકડી રહી છે.

“આ ક્ષણિક કોધમાં આવીને કરેલું કામ નથી. આની પાછળ તો અગાઉથી ગોઠવાયેલી બુદ્ધિપૂર્વકની રચના છે. કોઈ તમને શાણી સલાહ આપતા હશે કે આ વસ્તુને ભૂલી નવો. એ શાણી સલાહ સાંભળવામાં વાંધો નથી, પણ આપણે મૂરખમાં કે કાયરમાં ન ખપવું નેઈએ. હું બધી કોમોની એકતા ચાહું છું. પણ ને સાચી એકતા સાચવવી હોય તો ને માણસો આ કરપીણ બનાવોની પાછળ છે તેનો તાગ લેવો નેઈએ. એના હૃદયમાં જ્યાં સુધી પરતાવાની લાગણી પેદા ન થાય ત્યાં સુધી આ વાતને છોડવી નેઈએ નહીં. આપણે મૂરખ છીએ, નબળા છીએ, એમ ન થવું નેઈએ.

“ને સ્થાનિક મુસલમાનોનો મોટો ભાગ આમાં સામેલ ન હોય તો તેમને એ સાબિત કરી દેવામાં વાંધો ન આવે. તેઓ સહેજે ખાતરી કરાવી આપશે કે તેમની કોમને આ બનાવ સાથે સંબંધ નથી.

“ને માણસો ખૂતી માણસોને સંધરતા હોય, આશ્રય આપતા હોય, અથવા એમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતા હોય તો એ પણ એના નેટલા જ ભયંકર છે. એવા માણસોની પણ નેખમદારી સરખી જ છે. એની સાથે મિત્રાચારી ક્યાં સુધી રાખી શકાય એ આપણે વિચારી લેવાનું છે. સાપના દરમાં ક્યાં સુધી હાથ ધાલવો એનું નેખમ વિચારી લેવું નેઈએ. આને આપણે જ્વાળામુખીના શિખર પર બેઠા છીએ. તે વખતે કેવળ રાજ્યસત્તા ઉપર ભરોસો રાખીને બેસવું એ આંખ મીચીને ચાલવા જેવું અને ખાડામાં પડવા જેવું છે.

“રાજ્યને અગાઉથી ચેતવણી આપવામાં આવી હતી. મુસલમાન કોમના આગેવાન માણસોને અધિકારીઓએ બોલાવ્યા હતા. તેમણે રાજ્યને ખાતરી આપ્યા છતાં આ થયું તેનો અર્થ તો એ છે કે રાજ્ય સાથે દગો રમાયો છે. એ ભેદ શોધી કાઢવો એ રાજ્યનું કર્તવ્ય છે. રાજ્યની એવી ઈચ્છા હોય કે આવા પ્રસંગો બુલાર્થ નય તો સારું, પણ આમ બીનું સંકેતી મેળ બાંધવા જતાં ભવિષ્યમાં વધારે મોટું ગાબડું પડવાનો સંભવ છે. એટલે ગુનેગારોને પકડી કાવતરું કરનાર તત્ત્વોને શોધી કાઢવાં નેઈએ.

“આ અરાજકતાનું વાતાવરણ ભાવનગરમાં જ છે, એમ નથી. આખા હિંદુસ્તાનમાં આવું વાયુમંડળ છે. મારા પર પડનારા ધા કોઈ બચુભાઈ કે નદવજી નેવા ભાઈઓ લઈ લે છે. શ્રી નાનાભાઈને ઈશ્વરી પ્રેરણા મળી અને મારા ઉપર પડનારો ધા એમણે ઝીલી લીધો. મારે માટે આ પહેલો પ્રસંગ નથી. મારી આસપાસ તો આવા પ્રસંગો આજકાલ થયાં જ કરે છે. પણ મારી રક્ષા ઈશ્વર કરી લે છે.

“જે બતાવ બન્યો છે તેને અંગે કેટલાક મુસલમાનોને પકડવામાં આવ્યા છે. મસ્જિદમાંથી મળેલાં હથિયારો કબજે કરવામાં આવ્યાં છે. પોલીસની દોડધામ અને તપાસ ચાલુ છે. આને અંગે કેસ ચાલશે અને કેટલાકને શિક્ષા થશે. પછી અરજીઓ થશે. પણ તેથી ગફલતમાં રહેશો નહીં. તમારે તો નિરંતર સાવધાન ને ભયત રહેવાનું છે.”

આમ સને ૧૯૩૮-૩૯ ના વરસમાં આપણા દેશનાં ધણાંખરાં દેશી રાજ્યોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર મેળવવાની જામરી ચળવળો ચાલી અને તેમાં સરદારે આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો એ આપણે જાણ્યો ગયા. ત્રણ વખત તો — વડોદરામાં, અમરેલીથી રાજકોટ પાછા જતાં અને ભાવનગરમાં — એમના જન ઉપર પણ જોખમ આવ્યું. પણ ઈશ્વરે એમની રક્ષા કરી લીધી. આ ચળવળોનું પરિણામ તત્કાળ તો આપણને સંતોષ થાય એવું ન આવ્યું. પણ તેને લીધે દેશી રાજ્યોની પ્રજાને અને દેશી રાજ્યોનો જે અંગત પરિચય સરદારને થયો અને દેશી રાજ્યો પણ સરદારને અરાબર ઓળખી શક્યા, તે વસ્તુ ૧૯૪૭માં સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પછી દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન ઉકેલવામાં સરદારને બહુ કામ આવી.

૨૭

ત્રિપુરી કોંગ્રેસ

જે વખતે ગાંધીજી રાજકોટમાં ઉપવાસ કરી રહ્યા હતા તે વખતે ત્રિપુરી કોંગ્રેસનું અધિવેશન ચાલતું હતું. હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી પોતે જેલમાં હોય તે સિવાય કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં ગેરહાજર રહેવાનો ગાંધીજી માટે આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. સરદારનું દિલ પણ ગાંધીજીને ઉપવાસ કરતા છોડીને ત્રિપુરી જતાં ખૂબ કોચવાતું હતું. પણ કર્તવ્ય તેમને ત્યાં ખેંચતું હતું. ગાંધીજીનો પણ આગ્રહ હતો કે તમારું સ્થાન અત્યારે ત્રિપુરીમાં જ છે.

ત્રિપુરીની કોંગ્રેસ માટેની પ્રમુખની ચૂંટણીએ ત્રિપુરી કોંગ્રેસને તે વખત પૂરતું તો એક વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું. કોંગ્રેસની કારોબારીના મોટા ભાગના સભ્યો મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદને કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટવા ઇચ્છતા હતા. આની અગાઉની હરિપુરા કોંગ્રેસના પ્રમુખ સુભાષચાંદ્રની પોતાની ઇચ્છા કરી વાર પ્રમુખ ચૂંટાવાની હતી. તેઓ પોતાને ઉદ્દામ વિચારના માનતા હતા. અને સાથે એમ માનતા હતા કે કારોબારીના મોટા ભાગના સભ્યો નરમ વિચારના છે. પોતે જેમને નરમ વિચારના ગણતા હતા તે

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

સભ્યોએ એવી માન્યતા માટે કશું જ કારણ નહોતું આપ્યું; તોપણ તેઓ એમ માનતા કે સમૂહતંત્ર (ફેડરેશન)ની આખતમાં આ નરમ વિચારના સભ્યો, જેમાં સરદારને તેઓ મુખ્ય ગણતા હતા તે, બ્રિટિશ સરકાર સાથે માંડવાળ કરવાનો વિચાર સેવે છે. જોકે એ વિષે હરિપુરા કોંગ્રેસનો ઠરાવ તો અહીં સ્પષ્ટ હતો. બીજું સુભાષચાલુ એમ પણ માનતા હતા કે સરકારની સામે સામુદાયિક સવિનય ભંગની લડત આપવાનો આ ખરેખરો મોકો છે. વિશ્વયુદ્ધનાં વાદળ જે વખતે ઘેરાવા માંડ્યાં હતાં, તે વખતે આપણે જો આવી લડત આપીશું તો બ્રિટિશ સરકાર નમી પડશે એમ તેઓ માનતા હતા. જલપાઠગુરીમાં અંગાળના કોંગ્રેસ પ્રતિનિધિઓ એકઠા થયા હતા ત્યારે સુભાષચાલુએ ઠરાવ પણ કરાવ્યો હતો કે ઇંગ્લંડને છ મહિનાની નોટિસ આપવી અને એ મુદત પૂરી થયે સામુદાયિક સવિનય ભંગની લડત ઉપાડવી.

કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિને આવી રીતની નોટિસ આ વખતે આપવાનું બિલકુલ યોગ્ય લાગતું ન હતું. સામુદાયિક સવિનય ભંગની લડત જો એની નેતાગીરી ગાંધીજી લે તો જ ઉપાડી શકાય એમ હતું. અને ગાંધીજીને તો એ માટે હવા બિલકુલ પ્રતિદૂળ લાગતી હતી. તેઓ તો કહેતા કે દેશની અત્યારની હવામાં મને હિંસાની ગંધ આવે છે. એટલે હું તો સવિનય ભંગની લડતનો અત્યારે વિચાર જ કરી શકતો નથી.

પ્રમુખની ચૂંટણી જનન્યુઆરીની ૨૯મી તારીખે થવાની હતી. પ્રમુખપદ માટે ત્રણ જણનાં નામ બોલાતાં હતાં: મૌ. અબુલ કલામ આઝાદ, ડૉ. પટ્ટાભી સીતારામૈયા અને આચુ સુભાષચંદ્ર બોઝ. ગાંધીજી તે વખતે આરડોલીમાં હોવાથી કોંગ્રેસ કારોબારી સમિતિની બેઠક જનન્યુઆરીની અઢવચમાં આરડોલી મુકામે રાખી હતી. તે વખતે કેને પ્રમુખ નીમવા એ વિષે કારોબારી સમિતિએ કાંઈ વાત વિધિસર કરી નહોતી. પણ ગાંધીજીએ મૌલાના સાહેબ સાથે વાત કરેલી અને એઓએ પ્રમુખ બનવાનું સ્વીકાર્યું પણ હતું. સુભાષ બોઝ તથા એમના ભાઈ શરદચંદ્ર બોઝ સિવાયના કારોબારી સમિતિના બીજા અધા સભ્યોને તો મૌલાના પ્રમુખ થાય તે એકદમ પસંદ હતું. પણ કારોબારી સમિતિ પૂરી થઈ અને અધા સભ્યો વીખરાયા ત્યાર પછી મૌલાના સાહેબે પોતાનો વિચાર અદલ્યો અને મુંઝઈ ગયા હતા ત્યાંથી પાછા આવી ગાંધીજીને એ જણાવ્યો. એટલે ડૉ. પટ્ટાભીને પ્રમુખપદ સ્વીકારવાનું ગાંધીજીએ કહ્યું. સુભાષચાલુનો તો આગ્રહ જ હતો કે એમણે પોતે અથવા તેમના જેવા ઉદામ વિચારવાળા બીજા કોઈએ પ્રમુખ થવું જોઈ એ. એટલે એઓ પોતાનું નામ ખેંચી લેવા તૈયાર નહોતા. એટલે સુભાષચાલુ અને ડૉ. પટ્ટાભી વચ્ચે હરીફાઈ રહી.

તા. ૨૧મી જાન્યુઆરીએ પોતે પ્રમુખ શા માટે થાય છે તે વિષેનું પોતાનું નિવેદન સુભાષભાઈએ બહાર પાડ્યું. સરદારને લાગ્યું કે કારોબારી સમિતિએ એ નિવેદનનો વિરોધ કરવો જોઈએ. એટલે એમણે કારોબારી સમિતિના બધા સભ્યોને નીચે પ્રમાણે તાર કર્યો :

“મને લાગે છે કે પ્રમુખપદની ચૂંટણી વિષેના સુભાષભાઈના નિવેદનની સામે કારોબારી સમિતિના જે સભ્યોને એમ લાગતું હોય કે એમને ફરીને બીજા વાર પ્રમુખ ચૂંટવા એ આવશ્યક નથી તેમણે નિવેદન બહાર પાડવું જોઈએ. મેં એક ટૂંકું નિવેદન તૈયાર કર્યું છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે અપવાદરૂપ સંલેગોમાં જ એ ને એ વ્યક્તિની પ્રમુખ તરીકે ફરી ચૂંટણી થઈ શકે. સુભાષભાઈને ફરી ચૂંટવા માટે એવા કશા સંલેગો નથી. વળી સુભાષભાઈએ સમૂહતંત્ર વગેરે વિષે જે આશ્લેષો કર્યા છે એનો તેમાં રદિયો આપેલો છે. એમ પણ કહ્યું છે કે કોંગ્રેસનો કાર્યક્રમ અને કોંગ્રેસની નીતિ પ્રમુખે નક્કી કરવાની નથી હોતી પણ કોંગ્રેસે અથવા તે કોંગ્રેસની મહાસમિતિએ નક્કી કરવાની હોય છે. આ નિવેદનમાં ડો. પટ્ટાભીને ચૂંટવાની ભલામણ કરી છે અને સુભાષભાઈને અપીલ કરી છે કે પ્રમુખની ચૂંટણીના પ્રશ્ન ઉપર કોંગ્રેસીઓમાં ભેદ ન પડાવે. નિવેદન ઉપર સહી મૂકવાની તમારી સંમતિ તારથી આપો.”

ઉપરના તારના જવાબમાં કારોબારી સમિતિના બીજા છ સભ્યોની સંમતિ આવી ગઈ. પણ શરદાભાઈએ વાંધો લીધો. તા. ૨૪મીએ તેમણે સરદારને નીચે મુજબનો તાર કર્યો :

“આજે સવારે તાર મળ્યો. મૌલાના તથા સુભાષનાં નિવેદનો સિલહટ જતાં વાંચ્યાં. મારો મત એવો છે કે મૌલાનાએ ઉમેદવારી પાછી ખેંચી લીધા પછી ડો. પટ્ટાભીને ઊભા કરવા એ ઇચ્છવાનું નથી. આવતું વરસ ૧૯૩૭ના કરતાં બધી દૃષ્ટિએ વધારે કટોકટીનું અને અપવાદરૂપ છે. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે કારોબારી સમિતિના કોઈ સભ્યે સાથીઓ વચ્ચેની હરીફાઈમાં કોઈનો પક્ષ લેવો જોઈએ નહીં. તમે કાઢવા ધારેલું નિવેદન નરમ પક્ષ અને ગરમ પક્ષ વચ્ચેના કબજાને જેને યાજવો જોઈએ, તેને વધારનારું થશે. ડો. પટ્ટાભી આવતી લડતમાં દેશનો વિશ્વાસ મેળવી શકશે નહીં. મહેરબાની કરીને કોંગ્રેસમાં ફૂટ ન પડાવો.”

તે જ દિવસે સરદારે એમને તારથી નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો :

“તમારા તારની કદર કરું છું. કેવળ કર્તવ્યસુધ્ધિ જ નિવેદન બહાર પાડવાની ફરજ પાડે છે. વિરોધ વ્યક્તિનો નથી પણ સિદ્ધાંતનો છે. જે હરીફાઈ અનિવાર્ય જ હોય તે હું આશા રાખું છું કે કશી કડવાશ વિના અને હેતુઓનું આરોપણ કર્યા વિના એ થશે. એના એ પ્રમુખને બીજા વાર ચૂંટવા એ દેશના હિતમાં નુકસાનકારક છે.”

તા. ૨૫મીએ શરદાભાઈએ નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો :

“ગઈ રાત્રે તમારો તાર મળ્યો. આજે સવારનાં પત્રોમાં તમારું અને કારોબારીના છ સભ્યોનું નિવેદન જોયું. આપણી વચ્ચે થયેલા તારવહેવાર છાપાંમાં આપવા માગું છું. આશા રાખું છું કે તમને વાંધો નહીં હોય.”

સરદારે જવાબ આપ્યો કે પ્રગટ કરવાને કશો વાંધો નથી.

સરદાર સાથે કુલ સાત સભ્યોની સહીથી ૨૪-૧-'૩૯ના રોજ બહાર પડેલું છાપાંબોગું નિવેદન નીચે પ્રમાણે હતું :

“સુભાષબાબુનું નિવેદન અમે બહુ કાળજીપૂર્વક વાંચ્યું છે. અમે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી અત્યાર સુધી પ્રમુખની ચૂંટણી સર્વાનુમતે થતી આવી છે. સુભાષબાબુ નવો શિરસ્તો-પાડવા માગે છે. તેમ કરવાનો તેમને પૂરેપૂરો હક છે. પણ તેમણે જે માર્ગ સ્વીકાર્યો છે, તે કેટલે દરજ્જે ડહાપણભરેલો છે તે તો અનુભવે જણાશે. અમને એ વિષે ભારે શંકાઓ છે. કોંગ્રેસના સભ્યોમાં વધારે સંગઠન આવે, વધારે સહિષ્ણુતા આવે અને એકબીજાના અભિપ્રાયો વિષે વધારે આદરની વૃત્તિ સેવાતી થાય ત્યાં સુધી પ્રમુખની ચૂંટણી માટે હરીફાઈ થાય એ અમને ઇષ્ટ લાગતું નથી. સુભાષબાબુના નિવેદન વિષે કાંઈ પણ કહેતાં અમને સંકેત થાય છે. પણ આવતી કોંગ્રેસના પ્રમુખ કોણ થાય એ વિષે અમારા અભિપ્રાય દૃઢ હોઈ અમને લાગે છે કે અમે કાંઈ ન જોડીએ તો અમારી ફરજ અમે ચૂકીએ.

“મૌલાના સાહેબે આ હરીફાઈમાંથી નીકળી જવું યોગ્ય ધાર્યું છે, તે માટે અમને બહુ દુઃખ થાય છે. એમણે નીકળી જવાનો હેતુનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે અમારામાંના કેટલાકની સાથે મસલત કરીને ડો. પટ્ટાભીની એમણે હિમાયત કરી છે. આ નિર્ણય સારી પેઠે મસલત કર્યા પછી લેવાયો છે. બહુ અપવાદરૂપ સંભોગો સિવાય ગઈ કોંગ્રેસના પ્રમુખને ફરી વાર પ્રમુખ ન ચૂંટવાના નિયમને વળગી રહેવું એ અમને બહુ ડહાપણભરેલી નીતિ લાગે છે.

“પોતાના નિવેદનમાં સુભાષબાબુ જણાવે છે કે પોતે સમૂહતંત્રના ભારે વિરોધી છે. કારોબારી સમિતિના બધા જ સભ્યો તેના વિરોધી છે. કોંગ્રેસની નીતિ પણ એવી જ છે. તેમણે વિચારસરણીઓ, નીતિઓ અને કાર્યક્રમોની પણ વાત કરી છે. અમને લાગે છે કે કોંગ્રેસના પ્રમુખની પસંદગીનો વિચાર કરવામાં આ વસ્તુઓ અપ્રસ્તુત છે. કોંગ્રેસની નીતિ અને કાર્યક્રમોનો નિર્ણય તેના દર વરસે ચૂંટાતા પ્રમુખોએ કરવાનો હોતો નથી. જે એમ હોત તો તે બંધારણ પ્રમાણે પ્રમુખના હોદ્દાની મર્યાદા એક વરસની રાખવામાં આવી ન હોત. કોંગ્રેસની નીતિ અને કાર્યક્રમો જ્યારે કોંગ્રેસે પોતે નક્કી કરેલાં નથી હોતાં ત્યારે કારોબારી સમિતિ નક્કી કરે છે. પ્રમુખની સ્થિતિ તો સભાપતિ જેવી હોય છે. આ ઉપરાંત બંધારણીય રાજની માફક પ્રમુખ એ રાષ્ટ્રની એકતા અને સંગઠનનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને તેના પ્રતીકરૂપ હોય છે. તેથી જ એ પદ મોટા માનનું ગણાય છે અને દર વરસે ચૂંટણી કરીને રાષ્ટ્ર પોતાનાં પનોતાં સંતાનોને એ માન આપે છે.

“એ ઉચ્ચ પદના ગૌરવને છાજે એવી રીતે પ્રમુખની ચૂંટણી હંમેશાં સર્વાનુમતે થાય છે. એટલે નીતિ અને કાર્યક્રમના ભેદને કારણે પણ ચૂંટણી વિષે વાદવિવાદ થાય એ ઇચ્છવા જેવું નથી. અમે માનીએ છીએ કે કોંગ્રેસના પ્રમુખપદ માટે ડો. પટ્ટાભી સુયોગ્ય પુરુષ છે. કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિના જૂનામાં

નૂના સભ્યો પૈકીના તેઓ એક છે. એમની જનસેવા લાંબી અને અખંડ છે. એટલે કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓને તેમને ચૂંટી કાઢવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ. તેમના સાથીઓ તરીકે અમે સુભાષબાબુને વીનવીએ છીએ કે તેઓ આ વસ્તુનો ફરી વિચાર કરે અને ડો. પટ્ટાભી સીતારામૈયાની ચૂંટણી સર્વાનુમતે થવા દે.”

આનો જવાબ આપતાં સુભાષબાબુએ જણાવ્યું કે,

“મારે ૨૧મી તારીખે જે નિવેદન બહાર પાડવું પડ્યું હતું તે મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ સાહેબના નિવેદનને કારણે હતું. હવે સરદાર પટેલ અને ખીન્ન નેતાઓએ મને પડકાર આપનારું જે નિવેદન બહાર પાડ્યું છે તેના જવાબરૂપે મારે આ નિવેદન બહાર પાડવું પડે છે. જ્યારે કારોબારી સમિતિના બે સભ્યો પ્રમુખપદ માટે હરીફ હોય ત્યારે બાકીના સભ્યોએ સંગઠિત થઈને કોઈ પણ એકનો પક્ષ લેવો એ ન્યાયી નથી. સરદાર પટેલ અને ખીન્ન નેતાઓએ જે નિવેદન બહાર પાડ્યું છે તે કેવળ વ્યક્તિગત કોંગ્રેસીઓ તરીકે નથી પણ કોંગ્રેસની કારોબારીના સભ્યો તરીકે છે. જ્યારે કારોબારી સમિતિએ આ પ્રશ્નની ચર્ચા બિલકુલ કરી જ નથી ત્યારે તેના અમુક સભ્યોએ આવું નિવેદન બહાર પાડવું એ વાજબી નથી. જે ખરેખર પ્રમુખની ચૂંટણી કરવાની જ હોય તો કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓને સ્વતંત્ર રીતે મત આપવા દેવા જોઈએ, તેમના ઉપર કશું નૈતિક દબાણ લાવવું જોઈએ નહીં. મેં તો ઘણી વાર બે ઉમેદવારોમાંથી કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે એક ઉમેદવારને પસંદ કરીને મત આપેલો છે. છેલ્લાં થોડાં વરસોથી જ પ્રમુખની ચૂંટણી સર્વાનુમતે થતી આવી છે. વળી આને વ્યાપક માન્યતા એવી છે કે આવતા વરસમાં કોંગ્રેસના નરમ પક્ષના માણસો સમૂહતંત્રની યોજના બાબતમાં બ્રિટિશ સરકાર સાથે માંડવાળ કરે એવો સંભવ છે. આ સંનેગોમાં એ બહુ જ જરૂરું છે કે આવતી કોંગ્રેસનો પ્રમુખ એવો હોવો જોઈએ જે પૂરા દિલથી સમૂહતંત્રનો વિરોધી હોય. આવો કોઈ ખીન્ને ઉમેદવાર જડી આવે, દાખલા તરીકે આચાર્ય નરેન્દ્ર દેવ, તો મારે જ પ્રમુખ થવું એવો મને કાંઈ અભરખો નથી.”

ઉપરના નિવેદનના જવાબમાં સરદારે માત્ર પોતાની એકલાની સહીથી નીચેનું નિવેદન બહાર પાડ્યું:

“સુભાષબાબુનું નિવેદન કાંઈક અજબ છે. હકીકત આ પ્રમાણે છે: ૧૯૨૦ પછી લગભગ દર વરસે કારોબારી સમિતિના કેટલાક સભ્યો કોને પ્રમુખ ચૂંટવો એની અવૈધ રીતે ચર્ચા કરે છે. જ્યારે ગાંધીજી કારોબારી સમિતિમાં હતા ત્યારે કોને પ્રમુખ ચૂંટવો એ બાબતમાં નામની ભલામણ કરીને તેઓ પોતે દોરવણી આપતા. પણ કોંગ્રેસમાંથી નીકળી ગયા પછી તેઓ આવું કોઈ નતનું નિવેદન બહાર પાડતા નથી. છતાં સભ્યો વ્યક્તિગત રીતે તેમ જ સામુદાયિક રીતે પસંદગીની બાબતમાં તેમની સલાહ લે છે. આ વરસે પણ મેં ઘણા સભ્યો સાથે આ બાબતમાં સલાહમસલત કરી છે. અમને દરેકને એમ લાગેલું કે આ વખતે પસંદ કરવા લાયક મૌલાનાસાહેબ જ છે. પણ અમે તેમને મનાવી શક્યા નહીં. ખારડોલીમાં કારોબારી સમિતિની બેઠક હતી તે અઠવાડિયામાં ગાંધીજીએ મૌલાનાસાહેબને

આગ્રહ કરીને કહેલું કે તમારે જ આ વખતે પ્રમુખ થવું જોઈએ. પણ તેઓ ન થવાના પોતાના નિશ્ચયને દૃઢતાપૂર્વક વળગી રહ્યા. પરંતુ નન્યુઆરીની ૧૫મી ને રવિવારે તેઓ પરોઢિયે ગાંધીજી પાસે આગ્રહ અને કહ્યું કે તમારું કહ્યું ન માનું એ મારે માટે ભારે સંકોચની વાત છે. એટલે હું પ્રમુખપદ માટેની ચૂંટણીમાં ઊભો રહીશ. અમે નળતા હતા કે કેટલાક આંધ્ર મિત્રોએ ડો. પટ્ટાભીના નામની દરખાસ્ત કરી હતી. સુભાષબાબુના નામની દરખાસ્ત હતી એ પણ અમે નળતા હતા. પણ અમારી ખાતરી હતી કે બંને હરીફાઈમાંથી ખસી જશે અને મૌલાના સાહેબ સર્વાનુમતે ચૂંટાશે.

“ ખારડોલીમાં એક યા બીજે વખતે મૌલાના અબ્દુલ કલામ આગ્રહ, પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ, બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ, શ્રી મૂલાભાઈ દેસાઈ, આચાર્ય કૃપાલાની, મહાત્મા ગાંધી તથા હું, પહેલેથી નક્કી કર્યા પ્રમાણે નહીં પણ અકસ્માત, ભેગા થઈ ગયા અને અવૈધ મસલત કરીને અમે નક્કી કર્યું કે ને મૌલાના પ્રમુખ ન થવાના નિશ્ચયમાં કાયમ જ રહે તે બંધારણ અનુસાર બીજી પસંદગી ડો. પટ્ટાભીની જ રહેતી હતી. કારણ અમારો એ સાફ મત હતો કે સુભાષબાબુને ફરી ચૂંટવા એ બિનજરૂરી છે. અમારા મનમાં તે નરમ વિચારના (રાઈટિસ્ટ) અથવા ઉદામ વિચારના (લેફ્ટિસ્ટ) એવો પ્રશ્ન કદી ઊઠ્યો જ નહોતો.

“ એ યાદ રાખવા જેવું છે કે ગયે વરસે જ્યારે સુભાષબાબુની પસંદગી થઈ ત્યારે આ વખતે જે પદ્ધતિ અપત્યાર કરવામાં કરવામાં આવી છે તે જ પદ્ધતિ બરાબર અપત્યાર કરવામાં આવી હતી. સુભાષબાબુ એ બરાબર નળે છે. તે વખતે બીજા ઉમેદવારોને પોતાનાં નામ ખેંચી લેવાનું સમન્વતાં અમને કશી મુશ્કેલી પડી નહોતી.

“ મૌલાના સાહેબે તે વખતે તે સંમતિ આપી પરંતુ મુંબઈ પહોંચ્યા પછી તેમના દિલમાં વળી પાછો ખળબળાટ નળ્યો અને તેમણે વિચાર્યું કે આ ઉચ્ચ પદનો ખોલે તેઓ ઉઠાવી શકશે નહીં. એટલે તેઓ ગાંધીજી પાસે પાછા ખારડોલી આગ્રહ અને પોતાને મુક્ત કરવા વિનંતી કરી. મૌલાનાને બીજી વાર આગ્રહ કરવાનું ગાંધીજીને દુરસ્ત ન લાગ્યું. પછી શું બન્યું તે તે દેશ નળે છે.

“ મને દુઃખ તે એ બાબતનું થાય છે કે સુભાષબાબુ અમો સહી કરનારાઓ ઉપર તથા કારોબારી સમિતિની બહુમતી ઉપર અમુક હેતુઓનું આરોપણ કરે છે. તેના જવાબમાં હું એટલું જ કહીશ કે ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એકઠાની સમૂહતંત્રની યોજના કોઈને પસંદ હોય અથવા કોઈને તે જોઈતી હોય એવા કોઈ સભ્યને હું નળતો નથી. વસ્તુસ્થિતિ તે એ છે કે કોઈ એક સભ્ય અથવા તે તે વખતે કોંગ્રેસના જે પ્રમુખ હોય તે, આવા મોટા મુદ્દા ઉપર કોઈ પણ બંધનો નિર્ણય કરી શકે નહીં. એ નિર્ણય તે માત્ર કોંગ્રેસ જ કરી શકે. અને જ્યારે કોંગ્રેસની ખેડક ચાલતી ન હોય ત્યારે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ સામુદાયિક રીતે તે વિષે નિર્ણય કરી શકે. કારોબારી સમિતિને પણ કોંગ્રેસની નહર કરેલી નીતિના શબ્દ કે ભાવને છોડીને કશું કરવાની સત્તા નથી.

“ એ વિચાર સાથે પણ હું સહમત નથી કે કોંગ્રેસના પ્રમુખને કોઈ નવી નીતિ અપત્યાર કરવાની સત્તા છે. કારોબારી સમિતિની સંમતિથી જ તે તેમ

કરી શકે. કારોબારી સમિતિએ પ્રમુખના વિરોધ છતાં પોતાનો કક્કો ખરો કર્યાના અનેક દાખલા છે. ને તે પ્રમુખો પ્રત્યે ન્યાયની ખાતર મારે કહેવું નેઈએ કે એવે વખતે એમણે કારોબારી સમિતિના નિર્ણયને માન આપ્યું છે.

“બધા સાથીઓ અત્યારે બારડોલીમાં નથી અને પૂરતો સમય પણ નથી એટલે બીજા સાથીઓ સાથે મસલત કર્યા વિના મેં એકલાએ જ સુભાષબાબુના નિવેદનનો જવાબ આપવાની છૂટ લીધી છે. બીજા સાથીઓને પોતપોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવાનો અધિકાર છે.

“મારે માટે અને જેમની સાથે આ પ્રશ્ન વિષે હું ચર્ચા કરી શક્યો છું તેમને માટે આ મુદ્દો અમુક વ્યક્તિ કે અમુક સિદ્ધાંતનો નથી, નરમ વિચારના કે ગરમ વિચારનાનો પણ નથી. આમાં એકમાત્ર વિચાર એ કરવાનો છે કે દેશનું વધારેમાં વધારે હિત શેમાં સમાયેલું છે? અમે નિવેદન કાઢનારાઓને મારે મને તો પ્રતિનિધિઓને દોરવળી આપવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે. રાજ મને પ્રતિનિધિઓ તરફથી માર્ગદર્શન માટે કાગળો અને તારો મળ્યાં જ કરે છે. મને લાગે છે, બીજા મારા સાથીઓને એવા કાગળો અને તારો મળતા જ હશે. આ સંનેગોમાં અધિકાર એ કર્તવ્ય બની નય છે. વળી માર્ગદર્શન કરાવી દીધા પછી પ્રતિનિધિઓને પોતાના મતનો ઉપયોગ પોતાને ઠીક લાગે તે પ્રમાણે કરવાની છૂટ તો છે જ.”

ડૉ. પટ્ટાબી સીતારામૈયાએ પણ તે જ દિવસે એક નિવેદન બહાર પાડ્યું. પોતે કેવા સંનેગોમાં પ્રમુખપદની ઉમેદવારી કરે છે તે જણાવીને તેમણે કહ્યું કે,

“હવે આજનો જે સળગતો પ્રશ્ન છે એ બાબતમાં મારી રિથિતિની હું ચોખવટ કરીશ. હું ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોનો ચુસ્ત ભક્ત છું, એ તો દેશમાં ઘણા લોકો હવે ઠીક ઠીક નહોતે છે. એ વિષય ઉપર તેમ જ આજના રાજદ્વારી પ્રશ્નો ઉપર હું ઘણી વાર બોલ્યો છું અને મેં પુષ્કળ લખ્યું છે. ૧૯૩૫ના ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટમાં સમૂહતંત્રની જે યોજના આપેલી છે તેમાં રહેલા ભયો ઉઘાડા પાડવામાં દેશમાં બીજા કોઈના નેટલું કાર્ય મેં પણ કરેલું છે. કોંગ્રેસની લખનોની અને હરિપુરાની બેઠકના ગાળામાં મને તેમ કરવાની વધારે છૂટ હતી અને મેં તેનો ઉપયોગ આપણા ઉપર જે બંધારણ લાદવામાં આવ્યું છે, તેનાં ફર્યાદિયાં ઉઠાડી દેવામાં પૂરેપૂરો કર્યો છે. હરિપુરાની બેઠક પછી કારોબારીનો સભ્ય હોઈ મારી નત ઉપર મારે અમુક અંકુશ રાખવો પડ્યો છે. મારા જણવા ને માનવા પ્રમાણે કારોબારી સમિતિમાં કોઈ પણ સભ્યે સમૂહતંત્રના પ્રશ્ન પર ઊંચિશ સરકાર સાથે માંડવાળ કરવાનો વિચાર સરખો કર્યો નથી. મેં પોતે તાજેતરમાં જ અસંદિગ્ધ રીતે સ્પષ્ટ કયું છે કે વાઈસરોયનું નિવેદન એ કોંગ્રેસનાં દ્વાર હળવેથી ઠેલવાના પ્રયત્નરૂપે હતું. પણ કોંગ્રેસના પ્રમુખે કોંગ્રેસ તરફથી તેનો બરાબર જવાબ આપેલો છે.

*

*

*

“એક વાતનો મારે ખુલાસો કરવાનો રહે છે. સુભાષબાબુની તરફેણમાં હું મારું નામ કેમ પાછું ખેંચી લેતો નથી? એટલા માટે કે આદરપાત્ર સાથીઓની

ઇચ્છાનો મારા મનમાં વિરોધ નથી. સાથીઓના અભિપ્રાય સાથે હું મળતો થતો ન હોત તો હું જરૂર મારું નામ પાછું ખેંચી લેત. અમે એમ માનીએ છીએ કે એના એ માણસને લાગલાગટ બીજા વાર, ખાસ અપવાદરૂપ સંલેગો સિવાય પ્રમુખ ચૂંટવો જોઈએ નહીં. પ્રસ્તુત દાખલામાં એવા અપવાદરૂપ સંલેગો હસ્તી ધરાવતા નથી.”

સરદારના અને ડો. પટ્ટાભીનાં નિવેદનોના જવાબમાં સુભાષબાબુએ તા. ૨૬મીએ વળી પાછું એક નિવેદન બહાર પાડ્યું, તેમાં જણાવ્યું કે,

“મને લાગે છે વળગે છે ત્યાં સુધી તો મેં જાહેર ક્યું” છે કે ખરો મુદ્દો સમૂહતંત્રનો જ છે. કોઈ સાચા સમૂહતંત્ર વિરોધીને પ્રમુખ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો તેની તરફેણમાં ખસી જવાને હું બહુ રાજી છું. મારી આ દરખાસ્ત મેં જાહેર કરી છે અને ચૂંટણીના દિવસ સુધી તે ખુલ્લી જ છે.”

પં. જવાહરલાલ નેહરુ જેઓ આ ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યારે આરામ માટે અલમોડા ગયા હતા, તેમણે તા. ૨૬મીએ ત્યાંથી એક નિવેદન બહાર પાડ્યું. તેમાંથી મહત્વના બે ફકરા નીચે આપ્યા છે :

“પ્રમુખની ચૂંટણી બાબતમાં બે જુદા જુદા કાર્યક્રમો વચ્ચે કયાં વિરોધ છે? હિંદુસ્તાનમાં બહુ મહત્વના પ્રશ્નો ધણા છે. પણ આ બાબતમાં સમૂહતંત્રનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે એટલે હું માની લઉં છું કે પ્રમુખની ચૂંટણી પરત્વે બીજા કશો મતભેદ નથી. ત્યારે શું સમૂહતંત્ર વિષે કોઈ નતનો વિરોધ છે ખરો? હોય એમ હું તો જાણતો નથી. કારણ એ બાબતમાં કોંગ્રેસનું વલણ ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ છે. હું જ્યારે ઇંગ્લંડમાં હતો ત્યારે અસહિય બાપામાં મેં આ વલણ જાહેર ક્યું હતું. તેમાં હું કેવળ મારો પોતાનો અભિપ્રાય નહોતો દર્શાવતો પણ આખી કારોબારી સમિતિનો અભિપ્રાય જાહેર કરતો હતો. ત્યાં હું જે કંઈ કરતો અને કહેતો એનો સંપૂર્ણ હેતુ હું રાષ્ટ્રપતિને અને કારોબારી સમિતિને મોકલી આપતો. તેમની સૂચનાઓ પણ માગતો. તેના જવાબમાં મને એમ કહેવામાં આવેલું કે સમૂહતંત્રની બાબતમાં હું જે વલણ દર્શાવું છું તે આખી કારોબારી સમિતિને અને ગાંધીજીને પસંદ છે. ત્યાર પછી તો પરિસ્થિતિને કારણે કોંગ્રેસનું વલણ વધારે કડક બન્યું છે. આજે કોઈ કોંગ્રેસી સમૂહતંત્રની બાબતમાં માંડવાળ કરવાનો વિચાર કરે એ ન કલ્પી શકાય એવું છે.

*

*

*

“કસોટીના વખતમાં કોંગ્રેસના પ્રમુખ થવું એટલે શું એનો મને ઠીક ઠીક અનુભવ છે. કેટલીયે વાર રાજીનામું આપવાની અણી ઉપર હું આવી ગયો છું. કારણ મને લાગતું કે એ હોદ્દો ધારણ કર્યા વિના આપણા ધ્યેયની અને કોંગ્રેસની હું વધારે સારી સેવા કરી શકું. આ વરસે કેટલાક સાથીઓએ તો પ્રમુખપદ માટે ઉમેદવારી કરવાનો મને આગ્રહ પણ કર્યો હતો. પણ મેં ધસીને ના પાડી. તેનાં કારણોની અહીં ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. એ અને બીજાં કારણોસર પણ મારો તો સાદું અભિપ્રાય છે કે સુભાષબાબુએ પ્રમુખપદ માટે બહા રહેવું જોઈએ નહીં. મને તો લાગે છે આ વખતે એ હોદ્દો ધારણ કરવાથી મારી

માફક તેમની પણ અસરકારક કામ કરવાની શક્તિ ઓછી થશે. મેં સુભાષ-
બાબુને એ પ્રમાણે કહ્યું છે પણ ખરું.”

ગાંધીજીએ પણ સુભાષબાબુને તાર કરીને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવેલો કે આ વરસે તેમણે પ્રમુખપદ માટે હરીશર્ષ કરવી એ ઉચિત નથી. છતાં સુભાષબાબુ મક્કમ રહ્યા. તા. ૨૯મીએ ચૂંટણી થઈ. એમાં ડો. પટ્ટાભી કરતાં સુભાષબાબુને ૯૫ મત વધારે મળ્યા. ચૂંટણીનું પરિણામ બહાર પડ્યું એટલે ગાંધીજીએ આ ચૂંટણીને પોતાની અંગત હાર માની અને તા. ૩૧-૧-૩૯ ના રોજ ‘હરિજનબંધુ’માં ‘મારી હાર’ નામનો નીચે મુજબનો લેખ લખ્યો :

“ શ્રી સુભાષબાબુએ તેમના હરીફ ડો. પટ્ટાભી સીતારામૈયા સામે સંગીન જીત મેળવી છે. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે સુભાષબાબુ ખીજે વરસે પણ ફરી વાર કોંગ્રેસના પ્રમુખ નિમાય તેની હું મૂળથી જ વિરુદ્ધ હતો. આ ચૂંટણીને અંગે સુભાષબાબુએ જે નિવેદનો કાઢ્યાં છે તેમાં રત્ન કરેલી ખીનાઓ તેમ જ દલીલો જોડે હું મળતો નથી થતો. મને લાગે છે કે પોતાના સાથીઓ સામે તેમણે કરેલા આક્ષેપો ગેરવાજબી અને અણજાજતા છે.

“ આમ છતાં સુભાષબાબુની જીતથી હું ખુશ થયો છું. જ્યારે મૌલાના સાહેબે પ્રમુખપદની ઉમેદવારી પાછી ખેંચી લીધી ત્યારે ડો. પટ્ટાભીને તેમની ઉમેદવારી પાછી ન ખેંચી લેવાનું સમન્વયવામાં હું નિમિત્ત બન્યો હતો. તેથી આ હાર ડો. પટ્ટાભીની છે, તે કરતાં વધારે મારી છે. હું જે ચોક્કસ સિદ્ધાંતો અને નીતિનો પ્રતિનિધિ ન હોઉં તો હું કંઈ જ નથી. એટલે આ ચૂંટણીથી મને એ સ્પષ્ટ થયું છે કે જે સિદ્ધાંતો અને નીતિનો હું હિમાયતી છું તે કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓને માન્ય નથી. આ હારથી હું રાચું છું, કારણ આથી જે સલાહ છેલ્લી દિલ્હી ખાતેની કોંગ્રેસ વેળાએ સભાત્યાગ કરી જનાર લઘુમતીને મેં આપી હતી તેનો અમલ જાતે કરી બતાવવાની મને તક મળે છે. સુભાષબાબુ પણ પોતે જેને નરમ પક્ષ કહે છે તે પક્ષના સાથીઓની દયા ઉપર નક્કીને પ્રમુખ થવાને બદલે રસાકસીલરી ચૂંટણીમાં ચૂંટાઈને પ્રમુખ બન્યા છે એટલે હવે તેઓ પોતાને મનપસંદ અને પોતાના વિચારવાળી કારોબારી સમિતિ પસંદ કરી શકશે અને પોતાનો કાર્યક્રમ બિન રોકટોક અમલમાં મૂકી શકશે.

“ એક વાત તો બહુમતી તેમ જ લઘુમતી બેઠને માન્ય છે અને તે કોંગ્રેસના તંત્રમાં પેહેલો અંદરનો સડો સાફ કરવાની છે. ‘હરિજન’માંનાં મારાં લખાણોએ બતાવી આપ્યું છે કે કોંગ્રેસના તંત્રમાં જે સડો પેડો છે અને જે એને નેશબેર કોરી રહ્યો છે તે એ છે કે આજે એનાં દક્ષિણ ઉપર પાર વિનાના ખોટા સભ્યો દાખલ થયેલા છે. છેલ્લા કેટલાક મહિનાઓ થયાં આ દક્ષિણને સાફ કરીને નવેસર તૈયાર કરાવવા હું સૂચવી રહ્યો છું. એ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો મને શંકા નથી કે એવા ખોટા નોંધાયેલા સભ્યોના મતને જેરે આવેલા કેટલાયે પ્રતિનિધિઓ આતલ થાય.

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

“લઘુમતીવાળાઓએ નાસીપાસ થવાનું કાંઈ કારણ નથી. જે તેઓ કોંગ્રેસના ચાલુ કાર્યક્રમમાં પાકી આસ્થા ધરાવનારા હશે તો તેઓ જેશે કે એ કાર્યક્રમ ચલાવી શકાય એમ છે, પછી ભલે તેઓ બહુમતીમાં હોય કે લઘુમતીમાં હોય, કોંગ્રેસની અંદર હોય કે કોંગ્રેસની બહાર હોય.

“એક જ કાર્યક્રમ ઉપર આ ફેરફારોની અસર કદાચ થાય, અને તે ધારાસભાઓ મારફતનો કાર્યક્રમ. હાલના પ્રધાને । અત્યાર લગીની બહુમતીવાળાઓએ પસંદ કરેલા છે. હાલની ધારાસભાઓનો કાર્યક્રમ પણ એમનો થયેલો છે. પણ ધારાસભાઓનો કાર્યક્રમ આખરે તો કોંગ્રેસના કાર્યક્રમમાં ગૌણ વસ્તુ છે.

“અને સુભાષબાબુ પણ દેશના કાંઈ શત્રુ નથી. દેશને ખાતર એમણે કંઈ સહન કર્યાં છે. એમની માન્યતા મુજબ એમની નીતિ અને કાર્યક્રમ બહુ આગળ-પડતા અને હિંમતવાળા છે. લઘુમતીવાળા એમને સંપૂર્ણ વિજય ઇચ્છે. જે એમનાથી એમની દોષ્ટ ન દોડી શકાય તો કોંગ્રેસમાંથી બહાર નીકળે. દોડી શકે તો તેઓ બહુમતીને જેર આપે.

“કોઈ પણ હાલતમાં લઘુમતીવાળા વિઘ્નનીતિ તો અખત્યાર ન જ કરે. જ્યાં તેઓ સાથ ન આપી શકે ત્યાં તેઓ અળગા રહે. બધા કોંગ્રેસીઓ સમજી લે કે જેઓ કોંગ્રેસ પ્રત્યે નિષ્ઠાવાળા હોવા છતાં સમજપૂર્વક તેની બહાર રહે છે, તેઓ તેના સહુથી વધારે સાચા પ્રતિનિધિ છે. તેથી જેમને કોંગ્રેસની અંદર રહેવું અરુચિકર લાગે તેઓ બહાર નીકળે, કડવાશથી નહીં પણ કોંગ્રેસની વધુ સંગીત સેવા બલવવાના નિશ્ચિત હેતુથી.”

ગાંધીજીના આ નિવેદનથી લોકોમાં, ખાસ કરીને કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓમાં, ખળભળાટ પેદા થયો. જેમણે સુભાષબાબુને માટે મત આપ્યો હતો તેઓ પણ વિમાસણમાં પડ્યા. ઘણાને લાગ્યું કે ગાંધીજીએ પોતાનો અભિપ્રાય ચૂંટણી પહેલાં કેમ ન જણાવ્યો ? ગાંધીજીનું કહેવું એમ હતું કે સરદાર અને બીજાં જ સભ્યોના નિવેદનમાં મારું વલણ સૂચવનારાં એક બે વાક્યો તો હતાં જ. અને પ્રતિનિધિઓ જે મારી નીતિને ટેકા આપવા માગતા હોત તો એટલું સૂચન તેમને માટે બસ હતું. છતાં ગાંધીજીના નિવેદનની એટલી અસર તો થઈ કે, જેકે સુભાષબાબુ પ્રતિનિધિઓની બહુમતીથી ચૂંટાયા હતાં, કોંગ્રેસની મહાસમિતિમાં અથવા કોંગ્રેસની ખુલ્લી બેઠકમાં તેમને બહુમતી મળશે કે કેમ એ શંકાસ્પદ બની ગયું.

કોંગ્રેસમાં ઘણાં વરસોથી એવો રિવાજ ચાલતો આવેલો હતો કે કોંગ્રેસના અધિવેશન પહેલાં કારોબારી સમિતિ મળીને વિષયવિચારણી સમિતિ આગળ રજૂ કરવાના હરાવોના ખરડા તૈયાર કરી રાખે છે. પણ આ કારોબારી સમિતિના મોટા ભાગના સભ્યો સુભાષબાબુના વિચારો સાથે મળતા નહોતા થતા, એટલે એમણે વિચાર્યું કે સુભાષબાબુ પોતાને અનુકૂળ વિચારવાળા લોકો જેડે મળીને હરાવો ઘડે એ યોગ્ય છે, કેમ કે કોંગ્રેસનો ભાર એમને

સ. ૨-૨૮

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

ઉપાડવાનો છે. તા. ૯-૨-'૩૯ના રોજ કારોબારી સમિતિની બેઠક વર્ધા મુકામે મળી. સુભાષઆણુને તાવ આવતો હોવાથી એ બેઠકમાં તેઓ હાજરી આપી શક્યા નહીં. કારોબારી સમિતિના ૧૫ સભ્યોમાંથી ૧૩ સભ્યોએ એ બેઠકમાં જ પોતાનાં રાજનામાં આપી દીધાં. સુભાષઆણુએ તા. ૨૬-૨-'૩૯ના કાગળથી એ સ્વીકારી લીધાં.

પ્રમુખની ચૂંટણી પહેલાં અને પછીથી પણ, એ વિષે વર્તમાનપત્રોમાં જે ચર્ચા ચાલી તેથી કોંગ્રેસીઓમાં તીવ્ર મતભેદો પડ્યા. નેતાઓમાં પણ એકબીજા પ્રત્યે અણુવિશ્વાસનું વાતાવરણ ઊભું થયું. એવી દુઃખદ પરિસ્થિતિમાં ત્રિપુરી કોંગ્રેસનું અધિવેશન ભરાયું. કમનસીબે તે વખતે જ સુભાષઆણુ ખીમાર પડી ગયા હતા. તેઓ ત્રિપુરી પહોંચ્યા ત્યારે પથારીવશ હતા. તેમના સ્વાગત માટે આખા પ્રાંતમાંથી હાથીઓ ભેગા કરી, આ આવનમું અધિવેશન હતું માટે, આવન હાથી જેડેલા રથમાં તેમને બેસાડી તેમનું સરઘસ કાઢવાનું હતું. પણ સુભાષઆણુની સ્થિતિ રથમાં બેસી શકે અને સરઘસમાં ફરી શકે એવી નહોતી. એટલે રથમાં તેમની છબ્બી મૂકીને તેમનું સરઘસ કાઢવામાં આવ્યું. કારોબારી સમિતિએ રાજનામાં આપી દીધાં હતાં એટલે એને તો મળવાપાણું હતું જ નહીં. મહાસમિતિ અને વિષયવિચારિણી સમિતિની બેઠકો થઈ. તેમાં વાદવિવાદવાળા ઠરાવો બે હતા. એક પ્રમુખ તરફનો સરકારને સવિનય ભંગની નોટિસ આપવાનો, અને બીજો જૂની કારોબારી સમિતિના બહુમતી સભ્યોનો. બીજો ઠરાવ પં. ગોવિંદ વલ્લભ પંતે રજૂ કર્યો અને વિષયવિચારિણી સમિતિએ મોટી બહુમતીથી એ પસાર કર્યો.

બીજો દિવસે કોંગ્રેસનું ખુલ્લું અધિવેશન થયું. પણ સુભાષઆણુ ખીમારને કારણે તેમાં હાજરી આપી શક્યા નહીં. મૌલાના અણુલ કલામ આઝાદને કામચલાઉ પ્રમુખ નીમવામાં આવ્યા. સુભાષઆણુનું પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યું. ઠરાવોની આખતમાં કેટલાક જણે એવી દરખાસ્ત કરી કે પ્રમુખ ગેરહાજર છે માટે ઠરાવો રજૂ કરવાનું માંડી વાળવામાં આવે. પણ આવડા મોટા અધિવેશનને મુલતવી રાખવાનું મૌલાના સાહેબને યોગ્ય ન લાગ્યું. એટલે તેમણે નિર્ણય આપ્યો કે ઠરાવો ભલે રજૂ કરવામાં આવે, પણ એના ઉપર વધારે વાદવિવાદ કરવાનું તથા મત લેવાનું બીજો દિવસે જ્યારે પ્રમુખ આવે ત્યારે કરવામાં આવે. આ વાત કેટલાકને ગમી નહીં અને તેમણે ઘોંઘાટ કરવા માંડ્યો. ઘોંઘાટ કરનારાઓને કે થોડા હતા પણ તેમણે ધમાલ બહુ મચાવી. જવાહરલાલજી તે વખતે મંચ ઉપર ઊભા હતા તેમણે લોકોને શાંત કરવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો. બીજા લોકો શાંત થઈ ગયા એટલે હજારોની મેદની વચ્ચે આ ઘોંઘાટ કરનારાઓ જુદા પડી

ગયા અને મુઠ્ઠીભર દેખાવા લાગ્યા. મંચ પાસે પહોંચીને તેઓએ થોડી વાર લગી તો ખૂમો પાડી. પણ જવાહરલાલજી દટ રહ્યા એટલે પેલા લોકો થાક્યા. ત્યાર બાદ સભાનું કામકાજ રીતસર ચાલ્યું. અને ઠરાવો રજૂ થયા એના ઉપર ચર્ચા કરવાનું તથા મત લેવાનું બીજા દિવસ ઉપર રાખ્યું.

બીજે દિવસે ખુલ્લા મંડપમાં અધિવેશન ન ભરતાં વિષયવિચારણી સમિતિના તંબૂમાં અધિવેશન ભરવામાં આવ્યું અને તેમાં પ્રતિનિધિઓ સિવાય બીજા કોઈને દાખલ ન કરવામાં આવ્યા. મત લેવાતાં પ્રમુખને અલગમતો ઠરાવ જે નીચે પ્રમાણે હતો તે પસાર કરવામાં આવ્યો અને પ્રમુખનો ઠરાવ નામંજૂર થયો. પસાર થયેલો ઠરાવ નીચે પ્રમાણે છે :

“ પ્રમુખની ચૂંટણીના સંબંધમાં ભારે વાદવિવાદ જાગવાને પરિણામે કોંગ્રેસમાં અને દેશમાં વિવિધ પ્રકારની ગેરસમજને ઊભી થવા પામી છે. તેથી કોંગ્રેસના આ અધિવેશને પોતાની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરવાની અને કોંગ્રેસની સર્વ-સામાન્ય નીતિ જાહેર કરવાની જરૂર છે.

“ કોંગ્રેસનું આ અધિવેશન જાહેર કરે છે કે મહાત્મા ગાંધીના માર્ગદર્શન નીચે છેલ્લાં કેટલાંક વરસથી કોંગ્રેસની મૂળભૂત નીતિ પ્રમાણે તેનો જે કાર્યક્રમ ચાલે છે તેને કોંગ્રેસ દૃઢતાપૂર્વક વળગી રહે છે. એનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે કોંગ્રેસની ચાલુ નીતિમાં કશો ફેરફાર કરવાની જરૂર નથી અને ભવિષ્યમાં કોંગ્રેસનો કાર્યક્રમ એ નીતિ પ્રમાણે જ ચાલવો જોઈએ. ગયે વરસે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ કરેલા કામ વિષે આ કોંગ્રેસ પોતાનો વિશ્વાસ જાહેર કરે છે અને તેના સભ્યો પ્રત્યે જે આશ્ચર્યો કરવામાં આવ્યા છે તેને નાપસંદ કરે છે.

“ આવતે વરસે કંટાળાકારી સ્થિતિ ઊભી થવાને સંભવ છે. તે વખતે મહાત્મા ગાંધી જ કોંગ્રેસને અને દેશને વિજયને માર્ગે દોરી શકે એમ છે. તે જોતાં આ કોંગ્રેસ એ વસ્તુ અનિવાર્ય માને છે કે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ મહાત્માજીનો પૂર્ણ વિશ્વાસ ધરાવે એવી હોવી જોઈએ, તેથી પ્રમુખને વિનંતી કરે છે કે મહાત્માજીની ઇચ્છાઓ ધ્યાનમાં લઈને તેમણે કારોબારી સમિતિની નિમણૂક કરવી.”

ત્યાર પછી જેના ઉપર મતભેદો નહોતા એવા કેટલાક ઠરાવો પસાર કરીને કોંગ્રેસનું અધિવેશન પૂરું થયું. સુભાષચાંદ્રજીએ પોતાની માંદગીને લીધે તેમ જ ઉપર આપેલા ઠરાવને કારણે નવી કારોબારી સમિતિ ન બની. પણ એમના મનમાં ખાસ કરીને સરદાર પ્રત્યે ભારે શ્રદ્ધા અને કડવાશ રહી ગઈ. તા. ૨૧મી માર્ચે એમના ભાઈ શરદચાંદ્રજીએ ગાંધીજીને જે કાગળ લખ્યો તે ઉપરથી આ વસ્તુ જણાઈ આવે છે. એ કાગળમાંથી થોડાક ફકરા નીચે આપ્યા છે :

“ ત્રિપુરીમાં હું એક અઠવાડિયું હતો તે દરમિયાન મેં જે જોયું અને સાંભળ્યું તેથી મારી આંખો ઊઘડી ગઈ છે. લોકો જે વ્યક્તિઓને આપના માનીતા શિષ્યો અને પ્રતિનિધિઓ માને છે તેમણે ત્યાં જે સત્ય અને અહિંસાનું

પ્રદર્શન કર્યું તેની, આપના જ શબ્દો વાપરું તો, ગંધ હજી મારા નાકમાંથી જતી નથી. તેમણે રાષ્ટ્રપતિ અને એમના વિચારના માણસો સામે જે પ્રચાર ત્યાં ચલાવ્યો તે એકદમ હલકટ અને દ્વેષ તથા ઝેરથી ભરેલો હતો. તેમાં સત્ય અને અહિંસાનો તો છાંટો પણ નહોતો. . . . જેઓ આપના સિદ્ધાંતોની વાતો કરે છે તેઓએ ત્રિપુરીમાં રાષ્ટ્રપતિના માર્ગમાં અડચણો નાખવા સિવાય બીજું કશું કર્યું નથી. પોતાનો હેતુ સાધવા માટે તેમની માંદગીનો તેમણે પૂરેપૂરો અને હલકટમાં હલકટ ઉપયોગ કર્યો છે. નૂતની કારોબારી સમિતિના કેટલાક સભ્યો તો એટલે સુધી અવિરત અને ઝેરી પ્રચાર કરતાં ચૂક્યા નથી કે રાષ્ટ્રપતિની માંદગી તો કેવળ ઢાંગ છે, એ તો રાજદ્વારી માંદગી છે. . . . તમારા આ પ્રતિનિધિઓને, તમારા નામનો, લાગવગનો અને પ્રતિષ્ઠાનો ટેકો મેળવીને, કોંગ્રેસનું તંત્ર ચલાવવા દેવામાં આવશે તો તમારી જિંદગી પર્યાંત જ તેઓ તે ચલાવી શકવાના છે. તમે નહીં હો ત્યારે લોકો એમને ક્યાંય ફેંકી દેશે. પ્રમુખની ચૂંટણી થયા બાદ ચૂંટણીના પરિણામને તમારા બહાર નિવેદનમાં પોતાની હાર તરીકે તમે વર્ણવ્યું છે. મને કહેવા દો કે એ વર્ણન તદ્દન ખોટું છે. કારણ તમારી તરફેણમાં અથવા વિરુદ્ધ પોતાનો મત આપવાને પ્રતિનિધિઓને કહેવામાં આવ્યું જ નહોતું. હા, કોંગ્રેસના મુખ્ય કરતાકારવતાઓ, જેના મુખ્ય સિતારા તરીકે સરદાર પટેલ ચમકી રહ્યા છે, તેમની એ હાર હતી ખરી. . . . દેશનું એ કમનસીબ છે કે તમારી તબિયત નરમ પડવા માંડી ત્યારથી તમે ઘણી બાબતોમાં બંધે માહિતી મેળવી શકતા નથી અને જે મંડળ તમારી આસપાસ વીંટળાયેલું રહે છે અને જે તમારા કાનફેફસિયાં કર્યાં કરે છે તેના ઉપર અનુભવતાં પણ વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં તમારે આધાર રાખવો પડે છે. . . . ત્રિપુરીમાં કોંગ્રેસના પ્રધાનોએ ખુલ્લુંખુલ્લી રીતે પોતાની લાગવગ-નૈતિક તેમ જ ભૌતિક-એક પક્ષની તરફેણમાં વાપરી છે. ત્યાં જે છેવટનું પરિણામ આવ્યું છે તેનું સૌથી મોટું કારણ આ વસ્તુ જ છે. જે કોંગ્રેસના ઉપર પ્રધાનોનું વર્ચસ રહેશે તો તેનો નતીલો એ આવવાનો છે કે કોંગ્રેસ એક નવા સ્થાપિત હિતનો અવાજ કાઠનારી બની જશે અને તેની નીતિઓ અને કાર્યક્રમો ધડવામાં કરી સ્વતંત્રતા કે લોકશાહીપણું રહેશે નહીં.”

ગાંધીજીના કહેવાથી સરદારે આ કાગળનો ટૂંકો જવાબ લખી આપ્યો. તેમાંથી કેટલાક મહત્વના ફકરા નીચે આપ્યા છે :

“શરદબાણનો કાગળ વાંચી મને બહુ આશ્ચર્ય ને દુઃખ થયું છે. આવા કોઠાયુક્ત અને ગાળથી ભરેલા કાગળનો શો જવાબ આપી શકાય ? કારોબારી સમિતિના નૂતના સભ્યો ઉપર તેમણે એવો આક્ષેપ મૂક્યો છે કે તેમણે રાષ્ટ્રપતિની સામે દ્વેષયુક્ત અને ઝેરી પ્રચાર ચલાવ્યો. અમારામાંથી કોઈએ તેમની સામે આવો પ્રચાર ચલાવ્યો જ નથી. એટલે અમારે તેનો ઇન્કાર કરવા ઉપરાંત બીજું કશું કહેવાનું રહેતું નથી. . . . રાષ્ટ્રપતિ જ્યારે ત્રિપુરી આવ્યા ત્યારે તેમની તબિયતની હાલત અમારામાંના કેટલાકે નજરે નેઈ છે. એટલે તેમની બીમારી એ ઢાંગ છે એવો પ્રચાર અમે કર્યો એમ કહેવું એ તદ્દન પાયા વિનાનું છે. આવી વાતોને તેમણે કેમ વન્દે આપ્યું તેની જ મને નવાઈ લાગે છે. કોંગ્રેસના

અધિવેશનને ખીલે દિવસે શરદ્યાયુએ પોતે રાજકુમારી અમૃતકોરને કહેલું કે સુભાષ્યાયુની તબિયત જોતાં ખીલ બધા નેતાઓ તો મુખ્ય ઠરાવ મુલતવી રાખવાની તરફેણમાં હતા. પણ એકલો મારો જ તેમની સામે વાંધો હતો. મારું એ વલણ દ્વેષભરેલું હતું. પણ મેં રાજકુમારીને ખાતરી કરી આપી કે આ વસ્તુ તદ્દન ખોટી છે. ખરી વસ્તુસ્થિતિ શી હતી તે તેમને નજરે જોવા પણ મળી, ત્યારે તેઓ શરદ્યાયુને મળ્યાં અને તેમને જણાવ્યું કે મારે વિષે તેમના ઉપર પડેલી છાપ તદ્દન ખોટી હતી. પછી શરદ્યાયુ મને મળ્યા ત્યારે તેમણે મને કહ્યું કે મને ખોટી માહિતી મળી હતી અને મેં તમને અન્યાય કર્યો તે માટે હું દિલગીર છું. . . . પ્રધાનો ઉપરનો તેમનો આક્ષેપ ગંભીર છે. તેની તો બરાબર તપાસ થવી જોઈએ. પ્રધાનોએ પોતાના હોદ્દાની લાગવગ એક પક્ષે વાપરી એમ તેઓ કહે છે તેનો અર્થ હું સમજી શકતો નથી. તેમના ચારિત્ર્ય ઉપરનો આવો આક્ષેપ એમ ને એમ રહેવા દેવો જોઈએ નહીં. મેં તો આવો આક્ષેપ શરદ્યાયુના કાગળમાંથી પહેલી વાર જ નહોતો. હું માની લઉં છું કે એ આક્ષેપ પુરવાર કરવાને એમની પાસે પૂરતી સાબિતીઓ હશે.”

જવાહરલાલજીએ પણ શરદ્યાયુને લાંબો જવાબ આપ્યો. ત્યાર પછી કારોબારી સમિતિની નિમણૂક આપત તથા કોંગ્રેસના કાર્યક્રમ આપત ગાંધીજી અને સુભાષ્યાયુની વચ્ચે લાંબો પત્રવહીવાર તથા તારવહીવાર ચાલ્યો. તા. ૩૧મી માર્ચે સુભાષ્યાયુને કાગળ લખીને ગાંધીજીએ પોતાનો છેવટનો અભિપ્રાય જણાવી દીધો. તેમાં લખ્યું કે :

“પં. ગોવિંદ વલ્લભ પંતના ઠરાવને તમે નિયમ બહારનો ગણો છો અને તેમાંના કારોબારી સમિતિની નિમણૂક બાબતના ભાગને તદ્દન ગેરબંધારણીય અને ગેરકાયદે ગણો છો એટલે તમારો માર્ગ તદ્દન સાફ છે. કમિટીની તમારી પસંદગીમાં કોઈની કશી દખલ હોવી જોઈએ નહીં.”

“ગયા ફેબ્રુઆરી માસમાં આપણે મળ્યા ત્યાર પછી મારો એ અભિપ્રાય દઢ થયો છે કે જ્યાં સિદ્ધાંતોની બાબતમાં મતભેદ હોય ત્યાં મિત્ર કમિટી નીમવાથી નુકસાન છે. કોંગ્રેસની મહાસમિતિમાં બહુમતી તમારી નીતિને ટેકો આપનારી છે એ ગૃહીત કરી લઈએ તો તમારી નીતિ સાથે જોડો સંમત હોય તેવાઓની જ કારોબારી સમિતિ તમારે નીમવી જોઈએ.”

“ફેબ્રુઆરીમાં આપણે સેવાગ્રામમાં મળ્યા ત્યારે મેં જે વિચારો દર્શાવ્યા તેને આજે પણ હું વળગી રહું છું. તમારી જાત ઉપર દમન કરવામાં ભાગીદાર થવાનો ગુનો હું કદી કરું નહીં. તમે સ્વેચ્છાએ શૂન્યવત્ બનવાનું પસંદ કરો એ જુદી વાત છે. પણ જે વિચારમાં દેશનું ઉત્તમ હિત રહેલું છે એમ દૃઢતાપૂર્વક તમે માનતા હો એ વિચારને તમે જતા કરવા તૈયાર થાઓ તેને હું આત્મદમન કહું છું. તમારે જે પ્રમુખ તરીકે કામ કરવું જ હોય તો તમને પૂરેપૂરી મોકળાશ હોવી જોઈએ. દેશની પરિસ્થિતિ જોતાં વચલા માર્ગને માટે અવકાશ નથી.”

“ગાંધીવાદીઓ (એ ખોટા શબ્દનો પ્રયોગ કરું તો) તમારા માર્ગમાં અંતરાય નાખશે નહીં. જ્યાં તેમનાથી બની શકશે ત્યાં તમને મદદ કરશે. જ્યાં

તેમનાથી નહીં બની શકે એમ હોય ત્યાં તેઓ અળગા રહેશે. તેઓ લઘુમતીમાં હશે તો તો તમને કશી મુશ્કેલી આવવાની જ નથી. એમની ચોખ્ખી બહુમતી હશે તો સંભવ છે કે તેઓ પોતાની બતને દબાવે નહીં.

“મને ચિંતા તો એની થાય છે કે કોંગ્રેસના મતદારમંડળનાં પત્રકો તદ્દન ખોટાં છે એટલે બહુમતી કે લઘુમતી એ શબ્દોનો કશો અર્થ નથી. પણ કોંગ્રેસનો તબેલો વાળીઝૂંટીને સાફ કરવામાં નથી આવ્યો ત્યાં સુધી તો આપણી પાસે જે સાધન હોય તેનાથી ચલાવવું રહ્યું. મને ખીજી ચિંતા એ થાય છે કે આપણી અંદર અંદર ભારે અણવિશ્વાસ છે. ત્યાં કાર્યકર્તાઓ એકબીજાનો અણવિશ્વાસ કરતા હોય ત્યાં સહકાર્ય અશક્ય થઈ જાય છે.”

ઉપરના કાગળમાં ગાંધીજીએ કરેલી સૂચનાનો સુભાષઆશુએ કશો અમલ કર્યો નહીં. એમણે એપ્રિલના છેલ્લા અઠવાડિયામાં કલકત્તામાં કોંગ્રેસની મહાસમિતિની બેઠક ખોલાવી. એમની આગ્રહભરી વિનંતીથી ગાંધીજી પણ કલકત્તા ગયા. જોકે એમણે મહાસમિતિની બેઠકમાં હાજરી આપી નહીં. ગાંધીજી સતીશઆશુના ખાદી પ્રતિષ્ઠાનમાં ઊતર્યા હતા. ત્યાં એમની અને સુભાષઆશુની વચ્ચે અનેક વાર વાતચીતો થઈ. પણ કશું સમાધાન થઈ શક્યું નહીં. સરદાર કલકત્તા ગયા જ નહોતા. તેમને એમ લાગતું હતું કે જે કાંઈ નિર્ણય થવાનો હોય તે એમની ગેરહાજરીમાં થાય એ જ સારું. પહેલા દિવસની બેઠકમાં ખાસ કશું કામ થયું નહીં. પણ પં. ગોવિંદ વલ્લભ પંત, ભૂલાભાઈ દેસાઈ તથા શ્રી કૃપાલાની પ્રત્યે, તેઓ જ્યારે સમિતિની બેઠકમાંથી પોતાને ઉતારે જતા હતા ત્યારે, કેટલાક લોકોએ ઉદ્ધતાઈથી ગેરવર્તન ચલાવ્યું. આ વાત શહેરમાં ફેલાઈ એટલે ઉત્તર પ્રદેશના ત્યાંના રહેવાસીઓ ઉશ્કેરાઈ ગયા. પં. જવાહરલાલજીને આ વાતની ખબર પડી એટલે ઉત્તર પ્રદેશના મહાસમિતિના સભ્યોની મદદથી તેમણે એ લોકોને શાન્ત પાડ્યા. એમ ન ક્યું હોત તો ખીજા દિવસની બેઠક ભરાય તે પહેલાં એ પક્ષો વચ્ચે મારામારી થવાનો સંભવ હતો. મહાસમિતિની ખીજા દિવસની બેઠકમાં સુભાષઆશુએ હાજરી ન આપી. કેવળ પોતાનું રાજીનામું મોકલી આપ્યું. મહાસમિતિએ એ સ્વીકારી લીધું અને રાજેન્દ્રઆશુને પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી કાઢ્યા. ઊભા થઈ ને રાજેન્દ્રઆશુ જેવા સમિતિનું કામ ચલાવવા જતા હતા ત્યાં કેટલાક માણસોએ ઘોંઘાટ મચાવી મૂક્યો. ત્રિપુરી કોંગ્રેસના દર્યની પુનરાવૃત્તિ થઈ. પણ રાજેન્દ્રઆશુ દઢ રહ્યા એટલે થોડી વારમાં ધાંધલ શાંત થઈ ગયું અને કેટલુંક ઔપચારિક કામ પતાવી નાખીને એમણે સભા વિસર્જન કરી.

આમ કલકત્તાની મહાસમિતિમાં ખાસ કાંઈ કામ થઈ શક્યું નહીં, એટલે થોડા જ વખતમાં મુંબઈમાં મહાસમિતિની બેઠક ફરી ભરવામાં આવી. ત્રિપુરીમાં અને ત્યાર પછી સુભાષઆશુના અનુયાયીઓએ કોંગ્રેસી પ્રધાનો સામે એવો

પ્રચાર કરવા માંડ્યો હતો કે તેમણે પોતાનાં પદોને ખોટો લાભ લઈને તથા પોતાની લાગવગના બેરે ત્રિપુરીવાળો ઠરાવ પસાર કરાવ્યો છે. આ પ્રચારમાં પ્રધાનમંડળના ખીજા વિરોધીઓ પણ લલ્યા હતા. એટલે પ્રધાનોને અપમાનિત કરવાની અને એમની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડવાની હિલચાલ શરૂ થઈ. એ હિલચાલને દાખી દેવા મુંબઈની મહાસમિતિમાં એવો ઠરાવ લાવવામાં આવ્યો કે કોંગ્રેસની કે કોંગ્રેસના પ્રધાનમંડળની પ્રતિષ્ઠાને આંચ આવે એવી જાતનું કશું કામ કોઈ કોંગ્રેસીએ ન કરવું તથા એવા કામમાં સાથ પણ ન આપવો. સુભાષચાંદુ તથા એમના અનુયાયીઓએ આ ઠરાવનો સખત વિરોધ કર્યો. પણ ઘણી ભારે અહુમતીથી એ ઠરાવ મહાસમિતિની બેઠકમાં પસાર થયો. ત્યાર પછી તો સુભાષચાંદુએ એક નિવેદન અહાર પાડીને તા. ૯મી જુલાઈનો દિવસ આ ઠરાવના વિરોધ દિન તરીકે ઊજવવો એવી સૂચના પોતાના અનુયાયીઓને આપી. આવી રીતે કોંગ્રેસની મહાસમિતિના ઠરાવની અવગણના ન કરવા રાજેન્દ્રચાંદુએ પ્રમુખ તરીકે કાગળ લખીને સુભાષચાંદુને સૂચના આપી. પણ પ્રમુખની વાત તેમણે માની નહીં અને વિરોધી દેખાવો ચાલુ રાખ્યા, એટલું જ નહીં પણ પોતે જ્યાં જ્યાં ફર્યા ત્યાં ત્યાં કોંગ્રેસની વિરુદ્ધ જખરો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. એટલે એમની સામે શિસ્તભંગનાં પગલાં લેવાની કોંગ્રેસ કારોઆરી સમિતિને ફરજ પડી. ઓગસ્ટના ખીજા અઠવાડિયામાં કારોઆરી સમિતિની તાકીદની બેઠક બોલાવવામાં આવી. તે પહેલાં પ્રમુખે કાગળ લખીને તમારી સામે શિસ્તનાં પગલાં શા માટે ન લેવાં એનો ખુલાસો પુછાવ્યો. એના જવાબમાં સુભાષચાંદુએ પોતે કરેલા કામનો અચાવ કર્યો. તેઓ કોંગ્રેસની એક અગ્રગણ્ય વ્યક્તિ હતા. એ વાર તેઓ કોંગ્રેસના પ્રમુખ ચૂંટાયા હતા. વળી એમના ત્સાગ અને કષ્ટસહન માટે સૌને ઘણો આદર હતો. એટલે એમની સામે શિસ્તનું પગલું લેવાનું કારોઆરી સમિતિના સભ્યોને જરાયે ગમતું નહોતું. પોતાના અચાવમાં એમણે કરેલી દલીલનો સાર એ નીકળતો હતો કે કોંગ્રેસના દરેક સભ્યને કોંગ્રેસના અંધારણનો પોતાને મનપસંદ અર્થ કરવાની છૂટ છે. આ વસ્તુ સ્વીકારવામાં આવે તો કોંગ્રેસમાં અરાજકતા ફેલાય અને કોંગ્રેસ તૂટી જાય. એટલે કારોઆરી સમિતિએ અહુ જ દિલગીરી સાથે એમણે શિસ્તભંગ કર્યો છે એવો ઠરાવ કર્યો અને અંગાળની પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખના હોદ્દા માટે તથા કોંગ્રેસ કમિટી ઉપર કોઈ પણ ચૂંટાયેલા સ્થાને આવવાને માટે ત્રણ વરસ સુધી તેમને ગેરલાયક કરાવ્યા.

સુભાષચાંદુ ઉપર જે કાંઈ નામનો અંકુશ હતો તે પણ આ ઠરાવ પછી જતો રહ્યો. તેમણે 'ફોરવર્ડ બ્લોક' અગ્રગામી દળ નામનું મંડળ કાઢી કોંગ્રેસની વિરુદ્ધ છડેચોક પ્રચાર કરવા માંડ્યો.

આ આખો ઝંઘડો કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ અને સુભાષબાબુ વચ્ચે હતો. છતાં સુભાષબાબુ અને તેમના અનુયાયીઓએ પોતાનો બધો રોપ સરદાર ઉપર ઠાલવ્યો. રાજેન્દ્રબાબુએ કહ્યું છે તેમ,

“સરદાર ચોખ્ખેચોખ્ખું સંભળાવી દેતા. મીઠી મીઠી વાતો કરી કોઈને રાજી રાખવાની કળા તેઓ કદી શીખ્યા જ નહોતા.”

૨૮

કોંગ્રેસ વનવાસી અને છે

છેલ્લાં કેટલાંક વરસથી દુનિયામાં એવી પરિસ્થિતિ પેદા થઈ હતી કે તેમાંથી ગમે ત્યારે ભડકો સળગી ઊઠે અને વિશ્વયુદ્ધ ઢાટી નીકળે. કોંગ્રેસે દેશને ચેતવણી આપી રાખી હતી કે એવે વખતે ઇંગ્લંડને પૈસાની, માણસોની તથા યુદ્ધ સરંજામની કશી મદદ કરવી નહીં. છેવટે એ દિવસ આવી પહોંચ્યો. ૧૯૩૯ના સપ્ટેમ્બરની પહેલી તારીખે ઇંગ્લંડે જર્મની તથા તેના મળતિયા દેશો સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. ત્રીજી સપ્ટેમ્બરે વાઈસરોયે વડી ધારાસભાને, પ્રાંતના પ્રધાનોને કે દેશની કોઈ પણ રાજદ્વારી સંસ્થાને પૂછ્યાગાછ્યા વિના હિંદુસ્તાનને યુદ્ધમાં ભળેલા દેશ તરીકે જાહેર કર્યો. ઇંગ્લંડે પોતાના બીજા વસાહતી દેશોને તેઓ યુદ્ધમાં ભળવા માગે છે કે કેમ તે પૂછ્યું હતું. પણ હિંદુસ્તાનને એવું કશું પૂછવાની તેને જરૂર જણાઈ નહીં.

આ યુદ્ધ પ્રત્યે આપણા દેશે, ખાસ કરીને કોંગ્રેસે જે વલણ લીધું તેમાં કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ માર્ગદર્શન આપીને બહુ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. એમાં સરદારે એકલાએ ખાસ કશું કયું ન ગણાય. પણ કારોબારીમાં તેઓ એક અગ્રગણ્ય સભ્ય હતા. વળી પાર્લિમેન્ટરી બોર્ડ, જે કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળોને દોરવણી આપવાનું કામ કરતી હતી તેના તેઓ ચેરમેન હતા. એટલે આ બધી મસલતોમાં તેમણે આગેવાનીભર્યો ભાગ ભજવ્યો હતો. તેથી તેમના જીવનચરિત્રમાં આ પ્રકરણ પણ એક મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે.

યુદ્ધ શરૂ થતાં જ ગાંધીજીને વાઈસરોયે મુલાકાત માટે બોલાવ્યા. વાઈસરોય સાથેની મુલાકાતમાં શું થયું અને યુદ્ધ વિષે ગાંધીજીની લાગણીઓ કેવી હતી તે તેમના પોતાના જ શબ્દોમાં આપવી ઉચિત છે.

“હું જાણતો હતો કે મને મારા પોતાના સિવાય બીજા કોઈ પણ માણસની વતી બોલવાની કશી સત્તા નહોતી. કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ તરફથી મને

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

કશોયે આદેશ મળેલો નહોતો. હું તો મને તારથી નોતરું મળ્યું એટલે, મળી તે પહેલી ટ્રેન પકડીને નીકળ્યો. હું એ વાતથી પૂરો વાકેફ હતો કે નિર્ભેળ અને અદમ્ય અહિંસાનો હિમાયતી હોઈ હું પ્રજ્ઞના માનસનો પ્રતિનિધિ નહોતો. એમ કરવા બંધ તો મારી ફળેતી જ થાય. નામદાર વાઈસરોયને મેં એ પ્રમાણે જણાવ્યું. તેથી મારી બેઠે નામદાર વાઈસરોયને કશી સમજૂતી કે વાટાઘાટ કરવાનો સવાલ જ હોઈ શકે નહીં. મેં બેઠું કે તેમણે મને એવી કશી વાટાઘાટને સારુ ધ્યાન આપ્યો નહોતો. તેથી વાઈસરોય સાહેબને ઉતારેથી હું ખાલી હાથે અને કોઈ પણ પ્રકારની ખુલ્લી કે છૂપી સમજૂતી વગર પાછો આવ્યો છું. બે કશી સમજૂતી થવાપણું હશે, તો તે કોંગ્રેસ અને સરકાર વચ્ચે હશે.

“આમ કોંગ્રેસને અંગેની મારી વલણ અસંદિગ્ધપણે સ્પષ્ટ કરી દીધા બાદ મેં ના. વાઈસરોયને જણાવ્યું કે મારી પોતાની સહાનુભૂતિ શુદ્ધ માનવતાની દૃષ્ટિએ ઈંગ્લંડ તથા ફ્રાન્સની સાથે છે. મેં કહ્યું કે આજ સુધી અભેદ ગણતું આવેલ લાંડન શહેર લડાઈના હુમલાને પરિણામે જમીનદોસ્ત થાય એનો ખ્યાલ સરખો મને વલોવી નાખે છે. પાર્લામેન્ટનાં મકાનો અને વેસ્ટમિનસ્ટર એબીનું કલ્પનાચિત્ર તેમની આગળ દોરતાં દોરતાં અને લડાયક હુમલાથી એ ભસ્મીભૂત થાય એનો ચિતાર આંખ આગળ આવતાં મારું હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને કંઈ ઈંધાયો. સાથે જ મારું અંતર રડી ઊઠ્યું છે. અને એને કેમે કર્યાં કળ વળતી નથી. આજે કેટલોક સમય થયાં અંતરના ઊંડાણના પ્રભુ સાથે હું અહોરાત્ર ઝંઘરી રહ્યો છું કે આવડા ઉત્પાત તું જગતમાં કેમ ઊઠવા દે છે? મારી અહિંસા લગભગ નપુંસકતા સમી જ ભાસે છે. પણ રોજના ઝંઘડાને અતે હરહંમેશ એક જ જવાબ અંતરમાંથી ઊઠતો સાંભળું છું કે પરમેશ્વર નિર્બળ કે લાચાર નથી અને અહિંસા પણ નિર્બળ કે લાચાર નથી, નિર્બળતા અને લાચારી બંધી માણસનામાં પડેલી છે. આમ મારા પ્રયત્નમાં ભલે હું ભાંગી પડું તોપણ શ્રદ્ધા ખોયા વગર મારે પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો બેઈએ.

*

*

*

“હજીયે મારું અંતર ઝંખે છે કે એને (હિટલરને) સાચી સમજ આવે અને ખુદ જર્મન પ્રજા સુધ્ધાં લગભગ આખી માનવજાતિની આરબૂ એ કાને ધરે. કારણ માણસની ગોઝારી તદ્દપીરોને પ્રતાપે લાંડન જેવાં મહાનગરો ભસ્મીભૂત થવાની બીકે ખાલી થાય એ જર્મન આમપ્રજા પણ ઠંડે કલેને કલેપી શકે એમ માનવાની હું ના પાડું છું. તેમનો પોતાનો અને તેમનાં યૌઠાં, ચકલાં, મહેલ મંદિરોનો એવો નાશ પણ તેઓ કદી ઠંડે કલેને ના જ કલેપી શકે. તેથી આ ધડીએ તો હું ભારતવર્ષની મુક્તિનો પણ વિચાર નથી કરતો. એ તો આવશે જ. પણ બે ઈંગ્લંડ અને ફ્રાન્સના ભુક્કા થાય અથવા તો બે જર્મનીને તારાજ ને ધૂળ ચાટતું કરીને ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લંડ વિજયી થવાનાં હોય તો ભારતવર્ષની મુક્તિની શી કિંમત છે?

“આવા અબેડ ઉલ્કાપાત વચ્ચે કોંગ્રેસીઓએ તેમ જ બીજા બધા જવાબદાર હિંદીઓએ — વ્યક્તિગત નાતે તેમ જ સામુહાયિક નાતે — આ રૌદ્ર લીલામાં, ભારતવર્ષે શો ભાગ ભજવવો, એનો નિર્ણય કરવો રહ્યો છે.”

આમ ગાંધીજી પોતાની અંગત સહાનુભૂતિ અને પોતાનો નૈતિક સહકાર હોવાનું વાઈસરોયને કહી આવ્યા, તેની પાછળ અહિંસા વિષેની તેમની અડગ શ્રદ્ધા હતી. પણ કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિના અધા સભ્યોમાં એ જાતની શ્રદ્ધા ન હતી. વળી દેશની શક્તિ વિષે પણ ગાંધીજીની અને તેમની માન્યતામાં ફરક હતો. એટલે કારોબારી સમિતિએ સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો નિર્ણય કરવાનો હતો.

તા. ૩૭ સપ્ટેમ્બરે શહેનશાહે આખા સામ્રાજ્ય જોગો એક સંદેશો બહાર પાડ્યો અને તેને અનુસરીને વાઈસરોયે હિંદુસ્તાન જોગું એક જાહેરનામું બહાર પાડ્યું. તેમાં એમણે પોતાનો વિશ્વાસ જાહેર કર્યો કે,

“ બળજબરીના અમલની સામે માનવ સ્વતંત્રતાને પક્ષે હિંદુસ્તાન પોતાનો કૃષો આપશે અને દુનિયાનાં મહાન રાષ્ટ્રો તથા ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓમાં પોતાના સ્થાનને છાને એવો ભાગ તે ભજવશે. . . આપણી સામે તો આજે માનવજાતના ભાવિને આવશ્યક એવા સિદ્ધાંતોની અને આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિને લગતા સિદ્ધાંતોની રક્ષા કરવાનો સવાલ છે. એ મહાસિદ્ધાંતોનો હિંદુસ્તાનને સાડુ જે અર્થ છે તેટલો ખીજે ક્યાંયે નથી. આ દેશમાં તેની જેટલી કિંમત-કદર છે તેટલી ખીજે ક્યાંયે નથી. અને તેની રક્ષાને સાડુ અહીંયાં સદાકાળ જેટલી કાળજી ધરાવવામાં આવી છે તેટલી ખીજે ક્યાંયે કોઈએ ધરાવી નથી. બ્રિટિશ સરકાર આ લડાઈમાં ઊતરી છે તે કોઈ જાતના સ્વાર્થી હેતુથી ઊતરી નથી, આખી માનવજાતને અસર કરનારા પાયાના સિદ્ધાંતોની રક્ષાને સાડુ ઊતરી છે, સંસ્કૃતિની વ્યવસ્થિત પ્રવૃત્તિને ટકાવી રાખવા સાડુ ઊતરી છે, દેશ દેશ વચ્ચેના ક્રોધા બળની દરમ્યાનગીરીથી નહીં પણ શાંતિમય સાધનોથી અને સામોપચારથી શમે એવું કરવાને સાડુ ઊતરી છે.”

આ ભારેખમ વચનોની સાથે વાઈસરોયે એ પણ જાહેર કર્યું કે હિંદુસ્તાનમાં સમૂહતંત્ર સ્થાપવાનું ધ્યેય જોડે છોડી દેવામાં આવતું નથી તોપણ એ સ્થાપવાની દિશામાં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓ યુદ્ધ દરમ્યાન અંધ રહેશે. વળી બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે ૧૯૩૫ના અંધારણમાં એક જ દિવસની અંદર એવી જાતનો સુધારો કરી નાખ્યો કે જ્યારે વાઈસરોય ઇચ્છે ત્યારે પ્રાંતિક સરકારોના અધિકાર એ પોતાના હાથમાં લઈ શકે અથવા પોતાના હુકમોનું પાલન તેમની પાસે કરાવી શકે.

આ ઉપરાંત ગયા યુદ્ધ (૧૯૧૪-૧૯૧૮ ના) વખતે આપેલાં વચનો બ્રિટિશ સરકારે પાળ્યાં નહોતાં. તુર્કી જ્યારે જર્મનીના પક્ષમાં જોડાયું ત્યારે ઇંગ્લેન્ડના વડા પ્રધાને હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોને સાફ વચન આપેલું કે જોડે તુર્કી દુશ્મન પક્ષમાં જોડાયું છે છતાં, લડાઈ પૂરી થયે અમે તુર્ક સામ્રાજ્યની અખંડિતતા જાળવીશું. જે વખતે વડો પ્રધાન આ વચનો ઉચ્ચારતો હતો તે જ વખતે ફ્રાન્સ અને રશિયા જોડે છૂપા કોલકરાર કરી તુર્ક સામ્રાજ્યને

અંદર અંદર વહેંચી લેવાનો એવો તેણે જ રચ્યો હતો. મિત્ર રાજ્યોએ એવું જાહેર કરેલું કે આ લડાઈ અમે નાનાં નાનાં રાજ્યોની સ્વતંત્રતાને માટે લડીએ છીએ. પણ એમના મનમાં યુરોપનાં રાજ્યોની જ સ્વતંત્રતા હતી. એશિયા અને આફ્રિકાના દેશોને ઇંગ્લંડ પોતાની ચૂડમાંથી છોડવા માગતું નહોતું. લડાઈ પૂરી થયા પછી હિંદુસ્તાને સ્વતંત્રતા માટે સહેજ માથું ઊંચક્યું ત્યારે જલિયાંવાલા આગતી કતલ અને પંજાબના અમાનુષી અત્યાચારોથી તેનો જવાબ વાળવામાં આવ્યો હતો. આ અંધી વસ્તુઓ કારોબારી સમિતિ ભૂલી શકે એમ નહોતું. એટલે તેનો વિચાર તો એ હતો કે કોંગ્રેસે આ યુદ્ધમાં કેવો ભાગ લેવો એ નક્કી કરતાં પહેલાં બ્રિટિશ સરકારને કહેવું કે તમારાં મીઠાં, મધુર વચનો જવા દો અને તમે આ યુદ્ધ કયા હેતુઓથી લડો છો એ સ્પષ્ટ ભાષામાં જાહેર કરો, અને એવી ભાષા કરતાં પણ તમારી જાહેરાતોને અમલમાં મૂકવા અત્યારે જ અમને કાંઈ નહીં તો અમારા આંતરિક કારભારમાં સ્વતંત્રતા આપો.

તરત જ કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિની એક વર્ધામાં થઈ. ચાર દિવસ સુધી ખૂબ સલાહમસલાત કર્યા પછી તેમણે તા. ૧૪મી સપ્ટેમ્બરે એક જાહેરનામું બહાર પાડ્યું. એનો મુસદ્દો પં. જવાહરલાલજીએ ઘડ્યો હતો. એ જાહેરનામું ઐતિહાસિક અગત્ય ધરાવતું હોઈ અને દુનિયાના રાજદ્વારી સાહિત્યમાં પણ મહત્વના સ્થાનનું હોઈ શબ્દશઃ નીચે આપ્યું છે :

“યુરોપમાં યુદ્ધ જાહેર થવાથી જે ગંભીર અને વિષમ પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે તેના ઉપર કારોબારી સમિતિએ બહુ કાળજીપૂર્વક વિચાર કર્યો છે. યુદ્ધ થાય તો આપણા રાષ્ટ્રે કયા સિદ્ધાંતોને અનુસરવું એ કોંગ્રેસે ફરી ફરીને બતાવ્યું છે. એક મહિના પહેલાં જ આ સમિતિએ તેનો પુનરુચ્ચાર કર્યો છે, અને હિન્દુસ્તાનમાંની બ્રિટિશ સરકારે કરેલા હિન્દી લોકમતના અનાદરની સામે નાપસંદગી દર્શાવી છે.

“બ્રિટિશ સરકારની આ નીતિથી વિખૂટા પડવાના પ્રથમ પગથિયા તરીકે આ સમિતિએ વડી ધારાસભાના કોંગ્રેસી સભ્યોને આવતી બેઠકમાં હાજર ન રહેવાનું ફરમાન કર્યું હતું. ત્યાર પછી બ્રિટિશ સરકારે હિન્દુસ્તાનને યુદ્ધમાં ઊતરેલા દેશ જાહેર કર્યો છે, ઓર્ડિનન્સો કાઢ્યા છે, રાજ્યબંધારણના કાયદામાં ફેરફાર કરનારો ખરડો પસાર કર્યો છે, અને બીજાં દૂરવર્તી પરિણામવાળાં પગલાં ભર્યાં છે, જેનાથી પ્રાંતિક સરકારની સત્તાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ સંકુચિત અને મર્યાદિત બની છે. તેની હિન્દી પ્રજા ઉપર માર્મિક અસર થઈ છે.

“આ બધું હિન્દી પ્રજાની સંમતિ વિના કરવામાં આવ્યું છે. આ બાબતોમાં પ્રજાની જાહેર કરેલી ઇચ્છાઓની બ્રિટિશ સરકારે ઇરાદાપૂર્વક ઉપેક્ષા કરેલી છે. આ બધા બનાવો કારોબારી સમિતિને અતિશય ગંભીર લાગ્યા વિના રહે તેમ નથી.

“ફાસીઝમ અને નાઝીઝમનાં ધ્યેયો અને આચરણો વિષે તથા યુદ્ધ, હિંસા અને માનવી આત્માના દમનના તેમના ગુણગાન વિષે કોંગ્રેસે વખતોવખત નાપસંદગી નહોત કરી છે. તેમણે ફરી ફરીને જે હુમલા કર્યા છે અને સભ્ય વર્તનના ચિરસ્થાપિત સિદ્ધાંતો અને સ્વીકૃત ધોરણોની જડ ઉખાડી નાખી છે, તેને કોંગ્રેસે વખોડી કાઢેલાં છે. સામ્રાજ્યવાદની સામે પણ હિન્દી પ્રજા ઘણાં વરસોથી લડતી આવી છે. ફાસીઝમ અને નાઝીઝમમાં તેનું જ ઉચ્ચ રૂપ કોંગ્રેસને દેખાય છે. તેથી જર્મનીની નાઝી સરકારે પોલોન્ડની સામે જે છેલ્લો હુમલો કર્યો છે તેને આ કારોબારી સમિતિ વિના સંકોચે વખોડી કાઢે છે અને તે હુમલાનો સામનો કરનારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે.

“કોંગ્રેસે એમ પણ નહોત કર્યું” છે કે હિન્દુસ્તાનને માટે યુદ્ધ કે શાન્તિના પ્રશ્નનો નિર્ણય હિન્દી પ્રજાએ પોને જ કરવો જોઈએ. કોઈ પણ બહારની સત્તા પોતાનો નિર્ણય તેને માથે લાદી શકે નહીં, તેમ જ હિન્દી પ્રજા પોતાની સાધન-સામગ્રીનો ઉપયોગ સામ્રાજ્યવાદી હેતુઓને માટે થવા દઈ શકે નહીં. પ્રજાએ પસંદ નહીં કરેલા હેતુઓ માટે હિન્દી સાધન-સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવાનો બહારની સત્તાએ જે નિર્ણય કર્યો છે અને તે માટે જે પ્રયત્નો તે કરે છે તેનો પ્રજાએ ખસૂસ સામનો કરવો રહ્યો.

“કોઈ સારા કામમાં સહકાર જોઈતો હોય તોપણ તે ફરજ પાડીને કે બળબળી કરીને મેળવી ન શકાય. બહારની સત્તાએ કાઢેલા હુકમોનો અમલ થવામાં હિન્દી પ્રજા સંમતિ આપી શકે નહીં. સહકાર તો, સમોવહિયા વચ્ચે, પરસ્પર સંમતિથી અને બંને જોને સત્કાર્ય તરીકે સ્વીકારે તેને સાદુ હોઈ શકે.

“હિન્દી પ્રજાએ ગયાં થોડાંક વરસોમાં આઝાદી મેળવવા માટે અને દેશમાં લોકશાસનવાળું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવા માટે મહાસંકટો વેઠ્યાં છે અને ભારે આપભોગો આપ્યા છે. તેની સહાનુભૂતિ સર્વાંશે લોકશાસન અને સ્વતંત્રતાની તરફ છે.

“પણ જ્યારે લોકશાસનવાળી સ્વતંત્રતા પોતાને આપવામાં ન આવતી હોય, ને પોતાને જે મર્યાદિત સ્વતંત્રતા મળેલી છે તે છીનવી લેવામાં આવતી હોય, ત્યારે સ્વતંત્રતા માટે લડાતા કહેવાતા યુદ્ધમાં તે સાથ આપી શકે નહીં.

“આ સમિતિને ખબર છે કે ગ્રેટ બ્રિટન અને ફ્રાન્સની સરકારે એવું નહોત કર્યું” છે કે તેઓ લોકશાસન અને સ્વતંત્રતા માટે અને અન્યાયી આક્રમણનો અંત આણવા માટે લડે છે. પણ ગયાં થોડાંક વરસનો ઇતિહાસ એવા દાખલાથી ભરેલો છે, જેમાં મોટેથી ઉચ્ચારેલા શબ્દો અને નહોત કરેલા આદર્શો વચ્ચે અને સાચા હેતુઓ અને ધ્યેયો વચ્ચે સતત અંતર રહેલું છે. ૧૯૧૪-૧૯૧૮ની લડાઈમાં લોકશાસનની, નાનાં રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયની અને સ્વાતંત્ર્યની રક્ષા એ યુદ્ધના ધ્યેય તરીકે નહોત થઈ હતી. છતાં જે સરકારોએ એ ધ્યેયો ગંભીરપણે નહોત કર્યાં હતાં તેઓ જ તુર્ક સામ્રાજ્યના ભાગલા પાડવા માટેની યોજનાઓથી ભરેલા છૂપા કરારોમાં ભતરી હતી. પોતાને તસુ પણ મુલક મેળવવો નથી એમ કહેવા છતાં વિજેતા રાષ્ટ્રોએ પોતાના તાબાના મુલકોમાં મોટા ઉમેરા કરી લીધા હતા. યુરોપની અત્યારની લડાઈ બતાવે છે કે વર્સાઈલું તહનામું અને તેના કર્તાઓ

— જેમણે પોતે આપેલાં વચનો તોડ્યાં અને પરાજિત રાષ્ટ્રો પર સામ્રાજ્યશાહી સુલેહ પરાણે ઠોકી બેસાડી — તેઓ છેક જ નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. એ તહનામાનું જે એક જ આશાજનક પરિણામ — રાષ્ટ્રસંઘ — હતું, તેને તેના જનેતા રાષ્ટ્રોએ જ શરૂઆતમાં મોઢે ડૂંચો મારી ગળે ફાંસો દીધો અને પાછળથી એના પ્રાણ હર્યાં.

“ ત્યાર પછીના ઇતિહાસે ફરી વાર બતાવી આપ્યું છે કે, ઉપર ઉપરથી નેતાં જિગરમાંથી નીકળતી શ્રદ્ધાની નહરેરાત કરેલી હોવા છતાં, પાછળથી નામોશીભરી રીતે પાછીપાની કરવામાં આવે છે. મંચૂરિયામાં બ્રિટિશ સરકારે આક્રમણ પ્રત્યે આંખમીંચામણાં કર્યાં, એબિસિનિયા ઉપરના બળાત્કારમાં સંમતિ આપી, ચેકોસ્લો-વેકિયા અને સ્પેનમાં લોકશાસન નોખમમાં હતું ત્યારે એને ઇરાદાપૂર્વક ઢગો દેવામાં આવ્યો, અને સંયુક્ત સલામતીની આખી પદ્ધતિને વિષે જેઓએ અગાઉ પોતાની દૃઢ શ્રદ્ધા નહરે કરી હતી તેમણે જ અંદરથી એને સુરંગ ચાંપી.

“ એમ કહેવામાં આવે છે કે અત્યારે લોકશાસન ભયમાં આવી પડ્યું છે અને તેની રક્ષા કરવી નેઈએ. એ વાતમાં આ સમિતિ પૂરેપૂરી સંમત છે. સમિતિ માને છે કે પશ્ચિમની પ્રન્યો આ આદર્શ અને હેતુથી પ્રેરાયેલી છે, અને તેને સાડુ બલિદાનો આપવા તૈયાર છે. પણ ખીજી પ્રન્યોના અને જેમણે એ લડતમાં ભોગો આપેલા છે તેમના આદર્શો અને ભાવનાઓની ફરી ફરીને ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે ને તેમને આપેલાં વચનો પાળવામાં આવ્યાં નથી.

“ આ લડાઈ ને સામ્રાજ્ય કબજે રાખેલા મુલકો, વસાહતો, પ્રસ્થાપિત હક્કો ને અધિકારો છે તેમના તેમ કાયમ નળવી રાખવા માટે હોય, તો હિંદુસ્તાનને તેની સાથે કશી નિસ્ખત હોઈ શકે નહીં. પણ જે લોકશાસન અને લોકશાસન ઉપર સ્થપાયેલી જગતની વ્યવસ્થા એ લડાઈનો હેતુ હોય તો હિંદુસ્તાનને એમાં બહુ જ ઊંડો રસ છે. આ સમિતિની ખાતરી છે કે હિંદી લોકતંત્રનો સ્વાર્થ બ્રિટિશ લોકતંત્રના અથવા જગતના કોઈ લોકતંત્રના સ્વાર્થનો વિરોધી નથી.

“ પણ હિંદુસ્તાન માટેના તેમ જ ખીજેનાં લોકશાસન અને સામ્રાજ્યવાદ અને ફાસીઝમ વચ્ચે સ્વભાવગત અને ન ભૂંસી શકાય એવો વિરોધ છે. ગ્રેટ-બ્રિટન જે લોકશાસનની રક્ષા અને પ્રચાર માટે લડતું હોય તો તેણે પોતાના તાબાના મુલકોમાં સામ્રાજ્યશાહીનો અંત ખસૂસ આણવો નેઈએ, અને હિંદુસ્તાનમાં સંપૂર્ણ લોકશાસન સ્થાપવું નેઈએ. હિંદી પ્રનને આત્મનિર્ણયનો હક, બહારની દખલ વિના લોકપ્રતિનિધિ સભા મારફતે પોતાનું બંધારણ ઘડવાનો હક અને પોતાની રાજ્યનીતિ નક્કી કરવાનો હક હોવો નેઈએ. સ્વતંત્ર અને લોકશાસન-વાળું હિંદુસ્તાન ખીજી સ્વતંત્ર પ્રન્યો સાથે પરસ્પર રક્ષણ અને આર્થિક સહકાર માટે ખુશીથી નેડાશે. સ્વતંત્રતા અને લોકશાસન પર રચાયેલી સાચી જગત વ્યવસ્થાની સ્થાપના માટે અને માનવજાતિની પ્રગતિ અને વિકાસને માટે જગતના જ્ઞાન અને સાધનસામગ્રીનો ઉપયોગ કરવામાં અમે જરૂર સાથ આપીશું.

“ યુરોપમાં જે વિષમ પ્રસંગ ઊભો થયો છે તે એકલા યુરોપનો નથી, પણ માનવજાતિનો છે. ખીજી વિષમ પ્રસંગો કે વિઝહોની પેઠે તે જગતના અત્યારના મૂળમૂત મંડાણને અકબંધ રહેવા દઈને પસાર થઈ નય એમ નથી. તેથી

જગતમાં કાયમને માટે નવી વ્યવસ્થા સ્થપાવાનો સંભવ છે. રાજકીય, સામાજિક, ને આર્થિક દૃષ્ટિએ જોતાં, આ વિષમ પ્રસંગ એ ગયા મહાયુદ્ધ પછી ચાંકાવે એવી રીતે વધેલા સામાજિક અને રાજકીય સંઘર્ષો અને વિરોધોનું અનિવાર્ય પરિણામ છે. જ્યાં સુધી એ સંઘર્ષો અને તેના વિરોધો દૂર થશે નહીં અને નવી સમતુલા સ્થપાશે નહીં ત્યાં સુધી આ વિષમતાનું અંતિમ નિરાકરણ થવાનું નથી. એક દેશને હાથે થતાં ખીન્ન દેશના આધિપત્ય અને શોષણનો અંત આવે અને સૌના કલ્યાણ માટેના ન્યાયી પાયા ઉપર આર્થિક સંબંધોની પુનર્ગઠના થાય તો જ આ સમતુલા સ્થપાઈ શકે.

“ આ આખતમાં હિંદુસ્તાન એક કોથડાઈ છે. કેમ કે હિંદુસ્તાન એ આધુનિક સામ્રાજ્યશાહીના ભારે દર્શાવે છે. આ માર્મિક પ્રશ્નો ઉપેક્ષા કરીને જગતની જે નવરચના થશે તે સફળ થવાની નથી. હિંદુસ્તાનની પાસે વિપુલ સાધનસામગ્રી હોઈ, જગતની નવરચનાની કોઈ પણ યોજનામાં તે અગત્યનો ભાગ ભજવ્યા વિના રહેવાનું નથી. પણ પોતાની શક્તિઓ આ મહાન ધ્યેયને માટે વાપરી શકે એવા સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે જ તે આમ કરી શકે. આજના જમાનામાં સ્વતંત્રતા એ અખંડ અને અવિભાજ્ય વસ્તુ બની ગઈ છે. જગતના કોઈ પણ ભાગમાં સામ્રાજ્યશાહી આધિપત્ય કાયમ રાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે તો તેમાંથી નવી નવી આફતો ઊભી થયા વિના રહેશે નહીં.

“ કારોબારી સમિતિએ જોયું છે કે ઘણા દેશી રાજ્યોએ આ યુદ્ધમાં પોતાની સેવાઓ અને સાધનસામગ્રી આપવાની તત્પરતા બતાવી છે, અને એ રીતે યુરોપની લોકશાહીને મદદ આપવાની પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી છે. પરદેશમાંના લોકશાસનની તરફેણમાં પોતાની સહાનુભૂતિ તેમણે નહર કરવી જ હોય તો આ સમિતિ એમ સૂચવે છે કે એમણે પોતાનાં રાજ્યોમાં જ્યાં આજે નિર્ભેળ આપયુદ્ધી પ્રવર્તી રહી છે ત્યાં લોકશાસન દાખલ કરવાની પહેલી કાળજી રાખવી જોઈએ. ગયા વરસમાં અમને એવો દુઃખદ અનુભવ થયો છે કે આ આપયુદ્ધીને માટે રાજ્યોના પોતાના કરતાં પણ હિંદુસ્તાનમાંની બ્રિટિશ સરકાર વધારે જવાબદાર છે. તેની આ નીતિ એ લોકશાસનનો અને જે નવી જગતવ્યવસ્થાને માટે ઐતિહાસિક યુરોપમાં લડવાનો દાવો કરે છે તેનો નરો ઇન્કાર છે.

“ યુરોપમાં, આફ્રિકામાં અને એશિયામાં ભૂતકાળમાં બની ગયેલા અને ખાસ કરીને હિંદુસ્તાનના ભૂત અને વર્તમાનના બનાવોનું અવલોકન કરતાં, તેમાં લોકશાસન કે આત્મનિર્ણયનું કાર્ય આગળ ધપાવવાનો કરો પ્રયત્ન કારોબારી સમિતિને દેખાતો નથી. વળી બ્રિટિશ સરકારનાં યુદ્ધને અંગે કરેલાં નહરનામાંનો અમલ થઈ રહ્યો છે કે થવાનો છે એવો કરો પુરાવો પણ એને દેખાતો નથી. સામ્રાજ્યવાદ અને ફાસીઝમ બંનેનો તેમ જ તેમની સાથે ભૂતકાળમાં અને અત્યારે જડાયેલાં આક્રમણોનો અંત આવે એ લોકશાસનની સાચી કસોટી છે. એ ધોરણ ઉપર જ નવરચના થઈ શકે. જગતની નવરચના માટેની લડતમાં દરેક રીતે મદદ કરવાની ઇચ્છા અને આતુરતા આ સમિતિ ધરાવે છે. પણ જે લડાઈ સામ્રાજ્યવાદી ધોરણે ચાલે છે અને જેનો ઉદ્દેશ હિંદુસ્તાનમાં તેમ જ બીજે

સામ્રાજ્યવાદની જડ કાયમ કરવાનો હોય, તે લડાઈમાં આ સમિતિ સાથે આપી શકશે નહીં.

“પણ પ્રસંગની ગંભીરતા જ્ઞેતાં, અને ગયા થોડાક દિવસમાં માણસોના વિચાર કરતાં ઘટનાઓનો વેગ ઘણી વાર વધારે ત્વરાથી ચાલી રહ્યો છે તે જ્ઞેતાં, આ સમિતિ અત્યારે કંઈ પણ અંતિમ નિર્ણય કરવા માગતી નથી, જેથી કયા પ્રશ્નો સંડોવાયેલા છે, વાસ્તવિક ધ્યેય શાં છે અને વર્તમાન તથા ભવિષ્યમાં હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ કેવી રહેશે એનો પૂરેપૂરો ખુલાસો થવાનો અવકાશ મળે. પણ એ નિર્ણય ઉપર આવવામાં લાંબા વિલંબ નહીં કરી શકાય, કેમ કે દિન-પ્રતિદિન હિન્દુસ્તાનને એવી બાબતોમાં સંડોવવામાં આવતું જાય છે, જેમાં તેણે પોતે હા ભણી નથી અને જેમાં તે અસંમત છે.

“તેથી કારોબારી સમિતિ બ્રિટિશ સરકારને કહે છે કે તમે અસંદિગ્ધ શબ્દોમાં જાહેર કરો કે લોકશાસન અને સામ્રાજ્યવાદની બાબતમાં તેમ જ ભવિષ્યને માટે કલ્પેલી નવી વ્યવસ્થાની બાબતમાં યુદ્ધને અંગે તમારાં ધ્યેય શાં શાં છે અને ખાસ કરીને એ ધ્યેયો હિન્દુસ્તાનને કેવી રીતે લાગુ પાડવાનાં છે અને તેનો હાલ તુરત કંઈ રીતે અમલ થવાનો છે? તેમાં સામ્રાજ્યવાદના નાશનો અને હિન્દુસ્તાનને સ્વતંત્ર પ્રજ્ઞ તરીકે ગણવાનો અને તેની રાજનીતિ તેની પ્રજ્ઞની ઇચ્છાનુસાર ચાલવા દેવાનો સમાવેશ થશે ખરો? ભવિષ્યને વિષે સ્પષ્ટ જાહેરાત થાય, અને તેમાં સામ્રાજ્યવાદ તેમ જ ફાસીઝમ બનેનો અંત આણવાની સરકાર પ્રતિજ્ઞા કરે અને સઘળા દેશોની પ્રજ્ઞો વધાવી લેશે. પણ એનો બની શકે તેટલો વધારેમાં વધારે અંશે તત્કાળ અમલ કરવો એ એથી ઘણું વધારે અગત્યનું છે. કેમ કે એમ કરવાથી જ લોકોને ખાતરી થશે કે સરકારની જાહેરાત તેનો અમલ કરવાના ઇરાદાથી થયેલ છે. કોઈ પણ જાહેરાતની સાચી કસોટી તે એનો વર્તમાનમાં થયેલો અમલ છે. કેમ કે વર્તમાન જ મનુષ્યની આજની પ્રવૃત્તિનું નિયમન કરશે, અને ભવિષ્યનું ઘડતર રચશે.

“યુરોપમાં લડાઈ ફાટી નીકળી છે ને ભવિષ્યનો વિચાર કરતાં ઘૂલ જવાય છે. ગયાં થોડાંક વરસોમાં એબિસિનિયા, સ્પેન અને ચીનમાં યુદ્ધે હજારો માણસોનો સંહાર કર્યો છે, અસંખ્ય નિર્દોષ સ્ત્રી, પુરુષ, બાળકો ને ખુલ્લાં શહેરો ઉપર આકાશમાંથી બોમ્બ વર્ષાવીને મારી નાખવામાં આવ્યાં છે, તથા ઠંડે કલેજે કતલો કરવામાં આવી છે અને લોકોને વિવિધ યાતનાઓ અને ભૂંડામાં ભૂંડાં અપમાનો વેઠવાં પડ્યાં છે. આવું બધું એક પછી એક અપાટણ બની ગયું છે. એ ત્રાસ વધતો જ ગયો છે. હિંસા તથા હિંસાની ધમકી જગતને માથે ઝંઝૂમી રહ્યાં છે. જો એના ઉપર અંકુશ મૂકીને એનો અંત આણવામાં નહીં આવે, તો એ પાછલા યુગોના ક્રીમતી વારસાનો નાશ કરી નાખશે. એ ત્રાસ ઉપર યુરોપમાં તેમ જ ચીનમાં અંકુશ મુકવો જ જોઈએ. ફાસીઝમ અને સામ્રાજ્યવાદ જે એનાં મૂળ કારણો છે તે જ્યાં લગી દૂર નહીં થાય ત્યાં લગી એનો અંત નહીં આવે. એ દૂર કરવામાં કારોબારી સમિતિ સાથે આપવા તૈયાર છે. પણ જો આ ભયાનક યુદ્ધ પણ સામ્રાજ્યવાદની ભાવનાથી અને વર્તમાન સમાજરચના — જે પોતે જ

યુક્તું અને માનવી અધઃપાતનું કારણ છે — તેને ટકાવી રાખવાને સારુ લડવામાં આવે તો તે ભારે કડુણ ઘટના થઈ પડશે.

“કારોબારી સમિતિ નહોતર કરવા ઇચ્છે છે કે જર્મન પ્રબલ કે નપાની પ્રબલ કે બીજી કોઈ પણ પ્રબલ નેડે હિન્દી પ્રબલને કબ્જિયો નથી. પણ જે રાજ્યો બીજાને સ્વતંત્રતા આપતાં નથી અને જેની રચના હિંસા તથા આક્રમણના પાયા ઉપર થયેલી છે તેની સામે ખરૂસ તેને ભારે કબ્જિયો છે. હિન્દી પ્રબલની મનીષા એક પ્રબલને બીજી ઉપર વિજય થાય અથવા તો કોઈને પણ બળબળરીથી મુલેહ સ્વીકારવી પડે એ નેવાની નથી. પણ સર્વ દેશોની સર્વ પ્રબલઓ માટેના સાચા લોકશાસનનો વિજય થાય અને જગત હિંસા અને સામ્રાજ્યવાદી બુલમના આધારમાંથી મુક્ત થાય એ નેવાની છે.

“આ સમિતિ હિન્દી પ્રબલને હુદયપૂર્વક વીનવે છે કે સર્વે આંતરિક કલહો અને ચર્ચાઓને તે બંધ પાડે અને આ આપત્તિની ભીષણ ઘટિયે એક અને આખંડ એવી પ્રબલ તરીકે સુસન્ન થાય, આંતરિક એકચને ટકાવી રાખે અને શાંતિપૂર્વક જગતની વિશાળ સ્વતંત્રતામાં હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાના નિશ્ચયમાં અડગ રહે.”

આ નહોતરનામા ઉપર ગાંધીજીએ તા. ૧૫-૯-'૩૯ના રોજ ‘હરિજન’માં નીચેનો લેખ લખ્યો :

“દુનિયામાં ફાટી નીકળેલા મહાયુદ્ધને અગે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ કાટેલું નહોતરનામું ચર્ચાતાં અને તેના છેલ્લા સ્વરૂપમાં તૈયાર થતાં ચાર દિવસ લાગ્યા. રત્ન થયેલા મુસદ્દા ઉપર દરેક સભ્યે પોતાનો અભિપ્રાય પૂરેપૂરી છૂટથી દર્શાવ્યો હતો. સમિતિની માગણીથી પં. જવાહરલાલે મુસદ્દો તૈયાર કર્યો હતો. આજના મામલામાં ઘિટનને જે કંઈ ટેકો આપવાનો હોય તે વગર શરતે અપાવો નેઈએ એવું સૂચવનારમાં હું એકલો જ હતો એ નેઈ હું દિલગીર થયો. આવો બિનશરતી ટેકો શુદ્ધ અહિંસાની ભૂમિકા ઉપર જ હોઈ શકે. પણ સમિતિને ભારે જવાબદારી અદા કરવાની હતી. તેનાથી નર્યું નિર્ભેળ અહિંસક વલણ લઈ શકાય તેમ નહોતું. તેને લાગતું હતું કે વિરોધીની મુશ્કેલીનો લાભ લેવામાં હીણપત માને એટલે સુધીની અહિંસા પ્રબલએ હનુ પચાવી નથી. આમ છતાં પોતાના નિર્ણયનાં કારણો આપતાં સમિતિએ અંગ્રેજ પ્રબલને વધુમાં વધુ ખ્યાલ રાખવા ઇતેનરી રાખી છે.

“મુસદ્દો ઘડનાર જવાહરલાલજી એક આબાદ કલાકાર છે. કોઈ પણ સ્વરૂપની કે પ્રકારની સામ્રાજ્યશાહી સામેના વિરોધમાં કોઈ તેમની સરસાઈ કરી શકે તેમ નથી. છતાં તેઓ અંગ્રેજ પ્રબલના મિત્ર છે. પોતાના વિચારોમાં અને ઘડતરમાં ખરું નેતાં તેઓ હિન્દુસ્તાની કરતાં અંગ્રેજ જ વિરોધ છે. ઘણી વાર પોતાના દેશબંધુઓના કરતાં અંગ્રેજને નેડે જ તેમને વધુ ફાવટ આવે છે. વળી તેઓ ભૂતદયા અને માનવતાના એવા તો પ્રેમી છે કે પૃથ્વીના પડ ઉપર કોઈ પણ જગ્યાએ થતો અન્યાય કે દુષ્કૃત્ય તેમને અસ્વસ્થ કરે છે. તેથી જ ઉલ્કટ રાષ્ટ્રવાદી હોવા છતાં તેમની રાષ્ટ્રીયતા ઓજસ્વી આંતરરાષ્ટ્રીયતાથી દીપી નીકળે છે. તેથી આ એક એવું નહોતરનામું છે જે તેમણે માત્ર પોતાના

દેશવાસીઓને જ ઉદ્દેશીને નહીં, બ્રિટિશ સરકારને કે બ્રિટિશ પ્રબંધને જ ઉદ્દેશીને નહીં પણ દુનિયાની તમામ પ્રબંધોને ઉદ્દેશીને ધડચું છે. હિન્દુસ્તાનની પેઠે જે પ્રબંધો બીજા પ્રબંધોને હાથે શોષાર્થ રહી છે તે તમામ પ્રબંધો તેમાં આવી ગયા છે.

“આ નહરનામું મંત્ર કરવાની સાથે સાથે જ કારોબારીએ પં. જવાહરલાલજીની પસંદગીનું એક પેટામંડળ પણ નીમ્યું (તેમાં જવાહરલાલજી ઉપરાંત મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ તથા સરદાર હતા), અને તેના અધ્યક્ષની જગ્યાએ તેમની નિમણૂક કરી. આ પેટામંડળ રોજ-ખરોજ બહી થતી પરિસ્થિતિને અનુસરીને કામ કરશે.

“મને આશા છે કે કારોબારીના આ નહરનામાને કોંગ્રેસીઓનાં તમામ ન્દેશોનો એકમતે ટેકો મળશે. ઉદામમાં ઉદામ કોંગ્રેસીને પણ એમાં બળનો અભાવ નહીં દેખાય. પ્રબંધના ઇતિહાસમાં આવી અણીને પ્રસંગે કદમ ઉઠાવવાની જરૂર પડે તો તેમ કરવાને સારું બળની બહુપ નહીં આવે એમ દરેક કોંગ્રેસીને લાગવું જોઈએ. અત્યારે કોંગ્રેસવાદીઓ નજીવા કબ્રિયાકંકાસ કે પક્ષાપક્ષીના ઝગડાઓમાં બિતરી પડે તો તે એક મહા દુઃખદ અને કડુણ ઘટના થઈ પડે. કારોબારીના આ પગલાથી જે કશું મોટું અથવા કીમતી પરિણામ આવવાનું હોય તો તે એકેએક કોંગ્રેસીની એકનિષ્ઠા અને અસંદિગ્ધ વફાદારીથી જ આવી શકે. હું તો એની પણ આશા સેવી રહ્યો છું કે બ્રિટિશ સરકાર તરફથી તેમની નીતિની સ્પષ્ટ નહરનાતની અને તેવી નહરનાતને અનુરૂપ અત્યારની લડાઈની પરિસ્થિતિ વચ્ચે શક્ય હોય તેટલે અંશે પ્રત્યક્ષ અમલની માગણીમાં બીજા બધા રાજદ્વારી પક્ષો અને કોમો પણ કારોબારીની સાથે જોડાશે. ભારતવર્ષની બલકે બ્રિટિશ તાજ હેડળના બીજા બધા દેશોની પ્રબંધોનો સ્વતંત્ર અને આઝાદ પ્રબંધોને નાતે આજે સ્વીકાર કરવો એ જ બ્રિટનને સારું તેણે આજ સુધી કરેલા લોકશાસનના દાવાઓનું સ્વાભાવિક પરિણામ મને તો લાગે છે. આથી જરાયે ઓછો અર્થ આ લડાઈ પરત્વે જે કદી કરવામાં આવશે તો પરતંત્ર દેશો તરફનો સહકાર કદી પ્રામાણિક અને સ્વેચ્છાપૂર્વકનો નહીં હોઈ શકે, સિવાય કે તે નિર્ભેળ અહિંસાની ભૂમિકા ઉપર અપાયો હોય.

“અત્યારે ખરી જરૂર તો બ્રિટિશ મુત્સદીઓની મનોદશામાં સંપૂર્ણ પલટાની છે. એથીયે વધુ સ્પષ્ટ ભાષામાં કહીએ તો લડાઈના આરંભ વખતે બ્રિટિશ મુત્સદીઓએ કરેલી અને અત્યારે ઇંગ્લંડના વ્યાખ્યાનમંચો ઉપરથી ફરી ફરીને ઉચ્ચારાતી લોકશાસનની નહરનાતોને પૂર્ણ કરવા માટેની પ્રામાણિક અમલ બંધવણી એ ખાસ જરૂરી છે. આ લડાઈમાં નાખુશ હિન્દુસ્તાનને તેની નામરજી છતાં ઇંગ્લંડ પરાણે યુદ્ધમાં પસંડશે? કે સાચા લોકશાસનની રક્ષાના કાર્યમાં એક રાજ્યપુશીના મદદનીશ મિત્ર તરીકે સહકાર આપવું જોવા ઇચ્છશે? કોંગ્રેસની આવી મદદ ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસને પક્ષે મોટામાં મોટા નૈતિક બળ તરીકે લેખાશે. કારણ કોંગ્રેસ પાસે સિપાઈઓ નથી. કોંગ્રેસ હિંસાથી નહીં પણ અહિંસાના શસ્ત્રથી લડનારી સંસ્થા છે. પછી તે અહિંસા ગમે તેટલી અપૂર્ણ અને ગમે તેટલી બેઠંગ હો.”

સ. ૨-૨૯

આ વખત અહુ કટોકટીનો હતો અને કોંગ્રેસના કોઈ જવાબદાર માણસ કાંઈ પણ ખોલે અથવા કરે તેમાંથી અનર્થ થવાનો ભય હતો. એટલે નવી નિમાયેલી યુદ્ધ સમિતિએ અંધી પ્રાંતિક સમિતિઓને પરિપત્ર મોકલી સૂચના આપી કે કોઈ એ વ્યક્તિગત રીતે કશું ઉતાવળું પગલું ભરવાનું નથી કે ઉતાવળે કશું ખોલી નાખવાનું નથી, જેથી વખત પાક્યા પહેલાં કોઈ પણ બંતની પરિસ્થિતિ ઊભી ન થાય.

૨૬મી સપ્ટેમ્બરે ઉમરાવની સભા (હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ)માં હિંદની પરિસ્થિતિ વિષે ચર્ચા થઈ. હિંદી વજર (સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ટ્રોર ઇન્ડિયા) લોર્ડ ઝેટલેન્ડે ભાષણ કર્યું તેમાં હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા વર્ગના લોકો સરકારને જે મદદ કરી રહ્યા છે તેની કદર કરી તેમણે કહ્યું :

“દેશી રાજ્યો માણસોની તથા પૈસાની મદદ આપી રહ્યા છે અને તેમણે પોતાની અંગત સેવાઓ આપવાની પણ તૈયારી ખતાવી છે. પંજબ અને અંગાળના વડા પ્રધાનોએ (ત્યાં કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળો નહોતાં) બિનશરતે મદદ આપવાનાં વચન આપ્યાં છે. માત્ર હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસને અમુક આંધરોઓ ન મળે તો યુદ્ધમાં સહકાર આપવાની મુશ્કેલી લાગે છે. એમની માગણીઓ સ્વાભાવિક છે, પણ ચિંતન જીવનમરણના સંગ્રામમાં રોકાયેલું છે ત્યારે કોંગ્રેસે ચિટિશ ઇરાદાઓની સ્પષ્ટ નહેરાત માગવી એ ક્વખતનું છે. કોંગ્રેસના નેતાઓની દેશભક્તિની હું કદર કરું છું. પણ વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓનો તેઓ ખ્યાલ રાખતા નથી અને પૃથ્વી ઉપર સીધું નેઈ ચાલવાને બદલે તારાઓ સામે નજર રાખી આકાશમાં અધર ઊડે છે. ચિટિશ સ્વભાવ એવો છે કે આખરભર્યા અને પ્રસંગોચિત વર્તનની તેઓ કદર કરી શકે છે. પણ પોતાની માગણીઓને માટે તેમણે આ ખોટો વખત પસંદ કર્યો છે.”

ગાંધીજીએ આનો જવાબ આપતાં કહ્યું કે,

“યુદ્ધહેતુઓની નહેરાતની માગણી કરવામાં કોંગ્રેસે કશું વિચિત્ર કે ગેરઆખરભર્યું ક્યું નથી. આઝાદ હિંદની મદદની જ કિંમત હોઈ શકે અને કોંગ્રેસને એટલું નાણવાનો હક છે કે તે પ્રબળ પારસે જઈને તેને કહી શકે કે લડાઈને અંતે સ્વતંત્ર દેશ તરીકેનો દરજ્જો હિંદને ચિંતનના જેટલો જ અચૂક મળવાનો છે. અંગ્રેજોના મિત્ર તરીકે હું અંગ્રેજ મુત્સદીઓને વીનવું છું કે તેઓ સામ્રાજ્યવાદીઓની નૂની ભાષા ભૂલી નય અને જે પ્રબળો તેમની ખેડીમાં જકડાયેલી છે તે સૌને માટે નવું પાતું શરૂ કરે.”

યુદ્ધ સમિતિના પ્રમુખ તરીકે જવાહરલાલે જે જવાબ આપ્યો તેમાં જણાવ્યું કે,

“કારોખારી સમિતિના નહેરાતમાની પાછળ ખ્યાલ તો એ છે કે તે કેવળ હિંદુસ્તાનને માટે નથી, પણ દુનિયાની એના જેવી ખીજ ધણી પ્રબળોને માટે છે. તેનો હેતુ તો માનવતાના હતાશ થયેલા હુદયમાં નવી આશાનો સંચાર કરવાનો છે. લોર્ડ ઝેટલેન્ડ મૃત ભૂતકાળની ભાષામાં ખોલે છે. વીસ વર્ષ પહેલાં

કોંગ્રેસ વનવાસી અને છે

૪૫૧

આવું ભાષણ તેઓ કરી શકતા હતા. અમે જે માગણી રજૂ કરી છે તે બંનડુ વૃત્તિથી નથી કરી. જગતની પ્રજાઓના સ્વાતંત્ર્યની અમને ખાતરી મળવી નેઈએ અને સ્વતંત્ર જગતના ચિત્રપટ ઉપર હિંદુસ્તાનનું અમને દર્શન થવું નેઈએ. તો જ આ યુદ્ધનો અમારે માટે કંઈ પણ અર્થ હોઈ શકે. અમને લાગતું નેઈએ કે અમે જે કષ્ટો ભોગવવા અને દુઃખો સહન કરવા તૈયાર થઈએ તે કેવળ અમારે માટે જ નહીં પણ જગતની સર્વે પ્રજાઓ માટે યોગ્ય વસ્તુ છે. અમારા જેવા આદર્શો ધણા ઓછા લોકોના પણ છે એમ અમને લાગે છે તેથી જ એ આદર્શોની સિદ્ધિને અર્થે સહકાર આપવા અમે તૈયાર થઈએ છીએ. પણ જે આવા આદર્શો હસ્તી જ ન ધરાવતા હોય તો શાને માટે લડવું? આ હેતુઓ નહોતર રીતે સ્વીકારવામાં આવે અને તેનો અમલ કરવામાં આવે તો સ્વતંત્ર હિંદ રાજ્યપુશીથી પોતાનું વજન એ આદર્શોની તરફેણમાં નાખશે.”

પછી વાઈસરોયે મુલાકાતો આપવા માંડી. પહેલાં તેઓ ગાંધીજીને મળ્યા, પછી રાજેન્દ્રપ્રસાદને અને જનાબ ઝીણાને મળ્યા. પછી જવાહરલાલને, સુભાષપ્રસાદને તથા રાજગોપાલાચારીને મળ્યા. ત્યાર પછી બંધી કોમોના અને હિતોના પ્રતિનિધિઓને મુલાકાત માટે બોલાવ્યા. દરેકને શું કહેવું છે અને તેમની શી માગણી છે તે વાઈસરોય નોંધી લેતા. વાઈસરોયના શબ્દોમાં આવન કરતાં વધુ વ્યક્તિઓને મળ્યા પછી સત્તરમી ઓક્ટોબરે તેમણે ખીજું બહોરનામું કાઢ્યું. દરમિયાન ઓક્ટોબરની નવમી તથા દસમી તારીખે કોંગ્રેસ મહાસમિતિની બેઠક થઈ. તેણે કારોબારી સમિતિએ કાઢેલા બહોરનામાને બહાલી આપી. વાઈસરોયે પોતાના બહોરનામામાં યુદ્ધહેતુઓ વિષે જણાવ્યું કે,

“નામદાર શહેનશાહની સરકારે પોતે જ આ યુદ્ધ લડવામાં તેના ઉદ્દેશો શા છે તેની વિગતો ચોક્કસાઈથી નક્કી કરી નથી. યુદ્ધમાં આગળ ઉપર આવી સ્પષ્ટતા થઈ શકે. અને જ્યારે થાય ત્યારે પણ તે મિત્ર રાજ્યોમાંના એકના હેતુઓનું બહોરનામું ન હોઈ શકે. યુદ્ધ પૂરું થતાં પહેલાં તો દુનિયામાં અને આખા ગોળી સામે જે પરિસ્થિતિ છે તેમાં ધણા ફેરફારો થયા હશે. અત્યારે તો એટલું જ કહી શકાય કે દુનિયા આગળ જે પ્રશ્નો આવી પડેલા છે તેનો નિકાલ કેવળ યુદ્ધથી જ લાવવો ન પડે એવી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ પેદા કરવી એ એનો સર્વસામાન્ય ઉદ્દેશ છે.”

વાઈસરોયે ખીજું એ વાત કહી કે.

“૧૯૩૫ના ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ પ્રમાણે જે સમૂહતંત્રની રચના કરવાની છે તેમાં યુદ્ધને અંતે યોગ્ય ફેરફાર થઈ શકશે. તે માટે જુદી જુદી કોમોના, પક્ષોના તથા હિતસંબંધ ધરાવનારાના તથા દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ સાથે સલાહ મસલતો કરવામાં આવશે. જેથી કરીને કેવા ફેરફારો કરવા હજી છે તે નક્કી કરવામાં તેમની મદદ ને સહકાર મળી શકે. આ ફેરફારો કરવામાં લઘુમતીઓનાં હિતો અને વિચારોને પૂરતું વજન આપવામાં આવશે.”

Gandhi Heritage Portal

લઘુમતી કોમો અને દેશી રાજ્યો ઉપરાંત હિન્દુસ્તાનમાં વેપારી અને ઔદ્યોગિક હિતસંબંધો ધરાવતી યુરોપિયન પેઢીઓને પણ તેમણે લઘુમતીમાં ગણી. વળી યુદ્ધ સંચાલનમાં હિન્દી લોકમતના સંસર્ગમાં રહી શકાય એટલા માટે જોમતી સાથે સલાહ મસલત થઈ શકે એવું એક મંડળ સ્થાપવાની પણ તેમણે વાત કરી. જોકે આવું સત્તા વિનાનું મંડળ પણ છેક ૧૯૪૧ના જુલાઈમાં હસ્તીમાં આવ્યું.

રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદે વાઈસરોયના આ જાહેરનામાને અત્યંત નિરાશાજનક છતાં જરાયે આશ્ચર્ય પમાડે નહીં એવું કહ્યું. યુદ્ધ સમિતિના પ્રમુખ તરીકે જવાહરલાલે કહ્યું કે આ જાહેરનામું તો હિન્દુસ્તાન રાષ્ટ્રીય રીતે અને આંતરરાષ્ટ્રીય રીતે જે સિદ્ધાંતોની હિમાયત કરે છે તેના પૂરેપૂરા ઇન્કાર સમાન છે. ગાંધીજીએ કહ્યું કે,

“આના કરતાં તો બ્રિટિશ સરકારે કશી જ જાહેરાત કરવા ના પાડી હોત તો એ બહેતર ગણાત. ના. વાઈસરોયનું લાંબું જાહેરનામું બતાવે છે કે આપણાં કુસંપ કરાવીને રાજ કરવાની નૂની ભેદનીતિ જ ચાલુ રહેવાની છે. હું જોઈ શકું છું ત્યાં સુધી આવી નીતિના અમલમાં કોંગ્રેસ કદી ભાગીદાર નહીં થાય. ના. વાઈસરોયે કરેલું જાહેરનામું સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે બ્રિટનનું ચાલશે ત્યાં સુધી હિન્દમાં પ્રબલશાસન સ્થાપવાનું તે અટકાવશે. લડાઈ પૂરી થયે બીજા એક ગોળમેજી પરિષદ ભરવાનું જાહેરનામામાં વચન આપવામાં આવ્યું છે. અગાઉની ગોળમેજી પરિષદોની પેઠે એ પણ નિષ્ફળ જ થવાની. કોંગ્રેસે શેટલો માગ્યો. જવાબમાં એને પથરો મળ્યો છે. પણ હું નામદાર વાઈસરોયને કે બ્રિટનના આગેવાનોને દોષ દેતો નથી. કોંગ્રેસે વળી પાછું વનવાસે નીકળવું રહ્યું છે. એવો વનવાસ વેડ્યા પછી જ એના ધ્યેયને પહોંચવાને સાડુ જરૂરી બળ અને શુદ્ધતા એનામાં આવશે.”

આ જાહેરનામા પછી એંગ્લો-ઇન્ડિયન અને વિલાયતનાં છાપાં કોંગ્રેસનો દોષ કાઢવા મંડી પડ્યાં. તેઓ કહેવા લાગ્યાં કે આટલી બધી લઘુમતીઓનાં હિત સાચવ્યા સિવાય કોંગ્રેસની માગણીઓને શી રીતે સંતોષી શકાય? વળી ગાંધીજી ઉપર પણ તેઓ એવો આક્ષેપ કરવા લાગ્યાં કે ગાંધીજી બિનશરતે મદદ આપવાનું કહીને હવે ફરી જન્ય છે. ગાંધીજીએ એનો જવાબ આપ્યો કે,

“મારાં કથનોમાં મેળ નથી અથવા મારાં પહેલાં બચાનોમાં ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ પ્રત્યે મેં સહાનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરી હતી તેમાંથી હું ચાતરી ગયો છું એમ કહેવું સાચું નથી. મારો જે મત અગાઉ હતો તે જ હજી કાયમ છે. પણ હવે જ્યારે આ સવાલ ઉપરિથત કરવામાં આવ્યો છે ત્યારે હું ઇંગ્લંડ પાસેથી એવી અપેક્ષા રાખું છું ખરો કે તેણે એ સવાલનો સતોષકારક જવાબ દેવો ઘટે છે. મેં કોંગ્રેસને સલાહ આપેલી તેનો અર્થ એવો નથી કે હિન્દુસ્તાને પોતાની

સ્વતંત્રતા ખોઈને મિત્ર રાજ્યોને મદદ કરવી જોઈએ. ઓરિસ્સા રથને પેટે હિન્દુસ્તાનને બાંધવામાં આવે તેમાં હું બહુ નહીં. મારી પ્રાર્થના તો હતી પણ એ છે કે ઓરિસ્સા અને કાન્સનો જય થાયો; એટલું જ નહીં પણ જર્મનીનો વિનાશ ન થાયો. યુરોપનાં રાષ્ટ્રોની સ્વતંત્રતા હિંદની સ્વતંત્રતાના ખંડેર ઉપર રચાય એ હું જેમ ઈચ્છતો નથી તેમ જ યુદ્ધમાં પડેલાં રાષ્ટ્રોમાંથી કોઈ પણ રાષ્ટ્રની સાથે ઉપર હિન્દુસ્તાનની સ્વતંત્રતાની ઈમારત રચવાની મારી લવલેશ ઈચ્છા નથી.”

કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ તા. ૨૨મીએ વર્ધામાં મળીને વાર્ષિકરોચના નહેરુનામાનો નીચેના ઈરાવથી જવાબ આપ્યો :

“ કારોબારી સમિતિનો એવો અભિપ્રાય છે કે લડાઈને લગતા હેતુઓની — ખાસ કરીને હિન્દ પરત્વે તેના અમલને લગતી — નહેરુત કરવા વિષે આ સમિતિએ કરેલી માગણીના જવાબમાં ના. વાર્ષિકરોચનું નહેરુનામું સાવ અસંતોષકારક છે. જેઓ હિન્દની સ્વતંત્રતા માટે ઈન્તેન્સર ને નિશ્ચયવાળા છે તે સ્વયં લોકોમાં એથી રોષની લાગણી પેદા થશે. નહેરુત માટેની આ સમિતિની માગણી એકલી હિન્દની પ્રબળની વતી નહીં પણ લડાઈથી અને હિંસાથી તથા રાષ્ટ્રોને અને પ્રબળોને શોષનારાં ફાસિસ્ટ અને સામ્રાજ્યવાદી તંત્રો જેઓ જ આ બધી આફતોનાં કારણભૂત છે તેમનાથી ત્રાસી ઊઠેલા દુનિયાભરના કરોડો લોકોની વતી હતી. દુનિયાની આમપ્રબલ સૌને સારું શાંતિ તથા સ્વતંત્રતાવાળો નવો યુગ સ્થપાયેલો નેવા ઝંખે છે. ના. વાર્ષિકરોચનું નહેરુનામું નૂની સામ્રાજ્યવાદી નીતિનો અસંદિગ્ધ પુનરુચ્ચાર માત્ર છે. જુદા જુદા પક્ષો વચ્ચેના મતભેદનો તેમાં જે ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે તેને આ સમિતિ ઓરિસ્સા ખરા હેતુને છુપાવવા સારું વાપરેલા પદ્ધતિ લેખે છે. સમિતિની માગણી તો એ હતી કે, પરસ્પર વિરોધી પક્ષો અગર નૂનોના વલણ તરફ આંગળી ન ચીંધતાં હિન્દ પરત્વેની પોતાની પ્રામાણિકતાની સાબિતી તરીકે ઓરિસ્સા લડાઈમાં રહેલા હેતુઓની નહેરુત કરવી. લઘુમતીઓના અધિકારોની રક્ષાને માટે તો ભરપૂર બાંધધરીઓ આપી મૂકવાની કોંગ્રેસની હુમેશની નીતિ રહી જ છે. કોંગ્રેસની માગણીમાં રહી થતી આઝાદી કોઈ પણ એક પક્ષની કે કોમની નહીં પણ સમસ્ત પ્રબળની, હિન્દની તમામ કોમોની આઝાદી છે. આવી આઝાદી સ્થાપવાનો અને સમસ્ત પ્રબળની ઈચ્છા શી છે તે નક્કી કરવાનો એકમાત્ર માર્ગ એ છે કે જેમાં સૌને પોતાનો મત રહી કરવાની સંપૂર્ણ તક મળે એવી લોકશાસનની રીત અપત્યાર કરવી. આથી ના. વાર્ષિકરોચના નહેરુનામાને આ સમિતિએ દરેક દૃષ્ટિએ કમનસીબ લેખનું રહ્યું છે. આ સ્થિતિમાં આ સમિતિ ઓરિસ્સાને કશો ટેકો આપી શકતી નથી. કારણ કે એનો અર્થ તો એ થાય કે જે સામ્રાજ્યવાદી નીતિને ખતમ કરવાનો કોંગ્રેસનો હુમેશનો પ્રયત્ન રહ્યો છે તેને જ સંમતિ આપવી. તેથી આ દિશામાં પહેલા કદમ તરીકે આ સમિતિ કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળોને રાજનામાં આપી દેવાનો આદેશ આપે છે.

“ આ સમિતિ આખા દેશને હુદયથી વીનવે છે કે આ ગંભીર ટાંકણે તમામ ધરમેળેના ક્લેશ કલ્પિયા દફનાવી દેવા, અને હિન્દની આઝાદીના કાર્યમાં સૌએ એક થઈને ચાલવું. તમામ કોંગ્રેસ કમિટીઓને તથા બધા જ કોંગ્રેસવાદીઓને

આદેશ આપવામાં આવે છે કે તેમણે બધી નતની પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરવા તૈયાર રહેવું અને હિન્દની ઇજ્જતને અથવા તે જે સિદ્ધાંતોને સાડુ કોંગ્રેસ ખડી છે તે સિદ્ધાંતોને બંધબેસતું ન હોય એવું કશુંયે બોલવું કે કરવું નહીં. વાણી તેમ જ વર્તન ઉપર કાબૂ રાખવો. સવિનય ભંગ, રાજદ્વારી હડતાલો કે એવાં કશાં ઉતાવળાં પગલાં લેવા સામે કોંગ્રેસવાદીઓને ચેતવાણી આપવામાં આવે છે. સમગ્ર પરિસ્થિતિને તથા હિન્દમાંની બ્રિટિશ સરકારની કારવાઈને સમિતિ તપાસ્યાં કરશે. અને જ્યારે જરૂર જણાશે ત્યારે વધુ પગલાં લેવાને અંગે દેશને દોરવણી આપવા ચૂકશે નહીં. સમિતિ તમામ કોંગ્રેસવાદીઓને ઠસાવવા ઇચ્છે છે કે દેશની સામે ખડા થયેલા પ્રસંગના યોગ્ય સામનાના કાર્યક્રમને સાડુ કોંગ્રેસીઓમાં પૂરેપૂરી શિસ્ત અને કોંગ્રેસતંત્રનું સંગઠન અતિ આવશ્યક છે.

“આ અગાઉ કોંગ્રેસે ચલાવેલી અહિંસક લડતોમાં કોઈ કોઈ પ્રસંગે હિંસાનું મિશ્રણ થયું છે, એ ખીનાનું આ સમિતિને લાન છે. સમિતિ તમામ કોંગ્રેસીઓના દિલમાં સચોટપણે ઠસાવવા માગે છે કે જે કદી કશી લડત ઉપાડવામાં આવે તે જે કંઈ પ્રતિકાર કરવો પડે તેમાં કોઈ નતની હિંસા ન હોવી નેઈએ. અણિશુદ્ધ અહિંસા જળવાવી નેઈએ. આ બાબતમાં સમિતિ તમામ કોંગ્રેસીઓને અમદાવાદના ૧૯૨૧ના કોંગ્રેસ અધિવેશન વેળાએ લીધેલી અને પછીનાં અધિવેશનોમાં ફરી ફરીને ઉચ્ચારાયેલી સત્યાગ્રહીની પ્રતિજ્ઞાની યાદ આપે છે.”

ઉપરનો ઠરાવ પસાર થયા પછી તરત જ કારોબારી સમિતિની સંમતિથી પાર્લમેન્ટરી કમિટીએ કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળોને નીચેની સૂચના આપી :

“કારોબારીનો ઠરાવ પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સરકારોને રાજનામાં આપવાનું ફરમાવે છે. આ રાજનામાં અગત્યનાં કામોની ચર્ચા કરવાને માટે બોલાવેલી ધારાસભાની બેઠકો મળે ત્યાર પછી તમારે આપવાં. પણ એવી આશા રાખવામાં આવે છે કે ૩૧મી ઓક્ટોબર સુધીમાં પ્રધાનોનાં રાજનામાં પડી જશે.

“સ્પીકરો, ડેપ્યુટી સ્પીકરો અને ધારાસભાના સભ્યો તથા કાઉન્સિલના સભ્યો અને તેના પ્રમુખોએ રાજનામાં આપવાં નહીં, અત્યારે તે પ્રધાનો અને પાર્લમેન્ટરી સેક્રેટરીઓએ રાજનામાં આપવાનાં છે.

“રાજનામાં આપતી વખતે યુદ્ધહેતુઓ નહોર કરવાની માગણી કરતો ઠરાવ તમારે દરેક ધારાસભામાં કરવાનો છે.”

મદ્રાસ, મધ્ય પ્રાંતો, બિહાર, યુક્ત પ્રાંતો, મુંબઈ, ઓરિસા અને સરહદ પ્રાંતની ધારાસભાઓમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો :

“ગ્રેટ બ્રિટન અને જર્મની વચ્ચેના યુદ્ધમાં હિન્દુસ્તાનના લોકોની સંમતિ વિના હિન્દુસ્તાનને બ્રિટિશ સરકારે સામેલ કર્યું છે અને હિન્દી લોકમતની પૂરેપૂરી અવગણના કરીને પ્રાંતિક સરકારોની સત્તાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ ઉપર કાય મૂકનારા કાયદાઓ પસાર કર્યા છે તેથી આ ધારાસભાને દિલગીરી થાય છે. આ ધારાસભા સરકારને બલામણ કરે છે કે હિન્દુસ્તાનની સરકારને અને તેની મારફત બ્રિટિશ સરકારને જણાવી દેવું કે વર્તમાન યુદ્ધના નહોર કરેલા

ઉદ્દેશો પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનના લોકોનો સહકાર મેળવવો હોય તો એ ખૂબ જરૂરી છે કે મુસ્લિમ અને બીજી લઘુમતીઓના રક્ષણ સાથે લોકશાહીના સિદ્ધાંતો હિન્દુસ્તાનને લાગુ પાડવામાં આવે અને હિન્દુસ્તાનના લોકો જ હિન્દુસ્તાનની રાજનીતિ ધરે. હિન્દુસ્તાનને પોતાનું રાજબંધારણ ધડવાના હકવાળું એક સ્વતંત્ર રાજ્ય ગણવું જોઈએ, અને હિન્દુસ્તાનના રાજવહીવટમાં એ સિદ્ધાંતનો અમલ કરવા માટે વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં શક્ય હોય તેટલાં જરૂરી પગલાં એ માટે લેવાવાં જોઈએ.

“ આ ધારાસભાને દિલગીરી થાય છે કે શહેનશાહની સરકારે હિન્દુસ્તાનને વિષે પોતાના તરફથી સત્તાવાર જાહેરનામું બહાર પાડ્યું ત્યારે તે હિન્દુસ્તાનની પરિસ્થિતિ ખરી રીતે સમજી નથી. બ્રિટિશ સરકાર હિન્દુસ્તાનની માગણીને સંતોષવામાં નિષ્ફળ ગઈ છે, તેથી આ ધારાસભાનો મત એવો છે કે આ પ્રાંતની સરકાર બ્રિટિશ નીતિમાં ભાગીદાર થઈ શકતી નથી.”

યુરોપમાં લડાઈ જાહેર થયા પછી કારોબારી સમિતિએ વખતોવખત પસાર થયેલા ઠરાવોના પ્રકાશમાં ધારાસભાઓના આ ઠરાવનો શો અર્થ થાય તે જુદા જુદા પ્રાંતના વડા પ્રધાનોએ પોતાનાં ભાષણોમાં સમજાવ્યું.

પહેલાં રાજીનામાં અઢાવીસમી ઓક્ટોબરે મદ્રાસમાં પડ્યાં. જે દિવસે મદ્રાસના પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપ્યું તે જ દિવસે પાર્લિમેન્ટની આમ-સભામાં હિન્દના પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા ચાલતી હતી. સર સેમ્યુઅલ હોર મુખ્ય વક્તા હતા. તેમણે પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું કે,

“ કોમિનિયન સ્ટેટ્સ એ કાંઈ લાયક પ્રબંધે આપવામાં આવતું ઇનામ નથી પણ જે હકીકત વાસ્તવિક રીતે હસ્તી ધરાવતી હોય તેનો સ્વીકાર કરવાપણું છે. આજે હિન્દુસ્તાનના માર્ગમાં મુશ્કેલી હોય તો તે કાંઈ અમે ઊભી કરેલી નથી. તેમની પોતાની અંદર પક્ષાપક્ષી છે તે દૂર કરવાની મુખ્ય ફરજ હિન્દીઓની જ છે. હિન્દીઓના એ કામમાં અમે મદદ કરીએ ખરા. અમે જ્યારે કોમી ચુકાદો આપ્યો ત્યારે અમે અમારી શુભ દાનત બતાવી આપી હતી. પણ એ ચુકાદા છતાં કોમી પક્ષાપક્ષી હજી ચાલુ જ છે. એ જ્યાં સુધી નિર્મૂળ ન થાય ત્યાં સુધી લઘુમતી કોમો પ્રત્યે અમારી જે જવાબદારી છે તે અમે ખાંખેરી નાખી શકતા નથી. રાજ્યોને બ્રિટિશ હિન્દથી દબાઈ જવાનો ભય લાગે છે. મધ્ય સરકારમાં હિન્દુઓની બહુમતી રહે તેની સામે મુસલમાનોનો સખત વિરોધ છે. દલિત વર્ગો તથા બીજી લઘુમતી કોમો (જેમાં તેમણે યુરોપિયનોને પણ ગણાવ્યા) તેઓ ખરેખર એમ માને છે કે જવાબદાર રાજ્યતંત્ર એટલે હિન્દુઓની બહુમતીવાળું રાજ્યતંત્ર થવાનું અને તેમાં અમારાં હિનોનો ભોગ અપાવાનો. જ્યાં સુધી આ જાતની ચિંતાઓ બીજી કોમોને રહે છે ત્યાં સુધી મધ્ય સરકારમાં અમુક તારીખે તત્કાળ અને પૂર્ણ જવાબદારી આપવાની માગણી બ્રિટિશ સરકાર સ્વીકારી શકે નહીં.

“ કોંગ્રેસ માની લે છે કે વાર્ષસરોચે જે સલાહકાર સમિતિ બનાવવાની વાત કરી છે તેનો કરો અર્થ નથી અને બંધારણીય પ્રગતિ અટકાવવાની એ માત્ર એક યુક્તિ છે. મારા વિચાર પ્રમાણે આમ માની લેવામાં કોંગ્રેસે

ગેરવાજબી ઉતાવળ કરી છે. વળી કોંગ્રેસ અસહકારની વાત કરે છે એ તો ઘડિયાળનો કાંટો અમુક વરસો પાછો દેલવા ખરોખર છે. એમાંથી સવિનય ભંગ ઊભો થાય, કાયદા અને વ્યવસ્થામાં ભંગાણ પડે અને તોફાનો તથા દમનનું વિષયક જેમાંથી આપણે કાયમને માટે નીકળી ગયા છીએ એમ માનતા હતા તે ઊભું થાય. . . . ઘણા વખતથી સામ્રાજ્યવાદી મહત્વાકાંક્ષાઓ અમે છોડી દીધી છે. અમે માનીએ છીએ કે દુનિયામાં અમારું કામ ખીલ લોકો ઉપર રાજ્ય ચલાવવાનું નથી, પણ ખીલ લોકોએ પોતાનું રાજ્ય કેમ ચલાવવું એ તેમને શીખવવાનું છે.”

આ ભાષણનો જવાબ આપતાં ગાંધીજીએ નીચેના સૂચક પ્રશ્નો પૂછ્યા :

“ ડોમિનિયન સ્ટેટ્સ સ્વતંત્રતાનો પર્યાયવાચી ન હોય, આઝાદીના અર્થમાં જ એ શબ્દ વાપરવો ન હોય તો હિન્દ માટે તેનો કશો અર્થ ખરો? સર સેમ્યુઅલની કલ્પનાના હિન્દને ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્યમાંથી છૂટા પડવાનો હક હશે કે નહીં? ખ્રિષ્ટિય પ્રબલ્યે સામ્રાજ્યવાદી મહત્વાકાંક્ષાનો ત્યાગ કર્યો છે એ સર સેમ્યુઅલે કરેલી નહરોત મને ગમે છે. એ મહત્વાકાંક્ષા સાચોસાચ છૂટી ગઈ છે કે કેમ એ વિષે, સર સેમ્યુઅલ હિન્દની પ્રબલ્યે પોતાની નતે ખાતરી કરી લેવા દેશે કે નહીં? જો તેમની હા હોય તો હિન્દને બંધારણથી તેવું આઝાદ બનાવવાનો અવસર આવે તે પહેલાં પણ એ વાતની સાબિતી આપી શકાય. પણ ન્યારે કોંગ્રેસે માગી છે એવી નહરોત કરવા સામે લઘુમતીઓના રક્ષણની વાત આગળ ધરવામાં આવે છે ત્યારે સર સેમ્યુઅલની મહાન નહરોત કથીર જેવી લાગવા માટે છે. . . .

“ હું જોઈ છું કે સર સેમ્યુઅલે યુરોપિયનોને પણ એક લઘુમતી કોમ તરીકે ગણાવી છે. યુરોપિયનોનો આવો ઉલ્લેખ જ મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે લઘુમતીઓના હિતના રક્ષણની વાતને વાહિયાત કરાવે છે. લઘુમતીઓ જોડે યુરોપિયનોને તેમ જ રાજ્યોને જોડી દઈને તો તેઓ પોતાનો આખો કેસ જ હારી નય છે. જેમનાં હિન્દમાં ધરખાર નથી અને યુરોપમાં જ જેમનાં બધાં મૂળિયાં છે એવા યુરોપિયનો જો હિન્દની લઘુમતી કોમ હોય તો આ દેશમાં પડેલા ખ્રિષ્ટિય સોલજરો તેમ જ ગોરા મુલકી અમલદારો પણ કાં નહીં? તેઓ તો ખોખા જેટલા છે, સાવ ટચૂકડી લઘુમતી કોમ જેટલા છે. તેમને સાડુ રક્ષણ કાં ન માગવું? ખીલ શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રબલ્યે જીતીને લીધેલા હકો જેમના તેમ કાયમ રાખવાની આ બધી પેરવી છે. યુરોપિયનોનાં હિતો હિન્દને માથે ઠોકરી ખેસાડવામાં આવ્યાં છે અને ખ્રિષ્ટિય સંગીનોને જોડે તેનું રક્ષણ કરવું છે. . . .

“ વળી રાજ્યો પણ યુરોપિયનોની હારમાં જ ઊભેલા નથી શું? એમાંના સઘળા નહીં તો ઘણા સામ્રાજ્યે જ સર્જેલા છે. અને સામ્રાજ્યનાં જ હિતોને અંગે તેમને નભાવવામાં આવે છે. રાજ્યો કોઈ વાતે તેમની પ્રબલ્યા પ્રતિનિધિ નથી. એવા રાજ્યોને લઘુમતી તરીકે ગણવાનું કોંગ્રેસને કહેવામાં આવે છે. પોતાના ખ્રિષ્ટિય માલિકના આધાર વિના રાજ્યોથી શ્વાસ પણ લઈ શકાય તેમ નથી. કોંગ્રેસીઓ જોડે કશી સમજણમાં ઊતરવાનું તો દૂર રહ્યું, તેમને મળવાની પણ રાજ્યોને છૂટ નથી હોતી.”

પ્રધાનમંડળોનાં રાજનામાં પછી

૪૫૭

રાજેન્દ્રપ્રાસાદે સર સેમ્યુઅલના જવાબમાં એક જ વાત કહી :

“બહારની કોઈ દખલગીરી વિના સર્વસંમત બંધારણ તૈયાર કરવાની બ્રિટિશ સરકાર હિન્દીઓ ઉપર જવાબદારીઓ નાખે અને એને કાયદાથી માન્ય કરવાનું વચન આપવામાં આવે તો એ ખરી દરખાસ્ત કહેવાય. એના વિના લઘુમતીઓને રક્ષણ આપવાની વાતો તો પોતાની સત્તા છે તેમ ચાલુ રાખવાના બહાના જેવી દેખાય છે.”

૨૯

પ્રધાનમંડળોનાં રાજનામાં પછી

કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળોએ રાજનામાં આપી દીધા પછી કોંગ્રેસીઓ ખાસ કરીને જુવાન વર્ગ સ્વાભાવિક રીતે જ એવી માગણી કરવા લાગ્યા કે હવે કોઈ જખ્ખર પગલું આગળ ભરવું જોઈએ. ગાંધીજી પ્રબલી નાડ ખરાખર હાથમાં પકડીને બેઠા હતા. તેમણે તા. ૩૦-૧૦-'૩૯ ના રોજ ‘હવે પછી’ એ નામનો લેખ લખી પરિસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કર્યું તથા એ વિષે પોતાનું વલણ શું છે એ જાહેર કર્યું :

“બ્રિટિશ સરકાર જેડે બહા થયેલા પ્રસંગને અંગે જવાબદારીનો જેવડો ભાર હું અત્યારે અનુભવી રહ્યો છું તેવડો અગાઉ કદી પણ મેં અનુભવ્યો નથી. કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોનાં રાજનામાં પડવાં જરૂરી હતાં, પણ આગળનું પગલું મને કોઈ રીતે સ્પષ્ટ કળાતું નથી. કોંગ્રેસીઓ જખ્ખર પગલાની અપેક્ષા રાખતા નેવામાં આવે છે. કેટલાક પત્રલેખકો મને જણાવે છે કે હું હાકલ કરું એટલી જ વાર છે. આખા દેશમાંથી અગાઉ કદી ન મળેલો એવો જવાબ મને મળશે. વળી તેઓ મને ખાતરી આપે છે કે લોકો અહિંસક રહેશે. એમનાં લખાણમાં અપાયેલી ખાતરી ઉપરાંત તેમના કથનના ટેકામાં મને ખીજી કશી સાબિતી મળી નથી. એનાથી વિરુદ્ધનો પુરાવો મારી પાસે ઢગલા મોઢે પડેલો છે. અહિંસાને તેમાંથી ફલિત થતા તમામ અર્થ સાથે કોંગ્રેસીઓ માને છે અને વખતોવખત મળનારી સૂચનાઓને તેઓ વગર આનાકાનીએ પાળવાના છે એવી મને ખાતરી ન થાય ત્યાં સુધી કોઈ પણ નતના સવિનય લંગમાં હું હાથ નાખું તેમ નથી.

“કોંગ્રેસીઓમાં અહિંસાના પાલનને અંગેની અનિશ્ચિતતા હોવા ઉપરાંત ખીજી મહત્વની ખીના એ છે કે મુસ્લિમ લીગ અત્યારે કોંગ્રેસને મુસલમાનોની શત્રુ ગણે છે. આ ખીના સવિનય લંગ મારફત સફળ અહિંસક ક્રાંતિ કરવાનું કોંગ્રેસને સારુ લગભગ અશક્ય કરી મૂકનારી છે. કારણ કે આનો અર્થ નક્કી હિન્દુ-મુસલમાન રમખાણો એવો થાય છે. . . .

“હું ચોક્કસ માનું છું કે જેકે બ્રિટિશ સરકારે પોતાનાં કાર્યોથી લડાઈને અંગે સહકાર આપવાનું કોંગ્રેસને સારુ અશક્ય કરી મૂક્યું છે, તોપણ કોંગ્રેસે

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

તેને લડાઈ ચલાવવાના કામમાં મૂંઝવણી ન લેઈએ. . . . મારા અત્યારના અભિપ્રાયોને વળગી રહીને મને સવિનય લંગ શરૂ કરવાની ઉતાવળ નથી. હાલ તુરતને માટે કોંગ્રેસીઓને મારી સૂચના એટલી છે કે તેઓ કોંગ્રેસમાંથી તેની નબળાઈઓને દૂર કરીને તેના તંત્રને મજબૂત બનાવે. હું તો હજીયે કોમી એકતા, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અને રેડિયોના નૂતના કાર્યક્રમમાં જેવો ને તેવો ચુસ્તપણે માનું છું. પહેલા બે સિવાય અહિંસાનું પાલન અશક્ય છે એ દેખીતું છે. વળી ને ભારત-વર્ષનાં ગામડાં બચવાનાં ને સુખી થવાનાં હશે તો રેડિયો પણ ઘેરેઘેર ગુંજ્યે જ છૂટકો છે. રેડિયો અને તેની પાછળ રહેલી તમામ વસ્તુઓ, એટલે કે ગામડાંની કળાકારીગરીના ઉદ્ધાર સિવાય ગ્રામસંસ્કૃતિ અશક્યવત્ છે. આમ રેડિયો એ અહિંસાનું સર્વોપરી પ્રતીક છે. તેની આરાધનામાં કોંગ્રેસીઓ પોતાનો બધો સમય રોકી દે તેમાં કશું જ અનુગતું નથી. ને આ વસ્તુ તેમના હૈયાને ન હલાવી શકે, તો કાં તો તેમનામાં અહિંસા નથી, અથવા તો હું અહિંસાનો કક્કો નાણતો નથી. રેડિયોનો પ્રેમ એ ને મારી એક નબળાઈ જ હોય તો તે પ્રેમ એવો તો સર્વોપરી છે કે તે મને સેનાપતિપણું કરવાને સાડુ નાલાયક કરી મૂકે. મારી નજરમાં રેડિયો સ્વરાજની યોજના નેડે — ખરેખર જીવન નેડે એકરૂપ થઈ ગયો છે. સ્વરાજની આખરી અને નિર્ણયાત્મક ઠરે એવી આ લડતને આરંભકાળે આખું ભારતવર્ષ મારી લાયકાત બરાબર સમજી લે એ યોગ્ય છે.”

ત્યાર પછી તા. ૧લી નવેમ્બરે વાઈસરોયે ગાંધીજીને મુલાકાત માટે બોલાવ્યા. રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદને તથા જનાબ ઝીણાને પણ તેમણે આમંત્રણ આપ્યું. આ મુલાકાતમાં વાઈસરોયે એક નવી જ સૂચના કરી. તેમણે કહ્યું કે, “તમે તમારી અંદર અંદર મસક્ત કરીને પ્રાન્તિક સરકારો પરત્વે કોઈ પણ ખતની સમજૂતી ઉપર આવવાના રસ્તા શોધી કાઢો, અને તે વિષેની દરખાસ્તો મારી આગળ મૂકો. તેમાંથી તમારી અને કોમના પ્રતિનિધિઓને કારોબારી સમિતિના સભ્ય તરીકે મધ્યવર્તી સરકારમાં ભાગ લેવાનું બની શકશે.” નેડે એવું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવામાં આવ્યું નહોતું પણ એનો અર્થ ઉઘાડો હતો કે પ્રાંતોમાં તમે સંયુક્ત પ્રધાનમંડળો રચો તો મધ્યવર્તી સરકારમાં પણ સંયુક્ત કારોબારી સમિતિ બનાવવાનું સહેલું પડે.

ત્યાર પછી વાઈસરોયે તા. ૫મીએ રેડિયો ઉપર ભાષણ કર્યું. તેમાં લઘુમતીઓને રક્ષણ આપવાની બ્રિટિશ સરકારની જવાબદારીનું જૂનું ગાણું ગાયું. વળી રાજેન્દ્રપ્રસાદ અને જનાબ ઝીણા સાથે પોતાને થયેલો પત્રવ્યવહાર પ્રાસ્તાવિક ટીકા સાથે પ્રગટ કર્યો. તેનો જવાબ આપતાં તા. ૮-૧૧-૩૬ના રોજ ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે,

“હિંદ પરત્વે બ્રિટનના યુદ્ધહૈતુઓની સ્વીકારવા નેગ ચોખવટ ન થાય ત્યાં સુધી કશો ઉકેલ અશક્ય છે. અત્યાર સુધી કરવામાં આવેલી નહેરોતો — અહીં શું કે વિલાયતમાં શું — નૂની ધરેડની જ છે. સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી હિંદ તેને શકની નજરથી જુએ છે. તેને ભરોસો પડતો નથી. ને સામ્રાજ્યવાદ સાથે જ

મૃત્યુ પામ્યો હોય તો ભૂતકાળના દોરાધાગા સાફ તૂટવા નેઈએ અને નવા યુગને અંધભેસતી ભાષા વપરાતી નેઈએ. આ પાયાનું સત્ય સ્વીકારવાનો ને હૃદયે સમય ન આપ્યો હોય તો હું એટલી જ વિનંતી કરીશ કે ઉકેલના બધા પ્રયત્નો આજે મુલતવી રહે એમાં જ શોભા છે.

“મને આશા હતી અને હૃદય છે કે ઈશ્વરે મોકલેલો લડાઈનો શાપ ધ્રિટનનાં પડળ ખોલવામાં કારગત નીવડશે, અને એ રીતે આશીર્વાદરૂપ થશે. કારણ કે ધ્રિટનને એ વાતનું ભાન થશે કે આ લડાઈને વાજખી ઠરાવવા માટે અને તેના જલદીમાં જલદી અંત આણવાને માટે સૌથી વધુ જરૂરી કોઈ વસ્તુ હોય તો તે એ છે કે ભારતવર્ષ જેવા મહાન અને પ્રાચીન દેશને પોતાની ધૂંસરીમાંથી છૂટા કરવો.”

ગાંધીજીનું ખીજું કહેવું એમ હતું કે,

“ધ્રિટને આજ સુધી લઘુમતીઓને કહેવાતી બહુમતી સામે બાજમાં મૂકી મૂકીને પોતાની સત્તા ટકાવી રાખી છે, અને એ રીતે જુદા જુદા પક્ષો વચ્ચે એકરાગભર્યો ઉકેલ અશક્ય કર્યો રાખ્યો છે. લઘુમતીઓના રક્ષણની જવાબદારી પોતાની ઉપર છે એમ ધ્રિટન જ્યાં સુધી માન્યાં કરે છે ત્યાં સુધી હિંદને પોતાને આધીન રાખવાની જરૂર એને ભારતમાં જ કરવાની. એટલે લઘુમતીઓના રક્ષણનો ઉકેલ શોધવાનો ભાર તેણે પોતાને માથેથી કાઢી નાખી તે તે પક્ષોને માથે જ નાખવો નેઈએ. તેમ કરવા માટે હિંદુસ્તાનનું ભાવિ રાજ્યઅધારણ પ્રજના ચૂંટેલા પ્રતિનિધિઓની બનેલી લોકસભાને ઘડવા દેવું નેઈએ. એ અધારણમાં લઘુમતીઓના હક્કોના રક્ષણની તેમને સંતોષ થાય એવી ખોળા-ધરીઓ આપવામાં આવશે. લડાઈને અંતે એક ગોળમેજી પરિષદ જેવું સઘળા પક્ષોનું સંમેલન ખોલાવવાની વાત સરકાર કરે છે, તો હું કહું છું તેવી લોકસભા હિંદને શું કામ ન ભરવા દે? લઘુમતીઓનો સવાલ, લઘુમતી અને બહુમતી કોમોએ ધરમેળે બેસીને પતાવવાનો છે. ધ્રિટિશ સરકારે વચ્ચેથી નીકળી જવું નેઈએ.”

તા. ૨૩મી નવેમ્બરે કાર્યવાહક સમિતિએ અસ્લાહાબાદમાં મળેલી પોતાની બેઠકમાં આવી જ મતલબનો ઠરાવ પસાર કર્યો. એ ઠરાવમાં કહેવામાં આવ્યું કે ધ્રિટિશ સરકારે યુદ્ધ વિષેનાં પોતાનાં ધ્યેયોની જાહેરાત ટાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને અપ્રસ્તુત પ્રશ્નોની ઢાલ આગળ ધરી છે. તેનો અર્થ કોંગ્રેસ તો એ જ કરે છે કે દેશમાંનાં પ્રગતિવિરોધી તત્ત્વોની સાથે મળીને હિન્દ ઉપરનું પોતાનું સામ્રાજ્યવાદી આધિપત્ય ધ્રિટન કાયમ રાખવા ઇચ્છે છે. વિશેષમાં એમ પણ જણાવ્યું કે કોમી અને ખીજી મુસીબતોનો લોકશાસનની પદ્ધતિએ ઉકેલ આણવાનું એકમાત્ર અસરકારક સાધન અધારણુ ઘડવા માટેની લોકસભા, એ જ છે. આ લોકસભા એવું રાજ્યઅધારણુ ઘડી શકશે જેમાં લઘુમતીઓના હક્કોની તેમને સંતોષ થાય એવી રીતે રક્ષા કરવામાં આવશે. લઘુમતીઓના હક્કો વિષેની કોઈ બાબતો વિષે અંદર અંદર

સમજૂતીથી પતાવટ નહીં થાય તો અને પક્ષને માન્ય એવા બહુ ઊંચી કોટિના લવાદને તે સોંપી શકાશે. આ લોકસભા પુખ્ત વયના સર્વ માણસોના મતાધિકારને ધોરણે ચૂંટાવી જોઈએ. અત્યારે જે લઘુમતીઓ અલગ મતાધિકાર ભોગવે છે તે જો એ લઘુમતીઓ ઇચ્છે તો તેમને માટે કાયમ રખાવા જોઈએ. લોકસભામાં તેમના સભ્યોની સંખ્યા તેમની સંખ્યાબળના પ્રતિબિંબરૂપ હોવી જોઈએ.

આની સામે વિલાયતના બધા મુસ્લિમોએ તેમ જ વિલાયતનાં અગ્રગણ્ય છાપાંઓએ ભારે વિરોધ ઉઠાવ્યો. માત્ર બ્રિટિશ મુસ્લિમોમાંથી સર સ્ટેકર્ડ ક્રિસ્ટે કોંગ્રેસને પૂરેપૂરો ટેકો આપ્યો, એ એક નોંધવા જેવી ખીના છે. તેઓ ૧૯૩૯ના છેલ્લા મહિનાઓ દરમ્યાન હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા અને ગાંધીજી, જવાહરલાલ તથા સરદાર સાથે તેમણે બહુ લંબાણ મંત્રણાઓ કરી. દેશમાં મહત્વનાં સ્થળોએ ફરીને લોકમત જાણવાનો પણ તેમણે ઠીક ઠીક પ્રયત્ન કર્યો. હિન્દુસ્તાનમાંથી ઇંગ્લંડ ગયા પછી ત્યાંની પાર્લિમેન્ટમાં તેમણે જે ભાષણ કર્યું અને વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓ આગળ જે નિવેદન કર્યું તે ખાસ નોંધવા જેવું છે. કારણ ૧૯૪૨માં તેઓ અહીં જ્યારે વિષ્ટિ કરવા આવ્યા તે વખતનાં તેમનાં વચનો અને આ વખતનાં તેમનાં વચનો, એ બેની વચ્ચે આસમાન જમીનનું અંતર છે. પણ ૧૯૪૨માં તેઓ બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે આવ્યા હતા અને આ વખતે સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તરીકે આવ્યા હતા. પાર્લિમેન્ટમાં ભાષણ કરતાં તેમણે જણાવેલું :

“એવી દલીલ આગળ ધરવામાં આવે છે કે કોમી મુસીબતોને લીધે હિન્દુસ્તાનને મધ્યવર્તી સરકારમાં જવાબદારી આપવાની સંતોષકારક પદ્ધતિ શોધી કાઢવાનું કઠણ છે. મારા વિચાર પ્રમાણે આ દલીલમાં કશું વનુદ નથી. એમ તો પોર્ટુગલને વિષે એવું જ કહી શકાય. કારણ ત્યાં રશિયન, જ્યૂ, જર્મન અને પોલ લોકોની વસ્તી છે. એકોસ્લોવેકિયા વિષે પણ એમ કહી શકાય. કારણ ત્યાં સુડેન, એક અને સ્લોવેક લોકોની વસ્તી છે. પણ હું તો આ દલીલ સમજી જ શકતો નથી. પ્રજાતંત્રનો આપણે જે વિચાર કરતા હોઈએ તો આનો અર્થ તો એ થાય છે કે લઘુમતીને રક્ષણ આપવાની ખાતર બહુમતીને પોતાના હકોથી વંચિત કરવી. લોકતંત્રમાં બહુમતીના હેટલાક હકો મર્યાદિત કરવા પડે ખરા, અને એવી મર્યાદાઓ તેમની પાસે સ્વીકારાવી પણ શકાય. કોંગ્રેસે પોતે એ વસ્તુ કબૂલ રાખી છે. પરંતુ આપણી ઇચ્છા લઘુમતીઓને રક્ષણ આપવાની છે માટે બહુમતીના હકો આપણે ચૂંટવી લઈએ તે વાજબી નથી. આપણે જે એમ કરવા જઈએ તો હકીકતમાં બહુમતીને લઘુમતીની સ્થિતિમાં મૂકી દઈએ છીએ.*

* ગાંધીજીએ પણ એક પ્રસંગે આ જ વસ્તુ કહી હતી. જે બિન કોંગ્રેસીઓમાં માત્ર રાજ્યોને જ નહીં પણ તેમની તમામ પ્રજાઓને, તમામ મુસલમાનોને, જેમનું પ્રતિનિધિત્વ હિન્દુ મહાસભા કરતી હોય તે બધાને, તેમ જ જેઓ પોતાને કોંગ્રેસી ન

“ આપણે જે પ્રત્નશાહી સરકાર નેઈતી હોય તો એ આવશ્યક છે કે લઘુમતીએ બહુમતીના શાસનને આધીન થવું નેઈએ. આપણા દેશમાં દરરોજ એ પ્રમાણે બને છે. આપણે પ્રત્નશાહી સ્વીકારીએ, પ્રત્નશાહી પદ્ધતિ સ્થાપિત કરીએ તો અમુક વર્ગ, અમુક પક્ષ કે અમુક નત બહુમતીમાં આવવાની જ અને પ્રત્નશાહી પદ્ધતિનું એ પરિણામ આપણે સ્વીકારવું જ પડવાનું. અત્યારે આપણને ગમતું હોય કે ન ગમતું હોય પણ બ્રિટિશ હિન્દમાં કોંગ્રેસ પક્ષ બહુમતીમાં છે એ નિર્વિવાદ છે. . . .

“ હું એમ કહેવા માગું છું કે આપણે એક તરફથી એવો દાવો કરીએ કે આ યુદ્ધ અમે સ્વતંત્રતા અને પ્રત્નશાહીને માટે લડીએ છીએ; અને બીજી તરફથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અમુક ભાગને, જે આપણે કબૂલ કરીએ છીએ અને ગવર્નર જનરલ પોતે પણ કબૂલ કરે છે કે સ્વરાજ માટે પૂરેપૂરો લાયક છે, તેને એ વસ્તુ આપવાની ના પાડીએ, તો હિન્દુસ્તાનના લોકો જરૂર કહેશે કે અનેક દાખલાઓમાં આ એકનો વધારો થાય છે જ્યાં બ્રિટન કહે છે એક વસ્તુ અને કરે છે બીજી વસ્તુ.

“ હિન્દી કોંગ્રેસે આપણા યુદ્ધલેખોની અને હિન્દુસ્તાન વિષેના આપણા ઇરાદાઓની સ્પષ્ટતા કરવાની જે માગણી કરી છે તેનો આપણે શો જવાબ આપવો નેઈએ? હું સૂચવું છું કે આપણો જવાબ નીચે મુજબનો હોવો નેઈએ, અને તે આપણે અત્યારે જ આપવો નેઈએ :

(૧) હિન્દુસ્તાનના લોકોને ખાતરી આપવી નેઈએ કે હિન્દુસ્તાનને સ્વરાજ આપવાનું આપણું તાત્કાલિક ધ્યેય છે.

(૨) બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન માટે નવી મંચવર્તી ધારાસભાની અત્યારે જ ચૂંટણી કરવાની આપણે સંમતિ આપવી નેઈએ. હું તેમાં કશી મુશ્કેલી નેતો નથી. એક નામદાર સભ્ય કહે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં અત્યારે ચૂંટણી ન થઈ શકે. કિવલેકમાં જે અત્યારે ચૂંટણી થઈ શકી છે તો હિન્દુસ્તાનમાં કેમ ન થઈ શકે? અમલદારો બીજા કામમાં રોકાયેલા હોય તો ચૂંટણી માટે થોડા નવા અમલદારો રાખો.

(૩) ધારાસભામાં જે પક્ષ બહુમતીમાં આવે તેણે સરકાર રચવી નેઈએ. વાઈસરોયે એમને પોતાની કારોબારી કાઉન્સિલ તરીકે નીમવા નેઈએ.

(૪) એ વાત ખરી છે કે કાયદા પ્રમાણે અને અત્યારના બંધારણ પ્રમાણે કારોબારી સમિતિ એ પ્રધાનમંડળ ન કહેવાય. પણ બ્રિટિશ સરકાર એવી ઝોળાધરી આપે કે ધારાસભાના ચૂંટાયેલા સભ્યોમાંથી નિમાયેલી કારોબારી સમિતિને એ જાણે પ્રધાનમંડળ હોય એમ વાઈસરોય બધી મહત્વની બાબતમાં ગણશે. એટલે કે રાજ જેમ પ્રધાનમંડળની સલાહ સ્વીકારે છે તેમ વાઈસરોય પણ આ કારોબારી સમિતિની સલાહ સ્વીકારશે. આમ કરતાં આ પૃથ્વી ઉપરની કંઈ ચીજ આપણને રોકી શકે એમ છે?

ગણાવતા હોય એવા બધા વર્ગોને ગણીએ તો કોંગ્રેસ જ બિનકોંગ્રેસી બહુમતીના ભયમાં આવી પડવાનો ખરું નેતાં સંભવ છે.

“તાત્કાલિક આવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે અને યુદ્ધ પૂરું થયા પછી પણ પૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવામાં આવશે એવું વચન આપવામાં આવે, તે હું ખાતરીપૂર્વક માનું છું કે દુનિયામાં સ્વતંત્રતા અને પ્રજાશાહી સ્થાપવાના આપણા પ્રયત્નમાં આપણને હિન્દુસ્તાનના લોકોનો હૃદયપૂર્વકનો સહકાર મળશે. આપણી આવી નહેરાતથી આપણે અિટિશ હિંદનું દિલ જીતી લઈ શકીશું એટલું જ નહીં પણ હું માનું છું કે આપણા આવા પગલાને એક મહાન અને સાચા પ્રજાતંત્રવાદી લોકોના એક મહાન કૃત્ય તરીકે આખી દુનિયા વધાવી લેશે.”

ત્યાર પછી યુનાઇટેડ પ્રેસને મુલાકાત આપતાં સર સ્ટેફોર્ડ જાણાવ્યું હતું કે,

“કોંગ્રેસની માગણી એ રાષ્ટ્રીય માગણી છે. તેમાં સઘળા લોકમતો આવી નજ છે. આમજનતાનું તે એક નહેરનામું છે. છતાં ભય એ રહે છે કે અિટિશ સરકાર આ પ્રકારના નહેરનામાની અવગણના કરશે. તેનું પરિણામ એ આવશે કે સવિનય કાયદાભંગને આપણે ઉત્તેજન આપીશું. કોંગ્રેસ માને છે કે તેની માગણીના ટેકામાં આખી આમજનતાનું નૈતિક બળ રહેલું છે. આને કોંગ્રેસ તરફથી હાકલ થાય એની જ ઘણા હિંદીઓ તો આતુરતાપૂર્વક રાહ નેઈ રહ્યા છે. તેમની અપેક્ષા એવી છે કે કોંગ્રેસ નેતૃત્વ લે. જનાબ ઝીણાની હિંદુસ્તાનના ભાગલા પાડવાની યોજના આમજનતાને પસંદ નથી. વળી એ પણ હકીકત છે કે ઘણા હિંદીઓ માને છે કે હિંસાથી આ ચળવળને નુકસાન પહોંચે એમ છે. હિંદુસ્તાનના મારા પ્રવાસ દરમ્યાન હું જુદા જુદા અનેક વર્ગના હિંદીઓને મળ્યો છું અને બહુ મોટા ભાગના લોકોએ મારા ઉપર એવી છાપ પાડી છે કે હિંસક શબ્દો દુશ્મનોને મારતા નથી પરંતુ આપણી ચળવળ પ્રત્યે મૈત્રી ધરાવનારાઓને જ મારે છે. . . . હિંદુસ્તાનમાં આને દરેક જણ પછી તે ભણેલો હોય કે અભણ, તેને સ્વાતંત્ર્ય માટે અને ન્યાય માટે તમન્ના નહીં છે. તે આત્મનિર્ણયનો હક માગે છે. . . . કોઈ એ વસ્તુનો ઇન્કાર કરી શકે એમ નથી કે આખા દેશમાં કોંગ્રેસનો બહુ ભારે પ્રભાવ છે. અિટિશ સરકારની ધૂસરી તેણે ક્યારનીય ફગાવી દીધી હોત. પણ મુસ્લિમ લીગનો સહકાર મેળવીને તે આગળ વધવા માગે છે. તેથી જ હિંદુસ્તાનનું સ્વાતંત્ર્ય રોકાઈ રહ્યું છે.”

કોમી પ્રશ્નના તાત્કાલિક નિરાકરણ માટે તમારું રચનાત્મક સૂચન શું છે એમ પૂછવામાં આવતાં સર સ્ટેફોર્ડે કહ્યું કે,

“મારી ખાતરી છે કે હિંદુસ્તાનની મુક્તિ અંધારણ ઘડનારી લોકસભામાં જ રહેલી છે.”

આ પ્રકરણને અંગે ગાંધીજીની વાઈસરોય સાથેની ચોથી અને છેલ્લી મુલાકાત, વાઈસરોયના આમંત્રણથી તા. ૫-૨-૪૦ના રોજ થઈ. અઠી કલાક સુધી અને વચ્ચે બહુ નિખાલસ વાતચીત થઈ, પણ કાંઈ રસ્તો નીકળી શક્યો નહીં. એટલે અને તરફથી નીચેની સંયુક્ત યાદી બહાર પાડવામાં આવી :

“ના. વાઈસરોયના આમંત્રણના જવાબમાં ગાંધીજી આને વાઈસરોયને મળવા આવ્યા. અને વચ્ચે ખૂબ લાંબી અને મિત્રાચારીભરી ચર્ચા થઈ. આખા

પ્રશ્નને તેમણે પૂરેપૂરે છૂટો. વાતચીતનો આરંભ કરતાં જ ગાંધીજીએ સ્પષ્ટતા કરી કે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ તરફથી તેઓ કોઈ આદેશ લઈને આવ્યા નહોતા. એટલે તેને બંધનરૂપ થઈ પડે એવી કશી વાત કરવાની તેમને સત્તા નહોતી. તેઓ પોતાના વ્યક્તિગત નાતે જ વાત કરી રહ્યા હતા.

“ના. શહેનશાહની સરકારની દરખાસ્તો અને ઇરાદાઓ ના. વાઈસરોયે કંઈક વિગતથી રત્નૂ કર્યાં. પ્રથમ તો તેમણે આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું કે હિંદુસ્તાનને વહેલામાં વહેલી તકે વસાહતી દરખાસ્તો (ડોમિનિયન સ્ટેટ્સ) મળે એવી બ્રિટિશ સરકારની અંતરની ઇચ્છા છે અને એ દરખાસ્તો પ્રાપ્ત થાય તે માટે પોતાની સત્તામાં હોય તે બધા ઉપાયો તે લેવા તૈયાર છે. પણ આ બાબતમાં કેટલાક મુદ્દાઓનું નિરાકરણ કરવામાં, ખાસ કરીને રક્ષણના મુદ્દાની બાબતમાં, મુશ્કેલીઓ અને ગૂંચવણો રહેલી છે તે તરફ તેમણે ધ્યાન ખેંચ્યું. તેમણે એ પણ સ્પષ્ટ કર્યું કે વખત આવશે ત્યારે હિંદુસ્તાનમાંના બધા પક્ષો અને બધાં હિતોના પ્રતિનિધિઓની સાથે સલાહમસલાત કરીને આખો પ્રશ્ન તપાસી જવા માટે ના. શહેનશાહની સરકાર બહુ તૈયાર છે. વચગાળાનો સમય ટૂંકાવવાની અને શક્ય તેટલી સફળતાથી તે ઓળંગી જવાની ના. શહેનશાહની સરકારની બહુ આતુરતા છે.

“ના. વાઈસરોયે એ વસ્તુ તરફ પણ ધ્યાન ખેંચ્યું કે વડોદરાના ભાષણમાં તાલેતરમાં જ પોતે જણાવ્યું હતું તેમ ૧૯૩૫ના ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટની સમૂહતંત્રની યોજના બેકે હાલતુરતને માટે મુલતવી રાખવામાં આવી છે, તોપણ તેમાં વસાહતી દરખાસ્તો માટે ઉતાવળામાં ઉતાવળું પગલું સમાયેલું છે. તેની સાથે હિતસંબંધ ધરાવતા સંઘનાની સંમતિથી તેનો સ્વીકાર થાય તેમાં આ વસ્તુને લગતા ઘણા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ સમાયેલું છે.

“તેમણે એ પણ ઉમેર્યું કે ગયા નવેમ્બરમાં ગવર્નર જનરલની કારોબારી સમિતિનો, તે વખતે દર્શાવેલા ધોરણે વિસ્તાર કરવાની બે ઓફર તેમણે કરી હતી તે હજી પણ ખુલ્લી જ છે, અને ના. શહેનશાહની સરકાર તેને તત્કાળ અમલમાં મૂકવા તૈયાર છે.

“લાગતાવળગતા પક્ષોની સંમતિને આધીન રહીને ના. શહેનશાહની સરકાર સમૂહતંત્રની યોજનાની વાત કરી ઉઠાડવા પણ તૈયાર છે. જેથી કરીને યુદ્ધ પછી વસાહતી દરખાસ્તોની સ્થાપના ત્વરિત કરી શકાય અને તેમાંથી ભલા થતા મુદ્દાઓનું નિરાકરણ સહેલું થઈ શકે.

“ગાંધીજીએ આ દરખાસ્તો બે વૃત્તિથી મૂકવામાં આવી હતી તે વૃત્તિ પ્રત્યે કદર વ્યક્ત કરી પણ તેની સાથે સાફ જણાવ્યું કે પોતાના વિચાર પ્રમાણે કોંગ્રેસની પૂરેપૂરી માગણીને તે પહોંચી વળતી નથી. તેમણે સૂચવ્યું અને ના. વાઈસરોયે સ્વીકાર્યું કે આ સંલેગોમાં, ભણી થયેલી મુશ્કેલીઓનું નિરાકરણ શોધવાના હેતુથી વધુ વાટાઘાટો કરવાનું હાલ તુરત માટે બંધ રાખવામાં આવે એ પસંદ કરવા બેગ છે.”

મુલાકાતને બીજે દિવસે એટલે છટ્ટી ફેબ્રુઆરીએ ઇંગ્લંડ અને અમેરિકાના પત્રકારોનું મોટું મંડળ ગાંધીજીને મળ્યું. એ પત્રકારોમાં

‘ માન્યેસ્ટર ગાર્ડિયન ’, ‘ ન્યૂસ ક્રોનિકલ ’ અને ‘ ટાઇમ્સ ’ એટલાં લંડનનાં પત્રોના તેમ જ અમેરિકાના એસોસિયેટેડ પ્રેસના પ્રતિનિધિઓ હતા. તેમની સાથેની મુલાકાતમાં, વાઈસરોય અને પોતાની વચ્ચે મુદ્દાનો મતભેદ શો હતો એ ગાંધીજીએ નીચેના શબ્દોમાં સમજાવ્યો :

“ ના. વાઈસરોયે કરેલી ઓફર (દરખાસ્ત) અને કોંગ્રેસની માગણી એ એ વચ્ચે મુદ્દાનો તફાવત એ છે કે ના. વાઈસરોયની ઓફરમાં હિન્દના ભાવિ વિધેનો અન્તિમ નિર્ણય કરવાનું બ્રિટિશ સરકારના હાથની વાત છે એમ કલ્પવામાં આવેલું છે, જ્યારે કોંગ્રેસની કલ્પના એથી સાવ ભલટી જ છે. કોંગ્રેસની દૃષ્ટિએ ખરા સ્વાતંત્ર્યની કરોટી જ એ છે કે કોઈ પણ નતની બહારની દરમ્યાનગીરી સિવાય હિન્દી પ્રજા પોતાનું ભાવિ નક્કી કરે. આ મુદ્દાનો મતભેદ જ્યાં સુધી ન ભૂંસાય અને ઇંગ્લંડ જ્યાં સુધી સાચે માર્ગે ન વળે, એટલે કે એમ ન સ્વીકારે કે હિન્દને પોતાની મેળે પોતાનું અધારણ ધડવાનો અને પોતાનો દરજ્જો નક્કી કરવા દેવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે, ત્યાં સુધી હિન્દ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે શાંતિમય અને માનભરી સમાધાની થવાનો કશો સંભવ હું જોતો નથી. આટલું થાય તો પછી દેશના રક્ષણનો, લઘુમતીઓનો, રાજ્યોનો તેમ જ ગોરાઓનાં હિતોનો — એ બધા સવાલો આપોઆપ ઓગળી જશે.”

વાઈસરોય સાથેની મુલાકાત વિષે વિવેચન કરતાં ‘ હરિજન ’માં ગાંધીજીએ લખ્યું :

“ જેવી સ્પષ્ટતાથી ના. વાઈસરોયે બ્રિટિશ નીતિનું નિરૂપણ કર્યું, તેવી જ સ્પષ્ટતાથી મેં કોંગ્રેસની નીતિનું કર્યું. હું જાણું છું ત્યાં સુધી મંત્રણા કાયમને સારુ અંધ પડી ન કહેવાય. દરમ્યાન આપણે પ્રચાર દ્વારા આપણી માગણી દુનિયાને સમજાવવી જોઈએ. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અંદરની, ઘણીમાંની એક વસાહત તરીકેનો એટલે કે દુનિયાની બિનયુરોપીય પ્રજાઓનું શોષણ કરવામાં ભાગીદારી કરનાર તરીકેનો દરજ્જો હિન્દ રાખી શકે નહીં. જો તેની લડત અહિંસા ઉપર ખરી હોય તો તેણે પોતાના હાથ વગર ખરડાયેલા રાખવા જોઈએ. આફ્રિકાવાસીઓની ચૂસમાં તથા વસાહતોમાં રહેતા આપણા પોતાના દેશબંધુઓ પ્રત્યેના અન્યાય અને અપમાનમાં ભાગીદાર ન થવાનો હિન્દનો નિશ્ચય હોય તો તેને પોતાનો એવો સ્વતંત્ર દરજ્જો જ હોવો જોઈએ. એવા દરજ્જામાં શું શું સમાય અને તેનું સ્વરૂપ કેવું હોય એ બ્રિટનનું લખાણું ન લખાય. એનો નિર્ણય આપણે પોતે જ એટલે કે હિન્દી પ્રજાના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓએ કરવો જોઈએ. જ્યાં સુધી બ્રિટિશ રાજધુરંધરો આ વાત પાકે પાયે ન કબૂલે ત્યાં સુધી એનો અર્થ એ જ છે કે તેઓ પોતાના હાથમાંથી સત્તા છોડવા માગતા નથી.”

લંડનના દૈનિક પત્ર ‘ડેલી હેરલ્ડે’ ગાંધીજીને તાર કરીને વાઈસરોયની મુલાકાત વિષે સંદેશો માગ્યો. તેના જવાબમાં ગાંધીજીએ તાર કર્યો, તેમાં જણાવ્યું કે,

Gandhi Heritage Portal

“વસાહતો અને હિન્દ એ બેની વચ્ચે કશી સમાનતા નથી. હિન્દનો દાખલો તદ્દન સ્વતંત્ર અને નિરાળો છે એમ સમજીને એનો વિચાર કરવો નોઈએ. એ સ્પષ્ટ સમજવાની જરૂર છે કે જે કોયડા રહી કરવામાં આવે છે તે એકેએક ધિરને પેદા કરેલા છે. જે બન્યું છે તે બેશક સામ્રાજ્યશાહીને સાડુ આવશ્યક હતું. પણ જે સામ્રાજ્યવાદ મરણ પામે તો ધિરને પેદા કરેલા કોયડા આપોઆપ ભકલી નય. દેશની રક્ષા એ એમાંનો મોટામાં મોટો કોયડો છે. પણ ધિરને હિન્દને નિ:શસ્ત્ર શા સાડુ ક્યું છે? હિન્દી સિપાઈઓ તેમના પોતાના જ દેશમાં પરદેશી કેમ બની ગયા છે? ધિરને રાનઓને શા માટે નિપજવ્યા અને કદી ન સાંભળેલી એવી સત્તાઓ તેમને શા સાડુ આપી? બેશક પોતાનો પગ કાયમનો કરવા માટે. જખરદસ્ત યુરોપિયન હિતો કોણે અને શા માટે પેદા કર્યા? આ ચાર સામ્રાજ્ય-શાહીના ખુરજ હતા અને હજી છે. શખોની કોઈ પણ નતની નળ કે પ્રપંચ આ નળ સત્યને ઢાંકી શકે એમ નથી. ધિરન જ્યારે હિન્દ ઉપરનો પોતાનો અનીતિનો કબજો ભગીરથ પ્રયત્ન કરીને તજ દેવાનો નિરધાર કરશે ત્યારે અચૂક તેનો નૈતિક વિજય થશે. પછી, જેમ રાત પછી દિવસ આવે છે તેમ એનો ખીલે વિજય પણ ખચીત થશે. કેમ કે એમ બનશે ત્યારે આખા જગતનો અંતરાત્મા એના પક્ષમાં ભળશે. આજે આપવા કાઢી છે એવી કોઈ પણ આળપંપાળ હિન્દના હૃદયને કે જગતના અંતરાત્માને હલાવી શકે એમ નથી.”

આ બધી વાટાઘાટોનો સાર તા. ૧૦-૩-૪૦ના રોજ નવસારીમાં આપેલા એક ભાષણમાં સરદારે પોતાની વિલક્ષણ ઢબે નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે :

“જેને નાઝીઝમ કહે છે, જેમાં લોકશાસનનો નાશ રહેલો છે, તેનો વિજય હિન્દુસ્તાન નથી ઇચ્છતું. મિત્રરાજ્યોનો પરાજય પણ હિન્દુસ્તાન નથી ઇચ્છતું. એટલે અમે વાઈસરોયને યુદ્ધહેતુઓ વિષે પૂછવાનો નિર્ણય કર્યો. એનો જવાબ અત્યાર સુધી સીધો ન મળ્યો. પણ હવે મળવા લાગ્યો છે કે, તમે લાયક છો? નઓ, મુસ્લિમો સાથે એટલે કે મુસ્લિમ લીગ સાથે ફેંસલો કરીને આવો. એ થાય તો પછી કહે કે, “રાનઓ સાથે ફેંસલો કરી આવો. એ થાય તો પછી અહીં અંગ્રેજોના આટલા બધા હિતસંબંધો છે, રેલવે છે, આટલું ધન ખરચ્યું છે એનું શું, એ વિચાર આવે. આમ જે બિલાડીઓની માફક, કોમ કોમને એ લડાવવા માગે છે.

“દુનિયામાં ખીલે કયાંય નથી એટલા રાનઓ અહીં છે, એ અમે કબૂલ કરીએ છીએ. હિન્દુ-મુસલમાન વચ્ચે મેળ નથી, એ પણ કબૂલ કરશું. હા, ધન અહીં દાટેલું છે. પણ એ તમારું કે અમારું? આ બધા ઝંઘડાનું મૂળ તમે છો. તમે એ દાખલ કર્યા છે. એ અમે દાખલા સાથે બતાવ્યું છે.

“કોમી ભેદ દાખલ કર્યો ત્યારે અમે ઘણો વિરોધ કરેલો કે, આ કોમી બટવારો એ ઝેરનો પ્યાલો છે. હવે મુસલમાનો આજે એમ કહે છે કે, આમાં અમને તો કશું મળતું નથી, હિન્દુઓનું જ ચાલે છે.

“અહલાહાબાદમાં હિન્દુ, મુસલમાન, શીખ, ખ્રિસ્તી, બધા એકઠા થયા અને ફેંસલો કર્યો કે, આપણને કોમી મતદારમંડળો ન નોઈએ, અને મુસલમાનો જે માગે તે આપવું. પણ તરત જ ત્યાંથી હિન્દી વજરે મુસલમાનોને તાર કર્યો કે,

સ. ૨-૩૦

તમે એમાં લગશો નહીં, અમે વધારે આપીશું. અમે તો દાખલા સાથે બતાવ્યું છે કે, અંગ્રેજોને જ આપણને લડાની મારે છે.

“એ તો કહે છે કે, તમે જે લડો છો ત્યાં સુધી લઘુમતી કોમનું રક્ષણ કરવાનું ઈશ્વરે અમને સુપરત કરેલું છે. તો આ લડાઈ પણ ઈશ્વરે તમને સુપરત કરેલી છે. ત્યાં જ તમારો ફેંસલો થશે.

“અમે કહ્યું કે, તમે નહેરુનામું બહાર પાડો કે, લોકપ્રતિનિધિસભા નિર્ણય કરશે તે અમે આપીશું. એ કબૂલ રાખશો તો, અમે મુસલમાનો સાથે ફેંસલો કરીને જ ભીડીશું, અને બદકિસ્મતીથી મતભેદ પડશે તો પંચ નિર્ણય કરશે. એને લાગ્યું કે, આમાં કાંઈ ખોલાય એમ નથી. એટલે હવે કહે છે કે, રાજ્યોનું શું? ત્યારે અમે કહીએ છીએ કે એ તો તમારી રચેલી સૃષ્ટિ છે.

“રાજ્યોની વ્યક્તિનો સવાલ જ નથી. વસ્તુ એ છે કે, અત્યારે રાજ્યોની સંસ્થાઓનો અંત આવ્યો છે. હિન્દુસ્તાન કંઈ દુનિયાનો ઉકરડો થોડું જ છે? ત્યાં રાજ્ય છે ત્યાં પણ સત્તા તો પ્રજા પાસે છે. અત્યારે જે સર્વોપરી સત્તા છે, તેને રાજ્ય પણ નમે છે અને પ્રજા પણ નમે છે. પણ એ તો કહે છે કે, અમે તો રાજ્યો સાથે કરારનામાં કરેલાં છે. અમને શી ખબર કે, કયે કાળે, કંઈ રીતે, શું લખાવી લીધું છે? દેશી રાજ્યની પ્રજાનો અધિકાર એક સ્તીપૂર પણ નથી, એ કબૂલ કરવા કોંગ્રેસ તૈયાર નથી. છતાં તમે એમ કહો કે, અમારાં આટલાં હિનો છે, આટલું લશ્કરી હિત છે, તો એનો તોડ થઈ શકે. પણ લડાઈમાં હાર્યા, તો રામ બોલી જવાના છે. અને જ્યાં તોય ખોખરા થઈ જવાના છે. આ લડાઈને અંતે કોઈ રાજ્ય ખીન્દને તાબે નથી રહેવાનું. વિચારોમાં ભારે પરિવર્તન થવાનાં છે.”

આ વરસનું કોંગ્રેસનું અધિવેશન માર્ચના ત્રીજા અઠવાડિયામાં બિહાર પ્રાંતમાં રામગઢ નામના સ્થળમાં ભરાયું. સરકાર સાથેની વાટાઘાટોથી કોંગ્રેસનો જીવાન વર્ગ સાવ કંટાળી ગયો હતો. કોંગ્રેસમાં સમાજવાદી, સામ્યવાદી, કિસાનસભાવાદી, ટ્રેડ યુનિયનવાદી, રોયવાદી, એમ અનેક જૂથો હતાં. એ બધાંને ગાંધીજી કોંગ્રેસની અહિંસા નીતિનો જે અર્થ કરતા હતા એ જરાયે રુચતો નહોતો. લડાઈને વખતે આપણે બ્રિટિશ સરકારને મૂંઝવવી ન જોઈએ એ ગાંધીજીનો વિચાર પણ તેમને વાજબી લાગતો નહોતો. ધણાને તો એમ લાગતું હતું કે સરકારને જખ્ખર લડત આપવાનો આ જ ખરેખરો મોકો છે. પણ એ બધાંને સાથે સાથે એમ પણ લાગતું હતું કે લડતની સરદારી ગાંધીજી લે તો જ આપણે આખા દેશને સળગાવી શકીએ. ગાંધીજી વિના દેશવ્યાપી લડત ન આપી શકાય એમ સહુ સમજતા હતા. કારોબારી સમિતિને પણ એમ તો લાગતું જ હતું કે પ્રધાનો પાસે રાજ્યનામાં અપાવ્યા પછી આપણે કાંઈ ઉચ્ચ પગલું ન ભરીએ તો કોંગ્રેસમાં નાસીપાસી પેદા થવાનો ભય છે. ખીજી તરફથી ગાંધીજી કોંગ્રેસનો સડો, કોમી વિખવાદ વગેરે તરફ આંગળી ચીંધી સાવચેતી આપતા હતા, એ પણ તેમને ખરી લાગતી હતી.

એટલે યુદ્ધને લીધે પેદા થયેલી કટોકટી વિષે તથા સવિનય ભંગ વિષે રામગઢ કોંગ્રેસના ઠરાવમાં નીચે પ્રમાણે જાહેર કરવામાં આવ્યું :

“યુદ્ધમાંથી હિન્દને અળગું રાખવા માટે અને પરદેશની ધ્રૂંસરીમાંથી હિન્દને મુક્ત કરવાના કોંગ્રેસના સંકલ્પનો અમલ કરવા માટે, જે પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસની બહુમતી હતી તે પ્રાંતોના પ્રધાનો પાસે કોંગ્રેસે રાજનામાં અપાવ્યાં. આ પ્રારંભિક પગલાની પછી સ્વાભાવિક રીતે જ બીજા પગલું સવિનય ભંગનું આવે. એ માટે કોંગ્રેસ બરાબર સંગઠિત થઈ જાય કે તરત અથવા તો એવા સંલોગો ઊભા થાય જે એકદમ કટોકટી ઊભી કરે તો તેવે પ્રસંગે અચકાયા વિના એ પગલું કોંગ્રેસ લેશે. ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું છે કે સવિનય કાયદાભંગ ઉપાડવાની જવાબદારી તેઓ ત્યારે જ લેશે જ્યારે તેમને ખાતરી થાય કે કોંગ્રેસીઓ કડક રીતે શિસ્તનું પાલન કરવા અને સ્વાતંત્ર્યની પ્રતિજ્ઞામાં દર્શાવેલું રચનાત્મક કાર્ય કરવા તૈયાર છે. એ વસ્તુ તરફ કોંગ્રેસ સઘળા કોંગ્રેસીઓનું ધ્યાન ખેંચે છે.

“કોંગ્રેસનો પ્રયત્ન બધા વર્ગના અને બધી કોમોના લોકોનું જીવન કે ધર્મનો ભેદભાવ રાખ્યા વિના પ્રતિનિધિત્વ કરવાનો અને તેમની સેવા કરવાનો છે. હિંદુસ્તાનના સ્વતંત્ર્ય માટેની લડત એ પ્રજા સમસ્તની મુક્તિ માટેની લડત છે. તેથી કોંગ્રેસ એવી આશા સેવે છે કે બધા વર્ગો અને બધી કોમો તેમાં ભાગ લેશે. સવિનય કાયદાભંગનો હેતુ આખા રાષ્ટ્રમાં બલિદાન આપવાનો જીવંતો પેદા કરવાનો છે.

“કોંગ્રેસ મહાસમિતિને અને એવો પ્રસંગ ઊભો થાય અને જરૂર પડે તો કારોબારી સમિતિને સત્તા આપે છે કે ઉપરના ઠરાવનો અમલ કરવાને માટે પોતાને યોગ્ય લાગે તેવાં પગલાં પોતે લઈ શકે.”

કોંગ્રેસનો ઠરાવ પસાર થઈ ગયા પછી પ્રમુખની વિનંતીથી ગાંધીજીએ આખી પરિસ્થિતિ ઉપર હૃદય હલાવી નાખે એવું ભાષણ કર્યું. એના છેવટના ભાગમાં કોંગ્રેસીઓને તેમણે ગંભીર ચેતવણી આપી. તે ભાગ નીચે આપ્યો છે :

“હું જાણું છું કે મારા વિના તમે નહીં લડો. પણ તમે જાણી લેજો કે હું તો કરોડો દરિદ્રનારાયણોને ખાતર જ છું ને તેમને અર્થે જ મરવા ઇચ્છું છું. તેથી તેમના પ્રતિનિધિ તરીકે જ હું અહીં બેઠો છું ને તેમના પ્રતિનિધિ તરીકે જ હું લડી શકું. તેમના પ્રત્યેની મારી વફાદારી બીજી તમામ વફાદારીઓની ઉપર છે. તમે મારો ત્યાગ કરો કે મને પથરાથી છંદી છંદીને મારી નાખો તો પણ હું રેડિયાને છોડવાનો નથી. કારણ કે હું જાણું છું કે રેડિયાની શરત ઠીલી કરું તે જ ધડીએ મૂંગા દરિદ્રનારાયણોને માથે પાયમાલી ઊતરશે ને ઈશ્વર મારી પાસે એનો જવાબ માગશે. તેથી જ તમને રેડિયામાં મારા જેવી શ્રદ્ધા ન બપજી શકતી હોય તો હું તમને વીનવું છું કે મને છોડો. રેડિયો સત્ય અને અહિંસાનું બાહ્ય પ્રતીક છે. સત્ય અહિંસાની તમારા અંતરમાં પ્રતિષ્ઠા નહીં હોય તો રેડિયો પણ તમને નહીં ખપે. યાદ રાખજો કે બહારની તેમ જ અંતરની બંને શરતો તમારે પાળવાની છે. અંતરની શરત પાળશો તો વિરોધીનો દ્વેષ તમે છોડશો, એના નાશના રસ્તા નહીં તાકો, તે માટે નહીં

મથો, પણ એને સારુ ઈશ્વરની કબુલા ભાખશો. સરકારનાં કુકર્મોની વહી વાંચવા પાછળ એકાગ્ર ન થવ્ને. કારણ એના કરવૈયાઓનો આપણે હુદયપત્રો કરવો છે. તેમને પણ અંતે મિત્ર બનાવવા છે. સ્વભાવે કરીને તો કોઈ જ દુષ્ટ નથી. અને જો બીજા છે તો આપણે શું યોગ્ય છીએ? આ મનોવૃત્તિ સત્યાગહના મૂળમાં રહેલી છે. એ તમને કબૂલ ન હોય તો હું તમને વીનવું છું કે મારો ત્યાગ કરો. કારણ કે મારા કાર્યક્રમમાં શ્રદ્ધા વિના અને મારી શરતો સ્વીકાર્યા વિના તમે આમાં પડશો તો મને બરબાદ કરશો, જાતે બરબાદ થશો અને દેશના કાર્યને બરબાદીએ પહોંચાડશો.”

આ જ અરસામાં બીજા એ મોટા બનાવો બન્યા તેની નોંધ લઈને આ પ્રકરણ પૂરું કરીશું.

રામગઢની કોંગ્રેસ વખતે રામગઢમાં જ એક બીજા મોટી પરિષદ સુભાષઆણુની આગેવાની નીચે ભરાઈ. એનું નામ સમાધાન વિરોધી પરિષદ એવું રાખવામાં આવ્યું હતું. સુભાષઆણુના મત અને વિચારો જોડે જોમને કશી લેવાદેવા નહોતી એવા પણ ઘણા જાતજાતના લોકો એમાં એકઠા થયા હતા. એ બધાને કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ પ્રત્યે રોષ હતો. એટલે જ એનો વિરોધ કરવાની આ તક તેમણે સાધી હતી. એ લોકો કોંગ્રેસ કારોબારી સમિતિની સામે એવો પ્રચાર કરી રહ્યા હતા કે એ તો બ્રિટિશ સરકાર જોડે સમાધાન કરવાને ખડે પગે તૈયાર છે અને દેશના હિતને ભોગે પણ એ સમાધાન કરી લેશે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે જો માનભરી રીતે અને દેશનું હિત સાધીને સમાધાન થતું હોય તો એવા સમાધાનનો કોંગ્રેસને કશો વાંધો નહોતો. દેશનું ભલું કઈ રીતે થાય એટલી જ કોંગ્રેસને તો ઇતેજારી હતી. પણ વિરોધના પોકારો જ કરવાના હોય ત્યાં સ્વાભાવિક રીતે જ લોકોની કમી પડતી નથી. એટલે સુભાષઆણુવાળી પરિષદ સારી પેઠે ધામધૂમથી થઈ, અને તેણે કોંગ્રેસનો પેટભરીને વિરોધ કર્યો. પણ સુભાષઆણુ પોકળ વિરોધ કરનારા નહોતા. આગળ ઉપર લાગ સાધીને તેઓ હિંદુસ્તાન બહાર ચાલ્યા ગયા અને હિંદને સ્વતંત્ર કરવાના ઉદ્દેશથી જર્મની તથા જાપાન સાથે ભળ્યા. ત્યાં તેમણે આઝાદ હિંદ ફોર્સ સ્થાપી. પણ છેવટે તેમનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. એ વિગતોમાં અહીં ઊતરવાની જરૂર નથી.

બીજા મહત્વની ઘટના તે આ જ અરસામાં લાહોર મુકામે મળેલી મુસ્લિમ લીગની પરિષદ હતી. જ. ઝીણા અને મુસ્લિમ લીગના બીજા આગેવાનો કેટલાક વખતથી મુસલમાનો અને હિંદુઓ એ એ ભિન્ન પ્રગ્નઓ છે અને હિંદુસ્તાનના એ ભાગના પાડી નાખ્યા સિવાય દેશમાં શાંતિ સ્થપાઈ શકવાની નથી, એમ કહેતા હતા. લાહોરમાં મુસ્લિમ લીગના વાર્ષિક અધિવેશને આ વસ્તુ સ્વીકારી લીધી અને પાકિસ્તાનનો ઠરાવ કર્યો.

ગાંધીજી કોંગ્રેસની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થાય છે

શિયાળા દરમ્યાન યુરોપની લડાઈ કાંઈક ધીમી ચાલતી હતી, પણ ૧૯૪૦ના એપ્રિલ મહિનાના આરંભમાં જર્મનીએ પશ્ચિમ ઉપર જાબરદસ્ત આક્રમણ શરૂ કર્યું. બેલ્જિયમ, હોલેન્ડ, ડેનમાર્ક અને નોર્વે એ દેશોએ એક પછી એક થોડા જ દિવસોમાં શરણાગતિ સ્વીકારી. પછી ફ્રાન્સ ઉપર તેણે ચડાઈ કરી. એની મદદમાં ઇંગ્લંડે પોતાની તૈયાર રાખેલી તમામ ફોજ ફ્રાન્સમાં ઉતારી. પણ ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડનાં લશ્કરો જર્મની સામે ઝીક ઝીલી શક્યાં નહીં. ચૌદમી જૂને ફ્રાન્સ પડ્યું. બ્રિટિશ ફોજ બહુ ખુવારી વેડીને ડંકડેથી મહામુશીબતે ઇંગ્લંડ ભેગી થઈ શકી. ઇંગ્લંડમાં ભારે ખળભાગાટ થયો. ચેમ્બરલેન પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપ્યું અને બધા પક્ષોનું મિશ્ર પ્રધાનમંડળ રચવામાં આવ્યું. મિ. વિન્સ્ટન ચર્ચિલ વડા પ્રધાન થયા. મિ. એમરી હિન્દી વજર થયા. જર્મનીએ ઇંગ્લંડ ઉપર ભારે હવાઈ આક્રમણ શરૂ કર્યું, અને ઇંગ્લંડ ઘેર ૧૫ જેવી દશામાં આવી પડ્યું. છતાં ઇંગ્લંડના આ નવા પ્રધાનમંડળના હિન્દ પ્રત્યેના વલણમાં કશો ફેર પડ્યો નહીં.

આ સ્થિતિમાં કોંગ્રેસે કેવું વલણ લેવું એ નક્કી કરવાનો મોટો પ્રશ્ન કારોબારી સમિતિ આગળ આવ્યો. તેની બેઠક જૂનની ૧૭મીએ વર્ધામાં થઈ. ઇંગ્લંડ પોતે જ જર્મની સામે ટકશે કે કેમ એ, તે વખતે શંકાસ્પદ હતું. એટલે પરદેશી આક્રમણ અને અંદરની અનવસ્થા સામે પોતાનો બચાવ પોતે જ કરી લેવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ એવી હિન્દની સ્થિતિ હતી. કોંગ્રેસે બ્રિટિશ પાસેથી સ્વરાજ મેળવવા માટે અહિંસાની નીતિ સ્વીકારેલી હતી પણ પોતાના હાથમાં રાજસત્તા આવે તે વખતે અથવા તો દેશના રક્ષણને માટે અથવા તો પરદેશી આક્રમણ સામે દેશનો બચાવ કરવા અથવા તો આંતરિક અંધાધૂંધી સામે લોકોનું રક્ષણ કરવા તે લશ્કરનો ઉપયોગ ન જ કરે એવું કંઈ કોંગ્રેસે નક્કી કરેલું નહોતું.

ગાંધીજીની સ્થિતિ જુદી હતી. અહિંસા તેમને માટે એક નીતિ નહોતી પણ ધર્મ હતો. હરકોઈ હાલતમાં તેઓ અહિંસાને વળગી રહેવાના નિશ્ચયવાળા હતા. અને દેશની આમજનતા તેમાં એમને પૂરો સાથ આપશે એવો તેમને વિશ્વાસ હતો. ૧૯૩૮ના સપ્ટેમ્બરમાં જ્યારે યુરોપમાં લડાઈના ભણકારા સંભળાતા હતા ત્યારે દિલ્હીમાં મળેલી કારોબારી સમિતિ આગળ

તેમણે એ પ્રશ્ન ઊભો કર્યો હતો કે, “કોંગ્રેસે ૨૦ વરસ સુધી પોતાની આંતરિક નીતિ તરીકે અહિંસાને અપનાવી છે. હવે એવો સમય આવી પહોંચ્યો છે, જ્યારે કોંગ્રેસે અહિંસાના પ્રયોગનો વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં અમલ કરવાને તૈયાર થવું જોઈએ.” તેમણે કારોબારી સમિતિને કહ્યું કે, “તમારે જાહેર કરવું જોઈએ કે સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાન પણ હિંસાને તિલાંજલિ આપશે અને દેશનું રક્ષણ કરવા માટે પણ લશ્કર રાખશે નહીં.” ગાંધીજીનો ઉદ્દેશ અહિંસાનો સંદેશો દુનિયાને પહોંચાડવાનો હતો. પોતાના દેશ પાસે જ તેઓ અહિંસા ન સ્વીકારાવી શકે તો પછી બીજાઓ આગળ એની વાત શી રીતે કરી શકે? પણ કારોબારી સમિતિ આ સ્થિતિ સ્વીકારી શકે એમ નહોતું. તેમણે પોતાની મુશ્કેલીઓ ગાંધીજી આગળ મૂકી. એટલામાં મ્યુનિકના કોલકરારો થયા અને લડાઈ મુલતવી રહી, એટલે એ વાત એટલેથી અટકી. યુદ્ધ શરૂ થયા પછી ૧૯૩૯ના નવેમ્બર મહિનામાં જ્યારે ગાંધીજીને વાઈસરોયને બીજી વાર મળવા જવાનું હતું ત્યારે તેમણે કારોબારીને ફરી કહ્યું કે કોંગ્રેસને માર્ગદર્શન આપવાની જવાબદારીમાંથી તમારે મને મુક્ત કરવો જોઈએ, અને મને મારી ઢાંચે અહિંસાને રસ્તે જવા દેવો જોઈએ. કારોબારી સમિતિની વિનવણીથી ફરી તેમણે પોતાનો નિર્ણય મુલતવી રાખ્યો. રામગઢ કોંગ્રેસમાં પણ આ વાત નીકળેલી. પણ કારોબારી સમિતિના સભ્યોના આગ્રહથી મુલતવી રહેલી. પણ ફ્રાન્સના પતન પછી એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ હતી કે કોંગ્રેસે તથા ગાંધીજીએ પોતપોતાની સ્થિતિ વિષે સ્પષ્ટ નિર્ણય કરી લેવો જોઈએ. વ્યક્તિગત રીતે કારોબારીના કેટલાક સભ્યો ગાંધીજીને સાથ આપવા તૈયાર થાય, પણ એમને લાગતું હતું કે દેશ અહિંસાને ઝીલવા તૈયાર નથી, અને દેશ પ્રત્યેની પોતાની જવાબદારી તેઓ છોડી શકે નહીં. એટલે ગાંધીજીને પોતાને માર્ગે જવા દેવાની મોકળાશ આપવી એ તેમને યોગ્ય લાગ્યું. પોતાના ઠરાવમાં અહિંસાના પ્રશ્ન ઉપર તેમણે નીચે પ્રમાણે જાહેરાત કરી :

“જેકે કારોબારી સમિતિ માને છે કે કોંગ્રેસે સ્વતંત્રતા માટેની પોતાની લડતમાં અહિંસાના સિદ્ધાંતને ચુસ્તપણે વળગી રહેવાનું ચાહુ રાખવું જોઈએ, છતાં જ્યાં સુધી કોંગ્રેસે જનતા ઉપર પૂરતા પ્રમાણમાં અહિંસક કાબૂ મેળવ્યો નથી અને પ્રજાએ પણ જ્યાં સુધી સંગઠિત અહિંસાનો પાઠ પૂરતા પ્રમાણમાં પચાવ્યો નથી ત્યાં સુધી જે માણસો જોડે એને કામ લેવું રહ્યું છે તેમની ત્રુટીઓ તથા અપૂર્ણતાઓ પ્રત્યે, તેમ જ સંક્રાંતિના તથા ઊથલપાથલોના આ કાળમાં આવી પડે એવાં જોખમો અને ભય પ્રત્યે તેનાથી આંખ મીચી શકાય એમ નથી. આ પ્રમાણે ઊભી થયેલી ગૂંચ ઉપર કારોબારી સમિતિએ ખૂબ વિચારણા કરીને તે એવા નિર્ણય ઉપર આવી છે કે ગાંધીજી જોડે ઠેઠ સુધી તે ચાલી શકે તેમ નથી. આમ છતાં તે એ પણ સમજે છે કે એમને પોતાને એમના મહાન આદર્શોના

ગાંધીજી કોંગ્રેસની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થાય છે ૪૭૧

પંથ એમની જ રીતે ખેડવાની છૂટ રહેવી જોઈએ. તેથી હિન્દમાં તેમ જ દુનિયામાં અત્યારે બાહ્ય આક્રમણ તેમ જ આંતરિક અનવસ્થા પરત્વે વર્તી રહેલી સ્થિતિમાં કોંગ્રેસે ચલાવવાના કાર્યક્રમ તથા પ્રવૃત્તિને અંગેની જવાબદારીમાંથી કારોબારી ગાંધીજીને છૂટા કરે છે.”

જવાહરલાલજી, સરદાર, રાજાજી તથા ખીજા કેટલાક સભ્યો ઉપરના ઠરાવની તરફેણમાં હતા, જ્યારે રાજેન્દ્રપ્રસાદ, ડૉ. પ્રફુલ્લ ઘોષ, કૃપાલાનીજી તથા શ્રી શંકરરાવ દેવ ગાંધીજી સાથે પૂરેપૂરા જવા તૈયાર હતા. એટલે તેમણે કારોબારી સમિતિમાંથી રાજાનામાં આપ્યાં પણ પ્રમુખ મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદે તેમને સમજાવ્યા કે જ્યાં સુધી બ્રિટિશ સરકાર આપણી વાત સ્વીકારી લેતી નથી ત્યાં સુધી સક્રિય મદદ આપવાની કે અહિંસા છોડી દેવાની વાત ઉપસ્થિત થતી નથી. એટલે અત્યારે તમારે રાજાનામાં આપવાની જરૂર નથી. આ ઉપરથી તેઓ કારોબારીમાં ચાલુ રહ્યા. પણ ખાનસાહેબ અબદુલ ગફારખાનને એવી રીતે પણ સંતોષ ન થયો. તેમને પોતાને વિષે તથા પોતાના ખુદાઈ ખિદમતગારો વિષે શ્રદ્ધા હતી કે કોઈ પણ સંજોગોમાં તેઓ અહિંસાને વળગી રહેશે, એટલે તેઓ કોંગ્રેસમાંથી નીકળી ગયા.

ત્યાર પછી તા. ૨૭મી જાન્યુઆરી સુધી દિલ્હીમાં કારોબારી સમિતિની બેઠક મળી. તેમાં તેણે વિશેષ સ્પષ્ટ કર્યું કે જો કોંગ્રેસની માગણીઓ સ્વીકારવામાં આવે તો કોંગ્રેસ દેશનાં આર્થિક અને નૈતિક અર્થમાં સાધનો સંગઠિત કરવાનો પ્રયત્ન કરશે અને દેશના અચાવને માટે પોતાની પૂરી શક્તિ ખર્ચશે.

વર્ધાના તથા દિલ્હીના ઠરાવો ઉપર વિવેચન કરતાં સરદાર અને રાજાજી વિષે ગાંધીજીએ જે ઉદ્દેશો કાઢ્યા તે નોંધવા જેવા છે :

“ભલે અત્યારે સરદાર અને હું નોખે માર્ગે જતા દેખાઈએ, તેથી કંઈ અમારાં હૃદય થોડાં જ જુદાં પડે છે? નોખા પડતાં હું તેમને રોકી શકતો હતો. પણ એમ કરવું મને યોગ્ય ન લાગ્યું. રાજાજીની દૃઢતા સામે આગ્રહ ધરવો ખોટું ગણાત. એમને પણ હું રોકી શકત. તેમ કરવાને બદલે મેં ઉત્તેજન આપ્યું — આપવાનો ધર્મ માન્યો. જો નવા જણાતા ક્ષેત્રમાં અહિંસાનો પ્રયોગ સફળ કરી બતાવવાની શક્તિ મારામાં હશે, મારી શ્રદ્ધા ટકી રહેશે, જનતાને વિષે મારો જે અભિપ્રાય છે તે સાચો હશે, તો રાજાજી અને સરદાર પૂર્વની જેમ મારી સાથે જ હાથ બંધા કરશે.”

દિલ્હીના ઠરાવ વિષે લખતાં તેમણે કહ્યું :

“પસાર થયેલો ઠરાવ ઘડનાર રાજાજી હતા. મારી ભૂમિકા સાચી હોવા વિષે હું જોડો નિઃશંક હતો તેટલા જ તેઓ પોતાની ભૂમિકાના ખરાપણા વિષે નિઃશંક હતા. તેમના આગ્રહ, સાહસ તેમ જ નિરભિમાન આગળ સાથીઓ

માત થયા. તેમની મોઝામાં મોટી છત તો સરદારને પોતાના મતના તેઓ કરી શક્યા, એ છે. મેં ને રાજ્યને અટકાવવા ધાર્યા હોત તો તેઓ પોતાનો ઠરાવ રજૂ કરવાનો વિચારસરખો ન કરત. પણ મારે પોતાને વિષે નેટલી ઉત્કટતા અને આત્મવિશ્વાસનો દાવો હું કરું છું તેટલી જ ઉત્કટતા અને આત્મવિશ્વાસ મારા સાથીઓમાં પણ હોવાનું કબૂલું છે.”

સરદારને માટે આ જેવો તેવો પ્રસંગ નહોતો. નિર્ણય ઉપર આવતા પહેલાં ભારે હૃદયમંથનમાંથી તેમને પસાર થવું પડ્યું.

તા. ૧૯-૭-૪૦ ના રોજ ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ આગળ અમદાવાદમાં આપેલા ભાષણમાં પોતાની મનઃસ્થિતિનું તેમણે સુંદર વર્ણન કર્યું છે :

“બાપુના લેખો તમે વાંચ્યા હશે. તેઓ લખે છે કે સરદાર તો પાછા આવશે જ. હું તો ક્યાંયે ગયો નથી અને આવ્યો નથી. મેં તો ગુજરાતના અને બહારના પ્રતિનિધિ તરીકે કારોબારી સમિતિમાં અભિપ્રાય આપ્યો છે. મુલક વિષેનું મારું નિદાન ખોટું હશે તો મારા નેટલો આનંદ કોઈને નહીં થાય.

“મેં તો બાપુને કહ્યું કે તમે હુકમ કરતા હો કે મારી પાછળ પાછળ આવો, તો મને તમારા ઉપર એટલી શ્રદ્ધા છે કે આંખો મીચીને દોડું. પણ એ તો કહે છે કે મારા કહેવાથી નહીં, તમને પોતાને સૂઝ પડતી હોય તો મારે માર્ગ ચાલો. હું એમની સાથે ચાલી શકું તો તમારા કોઈ કરતાં હું વધારે રાજ થાઉં. પણ જેમાં મને સૂઝ ન પડતી હોય તેમાં સૂઝ પડે છે એવું મારાથી શી રીતે કહેવાય? મારે અથવા કોઈએ પણ બાપુની સાથે ઘેઘમની નહીં કરવી નેઈએ.

“અત્યારના સંજોગોમાં અહિંસાનો સંપૂર્ણ પ્રયોગ કરવો કોંગ્રેસ માટે શક્ય નથી. અમારી શક્તિની મર્યાદા છે. બાપુની અને અમારી વચ્ચે મુલકની શક્તિના માપ વિષે પણ મતભેદ છે. આ એક વ્યક્તિની વાત નથી. વ્યક્તિ તો ગમે તેટલી ઊંચી જઈ શકે. પણ આખી સંસ્થાને સાથે લઈ જવાની વાત છે.

“સમાજ ઉપર અત્યાચારો કરનાર સાથે, જરૂરી હિંસા વાપર્યા વગર કામ ચલાવી શકીશું એમ મારી મતિ પહોંચતી નથી. સિદ્ધાંતોની ચર્ચાનો આ સમય નથી. તમારે બધાએ ત્રિચારણું નેઈએ કે અંદરની અનવસ્થા અને બહારના આક્રમણની સામે લોકો હિંસાનો ઉપયોગ ઇચ્છે છે કે નહીં?

“બાપુએ સવાલ તો એ મૂક્યો કે મારો પ્રયોગ કરવાની મને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોવી નેઈએ. તે માટે એમણે અમારો ત્યાગ કર્યો છે. અમે કહ્યું કે તમારા નેટલી ઝડપથી, એટલા વેગથી અમે તમારી પાછળ આવી ન શકતા હોઈએ તો અમારે તમારી ઉપર ઘોંટાળપ ન થવું નેઈએ.

“બહારના લોકો મને આજ સુધી બાપુનો અંધ અનુયાયી કહેતા. હું ને એવો હોઉં તો મગર થાઉં. પણ નેઈ હું કે તેવો હું નથી. આજે પણ કહું છું કે તમે આગેવાની લેતા હો તો અમે તમારી પાછળ ચાલીશું. પણ એ તો કહે છે કે ઉઘાડી આંખે તમારી અક્કલ પ્રમાણે ચાલો.

ગાંધીજી કોંગ્રેસની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થાય છે

૪૭૩

“આપણે આપણી પાસે આંધળી વફાદારી ઇચ્છતા નથી. આપણી શક્તિ કેટલી છે તે આપણે એમને સાફ સાફ કહી દેવું નેઈએ. કોંગ્રેસની અંદર જે વસ્તુ નથી, તે છે એમ કહી ચલાવવા જેઈએ તો એ ચાલવાનું નથી, એથી નુકસાન થવાનું છે. આપણે અત્યાર સુધી અહિંસાના પ્રયોગો કર્યા એ ઠીક કર્યું. પણ લોકોમાં જે કાયરપણું છે, જ્યાં ઊભા છે ત્યાંથી આગળ ચાલી નથી શકતા તેનું શું કરવું? ત્યાં ને ત્યાં ઊભા રહેવાનો આ સમય નથી. આપણી પાસે પસંદગી કરવાનો સમય આવ્યો છે. તમારામાંથી જેઓ કેવળ રચનાત્મક કાર્યમાં પડેલા છે અને કોઈ પણ સંલેગોમાં અહિંસાને વળગી રહેવા ઇચ્છે છે તેમને માથે અમારા કરતાં વધારે જવાબદારી છે. તમને એમ લાગતું હોય કે, કોંગ્રેસ જોઈ રસ્તે નય છે, તો તો તમારે વિના સંકોચે એનો ઊભો ઉપાડી લેવો નેઈએ. હું તો જરૂર એ તમને આપીશ.”

ત્યાર પછી તા. ૨૭ તથા ૨૮મી જુલાઈએ પૂનામાં કોંગ્રેસ મહા-સમિતિની બેઠક થઈ. ભારે વાદવિવાદ પછી વર્ધા તથા દિલ્હીની કારોબારી સમિતિના ઠરાવો મંજૂર રાખવામાં આવ્યા. એ ઠરાવોને મંજૂરી આપતો ઠરાવ ૯૧ વિં ૬૩ મતે પસાર થયો. રાજેન્દ્રપ્રાસુએ એમનો પોતાનો તથા સાથીઓનો મત ત્યાં જણાવ્યો, અને સાથે સાથે એમ કહ્યું કે અમે મહા-સમિતિના ઠરાવનો વિરોધ નહીં કરીએ પણ તટસ્થ રહીશું. ઠરાવનો વિરોધ કરનારાઓએ હિંસા અહિંસાને કારણે તેનો વિરોધ નહોતો કર્યો. પણ તેમને એમ લાગતું હતું કે આવો ઠરાવ કરવામાં કોંગ્રેસ પોતાની નજીક અતાવે છે અને તેનો લાભ લઈ સરકાર કોંગ્રેસને કચડી નાખશે. કારણ તે વખતે ઘણા પ્રાંતોમાંથી કોંગ્રેસના મુખ્ય મુખ્ય કાર્યકર્તાઓની સંખ્યા અંધ ધરપકડો થતી હતી. મહાસમિતિની બેઠકમાં ૧૮૮ સભ્યો હાજર હતા. એટલે રાજેન્દ્રપ્રાસુએ અને એમનાં વિચારને મળતા મહાસમિતિના બીજા સભ્યોએ તટસ્થ રહેવાને બદલે ઠરાવની વિરુદ્ધ મત આપ્યા હોત તો ઠરાવ ઊડી જવાનો પૂરેપૂરો સંભવ હતો.

બેઠકે આ ઠરાવમાં એમ તો હતું જ કે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિની પોતાની આંતરિક લડત માટે કોંગ્રેસ અહિંસાની નીતિને જ વળગી રહે છે, તોપણ કોંગ્રેસની માગણીઓ સ્વીકારવામાં આવે તો અિટનના પક્ષે રહી યુદ્ધમાં સક્રિય મદદ કરવાના આ ઠરાવથી લોકોમાં ભારે અહિંસાનો તો ઊભો થયો જ. ધાર્મિક શ્રદ્ધા તરીકે અહિંસાના સિદ્ધાંતને માનનારા બહુ જ થોડા લોક હશે. છતાં કોંગ્રેસના પ્રમુખ નેતાઓમાં આ આખતમાં મતભેદ ઊભો થયો એ લોકોની નજરે ચડ્યા વિના રહ્યો નહીં.

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

૩૧

વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ, કોમી રમખાણો અને સરદારની ખીમારી

વર્ધા અને દિલ્હીના ઠરાવોને મહાસમિતિની બહાલી મળી ગયા પછી સરદાર અને રામજી તો એમ જ માનતા હતા કે બ્રિટિશ સરકાર કોંગ્રેસની માગણીઓ સ્વીકારશે અને યુદ્ધમાં કોંગ્રેસની સક્રિય મદદને આવકારશે. પણ તા. ૮મી ઓગસ્ટે વાઈસરોયે પોતાનું જાહેરનામું પ્રગટ કર્યું. એમાં કોંગ્રેસને આવકારવાનું એક પણ ચિહ્ન નહોતું. વાઈસરોયે પોતાના જાહેરનામામાં જણાવ્યું કે હિન્દુસ્તાનના રાજદારી નેતાઓ સાથે તથા ના. શહેનશાહની સરકાર સાથે સલાહમસલત કર્યા પછી મને એવું જાહેર કરવાની ફરમાસ થઈ છે કે મારી કારોબારી સમિતિમાં જોડાવાને માટે કેટલાક પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા હિંદીઓને મારે આમંત્રણ આપવું અને યુદ્ધની બાબતમાં સલાહ આપવા માટે મારે એક કાઉન્સિલ સ્થાપવી. લઘુમતીઓના પ્રશ્ન ઉપર તેમણે જાહેર કર્યું કે રાજ્યની જવાબદારી હું કોઈ એવી સંસ્થાને ન સોંપી શકું, જેની સત્તા વિશાળ અને બળવાન લઘુમતીઓ સ્વીકારવાને તૈયાર ન હોય. એવી લઘુમતીઓને પરાણે તાબે થવાનું મારાથી કહી શકાય નહીં. ટૂંકમાં વાઈસરોયની કારોબારી સમિતિમાં જુદા જુદા મતોનું અને વિચારોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી વ્યક્તિઓને લઈ એને કંઈક વધુ વિશાળ બનાવવા સિવાય ખીજી કશી મુદ્દાની વાત આમાં નહોતી. એ સમિતિને વાઈસરોયને સલાહ આપવા સિવાય ખીજી કશી સત્તા નહોતી. એની સલાહ વાઈસરોયે માનવી જોઈએ એવું પણ તેમાં નહોતું. હિંદી વજર મિ. એમરીએ આ જ પ્રકારનું જાહેરનામું તા. ૧૪મી ઓગસ્ટે બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટમાં કર્યું. પાર્લિમેન્ટમાં તેમને પુછાયેલા એક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેમણે જે જવાબ દીધો તે ઉપરથી તો એમ જ જણાવવું હતું કે હિન્દુસ્તાનની પરિસ્થિતિને તેઓ બિલકુલ ગંભીર લેખતા નહોતા. આ બધું કોંગ્રેસ કારોબારી સમિતિની આંખો ઉઘાડી દેવાને માટે પૂરતું હતું.

કોંગ્રેસ કારોબારીની એક વર્ધામાં તા. ૧૮મી ઓગસ્ટે મળી. રાષ્ટ્રપતિની વિનંતીથી ગાંધીજી એ એકમાં હાજર રહ્યા. પાંચ દિવસ સુધી વિચારણા કર્યા પછી કારોબારીએ એક લાંબો ઠરાવ પસાર કર્યો. તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે,

૪૭૪

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ, કોમી રમખાણો અને સરદારની બીમારી ૪૭૫

“હિન્દુસ્તાનના લોકોની વિશાળ બહુમતીની ઇચ્છાની વિરુદ્ધ જઈને અને પરિણામોની પરવા કર્યા વિના બ્રિટિશ સરકારે પોતાની મરજી હિંદ ઉપર ઠોકી ખેસાડવાનો નિર્ણય કર્યો છે તેથી અતિશય ગંભીર પરિસ્થિતિ પેદા થઈ છે. કોંગ્રેસની માગણીઓનો તેણે ઇન્કાર કર્યો છે એ વસ્તુ હિન્દુસ્તાનને તલવારને નેરે કળને રાખવાના બ્રિટિશ સરકારના નિશ્ચયની સાબિતી છે. પોતાનો આ હેતુ બર લાવવાને માટે સેંકડો કાર્યકર્તાઓ, જેમાં કોંગ્રેસના યુનિટ સેવકો છે, તેમને ડિકેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા ઓફ્ટ, જેને લોકમતનો જરાયે ટેકો નથી, તેની નીચે વીણી વીણીને પકડીને કોંગ્રેસનું બળ તોડી નાખવાના પ્રયત્નો તેણે કરવા માંડ્યા છે. બ્રિટિશ સરકારને તેની આફતને સમયે ન મૂંઝવવાની કોંગ્રેસની નીતિનો અનર્થ કરવામાં આવે છે અને તેને ધુલકારવામાં આવે છે. પોતાની સ્થિતિ ખરી છે એ પુરવાર કરવા માટે તથા પ્રજાનાં માનવ્યાબરૂ અને સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કરવાને માટે લડત ચલાવવાની એ કોંગ્રેસને ફરજ પાડે છે. હિન્દુસ્તાનના કરોડો મૂંગા અને મહેનત મનૂરી કરનારા લોકોના આત્યંતિક કલ્યાણ અને તેમની મારફત સમસ્ત દલિત માનવતાના કલ્યાણ સિવાય કોંગ્રેસનો બીજો કરોડ જ ઉદ્દેશ નથી.

“પરિસ્થિતિની ગંભીરતા ધ્યાનમાં લેતાં કારોબારી સમિતિ તા. ૧૫મી સપ્ટેમ્બર ને રવિવારે મહાસમિતિની બેઠક ખોલાવવાનું નક્કી કરે છે.

“આ કારોબારી સમિતિ તમામ કોંગ્રેસ સંસ્થાઓને આદેશ આપે છે કે તેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિઓ પુરનેસથી ચલાવવી, ખાસ કરીને તાબેતરમાં ઊભી થયેલી ઘટનાઓ અને તે વિષે કોંગ્રેસની સ્થિતિ લોકોને સમજાવવી. સત્યાગ્રહ કમિટીઓએ એ ધ્યાન રાખવું કે, જે લોકોએ પ્રતિજ્ઞા લીધેલી છે તેઓ પ્રતિજ્ઞાની શરતો પ્રમાણે વર્તે અને સ્વનાત્મક કાર્ય તથા કોંગ્રેસની બીજી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવે.”

મુંબઈમાં તા. ૧૫મી સપ્ટેમ્બરે મળનારી મહાસમિતિની બેઠકમાં સવિનય ભંગનો ઠરાવ જરૂર પસાર થશે એમ સરદાર માનતા હતા. તે માટે ગુજરાતને તૈયાર કરવા તેમણે ભાષણો આપવા માંડ્યાં. તેમાંથી થોડાક ઉતારા અહીં લઈશું.

તા. ૮-૯-૪૦ના રોજ મળેલી વઢવાણની બહાર સભામાં તેમણે કહ્યું :

“લડાઈ થઈ ત્યારે કોંગ્રેસે સહતનતને પૂછ્યું : અમને પૂછ્યા વગર અમારા સ્વાર્થ કે પરમાર્થ તમે અમને યુદ્ધમાં દાખલ થયેલા ગણ્યા એ તો ઠીક, પણ હવે તો એ પરમાર્થ સમજાવો, જેથી અમારો સ્વાર્થ કે પરમાર્થ જે હોય તે સમજાવે અમે પગલું ભરી શકીએ. પણ આપણને સીધો જવાબ ન મળ્યો. મીઠી મીઠી વાતો કરી બાર બાર મહિના મસલત ચલાવી. કેટલીયે વાર ગાંધીજીએ વાર્ષિકરોયને બારણે ધક્કા ખાધા. પણ સ્વીકાર કરવા જેવું કંઈ ન મળ્યું. આપણે ધીરજ ખૂબ રાખી, કારણ કે મુશ્કેલીને સમયે પજવણી કરવાનો આપણો ઇરાદો ન હતો.

“પણ હવે ધીરજનો અંત આવી રહ્યો છે. સહતનતે પોતાનું રૂપ પ્રગટ કરવા માંડ્યું છે. આપણામાં અત્યારે એ ભાગલા પાડી રહી છે. ભાગલા પાડવા

હોય તો ભલે પાડે, પણ જે રાષ્ટ્રીયત્વ ઊભું થયું છે તેનો નાશ કદી નહીં થાય. અત્યારે તો તેઓ વિરોધી બળોને એકત્રિત કરી કોંગ્રેસને ક્યદી નાખવા માગે છે. પણ ધીરા ખમો. ૧૫મી તારીખે મહાસમિતિ મળશે ત્યારે નિર્ણય થશે.

“અત્યાર સુધી સરકારે જે કંઈ કર્યું તે પ્રબલ રાજ કરીને કર્યું છે કે દબાવીને કર્યું છે? એક પણ અંધારણનો સુધારો રાજ્યસુશીથી નથી કર્યો. ટોટા પકડાવાનો વખત આવ્યો ત્યારે થયું છે. ગઈ લડાઈમાં મદદ કરવાને પરિણામે રોલેટ કાયદો કરવાનું પણ તેઓ ચૂક્યા નહોતા. આ લડાઈને પરિણામે શું કરવા જેવું રહેશે તે તો ભગવાન જાણે.

“છતાંયે દેશને સ્વાતંત્ર્ય મળતું હોય તો અમે મદદ કરવા તૈયાર થયા. એ માટે તો ગાંધીજીનો વિરોધ કર્યો, આપણી ત્રીસ વરસની નીતિ છોડવા તૈયાર થયા, પણ એ તો જે તેઓ પુરાવો આપે તો, મોઢે મોઢે કહે તેથી નહીં. આપણે માગણી કરી કે મધ્ય સરકારમાં રાષ્ટ્રીય રાજ્યતંત્ર દાખલ કરો. ‘સ્ટેટ્સમેન’ જેવા એંગ્લો ઇન્ડિયન છાપાએ પણ કહ્યું કે, સરકારમાં જે મુત્સદ્દીઓ હશે તો કોંગ્રેસની ઓફર સ્વીકારી લેશે. કોંગ્રેસે આવી ઓફર કદી કરી નથી, હવે પછી કદી કરશે પણ નહીં. હવે તો સૌ કોંગ્રેસીઓ કહેશે કે, ‘રાઈના પહાડ તો રાતે ગયા.’ ‘તેરા તેલ ગયા તો મેરા ખેલ ગયા.’

“હવે તો આપણે મુંબઈમાં ગાંધીજીને સરદારી આપી દેવાના અને કહેશે તેમ કરવાના. સરકાર શું કરે છે તે શાંતિથી જોયાં કરીશું. ભલે કામચલાઉ સરકાર ઊભી કરે. આપણા તો પરદેશીઓ પણ દુશ્મન નથી, તો દેશીઓ દુશ્મન શાના? જે સરકારમાં એવી સત્તા હોય કે તે ઝીણા અને સાવરકરને સાથે ખેસાડી શકે તો પછી કરવા જેવું બાકી શું રહ્યું? ઉંદર બિલાડી અંદર શું કરે છે તે આપણે તો બહાર રહીને જોઈએ છીએ. બાકી દેશમાં રાષ્ટ્રીયત્વની જે ભૂખ લાગી છે તેને મારનાર શક્તિ આખા જગતમાં કોઈ નથી.

“અત્યારની લડાઈની પાછળ કોઈનું પાપ હશે ત્યારે જ આ બધું થતું હશે ને? કોંગ્રેસ કહે છે કે આટલું પુણ્ય કરી લો તો સારું થશે. દોઢસો વરસથી અમારા ઉપર ચડ્યા છો તે ઊતરી નવો. તેઓ કહે છે અમે ઊતરી જઈએ તો તમારું શું થશે? અલ્યા ભાઈ, દોઢસો વરસ રાજ્ય કર્યા પછી આ પૂછો છો તો અત્યાર સુધી તમે શું કર્યું? આ તો પેલા ચોકીદાર જેવું થયું. ચોકીદાર માલિકને પૂછે છે કે હું જઈશ તો તારું શું થશે? અલ્યા ભાઈ, તું તો ન. કાં બીજે ચોકીદાર રાખી લઈશું, કાં ચોકી કરતાં શીખી લઈશું. પણ આ ચોકીદાર તો જતો નથી ને વારંવાર લડ જ બતાવ્યાં કરે છે.

“બીજા સ્વતંત્ર મુલક જેની હિન્દની સ્થિતિ હોત તો અત્યારે ટાપુમાં ભરાઈ જઈને ગોળા ખાવા પડે છે તે ખાવા પડત ?

*

*

*

“સહતનતનો ટોટો પકડાયો છે, ત્યારે પણ આપણને કહે છે કે તમે તમારું સ્વતંત્ર રાજ્ય ચલાવી શકો તેમ નથી. તમારામાં કુસંપ છે. અમારી નૈતિક જવાબદારી અમે છોડી શકતા નથી. એ નૈતિક જવાબદારીના પડદા પાછળની વસ્તુ ભયંકર છે. આપણે ત્યાં ક્યા પક્ષો અને હિતો છે એનું તો નામ નથી

વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ, કોમી રમખાણો અને સરદારની બીમારી ૪૭૭

પાડતા. પડદામાંથી તો એવું માલૂમ પડે છે કે, આવી મુશ્કેલીમાં આવી પડેલી સત્તા આમ બોલે છે ત્યારે એમાં કાંઈ ઈશ્વરી સંકેત હોવો નેઈએ. આપણે માટે તો જે પરિણામ આવે તે જ નેવું યોગ્ય છે. આપણે નિરાશ થવાનું નથી. નવત્રત જ રહેવાનું છે. આ લોકો ના કહે છે તેમાં જ આપણે માટે લાભ હશે.

* * *

“હવે કાંઈ આ લાંબું ચાલવાનું નથી. જે વેગથી વિનાશ ચાલી રહ્યો છે તે વેગથી ચાલ્યાં જ કરશે તો ટૂંક વખતમાં ઉફેલ આવી જવાનો છે. આમાં તો ઘણી પાપી શક્તિઓ હોમાઈ જશે. આ તો દુનિયા પરનો ભાર ઉતારવા માટે કુદરતી કોપ થયો છે. આપણું કામ તો એ છે કે ફરીથી સંકટ ન જ આવે, એવું કરવું નેઈએ.”

તા. ૯-૯-’૪૦ના રોજ અમદાવાદની જાહેરસભામાં ભાષણ આપતાં આ વસ્તુ સરદારે વધુ સ્પષ્ટ કરીને સમજાવી :

“બાર મહિના પહેલાં જ્યારે આ લડાઈ શરૂ થઈ ત્યારે હિન્દને લડાઈમાં સંકોચવામાં આવ્યું. ન તો એ બાબત કોઈને પૂછ્યું, ન રાજ્યોને પૂછ્યું, ન મુસ્લિમોને પૂછ્યું, ન પ્રવંતના કોઈ પક્ષને કે પ્રતિનિધિને પૂછ્યું. કોંગ્રેસે તેનો વિરોધ કર્યો. જ્યારે હિન્દનું લશ્કર હિન્દની બહાર મોકલવામાં આવ્યું ત્યારે તેનો વિરોધ કરવા વડી ધારાસભામાંથી કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓને પાછા ખેંચી લેવામાં આવ્યા. એ અમે નાણીએ છીએ કે જેની સામે તમારો વિરોધ છે તેની સામે અમારો પણ વિરોધ છે. પણ આ લડાઈમાં તમે શા માટે ઊતર્યા છો તેનો સ્પષ્ટ હેતુ અમને સાફ સાફ સમજાવો તો અમે બધો ભૂતકાળ ભૂલી જઈને પણ તમને મદદ કરવા તૈયાર છીએ. અમને પૂછ્યાગાછ્યા વિના લડાઈમાં ફેંક્યા છે તેમ છતાં અમે તમને સાથ આપીએ, જે અમને એ સમજ પાડવામાં આવે કે લડાઈ પછી તમે હિન્દનું કંઈક હિત કરવા ધાર્યું છે. આપણી આ માગણીને સરકાર તરફથી ઠાળવાનો પ્રયત્ન થયો.

“ખરી વાત એ છે કે આ લડાઈ એકલા યુરોપની નવરચના કરવા માટે નથી, એશિયા અને આફ્રિકાના કાળા લોકોની વહેંચણી કરીને કરવી અને તેમના પરનું રાજ્ય કેવી રીતે મજબૂત કરવું, તેને માટે છે. લડાઈનો આ હેતુ સ્પષ્ટ અને સાફ છે.

“અિટન કહે છે કે નાના નાના મુલકોની સ્વતંત્રતા રક્ષવાની ખાતર અમે આ શુદ્ધ લઈ બેઠા છીએ. ત્યારે અમેરિકા અને જગતના બીજા દેશોમાં પુછાતું હતું કે, હિન્દની સ્વતંત્રતાનું શું? જગતભરના દેશોમાં જ્યારે આવો પ્રચાર થવા માંડ્યો ત્યારે આ લોકોએ જુદા પેંતરા રચ્યા. હિન્દના પ્રતિનિધિઓને સહતનતના પ્રતિનિધિએ બોલાવ્યા ને કહ્યું : ‘અમે સ્વતંત્રતા આપી દેવા માગીએ છીએ. હિન્દ એ તો અમારે ગળે બંધાયેલું ઘંટીનું પડ છે. પણ શું કરીએ? હિન્દ હવે સ્વતંત્રતાને લાયક નથી. એને સ્વતંત્રતા આપીએ તો હિન્દમાં ઠેર ઠેર ખુનામરકી, લૂંટફાટ, મારામારી, વગેરે અધાપૂંધી ફાટી નીકળે, કોઈ કોમ સલામત ન રહે. આમ ન થવા દેવાની અમારી નૈતિક જવાબદારી છે.’ આ નતનો

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

પ્રચાર તેમણે કરવા માંડ્યો. ઘિટનના મુલ્સદીઓ પ્રચાર માટે અમેરિકામાં પહોંચ્યા છે.

“કોંગ્રેસે તો કહ્યું હતું કે, જે અમારી ખરા હૃદયની મદદ ઇચ્છતા હો, તે વાર્ધસરોયની કાઉન્સિલવાળી વાત બંધ કરી તેની જગ્યાએ બધા પક્ષની રાષ્ટ્રીય સરકાર બનાવો. એમાં કોંગ્રેસના, લીગના, બીજા મુસલમાનોના, હિંદુ મહાસભાના અને બીજા પક્ષના પ્રતિનિધિઓ હોય, ભલે તેમાં અંગ્રેજ પણ રહે. પણ આ તંત્ર પ્રબલને જવાબદાર હોવું જોઈએ. તેની સાથે તમારે એટલું કહેવું જોઈએ કે જ્યારે લડાઈ બંધ થશે ત્યારે હિંદના બધા પ્રાંતોના અને પક્ષોના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ જે બંધારણ ઘડે તેમાં તમે દસ્કત કરશો. પણ તેમણે તો એક પણ વાત કબૂલ ન કરી. અને પહેલાંની એની એ જ વાત ફરીથી કહેવા માંડી. આ તો સચિલ સર્વન્ટોવાળી વાર્ધસરોયની કાઉન્સિલને ખાલી મોટી કરવાની વાત છે. તેમાં તમે આવો અને મદદ કરો એ જ વાત છે. વાર્ધસરોયના તમે સલાહકાર ગણાઓ છતાં તેમને જે કાંઈ કરવું હોય તે તેઓ કરે, બધી ચાવીઓ વાર્ધસરોયના હાથમાં જ રહે. આવા શંભુમેળામાં તમે પણ ચાવીને ખેસો, એ જ વાત છે. આ કાંઈ નવી વાત નથી. ત્રણ ચાર વાર વાત કરી હતી એની એ વાત તેઓ ફરીથી રબૂ કરે છે.

“કોંગ્રેસની ચોખ્ખી વાત છે કે અત્યારના લડાઈના સમયમાં એ સરકારને પજવણી કરવા નથી માગતી. પણ કોંગ્રેસની દરખાસ્તને તિરસ્કારવામાં આવે છે. વાર્ધસરોયનું નહેરુનામું એ તો કોંગ્રેસની હસ્તી પર એક ધા છે. થાય તે કરી લો એવો પડકાર એમાં ગર્ભિત રીતે રહેલો છે. હિંદી વજરે જે વાત કહી છે તેમાં પણ નવું કાંઈ નથી.

“મુંબઈની બેઠકમાં હવે એક જ કામ કરવાનું છે. મહાત્માજીને કહેવાનું છે કે તમે પાછા આવો અને તમે કહેશો તેમ કરીશું. હવે એ કહેશે તેમ આપણે કરવાનું છે. તેમાં હિંદુસ્તાનની શક્તિની, કોંગ્રેસની શક્તિની પરીક્ષા થવાની છે. કોંગ્રેસનો ઉદ્દેશ જે સાચો હશે, તેની દાનત સાચી હશે અને મુલકની તેણે સાચી સેવા કરી હશે તો તે દેખાવાનું છે. ભલે સત્તા બીજાઓ પાસે નય. કોંગ્રેસ એવી નજમ ઉપર નહીં ખેસે જેમાં કીડા કે જંતુ પડેલા છે. નાઝીવાદ અને શાહીવાદ આમ તો સરખા જેવા જ છે. એક પ્લેગ છે અને બીજા કોગળિયું છે. કોગળિયું ઘરમાં છે અને પ્લેગ બહાર છે.

“સલ્તનતે તો આપણી પાસે જબરદસ્તીથી આ લડાઈ ઊભી કરાવી છે. કોંગ્રેસ પાસે હવે બીજા કોઈ રસ્તો નથી. તમને બધાને એક છેવટની વિનંતી છે કે આ આપણો આખરી સોદો છે. આપણે એક જ વસ્તુ કરવાની છે. તે એ છે કે કોઈની હિંસા ન કરવી, કોઈને કષ્ટ થાય તે ન કરવું, સ્વમાનના રક્ષણ ખાતર આપણે બધું કષ્ટ સહન કરવું. આજે જિંદગીની તો કાંઈ કિંમત નથી. વિમાનમાં ગોળાઓ ભરીને ઘણાં વિમાનીઓ નળને ખિસ્સામાં લઈને નય છે. હજારો માણસો પોતાના નળ હાથમાં લઈને ફરે છે. આપણે પણ, જ્યારે આપણી હસ્તી ઉપર હુમલો થાય છે, ત્યારે શો જવાબ આપવો ?

વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ, કોમી રમખાણો અને સરદારની બીમારી ૪૭૯

“આ સમયે તમે કોઈ એવી આશા ન રાખતા કે કોંગ્રેસ બધો વખત દોરવણી આપે. દરેકની પોતાની ફરજ છે કે તેણે લડાઈના ખુલ્લા મેદાનમાં આવી જવું જોઈએ. મને તો ચોખ્ખાં ચિહ્ન જણાય છે કે લડાઈ આવી રહી છે. હવે ફરી આપણે મળીએ કે ન પણ મળીએ. હિંદના આધુનિક ઇતિહાસના ઘડતરની જવાબદારી આપણે અદા કરવાની છે.”

પછી મહાસમિતિની બેઠક મુંબઈમાં થઈ. તા. ૧૬મી સપ્ટેમ્બરે તેણે જે ઠરાવ પસાર કર્યો, તેમાં હિંદુસ્તાનની તત્કાળ પૂરતી જ નહીં, પણ સ્વતંત્ર થયા પછીની નીતિ પણ જાહેર કરી. એ રીતે એ ઠરાવ આજે પણ મહત્વનો ગણાય. નીચે તે આખો આપ્યો છે:

“હિંદુસ્તાનમાં પડેલી રાજપ્રકરણી આંદોલનો ઉકેલ આણવાને અને બ્રિટિશ પ્રજા સાથે સહકાર કરીને રાષ્ટ્રનું હિત સાધવાને કારોબારી સમિતિએ - મહાત્મા ગાંધીનો સહકાર જતો કરીને પણ - તા. ૭મી જુલાઈના તેના દિલ્હીના ઠરાવમાં બ્રિટિશ સરકારની આગળ એક ઓફર (દરખાસ્ત) કરી હતી. તેને પાછળથી પૂનામાં મહાસમિતિએ મંજૂરી આપી હતી. એ દરખાસ્તને બ્રિટિશ સરકારે એવી રીતે ધુતકારી કાઢી છે કે, તે ઉપરથી ચોક્કસ દેખાઈ આવે છે કે હિંદુસ્તાનને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે સ્વીકારવાનો તેનો જરા પણ ધરાવો નથી. તેનું જે આલે તો તે બ્રિટિશ શોષણને સારું અમર્યાદિત મુદતને માટે આ દેશને પોતાના તાબામાં રાખી મૂકે. બ્રિટિશ સરકારનો આ નિર્ણય બતાવે છે કે તે હિંદુસ્તાન પાસે બળજબરીથી પોતાનું ધાયુ કરાવવા માગે છે. તેની હમણાંની નીતિ એ પણ બતાવે છે કે તેણે પ્રજાના બહુ જ મોટા ભાગની મરજી વિરુદ્ધ જર્મની સામેની લડાઈમાં હિંદુસ્તાનને સામેલ કર્યું છે અને લડાઈને સારું તેની રાષ્ટ્રીય સાધન-સામગ્રીનું તે શોષણ કરી રહી છે. તેનો વિરોધ કરવા સારું લોકમત છૂટથી પ્રગટ થાય એ તે સહન કરવા તૈયાર નથી.

“જે રાજનીતિ હિંદુસ્તાનના આઝાદી માટેના જન્મસિદ્ધ હક્કનો ધનકાર કરે છે, જે લોકમતને છૂટથી પ્રગટ થવા દેતી નથી અને જેને પરિણામે પોતાની પ્રજાની અવનતિ થાય છે અને ગુલામી ચાલુ રહે છે, એવી રાજનીતિની મહાસમિતિ બરદાસ્ત ન કરી શકે. આવી રાજનીતિ ચલાવીને સરકારે અસહ્ય પરિસ્થિતિ પેદા કરી છે. પ્રજાની આબરૂ અને મૂળભૂત હક્કોની રક્ષાને સારું લડત ઉપાડવાની તે કોંગ્રેસને ફરજ પાડી રહી છે. ગાંધીજીની આગેવાની તળે હિંદની આઝાદીની રક્ષાને સારું અહિંસાથી કામ લેવાને કોંગ્રેસ પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ છે. તેથી રાષ્ટ્રની આઝાદીની હિલચાલના આ અતિ ગંભીર અને વિષમ પ્રસંગે મહાસમિતિ તેમને વિનંતી કરે છે કે, જે પગલું લેવું ઘટે તેમાં તેઓ કોંગ્રેસને દોરે. મહાસમિતિએ પૂનામાં બહાલ રાખેલો દિલ્હીનો ઠરાવ જે તેમને તેમ કરતાં શેકતો હતો, તે હવે રહ્યો નથી. તે રદ થઈ ગયો છે.

“મહાસમિતિ બ્રિટિશ પ્રજા પ્રત્યે તેમ જ યુદ્ધમાં સંડોવાયેલી ઇતર પ્રજાઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવે છે. જોખમ અને સંકટની સામે બ્રિટિશ પ્રજા જે શૂરાતન અને સહનશક્તિ બતાવી રહી છે તેની પણ કોંગ્રેસીઓથી સ્તુતિ

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

કર્યા વિના રહેવાય એમ નથી. બ્રિટિશ પ્રબ્લ સામે તેમને કશો દેષ હોઈ શકે નહીં. તેને સંકટામણમાં નાખવાના ઇગદાથી કાંઈ પણ કામ કરતાં કોંગ્રેસને તેની સત્યાગ્રહની ભાવના રોકે છે. પણ આ સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલો સંયમ એટલી હદ સુધી ન લઈ જઈ શકાય કે જેથી કોંગ્રેસની હસ્તી જ નાબૂદ થવા પામે. અહિંસા ઉપર રચાયેલી પોતાની નીતિને અનુસરવાની પૂરેપૂરી છૂટ પોતાને હોવી જોઈએ એવો આગ્રહ કોંગ્રેસે રાખવો જ જોઈએ. છતાં જો અહિંસક પ્રતિકારની લડત અનિવાર્ય જ થઈ પડે તો તેને પ્રબ્લના સ્વાતંત્ર્યની રક્ષાને માટે આવશ્યક એટલી હદથી આગળ લઈ જવાનો હાલ તુરત કોંગ્રેસનો જરાયે ઇરાદો નથી.

“કોંગ્રેસની અહિંસાની નીતિને વિષે અમુક ગેરસમજ પેદા થઈ છે તે જોતાં આ મહાસમિતિ ફરી વાર સાફ સાફ કહેવા માગે છે કે આ ગેરસમજ જેના પરથી થવા પામી તે અગાઉના ઈરાવોમાં ગમે તે કહેવાયું હોય તોપણ અહિંસાની નીતિ ચાલુ છે. આ સમિતિ દૃઢતાપૂર્વક માને છે કે અહિંસાની નીતિ અને તેનું આચરણ કેવળ સ્વરાજની લડત માટે જ આવશ્યક છે, એમ નથી, સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાનમાં પણ જોઈએ તેનો પ્રયોગ શક્ય હોય તેટલે અંશે કરવાનો જ છે. આ સમિતિની દૃઢ પ્રતિતિ છે, અને જગતના તાજેતરના બનાવોએ એ બતાવી આપ્યું છે, કે જગતે જો જાહેવારથી કરીને આત્મનાશ ન કરવો હોય ને પાછા રાત્રી દશાને ન પહોંચવું હોય તો જગતમાં સંપૂર્ણ શસ્ત્રસંન્યાસ અને નવી વધારે ન્યાયી એવી રાજકીય અને આર્થિક સમાજરચના આવશ્યક છે. તેથી સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાન, જગતના શસ્ત્રસંન્યાસની તરફેણમાં જ પોતાનું બધું વજન નાખશે. તેણે જો તે આ કામમાં પહેલ કરવાને અને આગેવાની લેવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ. બેશક, એવી આગેવાનીનો આધાર બહારની અને અંદરની પરિસ્થિતિ ઉપર તો રહેશે જ. પણ હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય સરકાર શસ્ત્રસંન્યાસની આ નીતિનો અમલ કરવાને પોતાથી બનતો બધો પ્રયત્ન કરશે. અસરકારક શસ્ત્રસંન્યાસનો અને રાષ્ટ્રી વચ્ચેના વિગ્રહોનો અંત આણીને વિશ્વશાન્તિની સ્થાપના કરવાનો આધાર છેવટે તો એ વિગ્રહોનાં અને રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેનાં સંઘર્ષોનાં કારણોના નિવારણ ઉપર રહે છે. એક દેશની બીજા દેશ ઉપરની શિરજોરી અને એક પ્રબ્લ કે વર્ગને હાથે થતું બીજાનું શોષણ અટકાવીને જ આ કારણો મૂળમાંથી નાબૂદ કરી શકાય. એ ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે હિંદુસ્તાન શાંતિપૂર્વક મહેનત કરશે. એ ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે જ હિંદુસ્તાનની પ્રબ્લ મુક્ત અને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રનું પદ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે. જગતની શાંતિ અને પ્રગતિની સિદ્ધિને અર્થે જગતનાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોના સંઘમાં નિકટપણે ભળવામાં હિંદની એ સ્વતંત્રતા મંગળાચરણરૂપ થઈ પડશે.”

ઉપરનો ઈરાવ પંડિત જવાહરલાલે રજૂ કર્યો અને સરદારે તેને ટેકો આપ્યો. પણ બેમાંથી એકેયે તેના ઉપર ભાષણ ન કરતાં, તે ઉપર બોલવા ગાંધીજીને વિનંતી કરી. ગાંધીજીએ બહુ લંબાણ વિવેચન કરીને લડાઈ શરૂ થઈ ત્યારથી અત્યાર સુધીનું કોંગ્રેસનું વલણ અરાબર સમજાવ્યું. પોતે

વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ, કોમી રમખાણો અને સરદારની બીમારી ૪૮૧

ખ્રિસ્તને આ યુદ્ધમાં બિનશરતે નૈતિક ટેકો આપવા તૈયાર હતા, છતાં અત્યારે સવિનય ભંગની લડતની આગેવાની લેવા કેમ તૈયાર થયા છે તે પણ સમજાવ્યું. ગાંધીજી અને કોંગ્રેસ કહેતાં હતાં કે તેની આકૃતને વખતે અમે ખ્રિષ્ટિય સરકારને વધુ મૂંઝવણમાં નાખવા નથી ઇચ્છતાં. તો પછી તેની સામે સવિનય ભંગની લડત શા માટે? એવો પ્રશ્ન ઘણા પૂછતા હતા. તેના ખુલાસામાં ગાંધીજીએ પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું કે,

“ મેં ફરી ફરીને કહ્યું છે કે જે વખતે ખ્રિષ્ટિય પ્રજા અને ખ્રિષ્ટિય સરકારની હસ્તી જ ભેખમાં આવી પડી છે તેવે વખતે તેમને મૂંઝવણમાં નાખવાનો અપરાધ હું નહીં કરું. હું એમ કરું તો મારો સત્યાગ્રહ લાગે, હું અહિંસાને ખેવફા નીવડું ને જે સત્યને હું પ્રાણથી પણ પ્રિય ગણું છું તેનો મારે હાથે જ ધ્વંસ થાય. મારાથી એ ન બની શકે. ત્યારે એ જ માણસ આજે સવિનય ભંગની લડતનો ભાર ઉપાડવાને તમારી આગળ બિભેલો છે તેનું શું કારણ? એવો એક કાળ આવે છે જ્યારે માણસ નબળાઈથી દુર્ગુણને સદ્ગુણ માની લે છે. સદ્ગુણ પોતે પણ જ્યારે તેના આસપાસના સંલોગથી અને જે હેતુને સાડુ તેની હસ્તી હોય તે હેતુથી વિખૂટો પાડવામાં આવે તો દુર્ગુણ બની નય છે. તેથી મને લાગ્યું કે કોંગ્રેસની મદદે હું ન ઘાઉં અને ભલેને ધૂજતાં ધૂજતાં તેનું સુકાન હાથમાં ન લઉં તો હું મને પોતાને ખેવફા નીવડીશ. હું ખ્રિષ્ટિય પ્રજાનો પાકો મિત્ર હોવાનો દાવો કરું છું. પણ હું જે ખોટી લાજશરમથી કે લોકો રખેને મારે વિષે બલદો અભિપ્રાય બાંધે એ બીકથી, કે અંગ્રેજો પોતે મારા ઉપર ગુસ્સે થશે એ વિચારથી, તેમને એવી ચેતવણી ન આપું કે હવે સંયમનો સદ્ગુણ એ અમારે માટે દુર્ગુણ બની ગયો છે કેમ કે તે કોંગ્રેસની હસ્તીને જ નાખૂદ કરશે; જે ભાવનાથી આ સંયમ રખેલો તે ભાવનાને જ એ હણશે, તો મેં તેમના પ્રત્યે અમિત્રનું વર્તન કર્યું ગણાય.

“ મારા અર્થની ચોખ્ખવટ કર્યા વિના હું સરકારની સામે સવિનય ભંગનું શસ્ત્ર ઉગામવાનો નથી. વાઈસરોયના પહેલા જાહેરનામાથી માંડીને ભારતમંત્રીના તાલેતરના ભાષણ લગીના અને ત્યાર પછી સરકાર જે પગલાં ભરી રહી છે, ને જે નીતિ આચરી રહી છે તે બધાનો હું એકંદરે શો અર્થ કરું છું તે હું વાઈસરોયને જણાવીશ. સરકારનાં આ બધાં કામોની મારા ઉપર સરવાળે એવી છાપ પડી છે કે આખા રાષ્ટ્રની સામે કંઈક અધઠિત થઈ રહ્યું છે, કંઈક અન્યાયનું આચરણ ચાલી રહ્યું છે અને આઝાદીનો અવાજ ગૂંગળાઈ જવાની અણી ઉપર છે. હું વાઈસરોયને કહીશ કે અમારે તમને મૂંઝવવા નથી અને તમારી લડાઈની તૈયારી વિષેના પ્રયત્નમાં વિઘ્ન નાખવું નથી. અમે નિર્વિદ્ધે અમારે રસ્તે જઈએ, તમે તમારે રસ્તે જાઓ. અહિંસાનું પાલન એ આપણી વચ્ચેની શરત હોય. અમે જે લોકોને અમારું કહેવું સમજવી શકીશું તો તેઓ લડાઈના કામમાં કશો હિરસો નહીં આપે. તેથી બહુ ને તમે જાઓ કે નૈતિક સિવાયનું બીજું કશું દબાણ અમે વાપરતા નથી છતાં લોકો લડાઈના કામમાં મદદ કરે છે તો અમારે ફરિયાદ કરવાનું કારણ નહીં રહે. રાજ્યો પાસેથી, જમીનદારો પાસેથી, બંધા કે નીચા કોઈની

સ. ૨-૩૧

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

પણ પાસેથી તમને મદદ મળે તો તમે તે લલે લો. પણ અમારો અવાજ તેમને પહોંચાડવા દો. અહિંસાપાલનની મર્યાદાની અંદર રહીને હિન્દુસ્તાનના લોકોને લડાઈના કામમાં ભાગ ન લેવાનું સમજાવવાની તમે અમને પૂરેપૂરી છૂટ આપો એ તમારી શોભામાં વૃદ્ધિ કરનારું નીવડશે.”

કોંગ્રેસની આ લડત કયા ચોક્કસ હેતુ માટે છે એ સમજાવતાં ગાંધીજીએ કહ્યું કે,

“આને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યને માટે સવિનય લંગની વાત કરવી નકામી છે. જેની સ્વતંત્રતા આને નહિં નહિં કરી રહી છે તેની સાથે સ્વતંત્રતા મેળવવા શું લડવું? ને એક પ્રબલ બીજી પ્રબલને સ્વતંત્રતા આપી શકતી હોય તોપણ અંગ્રેજોને તો અત્યારે તે આપી શકે તેમ નથી. આને તેઓ લડે છે એટલે તેમણે સૌનાં મોં બંધ કર્યાં છે. કારણ કે તે માને છે કે આપણે સૌ તેને તાબે છીએ. હું તો નથી જ. કારણ હું તો જે ધારું તે કહું છું ને કરું છું. સૌને સારું એ હક મેળવવાને માટે લડાઈ કરવાનો આ ઠરાવ છે. એ હક આપવાની તેઓની શક્તિ છે. અને તે ન આપે અને એમની કફેટી સ્થિતિ થાય તો એને માટે આપણે જવાબદાર નથી.

“લડાઈ લડવાનો આ સ્પષ્ટ મુદ્દો છે. વાણીસ્વાતંત્ર્યનો હક્ક એ આઝાદીનો પાયો છે. એ ન મળે તો આઝાદી મેળવવાનો મુખ્ય ઉપાય આપણે ખોઈ બેસીએ. એ નાની વસ્તુ નથી. એ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. એ વસ્તુ મારી બુદ્ધિમાંથી નથી નીકળી. હું ગ્યારે મહા મૂંઝવણમાં હતો અને ઈશ્વરની પાસે રસ્તો સુઝાડવાનું માગતો હતો ત્યારે તેણે એ મને બતાવી છે.”

તા. ૨૭મી તથા તા. ૩૦મી સપ્ટેમ્બરે ગાંધીજીએ વાઈસરોયની મુલાકાતો લીધી. તેને પરિણામે વાઈસરોયે તા. ૩૦-૯-૪૦ના રોજ ગાંધીજીને કાગળ લખ્યો. તેમાં જણાવ્યું કે,

“અતિશય ધ્યાન અને કાળજીથી તમારી દલીલો સાંભળી. અત્યારની પરિસ્થિતિની પણ આપણે સૂક્ષ્મ અને પૂરેપૂરી ચર્ચા કરી. તેને પરિણામે તમારી આગળ એમ સ્પષ્ટ કરવાની મારી ફરજ થઈ પડી છે કે તમે સૂચવો છો એવી છૂટ આપવાનું પગલું હિંદના યુદ્ધપ્રયત્નને અટકાવવામાં પરિણમે, એટલું જ નહીં પણ તેથી શ્રેષ્ઠિતનને લડાઈ ચલાવવાના કામમાં મૂંઝવણ બિલી થયા વિના ન જ રહે. અને એ યાગવાને તો કોંગ્રેસ તેના પોતાના કહેવા મુજબ ખૂબ ઈતેન્દર છે. વળી તમે માગ્યું તેટલું વિશાળ વાણીસ્વાતંત્ર્ય આપવાથી યુદ્ધપ્રયત્નમાં જે ખલેલ પડે તેમાં — ખાસ કરીને લડાઈની આજની મહા કટોકટીની ધડાએ — સંમત થવું એ હિંદુસ્તાનના પોતાના હિતની દૃષ્ટિએ પણ અશક્ય છે એ દેખીતું છે.”

તે જ તારીખે ગાંધીજીએ તેમને જવાબ આપતાં જણાવ્યું કે,

“તમારા કાગળના છેલ્લા પેરા વિષે તો હું તમને ફરી યાદ અપાવવા ઇચ્છું છું કે, ન મૂંઝવવાના વલણને આત્મનાશની એટલે કે તમામ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓને

વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ, કોમી રમખાણો અને સરદારની બીમારી ૪૮૩

અટકાવી દેવાની હદ સુધી પહોંચાડવાની ધારણા મૂળથી જ કરી નહોતી. એ બધી પ્રવૃત્તિઓની નેમ હિન્દને શાંતિપરાયણ બનાવવાની તેમ જ એમ બતાવી આપવાની છે કે, હિન્દનું લડાઈમાં ભળવું એ કોઈને — ગ્રેટબ્રિટનને પણ — લાભ-કર્તા હોઈ શકે નહીં. મારે ફરી કહેવું રહ્યું કે હજુયે કોંગ્રેસ બ્રિટિશ સરકારને તેના યુદ્ધપ્રયત્નમાં મૂંઝવવા નથી માગતી. પણ માનવ જાતિના ઇતિહાસના આજના કટોકટીને સમયે એ નીતિને અવિચારીપણે વળંગી રહીને પોતાના સિદ્ધાંતનો ઇન્કાર કરવાની હદ સુધી કોંગ્રેસથી ન જ જઈ શકાય. કોંગ્રેસને મરવું નિર્માયું હશે તો એવી મરણભેટ પણ પોતાની શ્રદ્ધાને જાહેર કરતાં કરતાં જ તેણે કરવી રહી.”

વાઈસરોય સાથેની મુલાકાતનો કાર્યક્રમ પતી ગયા પછી તા. ૧૧મી ઓક્ટોબરે કારોબારી સમિતિની બેઠક થઈ. સભ્યો સાથે ગાંધીજીને ત્રણ દિવસ સુધી ચર્ચા થઈ. એ ચર્ચા દરમિયાન ગાંધીજીએ પોતાની સવિનય ભંગની યોજના બધા સભ્યોને સમજાવી. ગાંધીજીનો વિચાર સરકાર સાથે બિનજરૂરી એવાં તમામ ધર્ષણો ટાળવાનો હતો, તેથી સવિનય ભંગની બાબતમાં પણ તેમણે ઘણી વધારે મર્યાદાઓ રાખી હતી. કારોબારી સમિતિના કેટલાક સભ્યોને આટલી બધી મર્યાદાઓ રાખવા સામે વાંધો હતો. પણ ગાંધીજીનો બહુ આગ્રહ હતો એટલે શિસ્તને ખાતર શક્ય તેટલું બધું પાળવાને તેઓ તૈયાર થયા.

સવિનય ભંગની લડત માટે પહેલા સત્યાગ્રહી તરીકે ગાંધીજીએ વિનોબાને પસંદ કર્યા. તેમણે તા. ૧૭મી ઓક્ટોબરે પોતાના પવનાર આશ્રમ આગળ યુદ્ધવિરોધી ભાષણ કરીને કાયદાનો સવિનય ભંગ કર્યો. તેમને પકડવામાં ન આવ્યા. એટલે યુદ્ધવિરોધી ભાષણો કરતા તેમણે આસપાસનાં ગામડાંમાં ફરવા માંડ્યું. છેવટે તા. ૨૧મી ઓક્ટોબરે સરકારે તેમને પકડ્યા, અને ત્રણ મહિનાની સજા કરી.

બીજા સત્યાગ્રહી તરીકે ગાંધીજીએ પંડિત જવાહરલાલને પસંદ કર્યા હતા. તેમને મળવા માટે સેવાશ્રમ બોલાવ્યા અને તા. ૭મી નવેમ્બરે તેમણે સત્યાગ્રહ કરવો એમ હરાવવામાં આવ્યું. પણ ગાંધીજીને મળીને તેઓ અલ્લાહાબાદ ગયા ત્યાં જ ૩૧મી ઓક્ટોબરે તેમને પકડવામાં આવ્યા. ગાંધીજીને મળવા જતાં પહેલાં તેઓએ લોકોની તૈયારી કેટલી છે તે જાણવા માટે અને લોકોને સૂચનાઓ આપી તૈયાર કરવાને માટે પોતાના પ્રાંતનો પ્રવાસ કર્યો હતો. એ પ્રવાસ દરમિયાન તેમણે કરેલાં ભાષણોમાંથી એક ભાષણ લઈને તે અદલ તેમને ચાર વરસની સજા કરવામાં આવી.

ગાંધીજીએ બધી પ્રાંતિક સમિતિઓને સૂચના આપી હતી કે, જેમણે સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહીઓ કરી હોય તેમનામાંથી સવિનય કાયદાભંગ

માટે લાયક ગણાય એવાં નામો પસંદ કરીને પોતાને મોકલવામાં આવે. લાયકાતનું ધોરણ એ રાખવામાં આવ્યું હતું કે, તે રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં માનતો હોવો જોઈએ અને નિયમિત કાંતતો હોવો જોઈએ. હિન્દુ હોય તો અસ્પૃશ્યતા તેણે પોતાના જીવનમાંથી કાઢી નાખેલી હોવી જોઈએ. અલખત અહિંસાનું ચુસ્તપણે પાલન કરવાની શરત તો હતી જ. પ્રાંતિક સમિતિએ પસંદ કરેલી વ્યક્તિઓમાંથી ગાંધીજી જેમના નામને બહાલી આપે તેમણે જ સવિનય કાયદાભંગ કરવાનો હતો. ગાંધીજીની બહાલી મળી જાય ત્યાર પછી સત્યાગ્રહીએ પોતાના જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટને નીચે પ્રમાણે કાગળ લખીને ખબર આપવાની હતી :

જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ,
મુ.

“વિનંતી જે મહાત્મા ગાંધીજીએ તેમને સોંપાયેલી સત્યાગ્રહીઓની યાદીમાંથી મારું નામ પસંદ કર્યું છે અને મારી સવડે સત્યાગ્રહ શરૂ કરવાની મને પરવાનગી આપી છે. તેથી આપ સાહેબને જણાવવા રજા લઉં છું કે તા. . . . ના રોજ . . . વારે . . . વાગ્યે . . . ગામે સત્યાગ્રહ શરૂ કરવાનો મારો ઇરાદો છે. હું ત્યાં જાહેરસભામાં યુદ્ધવિરોધી ભાષણ કરીને, સૂત્રો ઉચ્ચારીને અથવા પત્રિકાઓ લખી અને વહેંચીને યુદ્ધવિરોધી પ્રચાર કરવાનો છું.

સ્થળ :

સહી

તારીખ :

યુદ્ધવિરોધી સૂત્રમાં એટલું જ ઘોલવાનું હતું કે, “આ યુદ્ધમાં બ્રિટિશ સરકારને માણસો અગર નાણાં આપી મદદ કરવી એ હરામ છે.”

તે વખતે ગાંધીજીના દિલમાં અનશન કરવાના વિચારો પણ ઘોળાયાં કરતા હતા. સરદારે પોતાના જેલ જવાની તારીખની ખબર આપતો તેમ જ અનશન કરવા માટે આ સમય અનુકૂળ નથી એમ જણાવતો નીચેનો કાગળ ગાંધીજીને તા. ૧૦-૧૧-૪૦ના રોજ અમદાવાદથી લખ્યો :

“પૂ. બાપુજી,

“આજે સવારે મુંબઈથી અહીં આવ્યો. અહીં ચારપાંચ દિવસનું કામ છે તે પૂરું કરી તા. ૧૫મીએ ગણેશપૂજન કરી અઠારમીએ યાત્રા શરૂ કરવાનો ઇરાદો છે. કાલે બધાને મળ્યા પછી એમાં કાંઈ ફેરફાર કરવાની જરૂર પડશે તો એકાદ દિવસનો ફેરફાર કરીશ. બાકી એ દિવસ કાયમ રાખવો છે. મહાદેવ દિલ્હીથી આવે તો તે દિવસે અહીં આવે તો સારું. અહીંનું થોડું વિચારી લેવાનું છે તેમાં પણ કામ આવશે.

“આ પ્રલયકાળમાં અનશનની ઉતાવળ ન કરતાં એ વસ્તુને ખરા સ્વરૂપમાં સમજવા જગતને અનુકૂળ સમય મળવો જોઈએ. આજે જગતમાં લોકો વિકરાળ

વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ, કોમી રમખાણો અને સરદારની બીમારી ૪૮૫

પશુનું સ્વરૂપ ધારણ કરી બેઠા છે. એવા વખતમાં બહુ ધીરજ અને ખામોશીની આવશ્યકતા છે.

લિ. સેવક

વલ્લભભાઈના પ્રણામ”

સરદારે અઠારમી નવેમ્બર ને સોમવારે સાંજના છ વાગ્યે અમદાવાદમાં જાહેર સભા કરી સવિનય કાયદાભંગ કરવો એમ ઠરાવ્યું હતું. તા. ૧૬મીએ અમદાવાદના જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટને એ ખાખતની ખબર આપતો કાગળ તેમણે લખ્યો. તે ઉપરથી ૧૭મીએ રાત્રે પોણા દસ વાગ્યે સી. આઈ. ડી. ના એક અમલદારે આવીને સરદારને વોરંટ આપ્યું કે, હિંદ સંરક્ષણ ધારાની ૧૨૯મી કલમ મુજબ તમને પકડવામાં આવે છે અને અત્યારે તમને સાખરમતી જેલમાં લઈ જવાના છે. તૈયારી માટે અરધો કે પોણા કલાક જેટલો જોઈએ તેટલો વખત તેમને આપવાનું અમલદારે કહ્યું. પોલીસની મોટર ખુલ્લી હતી અને સરદારને ખપોર પછી તાવ ચડેલો હોવાથી ડૉ. કાનૂગાની અંધ મોટરમાં તેમને સાખરમતી લઈ ગયા. અગિયારના ટકોરે તેઓ જેલમાં પહોંચ્યા. તેમના ઉપર કેસ ન ચલાવતાં તેમને અટકાયતી કેદી તરીકે રાખવામાં આવ્યા. સાખરમતીમાં ત્રણેક દિવસ એકલા લગભગ ચાર ડિગ્રી તાવવાળા રહ્યા. પછી સાખરમતીથી યરવડા જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાંથી ૧૮-૧૨-૪૦ના રોજ મહાદેવભાઈને એમણે લખેલા કાગળમાંથી ત્યાંના જીવનની કેટલીક હકીકત જાણવા મળે છે :

“આજે એક માસ પૂરો થયો. તમે એક મહિના પર મળી ગયા હતા. મારો કાગળ સાખરમતીથી લખેલો તમને મળ્યો કે નહીં તે ખબર ન પડી. . . . પહેલાં તો કાગળો મળવામાં બહુ ગરબડ થતી હતી. હવે કંઈક ઠેકાણે પડ્યું હશે એમ ધારું છું. હજી અમારા કાગળો ડી. આઈ. જી. સી. આઈ. ડી. મારફત જ આવે છે અને નય છે. એટલે વાર થાય છે. પણ આશા છે કે થોડા વખતમાં ઠેકાણું પડશે.

*

*

*

“યેલા ઐતિહાસિક આંખાના વૃક્ષ નીચે બાપુનો ખાટલો હતો ત્યાં ખાટલો નાખી પડ્યો છું. અને એની બાજુમાં રાતે આકાશ નીચે પડ્યો પડ્યો તારાઓ નેચાં કરું છું. જ્યાં બાપુએ યરવડા મંદિર બનાવ્યું હતું અને જ્યાં અનશન આદરેલું અને પૂના પેક્ટ સહી થયેલું ત્યાં આવી પડ્યો છું. બાપુની સ્નાન કરવાની કોટડી હતી એ કોટડી લીધી છે. મને કોઈ દિવસ સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે મારે ફરીથી આ પુણ્યભૂમિમાં આવીને રહેવાનું થવાનું હશે. પણ ઈશ્વરની ગતિ અકળ છે. આપણે રાતદિવસ અહીં સાથે હતા તેનાં નૂતનાં ચિત્રો આંખ આગળ વારંવાર ખડાં થાય છે.

“આ વખતે મંડળી જુદા પ્રકારની છે એટલે એ રસનો સ્વાદ આખ્યો હોય તે જ નાણે એવું છે. છતાં તુલસી આ સંસારમાં ભાત ભાતકે લોક, સખસે હિલમિલ ચાલિયે નદી નાવ સંલેગ — એવું સમજી ચલાવીએ છીએ.

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

“અહીં બાળા સાહેબ, મંગળદાસ, અને હું ત્રણ મળી નિયમિત કાંતવાની ક્લબ કાઢી બેઠા છીએ, પણ હવે ગઈ વખતના જેટલું કાંતવાનું બનતું નથી. કારણ કે હવે શરીર એટલું કામ આપવાની ના પાડે છે.

“બાકી તો બધાંની ખાવાપીવાની બરાબર સંભાળ રાખું છું. આઠ જણ ભેળા થયા છીએ. મુંબઈના છ માણ પ્રધાન, એક ફાઉન્સિલના પ્રમુખ અને એક સેન્ટ્રલ ધારાસભાના opposition લીડર (ભૂલાભાઈ) એટલા ભેળા પડયા છીએ. એટલે અમારો સંસાર ઠીક ચાલી રહ્યો છે. ઈશ્વરકૃપાથી બધાંની તબિયત સારી રહે છે.”

*

*

*

છતાં મુલાકાતો વિષે મુશ્કેલી હતી તે નીચેના ૨૭-૧-’૪૧ના કાગળ પરથી જણાય છે :

“તમે મળવા માગો છો એને વિશે રત્ન મેળવવા ડાહ્યાભાઈએ કાગળ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને લખેલો. પણ અમારી મુલાકાતનો નિર્ણય તો સી. આઈ. ડી. નો વડો જેને ડી. આઈ. જી. કહે છે તેના હાથમાં છે. એની સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલતા હશે. એનું છેવટ હજી કંઈ આવ્યું નથી. એટલે આ પખવાડિયાની મુલાકાત પડી. તમને રત્ન નહીં મળે તો હું મુલાકાત લેવાનું બિલકુલ બંધ કરવાનો છું. તમારે મળવાનું શું કારણ છે એ જાણવા માગે છે. એનો અર્થ એ કે દરેક વખતે જે કોઈ પણ મિત્ર કે સંબંધી મળવા માગે તો પેલાને લખવું અને એ પછી ઈચ્છામાં આવે તો રત્ન આપે. સગાએને મળવાની રત્ન સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ આપી શકે. એટલો અધિકાર હવે એને આપ્યો છે, પણ મારા તો સગા જ મારી જિંદગીના સાથી રહ્યા, અથવા સગા કરતાં પણ એ વધારે. તેને મળવામાં વાંધો આવે તો બીજાએને મળીને શું કરવું? બાપુની તબિયત સારી હશે. વળી છાપામાં પાછા એમના અપવાસ વિશે વાત આવી એટલે એ તો ભય હજી બભો જ રહ્યો છે.”

*

*

*

બાપુજી ઉપરનો તા. ૨૩-૪-’૪૧નો કાગળ પણ નીચે આપ્યો છે :

“પૂ. બાપુ,

“મહાદેવ સાથે આપે મોકલેલો કાગળ ગઈ કાલે મળ્યો. મારા કાગળ સીધા અહીંથી મળતા નથી. એ તો છૂપી પોલીસનો વડો સેન્સર કરીને પાછા મોકલે ત્યારે મળે એટલે છેક ગઈ કાલે મળ્યો. અક્ષર જેઈને જ બધાને ખૂબ આનંદ થયો. ઘણું લાંબું વખતે હસ્તાક્ષર લેવાના મળ્યા એટલે મળ્યા જેટલો જ આનંદ થયો. હું લખવાનો વિચાર ઘણા વખતથી કરતો હતો, પણ તમારા ઉપર એટલો બધો કામનો બોલો છે તેમાં વધારો કરવાના ઉરથી મહાદેવને જ લખીને સંતોષ માનતો હતો. મહાદેવને પણ લખવાનું માંડી વાળ્યું હતું. કારણ તો મહાદેવ જાણે છે. આ વખતે અડવાડિયે બે કાગળ લખવાની રત્ન છે, પણ તે બે કાગળ વખતસર મળે નહીં અને એક કાગળની અંદર બીજાને જુદી કાપલી પણ ન લખી શકાય, એટલે કાગળ લખવાની કંઈ ઈચ્છા પણ થતી નથી. ડાહ્યાભાઈને લખું તો સાથે બાબાને કે એની વહુને પણ લખાય નહીં અને લખું તો બે કાગળ ગણાય એવા નિયમો હોવાથી અને વખતસર કાગળો ન મળવાથી એ જૂટ બહુ ઉપયોગી નથી. મુલાકાતમાં પણ આ વખત બહુ મુશ્કેલી છે, એટલે એમાં પણ જેલનો વડો કંઈ કરી શકે નહીં. સરકારની રત્ન મેળવવી જેઈએ અને એ

વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ, કોમી રમખાણો અને સરદારની ખીમારી ૪૮૭

મેળવવામાં કેટલી મુશ્કેલી પડે છે એ તો મહાદેવને ખબર છે. પણ આ બધું મને કોઈ રીતે મૂંઝવી શકે એમ નથી એ તો તમે જાણો છો.

“મહાદેવ ને દેવદાસ મળી ગયા એથી ખૂબ જ આનંદ થયો.

* * *

“હું તો પેલા આંબા તળે લગભગ રાતદિવસ રહું છું. દિવસના માત્ર તાપ થાય ત્યારે કોટડીમાં થોડો વખત ભરાતું પડે. બાકી તો ત્યાં જ રાતદિવસ ગાળું છું. એટલે નિરંતર આપનું સ્મરણ અને એ વખતનાં નૂનાં ચિત્રો આંખ આગળ તરી રહે છે. કાંતવાનું પણ ઠીક ચાલી રહ્યું છે. હવે ભૂલાભાઈ નિયમિત અરથો કલાક કાંતે છે. અમે દોઢાં કલાક રોજ કાંતીએ છીએ. પણ હવે મારે જમણે હાથે કોળીના ઢેકા પર દુખાવો લાગુ છે એટલે ડાબે હાથે કાંતતાં શીખવું છે. એથી ડાબા હાથે કાંતવા માટેનું રેંટિયાનું મોઢિયું નેઈએ છે તે મોકલી આપને.

“છાપાં ઠીક મળે છે એટલે ઠીક ઠીક ખબરો મળે છે. અને હવે તો ‘હરિજન’ ચાલુ થવાનું એટલે એના ઉતારા તો છાપામાંથી નેવાના મળશે જ અને એ પણ મળવાની આશા તો છે જ.

“અમારી ચિંતા કરશો નહીં. અમે વખતનો ઠીક ઉપયોગ કરીએ છીએ. બાકી તો દુનિયાનો પ્રલયકાળ આવ્યો હોય એ રીતે જે સંહાર થઈ રહ્યો છે એ નેતાં ગીતાજીના અગિયારમા અધ્યાયના વિરાટ સ્વરૂપનું રાતદિવસ સ્મરણ થાય છે.”

* * *

આપણા દેશમાં ચાલેલી સત્યાગ્રહની અધી લડતોમાં આ લડત બહુ જ વ્યવસ્થિત અને શાંતિમય હતી. તેનું એક કારણ તો એ હતું કે તેમાં બ્રિટિશ સરકારને પજવણી અથવા મૂંઝવણ ન થાય એ નેવાની ખાસ કાળજી રાખવામાં આવી હતી. કોંગ્રેસનો આ યુદ્ધમાં ચોખ્ખો વિરોધ છે અને કશો સાથ નથી એ દુનિયાને અતાવવા માટે આ લડત એક પ્રતીકરૂપે હતી. ખીજ વસ્તુ એ હતી કે, આ લડતમાં અધો વખત ગાંધીજી બહાર હતા અને સત્યાગ્રહીઓની પસંદગી ઉપર તેમનો સીધો અંકુશ રહેતો હતો. એ રીતે તેઓ જ લડતનું પ્રત્યક્ષ સંચાલન કરતા હતા. અમલદારોને પણ અગવડ ન પડે એટલા માટે, ધાર્મિક તહેવારોના દિવસોએ તથા રવિવારની રમને દિવસે સત્યાગ્રહ અંધ રાખવામાં આવતો. કેટલાક સત્યાગ્રહીઓને યુદ્ધવિરોધી પોકારો કરવા છતાં સરકાર પકડતી નહીં. તેમને એવી સૂચના આપવામાં આવતી કે તેઓ એક ગામથી ખીજે ગામ ફરતા ફરતા દિલ્હી તરફ દૂર કરે. રસ્તામાં યુદ્ધવિરોધી સૂત્રો પોકારે તથા રેંટિયો ચલાવે, ખીજને શીખવે અને ખાદીનો પ્રચાર કરે. જેલોમાં પણ અટકાયતી તેમ જ સન્ન પામેલા કેદીઓમાંનો મોટો ભાગ ખીજવા તથા કાંતવામાં ઘણો વખત ગાળતો. તેથી આ લડત દરમિયાન ખાદીકામને બહુ જ વેગ મળ્યો. મિલનું કાપડ લશ્કરી સિપાઈઓ માટે જતું હોઈ, દેશમાં મિલના કાપડની તંગી બહુ વર્તાવા લાગી હતી. તે

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

૪૮૮

સરદાર વલ્લભભાઈ

કારણે પણ ખાદીની વપરાશ તથા કાંતણુપ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો હતો. સરદારે પણ જલ દરમ્યાન સારી પેઠે કાંત્યું.

૧૯૪૧ના એપ્રિલમાં જે વખતે સરદાર યરવડા જેલમાં હતા ત્યારે અમદાવાદમાં હિંદુમુસ્લિમ રમખાણુ ઢાટી નીકળ્યાં તેની અહીં નોંધ લેવી જોઈએ. એ રમખાણુને લીધે અને ચોમાસામાં રેલની આફત આવી તેને લીધે ગુજરાતમાં વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ મેથી ઓકટોબર સુધી મુલતવી રાખવો પડ્યો હતો. તે અરસામાં દેશમાં ઘણાં સ્થળોએ ઢાટી નીકળેલાં હિંદુમુસ્લિમ રમખાણુનું આ રમખાણુને એક અંગ ગણી શકાય. એવી સખત લોકવાયકા હતી કે, કેટલાક ગોરા અમલદારોનો મુસલમાન કોમનાં તોફાની તત્ત્વોને ઉશ્કેરવામાં હાથ હતો. તોફાનોમાં નુકસાન તો ઓછાવત્તા પ્રમાણુમાં અને કોમોને થતું. અમદાવાદમાં હિંદુઓને વધારે વેઠવું પડ્યું હતું. એકંદરે જોતાં તેઓ ડરી પણ ગયા હતા. મુસલમાન લત્તાની નજીકમાં રહેતા સંખ્યાબંધ હિંદુઓ ઘરબાર ખાલી કરી પરગામ અથવા ખીજા લત્તામાં રહેવા ચાલ્યા ગયા હતા. ઘણાઓએ પોલીસનું રક્ષણુ શોધ્યું પણ તે સલામતીની ધીરજ રહે એટલા પ્રમાણુમાં ન મળ્યું. હિંદુમુસ્લિમ સંપત્તિ પ્યાતિવાળા અમદાવાદે આ રમખાણુમાં પોતાની ધનજીવન ગુમાવી. તેથી જેલમાં સરદારને બહુ દુઃખ થયું. તે મહાદેવભાઈ ઉપર તા. ૧૧-૫-'૪૧ના રોજ લખેલ નીચેના કાગળ પરથી જણાઈ આવે છે :

“યરવડા મંદિર,
૧૧-૫-'૪૧

“પ્રિય ભાઈ મહાદેવ,

* * *
“આપણા માણસો કેમ આમ ભાન ભૂલી ગયા અને છેક જ ડરી ગયા એ હું સમજી જ શકતો નથી. . . . સામાન્ય લોકો આટલા ડરી ગયા એનું કારણ આપણા માણસો ઘરમાં ભરાઈ ગયા એ જ લાગે છે. પણ તમને તો બધી ખરી હકીકત મળી જ હશે. જે થયું હોય એ તો થયું. એ ઢોળાઈ ગયેલા દૂધ પાછળ રડવામાં શું વળે? માટે ભવિષ્યનો વિચાર કરી રસ્તો કરવો જોઈએ. આગળ કંઈ વખત આવી રહ્યો છે. જેની સાથે લડવા નીકળ્યા એની (એટલે કે સરકારની) મદદની આશા રાખવી એ મૂર્ખાઈ જ ગણાય. આ બાબત તમે ત્યાં કંઈક વિચાર્યું તો હશે જ.

* * *
“મુંબઈનો મામલો પણ હજી ધૂંધવાતો લાગે છે. યટલામાં હવે શમી ગયું હશે. આ તો આમ ફાટ્યો છે. આ પણ ભય હતો તે આગળ આવ્યો છે, ઈશ્વરે ધાર્યું હશે તે થશે.

લિ.

વલ્લભભાઈના વંદેમાતરમ્”

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ, કોમી રમખાણો અને સરદારની ખીમરી ૪૮૬

અહાર આવ્યા પછી અમદાવાદ જિલ્લાના કાર્યકર્તાઓ આગળ કોંગ્રેસ હાઉસમાં તેમણે કાઢેલા નીચેના ઉદ્ગારો ઉપરથી આ દુઃખનો ખ્યાલ આવે છે :

“હું અમદાવાદમાંથી ગયો તે વખતનું અમદાવાદ આજે નથી. અહીં હુલ્લડ થયાં એમાં કેવળ નિર્દોષ માણસો માર્યાં ગયાં. કેટલાકની મિલકત નાશ પામી. છતાં મને વધુ દુઃખ એ વાતનું થયું છે કે, આપણી ઇચ્છત ગઈ. ધન તો ફરીથી મળી શકે છે. થોડાંએક મકાનો બળી ગયાં, થોડાં બનતર બળી ગયાં, એ તો બધાં કાલે ભલાં થશે. થોડા ભિખારી પણ થયા. એમ તો હિંદુસ્તાનમાં ભિખારીઓની ખોટ નથી. પણ આખર ગઈ, ઇચ્છત ગઈ એ ખોટ ભરપાઈ થઈ શકે એમ નથી. આપણી પ્રતિષ્ઠા હતી કે, આ તો વેપારીઓનું, સુલેહશાંતિનું શહેર છે. ત્યાં આ બન્યું જાણીને મને જેલમાં ખૂબ દુઃખ થયું. આનું કારણ પોલીસનું રક્ષણ માગવાની આપણી આદત. આપણા જેટલા નિર્દોષ મર્યા એના કરતાં અડધા માણસો સામા થઈને મર્યા હોત તો ઠીક હતું. હવે રક્ષણને ઇલમ શીખી લેવો નેઈએ.”

“પણ તમે તો ભીંત ભૂલ્યા ને તોફાનની તપાસ માગી. અરે, કોઈ દિવસ ખૂતી પોતાનો મુકદ્દમા ચલાવીને ફાંસીએ લટકતો હશે ખરો? એ શું તપાસ કરે? પણ ભૂલમાંથી આપણે પાઠ શીખવો નેઈએ. ગયેલી આખર પાછી મેળવવી નેઈએ.”

ખીજે દિવસે અમદાવાદમાં જાહેરસભામાં ભાષણ આપતાં કહ્યું :

“આ શહેરમાં તોફાન થયું અને બનતરમાં ઘેણે દહાડે મકાનો સળગાવવામાં આવ્યાં. દુકાનો લૂંટાવાના અવાજ મારે કાને પડ્યા. તેથી મને જે દુઃખ થયું એનો ધા હજી રુઝાચો નથી. એ દુઃખ હું જીરવી નથી શકતો. હજી એમાંથી છૂટ્યો નથી . . . તમને એકદમ શું સૂઝ્યું કે એકબીબનનાં ગળાં કાપવા એકા ? સોએક નિર્દોષ માણસો કમોતે મરી ગયા તેને બદલે દસ માણસો હિંમતપૂર્વક મરી ગયા હોત તો આ કદી ન બનત. મારે તમને કહેવું નેઈએ કે, ગાંધીજીને આથી ખૂબ દુઃખ થયું છે. અમદાવાદે એની હાંસી કરાવી છે.”

“બધા પાછા સરકારની પાસે ગયા અને કહ્યું કે આ કોણે કર્યું તેની તપાસ કરો. ખૂતી કોઈ દિવસ કોણે ખૂત કર્યું એની તપાસ કરતો હશે ?

“ભવિષ્યમાં કોઈ દહાડો તમે નાસતા નહીં, મુકાબલો કરજો. એ બધી દુનિયા કરે છે. એથી આગળ ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહનો માર્ગ પણ છે. હિન્દુ હોય કે મુસલમાન, સામી છાતીએ મરો, પણ અહિંસાનું બહાનું ન કાઢો. આ તોફાનોમાં તો અહિંસાનું નામનિશાન નહોતું. અહિંસાને આપણે કાયરતાનું ઢાંકણ બનાવ્યું હતું.”

જેલમાં સરદારની તબિયત ખૂબ જ લથડી. આંતરડાં ગૂંચળું વળી જઈને કોઈ કોઈ વાર ઉપર ચડી જતાં હતાં. પેટ ઉપર નરી આંખે તે જોઈ શકાતું હતું. તે વખતે પીડા પણ બહુ થતી. સરકારને લાગ્યું કે ઓપરેશન વિના આનો ખીજો ઇલાજ નથી, અને ઓપરેશન જોખમકારક

હતું. એટલે એ જવાબદારી લેવાને બદલે તા. ૨૦મી ઓગસ્ટે સરકારે એમને છોડી મૂક્યા. એ ખબર મળતાં જ તા. ૨૧મીએ ગાંધીજીએ તેમને નીચેનો કાગળ લખ્યો :

“મને તો ધાસ્તી હતી જ કે તમે છૂટવાના. એ કરે પણ શું? હવે તો સાવ સારા થઈને જ કામે ચડો. કામ તો થાયું છે. ઓપરેશન થઈ ગયા વિના મને એન નહીં પડે. ખબર બરાબર અપાવતા રહેજો. મારા કાગળ તેઓ તમને આપતા ખરા?”

પણ મુંબઈના દાક્તરોનું ઓપરેશન કરવાનું ધ્યાન ન પહોંચ્યું. થોડા દિવસ એલોપથી દવા લીધા પછી હોમિયોપથી શરૂ કરી.

ગાંધીજી તેમને સેવાગ્રામ બોલાવતા હતા અને પોતાની ‘હોસ્પિટલ’માં દાખલ થવાનો એટલે કે પોતાની દેખરેખ નીચે પોતાના કુદરતી ઉપચારો કરવાનો આગ્રહ કરતા હતા. તા. ૨૨-૯-’૪૧ને રોજ તેમણે સરદારને કાગળમાં લખ્યું છે કે,

“તમારું ગાડું હજી ચીલે નથી ચડ્યું જણાતું. પંદર દિવસમાં નિશ્ચયપૂર્વક ન કહી શકાય તો અહીં આવો એ ઇચ્છું છું. જે આવવા જવા જેવી સ્થિતિ થઈ હોય તો થોડા દિવસ રહી જાઓ એ પણ ઠીક હોય. જેમ તમને રુચે તેમ કરજો. રાજેન્દ્રબાબુ રોજ સારા થતા જાય છે. હવે રોજ આવે છે.”

સરદાર નાશિક જવાનો વિચાર કરતા હતા એટલે તા. ૨૫-૯-’૪૧ના કાગળમાં ગાંધીજી લખે છે :

“તમારી તબિયત વિષે હોમિયોપથી માગે તેટલો મર્યાદિત વખત તેને ભલે આપો. હજીરાના પાણીની ખ્યાતિ તો સાંભળી છે. દેવલાલીની મને ખબર નથી. હજીરા માફક આવવાનો સંભવ છે ખરો. બાકી નૈસર્ગિક ઉપચાર તો છે જ. પણ પ્રથમ આપણે થોડું ઘણું મળી તો લઈએ જ.”

હોમિયોપથીથી ખાસ ફાયદો ન થયો એટલે સરદાર ઓક્ટોબરમાં નાશિક ગયા. ત્યાં થોડા દિવસ વૈદ્યની દવા કરી. ત્યાં થોડા દિવસ રહ્યા, પછી છેવટે વીસમી ઓક્ટોબરે વર્ધા જઈ ગાંધીજીની ‘હોસ્પિટલ’માં દાખલ થયા. ગાંધીજીના કુદરતી ઉપચારોથી થોડો ઘણો ફાયદો થયો. પણ તે વખતે મામલો એવો કટોકટીનો હતો કે, એક સ્થળે લાંબો વખત રહેવું સરદારને પોસાય તેમ નહોતું. એટલે પહેલી ડિસેમ્બરે તેમણે વર્ધા છોડ્યું. ત્રીજી ડિસેમ્બરે સરકારે બધા સત્યાગ્રહી કેદીઓને છોડી મૂક્યા એટલે આગળ શું કરવું એનો વિચાર કરવા તા. ૨૩મી ડિસેમ્બરે આરટોલીમાં કારોબારી સમિતિની બેઠક થઈ. એ બેઠક સાત દિવસ ચાલી. પછી જનન્યુઆરીની અધવચમાં વર્ધામાં મહાસમિતિની બેઠક થઈ. તબિયત બરાબર ન હોવા છતાં સરદાર આ બધો રખડપાટ કર્યા જ કરતા હતા. ગાંધીજીનો

વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ, કોમી રમખાણો અને સરદારની ખીમારી ૪૯૧

આગ્રહ તો હતો જ કે તમારે પ્રથમ તબિયત બરાબર કરી લેવી જોઈએ. એટલે જન્યુઆરીની આખરમાં, સુરતની પાસેના દરિયાકિનારા ઉપરના હજીરા સ્થળે હવાફેર માટે ગયા. ત્યાં ખોરાકના પ્રયોગો તથા મસાજ વગેરેના ઉપચારો કર્યા. તા. ૭-૨-'૪૨ના રોજના કાગળમાં ગાંધીજી લખે છે :

“તમારું આંતરડાંનું ગૂંચળું કેવળ ખોરાકની યોગ્ય પસંદગીથી જવાનું જ છે એવો વિશ્વાસ કરજો. પાચખાને ખેસતાં જરાય તાણ ન કરવી જોઈએ.”

હજીરા રહ્યા તે દરમિયાન સરદારે સુરત રાષ્ટ્રીય કેળવણી મંડળનું એક બહુ જૂનું કામ પતાવી નાખ્યું. આ જીવનચરિત્રના પહેલા પુસ્તકના અઠારમા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે સુરત મ્યુનિસિપાલિટીએ કેળવણીની બાબતમાં સરકાર સાથે ૧૯૨૧માં અસહકાર કર્યો અને પોતાની શાળાઓ રાષ્ટ્રીય કેળવણી મંડળને સોંપી તથા તેને લગભગ એક લાખ આઠ હજારની મદદ મ્યુનિસિપલ ટ્રંડમાંથી આપી. એ કૃત્યને ગેરકાયદે ગણી મ્યુનિસિપાલિટીના અસહકારી સભ્યો ઉપર સરકારે એટલી રકમનો દાવો માંડ્યો હતો. કોર્ટે એ રકમમાંથી ફક્ત ચાળીસ હજારની રકમ ગેરકાયદે અપાયેલી છે એમ ફરવી રૂપિયા ચાળીસ હજારનું હુકમનામું મ્યુનિસિપાલિટીના અસહકારી સભ્યો ઉપર કર્યું હતું. સુરતના રાષ્ટ્રીય કેળવણી મંડળને ખાતે એટલી રકમનું દેવું ખેંચાતું હતું. પણ તેની પાસે થોડીક જમીન હતી તેના ભાવ લગાઈને લીધે વધ્યા હતા. રાષ્ટ્રીય કેળવણી મંડળના બીજા ટ્રસ્ટીઓની સંમતિ લઈને સરદારે એ જમીન વેચી નાખી અને દેવું પતાવી દીધું.

તેઓ હજીરા હતા ત્યાં એમને જમનાલાલજીના અવસાનના સમાચાર મળ્યા. એટલે મહાદેવભાઈને નીચેનો કાગળ તા. ૧૨-૨-'૪૨ના રોજ લખી તેમાં પોતાનું દુઃખ દાલવ્યું અને જમનાલાલજીને અંજલિ આપી :

“તમારો તાર હમણાં ત્રણ વાગ્યે મળ્યો. એ વાંચી અમે તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયા. હું હમણાં જ વર્ધાથી આવ્યો ત્યારે મને વચન આપ્યું હતું કે ૧૫મી ફેબ્રુઆરીએ એમનું વ્રત ગાડીમાં કે મોટરમાં ન ખેસવાનું પૂરું થાય છે. તો તે પૂરું થયા પછી થોડા દિવસ મારી સાથે આવીને હજીરા રહેશે. મરણ તો બહુ જ સારું. પણ કહેવત છે સો મરને પણ સોનો પાળનાર ન જો. આ તો અનેકોનો પાળનાર ગયો. આજે કેટલાય આ દેશમાં અનેક સ્થળે, અનેક ક્ષેત્રમાં કામ કરનારા મૂંગા સેવકો છૂપાં આંસુ સારશે. બાપુનો સાચો પુત્ર ગયો. નતનીદેવીને માથેથી છત્ર ગયું. કુટુંબને માથેથી ઢાંકણ ગયું. દેશનો વફાદાર સેવક ગયો. કોંગ્રેસનો સ્થંભ તૂટી પડ્યો. અનેકનો મિત્ર અને અનેક સંસ્થાઓનો પોષક ગયો. અને આપણો તો સગો ભાઈ ગયો. મને તો સૂતું સૂતું લાગે છે. ગાપુરીનો આત્મા જ ઊડી ગયો અને ગરીબ બિચારી ગાયનો સાચો સાથી, બાકીની જિંદગી એને જ અર્પણ કરનાર આમ એકદમ ચાલી ગયો.

“ઈશ્વર આપણને એમણે અધૂરાં મૂકેલાં કામનો ખોલ ઉપાડવાનું બળ આપે.”

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

હજીરામાં લગભગ સવા મહિનો રહ્યા એટલામાં તો રાજદારી મામલો એટલો બધો ઉગ્ર થઈ ગયો હતો કે, એ એકાંત સ્થળ છોડ્યા વિના તેમની આગળ ખીજો છૂટકો જ ન રહ્યો. માર્ચની શરૂઆતમાં હજીરા છોડ્યું. એટલે તા. ૭-૩-'૪૨ના રોજ ગાંધીજીએ વળી લખ્યું : “ગમે ત્યાં ફરો પણ આરામના, સ્નાનના અને ખાવાના વખત સાચવજો. વાર્ષિકરોય આ બધું સાચવે છે તો આપણે કેમ નહીં?” પરંતુ સરદાર રખડવાનું ચાલુ જ રાખતા અને તેમાં બંધી સગવડો ન પણ સચવાતી. એટલે ગાંધીજીએ તા. ૧૩-૪-'૪૨ના કાગળમાં ચેતવણી આપી : “આંતરડાં હજી ઠેકાણે નથી પડતાં એમાં નવાઈ નથી. એને લાંબો આરામ જોઈએ છે જ.” પણ સરદારની ફિલસૂફી જુદી હતી. ‘લાંબો વખત આરામ લઈને એકલું શરીર જ સાચવ સાચવ કર્યાં કરવું તેના કરતાં કામ કરતા કરતા થોડાં વરસ વહેલા મરી જવાય તો શું થઈ ગયું?’ એમ તેઓ ઘણી વાર કહેતા.

૩૨

યુદ્ધ હિંદુસ્તાનનાં ખારણાં ઠોકે છે

વ્યક્તિગત સવિનય ભંગની લડત ચાલતી હતી તે દરમિયાન આખા વિશ્વયુદ્ધ ઉપર બહુ જ મોટી અસર પાડનારો એક બનાવ બન્યો, તેની નોંધ લેવી જોઈએ. તા. ૨૨મી જૂન, ૧૯૪૧ના રોજ રશિયા ઉપર જર્મનીએ ચડાઈ કરી. હિટલરનું કહેવું એમ હતું કે, પંદરસોથી બે હજાર માઈલની સરહદ ઉપર રશિયાએ લશ્કરની જમાવટ કરી હોવાથી, અમારા રક્ષણની ખાતર અમારે રશિયા ઉપર ચડાઈ કરવાની જરૂર હતી. જર્મનીનો ધસારો એટલો જખ્ખર હતો કે, તે વખતે તો રશિયાને પીછેહઠ કરવી પડી. એની રાજધાનીનું મથક પણ મોસ્કોથી બદલી એને વધારે અંદરના ભાગમાં લઈ જવું પડ્યું. આ સ્થિતિમાં આપણા દેશમાં જુદા જુદા રાજદારી પક્ષના માણસો જુદી જુદી રીતે વિચાર કરવા લાગ્યા. કોમ્યુનિસ્ટો, જેઓ આજ સુધી આ યુદ્ધને સામ્રાજ્યવાદી યુદ્ધ કહેતા હતા, તેઓ રશિયા જર્મની સામે પડ્યું એટલે તેને લોકયુદ્ધ કહેવા લાગ્યા અને મિત્રરાજ્યોને આપણે પૂરેપૂરી મદદ કરવી જોઈએ એવો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. ત્યારે ખીજા, જેઓના દિલમાં ખ્રિસ્તન પ્રત્યે અભાવ હતો તેઓ ગાંધીજીને સૂચવવા લાગ્યા કે, આ ખરેખરી તક છે અને અત્યારે વ્યક્તિગત સવિનય ભંગને બદલે બહુ જ મોટા પાયા ઉપર સામુદાયિક સવિનય ભંગ તમારે શરૂ કરવો જોઈએ. પણ દુશ્મનની

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

ભીડનો ખોટો લાભ લેવો એ તો ગાંધીજીના સત્યાગ્રહી સ્વભાવને જરા પણ રુચે એમ હતું જ નહીં. કેટલાકે તો એવી પણ સૂચના કરી કે અત્યારે વડી ધારાસભાના સઘળા કોંગ્રેસી સભ્યોએ રાજીનામાં આપવાં જોઈએ અને યુદ્ધવિરોધના મુદ્દા ઉપર ફરી ચૂંટણી લડીને પ્રબલમત યુદ્ધના વિરોધમાં છે એવું દુનિયા આગળ આપણે પુરવાર કરી આપવું જોઈએ. આ બંધી વસ્તુઓનો વિચાર કરવા માટે તા. ૧૯મી ઓક્ટોબરે જેઓ જેલમાં નહોતા એવા કેટલાક નેતાઓ વર્ધામાં એકઠા થયા. કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિના અગિયાર સભ્યો તે વખતે બહાર હતા. તેમાંના શ્રી ભૂલાભાઈ દેસાઈએ ગાંધીજી આગળ ખૂબ દલીલો કરી કે હવે આપણે સવિનય ભંગ બંધ કરવો જોઈએ. કારણ યુદ્ધ આપણા દેશની નજીક આવતું બન્યું છે તે વખતે કોંગ્રેસના સઘળા નેતાઓ અને કાર્યકર્તાઓ બહાર છૂટા હોય એ જરૂરનું છે. વર્ધામાં જે વખતે આ ચર્ચાઓ ચાલતી હતી તે જ વખતે વાઈસરોયે પોતાની વિસ્તૃત કારોબારી સમિતિની રચના કરી. સ્વાભાવિક રીતે જ તેમાં કોંગ્રેસ વિરોધી સભ્યો દાખલ થયા. ગાંધીજી ઉપર આ દલીલોની કે આ સૂચનાઓની કશી અસર થઈ નહીં અને તા. ૨૧મી ઓક્ટોબરે તેમણે ભારપૂર્વક જાહેર કર્યું કે, છૂટેલા સત્યાગ્રહીએ છૂટવાની તારીખથી એક અડવાડિયાની અંદર ફરી સત્યાગ્રહ કરવો.

થોડા વખત પછી હિંદ સરકાર તરફથી છાપાંજોગી એક નીચેની યાદી બહાર પડી :

“હિંદુસ્તાનનો તમામ જવાબદાર લોકમત આપણી જીત થતાં સુધી યુદ્ધ-પ્રયત્નમાં મદદ કરવાને દૃઢ નિશ્ચયવાન છે, એવી હિંદ સરકારને ખાતરી હોવાથી, તે એવા નિર્ણય ઉપર આવી છે કે, સવિનય કાયદાભંગ કરનારા જે કેદીઓનો ગુનો માત્ર ઔપચારિક અથવા તો પ્રતીકરૂપ હોય તેમને છોડી મૂકવા. આમાં પં. જવાહરલાલ નેહરુ તથા મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદનો પણ સમાવેશ થાય છે.”

તા. ૩-૪ ડિસેમ્બરે બધા કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવ્યા. એ વિષે ગાંધીજીએ કહ્યું કે,

“કેદીઓને છોડ્યા પહેલાં મેં જે કહ્યું હતું તે જ વસ્તુ છોડ્યા પછી પણ કહું છું કે મને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી સત્યાગ્રહી કેદીઓની મુક્તિથી મારા હૃદયમાં સરકાર પ્રત્યે કદરદાનીનો એકે સૂર ઊઠતો નથી. પરંતુ હવે કોંગ્રેસના પ્રમુખ બહાર આવ્યા છે એટલે તેમણે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિની અથવા તો મહાસમિતિની બેઠક બોલાવીને ભવિષ્યમાં કોંગ્રેસે કયો માર્ગ કરવો એ નક્કી કરવું જોઈએ. દરમિયાન સવિનય કાયદાભંગની પ્રવૃત્તિ કશાય અંતરાય વિના ચાલુ રહેવી જોઈએ. માત્ર કારોબારી તથા મહાસમિતિના સભ્યોએ તેમ જ જેઓ મુંબઈની મહાસમિતિનો ઠરાવ ફેરવવાના વિચારના હોય તેમણે મહાસમિતિની બેઠક મળે ત્યાં સુધી સવિનય કાયદાભંગ ન કરવો.”

ગાંધીજી ૧૯૩૪માં વર્ધા રહેવા ગયા ત્યાર પછી દર વરસે લગભગ એક મહિનો તેઓ ગુજરાતમાં રહે એવી સરદારે તેમની સાથે ગોઠવણ કરી હતી. આ મહિના દરમિયાન ગુજરાતના અધા કાર્યકર્તાઓ ગાંધીજીને મળે અને પોતાની શંકાઓ તથા મુશ્કેલીઓ વિષે ગાંધીજીની દોરવણી મેળવે એવી વ્યવસ્થા સરદાર કરતા. એ પ્રમાણે તા. ૧૧મી ડિસેમ્બરથી ૧૦મી જાન્યુઆરી સુધી ગાંધીજી બારડોલી આવીને રહ્યા હતા. એટલે કારોબારી સમિતિની બેઠક તા. ૨૩મી ડિસેમ્બરે બારડોલીમાં બોલાવવામાં આવી. બેઠક સાત દિવસ ચાલી. તેમાં ખૂબ ચર્ચાઓ થઈ. એને અંતે ૧૯૪૦ના સપ્ટેમ્બરની ૧૬મી તારીખે મુંબઈની મહાસમિતિમાં પસાર થયેલો ઠરાવ કાયમ રાખવામાં આવ્યો. પરંતુ ચર્ચા દરમિયાન માલૂમ પડ્યું કે, એ ઠરાવના અર્થગ્રહણ વિષે કારોબારી સમિતિના સભ્યોમાં મતભેદ પ્રવર્તતો હતો. તે ઉપરથી તા. ૩૦મીએ ગાંધીજીએ કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે મૌલાના સાહેબને નીચેનો કાગળ લખ્યો :

“ કારોબારી સમિતિમાં થયેલી ચર્ચા દરમિયાન મને જણાઈ આવ્યું છે કે, મુંબઈના ઠરાવનો અર્થ કરવામાં મેં ભારે ભૂલ કરી હતી. મેં તેનો એવો અર્થ કર્યો હતો કે કોંગ્રેસ મુખ્યત્વે અહિંસાના કારણસર અત્યારના તેમ જ બીજા તમામ યુદ્ધમાં ભાગ લેવાની ના પાડતી હતી. સમિતિના ઘણાખરા સભ્યો મારા અર્થનો અસ્વીકાર કરતા હતા, અને કોંગ્રેસનો વિરોધ અહિંસાના કારણસર હોવો આવશ્યક નહોતો એમ માનતા હતા, એ જોઈને મને આશ્ચર્ય થયું. મુંબઈનો ઠરાવ ફરી વાંચી જોતાં મને જણાયું કે, ભિન્ન મત ધરાવનારા સભ્યોની વાત સાચી હતી અને એ ઠરાવમાં જે અર્થ મેં જોયેલો તે તેના શબ્દાર્થમાંથી નીકળી શકતો નહોતો. મારી આ ભૂલ મને જણાઈ છે તેથી જેમાં અહિંસા અનિવાર્ય ન હોય એવાં કારણોસર યુદ્ધપ્રયત્નનો વિરોધ કરવાની લડતમાં કોંગ્રેસની આગેવાની કરવી મારે માટે અશક્ય બની નય છે. દા. ત. ગ્રેટબ્રિટન સામેના દ્વેષના કારણસર યુદ્ધપ્રયત્નનો વિરોધ કરવામાં મારાથી બળી ન શકાય. હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાની બાંધધરી આપવામાં આવે તો તેની કિંમત તરીકે યુદ્ધપ્રયત્નમાં માણસ અને ધનથી ગ્રિટને સાથ આપવો એવી ધારણા એ ઠરાવમાં રહેલી હતી. જો મારો પણ એવો મત હોય અને સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે હિંસાનો પ્રયોગ કરવામાં હું માનતો હોઉં અને તેમ છતાં સ્વતંત્રતાની કિંમત તરીકે યુદ્ધપ્રયત્નમાં ભાગ લેવાની ના પાડું તો હું દેશવિરોધી વર્તન કરું છું એમ હું માનું. પણ મારી તો દૃઢ માન્યતા છે કે, કેવળ અહિંસા જ હિંદુસ્તાનને અને જગતને આત્મનાશમાંથી ઉગારી શકે એમ છે. એમ હોવાથી હું એકલો હોઉં, અથવા મને કોઈ સંસ્થાની કે વ્યક્તિઓની મદદ હોય, પણ મારે મારું જીવનકાર્ય ચાલુ રાખવું રહ્યું. તેથી મુંબઈના ઠરાવે મારા ઉપર મૂકેલી જવાબદારીમાંથી આપ મને મુક્ત કરશો. જે કોંગ્રેસીઓ અને બીજાઓને હું પસંદ કરું અને જેઓ મેં કહ્યેલી અહિંસાને માનનારા હોય, ને ઠરાવેલી શરતોનું પાલન કરવા રાજી

યુદ્ધ હિંદુસ્તાનનાં ખારણાં ઠોકે છે

૪૯૫

હોય તેમને લઈને મારે યુદ્ધમાત્ર સામે ઉપદેશ કરવાના વાણીસ્વાતંત્ર્યને માટે સવિનય ભંગ ચાલુ રાખવો પડશે.

“ આ કટોકટીને સમયે જેમની સેવાની, તેમના પોતાના પ્રદેશમાં પ્રબળ ધીરજ આપવાના અને મદદ કરવાના કામ માટે જરૂર હશે તેમને હું સવિનય ભંગને માટે પસંદ નહીં કરું.”

રાજેન્દ્રપ્રસાદ તથા બીજા કેટલાક સભ્યો તો પૂનાની મહાસમિતિના (૧૯૪૦ ના બુલાઈની) ઠરાવની વિરુદ્ધ હતા. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ મુંબઈ મહાસમિતિના ઠરાવના અર્થની વિશેષ ચોખ્ખવટ થઈ એટલે તેઓ એ ઠરાવની પણ વિરુદ્ધ થયા. સરદાર જોડે પૂના મહાસમિતિના ઠરાવના એક આગેવાન પુરસ્કર્તા હતા, પણ હવે તેમના વિચારમાં ફેરફાર થયો હતો. તેઓ ચોખ્ખેચોખ્ખું કહેતા કે, એક વાર ગાંધીજીનો સાથ છોડ્યો પણ ફરી હવે બીજે માર્ગે જવું નથી. એટલે ખારડોલીનો ઠરાવ પસાર થઈ ગયા પછી તેમણે, રાજેન્દ્રપ્રસાદે, કૃપાલાનીજીએ અને ડૉ. પ્રફુલ્લ ઘોષે એક સંયુક્ત નિવેદન બહાર પાડીને મહાસમિતિના સભ્યોને અપીલ કરી કે, આવતી મહાસમિતિની એક વખતે દરેક સભ્યે સ્વતંત્ર રીતે પોતાની વિવેક-શુદ્ધિ વાપરીને મત આપવો.

કારોખારી સમિતિની એક પૂરી થયા પછી તરત જ સરદારે ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિની એક ખારડોલીમાં બોલાવી. પ્રાંતિક સમિતિના સભ્યો આગળ આ ઠરાવ વિષે બોલવા સરદારે ગાંધીજીને ખાસ વિનંતી કરી. એ એકમાં રાજેન્દ્રપ્રસાદ, કૃપાલાનીજી વગેરે પણ હાજર હતા. ગાંધીજીએ પ્રથમ તો સભ્યોને પૂછ્યું કે, “ તમે ખારડોલીના ઠરાવનો અર્થ પૂરેપૂરો સમજ્યા છો ? ” ઘણાએ હાથ ઊંચા ન કર્યા. ગાંધીજી કહે,

“ તો હું એ તમને ટૂંકમાં સમજાવું. એ ઠરાવનો અર્થ એ છે કે લડાઈ પછી પૂર્ણ સ્વરાજ આપવામાં આવશે એવી ખોળાધરી સરકાર આપે તો કોંગ્રેસ આ સહતનતને જીવતી રાખવામાં મદદ કરે. એ સોદો પાકો થઈ ગયો છે એવું નથી. માત્ર શરત રજૂ કરવામાં આવી છે. પણ જો મારે એવો સોદો જ કરવો ન હોય તો મારે એ પ્રમાણે સાફ કહી દેવું જોઈએ. તમે યુદ્ધમાં પૂરો સાથ આપવાનું કબૂલ કરશો તો હિંદુસ્તાનને લડાઈ પછી પૂર્ણ સ્વરાજ મળશે. અંગ્રેજો તે પછી હિંદુસ્તાનમાં રહેશે તો તમારી મહેરબાનીની રાહ રહેશે. તમારો લડાઈખાતાનો પ્રધાન જીત મળતાં સુધી લડાઈ ચલાવે તો તમે લડાઈ દરમ્યાન પણ તમારો કારભાર ચલાવી શકશો. આવી શરતો સ્વીકારવાનું તમને ઠીક લાગતું હોય તો તમારે ખારડોલીના ઠરાવને મંજૂર રાખવો જોઈએ. એ લાલચ ઘણી મોટી છે એમાં શંકા નથી. એને ખાતર તમે કોંગ્રેસની નીતિને ઉલટાવવા અને સ્વરાજ ખરીદવા અને તેની કિંમત તરીકે અહિંસાને જતી કરવા તૈયાર હો તો તમારે આ ઠરાવને મંજૂર રાખવો જોઈએ. આપણા

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

મોઠા મોઠા નેતાઓ એ ઠરાવમાં સામેલ છે અને તેમણે એ ઠરાવ વગર વિચાર્યો નથી કર્યો. આની સામે ને કોઈ એમ માનનારા હોય કે અહિંસા એ એક અણમૂલ મોતી છે, ને તેને જતી કરી શકાય નહીં, અહિંસા આપીને સ્વરાજ ખરીદાય નહીં, તો તેવાઓની સ્થિતિ જુદી જ છે. પણ ને તમારા મનમાં સંદેહ હોય, તમને એમ લાગતું હોય, કે અહિંસાને વળગવામાં તમે અહિંસા ગુમાવવાના — કેમ કે તે પાળવાની તમારી શક્તિ નથી — અને સ્વરાજ પણ ગુમાવવાના, એમ ને તમને લાગતું હોય કે ગાંધી સારો માણસ તો છે પણ તેની નેડે છેક સુધી ન જવામાં જ ડહાપણ છે, તો તમારે આ ઠરાવ સ્વીકારવો નેઈએ. તેનો અસ્વીકાર તેઓ જ કરે જેમના મનમાં દૃઢ પ્રતીતિ હોય કે શાણપણ, રાજદારી કુનેહ, નીતિ એ બધાનો વિચાર કરતાં એ જ આવશ્યક છે કે, સ્વરાજને ખાતર પણ અહિંસાને ફગાવી ન દઈ શકાય. હવે જેઓ ખારડોલી ઠરાવના પક્ષમાં હોય તેઓ હાથ ઊંચા કરે.”

છત્રીસ જણે હાથ ઊંચા કર્યા. ગાંધીજી કહે, “ભલે. હવે અહિંસાના આચાર્યો હાથ ઊંચા કરે.” આ વચનમાં રહેલો પડકાર મૂંઝવનારો હતો. છતાં સત્તાવીસ જણે અહિંસાના પક્ષમાં હાથ ઊંચા કર્યા. દસેક સભ્યો તટસ્થ હતા. તેઓ ગાંધીજીને પ્રશ્નો પૂછવા માગતા હતા. પણ ગાંધીજીએ કહ્યું કે, “સભાનું સહેજ વલણ જાણવાને જ આ મત લેવાયા છે. એટલે તટસ્થ સભ્યોએ કાંઈ તકલીફ લેવાની જરૂર નથી.”

સરદારે પ્રમુખ તરીકે ઉપસંહારનું ભાષણ કરતાં કહ્યું કે,

“હજી વધારે આકરો અને કસોટી કરે એવો કાળ આવવાનો છે. તે વખતે આપણે માથે ધણી મોઠી જવાબદારીઓ આવશે અને ઘણાં કામો આપણે કરવાનાં આવશે.

“સરકારની સામે જેવાનું આપણને પાલવશે નહીં. સરકારને તો પોતાની ચિંતા પડી છે. એટલે આપણે પોતાને માટે આપણે જ નિર્ણય કરી લેવો પડશે.”

ખારડોલીમાં ઠરાવ તો પસાર થઈ ગયો પણ કારોબારી સમિતિમાં એ વિષે ચોખ્ખો મતભેદ હતો. વળી ગાંધીજી ડોંગ્રેસને દોરવણી આપવાની જવાબદારીમાંથી ફરી મુક્ત થયા હતા. એટલે આખી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવા મહાસમિતિની બેઠક તા. ૧૫ તથા ૧૬ જાન્યુઆરીએ વર્ધામાં બોલાવવામાં આવી. શરૂઆતમાં તો સરદાર વગેરે કારોબારી સમિતિના જે સભ્યો ખારડોલીના ઠરાવ સાથે સંમત ન હતા તેમનો તથા ગાંધીજીનો પણ વિચાર મહાસમિતિમાં મતો લેવડાવી એ ઠરાવ વિષે નિર્ણય કરાવવાનો હતો. પરંતુ પાછળથી ગાંધીજીએ પોતાનો વિચાર બદલ્યો. અને મહાસમિતિને એ ઠરાવ સ્વીકારી લેવાની સલાહ આપી. ગાંધીજીનું મહાસમિતિનું ભાષણ બહુ હ ત્વનું હોઈ, તેમાંથી કેટલાક ફકરા નીચે આપ્યા છે :

યુદ્ધ હિંદુસ્તાનનાં ખારણાં ઠોકે છે

૪૯૭

“હવે સવાલ એ છે કે જે વસ્તુ તમે પકડી તેને છોડવા તૈયાર કેમ થયા છો? સ્વરાજ મેળવ્યા પછી શું કરશો એની વાત નથી, પણ સ્વરાજ મેળવવાને માટે એ વસ્તુ બદલવાને કેમ તૈયાર થયા છો? તમે તો એકરાર કરેલો કે સ્વરાજ મેળવવાને માટે અહિંસા સિવાય બીજા ઉપાય નથી. આને એ બદલવા તૈયાર થયા છો. પણ એવો સોદો કરીને તમે સંપૂર્ણ સ્વરાજ મેળવી શકવાના નથી. સંપૂર્ણ સ્વરાજ તો એ છે કે, જેમાં ગરીબમાં ગરીબને પણ આઝાદી મળે. એ આઝાદી આને લડાઈમાં નેડાચે નથી મળી શકતી. આટલું જ તમે સમજો તો બીજી વાત સમજવી સહેલી છે. આમ માનતો છતાં, હું તો તમને સમજવવાનો છું કે, તમારે આ ઠરાવ કબૂલ કરવો અને એના ઉપર મનો લેવડાવીને સમિતિમાં ભાગલા ન પડાવવા. આ વાત જો તમારી બુદ્ધિમાં ઊતરે તો તમારે કબૂલ કરવી, નહીં તો ન કરવી. આને સભ્યોને સમજાવવાને જુદા જુદા મત અપાવીએ એવો અવસર નથી.

“ખારડોલીમાં તો મેં અહિંસાનો મારો અર્થ કર્યો. અને તે જ કારણે હું છૂટો થયો. ખારડોલીનો ઠરાવ થયો ત્યાર પછી થોડો વખત તો મારા દિલમાં હતું કે, આ મહાસમિતિ આગળ આના ઉપર મનો લઈને એમાં ભાગલા પાડવા અને મને સાથ દેનાર કેટલા છે તે મારે જાણ લેવું. પણ તે પછી અનેક વાતો બની અને તે બધાની મારી ઉપર અસર થઈ. વાતાવરણમાં મેં જાણ્યું, લોકોની ટીકા સાંભળી, છાપાંઓની ટીકા જાણી તે ઉપરથી મારા મને નિશ્ચય કર્યો કે, મારી અહિંસા સૂચવે છે કે, ‘તમે બુદ્ધિપૂર્વક એનો સ્વીકાર કરજો’ એમ જ મારે તમને કહેવું. જે સભ્યો સંપૂર્ણ રીતે મારી સાથે છે તેમને હું કહું છું કે, તેઓ મત જ ન આપે. પણ જો બીજા સભ્યો આ ઠરાવને ઉડાવી દેવા ઇચ્છતા હોય તો ઠરાવને કાયમ રાખવા માટે તેઓ પણ મત આપે અને ઠરાવને ન ઊડવા દે.

“કારોબારી સમિતિએ આ ઠરાવ પસાર કરીને પીછેહઠ કરી છે એ વિષે શંકા નથી. રાજીવ એ વાત કબૂલ નહીં કરે. કારણ, એ તો એમ માને છે કે હું ભૂલ કરી રહ્યો છું. કદાચ જવાહરલાલ પણ કહેશે કે, આમાં પીછેહઠ નથી. એ એમનો અભિપ્રાય છે, તો મારે પણ મારો અભિપ્રાય છે. અને તે એ છે કે, આપણે ચોક્કસ રીતે હડયા છીએ. છતાં આ ઠરાવને કાયમ રખાવવામાં એટલા માટે હું ભાગ લઉં છું કે, એથી કદાચ આપણે આગળ વધીએ. હું તમારાથી અલગ થયેલો માણસ, કશાં દાવપેચની વાત કર્યા વિના કહું છું કે આ ઠરાવ ગમે તેટલો અપૂર્ણ હોય તોયે સ્વીકારી લો. કારણ, આ ઠરાવ કોંગ્રેસની મનોદશા બરોબર પ્રગટ કરે છે. ખરી રીતે તો આને કોંગ્રેસીઓ પોતાનું મન બરોબર નાજતા નથી. કોંગ્રેસની મનોદશાનું પ્રતિબિમ્બ આ ઠરાવમાં પડે છે.

“મારા સાર્થીઓ — જેવા કે સરદાર, રાજેન્દ્રબાબુ — એમને આ ઠરાવ પસાર થયો એનું દુઃખ છે. પણ તેમને હું નીકળવા નથી દેતો. તેમને કહું છું કે આને નીકળવાનો અવસર નથી. જ્યારે સમય આવે ત્યારે નીકળજો.

“કારણ એ છે કે, ભવિષ્યનો ફેંસલો આજથી શા સારુ કરવો? જવાહરલાલનો યુદ્ધવિરોધ, ભલે જુદાં કારણે, પણ લગભગ મારા જેટલો જ છે. રાજીવ આમાં આવે છે, કારણ સરકાર બરોબર હાથ લાંબાવે તો તેમને પોતાનું કામ સ. ૨-૩૨

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

કરવાની તક મળે છે. રાજેન્દ્રબાબુ જેવા અહિંસક અસહકારીઓએ પણ ડરવાનું નથી. કારણ, જે દિવસે સરકાર સરખો જવાબ દે તે દિવસે જુદા પડવાની વાત છે ના? ત્યાં સુધી અહિંસાનું રાજ્ય ચાલુ છે જ.

“રાજેન્દ્રબાબુ અને સરદાર અહિંસાનો ઇચ્છે તેટલો પ્રચાર કરે. એમને કોઈ રોકવાનું નથી. એમને પણ આ ઠરાવ પૂરી છૂટ આપે છે. વળી આ ઠરાવમાં અને બીજાં ઠરાવમાં લોકોને સૂચનાઓ આપી છે તે અહિંસાને વધારવાવાળી છે.

“આજે તો આપણે સૌ એક વહાણમાં બેઠા છીએ. તો પછી તમે નવો ઠરાવ શા સારુ ઇચ્છો? તમે કોઈ અહિંસક મંડળ તૈયાર કરો, તો તે શું ‘વોટ’થી ચલાવવાનું છે? નાની નાની વાતો ‘વોટ’થી ચાલે. પણ મોટી વાતો ‘વોટ’થી ચલાવવા જઈએ તો સંસ્થા તૂટી પડે.”

ગાંધીજીએ આ જાતનું વલણ લઈને અને મહાસમિતિને આ જાતની દોરવણી આપીને, હિંસા અહિંસાની મિથ્યા ચર્ચામાંથી દેશને ઉગારી લીધો. આ સમય પણ ચર્ચાનો નહોતો જ. જપાનનું ચીન ઉપરનું આક્રમણ તો ઘણું વરસોથી ચાલુ હતું. પણ ચીનને અમેરિકાની મદદ મળતી હતી, તેનું જાણે વેર લેવાને અમેરિકાના દિલિપાઈન ટાપુઓના પર્લ હાર્બર ઉપર જપાને એકાએક હુલો કર્યો. પછી જપાટાખંધ સિંગાપુર, મલાયા વગેરે લીધાં. અને અહ્મદેશ ઉપર આક્રમણ શરૂ કર્યું. જપાન જે હિન્દ ઉપર આક્રમણ કરે તો ઇંગ્લંડની તે વખતે એવી તાકાત નહોતી કે હિન્દુસ્તાનનું તે યરાયર રક્ષણ કરી શકે. અહ્મદેશમાંથી તેને રાતોરાત જે ભાગવું પડ્યું તે ઉપરથી લોકોને તેની તાકાતનો ખ્યાલ આવી ગયો હતો. એટલે હિન્દુસ્તાન માટે તો આત્મ-રક્ષણનો સવાલ સૌથી મોટો હતો. વર્ધાની મહાસમિતિની બેઠક પૂરી થયા પછી સરદારે તા. ૨૩-૧-૪૨ના રોજ ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિની બેઠક ખારડોલીમાં બોલાવી. તેની આગળ ભાષણ કરતાં તેમણે કહ્યું કે,

“ગઈ મીટિંગમાં આપણે અહીં મળ્યા ત્યારે મેં એક વાત કહેલી કે આપણે હિંસા અહિંસાની વાત બાબુ પર મૂકી દઈએ અને કોંગ્રેસની મહાસમિતિ (વર્ધાની) જે ઠરાવ કરે તે ઉપર પણ બહુ ચર્ચા ન કરીએ; પણ જે મુખ્ય વસ્તુ છે અને જે બહુ ગંભીર છે, જેના ઉપર આપણી હસ્તીનો સવાલ છે તે પ્રશ્ન ઉપર ધ્યાન આપીએ. મુલકની અને પ્રાંતની હાલત ગંભીર બની રહી છે. એ સંબંધી શું કરવું એ કઠણ સવાલ છે. એનો આપણે ખૂબ વિચાર કરવો પડશે. એટલે વર્ધા પછી મેં સભા બોલાવવાનું કહેયું.

“મહિના પહેલાં જે પરિસ્થિતિ હતી, તે કરતાં આજે પરિસ્થિતિ બહુ ગંભીર બની છે. ગામડાંમાંથી જે અહેવાલો મળે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આપણે ઘટવું નહીં કરીએ તો પ્રાંતમાં અશાંતિ ખૂબ વધી પડશે. તેને માટે આપણે સૌએ જાગૃત રહી લોકોમાં શાંતિ તેમ જ નીડરતાનું વાતાવરણ પેદા કરવા માટે જે જે કરવું પડે તે કરવા તૈયાર રહેવું જોઈશે. એમ કરતાં જે કોઈ કોંગ્રેસી ખપી જાય તો કોંગ્રેસે પોતાનું કાર્ય કર્યું હશે.

યુદ્ધ હિંદુસ્તાનનાં આરણ્ય કોકે છે

૪૯૯

“છેલ્લાં પચાસ વરસથી પ્રબલ કૃત્રિમ શાંતિથી ટેવાયેલી છે. હવે તેણે અશાંતિથી ન ડરતાં શીખવાનું છે. ખોટી અફવાઓ રોકવી નેઈએ. અને લોકોને સમન્વવું નેઈએ કે, ને સલામતી નેઈતી હોય તો ગામેગામ નતે જ બદોબસ્ત કરી લેવો પડશે.

“આપસ આપસનાં વેરઝેર ભૂલી જવાં નેઈએ. ઊંચનીચના ભેદ, સ્પૃશ્યા-સ્પૃશ્યના ભેદ, એવા ખીબ અનેક નતના ભેદ છોડી દેવા નેઈએ. લોકોએ હવે એક બાપની પ્રબલ બનીને રહેવું નેઈએ. ગામડાંના વડીલો ગામની પ્રબલને પોતાની પાંખમાં લઈને બેસતા ને તેમને સાચવતા એવી સ્થિતિ પહેલાં હતી તે પાછી લાવવી નેઈશે. સરકાર પોતાની યુદ્ધતૈયારીનું કામ શાંતિ નળવવાના ભાગે પણ કરવાની છે. એમાં આપણે સરકાર સાથે ઝગડો કરવો નથી. પણ તમે સરકાર સામે મોં ફાડીને નેશો તો એમાં કાંઈ નહીં વળે.

“વધાનો ઠરાવ આપણે માટે ખાસ કામનો નથી. કેટલાક મતભેદો હતા તે એ રીતે ચર્ચા કે જેને જે કરવું હોય તે કરે. અમારે કશો વિરોધ કરવો નથી. એનાથી ફાયદો શો? ને તે આ વખતે? દેશની આવી પરિસ્થિતિ છે તેવે વખતે? ને કોઈ સ્વરાજ લાવે એમ હોય તે લઈ આવશે તો આપણને વહેંચી આપશે ને? અને નહીં મળે તોયે ઝગડો શું કામ નેઈએ?”

તા. ૨૬-૧-૪૨ના સ્વાતંત્ર્ય દિને આરડોલીમાં ભાષણ આપતાં સરદારે કહ્યું :

“અત્યારે સરકારની સાત સંઘાય અને તેર વૂટે એવી સ્થિતિ છે. જે વેગથી લડાઈ પાસે આવી રહી છે તે નેતાં કોંગ્રેસના સિપાઈઓની બહાર જરૂર છે. એટલે વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહની લડત મુલતવી રાખવામાં આવી છે.

“આ લડાઈ એવી છે કે, તેમાં આખી દુનિયા બલાસ પણ થાય. આ છેલ્લી લડાઈ છે કે હજી એક થશે તેની ખબર નથી. પછી દુનિયાને ડહાપણ આવશે અને ગાંધીજી કહે છે એ માનશે ત્યારે જ લડાઈઓ અટકશે. વખત એવો આવવાનો છે કે, ઘણા માણસો એ વિચારશે અને માનશે.

“બનાવો તો ભયંકર પણ બનવાના હોય, પણ તેથી ડરવું ન નેઈએ. અત્યારે તો સમય એવો છે કે, કોંગ્રેસવાળાઓએ ગામેગામ ફરી ખોટી વાતો ફેલાવા ન દેવી. આપણે કોઈ નતની ગભરામણ કરવાની જરૂર નથી. આપણાં છાપરાં ઉપર કોઈ બોમ્બનો ખરચ કરે એમ નથી. સૂકો પાતળો રોટલો ખાઈ આપણે જીવી શકીએ એમ છીએ. માટે દાણો સંઘરી રાખો. કોઈ ભૂખ્યો ન રહે એ નેતા રહો. ભૂખમરો ઉદ્દેગ પેદા કરે છે. ભૂખ્યાને ઉદ્ધમ આપો અને રોટલો આપો. દરેક ગામ પોતાની ચોકીની વ્યવસ્થા કરે. ગામનું પંચ નીમી, ગામના કબ્રિયા ધરમેળે પતાવે. મારો સંદેશો એ છે કે, વસમો વખત આવવાનો છે. માટે ઊંચનીચના, કોમ કોમના ભેદ ભૂલી જઈ સંગઠન પાકું કરો અને ચોકીની પૂરી તૈયારી કરો. આવા વખતમાં આપણે પોતે જ આપણા ચોકીદાર. એવો વખત આવે કે, બહારથી વસ્તુ આવતી બંધ થાય. અમદાવાદમાં લાખો મનૂરો છે. અત્યારે તો રાતપાળી બંધ કરી છે. કારણ કોલસા મળતા નથી. લાકડાં બાળવા માંડ્યાં છે. તે લાવવાનાં સાધન પણ બંધ થશે ત્યારે મિલો

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

બંધ થશે. તે વખતે ગાંધીજીને યાદ કરશો. એ તો વીસ વરસથી કહે છે કે રાંધિયો કાંતો. ગામ પોતે સ્વાશ્રયી બને અને અને સલામતી માટે પણ બીબના તરફ જોવું ન પડે એનું નામ સ્વરાજ.”

આ બંધો વખત સરદારની તબિયત નરમ જ ચાલતી હતી. આંતરડાંના દરદનું કશું ઠેકાણું પડતું નહોતું. એટલે લગભગ સવા મહિનો હજીરા રહેવા જઈ આવ્યા. એટલા વખતમાં તો પરિસ્થિતિ વધારે બગડી હતી. લોકો બહુ ભયભીત દશામાં હતા. એટલે હજીરાથી આવ્યા પછી ગુજરાતમાં દસેક દિવસ ફરીને લોકોને ધીરજ આપી અને શરાતનનો પાનો ચડાવ્યો. તા. ૭-૩-૪૨ના રોજ આણંદ મુકામે આપેલા ભાષણમાં કહ્યું :

“મહાભારતના યુદ્ધની કથાઓ આપણે સાંભળી છે. પણ મહાભારતનું યુદ્ધ આ વિશ્વયુદ્ધ આગળ કંઈ નહોતું. તે વખતે યોદ્ધાઓ નક્કી કરેલા ક્ષેત્રમાં લડતા હતા. આજની લડાઈનું મેદાન જ્યાં લડાઈઓ ચાલતી હોય તેટલું જ નથી રહ્યું. જેટલા દેશ તેમાં સંડોવાયેલા છે તે બધા લડાઈનું મેદાન છે. આભમાં પણ લડાઈ થાય છે. પાતાળપાણીમાં પણ લડાઈ થાય છે. પરિણામ શું આવશે એ લડનારાને ખબર નથી. લડનારા બે લખાડ છે. બંને ઈશ્વરને નામે લડે છે. બંને ઈશુને પૂજનારા છે. તેઓ પોતાને સુધારક કહે છે, અને જંગલી પ્રાણીઓને ઝાઝા આપે છે. પણ આખરે ઇતિહાસમાં લખાશે કે, બીબને જંગલી કહેનાર પોતે જનવર કરતાં પણ ભૂંડા હતા.

“દુનિયામાં આવું ભયંકર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે ત્યારે એક માણસ ધરતી ઉપર પગ રાખી કહે છે કે, જે માણસો તલવારથી લડે છે એ તલવારથી જ પડવાના છે. એના હાથ હેઠા પડશે ત્યારે આખરે સ્વીકારશે કે અહિંસા એ જ પરમ ધર્મ છે.

“આપણે તો ભગવાનને જોળે બેઠેલા છીએ. આપણા જેવા કોઈ સુખી નથી. આપણે કોઈનું કશું પડાવી લીધું નથી એટલે આપણું શું જવાનું છે? પણ આપણે એક વસ્તુ સમજી લેવાની છે. ગમે તેટલી અવ્યવસ્થા થાય તોયે કૂતરાં-બિલાડાંને મોતે નથી મરવું. ગાંધીજી પાસેથી એક વસ્તુ શીખવાની છે — નિર્ભયતા. આ જિંદગીમાં તમારી સામે જે અવસર આવ્યો છે તેવો કોઈ ભવમાં નહીં આવે.

“ગાળીઓની સામે બહાદુરીથી ઊભા રહીને મરતાં ન આવડે તોપણ કાયર થઈને ભાગવું તો ન જ જોઈએ. અહિંસાથી કે હિંસાથી સામનો કરતાં શીખવું જોઈએ.”

પોતાના વતન કરમસદમાં ભાષણ કરતાં આપણા લોકોમાં રહેલી ઈર્ષા, કુળનાં ખોટાં અભિમાન વગેરે વિષે બોલતાં તેમણે કહ્યું :

“હું નાતબંધને ભૂલી ગયેલો માણસ છું. આખું હિન્દુસ્તાન મારું ગામ છે. અઠારે વર્ષ મારાં ભાઈભાંડુ છે. તમને મહાસાગરનું દર્શન કરાવું એ ઉમેદથી હું અહીં આવ્યો છું. આપણાં ગુણગાન કરવાની જરૂર નથી. એ તો એની મેળે બોલે છે. પણ દોષો વધારે બળવાન છે. આપણે પાડોશીનું છાપડું, પાડોશીની

યુદ્ધ હિંદુસ્તાનનાં આરણ્ય કોકે છે

૫૦૧

પાંખ સાંખી શકીએ છીએ? તેથી આપણી આંખમાં અમી આવે છે કે કાંકરી? આપણા પોતાના પિતરાઈની, અરે સગા ભાઈની પાંખ ઊંચી નેઈ આપણી આંખમાં કરકર આવે છે, એ આ ધરતીની એવ છે. તસુ જમીન દબાતી હોય એટલા માટે ગામમાં કુસંપ કરવો ન નેઈએ.

“કુળ બાપદાદાથી અપાયું અપાતું નથી. જે ચારિત્રવાળો સન્ન છે, જે નીતિમાન છે તે ગમે તેવા મોટા કુળવાનને પણ વશ કરી શકે છે. હલકું કુળને ઊંચું કુળ, નાનું કુળને મોટું કુળ, એ બધું ભૂલી નવે. આજે તો ભલભલી બાદશાહીઓ ધૂળમાં રગદોળાઈ રહી છે.

“અઠારે વર્ષ એક બાપની પ્રબ છે. માણસના મરી ગયા પછી, બ્રાહ્મણનું જોણિયું હોય કે અમારું, એને કોઈ રાખી ન શકે. પ્રાણ તો પવન સાથે મળી નય છે, અને આ જોણિયું રહે છે. એટલે ઊંચાનીચા શું ગણો છો? અને મોતથી પણ શું ડરો છો? જન્મ્યા છે તે દરેકને મરવાનું તો છે જ. તો પછી હોલા ફૂટે એમ ફૂડી શું કરવા મરવું? મરદની માફક શું કામ ન મરવું? મરવું છવવું ઈશ્વરના હાથની વાત છે. જોટો લોભ શા માટે કરવો? શું કામ પાડોશીની ઈર્ષા કરીએ? પાડોશીનું કે પિતરાઈનું લેવા દિવસના કે રાતના ચોરી કરાવવી, લૂંટ કરાવવી અથવા ઘાડ પડાવવી એના જેવું બૂરું કોઈ કામ નથી.”

તે વખતે ગુજરાતમાં આપેલાં ભાષણોમાંથી થોડા ઉતારા આપી આ પ્રકરણ પૂરું કરીશું :

“આજ સુધી યુરોપના લોકોએ એશિયા અને આફ્રિકાનું લૂંટી બાધું તેનું પાપ ફૂટી નીકળ્યું છે. આફ્રિકાના લોકોએ એક કાંકરી પણ મારી નથી. છતાં વાઘવરુની માફક ત્યાંના લોકોને નાણે ફાડી ખાય છે. તુલસી હાય ગરીબકી! તેથી જ એનું રાખ્ય ક્ષીણ થઈ રહ્યું છે.”

* * *

“લડનારા બેય લૂંટારા છે. એક કહે છે અમે જ શુદ્ધ આર્ય છીએ. બીજા કહે છે અમે ખરા ખ્રિસ્તી છીએ. ઈશ્વરને નામે લડીએ છીએ.”

* * *

“આપણા દેશમાં એક તરફથી મુસલમાનને ચડાવ્યાં જ કરે છે અને પાછા આપણને કહે છે, એક થઈને આવો. આવા ખેલ આ સરકાર રમ્યાં કરે છે. પણ આમ ફાટયું ત્યાં થીંગડું ક્યાં દેવાય ?

“સિંગાપુર પડયું, મલાયા પડયું, સુમાત્રા નવા પડયું, પરમ દિવસે રંગૂત પડશે. હવે કહે છે અમને મદદ કરો. મડડું ઊંચકવામાં શી મદદ કરીએ ?”

* * *

“આપણને નિઃશસ્ત્ર બનાવ્યા તેનું ફળ તેઓ પણ ભોગવી રહ્યા છે. આપણે આપણું રક્ષણ કરવાની શક્તિ ગુમાવી. ચોકીદારને પૈસા આપીશું એટલે રક્ષણ કરશે એમ માન્યું. હિન્દના રક્ષણનો દરવાને સિંગાપુરમાં છે અને ત્યાં આપણો ચોકીદાર પહેરો ભરશે એમ સમજવા લાગ્યા. પણ એ ચોકીદાર જ મૂડીઓ વાળીને નાસવા મંડ્યો છે.

“હિન્દી વજર જેવો નાગો માણસ આજ સુધી કોઈ દીઠો નથી. એ દાઝયા ઉપર ડામ દે છે. વિનાશનો વખત આવ્યો છે ત્યારે માણસને એના જેવું બોલવાની બુદ્ધિ સૂઝે છે. અમે સિંગાપુરનું જનતા જોખમે રક્ષણ કરીશું એમ કહેતા હતા. હિન્દ વિષે પણ એમ જ કહે છે. પણ કેટલાકને લાગે છે કે, ખીન-એનો વારો આવ્યો તેમ આપણોય આવશે, ત્યારે શું કરીશું?”

*

*

*

“અમે તો પૂનામાં બે વરસ પર એને કહ્યું હતું કે, આ લડાઈ આપણી પોતાની છે એમ પ્રજને લાગે એવું કરો. તમારી અને અમારી વસમી વખત આવવાની છે. માટે રાષ્ટ્રીય લશ્કર કરવા દો. પણ એ વાત એણે ન સાંભળી. એણે તો કહ્યું કે, અમારી નૈતિક જવાબદારી છે. નાની નાની કોમોની જવાબદારી અમારે માથે છે. બધી દુનિયાની જવાબદારીનો ઠેકો એણે તો લીધો છે. આજે હવે ઇંગ્લંડથી વાટાઘાટ કરવા માણસને મોકલે છે.”

૩૩

ક્રિપ્સ વિષ્ટિ

યુદ્ધ જેમ જેમ વધારે ફેલાતું જતું હતું અને વિશેષ તીવ્ર થતું જતું હતું તેમ અમેરિકન પ્રજનું તેમ જ અમેરિકન પ્રમુખનું ઇચ્છિત વડા પ્રધાન મિ. ચર્ચિલ ઉપર બહુ દબાણ થતું હતું કે, આ કટોકટીને વખતે તમારે હિંદુસ્તાનનું, ખાસ કરીને કોંગ્રેસનું દિલ મેળવી લેવું જોઈએ. પણ આવી સલાહોને મિ. ચર્ચિલ બિલકુલ ગાંડતા નહોતા. અમેરિકાને તેઓ કહેતા કે એ અમારી આંતરિક આગત છે. વળી હિંદુસ્તાનમાંથી ભાડૂતી માણસો તેમને જોઈએ તેટલા મળતા હતા અને નવી નોટો છાપી છાપીને હિંદુસ્તાનમાંથી જોડો જોડો તેટલો માલ ઘસડી જવામાં તેમને કોઈ રોકે તેમ નહોતું. પણ આ લડાઈમાં ઇંગ્લંડને અમેરિકાની ભારે મોટી ઓથ હતી. એટલે તેને ખુશ કરવા તા. ૧૧મી માર્ચે મિ. ચર્ચિલે આમની સલામાં બહાર ક્યું કે, ઇચ્છિતના યુદ્ધ પ્રધાનમંડળે નક્કી કર્યું છે કે હિંદુસ્તાન સાથે ન્યાયી અને છેવટનું સમાધાન કરવા માટે તેની આગળ અમુક દરખાસ્તો રજૂ કરવી અને તે હિંદુસ્તાન પાસે સ્વીકારાવવા ઇચ્છિત પ્રધાનમંડળના એક આગેવાન સભ્ય સર સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સને હિંદુસ્તાન મોકલવા.

સર સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સ હિંદુસ્તાનના એક મિત્ર તરીકે જાણીતા હતા. પાર્લામેન્ટમાં તેઓ હિંદુસ્તાનનો પક્ષ લેતા એ આપણે પહેલાં જોઈ ગયા છીએ. વળી પં. જવાહરલાલના તેઓ અંગત મિત્ર હતા. આ બધાં કારણોને

સીધે મિ. ચર્ચિલની આ જાહેરાતથી હિંદુસ્તાનમાં કંઈક આશાની લાગણી પ્રગટી. તેઓ ૨૩મી માર્ચે વિમાન માર્ગે નવી દિલ્હી આવી પહોંચ્યા. તે જ દિવસે તેમણે વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓને મુલાકાત આપી તથા એ દિવસ સુધી વાર્ષિકરોયના મહેલમાં રહી, વાર્ષિકરોય તથા પ્રાંતના ગવર્નરો, જેમને અગાઉથી ગોઠવણ કરી ખાસ દિલ્હી બોલાવવામાં આવ્યા હતા, તેમની સાથે મસલત કરી. કોંગ્રેસના પ્રમુખ મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદને ખાસ આમંત્રણ આપી તા. ૨૫મી માર્ચે બોલાવવામાં આવ્યા. ક્રિસે પોતાની સાથે આણેલી દરખાસ્તોનો ખરડો તેમને વાંચી બતાવ્યો. મૌલાનાને આ દરખાસ્તો બહુ સારી તો ન લાગી પણ સર સ્ટેટ્સ કૅમ્પેઈન એમાં સૂચવાયેલી વાર્ષિકરોયની કાઉન્સિલ રાષ્ટ્રીય સરકારના જેવી જ હશે, અને કાઉન્સિલના મેમ્બરોનો વાર્ષિકરોય સાથેનો સંબંધ બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળનો ઇંગ્લંડના રાજ્ય સાથે હોય છે તેવો જ હશે. ક્રિસના આમ કહેવાથી મૌલાના સાહેબ આ દરખાસ્તોનો વિચાર કરવા માટે કારોબારી સમિતિની બેઠક બોલાવવાને લલચાયા. અને તા. ૨૬મીએ કારોબારી સમિતિની બેઠક તેમણે નવી દિલ્હીમાં બોલાવી.

આ યુદ્ધમાં માણસની કે પૈસાની મદદ આપવાની વિરુદ્ધ હોઈ ગાંધીજીને ક્રિસને મળવાનો કશો રસ નહોતો. પણ ક્રિસે બહુ આગ્રહ કર્યો એટલે તા. ૨૮મીએ તેઓ એમને મળવા નવી દિલ્હી ગયા. એણે આણેલી દરખાસ્તો વાંચીને જ તેમણે તો ક્રિસને કહી દીધું કે આવી હાસ્યાસ્પદ, મોઘમ અને અનેક જાતના અનર્થો ઊભા કરે એવી દરખાસ્ત તમારા જેવા માણસ લઈને આવે એ ભારે કમનસીબ ખીના છે. તમારે એટલું તો જાણવું જોઈતું હતું કે કમમાં કમ કોંગ્રેસ તો, ભલેને ખીજ જ ક્ષણે હિંદુસ્તાનને સામ્રાજ્યથી છૂટા પડવાનો હક્ક બક્ષવામાં આવતો હોય તોપણ, આવી જાતના ડોમિનિયન સ્ટેટ્સની સામે જોશો પણ નહીં. તમારી ખીજ વસાહતોના જેવી હિંદુસ્તાન એ વસાહત (ડોમિનિયન) છે જ નહીં. તમારે એ પણ જાણવું જોઈતું હતું કે આ દરખાસ્તોમાં હિંદુસ્તાનને ત્રણ ટુકડાઓમાં વહેંચી નાખવાની કલ્પના રહેલી છે એ કોઈ સ્વીકારી શકે એમ નથી. એમાં પાકિસ્તાનની કલ્પના છે છતાં મુસ્લિમ લીગ પણ એથી રીઝવાની નથી. કારણ લીગ ઇચ્છે છે તેવું પાકિસ્તાન એમાં નથી. અને આ બંધી તો તમારી ભવિષ્યની યોજનાઓ છે. અત્યારે તો ભવિષ્ય ભારે અનિશ્ચિત છે. એટલે તે યોજનાઓનો આજે વિચાર કર્યો શું વળે? તમે તકાળ શું કરવા માગો છો, એ જ ખરું મહત્ત્વનું છે. અને અત્યારે જે આપવાની વાત તમે કરો છો તે તો કેવળ ફેસલાવવાની વાત છે. અમારા દેશની રક્ષા

કરવા પ્રગ્ન ઉત્સાહિત થાય એવી કશી સાચી સત્તા આ દરખાસ્તોમાંથી અમને મળતી નથી. આવી મતલબનું સંભળાવીને ગાંધીજી તો તરત જ દિલ્હીથી સેવાગ્રામ જવા ઇચ્છતા હતા. પણ મૌલાના સાહેબના આગ્રહથી તા. ૪થી એપ્રિલ સુધી તેઓ દિલ્હી રોકાયા.

ફ્રિંસ સાહેબ કેવી દરખાસ્તો લઈને આવ્યા હતા તે હવે આપણે જોઈએ :

“હિન્દુસ્તાનના ભવિષ્યને અંગે જે વચનો આપેલાં છે તેના પાલનની બાબતમાં આ દેશમાં (ઇંગ્લંડમાં) તેમ જ હિન્દુસ્તાનમાં જે ચિન્તા સેવાય છે તે ઉપર વિચાર કરીને ના. શહેનશાહની સરકારે એવું નક્કી કર્યું છે કે હિન્દુસ્તાનમાં વહેલામાં વહેલી તકે સ્વરાજ્ય સ્થપાય તે માટે બ્રિટિશ સરકારને પગલાં લેવા માગે છે તે ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જાહેર કરવાં. અમારો હેતુ એ છે કે, નવા હિન્દી સંઘનું સર્જન કરવું. એ સંઘ ગ્રેટબ્રિટન અને ખીન્ડ વસાહતી રાજ્યોની જેમ તાજ પ્રત્યે રાજનિષ્ઠા ધરાવતા એક વસાહતી રાજ્ય જેવો હશે. તમામ બાબતોમાં તેમની સાથે એ સમાન દરજ્જે ધરાવતો હશે. પોતાની આંતરિક તેમ જ બહારના વહીવટની કોઈ પણ વસ્તુની બાબતમાં તે પરાધીન નહીં થ.

“તે માટે નામદાર શહેનશાહની સરકાર નીચેની જાહેરાત કરે છે :

“(અ) લડાઈ અંધ થાય કે તરત હિન્દુસ્તાનમાં નીચે જણાવેલી રીતે એક ચૂંટાયેલી સભા સ્થાપવાને માટે પગલાં લેવામાં આવશે. એ સભાનું કામ હિન્દુસ્તાનનું નવું અંધારણ ધડવાનું હશે.

“(બ) આ અંધારણ ધડતારી સભામાં હિન્દુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યો ભાગ લઈ શકે તે માટે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે નેગવાઈ કરવામાં આવશે.

“(ક) આવી રીતે ધડવામાં આવેલું અંધારણ સ્વીકારવાને અને અમલમાં મૂકવાને ના. શહેનશાહની સરકાર અંધાય છે, માત્ર એટલી વસ્તુને આધીન રહીને કે,

(૧) બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનના કોઈ પ્રાંતની નવું અંધારણ માન્ય રાખવાની તૈયારી નહીં હોય તો તેને પોતાની હાલની અંધારણીય સ્થિતિ કાયમ રાખવાનો હક્ક રહેશે. સાથે સાથે એવી નેગવાઈ પણ રહેશે કે પાછળથી તે નવા અંધારણમાં નેડાવાનું નક્કી કરે તો તેઓ નેડાઈ શકશે.

આવી રીતે નહીં નેડાનારા પ્રાંતોની જે એવી ઇચ્છા હશે તો ના. શહેનશાહની સરકાર તેમને પોતાનું ખીન્ડું અંધારણ ધડવા દેવા કબૂલ થાય છે. અહીં જણાવેલી રીતે હિન્દી સંઘને જે દરજ્જે આપવામાં આવશે, પૂરેપૂરે તેવો જ દરજ્જે તેમને પણ આપવામાં આવશે.

(૨) ના. શહેનશાહની સરકાર અને અંધારણ ધડતારી સભા વચ્ચે કોલકરારો (ટ્રીટી) કરવામાં આવશે. અને તેના ઉપર સહી કરવામાં આવશે. આ કોલકરારોમાં બ્રિટિશરોના હાથમાંથી હિન્દીઓના હાથમાં

જવાબદારીની સંપૂર્ણ ફેરબદલી થવાને અંગે જે આવશ્યક વસ્તુઓ ઊભી થશે તે તમામનો સમાવેશ કરવામાં આવશે. ના. શહેનશાહની સરકારે જુદી જુદી કોમની અને ધર્મની લઘુમતીઓના રક્ષણ માટે જે બાંધધરીઓ આપેલી છે તે અનુસારની ભેગવાઈ પણ આ કોલકરારોમાં હશે. પરંતુ ભવિષ્યમાં બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસંઘના અંગભૂત બીજાં રાજ્યો સાથે હિન્દી સંઘે કેવો સંબંધ રાખવો તે નક્કી કરવાની બાબતમાં હિન્દી સંઘની સત્તા ઉપર કશા અંકુશો મૂકવામાં આવશે નહીં.

“હિન્દુસ્તાનનું કોઈ પણ રાજ્ય, આ બંધારણ સ્વીકારવા ઇચ્છતું હોય કે ન ઇચ્છતું હોય, તે પ્રમાણે કોલકરારની શરતોમાં જરૂરી જણાય એવા ફેરફાર કરવાનું આવશ્યક થઈ પડશે.

“(૩) બંધારણ ઘડનારી સભા નીચે લખ્યા અનુસાર રચવામાં આવશે, સિવાય કે મુખ્ય મુખ્ય કોમોના હિંદી લોકમતના નેતાઓ લડાઈ પૂરી થાય તે પહેલાં બીજી કોઈ રીત વિષે સંમત થયા હોય.

“લડાઈ પૂરી થયા પછી પ્રાન્તિક ચૂંટણીઓ કરવામાં આવશે. તેનાં પરિણામ જણાય કે તરત દરેક પ્રાન્તની નીચલી ધારાસભાના સભ્યો પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વની પદ્ધતિથી બંધારણ ઘડનારી સભા ચૂંટવાનું કામ કરશે. અ નવી સભાની સંખ્યા પ્રાન્તિક ધારાસભ્યોના દશમા ભાગ જેટલી હશે.

“હિન્દુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યોને પણ પોતાના પ્રતિનિધિઓ નીમવાનું કહેવામાં આવશે. તેમની સંખ્યા બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનના પ્રતિનિધિઓની માફક તેમની કુલ વસ્તીના પ્રમાણમાં હશે. અને તેમને બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનના સભ્યોના જેટલી જ સત્તા હશે.

“(૪) હિન્દુસ્તાન સામેના અત્યારના કટોકટીના સમય દરમિયાન અને ન્યાં સુધી નવું બંધારણ ઘડાય નહીં ત્યાં સુધી ના. શહેનશાહની સરકારે પોતાના વિશ્વયુદ્ધ પ્રયાસના એક ભાગ તરીકે હિન્દુસ્તાનના રક્ષણની જવાબદારી અનિવાર્ય રીતે ઉઠાવવી પડશે, એ રક્ષણનું સંચાલન કરવું પડશે તથા તેના ઉપર અંકુશ રાખવો પડશે. પરંતુ હિન્દુસ્તાનમાં લશ્કરી, નૈતિક અને આર્થિક સાધનો પૂરેપૂરાં સંગઠિત કરવાના કામની જવાબદારી હિન્દુસ્તાનના લોકોના સહકારથી હિંદી સરકારની રહેશે. ના. શહેનશાહની સરકાર ઇચ્છે છે અને એ વસ્તુને આવકારે છે કે હિંદી લોકોના મુખ્ય મુખ્ય પક્ષના નેતાઓ પોતાના દેશની, બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસંઘની તેમ જ સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સલાહમસલતમાં તત્કાળ અને અસરકારક ભાગ લે. એમ કરીને જ, હિન્દુસ્તાનની ભવિષ્યની સ્વતંત્રતા માટે જે કામ બહુ મહત્વનું ને આવશ્યક છે તે પાર પાડવામાં તેઓ સક્રિય અને રચનાત્મક મદદ આપી શકશે.”

તા. ૨૯મીથી ક્રિષ્ને કારોબારી સમિતિના સભ્યો સાથે મસલતો શરૂ કરી. તે દરમિયાન રાષ્ટ્રીય સરકાર અને બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના જેવા તેના દરબજા વિષે તેમણે જે વાત કરેલી તેમાંથી તેઓ ધીમે ધીમે ખસતા ગયા. આ દરખાસ્તોમાં હિંદી પ્રજાને યુદ્ધમાં ભાગ લેવાનું શરૂ ચડે, આપણી પોતાની

સ્વતંત્રતા અને રક્ષણને માટે આપણે લડીએ છીએ એવો ઉત્સાહ પ્રગટે એવું કશું નહોતું. ભવિષ્યની વસાહતી દરબાની જે યોજના હતી તેમાં પણ જુદી જુદી કેમોની વચ્ચે તથા બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન અને દેશી રાજ્યો વચ્ચે કલહનાં ખીજ સિવાય કશું નહોતું. અને દેશી રાજ્યની પ્રગતને તો સાવ વિસારી જ દેવામાં આવતી હતી. એટલે કારોબારી સમિતિએ આ દરખાસ્તોને નકારતો ઠરાવ કરીને તા. ૧લી એપ્રિલે ક્રિપ્સને મોકલી આપ્યો. પણ ક્રિપ્સ સાહેબ વાતો કરવામાં બહુ મીઠા હતા. કારોબારી સમિતિને તેમણે કહ્યું કે, આ દરખાસ્તો નકારવાનો ઠરાવ તમે હમણાં બહાર ન પાડો અને આપણે હજી વધારે વાટાઘાટો કરીએ અને કાંઈક રસ્તો કાઢવાનો પ્રયત્ન કરીએ. કારોબારી સમિતિએ એમની વાત સ્વીકારી. પણ પાણીને ગમે તેટલું વલોવીએ તોયે તેમાંથી માખણ તો નથી જ નીકળતું તેમ આ વાટાઘાટોમાંથી કશો સાર નીકળ્યો નહીં. ઊલટું જેમ જેમ વાટાઘાટો લંબાઈ તેમ તેમ એમાંથી વધારે ને વધારે વિષ જ નીકળતું ગયું. વાઈસરોયની કાઉન્સિલનો દરબાને બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ જેવો હશે એમ ક્રિપ્સ સાહેબે આવ્યા તેવા પોતાની ગાંઠની સાકર પીરસેલી તે બદલ વિચારતથી તેમને ઇપકારવામાં આવેલા હોવા જોઈ એ. તેમને એવી ચેતવણી આપવામાં આવેલી હોવી જોઈ એ કે દરખાસ્તોના ખરડાની બહાર મુદ્દલ ન જવું. વળી પૂર્વના પ્રદેશોના સરસેનાપતિ લોર્ડ વેવલ અને વાઈસરોય અર્લ લિનલિથગો આ કટોકટીને વખતે પોતાના હાથમાંની જરાયે સત્તા છોડવાથી યુદ્ધપ્રયાસમાં શિથિલતા આવશે એમ માનતા હતા. તેમની આગળ સર સ્ટેફર્ડનું કશું ચાલે તેમ નહોતું. એટલે ક્રિપ્સે અધું ફેરવી તોળવા માંડ્યું, અને ઘણી આખતોમાં તો વાઈસરોયનો હવાલો આપવા માંડ્યો; એટલું જ નહીં પણ જોકે પોતે જ રાષ્ટ્રીય સરકાર અને ઇંગ્લંડના જેવા પ્રધાનમંડળની વાત કરી હતી છતાં કોંગ્રેસ ઉપર એવો આરોપ મૂક્યો કે,

“તેઓ તો એવી રાષ્ટ્રીય સરકાર બનાવવામાં આવે, જેમાં વાઈસરોયના અથવા તો બ્રિટિશ સરકારના કશા અંકુશ વિનાનું હિન્દી નેતાઓનું પ્રધાનમંડળ રચવામાં આવે તો એમાં આવવા ઇચ્છે છે. આ વસ્તુનો શો અર્થ થાય તેનો વિચાર કરો. હિંદમાંના પક્ષાએ નીમેલા અમુક માણસોની હિન્દની સરકાર બને. તે અચોક્કસ મુદત માટેની હોય, વળી તે કોઈ ધારાસભા અથવા તો મતદાર-મંડળને જવાબદાર ન હોય, એમાં કશો ફેરફાર ન થઈ શકે, એટલે તેમાંની બહુમતી વિશાળ લઘુમતીઓ ઉપર જોહુકમી સત્તા ચલાવવાની સ્થિતિમાં આવે.”

ખીજે આક્ષેપ એ મૂક્યો કે,

“કોંગ્રેસે છેક છેલ્લી ઘડીએ બંધારણમાં તત્કાળ ફેરફારો કરવાની વાત કરી. હવે યુદ્ધ ચાલે છે તે દરમિયાન આવ ફેરફાર કરવાનું તદ્દન અશક્ય છે.”

સર સ્ટેફર્ડ કિષ્કિંધા 'બહુમતીની જોહુકમી સત્તા' એવા શબ્દો પોતાના છેલ્લા નિવેદનમાં વાપર્યા હતા. જવાહરલાલજીએ વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓની તા. ૧૨મી એપ્રિલની પરિપદમાં તેનો નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો :

“હું બિલકુલ સ્પષ્ટ કરવા માગું છું કે છેલ્લી તારીખના બે કાગળો સિવાય અમારી આખી વાતચીત અને પત્રવ્યવહાર દરમિયાન કોઈ પણ તબક્કે બહુમતીની સત્તાના પ્રશ્નો રજૂ પણ ઉદ્ભવ થયો નહોતો. કારણ એ વસ્તુ અમને પોતાને જ બહુ નાપસંદ છે. અમે તો મિશ્ર પ્રધાનમંડળની વાત જ સ્વીકારી હતી. તેમાં દેશનાં જુદાં જુદાં મંડળોની અને જુદી જુદી વિચારસરણીઓ ધરાવતી વ્યક્તિઓ આવે. મુસ્લિમ લીગના સભ્યો, હિન્દુ મહાસભાના સભ્યો અને શીખો પણ આવે. આવી રાષ્ટ્રીય સરકારને કામ ચલાવવું બહુ મુશ્કેલ પડે તે નાણતા હોવા છતાં અમે એ વસ્તુ સ્વીકારી હતી. કાઉન્સિલમાં અમુક મંડળની સંખ્યા કેટલી હશે તેની ચર્ચા કોઈ પણ તબક્કે અમે કરી નથી. તે અગત્યની હોવા છતાં અમે ચર્ચા ન કરી કારણ કે, કોંગ્રેસ તરફથી બોલતાં કોંગ્રેસને આ જોઈએ છે કે તે જોઈએ છે, એ વસ્તુ ઉપર અમે ભાર મૂક્યો જ નહોતો. કોંગ્રેસને માટે કોઈ નતની સત્તા અમે માગી જ નથી. રાષ્ટ્રીય સરકારને કેટલી સત્તાઓ હોવી જોઈએ એ શબ્દોમાં જ અમે વાત કરી છે. રાષ્ટ્રીય સરકારમાં કોણ હોય અને કયા મંડળની કેટલી સંખ્યા હોય તેની ચર્ચા થઈ નથી. અમે તો આખી રાષ્ટ્રીય સરકારની જ વાત કરી છે. અને એ રાષ્ટ્રીય સરકારને કેટલી સત્તાઓ હોય તેની ચર્ચા કરી છે. કોઈ પણ રૂપમાં કોમી સવાલની ચર્ચા થઈ નથી. સિવાય કે સર સ્ટેફર્ડ કિષ્કિંધા વારંવાર એક સૂત્ર ઉચ્ચારતા હતા ખરા કે તેમને તો ત્રણ પક્ષો — બ્રિટિશ સરકાર, કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગ — એમની વચ્ચે સમન્વૃત્તિ થઈ નય એ વસ્તુ સાથે નિસ્ખત છે. બીજાઓ સંમત થાય કે નહીં તેની એમને પડી નહોતી. આ ત્રણમાંથી કોઈ સંમત ન થાય તો આખી વિષ્ટિ પડી ભાંગે ખરી.”

તા. ૧૦મી એપ્રિલે કારોબારી સમિતિએ પોતાનો ઠરાવ બહાર પાડ્યો. તેમાં જણાવ્યું કે,

“દરખાસ્તોમાં જે ભવિષ્યની યોજના છે તે કોમી માગણીને પહોંચી વળવાને માટે કરેલી જણાય છે. પણ તેમાંથી બીજાં ધણાં અનિષ્ટ પરિણામો નીપજે એમ છે. જુદી જુદી કોમોમાં રાજદ્વારી દૃષ્ટિએ પ્રગતિવિરોધી અને તદ્દન જુનવાણી વિચારો ધરાવતાં મંડળો છે. તેમને મુશ્કેલીઓ ઊભી કરવામાં ઉત્તેજન આપે અને દેશ આગળ જે મહત્વના પ્રશ્નો પડેલા છે તે જતા કરી બીજી બાબતો પર લોકોનું ધ્યાન દોરે એવી એ યોજના છે. તાત્કાલિક યોજના વિષે ઠરાવમાં જણાવ્યું કે હિન્દીઓને યુદ્ધને વિષે ત્યારે જ ઉત્સાહ ચડે જ્યારે તેઓને લાગે કે પોતે સ્વતંત્ર છે, અને પોતાની સ્વતંત્રતાના રક્ષણને માટે પોતાને લડવાનું છે. લોકો ઉપર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ મૂકવામાં આવે અને રક્ષણ બાબતની જવાબદારી તેમને

સોંપવામાં આવે ત્યારે જ તેમનામાં યુદ્ધપ્રયાસ વિશે ઉખા પ્રગટે. હિંદુસ્તાનની અત્યારની સરકાર તેમ જ તેમના પ્રાન્તિક આંદોલનમાં કાર્યક્ષમતાને અભાવ છે અને હિંદુસ્તાનના રક્ષણને ખોલે ઉઠાવવાની શક્તિ નથી. હિંદુસ્તાનના લોકો જ પોતાના માનીતા પ્રતિનિધિઓ મારફત આ ખોલે યોગ્ય રીતે ઉપાડી શકે એમ છે. પણ એમને તત્કાળ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે અને રક્ષણની પૂરી જવાબદારી એમને માથે નાખવામાં આવે ત્યારે જ એ બની શકે.”

હિંદુસ્તાનના ખીબ્બ પક્ષોએ પણ ક્રિપ્સ સાહેબની દરખાસ્તોને અસ્વીકાર કર્યો. મુસ્લિમ લીગ, હિંદુ મહાસભા, દેશી રાજ્યોની પ્રબળ પરિષદ, મોમિન પરિષદ, દલિત વર્ગોના અને વિનીત વર્ગના નેતાઓએ લાંબા ઠરાવો કરી અથવા લાંબી યાદીઓ મોકલી જુદાં જુદાં કારણોસર ક્રિપ્સની દરખાસ્તો નકારી. એટલે ક્રિપ્સ સાહેબ વિલાયત ઊપડી ગયા. ત્યાં ગયા પછી તેમણે જે પ્રચાર કરવા માંડ્યો એમાં તો જૂઠાણાની હદ વાળી. તા. ૨૮મી એપ્રિલે પાર્લિમેન્ટમાં લાંબું ભાષણ કરી વિષ્ટિ નિષ્ફળ જવાનો અંધો દોષ તેમણે કોંગ્રેસ ઉપર ઢોળ્યો. એક ભાષણમાં એઓ એવું બોલ્યા કે, “કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ તો આ દરખાસ્તો સ્વીકારવાનો ઠરાવ પણ કર્યો હતો પરંતુ મિ. ગાંધી વચ્ચે પડ્યા અને કારોબારી સમિતિએ પોતાનો ઠરાવ ફેરવ્યો.” રેડિયો ઉપર અમેરિકા નેશનલ બાંધણ કરતાં તેઓ બોલ્યા કે, “અમે તો હિંદુસ્તાનના પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા રાજદ્વારી નેતાઓને વાઈસ-રોયની કાઉન્સિલમાં સ્થાન આપવાનું કહ્યું હતું. તમારા પ્રમુખને સલાહ આપનારા પ્રધાનોના જેવું તે સ્થાન હતું.” આ જૂઠાણાના ગાંધીજીએ, રાષ્ટ્રપતિએ તથા પં. જવાહરલાલજીએ જડખાંતોડ જવાબો આપ્યા, તેમાં ઊતરવાની જરૂર નથી. સરદારે આ યોજના અને વાટાઘાટો વિષે ગુજરાતનાં કેટલાંક ભાષણોમાં જે ઉદ્દગારો કાઢ્યા છે તે નીચે આપી આ પ્રકરણ પૂરું કરીશું :

“ત્યાર બાદ બ્રિટિશ સહતનતના પ્રતિનિધિ સર સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સ હિંદમાં આવ્યા. કોંગ્રેસના ઘણા નેતાઓના તે મિત્ર હતા. તેથી તે નેતાઓને અને ખીબ્બ ઘણા માણસોને એમ લાગ્યું કે એ પ્રગતિકારી વિચારના માણસ છે એટલે એને મોકલવામાં હિંદ સાથે સમન્વૃત્તી કરવાની સરકારની દાનત શુદ્ધ હશે. એમ માનીને ક્રિપ્સે આણેલી દરખાસ્તો ઉપર વિચાર કરવાનો અમે નિર્ણય કર્યો. કોંગ્રેસના પ્રમુખ મૌલાના સાહેબને તેની સાથે વટાઘાટો કરવાનો અને ઠીક લાગે તો તે કારોબારી સમિતિ આગળ રજૂ કરવાનો અમે અધિકાર આપ્યો. પણ સર સ્ટેફર્ડને લાગ્યું કે કોંગ્રેસને પછીથી ખોલાવીશું તો ચાલશે. પણ ગાંધીજી વિના ગાડું આગળ ચાલવાનું નથી. એટલે તાર કરી ગાંધીજીને ખોલાવ્યા. ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે, આમાં મારું કાંઈ કામ નથી. હું પોતે તો દરેક હિંસક યુદ્ધનો વિરોધી છું, અને કોંગ્રેસથી છૂટો થઈ ગયેલો છું. છતાં તમારો આગ્રહ છે તો મળવા આવીશ.

ક્રિસ્ટ વિષ્ટ

૫૦૯

“એમ ગાંધીજી દિલ્હી ગયા. પણ ત્યાં તેમણે જે નેચું તેથી તેમને ચીતરી ચડી. અને સરકાર તથા બ્રિટિશરો પ્રત્યે તેમનો જે ભાવ હતો તે સાવ ભડી ગયો. એમણે સર સ્ટેફર્ડને ચોખ્ખું સુણાવી દીધું કે એમરી જેવો કોઈ નાગો માણસ આવી દરખાસ્તો લઈને આવ્યો હોત તો સમજી શકાત. પણ તમે તો હિંદના અને રશિયાના પણ મિત્ર ગણાઓ છો. તમે આગળપડતા વિચાર ધરાવનારા છો. તમને આ શું સૂઝ્યું? આ પાપ, આ ઝેર હિંદને ગળે ઉતારવા તમે ક્યાંથી આવ્યા?”

“પછી ગાંધીજી તો ચાલ્યા ગયા. પણ કોંગ્રેસે ક્રિસ્ટની દરખાસ્તોની સ્વતંત્ર પરીક્ષા કરવા અને એ શું છે તે જાણવા એક નહીં, બે નહીં, ત્રણ નહીં, પંદર દિવસ સુધી વિચાર ને વાટાઘાટો કરી. પ્રથમ તો સર સ્ટેફર્ડે મીઠી મીઠી વાતો કરી એમ પણ કહ્યું કે જેવી રીતે ઇંગ્લંડમાં શહેનશાહ રાજ્ય કરે છે તેવી રીતે વાઈસરોય પણ હિંદમાં વર્તશે. એની દરખાસ્તોની ખીજ વાતો, જેવી કે હિંદના ટુકડા કરવા, રાજ્યોને હિંદીસંઘમાં ભળવા ન ભળવાનું પૂછવું, વગેરે બાબતોને બાજુ પર રાખવા કોંગ્રેસે કહ્યું. અત્યારે તમે શું કરવા માગો છો, તે જાણવા માગ્યું. કારણ ભવિષ્યમાં તમે સ્વતંત્રતા આપશો તેની અત્યારે શી વાત કરવી? ભવિષ્યમાં તમારી પાસે સ્વતંત્રતા આપવા જેવું કંઈ રહેશે તો આપશો ને? તે વખતે એની વાત કરીશું. પણ આજે શું આપો છો? મરી ફ્રીડમ એવી લાગણી લોકોમાં ઘેદા કરી શકીએ એવું કંઈ તમે આપતા હો તો કહો. આટલે લગી મીઠી મીઠી વાતો કરીને છેલ્લે દિવસે તેમણે મૌલાના આઝાદ પર કાગળ લખ્યો કે અત્યાર લગી કરેલી વાતોમાં તમે ફરી ગયા છો. કારણ કે તમે તો નેશનલ ગવર્નમેન્ટ માગો છો. ખરી વાત તો એ હતી કે પોતે ફરી ગયો હતો છતાં એણે કોંગ્રેસ પર નૂહો આરોપ મૂક્યો.”

*

*

*

“યુદ્ધ પછી છેલ્લામાં છેલ્લી ઓફર થઈ છે તે ક્રિસ્ટ ઓફર છે. એના જેવી ખોટી અને ઘોખાખાજ યોજના આજ સુધી ખીજ કોઈ આવી નથી. એ યોજનાની અંદર લડાઈ પછી બ્રિટિશ સત્તા હિંદમાં કાયમ રહે એ પ્રકારની પ્રયત્ની સગવડ ભરેલી છે. કોંગ્રેસના (હિંદ છોડી નવોના) નિર્ણય માટે એ યોજના જ જવાબદાર છે. જે હિંદ ઉપર નજીકમાં આક્રમણનો ભય ભભો થયો ન હોત તો હજી અમે થોભત. પણ હિંદ પર જે ભય ઝૂમી રહ્યો છે તે નેતાં તેનો સામનો કરવા ખાતર હિંદની પ્રજાને પૂરેપૂરી છૂટ, પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા મળવી જોઈ એ. અંગ્રેજો હિંદના બચાવ માટે નહીં પણ પોતાની સત્તા કાયમ રાખવા માટે લડે છે. જે હિંદના બચાવ માટે લડતા હોય તો કોંગ્રેસની માગણી સ્વીકારવામાં એમને કશી અડચણ ન પડવી જોઈએ.”

*

*

*

“ક્રિસ્ટ મિશન તો એક ખોટો સિક્કો હતો. એના ધડનારાઓની દાનત કાળી હતી. એમાં અપ્રામાણિકતા અને ઘોખાખાજ હતી. જતે જતે ક્રિસ્ટ પોતે જ

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

ફરી ગયો અને કોંગ્રેસને માથે તેનો દોષ ઓઢાડતો ગયો. એ મિશન આખું અમેરિકાના પ્રજામતને રીઝવવા માટે જ યોજાયું હતું.”

*

*

*

“ક્રિસ સાહેબની ખ્યાતિ તો સારી હતી. એમ માનવામાં આવતું હતું કે, સમાધાન થશે. પરંતુ ક્રિસ સાહેબ જે લાવ્યા હતા તે ન્યારે મહાત્માજીએ જોયું ત્યારે તેમને ખાતરી થઈ ગઈ કે, ક્રિસ સાહેબ મિત્રભાવે હળાહળ વિષ લાવ્યા હતા. અમેરિકાને સતોષવા માટે જ ક્રિસે આ એક જોટો પ્રયાસ કર્યો હતો.

“ક્રિસ સાહેબની યોજનાને દેશના કોઈ પણ પક્ષે સ્વીકારી નહીં. ભલ્લી તેને સર્વેએ તરછોડી કાઢી. અહીંથી ગયા બાદ ક્રિસે જે નૂઠો અને હલકટ પ્રચાર કર્યો છે તે ઉપરથી બ્રિટિશ સરકારની દાનત પુસ્તક થઈ છે.”

૩૪

હિંદ છોડીને ચાલ્યા જાઓ

અહિંસાની નીતિ જતી કરીને પણ હિંદનું અરાગર રક્ષણ કરી શકાય તે માટે કારોગારી સમિતિના અહુમતી સભ્યો મિત્રરાજ્યો સાથે સમાધાન કરી લેવા તૈયાર હતા. પણ ક્રિસ વિદિ નિષ્ઠા જવાથી એવા સમાધાનની જે કંઈ આશા તેઓ સેવતા હતા તે ઊડી ગઈ, અને કોંગ્રેસ આગળ જપાની આક્રમણ સામે દેશનું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું તેનો વિકટ કોયડો આવી પડ્યો. જપાન એટલા ઝપાટાથી હિંદ તરફ આગળ વધી રહ્યું હતું કે, હિંદના રક્ષણનો પ્રશ્ન અહુ તાકીદનો બની ગયો હતો. ક્રિસ સાથે મસલતો ચાલતી હતી તે વખતે જ તા. ૬ઠ્ઠી એપ્રિલે કોકોનાડા અને વિઝાગાપટ્ટમ ઉપર જપાને ઐંચ ફેંક્યા હતા. સત્તાવાળાઓએ મદ્રાસ અને પૂર્વ કિનારા ઉપરનાં ઘણાં શહેરો ખાલી કરાવ્યાં હતાં. અંગાળના ઉપસાગરમાં જપાની મનવારો ઘૂમી રહી હતી અને લાંકાથી તે કલકત્તા સુધીનો દરિયાકાંઠો હરકોઈ વખતે હુમલાના ભારે ભયમાં હતો. બ્રિટિશ સરકારે હિંદુસ્તાનમાં મોટા પ્રમાણમાં અમેરિકન લશ્કર ઉતારવા માંડ્યું હતું. ઓરિસા, અંગાળ તથા આસામમાં અચાવને માટે છેક છેલ્લી ઘડીએ વિમાની મથકો આંધવાનું સરકારને સૂઝ્યું. તે માટે કેટલાંયે ગામો એમણે તાબડોતોબ ખાલી કરાવવા માંડ્યાં. એ ગામવાસીઓને રહેવાની ખીજ જગ્યા પણ સરકાર આપી શકી નહીં. આસામ અને અંગાળમાં કેટલેક સ્થળે તો અવરજવરનું મુખ્ય સાધન હોડીઓ જ હોય છે. રખેને જપાન અહીં આવીને એ હોડીઓનો ઉપયોગ

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

હિંદ છોડીને ચાલ્યા નાઓ

૫૧૧

કરે એટલા માટે સરકારે એ તમામ હોડીઓને જપ્ત કરવા માંડી. રક્ષણને ખાતર લેવામાં આવતાં આવાં અધાં પગલાંથી ગ્રામવાસીઓની હાડમારીનો પાર ન રહ્યો. કોંગ્રેસ આ અધું જોયાં કરે અને લોકોને કંઈ મદદ ન કરી શકે એ તેને માટે અસહ્ય હતું. આ સ્થિતિમાં જવાહરલાલજી કાંઈકે ઉશ્કેરાઈ ગયા હોય એમ લાગે છે. બ્રિટિશ સરકાર જે આપણને ગૂંગળાવી રહી હતી તેની સામે તો શાંતિમય અસહકાર એ એક રસ્તો હતો. પણ જપાન ચડી આવે તો તેની સામે શું કરવું? ક્રિપ્સના ગયા પછી તરત જ એક ભાષણમાં ધીખતી ધરાની અથવા તો ભૂમિ ઉન્નડવાની નીતિ આપણે જપાનની સામે અજમાવવી જોઈએ એમ તેમણે કહ્યું. એ ભાષણમાં એમણે ગેરિલા લડાઈની પણ વાત કરી. તા. ૧૩-૪-'૪૨ના કાગળમાં ગાંધીજી સરદારને લખે છે કે,

“જવાહરે તો હવે અહિંસાને તિલાંજલિ દીધી જણાય છે. તમે તમારું કામ કર્યાં કરજો. લોકોને નળવી શકાય તો નળવજો. આજનું એનું ભાષણ ભયંકર લાગે છે. એને લખવા ધારું છું.”

ગાંધીજીએ ધીખતી ધરા કરવાની રીત તેમ જ ગેરિલા લડાઈ આપણા દેશને કોઈ પણ રીતે અનુકૂળ આવે એમ નથી એ વિષે ‘હરિજન’માં લખવા માંડ્યું. અહિંસાની દૃષ્ટિએ તો આ વસ્તુ વાજબી નહોતી જ. પણ હિંસા-અહિંસાનો પ્રશ્ન આજુએ રાખીએ તોપણ એ વસ્તુ શક્ય અને ધૃષ્ટ નહોતી. ધીખતી ધરા કરવા માટે પણ એમ્મ વગેરે સાધન જોઈએ, અને ગેરિલા લડાઈ કરવા માટે પણ લોકોને હથિયારો આપવાં જોઈએ. ધારો કે બ્રિટિશ સરકાર એવાં હથિયાર પૂરાં પાડે. પણ વાઈસરોયે થોડા જ વખત ઉપર જાહેર કર્યું હતું કે અમારી પાસે લશ્કરી સિપાઈઓને આપવા માટે પણ પૂરતાં હથિયારો નથી. વળી સરકાર સાથે આપણો અસહકાર ચાલતો હોય તે વખતે આપણી દોરવણી નીચે ચાલતી ગેરિલા લડાઈ માટે સરકાર પાસેથી હથિયારની આશા રાખવી એ અનુચિત અને અશક્ય હતું.

આ સ્થિતિમાં કોંગ્રેસે કયું પગલું લેવું એનો વિચાર કરવા અલ્લાહા-બાદમાં તા. ૨૭મી એપ્રિલે કારોબારી સમિતિની બેઠક અને તા. ૨૯મીએ કોંગ્રેસ મહાસમિતિની બેઠક બોલાવવામાં આવી. એ બેઠકે તા. ૨૭ મે સુધી ચાલી. તા. ૧૪-૪-'૪૨ના રોજ ગાંધીજી સરદારને લખે છે :

“તમારો પાછો કંઈ કાગળ નથી. પ્રોફેસરે (કૃપાલાનીજીએ) અધું ભાગવત (ક્રિપ્સ વિષ્ટિનું) સંભળાવ્યું. તમારી તબિયત જવા લાયક ન હોય તો અલ્લાહા-બાદ ન જતા. પણ તમારા વિચાર તમારે જણાવી દેવા જોઈએ. જે કોંગ્રેસ હિંસા નીતિ અખત્યાર કરે તો તમારે નીકળી જવું જોઈએ એમ મને લાગે છે આ સમય એવો નથી કે કોઈ પોતાના વિચાર દબાવી બેઠા રહે. ઘણી બાબતમાં

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

કામ ઊંધું ચાલી રહ્યું છે. એ જોયાં કરવું એ બરોબર નથી લાગતું. ભલે લોકો નિંદો કે વંદો.

“‘હરિજન’માં હું જે લખી રહ્યો છું એ ધ્યાનપૂર્વક વાંચો એમ ઇચ્છું છું.

“ઐરિસામાં . . . હુમલો થવાનો બહુ સંભવ લાગે છે. સરકારે ત્યાં લશ્કર ઠીક ભર્યું છે.”

તા. ૨૨-૪-'૪૨ના રોજ ગાંધીજી સરદારને ફરી લખે છે :

“તમારો કાગળ મળ્યો. મૌલાનાના તાર પરથી તમારે તો ગયે જ છૂટકો જણાય છે. તમે મક્કમપણે કામ લેજો. જે અહિંસક અસહયોગનો સ્પષ્ટ ઠરાવ ન કબૂલ થાય તો તમારો ધર્મ નીકળવાનો જ છે. ભૂમિ ઉન્નડવાની નીતિને અને બહારનાં લશ્કરો લાવવાનો પણ સખત વિરોધ થવો જ જોઈએ. મને ખોલાવવાનો આગ્રહ ચાલે છે પણ મેં તો ના જ લખી છે.

“તમે પ્રયાગથી પાછા ફરો ત્યારે અહીં થઈને જાવો. ભલે એકબે દિવસ જ આવો. પ્રયાગના કરતાં તો અહીં સો ગણું સારું છે. રાજેન્દ્રબાબુને પણ સાથે લાવજો ને દેવને પણ.”

અલ્લાહાબાદની બેઠકમાં બહુ મહત્વના પ્રશ્ન વિષે કારોબારી સમિતિએ તેમ જ મહાસમિતિએ નિર્ણય કરવાનો હતો. દેશમાં ઘણા એવું માનનારા હતા કે આપણે તો કોઈ પણ રીતે બ્રિટિશરો અહીંથી જાય એ જોઈએ છે, ભલે જપાનીઓ અહીં આવે. આપણે પાછળથી એમની નેડે હિસાબ પતાવી લઈશું. એક વર્ગ એવું માનનારો પણ હતો કે, આપણે જપાનીઓને આવકારવા જોઈએ. તેમની મદદ લઈને અંગ્રેજોને ખસેડવામાં કંઈ નુકસાન થવાનું નથી. પરંતુ કારોબારી સમિતિના સભ્યોમાંથી અથવા તો મુખ્ય મુખ્ય આગેવાનો અને કાર્યકર્તાઓમાંથી કોઈ જપાનને આવકારવા ઇચ્છતું નહોતું. તેનું કારણ એ નહોતું કે જપાન કરતાં બ્રિટિશરો સારા હતા, પણ જપાનને બ્રિટન કરતાં સારું ગણવા જેવું નહોતું. છેલ્લાં કેટલાંક વરસોથી ચીનની સાથે તેણે જે વર્તણૂક કરી હતી અને ચીનનો ઘણો ભાગ પડાવી લીધો હતો તે ઉપરથી એ સિદ્ધ થતું હતું કે જપાન પણ સામ્રાજ્યવાદી મહત્વાકાંક્ષાવાળું હતું. એક સામ્રાજ્યમાંથી નીકળીને બીજા સામ્રાજ્યને તાબે થવું એ તો ઓલામાંથી નીકળીને ચૂલામાં પડવા જેવું હતું. એકે આપણી સ્વતંત્રતા છીનવી લીધી હતી અને આવી વિષમ વેળાએ પણ જપાન સામે લડવાને માટે આપણને સ્વતંત્ર થવા દેવા એ તૈયાર નહોતો. બીજા આપણી સ્વતંત્રતા છીનવી લઈને પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવવાની મહત્વાકાંક્ષાવાળો હતો. એટલે આપણી દૃષ્ટિએ તો અંતે સરખા હતા. એમાંથી એકેનો વિશ્વાસ કરવા જેવું નહોતું. આપણી સ્વતંત્રતા આપણે પોતે જ મેળવવાની હતી. લોકોમાં આ જાતનો ઉત્સાહ પ્રગટાવવા ગાંધીજી ‘હરિજન’માં બહુ કડક લેખો લખતા હતા.

અસ્લાહાખાદમાં મળનારી મહાસમિતિની બેઠકને માટે ગાંધીજીએ નીચે પ્રમાણેના ઠરાવનો ખરડો મીરાબહેન સાથે મોકલી આપ્યો :

“સર સ્ટેફર્ડ ક્રિષ્ન બ્રિટિશ યુદ્ધપ્રધાનમંડળની જે દરખાસ્તો લઈને અહીં આવી તેણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યશાહીને પહેલાં કદી નહીં પાડેલી એવા નવન રૂપમાં ઉઘાડી પાડી છે. તેથી કોંગ્રેસની આ મહાસમિતિ નીચેના નિર્ણયો ઉપર આવી છે :

“મહાસમિતિનો એવો અભિપ્રાય છે કે બ્રિટન હિંદુસ્તાનનું રક્ષણ કરવા અસમર્થ છે. તે જે કાંઈ કરે છે તે સ્વાભાવિક રીતે જ એકલા પોતાના રક્ષણને અર્થે કરે છે. હિંદુસ્તાનના અને બ્રિટનના હિતસંબંધો વચ્ચે સતત ધર્ષણ રહેલું છે. એટલે બંનેના સંરક્ષણ વિષેના ખ્યાલોમાં પણ ફરક રહે છે. હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ રાજદ્વારી પક્ષ ઉપર બ્રિટિશ સરકારને વિશ્વાસ નથી. હિંદી લશ્કરને પણ હિંદુસ્તાનને પોતાની જાંજીરોમાં જકડી રાખવા માટે જ આજ સુધી નિભાવવામાં આવ્યું છે. આમજનતાથી તેને પૂરેપૂરું અળગું રાખવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનના લોકો એ લશ્કરને કોઈ પણ અર્થમાં પોતાનું કદી શકે એમ નથી. અણવિશ્વાસની આ નીતિ હજી ચાલુ જ છે. એ જ કારણે રાષ્ટ્રના સંરક્ષણનું કામ હિંદી લોકોના ચૂંટેલા પ્રતિનિધિઓને સોંપવામાં આવતું નથી.

“જપાનનો ઝગડો હિંદુસ્તાન સાથે નથી. એની લડાઈ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથે છે. હિંદુસ્તાનને આ યુદ્ધમાં સંડોવવામાં આવ્યું છે તે પણ હિંદુસ્તાનના લોકોના પ્રતિનિધિઓની સંમતિ વિના કરવામાં આવ્યું છે. એ કેવળ બ્રિટને મનસ્વી રીતે ક્યું છે. હિંદુસ્તાન જે સ્વતંત્ર થાય તો કદાચ તેનું પહેલું કાર્ય જપાન સાથે વાટાઘાટો કરવાનું હોય. કોંગ્રેસનો એવો અભિપ્રાય છે કે જે અંગ્રેજો હિંદુસ્તાનમાંથી ખસી જાય અને જપાનીઓ અથવા તો ખીજ કોઈ પણ સત્તા હિંદુસ્તાન ઉપર આક્રમણ કરે તો તેની સામે પોતાનું રક્ષણ કરવાને હિંદુસ્તાન સમર્થ થશે.

“તેથી આ મહાસમિતિનો એવો અભિપ્રાય છે કે અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનમાંથી આલ્યા જવું જોઈએ. હિંદના દેશી રાજ્યોના રક્ષણને અર્થે પોતાને અહીં રહેવાની જરૂર છે એવી દલીલ કરવામાં આવે છે તેમાં કશું વળદ નથી. હિંદુસ્તાન ઉપર પોતાનો કાબૂ ચાલુ રાખવાના તેમના નિર્ણયની એ એક વધારાની સાબિતી છે. દેશી રાજ્યોને નિઃશસ્ત્ર હિંદુસ્તાન તરફથી કરોડ રાખવાની જરૂર નથી.

“બહુમતી અને લઘુમતીનો પ્રશ્ન એ બ્રિટિશ સરકારની જ પેદા કરેલી કૃતિ છે. તેમના અહીંથી ખસી જવાની સાથે જ એ પ્રશ્ન નાબૂદ થઈ જશે.

“આ બધાં કારણોથી આ મહાસમિતિ બ્રિટનને અપીલ કરે છે કે તમારી પોતાની સલામતી ખાતર, હિંદુસ્તાનની સલામતી ખાતર અને દુનિયાની શાંતિની ખાતર, એશિયામાંના અને આફ્રિકામાંના તમારા કબજાના મુલકો ભલે અત્યારે ન છોડવા હોય તો ન છોડો, પરંતુ હિંદુસ્તાન ઉપરનો તમારો કબજો તો છોડો જ.

“આ સમિતિ જપાની સરકારને અને જપાની લોકોને ખાતરી આપવા ધરે છે કે હિંદુસ્તાનને જપાન સાથે અથવા તો ખીજ કોઈ પણ દેશ સાથે

સ. ૨-૩૩

દુશ્મનાવટ નથી. હિંદુસ્તાનની એકમાત્ર ઇચ્છા પરદેશી ધૂંસરીમાંથી છૂટવાની છે. સમિતિનો એવો અભિપ્રાય છે કે દેશની સ્વતંત્રતા માટેની આ લડતમાં, હિંદુસ્તાન બેકે આખી દુનિયાની સહાનુભૂતિને આવકારે છે, તોપણ કોઈ પણ પરદેશી લશ્કરની મદદ તેને ખપતી નથી. પોતાની અહિંસક શક્તિ દ્વારા હિંદુસ્તાન પોતાની મુક્તિ મેળવશે, અને એ શક્તિ દ્વારા જ તેને સાચવી રાખશે. તેથી આ સમિતિ આશા રાખે છે કે, જપાનનો હિંદુસ્તાન ઉપર આક્રમણ કરવાનો ઇરાદો બિલકુલ નહીં હોય. છતાં જપાન હિંદુસ્તાન ઉપર આક્રમણ કરશે, અને ઓટન તેણે કરેલી અપીલનો કસો જવાબ નહીં આપે તો જેઓ કોંગ્રેસ તરફથી માર્ગદર્શનની આશા રાખે છે તે સઘળા પાસે સમિતિ એવી અપેક્ષા રાખશે કે તેઓ જપાની લશ્કરો સાથે પૂરેપૂરો શાંતિમય અસહકાર કરશે, અને તેમને કોઈ પણ નતની મદદ આપશે નહીં. જેમના ઉપર આક્રમણ થાય તેમની એવી રજૂ પણ ફરજ નથી કે આક્રમણકારને કશી મદદ કરવી. તેમની ફરજ તો સંપૂર્ણ અસહકાર દ્વારા સામનો કરવાની હશે.

“અહિંસક અસહકારના સાદા સિદ્ધાંતો સમજવામાં મુશ્કેલી આવે એમ નથી :

૧. આપણે આક્રમણકારને જરા પણ નમતું ન આપીએ, તેમ તેના કોઈ હુકમોનું પાલન ન કરીએ.

૨. તેની પાસેથી કશી મહેરબાની આપણને ન ખપે, તેમ તેની કોઈ પણ નતની લાલચને આપણે વશ ન થઈએ. પરંતુ આપણે તેનો દ્વેષ ન કરીએ, તેમ તેનું ભૂંડું ન ઇચ્છીએ.

૩. તે આપણાં ખેતરોનો કબજો લેવા આવે તો આપણે કબજો છોડવાનો ઇન્કાર કરીએ. ભલે તેનો વિરોધ કરવાના પ્રયત્નમાં આપણે ખપી જવું પડે.

૪. છતાં જો તે માંદો પડ્યો હોય અથવા તરસે મરતો હોય અને આપણી મદદ ઇચ્છે તો મદદ આપવાનો આપણે ઇન્કાર ન કરીએ.

૫. જે સ્થળોએ બ્રિટિશ અને જપાની લશ્કરો વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હોય ત્યાં આપણો અસહકાર નકામો અને અનાવશ્યક થઈ પડે. અત્યારે બ્રિટિશ સરકાર સાથેનો આપણો અસહકાર મર્યાદિત સ્વરૂપનો છે. જ્યારે તેઓ ખરેખરી લડાઈમાં પડ્યા હોય, તે વખતે આપણે તેમની સાથે સંપૂર્ણ અસહકાર કરીએ તો એ વસ્તુ આપણા દેશને ઇરાદાપૂર્વક જપાનીઓના હાથમાં સોંપવા ખરાબર થાય. તેથી જપાનીઓ સાથે આપણો અસહકાર દર્શાવવાની એકમાત્ર રીત ઘણી વાર એ પણ હોય કે બ્રિટિશ લશ્કરના માર્ગમાં આપણે કશું વિઘ્ન નાખવું નહીં. પરંતુ અંગ્રેજોને કશી સક્રિય રીતે આપણે મદદ ન જ આપીએ. અત્યારનું તેનું વલણ જોતાં તો આપણે તેના માર્ગમાં કશી દખલ ન કરીએ એ ઉપરાંત ખીલ્ય કશી મદદ બ્રિટિશ સરકાર આપણી પાસેથી ઇચ્છતી જ નથી. તેઓ તો ગુલામો તરીકે આપણી મદદ ઇચ્છે છે. એ સ્થિતિ આપણે હરગિજ સ્વીકારી શકીએ એમ નથી.

“ભૂમિ ઉન્નતવાના સંબંધમાં આપણી નીતિની સ્પષ્ટ નહોરાત કરવાની જરૂર આ સમિતિને ભાસે છે. આપણે તેમની સાથે અહિંસક પ્રતિકાર કરતા

હોઈએ તેમ છતાં આપણા દેશનો કોઈ ભાગ જાપાનીઓના હાથમાં આવી પડે તો ત્યાંના પાકોનો અથવા તો જાગાશયોનો આપણે નાશ ન કરીએ. એટલા જ માટે કે આપણો પ્રયત્ન તો એ પાછાં મેળવવાનો રહેશે. પરંતુ યુદ્ધસામગ્રીનો નાશ કરવો એ જીવની વસ્તુ છે. અમુક સંજોગોમાં તેનો નાશ કરવો એ લશ્કરી દૃષ્ટિએ આવશ્યક હોય. પરંતુ જે વસ્તુઓ જનતાની માલકીની છે અથવા જે વસ્તુઓ જનતાને ઉપયોગની છે તેનો નાશ કરવો એ કદી કોંગ્રેસની નીતિ હોઈ શકે નહીં.

“જાપાની લશ્કરો સાથે અસહકાર કરવાનું કામ સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રમાણમાં થોડા લોકોને ભાગે આવશે. વળી એ અસહકાર સંપૂર્ણ અને સાચા દિલનો હશે તો જ સફળ થશે. પરંતુ સ્વરાજ્યની સાચી રચના તો એમાં રહેલી છે કે હિંદુસ્તાનના કરોડો લોકો પૂરા દિલથી રચનાત્મક કાર્ય કરવા માંડી પડે. એના વિના આખી પ્રજા તેની દીર્ઘ તન્દ્રામાંથી જાગૃત થઈ શકવાની નથી. અંગ્રેજ લોકો અહીં રહે કે ન રહે, આપણી સદાસર્વદાની ફરજ તો એ જ છે કે આપણા દેશમાંથી બેકારીને નાબૂદ કરી નાખીએ, શ્રીમંત અને ગરીબ વચ્ચે પડેલી ખાઈને પૂરી નાખીએ, કોમી વેરઝેરને દેશવટો દૂર કરીએ, અસ્પૃશ્યતારૂપી રાક્ષસીનો સંહાર કરીએ, ચાર લૂંટારુઓને સુધારીએ અને લોકોને તેમના ઉપદ્રવમાંથી બચાવીએ. આ જનતા રાષ્ટ્રવિધાયક કાર્યમાં કરોડો લોકો જીવતા-જાગતા રસ લેતા ન થાય તો સ્વતંત્રતા એક સ્વપ્ન જ રહે અને અહિંસાથી કે હિંસાથી આપણે તે પ્રાપ્ત કરી શકીએ નહીં.

પરદેશી સિપાઈઓ

“આ મહાસમિતિનો એવો અભિપ્રાય છે કે હિંદુસ્તાનમાં પરદેશી સિપાઈઓને દાખલ કરવા તે હિંદુસ્તાનના હિતને નુકસાનકર્તા અને દેશની સ્વતંત્રતાને ભયરૂપ છે. તેથી બ્રિટિશ સરકારને એ અપીલ કરે છે કે દેશમાંથી પરદેશી લશ્કરોને ખસેડી લેવામાં આવે અને હવે પછી બીજાં લાવવામાં ન આવે. હિંદુસ્તાનમાં અખૂટ માનવશક્તિ પડેલી છે છતાં પરદેશી લશ્કરોને અહીં લાવવાં એ ભારે શરમભરેલું છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અનીતિમયતાનો એ એક વધુ પુરાવો છે.”

સેવાગ્રામ, ૨૩-૪-૪૨

રાજેન્દ્રપ્રાસુ પોતાની જીવનકથામાં લખે છે કે,

“ગાંધીજીના ખરડા ઉપર કારોબારી સમિતિમાં ખૂબ વાદવિવાદ ચાલ્યો. એમાં જણાઈ આવ્યું કે સભ્યોમાં બે મત છે. એક મત એની તરફેણમાં હતો. બીજો મત એટલે સુધી જવા તૈયાર ન હોઈ એ ઠરાવને સ્વીકારતો નહોતો. એમાં સુધારો કરવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો, પણ એ સફળ ન થયો. આખરે સંપૂર્ણ ટકાવી રાખવા સારું અમે અમારો વિરોધ પડતો મૂક્યો અને બીજાઓને જે ઉચિત લાગ્યું તે અમે સ્વીકારી લીધું. આ કારોબારી સમિતિની વાત થઈ. દેશનું વલણ ગાંધીજી તરફ વધારે હતું. જે ગાંધીજીનો એ ખરડો મહાસમિતિમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો હોત તો કદાચ તે મંજૂર થઈ જાત. પણ તેથી એકબીજા સાથેના મતભેદ પણ ખૂબ ઉઘાડા પડત. આપણે આપણી તરફથી કશું

પગલું લેવું જ હોય તો આ રીતે અંદરની ફૂટ જાહેર કરીને એ લઈ શકાય તેમ નહોતું. એટલે આ મતભેદને દાખી દેવો એ જ યોગ્ય લાગ્યું. ગાંધીજીનો ઠરાવ કોઈ પણ રૂપમાં રદ ન કરાયો. હા, એટલું થયું કે, જે ઠરાવ પસાર થયો એમાં ગાંધીજીના ભાવનો સારી પેઠે સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. ન્યારે ગાંધીજીએ એ ઠરાવ લેવો ત્યારે એમણે કહ્યું કે, નેકે એ મને પૂરેપૂરો પસંદ પડતો નથી, છતાં એમાં મારે કામ કરવાને માટે પૂરતો અવકાશ છે, એટલે હું એને સ્વીકારું છું.”

ક્રિસ્ટની વિષ્ટિમાંથી ઇંગ્લંડની મેલી દાનતનો પુરાવો પૂરેપૂરો મળી રહેતો હતો. લડાઈ દરમિયાન તેઓ હિંદુસ્તાન ઉપરની પોતાની પકડ જરાયે ઓછી કરવા ઇચ્છતા નહોતા. અને લડાઈ પછી પણ જે વસાહતી દરજ્જે આપવાની તેઓ વાત કરતા હતા તેમાં દેશના એવા ભાગલા પાડી નાખવાની પેરવી હતી કે, એક તરફથી પોતાની કશી જવાબદારી ન રહે છતાં બીજી તરફથી દેશ ઉપરની પકડ એવી ને એવી મજબૂત રાખી શકે. વિષ્ટિ ચાલી ત્યાં સુધી તો ગાંધીજીએ મૌન સેવ્યું પણ પછીથી એમણે જાહેર કર્યું કે, અત્યારે જે પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે તે જોતાં, કેવળ હિંદુસ્તાનના હિતને અર્થે જ નહીં, પણ ઇંગ્લંડ તથા મિત્રરાજ્યોના હિતને અર્થે તેમ જ જગતની શાંતિને અર્થે પણ ઇંગ્લંડે હિંદ છોડીને ચાલ્યા જવું જોઈએ. તેથી જ તેમણે પોતાનો ઉપરનો ખરડો મહાસમિતિને મોકલી આપ્યો. તેમાં તેમણે અહિંસાનો જે આગ્રહ રાખ્યો છે, તેટલે સુધી જવા મહાસમિતિના ઘણા સભ્યો તૈયાર નહોતા. એટલે અદલાહાબાદની મહાસમિતિએ પોતાની ઢબે ઠરાવ કર્યો, તેમાં ચિટને હિંદ છોડવું જોઈએ એ વસ્તુ તો માન્ય રાખી જ. મહાસમિતિના ઠરાવમાંથી કેટલોક પ્રસ્તુત ભાગ નીચે આપ્યો છે :

“બ્રિટિશ સરકારની દરખાસ્તો અને સર સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સે કરેલા તેના વિશેષ વિવરણથી સરકાર પ્રત્યે વધારે કડવાશ અને અવિશ્વાસ પેદા થયાં છે. બ્રિટન સાથે અસહકારની વૃત્તિ પણ વધવા પામી છે. કેવળ હિંદ માટે નહીં, પણ સંયુક્ત રાષ્ટ્રો માટે પણ ભયની આ વેળાએ તેમણે બતાવી આપ્યું છે કે, બ્રિટિશ સરકાર સામ્રાજ્યવાદી સરકાર તરીકે જ કાયમ રહેવા માગે છે, અને હિંદુસ્તાનનું સ્વાતંત્ર્ય સ્વીકારવાનો અથવા તો પોતાની જરા પણ સત્તા છોડવાનો ઇન્કાર કરે છે.”

*

*

*

“મહાસમિતિને પ્રતીતિ થયેલી છે કે, હિંદુસ્તાન પોતાના બળ વડે જ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી શકશે અને પોતાના બળ વડે જ તે સાચવી શકશે. અત્યારનો કટોકટીનો મામલો જોતાં, તેમ જ સર સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સ સાથે ચાલેલી વાટાઘાટો દરમિયાન જે અનુભવ મળ્યો છે તે જોતાં, હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટનનો કાબુ અથવા તેમનેની સત્તા આંશિક રીતે પણ કાયમ રાખે એવી કોઈ યોજનાઓ

હિંદ છોડીને ચાલ્યા નાઓ

૫૧૭

અથવા તો દરખાસ્તો પર વિચાર કરવાનું કોંગ્રેસને માટે અશક્ય છે. કેવળ હિંદુસ્તાનનું જ ભકું નહીં પણ અિતની સલામતી તથા દુનિયાની શાંતિ અ સ્વતંત્રતા માગી લે છે કે, અિતને હિંદુસ્તાન ઉપરનો કાબૂ છોડવો નેઈએ. કેવળ સ્વતંત્રતાના મુદ્દા ઉપર જ હિંદુસ્તાન, અિત અથવા બીજાં રાષ્ટ્રો સાથે વાતચીત કરી શકે એમ છે.

“ આ મહાસમિતિ એ વસ્તુનો ઇન્કાર કરે છે કે કોઈ પણ પરદેશી રાષ્ટ્ર ભલે તે ગમે તેવાં વચનો આપતું હોય અથવા દાવા કરતું હોય તોપણ, તેની ચડાઈ અથવા દરમ્યાનગીરીથી હિંદુસ્તાનને સ્વતંત્રતા મળી શકે. એટલે ને કદાચ એવી ચડાઈ આવે તો એનો સામનો કરવો જ નેઈએ. આવો સામનો અહિંસક અસહકારની રીતે જ થઈ શકે એમ છે. કારણ અિતિશ સરકારે કોઈ પણ બીજી રીતે રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરવાની વ્યવસ્થા કરવાનું લોકોના હાથમાં રહેવા જ દીધું નથી. એટલે હિંદુસ્તાનના લોકો પાસેથી આ મહાસમિતિ એવી અપેક્ષા રાખે છે કે, તેમણે ચડી આવનારાં લશ્કરો સામે સંપૂર્ણ અહિંસક અસહકાર કરવો અને તેમને કોઈ પણ નતની મદદ આપવી નહીં.

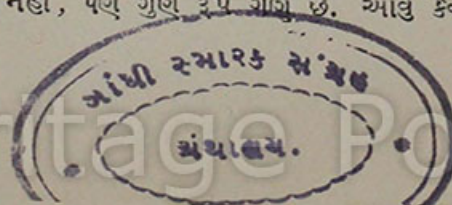
*

*

158)

ગાંધીજીના લેખોની સામે અને કોંગ્રેસ મહાસમિતિના આ ઠરાવની સામે આપણા દેશનાં એંગ્લો ઇન્ડિયન વર્તમાનપત્રો તથા પરદેશી વર્તમાનપત્રો એવી ટીકા કરવા લાગ્યાં કે, અંગ્રેજોને સત્તા છોડી દેવાનું અથવા ચાલ્યા જવાનું કહીને તમે જપાનને હિંદુસ્તાનમાં આવવાનું આમંત્રણ આપો છો. ઇંગ્લંડ અને અમેરિકાનાં ઘણાં વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓ પણ ગાંધીજીની મુલાકાત લેવા આવવા લાગ્યા. ટીકાકારોને આપેલા ખુલાસાઓમાંથી તથા તેમને પૂછવામાં આવેલા પ્રશ્નોના જવાબોમાંથી સારૂપ ફકરા નીચે આપ્યા છે :

“ મારી ખાતરી છે કે લડાઈ પૂરી થાય પછી નહીં, પણ તે દરમ્યાન જ અંગ્રેજો અને હિંદીઓએ એકબીજાથી તદન જુદા પડવાની વાતને માની લેવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. તેમાં અને તેમાં જ બંનેની સલામતી — અને જગતનીયે સલામતી — રહી છે. હું તો ખુલ્લી આંખે નેઈ છું કે, હિંદીઓમાં અંગ્રેજો પ્રત્યેનું વેમનસ્થ વધતું નય છે. હિંદીઓ માને છે કે, સરકારનું એકેએક પગલું તેના પોતાના સ્વાર્થ અને સલામતીની દૃષ્ટિએ લેવાય છે અને મને પણ લાગે છે કે તદન વાજબી રીતે એમ મનાય છે. બંનેના ભેળા અને સામાન્ય હિત નેવી કોઈ વસ્તુ છે જ નહીં. એક અંતિમ દાખલાથી સમજવું તો અંગ્રેજોની જપાન પર જીત થાય તોયે તેનો અર્થ હિંદુસ્તાનની જીત નહીં હોય. પણ આ તો નજીકના ભવિષ્યની વાત ન કહેવાય. અત્યારે, વિદેશી સિપાઈઓની હિંદમાં ભરતી, હિંદી અને ગોરા હિજરતીઓ (અહાલેશના) પ્રત્યેના વર્તનમાં ભેદભાવ થયાની કબૂલાત, અને લશ્કરી સિપાઈઓનું ઉઘાડું મહોનમત વર્તન — એ બધું અિતના ઇરાદાઓ અને નહોરનામાંઓ વિષેના અવિશ્વાસમાં ઉમેરો કરે છે. મને લાગે છે કે તેઓ પોતાના લાંબા વખતના સ્વભાવને એકાએક બદલી નહીં શકે. પોતાના નતિમદને તેઓ દુર્ગુણ રૂપે નહીં, પણ ગુણ રૂપે ગણે છે. આલું કેવળ

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

હિંદ પ્રત્યે જ નથી, પણ આફ્રિકા, બ્રહ્મદેશ, સિલોન, દરેક પ્રત્યે છે. નતિમદનું પ્રદર્શન કર્યા વિના આ દેશોને કબજે રાખી શકાત જ નહીં.

“આ એક તીવ્ર રોગ છે. અને તેનો ઇલાજ પણ તીવ્ર લેવાવો નેઈએ. આ ઇલાજ હું બતાવું છું. તુરતાતુરત અને વ્યવસ્થિત રીતે અંગ્રેજોએ પૂરેપૂરા ચાલ્યા જવું નેઈએ, કમમા કમ હિંદુસ્તાનમાંથી અને સાચું નેતાં તો સઘળા બિનયુરોપિયન મુલકોમાંથી. અંગ્રેજોને એ ભારે વીરોધિત અને શુદ્ધતમ કાર્ય થશે. એ વસ્તુ એક ક્ષણમાં મિત્રરાજ્યોના ‘પક્ષને પૂર્ણ’ નૈતિક પાયા ઉપર મૂકી દેશે. સંભવ છે કે, સઘળા લડનારા પક્ષોમાં એ માનભરી સુલેહ કરાવનારું પણ થાય. સામ્રાજ્યવાદનો આવો શુદ્ધ અંત, ફાસીવાદ તથા નાઝીવાદનોયે ક્ષાય અંત લાવે. જે પગલું મેં સૂચવ્યું છે તે કમમાં કમ ફાસી અને નાઝી તલવારને ખૂડી તો કરી જ નાખશે. કારણ કે એ બંને સામ્રાજ્યવાદમાંથી જ ફૂટેલા ફળગા છે.

“આથી મને લાગે છે કે, મારી સર્વ શક્તિ આ મહાન પગલું ભરાવવા માટે મારે ખર્ચવી નેઈએ. એ પગલું વિજય પહેલાં જ લેવાવું નેઈએ, વિજય પછી નહીં. હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોની હાજરી એ જપાનને હિંદુસ્તાન પર ચડાઈ કરવા નોતરું છે. તેઓ ચાલ્યા નય તો ચડાઈની લાલચ દૂર થાય. પણ માનો કે લાલચ દૂર ન થઈ તો પણ આગ્રાદ હિંદ એ ચડાઈને વધારે સારી રીતે પહોંચી વળી શકશે. નિર્ભેળ અસહકાર તે વેળા પુરનેશમાં ચાલશે.” (તા. ૪-૫-૪૨)

*

*

*

“અંગ્રેજો એશિયા તેમ જ આફ્રિકામાંથી ચાલ્યા નય એમ હું માગું છું ખરો. પણ આ ક્ષણે હું એકલા હિંદુસ્તાનની જ વાત કરવા ઇચ્છું છું.” (તા. ૧૧-૫-૪૨)

*

*

*

“મારો પૂરેપૂરો નૈતિક ટેકો અિટનતા પક્ષમાં છે એમ હું કહેતો. પણ મને કબૂલ કરતાં બહુ ખેદ થાય છે કે, આજે મારું મન એ નૈતિક ટેકો આપવાનું ના પાડે છે. હિંદુસ્તાન પ્રત્યેના અિટનતા વર્તનથી મને ભારે દુઃખ થયેલું છે. મિ. એમરીનાં ભાષણો અને સર સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સની વિધિને માટે હું બિલકુલ તૈયાર ન હતો. એથી મારે મને અિટનનો પક્ષ નૈતિક દૃષ્ટિએ અયોગ્ય ઠરે છે. હું અિટનને અપમાન અને ભોંઠપ વેડવાં પડે એમ નથી ઇચ્છતો. તેની હાર થાય એમ પણ નથી ઇચ્છતો. તોપણ મારું મન તેને જરાયે નૈતિક ટેકો આપવાની ના પાડે છે.”

“અિટન અને અમેરિકા બંનેને આ લડાઈમાં પડવા માટે કરો નૈતિક આધાર નથી — સિવાય કે તેઓ યોતાનાં ઘર વ્યવસ્થિત કરે, અને સાથે સાથે આફ્રિકા અને એશિયા બંનેમાંથી યોતાની લાગવગ અને સત્તા ખેંચી લે, તથા રંગભેદ દૂર કરે. ન્યાં સુધી ગોરાઓના શ્રેણ્યતા ઊંચી કીડાનો સંપૂર્ણ નાશ ન થાય ત્યાં લગી તેમને લોકશાહીનું અને સંસ્કૃતિ તથા માનવી સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કરવાની વાત કરવાનો કરો છક નથી.” (૧૮-૫-૪૨)

*

*

*

“મારી ન મૂંઝવણની નીતિ મેં જે રૂપમાં વર્ણવી છે તે રૂપમાં અખંડિત રહે છે. અંગ્રેજોને જે ચાલ્યા નય તો એમને કશી મૂંઝવણ રહેતી નથી. એટલું જ નહીં પણ જે તેઓ એક આખી પ્રજાને ગુલામીમાં રાખવાનો અર્થ શો છે તેનો શાંતપણે વિચાર કરી નુચ્છે તો એમને માથેથી જબરદસ્ત યોગે ઊતરી નય છે. પોતાને વિષે દ્વેષની લાગણી પ્રવર્તે છે એમ સારી પેઠે નાણવા છતાં જે તેઓ રહેવાનો આગ્રહ રાખે તો તેઓ મૂંઝવણ વહોરી લે છે. સત્ય આ ક્ષણે ગમે તેટલું કડવું લાગે તોપણ તે કહેવાથી હું મૂંઝવણ પેદા કરતો નથી.”

*

*

*

“અમારી નજર સામે જે બનાવો રોજ બનતા નોઈએ છીએ તે પ્રત્યે અમે આંખમીંચામણાં કરી શકતા નથી. ગામડાંઓને ખાલી કરાવીને તેને લશ્કરી ઊવણીઓમાં ફેરવી નાખવામાં આવે છે, અને રૈયતને કહેવામાં આવે છે કે, તમે તમારું ફેડી લો. અલ્લદેશથી આવતાં હજારો નહીં, તોયે સેંકડો લોકો ભૂખે અને તરસે મૂચા. અને એ કમનસીબ સ્થિતિમાં એ અકારો ભેદભાવ તેમને અનુભવવો પડ્યો. ગોરાઓનો રસ્તો નુદો અને કાળાઓનો નુદો. ગોરાઓને માટે રહેવાની અને ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા હાજર, કાળાઓ માટે કશું નહીં! હિંદુસ્તાનમાં પહોંચ્યા પછી પણ પોતાના દેશમાં જ ભેદભાવ! જપાનીઓ હજી આવ્યા નથી ત્યાં તો અમને તરછોડવામાં આવે છે અને પીલી નાખવામાં આવે છે. આ બધું હિંદીઓના રક્ષણ માટે તો નથી જ. ભગવાન નાણે કોના રક્ષણ માટે છે? આથી એક ભલી સવારે હું એ નિખાલસ માગણી કરવાના નિર્ણય પર આવી ગયો કે ભગવાનને ખાતર હિંદુસ્તાનને એના નસીબ પર છોડી નાઓ. અમને છૂટાપણનો દમ લેવા દો. પેલા અમેરિકન ગુલામોને એકદમ છૂટા કરવાથી થયું તેમ અમારો છુટકારો અમને ભલે ગભરાવી મૂકે કે ગૂંગળાવી દે. પણ આજનો આ ઢોંગ-ધતૂરો તો ખતમ થવો જ નોઈએ.” (૭-૬-૪૨)

*

*

*

“પોતાના એશિયા તથા આફ્રિકાના મુલકોનો કબજો નળવી રાખવા માટે જ અિટન લડતું હોય તો ન્યાયના પક્ષનો દાવો કરીને લડાઈમાં જીત મેળવવાને તે પાત્ર નથી. મારી સૂચના સ્વીકારવાને પરિણામે અિટનને પોતાની આર્થિક નીતિમાં મહત્ત્વના સુધારા કરવા પડે એ વાતથી હું અનુભવ્યો નથી. પણ જે આ લડાઈનું સંતોષકારક પરિણામ લાવતું હોય તો તે ફેરફારો સાવ જરૂરી છે.” (તા. ૨૨-૬-૪૨)

આ યુદ્ધમાં કોઈ પણ રીતે મિત્રરાજ્યોનો વિજય થાય તેમાં જ લોકશાહીના સિદ્ધાંતની સલામતી છે અને જગતનું કલ્યાણ છે એવું માનનારા ઘણા વિચારવાન માણસો પડેલા હતા. તેમને ગાંધીજીની આ વાત બહુ એકાંગી અને ભૂલભરેલી લાગતી હતી. જે વખતે યુદ્ધ કટોકટીની સ્થિતિએ પહોંચ્યું હતું અને દુશ્મનો હિંદુસ્તાનનાં આરણ્ય ઠોકી રહ્યા હતા તે વખતે

૫૨૦

સરદાર વલ્લભભાઈ

અંગ્રેજોને હિંદ છોડીને ચાલ્યા જવાનું કહેવું એ અહુ નવી અને વિચિત્ર લાગે એવી વાત તો હતી જ. એટલે ગાંધીજીએ તે માટે લોકમત તૈયાર કરવાને, કાંઈ નહીં તો દુનિયાને પોતાની વાત સમજાવવાને તનતોડ પ્રયત્નો કર્યા. પણ હિંદુસ્તાન ઉપર જોખમ દિનપ્રતિદિન વધતું જતું હતું. ડોંગ્રેસ કાંઈ પણ ચોક્કસ ઉપાય ન લે તો એક મહાન લોકસંસ્થા તરીકે તેની હસ્તી હવે ટકી શકે તેમ નહોતું. વળી ગાંધીજીને પોતાને માટે એમ લાગતું હતું કે, જો આવે વિકટ પ્રસંગે પોતાનો અહિંસક અસહકાર તેઓ ન અજમાવી શકે તો એ પોથીમાંનાં રીંગણાં જોવો થઈ જાય. એટલે એમને લાગ્યું કે, અંગ્રેજો જો હિંદ ન છોડી જાય તો બ્રિટિશ સરકાર સામે 'કરેંગે યા મરેંગે'ની જીવસટોસટની લડત ચલાવવી જ જોઈએ. રાજ્યજી ગાંધીજીની યોજનાઓથી તદ્દન જુદું જ વલણ ધરાવતા હતા. તેમણે તો અલ્લાહાબાદની મહાસમિતિમાં એવો ઠરાવ રજૂ કર્યો કે પાકિસ્તાનની વાત મંજૂર કરીને પણ મુસ્લિમ લીગ સાથે સમાધાન કરી નાખવું, જેથી બ્રિટિશ સરકાર ડોંગ્રેસ ને મુસ્લિમ લીગની સંયુક્ત માગણી નકારી શકે નહીં, અને યુદ્ધમાં હિંદુસ્તાન મિત્રરાજ્યોની સાથે રહીને લડી શકે. પણ એમનો ઠરાવ ભારે અહુમતીથી (૧૨૦ વિ. ૧૫) નામંજૂર થયો. એ ઠરાવ પોતે રજૂ કરી શકે એટલા માટે એમણે કારોબારી સમિતિના સભ્ય તરીકે રાજનામું આપી દીધું હતું. એમનો ઠરાવ નામંજૂર થયો એટલે એમણે એ વિષે જાહેરમાં ચળવળ કરવા માંડી. પાર્લિમેન્ટરી ઓર્ડના પ્રમુખ તરીકે સરદારે એમને સલાહ આપી કે, મદ્રાસ ધારાસભાના સભ્ય રહીને તમે આવી ચળવળ ચલાવી શકો નહીં એટલું જ નહીં પણ તમારી ચળવળ ડોંગ્રેસની સ્પષ્ટ અને મહત્વની નીતિથી વિરુદ્ધ હોઈ, તમે ડોંગ્રેસના પ્રાથમિક સભ્ય પણ રહી શકો નહીં. સરદારનો કાગળ મળતાં જ તા. ૧૫મી જુલાઈએ રાજ્યજીએ પોતાનાં રાજનામાં આપી દીધાં અને ડોંગ્રેસમાંથી છૂટા થયા.

સરદાર, રાજેન્દ્રબાબુ, કૃપાલાનીજી વગેરે કારોબારીના કેટલાક સભ્યો ગાંધીજી જે કાર્યક્રમ દેશ આગળ મૂકે તેમાં એમને પૂરેપૂરો સાથ આપવાના મતના હતા. પણ જવાહરલાલજી તથા અબુલ કલામ આઝાદને આવે વખતે સરકારની સામે સત્યાગ્રહની લડત ઉપાડવી એ યોગ્ય લાગતું નહોતું. ગાંધીજીએ તેમની સાથે દિવસોના દિવસો સુધી ચર્ચા કરી. આખરે વર્ધામાં કારોબારી સમિતિની એક યોલાવવામાં આવી. તા. ૬મી જુલાઈથી ૧૪મી જુલાઈ સુધી એ એક ચાલી. દિલ વલોવી નાખનારી આઠ આઠ દિવસોની ચર્ચાઓને અંતે કારોબારી સમિતિના સઘળા સભ્યો ગાંધીજી સાથે સંમત થયા. અને બ્રિટિશ સરકાર જો ડોંગ્રેસની વાત ન માને તો તેની સામે પ્રચંડ અને દેશવ્યાપી

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

લડત ઉપાડવાના હરાવ ઉપર આવ્યા. એ હરાવના મહત્વના ફકરા નીચે આપ્યા છે :

“રોજ રોજ ખનતા ખનાવોએ તથા હિંદી પ્રબ્લને થઈ રહેલા કડવા અનુભવોએ કોંગ્રેસીઓના એ અભિપ્રાયને સાચો ઠરાવ્યો છે કે હિંદમાંથી બ્રિટિશ રાજનો અંત આવવો જ જોઈએ. સારામાં સારી હોય તોપણ, પરદેશી સત્તા મૂળ જ એક અનિષ્ટ છે, તથા તાબેદાર પ્રબ્લને માટે નિરંતર હાનિરૂપ છે, એટલા ખાતર જ નહીં પણ હિંદીઓ પોતાનું રક્ષણ કરી શકે તેમ જ માનવજાતિનું નિકંદન કાઢી રહેલા યુદ્ધના ભાવિ ઉપર અસર પાડવામાં સક્રિય ભાગ લઈ શકે એટલા માટે પણ, બ્રિટિશ રાજનો હિંદમાંથી અંત આવવો જોઈએ. હિંદની સ્વતંત્રતા માત્ર હિંદના હિતની દૃષ્ટિએ જ આવશ્યક છે એમ નથી પણ દુનિયાની સલામતી માટે તથા નાઝીવાદ તથા ફાસીવાદ અને લશ્કરવાદ તેમ જ સામ્રાજ્યવાદનાં ઘટતર સ્વરૂપોનો અંત લાવવા માટે તથા એક પ્રબ્લનું, ખીલ પ્રબ્લ ઉપરનું આક્રમણ અટકાવવા માટે પણ એ આવશ્યક છે.

“વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યારથી કોંગ્રેસે ઇરાદાપૂર્વક બ્રિટનને ન મૂંઝવવાની નીતિ અપત્યાર કરી છે. પોતાની સત્યાગ્રહની ચળવળ બિનઅસરકારક થઈ જાય ત્યાં સુધીનું જોખમ ખેડીને પણ તેણે તેને જાણીપૂજીને સાંકેતિક સ્વરૂપ આપ્યું. એમ કરવામાં તેની મુરદ એ હતી કે ન મૂંઝવવાની એ નીતિના સંપૂર્ણ પાલનની ઘટતી કદર થશે અને પ્રબ્લના પ્રતિનિધિઓને સાચી સત્તા સોંપી દેવામાં આવશે, જેથી કરીને જે માનવી સ્વતંત્રતા આજે કચરાઈ જવાના જોખમમાં આવી પડી છે તેની દુનિયાભરમાં સ્થાપના કરવાના કાર્યમાં આ રાષ્ટ્ર પોતાનો પૂરેપૂરો ફાળો આપી શકે. એણે એવી પણ આશા રાખી હતી કે, હિંદ પરનો બ્રિટનનો ફાંસો વધારે સખત થાય એવું કશું પગલું તો નહીં જ ભરવામાં આવે.

“પરંતુ એ બંધી આશાઓ નષ્ટ થઈ છે. ક્રિપ્સની પરિણામશૂન્ય દરખાસ્તોએ એ સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યું છે કે, બ્રિટિશ સરકારના હિંદ પરત્વેના વલણમાં કશો ફેરફાર થયો નથી, તથા બ્રિટિશરોનો હિંદ ઉપરનો કાબૂ ઠીલો પડે તેમ નથી. સર સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સ સાથેની વાટાઘાટોની નિષ્ફળતાને પરિણામે ઇંગ્લંડની સામે કડવાશની લાગણી બહુ ઝડપથી અને મોટા પ્રમાણમાં વધવા પામી છે તથા જપાની સૈન્યતા વિજય પરત્વે આનંદની ભાવના પેદા થઈ રહી છે. કારોબારી સમિતિ આ ફેરફારને ભારે ભયની નજરે જુએ છે, અને એ વસ્તુને રોકવામાં ન આવે તો અનિવાર્યપણે એ, આક્રમણનો પરોક્ષ રીતે સ્વીકાર કરી લેવામાં પરિણમશે. કારોબારી સમિતિ માને છે કે, કોઈ પણ આક્રમણનો સામનો કરવો જ જોઈએ; કેમ કે, તેને કોઈ પણ રીતે વશ થવું એનો અર્થ હિંદી પ્રબ્લની અધોગતિ અને નિરંતર પરાધીનતા વહોરવી એ થાય. મલાયા, સિંગાપુર અને બ્રહ્મદેશનો અનુભવ હિંદને માટે યાજવા કોંગ્રેસ આતુર છે અને હિંદ ઉપરની જપાન કે ખીલ કોઈ પણ વિદેશી સત્તાની ચડાઈનો પ્રતિકાર કરવાની યોજના કરવાની કોંગ્રેસ આશા રાખે છે. કોંગ્રેસ એમ પણ ઇચ્છે છે કે ઇંગ્લંડ સામેની આજની આ કડવાશની લાગણી પલટાઈને તેના પ્રત્યે શુભેચ્છાની લાગણી પેદા થાય. પરંતુ હિંદ, જે સ્વાતંત્ર્યની ઉખા અનુભવે તો જ આ શક્ય બને.

“હિંદમાંથી બ્રિટિશ અમલ ખસી નવ એવી દરખાસ્ત કરવામાં બ્રિટન કે મિત્રરાજ્યોને તેમના યુદ્ધસંચાલનના કાર્યમાં કોઈ પણ રીતે મૂંઝવવાની કે હિંદ ઉપરના આક્રમણને ઉત્તેજન આપવાની, અથવા ચીન ઉપર જપાનનું કે ધરી રાજ્યોની બીજી કોઈ પણ સત્તાનું દબાણ વધારવાની કોંગ્રેસની જરા પણ ઈચ્છા નથી. તેથી કરીને જપાનનું કે બીજી કોઈ પણ સત્તાનું આક્રમણ મારી હઠાવવાને તથા તેમનો સામનો કરવાને તથા ચીનના સંરક્ષણ અને સહાયને અર્થે, તેમની એવી ઈચ્છા હોય તો, મિત્રરાજ્યો પોતાનાં સૈન્યો અહીં રાખે એમાં કોંગ્રેસને કશો વાંધો નથી.

“તેથી કરીને કોંગ્રેસને કે પોતાનું રાષ્ટ્રીય ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાને અધીરી છે, છતાંયે તે કોઈ ઉતાવળું પગલું ભરવાને ઈચ્છતી નથી. કેવળ હિંદના હિતને અર્થે જ નહીં, પણ બ્રિટનનાં તેમ જ જેમાં તેઓ પોતાની શ્રદ્ધા જાહેર કરે છે તે સ્વતંત્રતાના હિતને અર્થે, કોંગ્રેસ પોતાની આ અતિશય ન્યાયી અને વાજબી દરખાસ્તોનો સ્વીકાર કરવા બ્રિટનને અપીલ કરે છે.

“પરંતુ જે આ અપીલ નિષ્ફળ નીવડશે તો કોંગ્રેસ હાલની સ્થિતિ ચાલુ રહે તે તરફ ગંભીર ભયની નજરે જોશે. કેમ કે એ પરિસ્થિતિ ઉત્તરોત્તર અગડતી જશે, અને આક્રમણનો સામનો કરવાની હિંદની શક્તિ અને સંકલ્પ નબળાં પડશે. તો પછી રાજકીય હક્કો અને સ્વતંત્રતાની સિદ્ધિને અર્થે ૧૯૪૦ની સાલથી અહિંસાની નીતિને અપનાવીને જે અહિંસક શક્તિ કોંગ્રેસે સંચિત કરી હશે તે અધીને કામે લગાડવાની તેને નાણ્ટકે ફરજ પડશે. આવી વ્યાપક અને પ્રચંડ લડત ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે જ ચાલે એ અનિવાર્ય છે. જે મુદ્દાઓ ઊભા થયા છે તે હિંદને માટે તેમ જ સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની પ્રજાઓને માટે મર્મસ્પર્શી અને દૂરગામી મહત્ત્વના હોવાથી કારોબારી સમિતિ એ મુદ્દાઓ છેવટના નિર્ણયને માટે મહાસમિતિ સમક્ષ રજૂ કરશે. એટલા સારુ મહાસમિતિની બેઠક મુંબઈમાં, ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની સાતમી તારીખે મળશે.”

ઉપરનો ઠરાવ થયા પછી સરદારને ચોક્કસ લાગ્યું કે, હવે બ્રિટિશ સરકાર સાથે જીવસંઘર્ષની લડત અનિવાર્ય છે. એટલે મુંબઈમાં મહાસમિતિની બેઠક ભરાય તે પહેલાં તેઓ અમદાવાદ આવી ગયા અને અંધા કાર્યકર્તાઓને મળીને તથા જાહેરસભાઓમાં ભાષણો કરીને આગામી લડતમાં આપણો શો ધર્મ છે તે સમજાવ્યું. તેમનાં ભાષણોમાંથી કેટલાક ફકરા નીચે આપ્યા છે :

“કિંગ્સની દરખાસ્તો જોઈને જ ગાંધીજીએ કહ્યું કે, હવે સરકાર સાથેના સમાધાનની આશા છોડી દો. એમણે અંગ્રેજોને જે વાત કહી છે કે, આ મુલક છોડાને ચાલ્યા નવો, એનો અર્થ અરાબર સમજો. આક્રમણ આપવાનું છે એ તો સૌ કોઈ જાણે છે. આ દેશમાં નવાણું નહીં પણ પોણી સો (૯૯૦૦) ટકા માણસો એમ કહે છે કે, ભલે બીજો આવતો પણ આ ભૂત તો નવ જ. એટલું બધું ઝેર આ દેશમાં એમને માટે વ્યાપી ગયું છે. જર્મની કે જપાનની જીત ન્યારે સંભળાય છે ત્યારે લોકો રાજ થાય છે. આમની જીતનું તો સંભળાતું જ

નથી. જર્મની કે જપાનની જીતમાં ઠીલ થાય છે ત્યારે લોકો નિરાશ થાય છે અને ખોલે છે કે, આટલા દિવસ કેમ લાગ્યા? લોકોનું આવું માનસ આપણી દયામણી દશા સૂચવે છે. એમાં આપણે અધઃપાત છે. આપણા દેશ ઉપર કોઈ ચીજ આવે તો એની સામે મરણિયા થઈને લડવાનો આપણામાં જુરસો હોવો જોઈએ. પણ આપણે શી રીતે લડીએ? અંગ્રેજો આપણને આઝાદ માણસ તરીકે ક્યાં લડવા દે એમ છે? તેથી જ ગાંધીજી કહે છે કે, હિંદને છોડો અને નહ્યો.

“અને અહીં રહેવું હોય તો પણ એક જ શરતે. તમારું લશ્કર ભલે અહીં રહે, પણ અમારી સ્વતંત્રતા પૂરેપૂરી જળવાય એવી શરતે. અમારી સાથે સંધિ (ટ્રીટી) કરીને રહો. જેવી આજે તમારે અમેરિકા અને ચીન સાથે છે, રશિયા સાથે હમણાં જેવી મહોબત કરી છે, તેવી રીતે તમે અહીં રહી શકશો. પેલા નૂના ઇચ્છાંતની રીતે હવે અહીં નહીં રહી શકો.

“હજી પણ એ લોકો કહે છે કે, અમે બ્રહ્મદેશને પાછા લઈશું. એમને પૂછા તો ખરા કે બ્રહ્મદેશના લોકોએ તમને સાથ કેમ ન આપ્યો? બ્રહ્મદેશમાં તમને કશી અડચણ ન હોવા છતાં પણ ત્યાંથી તમે કેમ ભાગ્યા? બ્રહ્મદેશના જેવી સ્થિતિ અહીં નહીં થાય એની શી ગેરંટી? ત્યાંથી તો પૂંઠ ફેરવી, બ્રહ્મદેશનો ધાણ કઠાવી નાખી નાસી આવ્યા છો.

“તમે કહો છો કે, હિંદનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી અમારી છે. પણ એ અમારે ગળે નથી ઊતરતું. એટલી જ જવાબદારી બ્રહ્મદેશનો બચાવ કરવાની પણ તમારી જ હતી ને? તમે તો એક જ વાક્ય ગોખ્યાં કરો છો કે આખરે અમારી જીત છે. પણ એ આખરે ક્યારે આવવાની છે?

“આ મુલકને પૂર્વાના સામ્રાજ્યની ખાતર તમારે રણાંગણ બનાવવું છે. રણાંગણ તો એ ત્યારે જ બને જ્યારે અમે આઝાદ થઈએ, અને ખીજા મુલકોને આઝાદ કરીએ. પણ ચર્ચિલ આટલાંટિક ચાર્ટર કરી અમેરિકાથી પાછા આવ્યો અને હિંદ વિષે જવાબ આપ્યો ત્યારથી તમારી દાનતની અમને ખબર પડી ગઈ છે.

“જપાનનો રેડિયો તો રોજ ખરાડા પાડે છે કે, અમારે હિંદનો એક ટુકડોયે નથી જોઈતો. આ લોકોને કાઢવા માટે જ અમે લડીએ છીએ. આપણા પણ કેટલાક લોકો એમાં ભળ્યા છે. એ લોકો કહે છે કે, આ તો સ્વદેશભિમાનની વાત છે. સુભાષબાબુ પણ ત્યાં જ છે. પણ આપણે નથી જપાનના રેડિયોને માનવાનો કે નથી મોસ્કો આવીને છોડાવશે એવી વાતનો ભરોસો કરવાનો.”

“કોંગ્રેસે તો ઠરાવ્યું છે કે, અમારે કોઈની મદદની જરૂર નથી. તમે સમજીને અહીંથી નહ્યો. પણ એ સમજવાનો નથી. જ્યારથી ઠરાવ થયો છે ત્યારથી એનાં છાપાંઓએ છાજિયાં લેવા માંડ્યાં છે, અને કાળો કક્ળાટ કરી મૂક્યો છે. એ કહે છે કે મુલકનું રક્ષણ કરવું છે. પણ આ મુલક કોનો છે? અને તમારે રક્ષણ કરવું હતું તો દુશ્મનોના આક્રમણ માટે રસ્તો ખુલ્લો કોણે કર્યો? બ્રહ્મદેશ જળવી ન શક્યા ત્યારે હિંદ ઉપર ભય વધ્યોને?

“પણ હજી એમની દાનત તો અહીં બ્રહ્મદેશ જેવું થાય એવી જ છે. એટલે જ કોંગ્રેસે નક્કી કર્યું” છે કે, હવે તો લડી જ લેવું છે. કોંગ્રેસને માથે

એવો આરોપ મુકાય છે કે એ પીઠ પાછળ ધા કરે છે. પણ પીઠ પાછળ ધા કરવાની આ વાત નથી. આ તો તમે છાતી ઉપર ચડી બેઠા છો ત્યાંથી ઉથલાવવાની વાત છે.

“ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે હું જેલમાં રહેવાનો નથી ને કોઈને રાખવાનો પણ નથી. આ લડત લાંબી નથી થવાની. તેનો જલદીથી ઉકેલ કરવાનો છે. અહીં જપાનીઓ આવે તે પહેલાં આપણે સ્વતંત્ર થવું છે. આમને તો ભાગી જશે તોયે વાંધો નથી. આપણે ક્યાં ભાગી જઈશું?”

“જપાનીઓ અહીં આવે તેથી રાંછ થવું એ ગુલામી મનોદશા છે. સ્વતંત્ર મુલકની ભાવના તો એક જ હોય કે, આને કાઢીએ અને ખીલે આવવા પ્રયત્ન કરે તો તેને ન આવવા દઈએ. એટલે જ ગાંધીજી આ લડતને ઝડપી બનાવવાના છે. એની કલ્પના તો ગાંધીજી પાસે છે અને એ રત્ન પણ કરવાના છે. તે વખતે તમે શું કરવાના છો એની પરીક્ષા થઈ જશે.

“ભવિષ્યની સ્વતંત્રતાની આશાએ કોંગ્રેસ કોઈ નવતની સમન્વૃત્તી કરી શકશે નહીં. એને તો હિંદના લોકોને પરદેશી આક્રમણ સામે ખચાવ કરવાને તૈયાર કરવા છે. ભવિષ્યની આશાઓ આપવાથી તે ન થાય. હાલ તુરત પોતાને સ્વતંત્રતા મળે તો જ હિંદ પોતાની તૈયારી કરી શકે.

“આલ્યા નએનો ઠરાવ થયા પછી હિંદ જગબત્રીસીએ ચડ્યું છે. આને વિલાયતનાં અને અમેરિકાનાં છાપાં કોલમોનાં કોલમો ભરીને ગુરસો ઠાલવી રહ્યાં છે. હજારો રૂપિયા ખર્ચાં અને ભારે મહેનત કરવા છતાં જેટલી જગ્યા હિંદને એમનાં છાપાંમાં ન મળે તેટલી આને મળે છે.

“આને કોંગ્રેસે આ ઠરાવ કરીને તેમની લોકશાહીને કસોટીએ ચડાવી છે. આપણી બધાની પણ એથી કસોટી થવાની છે કે, હિંદને ખરેખર આઝાદી નેઈએ છે કે નહીં.

“ને એ કસોટીમાંથી પાર બીતરવું હોય તો ગાંધીજી કહે છે તેમ આ લડતને ટૂંકી અને ઝડપી બનાવવાની છે.

“દેશમાં જે ઇન્કલાબ આવવાનો છે તે એટલો બધો પ્રચંડ અને ઝડપી આવવાનો છે કે તેમાં તમામ સ્ત્રોતોએ અને પુરુષોએ, નાનાંઓએ અને મોટાં-ઓએ સક્રિય ક્ષણો આપવાનો છે. એ ને આપશો તો આને જે દીકાઓ વિલાયતનાં અને અમેરિકાનાં છાપાંઓ કરી રહ્યાં છે તેને જવાબ મળી રહેશે. ને કોંગ્રેસની પાછળ થોડાક જણ જ હોય તો આટલો બધો ઉકળાટ, આટલો બધો રોષ અને આટલો બધો તરફડાટ શા માટે? ને થોડા જ માણસો ગાંધીજીની આ લડત પાછળ છે, તો એ થોડાઓ માટે નેલોમાં જગ્યા છે. પણ એને ખબર પડી ગઈ છે કે, હિંદમાં આજ સુધીમાં કદી નથી થઈ એવી લડત આ થવાની છે.

“કહેવાય છે કે, ઓરન અને અમેરિકા લોકશાસનની લડાઈ લડી રહ્યાં છે. પણ એમના લોકશાસનનો અર્થ છે કાળા લોકોને લૂંટવા. આ તો લૂંટની વહેંચણીની લડાઈ છે. આફ્રિકા અને એશિયાને લૂંટવા, ને માંહોમાંહે તેની વહેંચણી કેવી રીતે કરવી તેની આ વાત છે.

હદ છોડીને આલ્યા નાઓ

પરખ

“બ્રિટિશ સલ્તનતનો સાચામાં સાચો કોઈ મિત્ર હોય તો તે મહાત્માજી છે. મહાત્માજીએ એક સાર્જન્ટની માફક હંમેશાં બ્રિટિશ સરકારની સેવા કરી છે. પણ લગભગ ચુમેતેર વર્ષની વયે મહાત્માજીને લાગ્યું કે, હવે આપણે તેનાથી છૂટા પડવું જ પડશે.

“આની પણ ફરીથી આવવાની નથી. મનમાં કશો ભય રાખશો નહીં. આ પ્રસંગ ફરીથી આવવાનો નથી. કોઈને એમ કહેવાનું ન મળે કે, ગાંધીજી એકલા હતા. ૭૪ વરસની ઉંમરે હિંદની લડત લડવા, આ બેલે બપોડવા એઓ બહાર પડ્યા છે. ત્યારે આપણે પણ આપણી ફરજ વિચારી લઈએ. તમારી પાસે માગણી થાય કે ન થાય, વખત આવે કે ન આવે, તમારે કશું પૂછવાપણું નથી રહેતું. હવે કયો કાર્યક્રમ, એમ પૂછી બેસી ન રહેશો. ૧૯૧૯માં રોલેટ એક્ટના વિરોધથી માંડીને આજ સુધી જેટલા કાર્યક્રમ કર્યા છે તે બધાનો આમાં સમાવેશ કરવાનો છે. નાકરની લડત, સવિનય કાનૂન ભંગ અને એવી જ બીજી લડતો, જે સીધી રીતે સરકારી તંત્રને અટકાવી દેનારી હશે તેને કોંગ્રેસ અપનાવી લેશે. રેલવેવાળાઓ રેલવે બંધ કરીને, તારવાળા તારખાતું બંધ કરીને, ટપાલવાળાઓ ટપાલખાતું છોડીને, સરકારી નોકરો નોકરીઓ છોડીને, શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ શાળાઓ અને કોલેજો બંધ કરીને, એમ સરકારનાં તમામ યંત્રોને અટકાવી દેવામાં આવશે. આ નતની આ લડાઈ થવાની છે. એમાં તમે સૌ ભાઈબહેનો સાથે આપલો. આ લડાઈમાં તમારો જે ખરા દિલનો સહકાર હશે તો એ લડાઈ થોડા જ દિવસોમાં ખતમ થઈ જશે અને અંગ્રેજોને અહીંથી ચાલ્યા જવું પડશે. કામ કરનારાઓને સરકાર બપોડી નય તોપણ દરેક હિંદી કોંગ્રેસમેન છે એ રીતે પોતાની ફરજ બજાવે અને હાકલ પડતાં લડવા તૈયાર થઈ નય તો સ્વતંત્રતા બારણાં ઠોકતી આવીને બહી રહેવાની છે.

“મહાત્માજી અને નેતાઓને બપોડી લેશે એમ ધારીને જ તમારે આ લડત બપોડવાની છે. ગાંધીજી ઉપર હાથ પડે તો ચોવીસ કલાકમાં બ્રિટિશ સરકારનું તંત્ર તૂટી પડે એમ કરવાની તાકાત તમારા હાથમાં છે. તમને સઘળી ચાવીઓ બતાવવામાં આવી છે. તેનો અમલ કરજો. સરકારનું તંત્ર ચલાવનારા સૌ કોઈ દૂર હડી નય તો એ આખું તંત્ર તૂટી પડશે.

“જે દિવસે હિંદુસ્તાન આઝાદ થશે તે દિવસે કોંગ્રેસનું આપોઆપ વિસર્જન થશે. કોંગ્રેસનું કાર્ય તે દિવસે પૂરું થશે. કોંગ્રેસ પોતાને માટે સત્તા માગતી નથી, દેશને માટે માગે છે. કોંગ્રેસ અને મહાત્માજીનો આદેશ બપોડી લઈ દેશનું નામ દીપાવજો.”

તે વખતનાં સરદારનાં ભાષણો જડ બીબાંમાં કદાચ એટલાં ઉગ્ર ન લાગે, પરંતુ સાંભળનાર તમામ એમ કહેતાં હતાં કે અત્યારે એમની જબાનમાંથી ધગધગતો અંગાર વરસી રહ્યો છે.

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

૩૫

નવમી ઓગસ્ટ

તા. ૮મી ઓગસ્ટની મધરાતે મહાસમિતિએ, ‘અંગ્રેજ ચલે જાઓ’ અને ન જાય તો એમની સામે અહિંસક પણ પ્રચંડ અને દેશવ્યાપી બળવો જગાવવાનો ફરાવ પસાર કર્યો. ગાંધીજીએ લાંબું ભાષણ કરીને, ‘કરેંગે યા મરેંગે’નો મંત્ર લોકોને આપ્યો. તેમના ભાષણની અસર એટલી બધી થઈ કે, જેમણે કોઈ દિવસ સવિનય ભંગની લડતોમાં ભાગ લીધેલો નહીં એટલું જ નહીં પણ વિચારપૂર્વક તેનાથી દૂર રહેલા એવા લોકોને પણ લાગ્યું કે આ વખતે આપણે દેશની મુક્તિને માટે કાંઈ ને કાંઈ ન કરી છૂટીએ તો જીવતર મિથ્યા છે. જેકે ગાંધીજીએ તો પોતાના ભાષણમાં કહેલું કે હું તુરતાતુરત લડત શરૂ કરવાનો નથી. હજી હું વાઈસરોયને મળીશ અને સમાધાનીનો છેવટનો પ્રયત્ન કરી જોઈશ. બીજા નેતાઓનાં પણ જુસ્સાદાર ભાષણો થયાં. રાજેન્દ્રપ્રસાદ પોતાની જીવનકથામાં લખે છે કે, એમાં સરદાર વલ્લભભાઈના ભાષણનાં લોકોએ બહુ વખાણ કર્યાં. એ આખું ભાષણ વાચકે ‘સરદાર વલ્લભભાઈનાં ભાષણો’*ના પુસ્તકમાંથી વાંચી લેવું જોઈએ. અહીં તેમાંથી કેટલાક મહત્વના ફકરા જ આપ્યા છે.

“આપણે આઝાદીની આખરી લડત ઉપાડવાના છીએ, એ સામે કેટલાક ટીકાકારો ધાકધમકી બતાવે છે અને કહે છે કે, તમે લડત ઉપાડશો તો તમારી ઉપર મુસીબતો આવી પડશે. કોઈ શિખામણ આપીને શાણપણ બતાવે છે કે, તેથી તો મિત્રરાજ્યોના યુદ્ધપ્રયાસોને હાનિ પહોંચશે. આ બધી ધાકધમકીઓ અને સલાહ-શિખામણોના જવાબો અમારી પાસે છે. પણ અમે તેમને કેવી રીતે જવાબ આપીએ? એ દેશોમાં અમારાં અખબારો નથી, રેડિયો પર અમારી સત્તા નથી, અને સરકારે તો સેન્સરના ચોક્કીપહેરા મૂકી દીધા છે. તે નેટલી વાત અહીંથી બહાર જવા દેશે તેટલી જ બહાર જશે. અમારા દિલની સાચી વાત તો બીજા દેશોમાં પહોંચવા જ નહીં પામે.

“સરકારનો પ્રચાર પરદેશોમાં એવો છે કે, કોંગ્રેસ સાથે છે કોણ? એ તો મૂઠીભર માણસોની બનેલી છે, જે રોજ ભીડીને આ બધી ધાંધલ કરે છે. નવ કરોડ મુસ્લિમો કોંગ્રેસ સાથે નથી. સાત કરોડ હરિજનો સાથે નથી અને સાત કરોડ રાજસ્થાનીઓ પણ કોંગ્રેસ સાથે નથી. ડાહ્યાડમરા ગણાતા વિનીતો સાથે નથી. રેડિકલો, કેમોક્રેટો અને કોમ્યુનિસ્ટો પણ સાથે નથી. હું તો કહું છું કે અમારી સાથે કોઈ જ નથી, પણ પોતાને શરીર કહેવડાવતા અંગ્રેજો તો છે ને? અમારે

*નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; કિં. રૂ. ૫-૦-૦; ટપાલરવાનગી ૧-૦-૦.

પરક

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

એમનું જ કામ છે. જે કોંગ્રેસને દેશનો સાથ જ નથી, તે પછી તમને એની આટલી બધી ભડક શા માટે લાગે છે? જળમાં, સ્થળમાં, વસ્તીમાં, વેરાનમાં બધે એને જ કેમ જુઓ છો?”

*

*

*

“આપણે તો ત્રણ ત્રણ વરસ રાહ જોઈ. ગાંધીજીએ કોંગ્રેસને કહ્યું કે, ઓછા મુસીબતમાં આવી પડ્યું છે તે વખતે તેને મૂંઝવણ થાય એવું કશું ન કરવું. તેમના યુદ્ધપ્રયાસોમાં કશી પણ અડચણ ન બની થાય તે માટે ગાંધીજીએ જીવ તોડી તોડીને કાળજી રાખ્યાં કરી. પરંતુ હવે એમની પણ ધીરજ ખૂટી છે. હિંદનાં બારણાં ખખડાવી રહ્યાં છે. હિંદનું રક્ષણ કરવાનો દાવો ઓછા શરે કરે છે, પરંતુ બ્રહ્મદેશને પણ તેઓ આવું જ કહેતા હતા, એ આપણે ક્યાં નથી નહણતા? તેઓ ગમે તેટલો દાવો કરે પણ આખી હિંદી પ્રજાના દિલોજાની ભર્યા સહકાર વગર ઓછા શરે હિંદનો કશોયે બચાવ કરી શકે તેમ નથી. ઓછા તો બ્રહ્મદેશનો બચાવ કરવા પણ મેદાનમાં ક્યાં નહોતું પડ્યું? પણ એ તો હાથમાંથી ચાલ્યું ગયું. તેવી રીતે હિંદ પણ જપાનીઓના હાથમાં ચાલ્યું ન જાય તે માટે જ આપણી આ લડત છે.

“લડાઈ પૂરી થયે આપણને આઝાદી આપવાનું વચન આપવામાં આવે છે. પણ આપણે એ વચન માનવું શી રીતે? લડાઈને અંતે હિંદને આઝાદી આપવા સારું તમે હશે કે કેમ, અથવા તો એવી આઝાદી આપવાની તાકાત તમારામાં રહી હશે કે કેમ એની શી ખાતરી છે? લડાઈને અંતે હિંદ જ બીજાના હાથમાં જઈ પડે તો પછી ઓછા તેને આઝાદી આપવા ક્યાંથી આવશે? પછી તે વખતે આપણે ચર્ચિલ સાહેબને ક્યાં શોધવા જવા? અને માનો કે તમે જીત્યા. પણ અત્યારે ત્યારે તમારે કંઈ પ્રાણ છે ત્યારે આટલા ચાળા કરો છો તો જીત્યા પછી હિંદ તમારે ગળેથી શી રીતે છૂટવાનું હતું? શું આટલું અમે નથી સમજતા?”

*

*

*

“અમારી દલીલ એક જ છે. હિંદની ચાલીસ કરોડની પ્રજા આવી આજ્ઞાની વેળાએ નિષ્ક્રિય બેસી રહે તો દુનિયાભરમાં અમારી નિંદા થાય. અમારે એ નથી જોઈતું. અમારો બચાવ ઓછા કરી શકશે એવો ઇતિહાસ એના ઉપર હવે અમને રહ્યો નથી. એટલે આપણે જ આપણો બચાવ કરવા તૈયાર થવું છે. અને આક્રમણકારોનો સામનો કરીને મિત્રરાજ્યોને પણ વિજય અપાવવો છે. આટલા સારું હિંદીઓને સત્તા આપવાની અમે માગણી કરીએ છીએ. પણ આપણે આમ કહીએ છીએ ત્યારે સરકાર ગુસ્સે થાય છે. ભલે થાય. આપણે લાચાર છીએ.

“કોંગ્રેસ જપાનીઓને નોતરવા માગે છે એવું તહોમત અમારી સામે ફેલાવવામાં આવ્યું છે. આ હડહડતું નૃહાણું વસ્તુસ્થિતિને સાવ અવળા રૂપમાં રજૂ કરે છે. જપાનીઓને હિંદમાં કોઈ ચાહે છે એ મુદ્દલ સાચી વાત નથી. પણ દરેક હિંદીના દિલમાં જે વાત છે એ તો એ છે કે, તમે હવે અહીં ન

રહો. નવ્યો અહીંથી. 'કિવટ ઇન્ડિયા' છોડો અમને. તમે ટળો. અમારું અમે ફેડી લઈશું. અમે હાથ નેડીને નથી ખેસી રહેવાના."

*

*

*

"હવે લડત વિષે કહું. આ કડક લડત થવાની છે. ગાંધીજીએ તમને સાવધાન કર્યા છે. આ અગાઉ આપણે ઘણી લડતો લડ્યા છીએ. પણ આવતી લડત જુદી નતની થવાની છે. આપણે એ નેવાનું છે કે, મુલકની આઝાદી માટે રશિયા, ચીન કેવા ભોગ આપી રહ્યાં છે? કેટલા મરે છે? કેટલી ખુવારી થાય છે?

"સલ્તનત સાથે સમન્વીત થશે એમ માનશો નહીં. એમ માનશો તો પૂરી થાપ ખાશો. જેલોની વાત પણ આજે રહી નથી. આ તો જુદી જ લડત છે. કશી હળવી ગણતરીએ આ ઠરાવ નથી ઘડાયો. જે તમે એમ સમજતા હો કે, બધું સલામત રહેશે, ધંધારોજગાર ચાલતા રહેશે, બહુ તો જેલમાં જઈ ખેસીશું, ખાઈશું, પીશું અને વાંચશું તો આ ઠરાવ પસાર કરશો નહીં.

"પણ જે આજે તમારી તૈયારી હોય કે આ લડતમાં આઝાદી લેવા માટે મરવાનો મોકો આવવાનો છે, ફત્તા થવાનું છે, તો ચાલો, આગે બદો. વળી ગણને કે, એમાંથી જે મળશે તે સારા મુલકને મળશે, અમારે કાંઈ નેઈતું નથી, તો જ આમાં સામેલ થવું.

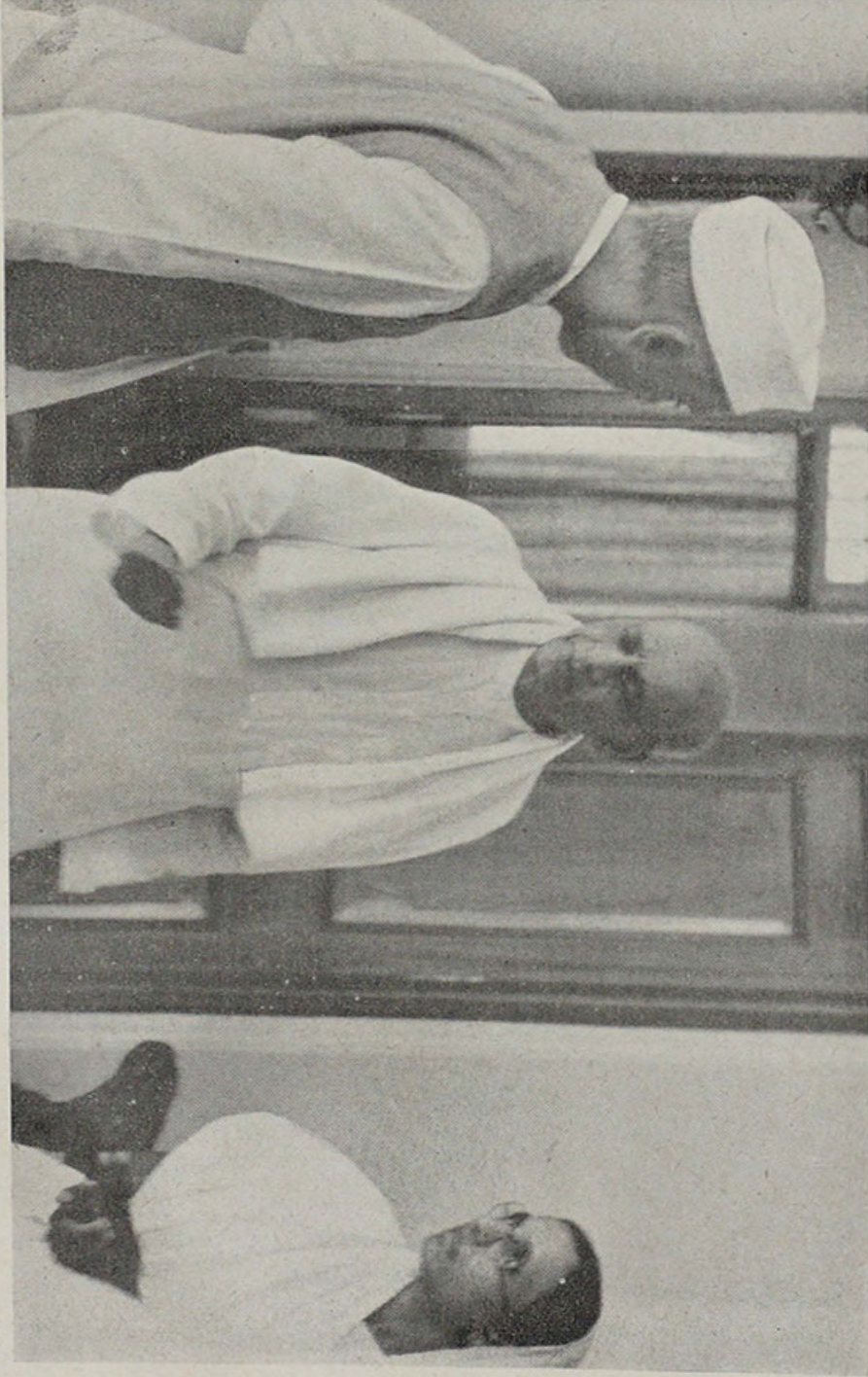
"પાર્લિમેન્ટમાં મારા એક નિવેદન પર પ્રશ્નોત્તરી થઈ. કોઈએ પૂછ્યું, પટેલ કહે છે કે, કોંગ્રેસને સત્તા નથી નેઈતી, ગમે તેને આપો પણ હિંદીને આપો એ શું સાચું છે? જવાબમાં કહે છે કે, એ તો એક વ્યક્તિની કહેલી વાત છે, કોંગ્રેસની નથી. પછી તો પ્રમુખ સાહેબે પોતે કહ્યું છે કે તમે નવ્યો, ગમે તેને સત્તા સોંપો પણ ચાલી નવ્યો, નેઈએ તો મુસ્લિમ લીગને સોંપો. હું તો કહું છું કે, અરે ચોર ડાકુને સોંપી નવ્યો ને! અમે પછી આપસ-આપસમાં નેઈ લઈશું. પણ તમે છોડો. હઠી નવ્યો. નહીં તો તમારી સાથે લડ્યે જ છૂટકો છે.

"આપણું શસ્ત્ર અહિંસાનું છે. એ શસ્ત્ર ભલે ગમે તેવું હોય પણ એના વડે જ છેલ્લાં બાવીસ વરસમાં દુનિયામાં આપણી ઇજ્જત વધી છે. વળી આ લડાઈમાં એવી તો કોઈ શરત નથી કે દિલમાં પણ અહિંસા હોવી નેઈએ. આ તો માત્ર કાર્યની વાત છે. કાર્યમાં અહિંસા નેઈએ.

"સૌ પૂછે છે કે, લડતનો કાર્યક્રમ શો છે? પહેલાંની લડતો વખતે આપણો કાર્યક્રમ હંમેશા ગાંધીજીએ ઘડ્યો છે. એ ખેડા છે. એ હુકમ આપે તે ઉઠાવીએ. તેઓ જેમ કહે તેમ કરવું એ સૈનિકોનું કામ છે. આપણને ઘણી દમદારી મળી રહી છે. સલ્તનતની રીત નાણીતી છે. ઘણી યાદીઓ અને વટહુકમો તૈયાર કર્યા કરે છે ને કરશે. એ તો આગળની લડતો વેળાનાં દફતરમાં તૈયાર પડેલાં જ છે. નવું શું કરવાનું હતું? પણ આપણા ઉપરની જવાબદારી આપણે વિચારી, સમજી લેવાની છે. ત્યાં સુધી ગાંધીજી ખેડા છે ત્યાં સુધી તેઓ જે કાંઈ હુકમ કરે, જે સુચના કાઢે, એક પછી એક જે કદમ ઉઠાવવાનું કહે, તે કદમ ઉઠાવવાનું છે. નથી ઉતાવળ કરવી, નથી પાછળ રહેવું. દરેક જણે

શ્રી કાશી ની કરાવ શરો તેની આગળ પહિતલ સાથે

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

આજ્ઞાપાલન, શિસ્તપાલન કરવાનું છે. પણ ધારો કે, સરકારે જ કંઈ કર્યું. બધાને પહેલેથી જ પકડી લીધા. તો શું કરવું? ને એમ થાય, ને સરકાર ગાંધીજીને પકડી લે તો પછી કોઈ કદમબદમની વાત નહીં હોય. પછી દરેક હિંદીની — નેણે આ દેશમાં જન્મ લીધો છે તે દરેકની એ ફરજ રહેશે કે, આ દેશની આઝાદી તુરત ને તુરત હાંસલ કરવાને એને ને કંઈ સૂઝે તે બધું કરી છૂટવું. દુનિયામાં આને આપણી પરીક્ષા થઈ રહી છે. ૧૯૧૯થી માંડીને આજ લગી આપણે વખતોવખત ને ને કાર્યક્રમો કર્યા છે તે બધા જ આ વખતની લડતમાં આવી નય છે એમ સમને. બધા એકીસાથે, એકસામટા, છૂટક નહીં. દરેકે આઝાદ હિંદી તરીકે વર્તવાનું છે. એક અહિંસાની મર્યાદા રાખીને બધું જ કરી છૂટવાનું છે. એક પણ ચીજ બાકી રાખવાની નથી. ટૂંકી અને ઝડપી લડત કરવાની છે. જલદી ખતમ કરવું છે. જપાન અહીં આવે તે પહેલાં આઝાદ થઈ જઈને એનો મુકાબલો કરવા તત્પર રહેવાનું છે. આમાં કશી વાટાઘાટને સારુ આને જગ્યા નથી. ને બધા અહીં બેઠા છે તે બધા એટલી વાત અહીંથી લઈને નય. જ્યાં સુધી ગાંધીજી છે ત્યાં સુધી એ આપણા સેનાપતિ છે, પણ તેઓ ને પકડાશે, તો જવાબદારી કોઈની કોઈને શિરે નહીં રહે. બધી જવાબદારી ખ્રિષ્ટિને માથે રહેશે. અરાજકતાની જવાબદારી પણ તેને જ માથે રહેશે. અરાજકતાની બીક હવે મુલકને રોકી શકશે નહીં.

“બીને કોઈ માર્ગ જ નથી. આઝાદ થવું છે. ગુલામી હવે એક ધડી પણ ન ખપે.”

મહાસમિતિની બેઠક પૂરી થઈ ત્યારથી જ આખા મુંબઈ શહેરમાં અફવાઓ ફેલાઈ રહી હતી, કે હવે ગાંધીજીને અને કોંગ્રેસના મુખ્ય મુખ્ય નેતાઓને પકડી લેવામાં આવશે. જોકે ગાંધીજી આ વાતને હસી કાઢતા હતા. તેઓ તો ખાતરીપૂર્વક માનતા હતા અને કહેતા હતા કે વાઈસરોય મારા મિત્ર છે અને તેમની સાથેની મુલાકાતની મારી માગણીને તેઓ પાછી ઠેલશે નહીં. ગાંધીજી હંમેશાં સત્યાગ્રહીની રીતે જ વિચાર કરતા. વિરોધી ઉપર તે વિશ્વાસ રાખતા કે સરચાર્ઠ અને નિખાલસપણાની એ કદર કરશે જ. તેઓ હંમેશ શાંતિ અને સમાધાન માટે ઝંખતા હતા અને વાઈસરોય સાથે મસલત કરીને સુલેહનો માર્ગ કાઢવા માગતા હતા. પણ સરકાર પોતાની ઢબે જ વિચાર કરતી. તેને તો બળજબરીથી હિંદુસ્તાનને કબજે રાખવું હતું. એટલે તેણે પોતાની રીતનો બધો પાકો અંદોબસ્ત કરી નાખેલો હતો. નવમી ઓગસ્ટને પરોઢિયે ગાંધીજીને, કારોબારી સમિતિના જે સભ્યો મુંબઈમાં હતા તેમને તથા બીજા ઘણા કોંગ્રેસી આગેવાનોને પકડી લેવામાં આવ્યા. દેશમાં સ્થળે સ્થળે આ પ્રમાણે ધરપકડો થઈ. ગાંધીજીને મહાદેવભાઈ તથા બીજા કેટલાક સાથીઓ સાથે આગાખાન મહેલમાં રાખવામાં આવ્યા. પૂ. કસ્તૂરબા તથા બીજા કેટલાક સાથીઓને પાછળથી

સ.૨-૩૪

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

ત્યાં પહોંચાડવામાં આવ્યાં. સરદારને તથા કારોબારી સમિતિના બીજા સભ્યોને અહમદનગરના કિલ્લામાં રાખવામાં આવ્યા. લગભગ ત્રણ વરસ સુધી એ કિલ્લાના દરવાજા એમને માટે અંધ રહ્યા. નવમી ઓગસ્ટથી ૧૯૫૭ના બળવાને પણ ભુલાવે એવો બળવો સરકારની સામે થયો.

સને ૧૯૪૨ના તા. ૮મી ઓગસ્ટે મધરાતે મુંબઈની મહાસમિતિએ પસાર કરેલો ‘હિંદ છોડી ચાલ્યા જાઓ’નો યાદગાર ઠરાવ :

“ પોતાના તા. ૧૪મી જુલાઈ, ૧૯૪૨ના ઠરાવથી કાર્યવાહક સમિતિએ જે પ્રશ્ન નિર્ણયને માટે અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિને સુપરત કર્યો હતો તે વિષે તેણે પૂરેપૂરી કાળજીભરી વિચારણા કરી છે. વળી લડાઈની પરિસ્થિતિમાં ઉત્તરોત્તર થયેલા ફેરફારો, જવાબદારીથી બોલી શકે એવા ઈચ્છિત સરકારના આગેવાનોનાં વચનો, અને એ ઠરાવ પર હિંદમાં તેમજ પરદેશમાં થયેલાં વિવેચનો અને ટીકાઓ, વગેરે અને ત્યાર પછી બનેલા સંઘર્ષ બનાવોની પણ તેટલી જ કાળજીભરી વિચારણા સમિતિએ કરી છે. મહાસમિતિ કાર્યવાહક સમિતિના ઠરાવને સ્વીકારે છે. સમિતિનો એવો અભિપ્રાય છે કે પાછળથી બનેલા બનાવોથી એ ઠરાવને વિશેષ સમર્થન મળ્યું છે. અને મિત્રરાજ્યોના ધ્યેયની સિદ્ધિને અર્થે તેમજ હિંદની સલામતીને ખાતર, તેના પરના ઈચ્છિત અમલનો તત્કાળ અંત આવવાની જરૂર છે, એ વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ થઈ છે. એ અમલ ચાલુ રહેવાથી હિંદની ઉત્તરોત્તર અવનતિ થાય છે, તે વધારે ને વધારે નબળું પડતું જાય છે, અને તેથી પોતાના રક્ષણની તેમજ જગતની મુક્તિના કાર્યમાં કાળો આપવાની તેની તાકાત ઘટતી જાય છે.

“ યુદ્ધના રશિયાના અને ચીની મોરચાઓ પર બગડતી જતી પરિસ્થિતિ જોઈને સમિતિને ચિંતા થઈ છે. પોતાના સ્વાતંત્ર્યની રક્ષાને અર્થે રશિયન અને ચીની લોકોએ દાખવેલી ઉચ્ચ પ્રકારની વીરતાની તે કદર બૂલે છે. આ વધતા જતા ભયને લીધે સ્વતંત્રતાને માટે જે લોકો મથે છે અને આક્રમણના ભોગ બનેલા લોકો પ્રત્યે જે લોકો સહાનુભૂતિ ધરાવે છે તે સર્વેની ફરજ છે કે મિત્ર રાષ્ટ્રોએ આજ સુધી જે નીતિથી કાર્ય કર્યું છે તેના પાયામાં રહેલાં ધોરણોની પરીક્ષા કરવી. એ જ નીતિ અને ધોરણોને પરિણામે વારંવાર આપત્તિકારક નિષ્ફળતા સહેલી પડી છે. આવા આશયો, નીતિઓ અને પદ્ધતિઓને વળગી રહેવાથી નિષ્ફળતાનું પરિવર્તન સફળતામાં નહીં થાય, કેમ કે આજ સુધીનો અનુભવ દર્શાવે છે કે નિષ્ફળતા એ નીતિમાં અંતર્ગત છે — તેના મૂળમાં રહેલી છે. એ નીતિઓ સ્વતંત્રતાને માટે નહીં, પણ પરાધીન અને સાંસ્થાનિક પ્રવૃત્તિઓ પરનો કાબૂ ટકાવી રાખવાની સામ્રાજ્યવાદી પરંપરા અને પદ્ધતિ ચાલુ રાખવાના આશયથી વિશેષ રચાયેલી છે. સામ્રાજ્ય ઊપર માલકી રાખવાથી શાસક સત્તાનું બળ વધવાને બદલે, ઊલટું સામ્રાજ્ય તેને ભારશય અને શાપશય થઈ પડ્યું છે.

આધુનિક સામ્રાજ્યવાદના સચોટ ઉદાહરણ રૂપ બનેલા હિંદની સ્થિતિ ઉપરથી, આખા પ્રશ્નની આકરામાં આકરી કરોટી થવાની છે. કારણ કે હિંદની મુક્તિ પરથી જ બ્રિટન અને સંયુક્ત રાજ્યોનો ન્યાય તોળાશે અને તે વડે જ એશિયા અને આફ્રિકાની પ્રજાઓમાં આશા અને ઉત્સાહ પ્રેરાશે.

“આ રીતે આ દેશમાંથી બ્રિટિશ હકૂમતનો અંત આવે એ એક અત્યંત અગત્યનો અને તેટલી જ તાકીદનો મુદ્દો છે. તેના ઉપર યુદ્ધના ભાવિનો તેમ જ સ્વતંત્રતા અને લોકસત્તાવાદની સફળતાનો આધાર રહેલો છે. પોતાની સ્વતંત્રતા માટેના, તેમ જ નાઝીવાદ, ફાસીવાદ અને સામ્રાજ્યવાદના આક્રમણ સામેના યુદ્ધમાં પોતાની સર્વ સાધનસંપત્તિ વાપરીને સ્વતંત્ર હિંદ એ સફળતાને નિશ્ચિત કરશે. હિંદની મુક્તિની અસર માત્ર યુદ્ધના ભાવિ ઉપર મોટા પ્રમાણમાં જણાશે એટલું જ નહીં, પણ તેનાથી સર્વ પરાધીન અને દબાવેલી માનવતા સંયુક્ત પ્રજાઓને પણ આવશે, હિંદ તેમનું મિત્ર બનશે અને તેમને દુનિયાની નૈતિક અને આધ્યાત્મિક આગેવાની પ્રાપ્ત થશે. બંધનમાં રહેલું હિંદ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદના પ્રતીક તરીકે રહેશે અને એ સામ્રાજ્યવાદના મેલા ડાઘની અસર બધાં મિત્રરાજ્યોને પહોંચશે.

“તેથી આજના ભયમાંથી હિંદની સ્વતંત્રતાની અને તેના પરની બ્રિટિશ હકૂમતના અંતની જરૂર ભણી થાય છે. ભવિષ્યમાં પાળવાનાં કોઈ વચનો કે તેને માટેની બાંહેધરીઓથી આજની પરિસ્થિતિ પર કશી અસર થવાની નથી કે એ ભયનો ઉપાય થઈ શકવાનો નથી. આમજનતાના હૃદય ઉપર તેની જેવી જોઈએ તેવી ધારેલી અસર નહીં થાય. યુદ્ધના સ્વરૂપને તત્કાળ પલટી નાખવાને માટે જરૂરી એવાં કરોડો લોકોનાં તાકાત અને ઉત્સાહ સ્વાતંત્ર્યની ઉખાથી જ પ્રગટી શકે.

“તેથી બ્રિટિશ સત્તાએ હિંદમાંથી ખસી જવાની માગણીનો પૂરેપૂરા ભાર-પૂર્વક મહાસમિતિ પુનરુચ્ચાર કરે છે. હિંદની સ્વતંત્રતાની નહરોત થતાં જ એક કામચલાઉ સરકાર રચાશે, અને મુક્તિ માટેની લડતના સંયુક્ત સાહસમાં જે હાડમારી અને કષ્ટો પડે તે સહેવામાં સ્વતંત્ર હિંદ મિત્રરાજ્યોનું સાથી બનશે. આ કામચલાઉ સરકાર દેશમાં હસ્તી ધરાવતા મુખ્ય મુખ્ય પક્ષો અને સમૂહોના સહકારથી જ સ્થપાઈ શકે. એ રીતે એ હિંદની પ્રજાના સર્વ મુખ્ય મુખ્ય વિભાગોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી મિત્ર સરકાર હશે. પોતાની પાસે હશે તે બધા અહિંસક સામર્થ્યથી તેમ જ સશસ્ત્ર સૈન્યથી મિત્રરાજ્યોની સાથે રહીને આક્રમણનો સામનો કરી હિંદનું રક્ષણ કરવાનું, અને સર્વ સત્તા અને અધિકારના જે તત્વતઃ માલિક છે તેવા, ખેતરોમાં, કારખાનાંમાં અને અન્ય સ્થળોએ કામ કરતા મનૂરોનાં કલ્યાણ અને પ્રગતિને ઉત્તેજન આપવાનું, એ બધાં આ સરકારનાં પ્રારંભનાં કાર્યો હશે.

“પ્રજાના સર્વ વિભાગોને સ્વીકાર્ય થાય એવું, હિંદુસ્તાનના રાજવહીવટ માટેનું બંધારણ ઘડવાને માટે એક લોકપ્રતિનિધિ સભાની યોજના આ કામચલાઉ સરકાર તૈયાર કરશે. કોંગ્રેસના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ બંધારણ સમવાયતંત્રના સ્વરૂપનું હશે. એ સમવાયતંત્રના ઘટકોને બને તેટલા વધારે સ્વશાસનના

અધિકાર હોવા નોંધ્યે. અને સર્વ શોષ સત્તા તેમની પાસે રહેવી નોંધ્યે. પરસ્પરના લાભને અર્થે અને આક્રમણનો સામનો કરવાના સર્વેને સ્પર્શતા કાર્યમાં સહકાર કરવાને અર્થે સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના ને પ્રતિનિધિઓ મસલતને માટે ભેગા થશે તેઓ હિંદ અને મિત્રરાજ્યો વચ્ચેના ભવિષ્યના સંબંધો નક્કી કરશે. મુક્તિ મળતાં જ પ્રવ્રત્તા સંયુક્ત સંકલ્પબળથી અને સામર્થ્યથી આક્રમણનો પ્રતિકાર કરી શકશે.

“ હિંદની મુક્તિ, પરદેશી હકૂમત નીચે દબાયેલી એશિયા અને આફ્રિકાની પ્રવ્રત્તઓની મુક્તિનું એક પ્રતીક તેમ જ પુરોગામી બનવી નોંધ્યે. બ્રહ્મદેશ, મલાયા, હિંદી ચીન, ડચ ઇન્ડિઝ, ઈરાન અને ઈરાક, એ સર્વેને પણ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મળવું નોંધ્યે. એ વાત બરાબર સમજવી નોંધ્યે કે આ દેશો પૈકી ને અત્યારે જ પાની હકૂમત નીચે આવી ગયા છે તે પૈકી કોઈ પણ દેશ કોઈ બીજી સંસ્થાનો ધરાવનારી સત્તાના શાસન તળે મુકાવા ન નોંધ્યે.

“ મહાસમિતિને પ્રધાનપણે તે આ ભયની ધડીએ હિંદની સ્વતંત્રતા અને તેના બચાવની સાથે જ સંબંધ હોવો નોંધ્યે, તોયે સમિતિનો અભિપ્રાય છે કે દુનિયાની ભાવિ શાંતિ, સુરક્ષિતતા અને સુવ્યવસ્થિત પ્રગતિને માટે આખી દુનિયાનાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોનું સમવાયતંત્ર સ્થપાય એ જરૂરનું છે. આવા તંત્રની સ્થાપના વિના બીજા કોઈ પણ પાયા પર આધુનિક જગતના એકે પ્રશ્નો ઉકેલ નહીં આવી શકે. આ સમવાયતંત્ર તેના બંધારણમાં દાખલ થયેલી સર્વ પ્રવ્રત્તઓની સ્વતંત્રતાની રક્ષા કરશે, એક પ્રવ્રત્તા બીજી પ્રવ્રત્ત ઉપરના આક્રમણ અને શોષણને અટકાવશે, રાષ્ટ્રોમાંની લઘુમતીઓનું રક્ષણ કરશે, પછાત પ્રદેશ અને પ્રવ્રત્તઓની સુધારણા કરશે, અને જગતનાં સર્વે સાધનોને સર્વના સામાન્ય હિતને માટે સંગઠિત કરશે. આવા અખિલ જગતના સમવાયતંત્રની સ્થાપનાથી બધા દેશોમાં શસ્ત્રસંન્યાસ વહેવારુ રીતે પાર પડી શકશે, રાષ્ટ્રોનાં પોતપોતાનાં જુદાં જુદાં લક્ષ્યો, લડાયક દરિયાઈ કાફલાઓ અને હવાઈ દળોની જરૂર નહીં રહે, અને સમવાયતંત્રની હકૂમત નીચેનું એક સંરક્ષક સૈન્ય દુનિયાની સુલેહ જળવશે તથા આક્રમણને અટકાવશે.

“ સ્વતંત્ર હિંદ અખિલ જગતના આવા સમવાયતંત્રમાં ખુશીથી નોંડાશે અને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોના ઉકેલના કાર્યમાં બીજા દેશો સાથે સમાનતાને ધોરણે સહકાર કરશે.

“ સમવાયતંત્રના મૂળમૂલ સિદ્ધાંતો નેમને માન્ય હોય તે બધાં રાષ્ટ્રો તેમાં નોંડાઈ શકશે. પરંતુ હાલ યુદ્ધનો કાળ છે એ નોંડાં, શરૂઆતમાં એ સમવાયતંત્ર અનિવાર્ય રીતે મિત્રરાજ્યો પૂરતું જ મર્યાદિત રહેશે. આવું પગલું આજે ભરવામાં આવે તો તેની યુદ્ધ ઉપર, ધરી સત્તાઓની પ્રવ્રત્તઓ ઉપર તેમ જ ભવિષ્યમાં થનારી સુલેહ ઉપર ભારે અસર થવા પામશે.

“ આ સમિતિ એ વસ્તુની સખેદ નોંધ લે છે કે, યુદ્ધના કડુણ અને ચિત્તને ક્ષુબ્ધ કરનારા અનુભવો થવા છતાં અને દુનિયા ઉપર અનેક નેખમો ઝઝૂમી રહ્યાં છે તોપણ ભાગ્યે જ ગણ્યાગાંડ્યા દેશની સરકારો અખિલ

જગતના સમવાયતંત્રની દિશામાં ભરવાનું આ અનિવાર્ય પગલું ભરવા તૈયાર છે. બ્રિટિશ સરકાર પર થયેલા પ્રત્યાઘાતો તથા વિદેશી પંત્રોની ગેરરસ્તે દોરવાયેલી ટીકાઓ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, હિંદની સ્વતંત્રતાની સ્વતઃસિદ્ધ માગણીનો પણ વિરોધ કરવામાં આવે છે. ભેડે, ખાસ કરીને આજના ભેખમને પહોંચી વળવા તથા હિંદ પોતાનું રક્ષણ કરી શકે એટલા માટે અને તેમની વસમી ધડીએ રશિયા તથા ચીનને સહાય કરી શકે એટલા માટે એ માગણી કરવામાં આવી છે. રશિયા અને ચીનની સ્વતંત્રતા અમૂલ્ય છે અને તે સાચવી રાખવી જ જોઈએ. એટલે તેના સંરક્ષણની આગતમાં કોઈ પણ પ્રકારની ગૂંચવણ ઊભી ન કરવાને તેમ જ મિત્રરાજ્યોની સંરક્ષણશક્તિને કશી પણ હાનિ નહીં પહોંચાડવાને સમિતિ આતુર છે. પરંતુ હિંદ અને મિત્રરાષ્ટ્રો ઉપરનો ભય વધતો જાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં નિષ્ક્રિયતા ચા તે પરદેશી હકૂમતની તાબેદારી એ હિંદને માટે અવનતિકારક અને પોતાનું રક્ષણ કરવાની તથા આક્રમણનો સામનો કરવાની શક્તિનો હાસ કરનારાં છે, એટલું જ નહીં પણ એ વસ્તુ વધતા જતા ભેખમને ટાળવામાં ઉપકારક નથી તેમ જ મિત્રરાજ્યોની પ્રજાઓને સહાયરૂપ પણ નથી. ઇંગ્લંડ તેમ જ મિત્રરાજ્યોને કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ કરેલી હાદ્દિક અપીલનો ઉજ્જ સુધી જવાબ મળ્યો નથી તથા પરદેશોમાં અને અનેક સ્થળોએ કરવામાં આવેલી ટીકાઓએ હિંદ તેમ જ દુનિયાની જરૂરિયાતની આગતમાં અજ્ઞાન પ્રદર્શિત કર્યું છે. વળી કેટલીક વાર તે હિંદની સ્વતંત્રતા સામે વિરોધ પણ દર્શાવાયો છે. આ વસ્તુ એની પાછળ રહેલી પ્રભુત્વ ભોગવવાની અને પોતાની શ્રેષ્ઠતાની મનોદશાની ઘોતક છે. જે પ્રજાને પોતાના સામર્થ્યની તથા પોતાના ધ્યેયના ન્યાયીપણાની પ્રતીતિ થઈ છે તે આ વસ્તુ ખરદાસ્ત નહીં કરે.

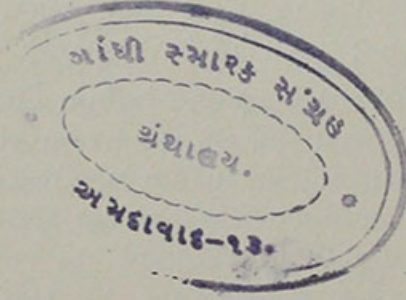
“આ છેવટની ધડીએ દુનિયાની મુક્તિના હિતને ખાતર, આ મહાસમિતિ બ્રિટનને અને સંયુક્ત રાજ્યોને ફરી એક વાર આ અપીલ કરે છે. પરંતુ પોતાના પર અમલ બંધવતી અને પોતાના તથા માનવતાના હિતને માટે કાર્ય કરવામાં અટકાવ નાખતી સામ્રાજ્યવાદી અને આપખુદ સરકારની સામે પોતાના સંકલ્પને પાર પાડવાને ઉત્સાહિત થયેલી પ્રજાને હવે વધારે વખત રોકી રાખવાનું સમિતિને વાસ્તવિક કારણ દેખાતું નથી. તેથી મુક્તિ અને સ્વતંત્રતાના, ખીનને સુપરત ન કરી શકાય તેવા પોતાના હકની સિદ્ધિને માટે, મોટામાં મોટા પાયા પર અહિંસાથી ચાલતી લડતને મંનૂરી આપવાનું સમિતિ ઠરાવે છે. એ રીતે શાંતિભરી લડતનાં છેલ્લાં પચીસ વરસ દરમિયાન મેળવેલી સર્વ અહિંસક તાકાત દેશ કામે લગાડી શકશે. આ પ્રકારની લડતનું સુકાન ગાંધીજી લે એ અનિવાર્ય છે. તેથી લડતની આગેવાની લઈને તેને અંગે જે પગલાં લેવાનાં હોય તેમાં પ્રજાને દોરવાને સમિતિ તેમને વિનંતી કરે છે.

“સમિતિ હિંદના લોકોને તેમને માથે આવી પડે તે કષ્ટો અને હાડ-મારીઓનો હિંમત અને સહનશીલતાથી સામનો કરવાની, ગાંધીજીની આગેવાની હેઠળ એકસંપથી કાર્ય કરવાની અને હિંદની સ્વતંત્રતાના શિસ્તબદ્ધ સૈનિકોની માફક તેમની સૂચનાઓને અનુસરવાની અપીલ કરે છે. તેમણે એ વાત યાદ રાખવાની છે કે અહિંસા આ લડતનો પાયો છે, ગાંધીજીની સૂચનાઓ બહાર

પાડવાનું ન પણ બને. સૂચનાઓ બહાર પડે તોપણ લોકોને પહોંચે નહીં અને કોંગ્રેસની સ્થાનિક સમિતિઓનું કાર્ય ચાલી ન શકે એવો વખત પણ આવે, એ સમયે લડતમાં ભાગ લેતાં સર્વે સ્ત્રીપુરુષોએ જે સામાન્ય સૂચનાઓ મળી હોય તેની મર્યાદામાં રહીને પોતાને સૂઝે તે કામ કર્યું જરૂં. જે હિંદી મુક્તિને માટે અંખે છે અને તેને માટે મથે છે તેણે પોતાના જ રાહબર બનવાનું છે. અને જે કંઈક રસ્તા પર આશ્રયનું સ્થાન નથી અને જેનો અંત માત્ર હિંદની મુક્તિની પ્રાપ્તિ વિના આવવાનો નથી તે રસ્તે તેણે આપઅક્કલથી ચાલવાનું છે.

“છેવટે, અખિલ હિંદ મહાસમિતિએ જેકે સ્વતંત્ર હિંદની હકૂમત નીચેના રાજવહીવટ વિષે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તોપણ સમિતિ જેને જેને એ વાતની સાથે સંબંધ છે તે સર્વેની આગળ ચોખવટ કરવા ઇચ્છે છે કે આમ જનતાની લડત ઉપાડીને સમિતિનો આશય કોંગ્રેસને માટે સત્તા મેળવવાનો નથી. સત્તા જ્યારે આવશે ત્યારે હિંદની સમસ્ત પ્રબલને હસ્તક હશે.”

1587

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

સૂચિ

અડવાણી, મિ. ૨૦
અમદાવાદ ૪૮૮
અર્વિન, લોર્ડ ૪૧, ૯૫; ગાંધીજી સાથે
સંધિ ૪૧-૪; -ભગતસિંહની ફાંસી
વિષે ૪૮
અંકોલા ૩૪
આનંદી ૧૯
આસામ ૩૧૪-૫
આંધ્ર ૮૧
ઈમર્સન ૫૬-૭, ૭૩-૪
એલ્વિન ૭૯
એ. ગોરમન ૨૧
ઓરિસા -ના ગવર્નરના કામચલાઉ
ઉત્તરાધિકારીનો ઝંઘડો ૨૯૧-૨
કરમસદ ૩૫
કસ્તૂરભાઈ ૨૩
કાનૂગા, ડો. ૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧
કાનૂગા, નંદુબહેન ૮, ૧૯
કાલેલકર, કાકા ૨૩; -એ ગાંધીજીની સલાહ
લઈ વિદ્યાપીઠ પુસ્તકાલય અમદાવાદ
મ્યુ. ને સોંપ્યું ૧૫૯-૬૦
કાવસજી જહાંગીર, સર ૨૪૩
કૃપાલાની, આચાર્ય ૯, ૧૭, ૨૩૩
કેડલ, સર પેટ્રિક -ના ઢેબરભાઈ સાથે
સમાધાનીના પ્રયાસ ૩૪૧; -ની સ્વા-
નગી ૩૫૬; -ની રાજકોટના દીવાન
તરીકે નિમણૂક ૩૩૫; -ને છૂટા કર-
વાની ઠાકોર સાહેબની ઇચ્છા ૩૪૦;
-ને ન કાઢવાની સરકારની સલાહ ૩૪૦;
-નો રાજકોટ ઠાકોરને ઠપકાભર્યો પત્ર

અને ઠાકોરનો જવાબ ૩૩૬-૭; ૦સરદાર
સાથેની સમાધાની કરતાં જુદી નહો-
રાતને પરિણામે નિવેદનો ૩૪૬-૫૦;
૦સરદાર સાથે મુલાકાત ૩૪૬; ૦સામે
ઠાકોરસાહેબનો અસંતોષ અને છૂટા
કરવાની તૈયારી ૩૩૮-૯

કોઠારી, મણિલાલ ૨૧, ૨૩
કોંગ્રેસ ગોળમેજી (૧) વિષે ૪૦; ૦'૩૪ની
ચૂંટણી ૧૮૦-૧; -ના ગાંધીજી સાથે
અહિંસા વિષે મતભેદ ૪૯૪-૬; -ના
પ્રમુખ તરીકે સુભાષબાબુનું રાજીનામું
૪૩૮; -ના યુદ્ધ-હેતુ વિષેના નહોરનામા
પર ગાંધીજીની નોંધ ૪૪૮-૯; -ની
કિસાન ચળવળ અંગે નીતિ ૨૭૬-૭;
-ની દેશી રાજ્યો વિષે સ્થિતિ ૨૭૩-૬,
૩૧૬-૮; -ની પાર્લામેન્ટરી કમિટીના
પ્રધાનપદમાં ફગાવી દેવાનો આદેશ ૪૫૪;
-ની પ્રજને યુદ્ધમાં ઇલાકાંડને મદદ ન
કરવાની ચેતવણી ૪૪૦; -ની સમૂહ-
તંત્ર વિષે નીતિ ૩૧૮; -ની સરકારના
વલણથી સત્યાગ્રહની તૈયારી ૪૭૫-૬;
-નું '૩૪ની ચૂંટણીનું નહોરનામું
૨૦૯-૧૦; -નું યુદ્ધહેતુ નહોર કરવાનું
આહ્વાન કરતું ઐતિહાસિક નહોરનામું
૪૪૩-૮; -ને કચ્છી નાખવાની સર
સેમ્યુઅલની તૈયારી ૮૨; -નો ઝેલવેન્ડની
ટીકાનો જવાબ ૪૫૦-૧; -નો દેશી
રાજ્યોની નીતિમાં ફેર ૩૨૦; -નો
વાઈસરોયના યુદ્ધહેતુની નહોરાતના
નહોરનામાનો જવાબ ૪૫૩-૪; ૦પર
ક્રિપ્સના આરોપ અને જવાહરલાલનો
જવાબ ૫૦૬-૭; -માંથી રાજી છૂટા
થયા પરં; ૦લઘુમતીઓના સવાલના

૫૩૫

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

ઉકેલનું એકમાત્ર સાધન — લોકસભા ૪૫૯-૬૦; ૦સામે ઝેટવેનડના આક્ષેપ ૪૫૦; ૦સામે '૩૭ની ચૂંટણીનો સવાલ ૨૦૯-૧૨; ૦સામે '૩૭માં હોદ્દાસ્વીકારનો પ્રશ્ન અને નિર્ણય ૨૧૮-૨૪
 કોંગ્રેસ, કરાંચી ૪૭-૫૪; -નો ભગતસિંહ અને તેના સાથીઓ વિષેનો ઠરાવ ૫૨; ૦વખતની પરિસ્થિતિ ૪૭-૪૮
 કોંગ્રેસ, ત્રિપુરી ૪૩૪-૪૦; -નો દેશી રાજ્યો વિષે ઠરાવ ૩૧૨; -માં પ્રમુખનો ઠરાવ ઊડી ગયો ૪૩૫
 કોંગ્રેસ, ફેઝપુર ંગામડામાં ભરાયેલી પ્રથમ કોંગ્રેસ ૨૧૨-૬
 કોંગ્રેસ, મુંબઈ ('૩૪ની) ૧૭૯
 કોંગ્રેસ, રામગઢ ૪૬૬-૭; -નો યુદ્ધ કટોકટી અને સવિનયભંગ વિષે ઠરાવ ૪૬૭
 કોંગ્રેસ, લખનૌ ૨૦૮-૯
 કોંગ્રેસ, લાહોર ૩; -નો પૂર્ણસ્વાતંત્ર્ય દિન ઊજવવાનો આદેશ ૩૨
 કોંગ્રેસ, હરિપુરા -ની ફેડરેશન વિષે નીતિ ૨૮૬-૭; -ની વ્યવસ્થા ૨૬૬-૭૩; -નો ંગ્રીબારના લવિંગના બહિષ્કાર અંગે ઠરાવ ૨૮૫; -નો પાયાની કેળવણી વિષે ઠરાવ ૨૮૭-૮; -નો યુ. પી. અને બિહારનાં પ્રધાનમંડળનાં રાજનામા અંગેની પરિસ્થિતિ અને તે અંગે ઠરાવ ૨૭૭-૮૩
 કોંગ્રેસ કારોબારી -એ નરીમાનને નાલાયક ઠરાવ્યા ૨૬૪; -ના સભ્યોનાં રાજનામાં ૪૩૪; -ના સભ્યોની ધરપકડ ('૪૨) ૫૩૦; -ની ક્રિપ્સ સાથે મસલતો ૫૦૫-૬; -નું ડો. ખરે અને નવા પ્રધાનોને તેડું ૨૯૮-૯; -નો ક્રિપ્સ દરખાસ્તો વિષે ઠરાવ ૫૦૭-૮; -નો ખરે સામે ઠરાવ ૩૦૦-૧; -નો ગાંધીજીને મુક્ત કરતો ઠરાવ ૪૭૦-૧; -નો ંગ્રીબાર લવિંગ બહિષ્કાર સમિતિના નિવેદન પર ઠરાવ ૨૮૫-૬; -નો

('૪૨ની) લડત ઉપાડવાનો ઠરાવ ૫૨૧-૨; -નો મુલાખાણુ સામે શિસ્ત-ભંગનો ઠરાવ ૪૩૯

કોંગ્રેસ મહાસમિતિ -ની કલકત્તાની બેઠકમાં તોફાન ૪૩૮; -નો ગાંધીજીને સુકાન સોંપતો ઠરાવ ૪૭૯-૮૦; -નો (અલ્લાહાબાદ, '૪૨) ધ્રિવનને હિંદ છોડવાનું કહેતો ઠરાવ ૫૧૬-૭; -નો 'હિંદ છોડો'નો ચાદગાર ઠરાવ (૯-૮-'૪૨) ૫૩૦-૪; -નો હિંદુસ્તાનની વર્તમાન અને ભાવિ નીતિ અંગેનો ઐતિહાસિક ઠરાવ ૪૭૯-૮૦; -માં ગાંધીજીને મુક્ત કરતો ઠરાવ પસાર થયો ૪૭૩

ક્રિપ્સ, સર સ્ટેફર્ડ -ના કોંગ્રેસ પર નૂહા આરોપો ૫૦૬; -નાં પાર્લિમેન્ટમાં નૂહાણાં ૫૦૮; -ની દરખાસ્તો ૫૦૪-૫; -ની નિષ્ફળ વિધિ ૫૦૩-૮; -ની હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિ વિષે ગ્રેસ મુલાકાત ૪૬૨; -નું પાર્લિમેન્ટમાં હિંદના સવાલ વિષે સહાનુભૂતિભર્યું લાખણ ૪૬૦-૨; -નું વિધિ માટે હિંદમાં આગમન ૫૦૩; -નો કોંગ્રેસની માગણીને ટેકા ૪૬૦

કેક, સર હેત્રી ૧૯૯

ખરે, ડો. — મધ્ય પ્રાંતના વડા પ્રધાન ૨૯૪; -એ નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું ૨૯૮; -એ રાજનામું (પહેલી વાર સ્વેચ્છાએ) આપ્યું ૨૯૭; -એ સમાધાનીની શરતો ન પાળી ૨૯૭; -ની નવું પ્રધાનમંડળ રચવાની બાજી ૨૯૯; -ની રાજનામું (બીજી વાર) આપવાની તૈયારી ૨૯૯; -ને નવા પ્રધાનો સાથે કારોબારીનું તેડું ૨૯૮-૯; -ને રાજેન્દ્રબાપુની સલાહ ૨૯૮; -નો કારોબારીના ઠરાવ સામે કોંગ્રેસ પ્રમુખ પર પત્ર અને કોંગ્રેસ સામે ઝુબેશ ૩૦૧-૨; -નો રાજનામું (બીજી વાર) આપ્યા પછી ફરી પક્ષના નેતા તરીકે

ઉમેદવારી કરવાનો ઇરાદો ૨૯૯-૩૦૦;
-નો સરદારને પોતાના કાર્ય અંગે
રિપોર્ટ ૨૯૭; ંસાથે પ્રધાનોના મત-
ભેદો ૨૯૫-૬; ંસામે કારોબારીનો
ઠરાવ ૩૦૦-૧; ંસામે મહાસમિતિનાં
શિસ્તભંગનાં પગલાં ૩૧૧

ખરે પ્રકરણ અંગે આક્ષેપો વિષે ગાંધીજીનો
જવાબ ૩૦૬-૧૦; કારોબારીના ઠરાવ
સામે ખરેનો પત્ર અને કોંગ્રેસ સામે
જુબેશ ૩૦૧-૨; કારોબારીનું ખરે
અને નવા પ્રધાનોને તેડું ૨૯૮-૯;
ખરેએ નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું ૨૯૮;
ખરેએ સમાધાનની શરતોનું પાલન
ન કર્યું ૨૯૭; ખરેના પ્રચાર સામે
પાર્લામેન્ટરી કમિટીનું નિવેદન ૩૦૨-૩;
ખરેની નવું પ્રધાનમંડળ રચવાની
બાજી ૨૯૯; ખરેની રાજીનામું
આપવાની તૈયારી પણ પાછા પક્ષ-નેતા
તરીકે ઉમેદવારીની ઇચ્છા ૨૯૯-૩૦૦;
ખરેનું રાજીનામું ૨૯૭; ખરેનો
સરદારને પોતાના કાર્યનો રિપોર્ટ
૨૯૭; ખરે સામે કારોબારીનો ઠરાવ
૩૦૦-૧; ખરે સામે મહાસમિતિનાં
શિસ્તભંગનાં પગલાં ૩૧૧; ંમધ્ય
પ્રાંતના પ્રધાનમંડળના મતભેદોના
નિકાલ વિષે સરદારનું નિવેદન ૨૯૬;
ંમધ્ય પ્રાંતના પ્રધાનમંડળનું ખરાબ
વાતાવરણ ૨૯૫-૬; ંસરદારનું ખરેના
પ્રચાર સામે નિવેદન ૩૦૩-૫;

ખાન અબદુલ ગફારખાન ૭૯

ખાનસાહેબ, ડો. ૭૯, ૩૧૪

ગાંધી-અર્વિન સંધિ ૪૧-૪; ંજમીન-
મહેસૂલ અંગે સરહદ પ્રાંતમાં અત્યા-
ચારો ૭૯; ંજમીનમહેસૂલ તથા
ખાલસા થયેલી સ્થાવર-જંગમ મિલકત
અંગેની કલમ ૫૫-૬; ંજમીન-
મહેસૂલની શરતોના પાલનમાં સરકાર
તરફથી મુશ્કેલી ૫૫-૮, ૫૯; ંજમીન-

મહેસૂલની શરતોનો સરકાર તરફથી
ભંગ ૭૬-૭; -ના ભંગમાં મિ.
ગેરેટનો ફાળો ૭૪; -નો કોંગ્રેસનો
અમલ અને સરકારનો ભંગ ૫૫ અને
૫૬નાં; -નો ભંગ કરી સરકારની
લડવાની તૈયારી ૭૪; ંપટેલ-તલાટીને
પાછા લેવા અંગે મુશ્કેલી ૫૯-૬૦,
૭૫-૬; ંપિટેટિંગમાં સરકાર તરફથી
વિધ્નો ૫૮-૯, ૬૨; ંબારડોલી
બોરસદમાં જમીનમહેસૂલ અંગે
મુશ્કેલી ૬૦-૨; ંબારડોલીમાં જમીન-
મહેસૂલ અંગે સખતી અને ત્રાસ
૬૩-૬; ંમીડાની બાબતમાં સરકાર
તરફથી મુશ્કેલી ૫૮-૯; ંયુક્ત પ્રાંતોમાં
કોંગ્રેસ સાથે અથડામણ ૭૭-૮;
ંયુક્ત પ્રાંતોમાં મહેસૂલ બાબત સખતી
૬૬-૭; ંવિષે ગાંધીજી ૪૪-૫, ૫૦-૨

ગાંધીજી અર્વિન સાથેની સમાધાની
વિષે ૪૪-૫, ૫૦-૨; અર્વિન સાથે
સમાધાની ૪૧-૪; અહિંસા વિષેના
મતભેદથી કોંગ્રેસની જવાબદારીમાંથી
મુક્ત થયા ૪૯૪; -એ વડા ન્યાયા-
ધીશના (રાજકોટ સત્યાગ્રહ) ચુકાદાના
લાભ જતા કર્યા ૩૯૪-૭; -એ વાઈ-
સરોયના સંદેશથી ઉપવાસ છોડ્યા
૩૮૭; -એ સવિનય ભંગ મોકૂફ રાખ્યો
૧૭૩; -એ સુભાષબાબુ સામે પટ્ટાભીની
હારને પોતાની હાર ગણાવી ૪૩૨;
ંકોમી ચુકાદા સામેના ઉપવાસ વિષે
ચર્ચા ૧૦૫-૭, ૧૦૯; ંગોળમેજી
(બીજી) માંથી ખાલી હાથે આવ્યા
૮૩; ંગોળમેજીમાંથી પાછા આવ્યા પછી
વાઈસરોય સાથે મુલાકાતના પ્રયત્નો
અને નિષ્ફળતા ૮૩-૫; ંધીખતી ઘરા
ને ગેરિલા યુદ્ધ વિષે ૫૧૧; -ના કોંગ્રેસ
સાથે અહિંસા વિષે મતભેદ ૪૯૪-૬;
-ના ખરે પ્રકરણ અંગેના છાપાંના
આક્ષેપોના જવાબ ૩૦૬-૧૦; -ના

વાઈસરોય સાથે મતભેદ ૪૬૪-૫;
 -ના 'હરિજન' પત્રો ચલાવવાની રજૂ
 ન મળતાં બેલમાં ઉપવાસ ૧૭૨;
 -ની અગિયાર મુદ્દાની માગણી ૪-૫;
 -ની અહિંસાના પ્રશ્ન પર મતભેદ
 થતાં કોંગ્રેસમાંથી નિવૃત્તિ ૪૬૯-૭૩;
 -ની (રાજકોટ સત્યાગ્રહના) કેદીઓના
 ઉપવાસ વિષે તપાસ ૩૬૯-૭૦; -ની
 કોંગ્રેસના યુદ્ધહેતુઓ બહાર કરવાની
 માગણી કરતા બહારનામા પરની
 નોંધ ૪૪૮-૯; -ની કિપ્સની મુલાકાત
 અને દરખાસ્તોનો સ્પષ્ટ અસ્વીકાર
 ૫૦૩; -ની દેશી રાજ્યો અંગેની
 નીતિ ૩૧૬; -ની દેશી રાજ્યો અંગેની
 નીતિમાં ફેર ૩૨૯-૧; -ની ધરપકડ
 ('૩૨) ૮૭, ('૪૨) ૫૩૦; -ની
 નરીમાનના એકરાર સાથેની નોંધ
 ૨૬૦-૧; -ની બહારજીવના ચુકાદાને
 સંમતિ આપતી નોંધ ૨૫૯-૬૦; -ની
 બહારજીવને નરીમાન પ્રકરણની તપાસ
 કરવા વિનંતી ૨૪૧; -ની યુદ્ધ ક્ષતી
 નીકળતાં વાઈસરોય સાથે મુલાકાત
 ૪૪૦-૧; -ની વડા ન્યાયાધીશના
 ચુકાદાના લાભો (રાજકોટ સત્યાગ્રહ)
 જતા કર્યા પછી નિમાયેલી સમિતિના
 રિપોર્ટ પર ટીકા ૩૯૮-૯; -ની
 વકાદારીના સોગંદ વિષે સ્પષ્ટતા
 ૨૨૨-૩; -ની સરદારને જરૂર પડ્યે
 કારોબારીમાંથી નીકળવાની સલાહ
 ૫૧૧; -ની સરદાર (નરીમાન
 પ્રકરણમાં) સાક્ષી સાથે અધિત
 વર્તન કરે તો તેમની સાથેનો
 સંબંધ તોડવાની બહાર ૨૪૦-૧;
 -ની સુભાષબાપુને કોંગ્રેસની સાક્ષરૂદ્ધિ
 વિષે સલાહ ૪૩૭-૮; -ની હરિપુરા
 કોંગ્રેસ અંગે સૂચનાઓ ૨૬૬; -ની
 હોદ્દાસ્વીકાર અંગે સલાહ ૨૧૮-૯,
 ૨૨૦; -નું અહિંસા અંગે મતભેદ વિષે
 મહાસમિતિમાં ભાષણ ('૪૧) ૪૯૭-૮;

-નું કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોનાં રાજનામાં
 પછીની પરિસ્થિતિનું પૃથક્કરણ ૪૫૭-૮;
 -નું કોંગ્રેસમાંથી છૂટા થવા વિષે
 નિવેદન ૧૭૪-૭૮; -નું નરીમાન
 પ્રકરણમાં પોતાના ભાગ વિષે નિવેદન
 ૨૩૮-૯; -નું ચરવડાનું જીવન ('૩૨
 -'૩૩) ૯૧ અને પછીનાં; -નું
 વાઈસરોયની નિષ્ફળ મુલાકાત અંગે
 વાઈસરોય સાથે સંયુક્ત નિવેદન
 ૪૬૨-૩; -ને ગોળમેજી (બીજી)માં
 જવાનું આમંત્રણ ૬૩; -નો
 અલ્લાહાબાદની મહાસમિતિ ('૪૨)
 માટે ઠરાવનો મુસદ્દો ૫૧૩-૫; -નો
 ઉપવાસનો નિર્ણય (રાજકોટ સત્યાગ્રહ)
 જણાવતો કાગળ ૩૭૪-૫; -નો
 ગિપ્સનને કાગળ ૩૮૦; -નો ગોળ-
 મેજીના આમંત્રણનો અસ્વીકાર ૬૭;
 -નો ગોળમેજીમાં જવાનો સ્વીકાર
 ૬૮-૯; -નો '૩૪ની હિંદની પરિસ્થિતિ
 વિષે મિ. હીથને કાગળ ૧૯૬; -નો
 દાંડીકૃત્યનો નિશ્ચય ૬; -નો ધારાસભા-
 પ્રવેશ વિષે અભિપ્રાય ૧૭૨; -નો
 નરીમાનને પોતાની અને બહારજીવની
 તપાસ કરવાની તૈયારી બતાવતો
 કાગળ (૧-૮-'૩૮) ૨૩૬; -નો
 નરીમાનને સરદારના સ્ટેટમેન્ટ સામેના
 સ્ટેટમેન્ટ અંગે કાગળ ૨૩૨-૩; -નો
 પોતાના મદદ આપવાના વચનમાંથી
 ફરી જવાના છાપાંઓના આક્ષેપનો
 જવાબ ૪૫૨-૩; -નો પોતા પર
 આક્ષેપ કરતા રાજકોટના બહારનામાનો
 જવાબ ૩૮૧; -નો બહારજીવના ચુકાદા
 વિષે કારોબારીને કાગળ ૨૬૩-૪; -નો
 વાઈસરોયના યુદ્ધહેતુ વિષેના બહાર-
 નામા વિષે અભિપ્રાય ૪૫૨; -નો
 વાઈસરોયના વાણીસ્વાતંત્ર્ય આપવાના
 ઇનકારનો જવાબ ૪૮૨-૩; -નો
 વાઈસરોયે સ્ટીક બહાર પાડેલા પત્ર-
 વહેવાર વખતની ટીકાનો જવાબ

- ૪૫૮-૯; -નો શાંતિ સ્થાપવા રાજકોટ જવાનો ઇરાદો ૩૭૦-૧; -નો સૈન્ય-અલના ભાષણનો જવાબ ૪૫૬; -નો હરિપુરા કોંગ્રેસના ખર્ચ બાબત આગ્રહ ૨૬૭; બેન્ચોલ વિષે ૯૫; બમગતસિંહ વિષે વાઈસરોયને સમજાવવામાં નિષ્ફળતા ૪૮; બરાજકોટની પરિસ્થિતિથી વાકેફ થયા ૩૭૨-૩; બલીમડી વિષે ૪૧૮-૦; બસવિનય ભંગ ('૪૧) કરવા કેમ તૈયાર થયા ૪૮૧-૨; બસવિનય ભંગ ('૪૧)નો મુદ્દો: વાણીસ્વાતંત્ર્ય ૪૮૨; બસામે યુવાનોનો કરાંચીમાં વિરોધ ૪૯; બંહિંદ છોડો' વલણની સમજૂતી ૫૧૭-૯; બંહિંદના પ્રશ્નોનો ઉકેલ કયારે આવે? ૪૫૮-૯; બંહિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્ય વિષે ૧૨૩
- ગાંધી, દેવદાસ ૨૬
 ગાંધી, રામદાસ ૨૨
 ગિબ્સન, મિ. ૩૩૫, ૩૩૭, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૫, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૬૩, ૩૬૪, ૩૭૪, ૩૭૯, ૩૮૬, ૩૮૭, ૩૯૩, ૩૯૪
- ગુલાંટી, રામદાસ ૨૬૭
- ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ -નું પુસ્તકાલય કાકા-સાહેબે અમદાવાદ મ્યુનિ.ને સોંપ્યું ૧૫૯-૬૦; બસરદારે વિદ્યાપીઠનું પુસ્તકાલય પાછું મેળવ્યું ૧૬૦-૩
- ગેરેટ, મિ. ૨૨, ૨૩, ૫૭, ૫૮, ૭૪; -નું જમીનો પાછી આપવાના કામમાં વિરોધી વલણ ૨૨૪
- ગોડાંન, મિ. ૭૦, ૭૧
- ગોળમેજી પરિષદ, (પહેલી) ૪૦; -ના હેતુઓ ૪; -માં ભાગ લેવાની શરતો ૩૩
- ગોળમેજી પરિષદ (બીજી) -માં જવાના આમંત્રણનો ગાંધીજીનો અસ્વીકાર ૬૭; -માં જવાનો ગાંધીજીનો સ્વીકાર ૬૮-૯; બમાંથી ગાંધીજી ખાલી હાથે આવ્યા ૮૩
- ગોળે, શ્રી ૨૯૭, ૨૯૮
- ગાયર, સર મોરિસનો ચુકાદો ૩૮૮-૯
- ચાંગાંવ ૭૯, ૮૦, ૮૧
- ચતુર્ભુજ, શ્રી. ૨૨
- ચાંપાનેરિયા, શ્રી ૨૨
- ચોઈથરામ, ડો. ૪૭
- જયકર, શ્રી ૬૮; બંચને સપ્ટુના સમાધાની-ના પ્રયત્ન ૩૨-૪
- જયપુર ૩૧૯-૨૦
- જયરામદાસ ૪૭
- જલાલપુર ૩૪
- જોષી, મિ. ૧૮
- ઝાંઝીબાર ૨૮૫-૬
- ઝીણા, જ. મહંમદઅલી ૧૪, ૧૯૭, ૨૧૦
- ઝેલેન્ડ, લોડ બંહિંદના સભામાં બંહિંદની મદદ વિષે બોલતાં કોંગ્રેસ સામે આક્ષેપ ૪૫૦
- ટોલર, મિ. ૨૧
- ઠાકુર, ચેત્રીલાલ ૨૯૮
- ઠાકોર, બલુભાઈ ૨૦
- ડેવિસ, મિ. ૧૮
- ડેન, મિ. ૨૯૧
- ડોઈલ ૨૩
- ઢાકા ૮૧
- ઢેબર, ઉચરંગરાય ૩૨૨, ૩૩૧-૨, ૩૩૬, ૩૪૧, ૩૪૨
- તલાટી, ગોકળદાસ ૨૧, ૨૨
- દરબાર સાહેબ ૨૧
- દાદુભાઈ ૧૯
- દિવેરિયા, નરસિંહરાવ ૪૮
- દીવાન જીવણલાલ ૧૯
- દુર્લભજીભાઈ ૬૦
- દેવધર, શ્રી ૨૯
- દેશમુખ, ડો. ૨૧૩ -ની નરીમાનનું ચૂંટણી-ખર્ચ આપવાની તૈયારી ૨૪૩
- દેશમુખ, શ્રી ૨૯૭, ૨૯૮
- દેશી રાજ્યો -માં નગૃતિ ૩૧૯-૨૦; બમાણસા ૩૨૬-૯; બમૈસૂર ૩૨૨-૬;

૫૪૦

સૂચિ

૦રાજકોટ -જીઓ રાજકોટ સત્યાગ્રહ;
૦લીમડી, -જીઓ લીમડી; ૦વડોદરા
-જીઓ વડોદરા; ૦વિષે કોંગ્રેસની
નીતિ ૩૧૬-૮

દેસાઈ, ભૂલાભાઈ ૭૦, ૨૪૩, ૨૪૫

દેસાઈ, મહાદેવભાઈ ૯, ૧૭, ૧૮, ૧૯,
૨૦, ૨૧, ૩૭૧

દેસાઈ, મોરારજી ૬૦

દેસાઈ, ડો. હરિપ્રસાદ ૨૧

ધરાસલા ૨૯

નંદરાજન, શ્રી કે. ૨૯

નરીમાન પ્રકરણ ૦ અંગે કારોબારીની
સ્થિતિ ૨૩૩-૪; ૦ અંગે સરદારનું
નિવેદન ૨૩૧; ૦ કારોબારીએ નરી-
માનને નાલાયક ઠરાવ્યા ૨૬૪;
૦ કારોબારીના ઠરાવ વિષે શ્રી નરીમાન
૨૨૭; ૦કો. પક્ષ (મુંબઈ ધારાસભા)ના
નેતાની ચૂંટણી અંગે કારોબારીનો ઠરાવ
૨૨૬-૭; ૦ ખેરની ચૂંટણીથી મુંબઈનાં
છાપાંના સરદાર સામે આક્ષેપો ૨૨૫;
૦ ગાંધીજીની નરીમાનના એકરાર
સાથેની નોંધ ૨૬૦-૧; ૦ ગાંધીજીની
નિષ્પક્ષ પંચ મારકૂત તપાસની
સૂચનાને સરદારની સંમતિ ૨૩૨;
૦ ગાંધીજીની બહાદુરજીના ચુકાદાને
સંમતિ ૨૫૯-૬૦; ૦ ગાંધીજીની બહા-
દુરજીને નરીમાન પ્રકરણની તપાસ
કરવા વિનંતી ૨૪૧; ૦ ગાંધીજીનું
નરીમાન પ્રકરણમાં પોતાના ભાગ વિષે
નિવેદન ૨૩૮-૯; ૦ ગાંધીજીનો પોતાની
અને બહાદુરજીની તકરારી મુદ્દા
તપાસવાની તૈયારી બતાવતો કાગળ
૨૩૬; ૦ ગાંધીજીનો બહાદુરજીના ચુકાદા
અંગે કારોબારીને કાગળ ૨૬૩-૪;
૦ ગાંધીજીનો સરદારના નિવેદન સામેના
નરીમાનના નિવેદન અંગે અણગમો
બતાવતો નરીમાનને કાગળ ૨૩૨-૩;
૦ ચૂંટણીને દિવસે નરીમાનનું

વર્તન અને તેનું ચૂંટણી પર પરિણામ
૨૪૮-૯; '૩૪ની ચૂંટણી અંગે વલ્લભ-
ભાઈની કેફિયત ૨૪૨-૫૧; ૦ છાપાંના
પ્રચાર અંગે જવાહરલાલજીનું નિવેદન
૨૩૦; જવાહરલાલજીનો નરીમાનને
જવાબ ૨૩૦; ૦ તપાસના મુદ્દા ૨૪૨;
૦ નરીમાનના વર્તન વિષે છોટાલાલ
સોલિસિટરનું નિવેદન ૨૪૭;
૦ નરીમાનની કોંગ્રેસીઓને થોડા વોટ
આપવાની ખારસીઓને અપીલ ૨૪૮;
૦ નરીમાનની ગાંધીજી અને બહાદુરજી-
નો ચુકાદો સ્વીકારવાની તૈયારી ૨૩૮;
૦ નરીમાનની સરદાર સામે સાક્ષી-
ઓને રક્ષણ આપવાની માગણી
૨૪૦; ૦ નરીમાનનું ઉમેદવારીપત્ર ન
સ્વીકારાય તો મુનશીને ઊભા રાખવાની
તૈયારી ૨૪૫; ૦ નરીમાનનું પોતે નેતા
ન ચૂંટાય તે વિષે નિવેદન ૨૨૫-૬;
૦ નરીમાનને ખીન્દું ઉમેદવારીપત્ર ભર-
વાની સૂચના અને તેનો ઇનકાર ૨૪૬;
૦ નરીમાનનો ગાંધીજીના ૧લી ઓગસ્ટ-
ના કાગળનો પાછળથી વિરોધ અને
ગાંધીજીનો જવાબ ૨૩૯-૪૦; ૦ નરી-
માનનો બહાદુરજીના ચુકાદાનો સ્વીકાર
૨૬૧-૨; ૦ નરીમાન બહાદુરજીના
ચુકાદા અંગે નામકર ગયા ૨૬૨-૩;
૦ નરીમાને ઉમેદવારી પાછી ખેંચી
૨૪૬-૭; ૦ નરીમાને ખોટું ઉમેદવારી-
પત્ર ભરાવ્યું ૨૪૪; ૦ બહાદુરજીનો
ચુકાદો ૨૫૪-૯; ૦ મુંબઈના કોંગ્રેસ
ધારાસભા પક્ષના નેતા તરીકે ખેરની
ચૂંટણી ૨૨૫; ૦ મુંબઈના કોંગ્રેસ ધારા-
સભા પક્ષના નેતાની ચૂંટણીમાં સરદાર-
ના ભાગ વિષે ગંગાધરરાવ વગેરેનું
નિવેદન ૨૨૭-૮; ૦ મુંબઈનાં છાપાંના
પ્રચાર અંગે ધારાસભ્યોનું દિલ્હીથી
નિવેદન ૨૨૬; ૦ સરદાર અને ખીન્દઓ
પરના આક્ષેપો સ્પષ્ટપણે રજૂ કરવાનું
કહેતો જવાહરલાલનો નરીમાનને પત્ર

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

૨૩૧; ૦ સરદારના આક્ષેપનો નરી-
માનનો જવાબ અને સરદારનો ખુલાસો
૨૫૧-૪; ૦ સરદારના તાર વિષે
નરીમાનનો કોંગ્રેસ-પ્રમુખને પત્ર તથા
તેનો દેવ-પટવર્ધનનો જવાબ ૨૨૮-૯;
૦ સરદારના નરીમાન પરના આક્ષેપો
૨૫૦-૧; ૦ સરદારની નરીમાનને
ઉમેદવારી ન ખેંચવાની સૂચના ૨૪૫;
૦ સરદારનું સાક્ષીઓને અભયવચન
૨૪૧; ૦ સરદાર સાક્ષીઓ સાથે
અધિત વર્તન કરે તો તેમની સાથેનો
સંબંધ તોડી નાખવાની ગાંધીજીની
નહેરાત ૨૪૦-૧; ૦ સ્વતંત્ર તપાસ
પંચ અંગે જવાહરલાલજીનો નરીમાનને
કાગળ ૨૩૪

નરીમાન, શ્રી ૧૮૧; ૦ ઉમેદવારી પાછી
ખેંચવાનું કહેતાં સરદારને આઘાત ૨૪૫;
૦ ઉમેદવારી પાછી ખેંચી લીધી ૨૪૬-૭;
૦ કારોબારીએ નાલાયક ઠરાવ્યા ૨૬૪;
૦ કોંગ્રેસમાં પાછા આવ્યા ૨૬૫;
૦ કોંગ્રેસીઓને થોડા વોટ આપવાની
પારસીઓને અપીલ ૨૪૮; ૦ ખોટું
ઉમેદવારીપત્ર ભરાયું ૨૪૪; ૦ ગાંધીજી
અને બહાદુરજીનો ચુકાદો સ્વીકારવા-
ની તૈયારી ૨૩૮; ૦ ગાંધીજીના
પહેલી ઓગસ્ટના કાગળનો પાછળથી
વિરોધ અને ગાંધીજીનો જવાબ
૨૩૯-૪૦, ૦ ગાંધીજીને નિષ્પક્ષ ન્યાય
કરવા વિનંતી ૨૪૦; -નાં ચૂંટણીમાંથી
ખસી જવાનાં બહાનાં ૨૪૩-૪; -નું
અવસાન ૨૬૫; -નું કારોબારીના ઠરાવ
વિષે નિવેદન ૨૨૭; -નું ચૂંટણીને
દિવસે વર્તન અને તેનું ચૂંટણી
પર પરિણામ ૨૪૮-૯; -નું '૩૭માં
પોતાને પક્ષના નેતા ન ચૂંટવા
વિષેનું પહેલું નિવેદન ૨૨૫-૬; -ને
જવાહરલાલજીનો જવાબ ૨૩૦; -ને
જવાહરલાલજીનો સ્વતંત્ર તપાસ અંગે
કડક કાગળ ૨૩૪; -નો સરદારના જે

તાર વિષે કોંગ્રેસ પ્રમુખ જવાહરલાલ-
જીને કાગળ ૨૧૮-૯; ૦ પર સરદારના
આક્ષેપો ૨૪૦-૧; ૦ બહાદુરજીના ચુકાદા
અંગે નામકર ગયા ૨૬૨-૩; ૦ બહા-
દુરજીના ચુકાદાને સ્વીકારતું નિવેદન
૨૬૧-૨; ૦ બહાદુરજીનો ચુકાદો ૨૫૪-
૯; ૦ ખીન્ટું ઉમેદવારીપત્ર ન ભર્યું
૨૪૬; ૦ મતદારોની ચાત્રીમાં નામ
ન નીકળ્યું ૨૪૪; ૦ મુંબઈમાંથી એકલા જ
ભિલા રહેવાની ઇચ્છા ૨૪૩; ૦ વેલીકર
પાસે બહાદુરજીના ચુકાદાની ફેર-
તપાસણી ૨૬૪-૫; ૦ સરદાર અને
ખીન્ટો સામેના આક્ષેપને સ્પષ્ટ ભાષા-
માં રજૂ કરવા અંગે જવાહરલાલજીનો
પત્ર ૨૩૧; ૦ સરદારના આક્ષેપોનો
ખુલાસો ૨૫૧-૪; ૦ સરદાર સામે સાથી-
ઓને રક્ષણ આપવાની માગણી ૨૪૦

નિમુખહેત ૨૨

નેહરુ, પં. જવાહરલાલ ૫૦, ૩૨૯, ૪૮૩,
૦ અને સમાજવાદીઓ ૨૦૮; કારોબારી
સાથેના મતભેદ વિષે ૨૦૭-૮; ૦ ધીખતી
ધરા અને ગેરિલા ચુકાદાનો વાતો ૫૧૧;
-નરીમાન પ્રકરણમાં છાપાના પ્રચાર
અંગે નિવેદન ૨૩૦; -નો ક્રિપ્સને
જવાબ ૫૦૭; -નો ઝેલેન્ડની ટીકાનો
જવાબ ૪૫૦-૧; -નો નરીમાનને
જવાબ ૨૩૦; -નો નરીમાનને સ્વતંત્ર
તપાસ પંચ અંગે કડક કાગળ ૨૩૪;
-નો સરદારના જે તાર વિષે નરીમાનને
કાગળ ૨૨૮-૯; ૦ ફ્રેંચપુરના પ્રમુખ
ચૂંટવા અંગે નિવેદન ૨૧૫; ૦ સરદાર
અને ખીન્ટો પરના આક્ષેપો સ્પષ્ટ
ભાષામાં રજૂ કરવા અંગે નરીમાનને
કાગળ ૨૩૧

નેહરુ, પં. મોતીલાલ, ૪૧

ખટવારી, રણછોડદાસ ૧૧૬

પટેલ, ડાહ્યાભાઈ ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૯, ૧૫૦,
૧૫૧, ૧૫૭

૫૪૨

સૂચિ

પટેલ, ડો. ભારકર ૧૧૫, ૧૧૬
 પટેલ, પશાભાઈ ૨૬૮
 પટેલ, મણિબહેન ૧૯, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬,
 ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૧, ૧૫૩, ૧૫૫,
 ૩૩૬, ૩૬૭
 પટેલ, વલ્લભભાઈ વ્યહિંસા અંગે ગાંધીજી
 સાથેના મતભેદ વિષે ૪૭૨-૩;
 વ્યગ્રેજ રાજકર્તાઓ વિષે ૯૯;
 વ્યારિસાના કામચલાઉ ગવર્નરની
 નિમણૂકના કંઈકાના ઉહાપણબર્યા
 ઉકેલ વિષે નિવેદન ૨૯૨; ઠંડરાંચી
 કોંગ્રેસના પ્રમુખ ૪૭; કોંગ્રેસના અવેજ
 પ્રમુખ ૩૧; ઠંડિપ્સ-દરખાસ્તો વિષે
 ૫૦૮-૧૦; ઠંડરે પ્રકરણ - જીવ્યો ખરે
 પ્રકરણ; ઠંડાંધીજીના કોમી ચુકાદા
 સામેના ઉપવાસ વિષે ૧૧૨-૩;
 ઠંડાંધી-વાઈસરોયની નિષ્કળ મુલાકાત
 વિષે ૪૬૫-૬; ઠંડુજરાતના કાર્ય-
 કરે સાથે ઠંડાંચાં દિલ અને પાછા
 એકરાગ ૧૮૯-૯૧; ઠંડમીનદારો વિષે
 ૨૦૪-૫; ઠંડેલના કેદીઓના વર્ગી-
 કરણ તથા ખોરાક બાબત વાટાઘાટો
 ૨૧-૪, ૨૫-૬; ઠંડેઈન્ટ પાર્લમેન્ટરી
 કમિટીના હેવાલ વિષે ૧૦૨; ઠંડેશી
 રાજ્યો વિષે કોંગ્રેસની નીતિની સ્પષ્ટતા
 ૨૦૫-૬; ઠંડરીમાન પ્રકરણ - જીવ્યો
 નરીમાન પ્રકરણ; -ના જવાહરલાલજી
 સાથેના મતભેદ ૨૧૩; -નાં માતૃશ્રીની
 કનડગત ૩૫; -ના સાબરમતીના
 (ગુનેગાર) સાથીઓ ૧૬; -ની ગુજરાત
 પ્રાંતિક સમિતિને દોરવણી ('૪૧)
 ૪૯૮-૯; -ની ગુજરાતીઓને સમાજવાદ
 તરફ ઠંડળવા સામે ચેતવણી ૧૮૭;
 -ની જ્ઞેલમુક્તિ ('૩૪) ૧૮૬; -ની
 ઠંડાલાભાઈને સલાહ ૧૪૫-૬; -ની
 ઠંડરપકડ ('૩૦) ૮, ('૩૨) ૮૭, ('૪૧)
 ૪૮૫, ('૪૨) ૫૩૦; -ની નાકની
 પીડા ૧૩૬-૭; -ની ખીમારી અને
 જ્ઞેલમુક્તિ ('૪૧) ૪૮૯-૯૨; -ની

મેકડોનલ્ડના ચુકાદા વિષે આગાહી
 ૧૦૧; -ની વિઠ્ઠલભાઈની અંત્યેષ્ટિ માટે
 છૂટવાની ના ૧૪૦; -નું '૪૧નું જ્ઞેલજીવન
 ૪૮૫-૭; -નું કરોબરીમાંથી રાજીનામું
 ૪૩૪; -નું કેટલીક બાબતો વિષે
 વિરમચંજનક અજ્ઞાન ૯૭; -નું કોંગ્રેસ
 પ્રમુખની ઉમેદવારી ખેંચી લેતું નિવેદન
 ૨૧૨-૩; -નું ગાંધીજીને કોંગ્રેસમાંથી
 છૂટા થવા દેવાનું નિવેદન ૧૭૮-૯; -નું
 મહાસમિતિમાં (૮-૮-'૪૨) મહત્વનું
 ભાષણ ૫૨૬-૯; -નું ચરવડાનું જ્ઞેલ
 જીવન ૯૧ અને પછીનાં; -નું
 સમાજવાદીઓ વિષે વલણ ૧૯૧-૨;
 -નું સાબરમતીનું જ્ઞેલજીવન ૯ અને
 પછીનાં; -ને અમદાવાદનાં કોમી
 રમખાણથી દુઃખ ૪૮૮-૯; -ને
 અહિંસાના મુદ્દા પર કોંગ્રેસમાંથી ન
 નીકળવાની ગાંધીજીની સલાહ ૪૯૭;
 -નો ગાંધીજીના ઉપવાસ (કોમી
 ચુકાદા સામેના) વિષે પત્ર ૧૨૫; -નો
 ગાંધીજી સામે ઉકળાટ ૧૧૬-૭; -નો
 ગુજરાતના સાથીઓને સંદેશો ૧૮૬-૭;
 -નો જમીનો પાછી મેળવવાનો આગ્રહ
 ૪૩; -નો બકનહેડને જવાબ ૭; -નો
 ખીડીનો ત્યાગ ૮; -નો ખોરસદ પ્લેગ-
 નિવારણ કાર્ય અંગે સરકારી યાદીનો
 જવાબ ૧૭૦; -નો ઘ્રિટિશ મુત્સદીઓ
 વિષે અભિપ્રાય ૯૩; -નો ચરવડા
 નિવાસ દરમ્યાન યાનો ત્યાગ ૯૧; -નો
 શરદબાણુના આક્ષેપોનો જવાબ ૪૩૬-
 ૭; -નો સરહદનો ચૂંટણી પ્રવાસ ૨૧૦;
 -નો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ ૧૦૨-૩,
 ૧૦૫; -નો '૩૭ની ચૂંટણી પછી રાષ્ટ્ર-
 જ્ઞેલો સંદેશો ૨૧૭-૯; -નો હિંદની
 પરિસ્થિતિ વિષે ગાંધીજીને તાર ૮૧;
 ઠંડર ભાવનગરમાં હુમલાનો પ્રયાસ
 ૪૨૦; ઠંડર વાચાખંધીના હુકમ ૩૪;
 ઠંડાલમેન્ટરી ખોડના પ્રમુખ ૨૧૦;
 ઠંડારડોલી અંગે મિ. ગેરેટ સાથે

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

વાતચીત ૨૩; ંબારડોલી તપાસ અને તેમાંથી ખસી જવું ૭૦-૩; ંબાર-ડોલીમાં મહેસૂલની સખતી અને ગાંધીજીને તારો ૬૪-૬; ં'૪૨ની લડતમાં પ્રત્નના ધર્મ વિષે ૫૨૨-૫; ંબોરસદમાં પ્લેગનિવારણની છાવણી ૧૬૫; ંમધ્ય પ્રાંતના પ્રધાનમંડળના મતભેદોના નિકાલ વિષે નિવેદન ૨૯૬; ંમધ્ય પ્રાંતના પ્રધાન શરીફના અધટિત વર્તનનો મામલો ૨૯૨-૫; ંમાણસાની ચળવળ ૩૨૬-૯; ંમુંબઈ પ્રાંતમાં જમીનો પાછી અપાતી ૨૨૪; ંમૈસૂરની ચળવળ ૩૨૨-૬; ંબિહારના પ્રધાન-મંડળનાં રાજનામાં વિષે ૨૮૨-૩; ંયુક્ત પ્રાંતોના ખેડૂતોને માર્ગદર્શન ૨૦૪-૬; ંયુદ્ધ નજીક આવતાં ગુજરાતને સ્વરક્ષણ માટે તૈયાર રહેવાની સૂચના ૪૯૯-૫૦૨; ંરાજકોટનો સત્યાગ્રહ -જુઓ રાજકોટ સત્યાગ્રહ; ંલિખરલો વિષે ૧૦૧, ૧૦૬; ંલીમડીની લડત જુઓ લીમડી; ંવડોદરાની લડત જુઓ વડોદરા; ંવિદ્યાપીઠનું પુસ્તકાલય કાકાસાહેબે અમદાવાદ મ્યુનિઁને સોંપેલું તે પાછું મેળવ્યું ૧૬૦-૪; ંસરકારના વર્તનથી સત્યાગ્રહની તૈયારી ૪૭૫-૯; ંસાથે આંખેડકરની સૂચના વિષે ગાંધીજીની ચર્ચા ૧૨૪; ંસાથે જેલમાં અધટિત વર્તન ('૩૩) ૧૩૮-૯; ંસાથે સરકારની છેતરપિંડી ૧૨૭; ંસામે કરાંચીમાં વિરોધ પ્રદર્શન ૪૯; ંસિંધમાં કોંગ્રેસનીતિ અંગે સલાહ ૩૧૫; ંસુભાષણની ખીજ વાર કોંગ્રેસ પ્રમુખની ઉમેદવારી સામે વિરોધ ૪૨૫-૩૨; ંસ્વરાજમાં પોતાના કાર્ય વિષે ૯૭; ંહરિપુરા કોંગ્રેસની વ્યવસ્થા ૨૬૬-૭૩

પટેલ, વિકૂલભાઈ ૧૩૯-૪૨; -ના વીલનો અંકડો ૧૪૧-૨

પાણ્શીણા ૪૧૦, ૪૧૨

પેટ્રો ૧૦૦

ફતેહમહમદખાન, ખા. સા. ૩૬૫, ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૭૮-૯, ૩૮૨ ફોજદાર, ડો. ૨૦

ખાનજ, જમનાલાલજી ૨૩, ૧૨૦-૧, ૪૯૧ ખર્કનહેડ, લોડ ૬

ખહાદુરજી -ની નરીમાન પ્રકરણની તપાસ કરવાની તૈયારી ૨૪૧; -નો ચુકાદો ૨૫૪-૯

ખંગાળ ૭૯-૮૧, ૮૨

ખારડોલી ૩૩, ૬૩-૪; -ના જુલમોની તપાસ ૭૦ અને પછીનાં; જુઓ ખારડોલી તપાસ

ખારડોલી તપાસ -ના મુદ્દા ૭૦; ંમહેસૂલના ધોરણ વિષે ચોખવટ ૭૧; -માંથી કોંગ્રેસ નીકળી ગઈ ૭૩; ંરાયમના કેસમાં સરકારનાં ભૂકાણાં ૭૨-૩

ખિલીમોરિયા, મિ. ૧૩, ૧૫

ખિહાર -ના કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળનાં રાજનામાં ૨૭૭-૮૩; -ના પ્રધાનમંડળ સાથે સમાધાન ૨૮૩-૪; -માં ભૂકંપ ૧૭૨

ખેન્થોલ ૯૫

ખોજ, નંદલાલ ૨૧૬, ૨૬૭, ૨૬૯-૭૦

ખોજ, શરદચંદ્ર -ના સરદાર પર આક્ષેપ ૪૩૬

ખોજ, સુભાષચંદ્ર ૫૦, ૨૭૨, ૪૬૮; -ની ખીજ વાર કોંગ્રેસ પ્રમુખપદ માટે ઉમેદવારી ૪૨૫; -નું પ્રમુખપદનું રાજનામું ૪૩૮; -ને અણગમતો ઠરાવ પસાર ૪૩૫; -નો કોંગ્રેસ સામે પ્રચાર ૪૩૦; ંફોરવર્ડ પ્લોકની સ્થાપના ૪૩૯; ંસામે શિસ્તભંગનો ઠરાવ ૪૩૯

ખોરસદ ૩૩, ૩૮-૪૦, ૪૨; -માં પ્લેગ ૧૬૫; -માં પ્લેગ અંગે કોંગ્રેસનું કામ, સરકારી આક્ષેપો અને તેનો જવાબ ૧૬૬-૭૧

બ્રેલ્સફર્ડ, મિ. ૩૮

૫૪૪

સૂચિ

ભગતસિંહ ૪૮, ૫૨

ભાવનગર પ્રેક્ષકમંડળના અધિવેશન વખતે
થયેલાં તોફાન ૪૨૦-૧

મથુરા ૭૬

મથુરાદાસ ત્રિકમજી ૨૪૫

મદ્રાસ -ના પ્રધાનમંડળનાં રાજનામાં ૪૫૫
મધ્ય પ્રાંત -ના પ્રધાનમંડળની તકરારો
૩૯૫-૪૧૩

મનસુખલાલ ૨૦, ૨૩

મશરૂવાળા, કિશોરલાલ વ્વકાદારીના સોગંદ-
ની સમન્વૃત્તી ૨૨૩

મહેતા, જમરોદ ૪૭

માણસા ૩૨૬-૯

માણેકલાલ, રા. સા. ૩૫૭, ૩૫૯, ૩૬૫
માલવિયા, પં. મદનમોહન ૧૪, ૩૧, ૯૬-૭,
૧૧૯; -નો હિંદની પરિસ્થિતિ વિષે
તાર ૮૭માવળંકર, દાદાસાહેબ ૧૨, ૧૩, ૧૮,
૧૯, ૨૦

મીઠા સત્યાગ્રહ ૨૮-૪૦

મુકરજી, મનમથનાથ -નો જનાબ શરીફના
વર્તન અંગે ચુકાદો ૨૯૪-૫

મુનશી, કનૈયાલાલ ૨૪૫, ૨૪૬

મુનશી, લીલાવતી ૨૪૯

મુસ્લિમ લીગ -નો પાકિસ્તાનનો ઠરાવ ૪૬૮
મુંબઈ ૩૨; -ના કોં. પક્ષના ધારાસભાના
નેતા તરીકે ખેરની ચૂંટણી ૨૨૫;
-નાં છાપાંનો નરીમાન નેતા ન ચૂંટાયા
તે સામે પ્રચાર અને સરદાર સામે
આક્ષેપો ૨૨૫; ંસરકારનો જમીન
પાછી આપવાનો કાયદો અને તેમાં
મુશ્કેલીઓ ૩૧૧-૪

' મેંચેરર ગાર્દિયન' ૩૮

મૈસૂર ૩૨૨-૬

યુક્ત પ્રાંત ૫૬, ૫૮, ૬૬-૬૭, ૭૪, ૭૬-૭;

-ના કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળનાં રાજનામાં
૨૭૭-૮૩; -ના ખેડૂતોને સરદારનુંમાર્ગદર્શન ૨૦૪-૬; -ના પ્રધાનમંડળ
સાથે સમાધાન ૨૮૩-૪; -ને નાકરની
લડત ચલાવવાની સરદારની પરવાનગી
૭૮

રંગાચારી ૧૦૦

રાજકોટ સત્યાગ્રહ અનંતરાય પટ્ટણીના
સમાધાનના પ્રયાસ ૩૪૫-૬;
ંકસ્તૂરખાની અચાનક મુક્તિ ૩૮૨;
ંકસ્તૂરખાની ધરપકડ ૩૬૬; ંકેડલના
ટેબરભાઈ સાથે સમાધાનના પ્રયાસ
૩૪૧; ંકેડલની દીવાન તરીકે નિમણૂક
૩૩૫; ંકેડલની રવાનગી અને વીરાવાળા
ફરી દીવાનપદે ૩૫૬; ંકેડલને ન
કાઢવાની ઠાકોર સાહેબને સરકારની
સલાહ ૩૪૦; ંકેડલનો ઠાકોરસાહેબને
ઠપકાભર્યો પત્ર ૩૬૬; ંકેડલ-સરદાર
મુલાકાત ૩૪૬; ંકેડલ સાથેની સમન્વૃત્તી
કરતાં જુદી નહેરાતને પરિણામે
સામસામાં નિવેદનો ૩૪૬-૫૦;
ંગામડાંમાં નતગૃતિ ૩૩૬; ંગાંધીજીએ
ઉપવાસ છોડ્યા ૩૮૭; ંગાંધીજીએ
રત્ન કરેલી શરતો ૩૭૫; ંગાંધીજીએ
વડા ન્યાયાધીશના ચુકાદાના લાભ
જતા કર્યા ૩૯૪-૭; ંગાંધીજી-ઠાકોર
સાહેબ મુલાકાત ૩૭૪; ંગાંધીજીના
આગમનથી સત્યાગ્રહની મોઢૂંડી ૩૭૧;
ંગાંધીજીના ઉપવાસથી વાઈસરોયે
પ્રવાસ રદ કર્યો ૩૮૫-૬; ંગાંધીજીની
કેદીઓના ઉપવાસ વિષે તપાસ અને
તેનો જવાબ ૩૬૯-૭૦; ંગાંધીજીની
શરતોનો ઠાકોરસાહેબનો જવાબ ૩૭૮;
ંગાંધીજીને જણાવેલી રાજકોટ સત્યા-
ગ્રહમાં રહેલી ભૂલ ૩૮૭; ંગાંધીજીનો
ઉપવાસનો નિર્ણય ૩૭૫; ંગાંધીજીનો
શાંતિ સ્થાપવા રાજકોટ જવાનો ઠરાવો
૩૭૦-૧; ંગાંધીજી રાજકોટ આવ્યા
૩૭૧; ંગિખસને વીરાવાળાને દૂર
કર્યા ૩૪૧; ંજવાબદાર રાજતંત્રની

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

સમન્વૃત્તી ૩૩૩; ઠાકોરસાહેબની કેડલને છૂટા કરવાની ઇચ્છા ૩૪૦; ઠાકોરસાહેબની સ્થિતિ વિષે ગાંધીજીનો ગિપ્સનને કાગળ ૩૮૦; ઠાકોરસાહેબનું સરદારને આમંત્રણ ૩૫૧; ઠાકોરસાહેબનો કેડલ સામે અસંતોષ અને છૂટા કરવાની તૈયારી ૩૩૮-૯; ઠાકોરસાહેબનો રાજકોટની પરિસ્થિતિ વિષે ગિપ્સનને પત્ર ૩૩૭-૮; ઠેબરભાઈની ધરપકડ ૩૩૧-૨, ૩૩૫-૬, ૩૪૨; ઠેબર વીરાવાળાએ કરાવેલો વચનભંગ ૩૫૪; ઠેબર વીરાવાળાના પ્રેતપરિષદ સામે પેંતરા ૩૩૩; ઠેબર વીરાવાળાના સમાધાનના પ્રયત્ન ૩૫૦; ઠેબર વીરાવાળાનું રાજકોટમાં પુનરાગમન અને ગમન ૩૪૫; ઠેબર વીરાવાળાને ગિપ્સને દૂર કર્યા ૩૪૧; -ની લડતનું બીજ ૩૩૦-૧; ઠેબર પર જીલમ ૩૬૮-૯; ઠેબરમાં ઉત્સાહ ૩૪૧-૨; ઠેબરકોટના રાજ ૩૩૦; ઠેબરકોટની પરિસ્થિતિ વિષે સરદારનું ભાષણ ૩૪૨-૫; ઠેબરકોટની સ્થિતિ વિષે સરદારનું નિવેદન ૩૮૩-૪; ઠેબરકોટ રાજ્ય તરફથી ગાંધીજી પર આક્ષેપો ૩૮૧-૨; ઠેબર ન્યાયાધીશ આગળ કેસ અને સરદારની તરફેણમાં ચુકાદો ૩૮૮-૯; ઠેબર ન્યાયાધીશના ચુકાદાના લાભો જતા કર્યા પછી નિમાયેલી સમિતિના રિપોર્ટ પર ગાંધીજીની ટીકા ૩૯૮-૯; ઠેબરસરોયનો વચનભંગનો મુદ્દો વડા ન્યાયાધીશને સોંપવાનો ગાંધીજીને સંદેશો ૩૮૬; ઠેબરસમાધાન કરાવવા બદલ સરદારને ઠાકોરસાહેબનો આભારપત્ર ૩૫૪; ઠેબરસમાધાનના ભંગ પછી દમનના ઓર્ડિનન્સ ૩૬૩-૪; ઠેબરસમાધાનને નકામી બનાવવા બીજાં હિતોને અંદર દાખલ કરવાની ચાલબાજી અને નામો સામે વાંધાવચકા

૩૯૦-૩; ઠેબરસમાધાનનો ભંગ અને લડતની ફરી શરૂઆત ૩૫૪-૬૦; ઠેબરસમાધાનનો મુસદ્દો ૩૫૨; ઠેબરસરકારી ઇન્તરાવાળી દીવાસળીનું લિલામ ૩૩૫; ઠેબરસરદારની રાજકોટના રાજતંત્રમાં સુધારા કરવાની ઠાકોરસાહેબને સલાહ ૩૩૪; ઠેબરસરદારની લડતની ફરી હાકલ ૩૬૦-૩; ઠેબરસરદારનો ઠેબરભાઈને પ્રેતબળ એકત્ર કરવાનો સંદેશો ૩૩૨; ઠેબરસરદારનો લડતનો અંત લાવવાની તત્પરતા બતાવતો કાગળ ૩૫૦-૧; ઠેબરસરદાર અને રાજકોટના કેદીઓના ઉપવાસ ૩૬૯

રાજેન્દ્રપ્રસાદ ૧૯૭, ૨૯૬, ૨૯૮, ૪૩૮, ૪૪૦, ૪૫૮

રાયમ ૭૨

રાસ ૭, ૯, ૫૭, ૭૩, ૭૫; -નો જમીન-મહેસૂલ ન ભરવાનો ઠરાવ ૨૭

લમલી, સર રોજર -ની સરદારની ખાતગી મુલાકાત ૨૦૦

લાખાજીરાજ ૩૨૯

લાલા, શ્રી ભોગીલાલ ૭૦

લિનલિથગો, અર્લ ૩૮૭, ૪૬૪-૫; ઠેબર ગાંધીજીની મુલાકાત ૪૪૦-૧; -એ રાજેન્દ્રબાપુ અને ઝીણા સાથેનો પત્રવહેવાર સદીક પ્રગટ કરતાં ગાંધીજીની ટીકા ૪૫૮-૯; ઠેબરગાંધીજી સાથેની નિષ્ફળ મુલાકાત અંગે ગાંધીજી સાથે સંયુક્ત નિવેદન ૪૬૨-૩; -નું યુદ્ધ વિષે નહેરુનામું ૪૪૨; -નું યુદ્ધ-હેતુઓ વિષે નહેરુનામું ૪૫૧; -નો વાણીસ્વાતંત્ર્ય આપવાનો ઇનકાર ૪૮૨

લીમડી -ના યુવરાજના સુધારા અને તે વિષે કાઠિયાવાડના રાજાઓનો ઠરાવ ૪૧૮; -ના રૂનો બહિષ્કાર ૪૧૭; -ની પરિસ્થિતિ વિષે સરદારનું નિવેદન ૪૧૧; વ્યાજ્ઞીશીલાના કેર સામે પ્રેતજનોના ઉપવાસ ૪૧૦, ૪૧૨;

૫૪૬

સૂચિ

બાણશીલાનો કેર ૪૧૦; બ્રેનની હિજરત ૪૧૬; બ્રેનપરિષદ ભરવા સામે રાજ્યે ગુંડાઓ મારફત વર્તાવેલો કેર ૪૧૨-૬; બ્રેનમંડળના કાર્યકર્તાઓને જેર કરવાના રાજ્યના ક્રૂર પ્રયત્નો ૪૦૯-૧૧; બ્રેનમંડળને દબાવવાની યુવરાજની નીતિ ૪૦૮-૯; બ્રેનમંડળ સાથે સમાધાની અને હિજરતનો અંત ૪૧૯; બલકિયાના ફરવા સામે ગુંડાઓનું તોફાન ૪૦૯; બ્રાજ્યની સ્થિતિ ૪૦૭-૮; બંધે ગાંધીજી ૪૧૮-૯; બંધિયાણીમો કેર ૪૧૨ લેક્ટરન, મિ. ૨૦

બડોદરા બ્રાજ્યના પોકળ સુધારા ૪૦૫; બ્રાજ્યની પરિસ્થિતિ વિષે સરદાર ૪૦૨-૪; બ્રાજ્યની બ્રેનમંડળની પ્રવૃત્તિઓ ગામડાંમાં વ્યાપે તે સામે ખફગી ૪૦૦; બ્રાજ્યની બ્રેનમંડળને કચડવાની નીતિ ૪૦૧; બ્રસરદારની સભામાં તોફાન ૪૦૬-૭; બ્રસરદાર બ્રેનમંડળના પ્રમુખ થયા તે સામે છાપાનો ઉકળાટ ૪૦૧

વાલેરાવાળા ૩૬૫, ૩૬૬

વિનોબા ૪૮૩

વિકિંગ્સ, લોર્ડ ૫૫, ૯૫

વીરાવાળા, દરબાર ૩૩૩, ૩૬૬, ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૮૧, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૮૯, ૩૯૬, ૩૯૭, ૩૯૮, ૩૯૯; -ના બ્રેનપરિષદ વિરુદ્ધ પેંતરા ૩૩૩; -નાં રાજકોટ મિલ-કામદારો સામે પગલાં ૩૩૦-૧; -ની આઠ દિવસમાં ચળવળ દબાવવાની મુરાદ ૩૬૮; -ની પડદા પાછળ જવાની ગોઠવણ ૩૩૫; -ની સમાધાનની બારોબાર પેરવી ૩૫૦; -ની સમાધાન માટે આતુરતા ૩૩૬; -નું રાજકોટમાં પુનરાગમન અને ગમન ૩૪૫; -નું સરદારને આમંત્રણ ૩૩૩; -ને કેડલથી અસંતોષ ૩૩૭; -ને ગાંધીજીનો કાગળ ૩૭૭; -ને

સરદારનો સુધારા સૂચવતો કાગળ ૩૩૪-૫; બપાસે ગિપ્સને રાજકોટ છોડાવ્યું ૩૪૧; બંદરી પાછા દીવાનપદે ૩૫૬; બસમાધાનનો ભંગ કરાવ્યો ૩૫૪; બસાથે ગાંધીજીની વાતો ૩૭૩

વૈદ્ય, ગંગાબહેન ૪૨

શરીફ, જનાબ ૨૯૨-૫

શાહ, કે. ટી. ૨૪૯

શાહ, કૂલચંદ બાપુજી ૨૧, ૧૫૪-૫

શિયાણી ૪૧૨

શુક્લ, રવિશંકર ૨૯૮

શેઠ, અંબાલાલ સારાભાઈ ૧૭, ૧૮, ૨૦

સમુ, તેજબહાદુર ૬૮, ૧૦૫

સરકાર, અંગ્રેજ - ના ગૃહખાતાના મંત્રી સર હેલેટનો કોંગ્રેસને કચડી નાખવાનો ગુપ્ત પરિપત્ર ૧૮૨-૫; -ના બોરસદ પ્લેગનિવારણના કાર્ય અંગે કોંગ્રેસ પર આરોપ ૧૬૯-૭૦; -નાં પ્લેગ માટેનાં બેહૂદાં પગલાં ૧૬૬-૭; -ની ગાંધીજી ગોળમેજીમાંથી આવે તે પહેલાં નેતાઓની ધરપકડ ૮૨; -ની ગાંધીજીની ગેરહાજરી દરમિયાન દમન-નીતિ ૮૨; -ની સરદાર સાથે છેતરપિંડી ૧૨૭; બં નેતાઓની ધર-પકડ ('૩૨) ૮૭; બં વાઈસરોયની કારોબારીમાં કોંગ્રેસ વિરોધી સભ્યો ૪૯૩; બં વાઈસરોયની કારોબારીમાં હિંદીઓ ૪૭૪; બં સત્યાગ્રહીઓની મુક્તિ ('૪૧) ૪૯૩; બં નુઓ ગાંધી-અર્ચન સંધિ

સરહદ પ્રાંત ૬૩, ૭૯, ૩૧૪

સિદ્ધાપુર ૩૪

સિંધ ૩૧૫

સીરસી ૩૪

સુખડિયા, રમણીકલાલ ૧૪૫, ૧૫૦

સેંકી, લોર્ડ ૯૫

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust

Gandhi Heritage Portal

Fundamental Works: સરદાર વલ્લભભાઈ : ભાગ બીજો

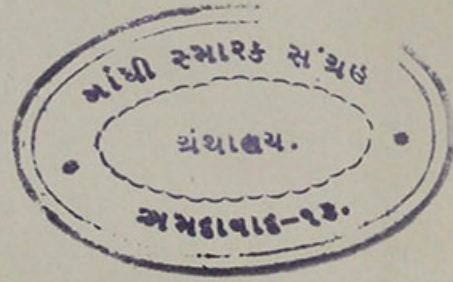
સૂચિ

૫૪૭

સોલિસિટર, છોટાલાલ ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૭
 સ્થાનિક સ્વરાજ પરિષદ (ત્રીજી) ૨૦૦
 સ્વાતંત્ર્ય દિન -ની પ્રતિજ્ઞા ૩
 હલેન્ડા ૩૬૮

હિજલી ૮૦, ૮૧
 'હિંદ કલ્યાણચિંતક' મંડળ ૮૫-૮૬
 હુસેન, મિ. ૨૯
 હોર, સર સેસ્થુઅલ ૮૨, ૯૫, ૪૫૫-૬

1587

Gandhi Heritage Portal

© 2021 Sabarmati Ashram Preservation and Memorial Trust